УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
1

А – БОРОНА

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБІЙ Б. М.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАГРІЙ П. І.
БАЖАН М. П.
(головний редактор)
БІЛОДІД І. К.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГІТАЛОВ О. В.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГОНЧАР О. Т.
ГЛУШКОВ В. М.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
ЗАГОРОДНІЙ В. І.
КАВЕЦЬКИЙ Р. Є.
КОНДІЛЕНКО І. І.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора)
КУЗЬМЕНКО М. В.
ЛУКІНОВ І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПОДСТРИГАЧ Я. С.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ШАМОТА М. З.
ШВЕД Г. А.
(відповідальний секретар)
ШЕВЕЛЄВ А. Г.
ШИНКАРУК В. І.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ

1

А — БОРОНА

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
К И Ї В — 1977

03
У45

Е $\frac{00101-001}{M222(04)78}$ 457—78

© ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1977 р.

ПЕРЕДМОВА

Друге видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ) здійснюється відповідно до постанови Центрального Комітету Компартії України. Всього вийде у світ 12 томів. Кожний з них видаватиметься українською і російською мовами.

Перше видання УРЕ було випущено протягом 1959—1964 років. Час, що минув відтоді, ознаменований визначними подіями в житті нашої країни: відбулися XXIII, XXIV і XXV з'їзди КПРС, трудящі СРСР і всі прогресивні сили людства відзначили 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, всенародно прийнято нову Конституцію СРСР. Вона закріпила грандіозні звершення в комуністичному будівництві, досягнуті радянським народом під керівництвом ленінської партії. За цей же період на земній кулі ще більше зміцніли сили соціалізму, миру і демократії.

Нове видання УРЕ, як і перше, є універсальним довідником з найрізноманітніших галузей сучасної науки, техніки і культури, своєрідним зведенням найважливіших надбань людської цивілізації.

Статті УРЕ розкривають об'єктивну закономірність зростання керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії в поступальному русі радянського суспільства, всесвітньо-історичне значення Великого Жовтня, нездоланну силу марксистсько-ленінського вчення, ідей пролетарського інтернаціоналізму. В них показано характерні риси розвинутого соціалістичного суспільства, радянського народу — нової історичної спільності людей, торжество ленінської національної політики, соціалістичної демократії. УРЕ подає матеріали про миролюбну зовнішню політику Союзу РСР, висвітлює всебічну діяльність Радянської загальнонародної держави, яка виражає волю її робітничого класу, селянства, інтелігенції, всіх її націй і народностей.

Зберігаючи універсальний характер, УРЕ докладно знайомить громадськість з багатовіковою історією України, висвітлює братерські зв'язки українського народу з російським і всіма іншими народами нашої Вітчизни. Особливу увагу приділено радянському періодові. Видання подає грунтовний матеріал про розвиток економіки республіки в єдиному народногосподарському комплексі країни, про природні ресурси УРСР та їх використання. Широко представлені духовне життя українського народу, розквіт його культури — складової частини єдиної радянської багатонаціональної культури.

Близько третини загальної кількості статей в енциклопедії — біографічні матеріали про вітчизняних і зарубіжних революційних, політичних і державних діячів, учених, письменників, митців, а також новаторів виробництва в СРСР.

Значне місце у виданні приділено революційним і трудовим здобуткам трудящих соціалістичних країн, питанням міжнародного комуністичного і робітничого руху, антиімперіалістичної національно-визвольної боротьби, а також інформації про історію, економіку і культуру всіх країн планети.

Українська Радянська Енциклопедія містить матеріали щодо поглиблення загальної кризи капіталізму, наукову критику буржуазних концепцій, сучасних ідеологів антикомунізму, правого й «лівого» ревізіонізму та опортунізму.

Широке коло статей у новому виданні УРЕ пов'язане з найважливішими напрямами науково-технічної революції, органічним поєднанням її досягнень з перевагами соціалізму, з висвітленням процесів соціалістичної економічної інтеграції.

Значну частину другого видання УРЕ становлять нові статті, присвячені подіям історичної значимості в житті нашої країни і на міжнародній арені, показові великомасштабності й комплексності соціально-економічного розвитку, притаманного зрілому соціалістичному суспільству. Матеріали попереднього видання, що передбачено використати, оновлюються відповідно до сучасного рівня наукових знань.

Загальний обсяг 12 томів другого видання УРЕ становитиме 1440 обліково-видавничих аркушів. Усього буде вміщено понад 50 000 статей, 300 вклейок з ілюстраціями, 100 вклейок з кольоровими картами, близько 15 000 ілюстрацій у тексті.

Проекти тематичних реєстрів термінів другого видання УРЕ обговорювалися широкою громадськістю: науковими закладами республіки, всього Радянського Союзу, колективами інститутів АН УРСР, професорсько-викладацьким складом вузів, працівниками партійних і радянських установ, колективами культурно-освітніх закладів, творчих спілок. Одержані численні відгуки і пропозиції розширили проблематику енциклопедичних статей. Головна редакційна колегія Української Радянської Енциклопедії висловлює глибоку подяку всім організаціям і окремим вченим, фахівцям різних галузей знань, які взяли участь у підготовчій роботі по створенню нового видання Української Радянської Енциклопедії.

ЯК КОРИСТУВАТИСЯ УКРАЇНСЬКОЮ РАДЯНСЬКОЮ ЕНЦИКЛОПЕДІЄЮ

Статті в Українській Радянській Енциклопедії (УРЕ) розміщено за алфавітом.

Назви статей подані переважно у формі, що якнайстисліше визначає тему, предмет даної статті, й складаються, як правило, з одного, двох, рідше кількох слів. Однослівні назви статей наведено у формі іменника в однині. Наприклад, «Автомобіль» (а не «Автомобілі»), «Антологія», «Атомохід», «Баранець», «Біотрон». У множині назви статей дано в тому разі, коли це відповідає прийнятій науковій термінології. Наприклад, у зоології — «Антилопи», «Метелики», в хімії — «Барвники», в астрономії — «Астероїди», в ботаніці — «Злакові», «Боби», в географії — «Вулкани» тощо.

Якщо назва статті складається з кількох слів, то на перше місце ставиться, як правило, те слово, яке несе на собі логічний наголос і виражає специфічний зміст статті. Наприклад, «Автоматичне зварювання» (а не «Зварювання автоматичне»), «Українська мова», «Вітамінна промисловість», «Робітничий клас», «Соціалістичне змагання».

При формулюванні назв статей, що складаються з кількох слів, враховувалося не тільки те, яке з них є головним за своїм логічним значенням, а й узято до уваги, на яке слово читач найімовірніше шукатиме даний термін. Наприклад, бажаючи дістати відомості про державні герби або державні бюджети, читач, мабуть, передусім звертатиметься до слова «Герб» або «Бюджет». Тому заголовки ряду статей дано так: «Герб державний» (а не «Державний герб»), «Бюджет державний».

Щоб уникнути вміщення багатьох статей, що починаються тим самим словом (наприклад, словом «гіпотеза», «закон», «принцип», «договір», «угода», «прилад»), у назвах їх допускається інверсія — зміна звичайного порядку слів (наприклад, «Вартості закон», а не «Закон вартості», «Відносності принципи», а не «Принципи відносності»).

Назви статей про підприємства, культурні заклади, вузи та інші організації, як правило, подано за географічною ознакою. Наприклад, **«АМВРОСІЇВСЬКИЙ ЦЕМЕНТНИЙ КОМБІНАТ»**, **«ВІННИЦЬКИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ** імені М. І. Пирогова», **«КИЇВСЬКИЙ ТЕАТР ОПЕРИ І БАЛЕТУ УРСР** імені Т. Г. Шевченка». На відміну від цього науково-дослідні, проектно-конструкторські та інші такого типу установи в переважній більшості подано за їхнім профілем. Наприклад, **«ФІЛОСОФІЇ ІНСТИТУТ** АН УРСР». В окремих випадках назви установ наведено за абревіатурою, якщо вона частіше вживана, ніж повна назва установи. Наприклад, статтю про Державний інститут проектування міст дано за скороченою назвою «Діпроміст».

Знак наголосу ставиться в словах, які входять до назви статті, над наголошеними голосними (крім односкладових слів). У складних словах ставиться тільки головний наголос (наприклад, агропромисло́вий). Якщо слово вживається з двома наголосами, то зазначаються обидва (наприклад, інду́стрія).

Етимологічні довідки даються до слів, що входять до назви статті і є безсумнівними запозиченнями з іноземних мов. До іншомовних назв тварин і рослин, хімічних сполук і ліків етимологічні довідки здебільшого не даються.

Дати народження і смерті, а також місце народження і смерті в біографічних статтях наводяться після прізвища та імені в дужках. Наприклад: Гюго (Hugo) Віктор-Марі (26.II 1802, Безансон — 22.V 1885, Париж). У статтях про вітчизняних діячів, які жили в період, коли літочислення велося за старим стилем, дати народження і смерті позначаються за старим і, в дужках, за новим стилем. Наприклад: Лисенко Микола Віталійович [10 (22).III 1842, с. Гриньки, тепер Глобинського р-ну Полтавської обл.— 24.X (6.XI) 1912, Київ]. Відсутність у статті про вітчизняних діячів дат за двома стилями зумовлена тим, що з джерел не можна точно встановити, за яким саме (старим чи новим) стилем наведено дати їхнього життя. У всіх датах числа, що означають рік, лаються без слова «рік» або літери «р».

Систему посилань запроваджено для забезпечення внутрішнього взаємозв'язку серед тематично близьких циклів статей, усунення повторень того самого матеріалу в різних статтях, полегшення пошуку необхідних відомостей і допомоги читачам якнайповніше ознайомитися з матеріалами УРЕ в питаннях, які у них виникли або зацікавили їх. Назви статей, на які робляться посилання, набираються *курсивом*. При посиланнях на статті, назви яких є й загальновживаними абревіатурами, або на терміни, що мають у своєму складі поширені на письмі абревіатурні форми, допускається скорочене написання посилань. Наприклад, «Див. *Українська РСР*, розділ «Населення», а не «Див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*», розділ «Населення». Посилання на статті про всесвітньовідомих політичних діячів, вчених, письменників, митців, як правило, не подаються, оскільки статті про них обов'язково будуть вміщені в УРЕ.

Умовні позначення й скорочення застосовуються для заощадження місця. Поряд з загальноприйнятими вживаються скорочення й умовні позначення, встановлені для цього видання (Основні скорочення, вживані в УРЕ, див. с. 540). Основні умовні позначення для карт винесено на окремий аркуш-вкладку. Коли слова, що становлять назву статті, повторюються в її тексті, вони позначаються початковими літерами, наприклад у статті «Космонавтика» — К., у статті «Авіаційна промисловість» — А. п.

Бібліографія наводиться в багатьох статтях як у середині тексту, так і в кінці статті.

Висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса цитуються за українським перекладом другого російського видання творів, В. І. Леніна— за українським перекладом п'ятого видання творів (Повного зібрання творів).

Ілюстративні та картографічні матеріали подаються в колонках тексту, на берегах або на окремих аркушах. Окремі ілюстрації, як правило, вміщено на тій же сторінці чи розвороті, де й стаття. Якщо ілюстрацію або карту дано на іншому розвороті, то в кінці статті зроблено посилання на сторінку, де вона міститься. Підписи під ілюстраціями, які вміщено в своїх статтях, подаються світлим шрифтом. У підписи під ілюстраціями, що розміщені на берегах або не поряд з самою статтею, входить назва статті, яка набирається напівжирним шрифтом.

Довідкові матеріали (статистичні, хронологічні таблиці тощо) частково наводяться на берегах тих сторінок, де вміщено статтю, якої вони стосуються.

А

А — перша буква (літера) українського алфавіту. Є у всіх алфавітах, створених на слов'яно-кириличній і лат. графічній основі. За формою накреслення — видозмінена буква, що походить із грецької. В сучас. укр. мові цією буквою позначають нелабіалізований голосний звук заднього ряду низького підняття.

А..., АН... (грец. ἀ .., перед голосним ἀν...) — префікс в іншомовних словах, який означає заперечення, відсутність, недостачу (анормальний, *абіогенез, анаероби*).

А́АЛЕНСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви м. Ален у ФРН) — ранній вік середньоюрської епохи юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади А. я. (глини, пісковики, вапняки, конгломерати) поширені на Прикарпатті, Закарпатті, в Причорномор'ї, Донбасі, на Кримському п-ові. Потужність їх від 5—10 до 1400 *м*. З ними пов'язані родовища мармуровидних вапняків, мінеральних фарб, глинистих сланців, пісковиків, рудопрояви заліза тощо. Див. також *Юрський період і юрська система*.

А́АЛТО (Aalto) Алвар-Гуго-Генрік (3.II 1898, Куортане — 11.V 1976, Хельсінкі) — фінський архітектор. Працював у Фінляндії, Швеції, США та ін. країнах. Для творчості А. характерне використання нац. традицій, принципів *функціоналізму* й *органічної архітектури*. Осн. будівлі: у Фінляндії — санаторій у Пайміо (1929—33), ратуша в Сяйнятсало (1949—52), Будинок культури робітників у Хельсінкі (1955—58); пром. споруди в Топпілі (1930—31) та Оулу (1951—57); в США — виставочний павільйон у Нью-Йорку (1939). Іл. с. 8.

А́АЛТОНЕН (Aaltonen) Вяйне-Валдемар (8.III 1894, Марттіла — 30.V 1966, Хельсінкі) — фінський скульптор, почесний член АМ СРСР (з 1958). Автор портретів («Я. Сібеліус», 1935), статуй (цикл «Діви», 1917—41; «Бігун П. Нурмі», 1924—25, Хельсінкі), монументів («Дружба», 1952, Турку та Гетеборг; «Мир», 1950—52, Лахті). Золота медаль Миру, 1953.

Літ.: Цагарелли И. Вяйне Аалтонен. М., 1961.

АБАДА́Н — місто на Пд. Зх. Ірану, доступний для океанських суден порт на р. Шатт-ель-Арабі, за 50 *км* від Перської затоки. 306 тис. ж. (1972). Великий нафтопереробний завод, нафтохім. комплекс (виробн пластмас, мийних засобів, каустичної соди). Вивіз сирової нафти та нафтопродуктів.

АБАЗИ́Н (Абазинець) Андрій (р. н. невід.— п. 1703) — козацький полковник. Очолюючи в 80-х рр. 17 ст. *Брацлавський полк*, А. брав участь у визвольній боротьбі народних мас Правобережної України проти шляхет. Польщі, у відсічі тур.-тат. нападів (походи 1691—96) на Кизикермен, Буджак, Очаків, Тягиню. Під час *Палія повстання 1702—04* козац.-сел. загони, керовані А., героїчно обороняли Поділля від польс.-шляхет. військ. У лютому 1703 у бою під Ладижином тяжко поранений А. потрапив у полон і був страчений (посаджений на палю).

АБАЗИ́НИ (самоназва — абаза) — народ у Карачаєво-Черкеській а. о. Живуть також в Адиг. а. о. і в районі м. Кисловодська. Чисельність — 25,4 тис. чол. (1970, перепис). Мова — абазинська абхазько-адигської групи *кавказьких мов*. Предки А. жили на сх. узбережжі Чорного м. На сучас. території відомі з 14 ст. Існує 2 етногр. групи А.— тапанта і шкарауа.

АБА́Й КУНАНБА́ЄВ [29.VII (10.VIII) 1845, Чингизькі гори, тепер с. Караул Абайського р-ну Семипалатинської області — 23.VI (6.VII) 1904, там же] — казахський поет-просвітитель, основоположник нової писемної казахської літератури. На формування світогляду А. К. значний вплив мали російська л-ра, твори гуманістів Сходу. Писав про тяжку долю свого народу, виступав проти рабського становища жінки. Поезія А. К. мала новаторський характер [цикл про пори року «Весна» (1890), «Літо» (1886), «Осінь» (1889), «Зима» (1888)]. У поемах «Масгуд» (1887), «Іскандер», «Сказання про Азіма» виражені просвітительські ідеали справедливості. В прозових «Повчаннях» порушено істор., пед. і правові теми. Перекладав твори рос. л-ри, окремі свої ліричні вірші А. К. поклав на музику. Образ А. К. втілено в романі М. *Ауезова* «Шлях Абая» (кн. 1—2. К., 1955—59), опері А. Жубанова і Л. Хаміді «Абай», у кінофільмі «Пісня Абая».

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. К., 1974; Рос. перекл.— Собрание сочинений. М., 1954; Слова назидания. Алма-Ата, 1970.

АБА́К, абака (грец. ἄβαξ, ἀβάκιον, лат. abacus — дошка) — 1) Лічильна дошка у стародавніх греків і римлян. Пізніше (до 18 ст.) застосовувалась у Зх. Європі для арифметичних обчислень. Дошка була поділена на смуги, по яких, виконуючи обчислення, пересували камінці, монети тощо. А. нагадує рахівницю. 2) Сітчаста *номограма* з числовими відмітками, яку використовують для розв'язування рівнянь. 3) В архітектурі — верхня плита капітелі колони, напівколони, пілястри класичних *архітектурних ордерів*.

АБАКА́Н — річка в Красноярському краї РРФСР, ліва притока Єнісею. Довж. 514 *км*, пл. бас. 32 тис. *км*². Живлення снігове й дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 400 *м*³/*сек*. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Використовується для сплаву лісу, зрошення На А.— м. Абакан.

АБАКА́Н (до 1931 — с. Усть-Абаканське) — місто, центр Хакаської а.о. Красноярського краю РРФСР, біля впадіння р. Абакану в Єнісей. Залізнична станція, аеропорт, річковий порт. Усинським трактом сполучений з м. Кизилом (Тув. АРСР). 120 тис. ж. (1976). З-ди: по ремонту устаткування для лісової промисловості, механічний та ремонтно-механічний; меблева, швейна, трикотажна, взут. ф-ки, м'ясний, борошномельний комбінати тощо. У районі А. створюється Саянський територіально-виробничий комплекс. У місті — Хакас. н.-д. ін-т історії, мови і л-ри, пед. ін-т, філіал Краснояр. політех. ін-ту, 6 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей, телецентр. Засн. в 70-х рр. 18 ст.

АБАКЕ́ЛІЯ Тамара Григорівна [19.VIII (1.IX) 1905, с. Хоні, тепер м. Цулукідзе Груз. РСР — 14.V 1953, Тбілісі] — грузинський рад. скульптор, графік і театральний художник, засл. діяч мист. Груз. РСР (з 1942). Член КПРС з 1941. Вчилася у Тбіліській АМ (1923—29) у *Я. Ніколадзе*. Твори: фриз на фасаді будинку Груз. філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму в Тбілісі (1936—37), пам'ятник Лесі Українці в Сурамі (1952); ілюстрації до укр. перекладу поеми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1936—37); виконала оформлення до ряду вистав і кінофільмів. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Іл. с. 8.

АБАСТУМА́НІ — селище міського типу, гірськокліматичний лісовий курорт в Адигенському р-ні Грузинської РСР. Розташоване на вис. 1300 *м*, за 28 *км* від залізнич. ст. Ахалціхе. Осн. лікувальний фактор — гірський клімат, а також слабомінералізовані термальні джерела. Показання: туберкульоз легень та гортані (вода джерел), супутні захворювання нервової системи, опорно-рухового апарату тощо. Сезон — цілий рік.

АБА́Т [лат. abbas (abbatis), від арамейського абба — батько] — 1) В католицькій церкві — глава громади ченців, настоятель *абатства*. 2) Назва духовної особи, зокрема у Франції.

АБА́ТСТВО — католицький монастир, на чолі якого стоїть абат або абатиса (в жіночому монастирі). Підпорядковане *єпископові*, іноді безпосередньо папі римському. За середньовіччя найбільші й найбагатші А. відігравали значну політ. та екон. роль у країнах Зх. Європи. Частину А. ліквідовано в період *Реформації* та під час бурж революцій. А. існують у ряді країн.

АБА́ШЕВ Дмитро Миколайович [1829—23.1 (4.II) 1880] — український хімік. У 1851 закінчив Петерб. ун-т, 1858—62 — ад'юнкт Київ. ун-ту, з 1865 — доцент, 1869—79 — професор агрономічної хімії Новоросійського ун-ту в Одесі. Вперше вивчав взаємне розчинення рідин і термохімію неводних розчинів, виявив обмеженість взаємної розчинності рідин та існування критичної т-ри розчинення. Розглядав розчини як молекулярні сполуки.

АБАШЕ́ЛІ Олександр Віссаріонович [справж. прізвище — Чочія; 15(27).VIII 1884, с. Сачочіо, тепер

Системи письма	Буква А і знаки, з яких вона походить
Давньоєгипетська	
Синайська	
Фінікійська	
Давньогрецька	
Візантійська	
Латинська	
Романська	
Готична	
Кирилиця	
Глаголиця	
Російська Українська	

В.-В. Аалтонен. Монумент «Мир» у Лахті. Граніт. 1950—52.

Абай Кунанбаєв.

Абак.

В. О. Абашидзе.

Г. Г. Абашидзе.

Т. Г. Абакелія. Пам'ятник Лесі Українці в Сурамі (фрагмент). Бронза. 1952.

Абашиспірі Абашського р-ну Груз. РСР — 29.IX 1954, Тбілісі] — грузинський рад. поет. Учасник революції 1905; був на засланні в Сибіру. Друкувався з 1909 (зб. «Усмішка сонця»). Оспівував рад. дійсність, братерство народів (зб. «Сонце і Вітчизна», 1939). Зразки пристрасної політ. лірики створив у роки Великої Вітчизн. війни (зб. «Героїчні дні», 1942) та в післявоєнний час (зб. «Золоті сходи», 1951). Окремі поезії присвятив Україні, перекладав твори Т. Шевченка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів. К., 1954; Рос. перекл.— Избранное. Тбилиси, 1968. *Літ.:* Жгенти Б. Александр Абашели. Тбилиси, 1958.

АБАШИ́ДЗЕ Василь (Васо) Олексійович [22.XI (4.XII) 1854, м. Душеті Груз. РСР — 9.X 1926, Тбілісі] — грузинський рад. актор, режисер і театральний педагог, нар. арт. Груз. РСР (з 1922). Працював на груз. сцені з 1879. Ролі: Карапет, Микиртум («Скупий», «Поділ» Еріставі), Городничий, Хлестаков («Ревізор» Гоголя), Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Бєлогубов, Юсов («Тепленьке місце» О. Островського). А.— автор кількох п'єс, засновник (1885) і редактор першого в Грузії театр. журн. «Театрі».

АБАШИ́ДЗЕ Григол Григорович [н. 19.VII (1.VIII) 1914, с. Зеда Ргані, тепер м. Чіатура] — грузинський рад. поет, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1944. Автор поем «Весна в Чорному місті» (1938), «Непереможний Кавказ» (1943); циклів віршів «На південному кордоні» (1949), «Ленін у Самгорі» (1950; Держ. премія СРСР за обидва цикли, 1951), істор. романів із життя Грузії 13 ст. («Лашарела», 1957, «Довга ніч», 1963), «Карналі» (1969). Перекладач творів О. Пушкіна, І. Франка, А. Міцкевича, Ш. Петефі, Х. Ботева та ін. Україні присвятив поезії «Україна Давида Гурамішвілі», «Україні». Депутат Верховної Ради СРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; Гроно. К., 1968; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1961; Лашарела.— Долгая ночь. М., 1972. *О. К. Бабишкін.*

А. Аалто. Адміністративний будинок у Хельсінкі.

АБАШИ́ДЗЕ Іраклій Віссаріонович [н. 10 (23).XI 1909, с. Хоні, тепер м. Цулукідзе Груз. РСР] — грузинський радянський поет, академік АН Груз. РСР (з 1960). Член КПРС з 1939. Гол. редактор Грузинської Радянської Енциклопедії (з 1968). Друкується з 1928. У своїх творах відгукується на злободенні події життя. Збірки «Вірші» (1932), «Нові вірші» (1938), цикли «Пісня жнив», «Квітне Гурія», «Ніч мисливців» та ін. утверджують нову соціалістичну дійсність. Ряд поезій присвятив Великій Вітчизн. війні. До книги «Слідами Руставелі» ввійшов цикл «В полум'яній Індії» (1959, за який разом із книгою «Дорогами Індії» йому присуджено премію ім. Дж. Неру, 1972) та ін. Україні присвятив вірші «На Україні», «Поетам Грузії»; автор статей про Т. Шевченка. Перекладач творів О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Міцкевича, Х. Ботева, В. Маяковського, П. Тичини та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. орденами.

Тв.: Укр. перекл.— Палестино, Палестино! Поема про Руставелі. К., 1966; [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу, т. 2. К., 1961; День Грузії. К., 1968; Рос. перекл.— Приближение. М., 1973; По следам Руставели. Тбилиси, 1974.

АББА́С I (27.I 1571—19.I 1629) — шах Ірану з 1587. Представник династії *Сефевідів*. Намагався зміцнити центральну владу. Створив регулярну армію, реорганізував держ. апарат. Жорстоко придушував нар. повстання (1592 в Гіляні, 1623—24 в Грузії та ін.). За правління А. I в результаті воєн з Туреччиною (1603—13, 1616—18, 1623) відновлено іран. панування на Закавказзі та в Іраку, приєднано до Ірану ряд ін. територій.

АББАСИ́ДИ — династія халіфів (750—1258) у *Багдадському халіфаті*. Засн. родичем *Мухаммеда* Аббасом. Найвідоміші представники: аль-Мансур (754—775), аль-Магді (775—785), *Гарун ар-Рашід* (786—809), аль-Мамун (813—833). Правління А. супроводилося посиленням феод. гноблення, зростанням нар. антифеод. рухів.

А́ББЕ (Abbe) Ернст (23.I 1840, Айзенах — 14.I 1905, Ієна) — німецький фізик-оптик і астроном, автор дифракційної теорії мікроскопа. З 1870 працював в Ієнському ун-ті (з 1879 — професор теоретичної фізики). В 1877—90 — директор астр. обсерваторії в Ієні. Розробив конструкції багатьох оптичних приладів, що названі його ім'ям.

АБД АЛЬ-КА́ДІР (6.IX 1808, містечко Гетна, Алжір — 26.V 1883, Дамаск) — національний герой Алжіру, полководець, учений, поет. У 1832—47 очолював повстання в Алжірі проти франц. колонізаторів. У 1832 проголошений повсталими племенами правителем Зх. Алжіру (прийняв титул еміра). Після поразки повстання А. аль-К. 1847—52 — у полоні у Франції. З 1855 жив у Дамаску. Виступав за припинення ворожнечі між християнами і мусульманами в Лівані.

АБД АЛЬ-КЕРІ́М (1881 або 1882 — 7.II 1963) — політичний і державний діяч Марокко. В 1921—26 очолював визвольну боротьбу *рифів* спочатку проти ісп., з 1925 і проти франц. колонізаторів. У 1921—26 — президент (емір) *Рифської республіки*. Після розгрому республіки засланий на о. Реюньйон. З 1947 жив у Каїрі. В 1948—56 очолював К-т визволення Арабського Магрібу. Автор мемуарів про рифську війну.

АБДИКА́ЦІЯ (лат. abdicatio — зречення) — зречення престолу, відмова від влади, посади або сану.

АБДУ́Л-ГАМІ́Д I (1725—89) — турецький султан з 1774. За А.-Г. I Туреччина вела ряд воєн проти Росії. В результаті *Кючук-Кайнарджійського миру 1774* і *Ясського мирного договору 1791* до Росії відійшли землі між Дніпром і Дністром та Крим (фактично приєднаний 1783), були відкриті для плавання рос. торг. флоту Чорне м. та протоки Босфор і Дарданелли.

АБДУ́Л-ГАМІ́Д II (21.IX 1842—10.II 1918) — турецький султан 1876—1909. Встановив у країні деспотичний режим. За жорстокість і переслідування нац. меншостей *Османської імперії* (вірменські погроми, різня греків на Криті в 90-х рр. 19 ст. тощо) прозваний «кривавим». Усунутий від влади *молодотурками*.

АБДУЛЛА́ЄВ Гасан Мамед Багірогли (н. 20.VIII 1918, с. Яйджі, тепер Джульфинського р-ну Нахічеванської АРСР) — азербайджанський рад. фізик, чл.-кор. АН СРСР (з 1970), акад. АН Аз. РСР (з 1967), президент АН Аз. РСР (з 1970). Член КПРС з 1942. Закінчив (1941) Азерб. пед. ін-т ім. В. І. Леніна. В 1957—68 — директор Ін-ту фізики АН Аз. РСР. Праці в галузі фізики напівпровідників і напівпровідникових приладів. Делегат XXIV і XXV з'їздів КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—9-го скликань. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. АН СРСР нагородила А. медаллю С. І. Вавилова. Портрет с. 10.

АБДУЛЛА́ЄВ Мікаїл Гусейн-огли (н. 19.XII 1921, Баку) — азербайджанський рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963), чл.-кор. АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1954. У 1949 закінчив Моск. художній інститут ім. В. І. Сурикова, де вчився у С. *Герасимова*. Автор ліричних картин: «Вечір» (1947), «Вогні Мінгечаура» (1948), «Будівники щастя» (1951), триптих «На полях Азербайджану» (1963—65), «Великий поет Вагіф» (1968), диптих «Дівчата-рисоводи» (1970); оформлення станції метро «Нізамі» в Баку (1973—76); ілюстрації до поеми «Лейлі і Меджнун» Фізулі (1973). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції та медалями. Портрет с. 10.

АБДУЛЛА́Х БІН АБДУЛКАДІ́Р МУНШІ́ (1796, Малакка — 1854, Мекка) — малайський письменник. Основоположник худож. прози малайською мовою. Мемуарні твори — «Повість про Абдуллу» (1849) та ін. відзначаються яскравими описами побуту, багатством мови. В 1840 підготував і видав істор. хроніки 15 ст. «Малайський родовід». Переклав «Повість про Калілу і Дімну» (варіант пам'ятки санскрит. л-ри «*Панчатантри*»).

АБДУРАХМА́НОВ Фуад Гасан-огли [28.IV (11.V) 1915, м. Нуха, тепер м. Шекі — 15.VI 1971, Баку] — азербайджанський рад. скульптор, нар. художник Аз. РСР (з 1955), чл.-кор. АМ СРСР (з 1949). Член КПРС з 1962. Навчався в АМ у Ленінграді (1935—40) у М. *Манізера*. Автор пам'ятників Нізамі в Кіровабаді (1946) й Баку (1949) та Рудакі в Душанбе (1964), бюстів Чойбалсана і Сухе-Батора (1954, усипальня в Улан-Баторі), статуї «Чабан» (1950). Держ. премія СРСР, 1947, 1951. Іл. с. 10.

А́БЕЛЛЬ (Abell) К'єлль (25.VIII 1901, м. Рібе — 5.III 1961, Копенгаген) — датський драматург. Кращі твори А. містять критику бурж. психології, закликають до боротьби за мир і демократію. Проблемі суспільного призначення людини, засудженню міщанської моралі присвячено п'єси «Єва відбуває свій дитячий обов'язок» (1936), «Анна-Софі Гедвіг» (1939, одна з найкращих антифашист. п'єс у країнах Скандінавії), «Сількеборг» (1946, про Рух Опору в Данії), «Дні на хмарі» (1947), комедію «Втрачена мелодія» (1935, рос. перекл. 1960) та ін. Драми останніх років життя А. пройняті песимізмом.

АБЕЛЯ́Р (Abélard, Abailard) П'єр (1079, Палле — 21.IV 1142, абатство Сен-Марсель, біля м. Шалонна-Соні) — французький філософ, богослов і поет. Прихильник близьких до матеріалізму ідей *концептуалізму*. Раціоналістична спрямованість теології А. виявилася у висуванні на перший план людського розуму та в категоричному запереченні як «сліпої віри», так і безумовного підкорення церк. авторитетам. Учення А. двічі було засуджене церк. соборами як єретичне. Гол. твори «Так і ні» (бл. 1122), «Історія моїх поневірянь» (1132—36).

Тв.: Рос. перекл.— История моих бедствий. М., 1959.

Літ.: Федотов Г. П. Абеляр. Пг., 1924; Брагінець А. С. Нариси історії філософії. Львів, 1967.

А́БЕЛЬ (Abel) Нільс-Генрік (5.VIII 1802, біля м. Ставангера — 6.IV 1829, поблизу м. Арендаля) — норвезький математик. Довів нерозв'язність у радикалах заг. *алгебраїчних рівнянь* 5-го та вищих степенів. В *інтегральному численні* знайшов функції, що не інтегруються за допомогою *елементарних функцій*; це привело А. до відкриття т. з. еліптичних і гіпереліптичних функцій. Вивчав інтеграли від *алгебраїчних функцій* (абелевi інтеграли). Інші важливі праці А. стосуються теорії рядів. Написав першу роботу, присвячену *інтегральним рівнянням*. Праці А. за його життя не здобули визнання. Жив А. у тяжкій нужді; помер від туберкульозу. Портрет с. 11.

Літ.: Оре О. Замечательный математик Нильс Хенрик Абель. Пер. с англ. М., 1961.

АБЕРА́ЦІЇ ОПТИ́ЧНИХ СИСТЕ́М — вади зображення, які дають *оптичні системи*; проявляються в нечіткості, зміні забарвлення або спотворенні зображення об'єкта. Є три групи А. о. с.: геометричні (аберації *монохроматичного світла*), *хроматичні аберації* і дифракційні, останні є наслідком *дифракції* світла на оправах лінз і дзеркал, діафрагмах. Осн. геометричні А. о. с.: *сферична аберація, кома, астигматизм*, кривина зображення і *дисторсія*. Є хроматичні аберації положення і збільшення. Вплив дифракційних аберацій особливо враховують в телескопах і мікроскопах. Залежно від призначення оптичної системи спец. розрахунком лінз, дзеркал тощо усувають певні види геом. і хроматичних аберацій (див., напр., об'єктиви — *Анастигмат, Апохромат, Ахромат*). А. о. с. виражають у лінійних, кутових, діоптрійних та ін. мірах.

Літ.: Шишловский А. А. Прикладная физическая оптика. М., 1961; Скворцов Г. Е. [та ін.]. Микроскопы. Л., 1969.

С. П. Парняков.

АБЕРА́ЦІЯ (лат. aberratio — відхилення) — хибність, відхилення від істини; обман зору.

Аберд'ино-ангуська порода. Бугай.

АБЕРА́ЦІЯ СВІ́ТЛА в астрономії — позірна зміна положення світила на небесній сфері внаслідок скінченності швидкості світла і руху спостерігача. Розрізняють річну А. с., спричинену рухом Землі по орбіті, добову — обертанням Землі навколо власної осі і вікову — рухом Сонячної системи у просторі. А. с. відкрив 1725 англ. астроном Дж. *Брадлей* і пояснив її 1728. Він виходив з того, що коли б астр. труба була нерухома, то зображення зорі S (мал.), на яку вона наведена, збігалося б з перехрестям ниток F окуляра (O — центр об'єктива). Але оскільки астр. труба рухається з Землею в напрямі *апекса* A, то за час, протягом якого світло йде від O до F, окуляр переміститься в F'. Для того, щоб зображення зорі збіглося з перехрестям ниток, трубу треба нахилити в бік її руху на кут $OFO' = \alpha$.

Строга теорія А. с. грунтується на *Лоренца перетворенні*.

Абіджан. Торгова частина міста.

Літ.: Боярченко І. Х. [та ін.]. Астрономія. К., 1971; Куликов К. А. Курс сферической астрономии. М., 1974.

АБЕРА́ЦІЯ ХРОМОСО́М — *хромосомні перебудови*, пов'язані з розривом хромосом і іноді з наступним з'єднанням розірваних кінців у нових сполученнях; зміна числа хромосом — *поліплоїдія, гаплоїдія, анеуплоїдія*.

АБЕРДІ́Н, Ебердін — місто у Великобританії (Шотландія), адм. ц. графства Абердін. Порт на Північному м., у гирлі р. Ді. 181,5 тис. ж. (1972). Значний рибопром. центр країни; суднобудівна, текст. (гол. чин. вовнова), паперова, консервна пром-сть, добування й шліфування граніту. А.— центр по обслуговуванню нафтодобування на шельфі брит. сектора Північного моря. Ун-т. Готичний собор (1336—1552).

АБЕРДІ́НО-АНГУ́ЬСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясного напряму. Виведена в Шотландії (в графствах Абердін і Ангус) у 18 ст. Масть чорна або червона. Тварини типово м'ясної будови тіла, безрогі. Жива маса бугаїв 800—900 *кг*, корів — 550—600 *кг*. Забійний вихід — 65—66%. М'ясо високої якості, мармурове. Тварини скороспілі, витривалі, добре акліматизуються. А.-а. п. поширена в Англії, Новій Зеландії, США, Канаді, Аргентині, Австралії та ін. країнах. В СРСР завезена 1932. Розводять переважно у Волгогр. і Оренб. областях. В УРСР є племінний з-д Укр. с.-г. академії, який постачає тварин А.-а. п. г-вам республіки. Використовують для пром. схрещування.

К. Б. Свечин.

АБЕ́ТКА — сукупність усіх букв (літер), розміщених в усталеному для кожної мови порядку Див. *Алфавіт*.

АБЖАЛІ́ЛОВ Халіл Галійович [17 (29).IX 1896, с. Мустафіно, тепер Шарлицького р-ну Оренбурзької обл.— 18.III 1963, Казань] — татарський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1957). Член КПРС з 1944. Сценічну діяльність почав 1916 Засновник «Східного театру» (1919, Оренбург). З 1928 працював у Тат. театрі ім. Камала (Казань). Ролі: Бадрі («Галіябану» Файзі), Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Халіл («У воронячому гнізді» Камала), Лір, Отелло («Король Лір», «Отелло» Шекспіра). Нагороджений орденами. Портрет с. 11.

АБЗА́Ц (нім. Absatz, букв.— уступ) — одиниця смислового членування тексту, яка складається з одного, частіше з кількох речень, пов'язаних змістом, і виділяється відступом початкового рядка, а в усній мові — довшою паузою. А. наз. також сам відступ. У худож. творі А. виконує певну змістову та інтонаційну функцію.

АБІДЖА́Н — столиця Республіки Берег Слонової Кості. Розташований на узбережжі Атлантичного ок. Гол. мор. порт країни, вузол автошляхів і з-ць, міжнар. аеропорт (Порт-Буе). Бл. 1 млн. ж. (1975, з передмістями). Головні галузі пром-сті — харч. (виробн. пальмової олії, рибних та ананасових консервів, соків) і легка, розвинуті також деревообр. і металообр.

І. В. Абашидзе.

Абд аль-Кадір.

Абд аль-Керім.

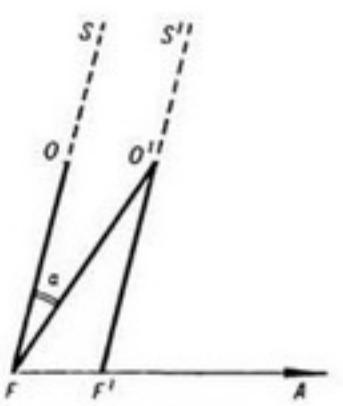

Аберація світла.

Г. Абдуллаєв.

М. Абдуллаєв.

Ф. Аблурахманов. Чабан. Бронза. 1950. Державна Третьяковська галерея.

пром-сть; судноверф. Торг. центр. Філіал Дакарського ун-ту. А. засновано у 80-х рр. 19 ст. Столиця — з 1960.

АБІОГЕНЕ́З (від *а...* та *біогенез*) — теорія виникнення живих істот з речовин неживої природи. Протягом тривалого часу припускалася можливість раптового самозародження складноорганізованих живих істот з неживих матеріалів. У 18 ст. італ. натураліст Л. Спалланцані та укр. і рос. дослідник М. М. *Тереховський* показали, а в 19 ст. франц. вчений Л. *Пастер* остаточно довів неможливість самозародження будь-яких сформованих організмів. Виникнення життя на Землі — це абіогенний, але тривалий процес, що відбувався в давні геол. часи за умов, значно відмінних від сучасних. Одна з поширених теорій абіогенного виникнення життя на Землі належить рад. вченому О. І. Опаріну. Див. *Походження життя на Землі*.

АБІОТИ́ЧНІ ФА́КТОРИ —сукупність умов зовнішнього неорганічного середовища, що впливають на організми. А. ф. поділяють на хімічні (хім. склад атмосфери, мор. і прісних вод, грунту тощо), фізичні, або кліматичні (т-ра, вологість, барометричний тиск, вітер, течія, радіаційний режим тощо), орографічні (характер рельєфу) та едафічні (грунтові). А. ф. впливають здебільшого на чисельність (*біомасу*) і поширення тварин та рослин у межах *ареалу*. Найбільше значення мають лімітуючі А. ф., тобто необхідні для існування, але представлені в дуже малих кількостях (напр., вода в пустелі, бор у грунті, фосфати в мор. воді).

АБІСА́ЛЬ (від грец. ἄβυσσος — безодня) — зона найбільших морських глибин (понад 2000 *м*). Ділянки дна океану завглибшки понад 6000 *м* виділяють як ультраабісальні (напр. *Маріанський жолоб* у Тихому ок., жолоб *Пуерто-Ріко* в Атлантичному ок.). Для А. характерні високий тиск, низька т-ра (від 0° до +2°), постійні солоність (34,7—34,9‰) та густина води, абс. темрява. Абісальні зони населені *глибоководними тваринами*. Див. також *Абісальні відклади*.

АБІСА́ЛЬНІ ВІ́ДКЛАДИ — глибоководні морські відклади, що утворюються на глибині понад 2—3 тис. *м* в умовах окисного середовища. Складаються переважно з скелетних частин планктонних організмів (див. *Планктон*), дрібних мінеральних частинок (принесених мор. течіями і вітрами), космічного пилу, продуктів підводного вивітрювання (див. *Гальміроліз*) та глибоководного хім. осадження. Вкривають майже 90% площі дна *Світового океану*. Представлені мулом і глибоководною червоною глиною.

АБІССІ́НІЯ — неофіційна назва *Ефіопії* Вживалася в минулому, трапляється в сучас. літературі.

АБІССІ́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — див. *Ефіопське нагір'я*.

АБІТУРІЄ́НТ [від лат. abiturіens (abiturientis) — той, хто збирається піти] — особа, що закінчує середній навчальний заклад. В СРСР з кінця 50-х рр. термін «абітурієнт» набув ін. значення — той, хто вступає до вищого чи середнього спец. навч. закладу.

АБКА́ЙК — місто на Сх. Саудівської Аравії. Залізнична станція. Понад 10 тис. ж. (1975). Один з важливих центрів нафтодобування на Бл. Сході. Від А. відходять 6 магістральних нафтопроводів, у т. ч. трансаравійський «Таплайн» (1720 *км*) до порту Сайда в Лівані. Розвивається нафтохім. пром-сть; з-д по виробн. сірки.

АБЛАКТУВА́ННЯ (від лат. ablacto — відлучаю дитину від груді) — спосіб *щеплення рослин* зрощуванням гілок, невідокремлених від стовбура. Застосовують у плодівництві, виноградарстві, декоративному садівництві.

АБЛЯ́ЦІЯ (лат. ablatio — відбирання, віднесення) — 1) В т е х н і ц і — винесення маси з поверхні твердого тіла високотемпературним газовим потоком. А. є наслідком фіз.-хім. процесів, що відбуваються в твердому тілі від діяння тепла (див. *Плавлення, Сублімація*), мех. сил (див. *Ерозія металів*) і агресивного середовища газового потоку. А. використовують для теплового захисту вузлів *космічних літальних апаратів, ракетних двигунів* тощо, покриваючи теплонапружені поверхні матеріалами, на нагрівання, плавлення та сублімацію яких витрачається значна кількість тепла. 2) В г л я ц і о л о г і ї — зменшення маси льодовика чи снігового поля внаслідок танення та випаровування. Зумовлена гол. чин. кліматичними факторами та характером рельєфу.

АБОВЯ́Н Хачатур [1805, с. Канакер, тепер у складі Єревана — 2 (14).IV 1848] — вірменський письменник, просвітитель-демократ, педагог, етнограф. Основоположник нової вірм. літератури і літ. мови. Зазнав переслідувань за прогрес. діяльність. Художні твори А. за життя не видавались. Писав вірші, повісті й оповідання, п'єси і романи, байки і казки, збирав фольклор. Перекладав твори Гомера, Й.-В. Гете, Ф. Шіллера, І. Крилова, В. Жуковського та ін. Автор наук.-худож. творів «Відкриття Америки», «Книга оповідань», зб. байок «Розваги на дозвіллі», циклу віршів «Баяті» (опубл. 1864). Роман «Рани Вірменії» (1840, видано 1856) — про нац.-визвольну боротьбу вірм. народу, приєднання Вірменії до Росії. А.— осповоположник вірм. демократичної педагогіки. Автор книги для читання «Перед дорогою» (1838), підручника граматики рос. і вірм. мов і роману «Історія Тіграна, або Моральна настанова для вірменських дітей» (надруковано 1941). А. — прихильник загального, а для бідних — і безплатного навчання, основою виховання вважав принцип народності. Перший у Вірменії займався наук. етнографією. Укр. мовою твори А. перекладали А. Малишко, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина та інші.

Тв.: Повне зібрання творів, т. 1—10, Єреван, 1947—61 [вірм. мовою]; У к р. п е р е к л. — Вибрані твори. К., 1948; Р о с. п е р е к л.— Избранное. М., 1948; Раны Армении. Ереван, 1971. *Літ.:* Сантросян М. А. Хачатур Абовян — выдающийся армянский педагог. М., 1957; Тичина П. Повна чаша кришталева. В кн.: Тичина П. Твори, т. 6. К., 1962.

АБОЛІЦІОНІ́ЗМ [від лат. abolitio (abolitionis) — знищення, скасування] — 1) Суспільний рух за скасування того чи іншого закону. 2) Рух за ліквідацію рабства негрів у США в 18—19 ст. Після заснування Американського товариства боротьби проти рабства (1833) А. став організованим нац. рухом, що об'єднував до 250 тис. чол. У 1859 фермер-аболіціоніст Дж. *Браун* намагався підняти заг. повстання рабів. А. відігравав важливу роль під час *громадянської війни в США 1861—65* і формальної ліквідації рабства. 3) Боротьба за ліквідацію рабства в колоніях, яка розгорнулася у 18—19 ст. в Англії, Франції та деяких ін. європ. країнах.

АБОЛІ́ЦІЯ (лат. abolitio — знищення, скасування) — 1) Скасування закону або рішення. 2) Ліквідація посади або відмова від неї. 3) Закриття кримінальної справи (abolitio criminis) до винесення вироку. Право А. належить до компетенції глави д-ви. 4) Відновлення честі (abolitio infamiae) — офіційне спростування наклепу. Термін «аболіція» запозичено з *римського права*.

АБОМЕ́Й — місто на Пд. Народної Республіки Бенін. Залізнична станція, вузол автошляхів. 56 тис. ж. (1972). Підприємства по переробці с.-г. сировини, кустарні промисли (гончарне виробн., різьблення на дереві тощо), значний торг. центр.

АБОНЕМЕ́НТ (франц. abonnement)— право користуватися на визначений строк бібліотекою, місцем у театрі, на стаціоні, басейном, побутовими послугами, телефоном тощо та документ, що надає таке право. Бібліотечний А. в СРСР безплатний.

АБОНЕ́НТ (від франц. abonner — підписуватися) — особа чи організація, що користується або має право користуватися *абонементом*.

АБОНЕ́НТСЬКА ЛІ́НІЯ телефонна — двопроводова кабельна, іноді повітряна лінія, що з'єднує *телефонну станцію* з телефонними апаратами *абонентів*. Кабельна лінія складається з 3 частин: від телефонної станції до розподільних шаф (магістральна ділянка під землею), від розподільних шаф до розподільних коробок у будинках (розподільна ділянка) і від розподільних коробок до телефонних апаратів абонентів (з'єднання однопарними *кабелями зв'язку*). Щоб скоротити А. л., споруджують підстанції (на 100 або 1000 номерів) з відповідною апаратурою. В разі потреби А. л. обладнують малоканальною високочастотною апаратурою ущільнення.

АБОНЕ́НТСЬКЕ ТЕЛЕГРАФУВА́ННЯ—зв'язок між *абонентами*, що здійснюється безпосереднім двостороннім обміном телеграфними повідомленнями; вид *електрозв'язку*. Відзначається швидкістю з'єднання абонентів, документальністю (навіть у відсутності абонента) повідомлень, що передаються, високою якістю і зручністю зв'язку. Складові частини мережі А. т.:

комутаційні станції на телеграфних *вузлах зв'язку*; абонентські установки (у абонентів) — рулонні *стартстопні апарати* з *автовідповідачем* і *викличні прилади*; *канали зв'язку*, що з'єднують абонентські установки з комутаційними станціями і станції між собою. В СРСР першу станцію А. т. було встановлено 1947 на Центр. телеграфі в Москві. Перша автом. станція А. т. координатної системи стала до ладу 1967 у Херсоні. Перспективними є електронні станції А. т. В СРСР налічується (1976) бл. 200 комутаційних станцій у великих містах і понад 2000 станцій малої ємності в районних вузлах. Є міжнар. мережа А. т. («Телекс»), що з'єднує понад 400 тис. абонентів різних країн.

Ю. П. Пархомов, Є. І. Тумановський.

АБОРДА́Ж (франц. abordage, від bord — борт судна) — зчеплення двох суден бортами, спосіб ведення морського бою в епоху гребного й вітрильного флотів. Ворожі кораблі брали один одного на А., щоб у рукопашній сутичці завершити бій. Після появи парових суден, далекобійної артилерії, торпедної зброї така тактика втратила значення. До А. вдаються лише з метою передачі (прийняття) вантажів або людей.

АБОРИГЕ́НИ (лат. Aborigines, від ab origine — від початку) — корінні жителі країни чи місцевості. За давньорим. легендами, А. наз. плем'я, яке жило в області Лацій. Термін «аборигени» відповідає назві *автохтони*.

АБО́РТ (лат. abortus — викидень) — припинення вагітності до 28 тижнів, коли плід людини ще нежиттєздатний. Розрізняють: ранній А. (до 15 тижнів) і пізній А. (від 16 до 28 тижнів — несвоєчасні роди, або роди незрілим плодом). За характером припинення вагітності А. бувають штучні (навмисне припинення вагітності) та мимовільні (вагітність припиняється без будь-яких втручань; від заг. кількості вагітних вони становлять 2—3%). Штучні А. поділяють на медичні (припинення вагітності в мед. закладах) і кримінальні (позалікарняні). Штучний мед. А. за бажанням жінки здійснюється до 12 тижнів, понад 12 тижнів — якщо є протипоказання для доношування плоду, що загрожують життю і здоров'ю жінки. Мимовільний А., що повторюється 3—5 і більше разів підряд, наз. звичним викиднем. Найчастіше причинами мимовільного А. є інфекційні хвороби, інтоксикації, статевий *інфантилізм*, вади розвитку статевих органів, нейроендокринні порушення, ізоантигенна несумісність крові матері і плоду (див. *Антигени*) та ін. Мимовільні А. поділяють також на загрожуючі, початкові, в ході, неповні, повні; за клінічним перебігом — неінфіковані (неускладнені) та інфіковані (ускладнені, септичні). Протипоказаннями до А. є гонорея, запальні процеси статевих органів, нагноювання, строк, менший ніж 6 міс. після попереднього А., строк вагітності, більший як 12 тижнів. Пізній мед. А. роблять консервативним і хірургічним методами за терміновими мед. показаннями (тяжкий пізній токсикоз, гіпертонічна хвороба, захворювання серцево-судинної системи тощо). Ускладнення мед. А. виникають як під час операції А., так і після неї. При малих строках вагітності (9—12 тижнів) вони бувають рідше, при великих — часто; здебільшого це кровотеча, запалення внутр. статевих органів чи загострення хронічних запальних процесів, *перитоніт*, розлад менструальної функції, вторинна безплідність тощо. Відповідно до чинного законодавства (ст. 109 і 110 КК УРСР) А. вважається злочином, якщо його зробив незаконно лікар поза лікарнею або ін. лік. закладом чи особа, яка не має спец. мед. освіти, або його зроблено в антисанітарних умовах. Кримінальну відповідальність встановлено й за примушення жінки до А. (якщо А. зроблено). Жінка, якій зроблено А. незаконно, кримінальній відповідальності не підлягає. Запобігання А. пов'язане з дальшим зростанням матеріального добробуту населення, з широким впровадженням протизачаткових засобів, удосконаленням санітарної освіти населення.

Літ.: Малиновский М. С. Оперативное акушерство. М., 1974.

Л. В. Тимошенко.

АБО́РТ у тварин — передчасне припинення вагітності, внаслідок якого здебільшого викидається мертвий або нежиттєздатний плід. А. у тварин поділяють на заразні й незаразні. Незаразні А. спричинюються неповноцінністю статевих клітин *(гамет)*, захворюваннями статевих органів самки й плідника, недостатньою або неповноцінною годівлею, згодовуванням недоброякісних кормів, поганими умовами утримання й догляду за вагітними тваринами, травмами, важкою роботою тощо. Заразні А. спостерігаються при інфекційних та інвазійних захворюваннях (*бруцельоз, вібріоз, паратиф, трихомоноз*) і як ускладнення при *лептоспірозі, ящурі*, кровопаразитарних захворюваннях тощо. Профілактика: усунення причин, що призводять до А., проведення запобіжних і лік. заходів, запровадження *штучного осіменіння* тварин.

І. С. Нагорний.

АБОРТИ́ВНІСТЬ НАСІ́ННЯ — затримка розвитку або відмирання зародка у рослин внаслідок фізіологічних порушень при заплідненні, в процесі формування і достигання плодів та насіння. Виникає, коли рослинам бракує поживних речовин, вологи, при недостатньому освітленні, втраті частини асимілюючої поверхні (при ушкодженні хворобами, шкідниками, хім. речовинами) та різниці в кількості хромосом, внаслідок чого насінний зачаток запліднюється надто пізно. Найчастіше спостерігається у бобових і хрестоцвітих рослин (поява щуплого насіння), що призводить до зниження врожаю (від 10 до 40%). Заходи боротьби: запровадження високої агротехніки, в т. ч. способів сівби, які забезпечують рівномірне освітлення та достатню площу живлення; ефективна боротьба з хворобами і шкідниками; забезпечення мінерального, зокрема фосфорного й калійного, оптимального живлення рослин.

А́БРАГАМС (Abrahams) Пітер-Генрі (н. 19.III 1919, Вредедорп, поблизу Йоганнесбурга) — південноафриканський письменник. Пише англ. мовою. З 1941 живе в Англії. Романи «Шахтар» (1945), «Дорогою грому» (1948, за цим романом в СРСР поставлено балет, муз. К.-А. *Караєва*), «Вінок для Удомо» (1956), «Під владою ночі» (1965), «Наш острів сьогодні» (1966) присвячені проблемі нац.-визвольної боротьби.

Тв.: Укр. перекл.— Зрада Удомо. К., 1961; Дорогою грому. К., 1973; На поклик волі. К., 1973; Рос. перекл.— Живущие в ночи. М., 1969.

АБРАЗИ́ВНА ОБРО́БКА (франц. abrasif — шліфувальний, від лат. abrado — зіскоблюю) — обробка матеріалів зрізуванням тонкого шару *абразивним інструментом*. До А. о. належать *полірування, точіння, шліфування* тощо. А. о. застосовують, зокрема, до металів, скла, дерева.

АБРАЗИ́ВНИЙ ІНСТРУМЕ́НТ — інструмент, у якого різальна частина складається з частинок *абразивних матеріалів*. Від ін. різальних інструментів відрізняється здатністю до самозагострювання. Розрізняють А. і. (мал. с. 12), у якого абразивні частинки з'єднані керамічною, органічною, металевою та ін. зв'язками (напр., круги, чашки, головки, бруски, шліфувальні шкурки на тканинній, паперовій та ін. гнучких основах), та А. і., на поверхні якого вони містяться у вільному стані (притиральні пристрої). За твердістю А. і. поділяють на м'який, середньом'який, середньотвердий, твердий, дуже твердий і надзвичайно твердий. А. і. експлуатують звичайно із швидкістю до 30 *м/сек*, а зміцнений А. і. (напр., круги з електрокорунду і карбіду кремнію, армовані тканиною, скляною сіткою, металевими кільцями) ~ 70—100 *м/сек*. А. і. використовують для мех. обробки металів і сплавів, скла, кераміки, гірських порід тощо. На Україні абразивні матеріали та інструменти виготовляють *Запорізький абразивний комбінат* імені 50-річчя Радянської України, *Полтавський завод штучних алмазів і алмазного інструменту*, дослідний з-д *надтвердих матеріалів інституту* АН УРСР та ін.

Ю. Б. Верник, Ю. І. Нікітін

АБРАЗИ́ВНІ МАТЕРІА́ЛИ — природні або штучні матеріали переважно високої твердості. До природних А. м. належать *алмаз, гранат, кварц, корунд, кремінь* і наждак. Застосовують їх, крім алмазу, порівняно рідко. Штучними А. м. є *електрокорунд*, карбід кремнію, карбід бору, кубічний нітрид бору (ельбор, кубоніт) і синтетичний алмаз. Вони відрізняються від природних значно більшою *твердістю*, ін. високими якостями і стабільністю властивостей. Мікротвердість А. м. від 18—26 *ГПа* (1800—2600 *кгс/мм²*) у електрокорунду до 100 *ГПа* (10 000 *кгс/мм²*) у синтетичного алмазу, їхня міц-

Н.-Г. Абель.

Х. Г. Абжалілов.

Х. Абовян.

П.-Г. Абрагамс.

ність на стиск — відповідно від 760 (76) до 2000 *МПа* (200 *кгс/мм²*). З А. м. виготовляють абразивні порошки, що їх використовують у вільному стані (пасти і *суспензії*) та у зв'язаному *(абразивні інструменти)*. Застосовують А. м. переважно для *шліфування, полірування,* різання металів і сплавів, буд. і природних матеріалів.

Ю. Б. Вєрник, Ю. І. Нікітін.

АБРАЗИ́ВНО-ІМПУЛЬСНА ОБРО́БКА — обробка поверхні крихких матеріалів імпульсною дією абразивних частинок; вид *ультразвукової обробки.* В процесі А.-і. о. в зону обробки нагнітають суспензію — абразивні частинки (*алмазу,* карбіду бора), завислі в рідині. Набуваючи руху від концентратора ультразвукових коливань, вони зрізують матеріал, копіюючи на його поверхні форму робочої частини концентратора. Джерелом коливань є ультразвуковий генератор. Використовують А.-і. о. переважно для формування отворів, порожнин, фасонних поверхонь та *шліфування.*

Р. О. Гурвич.

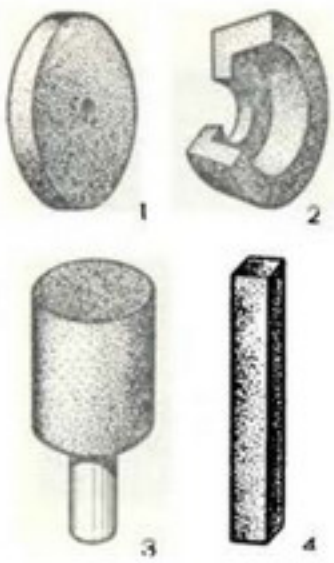

Абразивні інструменти. 1: Плоский круг. 2. Чашка. 3. Головка. 4. Брусок.

АБРА́ЗІЯ (від лат. abrasio — зіскоблювання) — руйнування берегів морів, озер і штучних водоймищ хвилями і прибоєм. Швидкість А. залежить від геол. будови берегів та сили прибою, крім того, вона зростає при опусканні узбережжя (див. *Епейрогенічні рухи*).

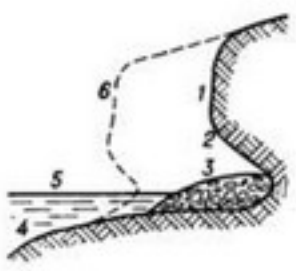

Абразія: *1* — берегове урвище; *2* — хвилеприбійна ніша; *3* — пляж; *4* — підводна абразійна тераса; *5* — рівень моря; *6* — колишнє берегове урвище.

АБРА́М (Abram) Йосип (Йоже; літ. псевд.— Байда Козак, Трептар, Мостар; 2.II 1875, с. Штанель, поблизу м. Горіції, тепер Італія — 22.VI 1938, Любляна) — словенський поет і перекладач. Почав друкуватися 1895 (балада «Українець», позначена впливом творчості Т. Шевченка). Популяризував у Словенії укр. л-ру, зокрема поезію Т. Шевченка. Статті про укр. поета опублікував 1901 і 1914 у журн. «Дом ін свет» («Батьківщина і світ»). Переклав словен. мовою «Заповіт», «Гайдамаки», «Катерину» та ін. Шевченкові твори (всього 43) і надрукував їх 1907 і 1908 у двох книгах «Кобзаря», де опублікував і дослідження про поета.

АБРА́МОВ Кузьма Григорович (н. 12.XI 1914, с. Старі Наймани, тепер Великоберезниковського р-ну Морд. АРСР) — мордовський рад. письменник, засл. письменник Морд. АРСР (з 1964). Член КПРС з 1962. Друкується з 1935. Збірки «Оповідання» (1959), «Русі коси» (1961), «Хмелинка» (1968); п'єси: «Нова сила» (1951), «Новосілля» (1964), «У кожного своя хвороба» (1969). Автор роману-трилогії «Найман» (у рос. перекл.— «Ліс шуміти не перестав», 1961; «Люди стали близькими», 1962; «Дим над землею», 1966), що охоплює історію рад. морд. села 20—50-х рр. Роман «Своя ноша не важка» (1967) присвячено морально-етичним проблемам. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, орденом Червоної Зірки та медалями.

АБРА́МОВ Федір Олексійович [н. 8 (21).III 1904, Лисичанськ, тепер місто Ворошиловградської обл.] — український рад. учений у галузі гірничої справи, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1974). Член КПРС з 1929. Після закінчення Дніпроп. гірничого ін-ту (1930) викладав у ньому. З 1962 працює в Ін-ті геотехнічної механіки АН УРСР. Осн. праці стосуються проблем провітрювання і аерогазодинаміки шахт, запобігання раптовим викидам вугілля, породи і газу в них. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія УРСР, 1976.

АБРА́МОВ Яків Васильович (псевдонім — Федосіївець; 1858, м. Ставрополь — р. см. 1906) — вітчизняний прогресивний публіцист і діяч народної освіти 80—90-х рр. 19 ст. Вивчав історію *недільних шкіл* у Росії, зокрема на Україні. Брав участь у роботі *Харківської жіночої недільної школи.* Написав ряд нарисів про життя народів Росії. Серед пед. творів «Частная женская воскресная школа в Харькове и воскресные школы вообще» (Х., 1890), «Наши воскресные школы. Их прошлое и настоящее» (СПБ, 1900).

АБРА́МЦЕВО — садиба поблизу м. Загорська Московської обл.; з 1843 — маєток Аксакових, з 1870 — російського промисловця мецената С. І. Мамонтова, з 1918 — музей. На тер. А. збереглися будівлі дерев'яної архітектури в «російському стилі» В. О. Гартмана («Студія», 1872), І. П. Ропета («Терем», 1873), В. М. Васнецова (церква, 1881—82; «Хатка на курячих ніжках», 1883). У 1870—90 А. стало одним з центрів рос. художнього життя. Тут жили і творили І. Ю. Рєпін (почав «Запорожців»), В. О. Сєров, М. О. Врубель, К. О. Коровін, М. В. Нестеров. В А. збереглися матеріали, пов'язані з перебуванням там М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва, М. С. Щепкіна. В аматорських виставах в А., що стали основою приватного оперного театру Мамонтова в Москві, брали участь К. С. Станіславський, Ф. І. Шаляпін та ін.

Абрамцево. Будинок-музей. 70-і рр. 18 ст. Церква (збудована за проектом В. М. Васнецова). 1881—82.

АБРА́ШЕВИЧ (Абрашевић) Коста (29.V 1879, м. Охрид — 20.I 1898, м. Шабаць) — перший сербський робітничий поет. У віршах «Робітник працює» (1893), «Злодій» (1896), «У шахті», «Бушуй, вітре!» (два останні — 1897) та ін. оспівував солідарність робітників, закликав до боротьби проти експлуатації. Перша збірка віршів А. з'явилася 1903, після його смерті.

АБРЕВІАТУ́РА (італ. abbreviatura, від лат. abbrevio — скорочую) — 1) У мовознавстві — складноскорочені слова, утворені з перших букв словосполучення (напр., УРСР) або з його початкових елементів (радгосп). 2) У музиці — знаки скорочення нотного письма, які застосовують з метою спростити способи записування муз. твору і полегшити читання нот.

АБРЕВІА́ЦІЯ (від лат. abbrevio — скорочую) — скорочення *онтогенезу* внаслідок випадіння в процесі *філогенезу* певних формотвірних стадій. Виявом А. є недорозвиток або редукція органів у нащадків.

АБРИКО́С (Armeniaca) — рід рослин род. *розових,* підродини сливових. Плодові дерева, рідше кущі. Батьківщина — Китай і Середня Азія. 8 видів, поширених в Серед. і Передній Азії, Пд. Європі, США. В СРСР — 4 види, з них в УРСР — 1: А. звичайний. Як пром. культуру вирощують у середньоазіат. республіках і на Кавказі; на Україні — в пд. областях, росте в Лісостепу й на Поліссі. Плодоносить на 3—4-й рік. Урожайність до 100—300 *ц/га.* Плоди (кістянки) м'ясисті, соковиті, ароматні, містять цукри, *каротин,* вітамін С. Використовують свіжими, для виготовлення консервів і сухофруктів (урюк, курага). З насіння добувають олію. Розмпожують А. переважно щепленням на дичках (нещеплені форми А. на Україні наз. жерделями) або на аличі, рідше — насінням. Осн. для УРСР сорти — Червонощокий і Сорочинський.

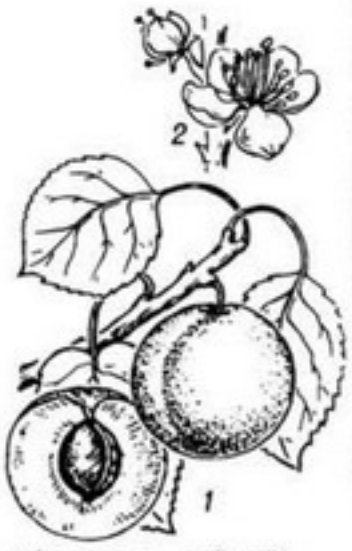

Абрикос звичайний. Сорт Червонощокий: *1*—гілка з плодами; *2*—квітка.

Літ.: Ковалев Н. В. Абрикос. М., 1963

АБРИКО́СОВ Андрій Львович [1 (14).XI 1906, Сімферополь — 19.X 1973, Москва] — російський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1968). Член КПРС з 1950. В 1931—37 — в Реалістичному театрі в Москві, з 1938 — в театрі ім. Вахтангова. Ролі: Огнєв («Фронт» Корнійчука), Семен Котко («Йшов солдат з фронту» Катаєва), Гнат Горлєєв («Фома Гордєєв» за Горьким), Рагозін («Кирило Ізвєков» за Фединим) та ін. Ролі в кіно: Григорій Мелехов («Тихий Дон», 1931), Гаврило Олексич («Олександр Невський», 1938), Количев («Іван Грозний», 1945, 1958). Нагороджений 2 орденами та медалями. Держ. премія СРСР. 1941.

АБРИКО́СОВ Олексій Іванович [6 (18).IV 1875, Москва — 9.IV 1955, там же] — російський рад. патологоанатом, акад. АН СРСР (з 1939), дійсний член АМН СРСР (з 1944), чл.-кор. Польської АН, Герой Соціалістичної Праці (1945).

Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. ун-т (1899), 1920—53 — професор 1-го Моск. мед. ін-ту, 1944—51 — директор Ін-ту нормальної і патологічної морфології АМН СРСР. Праці присвячені вивченню туберкульозу легень, вегетативної нервової системи, захворювань кісток, пухлин м'язової тканини, алергічних реакцій, проблемі сепсису тощо. АМН СРСР встановлено премію ім. А. за кращу роботу з патологічної анатомії. Нагороджений 2 орденами Леніна й орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1942.

А́БРИС (нім. Abriβ — план, кресленик) — 1) Обрис предмета, нанесений за допомогою ліній. 2) У літографії — контур, а також межі кольорів і півтонів зображення, нанесені спеціальною тушшю на прозорий матеріал (кальку, желатинову плівку тощо). Для відтворення зображення А. переводять на один чи кілька літографських каменів (залежно від кількості фарб *репродукції*). 3) У геодезії — кресленик, зроблений у польових умовах від руки з позначенням на ньому промірів, необхідних для складання точного плану.

АБСЕНТЕЇЗМ (від лат. absentia — відсутність) — у буржуазних державах ухиляння виборців від участі у виборах, зборах тощо, байдуже ставлення населення до здійснення своїх громадянських прав. А. є формою пасивного протесту трудящих проти антидемократичного характеру *виборчої системи* в капіталістичних країнах.

АБСЕНТЕЇЗМ ЗЕМЛЕВЛА́СНИЦЬКИЙ — форма землеволодіння, за якою земля, як умова виробництва, відокремлена від землевласника. Не беручи участі у процесі виробн., землевласник-абсентеїст одержує грош. доход (у вигляді ренти або прибутку), створений працею безпосередніх виробників. Цим самим зем. доходи відтягуються із сфери с.-г. виробн. і стають джерелом паразитичного існування абсентеїстів. Значного розвитку А. з. набув за капіталізму, особливо в епоху *імперіалізму*. Найбільш поширений у Лат. Америці.

АБСИ́ДА, апсида [грец. ἁψίς (ἁψίδος) — склепіння] — виступ будівлі, напівкруглий, багатокутний або прямокутний у плані, перекритий півкуполом або зімкненим півсклепінням. Уперше А. з'явилися в давньорим. *базиліках*. У християнських церквах А.— вівтарний виступ, звичайно орієнтований на схід.

АБСОЛЮ́Т (від лат. absolutus — необмежений) — в ідеалістичній філософії та релігійних тлумаченнях — вічна, незмінна, нескінченна першооснова світу (абсолютна ідея, бог тощо).

АБСОЛЮТИ́ЗМ (від лат. absolutus — необмежений), самодержавство, абсолютна монархія — форма держ. правління, при якій верховна влада повністю належить монархові (імператорові, царю, королю). А. виник у період розкладу феод. суспільства і зародження капіталістичних відносин. Соціальну опору А. становило дворянство. Ліквідований у більшості країн внаслідок бурж. революцій (у Росії — *Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917*). Абсолютна монархія ще зберігається в деяких країнах Сходу (Саудівська Аравія, Катар, Оман).

АБСОЛЮ́ТНА ВЕЛИЧИ́НА дійсного числа — саме число, якщо воно невід'ємне, і протилежне число, якщо воно від'ємне. Див. *Модуль*.

АБСОЛЮ́ТНА ВИСОТА́ — перевищення по вертикалі даного пункту земної поверхні над рівнем, який приймають за нуль. В СРСР обчислюють від нуля *футштока* в Кронштадті. Визначається *нівелюванням*.

АБСОЛЮ́ТНА ДОДАТКО́ВА ВА́РТІСТЬ — *додаткова вартість*, створена шляхом прямого подовження робочого дня; метод підвищення ступеня експлуатації найманих робітників капіталістами.

АБСОЛЮ́ТНА І ВІДНО́СНА ІСТИ́НИ — філософські категорії, що характеризують людське знання з боку його повноти і точності, розкривають пізнання *об'єктивної істини* як поступальний рух від незнання до знання, від неповного, неточного знання до знання дедалі повнішого й точнішого. Абсолютна істина — повне, точне, вичерпне, а тому незмінне відображення об'єкта в свідомості суб'єкта. Відносна істина — неповне, неточне, часткове, приблизне відображення об'єкта, яке внаслідок своєї незавершеності змінюється, поглиблюється, уточнюється в процесі розвитку пізнання. На відміну від *метафізики*, яка визнає за істину лише абс. знання, та *релятивізму*, що абсолютизує відносний характер істини, діалектичний матеріалізм, визнаючи відносну істинність знань у цілому, водночас наголошує на тому, що в них є моменти абсолютно точного, вичерпного знання, тобто, що відносна істина включає в себе зерна абс. істини. В істор. розвитку пізнання, поступальній зміні наук. теорій повнішими і досконалішими зростає сума абс. істини, якою оволодіває людство. Розуміння відносної істинності знання запобігає його догматизації, спрямовує на творчий розвиток науки, на критичне ставлення до вже досягнутих результатів. Визнання абс. істини в пізнанні є неодмінною умовою відстоювання принципу пізнаванності світу.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18; Копнин П. В. Введение в марксистскую гносеологию. К., 1966.

О. І. Яценко.

АБСОЛЮ́ТНА ІДЕ́Я — у деяких філософських системах *об'єктивного ідеалізму* — надприродне, нічим не зумовлене духовне начало, «божественна думка», безособовий розум, які нібито породжують реальний матеріальний світ.

АБСОЛЮ́ТНА МА́СА (ВАГА́) НАСІ́ННЯ — маса (вага) 1000 абсолютно сухих зернин або маса 1000 зернин у перерахунку на суху речовину, виражена в грамах. Див. *Маса 1000 насінин*.

АБСОЛЮ́ТНА МОНА́РХІЯ — форма держ. правління. Див. *Абсолютизм, Монархія*.

АБСОЛЮ́ТНА ПО́ХИБКА — *модуль* різниці між точним і наближеним значеннями певної величини.

АБСОЛЮ́ТНА РЕ́НТА — частина *додаткової вартості*, одержувана за капіталізму землевласником внаслідок монополії приватної власності на землю; надлишок вартості над суспільною ціною виробництва сільськогосподарських продуктів. Див. *Земельна рента*.

АБСОЛЮ́ТНА ТЕМПЕРАТУ́РА — температура, відлічувана від абсолютного нуля (точка, що лежить на 273,16 К нижче від температури *потрійної точки* води). Такий вибір початку відліку т-ри пояснюється тим, що при абс. нулі кожна фіз. система характеризується мінімальною енергією. Поняття «абсолютний нуль» і «абсолютна температура» запровадив 1848 У. *Томсон* (Кельвін) на основі другого закону термодинаміки (див. *Термодинаміки начала*). А. т. вимірюють, користуючись різними *температурними шкалами*, серед яких найпоширеніші *термодинамічна температурна шкала* та міжнар. практична температурна шкала. Одиниця вимірювання А. т.— *кельвін* (К).

А. Л. Абрикосов.

АБСОЛЮ́ТНЕ І ВІДНО́СНЕ — філософські категорії. Абсолютне — визначене собою, те, що існує через себе, отже самостійне, безумовне, безвідносне, незалежне. Разом з тим абсолютне означає й «досконале», «логічно завершене». Відносне — опосередковане, визначене через інше, існуюче через інше, отже залежне, несамостійне, а також змінне і незавершене. А. і в. становлять діалектичну єдність протилежностей, притаманних об'єктивній дійсності та пізнанню. Будь-яка річ у певному відношенні виступає як визначена сама собою і незалежна, а в іншому — як зумовлена й опосередкована через інше. Немає таких речей, які були б у всіх відношеннях самостійними, неопосередкованими, як немає й таких, що цілком і повністю визначались би іншими. Взаємозв'язок А. і в. у пізнанні розкривається діалектичним матеріалізмом у вченні про *абсолютну і відносну істини*.

О. І. Абрикосов.

АБСОЛЮ́ТНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — 1) Одна з різновидностей *об'єктивного ідеалізму*, яка вважає основою всього існуючого абсолютну ідею. А. і. представлений філософією Г.-В.-Ф. Гегеля та його послідовників.

2) Течія в англо-американській бурж. ідеалістичній філософії кінця 19 — початку 20 ст. (див. *Неогегельянство*). Гол. представники: Д.-Х. Стірлінг, Ф.-Г. Бредлі. На поч. 20 ст. А. і. злився з *персоналізмом*.

АБСОЛЮ́ТНІ ВЕЛИЧИ́НИ в статистиці — величини, що характеризують розміри (рівень або обсяг) якісно певних явищ у конкретному місці і на певний час (або за певний період). А. в. бувають індивідуальні та узагальнені (підсумкові). Індивідуальні А. в. характеризують розмір ознаки окремих одиниць сукупності (напр., вік окремих громадян, потужність окремих електростан-

Абсида.

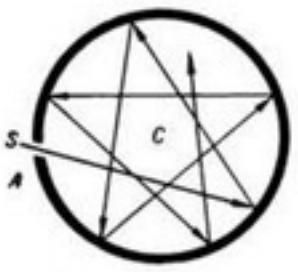

Абсолютно чорне тіло. Хід променів у його порожнині.

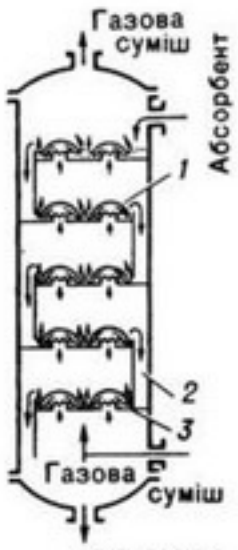

Абсорбер тарілчастий: *1* — ковпачок; *2* — переливна трубка; *3* — тарілка.

Абстрактне мистецтво. В. В. Кандінський. Чорний акомпанемент. 1924.

ций тощо), у з а г а л ь н е н і — відображають розміри всієї сукупності чи її частини або розмір ознаки, що характеризує всю сукупність (напр., чисельність населення СРСР 1976 становила 255,5 млн. чол., у т. ч. міського — 156,6 млн., сільського — 98,9 млн. чол.). Узагальнені А. в. одержують, зводячи дані *спостереження статистичного* або роблячи спец. обчислення. А. в. обчислюють у натуральному, умовно-натуральному або вартісному виразі.

АБСОЛЮ́ТНО ЧО́РНЕ ТІ́ЛО — тіло, яке при будь-якій температурі цілком поглинає проміння (всіх довжин електромагнітних хвиль), що падає на нього. А. ч. т. в природі немає. Найближчим до А. ч. т. є тіло з вичорненою порожниною і малим отвором. Промінь *S*, потрапивши крізь отвір *A* в порожнину *C*, зазнає багатократного відбиття та поглинання і назад практично не виходить (мал.). Закони А. ч. т. відображають властивості реальних тіл і тому мають велике наук. і практичне значення. Так, *Планка закон випромінювання* А. ч. т. привів до концепції квантування енергії, що лягла в основу *квантової механіки*. Модель А. ч. т. застосовують як світловий *еталон* (див. *Кандела*).

АБСО́РБЕР — апарат для *абсорбції*. Розрізняють А. тарілчасті і насадкові. В т а р і л ч а с т и х А. (мал.) газова суміш, що містить речовини, які треба вилучити, рухається знизу вгору крізь шар рідкого абсорбенту, який стікає з тарілки на тарілку по переливних трубках. Н а с а д к о в і А. (металеві або керамічні колони) обладнують горизонтальними гратками, розміщуючи на них кілька шарів насадки (напр., коксу або металевих чи керамічних кілець), по якій назустріч газовій суміші стікає абсорбент (протитечійне контактування). Якщо газова суміш добре розчиняється в абсорбенті, застосовують А., де вона проходить над поверхнею абсорбенту або абсорбент розпиляється на дрібні краплини обертовими турбінками, дисками та форсунками. Найширше А. застосовують у хім. пром-сті та металургії.

АБСОРБЦІ́ЙНА МІКРОСКОПІ́Я — метод вивчення структури і хімізму клітин тваринних і рослинних організмів з допомогою мікроскопа по вибірковому поглинанню світла внутрішньоклітинними структурами. Видимі промені поглинаються пігментами; ультрафіолетові — циклічними угрупованнями нуклеотидів, білків, деяких вітамінів, стеролів (див. *Ультрафіолетова мікроскопія*). При освітленні мікропрепарату променями вузької ділянки спектра в зоні поглинання певної речовини спостерігають будову структур, що містять цю речовину, і розподіл її в клітині. За ступенем ослаблення світлового потоку, що проходить через структуру, вимірюють концентрацію речовини, яка поглинає світло.

АБСО́РБЦІЯ (лат. absorptio — поглинання) — перехід поглинутої речовини з поверхні сорбенту (речовини, яку застосовують для поглинання газів, пари та розчинених речовин) у його об'єм з утворенням розчину. Супроводить адсорбцію. Здійснюється в *абсорберах*. Швидкість А. залежить від поверхні дотику рідина — газ. Вона є максимальною, коли ця поверхня найбільша, і з часом зменшується. У стаціонарних умовах кінетика А. визначається швидкістю *дифузії* газу. Застосовують А. у виробн. соляної та азотної к-т, для розділяння газових сумішей тощо. А.— один з видів *сорбції*.

М. В. Товбін.

АБСТРА́КТНА ПРА́ЦЯ — праця товаровиробників як затрата людської робочої сили взагалі, незалежно від її конкретної форми. Є істор. категорією, властивою *товарному виробництву*. На відміну від *конкретної праці*, результатом якої є корисність речі для людини, суспільства (див. *Споживна вартість*), А. п. створює *вартість* товару і лежить в основі прирівнювання одного *товару* до іншого. В умовах товарного г-ва А. п. є формою сусп. праці, яка виявляється в процесі *обміну* товарів. За соціалізму А. п. стає безпосередньо суспільною, оскільки виробн. і обмін здійснюються за єдиним держ. планом.

АБСТРА́КТНЕ І КОНКРЕ́ТНЕ (від лат. abstractus — відокремлений, concretus — згущений, ущільнений) — категорії *діалектичної логіки*, в яких відображено діалектику відокремленості й цілісності в розвитку явищ дійсності та її відтворення в процесі *пізнання*. В марксистсько-ленінській філософії к о н к р е т н е — це реально існуючий об'єкт (окрема річ чи система речей) в єдності всіх його сторін, зв'язків і відношень; а б с т р а к т н е — певна сторона конкретного, його однобічний прояв. Конкретне в пізнанні є відображенням об'єктивної конкретності досліджуваного об'єкта в цілісній системі теоретичного знання. Абстрактне — окремий момент цього процесу, відображення виділених з об'єктивного зв'язку окремих сторін в однобічних *абстракціях*. Конкретне в пізнанні — результат складного процесу відображення об'єктивно існуючого конкретного, що здійснюється шляхом *сходження мислення від абстрактного до конкретного*. Абстрактне є однобічним, неповним знанням і, як усяка однобічність, містить у собі гносеологічне джерело відходу від об'єктивної дійсності. Рух пізнання від абстрактного до конкретного є синтезом здобутих у процесі аналізу визначень досліджуваного об'єкта.

Літ.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953; Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» Маркса. М., 1960.

М. Л. Злотіна.

АБСТРА́КТНЕ МИСТЕ́ЦТВО, абстракціонізм, безпредметне мистецтво, нонфігуративне мистецтво — течія в мистецтві багатьох, головним чином капіталістичних країн. Виникло на поч. 20 ст. Цілком відмовляється від зображення реального предметного світу в живописі, скульптурі й графіці. А. м. спотворює форми реальної дійсності, призводить до розпаду худож. образу, виступає проти реалізму, ідейності й народності мистецтва, заперечує нац. художні традиції. Воно є крайнім проявом індивідуалістичних суб'єктивістських тенденцій бурж. культури, ідеалістичних концепцій *«мистецтва для мистецтва»* і відображає заг. кризу бурж. культури. Представники: В. *Кандінський*, П. *Клеє*, Дж. Балла, К. *Малевич*, П. *Мондріан*, Ж. Арп, О. *Архипенко* та ін.

Літ.: Лебедев А. К. К спорам об абстракционизме в искусстве. М., 1970; Рославець О. М Руйнування образу. К., 1974.

Н. П. Рипська.

АБСТРА́КЦІЯ (від лат. abstraho — відокремлюю) — форма відображення в людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності, мисленого відокремлення (абстрагування) від їхніх властивостей та виділення загальної ознаки, що характеризує даний клас предметів.

Абстракції можуть бути і формами мислення *(поняття)*, і конкретно-чуттєвими наочними образами (схеми, символи, креслення). Наук. А. (поняття, *закони, принципи*) створюються внаслідок абстрагуючої діяльності мислення в наук. пізнанні. Вони відображають найістотніші властивості, зв'язки й відношення досліджуваних явищ. Хоч наук. А. бідніші за об'єктивну конкретність явищ, що вивчаються, проте вони глибше проникають у їхню сутність. Глибина й повнота відображення сутності предмета пізнання досягається в системі наукових А.— в *теорії*, істинність якої перевіряється *практикою*

Літ.: Ленін В. І. Філософські зошити. Повне зібрання творів, т. 29; Горский Д. П. Вопросы абстракции и образование понятий. М., 1961.

М. Л. Злотіна.

АБСУ́РД (від лат. absurdus — безглуздий) — 1) У повсякденному слововживанні — нісенітниця. 2) В м а т е м а т и ц і т а л о г і ц і — твердження, що не має ніякого смислу в межах даної теоретичної системи, принципово несумісне з нею. Проте твердження, яке є А. у даній системі, може в певних випадках мати смисл в іншій.

«АБСУ́РДУ ФІЛОСО́ФІЯ» — ідеалістичне філософське вчення, яке заперечує застосовність логічного і раціонального підходу до осмислення життєвих ситуацій; різновид *екзистенціалізму*. Засновник «А. ф.» А. *Камю* твердить, нібито будь-яка спроба раціонально осмислити життя породжує абсурдну ситуацію, думку про самогубство. Питання «жити чи не жити» проголошується «основним питанням філософії». Щоб уникнути самогубства, слід, на думку Камю, жити за принципом «немає завтрашнього дня», є тільки сьогоднішній. «А. ф.» ідеалістично абсолютизує «критичні ситуації» (нещастя, хворобу тощо) в житті людини, проголошуючи їх постійними. Заперечуючи суспільні закономірності, відкидаючи будь-які спроби революц. перетворення дійсності, «А. ф.» має апологетичний щодо бурж. суспільства характер.

І. В. Бичко.

АБСЦЕ́С (лат. abscessus — гнояк), нарив — обмежене гнійне запалення тканин з розплавленням їх і утворенням гнійної порожнини. Виникає у різних органах і тканинах (кістках, печінці, легенях, м'язах, мозку та ін.). Причиною появи А. є потрапляння в тканини гноєтворних мікробів через ушкоджену шкіру, її пори, слизові оболонки. Розрізняють метастатичні А.— як наслідок перенесення гнійної інфекції по кровоносних і лімфатичних судинах з гнійного вогнища, асептичні А.— як наслідок введення в тканини деяких хім. речовин. А. бувають гострі й хронічні, поодинокі й множинні. Клінічні прояви А. залежать від розмірів і локалізації його, а також від перебігу процесу. При зниженій опірності організму іноді А. може бути причиною *сепсису*. Лікування — хірургічне в поєднанні з антибіотиками.

Г. В. Книшов.

АБСЦИ́СА (від лат. abscissus — відрізаний) — одна з декартових *координат* точки. Позначається переважно літерою *x*.

АБУ́ БЕКР КЕЛЕВІ́ (р. н. невід.— п. 1366) — ремісник, один з керівників народного повстання в Самарканді 1365—66, спрямованого проти місцевих великих землевласників. Повстання почалося під час нападу на місто кочових монг. племен. Керівники повстанців *Маулана-заде* і А. Б. К., після втечі еміра з Самарканда, організували оборону й відбили наступ завойовників. Класові суперечності серед повстанців, зрада повстання заможними верствами допомогли феод. верхівці розгромити нар. виступ. А. Б. К. був убитий.

АБУ́ ГА́МІД, Абу Гамід Мухаммед Ібн-Абд ар-Рахім аль-Гарнаті аль-Андалусі (1080, Гранада — 1170) — арабський мандрівник. У 1130—36 і 1150—53 відвідав Близький і Серед. Схід, Хорезм, Угорщину, Київську Русь. Твори А. Г. «Подарунок розумам та відбірне з чудес», «Ясне повідомлення про деякі чудеса Заходу» містять відомості про звичаї і закони слов'ян, булгар та їхніх пн. сусідів.

АБУ́-ДА́БІ — тимчасова столиця Об'єднаних Арабських Еміратів. Порт у Перській зат., аеропорт міжнар. значення. 235,8 тис. ж. (1976). Важливий центр видобування нафти. Нафтопереробна, цем. пром-сть, з-д по опрісненню мор. води; будуються (1977) з-ди металоконструкцій, металург., по виробн. труб з пластмас. Електростанція. Добування перлин; рибальство.

АБУЛІ́Я (грец. ἀβουλία — нерішучість) — хворобливе безволля. Виявляється у відсутності спонуки до діяльності, у нездатності виконувати будь-яку дію, навіть коли усвідомлюється її необхідність; один з проявів *апатії*. Спостерігається при деяких психічних хворобах (циркулярний психоз, *шизофренія*), а також травматичних порушеннях і пухлинах лобних часток головного мозку.

АБУ́-ЛЬ-ВЕФА́ (Абу-ль-Уафа) Мохаммед-бен-Мохаммед (10.VI 940, Багдад — 1.VII 998, за ін. даними, 997, там же) — арабський астроном і математик з Хорасану. В його трактаті з астрономії є відомості про одну з нерівностей руху Місяця — варіацію, яку відкрив пізніше Тіхо *Браге*. Склав таблиці синусів і тангенсів. Перекладач (з грецької на араб. мову) і коментатор праць *Діофанта*.

АБУ́-СІМБЕ́Л — два скельні храми (богині Готар і фараона Рамсеса II) в АРЄ на Пд. від м. Асуана (13 ст. до н. е.). Храм Рамсеса II має вигляд *пілона* (вис. бл. 30 *м*, шир. 40 *м*) з чотирма велетенськими сидячими постатями фараона (вис. бл. 20 *м*) з обох боків від входу. Всередині храм прикрашений рельєфами та статуями. В зв'язку з будівництвом Асуанської греблі храм перенесено.

АБУ́ТИЛОН (Abutilon) — рід рослин род. мальвових. Трав'янисті рослини, кущі, рідко невеликі дерева. Бл. 100 видів, поширених здебільшого у тропіках і субтропіках обох півкуль. В СРСР, зокрема в УРСР (в Лісостепу і Степу), — один вид — *канатник*, або А. Теофраста (A. theophrastii). Кілька видів А. вирощують на волокно або як декоративні рослини.

АБХА́ЗИ (самоназва — апсуа) — нація, корінне населення Абхазької АРСР. Частина А. живе в Адж. АРСР, а також у Туреччині. За переписом 1970, чисельність А. в СРСР — 83,2 тис. чол. Говорять *абхазькою мовою*. З давнини А. зазнавали впливу зх.-груз. племен, що виявилося в особливостях культури. Серед А. розрізняють 3 тер. групи: гудаутську (бзибську), абжуйську і самурзаканську, що мають характерні для них діалектні й культурні особливості.

За релігією віруючі абхази — християни, частина — мусульмани. За роки Рад. влади в житті А. відбулися докорінні зміни. А. працюють у соціалістичних с. г. і пром-сті. Виросла нац. інтелігенція. Про історію, економіку і культуру див. *Абхазька Автономна Радянська Соціалістична Республіка*.

Літ.: Анчабадзе З. В. Очерк этнической истории абхазского народа. Сухуми, 1976.

АБХА́ЗЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Абхазія — у складі Груз. РСР. Утворена 4.III 1921. Лежить у пн.-зх. частині Закавказзя. На Пд. Зх. омивається Чорним м. Пл. 8,6 тис. *км²*. Нас. 500 тис. чол. (на 1.I 1976). Поділяється на 5 районів, має 6 міст та 4 с-ща міськ. типу. Столиця — м. *Сухумі*.

Природа. Більша частина території Абхазії зайнята відрогами та передгір'ями Головного Кавказького хр. (Гагрський, Бзибський, Абхазький, Кодорський хребти). Максимальна вис. 4046 *м*, г. Домбай-Ульген. На Пд. Сх.— Колхідська низовина. Корисні копалини: кам. вугілля, буд. матеріали, барит, ртуть, поліметалеві руди. Клімат субтропічний вологий, у горах — помірно холодний. Середня т-ра січня на узбережжі +4°, +7°, в горах до —2°; липня — відповідно +22°, +24° і +18°, +16°. Річна кількість опадів на низовинах 1300—1500 *мм*, у горах — 2400 *мм*. Річки: Бзиб, Келасурі, Гуміста, Кодорі — повноводні, багаті на гідроресурси. В горах — озера Ріца, Амткелі. На узбережжі і в передгір'ях переважають жовтоземи і червоноземи, в горах — бурі гірсько-лісові та гірсько-лучні грунти. Понад 55% площі республіки вкрито лісами (самшит, смерека, граб, дуб, колхідський бук, каштан, тис та ін.). Значні ділянки займають культ. насадження евкаліптів і пальм. На території А.— Ріцинський, Гумістинський та Піцунда-Мюссерський заповідники.

Населення. Осн. населення (тис. чол., 1970, перепис): *абхази* (77,3), *грузини* (199,6). Живуть також росіяни, вірмени, греки, українці та ін. Пересічна густота населення — понад 58 чол. на 1 *км²*. 48% населення живе в містах (1976). Найбільші міста: Сухумі, Ткварчелі, Очамчира.

Історія. Перші відомості про предків абх. народу сягають пізнього періоду бронзового віку. В серед. 1-го тис. до н. е. А. була частиною *Колхіди*. В кін. 2—1-й половині 1 ст. до н. е. А. підлягала *Понтійському царству*, з 65 до н. е.— Риму. В 4 ст. в Зх. Грузії утворилося Лазьке царство, до складу якого ввійшла й А. Протягом 4—6 ст. Візантія підкорила всю А. В 6 ст. тут склалися феод. відносини. До 8 ст. в основному консолідувалась абх. народність. У 80-х рр. 8 ст. землі Зх. Грузії об'єднані в Абх. царство. З 16 ст. А.— в залежності від Туреччини, що призвело до її екон. і культ. занепаду. В 1810 А. була приєднана до Росії. Це позитивно позначилося на розвитку її економіки й культури. В 1902—03 в А. виникли перші с.-д. орг-ції. Під час революції 1905—07 в А. широко розгорнувся революційний рух. Трудящі А. палко вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, але в А., як і в усій Грузії, владу захопили меншовики. Внаслідок збройного повстання трудящих у квітні 1918 в А. проголошено Рад. владу. В травні 1918 з допомогою англ. інтервентів владу знову захопили меншовики. В лютому — березні 1921 трудящі А. підня-

ВИРОБНИЦТВО БАЙХОВОГО ЧАЮ

(тис т)

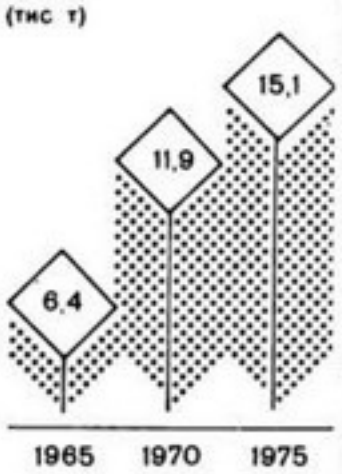

ВИРОБНИЦТВО ТЮТЮНУ ФЕРМЕНТОВАНОГО

(тис т)

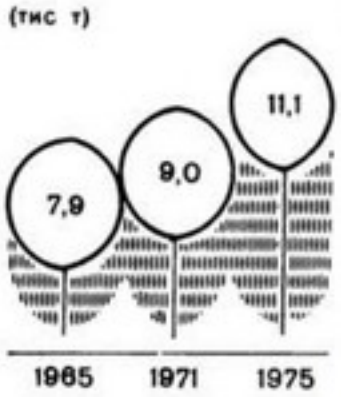

ли збройне повстання, підтримане Червоною Армією. 4.III 1921 в А. встановлено Рад. владу. 16.XII 1921 А. як Соціалістична Рад. Республіка ввійшла на договірних засадах до Груз. РСР, а в її складі 13.XII 1922 — до ЗСФРР. 30.XII 1922 як частина Груз. РСР у складі ЗСФРР ввійшла до Союзу РСР. В лютому 1931 А. ввійшла до Груз. РСР на правах авт. республіки. За роки Рад. влади в А. було проведено соціалістичну індустріалізацію і колективізацію с. г., відбулася культурна революція. В результаті побудови соціалізму в Радянському Союзі абхаз. народ консолідувався в соціалістичну націю. Трудящі А. під час Великої Вітчизн. війни виявили мужність і героїзм на фронті і в тилу. 22 вихідцям з А. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Багато представників А. билися проти фашистів на тер. УРСР. За роки останніх п'ятирічок економіка і культура А. успішно розвиваються. А. нагороджено орденами Леніна (1935), Жовтневої Революції (1969), Дружби народів (1972).

Г. О. Дзідзарія.

Народне господарство. А.— один з провідних районів країни щодо розвитку субтропічного рослинництва, тютюнництва. Важливе значення мають харчова та паливно-енергетична пром-сть, а також курортне г-во і туризм. Пром-сть А створено в основному за роки Рад. влади. В 1975 валова продукція пром-сті А. зросла проти 1940 в 8,8 раза. Питома вага А. в пром виробн. Груз. РСР становить 6%. Енергетика базується на енергії Ткварчельської ДРЕС та Сухумської ГЕС. На А. припадає більш як третина видобутку кам. вугілля Груз. РСР (1975—755 тис. *т*). Провідна галузь пром-сті — харчова, зокрема чайна, тютюнова, а також виноробна, рибна, ефіроолійна, консервна. Шкіряно-взут. комбінат, швейне виробн., деревообр. пром-сть, окремі підприємства маш.-буд. і хім. пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Осн. пром. центри: Сухумі, Ткварчелі, Гагра, Очамчира.

С. г. спеціалізується на вирощуванні чаю, тютюну, тунгу, цитрусових, ефіроолійних культур; розвинуті виноградарство та плодівництво, в т. ч. субтропічне. В 1975 в А. було 38 радгоспів і 103 колгоспи, включаючи риболовецькі. Посівна площа становила 42,3 тис. *га*, під чайними плантаціями — 15,0 тис. *га*. В 1975 зібрано 6,7 тис. *т* тютюну, 31, 1 тис. *т* цитрусових. Вирощують також зернові та овоче-баштанні культури. Тваринництво молочного і м'ясо-молочного напрямів. Поголів'я (тис. , 1.I 1975): великої рогатої худоби — 148,7, свиней — 75,2, овець і кіз — 28,3. Розвинуті птахівництво, шовківництво та рибальство. Територію А. перетинають з-ця Самтредіа — Армавір (вітка Очамчира—Ткварчелі) та автомоб. шляхи. Через Клухорський перевал проходить Військово-Сухумська дорога. Гол. мор порт — Сухумі. Найзначніші кліматичні курорти: Сухумі, Гагра, Гудаута, Новий Афон, Піцунда. *Е. Д. Кобахідзе.*

Культура. В 1975/76 навч. р. в загальноосв. школах усіх видів було 103,1 тис. учнів; у серед. спец. навч. закладах — 2,9 тис. учнів; в Інституті субтропічного г-ва та Пед. ін-ті ім. О. М. Горького — 6,2 тис. студентів. У Сухумі працюють Абх ін-т мови, л-ри та історії ім. Д. Й. Гуліа АН Груз. РСР, Ін-т експериментальної патології і терапії АМН СРСР, Абх. філіал НДІ курортології та фізіотерапії М-ва охорони здоров'я Груз. РСР, Сухумський бот. сад АН Груз РСР, філіал Всесоюзного ін-ту чаю і субтропічних культур та ін. У 1975 в А. працювало 346 масових б-к, 238 клубних закладів, 169 кіноустановок. Музеї: Абх. держ. краєзнавчий музей, Будинок-музей Д. Й. Гуліа (Сухумі), музей абх. зброї (Гагра) та ін Виходять 3 республіканські газети — «Апсни капш» («Червона Абхазія») абх. мовою, «Сабчота Абхазети» («Радянська Абхазія») груз. мовою та «Советская Абхазия» — загальним разовим тиражем 85 тис. примірників, два журнали абх. мовою. Респ. радіо веде передачі абх., груз. та рос. мовами; ретранслюються радіо- й телепрограми з Москви, Тбілісі. Абх. худож. л-ра розвивалася на основі усної нар. творчості. Основоположник абх. худож. л-ри — Д. *Гуліа*. Значну роль у її розвитку відіграли С. Чанба, І. Когоніа. Розквіту абх. л-ра досягла за роки Радянської влади. Відомі письменники: К. Агумаа, Б. *Шинкуба*, І. *Тарба*, І. Папаскірі, О. Джонуа, М. Квіцініа, Ш Цвіжба, О Гогуа, Д. Ахуба та ін. Абх мовою перекладено, зокрема, твори Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара та ін.; укр мовою — твори Д. Гуліа, Б. Шинкуби, І. Тарби, Ш. Цвіжби, М Квіцініа та ін. На тер. А. збереглися поховальні споруди — *дольмени* епохи бронзи, руїни античних — давньогрецьких і римських будівель (міст Діоскурії — Себастополіса, Анакопії та ін.), пам'ятки культової архітектури часів Візантії (6—8 ст.) — одноапсидна *базиліка* в Новому Афоні. Серед абх. і груз. середньовічних пам'яток — купольні базиліки в Мокві та Лихни, хрестовокупольні храми в Дранді, Агу-Беділ (10 ст.), палац у Беділ га Беслетський міст (11—12 ст.). Період феод. роздробленості (14—16 ст.) і тур. залежності (16 — поч. 19 ст.) характеризується створенням переважно фортець і замків. Після приєднання А. до Росії зростають міста. За рад. часу споруджено ряд визначних адм. і громад. будівель, розгорнулося ши-

Форельне господарство. Видобування кам'яного вугілля у Ткварчельському басейні.

Бзибська ущелина. Мис Піцунда. На одній з вулиць міста Сухумі.

роке житл. і курортне будівництво в Сухумі, Новому Афоні, Гагрі, Піцунді та ін.

З часів *неоліту* і бронзи збереглися статуетки людей і тварин, орнаментована кераміка, бронзові вироби. Відомі мініатюри початку 14 ст., фрески 14—16 ст. У становленні сучасного образотворчого мистецтва важливу роль відіграла Сухумська худож. школа, що відкрилася 1918. Першим професіональним художником був А. Шервашидзе (Чачба). Серед митців відомі: живописці — І. Цомая, Н. Табукашвілі; графіки — Ч. Кукуладзе, В. Месхі; скульптори — М. Ешба, Б. Гогоберідзе. Здавна розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (ткацтво, різьблення на дереві, карбування тощо). Нар. пісні А.— багатоголосі (культові, трудові, мисливські, історичні). Муз. інструменти — аюмаа (тип арфи), ахимаа (вид цитри), ачарпан (вид флейти). За Рад. влади в А. розвивається профес. музика. В А. є філармонія, Держ. ансамбль пісні і танцю, хорова капела, симфонічний оркестр, будинок нар. творчості з єдиним у світі хором столітніх нар. співаків. Після встановлення в А. Рад. влади (1921) почала працювати театр. труппа (керував поет Д. Гуліа). В 1930 створено Абх. нац. театр (з 1957 — Держ. драм. театр ім. С. Я. Чанби). В А. не раз гастролювали укр. муз. та естрадні колективи, на Україні — Держ. хорова капела Абхазії, естрадна група під керуванням В. Габашелі, а також Держ. драм. театр ім. С. Я. Чанби.

Літ.: Абхазская АССР в братской семье советских народов. Сухуми, 1972; Очерки истории Абхазской АССР, ч. 1—2. Сухуми, 1960—64; Советский Союз. Грузия. М., 1967; Пачулия В. П. Абхазия. Сухуми, 1976; Бгажба Х. С. [та ін.]. Очерки истории абхазской литературы. Сухуми, 1974; Малия Е. М. Народное изобразительное искусство абхазов. Тбилиси, 1970.

АБХА́ЗЬКА МО́ВА — мова *абхазів*. Належить до абхазо-адигської групи *кавказьких мов*. Розмовляють нею абхази в СРСР (бл. 80 тис. чол., 1970, перепис) і в Туреччині. В А. м. виділяють два діалекти: абжуйський і бзибський. Для А. м. характерні такі риси: фонетика бідна на голосні фонеми і багата на приголосні (в літ. мові 58 фонем), граматична будова аглютинативна (з елементами полісинтетизму), *ергативна конструкція* речень. Графіка — на основі російської.

Літ.: Грамматика абхазского языка. Сухуми, 1968.

АВА́З ОТА́Р-ОГЛИ́ (15.VIII 1884, Хіва — 1919, там же) — узбецький поет, просвітитель. У сатиричних віршах викривав гнобителів народу, духівництво («Два шейхи», «Войовничі варвари», «До чиновників» та ін.). Вірші 1915—17 («Свобода», «Народ» тощо) сповнені віри в майбутнє трудящих. Писав різні за формою поезії — рубаї, газелі, мухамаси та ін.

АВАНГА́РД (франц. avant-garde, букв. — передова охорона) — 1) Елемент похідного шикування з метою охорони війська (флоту) під час його пересування маршем. А. іде попереду головних сил. При фланговому пересуванні військ може висилатися боковий А. (в напрямі противника). Завдання А.— прийняти на себе перший удар, не дати противникові напасти на гол. сили зненацька, створити їм сприятливі умови для вступу в бій. 2) Передова, провідна частина суспільного класу, народу (напр., КПРС — бойовий, випробуваний А. робітничого класу, всього рад. народу).

«АВАНГА́РД» — літературна група, засн. 1925 в Харкові. Декларувала тісний зв'язок л-ри й мист. з «добою індустріалізму», а насправді поширювала дрібнобурж. погляди на л-ру. Орієнтуючись на «ліві» течії зх. модернізму, зокрема *конструктивізму*, група виявляла зневагу до реалізму і прогресивних традицій нац. культури. Міщанський анархізм, властивий світоглядові ряду учасників групи, виявився на сторінках «Бюлетеня „Авангарду"» (вийшло 3 зб., 1928—29). До групи належали В. *Поліщук*, В. *Єрмилов*, Г. Коляда та ін. «А.» самоліквідувався 1929.

«АВАНГА́РД» — напрям у кіно, що виник у Франції після 1-ї світової війни. Згодом поширився в ін. країнах. Режисери «А.» на чолі з Л. *Деллюком* прагнули звільнити кіно від влади фін. капіталу, вважали, що його розвиток має бути пов'язаний з запитами демократичного глядача. «А.» не мав чіткої ідейної програми. Його представники вважали головним оновлення кіноформи, надавали перевагу засобам кіновиразності (деталь, ракурс, світлотінь, метафора). Серед представників «А.» — Ж. Епштейн, Ж. Дюлак, Ж. *Ренуар*, А. Ганс. У кін. 20-х рр. «А.» себе вичерпав. Частина режисерів «А.» стала на формалістичні позиції, перейшла в комерційне кіно; Р. *Клер*, Ж. Ренуар, Л. *Бюнюель* та ін. пішли по реалістичному шляху у кіномистецтві. *А. Є. Жукова.*

«АВАНГА́РД» — добровільне спортивне товариство профспілок УРСР. Об'єднує працівників пром-сті й будівництва. Створений 1957.

На 1.I 1977 налічувалось 3199 первинних колективів «А.», у складі яких понад 2 млн. спортсменів та фізкультурників. У т-ві культивується 49 видів спорту. До складу «А.» входять відомі спортивні клуби — «Металург» (Запоріжжя), «Зоря» (Ворошиловград), «Сталь» (Дніпропетровськ), «Суднобудівник» (Миколаїв) та ін.

АВАНГАРДИ́ЗМ (франц. avant-gardisme) — умовна назва багатьох антиреалістичних течій у літературі й мистецтві 20 ст. Виник на грунті анархічного, суб'єктивістського світорозуміння. Звідси розрив з попередньою реалістичною традицією, формалістичні пошуки нових засобів художнього висловлення. Авангардизм — вияв кризи бурж. культури. Термін «авангардизм» виник на поч. 20 ст., утвердився в 50-х рр. Попередниками сучасного А. були різні модерністичні напрями 1-ї третини 20 ст. (*фовізм, кубізм, футуризм, сюрреалізм*, література «потоку свідомості», *додекафонія* в музиці тощо). Після 2-ї світової війни в країнах Зх. Європи і в Америці спостерігається пожвавлення авангардистського руху; з'являється неоавангардизм (*театр абсурду*, «*новий роман*», «конкретна поезія» тощо). Серед представників А. і неоавангардизму — художники П. *Мондріан*, С. *Далі*, письменники Р. Деснос, А. Арто, С. *Беккет*, композитори С. Буссотті, Дж. Кейдогс.

Літ.: О литературно-художественных течениях XX века. М., 1966; Модернизм. Анализ и критика основных направлений. М., 1973.

Н. П. Рипська.

АВАНЕ́СОВ Георгій Амбарцумович (н. 21.VI 1922, Луганськ, тепер Ворошиловград) — український рад. диригент, засл. діяч мист. УРСР (з 1973). У 1948 закінчив Ворошиловгр. муз. уч-ще. З 1945— худож. керівник самодіяльного оркестру нар. інструментів Будинку культури Ворошиловгр. тепловозобудівного з-ду ім. Жовтневої революції (з 1967 — заслужений оркестр УРСР). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

АВАНЕ́СОВ Рубен Іванович [1 (14).II 1902, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабахської а. о. АзРСР] — російський рад. мовознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1958). Професор Моск. ун-ту (з 1937), зав. сектором історії мови й діалектології Ін-ту рос. мови АН СРСР (з 1944). Праці з рос. та білорус. діалектології, фонології, орфоепії, акцентології, лінгвістичної географії тощо: «Нариси російської діалектології» (ч. 1, 1949), «Фонетика сучасної російської літературної мови» (1956). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами й медалями.

Тв.: Ударение в современном русском литературном языке. М., 1958; Русское литературное произношение. М., 1972; Русская литературная и диалектная фонетика. М., 1974.

АВАНПО́СТ (франц. avant-poste), передовий пост — у деяких іноземних арміях та у 18—19 ст. в російських військах — пост охорони, що виставлявся в напрямі противника під час відпочинку або оборони, щоб запобігти раптовому нападові.

АВА́НС (франц. avance) — грошова сума, що видається в рахунок майбутніх платежів або для проведення певних витрат. В СРСР у відносинах між соціалістичними підприємствами, орг-ціями, установами видача А. дозволяється лише у визначених законодавством випадках (у взаємовідносинах колгоспів, кооп. і громад. орг-цій та держ. підрядних буд. і монтажних орг-цій, за послуги підприємств зв'язку та ін.). А. сплачують працівникам підприємств, установ і орг-цій у рахунок їхньої заробітної плати за першу половину місяця. А. видають також на відрядження, під звіт для витрат на госп. потреби тощо.

АВАНСО́ВАНИЙ КАПІТА́Л — кошти, вкладені капіталістом у підприємство для одержання прибутку. Частина А. к. витрачається на придбання засобів вироби. і становить постійний капітал, друга

А. Августинчич. Несуть пораненого. 1946.

частина йде на оплату *робочої сили* і є змінним капіталом. Різні частини А. к. мають різний характер обороту, і тому його поділяють ще на основний капітал — тобто ту його частину, яка переносить свою вартість на знову створений *товар* частинами, і оборотний капітал — ту частину, яка переносить свою вартість повністю. В процесі свого руху А. к. змінює грош. форму на товарну і товарну знову на грошову за формулою Г — Т — Г′, де Г — гроші, Т — товар, Г′ — авансована сума, збільшена на *додаткову вартість*. Капітал як вартість авансується не заради одержання одноразового прибутку. Рух його постійно поновлюється, даючи капіталістам нові прибутки.

АВАНСЦЕ́НА (франц. avant-scène) — передня частина сцени від завіси до рампи. Форми використання А. зумовлюються характером п'єси і творчим методом театру. Найчастіше А. використовують для інтермедій — сцен, що зв'язують окремі частини вистави. Іноді на А. виносять осн. дію вистави.

«АВА́НТЕ!» («Avante!» — «Вперед!») — газета, центр. орган Португальської комуністичної партії. Засн. 1931. До травня 1974 видавалася нелегально.

«АВА́НТІ!» («Avanti!» — «Вперед!») — щоденна газета, центр. орган Італійської соціалістичної партії. Засн. 1896. У період фашист. диктатури в Італії «А.!» 1926—43 видавалася за кордоном, з червня 1944 — знову в Італії. Виходить у Римі та Мілані.

АВАНТЮ́РА (франц. aventure, букв. — пригода) — ризикована, сумнівна щодо чесності справа, розрахована на випадковий успіх і здійснювана без урахування реальних сил та конкретних обставин. Як правило, А. приречена на невдачу.

В сучас. умовах особливо небезпечним для справи миру і незалежності народів є політ. авантюризм імперіалістичних кіл, а також екстремістських елементів. П е р е н о с н о — явно злочинна дія, шахрайська махінація.

АВАНТЮРИ́Н — мінерал класу силікатів, дрібнозернистий різновид *кварцу* жовтуватого або бурочервоного кольору з мерехтливим золотавим блиском, зумовленим дуже дрібними включеннями слюди, гетиту або гематиту. Використовують для виготовлення прикрас, худож. виробів.

АВА́РИ (в давньорус. літописах — обри) — племінний союз, у якому основну роль відігравали тюркомовні племена. В 6 ст. А. прийшли з Азії в Європу (через тер. сучас. України) на Серед. Дунай і створили там свою д-ву — каганат. У 6 — 1-й половині 7 ст. А., поширивши свою владу на тер. Пн. Причорномор'я, підкорили частину слов. племен. У 90-х рр. 8 ст. А. були розгромлені франками, в кінці 9 ст.— угорцями. Згодом А. були асимільовані народами Зх. Причорномор'я і Подунав'я.

АВАРІ́ЙНИЙ ЗА́ХИСТ ядерного реактора — автоматична система для швидкого припинення перебігу ланцюгових *ядерних реакцій* поділу в ядерному реакторі при аварійній ситуації або небезпечному відхиленні від режиму експлуатації. Осн. частиною системи А. з. є стрижні з *вбирними елементами*, що їх у разі потреби протягом 0,3—0,7 *сек* вводять (електричними, гідравлічними або мех. пристроями) в *активну зону* реактора, де вони вбирають нейтрони, припиняючи реакцію. До системи А. з. належать також датчики аварійного сигналу (напр., про перевищення потужності або підвищення т-ри теплоносія), спец. привод і пристрої автом. керування. На енергетичних, гол. чин. *водо-водяних реакторах* поряд з рухомими стрижнями використовують рідкі вбирачі нейтронів (напр., борну кислоту).

В. Б. Климентов.

АВА́РІЯ (італ. avaría, від араб. авар — пошкодження, шкода) — несподіване пошкодження або вихід з ладу машини, транспортного засобу, літального апарата тощо під час роботи чи руху. Див. також *Аварія* в морському праві. П е р е н о с н о — нещасний випадок, велика невдача.

АВА́РІЯ в морському праві —шкода чи втрата, завдана судну, вантажу або фрахтові. *Кодекс торговельного мореплавства СРСР* розрізняє два види А.: загальну й окрему. З а г а л ь н а А.— це збитки, що їх зазнано внаслідок зроблених навмисне і розумно надзвичайних витрат або пожертвувань майном для врятування судна, вантажу або фрахту (напр., викидання за борт вантажу, щоб зменшити осадку судна). Збитки тут розподіляють пропорційно між усіма учасниками морського перевезення.

О к р е м а А.— збитки, що не підпадають під ознаки заг. А.; тут втрати несе той, хто їх зазнав, або той, хто відповідає за вчинення втрат.

АВА́РСЬКА МО́ВА — мова *аварців*. Належить до дагестанської групи кавказьких мов. Говорять нею близько 385 тис. чол. (1970, перепис). В А. м. виділяють пд. і пн. наріччя. Для А. м. характерні складна система приголосних, наявність *іменних класів, ергативна конструкція* речень. Графіка — на основі російської.

АВА́РСЬКЕ ХА́НСТВО — феодальне володіння, яке існувало з кінця 12 до 19 ст. на території центральної частини Дагестану. В 17—18 ст.— велике феод. об'єднання. Характеризувалось переплетенням феод. відносин з пережитками родового ладу. З 16 ст. не раз перебувало під протекторатом Росії, 1803 увійшло до її складу. В 1864 царський уряд ліквідував ханство. Натомість було утворено Аварський округ.

АВАРУ́А — місто, адм. центр архіпелагу Кука (володіння Нової Зеландії) в Тихому ок. Розташоване на о. Раротонга. Порт. Бл. 9 тис. ж. (1974). Швейні ф-ки, напівкустарні підприємства по переробці с.-г. сировини та риби. Вивіз копри, фруктів.

АВА́РЦІ (самоназва — маарулал) — народ, який живе переважно в гірській частині *Дагестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки*, а також у пн. частині Аз. РСР. За переписом 1970, заг. чисельність — 396,3 тис. чоловік, у т. ч. в Даг. АРСР — 349,3 тис. чол. Говорять *аварською мовою*. Віруючі А.— мусульмани-суніти. Навколо А. консолідуються андо-цезькі (андо-дидойські) народи та арчинці, які, називаючи себе А., проте зберігають деякі етногр. особливості й рідну мову. Осн. заняття А.— скотарство, рільництво, садівництво. Працюють також у пром-сті. За роки Рад. влади значного розвитку досягла культура А., виросла нац. інтелігенція. Представники аварської л-ри — Г. *Цадаса*, Р. Г. *Гамзатов*.

АВА́ЧИНСЬКА ГУБА́ — бухта Тихого ок. біля пд.-сх. берегів п-ова Камчатка. Довж 24 *км*, шир. біля входу 3 *км*, глиб. до 26 *м*. На пн. узбережжі —порт *Петропавловськ-Камчатський*.

АВА́ЧИНСЬКА СО́ПКА — діючий вулкан на Пд. Сх. п-ова Камчатка. Вис. 2741 *м*. Часто бувають виверження, постійно курить. На вис. 1000 *м* — вулканологічна станція.

АВВА́Д Тауфік Юсеф (н. 1908, Бейрут) — ліванський письменник. Одним з перших в араб. л-рі звернувся до життя простих людей — збірки оповідань «Кривий хлопчик» (1936), «Вовняна кофта» (1937). В центрі роману «Коржик» (1938) — нац.-визвольна боротьба арабів проти тур. гніту. Автор п'єси «Турист і перекладач» (1964).

АВВАКУ́М Петрович (1620 або 1621, с. Григорово Нижегородського повіту — 14.IV 1682, Пустозерськ Архангельського краю) — російський письменник, священик, один з провідних діячів старообрядництва (див. *Розкол*). З 1652 — протопоп Казанського собору в Москві. Боровся проти реформ патріарха *Никона*. В 1667 заслany у Пустозерський острог. У 1682 за наказом царя разом з найближчими однодумцями спалений живцем. А. написав понад 50 творів (бесід, повчань, тлумачень біблійних книг тощо). Осн. твір — автобіографічна повість «Житіє протопопа Аввакума» (1672—75). В ньому виявилися як реліг.-фанатичні, так і антифеодальні тенденції старообрядництва. «Житіє» написане живою, близькою до народної, образною мовою, в ньому відтворено картини реального побуту.

Тв.: Житие протопопа Аввакума, им самим написанное, и другие его сочинения. М., 1960.

А́ВГІЄВІ СТА́ЙНІ, Авгієва обора — в грецькій міфології величезні стайні Авгія, царя Еліди (істор область на п-ові Пелопонес), які не чистили від гною 30 років. *Геракл* почистив А. с. за день, пустивши через них воду двох річок. П е р е н о с н о — дуже забруднене місце або вкрай заплутані й занедбані справи.

АВГІ́Т (від грец. αὐγή — блиск)— породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. (Ca, Mg, Fe, Ti, Al)$_2$ [(Si, Al)$_2$ O$_6$]. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,3—3,5. Тв. 6,5. Колір чорний, темно-зелений, бурий. Блиск скляний. Найчастіше зустрічається в ефузивних породах.

Є на Пд. Уралі, на Україні — в Приазов'ї. Одержують і штучно, входить до складу деяких *шлаків*.

АВГУ́РИ — в Стародавньому Римі одна з жрецьких колегій, що віщувала «волю богів», витлумачуючи ауспіції (ворожіння на основі спостережень за польотом і криком птахів, небесними явищами).

А́ВГУСТ (Augustus; до 44 до н. е.— Гай Октавій, з 44 до н. е.— Гай Юлій Цезар Октавіан, з 27 до н. е.— Гай Юлій Цезар Октавіан Август; 23.IX 63 до н. е.— 19.VIII 14 н. е.) — римський імператор з 27 до н. е. Племінник *Юлія Цезаря*, який усиновив його і оголосив у заповіті своїм спадкоємцем. Після вбивства Юлія Цезаря (44 до н. е.) почав боротьбу за владу. Спершу спирався на *оптиматів*. У 43 н. е. уклав угоду з цезаріанцями Марком *Антонієм* і Марком Лепідом (2-й *тріумвірат*). У 42 до н. е. війська тріумвірів розбили війська *Брута* і *Кассія*. В 36 до н. е. А. усунув від влади Марка Лепіда. В 31 до н. е. в битві біля *Акція* розгромив війська Антонія і *Клеопатри VII*. З цього часу зосередив владу в своїх руках. У 27 до н. е. дістав від сенату титул Августа (священного). Для А. було характерне лавірування між різними соціальними групами. За А. було закладено основи *принципату* (особливого виду монархії, при якому зберігалися респ. установи), приєднано до Риму Пн.-Зх. Іспанію, Єгипет і придунайські землі. В політ. залежності від Риму перебували *античні держави Північного Причорномор'я*.

А́ВГУСТ II ФРИДЕРИ́К Сильний (August II Fryderyk Mocny; 12.V 1670, Дрезден — 31.I 1733, Варшава) — польський король 1697—1706 і з 1709, курфюрст саксонський з 1694. За А. II Ф. до Польщі в результаті завершення 1699 війни з Туреччиною відійшли Поділля та частина Правобережної України. В 1704 уряд А. II Ф. придушив *Палія повстання 1702—04*. Під час *Північної війни 1700—21* А. II Ф. — союзник *Петра I* Великого. Внаслідок розгрому польс. війська шведами зрікся престолу на користь ставленика Швеції *С. Лещинського*. Відновлений на престолі після розгрому шведів під Полтавою (1709).

АВГУСТИ́Н, син Блажея (р. н. невід.— п. бл. 1575) — живописець, що працював у Львові. В 1557 виконав і розписав циферблат на башті міської ратуші. Поновлював і писав ікони для Львів. кафедрального костьолу (1567).

АВГУСТИ́Н Блаженний Аврелій (Augustinus Sanctus; 13.XI 354, Тагаст, Пн. Африка, Нумідія — 28.VIII 430, Гіппон, Пн. Африка) — християнський теолог, філософ-містик, найвизначніший представник західної *патристики*. Погляди А. були одним з гол. джерел ранньої *схоластики*. Вплив А. позначився на ідеях спіритуалів (13—14 ст.), протестантських реформаторів (М. *Лютер*, Ж. *Кальвін*), *янсенізму*, *неосхоластики* та *екзистенціалізму*.

АВГУСТИ́НЦІ (лат. augustiniani) — члени католицького чернечого ордену, що виник в Італії у 13 ст. Назва походить від імені християнського теолога *Августина* Блаженного. Період найбільшого поширення припадає на 15 ст., коли орден був однією з гол. опор *папства*. З 18 ст. втратив свої позиції. Тепер являє собою нечисленну організацію.

АВГУ́СТИНЧИЧ (Augustinčić) Антун (н. 4.V 1900, Кланець, Хорватія) — хорватський скульптор. Вчився в АМ у Загребі у І. *Мештровича* (1922—24) і в Парижі (1924—26). У роки 2-ї світової війни перебував у партизанському загоні. Твори: пам'ятник П. Кочичу в м. Бані-Луці (1929), монумент Рад. Армії в с. Батині-Скелі (1945—47), монумент Миру біля будинку ООН у Нью-Йорку (1952—55), портрети, статуї, композиції («Несуть пораненого», 1946).

АВДИКО́ВИЧ Орест Львович (1873—1919) — український письменник. Працював педагогом у Перемишлі. В зб. оповідань «Поезія і проза» (1899), «Моя популярність та інші оповідання» (1905) висміяв духовне убозтво зневіреного в житті інтелігента. В оповіданні «На згарищах» (1914) осудив імперіалістичну війну. Декадентськими настроями пройняті збірки «Нарис одної доби» (1899), «Метелики» (1900), «Нетлі» (1900). А. належать містерія «Ой у рідному краю та на Дикому полі» (1918), літературознавчі розвідки «Форма писань Маркіяна Шашкевича» та «Огляд літературної діяльності Олександра Кониського». В ряді творів А. помітні елементи містики, бурж. націоналізму.

АВДІЄ́ВСЬКИЙ Анатолій Тимофійович (н. 16.VIII 1933, м. Знам'янка Кіровоградської обл.) — український рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1975). Член КПРС з 1966. У 1958 закінчив Одес. консерваторію. З 1958 — худож. керівник і гол. диригент Житомир. українського нар. хору «Льонок», з 1963 — Черкас. українського нар. хору. З 1966 очолює (директор, худож. керівник і гол. диригент) Держ. засл. академічний український нар. хор ім. Г. Г. Верьовки. Державна премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1968.

АВДІ́ЇВКА — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Ясинуватській міськраді. Залізнична станція. Виникнення селища Авдіївка пов'язане з відкриттям (1884) Катеринінської з-ці. В селищі відбувся *Авдіївський виступ робітників 1905*. Рад. владу встановлено в кін. 1917. З-ди: коксохім., залізобетонних виробів і буд. деталей, «Буддеталь», підприємства залізнич. транспорту, пром. об'єднання швейних та галантерейних виробів, хлібозавод, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Будинок побуту. 6 заг.- освітніх шкіл, 2 профес.-тех. уч-ща, 4 лік. заклади. Палац культури, 2 клуби, кінотеатр, 8 бібліотек.

АВДІ́ЇВСЬКИЙ ВИ́СТУП РОБІТНИКІ́В 1905 — збройний виступ робітників ст. Авдіївка колишньої Катеринінської залізниці. В грудні 1905 повсталі робітники і службовці Авдіївки приєдналися до заг. політ. страйку в Горлівському р-ні. 13 (26).XII відбулася збройна сутичка між повстанцями і військами. В боротьбі проти карателів дружинникам Авдіївки допомагали бойові загони робітників селищ Ясинувата, Гришине, Дебальцеве, Юзове, Петрівського металург. з-ду (Єнакієве), селяни навколишніх сіл. 14 (27).XII в Авдіївці за ініціативою більшовиків було скликано з'їзд бойових дружин. Авдіївська дружина взяла участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*.

АВДІЇ́ВСЬКИЙ КОКСОХІМІ́ЧНИЙ ЗАВО́Д імені 50-річчя СРСР — підприємство коксохімічної промисловості. Розташований поблизу м. Авдіївки Донец. обл. Входить до складу виробничого об'єднання «Укркокс». Будівництво з-ду розпочато 1960. Введено в експлуатацію 1963. На поч. 1976 на з-ді діяли вуглезбагачувальна ф-ка, 6 потужних коксових батарей з комплексами хім. виробництва. Осн. продукція з-ду: доменний кокс і очищений коксовий газ, азотні добрива, сірчана к-та, сульфат амонію, фталевий ангідрид, чистий антрацен, кам.-вуг. смоли. Всього з-д виробляє 22 види товарної продукції.

О. П. Ільїн, С. М. Квасницька.

АВДІ́Й (Овдій; рр. н. і см. невід.) — давньоруський скульптор середини 13 ст. З літописів відомо, що А. в м. Холмі прикрасив зх. і пн. фасади храму Іоанна Златоуста чотириликими капітелями, виконав рельєфні зображення Спаса та Іоанна Златоуста над порталами (1259).

АВДО́ТКА — птах ряду куликоподібних. Те саме, що й *лежень*.

А́ВЕЛЬ — біблійний персонаж, другий син *Адама* і *Єви*, якого із заздрості вбив старший брат *Каїн*. За іудаїстською та християнською традиціями — образ покірної і невинної жертви підступності й жорстокості.

АВЕНА́РІУС Михайло Петрович [7.(19).IX 1835, Царське Село, тепер м. Пушкін Ленінградської обл.— 4 (16).IX 1895] — вітчизняний фізик, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1876); організатор і керівник київської школи фізиків-експериментаторів, до складу якої входили Г. Г. *Де-Метц*, Й. Й. *Косоногов*, О. І. *Надеждін*, О. В. Клосовський та ін. В 1865—91 працював у Київському ун-ті (з 1866 — професор). Праці з мол. фізики і термоелектрики. Розробив оригінальну систему розподілу змінних струмів. У 1881 удостоєний франц. ордена Почесного легіону.

Літ.: Нариси з історії фізики в Росії. К., 1951.

АВЕНА́РІУС (Avenarius) Ріхард (19.XI 1843 — 18.VIII 1896) — швейцарський філософ, суб'єктивний ідеаліст, один із засновників *емпіріокритицизму*. Виступав з критикою матеріалістичної теорії пізнання, сформулював суб'єктивно-ідеалістичну концепцію «принципової координації» *суб'єкта і об'єкта*, яка, зводячи об'єкт до відчуттів, суб'єктивних даних *досвіду*, заперечує об'єктивну реальність світу. В. І. Ленін у праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм» піддав нищівній критиці філософію А. та його послідовників.

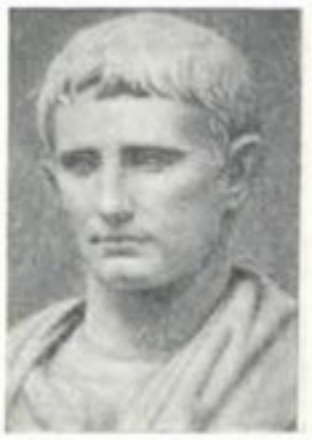

Август.

А. Т. Авдієвський.

М. П. Авенаріус.

АВЕНТІ́НСЬКИЙ БЛОК, «Комітет опозиційних фракцій» — об'єднання опозиційних антифашистських партій і політ. угруповань, створене 1924 в Італії на знак протесту проти вбивства фашистами соціаліста Дж. *Маттеотті*. Бездіяльність цього блоку сприяла закріпленню при владі в Італії ультраправої диктатури. В 1926 фашист. уряд заборонив діяльність опозиції. Назву «Авентінський блок» дано за аналогією з переказом про відхід рим. плебеїв у період їхньої боротьби проти патриціїв (451 до н. е.) на горб Авентін.

М. Й. Авербах.

АВЕРБА́Х Михайло Йосипович [17 (29).V 1872 — 29.VII 1944] — російський рад. офтальмолог, акад. АН СРСР (1939), засл. діяч науки РРФСР (з 1933). В 1895 закінчив Моск. ун-т. З 1900 до кінця життя працював у Моск. очній лікарні, яку 1935 було перетворено на очолюваний А. Центральний офтальмологічний ін-т ім. Г. Гельмгольца. Керував кафедрами очних хвороб 2-го Моск. мед. ін-ту, Центрального ін-ту вдосконалення лікарів. Праці присвячені вивченню різних рефракцій ока, травматизмові очей, проблемам сліпоти, глаукоми, трахоми тощо. АМН СРСР встановлено премію ім. А. за кращу працю з офтальмології. Держ. премія СРСР, 1943.

Віктор Г. Аверін.

АВЕ́РІН Василь Кузьмич (1885, с. Летошники, тепер Жуковського району Брянської обл.— 22. XII 1945) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Революц. діяльність почав у Катеринославі, де працював на Брянському з-ді. Учасник революції 1905—07. З березня 1917 — член Катеринославського к-ту РСДРП (б), у грудні 1917 очолив військ.-революц. штаб при Катеринославській Раді робітн. депутатів. У 1918 — член Тимчасового робітн.-сел. уряду України. В 1919 А. уповноважений Ради робітн. і сел. оборони і ЦК КП (б) У по боротьбі проти *денікінщини* та *петлюрівщини*. Як нач. політвідділу групи військ Курського напрямку і член Реввійськради 2-ї армії брав участь у розгромі *григор'євщини* і *махновщини*. В 1920—23 — голова Катеринославського, потім Волин., Харків. та Одес. губвиконкомів. З 1923 — на відповідальній госп. роботі. На III з'їзді та V конференції КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК, на VI конференції КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ВУЦВК і ЦВК СРСР.

Авіа- і ракетобудівні монополії

Найбільші монополії	Рік створення	Оборот по продажу	Активи
		млн. дол., 1974	
С Ш А			
«Рокуелл інтернейшенал»	1972	4409	3043
«Боїнг»	1916	3731	1746
«Дженерал дайнемікс»	1952	1968	1185
«Локхід ейркрафт»	1932	3222	...
«Макдоннелл-Дуглас»	1967	3075	2226
«Юнайтед ейркрафт»	1934	3321	1820
«Хоукер-Сіддлі груп» (Великобританія)	1935	1490	1270
Ф р а н ц і я			
«Дассо»	1948	760	1502
«Аероспасіаль»	1972	1084	2529
«Мессершмітт-Бельков-Блом» (ФРН)	1967	618	533
«СААБ-Сканіа» (Швеція)	...	1478	1455

АВЕ́РІН Віктор Григорович [6 (18).X 1885, с. Чепіль, тепер Балаклійського р-ну Харківської обл.— 27.XII 1955, Харків] — український рад. зоолог, громадський діяч, професор. Закінчив Харків. ун-т (1912). З 1913 — зав. першим на Україні Ентомологічним бюро в Харкові. З 1925 — завідуючий відділом захисту рослин Наркомзему УРСР. Очолював (з 1930) кафедру зоології та ентомології Харків. с.-г. ін-ту. Опублікував бл. 340 праць з ентомології, орнітології, мисливствознавства, рибництва та охорони природи. Один з перших організаторів справи захисту рослин в УРСР і підготовки кадрів у цій галузі. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Список печатных работ Виктора Григорьевича Аверина. Х., 1946.

АВЕ́РІН Всеволод Григорович [8 (20).II 1889, село Чепіль, тепер Харківської обл.—3.IX 1946, Харків] — український рад. графік.

В. Г. Аверін. Куниці. Літографія. 1936.

Брат Вікт. Г. *Аверіна*. У 1914 закінчив Харків. художню школу. Автор ілюстрацій до дитячих казок, творів Л. Толстого, М. Горького, Л. Квітка, портретів, плакатів. Відомий також станковими творами анімалістичного жанру (альбом «Звірі зоосаду», 1929; «Телята» і «Куниці» — 1936).

АВЕРРО́ЕС — латинізоване ім'я арабського мислителя 12 ст. *Ібн-Рушда*. Див. також *Аверроїзм*.

АВЕРРОЇ́ЗМ — напрям у середньовічній філософії, засновником якого був арабський мислитель *Ібн-Рушд* (Аверроес). А. продовжував матеріалістичну тенденцію філософії *Арістотеля*, відстоював твердження про вічність і нествореність матерії та руху, вчення про *двоїсту істину*, заперечував безсмертя душі та потойбічне життя. Офіц церква жорстоко переслідувала А В 13 ст. завдяки перекладам творів Ібн-Рушда лат. мовою А. поширився у Франції (див. *Сігер Брабантський*), 14—16 ст.— в Італії. На Україні ідеї А. викладалися на лекціях з філософії в *Київській академії*.

АВЕ́СТА — збірка священних книг давньоіранської релігії — *зороастризму*. Більшість учених вважає, що А. виникла в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. До А. включені старод. гімни, молитви, вислови, легенди. Використовується при богослужінні у парсів (Індія).

А́ВІА... (від лат. avis — птах) — частина складних слів, що відповідає поняттю «авіаційний» (авіадесант, *авіакомпас*).

АВІАГОРИЗО́НТ (від *авіа...* і *горизонт*) — авіаційний прилад, який вказує на положення поперечної і поздовжньої осей літального апарата щодо справжнього горизонту. Осн. частини А. (мал.)— *гіроскоп* з трьома ступенями вільності і маятникова система корекції.

А́ВІА- І РАКЕТОБУДІВНІ МОНОПО́ЛІЇ — великі промислові концерни головних капіталістичних країн. Зосереджують на своїх підприємствах осн. частину виробн. авіац. техніки, ракет, авіа- і ракетних двигунів та обладнання переважно воєнного призначення, що на поч. 70-х рр. становило 80—90% продукції А.- і р. м. За кількістю зайнятих і активами найбільшими є амер. А.- і р. м. Вони поставляють на світовий капіт. ринок до 70—80% усіх військ. і цивільних літаків, переважну частину ракетної техніки. Вартість їхньої річної продукції становить десятки млрд. доларів. Велике стратегічне, політ. та екон. значення А.- і р. м. зумовили тісний зв'язок їхньої діяльності з урядами капіталістичних країн, високий рівень розвитку держ.- монополістичних тенденцій в авіа- і ракетобудуванні. Д-ва фінансує виробн. продукції, покриває осн. частину витрат (бл. 70%) на наук. дослідження А.- і р. м. Вона є гол. замовником і покупцем продукції А.- і р. м. Між монополіями точиться запекла конкурентна боротьба за ринки збуту, субсидії і замовлення. Особливо вона загострилася в серед. 70-х рр. між амер. і англо-франц. компаніями. Все це посилює хабарництво серед правлячих кіл бурж. країн. Лише за 1976—77 виникли скандали міжнар. масштабів у зв'язку із викриттям системи підкупів компаніями «Локхід», «Нортроп» і «Дассо» ряду вищих службовців багатьох капіталістичних д-в. А.- і р. м. тісно пов'язані з ін. монополістичними об'єднаннями і є однією з найважливіших частин *воєнно-промислового комплексу*.

В. А. Колибанов.

АВІАКО́МПАС (від *авіа...* і *компас*) — аеронавігаційний прилад.

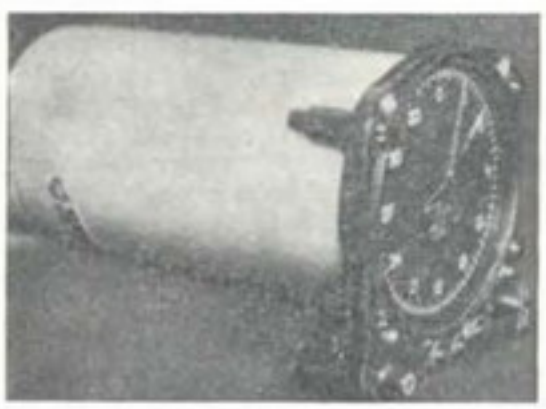

Авіакомпас.

який вказує курс літака щодо *меридіана магнітного* і географічного, заданого напряму або напряму на *радіомаяк* чи *радіостанцію*. Бувають А. (мал.) магнітні, гіроскопічні, гіроіндукційні, астрономічні та *радіокомпаси*.

АВІАЛІ́НІЯ, авіатраса — затверджений маршрут регулярних польотів транспортних літаків або вертольотів. Рух літаків (вертольотів) по А. забезпечують *аеродроми,* а також наземні навігаційні засоби (*радіомаяки,* розпізнавальні знаки тощо).

АВІА́ЛЬ—деформівний сплав алюмінію, легований магнієм і кремнієм. Може містити марганець, хром і мідь. А. відзначається високою *пластичністю,* значною *корозійною стійкістю,* задовільною мех. міцністю і *зварюваністю,* добре піддається поліруванню.
Міцність сплаву підвищують *гартуванням* та штучним старінням (див. *Старіння металів*). А. використовують в авіа- і машинобудуванні, будівництві тощо.

АВІАМОДЕЛІ́ЗМ — конструювання і будування моделей літальних апаратів, у тому числі й ракет, з технічною або спортивною метою. Технічний А. допомагає розв'язувати важливі завдання наук.-тех. експериментів у галузі авіації, конструювання та вдосконалювання літальних апаратів. Спортивний А.— один з масових

Радіокерована пілотажна модель літака.

тех. видів спорту. Розрізняють три види літаючих моделей: вільного польоту, кордові та радіокеровані, які, в свою чергу, поділяються на класи. Моделі конструюють безмоторні, з гумовим, поршневим або реактивним двигуном. Змагання провадяться на швидкість, далекість, висоту і тривалість польоту та на виконання моделями фігур вищого *пілотажу*. При палацах і будинках піонерів, клубах ДТСААФ діють гуртки й лабораторії авіамоделізму.
З 1926 проводиться першість СРСР з цього виду спорту. З 1936 рад. спортсмени є учасниками міжнар. змагань. Вони встановили ряд світових рекордів. Керівництво А. здійснює Центр. спортивний клуб авіац. моделізму ДТСААФ СРСР і Федерація авіамодельного спорту Рад. Союзу.

АВІАНО́СЕЦЬ — бойовий надводний корабель. Ударною силою А. є розташована на ньому авіація (літаки, вертольоти), озброєна ракетами, бомбами і торпедами з ядерними і звичайними зарядами. А. мають зенітні ракетні установки та артилерію. В ході 2-ї світової війни А. становили гол. ударну силу флотів США, Японії і Великобританії; всього за роки війни збудовано 194 авіаносці. Сучас. А. поділяються на ударні, протичовнові та десантні вертольотоносці; звичайні й атомні. А. використовують для знищення сил флоту, берегових об'єктів, забезпечення висадки десанту, захисту комунікацій, а також для ведення розвідки й боротьби проти літаків і підводних човнів противника. Із збудованих А. одним з найбільших є амер.

Авіаносець.

атомний ударний А. «Ентерпрайз» (водотоннажність бл. 90 тис. *т*, швидкість 35 вузлів, вміщує на борту до 100 літаків).

АВІАСЕКСТА́НТ (від *авіа...* і *секстант*) — оптичний аеронавігаційний прилад, яким вимірюють кутову висоту небесних світил над горизонтом. Принцип дії А. (мал.) грунтується на використанні двох дзеркал, що суміщають світловий промінь з штучною вертикаллю або площиною штучного горизонту приладу. В А., як правило, є інтегруючий осереднювач результатів вимірювання.

АВІАЦІ́ЙНА МЕДИЦИ́НА — галузь медицини, що вивчає умови професіональної діяльності льотного складу і розробляє медичні заходи для забезпечення авіаційних польотів. Завдання А. м.: мед. відбір, періодичний контроль здоров'я і натренованості льотного складу, забезпечення необхідних гігієнічних умов для екіпажів літаків і пасажирів, розроблення заходів мед. допомоги в аварійних ситуаціях. А. м. складається з авіаційних фізіології, гігієни, психології, лікарської експертизи льотного складу. Виникла на початку 20 ст. В СРСР розвиток А. м. пов'язаний з працями Л. А. Орбелі, В. В. Стрєльцова, Б. І. Воячека та ін., на Україні, зокрема, М. М. Сиротиніна, М. І. Гордієнка.

Літ.: Исаков П. К. [та ін.]. Теория и практика авиационной медицины. М., 1971. *М. М. Плєнов.*

АВІАЦІ́ЙНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь машинобудування, що виробляє літаки, вертольоти, авіаційні двигуни, прилади й обладнання для авіації. А. п. зародилася на поч. 20 ст. Як велика галузь розвинулася в роки 1-ї світової війни (1914—18). В Росії авіац. підприємства виникли 1910—12. В СРСР А. п. створено в довоєнні п'ятирічки. Колективи конструкторських бюро під керівництвом авіаконструкторів А. М. Туполєва, М. М. Полікарпова, С. В. Ільюшина, О. С. Яковлєва, А. І. Мікояна, С. О. Лавочкіна, К. О. Калініна, Й. Г. Немана та ін. створили оригінальні конструкції літаків, які за своїми льотно-тактичними даними перебували на рівні кращих зарубіжних зразків. Видатну роль відіграла А. п. СРСР у роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В післявоєнний час на основі розвинутого турборсактивного та турбогвинтового двигунобудування створено нові першокласні пасажирські та трансп. літаки Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154 конструкції А. М. Туполєва, Іл-18, Іл-62 конструкції С. В. Ільюшина, Ан-10, Ан-12, Ан-22, Ан-24 конструкції О. К. Антонова, Як-40, Як-42 констр. О. С. Яковлєва. Виробляють також навчально-тренувальні, спортивні та ін. літаки спец. призначення. Великого розвитку в СРСР набуло вертольотобудування. Вертольоти Мі-1, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10, В-12 конструкції М. Л. Міля, Ка-10, Ка-15, Ка-18, Ка-26 конструкції М. І. Камова широко використовують у нар. г-ві країни.
На Україні в післявоєнні роки освоєно серійне виробн. нових пасажирських і трансп. літаків Ан-2, Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ту-104, Ту-124, Ту-134, турбогвинтових та турбовентиляційних двигунів Аі-20, Аі-24, Аі-25 конструкції О. Г. Івченка. Серед найбільших підприємств — *Київське авіаційне об'єднання* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Харківське авіаційне об'єднання* імені Ленінського комсомолу. В десятій п'ятирічці (1976—80) в СРСР заплановано випуск літаків Ан-28, Як-42, надзвукового пасажирського лайнера Ту-144, аеробуса Іл-86, великовантажного трансп. літака Іл-76. Значного розвитку набула А. п. також у Чехословаччині, Польщі та ін. соціалістичних країнах. Серед капіталістичних країн найрозвинутішу А. п. мають США, Великобританія, Франція та Канада. Див. *Авіація.* *В. Ф. Володін.*

АВІАЦІ́ЙНА ПСИХОЛО́ГІЯ — галузь психології, яка вивчає психологічні аспекти льотної діяльності. А. п. виникла на поч. 20 ст. В СРСР інтенсивний розвиток її почався з 20-х рр. 20 ст. (С. Є. Мінц, К. К. Платонов та ін.). З 2-ї пол. 20 ст. визначилися такі осн. напрями А. п.: вивчення впливу факторів польоту на психічні функції людини; вивчення діяльності по керуванню літаком з метою максимального пристосування авіац. техніки до психічних можливостей людини; вдосконалення методики підготовки авіац. спеціалістів та ін.

АВІАЦІ́ЙНЕ НАУКО́ВО - ТЕХНІ́ЧНЕ ТОВАРИ́СТВО — добровільне об'єднання фахівців з авіаційної науки і техніки при Київському політехнічному інституті. Існувало 1923—26 в Києві. Члени т-ва розробляли наук. проекти, будували і випробовували планери та малопотужні літаки, влаштовували виставки тощо. Т-во видавало журнал «Авиация и воздухоплавание» (1923—25). Колективними членами т-ва були: Київський політех. ін-т, авіазавод, підрозділи авіац. та повітроплавних військ. частин, губвідділ *Товариства авіації та повітроплавання України і Криму,*

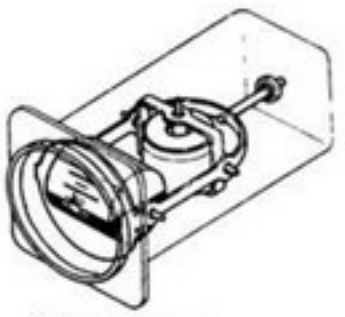

Авіагоризонт.

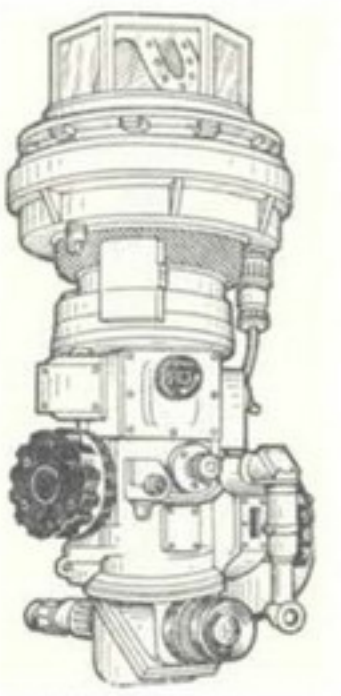

Авіасекстант.

АВІАЦІЙНИЙ ДВИГУН

А. Авогадро.

авіанавігаційна станція. В роботі т-ва брали участь С. П. *Корольов*, Ф. Ф. *Андерс*, М. Б. *Делоне*, К. О *Калінін*, Д. Л. *Томашевич*, ректор ін-ту В. Ф. Бобров. Діяльність т-ва сприяла організації *Київського інституту інженерів цивільної авіації*. *С. І. Карацуба.*

АВІАЦІ́ЙНИЙ ДВИГУ́Н — тепловий двигун, яким приводять у рух *літальні апарати*. Розрізняють *повітряно-реактивні двигуни* (компресорні, безкомпресорні), ракетні *реактивні двигуни*, а також поршневі бензинові двигуни. До компресорних повітряно-реактивних належать *газотурбінні двигуни* прямої реакції (*турбореактивні двигуни*, турбореактивні з форсажною камерою, двоконтурні турбореактивні, в т. ч. з форсажною камерою) і газотурбінні двигуни непрямої реакції (турбовальні і *турбогвинтові двигуни*). Турбовальні двигуни використовують гол. чин. на вертольотах, де турбіна приводу несучого гвинта механічно не з'єднана з осн. турбокомпресором. На літаках укороченого, а також вертикального зльоту і посадки застосовують підйомні й універсальні підйомно-маршові газотурбінні двигуни. На літаках, здатних розвивати надзвукові швидкості (> 3500 *км/год*), встановлюють безкомпресорні *прямоточні повітряно-реактивні двигуни* або змішані установки, що поєднують прямоточні повітряно-реактивні двигуни з турбореактивними чи з турборакетними двигунами. Є також рідинно-ракетні двигуни і пульсуючі повітряно-реактивні двигуни. А. д. обладнують автом системами, що полегшує керування ними, підвищує їхню експлуатаційну надійність. Поршневі А. д. встановлюють на літаках цивільної авіації спец. призначення.

Літ.: Скубачевский Г. С Авиационные газотурбинные двигатели. М., 1974; Теория воздушно-реактивных двигателей. М., 1975.

В. Я. Шипіль.

АВІА́ЦІЯ (франц. aviation, від лат. avis — птах) — 1) Літання на апаратах, важчих за повітря. До найпоширеніших апаратів такого типу належать *літаки*, *вертольоти* і *планери*. Осн. устаткування літаків і вертольотів: *авіаційні двигуни;* тягнучі і підйомні *повітряні гвинти;* електромех., гідравлічні і пневматичні пристрої для забезпечення зльоту, посадки, керування; авіац. прилади і системи (*повітряної швидкості покажчик, висотомір, авіагоризонт, автопілот* та ін.); навігаційні і радіолокаційні пристрої; засоби електроніки тощо. До наземних авіац. засобів належать радіотех. установки (радіостанції, *радіомаяки, радіолокаційні станції*), світломех., кодові та сигнальні вогні. Для зльоту, посадки, розміщення й обслуговування літальних апаратів призначені *аеродроми* й *аеропорти*. Піонерами А. були франц. моряк Ле Брі (здійснив 1857—67 польоти на збудованому ним планері), нім. інженер О. *Лілієнталь* (збудував і випробував 1891—96 кілька планерів), рос. морський офіцер О. Ф. *Можайський* (одержав 1881 перший патент на літак, обладнаний паросиловою установкою). Уперше 1890 відірвався від землі літак (з паровим двигуном) франц. інженера К. Адера. У 1903 піднялися в повітря на літаку з двигуном внутр. згоряння (мал.) амер. винахідники брати У. і О. *Райт*. В Росії (1909—14) розроблено оригінальні літаки конструкції Я. М. Гаккеля, Д. П. *Григоровича* та ін. В Зх. Європі, гол. чин. у Франції, створюють свої літаки А. Сантос-Дюмон, Ф. Фербер, Л. *Блеріо*. 5.VI 1910 проф. Київ. політехнічного ін-ту О. С. *Кудашов* уперше в Росії зробив політ на літаку (*біплані*) власної конструкції. Пріоритет у конструюванні вертольоту (1909) належить студенту Київ. політехнічного ін-ту І. І. *Сікорському*, теорію вертольоту розробив (1910—12) рос. інженер Б. М. *Юр'єв*. Популяризації і розвиткові А. сприяли польоти рос. льотчиків М. Н. Єфімова, М. Є. Попова, Г. В. Алехновича, Б. І. Россинського, С. І. Уточкіна та ін. Дальшого розвитку А. набула в роки 1-ї світової війни: швидкість літаків зросла з 90—120 до 220 *км/год*, їхня стеля — від 3 до 7 тис. *м*. Рос. військовий льотчик П. М. *Нестеров* розробив основи тактики повітряного бою (маневр) і техніки пілотажу — розвороти та замкнені кола в горизонтальній (віражі) і вертикальній (*Нестерова петля*) площинах. Першим (1916) ввів літак у *штопор*, щоб продемонструвати спосіб виходу з нього, рос. льотчик К. К. *Арцеулов*. В СРСР А. досягла особливого розвитку в період соціалістичної реконструкції нар. г-ва. Екіпаж льотчика М. М. *Громова* на літаку «Пролетарий» конструкції А. М. *Туполєва* здійснив (1926) переліт по Європі. На літаку «Страна Советов» (того ж конструктора) з двома двигунами екіпаж льотчика С. О. Шестакова пролетів (1929) з Москви до Нью-Йорка через Сибір і Камчатку, подолавши віддаль 21 242 *км*. У 1937 на літаках типу АНТ-25 екіпажі В. П. *Чкалова* і М. М. Громова зробили безпосадочні перельоти з Москви до Пн. Америки через Пн. полюс. 28.II 1940 здійснив перший політ ракетоплан С. П. *Корольова*. У 1942 піднявся в повітря літак конструкторів О. Я. Березняка і О. М. Ісаєва (з конструкторського бюро В. Ф. *Болховітінова*). На літаку був установлений рідинний *реактивний двигун* конструкції Л. С. Душкіна. В США літак з рідинним двигуном випробувано 1943, в Німеччині — 1944. На кінець 2-ї світової війни літаки-винищувачі досягли швидкості 700 *км/год*, далекості — 3 тис. *км* і стелі — 13,5 тис. *м*, літаки-бомбардувальники — швидкості до 600 *км/год*, стелі 10,5 тис. *м* та бомбового навантаження 5—6 тис. *кг*. Літаки авіаконструкторів С. В. *Ільюшина*, А. М. Туполєва, В. М. *Петлякова*, О. С. *Яковлєва*, А. І. *Мікояна*, С. О. *Лавочкіна*, М. М. *Полікарпова* та ін. (Іл-2, Іл-4, Ту-2, Пе-2, Як-1, Як-3, Як-9, МіГ-3, Ла-5, По-2 тощо) за льотно-технічними показниками переважали нім. бомбардувальники Ю-88 і Дорньє-117, винищувачі Ме-109, ФВ-190 та ін. Дальший розвиток А. був пов'язаний із створенням потужних і легких *газотурбінних двигунів*, а також літаків, що завдяки своїм формам були здатні розвивати надзвукові швидкості. В СРСР до таких літаків належать, напр., винищувач МіГ-21, багатоцільовий літак Як-28, винищувач-бомбардувальник Су-7. Випробувано літаки вертикального зльоту і посадки, літаки із змінюваною у польоті геометрією крила. Широкого розвитку набули вертольоти. В СРСР створено (1968) найбільш вантажопідйомний у світі вертоліт В-12 конструкції М. Л. Міля. На кін. 70-х рр. швидкість літаків досягла 3000—3500 *км/год*, стеля — понад 30 тис. *м*, далекість — понад 10 тис. *км*. На авіалініях СРСР експлуатують турбореактивні й турбогвинтові пасажирські літаки Ту-134, Ту-154, Як-40, Іл-62, Іл-18, Іл-76, Ан-24 та ін. У 1965 створено найбільш вантажопідйомний у світі транспортний літак Ан-22 («Антей») конструкції О. К. *Антонова*. На літаку Ан-22 встановлено чотири турбогвинтові двигуни потужністю 15 тис. *к. с.* кожний. 26.X 1967 на літаку Ан-22 було піднято рекордний вантаж 100 444,6 *кг* на висоту 7848 *м*. У 1968 створено надзвуковий літак Ту-144 конструкції А. М. Туполєва.

2) Наука, що визначає принципи й засоби літання на апаратах, важ-

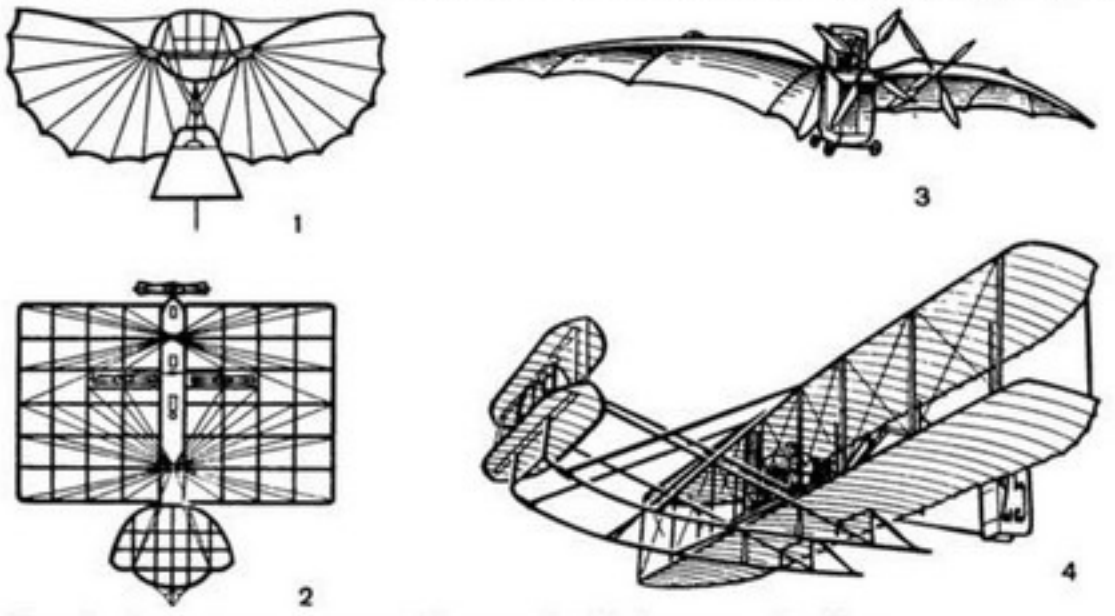

Перші літальні апарати. 1. Планер О. Лілієнталя. 2. Літак О. Ф. Можайського. 3. Літак К. Адера. 4. Літак братів Райт.

чих за повітря. Грунтується на фізиці, математиці, аеродинаміці, газовій динаміці, аеронавігації тощо. З поч. 20 ст. розвиваються аеродинаміка, теорія польоту, наука про міцність літальних апаратів, теорія двигунів, ретельно вивчається атмосфера. Вирішальний вплив на розвиток А. мали праці з аеродинаміки, механіки і гідромеханіки рос. вчених М. Є. *Жуковського*, С. О. *Чаплигіна*, укр. рад. вченого Г. Ф. *Проскури*, франц. інженера А.-Г. *Ейфеля*, нім. вченого Л. *Прандтля* та ін. Жуковський і Чаплигін розробили формулу *підйомної сили* крила, вихрову теорію повітряного гвинта, створили (1902) *аеродинамічну трубу* й заснували (1904) перший в Європі аеродинамічний ін-т у Кучині (під Москвою), де розроблялися питання, пов'язані з літанням апаратів, важчих за повітря. Велике значення для А. мали дослідження рос. винахідника К. Е. *Ціолковського*, який обгрунтував можливість польотів у космос і створив кілька схем реактивних двигунів. У процесі розвитку авіац. науки виникли нові її галузі: теорія ракетного руху, *космонавтика* та ін. 3) Організація (служба), що використовує для польотів різноманітні апарати, важчі за повітря. Розрізняють А. військову й А. цивільного повітр. флоту. Військ. А. ще на зорі її існування застосовували у війнах — італо-тур. (1911—12) і балканських (1912—13). Перший авіазагін у рос. армії був сформований 1911. Кращим бомбардувальником тих часів був літак з чотирма двигунами «Илья Муромец», збудований 1913. За вказівкою В. І. Леніна 29.X 1918 створено перший соціалістичний авіазагін з чотирьох екіпажів, що взяв участь у відбитті атак білогвардійців на Петроград. У роки громад. війни було сформовано авіачастини і школи, організовано ЦАГІ (Центр. аерогідродинамічний ін-т) під керівництвом М. Є. Жуковського і Центр. управління військ. авіації. *Військово-повітряні сили* — один з осн. видів збройних сил СРСР. А. *Цивільного повітряного флоту* широко застосовується для перевезення пасажирів, пошти і вантажів. В СРСР першу *авіалінію* відкрито (1923) між Москвою і Нижнім Новгородом (тепер м. Горький). Її протяжність — 420 *км*. На Україні 1924 почались польоти на маршрутах Харків — Одеса, Харків — Київ. У 1928 відкрилась перша на Україні міжнар. траса Харків — Баку — Пехлеві (Іран). Цивільний повітр. флот СРСР є найбільшою авіакомпанією світу. У 1976 він перевищив 100-мільйонний рубіж перевезень пасажирів. Протяжність його трас — понад 800 тис. *км*, з них 350 тис.— міжнар. Вони зв'язують всі республіки й обласні центри СРСР (всього понад 3500 населених пунктів), а також СРСР з 75 країнами земної кулі (1977). А. спец. застосування оснащена літаками Ан-2, Ан-12, Іл-14, вертольотами Мі-2, Мі-4, Мі-6, Мі-8, Мі-10К, Ка-26 та ін. Див. також *Авіаційна промисловість*, *Повітряний транспорт*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 года. М., 1969; Ляховецкий М. Б., Пузынин Р. Г. Крылья республики. К., 1973; Яковлев А. С. Советские самолеты. М., 1975. *О. К. Антонов.*

АВІ́ЖЮС Йонас (н. 16.V 1922, с. Медгінай, тепер Йонішського р-ну Лит. РСР) — литовський рад. письменник. У 1948 вийшла зб. оповідань «Перші борозни». Повісті «Спадщина», «Слава» (обидві — 1949), п'єса «Білі верби» (1954), збірки оповідань і нарисів «Визволення» (1951), «Люди і події» (1954), роман «Село на роздоріжжі» (1964) — про рад. село. Минулому Литви присвячений роман «Скляна гора» (1961). Роман «Втрачена домівка» (1972) — про нім.-фашист. окупацію в Литві. Ленінська премія, 1976.

Тв.: Укр. перекл.— Втрачена домівка. К., 1976; Рос. перекл.— Деревня на перепутье. М., 1969.

АВІ́ЗО (італ. avviso) — письмове повідомлення, що його надсилає банк своєму клієнтові або іншому банку про виконані операції.

АВІ́ЛОВ Михайло Іванович [6 (18).IX 1882, Петербург — 14.IV 1954, Ленінград] — російський рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1953), дійсний член АМ СРСР (з 1947). Учився в петерб. АМ (1904—13) у Ф. *Рубо* та М. *Самокиша*. Автор картин: «Прорив польського фронту Першою кінною армією в 1920 році» (1928), «Поєдинок Пересвєта з Челубеєм» (1943) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1946.

АВІ́ЛОВА Ольга Матвіївна (н. 10.IX 1918, м. Брянськ) — український рад. хірург, засл. лікар УРСР (з 1969), професор. Закінчила Смоленський мед. ін-т (1941). Зав. кафедрою Київ. ін-ту вдосконалення лікарів. Праці присвячені хірургічному лікуванню захворювань легень, середостіння, питанням відновлювальної хірургії стравоходу, трахеї та бронхів. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки. Держ. премія СРСР, 1974.

АВІНЬЙО́Н — місто на Пд. Сх. Франції, адм. центр департаменту Воклюз у Провансі. Пристань на р. Роні. Залізничний вузол. 139,1 тис. ж. (1968). Металообр., текст. (зокрема шовкова), харчова, взут. пром-сть. Численні архіт. пам'ятки середньовіччя (романський собор 12 ст., папський палац 14 ст. та ін.). В А. тривалий час жив і творив Ф. *Петрарка* Центр туризму.

Авіньйон. Папський палац 14 ст.

АВІТАМІНО́ЗИ (від *а...* і *вітаміни*) — захворювання, що розвиваються внаслідок відсутності вітамінів у їжі. Див. *Вітамінна недостатність*.

АВІЦЕ́ННА — латинізоване ім'я таджицького та іранського філософа і природознавця 11 ст. *Ібн-Сіни* Абу Алі.

АВКСЕ́НТЬЄВСЬКИЙ Костянтин Олександрович [18 (30).IX 1890 — 2.XI 1941] — рад. військовий діяч. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в с. Старому Куножі (тепер Вологодської обл.). Підпоручик старої армії. У Рад. Армії з 1918. В 1919—20 — команд. 4 і 6-ю арміями, пом. команд. Пд. фронтом (на Україні), член Реввійськради Пд. групи армій Сх. фронту, 12 і 1-ї армій Туркестанського фронту. Брав участь у боях проти колчаківців, денікінців, врангелівців. У 1921—31 — на командних посадах у Червоній Армії, зокрема пом. команд., заступник команд. військами України і Криму (1921—22). З 1931 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

АВЛАКОГЕ́Н [від грец. αὖλαξ (αὔλακος) — борозна і γένος — народження] — лінійно витягнута западина ділянки *земної кори* підвищеної рухливості, ускладнена великими розломами, які перетинають фундамент *платформи*. Довжина А. досягає сотень і тисяч кілометрів, ширина — десятків кілометрів; потужність осадочних відкладів — кількох кілометрів. Гол. елемент А.— осьовий (центральний) *грабен* (або система грабенів), виповнений осадочно-вулканогенними, іноді соленосними формаціями, над якими залягають молодші за віком осадочні породи, що утворюють ширший, ніж грабен, прогин. Внаслідок спільності процесів геол. розвитку вся товща осадочних порід, які виповнюють А., дислокована (див. *Дислокації* в геології). Розрізняють прості А. (грабен з простим прогином) і складні (інтенсивно дислоковані, напр. Дніпровсько-Донецький А. на тер. України).

М. В. Чирвінська.

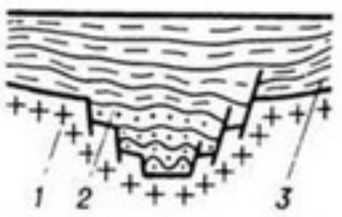

Авлакоген.
1. Кристалічний фундамент платформи. 2. Відклади, що виповнюють грабен авлакогену.
3. Відклади, що виповнюють прогин авлакогену.

АВЛО́С (грец. αὐλός) — музичний дерев'яний духовий інструмент типу сопілки з подвійною тростиною. Був поширений у Старод. Греції і Передній Азії. Його використовували в античній трагедії, військ. музиці, для супроводу співу.

Авлос.
Малюнок на вазі, що зображує гру на авлосі.

АВО́ГА́ДРО (Avogadro) Амедео (9.VIII 1776, Турін — 9.VII 1856, там же) — італійський учений. За освітою юрист, самостійно вивчав математику, фізику і хімію. З 1820 — професор матем. фізики в Туріні. Досліджував фіз. та хім. явища. Через 70 років після М. В. *Ломоносова* А. повторив його думку, що молекули газів складаються з одного чи кількох атомів, і обгрунтував її дослідами Ж. *Гей-Люссака*. На основі цієї гіпотези встановив важливий фіз. закон — т. з. *Авогадро закон*, за яким визначають ат. і мол. маси.

АВО́ГА́ДРО ЗАКО́Н — один з основних законів *ідеального газу*. А. з. твердить: однакові об'єми різних газів при однакових тисках

Авокадо.
Сорт Фуерте:
1 — гілка з квітками;
2 — квітка в розрізі;
3 — плоди.

Авран лікарський:
1 — гілка з квітками;
2 — кореневище з молодими пагонами;
3 — квітка; *4* — плід.

і температурах містять однакову кількість молекул. З цього випливає, що однакова кількість *молів* різних газів при однакових тисках і т-рах займає однаковий об'єм; за нормальних умов, тобто при тиску 101 324,72 Па (760 *мм рт. ст.*) і т-рі 273,15 К (0° С), об'єм одного кіломоля газу становить 22,4136 ±0,0030 $м^3$. Для реальних газів А. з. тим точніший, чим газ розрідженіший; для рідин і твердих тіл він недійсний. А. з. названо за ім'ям А. *Авогадро*.

АВОГА́ДРО ЧИСЛО́, N_A — число структурних елементів (атомів чи молекул) в одиниці кількості речовини (в 1 *молі*), $N_A = (6{,}02252 \pm \pm 0{,}00028) \cdot 10^{23}$ *моль*$^{-1}$. А. ч. є універсальною сталою величиною у фізиці й хімії.

АВОКА́ДО (Persea) — рід вічнозелених рослин род. лаврових. Плодові дерева вис. до 20 *м*. Батьківщина — Пд. Мексіка й Центр. Америка. Відомо бл. 10 видів. Уперше на територію СРСР (Сухумі) А. завезено 1904. Вирощують з 1928 на Чорноморському узбережжі Кавказу. Плоди А.— кістянки завдовжки 5—20 *см*, масою 250—600 *г*, поживні, мають дієтичні і лік. властивості. Містять жири (до 30%), білки (1,5—4%), вітаміни (A, B, C і D); вміст цукру незначний. Рекомендується хворим на діабет. Плодоносить з 4—5-го року. Врожайність 50—100 *кг* з дерева.

АВРАА́М, Абрам — за біблійною легендою, родоначальник євреїв. А. погодився принести в жертву богові *Ягве* свого сина Ісаака. Ця легенда стала частою темою старого живопису, зокрема картини Рембрандта «Жертвоприношення Авраама».

АВРА́МЕНКО Олександр Іванович (4.VIII 1934, Запоріжжя — 23.II 1974, Київ) — український рад. письменник. Член КПРС з 1961. Закінчив Одеський ун-т (1967). Працював кореспондентом газ. «Молодь України», редактором обл. газ. «Комсомолець Запоріжжя». З 1970 — на парт. роботі. Друкуватися почав 1964. Окремими виданнями вийшли збірки оповідань і повістей «Зграйка зелених ластівок» (1967), «Прометеєві діти» (1970), «Солодка чара гіркоти» (1971), «Гінці з неволі» (1973). Розробляв теми нар. подвигу у Великій Вітчизн. війні і життя робітн. класу. *В. П. Павловська.*

АВРА́МОВ Павло Васильович [1791 — 5 (17).XI 1836, Акшинська фортеця, тепер с. Акша Читинської обл.] — декабрист, полковник. У 1820 будучи ад'ютантом штабу 2-ї армії, що містився в Тульчині, вступив до «*Союзу благоденства*», потім — до *Південного товариства декабристів*. Прихильник встановлення в Росії республіки. В 1826 засуджений до 12 років каторги, яку відбував у Нерчинських рудниках. У 1832 переведений на поселення до Акшинської фортеці Іркут. губернії.

АВРА́Н (Gratiola) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин род. ранникових. 20 видів, поширених у нетропічних областях земної кулі. В СРСР — 2 види, з них в УРСР один — А. л і к а р с ь к и й (G. officinalis) — багаторічна рослина з повзучим кореневищем і білими або блідо-рожевими квітками. Плід — коробочка. Росте у вологих місцях, отруйний, знижує якість травостою лук.

АВРАТИ́НСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ селян с. Авратина та навколишніх сіл Старокостянтинівського повіту Волин. губ. проти австро-німецьких окупантів і гетьманців. Почалося 23.VII, коли селяни розгромили каральний загін, що прибув для стягнення контрибуції. 26.VII окупаційне командування кинуло проти повстанців регулярні війська, які жорстоко розправилися з селянами. А. з. п. сприяло розгортанню на Волині визвольної боротьби проти окупантів і сил бурж.-націоналістичної контрреволюції.

АВРЕ́ЛІЙ Марк (Marcus Aurelius; 26.IV 121 — 17.III 180) — римський імператор з 161, філософ. Внутр. політика А. була спрямована на впорядкування законодавства і бюрократичного апарату. За А. Рим вів 162—166 війну проти парфян, що закінчилася відновленням протекторату над Вірменією і загарбанням Месопотамії, а також *Маркоманську війну 166—180* проти *германців* і *сарматів*. У 172—173 було придушено сел. повстання (буколів) в Єгипті. У філософії А.— представник *стоїцизму*. Свої погляди виклав у творі «Наодинці з собою» (рос. перекл.— М., 1914), де висловлював прагнення до морального самовдосконалення і невіру в можливість удосконалення політ. ладу.

АВРО́РА (Aurora) — у римській міфології богиня ранкової зорі. Відповідає богині *Еос* з грец. міфології. В поетичній мові А.— синонім ранкової зорі.

«АВРО́РА» — крейсер Балтійського флоту, що уславився своєю участю у Великій Жовтневій соціалістичній революції. Збудована 1903 в Петербурзі. Брала участь у рос.-япон. (1904—05) і 1-й світовій війнах. У березні 1917 революц. матроси «А.», очолені більшовиками, перейшли на бік повсталого народу. Ввечері 25.X (7.XI) 1917 «А.» за наказом Петрогр. ВРК підійшла по Неві до Миколаївського мосту (тепер ім. лейтенанта Шмідта) в Петрограді, забезпечила перехід по ньому червоногвардійців у центр міста і о 21 год. 45 хв. гарматним пострілом подала сигнал до штурму *Зимового палацу*. В 1948 «А.» встановлено як пам'ятник Великого Жовтня на вічну стоянку на Неві. З 1957 на «А.» — філіал Центр. військ.-мор. музею. Нагороджена орденами Червоного Прапора (1927), Жовтневої Революції (1968).

«Аврора».

АВСТРАЛІ́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — провідна наукова установа Австралії. А. а. н. була засн. 1954. Керівний орган — Рада, яка переобирається щороку, перебуває в Канберрі. А. а. н. має 3 відділення: фіз., біол. наук та міжнар. відносин. Видає щорічник, наук. доповіді і записки.

АВСТРАЛІ́ЙСЬКА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — одна з біогеографічних областей Землі. Охоплює Австралію, Тасманію, Нову Гвінею, Соломонові о-ви, архіпелаг Бісмарка, Молуккські, Малі Зондські о-ви, о-ви Нової Зеландії, Полінезію. Тваринний і рослинний світ А. б. о. відзначається своєрідністю і глибокою стародавністю. Це пояснюється відокремленням Австралії від *Гондвани* (Південного материка) ще в мезозойську еру. Для А. б. о. характерна велика кількість *ендеміків* (тварин і рослин, притаманних лише даній території). У флорі А. б. о. бл. 20 000 видів, з них понад 17 000 — ендеміки (евкаліпти, філодійні акації, казуарини та ін.). Рослинність — пустельна, савана, вічнозелені субтропічні та вологі тропічні ліси *(гілеї)*. В лісах переважають евкаліпти, деревовидні папороті, саговники, різні каучуконоси, хлібні й санталові дерева, ліани тощо. Фауна А. б. о. характеризується численними ендемічними родами і родинами *(сумчасті, однопрохідні)* і малою кількістю плацентарних ссавців, з яких тут зустрічаються кажани, дрібні гризуни, а також завезені людиною і здичавілі собаки (динго), свині, кролі та ін. Сумчастих в А. б. о. бл. 50 родів (понад 160 видів): різні види кенгуру, сумчастий пацюк, сумчаста білка, кузу, коала, сумчастий кріт, види *кускусових* та ін.; з однопрохідних — качконіс та єхидна. З птахів ендеміками є казуари, ему, ліірохвіст, чорний лебідь, райські птахи. З плазунів характерні плащоносна ящірка, молох; з риб — двоякодихаюча риба цератод; з комах — великі яскраво забарвлені метелики та жуки. А. б. о. поділяють на 4 підобласті: 1) А в с т р а л і й с ь к у — більша частина Австралії і Тасманія з прилеглими островами; 2) П а п у а с ь к у (Новогвінейську) — Нова Гвінея, о-ви Соломонові, Ару, архіпелаг Бісмарка, о. Тімор; 3) Н о в о з е л а н д с ь к у — о-ви Нової Зеландії — Північний, Південний, Окленд, Кемпбелл, Чатам та ін.; 4) П о л і н е з і й с ь к у — о-ви Полінезії. Іноді Гавайські о-ви виділяють у самостійну Гавайську підобласть або Новозеландську та Полінезійську підобласті — в самостійні області.

Літ. див. до статті *Біогеографічне районування*.

АВСТРАЛІ́ЙСЬКА ЛЕЙБОРИ́СТСЬКА ПА́РТІЯ — реформістська партія с.-д. типу. Засн. 1891. Основу її за кількісним складом становить ряд профспілок, а також молодіжних і жіночих орг-цій, що входять до неї на правах колективних членів. У 1929—31, 1941—49 та 1972—75 А. л. п. була правлячою

АВСТРАЛІЯ

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1:23 000 000

230 0 230 460 690 920 км

АВСТРАЛІЯ І ОКЕАНІЯ. ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

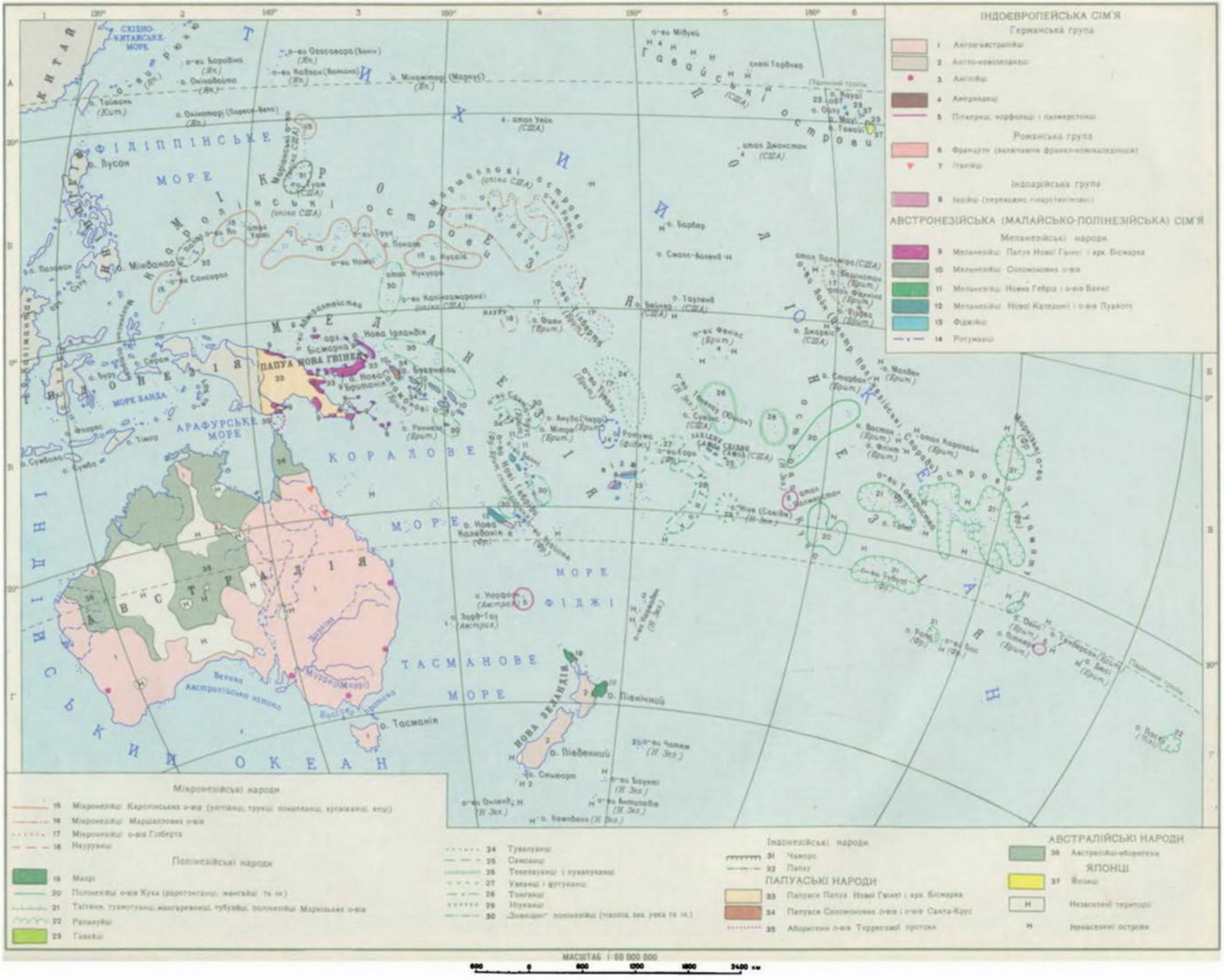

З кін. 1975 — в опозиції. В 70-х рр. під тиском профспілок А. л. п. проголосила програму соціальних реформ, що передбачали рівномірніший розподіл прибутків, розширення держ. сектора, обмеження діяльності іноз. монополій тощо. Зовн.-політ. курс Австралії при правлінні лейбористів був більш незалежним від великих імперіалістичних д-в. У 1975 монополістичні кола країни усунули А. л. п. від влади.

АВСТРАЛІЙСЬКИЙ МЕРИНО́С — порода тонкорунних овець вовнового напряму. Виведений в Австралії з мериносів, завезених з Європи і США. Вовна густа, довга, камвольна, тонина 64—70 якості, відзначається високим виходом чистого волокна (48—55%), еластичністю, м'якістю, добрим полиском і міцністю. Жива маса баранів 75—85 *кг*, вівцематок — 40—45 *кг*. Серед. настриг вовни від баранів 8—10 *кг*, від вівцематок 5—5,5 *кг*.

Австралійський меринос. Баран.

В СРСР А. м. завезено 1929. Використаний для поліпшення місцевих тонкорунних овець і виведення грозненської породи овець.

АВСТРАЛІЙСЬКІ А́ЛЬПИ — гори на Пд. Сх. Австралії, найвища частина *Великого Вододільного хребта*. Довж. 400 *км*, шир. бл. 150 *км*, вис. до 2230 *м* (г. Косцюшко — найвища точка материка). На схилах до вис. 1200 *м* — ліси (евкаліпти, деревовидні папороті), вище — криволісся, чагарники, зарості вересу. Незначні льодовики. Нац. парк Маунт-Косцюшко.

АВСТРАЛІЙСЬКІ МО́ВИ — сім'я мов корінного населення Австралії — *австралійців*. Відомо понад 600 А. м., із них бл. 450 майже повністю зникли. До А. м. належать мови племен гарадьєрі, нариньєрі, мудура, аранда, курнаї, вадюг та ін. Для всіх А. м. характерна милозвучність. Осн. голосних звуків у них три, кожний з них має кілька різновидів; є дифтонги. Серед приголосних немає свистячих і шиплячих, глухі й дзвінкі здебільшого не розрізняються. У більшості А. м. склади відкриті (закінчуються на голосний). Типологічно й генетично А. м. поділяють на дві групи: префіксні (префіксно-суфіксні) й суфіксні мови. В останніх аглютинативні й частково фузійні (див. *Фузія*) суфікси виражають при іменах відмінки й числа, а при дієсловах — часи, способи, особи й числа. У префіксних мовах дієслово має суфікси (передають способи, види тощо) і префікси (виражають особи, числа, класи суб'єкта та об'єкта). Більшості А. м. властива *ергативна конструкція* речень. А. м. безписемні.

АВСТРАЛІЙЦІ — 1) Корінне населення (аборигени) Австралії. До європ. колонізації (кін. 18 ст.) жили на всьому материку (чисельність — 250—300 тис. чол.). А.— представники осібної австрал. раси. *Австралійські мови* становлять окрему групу. А. поділялися більш як на 500 племен. Найвідоміші: курнаї, нариньєрі, каміларої, арабана, аранда, дієрі. В А. існував первіснообщинний лад. Осн. заняття А.— мисливство, рибальство і збиральництво. Релігія — *тотемізм* і різні форми магії. Європ. колонізатори винищили більшість А. Залишилося 106 тис. чол. (включаючи метисів; 1971); щодо них проводиться політика дискримінації (частина корінних А. живе в *резерваціях*). 2) Нація, основне населення держави Австралія. Чисельність — 11,5 млн. чол. (1975). Говорять австрал. діалектом англ. мови. За релігією А.— християни (англікани, католики, пресвітеріани та ін.). А.— переважно нащадки переселенців з Англії, Шотландії та Ірландії. Консолідація А. в націю прискорилася в перші десятиліття 20 ст., коли остаточно зміцніла загальнонац. економіка Австралії. Культура А. склалася на основі культури переселенців. Про економіку і культуру див. *Австралія* (держава).

АВСТРА́ЛІЯ (від лат. australis — південний) — материк у Пд. півкулі. А. відкрив голландець В. Янц 1606. Сх. берег А. 1770 відвідав Дж. *Кук*. Його співвітчизник М. Фліндерс дав материку назву Австралія. Пл. 7631,5 тис. *км*² (найменший з материків). Нас. 13,6 млн. чол. (1976).

Простягається з Пн. на Пд. на 3200 *км*, з Зх. на Сх.— на 4100 *км*. Омивається Індійським ок. та морями Тихого ок. До А. відносять ряд островів (*Тасманія*, Кінг, Фліндерс, Кенгуру та ін.). Площа разом з островами 7704,5 тис. *км*². Уздовж пн.-сх. узбережжя А. простягається *Великий Бар'єрний риф*. Берегова лінія розчленована мало. Найбільші затоки — Велика Австралійська і Карпентарія, півострови — Йорк і Арнемленд.

Всю територію материка займає держава *Австралія*.

Рельєф А. переважно рівнинний. Середня висота материка над р. м. 350 *м*. На Зх.— Зх.-Австралійське плоскогір'я, оточене хребтами Кімберлі, Макдоннелл, Масгрейв, Хамерслі, в центрі його — пустелі Велика Піщана, Гібсона, Вікторія та ін. Далі на Сх. простягається Центральна низовина. З Пд. низовина оточена горами Фліндерс і Лофті. Найвища частина А.— Великий Вододільний хребет на Сх. материка (вис. до 2230 *м*, г. Косцюшко).

Геологічна будова і корисні копалини. Основу материка становить докембрійська платформа, кристалічні й метаморфічні породи якої відслонюються на Зх., а на Сх. приховані під континентальними, морськими й озерними відкладами. В пізньому палеозої та в першій половині мезозою Австралійська платформа була складовою частиною давнього материка — *Гондвани*. Сх. частину А. займають складчасті гірські споруди каледонського й герцинського *гороутворення*. Формування поверхні цих гір відбулося в неогеновий і антропогеновий час. А. має багаті й різноманітні корисні копалини. В Зх. А. зосереджені значні поклади заліз., поліметалевих, марганцевих, срібних, нікелевих, мідних руд, золота. На Сх., поблизу Сіднея й Мельбурна — родовища кам. вугілля. Є також поклади рутилу, ільменіту, цирконію, уранових руд. Значні запаси бокситів (Квінсленд, Пн. територія). Виявлено поклади нафти і природного газу. Поширені фосфорити, сіль, гіпс, магнезит, графіт, тальк, азбест.

Клімат Пн. А. екваторіально-мусонний, на більшій частині материка — тропічний, на Пд.— субтропічний. Пересічна т-ра повітря на Пн. в січні +28°, липні +24°, на Пд.— відповідно +20 і +9°. У внутр. областях клімат різко континентальний — пересічна т-ра січня досягає +34°, липня +10°. Абс. максимуми т-ри понад +50°, мінімум —4, —6° (в горах — до

АВСТРАЛІЯ

Крайні точки:

пн.—мис Йорк (10° 41′ пд. ш.)

пд. — мис Південно-Східний (39° 11′ пд. ш.)

сх. — мис Байрон (153° 39′ сх. д.)

зх.— мис Стіп-Пойнт (113° 05′ сх. д.)

Австралія.

1. Ландшафт Західно-Австралійського плоскогір'я.
2. Узбережжя Великої Австралійської затоки.
3. Кам'яниста пустеля.
4. Австралійські кенгуру.
5. Пляшковидні дерева.

Герб Австралії.

АВСТРАЛІЯ

Площа — 7,7 млн. км²

Населення — 13,6 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Канберра

—22°). На рівнинах заморозки бувають дуже рідко. За характером зволоження рік в А. поділяється на два сезони — сухий і вологий. На Пн. і Сх. вологий сезон припадає на літо, що триває з грудня по березень. Опади в тропічній А. здебільшого являють собою зливи і часто зумовлюють повені. В субтропічному районі дощі випадають рівномірно протягом року; на сх. і зх. узбережжях, крайньому Пд. Зх. і Пд. Сх.— взимку. 44% території А. одержує менше як 250 *мм* (це пустелі і напівпустелі пасатної зони). Найбільша кількість опадів — на пн. і сх. окраїнах материка (1000—1200, подекуди — до 2000 *мм* на рік), найменша (50—120 *мм*) — у центр. районах.

Внутрішні води. Річкова сітка А. розвинута мало. Майже 60% території — безстічні області. Більшість річок бере початок з перифериних вододілів, короткі, мають нерівномірний режим стоку. Лише деякі з них у пониззях судноплавні. Живлення річок дощове. До бас. Індійського ок. належать найбільша ріка А.— *Муррей* з притокою Дарлінгом, ріки Фіцрой, Ропер, Фліндерс, Вікторія, Грегорі, Мерчісон, Гаскойн, Ашбертон, Де-Грей та ін. Величезні простори пустель і напівпустель перетинають лише тимчасові водотоки — кріки (Куперс-Крік, Джорджіна тощо). Найбільше озеро — *Ейр*, на Пд. від нього — солоні озера Торренс, Герднер, Фром. Значні солоні озера є на Зх.-Австралійському плоскогір'ї. Велике значення для водопостачання мають підземні води (Великий Артезіанський басейн та ін.).

Грунтовий покрив А. в заг. рисах підпорядкований широтній зональності, яка порушується лише в горах. На Пн. простягається широка прибережна смуга опідзолених і місцями заболочених червоноземів, що змінюються чорно-бурими грунтами тропічних саван. У пустелях — сіроземи, бурі пустельно-степові грунти з солончаками і масивами пісків. На Пд. А. поширені каштанові грунти, які тягнуться широкою смугою вздовж узбережжя і на крайньому Пд. Зх. материка змінюються коричневими і червоно-бурими грунтами субтропічних *саван*. Часто серед каштанових грунтів зустрічаються невеликі острови солонців — т. з. маллі. На Сх. — смуга підзолистих грунтів, які на більш підвищених ділянках переходять у гірські лісові грунти. *В. С. Гаврилюк.*

Рослинність А. відзначається своєрідністю складу — бл. 75% *ендеміки*. Найтиповішими для неї є евкаліпти та акації. Центр. частина материка являє собою пустелю, де ростуть трав'янисті жорсткі злаки, в зволоженіших місцях (у напівпустелях) розвинені чагарникові зарості — *скреби*. Ближче до океану, в саванах, переважає злаковий покрив, зустрічаються поодинокі дерева та групи їх (евкаліпти, акації, деревовидні лілійні). Ділянки напівпустель і савани використовують як природні пасовища. Із збільшенням вологості савани переходять у світлі евкаліптові ліси, що займають бл. 2% площі материка і мають госп. значення. На пн.-сх. узбережжі та на пн. окраїнах А.— невеликі ділянки вологих тропічних лісів з пальмами, пандануса ми і бананами. На Пд. Сх. поширені субтропічні евкаліптові й папоротеві ліси з буком південним.

Тваринний світ А. відзначається великою кількістю ендемічних і реліктових тварин. Там живе більшість сумчастих земної кулі, однопрохідні яйцекладні (качконіс, єхидна), які є реліктами мезозойської (гондванської) фауни, двоякодихаюча риба неоцератод. В А. немає копитних, приматів і хижаків (крім дикого собаки динго, завезеного людиною). З птахів поширені австрал. страус ему, рибалочка, медососи, казуари, ліірохвіст, райські птахи, папуги, лебідь чорний та ін. В А.— численні види метеликів, москітів, термітів. Багато тварин А. знищено. Зникли деякі види кенгуру, на межі вимирання — сумчастий вовк, деякі види вомбатів. Див. також *Австралійська біогеографічна область*.

Природні ландшафти А. дуже змінені внаслідок госп. діяльності людини. Для охорони природи створено національні парки (найбільші — Маунт-Косцюшко, Уайперфілд, Уїлсонс-Промонторі, Еунгелла, Сенктуері) та резервати. Карти див. на окремому аркуші, с. 24—25.

Літ.: Мухин Г. И. Австралия и Океания. М., 1967; Современная Австралия (Справочник). М., 1976; Акимова Н. А., Воякина С. М., Горбунов А. М. Австралия. Океания. Рекомендательный указатель литературы. М., 1963.

Адміністративний поділ

Штати і території	Площа (тис. км²)	Населення (тис. чол., 1973)	Адміністративні центри
Новий Південний Уельс	801,4	4719,0	Сідней
Вікторія	227,6	3599,5	Мельбурн
Квінсленд	1727,5	1929,3	Брісбен
Південна Австралія	984,4	1204,9	Аделаїда
Західна Австралія	2527,6	1075,9	Перт
Тасманія	68,3	397,1	Хобарт
Північна територія	1347,6	97,0	Дарвін
Територія Федеральної столиці	2,4	172,2	Канберра

АВСТРА́ЛІЯ, Австралійський Союз — держава в Пд. півкулі, на материку Австралія, о. Тасманія та ін. островах.

Державний лад. А. — конституційна монархія. Діючий Акт про Конституцію А. прийнято 1900. За формою держ. устрою А.— федерація. Входить до складу Співдружності, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. король (королева), якого представляє генерал-губернатор. Законодавча влада в країні належить двопалатному федеральному парламентові у складі палати представників (нижня палата), яку обирають строком на 3 роки, і сенату (верхня палата), депутатів якого обирають строком на 6 років від кожного штату. Склад сенату оновлюється наполовину через кожні 3 роки. Виконавчу владу здійснює очолюваний прем'єр-міністром уряд (кабінет міністрів), що формується парламентом. Кожний штат А. має власну конституцію, законодавчий орган; права штатів обмежені. Карти див. с. 24—25.

Природа —див. *Австралія* (материк), *Тасманія*.

Населення. Осн. частина сучас. населення А.— нащадки переселенців з Британських о-вів — англійців, ірландців і шотландців, які становлять австрал. націю (див. *Австралійці*). Корінних жителів і метисів — 106 тис. чол. (1971); щодо них проводиться політика дискримінації. В А. живуть також українці (бл. 30 тис.), італійці, німці, греки, голландці та ін. Офіц. мова — англійська. Пересічна густота населення — бл. 2 чол. на 1 км². Бл. 80% населення живе на сх. і пд.-сх. узбережжі материка; 85,6% (1971) — в містах. Найбільші міста: *Сіднеї, Мельбурн, Брісбен, Аделаїда, Перт*.

Історія. До 18 ст. аборигени Австралії жили в умовах первісно-общинного ладу. Першими з європейців, що відвідали материк, були голл. мореплавці В. Янц (1606) і А.-Я. *Тасман* (1642). Для вивчення нового континенту Англія організувала ряд експедицій, зокрема У. Демплера (1688) та Дж. *Кука* (1770). У 1788 Австралію оголошено англ. територією. Колонізація країни супроводилася винищенням аборигенів, залишки їх живуть здебільшого в резерваціях.

З 20-х рр. 19 ст. в Австралії почало розвиватися вівчарство капіталістичного типу, в 30-х рр. з'явилися перші пром. підприємства. У 2-й пол. 19 ст. в зв'язку з «золотою лихоманкою» (1851—61) значно зріс приплив переселенців. Англ. уряд під тиском широкого нар. руху в австрал. колоніях (Євріка повстання золотошукачів 1854 та ін.) був змушений надати 1855 переважній більшості з них самоврядування. У 1901 австрал. колонії об'єднано в федерацію з 6 штатів — Австралійський Союз, що здобув статус *домініону*. На межі 19 і 20 ст. А. вступила у стадію імперіалізму. В 1906 їй передано брит. колонію Папуа (пд.-сх. частину Нової Гвінеї), а після 1-ї світової війни, в якій австрал. війська діяли в складі брит. армії,— кол. нім. колонії Нову Гвінею (пн.-сх. частину Нової Гвінеї) та о. Науру (як підмандатні території *Ліги націй*). Починаючи з 2-ї пол. 19 ст. в А. зароджується робітн. рух. У 1911—12 виникли революц. робітн. орг-ції. В роботі їх активну участь брав *Артем*, що в цей час перебував в А. в еміграції. В 1920 засновано Компартію Австралії. Світова екон. криза 1929—33 завдала тяжкого удару економіці А., що орієнтувалася значною мірою на зовн. ринок. У 1933 безробітні становили бл. 30% працездатного населення. Під час 2-ї світової війни А. виступала на боці *антигітлерівської коаліції*. В 1942 встановила дипломатичні відносини з СРСР (1954—59 були перервані). З 1945 — член ООН. Після війни А. перетворилася на самостійну державу, залишаючись у складі

Співдружності, очолюваної Великобританією. Стала ареною англо-американської боротьби за сфери застосування капіталу.

В 1950—53 війська А. брали участь у збройній інтервенції американських імперіалістів у Кореї, в 50-х рр.— у колоніальній війні англ. імперіалістів у Малайзії, в *агресії США у В'єтнамі* (1965—71). А. ввійшла до агресивних воєнних блоків *АНЗЮС* (1951), СЕАТО (1954—75) і *АНЗЮК* (1971). З 1966 — член *АЗПАК*. На тер. А. розміщені амер. військові об'єкти. Після війни при владі майже постійно перебувала коаліція бурж. партій — ліберальної та аграрної (з 1975 — нац. агр.), крім часу до 1949 і 1972—75, коли уряд формували лейбористи. На поч. 70-х рр. вони зробили ряд кроків у напрямі більш самостійного курсу в зовн. і внутр. політиці. В березні 1973 та січні 1975 між СРСР і А. підписано угоди про розвиток торг.-екон., наук.-тех. і культурного співробітництва. Австрал. уряд був змушений надати незалежність Науру (1968) і Папуа Новій Гвінеї (1975)

Політичні партії, профспілки. *Національна аграрна партія*, засн. 1916. *Ліберальна партія*, засн. 1944. *Австралійська лейбористська партія*, засн. 1891. *Соціалістична партія Австралії*, засн. 1972. Демократична лейбористська партія, засн. 1955—58 крайньо правими, що вийшли або були виключені з лейбористської партії. Партія Австралії, засн. 1969 групою колишніх членів ліберальної партії. Комуністична партія Австралії, засн. 1920. Австралійська рада профспілок, засн. 1927. Об'єднує понад 290 профспілок. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

Господарство. А.— високорозвинута капіталістична індустріально-аграрна країна. В економіці панують великі монополії, значні позиції посідає іноземний капітал, гол. чин. США, Великобританії. В капіталістичному світі А. займає 1-е місце як експортер заліз. руди, бокситів, рутилу, свинцю, вовни, тростинного цукру і одне з перших місць як експортер вугілля, цинку, міді, марганцю, пшениці, м'яса. В 70-х рр. 20 ст. посилилися кризисні явища в г-ві А. В 1974/75 фін. р. валовий нац. продукт знизився на 2% (у сталих цінах). Темп інфляції становив 16,9% проти 14,1% 1973/74 фін. р. На 1.VII 1975 число безробітних досягло 270,2 тис. чол. (проти 85,1 тис. чол. 1974).

Промисловість дає понад 30% валового нац. продукту А. Гол. її галузі: гірничодобувна, металург., хім., маш.-буд., харчосмакова, легка. Осн. енергетичні ресурси — вугілля і природний газ. ТЕС виробляють бл. 80% електроенергії. Найбільший залізорудний бас.— Пілбара в Зх. Австралії, осн. райони видобування руд кольорових металів — Брокен-Хілл (Новий Пд. Уельс) і Маунт-Айза (Квінсленд), бокситів — родовища Уейпа (Квінсленд) і Гов (Пн. територія). В обробній пром-сті провідна роль належить машинобудуванню (особливо автомобілебудуванню та виробн. с.-г., буд. і підйомно-трансп. машин, електротех. і радіотех. виробів), металургії, хім., нафтохім. (сірчана к-та, міне-

ДИНАМІКА ПОГОЛІВ'Я ОВЕЦЬ

(млн.)

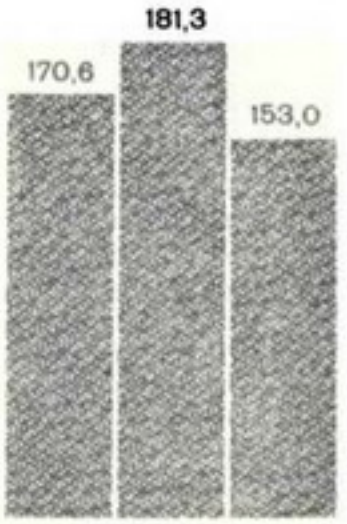

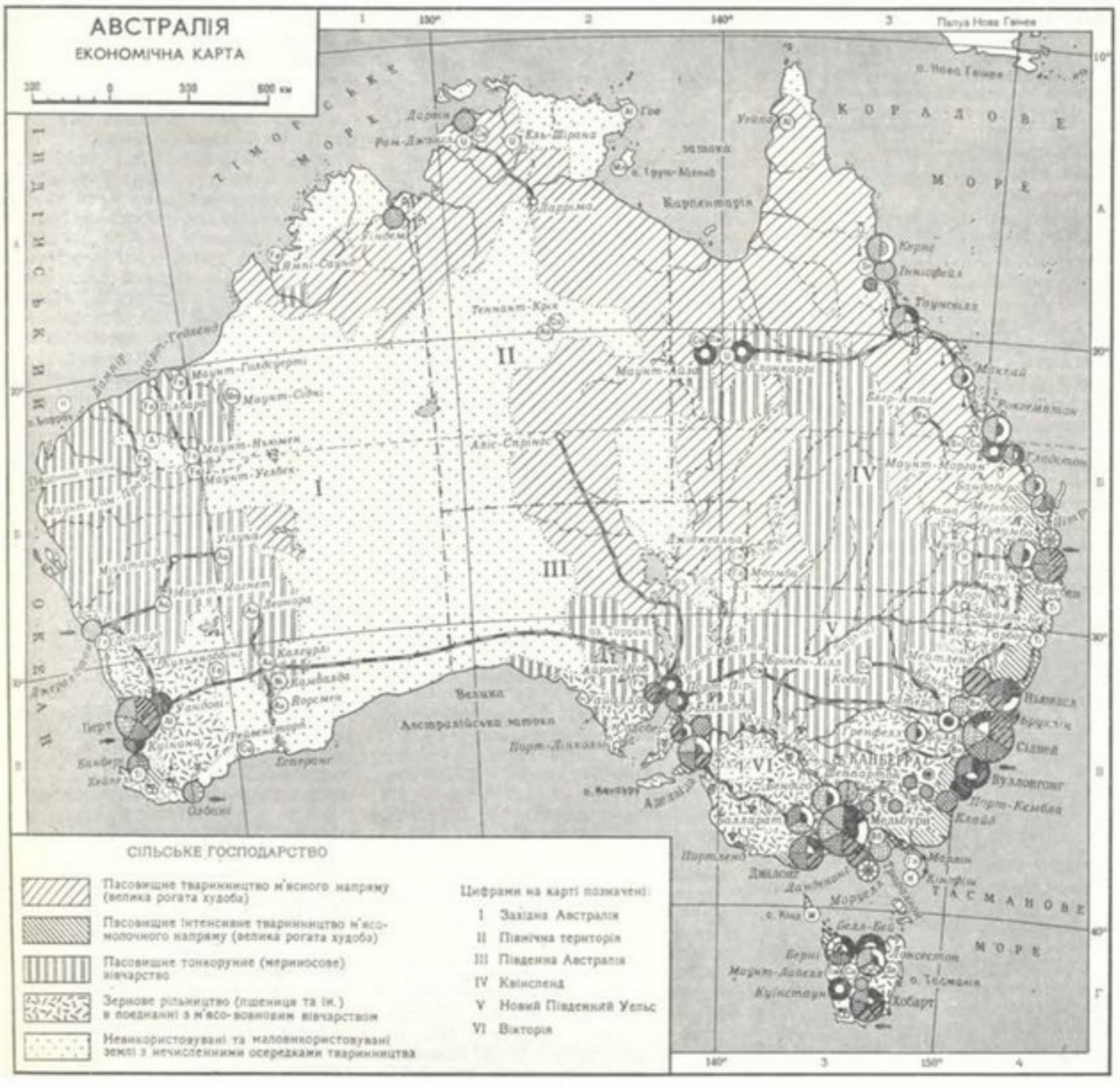

ральні добрива та ін.) і нафтопереробній (частково на довізній нафті) галузям. Харч. пром-сть має переважно експортний напрям (м'ясна, борошномельна, цукрова, маслосироробна, пивоварна, виноробна). Є текст., швейні, взут. підприємства. Осн. пром. центри: Сідней, Мельбурн, Брісбен, Аделаїда, Перт. Сформувалися портово-пром. комплекси Вуллонгонг — Порт-Кембла, Ньюкасл, Джілонг, Куїнана.

Сільське господарство. А.— країна великого капіталістичного землеволодіння. Понад 80% використовуваної землі перебуває в руках великих землевласників. Характерні висока товарність, механізація та спеціалізація ферм. Понад 60% вартості с.-г. продукції дає тваринництво. Поголів'я (пересічно 1971—75, млн.): овець — 156,2 (1-е місце в капіталістичному світі), великої рогатої худоби — 29,0. Гол. райони вівчарства — на Пд. Сх. і Пд. Зх., молочного тваринництва — на пд.-сх. узбережжі, м'ясного — на Сх. і Пн. країни. Посівами зайнято бл. 15 млн. *га*, з них 1,5 млн. *га* зрошується. Провідні культури — пшениця (збір пересічно 1971—75 — 9,3 млн. *т*) і цукр. тростина (19,1 млн. *т*), вирощують також ячмінь, овес, сорго, рис, кукурудзу, картоплю, бавовник, тютюн, овочі, виноград, плодові культури.

Транспорт. У 1975 довж. автошляхів становила 863 тис. *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 418 тис. *км*, з-ць — 40,3 тис. *км*. Тоннаж мор. флоту — 2 млн. брутто рег. *т*. Осн. мор. порти — Сідней, Мельбурн, спеціалізовані — Порт-Гедленд, Дампір (вивіз заліз. руди). Міжнар. аеропорти: Сідней, Мельбурн, Перт, Дарвін.

Зовнішня торгівля. В структурі експорту частка продукції с. г. 1974—75 становила 44% (проти 77,8% 1960—61), а частка мінеральної сировини і готових пром. виробів — відповідно 25,9% і 22,3% 1974—75. Імпортують готові споживчі товари, устаткування, нафту. Осн. торг. партнери — Японія, США, Великобританія. Грош. одиниця — австрал. долар. За курсом Держбанку СРСР 1 австрал. долар = 0,82 крб. (серпень 1977).

В. М. Юрківський.

Медичне обслуговування. В 1972 в А. налічувалося 160 500 лікарняних ліжок (12,3 ліжка на 1 тис. ж.). Позалікарняну допомогу надають гол. чин. приватнопрактикуючі лікарі. Всього лікарів 1974 було 18 тис. (1 лікар на 721 ж.). Лікарів готують 8 мед. факультетів ун-тів. Є ряд курортів, найбільш відомий — Морі.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В А. вік обов'язкового навчання дітей — від 6 до 15 або 16 років (залежно від штату). Серед корінних жителів бл. 40% неписьменних. Функціонують держ. та приватні школи. В 1974/75 навч. р. у держ. поч. та серед. школах налічувалося 2258 тис., у приватних — 618,5 тис. учнів. Вища освіта платна. У 18 ун-тах навчалося 143 тис., у 78 коледжах — 107 тис. студентів (1975). Найбільші вузи: ун-ти в Сіднеї, Аделаїді, Мельбурні, тех. ін-ти в Аделаїді, Мельбурні. Ряд академій, у т. ч. *Австралійська академія наук*, н.-д. ін-тів і наук. т-в. Найбільші б-ки: Національна в Канберрі, б-ка Сіднейського ун-ту. Музеї: Австрал. музей (Сідней), Нац. галерея штату Вікторія (Мельбурн) та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в А. видавалося 58 щоденних газет заг. тиражем понад 5 млн. примірників і 538 ін. періодичних видань. Найзначніші видання: щоденні газети «Геральд» («Вісник», з 1840), «Дейлі міррор» («Щоденне дзеркало», з 1941), «Сан» («Сонце», з 1910), «Сідні морнінг геральд» («Сіднейський ранковий вісник», з 1831). Основні інформаційні агентства — Острейліан ассошіейтед пресс (засн. 1935) та Острейліан юнайтед пресс (засн. 1928). Урядова орг-ція Острейліан бродкастінг комішн контролює 74 радіостанції і 53 телевізійні станції. Крім того, діють 118 приватних радіостанцій і 56 телевізійних станцій. Радіомовлення ведеться з 1923, телебачення — з 1956.

О. В. Ткачов.

Література. В А. л-ра англомовна (аборигени власної писемності не мають). В 1-й пол. 19 ст. розвивалася під впливом л-ри метрополії. Нац. реалістична л-ра народжувалася в атмосфері сусп.-політ. піднесення 90-х рр. Основоположниками її були Т. *Коллінз*, Г. *Лоусон* та ін. Події 1-ї світової війни, вплив ідей Великої Жовтн. соціалістич. революції сприяли дальшому розвиткові реалістичної л-ри А. У творах цього періоду викривається капіталістична експлуатація, зображується трагедія аборигенів (К.-С. *Прічард*, Г.-Г. Річардсон, Е.-В. Палмер, К. Теннант, Б. Пентон та ін.). У 40—50-х рр. виникла л-ра, яка відображає життя з позицій революц. пролетаріату: «Країна поза часом» (1941), «Натиск часу» (1948) і «Немає перепон» (1953) Е. Дарк, «Дев'яності роки» (1946), «Золоті милі» (1948) і «Крилате насіння» (1950) К.-С. Прічард, «Влада без слави» (1950) Ф. Гарді та ін. Тема критики бурж. суспільства й боротьби австрал. трудящих за соціальні права, нац. незалежність і мир розкрита в прозі А. *Маршалла*, Дж. Моррісона, в поезії Б. Адамсона, М. *Гілмор*. Одна з важливих проблем австрал. прози — расова дискримінація: «Марево» (1955) Ф.-Б. Вікерса, «Сонце у вигнанні» (1955) і «Чорна блискавка» (1964) Д. К'юзек, «Сноубол» (1958) Г. Кейсі, «Йєнді» (1959) Д. Стюарта, «Збережи його, моя країно» (1955) М. Дьюрек та ін. Драматургія позначена зверненням до сучас. проблем: п'єси А. Тернера, С. Локк-Елліота, К. Данкан, Д. К'юзек, О. Грей, Р. Лоулера, М. Бренд. Поезії властиві реалістичні образи, традиційна метрика (збірки Дж. Райт, Р. Фіцджералда, А. Гоупа, Р. Добсон, Дж. Маколі, Д. Стюарта).

Архітектура А. почала розвиватися в кін. 18 ст. у дусі англ. *класицизму* та неоготики. З 2-ї пол. 19 ст. інтенсивно забудовуються міста (Сідней, Мельбурн, Брісбен, Аделаїда) за прямокутним плануванням багатоповерховими будинками. З 20-х рр. 20 ст. в архітектурі А. поширюються нові течії, переважно *конструктивізм* (столиця Канберра, 1913—27, арх. І. Гріффін). Серед сучас. споруд — оперний театр (арх. Г. Зайдлер) в Сіднеї, Олімпійський стадіон (1956) у Мельбурні.

СТРУКТУРА ЕКСПОРТУ ТА ІМПОРТУ (1974–75)

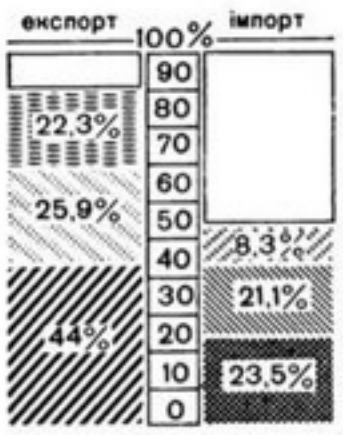

Продукція сільського господарства

Продукція гірничо-добувної промисловості

Готові промислові вироби

Готові споживчі товари

Капітальне устаткування

Транспортне устаткування

Інші

Виробництво основних видів продукції

Продукція	1971/72 фін. рік	1974/75 фін. рік
Електроенергія, млрд. *квт·год*	61.0	73.9
Боксити, млн. *т*	13.7	22.1
Залізна руда, млн. *т*	62.1	99.4
Кам'яне вугілля, млн. *т*	53.5	70.2
Природний газ, млрд. *м³*	2.6	4.8
Нафта, млн. *м³*	19.0	23.1
Мідь (рафінована), тис. *т*	131	178
Цинк (рафінований), тис. *т*	274	243
Свинець (рафінований), тис. *т*	191	171
Сталь (у зливках), млн. *т*	6.6	8.0
М'ясо, тис. *т*	2318	2215
Масло, тис. *т*	195	181
Цукор-сирець, тис. *т*	2793	2809
Вовна (немита), тис. *т*	875	792

Елеватор у порту Сідней.

Збирання цукрової тростини.

Образотворче мистецтво. Художня культура А. має дві першооснови. Однією з них є мистецтво аборигенів (різьблення, гравірування; розпис на щитах, бумерангах тощо, в яких геом. орнамент поєднувався з умовними магічними символами; наскельні розписи в печерах із зображенням людини), другою — європ. культура. В кін. 18 — на поч. 19 ст. з'явилися документально точні зарисовки природи Австралії (К. Мартенс, А.-Л. Бювелот), сатирична графіка (С.-Т. Гілл). В кін. 19 — на поч. 20 ст. розвинулася нац. школа реалістичного жанрового живопису (живописці Дж.-У. Ламберт, Ф. Мак-Каббін, Н. Куніган, скульптор Л. Дадсуелл). У 40-х рр. 20 ст. виникло нове мистецтво аборигенів (родини Наматжіра і Парерултья).

Музика. Муз. нар. творчість корінного населення А.— спів, що супроводиться відбиванням ритму; інструменти — гонг, барабан, диджериду тощо. З кін. 18 ст. поширилася європ. музика. В 1847 у Сіднеї поставлено першу австрал. оперу «Дон Джон Австрійський» А. Натана. В Аделаїді, Мельбурні, Сіднеї є консерваторії. Серед муз. діячів А.— композитори А. Гілл, Дж. Антілл, А. Бенджамін, диригент Б. Гейнце, скрипачка Б. Кімбер, вокалісти Н. Мелба, Г. Блейр та ін.

Театр. Перші спектаклі в А. поставлені у 80-х рр. 18 ст. колоністами. В 30—40-і рр. 19 ст. в Сіднеї та ін. містах створюються постійно діючі театри. Формуванню нац. театру сприяла діяльність літ.-театр. об'єднань у 10—30-х рр. 20 ст., які ставили переважно вітчизн. п'єси (К.-С. Прічард, Л. Ессон, У. Мур, К. Уотсон). Провідні нац. театри А.— «Олд тоут», «Індепендент тіетр» протистоять комерційним театрам («Тіволі» та ін.). Працюють і напівпрофес., т. з. нові театри.

Кіно. Кіновиробництво в країні почалося 1900. У 70-х рр. засн. Австралійську федерацію розвитку кіно. Поширене документальне кіно. Наук. фільми випускає Держ. організація наук. і пром. досліджень у Мельбурні.

В 1975—76 створено фільми: «До неділі занадто довго» (реж. К. Ганнам), «Між війнами» (реж. М. Тернгілл), «Автомобілі знищили Париж» (реж. П. Уейр). Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Мачихін Ф. М., Юрківський В. М., Яценко Б. П. Економічна географія зарубіжних країн. Капіталістичні країни. К., 1975; Современная Австралия (Справочник). М., 1976; Малаховский К. В. История Австралийского Союза. М., 1971.

АВСТРА́ЛО - АНТАРКТИ́ЧНА УЛОГО́ВИНА — велике зниження дна на Пд. Індійського ок. Довж. 4500 *км*, шир. 1500 *км*, найбільша глиб. 6089 *м*. Дно вкрите діатомовими, глинисто-діатомовими та алеврито-глинистими мулами.

АВСТРА́ЛО - АНТАРКТИ́ЧНЕ ПІДНЯТТЯ — підняття дна на Пд. Індійського ок., один з серединно-океанічних хребтів. Довж. 6500 *км*, шир. 500—550 *км*. Найвища відмітка дна — 1689 *м*. Поверхня вкрита переважно алеврито-глинистими мулами.

АВСТРАЛОПІТЕ́КИ (від лат. australis — південний і грец. πίθηκος — мавпа) — викопні високоорганізовані *примати*. Рештки А. з 1924 знаходять у Пд.-Сх. і Центр. Африці. Час існування А. 4,5—1,5 млн. років тому. А. ходили вертикально, мали значний об'єм черепа (500—600 *см*³) і невелику нижню щелепу, їхні зуби за своєю будовою наближалися до людських. А. були всеїдними; для добування їжі, нападу й захисту користувалися камінням, кістками тварин, палицями. Нові знахідки А. у Сх. Африці (1959—74) істотно змінили погляди вчених щодо тривалості *антропогенезу*, який почався, очевидно, значно раніше, ніж вважалося до того. *Г. П. Зіневич.*

АВСТРАЛО́РП — порода курей. Виведений в Австралії з курей англ. породи орпінгтон, звідки й назва (австралійський орпінгтон). Гребінь у А. листовидний, оперення чорне з зеленим полиском. Жива маса півнів — 3,6, курок — 2,7 *кг*. Несучість 170—185 яєць на рік. А. добре відгодовуються; м'ясо ніжне, соковите. Поширені в Австралії, США, Англії та ін. країнах. У 1946 завезені в СРСР, зокрема в Крим. обл. УРСР. Використовують їх для пром. схрещування з курми ін. порід.

АВСТРИ́ЧНІ МО́ВИ (від лат. auster — південь) — за т. з. австричною гіпотезою, сім'я мов, до якої відносять *австроазіатські мови, малайсько-полінезійські мови*, мяо-яо, таї-кадайські, в т. ч. тайські мови. Прихильники австричної гіпотези об'єднують ці мови в сім'ю на підставі наявності в них спільних коренів, префіксів та інфіксів. Остаточно спорідненість А. м. не доведено.

Літ.: Яхонтов С. Е. Глоттохронология и китайско-тибетская семья языков. М., 1964.

АВСТРІ́ЙСЬКА АКАДЕ́МІЯ НАУ́К — головна наукова установа Австрії. Засн. 1847 у Відні. Має дві секції: матем. і природничих наук; філос. та істор. наук. В академії працюють 35 комісій з різних галузей знань: стратиграфії, історії, іраністики, орфографії тощо. При А. а. н. функціонують 16 н.-д. ін-тів: лімнології, високих енергій, соціологічно-екон. розвитку та ін. А. а. н. видає «Альманах», вісник у двох серіях, доповіді. Б-ка академії налічує 200 тис. томів (1976). *А. В. Санцевич.*

АВСТРІ́ЙСЬКА НАРО́ДНА ПА́РТІЯ. Засн. 1945. Виражає інтереси великих промисловців і землевласників, тісно пов'язана з католицькою церквою. В 1945—65 брала участь в усіх коаліційних урядах Австрії. В 1966 сформувала однопарт. уряд. Після парламентських виборів 1975 разом з *Соціалістичною партією Австрії* входить до урядової коаліції. А. н. п. налічує бл. 700 тис. членів (1975). Друковані органи — газета «Зюдост-тагеспост» («Південно-східна денна газета») і журн. «Естеррайхіше монатсгефте» («Австрійський щомісячник»).

АВСТРІ́ЙСЬКА ШКО́ЛА, віденська школа — суб'єктивно-психологічний антимарксистський напрям у бурж. *вульгарній політичній економії*. Виникла в Австрії у 80-х рр. 19 ст. Представники: К. *Менгер*, О. *Бем-Баверк*, Ф. Візер, Е. Сакс. На противагу теорії трудової вартості К. Маркса, вони розвивали концепцію суб'єктивної оцінки матеріальних благ. Такі екон. категорії, як *обмін, вартість, ціна, прибуток, капітал*, розглядали як вічні, намагаючись цим самим показати капіталізм як позаісторичну формацію, не пов'язану з наступною заміною його більш прогресивним сусп. ладом. Представники А. ш. виходили із суб'єктивно-психологічних оцінок індивідів, ігнорували примат виробн. над споживанням. А. ш. висунула бурж. апологетичну концепцію *«граничної корисності»*, згідно з якою ціна товарів визначається не суспільно необхідними затратами праці, а корисністю товарів, суб'єктивною оцінкою покупця і продавця під час купівлі-продажу. Звідси й прибуток вони не пов'язували з експлуатацією робітн. класу. В 1-й пол. 20 ст. наступницею А. ш. стає «молода австрійська школа» (Л. Мізес, Ф. Хайєк, Р. Штігль та ін.). Сучас. послідовники А. ш. на основі різних модифікацій концепції «граничної корисності» намагаються виправдати панування монополістичного капіталу і одержання ним високих прибутків за рахунок посилення експлуатації трудящих. Деякі положення А. ш. взяли на озброєння сучас. ревізіоністи.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1. К., 1954; Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм. Повне зібрання творів, т. 17; Никитин С. М. Теории стоимости и их эволюция. М., 1970. *Д. П. Богиня.*

АВСТРІ́ЙЦІ — нація, основне населення Австрії (87,3%). Заг. чисельність — 8 млн. чол. (1975). Живуть також у США (500 тис.), Італії (250 тис.) та ін. країнах. Говорять *німецькою мовою*; існують місцеві діалекти. Переважна більшість віруючих А.— католики, решта — протестанти. В етногенезі А. брали участь германські племена (*алемани*, бавари, свеви), які змішалися з *слов'янами* і більш раннім романізованим населенням — *кельтами*, ретами, *іллірійцями*. А. сформувалися у націю в кін. 19 ст. Більшість міського населення працює в різних галузях пром-сті. Осн. заняття сільс. жителів — землеробство і гірське скотарство. Про історію, економіку і культуру А. див. *Австрія*.

Герб Австрії.

АВСТРІЯ

Площа — 84 тис. *км*²

Населення — понад 7,5 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Відень

А́ВСТРІЯ, Австрійська Республіка — держава в Центральній Європі, в бас. середньої течії Дунаю. **Державний лад.** А.— бурж. республіка. Діючий союзний конституційний закон прийнято 1920 (зі змінами 1929). За формою держ. устрою А.— федерація (союзна д-ва). Глава д-ви — президент, обираний населенням строком на 6 років. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент у складі національної ради (нижня палата), що її обирає населення строком на 4 роки, та федеральної ради (верхня палата), членів якої обирають парламенти (ландтаги) земель на строк своїх повноважень

(4—6 років). Виконавчу владу здійснює очолюваний федеральним канцлером уряд, що його призначає президент. Кожна земля має власну конституцію і законодавчий орган. Права земель обмежені.

Природа. А.— переважно гірська країна. Пд. її частина зайнята Сх. Альпами — Високий Тауерн (вис. до 3797 *м*, г. Гросглокнер) і Низький Тауерн; пн. частина — хвиляста рівнина, що на крайньому Пн. Сх. переходить у Середньодунайську низовину. Корисні копалини: нафта, газ, магнезит, буре вугілля, поклади заліз. і свинцево-цинкових руд, графіту, кухонної солі; значні запаси буд. матеріалів. Клімат помірний. Пересічна т-ра січня від —1° до —4°, липня — від +15° до +18°. Опадів 500—900 *мм*, у горах — до 2000 *мм* на рік. Гол. ріка — Дунай з притоками (Інн, Траун, Енс, Драва та ін.). Річки мають значні запаси гідроенергії. Багато озер, здебільшого льодовикового походження. Переважають дерново-підзолисті та бурі лісові грунти, на Пд. Сх.— вилугувані опідзолені чорноземи, в горах — гірські бурі, гірсько-лучні, гірсько-опідзолені грунти. Бл. 40% площі А. вкрито лісами (дуб, бук, ялина, смерека, модрина). З вис. 2000 *м* — альпійські луки.

Населення. 94% населення А. становлять *австрійці* (1975). Живуть також словенці, хорвати, угорці, чехи, німці, італійці. Офіц. мова — німецька. Пересічна густота населення — 90 чол. на 1 *км²*. 52% населення живе в містах. Найбільші міста: *Відень, Грац, Зальцбург, Інсбрук*.

Історія. Перші сліди людини на тер. сучас. А. належать до часів *палеоліту*. З 1 ст. до н. е. тут жили різні племена переважно кельтського походження. В кін. 6 ст. н. е. на Зх. А. осіло герм. плем'я баварців, у центр. і сх. частинах — слов. племена (гол. чин. словенці). З кін. 8 ст. А.— в складі *Франкської держави*, а після поділу останньої (843) — в складі Східно-Франкського королівства (Німеччини). Зародком австр. д-ви стала утворена в 2-й пол. 10 ст. баварська Східна марка. З 1156 А.— герцогство в складі *«Священної Римської імперії»*. З кін. 12 по 14 ст. герцоги А. приєднали до своїх володінь *Штірію, Карінтію, Крайну, Тіроль*. Вони стали наймогутнішими правителями Пд. Німеччини, особливо з утвердженням 1282 в А. династії *Габсбургів*. У 16 ст. Габсбурги заволоділи Чехією, *Сілезією*, Зх. Угорщиною і частиною земель пд. слов'ян. У 18 ст. під владу А. підпала вся Угорщина, *Трансільванія*, Хорватія, Пд. Нідерланди, землі в Італії, *Банат*, частина Словенії, Пн. Боснії, частина польських, румунських і українських земель (Галичина, Буковина, Закарпатська Україна). В роки *Великої французької революції* А.— один з ініціаторів інтервенції проти революц. Франції, учасник антифранц. коаліцій під час періоду наполеонівських воєн. З 1804 А.— імперія. А.— одна з організаторів *Священного союзу*. В березні 1848 на землях Австр. імперії сталася бурж.-демократична революція (див. *Революція 1848—49 в Австрії*). Поразка А. в *Австро-італо-французькій війні 1859* і *Австро-прусській війні 1866* призвела до втрати нею впливу на нім. д-ви. В 1867 Австр. імперія була перетворена на дуалістичну монархію — *Австро-Угорщину*. В 1-й світовій війні вона виступала як союзник Німеччини. Внаслідок перемоги в листопаді 1918 бурж.-демократичної революції Австро-Угорщина розпалася на ряд самостійних бурж. д-в, у т. ч. А., яка була проголошена республікою. Кордони А. визначив *Сен-Жерменський мирний договір 1919*. На піднесення революц. руху в А. мала величезний вплив Велика Жовтн. соціалістич. революція. В ряді міст А. виникли Ради робітн. і солдатських депутатів, установлювався робітн. контроль над виробництвом. У листопаді 1918 засн. Компартію А. Проте австр. буржуазії з допомогою лідерів соціал-демократії вдалося зберегти капіталістичний лад. У 1924 між А. і СРСР встановлено дипломатичні відносини. Під час світової екон. кризи 1929—33 в А. посилився наступ реакції, 1933 розпущено парламент, скасовано свободу друку і зборів, заборонено компартію. В лютому 1934 повсталий австр. пролетаріат (Відень, Лінц та ін. міста) протягом 3 днів чинив збройний опір фашист. бандам і урядовим військам, що почали повсюдний розгром с.-д. і профспілкових орг-цій. У березні 1938 фашист. Німеччина здійснила *аншлюс* А. Навесні 1945 А. при вирішальній ролі Рад. Союзу визволено від гітлерівського ярма. В 1945—55 на тер. А. тимчасово перебували війська СРСР, США, Великобританії, Франції. В 1955 укладено *Державний договір про відновлення незалежної і демократичної Австрії*. Того самого року австр. парламент прийняв закон про постійний нейтралітет А. З 1955 А.— член ООН. Між СРСР та А. склалися добросусідські відносини. На основі ряду австро-рад. угод та документів, підписаних, зокрема, 1973 і 1974, розвиваються екон., торг., культурні й науково-тех. зв'язки.

В. Н. Гулевич.

Політичні партії, профспілки. *Соціалістична партія Австрії* (СПА), засн. 1945. *Австрійська народна партія* (АНП), засн. 1945. Австрійська партія свободи (АПС), засн. 1955. Об'єднує представників середньої та дрібної буржуазії. *Комуністична партія Австрії* (КПА), засн. 1918. Національ-демократична партія (НДП), засн. 1966; неонацистська партія. Об'єднання австрійських профспілок (ОАП), засн. 1945. Входить до *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*.

Господарство. А — індустріально-агр. країна з високим рівнем розвитку капіталізму. В 1974 36,3% внутр. валового продукту було створено в пром-сті і 5,4% — в с. г. Важливу роль в економіці А. відіграють великі іноз. корпорації. Ряд галузей важкої пром-сті націоналізовано. Характерна експортна спрямованість виробн. На економіці країни позначаються глибокі кризисні явища. Так, за 1975 обсяг пром. виробн. країни скоротився на 8%, валовий нац. продукт — на 2,5%, роздрібні ціни зросли на 8,4%. Частка безробітних 1975 становила 2,1% заг. чисельності робочої сили (проти 1,5% 1974). Промисловість. Енергети-

Територіальний поділ

Земля	Площа (тис. км²)	Населення (тис. чол., 1971)	Адміністративний центр
Відень	0,4	1614,8	
Бургенланд	4,0	272,1	Айзенштадт
Верхня Австрія	12,0	1223,4	Лінц
Зальцбург	7,1	401,8	Зальцбург
Карінтія	9,5	525,7	Клагенфурт
Нижня Австрія	19,2	1414,9	Відень
Тіроль	12,6	570,8	Інсбрук
Форарльберг	2,6	271,5	Брегенц
Штірія	16,4	1192,1	Грац

ка А. базується на гідроресурсах і вугіллі, переважно довізному. З галузей добувної пром-сті найбільше значення мають видобування магнезиту (Штірія, Карінтія), заліз. руди (Айзенерц), поліметалевих руд, нафти й газу. Осн. галузі обробної пром-сті — машинобудування й металообробка (устаткування для гірничої, металург. та ін. галузей г-ва, трансп. засоби тощо). Підприємства металург., хім., нафтохім., деревообр., па-

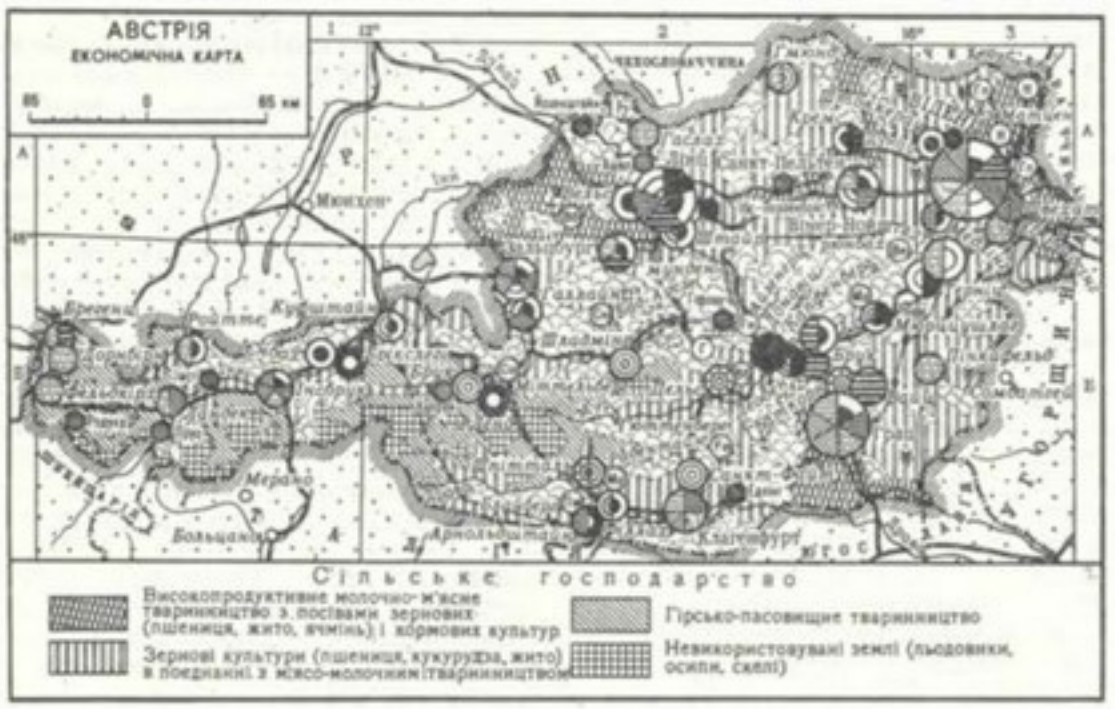

перової, легкої (текст., взуттєвої, швейної) та харч. галузей.

Гол. пром. центри — Відень, Лінц, Грац.

Сільське господарство. Провідне місце в с. г. належить інтенсивному тваринництву. Переважають капіталістичні ферми, розвинута мережа постачально-збутової та споживчої кооперації. С.-г. площа, незважаючи на переважно гірський рельєф А., становить бл. 45% території країни. З 3,8 млн. *га* с.-г. угідь 40% зайнято орними землями, 58% — луками та пасовищами (1973). В 1975 налічувалося (тис. голів): великої рогатої худоби — 2916, свиней — 3587, овець і кіз — 192. Осн. культури (збір 1975, тис. *т*): зернові — пшениця (921), ячмінь (1006), технічні — цукрові буряки (2920). Вирощують кормові культури, фрукти, виноград. Гол. райони с.-г. виробництва — Нижня Австрія, Верхня Австрія, Бургенланд і Штірія.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць — 6,5 тис. *км*. Магістральних газопроводів — 1,8 тис. *км* (1974). Залізничні перевезення (млн. *т*, 1975) становили 54; перевезення по річках — 6,9. Розвинутий також автомоб. і повітряний транспорт. Судноплавство по Дунаю. Гол. порт і важливий міжнар. аеропорт — Відень.

Зовнішня торгівля. А. експортує машини, устаткування, лісоматеріали, графіт, азотні добрива, металовироби, електроенергію і товари широкого вжитку. Імпортує сировину, пальне, продовольчі товари. З капіталістичних країн Зх. Європи найбільша частка зовнішньоторг. обороту припадає на ФРН. Розвивається торгівля з СРСР та ін. соціалістичними країнами. Важлива стаття прибутків — іноз. туризм. Грош. одиниця — австр. шилінг. За курсом Держбанку СРСР, 100 шилінгів = 4,53 крб. (серпень 1977).

А. П. Ревенко.

Медичне обслуговування. В 1971 в А. було 73,9 тис. лікарняних ліжок (10,9 ліжка на 1 тис. ж.). У 1974 мед. допомогу подавали 15,2 тис. лікарів усіх спеціальностей (1 лікар на 500 ж.). Приватнокапіталістична система охорони здоров'я поєднується з соціальним страхуванням на мед. допомогу. Лікарів готують мед. ф-ти ун-тів у Відні, Граці та Інсбруку. Бальнеологічні та кліматичні курорти Баден-бай-Він, Бад-Ішль, Бад-Шаллербах, Бадгаштайн.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В А. з 1966 почалося запровадження заг. обов'язкового 9-річного навчання. У 1972 в поч. (народних і головних) школах налічувалося 985 тис. учнів, у серед. навч. закладах (класичних і реальних гімназіях, реальних уч-щах) — 168 тис., у системі обов'язкової профес.-тех. підготовки — 167 тис., у нормальних (пед.) школах — 14 778 учнів, у вузах (навчання платне) — 82 372 студенти. Найбільші вузи: ун-ти у Відні, Граці, Зальцбургу, Інсбруку. Вищі тех. школи є у Відні, Граці та ін. *Австрійська академія наук.* Б-ки: Національна, Академії наук, університетська у Відні. Музеї: Зібрання Академії образотворчих мистецтв, Австр. галерея, Художньо-істор. музей, музеї Бетховена, Гайдна, Моцарта, Шуберта у Відні та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в А. виходило 30 щоденних газет заг. тиражем 2296 тис. примірників і 133 ін. інформаційні періодичні видання. Найпоширеніші газети: «Вінер цайтунг», («Віденська газета», з 1703), «Арбайтер-цайтунг» («Робітнича газета», з 1889), орган КПА «*Фольксштімме*» («Голос народу», з 1945), «Курір» («Кур'єр», з 1954); осн. журнали: «Естеррайхіше монатсгефте» («Австрійський щомісячник», з 1945), «Ді цукунфт» («Майбутнє», з 1946). Інформаційне агентство Аустрія прессе агентур — акц. т-во, засн. 1946. Радіо і телебачення контролюються держ. орг цією Естеррайхішер рундфунк («Австрійське радіо»). Ведуть передачі 399 радіопередавачів (1974). Телебачення — з 1956.

О. В. Ткачов.

Література. Зародження л-ри А. припадає на 9—11 ст. Переважала в ній реліг. поезія лат. мовою. Нім. мовою почали писати поетеса Ава і поет-сатирик Генріх фон Мельк. У кінці 12 ст. виник героїчний епос («*Пісня про Нібелунгів*»). У цей час Відень стає центром придворно-лицарської поезії, т. зв. мінезангу. Найвизначніший з *мінезингерів* — В. фон дер Фогельвейде. В період зародження бюргерства в л-рі А. посилився опозиційно-сатиричний елемент. Відомі сатирики 13—14 ст.: автор збірки *шванків* «Піп Аміс» Штріккер, поети Вернер-Садівник та Г. Тейхнер. На 14—16 ст. припадає діяльність гуманістів Й. фон Ноймаркта, Й. фон Зааца, К. Цельтіса. Л-ра і театр 17 ст., осн. тенденцією яких було прославляння монархії Габсбургів і католицької церкви, лишалися чужими і незрозумілими для народу. Популярністю в народі користувалися твори сатирика Абрагама а Санта-Клара і представників віденської нар. драми (Й. Страницький та ін.). Найвищого розквіту л-ра А. досягла в кінці 18—19 ст. У кращих творах відбились ідеали європ. просвітительства. Традиції віденської нар. драми й сатирико-гумористичну лінію продовжували Ф. Раймунд, Й. Нестрой, А. Блумауер. Одночасно розвивалися *класицизм* і *романтизм*. Романтичне начало й нац.-патріотичні мотиви домінували в творчості К. Піхлер, Й.-Н. Фогля, Н. *Ленау*. Елементи класицизму, романтизму й *реалізму* властиві творам Ф. *Грільпарцера*. З реалістичними драмами виступив Л. Анценгрубер. Від романтизму до реалізму еволюціонували А. Штіфтер, П. Розеггер, М. фон Ебнер-Ешенбах та ін. В л-рі А. кінця 19 — поч. 20 ст., як і в л-рі ін. європ. країн, виник ряд натуралістичних і суб'єктивістських течій: *імпресіонізм, неоромантизм, символізм, експресіонізм* та ін. Твори окремих представників цих течій містять соціально-критичні мотиви. Г. фон *Гофманісталь*, А. *Шніцлер*, А. Рода-Рода, Р.-М. *Рільке*, Г. Тракль, Ф. Верфель, П. Альтенберг, Г. Бар, Ф. *Кафка* у тій чи іншій формі викривали й засуджували потворність капіталістичного світу. Відкритий протест проти мілітаризму звучить у творах Б. фон Зутнер і К. Крауса. Радикально-демократичне крило в роки до 1-ї світової війни і після неї представляли поети А. Вільдганс, А. Петцольд. Антивоєнний і бурж.-опозиційний характер мали твори К.-Е. *Францоза*, С. *Цвейга*, Р. *Музіля*, Й. Рота, Г. Цурмюлен, Г. Броха, Ф. Брукнера. В період аншлюсу частина прогрес. письменників змушена була емігрувати (Й. Рот, Р. Музіль, С. Цвейг та ін.), деяких замордували фашисти (Ю. Зойфер, А. Кеніг та ін.). Після звільнення країни від фашизму кращі представники л-ри А. сприяють даль-

Виробництво окремих видів промислової продукції (млн. *т*)

Вид продукції	1970	1975
Електроенергія, млрд. *квт·год*	30.0	35.2
Залізна руда	4.0	4.1
Нафта	2.8	2.0
Чавун	3.0	3.1
Сталь	4.1	4.2
Цемент	4.8	5.7
Тканини бавовняні, млн. *м*	98.0	64.1

Австрія.
Канатна дорога на Боденське озеро.

шому розвитку нац. культури. Серед них поети і прозаїки Е. Прістер, Г. Леберт, Ф.-Т. Чокор, Г. Гупперт (перекладач творів Т. Шевченка і В. Маяковського), Г. фон Додерер, І. Бахман, М. Від, Ф. Кайн, А. Лернет-Голенія та інші. В А., зокрема у Відні, переважно в 2-й пол. 19 ст.— на поч. 20 ст. вчилися або працювали діячі укр. культури І. Франко, В. Стефаник, М. Черемшина, О. Терлецький, Л. Курбас та ін., видавались укр. альманахи, газети, журнали.

Б. М. Гавришків.

Архітектура. В 11 — на поч. 13 ст. в архітектурі А. панував *романський стиль* (базиліки в Гурку й Зеккау, зх. фасад собору св. Стефана у Відні). В 13—15 ст. поширилася *готика* (хори церков у Гайлігенкройці та Цветлі, собор св. Стефана у Відні).

Для періоду австрійського *Відродження* (15—16 ст.) характерні будинки з еркерами, лоджіями, палаци замкового типу. В 17—18 ст. у Відні, Зальцбургу, Лінці споруджували заміські резиденції, монастирі, палаци й церкви у стилі *барокко* (ансамблі палаців Шенбрунн, 1695, арх. Й.-Б. *Фішер фон Ерлах*, та Бельведер, 1714—1723, арх. Л. Гільдебрандт). Для архітектури 1-ї пол. 19 ст. характерний класицизм, 2-ї пол. 19 ст.— еклектика й модерн (будівля Віденського *Сецесіону*, 1897 — 98, арх. Й. Ольбріх). Серед сучас. споруд — міський зал Штадтгалле у Відні (1955—58, арх. Р. Райнер) та ін.

Образотворче мистецтво. На тер. А. знайдено палеолітичну скульптуру «Венера з Віллендорфа», неолітичну кераміку і бронзові вироби; збереглися зразки місцевої скульптури і живопису (1 ст. до н. е.— 5 ст. н. е.). Фрески в соборах в Гурку й Зеккау, вітражі, рельєфи, мініатюри мають ознаки романського стилю (11—13 ст.). З 15 ст. у мист. А. виникають гуманістичні елементи доби Відродження (скульптор Я. Кашауер, живописець М. Пахер). Великого значення мистецтво А. набуває в 17—18 ст., коли розвинулося барокко (декоративна скульптура — Б. Пермозер, Г.-Р. Доннер, Ф.-К. Мессершмідт; живопис — *Ф.-А.* Маульберч; віденський фарфор). На портретному живописі позначився класицизм (Й.-Б. Лампі, Й. Грассі). В 19 ст. поширився романтизм (М. Швінд), *бідермайєр* (Ф. Вальдмюллер, М. Даффінгер). Пишний салонний стиль характерний для Г. Макарта. З 1898 Віденський Сецесіон об'єднав художників-модерністів (Г. Клімт, А. Кубін). На поч. 20 ст. зароджується експресіонізм (О. *Кокошка*). В сучас. мист. поряд з абстракціонізмом (Ф. Вотруба) і *сюрреалізмом* (Е. Фукс, Й. Добровський та ін.) зберігаються реалістичні традиції.

Музика. Носіями нар. музичної культури з серед. віків були мандрівні співаки і шпільмани, ваганти (втікачі-школярі та монахи). В 17 ст. зародилися нар. муз. театр (зингшпіль), камерна музика й симфонія, в 2-й пол. 18 ст. сформувалася *віденська класична школа* (Й. *Гайдн*, В.-А. *Моцарт* і Л. *Бетховен*). Найближчим попередником її був К.-В. *Глюк*. Романтичний напрям у музиці А. в 1-й пол. 19 ст. розпочав Ф. *Шуберт*, високого рівня досягла бальна музика (Й. Ланнер, родина Штраусів), виникла віденська оперета (Й. *Штраус*-син, Ф. Зуппе, К. Целлер). Високого рівня досягла симф. музика у творчості Й. *Брамса* і А. *Брукнера*. Поч. 20 ст. знаменувався творчістю видатного симфоніста Г. *Малера*. В оперному жанрі працював Ф. Шрекер. У кін. 19 ст. виникла т. з. нова віденська школа (А. *Берг*, А. *Шенберг*, А. *Веберн*), яка свідчила про кризу бурж. мистецтва. Сучас. музика А. представлена різними течіями (від *неокласицизму* до *модернізму*). Композитор, який створив власну школу (т. з. романтичний реалізм) — Й. Маркс, його учні — А. Кауфман, Ф. Вільдганс, серед виконавців —диригенти Г. *Караян*, К. Бем, вокалісти — Е. Шварцкопф, Г. Теппер, І. Меттерніх та ін. Муз. колективи: у Відні — Віденська держ. опера, Народна опера («Фольксопер»), Камерний театр, три симф. оркестри, Віденський хор хлопчиків; у Граці — опера; в Зальцбургу з 1841 працює Моцартеум — міжнар. центр моцартознавства. В цих трьох містах — академії музики і драм. мистецтва. Між А. і Україною існують давні муз. зв'язки. У Відні навчалися і працювали А. *Вахнянин*, Ф. *Колесса*, А. *Коціпинський*, С. *Людкевич*, виступали С. *Крушельницька*, М. *Менцинський*, О. *Мишуга* та ін. Значний внесок в австр. музикознавство зробив Є. *Мандичевський*. Чимало муз. колективів і виконавців А. гастролювало в УРСР: піаніст П.-Б. Шкода, співачка Г. Ян, Віденське фп. тріо та ін.

Театр в А. почав формуватися в 16 ст. (бродячі трупи акторів-імпровізаторів). У 17—18 ст. існували придворний та шкільний театри. У Відні 1712 засновано перший стаціонарний театр, 1741 — «*Бургтеатр*», 1788 — «Йозефштадттеатр». Останній вів боротьбу за прогрес. мистецтво в 20—30-х рр. 20 ст. (1924—38 керівник М. *Рейнгардт*). З 1945 провідним театром А. став «Бургтеатр». Він ставить твори нац. драматургії і світової класики, п'єси рос. та укр. рад. авторів.

Кіно. Перший австр. худож. фільм — «Від сходинки до сходинки» (1908, реж. Г. Ганус). 1920—24 — період піднесення австр. кіно (зокрема, стрічки реж. А. Корда). Нове відродження кінематографії А. почалося з 1946 (фільм «Далекий шлях», реж. Е. Геш). В 50—60-і рр. випускаються муз., біографічні фільми, фільми-ревю («Героїчна симфонія», «Дитя Дунаю», «Остання дія»). Серед кінодіячів відомі режисери В. Форст, А. Квендлер; актори — П. Весселі, М. Андергаст, Р. Шнайдер, Максиміліан і Марія Шелл.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8; Ленін В. І. Лист до австрійських комуністів. Повне зібрання творів, т. 41; Полтавский М. А. Австрийский народ и аншлюс 1938 года. М., 1971; Фюрнберг Ф. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на Австрию. Пер. с нем. М., 1967; Степанов Л. Л. Австрия. М., 1966.

АВСТРОАЗІА́ТСЬКІ МО́ВИ, аустроазіатські мови — гіпотетична сім'я мов, до якої відносять мови мон-кхмер і мунда. Спорідненість цих мов і правомірність об'єднання їх у сім'ю остаточно не доведено. Вважають, що існує віддалена спорідненість А. м. і *малайсько-полінезійських мов*.

А́ВСТРО-ІТАЛІ́ЙСЬКІ ВІ́ЙНИ 19 СТОЛІ́ТТЯ — національно-визвольні війни італійського народу проти австрійського панування. 1) В і й н а 1848—49 почалася в умовах *революції 1848—49 в Італії*. В результаті нар. повстання з Ломбардії і Венеції було вигнано австр. війська. За цих обставин Сардінське (П'ємонтське) королівство 25.III 1848 оголосило війну Австрії. 25.VII 1848 італ. військо зазнало поразки біля с-ща Кустоци, в березні 1849 — під Мортарою і Новарою. За умовами миру 6.VIII 1849 Ломбардія і Венеція залишалися під владою Австрії. 2) В і й н а 1866 — за визволення Венеціанської обл. Почалася 20.VI вступом італ. військ у Венецію. 24.VI вони програли австрійцям битву під Кустоцею. Однак 8.VII італійці перейшли в наступ у Венеціанській обл. і Тіролі, де успішно діяв корпус Дж. *Гарібальді*. 20.VII італ. флот був розбитий поблизу о. Лісса. Проте поразка у війні з Пруссією (див. *Австро-прусська війна 1866*) змусила Австрію укласти 10.VIII перемир'я з Італією і, за Віденським мирним договором, передати їй Венеціанську область.

А́ВСТРО-ІТА́ЛО-ФРАНЦУ́ЗЬКА ВІЙНА́ 1859 — війна П'ємонту і Франції проти Австрії, яка окупувала Ломбардо-Венеціанську обл. Почалася 29.IV. Для Італії війна була нац.-визвольною. Франція прагнула до посилення впливу в Пн. Італії, до нових тер. загарбань. 20.V австр. військо зазнало поразки біля Монтебелло, 4.VI — поблизу м. Мадженти, 24.VI — в битві біля с-ща Сольферіно. Війна викликала піднесення нац.-визвольного руху в Італії (повстання в травні — червні в Тоскані, Пармі, Модені й папських володіннях). Однак *Наполеон III*, не бажаючи утворення сильної Італії, а також занепокоєний загрозою з боку Пруссії, уклав сепаратне Віллафранкське перемир'я 1859 з Австрією. За його умовами, підтвердженими Цюріхськими договорами 1859, Австрія відмовлялася від Ломбардії, але продовжувала окуповувати Венецію. За Турінським договором 1860 з П'ємонтом до Франції відійшли Савойя і Ніцца.

АВСТРОМАРКСИ́ЗМ — різновид міжнародного *опортунізму*. Виник у 90-х рр. 19 ст. як система поглядів лідерів Соціалістичної партії Австрії (О. *Бауера*, К. *Реннера*, М. Адлера та ін.). На поч. 20 ст. склався в політ. течію. А. проповідував реформістські ідеї «соціального миру» з буржуазією, надкласової демократії, «мирної соціалізації» капіталістичної власності. Заперечував закономірності

соціалістичної революції і будівництва соціалізму, міжнар. характер ленінізму, виводив необхідність перемоги соціалізму з моральних норм. В нац. питанні ідеологи А. висунули бурж.-націоналістичну програму *«культурно-національної автономії»*. В галузі філософії вони взяли на озброєння антинаук. теорії *неокантіанства* і *махізму*. Особливістю А. є прикриття непролет., антинаук. ідеології і політики марксистською термінологією. В. І. Ленін дав нищівну критику А., відзначивши, що лідери австр. с.-д. виявилися «реакціонерами, захисниками найгіршого опортунізму і соціал-зрадництва» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 4). Положення А. взяли на озброєння сучас. проповідники *антикомунізму*. *М. М. Липовченко.*

АВСТРО-НІМЕ́ЦЬКА ОКУПА́ЦІЯ УКРАЇ́НИ 1918—окупація території республіки австро-німецькими військами протягом березня — листопада 1918. Як привід до вторгнення на Україну, що почалося 19.II, імперіалісти Німеччини і Австро-Угорщини використали підписану бурж.-націоналістичною *Центральною радою* зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918*. Рад. Росія, зв'язана умовами *Брестського миру 1918*, не могла подати пряму допомогу Україні. *Другий Всеукраїнський з'їзд Рад* (17—19.III) схвалив ленінську мирну політику і заявив, що Брестський мир лише формально відриває Україну від Росії. Трудящі України зі зброєю в руках піднялися проти окупантів. Рад. війська, зведені в 5 армій, та робітн. загони під заг. командуванням В. О. *Антонова-Овсієнка* чинили героїчний опір загарбникам. Ціною великих втрат переважаючим силам австро-нім. військ протягом березня — квітня вдалося окупувати майже всю тер. України, за винятком кількох повітів Чернігівщини. На окупованій території було встановлено режим кривавого терору. Трудящі України розгорнули повстансько-партизанський рух. У березні спалахнули *Миколаївське збройне повстання 1918* і *Херсонське збройне повстання 1918*. Уряд Рад. України евакуювався в Таганрог, де 18.IV відбулася сесія ЦВК Рад України, яка замість Нар. Секретаріату створила Всеукр. бюро для керівництва повстанською боротьбою. 29.IV окупанти розігнали Центр. раду, яка виявилася неспроможною придушити революц. рух і забезпечити викачування продовольства з України, створили маріонетковий уряд на чолі з «гетьманом» — кол. царським ген. П. Скоропадським. *Гетьманщина* була відвертою спробою реставрації бурж.-поміщицького монархізму. Велику роль у розгортанні визвольної боротьби укр. народу відіграв *Перший з'їзд КП (б) України*, що відбувся 5 — 12.VII 1918 в Москві. З'їзд створив *Комуністичну партію України* — складову частину РКП (б). Відчутного удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*, що почався 14—15.VII і тривав півтора місяця. Влітку на Україні боротьба проти загарбників набула масового характеру (див. *Звенигородське збройне повстання 1918, Ніжинське збройне повстання 1918, Таращанське збройне повстання 1918* та ін.). У вересні з загонів укр. повстанців, що вийшли в *«нейтральну зону»*, за допомогою Рад. Росії було сформовано 1-у і 2-у укр. повстанські д-зії. В жовтні спалахнула революція в Австро-Угорщині, в листопаді — в Німеччині. 13.XI ВЦВК анулював грабіжницький Брестський мир. Рад. Росія почала відкриту допомогу укр. народові в боротьбі за визволення України. Спільними зусиллями повстанців і рад. військ почалося масове вигнання з України окупантів і гетьманців. Наприкінці 1918 — на поч. 1919 тер. республіки було майже повністю очищено від австро-нім. загарбників і військ бурж.-націоналістичної *Директорії*. Рад. владу на Україні було відновлено.

Літ.: Ленін В.І. Про Україну. ч. I—2. К., 1969; Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1, ч. 1. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1. К., 1967.

АВСТРО-НІМЕ́ЦЬКИЙ ДОГОВІ́Р 1879 — договір про союз між Австро-Угорщиною і Німеччиною, підписаний 7.X у Відні. Укладений на 5 років, потім чинність його не раз продовжували. Встановлював взаємні зобов'язання обох д-в у разі війни з третьою стороною. Був спрямований насамперед проти Росії. А.-н. д. став першою ланкою в ланцюгу угод, які призвели до створення воєнного блоку на чолі з Німеччиною (див. *Троїстий союз*) і до поділу європ. д-в на два ворожі імперіалістичні табори.

А́ВСТРО-ПРУ́ССЬКА ВІЙНА́ 1866 — війна, що завершила боротьбу між Пруссією і Австрією за керівну роль у німецьких землях. А.-п. в.— важливий етап у процесі об'єднання Німеччини під гегемонією юнкерсько-бурж. Пруссії. В битві під *Садовою* 3.VII 1866 австр. армія зазнала поразки. За Паризьким миром 1866 Австрія втратила Шлезвіг і Гольштейн, визнала передачу Італії Венеціанської обл. В результаті А.-п. в. Австрія втратила свої позиції у розв'язанні заг.-нім. справ. Замість ліквідованого Нім. союзу Пруссія створила Пн.-Нім. союз під своєю зверхністю.

АВСТРОСЛАВІ́ЗМ—програма перебудови Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщина) в федеративну державу під владою *Габсбургів*. Висунута в 40-х рр. 19 ст. ідеологами чеської буржуазії (К. *Гавлічек-Боровський*, Ф. *Палацький*). Передбачала надання чехам та ін. слов. народам автономії в рамках Австр. імперії (звідси й назва). А. став політ. концепцією чес. бурж.-ліберальних кіл під час *революції 1848—49 в Австрії* і проіснував у різних формах до *першої світової війни 1914—18*. Пропаганда А. 1848—49 і у 60-х рр. мала на меті відвернути нар. маси від класової боротьби та боротьби за нац. незалежність. Ідеї А. підтримувала *Головна руська рада*. Схожу позицію щодо австро-угорської монархії займали українські *«народовці»*.

А́ВСТРО-УГО́РЩИНА — дуалістична (двоєдина) держава, що існувала 1867—1918. Мала площу 676 545 *км²*, населення — 50 499 тис. чоловік (1907—08). Виникла в

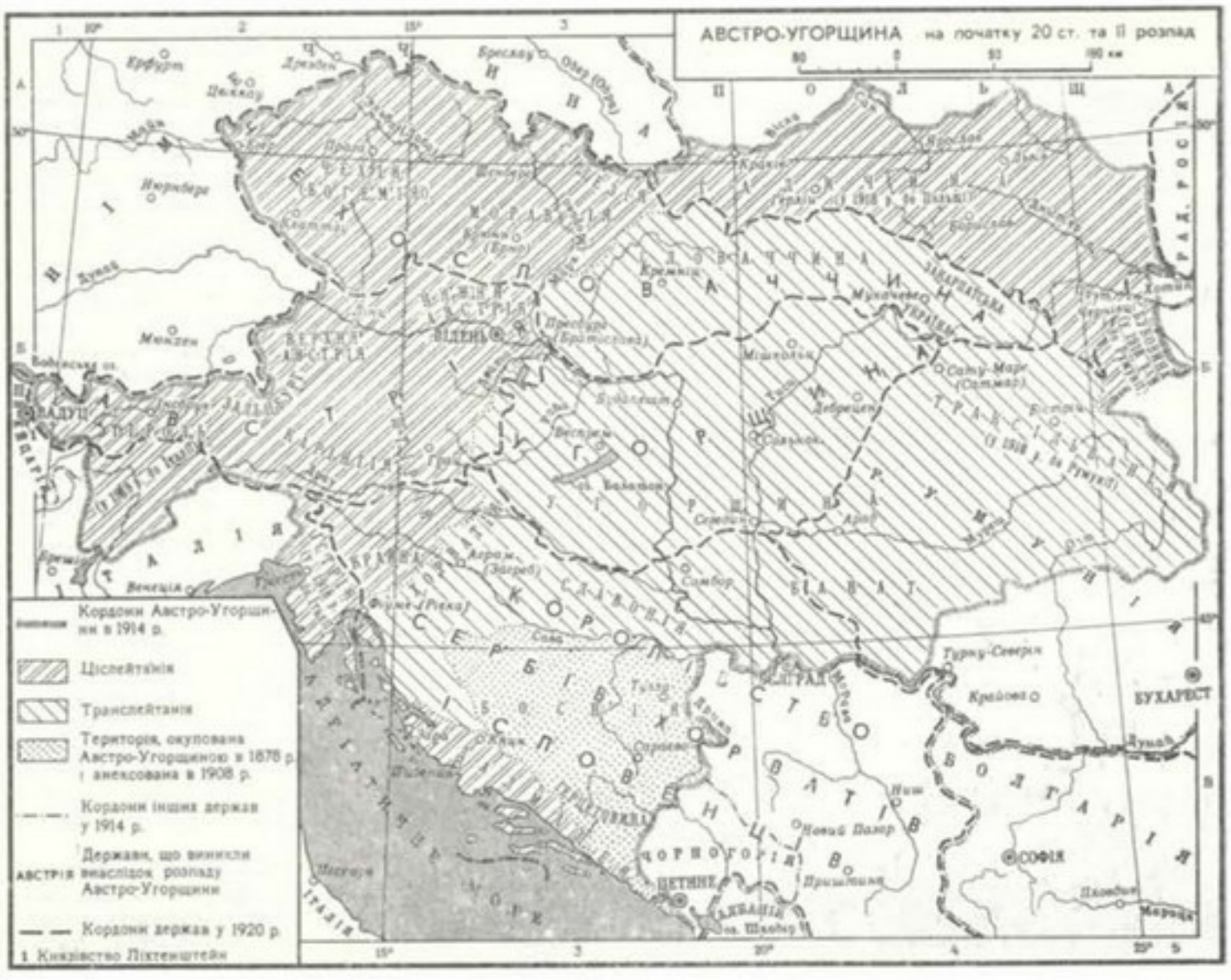

результаті перетворення монархії *Габсбургів* на основі компромісної угоди 1867 між австр. і угор. правлячими колами. Союз цих сил Габсбурги прагнули використати для придушення нац.-визвольного і демократичного руху в імперії. Кордон між двома частинами А.-У. проходив по р. Лейті (звідси назва Австрії — Ціслейтанія, а Угорщини — Транслейтанія). До складу першої входили власне австр. землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Герц (Гориця), Далмація, Галичина, Буковина, Крайна, Істрія, Трієст. Транслейтанія включала угор. землі, Трансільванію, Хорватію, Славонію, Банат, Словаччину, Закарпатську Україну, порт Фіуме (Рієка). Австрія і Угорщина визнавалися суверенними частинами д-ви. На чолі А.-У. стояв австр. імператор (в Угорщині мав титул короля), владу якого формально обмежували в Австрії рейхсрат, в Угорщині — сейм. Для розв'язання загальнодержавних справ австр. рейхсрат і угор. сейм посилали по 60 представників до т. з. «делегацій», що скликалися щорічно по черзі у Відні і Будапешті. В кін. 19 ст. в А.-У. було проведено ряд реформ, що сприяли розвиткові капіталізму Але імперський уряд штучно гальмував індустріальний розвиток окраїнних земель, використовуючи їх як агр.-сировинний придаток для австро-угорської промисловості.

Розвиток капіталізму в А.-У. супроводився наявністю значних феод. пережитків. Величезні зем. масиви належали дворянській верхівці та церкві. Зокрема, на укр землях більшість селян були малоземельними або безземельними (напр., у Галичині в 90-х рр 19 ст. 46% становили безземельні або ті, що мали наділи менші за 2 *морги*). Економіка А.-У. перебувала в значній залежності від іноземного (нім., франц., англ., амер.) капіталу. В економіці укр. земель панівне становище посідали нім. і залежний від нього австро-угор. капітал. Українці, які 1910 становили 8% населення А.-У., були позбавлені елементарних політ. прав. Прагнучи зберегти свою клаптикову імперію, Габсбурги розпалювали суперечності між національностями, які входили до її складу, надавали певних пільг пануючим класам окремих національностей. Так, у Галичині австр. уряд передав управління *Галицьким крайовим сеймом* польс. поміщикам. У 1868 угор. сейм закріпив панування угорців на Закарпатській Україні, оголосивши все населення краю єдиною угор. нацією. Нац. мова і прогресивна культура на укр. землях зазнавали переслідувань. Офіц. мовою в Галичині була польська, на Буковині — німецька, на Закарпатській Україні — угорська. Переважна більшість укр. населення була неписьменна. Деякі поступки австр. уряду укр. буржуазії (дозвіл на існування «*Просвіти*», бурж.-націоналістичних орг-цій) були платою за її вірну службу імперії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. А.-У. вступила в стадію імперіалізму. В цей час виник організований робітн. рух, посилилася нац.-визвольна боротьба (в т. ч. на укр. землях). У 1888 створено Соціал-демократичну партію Австрії, 1890 — Соціал-демократичну партію Угорщини, 1899 — *Українську соціал-демократичну партію* (в Сх. Галичині). Відбулися численні виступи робітників і селян. На укр. землях найзначнішими були *Бориславський страйк 1904, Буковинський страйк будівельників 1904, Галицькі страйки селян 1902 і 1906, Чернівецькі травневі виступи робітників 1906*. У галузі зовн. політики А.-У дедалі більше підпадала під вплив Німеччини (див. *Австро-німецький договір 1879, Троїстий союз*).

В 1908 А.-У. анексувала Боснію і Герцеговину. Під час 1-ї світової війни виступала в союзі з Німеччиною В 1918 під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції, в умовах поразки австро-нім. блоку в 1-й світовій війні, в А.-У перемогла бурж.-демократична революція. Монархію Габсбургів було повалено. На тер. А.-У. виникли бурж. д-ви Австрія, Угорщина, Чехословаччина; частина тер. А.-У. увійшла до Югославії, Румунії, Польщі. Закарпатська Україна залишилася в складі Чехословаччини, Буковина — Румунії, Західна Україна — Польщі.

Л. Л. Дмитренко.

АВТАРКІЯ (грец. αὐτάρκε α — самовдоволення) — політика господарського відособлення, створення замкнутого самодостатнього господарства в межах окремої капіталістичної країни або групи країн, спрямована на максимальне обмеження *імпорту* при одночасному стимулюванні *експорту* товарів і капіталу.

АВТЕНТИ́ЧНИЙ ТЕКСТ (грец. αὐθεντικός — справжній) — текст того чи іншого документа, що грунтується на першоджерелі. За міжнар. правом — текст міжнародного акта, який договірні сторони розглядають як основний У заключних статтях договору чи ін. акта, складеного кількома мовами, звичайно вказується, що тексти цими мовами за своїм змістом автентичні, або мають однакову силу.

АВТО... (від грец. αὐτός — сам) — частина складних слів, що відповідає поняттям «власний», «власноручний» *(автобіографія, автопортрет)*, «автоматичний» *(автопілот)*, «автомобіль», «автомобільний» (*автодром*, автокран).

АВТОАНАЛІЗА́ТОРИ в біології та медицині — прилади й апарати для автоматичного дослідження, аналізу концентрації, форми і структури мікрооб'єктів. Розрізняють А. трьох видів. Кондуктометричні А. (кондуктометричні лічильники часток), що працюють за принципом вимірювання імпульсу напруги, амплітуда якого пропорційна обсягу вимірюваних часток. Використовують їх для обчислення елементів крові, визначення серед. обсягу еритроцитів, концентрації та розмірів клітин кісткового мозку, рівня *комплементу*, виявлення та кількісного аналізу антитіл, аналізу ліків, онкологічних діагностичних досліджень, а також для дослідження одноклітинних мікроорганізмів та ін. потреб. Оптичні А. використовують для підрахунку та визначення розмірів (діаметра чи площі) еритроцитів, нервових, ракових клітин, клітин сполучної тканини та ін. Принцип дії — зображення мікрооб'єктів за допомогою оптичних систем. Біохімічні А. (колориметри, спектрофотометри, аналізатори амінокислот і нуклеїнових к-т, флуориметри тощо) застосовують при дослідженні структури білків, для якісного й кількісного аналізу амінокислот у білках і пептидах, плазмі крові та ін., для аналізу цукрів, мононуклеотидів, а також продуктів харчування, кормів, ліків.

О. В. Солодова.

АВТОБІОГРА́ФІЯ (від *авто*..., грец. βίος — життя і γράφω — пишу) — опис свого життя, складений певною особою. А.— літ. жанр, який веде початок з глибокої давнини (книги Юлія Цезаря, Августина та ін.). Має істор.-пізнавальне значення Широко відомі А. видатних представників світової, рос. і укр. л-ри (Ж.-Ж. Руссо, Й.-В. Гете, М. Твена, О. І. Герцена, Т Г Шевченка), мистецтва (М. І. Глинки, І. Ю. Рєпіна, К. С. Станіславського, І. О. Мар'яненка), науки (Ч. Дарвіна, І. М. Сєченова), революц. руху (М. Тореза, В. М. Фігнер) та ін.

Якщо розповідь має автобіографічний характер і побудована за законами худож. типізації, вона набуває рис автобіографічного худож. твору («Як гартувалася сталь» М О. Островського, «Зачарована Десна» О. П. Довженка).

АВТОБЛОКУВА́ННЯ колійне — автоматична система регулювання руху залізничних поїздів. На залізницях з А. перегони між станціями поділяють прохідними автоматично діючими *світлофорами* на блок-дільниці (довжиною 1—3 *км*), що їх стан контролює *рейкове коло*. Коли перші колеса поїзда потрапляють на рейкове коло, на світлофорі спалахує червоне світло, яке змінюється на зелене або жовте після звільнення блок-дільниці останнім вагоном. За допомогою рейкового кола контролюють також цілість колії (якщо рейка тріснула, то струм у рейковому колі переривається і на світлофорі спалахує червоне світло). Розріз-

Автовокзал у Києві.

няють А. з дво-, три- і чотиризначними системами сигналізації. Двозначну систему застосовують у *метрополітені*, щоб забезпечити мінімальний інтервал руху поїздів; світлофори сигналізують червоним або зеленим світлом. На наземних залізницях через великі швидкості руху, значну кількість поїздів і порівняно довгий шлях гальмування використовують тризначну (червоне, жовте і зелене світло) і чотиризначну системи (червоне, жовте, комбіноване жовте і зелене, а також зелене світло). На дільницях з тепловозною тягою застосовують проводове А. постійного струму; на дільницях з електр. тягою — числове кодове А. змінного струму. Система А. гарантує від засвічування вихідного або прохідного світлофора до звільнення поїздом блок-дільниці і від засвічування вхідного світлофора, якщо колія зайнята. Вона запобігає також відкриттю вихідних світлофорів двох сусідніх станцій на один і той самий перегін одноколійної залізниці. А. доповнюють засобами автом. *локомотивної сигналізації*. В СРСР систему А. застосовують з 1930.

С. М. Козюк.

АВТО́БУС [від *авто...* і лат. (omni) bus — для всіх] — автомобіль громадського користування, розрахований на 9 і більше пасажирів. За призначенням А. (мал.) поділяють на міські, приміські, міжміські, туристські та екскурсійні; за місткістю і габаритами (тол. чин. за довжиною) — на особливо малі (до 5,0 *м*), малі (6,0—7,5 *м*), середні (8,0—9,5 *м*), великі (10,5—12,0 *м*) і надвеликі (16,5 *м* і більше — з'єднані А.). Є також А. підвищеної прохідності, для експлуатації в південних і північних районах. Кузов А. — капотного або вагонного (найбільш поширеного) типу. Двигун встановлюють у передній, середній (під підлогою пасажирського салону) або в задній частині А. Середні міські А. розраховані на 35—40 пасажирів, великі — на 110—120. Макс швидкість міських А.— 75 *км/год*, міжміських—100 *км/год*. А.— важливий, найбільш маневрений засіб сполучення у великих містах. В СРСР А. виготовляють Лікінський автобусний завод, *Львівський автобусний завод* імені 50-річчя СРСР та ін. Див. також *Автомобільний транспорт*.

Я. М. Підвальний.

АВТОВАКЦИ́НИ (від *авто..* і *вакцина*) — препарати бактеріального походження, що їх виготовляють з мікроорганізмів, виділених від того хворого, для лікування якого А. призначена.

АВТОВІДПОВІДА́Ч — пристрій зв'язку, що за встановленим сигналом автоматично передає заздалегідь закладену в нього інформацію. Такою інформацією може бути: умовне найменування або номер викликаного абонента, зокрема у мережі *абонентського телеграфування*, що свідчить про правильність з'єднання; повідомлення про відсутність абонента або час, коли він зможе взяти участь у переговорах (напр., у телефонній мережі), тощо. А. є звичайно частиною телеграфних *стартстопних апаратів* або може бути складовою частиною телефонної установки.

Ю. П. Пархомов, Є. І. Тумановський.

АВТОВОКЗА́Л (від *авто...* і *вокзал*) — комплекс споруд для обслуговування пасажирів міжміських і приміських автобусних ліній. А. (мал.) розміщують у містах із значною кількістю кінцевих пунктів міжміських автобусних маршрутів. Залежно від пропускної спроможності і місткості типові А. будують на 100, 200, 300 і 500 пасажирів. А. більшої місткості споруджують за індивідуальними проектами. В А. є приміщення пасажирські (зал з касами й довідковим бюро, кімната для пасажирів з дітьми, камера схову багажу), службові (диспетчерська, операторська, вузол зв'язку, кімната відпочинку водіїв тощо), а також технічні й допоміжні. Складовою частиною А. є перони прибуття і відправлення пасажирів. Великі А. оснащують апаратурою та автом. пристроями для управління рухом автобусів і для інформації пасажирів. У деяких містах А. об'єднують з вокзалами ін. видів транспорту (залізничним, повітряним, річковим). На Україні до найбільших належать А у Києві, Одесі, Харкові, Ялті

Е. А. Більський.

АВТОГА́МІЯ (від *авто...* і грец. γάμος — шлюб) — 1) Самозапилення й самозапліднення у вищих рослин. Полягає в потраплянні пилку на приймочку тієї самої квітки і наступному злитті статевих клітин — *гамет*, що належать одній і тій самій особині А. властива багатьом злаковим, бобовим, хрестоцвітим та ін. 2) Самозапліднення в одноклітинних організмів. Полягає у злитті двох т. з. генеративних ядер, що утворюються в одній клітині. Спостерігається у діатомових водоростей, слизових споровиків, деяких амеб та ін.

АВТОГЕМОТЕРАПІ́Я (від *авто...*, грец. αἷμα — кров і *терапія*) — метод стимулюючого лікування, що полягає у введенні хворому в м'язи або під шкіру крові, взятої у нього з вени. Ефект А. пояснюється стимулюючим впливом на організм продуктів розпаду білків введеної крові. А. застосовують при трофічних захворюваннях, а також при фурункульозах та ін. гострих і хронічних гнійно-запальних процесах

АВТОГЕНЕ́З (від *авто...* і грец. γένεσις — походження) — ідеалістичне вчення, за яким *еволюція* організмів відбувається нібито незалежно від умов існування, а лише від діяння внутрішніх нематеріальних факторів. Ці фактори (іманентні сили), за твердженням прихильників А., надають еволюції наперед визначеного, спрямованого характеру. Елементи А. були в теорії Ж.-Б. Ламарка (див. *Ламаркізм*). Пізніше концепції А. розвивали зоологи К. М. Бер, Л. С. Берг, ботаніки К. Негелі, С. І. Коржинський, палеонтолог Е. Коп, генетики Г. де Фріз, Я. Лотсі, У. Бетсон, Ю. О. Філіпченко. А. протиставляється матеріалістичній теорії еволюції — *дарвінізму*. А. піддавали критиці Ч. Дарвін, А. Вейсман, К. А. Тімірязєв, О. М. Северцов та ін. біологи.

АВТОГЕ́ННЕ ЗВА́РЮВАННЯ — те саме, що й *газове зварювання*

АВТОГЕ́ННЕ РІ́ЗАННЯ — те саме, що й *кисневе різання*.

АВТОГЕ́ННЕ ТРЕНУВА́ННЯ, автотренінг — система прийомів свідомої психічної саморегуляції людини. А. т. може здійснюватися з допомогою тех. приладів (тренажерів уваги, пам'яті тощо), а також завдяки зусиллям власної волі та інтелекту. Воно має враховувати особливості окремої особи і водночас містити те загальне, чим могли б у даний час чи в майбутньому скористатися близькі між собою за психофізіол. параметрами люди.

А т. є істотним засобом удосконалення людини, сприяє формуванню психологічно сумісних колективів, яким доручено виконувати складну групову діяльність в екстремальних умовах (космічний корабель, барокамера, геол. партія тощо). Важливого значення А. т. набуває в умовах наук.-тех. революції. Однак не слід абсолютизувати А. т., розуміючи, що, як

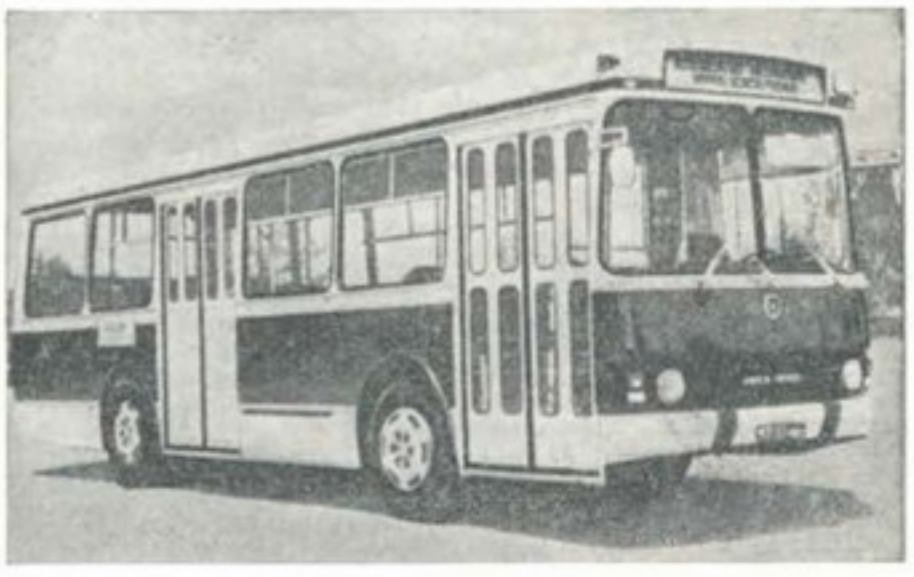

Автобуси:
особливо малий РАФ-2203;
середній ЛАЗ-4202;
великий «Ікарус-255» (Угорщина).

і всякий штучний прийом, воно має цілком визначені межі застосування. *В. І. Войтко.*

АВТОГОДІВНИ́ЦЯ — пристрій для годівлі сільськогосподарських тварин. Див. *Годівниця*.

АВТОГРАВЮ́РА (від *авто..* і *гравюра*) — гравюра, виконана на дереві, лінолеумі або металі (міді, цинку, сталі) самим художником — автором оригіналу.

АВТО́ГРАФ (від *авто...* і грец. γράφω — пишу) — 1) Власноручний, переважно пам'ятний підпис або напис. 2) Рукописний авторський текст. А.— цінне джерело для вивчення творчого процесу письменника, вченого, істор. діяча. 3) Копіювальний прилад

Автографи: 1— К. Маркса; 2 — Ф. Енгельса; 3 — В. І. Леніна; 4 — М. І. Калініна; 5 — Г. І. Петровського; 6 —Е. Тельмана; 7 — Т. Г. Шевченка; 8 — О. С. Пушкіна; 9 — Л. М. Толстого; 10 — І. Я. Франка; 11 — О. М. Горького; 12 — М. В. Лисенка; 13 — М. М. Коцюбинського; 14 —С. І. Васильківського; 15 — Д. І. Менделєєва; 16 — О. О. Богомольця; 17 — Анни, дочки князя Ярослава, французької королеви; 18 —Б. Хмельницького; 19 — Г. С. Сковороди; 20 — Ж.-Б. Мольєра; 21 — У. Уітмена; 22 — Й.-В. Гете; 23 — У. Шекспіра; 24 — А. Міцкевича; 25 — Ш. Петефі; 26 — П. Г. Тичини.

АВТОГРЕ́ЙДЕР (від *авто...* і *грейдер*) — самохідна колісна дорожня машина. За допомогою А. профілюють земляні насипи, переміщують та розрівнюють грунт і дорожньобудівні матеріали, планують майданчики тощо. А. відрізняється від причіпного грейдера наявністю двигуна, ходової трансмісії та ведучих коліс (мал.). Осн. робочий орган А.— поворотний відвал криволінійного профілю з мех. або гідравлічним механізмом керування. Допоміжний орган — розпушувач, яким руйнують *дорожній одяг* та покриття при ремонті шляхів. А. оснащують також змінним устаткуванням *бульдозера, навантажувача,* снігоочисних та ін. машин.

Автогрейдер

АВТОДИСПЕ́ТЧЕР (від *авто...* і англ. dispatch — швидко виконувати) — автоматична система, що частково або повністю виконує функції людини-диспетчера. До складу А. входять *обчислювальна машина* і засоби зв'язку диспетчера з машиною та керованим об'єктом. У найпростішому випадку А. збирає інформацію про стан параметрів керованого процесу, необхідну для оперативної роботи диспетчера. При наявності багатьох параметрів використовують пристрої обігового контролю. А. з обчислювальною машиною-«порадником» збирає й обробляє одержувану інформацію, розробляє оперативні плани дії об'єкта в оптимальному режимі. А. з керуючою обчислювальною машиною повністю виконує функції диспетчера: складає і реалізує плани та контролює виконання їх. А. використовують на транспорті, металург. та хім. підприємствах, у системах зв'язку (зокрема, космічного), в енерг. системах тощо. Впровадження А. дає значний екон. ефект. Див. також *Диспетчерського управління автоматизація*. *Ю. П. Воїнов.*

АВТОДРО́М (від *авто...* і грец. δρόμος — місце для змагань з бігу) — земельна ділянка, обладнана для змагань з *автомобільного спорту* і випробування автомобілів. Осн. споруда А.— *трек* довж. 3—10 *км* та шир. 10—18 *м*. Щоб ускладнити й урізноманітнити умови змагань і випробувань, на А. (мал.) споруджують шляхи з цементно- та асфальтобетонним, гравійним, щебеневим або грунтовим покриттям та штучними перешкодами: вибоїнами, підйомами, спусками тощо. До складу А. входять також трибуни, майданчики для змагань з фігурної їзди, гаражі, приміщення для тех. обслуговування машин та метеорологічна станція. Земельна ділянка, обладнана для спортивних змагань і випробування автомобілів та мотоциклів, наз. автомотодромом.

АВТОЕЛЕКТРО́ННА ЕМІ́СІЯ, холодна емісія, тунельна емісія — випромінювання електронів з поверхні тіла від діяння сильного електричного поля (напруженістю, вищою за $10^7 \div 10^8$ *в/м*). Основою А. е. є *тунельний ефект*. Величина густини струму А. е. j зв'язана з *напруженістю поля* E залежністю: $j = C_1 E^2 \exp(-C_2/E)$, де C_1, C_2 — сталі, залежні від природи тіла. А. е. іноді наз. холодною, оскільки вона має місце при будь-якій т-рі і густина струму від т-ри не залежить. На явищі А. е. ґрунтується, напр., робота електронних проекторів і вакуумних випрямлячів з холодним катодом.

АВТОЗАПРА́ВНА СТА́НЦІЯ — станція, де автомобілі, мотоцикли та інші самохідні машини заправляють паливом, маслом, водою і повітрям. На деяких автозаправних станціях провадять тех. обслуговування автомобілів. До складу А. с. входять: службове приміщення; заправні ділянки (острівці) з масло- і *паливороздавальними колонками,* водо- і повітрозаправними пристроями; ділянки з підземними резервуарами для зберігання масла і палива; компресорне та протипожежне устаткування тощо. А. с. розміщують переважно в містах та на *автомобільних шляхах* з інтенсивним рухом транспорту.

АВТОЗЧЕ́П — пристрій для автоматичного зчеплення *рухомого складу*. Розрізняють А. жорсткі (в метрополітені) і нежорсткі (на залізнич. транспорті). А. спрацьовує при натисканні сусіднього вагона або локомотива, після чого виступна і захватна частини пристрою, що закріплені на різних вагонах (локомотивах), зчеплюються. Роз'єднують А. вручну важелем розчіпного механізму. Автозчеплення прискорює маневрові роботи, дає можливість збільшувати масу залізнич. поїздів, запобігає обриву їх.

Автозчеп.

АВТОІМУ́ННІ ЗАХВО́РЮВАННЯ — захворювання, при яких імунологічні реакції спричинюються тими тканинами організму, що починають виявляти антигенні властивості, тобто стають автоантигенами (див. *Алергія*). На ці автоантигени виробляються автоантитіла. Розвиток А. з. (хвороба Хасімото, чоловіча безплідність, енцефаломієліт, Аддісонова хвороба, ендофтальміт та ін.) зумовлюється тим, що відповідні тканини (щитовидної залози, нервова, кришталика, надниркових залоз та ін.) в процесі *онтогенезу* роз'єднані з лімфоїдною тканиною і в них не виникає імунологічної *толерантності*. При патологічному діянні (травмі, запаленнях тощо), яке порушує цілісність клітинно-судинних бар'єрів, вивільнюються їхні внутрішньоклітинні антигени, що сприймаються імунокомпетентною системою (системою, що формує *імунітет*) як «чуже», тобто на них виробляються *антитіла*. Автоімунні ураження крові (анемія, лейкопенія, тромбоцитопенія та ін.) виникають внаслідок діяння деяких лікарських або хім. речовин, що вступають у сполуку з тканинними білками, утворюючи з ними комплексний антиген. У виникненні А. з. значну роль відіграє інфекція. Певне значення може мати утворення комплексного антигена з мікроб-

ного білка і тканинного гаптена (див. *Антигени*), денатурація (зміна природних властивостей) тканин у процесі запалення. При цьому виникає перехресна алергічна реакція, коли антитіла, що виробляються проти екзогенного антигена (в даному разі мікроба), здатні сполучатися з тканинними антигенами, ушкоджуючи їх. Цей самий механізм розвитку патологічного процесу лежить в основі таких А. з., як ревматизм, хронічний нефрит, неспецифічний виразковий коліт тощо. Причина включення механізмів автоімунного процесу при таких А. з., як системний червоний вовчак, вузликовий періартеріїт, ревматоїдний артрит та ін., невідома. В сироватці крові хворих відповідно виявляються антитіла до компонентів ядра і протоплазми клітин крові та різних тканин, до *гамма-глобуліну*, а також антиеритроцитарні антитіла. Внаслідок реакції автоантитіл з автоантигенами ушкоджуються відповідні тканини та органи, які є морфологічним субстратом (основою) захворювання. Це визначає його клінічні прояви.

Літ.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975; Бернет Ф. М. Клеточная иммунология. Пер. с англ. М., 1971. *Є. М. Сидоренко.*

АВТОІМУ́ННІ ПРОЦЕ́СИ — процеси в організмі людини й тварин, в основі яких лежить здатність імунокомпетентних клітин (клітин, що формують *імунітет*) відповідати реакціями різного типу на *антигени* власних тканин (автоантигени). А. п. виникають здебільшого за умов зміни антигенних властивостей тканин організму під впливом мікроорганізмів, хім. речовин, лікарських препаратів, фіз. факторів, травм; потрапляння до загального кровообігу антигенів органів (мозку, щитовидної залози, сім'яників, кришталика), що відокремлені від імунокомпетентних клітин бар'єрами; зміни генетичного апарата імунокомпетентних клітин, внаслідок чого деякі з них втрачають здатність диференціювати антигени власного організму від сторонніх. У перших двох випадках А. п. є, як правило, наслідком патологічного процесу. Іноді А. п. можуть включатися в *патогенез* осн. захворювання, ускладнюючи його. В третьому випадку А. п. є причиною захворювань, які належать до автоімунної патології.

Літ.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975. *Н. М. Бережна.*

АВТОІНТОКСИКА́ЦІЯ (від *авто...* та *інтоксикація*) — отруєння організму ендогенними токсичними речовинами. Це — речовини, що утворюються в організмі при тяжких захворюваннях печінки, нирок, порушенні обміну речовин, діяльності залоз внутр. секреції, мікробні *токсини* (при інфекційних захворюваннях), а також продукти розпаду тканин при злоякісних пухлинах, великих опіках та ін. Лікування — усунення осн. захворювання.

АВТОКА́Р (від *авто..* і англ. car — візок) — самохідний візок з двигуном внутрішнього згоряння На деяких А. є підйомна платформа або кран. Застосовується для перевезення вантажів на невелику віддаль у портах, на пром. підприємствах і залізнич. станціях. Вантажопідйомність А. 2 *т*, швидкість руху — 5—10 *км/год*. А. заміняють *електрокарами*.

АВТОКЕФА́ЛЬНА ЦЕ́РКВА (від *авто...* і грец. κεφαλή — голова) — у православ'ї церква, адміністративно незалежна від інших церков у розв'язанні організаційних і культових питань. Перші А. ц. утворилися в 4 ст. Існує бл. 15 А. ц. Однією з найбільших А. ц. є *Руська православна церква*. На Україні в різний час діяли бурж.-націоналістична *Українська автокефальна православна церква* та обновленська *Українська православна автокефальна церква*

АВТОКЛА́В (від *авто...* і лат. clavis — ключ) — 1) У техніці — непроникний апарат для проведення різних процесів під тиском, більшим від атмосферного, і при нагріванні. За умов, створюваних в А., прискорюються реакції і збільшується вихід продукту. Розрізняють А. обертові, хитні, вертикальні, горизонтальні і колонні. Вони мають різні форму (найчастіше циліндричну) і місткість (від 10^{-5} до 10^2 $м^3$). Пром. А. експлуатують під тиском до 150 *МПа* (1500 *кгс/см²*) при т-рі до 500° С. А. обладнують контрольно-вимірювальними приладами, теплообмінниками та ін. На внутр. поверхню А. іноді наносять *антикорозійні покриття*. А. застосовують у виробн. *автоклавних матеріалів*, хім. і харч. пром-сті, в гідрометалургії. 2) В медицині — апарат для стерилізації насиченою стиснутою водяною парою хірургічного, операційного, перев'язного матеріалу, інструментів, багатьох живильних середовищ, лабораторного посуду, ін'єкційних розчинів. А. дають змогу провадити стерилізацію під тиском 250 *кПа* (2,5 *кгс/см²*) при т-рі до 138° С.

АВТОКЛА́ВНІ МАТЕРІА́ЛИ — кам'яні матеріали на основі вапняно-кремнеземистих або змішаних в'яжучих речовин, оброблені насиченою парою в *автоклавах*. Умови обробки: т-ра пари 175 ÷ 200° С, тиск 0,9 ÷ 1,6 *МПа* (9 ÷ ÷ 16 *кгс/см²*), тривалість циклу обробки 8 ÷ 16 *год*. Цементуючою речовиною в А. м. є гідросилікати кальцію, що утворюються внаслідок фізико-хімічної взаємодії компонентів суміші (вапна, піску, води). А. м. виготовляють здебільшого з місцевих матеріалів та відходів пром-сті (вапна, пісків, зол, шлаків, горілих порід). Відзначаються А. м. щільною або ніздрюватою структурою, об'ємна маса їх 300 ÷ ÷ 2400 *кг/м³*. З А. м. виготовляють великорозмірні елементи споруд, блоки, камені, звукоізоляційні вироби, облицьовувальні матеріали.

АВТОКО́Д (від *авто...* і *код*) — *мова програмування*, орієнтована на конкретну *обчислювальну машину*, і за формою і змістом близька до мови цієї машини. *Алгоритм*, заданий А., перекладається на *програму ЦОМ* за допомогою програми - транслятора. Використовують при створенні *операційних систем*, прикладних програм тощо

АВТОКОЛИВА́ННЯ — незгасаючі коливання, амплітуда і період яких визначаються властивостями коливальної системи, що сама регулює поповнення втрат енергії і підтримує усталений режим коливань. *Амплітуда* і період А. не залежать від початкових умов — цим А. відмінні від *вимушених коливань*, а також від *власних коливань* (останні є згасаючими). Системи, в яких можливі А., наз. автоколивальними (годинник, ламповий генератор та ін.). Теорію А. розробили рад. вчені О. О. *Андронов*, М. М. *Боголюбов*, М. М. *Крилов*, Л. І. *Мандельштам*, М. Д. *Папалексі* та ін.

Літ.: Горелик Г. С. Колебания и волны. М., 1959.

АВТОКРА́ТІЯ (грец. αὐτοκράτεια — самовладдя) — в експлуататорському суспільстві форма держ. правління, що являє собою необмежене і безконтрольне повновладдя однієї особи (див. також *Деспотія*, *Тиранія*, *Абсолютизм*). А. характерна для давньосхідних деспотичних монархій, тиранічних режимів часів Римської імперії тощо. А. є також політ. режими в бурж. країнах, де верховна влада «лідера» не контролюється представницькими органами (див. *Авторитаризм*, *Тоталітаризм*, *Фашизм*). Поняття «автократія» застосовують і для визначення необмежених повноважень у будь-якій сфері держ. діяльності

АВТО́ЛІЗ (від *авто...* і грец. λύσις — розчинення, розпад) — самоперетравлювання, розпад тканин організмів під впливом їхніх гідролітичних *ферментів*. У живому організмі А. настає в осередку змертвіння, в злоякісних новоутвореннях, у стиглих плодах та ін. А. відбувається і при розкладанні відмерлих рослин і трупів тварин. У мікроорганізмів А. буває при старінні або ушкодженні. Явище А. використовують у багатьох виробничих процесах (ферментація тютюну, чаю, силосування кормів тощо).

АВТОЛІТОГРА́ФІЯ — вид *літографії*, який полягає в тому, що зображення на камінь наносить автор-художник, на відміну від репродукційної літографії, коли оригінал перемальовує на камінь майстер-літограф. Технікою А. користувалися видатні художники, зокрема, на Україні — Т. *Шевченко*, К. *Трутовський*, М. *Мурашко*; за радянського часу — В. *Касіян*, Г. *Пистовійт*, М. *Дерегус*.

АВТОМАГІСТРА́ЛЬ (від *авто...* і *магістраль*) — автомобільний шлях для високоінтенсивного і швидкісного руху автомобільного

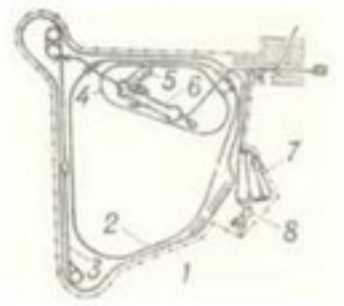

Автодром:
1—5 — шляхи: грунтовий, швидкісний, «динамометричний», з булижним покриттям, із змінними нерівностями; *6* — комплекс випробувальних шляхів; *7*, *8* — підйоми: довгий пологий, короткий крутий.

Автомагістраль Київ — Бориспіль

транспорту. На відміну від ін. *автомобільних шляхів* А. (мал. с. 37) не має перехрещень трансп. потоків на одному рівні. Її будують з двома проїзними частинами, кожну з яких розміщують на загальному або відокремленому земляному полотні. Ширина розмежувальної смуги між проїзними частинами не менша як 5 *м*.

АВТОМА́Т (від грец. αὐτόματος — самодіючий)— 1) У т е х н і ц і — пристрій (або сукупність пристроїв), що без безпосередньої участі людини, згідно з закладеною в ньому програмою, виконує процес сприймання, перетворення, використання й передачі енергії, матеріалів чи *інформації*. Застосування А. підвищує продуктивність праці. Застосовують їх і для роботи в умовах, небезпечних для життя або здоров'я людини. Прикладами А. є верстат-автомат, завод-автомат, автом. електронна *обчислювальна машина*, автом. пристрої для космічних досліджень тощо (див. також *Автоматизована система управління підприємством*). 2) У м а т е м а т и ц і — одне з основних понять *кібернетики*, математична модель реально існуючих чи принципово можливих пристроїв, що переробляють у дискретному (перервному) часі дискретну інформацію (див. *Автоматів теорія*). 3) Індивідуальна *автоматична зброя*.

М. І. Кратко.

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — вищий рівень розвитку машинної техніки, коли регулювання і управління виробничими процесами здійснюються без безпосередньої участі людини, а лише під її контролем. А. в. означає появу якісно нової системи машин, найважливішою особливістю якої є наявність керуючого ланцюга, що ґрунтується на застосуванні *електронних обчислювальних машин*, приладів та автом. засобів. А. в.— один з гол. напрямів *науково-технічного прогресу*. Розрізняють А. в. ч а с т к о в у (автоматизація окремих операцій, процесів), к о м п л е к с н у (автоматизовані дільниця, цех, з-д, єдиний, взаємопов'язаний автоматизований комплекс) і п о в н у (автоматизовано всі процеси, в т. ч. підготовку й регулювання виробн.). З ускладненням та інтенсифікацією виробничих процесів, впровадженням складних технологій, переходом до виготовлення продукції, виробн. якої пов'язане з застосуванням техніки високої точності та ін., А. в. стає тех. необхідністю. А. в. якісно змінює характер праці, створює умови для великих екон., політ. і культурних зрушень у суспільстві, а тому має не лише тех., а й соціально-екон., психологічний, філос. та ін. аспекти. За капіталізму А. в. є засобом посилення експлуатації робітн. класу монополіями, призводить до зростання травматизму, профес. захворювань працівників, поглиблює відчуженість праці, збільшує *безробіття*. Соціалістичний лад за своєю природою спрямовує розвиток А в. в інтересах всього суспільства. В соціалістичних країнах автоматизація розвивається планово в напрямі значного поліпшення умов праці, підвищення її продуктивності, зростання добробуту народу, усунення істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею при повній зайнятості всіх трудящих. Розвиток *соціалістичної економічної інтеграції* надає А. в. у країнах *соціалістичної співдружності* цілеспрямованого і планового, дедалі більш заг. й універсального характеру. В СРСР А. в. є могутнім фактором підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва, якості продукції*, засобом підтримання на високому рівні охорони праці, гігієни та санітарії. В пром-сті СРСР на 1.VII 1975 налічувалося 71,6 тис. комплексно-механізованих і автоматизованих дільниць, цехів, виробництв, підприємств, 17,1 тис. автом. ліній; в УРСР відповідно — 14,0 і 2,6. У Рад. Союзі за 1966—75 створено 41,3 тис. зразків нових типів машин, устаткування, апаратів, приладів і засобів автоматизації (в УРСР — 8,7), 2778 автоматизованих систем управління, а лише за 1975—800, у т. ч. на Україні — 131. На поч. 1976 в СРСР комплексно автоматизовано всі тепло- і гідроелектростанції, енергосистеми. Широко застосовується А. в. на шахтах і рудниках, при видобуванні й переробці нафти й газу, в металург., хім., маш.-буд., легкій, харч. та ін. галузях пром-сті. Великі роботи здійснено щодо А. в в будівництві, на транспорті, в с. г., торгівлі, побутовому обслуговуванні тощо. Повну автоматизацію забезпечено в *атомній енергетиці* та космічній техніці. В рішеннях XXIV—XXV з'їздів партії та ін. парт. документах підкреслюється величезне значення А. в., вказується на необхідність постійного підвищення якості, ефективності і комплексності впровадження автоматизованих систем і засобів автоматизації в усіх галузях нар г-ва. Основними напрямами розвитку нар. господарства СРСР на 1976—1980 рр. передбачено, що при зростанні заг. обсягу пром. продукції в 1,35—1,39 раза продукція машинобудування (основа тех переозброєння всіх галузей нар г-ва) має зрости в 1,5—1,6 раза, випуск приладів і засобів автоматизації — в 1,6—1,7 раза, *обчислювальної техніки* — в 1,8 раза. Особливо швидкими темпами розвиватиметься виробн. універсальних і керуючих обчислювальних комплексів, приладів і пристроїв реєстрації та передавання інформації для автоматизованих систем управління технологічними процесами та оптимального управління в галузях нар. г-ва, приладів і пристроїв програмного керування для автом. маніпуляторів. Створюватимуться закінчені системи машин і приладів, які дадуть змогу комплексно автоматизувати й механізувати весь технологічний цикл — від надходження сировини до відвантаження готової продукції Постійно підвищуються техніко-екон. показники засобів автоматизації для контролю за якістю продукції. Все це дасть можливість лише в УРСР за 1976—80 комплексно механізувати й автоматизувати понад 120 підприємств, 1400 цехів, більш як 6 тис. дільниць та виробництв. Передбачається ввести в дію 11 тис. механізованих потокових і 1600 автом. ліній.

Розвиток і підвищення ефективності А. в. вимагають удосконалення енерг. бази, винайдення нових штучних матеріалів з наперед заданими властивостями, дальшого поглиблення *стандартизації, спеціалізації виробництва* та *концентрації виробництва, агропромислової інтеграції*, широкого впровадження *наукової організації праці*, підвищення культурно-тех. рівня робітників, праця яких дедалі більше набуває характеру інженерної праці. Майбутнє А. в. залежить також від розв'язання ряду теоретичних проблем автоматизації, розробки нових систем і комплексів тех. засобів автоматизації з метою оберігання людей від шкідливих для здоров'я умов праці, здійснення керування агрегатами в режимах, не доступних для ручного керування як щодо продуктивності устаткування, так і точності додержання параметрів технологічного процесу (див. *Автоматичне керування*). Велике значення мають розробка ефективних замкнутих систем автом регулювання, створення прогресивних автом. систем управління для безперервних, безперервно-дискретних і дискретних процесів, для принципово нового технологічного устаткування і процесів зв'язку, в сфері інформації, для наук. досліджень, інженерної праці, обліку, планування тощо. Дедалі ширше створюються засоби автоматизації нескладних операцій і процесів. Досягнення й перспективи А. в. в СРСР — це результат *економічної стратегії КПРС*, правильного поєднання досягнень сучас. *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичного ладу. Див також *Автоматизація управлінської праці, Автоматизована система управління, Комплексна механізація і автоматизація виробництва*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1 [розд. 13]. К., 1954; Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії [розд. 7]. Повне зібрання творів т. 3; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Автоматизация производства и промышленная электроника, т. 1—4. М., 1962—65; Глаголев В. Ф., Гудожник Г. С., Козиков И. А. Современная научно-техническая революция. М., 1974; Системы и средства автоматического управления. К., 1974.

Г. П Жеребкін, Б. Б. Тимофєєв

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ КО́МПЛЕКСНА — системне охоплення автоматизацією управління технологічними та організаційними процесами у межах різних ступенів виробничої і господарської діяльності. А. к. базується на досягненнях *кібернетики*, зокрема *кібернетики технічної* та *кібернетики економічної*. А. к. не виключає участі людини у виконанні найскладніших функцій управління, що важко піддаються автоматизації. Організаційно технологічні (інтегровані) системи на рівні цеху або з-ду є прикладом А. к., основаної на застосуванні електронних керуючих *обчислювальних машин*. Див. також

Автоматика, Автоматизація виробництва, Автоматизація управлінської праці, Автоматизована система і *Автоматична система*. *Літ.:* Месарович М., Мако Д., Такахара И. Теория иерархических многоуровневых систем. Пер. с англ. М., 1973. *Б. Б. Тимофєєв.*

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ ПРОГРАМУВА́ННЯ — розділ *програмування*, що розробляє методи автоматичного складання програм і розв'язування задач на цифрових *обчислювальних машинах* (ЦОМ).

А. п. грунтується на застосуванні засобів *обчислювальної техніки*, що полегшують спілкування користувача з ЦОМ. Основу побудови систем А. п. становлять *мови програмування*. Системи А. п. в результаті створення відповідного *математичного забезпечення ЦОМ* спрощують методи підготовки завдань для виконання їх на ЦОМ та підвищують ефективність цих машин. Розвиток методів А. п. стимулюється розширенням сфер застосування ЦОМ. А. п. сприяє створенню засобів, що забезпечують програмування, налагоджування та збереження програм і даних при мінімальних затратах людської праці. *К. Л. Ющенко.*

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННЯ ВІЙСЬКА́МИ ТА ФЛО́ТОМ — процес створення і впровадження в роботу штабів електронної обчислювальної техніки для управління військами під час підготовки і ведення бойових дій. Осн. процесами А. у. в. та ф. є збирання інформації про свої війська і війська противника, проведення різних оперативних, тех. розрахунків, обробка інформації, прогнозування можливих наслідків застосування засобів ураження, передавання інформації про обстановку у вищестоящі, підлеглі й взаємодіючі штаби та ін. Для А. у. в. та ф. можна застосовувати універсальні й спеціалізовані ЕОМ, автоматичні датчики інформації, інформаційно-логічні пристрої. А. у. в. та ф. створює умови для швидкого, оптимального використання бойових можливостей військ.

АВТОМАТИЗА́ЦІЯ УПРАВЛІ́ННСЬКОЇ ПРА́ЦІ — застосування автоматичних пристроїв і технічних засобів обчислювальної та організаційної техніки на базі широкого використання математичних методів при розв'язанні завдань управління в різних галузях матеріального виробництва і невиробничої сфери. Прискорення *науково-технічного прогресу*, зростання масштабів і темпів розвитку вироб., збільшення номенклатури продукції та підвищення вимог до її якості, ускладнення виробничих зв'язків між різними ланками нар. г-ва різко посилюють необхідність застосування А. у. п. Це стосується, зокрема, таких видів *управлінської праці*, як збирання й обробка інформації, її передавання, розмноження, зберігання, складання й облік документації, підготовка й прийняття рішень, автоматизація проектно-конструкторських та ін. управлінських робіт. В СРСР А. у. п. здійснюється насамперед створенням *автоматизованих систем управління* (АСУ) в різних ланках нар. г-ва (див. *Автоматизована система управління підприємством, Галузева автоматизована система управління, Автоматизована система державної статистики, Загальнодержавна автоматизована система, Республіканська автоматизована система*). Наук. базою розробки АСУ є *кібернетика економічна*. Осн. тех. засоби А. у. п.— електронні обчислювальні або керуючі машини, гол. чин. цифрові (ЦОМ), а також аналогові (АОМ). Їх використовують в основному для автоматизації рішень складних функцій управління. В цих випадках використовують економіко-матем. моделі, які створюються на основі методів дослідження операцій (див. *Моделювання економічних процесів*). Для автоматизації порівняно простих функцій, пов'язаних з великою кількістю обчислень (облік кадрів, бухгалтерський облік тощо), застосовують спеціалізовані цифрові електронно-обчислювальні комплекси та засоби *оргтехніки*. За допомогою комплексу взаємодіючих тех. засобів усі необхідні обчислення виконують в *обчислювальних центрах*. Широке впровадження А. у. п. веде до значного поліпшення якості управління в усіх ланках нар. г-ва, скорочення управлінського апарату і підвищення ефективності його діяльності. *Б. Б. Тимофєєв.*

АВТОМАТИ́ЗМ — 1) У ф і з і о л о г і ї — здатність органа або окремих клітин до ритмічної, періодичної або аперіодичної діяльності без очевидних зовнішніх причин (напр., скорочення серця, петлі кишки, рух протоплазми в рослинних клітинах тощо). Причиною А. є циклічність обмінних процесів у клітинах або діяльність систем збудливих клітин. Ін. форма А.— стереотипні дії, які виникають внаслідок закріплення умовнорефлекторних зв'язків (див *Умовні рефлекси*) і здійснюються мимовільно (напр., рух кінцівок при ходінні) 2) У п с и х о л о г і ї — мимовільні, неусвідомлювані компоненти діяльності людини. Розрізняють А. первинні, природжені (див. *Інстинкт*) і вторинні, набуті за життя в результаті багаторазового повторення дій (див. *Навички, Звички*). Вторинні А. у вигляді звичок відіграють важливу роль у вихованні, а особливо у політехнічному та виробничому навчанні. Людина здатна свідомо контролювати свої автом. і автоматизовані рухи та дії, гальмуючи їх, відповідно спрямовуючи або переносячи в ін. види діяльності. Фізіол. природа А. як рефлекторного явища розкрита в працях І. М. Сєченова, В. М. Бехтерєва, І. П. Павлова, П. К. Анохіна. На Україні над проблемою А. працювали В. П. Протопопов, Д. Ф. Ніколенко, Д. Г. Елькін, М. Ю. Малков та ін. *Д. Ф. Ніколенко.*

АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА — сукупність керованого об'єкта й автоматичних керуючих пристроїв, у якій частину функцій керування виконує людина. А. с. здійснює збирання інформації з об'єкта керування, передає, перетворює й обробляє її, формує керуючі команди та виконує їх на керованому об'єкті, тобто ті функції, які найлегше піддаються автоматизації. Людина визначає цілі та критерії керування й коригує їх, коли змінюються умови, зокрема, виконує функції нагляду за роботою автомат. пристроїв, а в разі потреби змінює програму їхньої роботи (завдання) і приймає заг. рішення щодо керування в змінених або складних ситуаціях. В А. с. використовують засоби *обчислювальної техніки*. Прикладами А. с. є автоматизована система керування технологічним процесом, *автоматизована система управління, автоматизована система управління підприємством*, автоматизовані диспетчерські системи, А. с. управління проектуванням, А. с. управління галуззю пром-сті тощо. *С. Ф. Козубовський.*

АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА ДЕРЖА́ВНОЇ СТАТИ́СТИКИ (АСДС) — система збирання та обробки обліково-статистичної інформації для планування і управління народним господарством на основі широкого застосування економіко-математичних та статистичних методів і використання обчислювальної і організаційної техніки та засобів зв'язку в органах держ. статистики. АСДС є міжгалузевою функц. підсистемою *загальнодержавної автоматизованої системи* (ЗДАС). У складі ЗДАС її осн. метою є розв'язання інформаційних задач збирання, обробки

АВТОМАТИЗОВАНА СИСТЕМА ДЕРЖАВНОЇ СТАТИСТИКИ (АСДС)

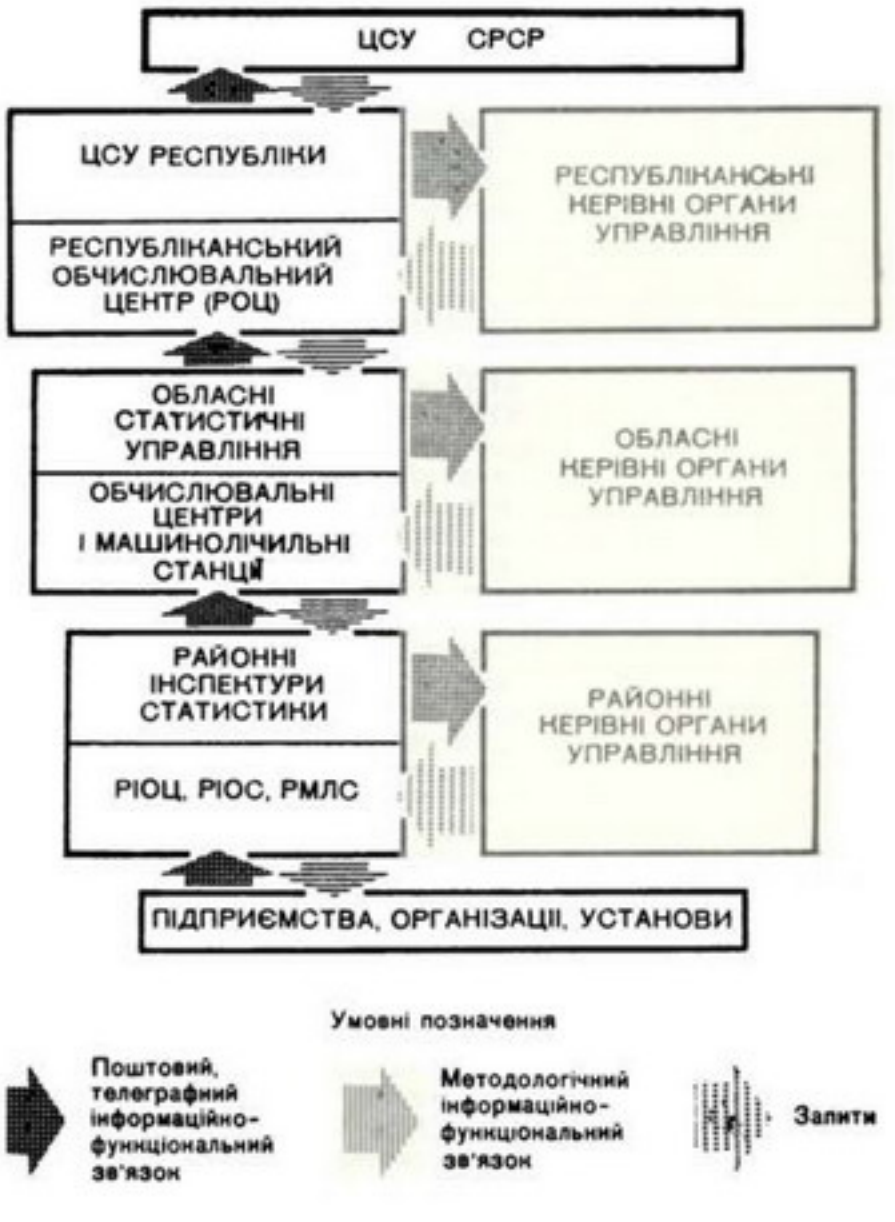

та зберігання статистичної та ін. необхідної облікової інформації про розвиток нар. г-ва СРСР, природні ресурси, демографічні й соціальні процеси та явища, культуру, науку тощо; аналіз розвитку соціалістичної економіки в цілому і в тер.-відомчому розрізі. АСДС — багаторівнева система. Її розробляють і впроваджують на 4 рівнях: район — область — республіка — СРСР. На респ. рівні АСДС є складовою частиною *республіканської автоматизованої системи*. Розробка АСДС грунтується на найважливіших методологічних принципах інтеграції і розвитку системи статистики. Принцип інтеграції полягає в тому, що в системі збирання та обробки інформації здійснюється комплексне та багаторазове використання інформації на базі її одноразового введення в систему. Застосовується також єдина база даних, автоматизований *банк даних* та операційно-пошукова система. Принцип розвитку АСДС полягає в черговості розв'язання поставлених задач за їхньою важливістю, в постановці та розв'язанні статистичних задач і задач комплексного економіко-статистичного аналізу на основі широкого використання економіко-статистичних методів та моделей. АСДС як самостійна система поділяється на 16 функціональних підсистем (статистика пром-сті, статистика транспорту і зв'язку тощо) та 5 забезпечувальних підсистем (технічне, інформаційне, математичне, кадрове, екон.-методологічне забезпечення). АСУ обчислювальною системою ЦСУ СРСР є самостійною підсистемою, розробка якої передбачається в складі АСДС.

Осн. мета розробки та впровадження АСДС — повне та високоякісне задоволення потреб органів управління нар. г-вом у статистичній інформації з мінімальними трудовими та матеріальними затратами.

Літ.: Васильев Ю. Г. Автоматизированная система государственной статистики — одно из основных функциональных звеньев ОГАС. М., 1975.

П. М. Скрипник.

АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ (АСУ) — система, що грунтується на комплексному використанні технічних, математичних, інформаційних та організаційних засобів для управління складними технічними й економічними об'єктами. В період *науково-технічної революції* безперервно й швидко зростає складність управління і планування соціалістичною економікою й тех. об'єктами. Впровадження АСУ зумовлене необхідністю вдосконалення системи управління і планування нар. г-вом та підвищення *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Тех. передумовою для побудови АСУ було створення і пром. виробн. *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ), а згодом і комплексних систем обробки даних. Залежно від об'єкта управління АСУ поділяють на автоматизовані системи управління технологічними процесами (АСУТП) і автоматизовані системи орг. управління (АСОУ) різних класів: *автоматизовані системи управління підприємством* (АСУП), *галузеві автоматизовані системи управління* (ГАСУ), територіальні автоматизовані системи управління (*республіканські автоматизовані системи* (РАС), спеціалізовані автоматизовані системи управління функціональних органів управління нар. г-вом — планових, статистичних (див *Автоматизована система державної статистики*), фінансових тощо.

Структурно в кожній АСУ виділяють підсистеми технічного, математичного, інформаційного і орг. забезпечення. Підсистема технічного забезпечення будь-якої АСУ включає три осн. частини. Центр. частина в найпростішому випадку складається з однієї керуючої ЕОМ, у складніших — з системи ЕОМ, об'єднаних в один або кілька інформаційно-обчислювальних центрів (ІОЦ). Друга частина забезпечує збирання й передавання інформації від об'єкта управління до центральної частини Завданням третьої частини є формування, передавання на об'єкт управління і виконання керуючих діянь, що їх виробляє центр. частина АСУ. До складних багатомашинних АСУ включаються додаткові тех. засоби для організації обміну інформацією між різними ЕОМ та інформаційно-обчислювальним центром.

Математичне забезпечення АСУ — складна система програм для ЕОМ, на основі яких організовані збирання й обробка інформації, включаючи розв'язування повного комплексу задач керування об'єктом, в автоматичному або напівавтоматичному (людино-машинному) режимі, а також автоматичне вироблення керуючих діянь (у вигляді електр. сигналів або документів). Спец. програми матем. забезпечення організовують безперервний контроль і узгодження роботи пристроїв, які становлять тех. базу АСУ, а також обслуговують її та людей, що користуються нею.

Інформаційне забезпечення АСУ включає спец системи буквено-цифрового кодування інформації у різних частинах АСУ (зокрема, в АСОУ — форми вхідних і вихідних документів). Найважливішою складовою частиною інформаційного забезпечення АСУ є т. з. банк даних — система інформаційних масивів, що характеризують поточний стан об'єкта керування, стан керуючої інформації, яка потребує тривалого зберігання (плани, нормативи, технологічні карти тощо). Велике значення банки даних мають в АСОУ. Вони, крім планових та інформаційних даних, включають інформацію про склад і завантаження устаткування, запаси матеріалів і напівфабрикатів, фінанси, кадри тощо. Навіть для серед. за розміром АСУП за умови екон. кодування об'єми банків даних обчислюються сотнями мільйонів символів (букв і цифр). В ГАСУ, які об'єднують АСУП з гол. інформаційно-обчислювальними центрами галузі, об'єми банків можуть обчислюватися багатьма мільярдами символів. Усі інформаційні масиви банків даних в інформаційно-обчислювальних центрах зберігаються на машинних носіях (в основному на магнітних стрічках і магнітних дисках), при зміні стану об'єкта управління вони зазнають оперативного оновлення (актуалізації).

Підсистема організаційного забезпечення АСУ — це система актів, що регламентують порядок експлуатації, контролю, профілактики, своєчасного усунення недоліків, дальше вдосконалення і розвиток тех., матем. та інформаційних засобів АСУ. Особлива увага приділяється організації ведення банків даних. Завданням орг. забезпечення АСУ, якщо вони не чисто автоматичні і до них входять ті чи ін. людські ланки, є суворе регламентація структури цих ланок, порядку взаємодії їх між собою та з ін. частинами АСУ, функціональних обов'язків і відповідальності окремих службових осіб, з яких складаються ці ланки, тощо. Ефективне функціонування АСОУ (іноді й складних АСУТП) неможливе без докорінної перебудови орг. форм управління, що склалися, а також нерідко і традиційних екон. механізмів.

За змістом інформаційних процесів, відповідно до функцій системи управління, в АСУ розрізняють функціональні підсистеми (напр., в АСУП — підсистеми техніко-екон. планування, управління тех. підготовкою виробн., управління матеріально-тех. постачанням тощо). АСУ належать до класу людино-машинних систем В АСОУ, призначених для управління не лише технікою, а й людьми, чисто автом. управління принципово неможливе. Людина тут відіграє керівну роль при визначенні цілей управління і критеріїв його якості, остаточному виборі багатьох управлінських рішень у процесі розв'язання не повністю формалізованих задач управління, особливо таких, які вимагають творчого підходу Попередниками АСУТП були системи автом. регулювання, які застосовували для розв'язання відносно простих задач управління, пов'язаних насамперед з підтриманням відносної сталості тих чи ін. параметрів, що характеризують стан об'єкта при зміні зовн. умов В СРСР перші АСУТП почали створювати в 50-х рр. 20 ст на базі спеціалізованих ЕОМ. Значного розвитку АСУТП набули після серійного випуску в Києві 1961 першої керуючої ЕОМ широкого призначення «Днепр». У наступні роки створено ряд керуючих ЕОМ різних класів.

Попередниками АСОУ були системи механізованого обліку на базі лічильно-перфораційних машин, які дали можливість автоматизувати найпростіші облікові й обчислювальні операції. З появою ЕОМ уже у 50-х рр. їх використовували для розв'язання окремих планово-екон. задач, а згодом і для комплексів таких задач. Перші АСОУ впроваджені в 2-й пол. 60-х рр. на підприємствах, де вже були необхідні компоненти АСОУ, такі, як автоматизація документообороо-

ту, наявність банку даних, комплексне розв'язування задач управління (Львівський телевізійний з-д, тепер — *Львівське виробниче об'єднання «Електрон»*; Ленінградське оптико-механічне об'єднання тощо). Одночасно в ряді галузей було закладено основи майбутніх ГАСУ, розроблено концепцію об'єднання всіх АСУ в єдину *загальнодержавну автоматизовану систему* управління (ЗДАС). Величезний поштовх розвиткові АСУ в країні дали рішення XXIV з'їзду КПРС, які визначили програму створення і впровадження автоматизованих систем планування й управління галузями, територ. організаціями, об'єднаннями, підприємствами, створення ЗДАС на базі державної мережі обчислювальних центрів і *єдиної автоматизованої мережі зв'язку* країни. За роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) збільшилася кількість АСУ, розширилися галузі охоплення комплексною автоматизацією на базі ЕОМ (експериментальні дослідження, випробування складних виробів, проектно-конструкторські роботи, охорона здоров'я тощо). Почався процес інтеграції АСУТП і АСОУ різних рівнів — від цеху і підприємства до Держплану СРСР. Тим самим було покладено практичний початок роботам по створенню ЗДАС. Почала розвиватися загальнодерж. мережа передавання даних (ЗДМПД). В СРСР за 1966—75 створено 2778 АСУ, в т. ч. 989 АСУП, 789 АСУТП, 692 АСУ територіальними орг-ціями, 187 АСУ міністерств і відомств. 121 автоматизована система обробки інформації (АСОІ). В нар. г-ві УРСР 1975 діяли 444 автоматизовані системи і підсистеми управління.

Великого розмаху набули роботи по автоматизації управління після XXV з'їзду КПРС. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 роки конкретизовано завдання для ряду ланок ЗДАС (нафтова і газова пром-сть), накреслено нові завдання щодо розвитку АСУ всіх рівнів і підвищення ефективності їх. Роботи по автоматизації управління широко проводяться в усіх технічно розвинутих країнах, але тільки за соціалізму ці роботи можуть бути повністю розгорнуті на загальнонац. й міжнац. рівнях, що відкриває нові горизонти для наук.-тех., екон. і соціального прогресу.

Літ.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К.,1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Жимерин Д. Г., Мясников В. А. Автоматизированные и автоматические системы управления. М., 1975; Глушков В. М. Введение в АСУ. К., 1972; Глушков В. М. Макроэкономические модели и принципы построения ОГАС. М., 1975.

В. М. Глушков.

АВТОМАТИЗО́ВАНА СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ ПІДПРИЄ́МСТВОМ (АСУП) — система, що грунтується на використанні автоматичних засобів збирання, передавання, обробки та зберігання інформації, а також організаційно-економічних та математичних методів для регулярного розв'язування основних задач управління виробничо-господарською діяльністю підприємства. АСУП призначена для управління підприємством як автономно, так і в складі АСУ виробничим об'єднанням або *галузевої автоматизованої системи управління* (ГАСУ). АСУП — людино-машинна система, яка є інформаційно-обчислювальною базою апарату управління і функціонує в його складі як невід'ємна органічна частина. Для проектування АСУП розроблені осн. принципи побудови автоматизованих систем орг. управління. До них належать принципи: нових задач, системного підходу до проектування системи, першого керівника, розумної типізації проектних рішень, єдиної інформаційної бази тощо. Структурно АСУП являє собою комплекс взаємодіючих елементів (підсистем). Виділяють функціональні і забезпечувальні підсистеми. До функціональних підсистем, які виконують функції управління виробничо-госп. діяльністю, належать підсистеми техніко-екон. планування, управління тех. підготовкою виробн., управління основним виробн., бухгалтерського обліку, управління матеріально-тех. постачанням, збутом, кадрами, якістю, фінансами, нормативного г-ва. Можна виділити й ін підсистеми, які відображають специфіку того чи ін. підприємства Серед забезпечувальних підсистем найчастіше виділяють підсистеми математичного, технічного, інформаційного й орг. забезпечення. Процес створення АСУП здійснюється за стадіями обстеження підприємства та його апарату управління, розробка тех завдання на проектування АСУП; розробка тех проекту; розробка робочого проекту; впровадження. Суть розробки АСУП — удосконалення системи потоків інформації на підприємствах, системи вироблення й прийняття перспективних та оперативних рішень. В СРСР 1975 діяло 989 АСУП, у т. ч. на Україні 192. В УРСР першу АСУП (система «Львів») було впроваджено на Львівському телевізійному з-ді (тепер *Львівське виробниче об'єднання «Електрон»*). Кожна АСУП має відповідати вимогам комплексності розв'язання всіх питань управління виробництвом. Створення АСУП дає можливість внаслідок підвищення якості та зменшення строків збирання та обробки даних раціонально розподіляти завдання та ресурси між підрозділами підприємства, знаходити найкращі шляхи для досягнення поставлених цілей, усувати орг. недоліки, вводити в дію невикористані резерви виробництва. Див. також *Автоматизована система управління*.

Літ.: Рашковский В. М. Теория и практика разработки и внедрения АСУП. М., 1975; Евдокимов В. В. [та ін.]. Автоматизированные системы управления промышленными предприятиями. Л., 1975; Зайцев Н. Г., Зорин М. А., Чугалов Е. А. Внедрение и эксплуатация типовой АСУП. К., 1976.

М. Т. Матвєєв.

АВТОМАТИЗО́ВАНОГО НАВЧА́ННЯ КЛАС — учбове приміщення з технічними засобами для *програмованого навчання*. Оснащуються навчальними і контролюючими пристроями, кіноапаратурою, діапроекторами та ін. (мал.). В багатьох А. н. к. є пульти керування всім комплексом тех. засобів, що значно полегшує обслуговування учбових приміщень. За характером керування робочими місцями розрізняють два типи А. н. к.: класи, обладнані тех. пристроями автономного виконання, і класи з централізованим керуванням. У класах першого типу працюють здебільшого індивідуалізовано. В класах з централізованим керуванням усі робочі місця (пульти) зв'язані з пультом керування. Основу таких класів становлять ЦОМ. А. н. к. сприяє поліпшенню якості керування навч. процесом, повнішій реалізації можливостей програмованого навчання, скороченню часу навчання, підвищенню продуктивності праці викладача.

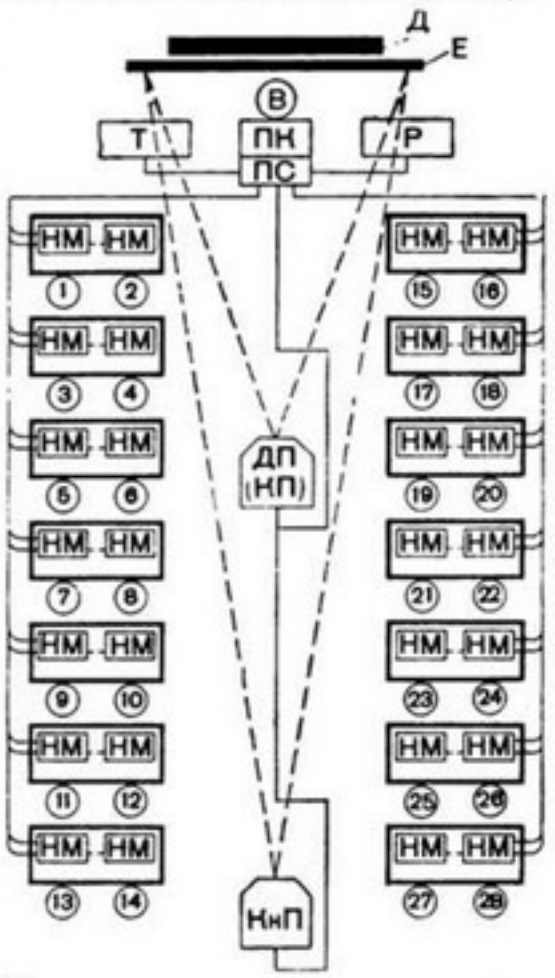

Схема типового класу автоматизованого навчання: 1—28 — робочі місця слухачів; В — робоче місце викладача; ПК — пульт керування; НМ — навчальні (контролюючі) машини; КнП — кінопроектор; ДП (КП) — діапроектор (кадропроектор); Д — класна дошка; Е — екран; Т — відображувальне табло; Р — реєструюча апаратура; ПС— пристрій спряження ПК з технічними засобами.

АВТОМА́ТИКА — галузь теоретичних і прикладних знань про пристрої і системи, що діють без безпосередньої участі людини. Термін «автоматика» стосується раннього періоду досліджень і практичних розробок у галузі *автоматичного керування* і регулювання. В процесі становлення і розвитку кібернетики визначився спец. розділ — *кібернетика технічна*. До складу її увійшла й А. як *автоматичного керування теорія* разом з теоретичними і прикладними основами створення й організації функціонування відповідних тех. засобів (керуючих обчислювальних машин, керуючих пристроїв, лат-

Автоматична зброя. 1. Автоматика з довгим ходом ствола. 2. Автоматика з коротким ходом ствола. 3 Автоматика з вільним затвором. 4. Автоматика з напіввільним затвором. 5. Автоматика з використанням енергії відводжуваних у газову камору порохових газів. *а* — перед пострілом; *б* — ствол у задньому положенні; *в* — ствол повернувся в переднє положення; затвор лишився в задньому положенні; *г* — ствол у задньому положенні, затвор відділився; *д* — затвор у задньому положенні.

чиків, виконавчих механізмів та пристроїв, що забезпечують взаємодію людини з обчислювальною машиною). Удосконалення тех. засобів А. і значне поширення автом. керуючих пристроїв сприяло переходові до складніших автом. систем, зокрема в пром-сті — від автоматизації окремих агрегатів до комплексної автоматизації цехів і з-дів (див. *Автоматизація виробництва*). Великий внесок у розвиток А. зробили укр. вчені — О. Г. *Івахненко*, О. І. *Кухтенко*, В. Г. *Сергєєв* та ін. Провідними ін-тами в галузі А. на Україні є *Автоматики інститут* імені XXV з'їзду КПРС, *Керуючих обчислювальних машин Сєвєродонецький науково-дослідний інститут* та ін. Див. також *Автоматизована система* і *Автоматична система*.

Б. Б. Тимофєєв.

«АВТОМА́ТИКА» — науково-технічний журнал. Висвітлює наук. здобутки в галузі теорії інформації та автом. керування, моделювання складних процесів і систем з метою прогнозу та оптимального багатокритеріального керування і розглядає проблеми практичного втілення їх у виробництві. В 1956—63 «А.» видавав Ін-т електротехніки АН УРСР, з 1963 — Ін-т кібернетики АН УРСР. Виходить 6 разів на рік укр. мовою.

АВТОМА́ТИКИ ІНСТИТУ́Т імені XXV з'їзду КПРС — науково-дослідна установа Міністерства приладобудування, засобів автоматизації і систем керування. Створено в Києві 1957. А. і. веде роботи по створенню *автоматизованих систем управління* виробництвом та технологічними агрегатами для різних галузей промисловості, розробляє нові прилади та засоби автоматизації. Інститут має дослідний завод, а також науково-дослідні філіали

АВТОМАТИ́ЧНА ЗБРО́Я — вогнепальна зброя, в якій перезаряджування й проведення чергового пострілу здійснюються автоматично за рахунок енергії порохових газів або енергії зовнішніх джерел. А. з. може бути одиночного (самозарядна) і безперервного вогню (самострільна). В самозарядній зброї автоматизовано тільки перезаряджування. В зброї безперервного вогню постріли йдуть один за одним. До А. з. належать автом. *пістолети*, *пістолети-кулемети* (автомати), самозарядні й автом. *гвинтівки* та *карабіни*, ручні й станкові *кулемети* (6,5—8 *мм*), великокаліберні кулемети (12,7—15 *мм*), автом. *гармати* (20—76 *мм*). Живлення патронами — магазинне й стрічкове. Гол. особливість А. з.— її висока скорострільність, велика щільність вогню. Перші проекти А. з. з'явилися 1863. В ході 2-ї світової війни А. з. стала домінуючою. Творцями вітчизн. А. з. є В. О. *Дегтярьов*, Ф. В. *Токарєв*, Г. С. *Шпагін*, М. Т. *Калашников*, В. Г. *Федоров* та ін. За принципом дії автоматики сучас. А. з. поділяється на 4 типи: а) системи зброї, в яких дію автоматики основано на використанні енергії віддачі рухомого ствола; затвор під час пострілу міцно зчеплено; автоматика таких систем може бути з довгим ходом ствола (мал. 1) або з коротким ходом ствола (мал. 2, пістолет ТТ, кулемет Максима); б) системи зброї, в яких використовується віддача затвора при нерухомому стволі: затвор під час пострілу або зовсім не зчеплений зі стволом (мал. 3) або зчеплений напіввільно (мал. 4); зворотне переміщування затвора і заряджування здійснюються силою поворотної пружини (пістолети-кулемети ППШ-41, ППС-43 та ін.); в) системи зброї, в яких дію автоматики основано на використанні енергії відводжуваних порохових газів з канала ствола в газову камору через відвідний отвір у стволі (мал. 5, автомат, кулемет Калашникова, кулемет Дегтярьова); г) системи зброї, в яких дію автоматики основано на використанні енергії ін. джерел, зокрема різного роду двигунів. А. з. перебуває на озброєнні сучас. армій.

АВТОМАТИ́ЧНА ЛІ́НІЯ — лінія машин, які, маючи спільні механізми керування, автоматично виконують у технологічній послідовності всі або частину операцій по виготовленню виробів. Розрізняють А. л. (мал.) спеціальні (для обробки певних за формою і розмірами виробів), спеціалізовані (для виготовлення однотипних виробів порівняно вузької номенклатури) і переналагоджувальні, або групові (для виготовлення однотипних виробів порівняно широкої номенклатури). Спец. і спеціалізовані А. л. застосовують гол. чин. у масовому виробн., переналагоджувальні — в серійному. Залежно від обсягу виробн. і особливостей технологічного процесу А. л. бувають паралельної і послідовної дії, одно-, багатопотокові й мішані. Кілька А. л., з'єднані в одну систему, утворюють автом. дільниці, цехи, виробництва. На А. л. є внутр. і зовн. системи автом. керування. Внутр. системи забезпечують виконання певним агрегатом або механізмом усіх осн. і допоміжних операцій технологічного процесу, зовнішні — погоджену дію агрегатів і дільниць ліній. Системи керування А. л. бувають з електричними, гідравлічними, мех., пневматичними або комбінованими елементами. Для автом. регулювання технологічного процесу і переналагодження устаткування на А. л. (переважно переналагоджувальних) застосовують системи електронного програмного керування. Великі комплексні А. л. оснащують керуючими *обчислювальними машинами*. А. л. використовують гол. чин. у машинобудуванні, а також в електро- і радіотехнічній, хімічній і харчовій промисловості.

А. л.— основа комплексної автоматизації виробн. Їх застосування скорочує виробничий цикл, підвищує продуктивність праці, знижує собівартість продукції. На Україні одна з перших А. л. почала діяти 1947 на Харків. тракторному з-ді. На пром. підприємствах СРСР діє 17 тис. (1976) автом. ліній.

О. Г. Івахненко.

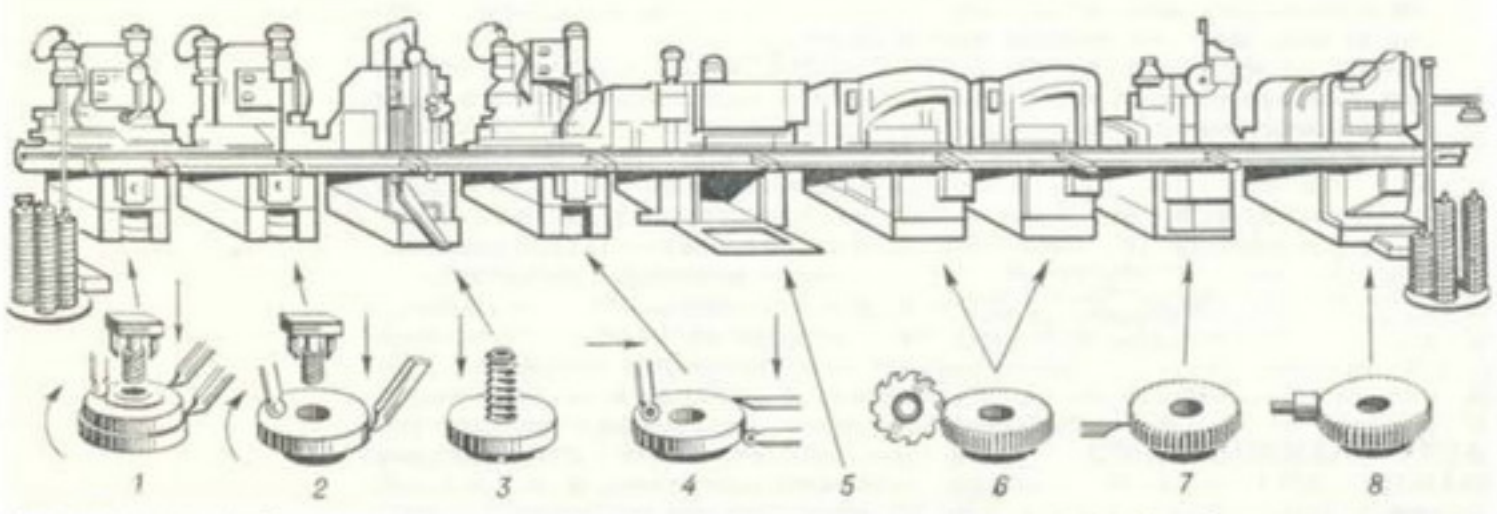

Автоматична лінія для виготовлення шестерень: *1* — перша токарна операція; *2* — друга токарна операція; *3* — протягування шліцьового отвору; *4* — чистова токарна операція; *5* — бункер; *6* — фрезерування зубців шестірні; *7* — закруглювання зубців шестірні; *8* — шевінгування зубців шестірні.

АВТОМАТИ́ЧНА МЕТЕОРОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — дистанційна система приладів для автоматичного вимірювання і передавання в канал зв'язку значень атмосферного тиску, температури і вологості повітря, вітру та ін., перетворених на закодовані електричні сигнали. А. м. с. мають різне призначення: повністю автоматизовані радіометеорологічні станції — для важкодоступних і необжитих районів, частково автоматизовані — для використання в обжитих районах, спеціалізовані станції — головним чином для обслуговування аеропортів.

Першу радянську А. м. с. (радіометеорологічну) було створено 1945. Інтенсивну розробку А. м. с. в СРСР та ін. країнах розпочато з 60-х рр. У перспективі А. м. с. — один з осн. видів наземного вимірного комплексу всієї системи спостережень за погодою на Землі.

А. В. Ткаченко.

АВТОМАТИ́ЧНА МІЖПЛАНЕ́ТНА СТА́НЦІЯ — космічний літальний апарат, призначений для вивчення міжпланетного і навколопланетного простору, а також фіз. умов на планетах. До А. м. с. належать рад. станції серій «*Венера*», «*Марс*», «*Зонд*», і амер. станції «*Марінер*», «*Піонер*», «*Вікінг*». На борту А. м. с. розміщується апаратура для наук. досліджень, телеметрична апаратура — для передавання наук. інформації, в деяких випадках телевізійна — для одержання зображень планет. А м. с. обладнана двигунами для корекції траєкторії польоту, системами *астроорієнтації*, м'якої посадки, парашутними системами тощо. Енергоживлення бортової апаратури А. м. с. здійснюється за допомо-

гою сонячних батарей. Керування спуском на поверхню планети здійснюється бортовою навігаційною *обчислювальною машиною*. Першу в світі міжпланетну трасу до *Венери* проклала рад. станція «Венера-1» (1961), а досягла її поверхні — «Венера-3» (1966). Рад. А. м. с. «Марс-2» була піонером у дослідженні атмосфери *Марса* (1971). Див. також *Космічний літальний апарат, Штучні супутники Венери, Штучні супутники Марса.*

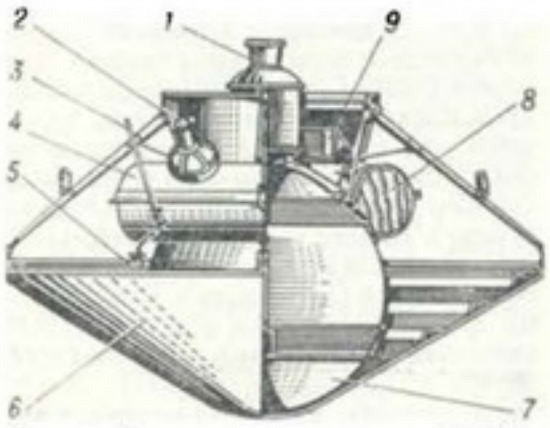

Спускний апарат автоматичної міжпланетної станції «Марс-6»: *1* — двигун відведення спускного апарата; *2* — двигун введення витяжного парашута; *3* — антени зв'язку з орбітальною станцією; *4* — парашутний контейнер; *5* — антена радіовисотоміра; *6* — аеродинамічний гальмівний конус; *7* — автоматична марсіанська станція; *8* — основний парашут; *9* — прилади й апаратура системи автоматичного керування.

Літ.: Космонавтика: состояние и перспективы (по материалам зарубежной печати). М., 1974; Современные достижения космонавтики. М., 1976.

О. А. Рубашевський.

АВТОМАТИ́ЧНА МІ́СЯЧНА СТА́НЦІЯ — космічний літальний апарат, різновид *автоматичної міжпланетної станції*, призначений для дослідження поверхні Місяця і навколомісячного космічного простору. До А. м. с. належать рад. станції серій «*Луна*», «*Зонд*» і амер. станції «*Рейнджер*», «*Сервейєр*» та ін. На борту А. м. с. розміщується апаратура для наук. досліджень, телеметрична і в деяких випадках телевізійна системи для передавання наук. інформації та зображень поверхні Місяця. Першою в світі А. м. с., яка пролетіла поблизу поверхні Місяця, була рад. станція «Луна-1» (1959). Рад. А. м. с. належить пріоритет у фотографуванні зворотного боку Місяця — «Луна-3» (1959), здійсненні м'якої посадки на поверхню Місяця — «Луна-9» (1966), доставці на Землю *місячного ґрунту* — «Луна-16» (1970). Див. також *Космічний літальний апарат, «Луноход», Штучні супутники Місяця.*

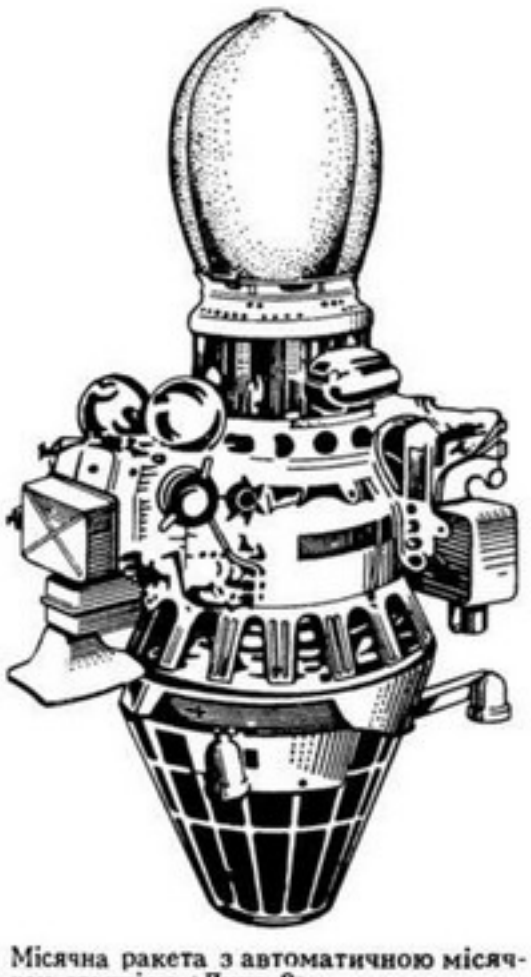

Місячна ракета з автоматичною місячною станцією «Луна-9».

Літ.: Денисов В. П., Алимов В. И. Пятнадцать лет космической эры. М., 1972; Современные достижения космонавтики. М., 1972; Кемурджиан А. Л. [та ін.]. Автоматические станции для изучения поверхностного покрова Луны. М., 1976.

О. А. Рубашевський.

АВТОМАТИ́ЧНА СИСТЕ́МА — сукупність керованого об'єкта й автоматичних вимірювальних та керуючих пристроїв. На відміну від *автоматизованої системи* керування А. с. здійснюється без участі людини (крім етапів пуску і налагодження системи). А. с. є системи з програмним керуванням, автоматичні *потокові лінії*, програмно-керовані ро́боти-маніпулятори, цехи і заводи-автомати тощо.

С. Ф. Козубовський.

АВТОМАТИ́ЧНА ТЕЛЕФО́ННА СТА́НЦІЯ (АТС) — телефонна станція, що забезпечує автоматичне з'єднання абонентів *телефонної мережі*. АТС поділяють на міські, сільські (внутрішньорайонні), установські, корабельні, шахтні та спец. призначення. Залежно від типу комутаційних (з'єднувальних) пристроїв розрізняють АТС машинної, крокової, декадно-крокової, релейної, координатної, квазіелектронної та електронної систем. Осн пристроями машинних, крокових та декадно-крокових АТС є *реле* та машинні й *крокові шукачі*, координатних АТС — багаторазові координатні з'єднувачі та релейні керуючі пристрої — маркери й регістри. В електронних АТС всі пристрої розмовного тракту і керуючі пристрої складаються з електронних елементів: у квазіелектронних АТС — відповідно з герконів (герметичних контактів) та електронних елементів. Ємність АТС збільшують, застосовуючи групові шукачі. В СРСР, у тому числі в УРСР, серед міських найпоширенішими є АТС декадно-крокової (мал.) і координатної систем, повна ємність кожної з яких 10 000 номерів. АТС дають змогу абонентам самостійно (користуючись певним кодом) здійснювати також міжміські телефонні з'єднання. Спец. апаратура АТС фіксує тривалість таких розмов, провадить необхідні розрахунки. За 1970—75 ємність міських АТС в СРСР збільшилась у 1,56 раза, на Україні — в 1,65 раза; ємність сільських АТС — відповідно в 1,58 і 1,77 раза.

В. А. Балезін.

АВТОМАТИ́ЧНЕ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання за допомогою автоматичних пристроїв; вид *дугового зварювання*. В процесі А. з. самохідні зварювальні апарати, зварювальні трактори або спеціалізовані зварювальні установки (див. *Зварювальне устаткування*) забезпечують механізоване подавання електрода в зону зварювання, а також переміщення електрода і дуги відносно з'єднуваних виробів. Розрізняють А. з. електродом під *флюсом* або в захисних газах, а також порошковим електродом. При А. з. під флюсом (розробленому в 20—30-х рр. 20 ст. у м. Києві) зварювальну ванну захищає від шкідливого впливу повітря розплавлений флюс, який у разі потреби легує метал шва. Для зварювання в захисних газах (розробленого в 40—50-х рр. 20 ст.) використовують вуглекислий газ, аргон тощо (див. *Аргоно-дугове зварювання*). А. з. порошковим електродом поділяють на зварювання самозахисним електродом (трубчастим дротом, всередині якого міститься суміш порошків захисних і легуючих речовин) і зварювання електродом з легуючими речовинами в захисному газі. А. з. під флюсом застосовують у судно- і машинобудуванні (виготовлення сталевих конструкцій), А. з. в захисних газах — в авіац. пром-сті, в енерг. і транспортному машинобудуванні тощо (з'єднання конструкцій з спец. легованих сталей, кольорових металів і сплавів), А. з. порошковим електродом — у будівництві (монтаж буд. конструкцій, трубопроводів). Зварювання, коли подавання електрода механізоване, а переміщення дуги ручне, наз. напівавтоматичним.

Літ.: Технология электрической сварки металлов и сплавов плавлением. М., 1974.

Б. Є. Патон.

АВТОМАТИ́ЧНЕ КЕРУВА́ННЯ — виконання без безпосередньої участі людини певних діянь на об'єкт керування, необхідних і достатніх для одержання цілеспрямованого функціонування його із заданою точністю. Окремим випадком А. к. є автом. регулювання, яке обмежується стабілізацією лише деяких параметрів (рівень, температура, тиск тощо). Створення *автоматичних систем* базується на *автоматичного керування теорії*, основи якої закладені в працях Дж.-К. *Максвелла*, І. О. *Вишнеградського*, О. М. *Ляпунова*. А. к., здійснюване за підготовленою заздалегідь програмою без *зворотного зв'язку*, наз. програмним керуванням. Його широко застосовують для керування металорізальними верстатами, в хімії, гірничодобувній пром-сті та ін.

Літ.: Красовский А. А., Поспелов Г. С. Основы автоматики и технической кибернетики. М.— Л., 1962; Теория автоматического управления. М., 1976.

Б. Б. Тимофєєв.

АВТОМАТИ́ЧНЕ РЕГУЛЮВА́ННЯ НАПРУ́ГИ — автоматичне підтримання напруги електричного струму в *енергетичній системі*, зумовлене вимогами економічності та надійності її експлуатації. Для А. р. н. вдаються до зміни напруги на виході джерела живлення (змінюючи, напр., збудження генераторів на електр. станціях), до

Автоматична метеорологічна станція. Датчики: *1* — швидкості вітру; *2* — напряму вітру; *3* — сонячного сяйва; *4* — температури повітря; *5* — опадів; *6* — передавач.

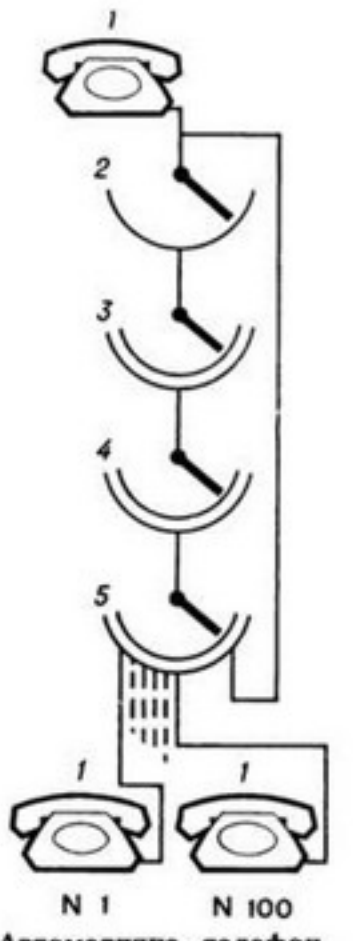

Автоматична телефонна станція декадно-крокової системи на 10 000 номерів: *1* — телефонний апарат; *2* — крековий обертовий передшукач на 10—15 виходів; *3* — груповий шукач першого ступеня; *4* — груповий шукач другого ступеня; *5* — лінійний шукач на 100 номерів.

АВТОМАТИЧНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЧАСТОТИ

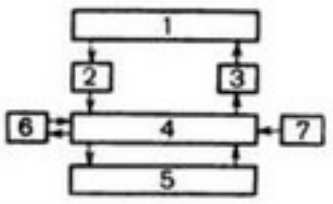

Автомашиніст:
1 — машина (дизель, електродвигун) локомотива; 2 — датчики швидкості і пройденого шляху; 3 — пристрій (контролер, реостат), що діє на машину локомотива; 4 — обчислювальний пристрій; 5 — запам'ятовувальний пристрій; 6 — пульт керування; 7 — пристрій автоматичної локомотивної сигналізації.

регулювання втрат напруги в елементах електр. мережі (лініях, трансформаторах), а також коеф. трансформації лінійного регулятора чи трансформатора, включеного між живленням і навантаженням. У системах А. р. н. застосовують і автом. компенсуючі пристрої — керовані конденсорні батареї, синхронні двигуни з авторегулюванням струму збудження, джерела реактивної потужності з керованими *вентилями* тощо.

А. В. Зирн.

АВТОМАТИ́ЧНЕ РЕГУЛЮВА́ННЯ ЧАСТОТИ́ — автоматичне підтримання частоти змінного струму в *енергетичній системі*, яке забезпечує належну якість електричної енергії та економічно найвигідніший режим експлуатації системи. Для А. р. ч. в пристрої регулювання швидкості турбіни вводять інформацію про відхилення частоти від номінальної, що зумовлює належну зміну швидкості надходження в турбіну робочого тіла (пари, води, газу). Розрізняють А. р. ч. первинне (регуляторами швидкості) і додаткове, вторинне (спец. пристроями разом з регуляторами швидкості). У великих енергосистемах А. р. ч. поєднують з централізованими системами автом. розподілу навантажень.

А. В. Зирн.

АВТОМАТИ́ЧНЕ СУПРОВО́ДЖЕННЯ ЦІЛІ — автоматичне визначення поточних координат і параметрів руху (азимута, кута місця, дальності, швидкості руху) цілі щодо точки нерухомості радіолокаційної станції супроводження. Метою А. с. ц. є одержання даних про цілі й наведення на них винищувача-перехоплювача, керованих снарядів, ракет різних класів, торпед тощо. Здійснюється шляхом використання наземних і бортових локаторів, пускових установок та ін. пристроїв. А. с. ц. засноване на радіолокаційному, фотооптичному, інфрачервоному, квантовооптичному, акустичному, магнітному та ін. принципах випромінювання та прийомі сигналів, які обробляє лічильно-розв'язувальний пристрій за заданою програмою. А. с. ц. передують шукання, знаходження і «захоплення» цілі

АВТОМАТИ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ ТЕ́КСТУ — операція, при якій з тексту за заданим *алгоритмом* здобувається граматична й семантична інформація для наступної обробки на ЕОМ Зворотну операцію наз *автоматичним синтезом тексту*. Залежно від того, з якою метою провадиться А. а. т. (*машинний переклад*, інформаційний пошук, опис змісту тексту для розв'язування задач штучного інтелекту тощо) аналіз може провадитися на різних рівнях мови. Морфологічний А. а. т. дає змогу перейти від тексту до набору морфологічних характеристик слів, синтаксичний — встановлює зв'язки між словами в реченні, семантичний — замінює текст смисловим кодом. Кожний наступний рівень А. а. т. може використовувати результати попереднього.

Літ.: Виноград Т. Программа, понимающая естественный язык. Пер. с англ. М., 1976

1

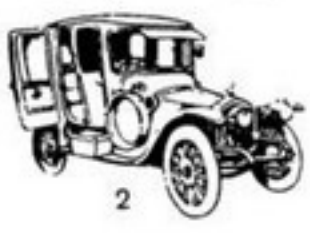
2

3

4

Перші автомобілі:
1. «Форд» (США).
2. «Русо-Балт» (Росія).
3. «Сітроен» (Франція).
4. «ГАЗ-М-1» (СРСР).

АВТОМАТИ́ЧНИЙ РАДІОКО́МПАС — див. *Радіокомпас*.

АВТОМАТИ́ЧНИЙ СИ́НТЕЗ ТЕ́КСТУ — операція, при якій на основі граматичної й семантичної інформації створюється текст природною мовою. Зворотна операція наз. *автоматичним аналізом тексту*. *Алгоритм* обробки тексту відбувається за схемою: первісний текст — проміжна штучна мова — синтезований текст. Поняття «штучна мова» розглядають широко — як будь-який набір граматичних характеристик або семантичний код. Для *машинного перекладу* первісний текст становить текст мовою оригіналу, а синтезований текст — мовою перекладу. Коли розв'язуються інформаційні задачі, синтезований текст — це певним чином видозмінений текст тією самою мовою: реферат, відповідь на запитання тощо. Заг. процедура синтезу зводиться до об'єднання мовних елементів у текст за алгоритмічними правилами.

АВТОМАТИ́ЧНОГО КЕРУВА́ННЯ ТЕО́РІЯ — розділ *кібернетики технічної*, що досліджує системи автоматичного керування (САК). Осн. завданням А. к. т. є розробка методів аналізу і синтезу САК, за допомогою якої рухові (поведінці) певного об'єкта керування можна надавати наперед визначені властивості. Одне з найважливіших завдань, що стоять перед САК, — стабілізація потрібного руху об'єкта керування, яка здійснюється з використанням принципу *зворотного зв'язку*. Оцінка якості функціонування САК за допомогою якогось критерію веде до конструювання відповідної САК, що оптимізує цей критерій. Прикладом такої оптимізації може бути задача про максимальну швидкодію, коли об'єкт керування необхідно перевести в потрібний стан за найменший час. Див. також *Автоматика*, *Автоматичне керування*.

Літ.: Беседы по автоматике. К., 1973; Теория автоматического управления. М., 1976; Современная теория систем управления. Пер. с англ. М., 1970.

В. М. Кунцевич.

АВТОМА́ТІВ ТЕО́РІЯ — розділ теоретичної кібернетики, що вивчає математичні моделі систем (або пристроїв) переробки інформації. Створення А. т. на початку 50-х рр. 20 ст. пов'язане з розвитком *обчислювальних машин*, *алгоритмів теорії*, *математичної логіки* та ін. Поняття абстрактного автомата і композиції автоматів є основним в А. т. Визначення абстрактного автомата характеризує *алгоритм* функціонування пристрою переробки *інформації*, а композиція автоматів — його структуру (побудову цього пристрою з простіших елементів). А. т. складається з абстрактно-алгебраїчної і структурної теорій та теорії імовірнісних автоматів і самоорганізовуваних систем. Абстрактно-алгебраїчній теорії досліджують еквівалентність абстрактних автоматів, способи задавання їх, швидкодію, обсяг пам'яті тощо. В ній вивчають скінченні та нескінченні автомати (в т. ч. зростаючі, регістрові автомати з періодично визначеними перетвореннями тощо). Структурна А. т. досліджує різні способи подання автоматів у вигляді сітки (структури) з елементарних автоматів. Осн. результатами структурної теорії є практичні методики побудови складних логічних сіток з автоматів, асимптотичні оцінки складності, розв'язання проблеми повноти систем елементарних автоматів тощо. Теорія імовірнісних автоматів і самоорганізовуваних систем вивчає автомати, що характеризуються випадковим вибором стану і (або) вихідного сигналу в наступний момент. Осн. задачами А. т. є аналіз (описування поведінки автоматів за алгоритмом їхнього функціонування або структурою), синтез (побудова автомата, що задовольняє задані умови) і оптимізація (перетворення алгоритму функціонування або структури автомата відповідно до деякого оптимізаційного критерію). А. т. застосовують у проектуванні й автоматизації проектування дискретних пристроїв (особливо обчислювальних машин та їхнього програмного забезпечення).

Літ.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Трахтенброт Б. А., Барздинь Я. М. Конечные автоматы (Поведение и синтез). М., 1970; Дискретная математика и математические вопросы кибернетики, т. 1. М., 1974.

В. М. Глушков.

«АВТОМАТИ́ЧЕСКАЯ СВА́РКА» — щомісячний науково-технічний і виробничий журнал. Орган Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Видається в Києві (з 1948) рос. мовою. Висвітлює теоретичні питання зварювальних процесів, проблеми *зварювання* чорних і кольорових металів та неметалів, ремонтної і зміцнюючої наплавки, паяння, а також проектування і виготовлення *зварних конструкцій*, розробки і використання *зварювальних матеріалів*, конструювання й експлуатації *зварювального устаткування* тощо. Розповсюджується в 40 країнах. Перевидається (з 1959) у Великобританії (м. Кембрідж) англ. мовою.

М. С. Зільбан.

АВТОМА́ТНА ЛАТУ́НЬ, свинцевиста латунь — легована свинцем *латунь*, призначена для швидкісної обробки на металорізальних верстатах-автоматах. Містить 56—75% Cu, 0,7—3,0% Pb, решта — цинк. З підвищенням вмісту свинцю зменшується *пластичність* А. л., але поліпшуються її антифрикційні властивості (частки свинцю є своєрідним мастилом). А. л. відзначається значною *корозійною стійкістю* в повітрі, прісній і холодній воді. *Міцність* її підвищують, додатково легуючи залізом, що також збільшує т-ру *рекристалізації*. Латунь легко піддається обробці тиском у гарячому і холодному стані. А. л. виробляють у вигляді штаб, листів, прутків, стрічок або дроту, з яких виготовляють болти, гайки, гвинти, деталі для годинників, втулок тощо.

АВТОМА́ТНА СТАЛЬ — сталь, призначена для швидкісної обробки на металорізальних верстатах-автоматах. Відзначається підвищеним вмістом сірки (0,08—0,30%)

і нерідко фосфору (0,05—0,16%), містить вуглець (0,08—0,45%), кремній (0,15—0,35%), марганець (0,6—1,55%). У А. с. вводять також свинець, селен і телур (нарізно або разом з сіркою). Ці елементи, утворюючи специфічні включення, сприяють легкому відокремленню короткої ламкої стружки від поверхні. Щоб змінити форму таких включень і утворити нові, А. с. часто розкислюють (див. *Розкислення* металів) або піддають *легуванню* кальцієвмісними добавками. Мех. властивості А. с. у поздовжньому напрямі близькі властивостям таких сталей без добавок. У поперечному напрямі *пластичність* і в'язкість А. с. трохи менші. А. с. підвищує стійкість різального інструмента (в 2—5 раз), швидкість різання (на 30—70%) і поліпшує (на 1—2 класи) якість оброблюваної поверхні. А. с. виробляють у вигляді каліброваних прутків, з яких виготовляють різні деталі приладів, автомобілів тощо.

А. Я. Заславський.

АВТОМАШИНІ́СТ (від *авто...* і франц. machiniste — машиніст) — система *автоматичного керування* рухом поїзда. Грунтується на порівнянні дійсного часу переміщення поїзда з програмним, обмеженим допустимими швидкостями, інтенсивністю гальмування. Осн. частиною А. (мал.) є *електронна обчислювальна машина,* що за показаннями датчиків швидкості поїзда і пройденого ним шляху вибирає оптимальний режим руху. Блоки програм розміщують на центр. пункті, на колії або на поїзді. А. застосовують здебільшого на з-цях (напр., на метрополітені) з невеликими інтервалами між поїздами.

Ю. П. Воїнов.

АВТОМЕТАМОРФІ́ЗМ (від *авто...* і *метаморфізм*) — зміна *магматичних гірських порід* у процесі кристалізації їх, зумовлена впливом глибинних гарячих водних розчинів (гідротерм) та летких речовин.

АВТОМІ́КСИС (від *авто..* і грец. μίξις — змішування, парування) — злиття статевих клітин (*гамет*), що належать одній особині. Те саме, що й *самозапліднення*.

АВТОМОБІ́ЛЬ (від *авто...* і лат. mobilis — рухомий) — самохідна машина, якою перевозять по безрейкових шляхах пасажирів, вантажі або спеціальне устаткування. Перші автомобілі створено наприкінці 19 (Франція, США) і на початку 20 ст. (Росія). А. поділяють на пасажирські (*легкові автомобілі* й *автобуси*), *вантажні автомобілі* (в т. ч. А.-тягачі), спеціальні — *автомобільні крани,* спортивні, пожежні та ін. Розрізняють також А. звичайної й підвищеної прохідності; залежно від типу двигуна — А. карбюраторні, дизельні, газобалонні та ін. Осн. частини А. (мал.): *автомобільний двигун,* електроустаткування, шасі й кузов, кабіна (у вантажних і деяких спец. машин). До електроустаткування належать генератор з випрямлячем і регулятором, акумулятор, система запалювання в двигуні, електр. склоочисники і склообмивники, покажчики поворотів з автом. вимкненням, блимаюча сигналізація, що попереджає про аварійний стан машини, тощо. Шасі складається з трансмісії, ходової частини і механізмів керування. Трансмісія передає обертальний момент від двигуна до ведучих коліс. Вона складається з зчеплення, *коробки передач, карданної передачі, головної передачі, диференціала* і півосей. Зчеплення роз'єднує і плавно з'єднує працюючий двигун з коробкою передач, що забезпечує плавне рушання машини з місця і зменшує ударні навантаження на деталі трансмісії. Розрізняють зчеплення фрикційні, гідравлічні, електродинамічні й комбіновані; з примусовим і автоматизованим керуванням. Ходова частина складається з рами, *переднього моста, заднього моста,* підвіски й коліс з пневматичними *шинами*. Рама є основою для кріплення механізмів А., а також кузова або кабіни і вантажної платформи. В легкових А. і автобусах застосовують безрамні конструкції, де механізми прикріплені до суцільнометалевого несучого кузова. Мости А. передають вертикальне навантаження від рами або кузова на колеса, а штовхаючі й гальмуючі зусилля — від коліс до рами або кузова. Підвіска пружно з'єднує з рамою або кузовом передній і задній мости за допомогою листових або пружинних ресор, торсіонів, пневматичних або гідропневматичних елементів, пом'якшуючи поштовхи під час руху машини. Коливання підвіски у легкових і вантажних А. гасять гідравлічні *амортизатори*. В А. є *рульове керування* і незалежно діючі гальмові системи: з робочим (ножним) гальмом, зв'язаним з усіма колесами, і гальмом стоянковим (з ручним приводом), що діє на трансмісію або тільки на задні колеса. Гальма бувають барабанні й дискові. Удосконалення конструкції А. передбачає максимальну автоматизацію керування робочими процесами агрегатів, механізмів і систем. На Україні А. виготовляють *Запорізький автомобільний завод «Комунар»*, *Кременчуцький автомобільний завод* імені 50-річчя Радянської України, *Луцький автомобільний завод, Львівський автобусний завод* імені 50-річчя СРСР. Див. також *Автомобільна промисловість*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Михайловский Е. В., Серебряков К. Б., Тур Е. Я. Автомобили. М., 1974; Краткий автомобильный справочник. М., 1975; Автомобиль. М., 1976; Отечественные автомобили. К., 1976.

В. П. Стешенко.

АВТОМОБІ́ЛЬНА ПРОМИСЛОВІ́СТЬ — галузь машинобудування, що виробляє автомобілі, агрегати, причепи і напівпричепи та запасні частини до автомобілів. До А. п. належать також підприємства по виробн. мотоциклів, моторолерів, мопедів, велосипедів та ряд суміжних з-дів. А. п. виникла в кін. 19 ст. і досягла значного розвитку на поч. 20 ст. А. п. створено в СРСР по суті за роки Рад. влади. Виробн. перших автомобілів почалося 1924 на з-ді АМО в Москві (див. *Московський автомобільний завод* імені І. О. Лихачова). За роки першої п'ятирічки (1928—32) стали до ладу великі автомоб. з-ди в Москві і Горькому. В 1937 СРСР посідав 1-е місце в Європі і 2-е місце в світі за виробн. вантажних автомобілів. Тривав розвиток А. п. і в роки Великої Вітчизн. війни в сх. районах СРСР. У післявоєнні роки введено в експлуатацію потужні підприємства А. п. в Мінську, Жодіно, Кутаїсі, Ульяновську, Москві, Тольятті та в ін. містах. За дев'яту п'ятирічку (1971—75) виробн. автомобілів у країні зросло більше як у 2 рази. У 1976 дав першу продукцію *Камський автомобільний завод*. Первістком А. п. на Україні

ВИРОБНИЦТВО АВТОМОБІЛІВ В СРСР, У Т. Ч. В УРСР

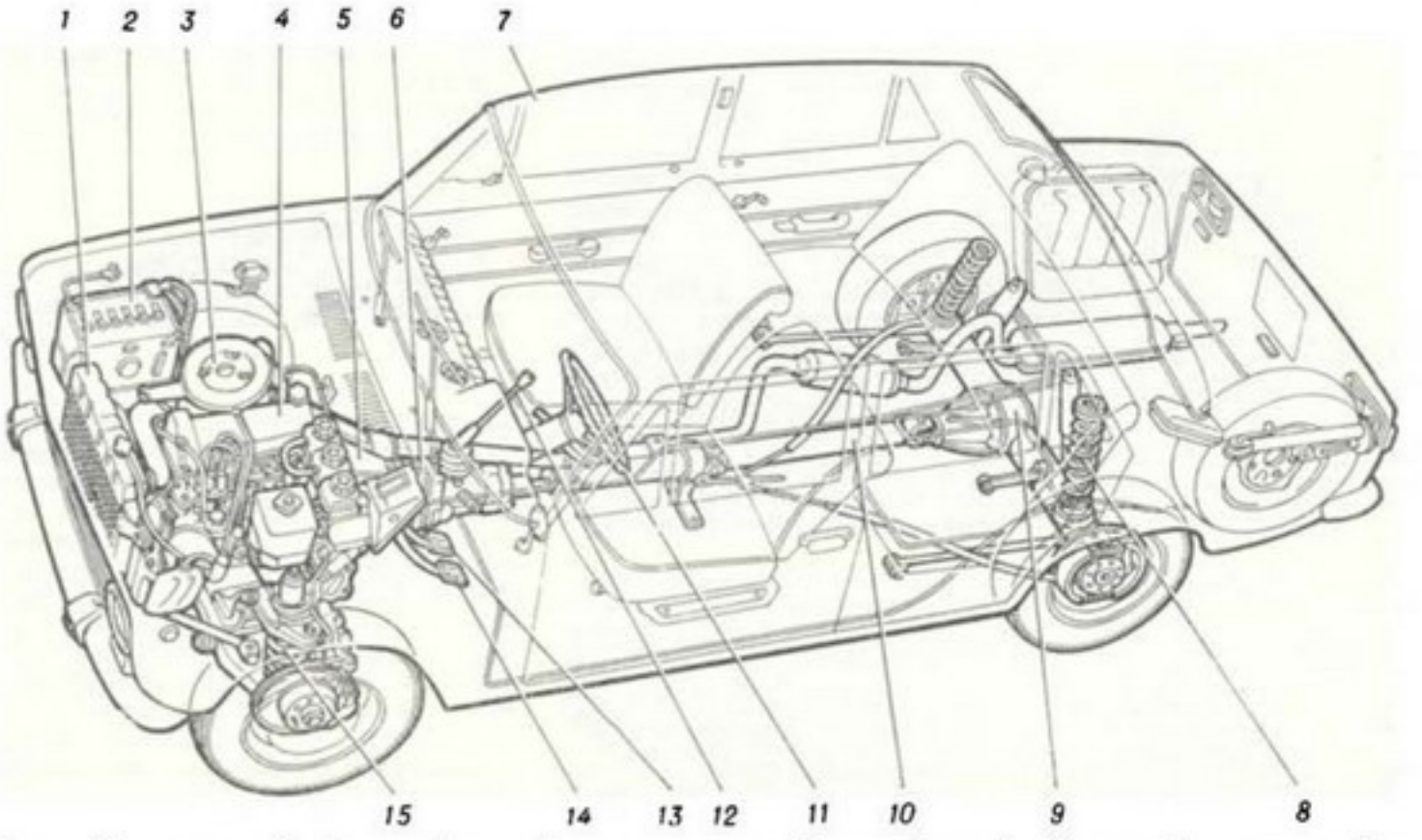

Автомобіль легковий: *1* — радіатор; *2* — акумулятор; *3* — повітряний фільтр; *4* — двигун; *5* — зчеплення; *6* — коробка передач; *7* — кузов; *8* — підвіска заднього моста; *9* — задній міст; *10* — карданний вал; *11* — рульове керування; *12* — важіль переключення передач; *13* — педаль гальма; *14* — педаль зчеплення; *15* — підвіска переднього колеса.

АВТОМОБІЛЬНИЙ ДВИГУН

був Одеський автоскладальний з-д (1945). У 1948 став до ладу *Львівський завод автонавантажувачів*, 1957 розпочато серійний випуск автобусів на *Львівському автобусному заводі* імені 50-річчя СРСР, з 1959 почав виробн. великовантажних автомобілів *Кременчуцький автомобільний завод* імені 50-річчя Радянської України, з 1960 виробн. легкових автомобілів — *Запорізький автомобільний завод «Комунар»*, з 1967 вантажно-пасажирських автомобілів — *Луцький автомобільний завод*. Поряд із зростанням виробн. продукції галузі, кількості типів автомобілів удосконалюються конструкції, підвищується рівень їхніх техніко-експлуатаційних можливостей, створюються засоби, що забезпечують зменшення забруднення повітря вихлопними газами та ін. В А. п. застосовується комплексна механізація та автоматизація виробн., широко впроваджуються спеціалізація й кооперування. В 1980 випуск автомобілів в СРСР буде доведено до 2,1—2,2 млн., у т. ч. 800—825 тис. вантажних. Зросте випуск автобусів, спец. автомобілів для с. г., торгівлі та ін. галузей, а також автомобілів для різних кліматичних зон, значно підвищаться якісні й експлуатаційні показники автомобілів, розшириться застосування дизельних двигунів в А. п. та ін. У 1975 СРСР за випуском автомобілів посідав 5-е місце в світі, 3-є — в Європі. З ін. соціалістичних країн значного розвитку А. п. досягла в Чехословаччині, Польщі, НДР. З капіталістичних країн найрозвинутішу А. п. мають США, Японія, ФРН, Франція, Великобританія, Італія. *А. В. Гнітецький*

Виробництво автомобілів (тис. шт.)

Продукція	1940		1950		1975	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Автомобілі — всього	145.4	—	362.9	18.3	1964.0	173.5
у т. ч. вантажні	136.0	—	294.4	18.3	696.0	25.7
легкові	5.5	—	64.6	—	1201.0	135.2
автобуси	3.9	—	3.9	—	67.0	12.6

АВТОМОБІЛЬНИЙ ДВИГУ́Н — тепловий або електричний двигун, яким приводять у рух *автомобілі*. До найпоширеніших теплових А. д. належать поршневі двигуни внутр. згоряння: дво- і чотиритактні (за робочим процесом), з іскровим запалюванням (бензинові) і з самозайманням пального (*дизелі*), а також із внутрішнім і зовнішнім сумішеутворенням. У карбюраторних двигунах пальна суміш (парів бензину і повітря) утворюється в *карбюраторі*; в безкарбюраторних — паливо надходить у впускний трубопровід або циліндр через спец. пристрій. У дизелях паливо змішується з повітрям у циліндрі, куди подається через форсунку насосом високого тиску. А. д. внутр. згоряння розрізняють також за кількістю і розміщенням циліндрів (напр., рядне, V-подібне), клапанів (верхнє, нижнє), робочим об'ємом (літражем) циліндрів, типом охолодження (рідинне, повітряне). Потужність карбюраторних А. д. 15—310 *квт* (20—425 *к. с.*), дизельних 30—620 *квт* (40—850 *к. с.*). Використовують також роторно-поршневі, *газотурбінні двигуни, газові двигуни*. Щоб зменшити забруднення повітря відпрацьованими газами, застосовують електричні А. д.

Літ.: Краткий автомобильный справочник М., 1975. *О. М. Бурцев.*

АВТОМОБІЛЬНИЙ КРАН, автокран — вантажно-розвантажувальна самохідна машина, змонтована на автомобільному *шасі*. Робоча частина крана — поворотна консольна стріла (виліт — 2—12 і до 22 *м*), яку в разі потреби обладнують *грейфером* Привод кранового устаткування — електричний, гідравлічний або механічний. Щоб забезпечити стійкість А. к. (мал.), застосовують додаткові виносні підпори. Вантажопідйомність А. к. 2,5—16 *т*. А. к. використовують також для буд.-монтажних робіт.

Автомобільний кран.

АВТОМОБІЛЬНИЙ ПОЇЗД, автопоїзд — автомобіль (або спеціальний тягач) з одним чи кількома *причепами* або одним *напівпричепом*. Причепи А. п. (мал.) бувають заг. призначення і спеціальні (*цистерни, рефрижератори, самоскиди*). Вони мають спільну з автомобілем (тягачем) гальмову систему (з пневматичним приводом), мережу електроосвітлення і сигналізацію. Мінімальна питома потужність двигуна 6 *квт* на 1 *т* маси, довж. А. п. до 24 *м*. Осн. переваги А. п. перед автомобілем: збільшення вантажопідйомності, продуктивності праці, зниження собівартості перевезень, зменшення витрат пального.

Автомобільний поїзд.

АВТОМОБІЛЬНИЙ СПОРТ — вид спорту, що включає різні автомобільні змагання на пересіченій місцевості та на шосе і шосейних спорудах різного типу, які проводяться на спортивних, гоночних і серійних автомобілях. Перші змагання були проведені у Франції 1894; в СРСР — 1924. А. с. включає шосейно-кільцеві перегони на замкненій звивистій трасі; шосейно-лінійні перегони по автошляхах між двома пунктами; трекові перегони на автодромах, *іподромах, велотреках, стадіонах*; заїзди на встановлення рекордів — спец. змагання на досягання найвищої швидкості; *авторалі*; фігурне водіння — виконання спец. вправ на швидкість у штучно створених проїздах; економічне водіння — змагання на найменшу витрату пального; *крос, картинг* та ін. А. с. удосконалює майстерність водія автомобіля, сприяє розвиткові витривалості, швидкості реакції, волі спортсмена. Змагання з А. с.— ефективний спосіб експериментальної перевірки нових і вдосконалення серійних конструкцій автомобілів. В СРСР діє Федерація автомоб спорту (ФАС), що входить до Міжнар. автомоб федерації (ФАІ).

АВТОМОБІЛЬНИЙ ТРАНСПОРТ — вид транспорту для перевезення вантажів і пасажирів по безрейкових шляхах. Використовується в усіх галузях нар. г-ва. Здійснює місцеві, міжміські та міжнар. централізовані перевезення пром. та с.-г. вантажів, а також вантажів для торгівлі та будівництва. А. т. тісно пов'язаний з роботою залізничного, авіа-, морського та річкового транспорту; є одним з найбільш поширених засобів сполучення на малу віддаль. Широко застосовується і для транспортування вантажів на далеку віддаль, оперативної їх доставки, зокрема продуктів, що швидко псуються, вантажів, незручних для перевезення ін. видами транспорту. А. т. зародився на поч. 20 ст. У дореволюційній Росії 1913 було 8,8 тис. автомобілів, здебільшого легкових. В СРСР А. т. почав розвиватися швидкими темпами після створення вітчизняної *автомобільної промисловості*. Постійно підвищується організаційний та тех. рівень А. т. країни. Зростає питома вага централізованих перевезень автотранспортом

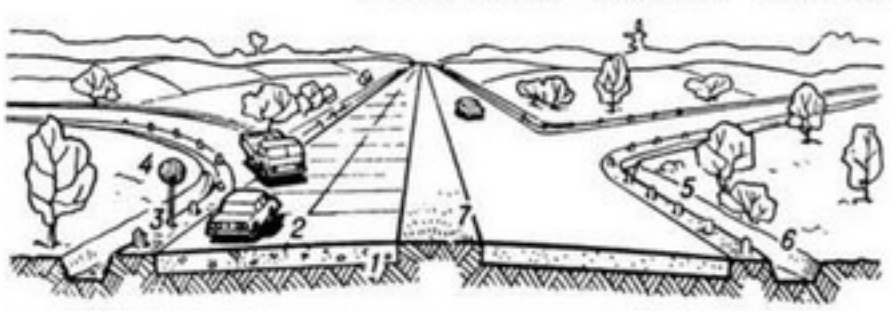

Автомобільний шлях: *1* — земляне полотно; *2* — проїзна частина; *3* — обочина; *4* — дорожній знак; *5* — огороджувальний стовпчик; *6* — кювет; *7* — розподільна смуга.

Протяжність автомобільних шляхів (тис. *км*)

Роки	Всі шляхи		у т. ч. з твердим покриттям	
	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
1940	1531.2	270.7	143.4	29.3
1965	1362.7	236.1	378.3	67.2
1975	1403.0	173.8	660.5	116.7

заг. користування, дедалі ширше впроваджуються перевезення вантажів за погодженим виробничо-трансп. процесом та графіком, засоби автоматизації управління виробничими процесами на підприємствах А. т. тощо. Здійснюється концентрація автопарку у великих спеціалізованих вантажних і пасажирських підприємствах і об'єднаннях, що забезпечує високі темпи зростання продуктивності праці і ефективності використання автотранспортних засобів.

До штучних споруд належать *тунелі, шляхопроводи, підпірні стінки,* захисні галереї. Є водовідвідні та дренажні споруди. Щоб підвищити безпеку руху, на А. ш. встановлюють *дорожні знаки,* покажчики, захисні засоби, пристрої для регулювання трансп. потоків. Уздовж А. ш споруджують *автовокзали, мотелі,* станції тех. обслуговування, *автозаправні станції* тощо. Залежно від значення у заг. трансп. мережі та від розрахункової інтенсивності руху А. ш. СРСР

Основні показники розвитку автомобільного транспорту СРСР

Показники	Одиниця виміру	1940		1965		1975	
		СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР	СРСР	у т. ч. УРСР
Вантажооборот	млрд. *т·км*	8,9	1,7	143,1	27,4	338,0	58,6
Перевезено вантажів	млрд. *т*	0,9	0,2	10,7	2,4	21,0	4,1
Пасажирооборот (автобуси)	млрд. пасажирокілометрів	3,4	0,3	120,5	24,1	303,6	69,1
Перевезено пасажирів (автобуси)	млн. чол.	590,0	29,4	18656,6	2885,3	36468,8	7089,3

А. т. УРСР розвивається як частина *єдиної транспортної мережі СРСР*. На Україну припадає (1975) 19,0% загальносоюзних вантажних автомоб. перевезень. Питома вага вантажообороту А. т. республіки у вантажообороті всього транспорту УРСР 1975 становила 7,9% (1940 — 2,1%). Регулярні перевезення пасажирів автобусами організовано (1975) в 379 містах і с-щах міськ. типу, легковими таксомоторами — в 454 населених пунктах. Місткість автобусів зросла за 1966—75 у два рази. За роки десятої п'ятирічки (1976—80) передбачено дальший розвиток А. т. Вантажооборот А. т. СРСР має зрости за цей час приблизно на 42%, у т. ч. автотранспорту заг. користування — на 45%, пасажирооборот автобусного транспорту — на 28%. На Україні передбачено збудувати й реконструювати 18—20 тис. *км* автошляхів з твердим покриттям. Буде завершено спеціалізацію автотранспортних підприємств на вантажні і пасажирські, зміцнено матеріально-тех. базу, зросте кількість автостанцій, автовокзалів, станцій тех. обслуговування. Серед соціалістичних країн найбільшого розвитку набув А. т. у Чехословаччині, НДР, Польщі, Угорщині. З капіталістичних країн А. т. найрозвинутіший у США, Великобританії, Франції, Італії та Канаді.

Ф. П. Головченко.

АВТОМОБІЛЬНИЙ ШЛЯХ — шлях для руху *автомобільного транспорту*. Осн. елементи А. ш. (мал.) — земляне полотно (на насипу або у виїмці), що є основою для *дорожнього одягу,* і штучні споруди. На земляному полотні містяться проїзна частина й обочини. Верхній шар дорожнього одягу (дорожнє покриття) роблять міцним, рівним і водонепроникним. Дуже важливо, щоб колесо автомобіля належним чином зчеплювалося з ним. Найкращими є цементо- та асфальтобетонні покриття. поділяють на 5 тех. категорій. На А. ш. найвищої (першої) категорії перспективна середньодобова інтенсивність руху в обох напрямках понад 7000 автомобілів, розрахункова швидкість — 150 *км/год*. На А. ш. найнижчої (п'ятої) категорії розрахункова інтенсивність руху менша як 200 автомобілів на добу, розрахункова швидкість — 60 *км/год*. Особливе нар.-госп. значення мають *автомагістралі*. На Україні мережа А. ш. з твердим покриттям (1975) становить 116,7 тис. *км*. До найважливіших А. ш. належать: Київ — Москва, Київ — Ленінград, Київ — Одеса, Київ — Львів, Сімферополь — Ялта — Севастополь. Див. також *Дорожньобудівні роботи.*

Найбільші автомобільні монополії

Монополії	Рік заснування	Оборот по продажу	Активи
		млн. дол., 1974	
США			
«Дженерал моторс»	1916	31 550	20 468
«Форд мотор»	1902	23 621	14 174
«Крайслер»	1925	10 971	6733
Японія			
«Тойота дзідося»	1937	5948	3901
«Ніссан дзідося»	1933	4934	4474
«Брітіш Лейленд мотор» (Великобританія)	1919	3644	2556
«Рено-Савієм» (Франція)	1895*	5342	2207
«Фольксваген-верк» (ФРН)	1930	6569	5841
«ФІАТ» (Італія)	1899	4358	4284

* «Рено»

Літ.: Кудрявцев М. М., Міхович С. І. Дорожньо-будівельні роботи. К., 1970; Сиденко В. М., Михович С. И. Эксплуатация автомобильных дорог. М., 1976.

Я. В. Хом'як.

АВТОМОБІЛЬНІ МОНОПОЛІЇ — група великих машинобудівних компаній провідних капіталістичних країн. На підприємства А. м. припадає осн. частина виробн. автомобілів у капіталістичному світі (бл. 83%, 1975) та їх збуту. Автомоб. пром-сть — одна з найбільш монополізованих галузей. У США три А. м. контролюють 95—96%, в Японії — дві — 93%, в Італії одна А. м.— 95—96% виробн. автомобілів у нац. масштабах (1976). А. м. належать до найбільших мо-

Автомобільний транспорт. Чорноморське шосе в районі Сочі. Великовантажні автомобільні перевезення. Дніпропетровськ. Контейнерні перевезення. Чернівці. Автобусний парк. Київ.

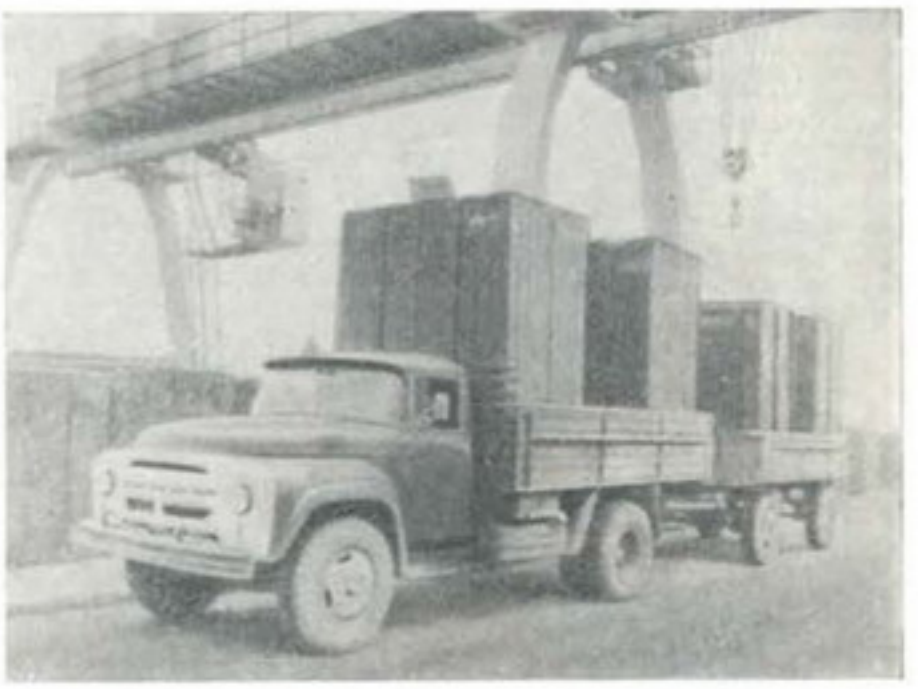

Автонавантажувач.

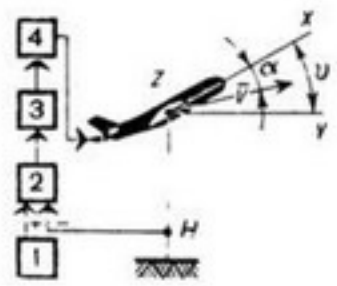

Автопілот (функціональна схема лії каналу керування висотою польоту літака): H — справжня висіряна висота польоту літака; 1 — задатчик висоти польоту літака; 2— підсилювач; 3 — пристрій, що формує керуючі сигнали; 4 —рульова машинка; z —поперечна вісь (перпендикулярна до площини малюнка); x — поздовжня вісь; α — кут атаки; v — вектор швидкості; ϑ — кут тангажу; y — лінія горизонту.

Авторадіографія. Гілка малини.

нополістичних гігантів світу за розмірами виробн. продукції. Зокрема, «Дженерал моторс» випускає 5,7—5,9 млн. (крім того, 1,5—2 млн. за межами США), «Форд», «Ніссан дзідося» — до 3—4 млн. автомобілів на рік (дані 1973—75). А. м. здійснюють свою діяльність у багатьох країнах одночасно («Дженерал моторс» — у 70, «Форд» — у 40). На їх підприємствах зайняті десятки і сотні тисяч робітників.

Між А. м. точиться гостра конкурентна боротьба на внутр. і міжнар. ринках світу, що призводить до дальшої концентрації виробн., поглинання і зрощування компаній. А. м. є широко диверсифікованими об'єднаннями, де, крім осн. продукції, виготовляють сотні видів ін. виробів, у т. ч. воєнну техніку. Вони здійснюють значний вплив на політ. курс бурж. урядів.

В. А. Колибанов.

АВТОМО́НОВ Павло Федорович (н. 10.VII 1922, с. Олександрівка Золочівського р-ну Харківської обл.) — український рад. письменник. Член КПРС з 1945. Закінчив Вищу парт. школу при ЦК Компартії України. Автор трилогії «Коли розлучаються двоє» (1959), роману «Так народжувались зорі» (1963) та повістей, присвячених боротьбі рад. підпільників і партизанів у роки Великої Вітчизн. війни. Тему війни А. продовжує розробляти у творах «Мій танк 317» (1971) і «Каштани на спомин» (1975). Працює в галузі істор.-документального нарису. Нагороджений орденами Вітчизняної війни I і II ступеня, орденом Червоної Зірки та медалями.

АВТОМОРФІ́ЗМ (від *авто...* і грец. μορφή — вид, форма) в математиці — одне з основних понять у сучасній математичній науці. Див. *Ізоморфізм* у математиці.

АВТОМОТРИ́СА (франц. automotrice. від грец. αὐτός — сам і лат. moveo — рухаю) — самохідний пасажирський або службовий залізничний вагон з двигуном внутрішнього згоряння. А. іноді має один або два причіпні вагони, становлячи з ними одну секцію. Кілька зчеплених секцій утворюють *дизель-поїзд* (А. містяться на його кінцях); керування всіма механізмами і двигунами здійснюється з одного поста. А. мають високий ккд первинного двигуна і велику потужність на 1 m маси.

АВТОНАВАНТА́ЖУВАЧ — самохідна підйомно-транспортна машина для вантажно-розвантажувальних операцій і переміщування вантажів на невелику віддаль. Осн. робоча частина А. (мал.) — вилоподібний захват. В разі потреби А. оснащують комплектом змінних пристроїв: ковшем, крановою стрілою тощо. Вантажопідйомність А. 3—5 m.

АВТОНАПУВА́ЛКА — автоматично діючий пристрій для напування сільськогосподарських тварин. Див. *Напувалка.*

АВТОНО́МІЯ (грец. αὐτονομία — незалежність) — право самостійного управління, самоврядування певної частини держави, здійснюване в межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією). Рад. А., принципові основи якої розроблені В. І. Леніним, є однією з держ.-правових форм розв'язання *національного питання*, складовою частиною *національної політики КПРС*. Вона являє собою держ. орг-цію, в межах якої здійснюються самовизначення й суверенітет соціалістичної нації. В СРСР А. існує у двох формах: А. політична (*автономна радянська соціалістична республіка*) і А. адміністративна (*автономна область, автономний округ*). Політ. А. характеризується наявністю в АРСР власної Конституції, найвищих органів держ. влади, законодавства, уряду, найвищих суд. органів.

Адм. А. поширюється на сферу управління; її правовий статус визначається спец. положеннями. В Рад Союзі кожна АРСР, авт. область і авт. округ входять до складу певної *союзної радянської соціалістичної республіки*. Їхні права гарантуються *Конституцією СРСР* і конституціями відповідних союзних республік. Кожна авт. одиниця має представництво в *Раді Національностей* Верховної Ради СРСР. У широкому розумінні А.— право на самоврядування, що ним користуються окремі підприємства, установи, організації.

А. П. Таранов.

АВТОНО́МНА ОБЛАСТЬ — в СРСР *область*, що відрізняється особливостями національного складу населення і входить до *союзної радянської соціалістичної республіки* на засадах адміністративної автономії; одна з форм здійснення нацією свого права на самовизначення. Компетенція А. о. визначається Положенням про А. о., що його затверджує Верховна Рада відповідної союзної республіки. Кожна А. о., незалежно від кількості населення, має 5 представників у *Раді Національностей* Верховної Ради СРСР. Органом держ. влади в А. о. є обласна Рада народних депутатів. В СРСР (1977) є 8 А. о.: в РРФСР — Адигейська, Горно-Алтайська, Єврейська, Карачаєво-Черкеська, Хакаська; в Аз. РСР — Нагірно-Карабахська; в Груз. РСР — Південно-Осетинська; в Тадж. РСР — Горно-Бадахшанська.

АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА (АРСР) — радянська соціалістична республіка, що входить до складу *союзної радянської соціалістичної республіки* на основі політичної *автономії* і здійснює держ. владу на автономних засадах; одна з форм національної державності, втілення суверенітету нації. Кожна АРСР має свою територію і Конституцію, свої найвищі органи державної влади — Верховну Раду і Президію Верховної Ради, уряд — Раду Міністрів, Верховний Суд. В усіх АРСР є прокурор авт. республіки. Громадянин АРСР є громадянином відповідної союзної республіки і СРСР. Конституцію АРСР затверджує Верховна Рада союзної республіки.

Кожна АРСР, незалежно від кількості населення, має 11 представників у *Раді Національностей* Верховної Ради СРСР. АРСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР і союзної республіки, через найвищі органи державної влади і управління відповідно Союзу РСР і союзної республіки. АРСР сприяє здійсненню повноважень Союзу РСР і союзної республіки на своїй території, проводить у життя рішення органів державної влади і управління Союзу РСР і союзної республіки. АРСР має широку компетенцію: приймає Конституцію і здійснює контроль за її додержанням; визначає районний поділ, законодавство АРСР; затверджує свій нар.-госп. план і бюджет та звіт про його виконання; встановлює держ. і місц. податки, збори і неподаткові доходи, керує виконанням бюджетів відповідних місц. Рад; керує страховою та ощадною справою; здійснює управління пром., с.-г. і торг. підприємствами та орг-ціями респ. підпорядкування, а також керівництво місц. пром-стю; контроль і нагляд за станом і управлінням підприємств, підпорядкованих органам СРСР і союзної республіки; керівництво та контроль за порядком користування землею, надрами, лісами і водами; керівництво соціально-культ. будівництвом. АРСР має свою столицю. Держ. гербом і прапором АРСР є держ. герб і прапор відповідної союзної республіки. В СРСР (1977) 20 АРСР: в РРФСР — Башкирська, Бурятська, Дагестанська, Кабардино-Балкарська, Калмицька, Карельська, Комі, Марійська, Мордовська, Північно-Осетинська, Татарська, Тувинська, Удмуртська, Чечено-Інгушська, Чуваська, Якутська; в АзРСР — Нахічеванська; в Груз. РСР — Абхазька і Аджарська; в Узб. РСР — Каракалпацька. Див. також статті про окремі автономні республіки.

АВТОНО́МНИЙ ЛАНДША́ФТ — ландшафт вододілів, характерною особливістю якого є те, що процеси грунтоутворення й розвиток рослинності тут відбуваються незалежно від грунтових вод.

АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — в СРСР національно-державне утворення, що входить до складу краю або області; одна з форм радянської *автономії*. В СРСР є 10 А. о. (всі в складі РРФСР): Корякський, Чукотський, Таймирський, Евенкійський, Ненецький, Агинський Бурятський, Комі-Перм'яцький, Усть-Ордынський Бурятський Ханти-Мансійський, Ямало-Ненецький. Кожний А. о. безпосередньо представлений у Верховній Раді СРСР. Від А. о. обирають одного депутата до *Ради Національностей*. Органом державної влади в А. о. є окружна Рада нар. депутатів. Закон про А. о. затверджує Верховна Рада союзної республіки.

АВТОПІЛО́Т (від *авто...* і франц. pilote — провідник) — пристрій для автоматичного керування літальним апаратом. Ідею та схему А. запропонував (1898) К. Е. *Ціолковський*. А. забезпечує автом. зліт і посадку, витримує заданий курс, швидкість і висоту польоту.

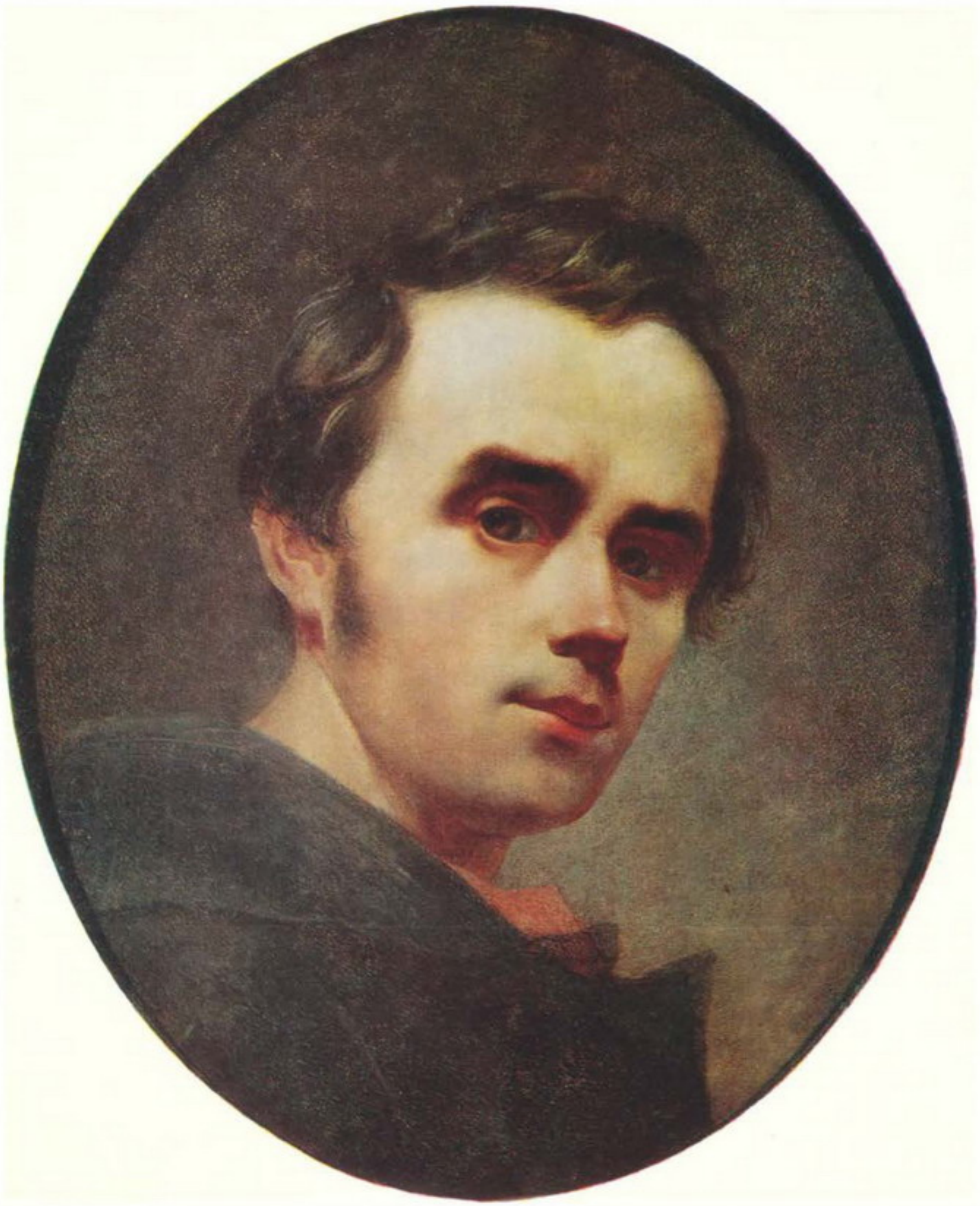

До ст **Автопортрет.**
Т. Г. Шевченко. Автопортрет 1840–41 Київський державний музей Т Г Шевченка.

До ст. **Айвазовський І. К.**

1. Буря. 1872. Київський музей російського мистецтва.

2. Млин на березі річки. Україна. 1880 Державна Третьяковська галерея

стабілізує центр мас літального апарата на заданій траєкторії, виконує за певною програмою пілотажні еволюції (напр., протизенітні). А. діє за допомогою кількох (не менше як три) каналів керування, або стабілізаторів (за кількістю можливих кутових переміщень літального апарата), повертаючи апарат в разі порушення заданого режиму польоту в первісне положення. Так, у каналі керування висотою польоту літака (мал.) справжня і задана висоти, значення яких перетворено на електр. напругу, порівнюються, і з підсиленої різниці їх формується керуючий сигнал. Від діяння цього сигналу рульова машинка відхиляє руль висоти, внаслідок чого літак повертається навколо осі *z*, що викликає зміну кута тангажу (тобто кута між поздовжньою віссю літака і горизонтальною площиною), а разом з ним і кута атаки. Це спричинюється до зміни *підйомної сили*, отже, й висоти. А. є гол. частиною автоматизованих бортових систем керування літальними апаратами. *А. Г. Шевельов.*

АВТОПОЛІПЛОЇДІЯ (від *авто...* і *поліплоїдія*) — більш як двократне збільшення в клітинах організму вихідного для виду набору *хромосом*. Відбувається внаслідок нерозходження *хроматид* у *мітозі* або гомологічних (парних) хромосом у *мейозі*. Організми, клітини яких мають 3 і більше вихідних для виду набори хромосом, наз. автополіплоїдами. А. має значення в *онтогенезі* і *філогенезі* (видоутворенні) рослин і (значно рідше) тварин. А. викликають штучно з метою створення нових форм і сортів с.-г. рослин.

АВТОПОРТРЕ́Т — портрет художника, виконаний ним самим (найчастіше за допомогою одного або кількох дзеркал). В А. художник виражає свою самосвідомість, свої творчі принципи. А. відомий з античних часів (*Фідій*). Значного розвитку набув за доби *Відродження*, коли склався як окремий різновид портретного жанру (*Мазаччо, С. Боттічеллі, Рафаель, А. Дюрер, Тіціан*). Видатні зразки психологічного А. в 17 ст. створили *Рембрандт*, Н. *Пуссен*. У 19 — на поч. 20 ст. А. досяг високого розвитку в творчості рос. (О. *Кіпренського*, І. *Рєпіна*, В. *Сєрова*, П. *Кончаловського*, *С. Коньонкова*) і зх.-європ. (П. *Сезанна*, В. *Ван-Гога*) художників. Одним із зачинателів укр. А. був Т. *Шевченко*. В укр. рад. мистецтві над А. працювали А. *Ерделі*, І. *Їжакевич*, О. *Шовкуненко*, В. *Касіян*. Серед сучас. майстрів А.— І. *Кавалерідзе*, Т. *Яблонська*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

АВТОПРОКЛАДА́Ч — прилад, що автоматично прокладає на навігаційній карті *курс судна*. Дія А. грунтується на показаннях *гірокомпаса*, *лага* та сигналах *радіонавігаційної системи*.

А́ВТОР [лат. au(c)tor — творець] — особа, яка створила літературний або мистецький твір, здійснила наукове дослідження, зробила відкриття або винахід. Має право видавати свою працю під власним чи прибраним ім'ям, укладати видавничі угоди, одержувати передбачену законом винагороду. Див. *Авторське право*.

АВТОРАДІОГРА́ФІЯ, радіоавтографія — утворення фотографічних зображень внаслідок діяння на фотоплівку випромінювання радіоактивних елементів, які є в досліджуваних об'єктах (мал.). Метод дослідження розподілу радіоактивних речовин у цих об'єктах. Застосовується в біології, медицині, техніці тощо, де використовують ізотопні індикатори (див. *Атоми мічені*).

АВТОРА́ЛІ (від *авто...* і англ. rally — зліт, збір) — комплексні змагання з *автомобільного спорту* на точність додержання заданого графіка руху за певним шляховим маршрутом. Осн. завдання учасників — своєчасно прибути на пункти контролю часу; за запізнення або передчасне прибуття нараховуються штрафні очки. В А. можуть бути включені додаткові випробування — перегони по шосе, доріжках іподрому, подолання крутого підйому, фігурне водіння та ін.

АВТОРЕФЕРА́Т (від *авто...* і *реферат*) — короткий виклад автором своєї наукової праці (напр., А. дисертації).

АВТОРИТАРИ́ЗМ [від лат. au(c)toritas — влада, вплив] — система організації політичної влади, притаманна державам експлуататорського суспільства. Характеризується відсутністю або фіктивністю демократичних інституцій, зосередженням у руках однієї особи або невеликої групи осіб необмеженої влади, що спирається на військ.-каральний апарат тощо. При А. нар. маси позбавлені будь-яких можливостей контролювати формування і діяльність *влади державної*. Для А. властиві демагогія, розпалювання расової і нац. ворожнечі, використання реліг. забобонів. В умовах *загальної кризи капіталізму*, наростання класової боротьби монополістичні кола намагаються ліквідувати навіть обмежені інститути бурж. демократії і замінити її диктатурою найреакційніших сил. Ознаками А. є видання надзвичайних законів, терористичні методи розправи з опозицією, заборона комуністичних і робітн. партій. Див. також *Автократія*, *Фашизм*

АВТОРИТЕ́Т (нім. Autorität, від лат. auctoritas — влада, вплив) — загальновизнаний вплив, що його справляють на переконання і поведінку людей, життя і діяльність суспільства певна особа, група людей чи соціальний інститут завдяки їхнім особливостям чи заслугам. А. буває економічний, правовий, політичний, моральний, науковий та ін. відповідно до форм його вияву в різних сферах суспільного життя. Система А.— необхідна умова розвитку сусп.-істор. практики. В антагоністичному суспільстві А., яким ідеологи експлуататорських класів наділяють осіб, ідеї і установи, що служать їхнім інтересам, грунтується на різних формах примусу, демагогії, обману трудящих. В умовах соціалізму особливого значення набуває моральний А., який визначається сумлінним служінням особи, сусп. інституту інтересам народу, відданістю справі комунізму. Загальновизнаним є А. Рад. держави на міжнар. арені завдяки її послідовній боротьбі за мир і безпеку людства. Для сучас. бурж. філософії характерні дві тенденції у тлумаченні А.: з одного боку — *авторитаризм* з його вимогою безумовного підкорення А. (*фашизм*), з другого — *нігілізм*, заперечення будь-якого А. (*анархізм*). Розкриваючи об'єктивні умови формування А., марксизм-ленінізм обгрунтовує сутність справжнього А., що виключає некритичне ставлення до осіб і грунтується на об'єктивній оцінці їхньої діяльності.

А́ВТОРСЬКЕ ПРА́ВО — 1) Сукупність правових норм, що регулюють відносини, пов'язані з створенням і використанням творів науки, літератури і мистецтва; частина *цивільного права*. Рад. А. п. має на меті охороняти інтереси авторів, сприяти розвиткові творчості, використанню її досягнень у сусп. інтересах, для культ. збагачення народу, утвердження комуністичного світогляду. Осн. норми А. п. встановлено загальносоюзним (Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік) і республіканським (в УРСР — розділ IV ЦивК УРСР) законодавством. З приєднанням СРСР 1973 до *Всесвітньої (Женевської) конвенції 1952* про авторське право норми рад. А. п. приведено у відповідність з цією конвенцією. А. п. поширюється на будь-який твір незалежно від його призначення, цінності чи способу відтворення (рукопис, переклад, зображення, креслення, звукозапис тощо). 2) Право автора відтворювати і розповсюджувати твір усіма дозволеними законом способами під своїм іменем, псевдонімом або анонімно, право на недоторканність твору, на одержання винагороди при його використанні. Використання твору ін. особами, в т. ч. переклад ін. мовою, дозволяється, як правило, за згодою автора або його спадкоємців і відбувається на підставі *авторського договору*. Винагорода при цьому визначається відповідно до затверджених ставок *гонорару авторського*, а якщо таких немає,— за згодою сторін. Передача творів рад. авторів для використання за кордон, так само як і використання творів зарубіжних авторів у СРСР, здійснюється через Всесоюзне агентство по авторських правах. В УРСР діє Укр. відділення цього агентства (див. також *Міжнародне авторське право*). Без згоди автора і безоплатно використання твору можливе, напр., при відтворенні в наук. і критичних працях, навчальних і політ.-освітніх виданнях, інформації про видання творів, при створенні нового, творчо самостійного твору (крім переробки на драм. твір або сценарій), а також у виданнях спец. шрифтом для сліпих. Належні громадянинові А. п. діють протягом його життя і 25 років після його смерті; вони переходять у спадщину, крім права на ім'я та ін. прав, що встановлюються законодавством союзної республіки. А. п.

До ст. **Автопортрет.**

В. І. Касіян. Автопортрет. Олівець. 1952. Приватна збірка. Київ.

О. А. Кіпренський. Автопортрет. 1828. Державна Третьяковська галерея.

Рембрандт. Автопортрет. Офорт. 1639.

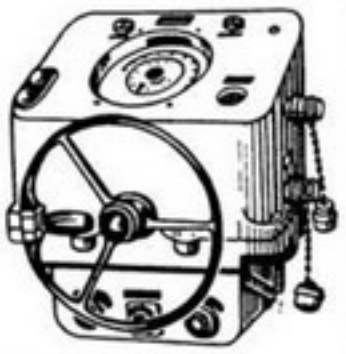

Авторульовий.

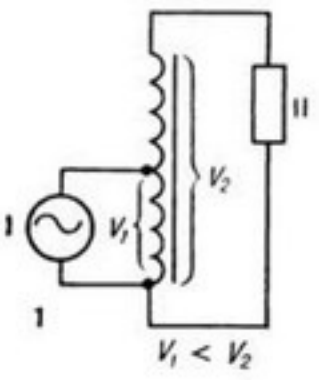

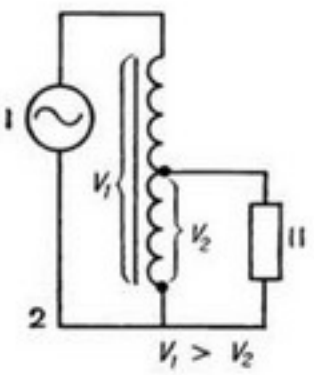

Автотрансформатори:
1 — підвищувальний;
2 — знижувальний;
I — джерело струму;
II — навантаження.

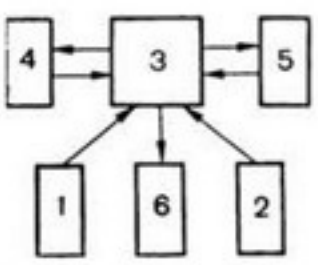

Автоштурман (функціональна схема):
1 — вимірник курсу;
2 — вимірник швидкості;
3 — обчислювач;
4 — пульт введення та індикації навігаційних параметрів;
5 — система корекції координат;
6 — пристрій для передавання сигналів відхилення від заданого маршруту в автоматичну систему керування літальним апаратом.

орг-цій (на наук. збірники, енциклопедичні видання, кіно- та телефільми тощо) діють безстроково. А. п. захищаються судом шляхом поновлення порушеного права, напр., встановленням обов'язку порушника внести відповідні зміни в опублікований твір, припинити дальший випуск або розповсюдження твору без згоди автора, виплатити йому винагороду.
А. п. в ін. соціалістичних країнах грунтується на тих самих засадах, що й А. п. в СРСР.
У капіталістичних країнах, де творчі досягнення розглядаються як товар, А. п. захищає насамперед монопольні права підприємців, віддаючи їм перевагу перед сусп. інтересами і правами автора.

Є. Ф. Мельник.

А́ВТОРСЬКЕ СВІДО́ЦТВО — в СРСР документ, що засвідчує визнання винаходом зазначеної в ньому технічної пропозиції та авторство осіб, які його створили. Право використання винаходу належить Рад. д-ві, яка вживає заходів до його реалізації, враховуючи доцільність впровадження винаходу. За винахідником, що одержав А. с., визнається право авторства, право на винагороду та пільги відповідно до Положення про відкриття, винаходи і раціоналізаторські пропозиції, яке введено в дію з 1.I 1974. Див. також *Винахідницьке право.*

А́ВТОРСЬКИЙ ДО́ГОВІР — угода між автором і заінтересованою організацією про використання твору науки, літератури, мистецтва. В СРСР, залежно від способу використання твору, розрізняють А. д. про видання, перевидання літ. твору, його використання в кіно- або телефільмі, радіо- або телепередачі, пром. використання, переклад ін мовою, переробку на твір ін. виду або жанру тощо. В А. д. обумовлюються спосіб і строк використання твору, час його подання автором, винагорода, яка визначається в межах чинних ставок *гонорару авторського.* А. д., крім угод про публікацію в періодичних та енциклопедичних виданнях, згідно з ст. 500—509 ЦивК УРСР обов'язково укладають у письмовій формі (відповідно до типових договорів — видавничого, постановочного, сценарного та ін.).

Є. Ф. Мельник.

А́ВТОРСЬКИЙ НА́ГЛЯД — в СРСР нагляд проектних організацій за будівництвом нових, реконструкцією та розширенням діючих підприємств, будинків та споруд. А. н. підлягають: об'єкти пром-сті, транспорту, меліорації і водного г-ва, зв'язку, енергетики та с. г., проектами яких передбачено застосування складних буд. рішень, нових *будівельних конструкцій, будівельних матеріалів* та технологічних процесів. А. н. здійснюють за будівництвом експериментальних об'єктів; за комплексною забудовою мікрорайонів у столицях союзних республік та деяких великих містах; за будівництвом підприємств, будинків та споруд у сейсмічних районах тощо. Нагляд проводять автори та співавтори проекту протягом усього періоду будівництва та здачі об'єкта в експлуатацію. Вони мають право забороняти застосування конструкцій та матеріалів, які не відповідають тех. документації, припиняти роботи, не передбачені проектом, та ін.

Літ.: Положение об авторском надзоре проектных организаций за строительством предприятий, зданий и сооружений. М., 1974.

АВТОРУЛЬОВИ́Й, гірорульовий — електронавігаційний прилад, за допомогою якого автоматично утримують судно на заданому курсі або змінюють його курс. Дія А. (мал.) грунтується на автом. вмиканні рульового пристрою, якщо судно відхилилося від курсу. А. з'єднаний з *гірокомпасом* або ін. покажчиками напряму.

АВТОСТЕРИ́ЛЬНІСТЬ, (від *авто...* і *стерильність*), самостерильність, самобезплідність — нездатність квіткових рослин утворювати нормальне насіння або насіння взагалі при запиленні приймочки пилком тієї самої квітки чи інших квіток тієї самої рослини. Ступінь А. неоднаковий у різних рослин одного й того самого сорту або виду і змінюється під впливом зовн. умов, залежно від етапу розвитку рослини. А. характерна для деяких сортів яблуні, груші, вишні, жита тощо. А.— одне з пристосувань, що забезпечує *перехресне запилення.*

АВТОСТО́П (від *авто...* і англ. stop — зупинка) — 1) Пристрій для автоматичного зупинення залізничного поїзда. А. виключає можливість аварії через неуважність машиніста до заборонних сигналів. Діє на гальмову систему поїзда відповідно до сигналів залізничного *автоблокування* через *рейкове коло* або точкові індуктори. 2) Система організованого (за певними правилами) використання туристами попутного автотранспорту.

АВТОСУГЕ́СТІЯ (від *авто..* і лат. suggestio — навіювання) — вплив людини на свою психіку. Див. *Самонавіювання.*

АВТОТИ́ПІЯ (від *авто...* і грец. τύπος — слід, відбиток) — фотомеханічний спосіб відтворення півтонових зображень засобами *високого друку.* За способом А. оригінал зображення поділяють, фотографуючи через *растр,* на точки, діаметр яких збільшується з посиленням тону. Потім растровий *негатив* копіюють на металеву (гол. чин. цинкову) пластинку, травлять її азотною к-тою (див. *Металографія*), створюючи рельєфне позитивне зображення (форму високого друку) — растрове (автотипне, сітчасте) *кліше.* А. застосовують для поліграф. відтворення фотознімків, творів олійного живопису, акварельних малюнків тощо. А. наз. також відбиток з растрового кліше.

АВТОТОМІ́Я (від *авто...* і грец. τομή — відсікання), самокаліцтво — мимовільне відкидання твариною частин тіла при різкому подразненні їх. А.— здебільшого захисна реакція; є рефлекторним процесом. А. властива багатьом безхребетним (напр., деякі гідроїдні поліпи і актинії відкидають щупальця, морські зірки, офіури, морські лілії — промені, голотурії — нутрощі, деякі ракоподібні — клішні), а з хребетних — лише ящіркам (відкидають хвіст). А. відома і як пристосування до розмноження (напр., у деяких кільчастих і малощетинкових червів). А. супроводиться *регенерацією.*

АВТОТРА́НСПОРТНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ І ПРОЄ́КТНИЙ ІНСТИТУ́Т — наукова установа Міністерства автомобільного транспорту УРСР. Організований 1971 у Києві на базі Державного автомобільно-дорожнього н.-д. ін-ту. В складі установи відділення АСУ, технологічні і конструкторські відділення, проектна частина і дослідний з-д «Автотехніка». Відділення у Ворошиловграді, Донецьку й Одесі. Осн. напрями роботи: розроблення методів організації і прогресивної технології перевезень вантажів і пасажирів, перспектив розвитку автомоб. транспорту; підвищення його техніко-екон. ефективності, складання проектів будівництва нових і реконструкції діючих підприємств.

А. М. Мансуров.

АВТОТРАНСФОРМА́ТОР — трансформатор, у якого первинна і вторинна обмотки мають спільну частину. Перевага А. (мал.) перед трансформатором полягає в економії кольорових металів, з яких виготовляють обмотки. Широко застосовують А. з плавним регулюванням вихідної напруги, де навантаження підключають до контактів, що рухаються по витках обмотки. Такі А. дають можливість при змінній первинній напрузі зберігати сталу вторинну. А. використовують в одно- та трифазних колах енергосистем, систем автоматики й радіоелектроніки (пуск потужних електродвигунів, *релейний захист* та ін.).

А. В. Зирін.

АВТОТРО́ФИ (від *авто...* і грец. τροφή — їжа), автотрофні організми — організми, що синтезують усі необхідні для їхнього життя органічні речовини з неорганічних речовин. До А. належать рослини, що містять хлорофіл і синтезують органічні речовини за допомогою сонячної енергії (див. *Фотосинтез*), та деякі бактерії, що використовують для цього енергію хім процесів (див. *Хемосинтез*).

АВТОФАЗУВА́ННЯ (від *авто...* і грец. φάσις — прояв) — явище автоматичного підтримання синхронізму (*резонансу*) між рухом частинок і змінами прискорюючого електричного поля в *прискорювачах заряджених частинок.* Відкрили В. Й. *Векслер* (1944) і Е.-М. *Макміллан* (1945). На основі А. працює багато типів прискорювачів: циклічні прискорювачі електронів (*синхротрони*) енергією до 7 *Гев* і протонів (*синхрофазотрони, фазотрони* та ін.) енергією до 75 *Гев*, лінійні резонансні прискорювачі протонів енергією до 70 *Мев* та ін.

АВТОФЕРТИ́ЛЬНІСТЬ (від *авто...* і *фертильність*), самофертильність, самоплідність — здатність рослин утворювати нормальне насіння при запиленні приймочки пилком тієї самої квітки. А. характерна для пшениці, ячменю, проса, айви, помідорів тощо.

АВТОХО́РІЯ (від *авто...* і грец. χωρέω — просуваюсь), саморозкидання — поширення плодів, насіння, спор та вегетативних частин рослинного організму за допомогою пристосувань самої рослини, без діяння зовнішніх агентів. Розрізняють різні форми А.: активне розкидання насіння з тріснутого стиглого плода (механохорія); заривання плодів у грунт (геокарпія); осипання плодів і насіння лише під впливом сили тяжіння (барохорія).

АВТОХТО́НИ (грец. αὐτόχθων — місцевий, корінний) — 1) Корінні споконвічні або давнішні жителі країни чи місцевості. Те саме, що й *аборигени*. На території Сх. Європи, в т. ч. на території сучас. України, А. були *слов'яни*, про це свідчать писемні джерела та археол. матеріали. 2) А. в біології — організми, що поширені там, де вони й виникли в процесі еволюційного розвитку. Напр., А. України є свиня дика, сіра сова, дуб звичайний, клен гостролистий та ін. Див. також *Алохтони*.

АВТОХТО́ННІ ВІ́ДКЛАДИ — відклади, що утворилися на місці залягання *материнської породи* (первинні каоліни, глини) або залягають на місці свого виникнення (вапняки коралових рифів, кам'яне вугілля). Див. також *Алохтонні відклади*.

АВТОШЛЯХОВИ́Й МІСТ — міст для руху *автомобільного транспорту*. Складається з прогонових будов, на яких розміщені проїзна частина (шир. 6 — 25 *м* і більше) і тротуари (шир. не менше як 1 *м*), та підпор. Розрізняють А. м. одно- і багатопрогонові; з рухом по верху, по низу й посередині (залежно від розміщення проїзної частини); бетонні, залізобетонні, металеві, кам'яні і дерев'яні; балкової, аркової, висячої та комбінованих конструкцій. А. м. бувають також високо- і низьководні, розвідні та наплавні. На Україні найбільшими є Московський міст через Дніпро в Києві (мал.), міст через Старий Дніпро в Запоріжжі

Я. В. Хом'як.

АВТОШТУ́РМАН (від *авто...* і голл. stuurman — стерновий)—авіанавігаційний пристрій, що автоматично і безперервно прокладає шлях літального апарата. А. (мал.) являє собою комплекс взаємозв'язаних приладів, які визначають поточні координати літального апарата відносно будь-якого пункту *авіалінії*, коригують їх, формують і передають керуючі сигнали в автом. систему керування літальним апаратом, накреслюючи його шлях на планшеті чи на екрані. За допомогою *автопілота* А. може керувати польотом літака без участі льотчика. Розрізняють А. простої інструментальної *навігації* (в яких координати літального апарата обчислюються без урахування дії вітру), А. з частковою автоматизацією (в які виміряні приладами дані про швидкість та напрям вітру вводять вручну) і автоматизовані А. (в яких пройдену літальним апаратом віддаль знаходить, керуючи системами корекції його координат, *електронна обчислювальна машина*). А. застосовують у комплексі з ін. аеронавігаційними приладами (астр., радіотех. тощо).

В. В. Козарук.

АВУА́РИ (франц. avoir — майно, власність) — вклади осіб і установ у закордонних банках, а також чеки, векселі, перекази та акредитиви, виписані в іноземній валюті. В широкому розумінні А.— майно, гроші тощо, за рахунок яких проволять платежі по зобов'язаннях їхнього власника.

АГА́ (тюрк.— пан) — в *Османській імперії* титул молодших і середніх воєначальників та форма звертання до них. У війську *яничарів*—генеральський чин. У сучас. Туреччині — заможний землевласник, куркуль.

А́ГА (Bufo marinus) — тварина класу земноводних роду *ропуха*. Поширена в Пд. і Центр. Америці. Довж. тіла до 25 *см*. Характерні півмісяцеві кісткові виступи на голові, що оточують верхні повіки, і великі привушні залози — паротиди. Шкірні та привушні залози виробляють отруйний секрет. Самка відкладає до 35 тис. ікринок. Способом життя та характером живлення А. мало відрізняється від ін. ропух. А. знищує шкідників на плантаціях цукр. тростини. Іл. с. 52.

В. І. Таращук.

АГАБАЛЬЯ́НЦ Едуард Гаспарович (н. 4.VII 1932, Ростов-на-Дону) — український рад. хімік, доктор хімічних наук (з 1974). Член КПРС з 1972. Закінчив (1957) Кишинівський ун-т. З 1977 працює в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР. Осн. праці присвячені регулюванню реологічної стійкості *(див. Реологія)* структурованих колоїдних систем і міцнісних властивостей дисперсних матеріалів в екстремальних умовах. Державна премія УРСР, 1969.

АГА́ВА (Agave) — рід рослин род. амарилісових. Укорочене стебло біля основи має розетку видовжених, часто м'ясистих і колючих листків. На високому квітконосі (у деяких видів до 12 *м*) суцвіття з великою кількістю (до 17 тис.) двостатевих квіток. Цвіте на 15—30-му році життя. Після достигання надземна частина рослини відмирає. Плід — коробочка. Бл. 300 видів, поширених на Пд. США, в Мексиці, тропіках Лат. Америки. В Європу А. завезена з амер. континенту. В СРСР на Кримському та Кавказькому узбережжі Чорного м. вирощують як декоративну рослину. З листя деяких видів А. одержують грубе волокно; з цукристого соку, зібраного перед початком цвітіння, готують алкогольні напої. Культивують у тропічних і субтропічних країнах. Багато видів А. розводять як оранжерейні та кімнатні рослини. Іл. с. 52.

АГАДЖАНЯ́Н Степан Меліксетович [16 (28).XII 1863, Шуша, тепер Нагірно-Карабах. а. о. — 13.XII 1940, Єреван] — вірменський рад. живописець, нар. художник Вірм. РСР (з 1938). Учився в художній студії в Марселі (1886—90) та в Академії Жюльєна в Парижі (1897—1900). Серед творів: «Комсомолка» (1930), «Червоний командир» (1931), портрети В. Гаспарян (1907), С. Саакяна (1940), автопортрети (1925—26).

АГА́КОВ Леонід Якович (н. 18. IV 1910, село Канаш, тепер місто Чуваської АРСР) — чуваський рад. письменник. Член КПРС з 1943. Автор п'єс «Обман» (1931), «Могутність» (1932); повістей «Якось навесні» (1939) — про революц. перетворення чувас. села, «Хлопчик із Юманли» (1964) — про виховання молодого покоління; збірок сатиричних оповідань «Козли» (1959), «Дорогий зять» (1962), «Добрі ліки» (1967) та ін. Роман «Надія» (1971) — на воєнно-патріотичну тему.

Тв.: Укр. перекл. — Постаріти неможливо.— Сім пар постолів. В кн.: Оповідання чуваських письменників. К., 1964; Солдатські діти. К., 1974.

АГАМЕ́МНОН (Ἀγαμέμνων) — у грецькій міфології цар Мікен чи Аргосу, брат *Менелая*. За «*Іліадою*», під час Троянської війни уславився мужністю, але був користолюбний і владний. Після зруйнування Трої А. повернувся на батьківщину, де загинув від рук своєї дружини *Клітемнестри* і її коханця Егіста. До образу А. зверталося багато письменників (Есхіл, Евріпід, Расін та ін.).

АГА́МОВІ (Agamidae) — родина *ящірок*. Різноманітні за розмірами (від кількох сантиметрів до 1 *м*), і зовн. виглядом; мають добре розвинені кінцівки й довгий неламкий хвіст. Характерними для А. є акродонтні (прикріплені до зовн. країв щелепних кісток) зуби. Тіло сплюснуте зі спини й живота (у наземних А.) чи з боків (у деревних). Окремі види мають химерний вигляд (молох, парусна ящірка, літаючий дракон та ін.) або набирають його у збудженому стані. Багато А. можуть швидко змінювати забарвлення. Живляться комахами та ін. безхребетними, деякі рослиноїдні. Родина об'єднує 34 роди і бл. 300 видів, поширених у Пд.-Сх. Європі, Африці, Серед., Центр. та Пд. Азії, Австралії та на багатьох о-вах Тихого ок. В СРСР (Кавказ, Серед. Азія) поширені 2 роди: агама (Agama) — 7 видів і *круглоголовка*. Викопні А. відомі починаючи з еоцену (Європа). Іл. с. 52.

В. І. Таращук.

АГАНБЕГЯ́Н Абел Гезевич (н. 8.X 1932, Тбілісі) — рад. економіст, акад. АН СРСР (з 1974). Член

С. М. Агаджанян. Автопортрет. 1926. Картинна галерея Вірменії в Єревані.

Автошляховий міст (Московський) через Дніпро в Києві. 1976.

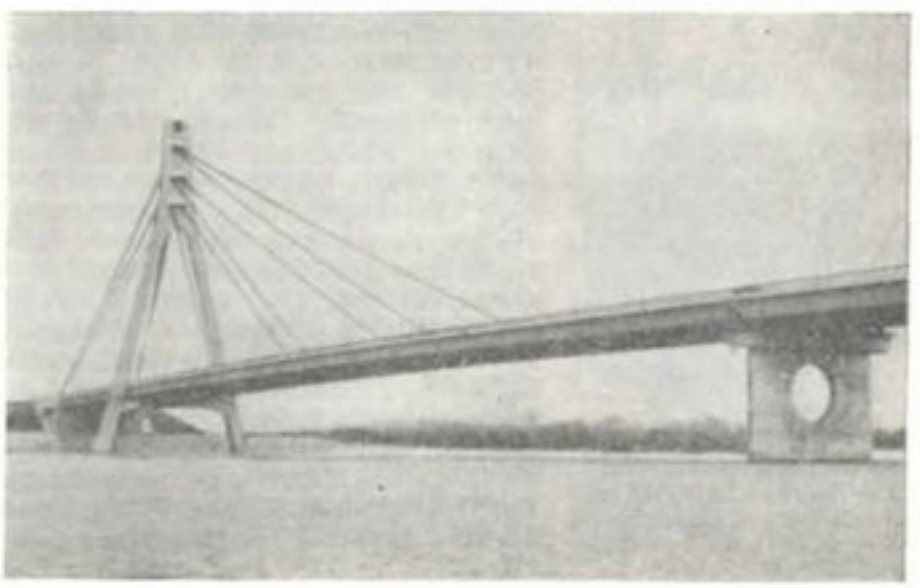

Ага.

Агамові.
Агама степова.

Агава американська:
1 — верхня частина рослини і розетка листків; *2* — суцвіття; *3* — окрема квітка.

КПРС з 1956. Закінчив Московський держ. екон. ін-т (1955). З 1966 — директор Ін-ту економіки і організації пром. виробн. Сибірського відділення АН СРСР. Праці з питань продуктивності праці, заробітної плати; розробки нар.-госп. галузевих і районних моделей для оптимального перспективного планування тощо.

Тв.: Статистические модели в оптимальном отраслевом планировании. М., 1975.

АГА́НЬЯ — місто, адм. центр о. Гуам у Тихому ок. (володіння США). Понад 2,1 тис. ж. (1970). Важливий вузол тихоокеанських сполучень.

АГАПІ́Т Печерський (р. н. невід.— п. 1095) — давньоруський лікар, чернець Києво-Печерського монастиря. Згадка про А. в «Києво-Печерському патерику» є одним із свідчень про зародки мед. знань у Київській Русі.

АГА́Р-АГА́Р (малайське) — органічна маса, одержувана з морських водоростей (червоних, бурих), що дає у водних розчинах стійкі драглі. А.-а. складається переважно з полісахаридів і містить невелику кількість азоту, сірки та ін. Застосовується А.-а. у мікробіології для приготування твердих живильних середовищ та в кондитерській промисловості.

А́ГАРД (Agardh) — шведські ботаніки. 1) Карл-Адольф А. (23.I 1785—28.I 1859) — професор ботаніки Лундського ун-ту (1812—34). Засновник систематики водоростей. Осн. праці — «Види водоростей» (т. 1—2, 1820—28), «Система водоростей» (1824). 2) Якоб-Георг А. (8.XII 1813 — 17.I 1901) — син К.-А. Агарда, продовжувач його наук. напряму. Осн. праця — «Види, роди і порядки водоростей» (т. 1—3, 1848—76).

АГАРМИ́Ш — платоподібний гірський масив у Криму. Лежить на Сх. від *Карабі-Яйли* поблизу м. Старий Крим. Вис. до 723 *м*. Поширений *карст*. На А.— буковий ліс, що є пам'яткою природи.

АГА́Т — мінерал класу силікатів, тонкосмугаста відміна *халцедону*. Забарвлення смуг від світло-рожевого до темно-коричневого. Блиск восковий до матового. Використовують А. як дорогоцінне каміння; однорідно забарвлені відміни — для виробн. підшипників тощо.

АГА́ТИС (Agathis) — рід хвойних рослин род. араукарієвих. Високі (до 50 *м*) вічнозелені дерева з шкірястими досить широкими (для хвойних) листками і кулеподібними шишками. Бл. 20 видів, поширених у Пн. Австралії, Новій Зеландії, Новій Гвінеї, Меланезії, на п-ові Малакка, Філіппінських о-вах і о-вах Малайського архіпелагу та в Полінезії. Деревина міцна, йде на виготовлення щогл, меблів та ін. Деякі види А. дають цінні смоли — копал і каурі. В УРСР в еоценових пісковиках знайдено викопний вид — А. Армашевського (A. Armashewskii).

АГА́ФІЙ (Ἀγαθίας; бл. 536, Міріна в Малій Азії — бл. 582) — візантійський історик і поет. Автор твору «Про царювання Юстініана» в 5 кн., де висвітлено історію Візантії з 552 до 558, зокрема її війни проти племен Пн. Причорномор'я. Є згадки про деяких антських воєначальників, про участь *антів* у війнах проти персів на Закавказзі.

Тв.: Рос. перекл.—О царствовании Юстиниана. М.— Л., 1953.

АГАЯ́Н Газарос [4 (16).IV 1840, Тифліс — 20.VI (3.VII) 1911, там же] — вірменський педагог і письменник. За ідейними переконаннями — демократ, послідовник К. Д. *Ушинського*. Виступав за демократизацію освіти, за звільнення школи від впливу духівництва, за навчання рідною мовою, трудове виховання. Автор підручників вірм. мови, мемуарів «Головні події мого життя» (окреме видання 1893), роману «Дві сестри» (1872), поем, казок. Перекладач творів О. С. Пушкіна, І. А. Крилова вірм. мовою.

АГЄ́ЄНКО Олександр Наумович (1853 — р. см. невід.) — український архітектор. У 1876 закінчив будівельне уч-ще в Петербурзі. Спорудив на Україні ряд громадських, культових, приватних будівель, церкви в селах Гюнівці, Петропавлівці, Федорівці; палац в с. Василівці (усі тепер — у Запоріз. обл.).

АГЄ́НТ [від лат. agens (agentis) — діючий] — 1) Особа, яка діє за дорученням організації, установи тощо, уповноважений. 2) А. дипломатичний — офіційна особа, яка здійснює зовнішньополіт. представництво. А. є, зокрема, дипломатичні представники і члени дипломатичного персоналу посольств, місій. А. консульський — у практиці деяких д-в (у т. ч. СРСР) службова особа консульської установи. 3) У природничих науках — діючий фактор у якому-небудь процесі або явищі.

АГЄ́НТСТВО — 1) Організація, що виконує певні доручення інших установ, юридичних осіб або громадян. 2) Представництво, відділення якої-небудь установи, підприємства. 3) Установа, що збирає і подає інформацію в пресу, на телебачення, радіо (напр., *Радіотелеграфне агентство України*).

АГЄ́НТСТВО ПРЄ́СИ — організація, що добирає, обробляє та постачає інформацію (на договірних засадах) газетам, журналам, радіо, телебаченню, книжковим видавництвам, громадським організаціям та приватним особам. У соціалістичних країнах А. п.— держ. або громад. орг-ції, у капіталістичних — здебільшого приватні підприємства.

А. п. виникли в 1-й пол. 19 ст. (1835 — Гавас у Франції, 1851 — *Рейтер* в Англії), частина їх з розвитком телеграфного зв'язку почала називатися телеграфними. У Росії першими телеграфними агентствами були: Російське—РТА (засн. 1866), Міжнародне — МТА (засн. 1872), Північне—ПТА (засн. 1882). У 1904 засн. урядове Санкт-Петербурзьке телеграфне агентство [з 1915 — Петроградське телеграфне агентство (ПТА)], 1918—*Російське телеграфне агентство* (РОСТА), 1925 — *Телеграфне агентство Радянського Союзу* (ТАРС), 1922—*Радіотелеграфне агентство України* (РАТАУ), 1961—*Агентство преси Новини*. Найбільші телеграфні агентства соціалістичних країн: *Польське агентство преси* (ПАП), *Угорське телеграфне агентство* (МТІ). *АДН* у НДР, *Пренса Латіна* на Кубі. Інформаційні телеграфні агентства капіталістичних країн: Рейтер (Англія), *Франс пресс* (Франція), *Ассошіейтед пресс* та *ЮПІ* (США), *Кіодо цусін* (Японія).

АГЄ́НТСТВО ПРЄ́СИ НОВИ́НИ (АПН) — рад. громадська інформаційна організація. Засн. 1961 у Москві. Члени-засновники: Спілка журналістів СРСР, Спілка письменників СРСР, Спілка радянських товариств дружби й культурних зв'язків із зарубіжними країнами, т-во «*Знання*». АПН має своїм завданням сприяти розвиткові й зміцненню довір'я та дружби між народами, поширюючи правдиву інформацію про СРСР за кордоном, і ознайомлювати рад. громадськість з життям народів зарубіжних країн. АПН співробітничає з міжнар. та нац. інформаційними агентствами, видавничими фірмами, телеорганізаціями, радіокомпаніями та ін. органами інформації 110 країн. Бюро й кореспондентські пункти АПН є у 93 країнах (1976), відділення й кореспондентські пункти — в усіх союзних республіках. У Києві—українське відділення АПН, у Донецьку, Львові, Одесі, Харкові, Сімферополі, Ялті — кореспондентські пункти. АПН має своє видавництво. Видання АПН (51 журнал, 10 газет, 190 прес-бюлетенів тощо) виходять за кордоном 56 мовами народів світу (1976).

АГЄ́ЄВ Григорій Кузьмич (н. 15. VIII 1926, с. Чапаєвка, тепер Таращанського р-ну Київської обл.) — новатор у вугільній промисловості, шахтар. Член КПРС з 1964. Бригадир прохідників (1957—77) шахтоуправління «Черкаське» виробничого об'єднання «Ворошиловградвугілля». В 1964 удостоєний Ленінської премії за участь у вдосконаленні методів та організації швидкісного проходження гірничих виробок на шахтах Ворошиловгр. і Донец. областей.

АГЄ́ЄВ Микола Володимирович [н. 17 (30).VI 1903, Тифліс] — російський рад. хімік і металург, акад. АН СРСР (з 1968). Член КПРС з 1944. Закінчив 1925 Ленінгр. політехнічний ін-т і працював у ньому з 1926 по 1938. У 1938—51 працював в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН СРСР, з 1951 — в Ін-ті металургії АН СРСР. Осн. праці присвячені кристалохімії металевих сплавів, упорядкуванню твердих розчинів, електронній густині та структурі металічних фаз. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Трудового Червоного Прапора і медалями.

АГИ́НСЬКЕ — селище міського типу, центр Агинського Бурятського автономного округу Читинської обл. РРФСР. Розташоване в долині р. Аги (бас. Амуру), на автомобільному тракті. Підприємства харчової промисловості. Педагогічне училище. Виникло 1811.

АГИ́НСЬКИЙ БУРЯ́ТСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ О́КРУГ — у складі Читинської обл. РРФСР.

Утворений 26.IX 1937. Пл. 19 тис. *км*². Нас. 68 тис. чол. (на 1.I 1976); переважно *буряти*, а також росіяни, українці, татари та ін.; міськ. нас. більше як 30%. Центр — смт *Агинське*.

Поверхня переважно гориста (хребти Могойтуйський заввишки до 1663 *м*, Черського, Даурський). На Пд.— Прионінська рівнина. Родовища руд кольорових металів, вугілля, плавикового шпату, вапняків, буд. каменю. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —22, —26°, липня +16, +20°. Опадів 280—350 *мм* на рік. Гол. ріка — Онон. На Пд. багато невеликих озер. Переважає степова й лісостепова рослинність на чорноземних і каштанових грунтах, у горах — хвойні ліси.

Осн. галузь г-ва — пасовищно-відгінне тонкорунне вівчарство; розвинуті також м'ясне і м'ясо-молочне тваринництво, табунне конярство. Поголів'я (тис., 1975): овець і кіз — 893, великої рогатої худоби — 79. Бл. 50% території округу займають сіножаті й пасовища. Посівна площа 1975 становила 217 тис. *га*. Пром-сть в основному пов'язана з переробкою с.-г. сировини. Є підприємства лісової пром-сті, гірничо-збагачувальний комбінат. Осн. перевезення здійснюються автотранспортом, через територію округу проходить залізниця.

За роки Радянської влади створено писемність *бурятською мовою*. Є пед. училище (в Агинському), 49 масових б-к, 50 клубних закладів. Виходять дві окружні газети бурят. та рос. мовами.

АГІБА́ЛОВ Василь Іванович [8 (21).IV 1913, с. В. Гнилуша, тепер с. Лозове Воронезької обл.] — український рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). Учився в Харків. художньому ін-ті (1934—42) у Л. *Блох*. Разом з В. *Мухіним* і В. *Федченком* створив пам'ятники: В. І. Леніну (1949) у Ворошиловграді, «Молода гвардія» (1954) у Краснодоні; у співавторстві з М. Овсянкіним — монумент Вічної Слави (1967) у Дніпропетровську; з Я. Риком, М. Овсянкіним і С. Світлорусовим — монумент на честь проголошення Рад. влади на Україні (1975) в Харкові. А.— автор скульптурних портретів. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

АГІЛЕ́РА МА́ЛЬТА (Aguilera Malta) Деметріо (н. 24.V 1909, м. Гуаякіль) — еквадорський письменник. Один із зачинателів л-ри соціального протесту в Лат. Америці. Романи «Дон Гойо» (1933), «Одвічний острів» (1942)—про життя пригноблених еквадорських метисів. «Зона каналу» (1935) — один із перших антиімперіалістичних романів еквадорської л-ри. Репортаж «Мадрід» (1939) присвячено героїчній боротьбіісп. народу в нац.-революц. війні 1936—39.

А́ГІН Олександр Олексійович (1817, кол. Псковська губ.— 1875, с-ще Качанівка, тепер Ічнянського р-ну Чернігівської обл.) — російський графік. Учився в петерб. АМ (1834—39) у К. *Брюллова*. Автор ілюстрацій до поеми «Демон» М. Лермонтова, оповідань Є. Гребінки. Найвідомішою роботою А. є його 104 малюнки до «Мертвих душ» М. Гоголя (1846). В 1853 переїхав до Києва, де викладав малювання у кадетському корпусі; працював гримером і бутафором у театрі Бергера. В останні роки життя був учителем малювання в сім ї поміщикаТарновського в Качанівці. Альбом малюнків А. на теми з життя укр. народу зго-

Ілюстрація О. О. Агіна до «Мертвих душ» М. В. Гоголя. 1846.

рів під час пожежі. А. був у дружніх стосунках з Т. Шевченком.

Літ.: Стернин Г. Ю. Александр Алексеевич Агин. 1817—1875. М., 1955.

АГІОГРА́ФІЯ (від грец. ἅγιος — священний і γράφω — пишу) — вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи «святих». Див. *Житія*.

А́ГІС IV (Ἄγις; бл. 262—241 до н. е.) — спартанський цар з 245 до н. е. З метою зменшення різкого майнового розшарування, відвернення нар. мас від повстань та відродження військ. могутності *Спарти* висунув програму радикальних реформ (переділ землі, скасування боргів, збільшення кількості повноправних громадян за рахунок неповноправного населення — *періеків*). Олігархи, невдоволені реформами А. IV, позбавили його влади і стратили.

«АГІТА́ТОР» — журнал ЦК КП(б)У, Харків. окружкому партії та Наркомату освіти УРСР. Видавався з 1925 у Харкові двічі-тричі на місяць, спочатку рос., а з 1926 — укр. мовою. Висвітлював питання парт. життя, соціалістичного будівництва, методики агітаційної роботи. З жовтня 1927, об'єднавшись з журн. «*Пропагандист*», називався «Агітація і пропаганда», з 1929 відновив попередню назву. З березня 1932 виходив двома самостійними виданнями — «*Агітатор для міста*» і «*Агітатор для села*».

«АГІТА́ТОР ДЛЯ МІ́СТА» — журнал ЦК КП(б)У та Харківського обкому партії. Видавався двічі-тричі на місяць у Харкові 1932—34 після реорганізації журн. «*Агітатор*» (продовжував його нумерацію). Висвітлював питання соціалістичної індустріалізації, роботу парт. орг-цій та агітколективів пром. підприємств.

«АГІТА́ТОР ДЛЯ СЕЛА́» — журнал ЦК КП(б)У та Харківського обкому партії. Видавався двічі-тричі на місяць у Харкові з 1932 після реорганізації журн. «*Агітатор*» (продовжував його нумерацію). В 1933—34 мав назву «*Партробота на селі*». Висвітлював питання соціалістичного перетворення с. г., роботу парт. орг-цій та агітколективів на селі.

АГІТАЦІ́ЙНИЙ ТЕА́ТР — вид масового театралізованого дійства перших років Рад. влади, своєрідне мистецтво сценічного плаката. А. т. народився в Червоній Армії як один з дійових засобів масової комуністичної агітації. Поширеними формами А. т. були концерти-мітинги, агітсуди над контрреволюцією, композиції на теми істор. подій: «Дійство про 3-й Інтернаціонал» (Петроград), «Звільнення Праці» (Київ), «Повстання на броненосці ,,Потьомкін''» (Одеса). Вистави А. т. відбувалися переважно на вулицях, площах, стадіонах у дні революц. свят.

АГІТА́ЦІЯ (лат. agitatio — приведення в рух, спонукання) — один з найважливіших засобів політичного впливу на маси, ідеологічна зброя в боротьбі класів і партій. Політична А. завжди має класовий характер. Вона покликана поширювати певні ідеї й лозунги, що спонукають маси до активних дій. Пролет. і бурж. А. докорінно відрізняються одна від одної. Пролет. А. виникла з появою робітн. партій. З перетворенням їх на масові політ. орг-ції роль і значення А. зростали. Фундаментом пролет., комуністичної А. є вчення *марксизму-ленінізму*, основою і змістом — політика Комуністичної партії. К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали в А. засіб підготовки робітн. класу до боротьби проти капіталізму, надавали їй великого значення у цій справі. В. І. Ленін всебічно розробив і розвинув ці ідеї, визначив форми й методи, цілі й завдання масової революційної агітації, відзначив, що діяльність Комуністичної партії складається з трьох осн. частин: теоретичної роботи, *пропаганди* й А. Кожна з них окремо не вичерпує ідейного впливу партії на маси, не є всеохоплюючою і не може замінити іншу, бо відзначається відносною самостійністю і специфікою. В. І. Ленін показав відмінності між пропагандою й А. Якщо пропаганда роз'ясню є теорію марксизму-ленінізму, суть наук. комунізму, цілі й завдання соціалістичної і демократичної боротьби робітн. класу, озброює трудящих передовими ідеями, наук. світоглядом, то політ. А. безпосередньо пов'язана з поточною боротьбою робітн. класу, роз'яснює політику партії. Політ. А.— найбільш рухлива ланка в ідейно-політ. роботі Комуністичної партії; вона є методом революц. виховання мас, активною формою зв'язку партії з масами, їх згуртування навколо партії, дійовим інструментом політ. керівництва. Політ. А. має справу перш за все з тактикою партії, переконує в правильності її конкретних лозун-

А. Г. Аганбегян.

Г. К. Агєєв.

М. В. Агєєв.

В. І. Агібалов.
Погруддя Героя Соціалістичної Праці М. Мамая.
Граніт. 1961.

Агітація. Плакат Ю. П. Мохора. Київ. 1977 р.

Агітація. Плакат М. П. Мотузка. Київ. 1977 р.

гів. А. побудована на живому спілкуванні з людьми, вона дає можливість на конкретних, яскравих, зрозумілих їм фактах і прикладах показувати успіхи в комуністичному будівництві, роз'яснювати рішення парт. і держ. органів, предметно впливати на розвиток змагання, підвищення виробничої й громад. активності трудящих, вивчати настрої мас та своєчасно на них реагувати, доходити з парт. словом до кожної людини. А.— могутній засіб поширення ідей, політики партії в масах, засіб підвищення їхньої політ. свідомості, мобілізації робітн. класу і всіх трудящих на боротьбу за здійснення завдань, поставлених КПРС. У цьому суть парт. А., її гол. значення. В. І. Ленін підкреслював, що А. є «фокус, в якому збігаються насущні інтереси політичного виховання пролетаріату з насущними інтересами всього суспільного розвитку і всього народу» (Повне зібр. тв., т. 6, с. 252). В. І. Ленін розробив осн. принципи політ. А.: висока ідейність, партійність, правдивість, дохідливість, діловитість, конкретність, зв'язок з життям, цілеспрямованість, оперативність, повсякденність. Він учив, що комуністи повинні працювати в усіх установах і орг-ціях, де є можливість спілкування з трудящими, а отже, й широкої А. Форми і методи, зміст А. завжди відповідають завданням, які стоять перед Комуністичною партією і Рад. країною в певний істор. період.

А. здійснюється за допомогою засобів масової інформації (преса, телебачення, радіо), усних виступів (доповіді, бесіди, політ. інформації, вечори запитань і відповідей, усні журнали), засобів л-ри й мистецтва. Для проведення А. партія використовує також *агітколективи,* групи політінформаторів, доповідачів, мережу культ.-осв. закладів, *агітпункти,* агітпоїзди, агіткультбригади, агітмашини, свята трудової слави, врожаю, вшанування переможців змагання, посвячення в робітники і колгоспники та ін. масові заходи. Важливими формами А. є щомісячні одночасні виступи перед населенням керівних працівників (єдині політдні), мітинги і збори. «Особистий вплив і виступ на зборах,— писав В. І. Ленін,— у політиці надзвичайно багато значить. Без них немає політичної діяльності» (Повне зібр. тв., т. 47, с. 52).

КПРС нагромадила величезний досвід А. серед трудящих мас. Створений В. І. Леніним *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* вперше здійснив поворот від пропаганди марксизму в невеликих гуртках передових робітників до політ. А. в робітн. масах. Визначну роль у масовій А. в період боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади відіграли *більшовицька преса,* в т. ч. газети більшовиків України *«Голос социал-демократа», «Пролетарий», «Звезда».* В роки соціалістичного і комуністичного будівництва КПРС урізноманітнила форми і методи А., насамперед агіткампаній, пов'язаних із знаменними політ. подіями й датами, розв'язанням конкретних політ. і госп. завдань, а також у зв'язку з важливими міжнар. подіями, з боротьбою за збереження миру, припинення гонки озброєнь, на підтримку народів, які борються за своє визволення. А. передбачає диференційований підхід до різних верств і груп населення з урахуванням їх профес. та вікового складу, повинна мати бойовий, наступальний характер.

Питання політ. А. знайшли всебічну розробку в матеріалах з'їздів КПРС, в ін. її політ. і теоретичних документах. Зокрема, в резолюції XXIII з'їзду партії зазначено, що «вся політична агітація повинна будуватися на базі широко і систематично поставленої інформації населення про політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище» (Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 185). Ця вимога означала не тільки перехід А. до нових орг. форм (створення груп політінформаторів), а й піднесення ідейного рівня, поліпшення якості, поглиблення змісту А. Дальший розвиток, удосконалення політ. А. диктується завданням комплексного підходу до всієї справи *комуністичного виховання.* XXIV і XXV з'їзди партії, постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС» (лютий 1977) визначили осн. напрями політ. А. в сучас. умовах: глибоке і систематичне роз'яснення політики КПРС і Рад. уряду, завдань комуністичного будівництва і конкретно завдань кожного трудового колективу; підвищення трудової активності рад. людей; розвиток і забезпечення широкої гласності соціалістичного змагання, популяризація досягнень науки й передового досвіду, шляхів підвищення ефективності виробн. і якості продукції. В. І. Ленін ще в дореволюц. період відзначив наявність двох видів А.— політичної й економічної. Вони необхідні не тільки в період боротьби за встановлення диктатури пролетаріату, а й тепер для дальшого підвищення політ. свідомості та активності трудящих, зміцнення зв'язку партії з масами. В процесі комуністичного будівництва дедалі більше зростає роль моральних засад у житті суспільства. КПРС всіляко підтримує розвиток і утвердження правил комуністичного співжиття, принципів і норм комуністичної моралі. У зв'язку з цим у центрі уваги агітаційної діяльності парт. орг-цій перебуває всебічне роз'яснення політики КПРС у галузі морального виховання, етичних принципів, сформульованих у *моральному кодексі будівника комунізму,* виховання рад. людей у дусі марксистсько-ленінського світогляду, комуністичної переконаності, *соціалістичного способу життя,* колективізму, дружби народів, рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, непримиренності до бурж. ідеології, до будь-яких проявів недисциплінованості, хуліганства, здирства та ін. негативних явищ. Із зростанням складності завдань комуністичного будівництва, з підвищенням загальноосв. і культ.-тех. рівня трудящих зростають вимоги до політ. А. Найважливішим завданням А. є доведення до найширших мас трудящих рад. законодавства, насамперед, положень Основного Закону — *Конституції СРСР,* прийнятої Позачерговою 7-ю сесією Верховної Ради СРСР (жовтень 1977). Постійно мають підноситися ідейний рівень А., урізноманітнюватися форми й масштаби впливу на маси, підвищуватись ефективність, бойовитість і наступальність. Комуністичні й робітничі партії соціалістичних країн використовують політ. А. як знаряддя виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму, мобілізації їх на успішне виконання планів соціалістичного будівництва, боротьбу за мир, за зміцнення могутності світової соціалістичної системи. Значну роль відіграє А. в політ. боротьбі класів і партій у капіталістичних країнах. А., яку ведуть комуністичні і робітн. партії, служить тут справі виховання робітн. класу і всіх трудящих у дусі марксизму-ленінізму, боротьбі проти імперіалізму і колоніалізму, за соціальні і демократичні права народу, за мирне розв'язання спірних питань у міжнар. відносинах. Імперіалістична буржуазія веде широку антирад., антикомуністичну А., спрямовану на підтримку капіталістичної системи, відвернення трудящих від революц. боротьби. Комуністична А., яка викриває реакційну сутність бурж. ідеології, служить інтересам трудящих, справі побудови соціалізму і комунізму. Іл. між с. 64—65.

Літ.: Ленін В. І. Про пропаганду і агітацію. К., 1958; Калінін М. І. Про політичну агітацію. К., 1948; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976.

Ю. Н. Єльченко.

АГІТБРИГА́ДА — невеликий професійний або самодіяльний театральний колектив. А. пропагують передовий виробн. досвід, викривають недоліки. Репертуар А. — драм., муз. і хореограф. мініатюри.

АГІТКОЛЕКТИ́ВИ — колективи агітаторів, які створюються первинними парт. організаціями підприємств, радгоспів, колгоспів і установ для проведення агітаційної роботи. А. відіграють важливу роль у піднесенні комуністичної свідомості мас, спрямуванні їхніх зусиль на здійснення рішень Комуністичної партії та Рад. уряду, підготовці й проведенні важливих політ. кампаній (вибори *Рад народних депутатів* та ін.).

АГІТПУ́НКТ — політико-освітній заклад. Уперше створено в містах і на залізничних станціях постановою Ради робітн. і сел. оборони від 13.V 1919 як центри масово-політ. роботи. З часу проведення перших виборів до Верховної Ради СРСР (1937) стали центрами політ. роботи під час виборчих кампаній. Велику роль у комуністичному вихованні трудящих А. відігравали в роки довоєнних п'ятирічок і в період Великої Вітчизн. війни. А. бувають постійні і тимчасові. На А. влаштовують збори виборців,

бесіди, лекції тощо. Роботу на А. проводять агітатори, об'єднані в *агітколективи*.

АГІТФІ́ЛЬМ — короткометражний, політично загострений фільм-плакат періоду громадянської війни та іноземної інтервенції (1918—20). А. відображали значні події боротьби Червоної Армії проти контрреволюції, питання госп. будівництва молодої Країни Рад, роз'яснювали актуальні політ. завдання сучасності. В той час було випущено 80 А. Серед них на Україні — «Червона зірка» (1919, оператор Є. Капітта), «Все для фронту» (1920, реж. М. Вернер); у Росії — «На червоному фронті» (1920, реж. Л. Кулешов), «Серп і молот» (1921, реж. В. Гардін).

АГЛАБІ́ДИ — династія арабських емірів (800—909) в Іфрікії (Пн. Африка). Засн. намісником *Гарун ар-Рашіда* Ібрагімом Ібн-аль-Аглабом. Найзначніші представники: Зіядет-Аллах I (817—838), Абу Ікаль Ібн-аль-Аглаб (838—841), Ахмед Ібн-Мухаммед (856—863). Правління А. супроводилося посиленням феод. гноблення, зростанням руху шиїтів (див. *Шиїзм*). А. були усунуті від влади *Фатимідами*.

АГЛОМЕРА́Т (від лат. agglomero — нагромаджую) — 1) Скупчення незцементованих необкатаних уламків гірських порід і мінералів. 2) Спечена в грудки дрібнозерниста або пилеподібна руда.

АГЛОМЕРА́ЦІЯ в металургії — термохімічний процес спікання дрібнозернистих або пилуватих матеріалів, які є складовою частиною металургійної *шихти*, у порівняно великі грудки (*агломерат*). А. відбувається під час просмоктування повітря крізь шар шихти, розміщеної на колосникових гратках агломераційної машини, і згоряння палива (т-ра 1500° С) або окислення (з виділенням тепла) *сульфідів* при А. сульфідних руд. Осн. частини шихти: сировина (руда, рудний концентрат, дріб'язок попереднього спікання, окалина тощо), дріб'язок *коксу* або *антрациту*, що служить паливом, і подрібнені вапно і вапняк, які є *флюсом*. На відміну від дрібнозернистих або пилуватих матеріалів, агломерат має певну форму, структуру і властивості, необхідні для плавки в металург. агрегатах. Використання його значно підвищує продуктивність доменних печей, знижує витрати коксу.

В. Р. Ходаківський.

АГЛОМЕРА́ЦІЯ НАСЕ́ЛЕНИХ ПУ́НКТІВ — скупчення населених пунктів, в основному міських, між якими існують тісні економічні, трудові та культурно-побутові зв'язки. Одна з найбільш розвинутих форм групового розселення, яка виникла і зростає на основі концентрації населення у містах, насамперед у великих, що звичайно стають ядром агломерації. Для А. н. п. характерне тер. зближення нас. пунктів, значний розвиток трудових поїздок (т. з. маятникова міграція) населення приміської зони у центр. місто. В ході *урбанізації* кількість А. н. п. у світі зростає, що характерно для країн обох сусп. систем. Проте в соціалістичних країнах розроблено шляхи ефективного управління процесом розвитку агломерацій, раціонально використовуються переваги концентрації діяльності населення при нейтралізації багатьох негативних її рис. Це досягається регулюванням розвитку А. н. п. методами *районного планування* на основі планомірного *розміщення продуктивних сил*. Значною мірою цьому сприяє *агропромислова інтеграція*. Під її впливом формуються локальні взаємопов'язані системи розселення, що перетворює просте скупчення сільс. поселень на впорядковані системи. В СРСР налічується 68 великих А. н. п., у яких зосереджується до 45% міськ. і 5% сільс. населення (1970). Великих А. н. п., що мають понад 1 млн. чол.,— 20. Найбільша агломерація — Московська (бл. 10 млн. чол.); на Україні — Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Дніпропетровсько- Дніпродзержинська та Одеська.

Л. М. Корецький.

АГЛОПОРИ́Т — пористий матеріал, що виготовляється *агломерацією* глинистої сировини, паливних шлаків і зол, відходів від видобування вугілля тощо. Після дроблення і розсівання на фракції А. одержують у вигляді щебеню і піску. Об'ємна маса аглопоритового щебеню 400 ÷ 800, піску — 600 ÷ 1100 *кг/м*³, міцність щебеню на стиск 0,4—1,2 *МПа* (4—12 *кгс/см*²). коеф. теплопровідності 0,12—0,26 *Вт/(м · К)* або 0,1—0,22 *ккал/(м · год · °С)*. А. використовують як *заповнювач* для *легкого бетону*, а також для теплоізоляційних засипок.

АГЛОПОРИТОБЕТО́Н — бетон, у якому заповнювачем є *аглопорит*, а в'яжучим — цемент; вид *легкого бетону*. Об'ємна маса А. 1400 ÷ ÷1800 *кг/м*³, міцність на стиск 5 ÷ 20 *МПа* (50 ÷ 200 *кгс/см*²), коеф. *теплопровідності* 0,52 ÷ 0,7 *вт/(м · К)*, або 0,45—0,6 *ккал/(м × × год · ° С)*. Використовують його для виготовлення огороджувальних конструкцій житлових та пром. споруд.

АГЛЮТИНАТИ́ВНІ МО́ВИ — мови, в яких *словотвір* і *словозміна* відбуваються здебільшого за допомогою *аглютинації*. До А. м. належать тюркські, фінно-угорські, тунгусо-маньчжурські, самодійські, корейська, японська та деякі інші мови.

АГЛЮТИНА́ЦІЯ (від лат. agglutino — склеюю) — склеювання і випадіння в осад завислих у рідині бактерій, клітинних елементів крові тощо. А. відбувається від діяння особливих речовин — аглютинінів, які утворюються в організмі при різних інфекційних захворюваннях або *імунізації*. Реакція А. використовується для лабораторної діагностики деяких інфекційних захворювань, для визначення групи крові тощо. Див. також *Серологічні реакції*.

АГЛЮТИНА́ЦІЯ в мовознавстві — утворення граматичних форм і похідних слів приєднанням до кореня чи основи однозначних *афіксів* (напр у туркм. мові множина іменників утворюється афіксом -лар: китап-лар — «книжки»). Афікси приєднуються послідовно, не зливаються ні з коренем, ні з ін. афіксами. Голосні звуки афіксів багатьох *аглютинативних мов* можуть змінюватися залежно від звукового складу основи (див. *Сингармонізм*).

АГНА́ТИ — група нижчих хребетних тварин. Те саме, що й *безщелепні*.

А́ГНІ — один з головних богів *ведичної релігії*, уособлення священного вогню.

А́ГНІТ-СЛЕДЗЄ́ВСЬКИЙ Казимир Генріхович [15 (27).V 1898, Петербург — 6.IX 1973, Київ] — український рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1946. Вчився у Києві в худож. студії О. Мурашка і в Політехнічному ін-ті (1916—22). З 1923 — карикатурист газ. «Пролетарська правда», журн. «Глобус». Виконав ілюстрації до книжок («Історія одного міста» М. Салтикова-Щедріна, 1930—31, та ін.). В період Великої Вітчизняної війни 1941—45 створив багато карикатур для фронтової преси. В 1944—73 — співробітник журн. «Перець». Автор сатиричних плакатів і станкових малюнків.

Літ.: Казімір Агніт-Слєдзєвський. [Альбом]. К., 1968.

К. Г. Агніт-Следзевський. Сейф імперіалізму. Акварель, туш. 1960.

АГНО́ЗІЯ (від *а*... і грец. γνῶσις — пізнавання) — порушення процесів пізнавання внаслідок ураження вищих відділів головного мозку. При А. залишається правильне зорове, слухове й дотикове сприймання і непорушена свідомість, але втрачається здатність пізнавати, визначати те, що бачиш, чуєш, до чого дотикаєшся, тощо. Особливою формою А. є автотопагнозія (розлад визначення локалізації частин власного тіла).

АГНО́Н Шмуель-Йосеф (17.VII 1888, Бучач, тепер місто Тернопільської обл.— 17.II 1970) — єврейський письменник (Ізраїль). З 1909 жив у Палестині. Писав мовою іврит. Реалістичні романи «Видання заміж» (1931; про життя євреїв у Галичині), «Піщаний горбок» (1935), «Недавно» (1946—47). Повісті «Гість зайшов переночувати» і «Пані і коробейник» спрямовані проти реакції. Нобелівська премія, 1966.

АГНОСТИЦИ́ЗМ (від грец. ἄγνωστος—непізнаванний) — філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності. Термін «агностицизм» уперше 1869 ввів англ. природодослідник Т.-Г. Гекслі, проте сама тенденція вважати, що можливості пізнання обмежені, виявилася ще в античній філософії (*скептицизм*, софісти, Протагор). Найпослідовніше А. відобразився в системах *Д. Юма* та І. *Канта*. Різновидом А. є *ієрогліфів теорія*. На поч. 20 ст. В. І. Ленін піддав критиці А. *махізму* та *емпіріокритицизму*. А. значно поширився в сучас. бурж. філософії, зокрема в *позитивізмі, неопозитивізмі, неокантіанстві* тощо. Гносеологічною основою А. є абсолютизація відносності та істор. зумовленості людського пізнання на кожному окремому етапі його розвитку. Соціальні причини А. криються в намаган-

І. Й. Агол.

ні примирити науку і релігію, в чому заінтересовані консервативні класи антагоністичного суспільства. Марксистсько-ленінська філософія, ввівши в *пізнання теорію* критерій практики, дала надійний засіб для подолання А. Цілеспрямоване перетворення людиною дійсності доводить істинність її знання.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів, т. 18.

М. Б. Вільницький.

АГО́Л Ізраїль Йосипович [8 (20). XI 1891 — 10.III 1937] — укр. рад. генетик і філософ, акад. АН УРСР (1934). Н. в м. Бобруйську. Член Ком. партії з 1915. З 1928 працював у Московській с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва. В 1932 переїхав на Україну. Був неодмінним секретарем АН УРСР (1934) і зав. відділом генетики Ін-ту зоології та біології АН УРСР (з червня 1934). Праці А. присвячені проблемам генетики, органічної доцільності, філос. питанням природознавства.

АГОНІ́СТИКИ (від грец. ἀγωνιστικός — придатний до боротьби), циркумцеліони — демократична християнська секта в римській провінції Африка в 4—5 ст., ліве крило *донатистів*. Для А., осн. масу яких становили селяни, були характерними відхід від мирських справ, протест проти соціальної нерівності, непримиренність до офіц. церкви, проповідь аскетизму та мучеництва. А. очолювали повстання колонів *(див. Колонат)*, сільс. бідноти і рабів, зокрема в Нумідії бл. 340.

АГОНІСТИ́ЧНА ПОВЕДІ́НКА — тип *поведінки тварин,* пов'язаний з комплексом подразників в обстановці «самець — суперник». А. п. включає в себе погрозу, за якою може слідувати напад (агресивність) з наступним підкоренням або втеча. Здебільшого причиною такої поведінки є зовн. подразники (слухові, зорові, нюхові) від ін. особини. Погроза пов'язана з соматичними (напр., вигинання спини у кота) та вегетативними (напр., підняття волосся або пір'я) реакціями. Під агресивністю розуміють активні дії однієї особини щодо іншої з метою оволодіти їжею, самкою, певною територією тощо.

В. В. Науменко.

АГОНІ́ЧНІ ЛІ́НІЇ (від *а...* і грец. γωνία — кут) — лінії нульового *схилення магнітного,* що проходять через магнітні та географічні полюси Землі (одна — в Зх., друга — в Сх. півкулі). Поділяють Землю на дві області: східного (Тихий ок., майже вся Азія, Пн. і Пд. Америка) і західного (Атлантичний ок., Африка, зх. частина Європи) відхилення магнітної стрілки від меридіана. Внаслідок вікових змін магнітного поля Землі А. л. змінюють своє положення.

АГО́НІЯ (грец. ἀγωνία — боротьба) — сукупність останніх передсмертних проявів життєвих функцій. Ознаки: порушення дихання, затьмарення свідомості, різкий занепад серцевої діяльності тощо. А. може тривати від кількох хвилин до кількох годин. А. не є необоротним процесом, і своєчасно вжиті заходи можуть врятувати хворого.

АГО́Р — розмінна монета Ізраїлю, дорівнює 1/100 ізраїльського *фунта.*

АГОРАФО́БІЯ (від грец. ἀγορά — площа і φόβος — страх) — острах перед простором. Один з *нав'язливих станів.*

АГО́СТІ (Agosti) Ектор (н. 20.VIII 1911, Буенос-Айрес) — аргентінський філософ, соціолог, літературознавець. Член Компартії Аргентіни. Зазнавав переслідувань властей. У своїх творах викриває дегуманізуючий вплив сучас. капіталістичного суспільства на людину, доводить, що трудящі здатні визволитися від соціального гноблення, спираючись на об'єктивні закони сусп. розвитку, критикує *еліти теорію,* «християнський» гуманізм тощо. Автор праць з історії аргент. л-ри й сусп. думки — «Інхеньєрос, наставник молоді» (1945), «Єчеверріа» (1951), книг про франц. л-ру «Еміль Золя» (1941) і «Французька література» (1944). В кн. «Захист реалізму» (1945) обгрунтував неминучість утвердження соціалістичного реалізму в мистецтві 20 ст. Кн. «Політична проза» (1975) являє собою роздуми про сучас. світ і Аргентіну.

Тв.: Рос. перекл. — Возрожденный Тантал. М., 1969.

А́ГРА — місто в Індії, в штаті Уттар-Прадеш, на р. Джамні. Залізничний вузол. 634,6 тис. ж. (1971, з передмістями). Виникла на поч. 16 ст. В 16—17 ст.— столиця імперії *Великих Моголів*; один з центрів *Індійського народного повстання 1857—59.* Шкіряно-взут. та текст. підприємства; розвинуті кустарне виробн. тканин і художні ремесла (різьблення та інкрустація на мармурі, ювелірні вироби та ін.). Ун-т, б-ка праць Ганді. Визначні архіт. пам'ятки 16—17 ст. (палац Агра-форт, «Перлинова мечеть» та ін). Поблизу А.— мавзолей *Тадж-Махал.*

АГРАНУЛОЦИ́ТИ (від *а...* і *гранулоцити*), незернисті лейкоцити — одна з форм білих кров'яних клітин тварин і людини. А. не містять у цитоплазмі зерен (гранул) і мають несегментоване ядро. А. хребетних тварин і людини поділяються на *лімфоцити* і *моноцити.* А. виконують захисну функцію.

АГРАНУЛОЦИТО́З, агранулоцитарна ангіна — захворювання, що характеризується різким зменшенням у крові кількості зернистих лейкоцитів (гранулоцитів). Розрізняють дві осн. форми А.: мієлотоксичну, при якій припиняється утворення гранулоцитів у кістковому мозку, та імунну, що пов'язана з руйнуванням гранулоцитів у крові та кістковому мозку. А. можуть спричинити лікувальні засоби (протипухлинні препарати, амідопірин, сульфаніламіди, синтоміцин та ін.); речовини, застосовувані в пром-сті; іонізуюче випромінювання; інфекції (грип, сепсис тощо); алергічні реакції. Виявляється підвищенням т-ри, ангіною, виразково-некротичними процесами в ротовій порожнині, кишечнику, легенях. Лікування: усунення причини А., стимулятори кровотворення, вітаміни, гормони, антибіотики тощо.

А. Ф. Романова.

АГРА́РНА ПОЛІ́ТИКА (від лат. agrarius — земельний) — заходи, здійснювані державою, класами і партіями щодо розв'язання *аграрного питання,* проблем розвитку сільського господарства. А. п., охоплюючи цілі і завдання, а також методи і засоби досягнення їх, є складовою частиною заг. *економічної політики* д-ви. В класовому суспільстві пануючі класи і їх політ. орг-ції розробляють відповідні агр. програми і концепції, стратегію і тактику боротьби за захист, збереження і примноження своїх інтересів у агр. сфері, яка відіграє велику роль у житті людства, розв'язанні загальнополітич., екон. і соціальних проблем його існування і розвитку. Агр. відносини в різні істор. епохи складалися під діянням властивих їм екон. законів, відображаючи характер володіння і користування землею як осн. засобом с.-г. виробн. Це й визначало найбільш суттєві риси А. п. правлячих кіл того чи іншого часу. Перехід земель у приватну власність, перетворення їх на об'єкт наживи шляхом експлуатації *селянства* викликали і викликають гострі соціальні суперечності і класову боротьбу. Розвиток капіталізму в с. г. ще більше загострив класові антагонізми, призвів до розшарування селянства, яке підпало під подвійне гноблення — великих землевласників і капіталістів. Це особливо проявляється в залежних країнах, де іноземні монополії за допомогою д-ви, розорюючи фермерів і селян, концентрують зем. власність у своїх руках і створюють великі капіталістичні плантаційні г-ва. В епоху *імперіалізму* в розвинутих капіталістичних країнах А. п. спрямована на захоплення монополіями ключових позицій і в сільському г-ві. В цьому напрямі бурж. уряди здійснюють різні заходи по т. з. «регулюванню» с.-г. виробн. і ринку. Держ. політика «поліпшення агр. структури» призводить до розорення мільйонів селян і фермерів, дальшої *концентрації капіталу,* загострення суперечностей між монополіями та великими фермами, з одного боку, і дрібноселянським г-вом, з другого. В країнах, що розвиваються, А. п. спрямована на ліквідацію феод. відносин та подолання екон. відсталості і наслідків колоніалізму. Залежно від держ. ладу проводяться демократичні перетворення чи створюються умови для розвитку капіталізму в с. г. *(див. Аграрні реформи).*

Як свідчить історичний досвід, шляхи до розв'язання аграрного питання вказали комуністичні і робітничі партії. Базуючись на теоретичному фундаменті марксистсько-ленінського вчення і виходячи з конкретних умов тих чи ін. країн, вони розробляють науково обгрунтовані агр. програми, стратегію і тактику здійснення їх. Вперше в історії людства розв'язання агр. питання стало можливе в результаті Великої Жовтн. соціалістич.

революції, здійсненої в Росії *робітничим класом* у союзі з трудящим селянством під керівництвом партії більшовиків. Одним з перших держ. актів Рад. влади був ленінський *Декрет про землю*. Було скасовано приватну власність на землю, яка стала загальнонар. надбанням і передавалась без будь-якого викупу в користування трудящих. Комуністична партія і Рад. уряд послідовно проводили політику, спрямовану на завершення агр. революції, створення великих держ. і колективних г-в. Найважливішою передумовою цього була соціалістична *індустріалізація*. Суцільною *колективізацією сільського господарства* завершено переведення цієї важливої галузі на соціалістичні рейки. Одночасно проводилась робота щодо орг.-госп. зміцнення і підвищення ефективності громад. г-ва, розвитку його продуктивних сил і удосконалення соціалістичних агр. відносин. Здійснювалася політика укрупнення дрібних г-в з відповідною концентрацією виробн., було зміцнено матеріально-тех. базу колгоспів. Наступний період супроводився дальшим підвищенням рівня усуспільнення с.-г. виробн., зростанням радгоспного сектора. Поліпшувалась система планування й матеріального стимулювання. Проте розвиток с. г. відставав від більш швидких темпів розвитку соціалістич. індустрії. Щоб подолати це відставання, Комуністична партія Рад. Союзу відповідно до нових умов висунула більш високі вимоги перед с. г., всебічно обгрунтувавши шляхи його прискореного розвитку; розробила довгочасну програму піднесення соціалістичного с. г., яка послідовно проводиться в життя після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Гол. напрямами цього курсу є, по-перше, створення стабільних екон. умов за рахунок найраціональнішого розподілу нац. доходу, встановлення економічно обгрунтованих закупівельних цін, поліпшення фінансування і кредитування, введення нового порядку планування, що сприяє збільшенню доходів і нагромаджень, а також капіталовкладень на прискорення темпів розширеного *відтворення*; по-друге, переведення с. г. на сучас. індустріальну основу, рішуче прискорення наук.-тех. прогресу, підвищення інтенсифікації с. г. шляхом забезпечення комплексної механізації, хімізації та меліорації, впровадження нових сортів і гібридів, прогресивних технологій та ін. наук. досягнень; по-третє, удосконалення форм організації виробн., поліпшення системи управління. Водночас вживаються заходи щодо прискорення розвитку індустрії, яка забезпечує необхідне матеріально-тех. постачання с. г., перехід від розрізнених до комплектних поставок засобів виробн. під потокові механізовані технології. Відповідно розвивається також переробна пром-сть, сфера транспортування, зберігання і постачання споживачам готової продукції. Йдеться про курс на забезпечення пропорційного розвитку всього нар.-госп. агропром. комплексу (включаючи і його *інфраструктуру*) як матеріального фундаменту створення достатку продовольчих ресурсів. Виходячи з рішень XXV з'їзду партії, ЦК КПРС здійснює також послідовну політику, спрямовану на забезпечення спеціалізації с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації і *агропромислової інтеграції*, широкої індустріалізації землеробства і тваринництва. Це визнано магістральним напрямом дальшого розвитку соціалістичного с. г., новим етапом практичного здійснення ленінського кооперативного плану (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*) в умовах *розвинутого соціалістичного суспільства*. Парт. і держ. політика, спрямована на поступове формування прогресивних госп. систем типу міжгосп. і агропром. підприємств і об'єднань, сприяє зближенню двох форм *соціалістичної власності*, вирівнюванню умов господарювання, розв'язанню соціальних проблем подолання істотних відмінностей між пром. і с.-г. працею, між містом і селом, умовами життя робітників і селян. Кожна соціалістична країна здійснює А. п. відповідно до конкретних умов, виходячи з об'єктивних закономірностей соціалістичного будівництва. При цьому між ними проводиться дедалі ширший обмін досвідом, зміцнюється братерська взаємодопомога і співробітництво. А. п. комуністичних і робітн. партій соціалістичних країн має величезне міжнар. значення. Вона розкриває перед селянами капіталістичних і залежних країн шляхи докорінного розв'язання агр. питання, соціалістичної перебудови села.

І. І. Лукінов.

АГРА́РНА ПОЛІ́ТИКА КПРС — невід'ємна складова частина загального політичного курсу, економічної політики Комуністичної партії, спрямованої на створення *матеріально-технічної бази комунізму*, вдосконалення суспільних відносин, соціалістичного способу життя, дальше піднесення матеріального й культурного рівня життя народу. А. п. КПРС грунтується на теорії марксизму-ленінізму, ленінських положеннях з *аграрного питання*. В основу її покладено марксистсько-ленінське вчення про *союз робітничого класу і селянства* при керівній ролі робітн. класу, *кооперативний план В. І. Леніна*, на базі якого було здійснено *колективізацію сільського господарства*. КПРС на кожному істор. етапі творчо розвиває агр. теорію, планомірно здійснює систему політ., орг. і екон. заходів, спрямованих на дальший розвиток с.-г. виробництва. Принципові засади агр. політики партії на сучас. етапі, розроблені Березневим пленумом ЦК КПРС (1965), набули дальшого розвитку в рішеннях XXIII—XXV з'їздів партії, Травневого (1966), Жовтневого (1968), Липневого (1970), Жовтневого (1976) пленумів ЦК КПРС, працях Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. Партія постійно розвиває і поглиблює ключові положення сучасної аграрної політики, збагачує її новими висновками, настановами і практичними рекомендаціями. Принципово важливе значення мають постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про дальший розвиток с. г. Нечорноземної зони РРФСР (1974), постанови ЦК КПРС про дальший розвиток спеціалізації і концентрації с.-г. виробн. на базі міжгосп. кооперації та агропром. інтеграції (червень 1976), про заходи по дальшому підвищенню ефективності с.-г. науки і зміцненню її зв'язків з виробн. (вересень 1976) та ін. В А. п. КПРС знайшли практичний вияв ленінська ідея єдності розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, *економічна стратегія КПРС*, що, як відзначив XXV з'їзд КПРС, виходить з вищої довгострокової мети — неухильного піднесення життєвого рівня рад. народу й спрямована на значне підвищення ефективності всього сусп. виробництва. Важливість дальшого розвитку с. г. зумовлена тим, що в цій галузі створюється понад $^1/_3$ нац. доходу і на $^3/_4$ формується фонд нар. споживання. Партія тримає курс на комплексне розв'язання органічно взаємозв'язаних виробничо-тех., екон. і соціально-політ. завдань розвитку с. г., на поєднання досягнень *науково-технічної революції* з перевагами соціалістичної системи г-ва. Гол. зміст А. п. КПРС полягає в забезпеченні планомірного й динамічного розвитку продуктивних сил села, індустріалізації с.-г. праці. У дев'ятій п'ятирічці середньорічний обсяг с.-г. продукції зріс на 13%, у т. ч. в сусп. секторі — на 17%, в 1,6 раза підвищилася продуктивність праці в *колгоспах* і *радгоспах*. Значно збільшилися реальні доходи трудівників села, підвищився їх загальноосв. і культ.-тех. рівень. А. п. КПРС, виходячи з завдань розвитку *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*, враховує інтереси країни в цілому і всіх союзних республік, забезпечує динамічне зростання с.-г. виробництва. Так, в УРСР, як відзначено в документах Жовтневого пленуму ЦК Компартії України (1976), виробн. і заготівля осн. видів с.-г. продукції за останні 10 років збільшилися в 1,5—2 рази, продуктивність праці підвищилася на 60%, фондооснащеність колгоспів зросла в 2,5 раза. В роки дев'ятої п'ятирічки в с. г. республіки вкладено держ. і колг. коштів у 1,5 раза більше, ніж за 5 попередніх років. Енергоозброєність праці зросла в 1,6, поставки мінеральних добрив — у 1,7 раза. Введено в експлуатацію 1,3 млн. *га* зрошуваних і осушених земель. Середньорічні валові збори зернових культур за п'ятирічку зросли на $^1/_5$, виробництво м'яса (в забійній вазі) — на 23%, молока — на 14%, яєць — більш як на $^1/_3$.

Новим великим кроком по втіленню в життя А. п. КПРС є, зокрема, продаж у 1977 Україною д-ві 1 млрд. 125. млн. пудів хліба. *Двадцять п'ятий з'їзд КПРС* розробив комплексну програму розвитку соціалістичного с. г. у десятій п'ятирічці. Визначаючи конкретні напрями й завдання А. п. КПРС, з'їзд поставив дві взаємо-

пов'язані цілі: добитися надійного забезпечення країни продовольством і с.-г. сировиною, завжди мати для цього достатні резерви; йти все далі по шляху зближення матеріальних і культ.-побутових умов життя міста і села. Ці цілі повністю відповідають корінним інтересам рад. народу. Екон. програма розвитку села характеризується дальшим істотним зростанням капіталовкладень і поставок машин, устаткування, добрив, посиленням фондо- та енергоозброєності праці, підвищенням її продуктивності та ін. тех.-екон. та орг. заходами, що зумовлюють збільшення обсягу с.-г. виробн. і підвищення його ефективності. Соціальна програма розвитку рад. села передбачає поліпшення матеріально-побутових умов життя селянства, підвищення його загальноосв. і культ. рівня. Прозодячи в життя ленінську агр. політику, КПРС послідовно здійснює курс на інтенсифікацію с.-г. виробн., яка передбачає розширене відтворення в колгоспах і радгоспах, дальше зміцнення їхньої матеріально-тех. бази, прискорення наук.-тех. прогресу в с. г., широке впровадження комплексної механізації й автоматизації, електрифікації, хімізації, здійснення довгострокової програми меліорації, зміцнення всіх ланок с.-г. виробн. підготовленими кадрами, вдосконалення його організації й управління ним. В розвитку с.г. на сучас. етапі гол. є проблема підвищення його ефективності в найширшому розумінні. Одним з найважливіших напрямів А. п. КПРС є розрахований на тривалу перспективу курс на всебічний розвиток спеціалізації та концентрації колг.-радгоспного виробн. на базі *міжгосподарського кооперування* й *агропромислової інтеграції*, вдосконалення орг. форм управління. Перехід у с. г. до стадії великої машинної індустрії передбачає дальше поглиблення поділу праці між підприємствами, тобто розвиток міжгосп. спеціалізації. Виникають і успішно функціонують вузькоспеціалізовані підприємства пром. типу по виробн. яєць, пташиного м'яса, свинини, яловичини тощо. Процес концентрації с.-г. виробництва здійснюється переважно на основі розвитку міжгосп. кооперації, яка створює для всіх колгоспів і радгоспів рівні можливості для послідовного переходу до високоінтенсивного спеціалізованого виробн. з високим рівнем рентабельності. Зокрема, на Україні на 1.VI 1977 діяло понад 3600 міжгосп. підприємств, орг-цій і об'єднань. Втілення в життя А. п. КПРС зумовлює поступове створення умов для зближення колг.-кооп. власності з держ. і злиття їх у перспективі в загальнонар. власність, перетворення с.-г. праці на різновид індустріальної, дальшого подолання істотних відмінностей між містом і селом. А. п. КПРС, підкреслено в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції», спрямована на перетворення с.-г. виробн. на високорозвинутий сектор економіки, служить досягненню найважливіших екон. і соціальних цілей партії, успішній побудові комуністичного суспільства.

Літ.: Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії. Повне зібрання творів, т. 6; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Брежнєв Л. І. Питання аграрної політики КПРС і освоєння цілинних земель Казахстану. К., 1974; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; XXV з'їзд Комуністичної партії України. Стенографічний звіт. К., 1976; Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе. Материалы Всесоюзной научно-теоретической конференции, посвященной 10-летию мартовского Пленума ЦК КПСС (24—26 марта 1975 г.), т. 1—2. М., 1975; Курсом мартовского Пленума. М., 1975; Аграрная политика КПСС в условиях развитого социализма. М., 1976; Аграрна політика КПРС на сучасному етапі. К., 1973.

В. К. Врублевський.

АГРА́РНА ПРОГРА́МА КПРС — складова частина *Програми Комуністичної партії Радянського Союзу*, що визначає її завдання в *аграрному питанні*. Базується на вивченні об'єктивних закономірностей екон. і політ. розвитку країни, сприяє зміцненню революц. *союзу робітничого класу і селянства*. Основи А. п. КПРС заклав В. І. Ленін у праці «*Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?*» (1894) і розвинув у багатьох наступних працях. Збагачуючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про істор. місію робітн. класу, В. І. Ленін розробив положення про *гегемонію пролетаріату* в бурж.-демократичній революції, про революційний союз робітничого класу і селянства як неодмінну умову перемоги революції. Гол. завданням партії було пробудження революц. свідомості селянства. У зв'язку з цим *Другий з'їзд РСДРП* (1903) на доповідь В. І. Леніна прийняв програму партії, яка в агр. питанні вимагала: знищення залишків кріпосницьких відносин, скасування викупних і оброчних платежів та всяких повинностей; повернення селянам викупних і оброчних платежів та «відрізків» земель, відібраних у них внаслідок *селянської реформи 1861*. Революція 1905—07 розширила ці вимоги: селянство виступало проти всього поміщицького землеволодіння. *Перша конференція РСДРП* (грудень 1905) прийняла запропоновану В. І. Леніним резолюцію, що замінила пункт агр. програми про «відрізки» та викупні платежі вимогою конфіскації всіх держ., церк., монастирських, удільних, кабінетських та поміщицьких земель. Гостра боротьба навколо перегляду агр. програми розгорнулася на *Четвертому (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП* (1906). Ленінський проект агр. програми передбачав націоналізацію землі після перемоги революції. Ленінська програма орієнтувалася на революц. ломку всього старого землеволодіння і виходила із заг. тактичної лінії більшовиків на доведення до кінця бурж.-демократичної революції та перерастання її в соціалістичну. Меншовики висунули програму *муніципалізації* земель, тобто передачі їх у власність органів місц. самоврядування, що мали здавати їх в оренду селянам. З'їзд РСДРП незначною більшістю прийняв меншовицьку програму, але з більшовицькою поправкою про конфіскацію поміщицьких земель і націоналізацію частини ін. земель. Необхідність зміни аграрної програми В. І. Ленін теоретично обгрунтував у праці «Аграрна програма соціал-демократії у першій російській революції 1905—1907 років» (1907), де показав, що ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі сприятиме перерастанню бурж.-демократичної революції в соціалістичну. Роки столипінської реакції та імперіалістичної війни різко загострили агр. питання. Після повалення самодержавства перед пролетаріатом постало завдання завоювати політ. владу, щоб здійснити екон. і політ. заходи, які становили зміст соціалістичної революції. У світлі цього істор. завдання *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б)* (1917) вимагала конфіскації поміщицьких земель і передачі їх у розпорядження сел. к-тів, націоналізації всіх земель, визначила перші заходи на шляху до колективного господарювання. Велика Жовтнева соціалістична революція ленінським *Декретом про землю* повністю здійснила цю агр. програму. В країні почалося соціалістичне перетворення с. г. Зокрема, на Україні за рішенням *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад* селяни під керівництвом більшовиків почали проводити в життя ленінський Декрет про землю, незважаючи на протидію Центр. ради. В 1919 *Восьмий з'їзд РКП(б)* прийняв нову Програму партії, яка визначила систему заходів, спрямованих на організацію великого соціалістичного землеробства, створення радгоспів і с.-г. комун, держ. засів пустищ, держ. мобілізацію агрономічних сил для підвищення культури с. г. Враховуючи, що дрібне сел. г-во ще існуватиме певний час, програма передбачала спец. заходи для піднесення його продуктивності. Партія звернула особливу увагу на необхідність ліквідації госп. та культ. відсталості села. За пропозицією В. І. Леніна з'їзд прийняв резолюцію про перехід від політики нейтралізації середняка до міцного союзу з ним, спираючись на бідноту, для боротьби проти куркулів та ін. класових ворогів.

Наприкінці 1918 Робітн.-Сел. уряд України, який відновив свою діяльність після вигнання австро-нім. окупантів, знову проголосив конфіскацію поміщицьких, куркульських і монастирських земель та безплатну передачу їх у власність селян. Конкретні заходи щодо здійснення на Україні агр. програми партії розробив *Третій з'їзд КП(б) України* (1919). Приватна власність на землю скасовувалась. Земля, ліси, води і надра оголошувалися загальнонар. власністю. Пленум ЦК РКП(б) 29.XI 1919 і *Восьма Всеросійська конференція РКП(б)* за пропозицією В. І. Леніна в резолюції «Про Ра-

дянську владу на Україні» рекомендували проводити зем. політику з особливою увагою до інтересів незаможного і середнього селянства. Ленінські настанови дістали відображення в постанові *Всеукраїнського революційного комітету* «Основні засади організації земельної справи на Україні» від 22.I 1920 і в «Законі про землю» від 5.II 1920. Політика партії в агр. питанні, спрямована на всебічне зміцнення союзу робітн. класу і селянства, мала вирішальне значення для забезпечення перемоги Країни Рад у громадян. війні. Дальшого розвитку агр. програма партії набула в *кооперативному плані В. І. Леніна,* принципові основи якого було викладено в його останніх статтях і виступах, зокрема в статті «*Про кооперацію*». На основі ленінського кооперативного плану на поч. 30-х рр. у країні здійснено *колективізацію сільського господарства,* ліквідовано останній експлуататорський клас — *куркульство. Колгоспи* і *радгоспи* стали осн. формами соціалістичного с. г. в країні.

Перемога соціалізму і вступ СРСР у період комуністичного будівництва означали, що другу програму партії виконано. *Двадцять другий з'їзд КПРС* (жовтень 1961) прийняв нову, третю програму, в якій дістало дальший розвиток марксистсько-ленінське вчення про комуністичне суспільство, про конкретні методи і форми переходу від соціалізму до комунізму. Програма визначила розвиток с. г. і сусп. відносин на селі в період комуністичного будівництва.

На основі ленінської аграрної програми партія виробила сучас. *аграрну політику КПРС.* Її основи були закладені Березневим пленумом ЦК КПРС (1965) і конкретизовані на наступних пленумах ЦК, у рішеннях XXIII — XXV з'їздів КПРС та ін. документах партії. А. п. КПРС має велике міжнар. значення. Ленінське вчення з агр. питання з урахуванням конкретних особливостей тих чи ін. країн лежить в основі агр. програми і політики марксистсько-ленінських комуністичних і робітничих партій.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 12. Перегляд аграрної програми робітничої партії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 31. Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Доповідь в аграрному питанні 28 квітня (11 травня); т. 35. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 25—26 жовтня (7—8 листопада) 1917 р. Доповідь про землю 26 жовтня (8 листопада); т. 38. VIII з'їзд РКП (б) 18—23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму 19 березня.— Доповідь про роботу на селі 23 березня; т. 45. Про кооперацію; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—10. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1—2. К., 1976—77; Першин П. Н. Аграрная программа большевиков в буржуазно-демократической и социалистической революциях. К., 1959; Воронович А. А. Аграрная программа партии в трудах В. И. Ленина. М., 1971; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1—2. М., 1976.

В. Ф. Шевченко.

АГРА́РНЕ ПЕРЕНАСЕ́ЛЕННЯ — прихована форма *безробіття* в сільському господарстві, пов'язана з розоренням капіталом основних мас трудового селянства; одна з форм *перенаселення відносного.*

АГРА́РНЕ ПИТА́ННЯ — питання про соціально-економічні закономірності та шляхи розвитку сільського господарства, про земельні відносини, класи і класову боротьбу на селі. Зміст А. п. залежить від способу виробн., відображає пануючі в ньому закони і змінюється зі зміною сусп. ладу. Виникнення А. п. пов'язане з розвитком сусп. *поділу праці,* товарообміну та поділом суспільства на класи. Земля — гол. засіб виробн. в с. г. Тому А. п. найбільш яскравого виразу набуває у відносинах класів з приводу володіння і користування землею. Приватна власність на землю виникла в період розкладу *первіснообщинного ладу.* Зростання класової нерівності призвело до зосередження зем. власності в руках експлуататорів. Це викликало жорстоку боротьбу на селі. Однак стихійні сел. повстання і війни епохи феодалізму не могли розв'язати А. п. Вони призводили лише до зміни одних форм експлуатації іншими (відробіткова, натуральна та грош. форми *ренти*). З розвитком капіталізму поглиблюється процес класової диференціації *селянства.* На селі створюються антагоністичні класові верстви — сільс. буржуазія і маса експлуатованого селянства. Малоземелля і безземелля породжують агр. перенаселення (див. *Перенаселення відносне*), поглиблюється протилежність між містом і селом. Капіталізм, відкривши шляхи для розвитку продуктивних сил с. г., не здатний в силу бурж. зем. відносин розв'язати А. п. Гонитва за максимальним прибутком призводить до хижацького використання землі. Монополія приватної власності на землю практично виключає можливість здійснення великих, загальнодерж. заходів щодо охорони зем. ресурсів, підвищення культури землеробства. Капіталістичне г-во неспроможне провести землевпорядкування, яке відповідало б інтересам раціональної організації виробництва. В. І. Ленін показав, що розвиток капіталізму в с. г. відбувався двома шляхами — «американським» (швидке зростання сел. і фермерських г-в, вільних від докапіталістичних форм експлуатації) і «прусським» (повільне переростання поміщицько-феодального г-ва в буржуазно-юнкерське). Обидва ці шляхи еволюції капіталізму в с. г. були наявними в дореволюц. Росії. В епоху *імперіалізму* експлуатація трудящих мас селянства різко зростає. Посилюється класова диференціація, відбувається розорення та витіснення дрібних сел. г-в великим виробн., фін. капіталом і монополіями (див. *Аграрні кризи*). Селянство ще більше підпадає під тягар надмірних податків, зростає іпотечна заборгованість банкам, дорожнеча. Особливо гостро А. п. стоїть у країнах, що розвиваються. Воно пов'язане з боротьбою проти імперіалізму та *неоколоніалізму,* за соціальне визволення та екон. незалежність. В частині цих країн А. п. розв'язується шляхом революц. ломки докапіталістичного агр. ладу (з ліквідацією феод.-поміщицької власності), в інших — шляхом половинчастих агр. реформ та поступової перебудови зем. відносин на капіталістичний лад (див. *Аграрні реформи*). В дореволюційній Росії, в т. ч. на Україні, гострота А. п. полягала в тому, що в зем. відносинах залишалися пережитки кріпосництва, які гальмували розвиток продуктивних сил. Феод. відносини співіснували з капіталістичними: натуральне г-во з товарним виробн., з найманою працею. Зберігалися великі поміщицькі маєтки поряд з тисячами безземельних селян. В Росії кінця 19 — поч. 20 ст. поміщикам, царській сім'ї та монастирям належало 152 млн. *га* с.-г. земель, куркулям — понад 80 млн. *га* порівняно з 135 млн. *га* у бідняцько-середняцького селянства. В середньому на одне велике поміщицьке г-во припадала така ж площа землі, яку мали 300 сел. дворів. На Україні 21,5 млн. дес. (52,5% всього зем. фонду) належали поміщикам і куркулям, тоді як 2,7 млн. дрібних бідняцьких г-в (87,4% заг. кількості г-в) мали 16,1 млн. дес. Бідність і зубожіння селянства були зумовлені не нестачею землі, а зосередженням її в руках нетрудових класів та варварськими формами експлуатації. В переважно агр. країні, якою була дореволюційна Росія (у т. ч. й Україна), боротьба за землю була важливою частиною політ. та екон. боротьби трудового народу. Різні партії відстоювали свої агр. програми. Але жодна з них, крім програми партії більшовиків, не була спрямована на послідовне забезпечення життєвих інтересів селянства (див. *Аграрна програма КПРС*).

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції розв'язала А. п. в Росії. *Декретом про землю* було передбачено конфіскацію поміщицьких земель, здійснення націоналізації всієї землі. Революція ліквідувала малоземелля і безземелля, звільнила селянство від поміщицько-куркульської кабали й експлуатації. Селяни одержали понад 150 млн. *га* кол. поміщицьких, монастирських, казенних та ін. с.-г. земель. Крім того, в результаті *колективізації сільського господарства* до колгоспів перейшло 80 млн. *га* куркульських земель, на Україні відповідно — понад 14 млн. *га* і 8 млн. *га*. Селяни зх. областей України після возз'єднання з Рад. Україною одержали 4 млн. *га*. Соціалізм створив передумови для докорінного перетворення всього агр. ладу (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). Конституція СРСР закріпила за колгоспним селянством надані йому землі у безстрокове безплатне користування. Остаточне розв'язання А. п.

в СРСР має велике міжнар. значення. Воно вказало шлях революц. перетворення агр. відносин.

Літ. див. до ст. *Аграрна політика КПРС.* *П. Ф. Веденичев.*

АГРА́РНІ КРИ́ЗИ — диспропорційність між виробництвом, збутом і споживанням сільськогосподарських продуктів. А. к.— результат діяння осн. суперечності капіталізму; проявляється як у відносному порівняно з платоспроможним попитом надвиробництві, так і у відносному недовиробництві с.-г. продукції. А. к. надвиробництва полягають у нагромадженні нереалізованих запасів с.-г. продукції, падінні фермерських цін на неї, зменшенні фермерського чистого доходу, скороченні обсягу виробництва. Наслідком А. к. є зменшення заробітної плати с.-г. робітників, зростання *безробіття*, розорення маси дрібних і серед. с.-г. виробників, посилення агр. перенаселення (див. *Перенаселення відносне*). Особливість А. к.— значна тривалість. Причиною затяжного характеру їх є монополія приватної власності на землю. А. к. впливають на хід *капіталістичного циклу*, поглиблюючи й затягуючи пром. кризи, *депресії*, ослаблюючи і скорочуючи фази пожвавлення й піднесення.

Капіталістичне с. г. пройшло три світові А. к. надвиробництва. Перша виникла в кінці 19 ст. і охопила країни Зх. Європи, Росію і США; друга — в 20-х роках 20 ст. охопила США, Канаду, Аргентіну та Австралію і переросла в світову А. к.; третя — після 2-ї світової війни (кінець 40-х —60-і рр.) поширилася спочатку на США, Канаду, Аргентіну і Австралію, а згодом і на країни Зх. Європи. На поч. 70-х рр. у зв'язку з скороченням запасів, збільшенням попиту і швидким зростанням цін на с.-г. продукцію А. к. надвиробництва змінилася кризою недовиробництва. А. к. руйнують продуктивні сили с. г. і разом з тим створюють нові умови для його розвитку — прискорюють концентрацію і *централізацію капіталу*, перехід від мануфактурної до машинної стадії на основі застосування досягнень наук.-тех. прогресу. Все це посилює позиції монополій і їх гніт у с. г., призводить до витіснення й розорення дрібних власників (у США за 1951—73 розорилося 2,8 млн. фермерів). А. к. недовиробництва особливо гостро проявляються в країнах, що розвиваються. Це результат імперіалістичної політики *колоніалізму* та *неоколоніалізму*. Ще більше загострюють А. к. і утруднюють вихід з них різні форми експлуатації с.-г. виробників великим капіталом міста і бурж. д-вою через ціни, кредит, торг.-посередницьку мережу, податкову систему. В кінцевому підсумку А. к. поглиблюють *загальну кризу капіталізму*. Покінчити з А. к. можливо лише шляхом ліквідації капіталістичних виробничих відносин.

О. П. Мамалуй.

АГРА́РНІ РЕФО́РМИ — державні заходи щодо перетворення умов землеволодіння, форм землекористування та характеру земельних відносин. Мають класову спрямованість і різний зміст залежно від істор. епохи, способу виробн. та держ. ладу. В 17—19 ст. в ряді європ. країн А. р. були спрямовані на ліквідацію феод. відносин і створення умов для капіталістичного розвитку с. г. Вони здійснювалися внаслідок бурж. революцій або під тиском сел. руху. *Селянська реформа 1861* в Росії скасувала кріпосне право і поклала початок розвиткові капіталізму в с. г. Зміст *столипінської аграрної реформи* 1906—16 — зростання і зміцнення класу сільс. буржуазії. Після 1-ї світової війни в умовах наростання революціонізації мас у ряді країн Центр. та Пн.-Сх. Європи були проведені А. р., які мали обмежений характер і не внесли суттєвих змін в агр. лад. Результатом їх було незначне обмеження великої зем. власності та збільшення куркульського землеволодіння. Докорінні перетворення агр. ладу в Росії на основі ліквідації приватної зем. власності, націоналізації всіх земель та наступного кооперування селянства (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*) здійснила Велика Жовтн. соціалістич. революція. В Рад. країні *аграрне питання* розв'язане остаточно. В 1921—24 проведено націоналізацію землі без викупу в Монгольській Народній Республіці. Після 2-ї світової війни А. р. в ін. соціалістичних країнах (зокрема ЧССР, НДР, УНР, НРБ) супроводились конфіскацією землі великих землевласників і передачею однієї частини її безплатно або за невеликий викуп у власність трудового селянства та націоналізацією ін. частини землі для створення держ. с.-г. підприємств. Це створило передумови для дальших агр. перетворень в інтересах усіх трудящих. Там, де існувала колоніальна зем. власність (ДРВ, КНДР, Куба), на перший план при проведенні А. р. виступала конфіскація її та ліквідація феод.-кріпосницьких пережитків. В результаті перерозподілу зем. власності до безземельних та малоземельних селян перейшло, напр., в ЧССР понад 1700 тис. *га*, в УНР — 1,9 млн. *га*, в НРБ — 140 тис. *га*, в КНР — 47 млн. *га* землі. Після проведення А. р. у зарубіжних соціалістичних країнах було ліквідовано клас поміщиків і підірвано екон. позиції куркульства, зросла кількість середняків, виникли нові сел. г-ва. Наступним кроком у революц. перетвореннях агр. ладу стало будівництво соціалістичних виробничих відносин на селі на основі створення держ. землероб. г-в і вироб. кооперативів. Здійснюється спеціалізація та концентрація, *агропромислова інтеграція*. В ряді економічно розвинутих капіталістичних країн (Японія, Італія та ін.) необхідність проведення А. р. диктувалася великим розмахом сел. руху, відсталістю с. г., прагненням монополістичного капіталу розширити внутр ринок, ослабити соціальні суперечності. Реформи здійснювались на основі викупу землі у великих поміщиків з дальшим продажем її на виплат малоземельним селянам. В інших капіталістичних країнах правлячі кола проводять курс на концентрацію зем. власності, скорочення дрібнотоварного сел. г-ва, створення агр. монополій. В країнах, що розвиваються, зміст А. р. визначається соціально-політ. орієнтацією урядів і правлячих партій, прагненням розв'язати проблему екон. незалежності від імперіалістичних д-в. Ліквідація родоплемінних і феод. відносин, обмеження великої земельної власності, зменшення максимальних розмірів землеволодінь, збільшення кількості серед. і дрібних г-в — ці заходи спрямовувалися або на проведення дальших глибоких соціально-екон. перетворень, зміцнення політ. суверенітету, демократизацію сусп. життя, або на створення капіталістичного сектора в с. г., утвердження бурж. ладу в цілому. В країнах, що обрали *некапіталістичний шлях розвитку*, А. р. мають на меті насамперед ліквідацію класу великих землевласників, забезпечення землею трудящих селян, розширення держ. сектора, створення сільс. кооперативів. У багатьох з цих країн існує тенденція до переходу від багатоукладної економіки до зростання вирішальної ролі держ. і кооп. секторів.

Досвід агр. перетворень у бурж. д-вах, багатьох країнах, що розвиваються, свідчить, що шляхом бурж. реформізму не можна розв'язати агр. питання. Обмеженість А. р., які проводить буржуазія під тиском нар. мас, опозиція й саботаж з боку великих землевласників, політика монополій ведуть до нових форм пограбування і експлуатації селян. Це, в свою чергу, посилює класовий антагонізм і боротьбу трудящих за свої права.

П. Ф. Веденичев.

АГРАФІ́Я (від *а*... і грец. γράφω — пишу) — розлад або повна втрата здатності писати.

Найчастіше А.— окремий симптом, що супроводиться порушенням мовлення, спричиненим ураженням мовної ділянки кори великих півкуль гол. мозку (див. *Афазія*). Залежно від локалізації ураження розрізняють кілька форм А., пов'язаних відповідно з порушенням фонематичного слуху, артикуляції, аналізу й синтезу звукового складу слова, забуванням *графем* та ін. А. може бути компенсована в процесі спец. навчання (див. *Компенсація* в психології).

АГРЕГА́Т (від лат. aggrego — приєдную) — 1) Сукупність двох і більше машин або апаратів, що діють спільно (*турбіна* і *компресор* — турбокомпресор). 2) Уніфікований (нормалізований) вузол машини (комплексу машин), що відзначається повною взаємозамінністю і самостійно виконує певні функції (напр., *автомобільний двигун*). Див. також *Агрегатування*. 3) У петрографії — сукупність мінералів, що становлять гірську породу. За складом А. поділяють на прості, тобто утворені з кристалів одного мінералу, та складні — з кристалів різних мінералів. За формою зерен розрізняють зернисті, кристалічні, голчасті, волокнисті А. та ін.: за будо-

вою — пухкі, зцементовані, пористі тощо.

АГРЕГА́ТНЕ ВИЙМА́ННЯ ВУГІ́ЛЛЯ — видобування вугілля в довгому очисному *вибої* шахти за допомогою комплексу машин і механізмів (*агрегатів*) без постійної присутності людини. При А. в. в. комплексно механізованими й автоматизованими є процеси вимання, навалювання та доставляння вугілля до *штреку,* пересування вибійного *конвейєра,* кріплення привибійного простору, керування покрівлею, укладання силових кабелів і шлангів для зрошування і зачищування основи пласта, дегазації пласта, а також монтажні й демонтажні роботи. До комплексу машин і механізмів, використовуваних при А. в. в., належать: вузькозахватний видобувний комбайн або *струг,* пересувний конвейєр, механізоване гідравлічне кріплення (див. *Кріплення гірничих виробок*), кабеле- і шлангоукладач, пристрої для зачищування основи пласта, для монтажних та демонтажних робіт і дегазації пласта, апаратура автом. керування комплексом. Крім того, до цього комплексу належать механізми навалювання вугілля у вагонетки на штреку. Керування (гідравлічне або електрогідравлічне) машинами і механізмами централізоване і здійснюється з пульта, встановленого на підготовчій виробці. *С. О. Анушин.*

АГРЕГА́ТНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат, що складається з нормалізованих кінематично не з'єднаних між собою вузлів (*агрегатів*). Розрізняють А. в. одно- і багатопозиційні (за кількістю водночас оброблюваних деталей); свердлильні, розточувальні, фрезерні, токарні і комбіновані; напівавтомати й автомати. Осн. робочі органи А. в. (мал.): силові головки з індивідуальними *приводами* переміщення й обертання інструментів; силові і поворотні столи, що переміщують відповідно силові головки або заготовки між позиціями обробки. Єдина система керування верстатом забезпечує необхідну послідовність рухів. А. в. набагато продуктивніші, ніж універсальні, їх можна швидко переналагоджувати на обробку нової деталі. А. в. застосовують для обробки деталей одного типорозміру в *серійному виробництві* або великосерійному виробництві. З А. в. утворюють потокові й *автоматичні лінії* на підприємствах масового виробництва. *В. В. Чкалов.*

АГРЕГА́ТНІ СТА́НИ РЕЧОВИ́Н — якісно відмінні стани тієї самої речовини, які відрізняються структурою і характером теплового руху структурних елементів — *молекул, атомів, іонів* тощо. Розрізняють А. с. р.: твердий, рідкий, газ і *плазму*. Структура кристалічних твердих тіл (див. *Кристали*) характеризується *близьким і далеким порядками*. Частинки в тілах здійснюють невеликі теплові коливання біля вузлів *кристалічної ґратки*. За певних умов речовина може перебувати в *аморфному стані*. В рідинах існує переважно близький порядок; тепловий рух у них складається з коливально-обертового та поступального. В газах немає і близького порядку, частинки рухаються хаотично, слабо взаємодіючи. Газ, іонізуючись, переходить у плазму. Високомол. сполуки (*полімери*) перебувають лише в твердому та рідкому станах. У певних умовах різні А. с. р. можуть співіснувати (див. *Потрійна точка, Критичний стан*). Графічно співвідношення між агрегатними станами простих речовин показано на мал. Зміни А.

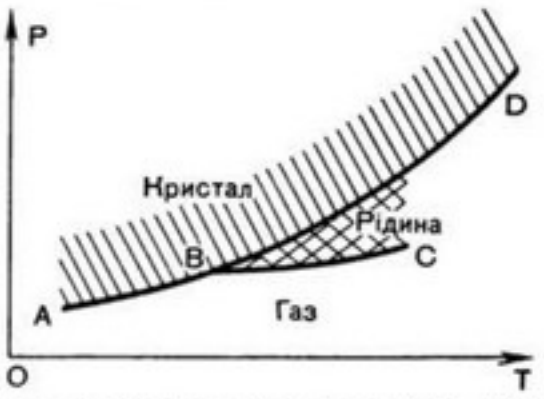

Криві співіснування фаз: *AB, BC* і *BD* — рівновага відповідно тверде тіло — газ, рідина — газ і тверде тіло — рідина; *P* — тиск; *T* — температура; *B* — потрійна точка; *C* — критична точка.

с. р. відбуваються звичайно у вигляді *фазових переходів* першого роду (*плавлення, кристалізація,* твердіння, випаровування, *конденсація, сублімація*). При цьому фіз. властивості змінюються стрибкоподібно. Структуру і властивості речовин у різних агрегатних станах досліджує *молекулярна фізика,* яка спирається на методи *статистичної фізики* і *термодинаміки*. *О. З. Голик.*

АГРЕГАТУВА́ННЯ — 1) Побудова технологічного процесу з використанням окремих машин і механізмів, що виконують певну сукупність операцій. Розрізняють А. послідовне, паралельне і послідовно-паралельне. 2) Компонування машин (комплексів машин) із взаємозамінюваних уніфікованих вузлів (*агрегатів*). А. значно поліпшує експлуатацію машин та прискорює їхній ремонт внаслідок заміни несправних агрегатів новими або відремонтованими.

АГРЕЖЕ́ (франц. agrégé, букв.— прийнятий до товариства) — вчений ступінь, запроваджений 1808 у Франції. Дає право викладати в ліцеї, а також на природничих та гуманітарних факультетах ун-тів. Для здобуття ступеня А. необхідно після завершення університетської освіти додатково скласти ряд екзаменів з обраного фаху та підготувати й захистити дипломну роботу. Диплом А. за науковим рівнем приблизно еквівалентний дипломові випускника рад. вузів.

АГРЕМА́Н (франц. agrément — згода) в міжнародному праві — попередня згода держави прийняти певну особу як главу дипломатичного представництва іншої держави. Запит і повідомлення про А. здійснюються дипломатичним шляхом. Діставши А., особа стає *персоною грата* (бажана особа). Відмову в А.— визнання особи *персоною нон грата* (небажаною) не розглядають як недружелюбний акт. На членів персоналу дипломатичного представництва А. не запитують; згода д-ви на їхнє прийняття визначається видачею дипломатичної візи на в'їзд.

АГРЕ́СІЯ (лат. aggressio — напад) — застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політ. незалежності іншої держави або народу (нації), несумісне з *Статутом ООН*. Найнебезпечнішою формою А. є збройна (пряма) А., що за сучас. міжнар. правом становить один з найтяжчих міжнар. злочинів — злочин проти миру. Існують ще поняття посередньої, екон. та ідеологічної А. Рад. д-ва першою в історії проголосила в ленінському *Декреті про мир* агресивну війну найбільшим злочином проти людства, а боротьбу за її викоренення — однією з осн. цілей своєї зовн. політики. Першими двосторонніми міжнар. актами, в яких знайшла відображення ідея заборони агресивної війни, були договори, укладені РРФСР з Іраном, Афганістаном, Туреччиною (1921). У 1929 набрав сили багатосторонній *Келлога — Бріана пакт 1928,* що містив міжнар.-правові норми про відмову від війни як засобу нац. політики. Заг. визнання принцип заборони А. та відповідальності за неї дістав після 2-ї світової війни, що знайшло відображення в Статуті ООН, статутах Нюрнберзького й Токійського *міжнародних воєнних трибуналів*. У післявоєнний час, в умовах заг. кризи капіталізму й великих соціальних зрушень, імперіалізм за допомогою агресивних воєн намагався стримати розмах нац.-визвольного руху, зупинити поступальну ходу прогресивних перетворень на земній кулі. Створення НАТО, ін. агресивних воєнних блоків, А. США в Кореї та В'єтнамі, інтервенції амер. вояччини проти ряду латиноамер. країн; А. Великобританії, Франції, Ізраїлю проти Єгипту; Ізраїлю проти араб. країн; Південно-Африканської Республіки проти Анголи й Мозамбіку — лише окремі віхи політики імперіалістичних д-в, що за останні десятиліття розв'язали понад 30 збройних конфліктів і агресивних воєн. Ведучи послідовну й наполегливу боротьбу за викоренення А. з життя людства, СРСР ще 1933, а згодом в *Організації Об'єднаних Націй* виступив з ініціативою розробки визначення А. і спільно з соціалістичними д-вами та всіма прогресивними силами світу активно добивався такого визначення А., яке б грунтувалося на Статуті ООН і сприяло запобіганню актам А. *Генеральна Асамблея ООН* на XXIX сесії (1974) прийняла визначення А., що складається з 8 статей, в яких сформульовано поняття А., її осн. критерії, примірний перелік дій, що кваліфікуються як А., закріплено характеристику А. як міжнар. злочину і принцип відповідальності за неї. Визначення А. побудоване на співвідношенні між принципом першості (врахуванні того, хто першим застосував збройну

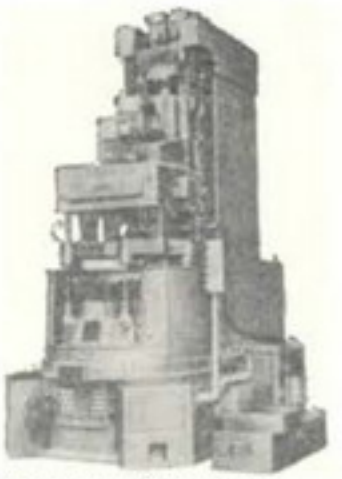

Агрегатний верстат вертикально-свердлильний шестипозиційний сорокашпиндельний.

силу) і наданими Статутом ООН *Раді Безпеки ООН* повноваженнями щодо встановлення наявності акту А. у кожному конкретному випадку. Зазначені позиції виходять із закріпленого Статутом ООН невід'ємного права д-ви на індивідуальну або колективну самооборону у випадку А., з визнання сучас. міжнар. правом законності збройної боротьби колоніальних народів за свою свободу і незалежність. Величезним внеском у боротьбу за відвернення А., виключення її з життя людства є миролюбна політика СРСР, ін. соціалістичних країн, спрямована на утвердження принципів *мирного співіснування* держав протилежних сусп. систем, стримання *гонки озброєнь* і *розрядку міжнародної напруженості*. Широке схвалення і підтримку світової громадськості здобула рад. *Програма миру*, вироблена XXIV з'їздом КПРС, і програма дальшої боротьби за мир і міжнар. співробітництво, прийнята XXV з'їздом КПРС. Серед першочергових завдань, висунутих СРСР,— укладення всесвітнього договору про незастосування сили в міжнар. відносинах. Справі викоренення воєн та А. служать *Заключний акт* загальноєвроп. наради з питань безпеки і співробітництва (1975), документи *Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976*, мирні ініціативи країн — учасниць *Організації Варшавського Договору* (зокрема, про підписання міжнародного акту про незастосування державами одна проти одної ядерної зброї, 1976), *рух прихильників миру*. *Н. М. Ульянова.*

АГРЕ́СІЯ США У В'ЄТНА́МІ — збройна інтервенція, розв'язана 1964—65 правлячими колами США у В'єтнамі. Метою амер. імперіалістів було створити стратегічний плацдарм в Пд. Азії, завдати удару нац.-визвольному руху народів Індокитаю і стати на заваді соціалістичному будівництву в ДРВ. Порушивши *Женевські угоди 1954*, США з січня 1955 почали втручання у внутр. справи В'єтнаму, яке поступово посилювалося. 1—5.VIII 1964 амер. кораблі та літаки почали бомбардувати й обстрілювати територію ДРВ. 7.VIII 1964 т. з. «Тонкінською резолюцією» конгрес США надав право президентові Джонсону фактично вести війну у В'єтнамі без її оголошення. 8.III 1965 у Пд. В'єтнамі висадилися перші амер. бойові частини. Інтервенти силою зброї намагалися придушити нац.-визвольний рух пд.-в'єтнамських патріотичних сил. У 1968 амер. війська налічували понад 560 тис. чол. За 8 років у бойових діях взяли участь близько 2,5 млн. американців. Війська США застосували у В'єтнамі всі види сучас. зброї, крім ядерної, знищили сотні населених пунктів, цілі райони перетворили на зони пустелі. Втрати інтервентів становили понад 360 тис. вбитими і пораненими. Героїзм і стійкість в'єтнамського народу, якому Рад. Союз, інші соціалістичні країни подали широку і всебічну допомогу рух прогресивної громадськості усього світу, зумовили перемогу В'єтнаму. США змушені були підписати *Паризьку угоду 1973* про припинення війни. 29.III 1973 вони вивели свої останні військ. підрозділи з в'єтнамської території. Перемога відкрила шлях до возз'єднання В'єтнаму і утворення в липні 1976 Соціалістичної Республіки В'єтнам. *Г. М. Цветков.*

АГРІ́КОЛА (Agricola) Георг (справжнє прізв.— Бауер; 24.III 1494 — 21.XI 1555) — німецький природодослідник. За фахом лікар. Узагальнив багатовіковий досвід гірничо-металург. виробн., дав систематизований опис його процесів. Праці А. («Про природу копалин», «Про гірничу справу і металургію» та ін.) протягом двох віків були посібниками з цих питань. А. встановив методи визначення мінералів за зовн. ознаками. Досліджував лік. властивості їх. Описав 20 нових мінералів.

АГРІ́ППА Марк Віпсаній (Marcus Vipsanius Agrippa; бл. 63—12 до н. е.) — римський полководець і держ. діяч, сподвижник *Августа*. Перемогами в міжусобних війнах з Марком *Антонієм* і Секстом Помпеєм і придушенням повстань у Галлії та Іспанії А. допоміг Августові зміцнити владу. З 21 до н. е.— його співправитель. Відомий своїми будівлями в Римі і Галлії. Автор праць з географії (не дійшли до нас), які використали *Страбон* і *Пліній* Старший.

АГРО... (від грец. ἀγρός — поле) — частина складних слів, яка відповідає поняттям «земля», «землеробський» (*агрономія, агрохімія*).

АГРОБІОЦЕНО́З (від *агро...* та *біоценоз*) — угруповання організмів у посівах і насадженнях культурних рослин; одна з форм вторинних біоценозів. Для кожного виду культурних рослин характерний певний А. з рядом переважаючих (домінантних) і постійних (константних) видів. На відміну від первинних біоценозів саморегуляторні процеси в А. різко ослаблені, тимчасова стійкість А. підтримується діяльністю людини. Важливою особливістю А. є домінування небагатьох рослиноїдних тварин, особливо комах-шкідників. Див. також *Фітоценоз*.

АГРОКЛІМАТИ́ЧНЕ РАЙОНУВА́ННЯ — науково обгрунтований поділ території за агрокліматичними умовами вирощування с.-г. культур. Основними показниками для агрокліматичного районування є світло-, тепло- та вологозабезпеченість певної території. Кожний з них визначають відношенням характеристик метеорологічного режиму до показників потреби рослин у теплі, волозі тощо в межах від біол. мінімуму до біол. максимуму. Зокрема, вологозабезпеченість можна визначати співвідношенням між атм. опадами та кількістю вологи, потрібної рослинам на випаровування (*транспірацію*). Крім зазначених, використовують ін. показники, що характеризують сумісність культур з даним кліматом та їхню продуктивність (напр., тривалість вегетаційного циклу та вегетаційного періоду, коефіцієнти продуктивності т-ри, опадів та ін.). За допомогою А. р. виділяють території із сприятливими, задовільними чи несприятливими кліматичними умовами для вирощування тієї чи ін. культури і визначають продуктивність клімату в показниках відносної врожайності. Знання агрокліматичних особливостей дає змогу якнайдоцільніше розміщувати с.-г. культури і застосовувати найдосконаліші меліоративно-агротех. заходи. Тер. України поділяють на 4 осн. агрокліматичні зони.

В. П. Дмитренко.

АГРОКЛІМАТИ́ЧНІ КА́РТИ — карти, що відображають комплекс кліматичних ресурсів певної території у взаємодії їх з об'єктами і процесами с.-г. виробництва. Характеризують кліматичні умови росту окремих с.-г. культур, тепло- і вологозабезпеченість та тривалість вегетаційного періоду, запаси вологи в усі пори року, несприятливі для с. г. кліматичні явища (карти загрозливих заморозків, пошкодження зерна суховіями, строки проведення с.-г. робіт тощо). А. к. використовують у плануванні сільс. господарства.

Літ.: Агроклиматический атлас Украинской ССР. К., 1964.

АГРОКЛІМАТОЛО́ГІЯ — розділ *агрометеорології*, що вивчає взаємозв'язки і взаємодію між кліматом та об'єктами с.-г. виробництва. Гол. завданням А. є с.-г. оцінка клімату, *агрокліматичне районування* території, обгрунтування агротех. заходів для різних кліматичних умов з метою найраціональнішого розміщення с.-г. виробн. А. досліджує залежність росту й урожайності с.-г. культур від кліматичних показників, розподіл цих показників по території; вивчає несприятливі явища клімату (посухи, суховії, пилові бурі, заморозки та ін.), обгрунтовує заходи для боротьби з ними. Знання агрокліматичних закономірностей дає можливість найефективніше використовувати кліматичні ресурси території в поєднанні з ін. природними факторами, щоб якнайдоцільніше розміщувати с.-г. культури і застосовувати найсучасніші засоби землеробства.

Літ.: Краткий агроклиматический справочник Украины. Л., 1976; Чирков Ю. И. Основы сельскохозяйственной метеорологии. Л., 1975.

АГРОЛІСОМЕЛІОРА́ЦІЯ — 1) Комплекс лісівницьких заходів, спрямованих на поліпшення умов росту й розвитку с.-г. культур з метою підвищення урожайності їх, поліпшення вітрового й водного режимів полів, пасовищ та ін. угідь. А. передбачає створення системи *захисних лісових насаджень*, (*полезахисних лісових насаджень*, лісонасаджень на вододілах, уздовж водойм, автострад, залізниць, *ярозакріплювальних насаджень*), розведення лісів навколо пром. центрів, міст і сіл, садиб колгоспів і радгоспів тощо. До завдань А. входить боротьба з чорними і курними бурями, суховіями, розвіюванням, змивом грунту (див. *Ерозія грунту*), а також снігозатримання на полях, захист річок і водойм від занесення піском і замулювання, захист селищ та шляхів від вітрів і снігових заметів. 2) Наукова дисципліна, завданням якої є розроблення теоретичних

питань степового масивного лісорозведення, створення полезахисних лісових смуг, боротьба з ерозією грунтів, закріплення і освоєння пісків, гірського лісорозведення. На Україні комплекс меліоративних лісонасаджень вперше створив 1809—35 В. Я. Ломиковський у Миргородському пов. Вплив лісових смуг на польові культури вивчали на Полтавщині у 80-х рр. 19 ст. І. О. Базилевич, на території тепер. Микол. обл.— у 90-х рр. О. О. Бичихін. Новий етап у розвитку А. пов'язаний з експедицією Лісового департаменту (1892—99) під керівництвом В. В. *Докучаєва*. Експедиція розробила способи вирощування лісу в Степу, рекомендувала раціональний напрям степового лісорозведення, зокрема на Україні одержано дані про позитивний вплив захисних лісонасаджень на мікроклімат, грунт, гідрологічні умови. В СРСР дослідження з А. широко розгорнулися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1922 створено першу в нашій країні Придеснянську протиерозійну дослідну станцію на Чернігівщині. 1930 в УРСР організовано кілька лісових станцій, в т. ч. на базі кол. Великоанадольської ділянки — Маріупольську агролісомеліоративну дослідну станцію (Донецька обл.); було відкрито *Лісового господарства і агролісомеліорації Український науково-дослідний інститут* імені Г. М. Висоцького в Харкові та Лісогосподарський ін-т у Києві (1954 увійшов до складу Української сільськогосподарської академії).

Б. Й. Логінов.

«АГРОМА́Ш» — міжнародне товариство соціалістичних країн по співробітництву та координації комплексного технічного розвитку й виробництва машин і агрегатів для механізації садівництва, овочівництва і виноградарства, а також сприяння збуту цих машин. Створений урядами НРБ і УНР 1965. СРСР бере участь з 1969, НДР — з 1973, ПНР — з 1976. «А.» діє на основі принципів *міжнародного соціалістичного поділу праці*. Заг. керівництво т-вом здійснює Керуюча рада, до складу якої входять уповноважені представники всіх договірних сторін. Місцеперебування — Будапешт, представництва — в Софії, Берліні, Варшаві і Москві.

С. І. Соколенко.

АГРОМЕТЕОРОЛО́ГІЯ — розділ *метеорології*, що вивчає метеорологічні, кліматичні й гідрологічні умови у взаємозв'язку їх з об'єктами і процесами с.-г. виробництва. Тісно пов'язана з фізіологією рослин, рослинництвом та грунтознавством. А. досліджує вплив погоди й клімату на ріст і розвиток рослин, формування врожаю, на продуктивність і поширення с.-г. тварин, ефективність механізації с.-г. процесів; розробляє методи боротьби з посухою, суховіями та ін. несприятливими явищами погоди; вивчає агрокліматичні особливості території і дає оцінку відповідності метеорологічних та кліматичних умов потребам с. г. для раціонального розміщення с.-г. вироби. і застосування ефективних засобів щодо землеробства і тваринництва. Наук. дослідження з питань А. на тер. СРСР координують Центр. ін-т прогнозів (Москва) та Головна геофізична обсерваторія ім. О. І. Воєйкова (Ленінград); на Україні — Укр. н.-д. гідрометеорологічний ін-т (Київ).

Літ. див. до ст. *Агрокліматологія*.

АГРОНОМІ́ЧНІ РУ́ДИ — гірські породи та мінерали, що їх використовують для виробництва мінеральних добрив та вносять у грунт для поліпшення його структури і фізико-хімічних властивостей. До найголовніших А. р. належать та-

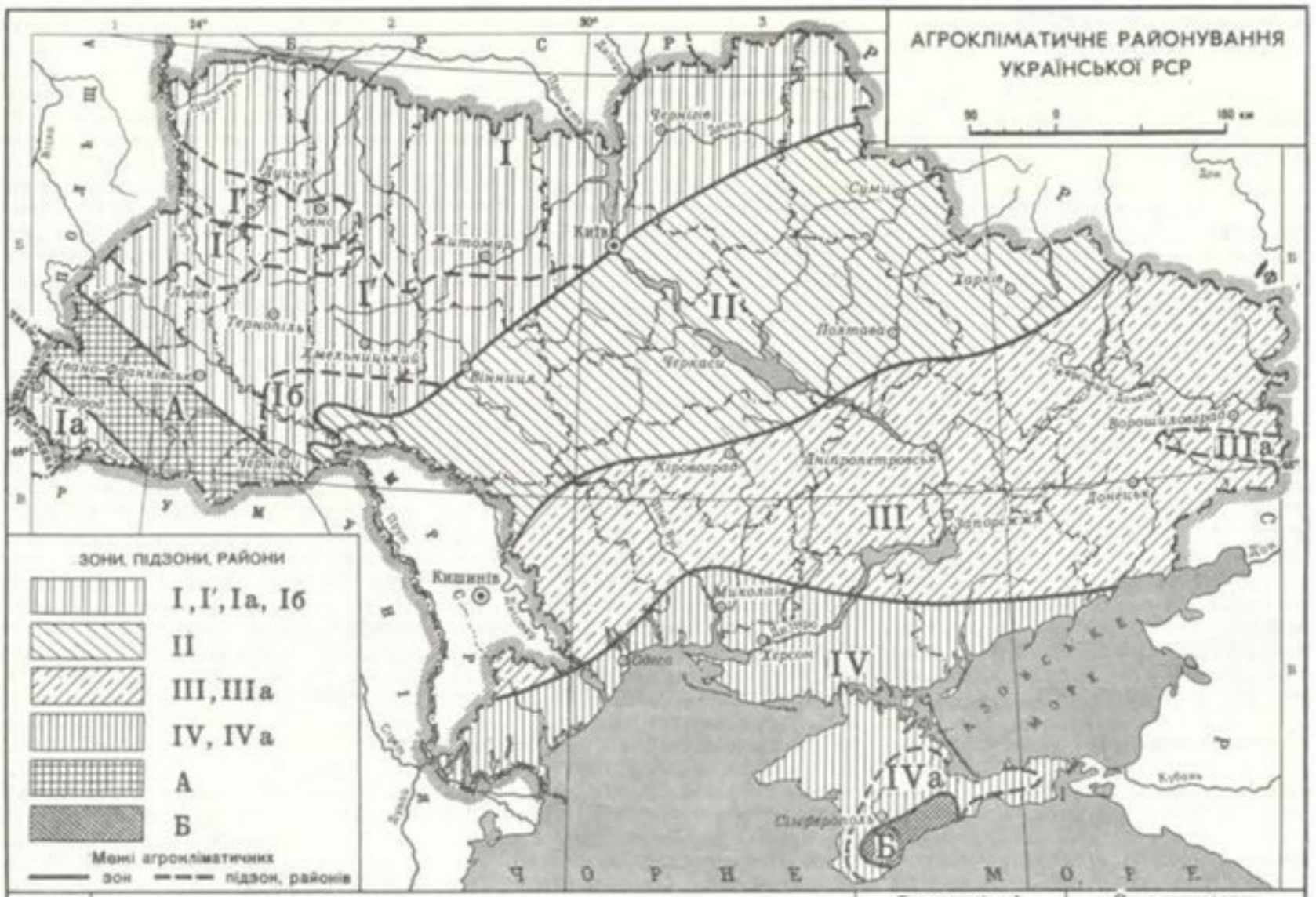

	ЗОНИ, ПІДЗОНИ, РАЙОНИ	Гідротермічний коефіцієнт	Сума температур (у градусах)
I	Волога, помірно тепла зона	2,0–1,3	2400–3100
I'	Підзона достатнього зволоження грунту	2,0–1,3	2400–2600
Ia	Закарпатський вологий теплий район із м'якою зимою	1,8–1,3	2600–3100
Iб	Передкарпатський вологий теплий район	1,6–1,3	2600–2900
II	Недостатньо волога тепла зона	1,3–1,0	2500–2900
III	Посушлива, дуже тепла зона	1,0–0,7	2900–3300
IIIa	Донецький недостатньо вологий, дуже теплий район	1,0–1,1	3000
IV	Дуже посушлива, помірно жарка зона з м'якою зимою	0,7–0,5	3300–3400
IVa	Передгірний Кримський посушливий, дуже теплий район із м'якою зимою	0,7–0,8	2800–3300
A	Карпатський район вертикальної кліматичної зональності	–	–
Б	Кримський район вертикальної кліматичної зональності	–	–

кі, в яких є осн. поживні речовини — фосфор, калій і азот. Фосфор містять гол. чин. *апатити* і *фосфорити*, калій — *калійні солі* (*сильвін, карналіт*, полігаліт та ін.). *Азотні добрива* добувають з природних газів (див. *Гази природні горючі*) та газів коксівного вугілля. Мікродобрива виготовляють з руд міді, бору, цинку, кобальту, молібдену та ін. До А. р., які поліпшують структуру грунту та його фіз.-хім. властивості, належать *вапняки, крейда, мергелі, доломіти* (див. *Вапнування грунтів*), *гіпс* (див. *Гіпсування грунтів*), *вермікуліт, бентоніти*. На тер. України А. р. досить поширені — калійні солі (Прикарпаття), апатити (Житомир. обл.), а також природні горючі гази, вапняки, гіпс.

Літ.: Бок И. И. Агрономические руды. Алма-Ата, 1965; Лазаренко Є. К., Коваленко Д Н. Агрономічні руди України. Львів, 1966.

Д. Н. Коваленко.

АГРОНО́МІЯ (від *агро...* і грец. νόμος — закон) — наука про закони землеробства; в широкому розумінні — наукова основа с.-г. виробн. З розвитком теорії і практики с.-г. виробн. А. розчленувалась на ряд суміжних з нею наук. Сучасна А.— це комплекс с.-г. наук і практичних заходів по вирощуванню с.-г. культур (основа — загальне *землеробство* і *рослинництво*), тісно пов'язаний з біологією, генетикою, селекцією, фізіологією рослин, грунтознавством, с.-г. метеорологією, агролісомеліорацією, меліорацією (осушенням і зрошуванням земель), *агрохімією*, с.-г. і лісовою ентомологією, фітопатологією. Наук. А почала розвиватися з 2-ї пол. 18 ст., особливо на поч. 19 ст. (праці А.-Д. Теєра, Ю. Лібіха, Ж.-Б. Буссенго, Г. Гельрігеля та ін.). У розробці основних положень наукової А. велику роль відіграли вітчизняні вчені М. В. Ломоносов, А. Т. Болотов, І. М. Комов, В. Н. Каразин, О. В. Совєтов, В. В. Докучаєв, П. А. Костичев, І. О. Стебут, К. А. Тімірязєв, О. О. Ізмаїльський, М. Г. Павлов та ін. Першу в світі наук. класифікацію грунтів за походженням їх розробили В. В. Докучаєв і М. М. Сибірцев. На Україні розвиток А. пов'язаний з організацією цукробурякового виробн. і створенням с.-г. дослідних станцій. Розроблені Полт. дослідною станцією способи обробітку грунту і внесення добрив (1884) лягли в основу тодішньої системи землеробства. Практичне застосування знайшли результати досліджень А.Є. Зайкевича (розробив рядковий спосіб внесення добрив), О. І. Душечкіна (праці про вирощування цукр. буряків), В. В. Бутова (розробив на Синельниківській дослідній станції карбідний метод визначення вологи в грунті). Було створено наук. класифікацію парів і сівозмін. Корінні соціалістичні перетворення на селі, здійснення *кооперативного плану В. І. Леніна* відкрили широкі можливості для дальшого розвитку А. В перші роки Рад. влади, зокрема на Україні, розроблено комплексні агротех. заходи, було доведено велике значення мікроорганізмів у створенні структури грунтів і запасів поживних речовин. На Носівській дослідній станції К. К. Гедройц створив учення про вбирну властивість грунтів, яке стало основою практичних заходів по вапнуванню кислих і гіпсуванню солонцюватих грунтів. Теоретичними дослідженнями обгрунтована органо-мінеральна система удобрення, яка широко застосовується у колгоспах і радгоспах. Розроблено технологію машинного вирощування тех. культур, а також заходи проти атмосферної, грунтової і фізіологічної посухи. Багато робиться в галузі розвитку селекції озимої пшениці та ін. с.-г. культур. Вагоме значення мають праці П. Х. Гаркавого, Ф. Г Кириченка, В. О. Козубенка, М. М. Кулешова, О. С. Мусійка, В. М. Ремесла, Б. П. Соколова та ін. Радянська А. розвивається на основі спеціалізації і концентрації с.-г. виробн. на базі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. Сучас. завдання А.— забезпечити комплексну розробку осн. проблем с.-г. виробн. Суть їх — зробити с. г. високоефективною і високопродуктивною галуззю, істотно підвищити надійність забезпечення країни продукцією с. г., поліпшити її якість, ослабити залежність розвитку с. г. від погодних умов, широко використовуючи механізацію, *меліорацію, хімізацію* сільського господарства, найпередовішу *агротехніку, селекцію* і *насінництво*. Для розвитку с.-г. науки і подання с.-г. виробн. дійової допомоги в УРСР створено *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, мережу галузевих н.-д. ін-тів, обласних дослідних с.-г. станцій і сортодільниць.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Вільямс В. Р. Основи землеробства. К.— Х., 1948; Мічурін І. В. Вибрані твори. К.— Х., 1949; Тімірязєв К. А. Вибрані твори, т. 2. К., 1949; Пальчевський В. І. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1973; Руденко І. С. [та ін.]. Основи агрономії. К., 1977.

П. А. Власюк.

АГРОПРОМИСЛО́ВА ЗО́НА — територіальне зосередження і взаємопов'язане поєднання агропромислових підприємств, елементарних агропромислових систем (промислове та група с.-г. підприємств, що забезпечують його сировиною) та агропромислових районів у межах однієї або кількох с.-г. зон. Характеризується зональною спеціалізацією і розвитком пром-сті, яка обслуговує с.-г. виробн. і переробляє його продукцію. Формується на основі усуспільнення виробн. та зональності грунтово-кліматичних та інших природних умов.

А. з. відрізняється від приміських зон факторами формування та роллю в територіальному поділі праці. А. з. часто не збігаються з межами областей, екон. районів, союзних республік Вони є важливими елементами тер. структури респ *агропромислових комплексів* та однією з виробничо-територіальних систем, що пов'язують агропромислові комплекси союзних республік в єдиний нар.-госп. комплекс СРСР. *М. М. Паламарчук.*

АГРОПРОМИСЛО́ВА ІНТЕГРА́ЦІЯ — форма безпосереднього поєднання с.-г. і промислового виробництва, а також необхідних обслуговуючих і допоміжних сфер. Забезпечує організаційну єдність і безперервність відтворювального і технологічного процесів при високому рівні поділу праці, спеціалізації і концентрації сусп. виробництва. А. і. створює умови для найкращого використання досягнень *науково-технічного прогресу*, сировинних і трудових ресурсів, налагодження на високоінтенсивній індустріальній основі виробн. продуктів землеробства і тваринництва, пром. переробки, зберігання, транспортування їх і своєчасного постачання населенню.

На відміну від А. і. в умовах капіталізму, яка відбувається в інтересах монополій, в соціалістичних країнах цей процес здійснюється планомірно в інтересах усього суспільства. В СРСР він спрямовується *економічною політикою* КПРС і Рад. д-ви. Інтегруються великі соціалістичні г-ва й підприємства держ. й кооп. секторів. Поглиблюється спеціалізація їх, *міжгосподарське кооперування*, спільними зусиллями й засобами створюються нові спеціалізовані виробн. з безпосередніми зв'язками в межах таких прогресивних форм, як агропромислові підприємства (комбінати), об'єднання тощо. Саме в цьому напрямі поступово формуються принципово нові, досконаліші госп. системи, в яких кожний вид виробн. доведений до розмірів економічно необхідного оптимуму, переведений на механізований і автоматизований потік, наук. систему організації виробн. та управління, що сприяє підвищенню *економічної ефективності соціалістичного виробництва*. Поєднання с. г. і переробної пром-сті в єдиному госп. комплексі з централізованою системою планового управління і стимулювання, обліку і звітності, з функціонуванням усіх його виробничих і обслуговуючих ланок на госпрозрахункових засадах забезпечує необхідну гнучкість і маневреність, усунення знеосібки, концентрацію капітальних вкладень і затрат на вирішальних ділянках, прямий зв'язок з плановим соціалістичним ринком. Одночасно вдосконалюється в системі інтеграції і вся структура нар.-госп. агропромислового комплексу. Комуністична партія надає першорядного значення розвиткові А. і. В рішеннях XXV з'їзду КПРС, ін. парт. документах вказувалося на величезні можливості А. і. як засобу зростання обсягу виробн., підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції (див. *Аграрна політика КПРС*). Про це свідчить досвід Молдавії, ряду областей РРФСР, України, Білорусії та деяких ін. республік. А. і. сприяє розв'язанню важливих соціально-екон. завдань: зближенню колгоспно-кооп. власності з держ. і злиттю їх у перспективі в загальнонародну, подоланню істотних відмінностей між пром-стю і с. г., між містом і селом, між характером с.-г. і пром. праці, вирівнюванню екон. умов господарю-

1
2

До ст. **Агітація.**

1. Виступ В. І. Леніна перед військами, що відправляються на польський фронт. Москва. 5 травня 1920 р.
2. Плакат І. М. Тоїдзе. 1941 р.
3. Плакат РОСТА. В. В. Маяковський. 1920 р.
4. Урочистий мітинг на честь відкриття Дніпрогесу. 10 жовтня 1932 р.
5. Агітпоїзд імені В. І. Леніна на станції Луганськ. 1919 р.
6. Читання газети «Советская Украина» в партизанському загоні. 1943 р.

3
4

5
6

1
2

До ст. **Агітація.**

1. Плакат М. Л. Акопянца. 1976 р.

2. Мітинг на захист миру на Харківському тракторному заводі. 1976 р.

3. Бесіда про проект Основних напрямів розвитку народного господарства СРСР на 1976–1980 рр. в колгоспі «Зоря» Житомирської області. 1975 р.

4. Дошка показників соцзмагання між колгоспами «Жовтень» та ім. Дзержинського Донецької області. 1975 р.

5. Виступ учасників агітрейсу миру по р. Дніпру. Черкаси. 1976 р.

6. Ознайомлення з матеріалами Жовтневого (1976 р.) пленуму ЦК КПРС на київському заводі «Більшовик». 1976 р.

3
4

5
6

вання і життя робітників і селян. А і. успішно розвивається насамперед у тих галузях, що виробляють продукцію, яка потребує швидкої переробки або реалізації (зокрема плодоовочеконсервне, виноградарсько-виноробне, ефіроолійне виробн., виробн. бройлерів, молочної продукції та ін.). В майбутньому вона поширюватиметься й на ін. галузі с. г., переробної пром-сті й торгівлі. На поч. 1976 в СРСР було 6327 міжгосподарських підприємств, орг-цій та об'єднань, до яких входило 94 087 колгоспів, радгоспів та ін. держ. і кооп. підприємств і орг-цій; в УРСР на 1.VI 1977 було понад 3600 міжгосп. підприємств, орг-цій і об'єднань. А. і.— одна з найважливіших складових частин комплексної програми розвитку с.-г. виробництва. Див. також *Агропромислові комплекси*.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1976; Про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції. Постанова ЦК КПРС. «Радянська Україна», 1976, 2 червня; Экономические проблемы аграрно-промышленной интеграции. М., 1976.

І. І. Лукінов.

АГРОПРОМИСЛО́ВЕ КООПЕРУВА́ННЯ — див. *Агропромислова інтеграція, Агропромислові комплекси, Агропромислові об'єднання, Міжгосподарське кооперування.*

АГРОПРОМИСЛО́ВИЙ РАЙО́Н — територіальне зосередження і взаємопов'язане поєднання агропромислових підприємств та елементарних агропромислових систем різної спеціалізації в межах частини с.-г. зони. А. р. відрізняється від *агропромислової зони* меншими тер. масштабами та відносно меншими внутр. відмінами природних і екон. умов. Спеціалізація А. р. має забезпечувати раціональне використання і максимальне підвищення ефективності виробн. на основі тер. поділу праці. Формування А. р. пов'язане з комплексним розвитком виробн (підприємств, що обслуговують с. г. і пром-сть, яка переробляє його продукцію, використовує відходи тощо). А. р. як елемент тер. структури виробн. відрізняється від агропромислового екон. району, в якому виробн. продукції с. г. переважає над продукцією пром-сті. Прикладами А. р. на Україні є зх., правобережний і лівобережний А. р. Поліської агропром. зони.

М. М. Паламарчук.

АГРОПРОМИСЛО́ВІ КО́МПЛЕКСИ — поєднання окремих ланок народного господарства, діяльність яких пов'язана з виробництвом, переробкою та збутом с.-г. продукції. Формування А. к. відбувається об'єктивно в умовах високого рівня розвитку продуктивних сил і *усуспільнення виробництва*. Воно пов'язане з *науково-технічною революцією,* яка вимагає максимальної комплексності і пропорційності розвитку залежних між собою галузей і сфер нар. г-ва економічно розвинутих країн. Створення А. к. в СРСР відіграє велику роль у дальшому розвиткові продуктивних сил країни, поглибленні спеціалізації й концентрації виробн., переведенні с. г. на індустріальну основу, зміцненні зв'язків між с. г. і пром-стю, що переробляє с.-г. продукцію, а також пром. підприємствами, які виробляють для с. г. засоби виробн. Сусп. власність на засоби виробн. і плановий характер економіки створюють широкі можливості для формування А. к. На XXV з'їзді КПРС наголошувалося на необхідності дальшого вдосконалення і поліпшення виробничо-екон. співробітництва с. г. з такими галузями пром-сті, які з ним безпосередньо пов'язані, на збереженні єдиного загальнодерж. підходу до розвитку всього А. к. Розрізняють основний агропромисловий народногосподарський комплекс та агропромисловий територіальний комплекс; на мікроекономічному рівні — агропромислове підприємство. Останнє органічно поєднує у собі виробн. с.-г. продукції і пром. переробку її (радгосп-завод). Таке поєднання с.-г. і пром. виробництв на одному підприємстві створює умови для раціонального використання землі, виробничих фондів і трудових ресурсів, знижує втрати сировини і сприяє підвищенню якості продукції. Однак, для концентрації виробн. по переробці с.-г. сировини значно ширші можливості мають агропром. тер. комплекси, в яких поєднуються підприємства, пов'язані з виробн., переробкою і реалізацією с.-г. продукції. Такого типу А. к. поділяють на багатогалузеві, спеціалізовані та ареальні. Перші два агропром. тер. комплекси поєднують с.-г. і пром. виробн. на території області, екон. району, республіки, країни. Тому їх ще поділяють на обласні, республіканські, союзні. До ареальних агропром. тер. комплексів належать: спеціалізований *агропромисловий район, агропромислова зона,* приміський А. к. та ін. Різновидом територіальних А. к. є агропром. тер. системи, які включають пром. підприємства, що переробляють с.-г. сировину, с.-г. підприємства (колгоспи й радгоспи, спеціалізовані на виробн. відповідної сировини), заготівельні пункти і допоміжні підприємства. Ці А. к. розрізняють за спеціалізацією. В УРСР найпоширеніші бурякоцукрові, виноградарсько-виноробні, плодоовочеконсервні, льонопереробні, молокопромислові. А. к. є об'єктивною основою для створення *агропромислових об'єднань.*

Літ.: Аграрно-промышленные комплексы. М., 1975; Аграрно-промышленные комплексы. Проблемы развития и оптимального функционирования. К., 1976; Міжгосподарські та аграрно-промислові формування в Молдавії. К., 1976; Паламарчук М. М. Економічна географія Української РСР. К., 1975.

М. М. Паламарчук.

АГРОПРОМИСЛО́ВІ ОБ'Є́ДНАННЯ — господарська форма, яка характеризується організаційним, технологічним і нерідко територіальним поєднанням виробництва і пром. переробки с.-г. продукції. Організація А. о. зумовлена необхідністю встановити прямі, сталі зв'язки між с.-г. і переробними підприємствами, щоб підвищити ефективність соціалістичного виробн. Створення А. о. прискорює розв'язання ряду соціально-екон. проблем, зокрема проблеми подолання істотних відмінностей між містом і селом. А. о. бувають різних типів. Найпоширеніші з них виробничі — госп. формування з с.-г. і пром. підприємств по переробці с.-г. сировини, а також обслуговуючих підприємств і орг-цій (див. *Кримське виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра», Херсонське виробничо-аграрне об'єднання консервної промисловості*). Якщо такі об'єднання включають торг. підприємства й орг-ції, вони є агропромислово-торговельними (напр., *Одесплодоовочепром*). Підприємства цих типів об'єднань здебільшого зберігають юрид. і певною мірою госп. самостійність. Керує таким об'єднанням головне підприємство або спец. орган управління. Об'єднання, підприємства яких, як правило, не мають юрид. і госп. самостійності і працюють за принципом внутрігосподарського розрахунку, наз. агропромисловими комбінатами. Різновидом А. о. є науково-виробничі А. о. (див. *Науково-виробничі об'єднання*) та галузеві А. о., до складу яких входять с.-г. підприємства відповідної спеціалізації, пром. і агропром. підприємства, виробничі А. о., н.-д. і проектно-конструкторські установи, науково-виробничі А. о. та різні обслуговуючі підприємства й орг-ції (напр., Головплодвинпром). Див. також *Агропромислова інтеграція.* Іл. див. на окремому аркуші, між с. 80—81.

О. М. Онищенко.

АГРОПРОМИСЛО́ВО - ТОРГОВЕ́ЛЬНІ ОБ'Є́ДНАННЯ — див. *Агропромислові об'єднання.*

АГРОТЕ́ХНІКА — технологія землеробства, система прийомів вирощування с.-г. культур. А. включає обробіток ґрунту, внесення добрив, підготовку насіння до сівби, сівбу й садіння, догляд за посівами (в т. ч. боротьбу з бур'янами, шкідниками і хворобами с.-г. культур), збирання врожаю, снігозатримання; *зрошення, полезахисні лісові насадження* тощо. Рівень А. залежить від ступеня розвитку продуктивних сил суспільства й характеру його виробничих відносин. У Росії основоположниками раціональної А. були в 19 ст. В. В. Докучаєв і П. А. Костичев. Вагомий внесок у розвиток А. зробили К. А. Тімірязєв, М. Г. Павлов, О. В. Совєтов, І. О. Стебут, Д. М. Прянишников, В. Р. Вільямс та ін. Значний вклад у цю справу внесли також вчені, що працювали на Україні, — А. Є. Зайкевич (дослідження впливу добрив) та О. О. Ізмаїльський (розробка агротех. методів боротьби з посухою). Вдосконаленням А. займалися відповідні навч. заклади, зразкові г-ва, дослідні станції, зокрема Полтавська, Харківська, Уманська. Сучасна А. ґрунтується на досягненнях природознавства, агрономії, тех. та ін. галузевих наук. Вона нерозривно

Агуті.

пов'язана з генетикою, біохімією, мікробіологією, с.-г. метеорологією тощо. Найважливішою особливістю сучас. А. є комплексність і диференційоване запровадження агрозаходів з урахуванням конкретних особливостей рослин, грунтово-кліматичних умов, специфіки зон, районів і г-в, агровиробничої характеристики кожного поля, біол. особливостей попередників і післядії агротех. прийомів. А. диференціюють за культурами і сортами. Найбільший екон. ефект А. забезпечує комплексна механізація землеробства. На Україні А. застосовується і розвивається з урахуванням специфіки грунтово-кліматичних зон—Степу, Лісостепу, Полісся, а також українського Передкарпаття і Закарпаття. Див. також *Агрономія, Захист рослин, Землеробство, Сівозміна, Системи удобрення*.

Літ.: Рубін С. С. Загальне землеробство. К., 1976; Науково обгрунтована система ведення сільського господарства в Лісостепу УРСР. К., 1974; Науково обгрунтована система ведення сільського господарства в Степу УРСР. К., 1974; Науково обгрунтована система ведення сільського господарства на Поліссі та в передгірних і гірських районах Карпат УРСР. К., 1975.

С. С. Рубін.

АГРОФІ́ЗИКА, агрономічна фізика — наука про застосування в сільському господарстві фізичних методів досліджень зовнішніх умов росту і розвитку рослин. Вивчає і опрацьовує способи регулювання фіз. умов у грунті та в приземному шарі повітря, питання освітлення рослин, щільності грунту, його теплового, водного і повітряного режимів. Формування А. як науки почалося в кінці 19 ст. (праці В. В. Докучаєва, К. А. Тімірязєва, П. А. Костичева, С. О. Ізмаїльського, О. Г. Дояренка, В. Р. Вільямса та ін.). Значний вклад у розвиток А. внесли роботи Е. Рассела (Великобританія), В. Шоу (США) та ін. зарубіж. учених. Відомі дослідження рад. вчених з проблем: світло і рослина, тверда фаза грунту як основа його фіз. режиму, вода в грунті, аерація грунту, мікроклімат у посівах культур тощо. Результати агрофізичних досліджень спрямовані на поліпшення структури грунту, включаючи створення штучної структури за допомогою полімерів, досягнення оптимальної щільності грунту для розвитку рослин, регулювання процесів формування запасів вологи в грунті, її міграції та доступності рослинам, виявлення можливості застосування спец. речовин для зменшення втрат вологи через випаровування. Одна з сфер А.— вивчення газообміну в грунті та його впливу на ріст і розвиток рослин.

Агрус. Сорт Корсунь-Шевченківський.

На Україні в різний час у галузі А. працювали М. К. Сафотеров, О. Н. Соколовський, Д. Г Віленський, М. М. Годлін, О. Г. Радченко (питання механічного складу, структури, фіз. властивостей грунту), В. П. Попов, М. Г. Йовенко, Г. М. Самбур, Н. І. Середа (водні, водно-фіз. і меліоративні властивості грунту). Використовуючи сучасні досягнення фізики, гал. вчені створили ряд досконалих приладів для вивчення фіз. процесів у грунті, рослинах і приземному шарі повітря, розробили методи автоматизації керування кліматом у парниках, теплицях, овочесховищах, автоматизації зрошення тощо.

Літ.: Йовенко Н. Г. Водно-физические свойства и водный режим почв УССР. Л., 1960; Конозенко І. Д., Устьянов В. І. Фізика в сільському господарстві. К., 1964; Качинский Н. А. Физика почвы, ч. 1—2. М., 1965—70; Вадюнина А. Ф., Корчагина З. А. Методы исследования физических свойств почв и грунтов. М., 1973.

І. Г. Захарченко.

АГРОХІМІ́ЧНА ЛАБОРАТО́РІЯ — 1) Спеціально обладнане приміщення, де провадять *агрохімічні аналізи*. А. л. поділяють на навчальні, дослідні й виробничі, або контрольні. В навчальних А. л. проводять гол. чин. практичні заняття студентів з *агрохімії*. Дослідні А. л. вивчають насамперед хім. і біохім. процеси, що відбуваються в грунті й рослинах. До виробничих, або контрольних, А. л. належать зональні А. л., які роблять аналіз грунтів, проводять польові досліди для встановлення потреби в добривах та вивчення умов раціонального використання їх. У цих А. л. за допомогою хім. аналізів визначають заг. білкову і вітамінну поживність осн. видів кормів тощо. Виробнича А. л. є однією з ланок *агрохімічної служби*. 2) Установа, що провадить спец. дослідження з агрохімії.

АГРОХІМІ́ЧНА СЛУ́ЖБА — науково-виробнича система агрохім. обслуговування с.-г. підприємств, спрямована на всебічну хімізацію сільського господарства та найефективніше використання добрив. Систему А. с. створено 1964. Зокрема, на Україні вона включає Київ. філіал Центр. ін-ту агрохім. обслуговування, зональні агрохім. лабораторії, агрохімцентри та пункти хімізації. Осн. ланкою в системі А. с. є зональна *агрохімічна лабораторія*. Агрохім. лабораторії, зокрема, допомагають впроваджувати в с.-г. виробн. досягнення агрохім. науки і передового досвіду. В 1976 на Україні було 25 зональних агрохім. лабораторій (по одній на область). Науково-методичне керівництво ними здійснює *Грунтознавства і агрохімії Український науково-дослідний інститут* імені О. Н. Соколовського. Діяльність А. с. пов'язана з роботою с.-г. дослідних установ, служби захисту рослин, держ. інспекції по сортовипробуванню, а також агрометеорологічної служби в республіці.

Х. С. Співак.

АГРОХІМІ́ЧНЕ ОБСТЕ́ЖЕННЯ ГРУНТІ́В — дослідження грунтів с.-г. угідь з метою встановлення наявності в них рухомих форм поживних речовин та потреби в хімічній *меліорації*. А. о. г. є однією з функцій *агрохімічної служби*. В СРСР А. о. г. провадять зональні й ін. *агрохімічні лабораторії*. Воно включає великомасштабне картографування, відбір зразків та проведення масових аналізів грунтів. Періодичність А. о. г.— 4—10 років, вона залежить від інтенсивності землекористування та грунтово-кліматичних умов. Перший цикл загального А. о. г. в СРСР проведено 1964—72 на площі 214,4 млн. *га*, в т. ч. в УРСР — 32 млн. *га*. На підставі даних агрохім. аналізів складено і видано всім г-вам країни картограми вмісту рухомого фосфору, обмінного калію, розподілу грунтів за кислотністю (pH) з метою раціонального використання добрив, а на кислих грунтах — і вапна. З 1971 в ряді зональних агрохім. лабораторій А. о. г. провадять за розширеною програмою з визначенням у зразках грунту, крім фосфору, калію, ще й гумусу, рухомих форм азоту, мікроелементів та ін.

Проведення А. о. г. дає змогу також зробити агрохім. оцінку с.-г. угідь у цілому по країні. В результаті узагальнення даних першого циклу А. о. г. в СРСР вперше встановлено розподіл усіх орних земель за вмістом рухомого фосфору, обмінного калію та ступенем кислотності. Зокрема, в УРСР з 29,5 млн. *га* обстежених орних земель бл. 40% характеризуються низьким вмістом рухомого фосфору і лише 16% — підвищеним. Щодо обмінного калію, навпаки, більшість грунтів республіки (81%) містить середню або підвищену кількість цього елемента, а 19% — низьку. Із заг. обстеженої території 5,4 млн. *га* становлять кислі грунти, максимальні площі яких розміщені в Передкарпатському та Закарпатському передгір'ях і в зх. та правобережній частинах Полісся. Протягом 1975—76 на Україні майже завершено другий цикл А. о. г., що дає змогу детально характеризувати грунти всіх типів с.-г. угідь республіки та простежити за зміною їх агрохім. властивостей під впливом землекористування. Матеріали А. о. г. використовують при визначенні потреб окремих зон та с.-г. районів країни в основних видах добрив і плануванні виробництва, розподілу та використання їх.

Літ.: Агрохимическая характеристика почв СССР по данным первого цикла обследования. М., 1975; Крупский Н. К. [та ін.]. Обеспеченность почв Украины подвижными формами питательных веществ. В кн.: Агрохимические исследования почв и эффективность удобрений. М., 1973.

Р. І. Кардиналовська.

АГРОХІМІ́ЧНИЙ АНА́ЛІЗ — сукупність методів дослідження хімічного складу рослин, грунтів, добрив та пестицидів (отрутохімікатів). А. а. провадять *агрохімічні лабораторії*. А. а. рослин визначає вміст у врожаї поживних елементів і динаміку надходження їх у рослини протягом вегетації, вивчає перетворення та обмін речовин у рослинах, виявляє потреби рослин в окремих елементах живлення, характеризує якість кормової, тех. і харч. продукції с.-г. культур. А. а. грунту встановлює рівень його родючості, потреби в добривах та засобах меліорації, заг. вміст *гумусу*, поживних для рослин макро- і мікроелементів та наявність їхніх рухомих форм, увібрані катіони, форми кислотності тощо. А. а. добрив характеризує заг. вміст у них окремих діючих речовин та їхніх форм,

засвоюваних рослинами, наявність різних домішок, вологість. У мінеральних добривах визначає фіз. властивості (сипкість, здатність до злежування, міцність гранул тощо). При А. а. п е с т и ц и д і в вивчають вміст діючої речовини в хім. сполуках, токсичних для бур'янів, комах-шкідників і збудників хвороб культурних рослин. В А. а. застосовують фіз., хім., фізико-хім., біохім. й біол. методи, спектрофотометрію, полуменеву фотометрію, ізотопну індикацію та ін. Див. також *Агрохімічна служба*.

Р. І. Кардиналовська.

АГРОХІ́МІЯ, агрономічна хімія — наука, що вивчає прийоми впливу на хімічні та біохімічні процеси, які відбуваються в грунті та в рослинах, мінеральне живлення рослин, застосування добрив і засобів хімічної меліорації з метою поліпшення родючості грунтів і підвищення врожайності с.-г. культур. А. є науковою основою *хімізації* сільського г-ва. Вивчає також ефективне використання *гербіцидів, ростових речовин*, розробляє і вдосконалює агрохім. методи боротьби з бур'янами. А. почала формуватися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. Її розвиток в Росії пов'язаний з працями М. І. Афоніна, А. Т. Болотова, А. А. Нартова, М. Г. Павлова та ін.; за кордоном шведського хіміка І. Валеріуса, франц. вченого Ж. Буссенго, нім.— Ю. Лібіха. В галузі А. працювали Д. І. Менделєєв (перші досліди по вивченню ефективності добрив), К. А. Тімірязєв, П. А. Костичев. Систематичні агрохім. дослідження почали проводитись у Росії з кінця 19 — поч. 20 ст. під керівництвом К. К. Гедройца, П. С. Коссовича та Д. М. Прянишникова. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР створено широку н.-д. базу та систему по підготовці кадрів з А. У 1919 відкрито Наук. ін-т по добривах (тепер Ін-т добрив та інсектофунгіцидів), 1931 у складі *Академії сільськогосподарських наук Всесоюзної* імені В. І. Леніна — Всесоюзний н.-д. ін-т добрив та агрогрунтознавства. В 1923 при агрономічному ф-ті Київ. політех. ін-ту створено першу в Рад. Союзі кафедру А. Самостійний курс А. викладають у вищих навч. с.-г. закладах. В СРСР у великих масштабах проведено польові досліди в різних грунтово-кліматичних умовах для вивчення ефективності органічних та мінеральних добрив. Великий вклад у розвиток А. на Україні внесли К. К. Гедройц, О. І. Душечкін, М. А. Єгоров, С. П. Кулжинський, П. Г. Найдін, Б. М. Рожественський, О. Н. Соколовський та багато ін. В результаті проведених досліджень розроблено наукові основи застосування добрив у сівозмінах різних грунтово-кліматичних зон України, закладено наук. основи розподілу добрив у різних сівозмінах, поєднання мінеральних туків з органічними добривами і хім. засобами меліорації грунтів. Сучасні проблеми агрохімії зводяться до дальшого вивчення умов ефективного застосування добрив, поліпшення якості мінерал. туків, розробки методів підвищення ефективності використання рослинами поживних речовин грунту, створення нових ефективних форм добрив. У документах КПРС накреслено широку програму послідовного здійснення заходів для посилення хімізації с.-г. виробн., підвищення ефективності використання мінеральних добрив, удосконалення системи агрохім. обслуговування колгоспів і радгоспів. Визначено масштабні заходи для дальшого підвищення ефективності агрохім. науки, зміцнення її зв'язку з виробн., розробки способів живлення рослин в умовах різних зон країни, посилення досліджень по вивченню впливу мінеральних добрив та ін. хім. продуктів на якість і біол. повноцінність с.-г. продукції, а також по створенню методів контролю за забрудненням навколишнього середовища. Праці з А. публікуються в журналах «Агрохимия», «Химия в сельском хозяйстве», «Почвоведение».

Літ.: Прянишников Д. М. Агрохімія. К., 1954; Тімірязєв К. А. Вибрані твори, т. 2. К. — Х., 1949; Гедройц К. К. Избранные сочинения, т. 3. М., 1955; Соколов А. В. Очерки из истории агрономической химии в СССР. М., 1958; Дмитренко П. О. Агрохімічні дослідження Д. М. Прянишникова і їх розвиток на Україні. К., 1968.

П. О. Дмитренко.

А́ГРУС (Grossularia) — рід ягідних рослин род. ломикаменевих. Понад 50 видів (європ., азіатські та американські). В СРСР найпоширеніший А. звичайний (G. reclinata). А. утворює кущі вис. до 1,5 *м*. Плоди (несправжня ягода) округлі або видовжені, забарвлені в білий, жовтий, рожевий, червоний або чорний колір, містять 6—12% цукрів, вітаміни А, В і С. З зелених і напівстиглих ягід виготовляють компоти і варення; стиглі ягоди — сировина для виробництва мармеладу, соків, вин, начинок для цукерок та ін. В СРСР А. розводять у серед. і пн. зонах; на Україні — в усіх районах. А. плодоносить на 2—3-й рік. Урожайність 8—12 *кг* з куща. Медонос. В УРСР поширені європ. сорти (Фінік, Зелений пляшковий) і сферотекостійкі сорти вітчизн. селекції (Рясний, Корсунь-Шевченківський, Ізумруд, Київський).

І. Н. Гегельський.

АГУ́ТІ (Dasyprocta) — рід гризунів родини агутієвих. Поширений в тропічних лісах Пд. і Центр. Америки. Бл. 20 видів. А. трохи схожі на зайців. Довж. тіла до 50 *см*; забарвлення від яскраво-золотистого до темно-сірого. Самка після 42 днів вагітності народжує двох малят. Активні А. вночі. Живляться рослинами. Шкодять городам і плантаціям цукр. тростини; використовуються як м'ясна дичина, легко приручаються.

АДА́ЖІО, ададжо (італ. adagio — повільно) — 1) Повільний темп у музиці. 2) Музична п'єса або частина її, що виконується в повільному темпі. 3) В б а л е т і — повільний сольний або дуетний танець, що супроводжується музикою наспівно-ліричного характеру.

А́ДАКС (Addax nasomaculatus) — ссавець підродини *шаблерогих антилоп*. Довж. тіла 2 *м*, вис. в холці 1 *м*; роги ліровидні, трохи закручені гвинтоподібно. Забарвлення сірувато-буре або пісочне. Живуть невеликими групами (до 10—15 голів); тривалий час можуть обходитися без води. Самки через 12 місяців вагітності народжують 1 теля. Область поширення А. за останнє століття дуже скоротилася в результаті винищення його людиною. Тепер живе в центральних і південних частинах Сахари.

Р. Адам. Будинок на Фіцрой-сквері в Лондоні. Бл. 1790—1800.

А́ДАМ (Adam) Роберт (3.VII 1728, Керколді — 3.III 1792, Лондон) — англійський архітектор, представник англійського *класицизму*. Працював з братом Джеймсом Адамом. Будував гол. чин. садибні та міські будинки в Лондоні, Глазго, Едінбурзі. Приділяв велику увагу інтер'єру та меблям. Споруди: садиба Гарвуд-гаус (Йоркшір, 1759—71), Кедлстон-холл (Дербішір, бл. 1765—70), ун-т в Едінбурзі (1789—91).

АДА́М (давньоєвр.— людина) — в іудаїстській та християнській міфології прабатько роду людського, перша людина, яку нібито створив бог з праху земного як вінець творіння світу.

АДА́М БРЕ́МЕНСЬКИЙ (Adam von Bremen; р. н. невід.— п. бл. 1081) — північнонімецький хроніст. Автор історико-геогр. праці «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» (бл. 1075, в 4 кн., лат. мовою), що є цінним джерелом з історії, побуту, культури, географії народів Скандінавії і зх. слов'ян, з історії слов'яно-нім. відносин. У праці А. Б. згадує Київ як суперника Константинополя.

АДАМА́НТ Самійло (рр. н. і см. невід.) — український гравер 2-ї пол. 18 ст. Виконав 6 гравюр на дереві («Св. Микола», «Успіння», «Собор святих» та ін.) для «Акафістника» (видано в Чернігові); гравюру «Св. Варвара» для «Акафіста св. Варвари» (Чернігів, 1783). Його монограма — С. А.

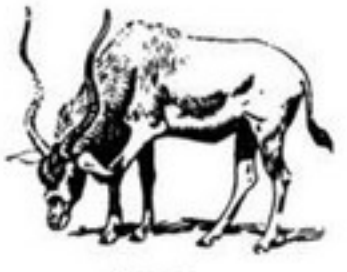

Адакс.

А. Адамсон. У тривожному чеканні. Бронза. 1897. Державний художній музей у Талліні.

АДАМАНТИНО́МА [від грец. ἀδάμα; (ἀδάμαντος) — твердий метал і ὄγκωμα — пухлина] — доброякісна епітеліальна пухлина (див. *Епітелій*). Солідна А.— найраніша стадія розвитку пухлини, найчастіше спостерігається у верх. щелепі. Полікістозна А. в міру росту утворює рівномірне потовщення ділянки щелепи. Може локалізуватися і у великій гомілковій кістці. Прогноз сприятливий, злоякісне перетворення спостерігається рідко. Лікування хірургічне.

АДАМА́Р (Hadamard) Жак (8.XII 1865, Версаль — 17.X 1963, Париж) — франц. математик, член Паризької АН (з 1912), іноземний член АН СРСР (з 1929). Довів асимптотичний закон розподілу *простих чисел*, створив значну частину теорії цілих *аналітичних функцій*, одержав істотні результати в теорії *диференціальних рівнянь*. У *механіці* займався проблемами стійкості та дослідженням властивостей траєкторій мех. систем поблизу положення рівноваги. Багато уваги приділяв шкільному викладанню. В 1930 брав участь у роботі матем. з'їзду, що відбувався в Харкові.

Тв.: Укр. перекл. — Елементарна геометрія, ч. 1—2. К., 1953—55.

АДАМО́ВИЧ Євгенія Миколаївна (1872—1938) — професіональна революціонерка. Член Комуністичної партії з 1893. Народилася на хуторі поблизу міста Хорола (тепер Полтавської обл.) в поміщицькій сім'ї. Навчалася у Дерптському ун-ті. З 1892 брала участь у марксистських гуртках. Вела революц. роботу в Полтаві, Харкові, Москві, Калузі. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовичка. В 1905—10 — член ряду районних к-тів більшовиків у Петербурзі. В 1911—12 працювала в Харкові, секретар міськ. к-ту РСДРП; учасниця Великої Жовтн. соціалістич. революції в Петрограді, потім працювала в Наркомосі. З 1919 — на рад. роботі на Україні, з 1922 — в Істпарті ЦК КП(б)У. Автор спогадів про В. І. Леніна, ряду праць з історії більшовицьких орг-цій України.

АДАМО́ВИЧ Олесь (Олександр Михайлович; н. 3.IX 1927, с. Конюхи, тепер Слуцького р-ну Мінської області) — білоруський рад. письменник, літературознавець. Автор роману-дилогії «Партизани» (1960—63) — про боротьбу білорус. партизанів проти нім.-фашист. окупантів. Серед літературознавчих праць — монографія «Білоруський роман» (1961), присвячена проблемам розвитку білорус. літератури.

АДАМО́ВИЧ Сергій Тадейович (н. 2.IV 1922, с-ще Рубіжне, тепер м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.) — український і латиський рад. графік. Член КПРС з 1963. В 1944—50 вчився у Київ. художньому ін-ті у О. *Шовкуненка*. З 1953 працює в Ризі. Твори: ілюстрації до книжок — І. Франка «Борислав сміється» (1952), О. Кобилянської «Земля» (1960—70), М. Шолохова «Доля людини» (1968), «Вони воювали за Батьківщину» (1975), М. Стельмаха «Кров людська — не водиця» (1971). Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

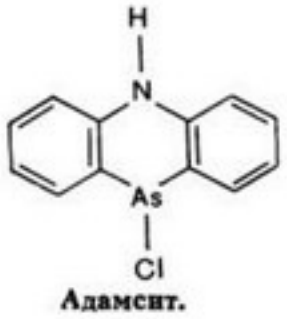

Адамсит.

А́ДАМС (Adams) Джон-Кауч (5.VI 1819 — 21.I 1892) — англійський астроном. Президент Лондонського астр. т-ва, директор Кембріджської астр. обсерваторії (з 1861). Незалежно від У. *Левер'є* на основі вивчення неправильностей у русі планети *Уран* теоретично відкрив планету *Нептун* (1845). Автор праць з *небесної механіки*, найголовніша з яких присвячена теоретичному визначенню вікового прискорення *Місяця*.

А́ДАМС (Adams) Семюел (27.IX 1722 — 2.X 1803) — американський політ. діяч, публіцист, один з організаторів визвольної боротьби під час *війни за незалежність у Північній Америці 1775—83*. Керівник революц. т-ва «Сини свободи» (засн. 1765). В 1772 заснував Кореспондентський к-т у Бостоні; згодом такі к-ти стали зародком революц. влади в пн.-амер. колоніях. Виступав за прийняття «*Білля про права*», за скасування рабства.

А́ДАМСА МЕ́ТОД — різницевий метод чисельного інтегрування звичайних *диференціальних рівнянь*. Дає змогу обчислювати наближені значення розв'язку на дискретній послідовності точок. Для застосування А. м. треба знати значення розв'язку в кількох початкових точках. Запропонований англ. астрономом Дж.-К. *Адамсом* 1855.

АДАМСИ́Т, дигідрофенарсазинхлорид $HN(C_6H_4)_2AsCl$ — гетероциклічна сполука *миш'яку*. А.— кристалічна речовина жовтого кольору, $t_{пл}$ 195° С, нерозчинна у воді, малорозчинна в більшості органічних розчинників, хімічно стійка, належить до подразних отруйних речовин. Сучас. протигаз надійно захищає від адамситу.

А́ДАМСОН Амандус [31.X (12.XI) 1855, хутір Ууга-Рятсепа, поблизу Палдіскі — 26.VI 1929, Палдіскі] — естонський скульптор. Учився в петербурзькій АМ (1876—79, можливо до 1881), академіком якої був з 1907. Твори: «Хвиля» (1889), «Рибалка з острова Муху» (1892), «У тривожному чеканні» (1897), «Останній подих корабля» (1899), «Калевіпоег» (1927). А.— автор пам'ятників Петру I в Полтаві (1909), потопленим кораблям у Севастополі та композиції «Русалка» в Місхорі.

С. Т. Адамович. Ілюстрація до роману М. П. Стельмаха «Кров людська — не водиця». 1971.

АДАМЯ́К Іван Кирилович (н. 22. VIII 1910, США) — діяч української трудової еміграції в США. З 1971 очолює правління (нац. к-т) «*Лемко-Союзу*». А. активно виступає за зміцнення культ. зв'язків укр. трудової еміграції з Радянською Україною.

АДА́Н (Adam) Адольф-Шарль (24.VII 1803, Париж — 3.V 1856, там же) — французький композитор. Закінчив Паризьку консерваторію, її професор (з 1849). Автор більше 40 опер («Листоноша з Лонжюмо», 1836; «Річард у Палестині», 1844), балетів, музики до драм. вистав, п'єс для фп., пісень. Балети «Жізель» (1841) та «Корсар» (1856) сприяли утвердженню романтичного напряму у франц. балетному мистецтві.

АДАНА́ — місто на Пд. Туреччини, на р. Сейхані, адм. центр ілу Адана. Залізнична станція, вузол автошляхів. 454,2 тис. ж. (1973). Виробн. с.-г. машин, цементу, олії, підприємства текст., взут., бавовноочисної, тютюнової промисловості. Великі млини та бойні.

АДАПТАЦІ́ЙНИЙ СИНДРО́М, загальний адаптаційний синдром — комплекс різноманітних реакцій захисного характеру, що виникають в організмі людини і тварини у відповідь на значні пошкоджувальні діяння (стресори).

Цей синдром характеризується зменшенням розмірів загрудинної залози (тимуса), селезінки, лімфатичних вузлів, кількості *еозинофілів* і *лімфоцитів*, прискоренням процесів *катаболізму*. Ці прояви свідчать про наявність *стресу*. В розвитку А. с. розрізняють 3 етапи: т. з. реакцію тривоги, стадії резистентності (опірності) і виснаження.

Стадія виснаження виникає тільки при тривалому чи дуже сильному діянні шкідливих факторів. Стресорами можуть бути фіз., хім., біол. та психічні впливи. У формуванні А. с. величезну роль відіграють гіпофізарно-надниркова й нервова системи. При А. с. посилюється секреція *адренокортикотропного гормону* й *кортикостероїдів*. Виявленість А. с. може не відповідати силі ушкоджувального діяння, що є причиною хвороб *адаптації*.

Літ.: Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. Пер. с англ. М., 1960.

А. С. Микоша.

АДАПТАЦІОГЕНЕ́З (від *адаптація* і грец. γένεσις — походження), адаптіогенез — виникнення, розвиток і перетворення пристосувань (адаптацій) у процесі еволюції органічного світу. Пов'язаний з *мінливістю*, *спадковістю* і *добором природним*. Осн. шляхи А. груп організмів — підвищення (або інша різка зміна) рівня організації (*ароморфоз*, арогенез, *анагенез*) і розвиток без зміни рівня організації (*ідіоадаптація*, *кладогенез*, *адаптивна радіація*). Найважливіша риса А.— періодична зміна його шляхів. Іноді під А. розуміють тільки виникнення пристосувань, а процес їхнього розвитку і зміни наз. *адаптаціоморфозом*.

АДАПТАЦІОМОРФО́З (від *адаптація* і грец. μορφή — форма) — розвиток, зміна і перетворення при-

стосувань (адаптацій) у процесі еволюції організмів. Частіше вживається поняття *адаптациогенез*.

АДАПТА́ЦІЯ (від лат. adapto — пристосовую) — пристосування в процесі *еволюції* будови, функцій, поведінки організмів (особин, *популяцій*, видів) до певних умов існування. Причинне пояснення А. вперше дав Ч. Дарвін (1859), показавши, що еволюція видів здійснюється через еволюцію їхніх пристосувань, чим завдав нищівного удару *телеології*.

А. — результат *адаптациогенезу* (в широкому розумінні). А. виникають і змінюються від діяння *мінливості*, *спадковості* і *добору природного* (*добору штучного*) в конкретних умовах середовища. Еволюційно-історична А. виникає на базі спадкових змін — *мутацій* і комбінування їх під контролем добору.

А. до нестійких умов виробляються також на базі неспадкових змін — *модифікацій* (див. *Еволюційне вчення*). А. можна класифікувати за місцеперебуванням організмів, способом живлення їх, переміщення тощо. Зокрема, серед тварин виділяються наземні форми (хтонобіонти), водяні (гідробіонти), деревні (дендробіонти), пристосовані до польоту (авіабіонти), підземного способу життя (едафобіонти), стрибаючі, бігаючі, лазячі, зерноїдні, травоїдні, хижі та ін. Вироблені в процесі еволюції А. мають відносне значення. Так, куріпки, які не встигли змінити своє літнє оперення, дуже помітні на ранньому снігу. Тривала спрямована зміна провідних умов середовища зумовлює поступову перебудову попередніх А. або формування нових. Фізіологічні А.— це комплекс фізіол. реакцій, що лежать в основі пристосування організму до змін умов існування (освітлення, температури, барометричного тиску тощо). Висока адаптаційна здатність властива органам чуття. Фізіол. А. забезпечують сталість внутр. середовища організму — *гомеостаз*. Осн. регулятором фізіол. А. є нервова система в сукупності з гуморальними факторами (див. *Нейрогуморальна регуляція*). Вивчення фізіол. А. має велике практичне значення у зв'язку з польотами людини в космос (див. *Космічна біологія*).

Літ.: Дарвін Ч. Походження видів. Пер. з англ. К.— Х., 1949; Слоним А. Д. О физиологических механизмах природных адаптаций животных и Человека. М.— Л., 1964; Шмальгаузен И. И. Факторы эволюции. М., 1968; Яблоков А. В., Юсуфов А. Г. Эволюционное учение. М., 1976.

Г. К. Кравець.

АДА́ПТЕР (англ. adapter, від лат. adapto — пристосовую) — 1) Додаткова касета до *фотографічного апарата*, яка дає змогу знімати на світлочутливі *фотографічні матеріали*, вид і формат яких не відповідають конструкції цього апарата. А. бувають плівкові й пластинкові. 2) Пристрій для електроакустичного відтворення мех. запису звука.

АДАПТИ́ВНА ЗО́НА — комплекс умов середовища, що визначає тип пристосувань (*адаптацій*) групи організмів. А. з. поділяють на підзони (субзони). Середовище органічного світу можна розглядати як систему подібних в основних рисах А. з. для екологічно близьких форм. А. з. можуть займати далекі в систематичному відношенні види: сумчастий вовк належить до А. з. собак, в А. з. ліан входять хміль, виноград тощо. Термін «адаптивна зона» запровадив 1944 англ. біолог Дж. Сімпсон.

АДАПТИ́ВНА РАДІА́ЦІЯ — утворення різноманітних форм організмів у межах виду або групи споріднених видів. А. р. є результатом проникнення організмів у нові *адаптивні зони* і пристосування їх до місц. умов, внаслідок чого вони набувають спец. пристосувань (*адаптацій*). А. р. лежить в основі *адаптациогенезу*. Термін «адаптивна радіація» запропонував 1915 амер. учений Г. Осборн, але думку про А. р. висловив ще Ч. Дарвін (див. *Дивергенція* в біології).

АДАПТИ́ВНА СИСТЕ́МА — система *автоматичного керування*, здатна пристосовуватися до змін зовнішніх і внутрішніх умов. А. с. нагромаджує і згодом використовує інформацію про закони змінювання стану керованого об'єкта або умов керування.

АДА́Т (араб.— звичай) — звичаєве право у деяких мусульманських народів. До А. належить багато звичаїв з часів родоплемінних і феод. відносин (кривава помста, *калим* тощо). В СРСР визнано незаконними ті норми А., які суперечать нормам рад. права. Інші форми прояву А. іноді існують як побутові звичаї серед віруючих.

АДВЕ́КЦІЯ (лат. advectio — доставляння) — переміщення повітря і перенесення разом з ним тепла, вологи тощо в горизонтальному напрямі. Має великий вплив на формування погоди. Атм. явища, що виникають внаслідок А., наз. адвективними (адвективні тумани, грози та ін.). Див. також *Конвекція*.

АДВЕНТИ́ВНІ О́РГАНИ у рослин — те саме, що й *придаткові органи* у рослин.

АДВЕНТИ́ВНІ РОСЛИ́НИ (лат. adventicius — випадковий, зайшлий) — рослини, занесені людиною або різними природними чинниками з одних географічних районів чи областей в інші, де вони акліматизувалися. А. р. є, зокрема, ряд бур'янів. У флорі УРСР понад 100 видів А. р., серед яких є злісні *карантинні бур'яни:* амброзія полинолиста, ценхрус малоквітковий, чорнощир.

АДВЕНТИ́СТИ (від лат. adventus — пришестя) — члени протестантської секти в християнстві. За догматикою близькі до *баптистів*. Проповідують «друге пришестя Христа на землю», близький «кінець світу». Секта А. виникла в 30-х рр. 19 ст. в США. Центр всесвітньої орг-ції А.— у Вашінгтоні. Найбільшою орг-цією А. є секта «адвентисти сьомого дня» (АСД; назва походить від того, що сьомим, святковим днем тижня А. визнають суботу). В Росії А. (гол. чин. АСД) з'явилися у 80-х рр. 19 ст. серед нім. колоністів Таврійської губ. Пізніше поширилися і в ін. районах. Велику Жовтн. соціалістич. революцію зустріли вороже. В 1924 А. заявили про лояльність до рад. ладу. Віровчення А. сіє занепадницькі настрої, пасивність, відриває віруючих від активного сусп. життя. Невелика кількість громад А. є в зх. областях України і в Молдавії.

Літ.: Белов А. В. Адвентизм. М., 1973.

В. К. Танчер.

АДВОКА́Т (від лат. advocatus, букв.— закликаний на допомогу)— особа, яка подає юридичну допомогу громадянам, установам, підприємствам і організаціям порадами, складанням різних юридичних документів і головним чином захистом їхніх інтересів на суді. В СРСР А. об'єднані в колегії адвокатів. Див. *Адвокатура*.

АДВОКАТУ́РА, організація адвокатів — в СРСР добровільна організація, що об'єднує юристів у колегії *адвокатів*. Створюється з метою здійснення захисту на попередньому слідстві і в суді у кримінальних справах, представництва в цивільних справах у суді й арбітражі та для подання іншої юрид. допомоги громадянам, підприємствам, установам і орг-ціям. Діяльність А. та порядок оплати праці адвокатів регламентуються нормативними актами, зокрема в УРСР — Положенням про адвокатуру УРСР, затвердженим Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25.IX 1962 (зі змінами й доповненнями, внесеними 15.VI 1965). Для організації роботи А. створюються *юридичні консультації*. Свої функції адвокати здійснюють, даючи поради, консультації, виконуючи доручення громадян, підприємств, організацій та установ за договорами, використовують усі зазначені в законі засоби захисту їхніх прав і законних інтересів. У багатьох випадках юрид. допомога громадянам подається безплатно (довідки з юрид. питань, складання деяких заяв, скарг та ін. правових документів, ведення в суді трудових справ і справ про стягнення аліментів тощо). А. веде активну громад. правовиховну роботу. За цими ж принципами побудовано роботу А. в ін. соціалістичних країнах. У капіталістичних країнах адвокати найчастіше об'єднуються в асоціації. Подавання адвокатами юрид. допомоги населенню пов'язане там із сплатою високої винагороди, що робить цю допомогу практично недоступною трудящим масам. А. бурж. країн значною мірою притаманні фальсифікація справ тощо.

Б. В. Русанов.

Ж. Адамар.

А.-Ш. Адан.

АДГЕ́ЗІЯ (лат. adhaesio — прилипання) — виникнення зв'язку між поверхневими шарами двох різнорідних (твердих або рідких) тіл при їхньому контакті, напр. прилипання крапель води до скла, зварювання металів, склеювання. А. зумовлюється молекулярними силами. Див. також *Когезія*.

АДДІ́С-АБЕ́БА — столиця Ефіопії, найбільший промисловий і культурний центр країни. Лежить на Ефіопському нагір'ї, на вис. понад 2400 *м* над р. м. Вузол з-ць та автошляхів. Міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1975).

А. засн. 1887. З 1889 — столиця Ефіопії. В 1936—41 її окуповували італ. війська. В 1963 в А. відбулася конференція глав д-в і урядів афр. країн, на якій було засновано *Організацію африканської єдності*. В 1974 А. стала центром демократичного руху в країні, внаслідок якого ліквідовано монархічний лад. А.— резиденція *Економічної комісії ООН для Африки* (з 1958) та Організації африканської єдності (з 1963).

Розвинуті харч. (борошномельна, олійницька, м'ясо-мол., цукр. тощо) та легка (особливо текст. і шкіряно-взут.) пром-сть; автоскладальний з-д, підприємства деревообр. і цем. пром-сті. Кустарне виготовлення тканин, шкіряних, металевих і дерев'яних виробів. ГЕС. Значний торг. центр. Ун-т, Ін-т ефіопістики, університетська та Нац. б-ки, Істор.-етнографічний музей, Нац. театр. В А.— лікарня Т-ва Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР.

Адді́с-Абеба. В центральній частині міста.

АДДІСО́НОВА ХВОРО́БА, бронзова хвороба — захворювання, що виникає в зв'язку з припиненням або зменшенням продукування гормонів кірковим шаром *надниркових залоз*. Спостерігається зрідка, найчастіше у віці 20—40 років. Причини А. х.—туберкульоз, пухлини надниркових залоз, сифіліс, амілоїдоз. Розвивається повільно, супроводиться слабістю, швидкою стомлюваністю, *гіпотонією*, виснаженням, головним болем, зниженням пам'яті, порушенням обміну електролітів (див. *Водно-сольовий обмін*), внаслідок чого настає зневоднення організму. У більшості хворих виникає гіперпігментація шкіри та слизових оболонок (колір загару, бронзовий). Перебіг захворювання і прогноз стали сприятливими після появи гормонотерапії (лікування гормонами).

А́ДДО —національний парк у Південно-Африканській Республіці. Лежить у Капській пров. на лівому березі р. Сандісу. Засн. 1931. Пл. 6397 *га*. Поверхня рівнинна, вкрита вічнозеленими ксерофільними чагарниками; *савана*; вздовж річок— зарості акацій, алое. Охороняються: рідкісний підвид пд.-афр. слона — аддо, ендемічний вид буйвола, антилопи, страус; реакліматизовано чорного носорога, гіпопотама.

АДЕКВА́ТНИЙ (лат. adaequatus — прирівняний) — рівний, відповідний, тотожний. А д е к в а т н е п і з н а н н я — таке, що правильно відображає суттєві властивості й від..ошення предметів і явищ об'єктивного світу. Питання про ступінь адекватності пізнання, тобто про точність і повноту відображення, пов'язане насамперед з практикою, яка є критерієм істини.

АДЕЛАЇ́ДА — місто на Пд. держави Австралії, адм. центр штату Пд. Австралія. Мор. порт на березі зат. Сент-Вінсент. 884 тис. ж. (1974). Один з найбільших пром. центрів країни. Головні галузі пром-сті: маш.-буд. (в т. ч. автомобілебудівна), хім. і харч. (борошномельна, винороб на, плодоовочеконсервна тощо), розвинуті також електронна, електротех., нафтопереробна, трубопрокатна, текст. і взуттєва пром-сть. Ун-т, художній і природничо-істор. музеї, консерваторія, картинна галерея.

АДЕЛІ́ ЗЕМЛЯ́ — окраїнна частина *Антарктиди* між 136° і 142° сх. д., омивається морем Дюрвіля. Вкрита льодовиковим покривом, вис. якого досягає 2500 *м*. Клімат дуже суворий, часто бувають штормові вітри. На А. З.— франц. антарктична станція Дюмон-Дюрвіль.

АДЕЛЬГЕ́ЙМ, брати Роберт Львович (1860, Москва — 19.XII 1934, там же) і Рафаїл Львович (1861, Москва — 17.VIII 1938, там же) — російські актори, нар. артисти РРФСР (з 1931). Спочатку працювали окремо в театрах Німеччини, Швейцарії та Австрії; 1894 повернулися до Росії і майже 40 років гастролювали разом по країні, зокрема виступали в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах України, популяризуючи репертуар рос. та світової драматургії.

АДЕЛЬГЕ́ЙМ Євген Георгійович [н. 1 (14). XI 1907, Київ] — український рад. літературознавець. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. Дослідження присвячені творчості рад. письменників, питанням літ. процесу. Праці: «Два драматурги» (1938), «Володимир Маяковський» (1941), «Час і пам'ять» (1973) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки і медалями.

«АДЕЛЬФО́ТЕС» ('Αδελφότης — братство), «Грамматика доброгласноливаго еллинословенскаго языка...» — складена 1588 *Арсенієм Еласонським* разом з учнями *Львівської братської школи*. Видана 1591 у друкарні Львів. братства двома мовами: грецькою і старослов'янською. Тексти подано паралельно. Граматика поділяється на 4 частини: орфографію, просодію (розділ віршознавства), етимологію і синтаксис. Підручник мав на меті ознайомити учнів із закономірностями грец. і слов. мов, зіставити граматику.

А́ДЕН — столиця Народної Демократичної Республіки Йемен. Порт на узбережжі Аравійського м. Аеропорт міжнар. значення. Бл. 350 тис. ж. (1976). Центр нафтопереробної пром-сті країни. Текст., консервні, взут., тютюнові, судноремонтні підприємства. Значний торг. центр. У А.— технічне уч-ще, б-ка, два археологічні музеї. Під назвою Адана місто відоме з античних часів.

АДЕНА́УЕР (Adenauer) Конрад (5.I 1876, Кельн — 19.IV 1967, Бонн) — державний діяч ФРН. За фахом юрист. У 1920—32 — голова прусської Держ. ради. Був на керівних постах у Нім. банку та в ряді промислових компаній, одним із лідерів католицької партії «центру». З 1946 — голова Християнсько-демократичного союзу (ХДС). У 1949—63 — федеральний канцлер ФРН, 1951—55 — одночасно міністр закорд. справ. Прихильник політики «холодної війни», ініціатор вступу ФРН у НАТО.

АДЕНІ́ЛОВА КИСЛОТА́, аденозинмонофосфорна кислота (АМФ) —див. *Аденозинфосфорні кислоти*.

АДЕНІ́Н, 6-амінопурин — найпоширеніша в природі *пуринова основа*. Мол. м. 135,14. Міститься в усіх клітинах усіх організмів (від мікробів, рослин до людини). Входить до складу *нуклеїнових кислот, аденозинфосфорних кислот,* деяких ферментів як один з найважливіших структурних елементів.

АДЕНОВІ́РУСИ (від грец. ἀδήν — залоза і *віруси*) — група ДНК-вмісних (таких, що містять *дезоксирибонуклеїнову кислоту*) вірусів людини і хребетних тварин. Відомо понад 80 А. Виділені з клітин *аденоїдів* мигдаликів і з шлунково-кишкового тракту людини. Окремі А. хвороботворні для людини, інші — для мавп, великої рогатої худоби, мишей, птахів. У людини А. спричиняють гострий катар верхніх дихальних шляхів, *кон'юнктивіти, ентероколіти* тощо; деякі А. мають онкогенні властивості (спричинюють утворення пухлин). Розмір А. 70—90 *нм*.

АДЕНОВІ́РУСНА ІНФЕ́КЦІЯ — група захворювань, спричинюваних *аденовірусами*. А. і. найчастіше уражує дихальні шляхи, слизову оболонку очей і лімфоїдну тканину. Перебіг звичайно гострий. Зараження відбувається при контакті з хворим, найчастіше повітряно-крапельним шляхом. Найтяжче хворіють діти починаючи з 6-місячного віку, найчастіше — віком до 5 років. А. і. можлива і в похилому віці. Набутий імунітет специфічний щодо типу аденовірусу, тому людина протягом життя може хворіти багато разів. Вияви хвороби: катар дихальних шляхів, гостре запалення глотки, катаральна ангіна, вірусна пневмонія, ураження очей, збільшення і чутли-

вість лімфатичних вузлів шиї, обличчя і навіть черевної порожнини з можливими розладами кишечника. Трапляються і хронічні форми А. і. з ураженням мигдаликів та аденоїдів. Профілактика: ізоляція хворого, особиста гігієна, вакцинація. Лікування медикаментозне.

Літ.: Дрейзин Р. С., Жданов В. М. Аденовирусные инфекции. М., 1962; Дяченко С. С., Синяк К. М., Дяченко Н. С. Патогенні віруси людини. К., 1974. *О. С. Сокол.*

АДЕНОЗИ́Н, $C_{10}H_{13}N_5O_4$ — *нуклеозид,* що складається з *аденіну* і *рибози*. Мол. м. 267,1. Входить до складу *аденозинфосфорних кислот, нуклеїнових кислот* і деяких ферментів. Введення препаратів А. в організм підсилює серцеву діяльність.

АДЕНОЗИНТРИФОСФАТА́ЗИ (АТФази) — група *ферментів,* що каталізують відщеплення одного чи двох залишків фосфорної кислоти від молекули аденозинтрифосфорної кислоти (АТФ). Належать до класу *гідролаз*. Поширені в органах і тканинах усіх живих організмів. Беруть участь у процесах клітинного *метаболізму,* що відбуваються з витратою енергії АТФ (м'язове скорочення, активний транспорт іонів і метаболітів, біосинтез макромолекул).

АДЕНОЗИНТРИФО́СФОРНА КИСЛОТА́ (АТФ) — див. *Аденозинфосфорні кислоти*.

АДЕНОЗИНФО́СФОРНІ КИСЛО́ТИ, аденілові нуклеотиди — моно-, ди- і трифосфорні ефіри *аденозину,* що містять *аденін, рибозу* та один (аденозинмонофосфорна кислота, АМФ), два (аденозиндифосфорна кислота, АДФ) або три (аденозинтрифосфорна кислота, АТФ) залишки фосфорної кислоти. А. к. містяться в усіх живих організмах і відіграють важливу роль в енергетичному обміні (див. *Біоенергетика*) і в *обміні речовин*. Приєднання фосфатних груп до АМФ супроводиться акумуляцією енергії, а їх гідролітичне відщеплення — виділенням енергії, яка використовується в процесі життєдіяльності клітини. АДФ і АМФ утворюються внаслідок дефосфорилювання АТФ і знову фосфорилюються до АТФ у процесі *фотосинтезу, дихання* або *гліколізу*. Аденозинтрифосфорна кислота (мол. м. 507,21) є універсальною макроергічною сполукою, в якій з 3 залишків фосфорної кислоти два — високоергічні (багаті на енергію). Один з них чи обидва легко відщеплюються під дією ферментів *аденозинтрифосфатаз* із звільненням енергії (7—10 *ккал* на одну фосфатну групу), яка витрачається на створення мембранного потенціалу в нервовій клітині, м'язове скорочення, секреторну діяльність, біосинтез білків, нуклеїнових кислот та ін. Поряд з ін. нуклеозидтрифосфатами АТФ є субстратом для біосинтезу нуклеїнових к-т. Аденозиндифосфорна кислота (мол. м. 427,22) має один високоергічний залишок фосфорної кислоти; відщеплення його спричинюється до звільнення енергії. Внаслідок перетворення АДФ на АТФ енергія нагромаджується знову і, таким чином, АДФ разом з АТФ утворює в клітині основну систему перенесення фосфату, багатого на енергію. Аденозинмонофосфорні кислоти, або аденілові кислоти (мол. м. 347,23), залежно від положення фосфорного залишку щодо рибози, відносять до типу 2′-АМФ, 3′-АМФ («дріжджова» АМФ), 5′-АМФ («м'язова» АМФ) або 3′, 5′-АМФ («циклічна» АМФ). АМФ як у вільному стані, так і у складі ферментів бере участь у багатьох біохімічних процесах, що відбуваються в клітині. Особливу роль відіграє циклічна АМФ, яка утворюється з АТФ за допомогою ферменту аденілаткінази. Циклічна АМФ є внутрішньоклітинним посередником між клітинною мембраною і ферментами всередині клітини, регулятором діяння цілого ряду гормонів і активатором багатьох ферментів. Препарати АТФ, АДФ, АМФ широко використовують у мед. практиці при м'язовій дистрофії та спазмі серцевих і периферичних судин.

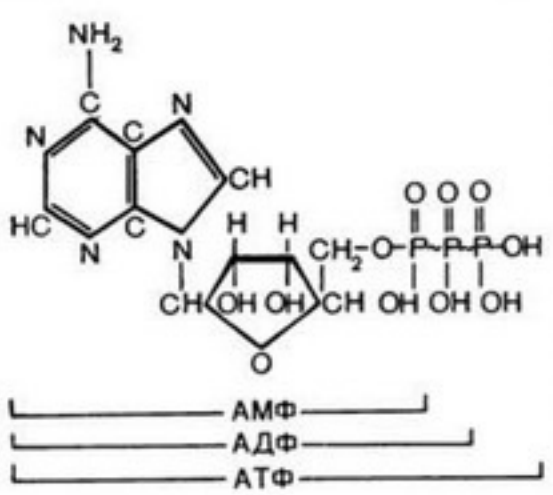

Адевозинфосфорні кислоти.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Збарский Б. И., Иванов И. И., Мардашев С. Р. Биологическая химия. Л., 1972; Ленинджер А. Биохимия. Пер. с англ. М., 1976. *В. К. Лишко.*

АДЕНОЇ́ДИ (від грец. ἀδήν — залоза і εἶδος — вигляд) — розрощення глоткового мигдалика, що міститься на задньо-верхній стінці носоглотки. А. спостерігаються переважно у дітей віком 3—10 років. Виникненню А. сприяють інфекційні захворювання, іноді — природні особливості організму. Ознаки: закладання носа, нежить і як наслідок — утруднене носове дихання, гугнявий голос. У дітей з А. сон неспокійний, вранці вони встають кволі й апатичні, з головним болем; знижуються увага й пам'ять. Закриваючи отвори *євстахієвих труб,* А. призводять до значного зниження слуху. Лікування здебільшого хірургічне. Якщо операція протипоказана, — рентгенотерапія, кварц, кліматотерапія.

АДЕНОКАРЦИНО́МА (від грец. ἀδήν — залоза і карцинома), залозистий рак — злоякісна пухлина, що виникає з епітелію залозистих тканин. А. найчастіше виникає у шлунково-кишковому тракті, молочній залозі, матці. А. може проростати в сусідні здорові тканини і метастазувати в лімфатичні вузли та віддалені органи. Важливу роль у діагностиці А. відіграють рентгенологічні та цитологічні методи дослідження, *біопсія*. Лікування — променева терапія, гормонотерапія, хіміотерапія та хірургічний метод. Найефективніше — комплексне лікування. Див. *Пухлини*.

АДЕНО́МА (від грец. ἀδήν — залоза і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна пухлина, що виникає із залозистого епітелію. А. може розвиватися незалежно від віку людини й локалізуватися в будь-якому органі, де є залозистий епітелій (щитовидна залоза, молочна залоза, печінка, шлунок, нирки тощо). Іноді А. може трансформуватись у *рак*. Прогноз при більшості А. сприятливий. Лікування, як правило, хірургічне.

АДЕНО́МА ПЕРЕДМІХУРО́ВОЇ ЗА́ЛОЗИ — захворювання, що зустрічається у чоловіків віком понад 50 років. Доброякісна пухлина. Причина виникнення А. п. з. — вікові порушення в організмі рівноваги статевих гормонів. Пухлина розвивається внаслідок розростання залозок, розміщених навколо задньої стінки сечівника. Розростаючись, А. п. з. стискує сечівник, деформує шийку сечового міхура, що призводить до хворобливих явищ. Розвиткові запального процесу в сечовому міхурі, в нирках сприяє утворення каменів. Захворювання характеризується повільним клінічним перебігом, прогресуючим зниженням функції нирок, отруєнням організму продуктами обміну. Лікування медикаментозне, в разі його неефективності — хірургічне.

Літ.: Вартапетов Б. А., Демченко А. Н. Предстательная железа и возрастные нарушения половой деятельности. К., 1975. *В. С. Карпенко.*

АДЕНОМЕ́Р (від грец. ἀδήν — залоза і μέρος — частина) — кінцевий відділ залоз тварин і людини, де утворюється *секрет*. А. мають вигляд трубочок (трубчасті залози) або міхурців (альвеолярні залози). Див. також *Альвеоли*.

А́ДЕНСЬКА ЗАТО́КА — затока Аравійського м. між півостровами Аравійським і Сомалі. Баб-ель-Мандебською прот. сполучається з Червоним м. Глиб. до 3680 *м*. Характерне інтенсивне світіння води. Гол. порт — *Аден*.

АДЖАМЕ́ТСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — заповідник на Зх. Груз. РСР, у бас. р. Ріоні. Пл. 4,8 тис. *га*. Створений 1946 для охорони і вивчення в природному стані рослинних насаджень субтропічного типу на Колхідській низовині. В А. з. охороняють 20 видів рідкісних рослин (єдина в Грузії ділянка реліктового імеретинського дуба та дуба Гартвіса, ендемічна колхідська дзельква та ін.). З тварин характерні козуля, заєць, білка, шакал, дикий кіт, лісова куниця, дрозди, совка, дикі голуби і болотяна курка (рідкісний вид).

О. К. Ющенко.

АДЖА́НТА — комплекс буддійських монастирів, висічених у скелях поблизу селища Аджанти в штаті Магараштра на Зх. Індії. А.— пам'ятник інд. архітектури 2 ст. до н. е.— 7 ст. н. е. Склада-

ΛΕΩΠΟΛΙΣ.

«Адельфотес». Зворотна сторінка титульного аркуша з зображенням старовинного герба міста Львова і віршем на честь міста.

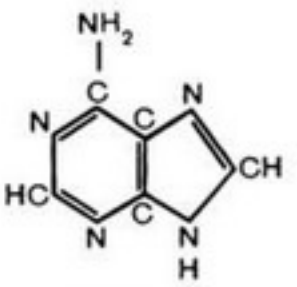

Аденін.

ється з 29 печерних залів — «чайтья» та «віхара». А. вражає багатством архіт. форм, скульптурного та орнаментального оздоблення, майстерними розписами. Сюжети розписів — «джатаки» (земні перевтілення Будди) — життєві, насичені гуманізмом і любов'ю до природи; відображають широку картину багатобарвного інд. життя.

Літ.: Тюляев С. Живопись Аджанты. В кн.: Сокровища искусства стран Азии и Африки, в. 1. М., 1975.

Аджанта. Внутрішній вигляд храму («чайтья»).

ВИРОБНИЦТВО БАЙХОВОГО ЧАЮ

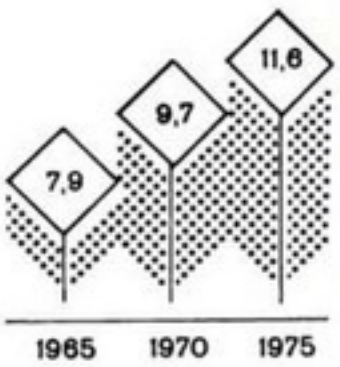

ВИРОБНИЦТВО КОНСЕРВІВ

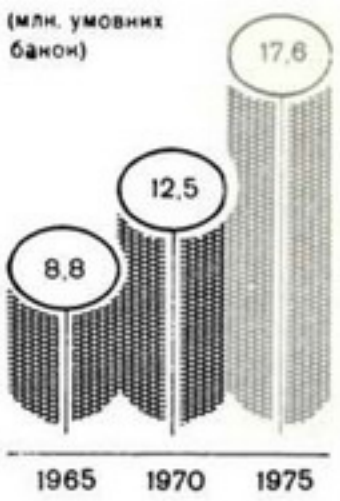

АДЖА́РСЬКА АВТОНО́МНА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Аджарія — у складі Груз. РСР. Утворена 16.VII 1921. Лежить у пд.-зх. частині Закавказзя, на Зх. омивається Чорним м. Пл. 3 тис. *км²*. Нас. 343 тис. чол. (на 1.I 1976). Поділяється на 5 районів, має 2 міста, 6 с-щ міськ. типу. Столиця — м. *Батумі*.

Природа. Рельєф А., крім приморської смуги, гірський (Месхетський, Шавшетський, Арсіянський хребти). Корисні копалини: мідні й поліметалеві руди, сірчаний колчедан, вогнетривкі глини. Клімат узбережної частини м'який, у високогірних районах — помірно теплий і холодний. Пересічна т-ра січня на низовині +4°, +7°, в горах — до —2°, липня — відповідно +20°, +23° і +16°. Річна сума опадів від 1000 *мм* у внутр. районах до 2800 *мм* на узбережжі. Найбільша річка — Чорох з прит. Аджарісцкалі. Грунти в горах гірсько-лучні та гірсько-лісові, в передгір'ях приморської смуги — червоноземні. Схили гір вкриті лісами (каштан, дуб, граб, ялина, смерека). В приморській смузі — субтропічна рослинність (пальми, магнолії тощо). Насадження евкаліптів, бамбуку.

Населення. В А. живуть грузини (*аджарці*) — 236,9 тис. чол. (1970, перепис), росіяни, вірмени, українці та ін. Пересічна густота населення — понад 114 чол. на 1 *км²*. 46% населення живе в містах (1976). Міста: Батумі, Кобулеті.

Історія. В 6—2 ст. до н. е. тер. А. входила до *Колхіди*, пізніше — до ранньофеод. зх.-груз. д-в.

У 11—15 ст. тер. А. була частиною єдиної феод. груз. д-ви. У 2-й пол. 16 ст. у зв'язку з ослабленням Грузії А. захопила Туреччина. Тур. панування пригнічало населення А. на екон., нац. і культурне відродження. Політика примусового омусульманення населення викликала нар. повстання (1680, 1685, 1697, 1744, 1815, 1862, 1875). В результаті рос.-тур. війни 1877—78 А. було приєднано до Росії. Це позитивно вплинуло на розвиток економіки й культури А., сприяло залученню її трудящих до рос. визвольного руху. У 80-х рр. 19 ст. в А. почала розвиватися фаб.-зав. пром-сть, формувався пролетаріат. У 1901 в Батумі створено с.-д. орг-цію ленінсько-іскрівського напряму. Батумський к-т РСДРП керував *Батумським страйком і демонстрацією 1902*. В період революції 1905—07 в А. відбувалися страйки, заворушення і збройні виступи робітників і селян.

Трудящі А. палко вітали Велику Жовтн. соціалістич. революцію в Росії. Але в А., як і в усій Грузії, владу захопили меншовики, проти яких місц. населення вело збройну боротьбу. В квітні 1918 Батумі, Ахалціхе, Ардаган і частину Гурії окупували турецькі, а в грудні всю А. захопили англ. війська. В липні 1920 вони передали владу меншовикам. 18.III 1921 трудящі А. підняли повстання і за допомогою частин Червоної Армії встановили Рад. владу. 16.VII 1921 утворено Адж. АРСР у складі Груз. РСР. 30.XII 1922 А. як частина Груз. РСР в складі ЗСФРР увійшла до Союзу РСР. За роки Рад. влади в А. було проведено соціалістичну індустріалізацію і колективізацію с. г., відбулася культурна революція. Під час Великої Вітчизн. війни трудящі А. виявили мужність на фронті і в тилу, 5 воїнам з А. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Вагомих успіхів економіка й культура А. досягли за роки восьмої, дев'ятої і десятої п'ятирічок. А. нагороджено орденами Леніна (1967), Жовтневої Революції (1971), Дружби народів (1972).

А. К. Інайшвілі.

Народне господарство. А.— один з провідних районів країни за

розвитком субтропічного рослинництва. Важливу роль відіграють харч. і нафтопереробна пром-сть, курортно-туристське г-во. Пром-сть А. в основному створено за роки Рад. влади. В 1975 валова продукція пром-сті зросла проти 1940 в 4,2 раза. Питома вага А. в пром. виробництві Груз. РСР становить 5%. Гол. галузі пром-сті: харч. (чайна, тютюнова, консервна, рибна) та легка. Розвиваються машинобудування, зокрема суднобудування, та нафтопереробка. Енергетика базується головним чином на гідроенергії річок (Аджарісцкальська ГЕС). У 1975 вироблено 154 млн. *квт · год* електроенергії. Більшість пром. підприємств зосереджена в Батумі.

С. г. спеціалізується на субтропічному рослинництві й тютюнництві. Розвинуті плодівництво й виноградарство. В 1975 в А. було 18 радгоспів і 92 колгоспи, включаючи риболовецькі. Посівна площа становила 13,4 тис. *га*, під чайними плантаціями — 7,9 тис. *га*, цитрусовими — 7,2 тис. *га*. 1975 зібрано 96,5 тис. *т* цитрусових і 4,2 тис. *т* винограду. Вирощують зернові (переважно кукурудзу) та ефіроолійні культури. Тваринництво молочного і м'ясо-молочного напрямів. Поголів'я (тис., на 1.I 1975): великої рогатої худоби — 119,3, овець і кіз — 11,1. Розвинуті птахівництво, шовківництво, бджільництво та рибальство. Територією А. проходить з-ця Батумі — Баку, шосе Батумі — Самтредіа, Батумі — Ахалціхе. Гол. мор. порт — Батумі. Основні приморські курорти: Батумі, Кобулеті, Зелений Мис.

Е. Д. Кобахідзе.

Культура. В 1975/76 навч. р. у загальноосв. школах усіх видів навчалося 75,8 тис. учнів, у серед. спец. навч. закладах — 3,4 тис. У Пед. ін-ті ім. Ш. Руставелі (Батумі) налічувалося 2,4 тис. студентів. У Адж. АРСР — 11 н.-д. установ, серед них Батумський н.-д. інститут АН Груз. РСР, філіал всесоюзного науково-дослідного інституту чаю і субтропічних

Аджарська АРСР. Місто Батумі: порт; одна з центральних вулиць.

культур (Чаква), Батумський бот. сад та ін. Музеї: Держ. музей А. та Держ. музей революції (обидва в Батумі). Працюють 222 масові б-ки, 175 клубних закладів, 167 кіноустановок (1976). Виходять дві респ. газети — «Сабчота Аджара» («Радянська Аджарія») і «Советская Аджария». Радіомовлення груз. і рос. мовами. Ретранслюються телепрограми з Тбілісі й Москви.

Література А.— частина груз. л-ри. Свій вклад в її розвиток внесли

На чайних плантаціях Очхамурського радгоспу.

письменники Аджарії — М. Варшанідзе, З. Горгіладзе, П. Лорія, Н. Малазонія, Ш. Роква, П. Руруа, Ф. Халваші, Г. Салуквадзе, А. Шервашидзе та ін.

Архіт. пам'ятки А.: фортеця Гоніа, залишки візант. міста-фортеці Петри (засн. у 6 ст.) в Ціхісдзірі, фортеця Тамарісціхе, однонефна церква в Схалті (13 ст.), одноаркові мости в Махунцеті, Дандало, Сапуткреті, Пуртіо. За роки Рад. влади широко розгорнулося будівництво міст і курортів (Батумі, Кобулеті, Махінджаурі, Ціхісдзірі). З 1958 здійснюються генеральні плани реконструкції Батумі й Кобулеті.

В А. здавна розвинуто декоративно-ужиткове мистецтво (вишивання, різьблення на дереві, карбування). За Рад. влади виросло профес. мист. (живописці Ш. Холуашвілі, С. Артмеладзе, Х. Інаішвілі; скульптори Т. Чантуріа, М. Болквадзе; графіки Г. Сеченьян, В. Сеїдішвілі).

В А. поширені дво-, три-, чотириголосі пісні (трудові, календарні, обрядові, застільні). Муз. інструменти — чибоні (волинка), чонгурі (струнний інструмент), долі (барабан). У Батумі працює Держ. ансамбль пісні й танцю ім. М. Кухінідзе, філармонія, Обл. будинок нар. творчості, Муз.-хореографічне т-во. У 1937 в Батумі почав діяти Театр ім. І. Чавчавадзе. В ньому працюють нар. артисти Груз. РСР Ю. Кобаладзе, А. Мгеладзе, Н. Тетрадзе.

Літ.: Советский Союз. Грузия. М., 1967; Нижарадзе Н. Советская Аджария. Батуми, 1961; Бекиришвили И. Писатели русского и других братских народов об Аджарии. Батуми, 1973.

АДЖА́РЦІ, аджарели — етнографічна група *грузинів,* основне населення *Аджарської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.* Говорять одним з діалектів *грузинської мови.* З 2-ї пол. 16 ст. до 1878 перебували під гнітом турків, але зберегли нац. самобутність. Тур. гніт спричинився до поширення серед А. мусульманства (до того сповідали християнство). За Рад. влади А. стали рівноправною складовою частиною груз. соціалістичної нації. Осн. заняття — землеробство, садівництво, скотарство. А. працюють також у промисловості. Значні зміни відбулися у побуті і культурі аджарців.

АДЖЕМЯ́Н Вартан Мкртичевич [15 (28).IX 1905, м. Ван, Туреччина — 24.I 1977, Єреван] — вірменський радянський режисер, нар. арт. СРСР (з 1965), Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1946. Один з організаторів Ленінаканського драм. театру (1928, тепер Театр ім. А. Мравяна). З 1939 — у Вірм. драм. театрі ім. Г. Сундукяна (Єреван), де поставив спектаклі «За честь» Ширванзаде (1939), «Скеля» Папазяна (1944), «Молода гвардія» за Фадєєвим (1947), «Ромео і Джульєтта» Шекспіра (1964); за п'єсами укр. драматургів: «Диктатура» Микитенка (1931), «Годинникар і курка» Кочерги (1934) — в Театрі ім. А. Мравяна, «Фронт» Корнійчука (1942), «Не називаючи прізвищ» Минка (1954) — в театрі ім. Г. Сундукяна. Нагороджений орденом Леніна, орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1951. Портрет с. 75.

АДЖЕРПРЕ́С (Agerprés; скорочено від Agenţie română de presă — Румунське агентство преси) — інформаційне агентство Соціалістичної Республіки Румунії. Засн. 1949 при Раді Міністрів Румунії. Має відділення у різних країнах світу. Центр — у Бухаресті.

АДЖИМУШКА́ЙСЬКІ КАМЕНОЛО́МНІ — місце героїчної оборони рад. військових підрозділів в роки Великої Вітчизняної війни. А. к. названо за селищем Аджимушкай (тепер Партизани — передмістя Керчі). До Великої Жовтн. соціалістич. революції А. к. були місцем зборів, базою більшовиків-підпільників; під час громадян. війни використовувалися партизанами. В листопаді—грудні 1941 на А. к. базувався партизанський загін ім. В. І. Леніна. З 2-ї пол. травня до кінця жовтня 1942 в А. к. тримали героїчну оборону частини рад. військ, що в ході травневих боїв 1942 в районі Керчі прикривали відхід гол. сил Крим фронту (див. *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42*) і потім були відрізані ворогом (всього понад 10 тис. чол.). Гітлерівці оточили А. к. рядами дротяних загороджень, нагнітали в підземелля отруйний газ, висаджували в повітря входи і виходи. Проте, незважаючи на неймовірно тяжкі умови (нестача води, їжі, боєприпасів, медикаментів), підземний гарнізон не був зламаний ворогом. Тисячі учасників оборони А. к. загинули, окремі групи трималися до пізньої осені 1942.

Літ.: В катакомбах Аджимушкая. Симферополь, 1975; Кондратьев В. Герои Аджимушкая. М., 1975.

АДИГЕ́ЙСЬКА АВТОНО́МНА ОБЛАСТЬ, Адигея — у складі Краснодарського краю РРФСР. Утворена 27.VII 1922. Пл. 7,6 тис. *км²*. Нас. 400 тис. чол. (на 1.I 1976). В області — 6 районів, 2 міста і 5 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Майкоп.*

Природа. А. лежить на території Пн. Кавказу. Поверхня більшої частини — слабохвиляста рівнина, на Пд.— гори заввишки до 3238 *м* (г. Чугуш). Поклади газу, нафти, мінеральні джерела. Клімат помірно теплий. Пересічна т-ра січня бл.— 2°, липня +22°. Опадів до 700 *мм* на рік. Найбільша річка — Кубань з прит. Лабою, Білою та ін. Грунти переважно чорноземні. На Пд.—масиви лісів (бук, граб). У межах А.— осн. частина *Кавказького заповідника.*

Населення. Корінне населення — *адигейці* (населяють переважно Зх., Сх. і Пн. Сх. області). Живуть також росіяни, українці та ін. Пересічна густота — 52,8 чол. на 1 *км²* (1975). Міське населення становить 46% (1975).

Історія. Прибл. з 13 ст. зх.-адигські племена, предками яких були згадувані античними письменниками *меоти, синди* та ін., почали складатися в адигську народність. У 13 ст. адигів підкорила *Золота орда.* З 16 ст. загарбницькі напади проти адигів вели тур. султани і крим. хани. В 1557 А. добровільно приєдналася до Росії. Це прогресивно вплинуло на розвиток економіки і культури А. В січні 1918 в Майкопі було проголошено Рад. владу, в травні створено *Кубано-Чорноморську радянську республіку,* до якої ввійшла і територія, населена адигейцями. 27.VII 1922 утворена Черкеська а. о., перейменована 1928 на Адигейську а. о. Під час Великої Вітчизн. війни тер. А. в серпні 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. В лютому 1943 її визволила Рад. Армія. За мужність і героїзм 35 воїнам з А., в т. ч. 7 адигейцям, присвоєно звання Героя Рад. Союзу, бл. 4 тис. чол. нагороджено орденами й медалями. А. нагороджено орденами Леніна (1957), Дружби народів (1972).

Господарство. В нар. г-ві А. провідну роль відіграє пром-сть. Її валова продукція 1975 зросла проти 1940 в 5,1 раза. Енергетика базується гол. чин. на ТЕЦ та гідроресурсах р. Білої; збудовано ГЕС. У 1975 вироблено 140 млн. *квт · год* електроенергії. Бл. 50% всієї пром. продукції припадає на харч. пром-сть (консервна, виноробна, олійножирова, тютюново-ферментаційна, ефіроолійна, цукр., молочна галузі). Підприємства лісової, деревообр., маш.-буд. пром-сті. Видобування природного газу. Осн. пром. центр — Майкоп. У с. г. переважає зерновий напрям. Осн. культури — пшениця, кукурудза, рис. З тех. культур — соняшник, цукр. буряки, пд. коноплі, тютюн, чай, ефіроолійні. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 195, овець і кіз — 146, свиней — 111. Птахівництво, бджільництво. Основний вид транспорту — залізничний. Розвинуте автомобільне і повітряне сполучення. Судноплавство по Кубані.

Культура. За роки Рад. влади в А. а. о. створено нац. писемність. У 1976 працювало 6 серед. спец. навч. закладів та Адиг. пед. ін-т; істор.-краєзнавчий музей (Май-

АДИГЕЙСЬКА АВТОНОМНА ОБЛАСТЬ

Аджарська АРСР. Бамбукові насадження.

Аджарська АРСР. Учасники художньої самодіяльності Кобулетського району.

Адигейська автономна область. Механізоване збирання кукурудзи в колгоспі імені XXII з'їзду КПРС.

коп), 163 масові б-ки, 168 клубних закладів. Виходить дві обл. газети — «Соціалістическе Адигей» («Соціалістична Адигея») та «Адыгейская правда». Обл. радіопрограми — адиг. і рос. мовами, телепрограми приймаються через Краснодар. студію. З давніх часів поширений фольклор (*нартський епос*, героїчні пісні). Л-ра зародилась у перші роки Рад. влади (Ц. *Теучеж* і Т. *Керашев*). Сучасні письменники М. *Паранук*, Ю. Тлюстен, А. Євтих, Д. Костанов, Х. Ашинов та ін. Укр. мовою перекладено твори А. Євтиха, Т. Керашева, І. Цея та ін., адигейською — Т. Шевченка, О. Корнійчука, М. Трублаїні та ін.

З часів бронзи відомі золоті й срібні посудини, статуетки із зображенням тварин, у ранньозалізному віці з'явилися ювелірні вироби й кераміка. Поширені традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва: гравірування на сріблі, вишивання золотими й срібними нитками, візерунчасті вироби з повсті. В рад. час розвинулося станкове образотворче мистецтво (скульптор К. К. Сідашенко, живописці В. М Мехед, В. Ф. Долгов, І. В. Соколов, Д. І. Мельников та інші).

АДИГЕ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *адигейців*. Належить до абхазо-адигської групи кавказьких мов. Говорять нею адигейці в СРСР (понад 95 тис. чол., 1970, перепис) і в Туреччині. Для А. м. характерні багатство приголосних, вживання *післяйменників, ергативна конструкція* речення. Графіка — на основі російської.

АДИГЕ́ЙЦІ (самоназва — адиге) — народ, основне населення Адигейської а. о. За переписом 1970, чисельність — 99,9 тис. чол. Говорять *адигейською мовою*. Предки А., як і ін. адиг. народів (див. *Адиги*), були автохтонним населенням південного заходу Пн. Кавказу. В етногенезі А. брали участь *скіфи, сармати, алани* та ін. Осн. заняттями були землеробство і скотарство. За релігією віруючі А.— мусульмани-суніти. За рад. часу в житті А. сталися докорінні зміни. А. працюють у колгоспах, пром-сті. Виникла нац. інтелігенція. Про історію, економіку, культуру див. *Адигейська автономна область*.

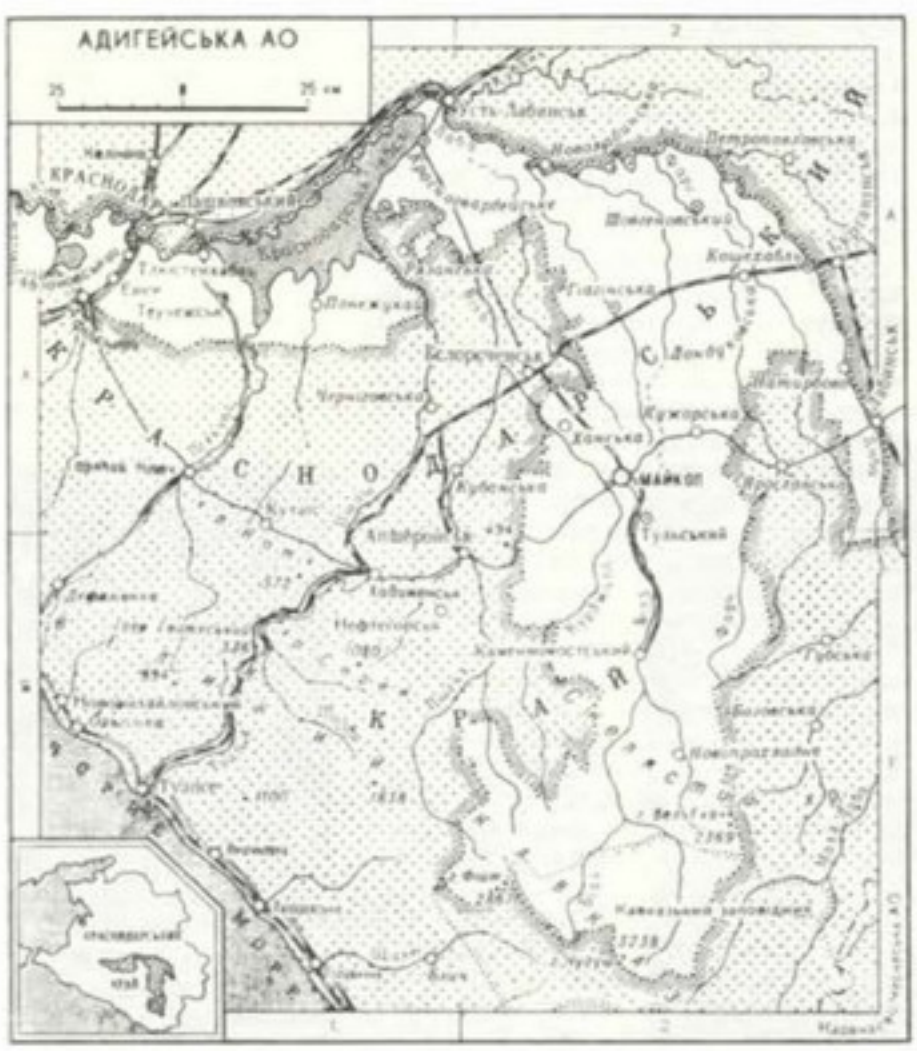

Адигейська автономна область. В одному з цехів Майкопського верстатобудівного заводу.

АДИ́ГИ — загальна назва численної в минулому групи споріднених за походженням племен Пн. Кавказу, які називали себе адиге. Відомі в європ. і сх. джерелах з часів середньовіччя під назвою черкесів. З сучас. народів Кавказу до А. належать *адигейці, кабардинці* і *черкеси*, які говорять спорідненими мовами і зберігають у матеріальній і духовній культурі багато спільних елементів. У давнину адигські племена жили на південному заході Пн. Кавказу і Чорноморському узбережжі. Бл. 5 ст. союз адигських племен (існував до 10 ст.) очолили зихи. Ім'я зихів витіснило ін. племінні назви А. В руських літописах з 10 ст. А. наз. *касогами*, в сх. джерелах — кашаками, кешеками. З часів монг. навали поширилася назва черкеси. В 13—14 ст. частина А. просунулась на Сх.— у бас. р. Тереку, де змішалася з *аланами* і утворила кабардинську народність. З ін. адигських племен склалась адигейська народність.

АДИНАМІ́Я (грец. ἀδυναμία — безсилля, слабкість) — зменшення або повне припинення рухової активності внаслідок порушення нервово-м'язового апарата людей і тварин. Спостерігається при тяжких інфекційних захворюваннях, тривалих виснажливих хворобах, голодуванні.

АДИПІ́НОВА КИСЛОТА́, дикарбонова кислота, $HOOC(CH_2)_4COOH$ — двоосновна органічна кислота. Безбарвні, розчинні у воді кристали, $t_{пл}$ 149—150° С. А. к.— найважливіший напівпродукт у виробн. *найлону*. Ефіри А. к. застосовують як *пластифікатори* і *мастила*.

АДИТИ́ВНІСТЬ (від лат. additivus — додавальний) — властивість величини (напр., об'єму, маси і ваги тіла, довжини лінії, площі поверхні тощо), за якою значення величини, що відповідає цілому об'єктові, дорівнює сумі значень величин, що відповідають його частинам (при будь-якому поділі об'єкта на частини).

А́ДІ (Ady) Ендре (22.XI 1877, с. Ерміндсент — 27.I 1919, Будапешт) — угорський поет, революційний демократ. Автор збірок поезій «Вірші» (1899), «Ще раз» (1903), «Нові вірші» (1906). Захоплено вітав рос. революцію 1905—07. Присвятив статтю «Землетрус» (1906) Грудневому збройному повстанню 1905 в Москві. В циклі віршів «Пісня Вулиці» (зб. «На колісниці Іллі-пророка», 1908), вірші «Політ в революцію» (1913) закликав угор. трудящих до революц. повстання.

Тв.: Укр. перекл.— Вибране. Ужгород, 1949; Рос. перекл.— Стихи. М., 1975.
Літ.: Россиянов О. К. Творчество Эндре Ади. М., 1967.

АДІАБА́ТНІ ПРОЦЕ́СИ (грец. ἀδιάβατος — неперехідний) — процеси, що відбуваються у фізичній системі без теплообміну з навколишнім середовищем. А. п. бувають необоротні й оборотні. При необоротних А. п. *ентропія* системи зростає, а при оборотних (ізоентропійних) — лишається сталою. На діаграмі стану (мал.) А. п. зображують кривою — адіабатою. Для *ідеальних газів* адіабата описується рівнянням Пуассона. А. п. лежить в основі методів зріджування газів і одержання наднизьких температур (див. *Магнітне охолодження*).

АДІА́НТ (Adiantum) — рід папоротей род. багатоніжкових. Листки тонкі, перисті, черешки до 20 *см* завдовжки. З нижнього боку крайових лопатей містяться купки *спорангіїв*, прикриті видозміненим краєм листка. Бл. 200 видів, поширених по всій земній кулі, здебільшого в тропіках Пд. Америки. В СРСР — 2 види, з них один на Україні (в Криму) — А. венерин волос (A. capillus-veneris). Це багаторічна декоративна трав'яниста рослина з перисторозсіченими листками на тонких чорно-бурих блискучих черешках, схожих на волосину. Вирощують у кімнатах і оранжереях.

А́ДЛЕР (Adler) Альфред (7.II 1870, Відень — 28.V 1937, Абердін) — австрійський психіатр і психолог, засновник системи *індивідуальної психології*. З 1929 — професор Колумбійського ун-ту (США). Рушійною силою психіки А. вважав «прагнення до влади» та «прагнення до спільності», що нібито виникає з «почуття неповноцінності». За А., весь процес формування особистості, її характеру здійснюється через механізм компенсації первинного почуття неповноцінності. Антинаук. ідеї А., близькі до реакц. теорії Ф. Ніцше, використовувалися в 20—30-х рр. в Австрії та Німеччині, згодом мали деяке поширення в США.

А́ДЛЕР (Adler) Віктор (24.VI 1852 — 11.XI 1918) — один з організаторів і лідерів австрійської соціал-демократичної партії та ос-

новоположників *австромарксизму*. Лікар за фахом. У ряді питань, у т. ч. в національному, стояв на реформістських позиціях, проповідував «класовий мир». Під час 1-ї світової війни — центрист. У 1918 — міністр закорд. справ бурж. уряду Австр. республіки.

А́ДЛЕР (Adler) Фрідріх (9.VII 1879 — 2.I 1960) — один з лідерів австрійської соціал-демократичної партії і теоретиків *австромарксизму*. Син В. *Адлера*. За освітою фізик. У 1911—16 — секретар австр. соціал-демократичної партії. У філософії прибічник *махізму*. Після утворення Австр. республіки (1918) відкрито став на реформістський шлях. Брав участь у створенні «*Інтернаціоналу 2½*», потім т. з. Соціалістичного робітн. інтернаціоналу, в якому був секретарем виконкому (1923—40). Вороже ставився до комуністичних партій і СРСР. В роки 2-ї світової війни жив у США, з 1946 — в Цюріху (Швейцарія).

А́ДЛЕР — кліматичний курорт на узбережжі Чорного м., один з районів *Сочі*. Аеропорт.

А́ДЛЕРФЕЛЬД (Adlerfelt) Густав (1671 — 8.VII 1709) — шведський воєнний історик. Супроводив *Карла XII* від початку *Північної війни 1700—21* до *Полтавської битви 1709*, під час якої загинув. Події війни висвітлював у щоденнику, який 1740 видав його син в Амстердамі франц. мовою під назвою «Воєнна історія шведського короля Карла XII з 1700 р. до битви під Полтавою в 1709 р.» (4 т.). Праця А. містить, зокрема, важливі матеріали про боротьбу рос. і укр. народів проти швед. загарбників.

АДМІНІСТРАТИ́ВНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ — вид юридичної відповідальності, що полягає в застосуванні до особи, яка вчинила адміністративний проступок, певного *адміністративного стягнення*. А. в. настає за порушення загальнообов'язкових правил у різних галузях держ. управління (правил безпеки в пром-сті, правил охорони здоров'я, громад. порядку тощо) навіть тоді, коли порушення не потягло за собою конкретних шкідливих наслідків.

АДМІНІСТРАТИ́ВНА ЮРИСДИ́КЦІЯ — встановлена правовими нормами діяльність органів держ. управління та їхніх *службових осіб* по розв'язанню адм. справ щодо окремих осіб і застосуванню юридич. *санкцій* в адм. порядку, без звернення до суду. В цьому розумінні А. ю. є здійснення повноважними органами держ. управління встановлених законом форм адм. примусу. Такими формами найчастіше є *адміністративні стягнення* (напр., штраф) та ін. заходи адм. впливу. Термін «адміністративна юрисдикція» вживають і в широкому розумінні — як повноваження органів держ. управління (службових осіб) розв'язувати будь-які правові питання, що стосуються їхньої компетенції, в т. ч. й не пов'язані з застосуванням заходів адм. примусу. В Рад. Союзі А. ю. базується на найсуворішому додержанні законності і чітко регулюється відповідними правовими актами *О. М. Якуба.*

АДМІНІСТРАТИ́ВНЕ ПРА́ВО — галузь права, що регулює суспільні відносини, які виникають у процесі держ. управління. В СРСР — галузь рад. соціалістичного права, що регулює відносини, які виникають у процесі виконавчої і розпорядчої діяльності органів держ. управління по здійсненню госп., соціально-культурного й адм.-політ. будівництва. В нормах А. п. реалізуються директиви КПРС, нормативні акти Рад. держави. Ці норми визначають структуру апарату держ. управління, права і обов'язки службових осіб, права і обов'язки громадян і громад. орг-цій у сфері держ. управління. Норми А. п. встановлюють також заг. обов'язкові правила в різних галузях держ. управління (санітарні, протипожежні, правила додержання громад. порядку тощо), невиконання яких тягне за собою адм. відповідальність. Сусп. відносини, що регулюються нормами А. п., виникають між органами держ. управління, між ними і громад. орг-ціями та громадянами. При цьому в усіх випадках адм.-правових відносин обов'язково однією з сторін є орган держ. управління (службова особа), наділений певними держ.-владними повноваженнями, який має право вимагати від другої сторони такої поведінки, що визначена адм.-правовою нормою і охороняється державою. Система рад. А. п. складається з заг. та особливої частини. Заг. частина об'єднує норми, що містять загальні для всієї системи держ. управління правові інститути (суб'єкти А. п., держ. служба, акти управління тощо). Особлива частина складається з норм, які регулюють організацію держ. управління в тих чи ін. галузях нар. господарства, соціально-культ. будівництва, адм.-політ. діяльності держ. органів (напр., управління пром-стю, наукою, зовн.-екон. зв'язками, плануванням). Осн. джерелами А. п. є Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, союзні й респ. нормативні акти, які регулюють відносини в сфері виконавчої і розпорядчої діяльності держ. і громад. органів. Крім того, джерелами А. п. є *акти органів державного управління*. Норми А. п. містяться в ряді галузевих кодексів (*Повітряний кодекс СРСР, Митний кодекс СРСР* тощо), статутів, положень, правил, що діють у різних галузях держ. управління. Джерелом А. п. в УРСР є *Адміністративний кодекс УРСР*. XXV з'їзд КПРС підкреслив необхідність дальшого вдосконалення адм. права. В соціалістичних країнах норми А. п. в основному спрямовані на виконання тих самих завдань, що й норми рад. А. п. Вони закріплюють форми і методи організації управління нар. г-вом, засоби забезпечення *соціалістичної законності* і гарантії прав громадян у галузі виконавчо-розпорядчої діяльності. В сучас. бурж. країнах норми, що регулюють виконавчо-розпорядчу діяльність, відображають дедалі зростаюче зрощування апарату монополій з держ. апаратом в єдиний механізм для збереження і зміцнення капіталістичного ладу, придушення робітн. руху і нац.-визвольної боротьби, мілітаризації економіки, боротьби проти країн соціалізму. *О. М. Якуба.*

АДМІНІСТРАТИ́ВНЕ СТЯ́ГНЕННЯ — захід держ. впливу, застосовуваний в СРСР з метою виховання особи, що вчинила адміністративний проступок, і запобігання правопорушенням. Адм. законодавство УРСР передбачає такі А. с.: попередження (громадський осуд або догана), штраф, конфіскація знаряддя вчинення адм. проступку, тимчасове позбавлення професійних прав, виправно-трудові роботи, адм. арешт і адм. виселення, адм. вислання за межі СРСР іноземців і осіб без громадянства. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8.II 1977 передбачає застосування нар. суддями до осіб, звільнених від кримінальної відповідальності за злочини, які не становлять великої суспільної небезпеки, таких А. с.: штрафу в розмірі до 50 крб., або виправних робіт за місцем роботи на строк від 1 до 2 місяців з відрахуванням до 20% заробітку, або *арешту* на строк до 15 діб. А. с. накладаються *адміністративними комісіями*, повноважними органами держ. управління (внутр. справ, транспорту, пожежними і сан. державними інспекціями та ін.), в окремих випадках — одноособово нар. суддею (напр., у справах за *дрібне хуліганство*, дрібну спекуляцію), деякими громад. орг-ціями (*товариськими судами*, тех. інспекторами профспілок).

В. С. Анжиевський.

АДМІНІСТРАТИ́ВНИЙ КО́ДЕКС УРСР — законодавчий акт, затверджений постановою ВУЦВК 12.X 1927 з наданням йому чинності з 1.II 1928.

Був першим в СРСР адм. кодексом. АК УРСР складається з розділів: заг. засади; адм. акти; заходи адм. впливу; індивідуальні адм. примусові заходи; трудова повинність для боротьби з стихійним лихом; обов'язки населення у справі охорони громад. порядку; громадянство УРСР, його набуття і втрата; реєстрація і облік руху населення; т-ва, спілки, клуби, з'їзди; правила про культи, публічні видовища, розваги та ігри; користування держ. прапором і печатками; нагляд адм. органів у галузі пром-сті; нагляд адм. органів за торгівлею; порядок оскарження дій місцевих держ. органів. Частина викладених у кодексі норм з розвитком рад. законодавства втратила значення, інша — знайшла своє удосконалення в нових адм. актах, прийнятих після 1960. *В. Ф. Погорілко.*

АДМІНІСТРАТИ́ВНІ КОМІСІЇ — в СРСР колегіальні органи, функціями яких є розгляд справ про адм. проступки та розв'язання питань про накладення *адміністративних стягнень* або застосування ін. заходів адм. впливу. Створюються при виконкомах районних, міських (міст, що не мають районного поділу), сільських і селищних Рад з депутатів та представників держ. і громад. орг-цій. А. к. в УРСР діють у відповідності з Положенням, затвердженим Указом

В. М. Аджемян.

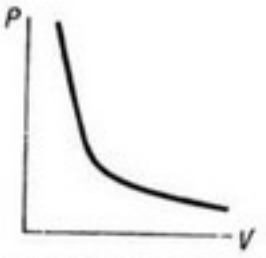

Адіабатні процеси. Адіабата.

Адіант венерин волос: *1* — загальний вигляд; *2* — спорангій у розрізі; *3* — спороносний листок; *4* — спора.

Президії Верховної Ради УРСР від 15.XII 1961, з наступними змінами і доповненнями. Гол. завданням А. к. є виховання трудящих у дусі виконання законів. Основою для розгляду справи є протокол (акт) про порушення. А. к. мають право застосовувати до порушників, які досягли 16-річного віку, такі стягнення: попередження, громад. догану, штраф, а до водіїв — позбавлення права водіння транспорту. Постанова А. к. про оштрафування може бути оскаржена до районного (міського) нар. суду в 10-денний строк з дня вручення постанови; про ін. види адм. стягнень — до виконкому відповідної Ради в той самий строк.

О. Ф. Фрицький.

АДМІНІСТРАТИ́ВНІ СОЮ́ЗИ МІЖНАРО́ДНІ, міжнародні унії — спеціальні організації, що створювались з 2-ї половини 19 ст. на підставі багатосторонніх угод між державами з метою міжнар. співробітництва в певних галузях (поштових зносин, залізнич. транспорту, охорони здоров'я, охорони авторських прав тощо). З середини 20 ст. термін «адміністративні союзи міжнародні» майже не вживається. Найважливіші А. с. м. уклали угоди з ООН (Всесвітній поштовий союз та ін.) і дістали статус *спеціалізованих установ ООН.*

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ГРОМА́ДСЬКИЙ ЦЕНТР міста, району — територія, на якій розташовані найбільш значні адміністративні, видовищні, культурно-освітні, торговельні та інші будівлі загальноміського або районного обслуговування. А.-г. ц. являє собою, як правило, комплекс площ, бульварів, трансп. вузлів і магістральних вулиць; звичайно має центр. площу для масових святкувань, парадів і демонстрацій.

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНА РЕФО́РМА В УРСР — докорінна перебудова адм.-територіального поділу Української РСР, здійснена 1922—25. Перехід до мирного госп. будівництва вимагав заміни старого адм.-тер. поділу новим, який відповідав би розвиткові продуктивних сил, найдоцільнішій організації управління госп.-культ. будівництвом. 1.II 1922 ВУЦВК прийняв постанову «Про впорядкування та прискорення робіт по адміністративно-територіальному поділу УРСР». Осн. принципи поділу було визначено постановою ВУЦВК від 25.X 1922. Вони полягали в раціональному розміщенні пром-сті і тех. культур, урахуванні чисельності населення, його нац. складу і тяжіння до промисловорозподільчих пунктів тощо, а також норми населення для різних адм.-тер. одиниць. ВУЦВК постановою від 12.IV 1923 скасував *повіти* і *волості,* затвердив поділ республіки на 53 *округи* (замість 102 повітів) та 706 *районів* (замість 1989 волостей); кількість сільрад після укрупнення було зменшено до 9307. Таким чином, здійснення першого етапу А.-т. р. привело до значного зменшення адм.-тер. одиниць та скорочення апарату місцевих органів влади, наблизило округи і райони до населення. На виконання постанови XII з'їзду РКП(б) (1923) «Про районування» протягом 1923—24 в УРСР зміцнювалися новостворені округи і райони, узгоджувалися зміни в районуванні УРСР з потребами госп. розвитку всього Рад. Союзу, уточнювалися кордони УРСР з братніми Російською і Білоруською рад. республіками. В 1925 територія УРСР поділялася на 9 *губерній,* 49 округів, 666 районів (з них 5 національних), 9287 сільрад (у т. ч. понад 150 національних). У 1924 у складі УРСР створено Молд. АРСР. Постановою Президії ВУЦВК від 3.VI 1925 скасовано губернії й встановлено, що з 1.VIII 1925 територія УРСР складається з авт. республіки (Молдавської) і 41 округу, які поділяються на 680 районів, 10 314 сільс., 70 міських і 155 селищних Рад. Здійснений внаслідок А.-т. р. перехід від чотириступеневої (центр — губернія — повіт — волость) до нової, триступеневої (центр — округ — район) системи управління створив сприятливі умови для поліпшення роботи держ. апарату та залучення робітн.-сел. мас до держ. і госп. будівництва. В наступні роки адм.-тер. поділ республіки вдосконалювався відповідно до завдань соціалістичного будівництва. Зокрема, за постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 2.IX 1930 «Про ліквідацію округів та перехід на двоступеневу систему управління» було ліквідовано округи і осн. адм.-тер. одиницею стали райони (484). В 1932 в республіці було створено області і здійснено перехід на триступеневу адм.-тер. систему: центр — область — район.

Б. М. Бабій.

АДМІНІСТРАТИ́ВНО-ТЕРИТОРІА́ЛЬНИЙ ПО́ДІЛ — зумовлений класовою суттю держави поділ її території на певні частини, які є сферою діяльності держави і основою побудови системи місцевих органів держ. влади і управління. Суть і конкретні форми А.-т. п. залежать від істор. типу д-ви, організації її правління і устрою. Створення А.-т. п. соціалістичної д-ви як однієї з передумов організації її механізму зумовлюється завданнями: зміцнення керівної ролі робітн. класу, що досягається виділенням в адм. центри міст та ін. пром. пунктів; всебічного врахування екон. і природноістор. умов при визначенні меж конкретних адм.-тер. одиниць з метою максимального розвитку продуктивних сил і забезпечення госп. керівництва; врахування нац. і побутових особливостей населення, яке живе на певній території, його тяжіння до певних екон.-торг. і культурних центрів; здійснення повного народовладдя і демократії в організації А.-т. п.; зміцнення органів держ. влади і управління, наближення їх до населення; найповніше врахування побажань населення в розв'язанні питань А.-т. п. В СРСР склався А.-т. п., в якому осн. адм.-тер. одиницями є область, край, район, місто, село (станиця, кишлак, аул тощо), селище міськ. типу. Змінами А.-т. п. відають союзні республіки, зокрема Президії Верховних Рад союзних республік і виконкоми обл. і міських (міст респ. підпорядкування) Рад народних депутатів.

Л. П. Юзьков.

АДМІНІСТРА́ЦІЯ (лат. administratio — керування, управління) — 1) В широкому розумінні — вся діяльність держави в галузі управління, що її К. Маркс визначив як організуючу діяльність держави. В СРСР практичне здійснення управління у всіх сферах покладено на *виконавчі та розпорядчі органи.* 2) У вузькому розумінні — особи, які керують підприємством, установою, організацією. В СРСР компетенція А., права й обов'язки її визначаються статутом або положенням про дане підприємство, установу, орг-цію. А., керуючись принципами *соціалістичної законності, єдиноначальності, демократичного централізму,* забезпечує виконання держ. планів і завдань, організує соціалістичне змагання, створює умови для участі робітників і службовців в управлінні виробництвом тощо. А. наділяється певними правами, необхідними для реалізації покладених на неї обов'язків: має право видавати акти управління, приймати на роботу робітників і службовців, застосовувати заохочення, накладати стягнення тощо. А. представляє інтереси підприємства, установи, орг-ції, укладає госп. договори, виступає в суд., арбітражних та ін. держ. органах. Чинне законодавство зобов'язує А. розв'язувати ряд питань за погодженням з ФЗМК (напр., розподіл фондів підприємства, у ряді випадків — звільнення працівників тощо). Парт. орг-ції підприємств, установ, орг-цій відповідно до Статуту КПРС користуються правом контролю діяльності адміністрації.

АДМІРА́Л (Pyrameis atalanta) — денний метелик родини німфалідових. Передні крила (розмах 5—6 *см*) згори чорні, у верхній частині з білими плямами і косою червоною перев'яззю, задні — чорні з червоною крайовою смугою. Поширений в Європі (зокрема, на Україні) та Азії (в Сибіру). Літає в липні — вересні; гусениця живе на кропиві.

АДМІРА́Л (голл. admiraal, від араб. амір аль бахр — володар на морі) — військове звання (чин) у військово-морському флоті. В Європі запроваджено з 12 ст. За регламентом вітрильного флоту, А. командував осн. силами, віце-адмірал (заступник А.) — *авангардом,* контр-адмірал — *ар'єргардом.* У Росії *Табелем про ранги* було встановлено 4 адміральські чини: генерал-адмірал, А., віце-адмірал і контр-адмірал. У Військово-Морському Флоті СРСР згідно з Указами Президії Верховної Ради СРСР від 7.V 1940, 3.III 1955, 28.IV 1962 і 18.II 1971 встановлено звання: для А. корабельної служби — контр-адмірал, віце-адмірал, А., А. флоту, Адмірал флоту Радянського Союзу; для А. інженерно-корабельної служби — контр-адмірал-інженер, віце-адмірал-інженер, адмірал-інженер.

АДМІРА́Л ФЛО́ТУ РАДЯ́НСЬКОГО СОЮ́ЗУ — найвище військове звання у Військово-Мор-

ському Флоті СРСР; відповідає званню Маршала Радянського Союзу. Встановлене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1955. Особам, яким присвоєно це звання, вручається відзнака «Маршальська зірка» і Грамота Президії Верховної Ради СРСР.

АДМІРАЛТЕ́ЙСТВО — 1) Колишня назва території на березі річки, моря з верф'ями, майстернями і складами для будування та ремонту, спорядження і озброєння кораблів. Розташовувалось у гаванях, портах. У Росії у 18—19 ст. А. існували у Воронежі, Архангельську, Севастополі, Миколаєві, Кронштадті. Гол. А. було в Петербурзі (1704—1844). Тут містилися найвищі органи управління флотом — Адміралтейств-колегії (засн. 1718). У 1827 вони перетворені на Адміралтейств-раду, що існувала до 1917. 2) Будинок у Ленінграді, пам'ятка російської архітектури. А. закладене 1704 Петром I. В 30-і рр. 18 ст. перебудовувалося І. К. *Коробовим*, 1806—23 докорінно реконструйоване А. Д. *Захаровим* у стилі рос. класицизму. Фасади й інтер'єри А. прикрашені скульптурами роботи Ф. Ф. *Щедріна*, І. І. Теребеньова та ін. 3) У Великобританії найвищий орган управління і командування морськими силами.

АДН (ADN; Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst) — держ. телеграфне інформаційне агентство Німецької Демократичної Республіки. Засн. 1946. Зв'язане угодами з багатьма інформаційними агентствами і фотоагентствами світу. Центр — у Берліні.

АДОЛЕСКА́РІЙ, адолескарія — личинкова стадія розвитку деяких паразитичних червів класу *дигенетичних присисників*. Утворюється з *церкарія* здебільшого у водоймах. А.— нерухома *циста*, що прикріплюється до водяних рослин, занурених у воду предметів або лежить на дні водойми. З їжею чи водою А. потрапляє в організм остаточного хазяїна (див. *Паразитизм*), де перетворюється на статевозрілого паразитичного черв'яка.

АДО́НІС (грец. Ἄδωνις, від фінікійського адон—пан) — фінікійське божество природи, втілення рослинності, яка щороку вмирає й оживає. Культ А. відомий з 2-го тис. до н. е., з серед. 1-го тис. до н. е. поширився в Греції. За грец. міфами, А.— красень-юнак, коханий *Афродіти*. Багато рис культу А. ввібрав у себе міф про Христа. До образу А. зверталися художники (Тіціан, П. Веронезе, Н. Пуссен, П.-П. Рубенс та ін.) і письменники (В. Шекспір).

АДО́НІС (Adonis) — рід рослин родини *жовтецевих*. Те саме, що й *горицвіт*.

АДОРА́ТСЬКИЙ Володимир Вікторович [7 (19). VIII 1878 — 5.VI 1945] — рад. історик, філософ, акад. АН СРСР (1932). Член Комуністичної партії з 1904. Н. в Казані. Закінчив юридич. ф-т Казанського ун-ту. В революц. русі з 1900. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на держ. і наук. роботі. В 1931—39 — директор Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна й одночасно (1936—39) Ін-ту філософії АН СРСР. Автор праць з питань теорії та історії марксизму-ленінізму. За його ред. вийшли 15 т. Творів К. Маркса і Ф. Енгельса рос. мовою, їх вибрані листи (1-е вид., 1922). А.— один з редакторів Творів В. І. Леніна та «*Ленінських збірників*» (з 11 по 32).

Тв.: Избранные произведения. М., 1961.

АДО́РНО (Adorno) Теодор (11.IX 1903, Франкфурт-на-Майні — 6. VIII 1969, Бріг, Швейцарія) — німецький бурж. філософ, соціолог, музикознавець, один з провідних діячів *франкфуртської школи*. З 1938 жив у США. З 1949 працював у Франкфурті-на-Майні (проф. ун-ту, керівник Ін-ту соціальних досліджень). У центрі уваги А.— критичний аналіз змін у характері людини в «керованому суспільстві», яке, за твердженням А., нівелює особу. А. ототожнював соціалізм і капіталізм, ігнорував принципові якісні відмінності між ними. Як музикознавець виступав проти *неокласицизму* і відстоював концепції «нової музики», що нібито адекватно відображає стан людини в сучас. суспільстві. В ряді статей А. фальсифікував громад. і культурне життя соціалістичних країн.

І. В. Бичко.

АДРЕНАЛІ́Н (від лат. ad — при і renalis — нирковий) — *гормон*, що його виробляє мозкова речовина *надниркових залоз*, а також у деяких видів тварин, напр. амфібій, *синапси* симпатичної нервової системи. За хім. будовою належить до *катехоламінів*. Мол. м. 183,2. Утворюється з *тирозину* через діоксифенілаланін, дофамін, *норадреналін*. Ефекти А. в організмі подібні до результатів збудження симпатичної нервової системи. При *стресах* секреція А. різко підвищується через мобілізацію ним захисних сил організму (див. *Адаптаційний синдром*). А. бере участь у регуляції діяльності серцево-судинної системи й обміну речовин: прискорює серцебиття, підвищує кров'яний тиск, рівень глюкози в крові тощо. А. збільшує в печінці і м'язах утворення і використання ними глюкози. Вважають, що продукти обміну А. в різних органах біол. активні і беруть участь у процесах регуляції і *біокаталізі*. Препарати А. застосовують у медицині при зниженому кров'яному тиску, бронхіальній астмі, сироватковій хворобі, гіпоглікемічній комі, колапсі, кровотечах тощо. Одержують А. з тканини надниркових залоз великої рогатої худоби та свиней або синтетичним способом.

А. М. Утевський.

АДРЕНОКОРТИКОТРО́ПНИЙ ГОРМО́Н (АКТГ), кортикотропін — гормон передньої частки *гіпофіза*. За хім. природою поліпептид (див. *Пептиди*). Мол. м. 4500. А. г. стимулює секрецію *кортикостероїдів*. Крім того, в умовах надзвичайного напруження організму — *стресу* А. г. гальмує розпад кортикостероїдів у печінці, що є необхідним фактором для мобілізації захисних сил організму. Одержаний синтетично пептид, подібний структурою до А. г., має високу біол. активність, проте, на відміну від препаратів природного А. г., не має антигенних властивостей (див. *Антигени*). За нормальних умов секреція А. г. регулюється гіпоталамусом (див. *Головний мозок*), який виробляє специфіч. речовину — кортиколіберин (рилізинг-фактор), що стимулює виділення А. г. Застосовують А. г. гол. чин. з метою діагностики, а також для стимуляції зниженої функції кори надниркових залоз.

В. П. Комісаренко.

А́ДРЕС (франц. adresse) — письмове, переважно ювілейне привітання, звернене до особи, установи, організації.

АДРЕ́СА (франц. adresse) — 1) Місцеперебування установи чи місцепроживання особи. 2) В *програмуванні* — цифрове або буквено-цифрове позначення поля (*код*), що визначає місце зберігання інформації в ЦОМ. Використовують А. в *мовах машинних та адресних мовах*.

А́ДРЕСНА МО́ВА — формальна мова для описування процесів перетворення інформації в ЦОМ. А. м. розробили 1955—56 укр. вчені В. С. *Королюк* і К. Л. *Ющенко*. Основу А. м. становить відношення *адреси* та її змісту; формалізація цього відношення дає можливість у простій формі описувати операції, реалізовувані на ЦОМ. Представлення адреси як функції певних параметрів дає змогу описувати інформаційно-логічні й екон. *алгоритми*, а також складні процеси обробки *інформації*, організованої в списки і складніші структури. Апарат адресних алгоритмів зручний для описування елементних структур ЦОМ, а також систем автом. *програмування*. Транслятори А. м. були реалізовані для ЦОМ «Київ», «Дніпро», «Минск-12» та інших. Дальшого розвитку А. м. набула в мовах ПЛ-1, АЛГОЛ-68, СИМУЛА та ін.

К. Л. Ющенко.

АДРІА́Н Публій Елій (Publius Aelius Hadrianus; 76—138) — римський імператор з 117. Представник дин. *Антонінів*. Здійснив дальшу централізацію держ. управління. Провів кодифікацію *римського права*. За А. було придушено повстання *Бар-Кохби* 132—135 в Іудеї.

АДРІА́НОВА-ПЕ́РЕТЦ Варвара Павлівна [30.IV (12.V) 1888, Ніжин — 6.VI 1972, Ленінград] — російський і український рад. історик літератури, чл.-кор. АН УРСР (з 1926) і АН СРСР (з 1943). Праці з історії л-ри Давньої Русі, сатиричної л-ри 17—18 ст., давньої укр. л-ри, про взаємозв'язок л-ри і фольклору. Нагороджена орденом Леніна та ін. орденами і медалями.

Тв.: Русская демократическая сатира XVII ст. М.— Л., 1954; З історії сатирично-гумористичної рукописної української літератури XVII—XVIII ст. «Радянське літературознавство», 1957, № 4; Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974.

Літ.: Горячева Р. И. Варвара Павловна Адрианова-Перетц [Биобиблиография]. М., 1963.

АДРІАНО́ПОЛЬСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1829 — договір, що завершив російсько-турецьку війну 1828—29. Підписаний 2 (14). IX в м. Адріанополі (тепер м. Едірне в Туреччині) між Росією і

В. В. Адоратський.

Адміралтейство в Ленінграді. Головний фасад будинку.

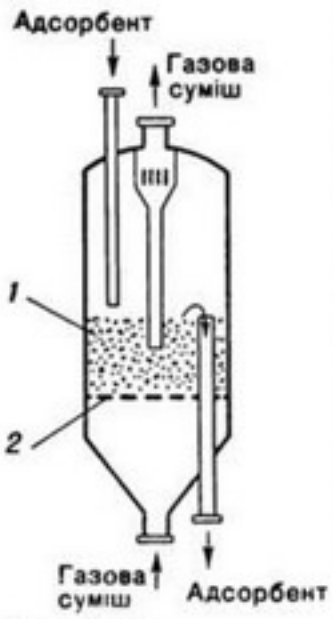

Адсорбер:
1 — киплячий шар;
2 — розподільні гратки.

Туреччиною. За А. м. д. Росія одержала острови в гирлі Дунаю, сх. берег Чорного м. від гирла р. Кубані до пн. кордонів Аджарії, фортеці Ахалкалакі і Ахалціхе з прилеглими до них місцевостями. Туреччина визнала приєднання до Росії осн. території Закавказзя, незалежність Греції, зобов'язалася надати автономію Сербії, Молдавії, Волощині, сплатити Росії контрибуцію. А. м. д. підтвердив право рос. підданих вести вільну торгівлю на всій тер. Туреччини, свободу плавання для комерційного флоту по Дунаю і протоках. Договір сприяв розгортанню боротьби за визволення балканських народів від тур. панування.

АДРІАТИ́ЧНЕ МО́РЕ — частина Середземного м. між Апеннінським і Балканським півостровами. Прот. Отранто сполучається з Іонічним м. Пл. 132 тис. *км²*. Пересічна глиб. бл. 200 *м*, найбільша — 1589 *м*. Т-ра води на поверхні в лютому +7, +13°, у серпні +24, +26°, солоність від 30 до 38‰. Найбільші порти: Трієст, Венеція (Італія), Рієка, Сплит (Югославія), Дуррес (Албанія).

АДРО́НИ (від грец. *ἀδρός* — великий, масивний) — загальна назва мікрочастинок, які беруть участь у *сильних взаємодіях*. До А. належать *баріони, мезони,* а також *резонансні частинки*. Див. *Елементарні частинки*.

АДСО́РБЕР — апарат для *адсорбції*. Розрізняють А. періодичної і безперервної дії. В А. періодичної дії газова суміш, з якої вилучають потрібні речовини, проходить крізь шар пористого адсорбенту, що міститься на горизонтальних гратках. А. безперервної дії складаються з двох або більше А. періодичної дії, які по черзі підключають для адсорбції. А. безперервної дії поділяють також на гіперсорбери і А. з киплячим шаром адсорбенту. В гіперсорберах зернистий адсорбент переміщується по вертикальній колоні, у верхній частині якої відбувається адсорбція, а в нижній — десорбція (видалання адсорбованої речовини) при нагріванні. В А. з киплячим шаром (мал.) через розподільні гратки надходить газова суміш, що й зумовлює «кипіння» дрібнозернистого адсорбенту. А. застосовують переважно у хім. пром-сті і металургії.

АДСОРБУ́ЮЧІ ЗА́СОБИ в медицині — присипки, мазі, пасти на шкіру та слизові оболонки, що мають здатність всмоктувати рідини, які виділяються при запаленні; А. з. також поглинають різні гази та токсичні речовини, що скупчуються в організмі (активоване вугілля, алмагель призначають при отруєннях солями важких металів, алкалоїдами, при харч. інтоксикаціях, метеоризмі).

АДСО́РБЦІЯ (від лат. ad — до, в і sorbeo — поглинаю) — 1) Поглинання речовин у газоподібному або розчинному стані поверхнею твердих або рідких тіл (адсорбентів). Адсорбовані речовини наз. адсорбатами. А. зумовлена наявністю силового поля, створюваного поверхнею адсорбенту. Залежить від природи адсорбенту та адсорбата, властивостей і концентрації адсорбованої речовини і т-ри. Має велике значення в явищах *каталізу* і *хроматографії*. А. широко використовують для очищення і одержання різних речовин, для фарбування тканин, у вакуумній техніці тощо. Найчастіше застосовують тверді адсорбенти — *активне вугілля, силікагель* та ін. 2) В біологічних системах — перша стадія поглинання речовин з навколишнього середовища субмікроскопічними колоїдними структурами, *органелами,* клітинами й тканинами. З А. пов'язані перші етапи взаємодії ферментів з субстратом, функціонування *мембран біологічних*, процеси всмоктування, захисні реакції проти токсичних речовин. Деякі адсорбенти поглинають і виводять з організму шкідливі речовини, що потрапили в шлунково-кишковий тракт (див. *Адсорбуючі засоби* в медицині).

АД'Ю́НКТ (від лат. adjunctus — приєднаний)—1) В СРСР — військовослужбовець офіцерського складу, що готується до педагогічної або науково-дослідної роботи в *ад'юнктурі* при вищих військ.-навчальних закладах. 2) У ряді країн Зх. Європи і в дореволюційній Росії особа, яка обіймає молодшу наукову посаду і проходить наукове стажування; помічник керівника кафедри, академіка або професора. В Росії за університетським статутом 1863 звання А. було замінено званням доцента.

АД'ЮНКТУ́РА — одна з основних форм підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів у вищих військ.-навчальних закладах і науково-дослідних установах Збройних Сил СРСР. Засн. 1938. Комплектується особами офіцерського складу. Підготовка прийнятих до А. (*ад'юнктів*) завершується захистом *дисертації* на здобуття вченого ступеня *кандидата наук* з обраної спеціальності. Форми й методи підготовки ад'юнктів в основному аналогічні встановленим для навчання в *аспірантурі*.

АД'ЮТА́НТ (від лат. adjuto — допомагаю, сприяю) — 1) Офіцер (прапорщик, мічман), який перебуває при воєначальнику для різних доручень і допомоги в управлінні військ. підрозділами. В Рад. Армії (до 1954) — штабна посада в батальйоні, дивізіоні, ескадрильї. 2) В старій рос. армії — посада офіцера, який завідував діловодством у штабах. 3) Придворний військовий чин у почті монарха (флігель-ад'ютант, генерал-ад'ютант).

АЕ́ДИ (грец. *ἀοιδός* — співець) — давньогрецькі співці. Складали й виконували епічні пісні в супроводі струнних інструментів (ліри, кіфари).

АЕРА́ЦІЯ (від грец. *ἀήρ* — повітря) — провітрювання, насичення повітрям. 1) А. будинків — організована природна *вентиляція* приміщень. Здійснюється внаслідок різниці густини зовн. і внутр. повітря, а також від діяння вітру на стіни і покриття будинків. Під час А. зовн. повітря надходить через отвори (вікна) у нижній частині приміщення, а тепліше і забруднене виводиться через отвори або аераційні ліхтарі у верхній його частині. А. застосовують гол. чином у виробничих приміщеннях із значним виділенням тепла. 2) А. води—збагачення води киснем повітря, вилучення з неї шкідливих домішок (газів, іонів заліза, колоїдів тощо) способами дощування, каскадування, перемішування, продування, вакуумування, нагрівання і фільтрування. А. води використовується також для *біологічного очищення стічних вод*. 3) А. ґрунту — газообмін ґрунтового повітря з атмосферним. Під час цього процесу ґрунтове повітря збагачується киснем, потрібним для дихання коренів рослин і мікроорганізмів, а приземний шар повітря — вуглекислим газом, який рослини використовують у процесі *фотосинтезу*. А. ґрунту зумовлюється газовою дифузією внаслідок коливання т-ри ґрунту й атмосфери, зміною атмосферного тиску, діянням вітрів, періодичним зволожуванням і висушуванням ґрунту тощо.

АЕРЕНХІ́МА (від грец. *ἀήρ* — повітря та *ἔγχυμα* — наповнення, тут — тканина) — повітроносна тканина у рослин. Складається з тонкостінних паренхімних (див. *Паренхіма*) клітин і сполучених між собою міжклітинних просторів, заповнених повітрям. Запас повітря в А., зокрема, забезпечує рослинам плавучість. А. характерна для водяних і болотяних рослин (див. *Гігрофіти*).

АЕРО... (від грец. *ἀήρ* — повітря) — частина складних слів, що відповідає поняттям «повітряний», «авіаційний» (*аеростат, аеропорт*).

АЕРО́БИ (від *аеро...* і грец. *βίος* — життя), аеробні організми — організми, здатні жити і розвиватися лише при наявності вільного кисню. А. є переважна більшість тварин і рослин та багато мікроорганізмів. Серед останніх розрізняють облігатні (безумовні) А., що живуть лише при наявності достатньої кількості вільного кисню (напр., оцтовокислі й нітрифікуючі бактерії), і факультативні (умовні) А. (вони ж — умовні *анаероби*), здатні жити й при наявності дуже малої кількості вільного кисню (напр., дріжджі, денітрифікуючі бактерії).

АЕРОБІО́З — життя при наявності вільного кисню. А. властивий більшості організмів (див. *Аероби*). Характеризується повним окисленням органічних речовин з утворенням вуглекислого газу. Лише в деяких аеробних мікроорганізмів (оцтовокислі бактерії, деякі гриби та ін.) процес окислення не дохо-

Аеробус Іл-86.

дить до кінця і кінцевим продуктом окислення у них є органічні к-ти. В результаті окислювальних процесів вивільняється енергія, необхідна для життєдіяльності аеробів. А. ефективніший за *анаеробіоз*, оскільки забезпечує виділення більшої кількості енергії на 1 *моль* речовини.

АЕРОБІ́ОС — сукупність аеробіонтів, тобто наземних організмів, тіло яких оточене повітрям. А. протиставляють *гідробіосові* — сукупності водяних організмів.

АЕРО́БУС [від *аеро...* і лат. (omni) bus — для всіх] — багатомісний пасажирський літак з вантажним салоном, де пасажири самі розміщують і після польоту забирають свій багаж. В СРСР А. є Іл-86 (мал.) на 350 пасажирів. Чотири *реактивні двигуни* забезпечують його політ на висоті 9—10 *км* з оптимальною швидкістю 950 *км/год*. Внаслідок використання А. збільшується обсяг пасажирських перевезень, зменшується частота рейсів, підвищується безпека повітряного руху.

АЕРОВОКЗА́Л (від *аеро...* і *вокзал*) — приміщення для обслуговування пасажирів повітряного транспорту. Одна з споруд *аеропорту*, що її розміщують звичайно поблизу злітно-посадочних смуг. У великих містах, крім того, споруджують міські А. (в пунктах, зручно сполучених з аеропортом міським транспортом). Розрізняють А. (мал.) внутр. і міжнар. ліній, а також (залежно від пропускної спроможності — кількості пасажирів на годину) малі (50—400), середні (600—1000), великі (1500—2500) і особливо великі (понад 2500). В А. є приміщення основного призначення, а також додаткового обслуговування пасажирів, адміністративні і побутові. Часто з А. об'єднують ін. споруди аеропорту (напр., командно-диспетчерський пункт). В СРСР до найдосконаліших належать А. Москви (Шереметьєво, Домодєдово), Ленінграда, Києва (Бориспіль), Риги та ін. міст. *М. А. Черкасов.*

АЕРОГА́ММА-ЗНІМА́ННЯ — радіометричний метод пошуків корисних копалин, що грунтується на вимірюванні *гамма-випромінювання* гірських порід радіометрами та гамма-спектрометрами, встановленими на літальних апаратах. На відміну від радіометрів, які реєструють заг. інтенсивність випромінювання, гамма-спектрометри вибірково вимірюють його спектр, різні частини якого характерні для рядів *урану, радію, торію, калію*. Гамма-спектрометри дають можливість за характерними енергетичними спектрами розрізняти гірські породи різного походження. Це стало основою розробки методик аерогамма-пошуків нерадіоактивних руд. Застосування А.-з. в комплексі з ін. методами аерогеофізичного знімання, особливо з аеромагнітним, підвищує ефективність вивчення ресурсів мінеральної сировини. *Ю. Б. Кравченко.*

АЕРОГЕОФІЗИ́ЧНЕ ЗНІМА́ННЯ — група геофізичних методів дослідження розподілу фізичних параметрів та геологічної будови Землі за допомогою спеціальних приладів, встановлених на літальних апаратах. Проводиться з метою вивчення природних ресурсів і гол. чин. пошуків корисних копалин. Застосування літаків і вертольотів, на яких розміщують прилади, дає змогу під час руху автоматично реєструвати аномалії фіз. полів (див. *Поля фізичні*): магнітного, радіоактивного, електромагнітного, гравітаційного і теплового, що спричинюються геол. утвореннями і пов'язаними з ними фіз.-хім. процесами, та за короткий час покривати А. з. значну, в тому числі і важкопрохідну, територію. Відповідно існують методи аеромагнітного знімання та *аерогамма-знімання, аероелектророзвідки*, радіолокації та аерогравіметричний (див. *Гравіметричні методи розвідки*). Розробляють методи радіотеплового, або інфрачервоного, знімання і аеросейсморозвідки. За результатами А. з. складають карти та графіки аномалій, дані аналізу яких використовують при пошуках корисних копалин або геол. структур, з якими пов'язані родовища. Комплексне застосування різних за фіз. основою методів А. з. підвищує його ефективність. А. з. доповнюється наземними деталізаційними геофізичними роботами для точного визначення об'єктів розвідки.

Ю. Б. Кравченко.

АЕРОДИНА́МІКА — розділ *гідроаеромеханіки*, що вивчає закони руху газів і газоподібн. середовищ, їх силову взаємодію з обтічними тілами чи граничними поверхнями. При врахуванні стисливості середовища та пов'язаних з цим ряду особливостей руху, замість терміна «аеродинаміка» вживають термін «газова динаміка». З розвитком авіації й ракетної техніки виникли нові дисципліни — А. гіперзвукових швидкостей (*Маха число* $M \geqslant 5$), А. розрідженого газу та космічна А. Результати А. використовують при проектуванні та створенні міжконтинентальних ракет, *штучних супутників Землі, космічних кораблів*, у багатьох галузях нар. г-ва: теплотехніці, хім. пром-сті та ін. *А. М. Мхітар'ян.*

АЕРОДИНАМІ́ЧНА СИ́ЛА — сила, з якою газоподібне середовище діє на тіло, що в ньому рухається. Визначення А. с. є одним з осн. завдань *аеродинаміки*. Розрізняють три складові А. с. $\vec{R}$ (мал.): $\vec{X}$ — сила аеродинамічного (лобового) опору, $\vec{Y}$ — підйомна сила (теоретично визначувана за теоремою Кутта — Жуковського) та перпендикулярна до них бічна сила $\vec{Z}$. А. с. розкладають на складові в прямокутній системі координат, зв'язаній або з вектором швидкості тіла $\vec{V}$, або з самим тілом. Для порівняння теоретичних розрахунків з даними експерименту застосовують поняття коеф. аеродинамічної сили. *Л. М. Шальда.*

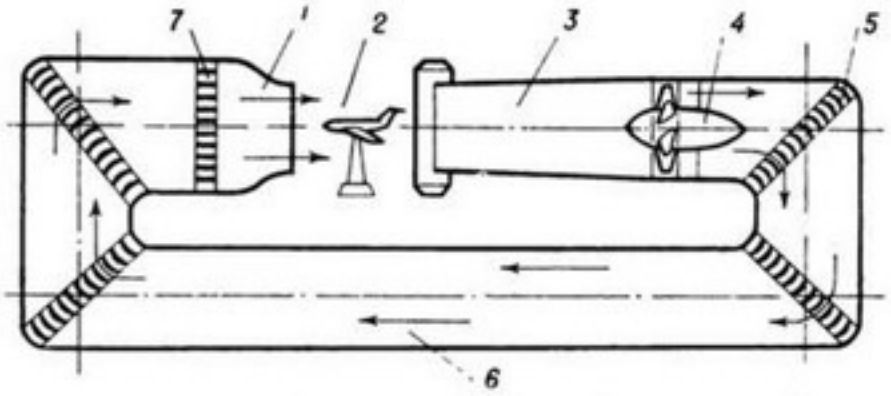

Аеродинамічна труба: *1* — сопло; *2* — робоча частина; *3* — дифузор; *4* — вентилятор; *5* — напрямна лопатка; *6* — зворотний канал; *7* — напрямні гратки.

АЕРОДИНАМІ́ЧНА ТРУБА́ — установка для досліджень з *аеродинаміки*, де вивчають дію штучно створюваного потоку повітря або газу на літальні апарати та інші об'єкти чи їхні фізично подібні моделі. Одну з перших у світі А. т. побудував (1897) К. Е. *Ціолковський*. В А. т. (мал.) є: сопло, крізь яке засмоктується повітря (газ); напрямні лопатки, що спрямовують потік повітря (газу) в належному напрямі; робоча частина, де містяться досліджуваний об'єкт і датчики *аеродинамічних сил*, моментів та ін. вимірюваних показників; вентилятор, компресор або ежектор; дифузор, з якого повітря (газ) виходить у навколишній простір. У деяких А. т. створюють зворотні канали (з напрямними лопатками), по яких потік повертається в сопло. Розрізняють А. т.: із замкненим і з незамкненим потоком; з закритою і відкритою робочими частинами; з дозвуковими, близькозвуковими, надзвуковими і гіперзвуковими швидкостями потоку; періодичної і безперервної дії. Є також А. т. з електродуговими підігрівниками, адіабатичного стиску, ударні, електророзрядні (імпульсні) тощо. Випробування в А. т. дають можливість визначати зручнообтічні форми машин, вітрові навантаження на інженерні споруди тощо. *М. А. Кочегура.*

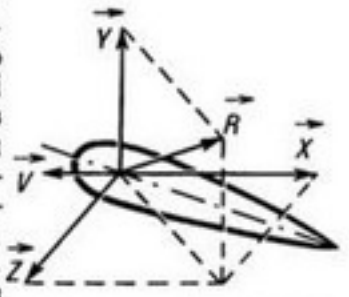

Аеродинамічна сила.

АЕРО́ДРОМ (від *аеро...* і грец. δρόμος — місце для змагань з бігу) — земельна ділянка з комп-

Аеровокзал аеропорту Бориспіль. Київ.

лексом споруд та устаткування, що забезпечують зліт, посадку, розміщення й обслуговування літаків та деяких інших літальних апаратів. А. є цивільні і військові. Цивільні А. поділяються на трасові — для експлуатації літаків і вертольотів, які перевозять по *авіалініях* (авіатрасах) пасажирів, вантажі, пошту (до них належать усі А. *аеропортів*), спец. призначення (напр., для с.-г., лісової й санітарної авіації), заводські, навчальні і клубноспортивні. Крім того, розрізняють А., що мають одну або кілька злітно-посадочних смуг зі штучним покриттям, і А., де є тільки грунтові злітно-посадочні смуги. А. для гідролітаків називають гідроаеродромами. Залежно від розмірів злітно посадочних смуг (довжина смуг з штучним покриттям 500—4000, шир. 25—60 *м*) і міцності штучних покриттів (жорстких — бетонних, армобетонних та ін., нежорстких — асфальтобетонних, оброблених в'яжучими матеріалами, тощо) цивільні А. поділяють на класи Осн. елементи А. (мал.): льотна смуга (злітно-посадочні смуги, смуги безпеки), вирулювальні доріжки, що з'єднують злітно-посадочні смуги з пероном і місцями стоянки літаків, навігаційне устаткування (*радіомаяки, радіолокаційні станції* тощо), світлосигнальні системи, майданчики для запуску двигунів і усунення *девіації* компаса (відхилення стрілки). Деякі А. будують з кількома льотними смугами, розміщеними паралельно чи під кутом одна до одної. На Україні А. є в усіх обласних і в переважній більшості районних центрів.

В. І. Блохін.

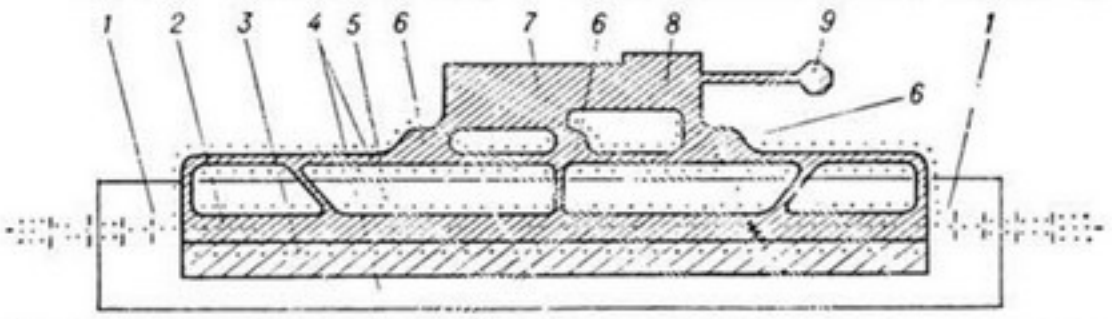

Схематичний план аеродрому: *1* — кінцева смуга безпеки; *2* — злітно-посадочна смуга зі штучним покриттям; *3* — грунтова злітно-посадочна смуга; *4* — бічна смуга безпеки; *5* — вирулювальна доріжка; *6* — майданчик для запуску двигунів; *7* — перон; *8* — місце стоянки літаків; *9* — майданчик для усунення девіації.

АЕРОЕЛЕКТРОРО́ЗВІДКА — група методів геологічної розвідки, які проводяться за допомогою спеціальної апаратури, встановленої на літальних апаратах. Застосовується при структурному картуванні, пошуках рудних корисних копалин, підземних вод тощо. Під час А. проводять безперервні автом. вимірювання магнітних компонентів *електромагнітного поля* Землі та зсуву фаз між ними Практично для всіх методів наземної електромагнітної розвідки, в яких вимірювальна апаратура не має гальванічного контакту з землею, можна створити повітряні варіанти електророзвідувальних методів і апаратуру. В СРСР осн. методи А.: нескінченно довгого кабеля, обертового магнітного поля, індукції, перехідних процесів.

М. Ф. Скопиченко.

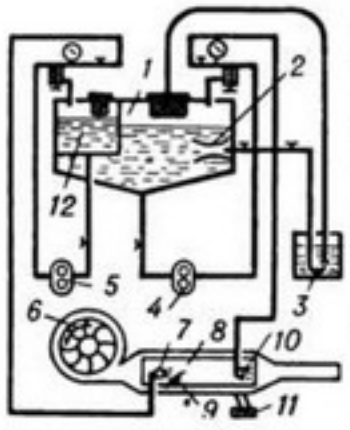

Аерозольний генератор:
1, 12 — резервуари; *2* — гідравлічна мішалка; *3* — гідравлічний ежектор; *4, 5* — насоси; *6* — відцентровий вентилятор; *7, 10* — форсунки; *8* — камера згоряння; *9* — свічка розжарювання; *11* — мілівольтметр.

Аеросани.

АЕРОЗО́ЛІ (від *аеро...* і *золі*) — *дисперсні системи*, що складаються з дрібних твердих або рідких частинок, завислих у газовому середовищі. А. поділяють на тумани (дисперсна фаза — рідина), дими (дисперсна фаза — тверда) та пил (грубодисперсні А.). Розмір частинок в А. приблизно від 1 *нм* до часток міліметра. Утворюють А. конденсацією та диспергуванням. А. широко використовують для оприскування рослин *інсектицидами*, для димових завіс у військ. справі, для фарбування і металізації поверхні виробів, у медицині тощо. Деякі А. радіоактивні, пил сполук берилію, талію, ртуті, свинцю, хрому і кремнезему небезпечні (призводять до захворювань).

С. Г. Телетов.

АЕРОЗО́ЛЬНИЙ ГЕНЕРА́ТОР — апарат, що перетворює рідкі отрутохімікати на *аерозолі* (краплинки діаметром 30—60 *мкм*, завислі в повітрі). А. г. застосовують для боротьби проти шкідливих комах у садах, лісах, полезахисних смугах, на посівах с.-г. культур і для обробки складських, тваринницьких приміщень, теплиць тощо. Ширина робочого захвату А. г. 40—100 *м*, продуктивність — до 50 *га/год* при обробці польових культур, а садових — до 30 *га/год*. Найпоширенішими А. г. є ОАН «Ракета» (мал.), АГ-Л6, АГ-УЛ-2, ГБА-25 і тачково-ранцевий АПП-0,5 «Мікрон».

АЕРОЗОЛЬТЕРАПІ́Я — введення *аерозолів* біологічно активних речовин у дихальні шляхи хворого, в різні порожнини організму або нанесення на уражені ділянки поверхні тіла. Розрізняють А.: природну і штучну. Природна А.— вдихання чистого повітря з підвищеним вмістом йоду, брому і морських солей (приморські місцевості) або фітонцидів та ароматичних речовин, що виділяються рослинами Штучна А.— обкурювання (*фумігація*) відкритих ран та уражених ділянок шкіри штучними аерозолями, вдихання лікарських речовин у вигляді пари (*інгаляція*), газів, розпилених рідин. Одним з видів А. є електроаерозольтерапія. Полягає в наданні аерозолям позитивного чи негативного електрозаряду.

АЕРОІОНІЗА́ЦІЯ — *іонізація* газів, що входять до складу атмосфери. Характер діяння А. на організм залежить від концентрації, експозиції, полярності та виду іонізованого газу. В медицині застосовують 5—10-хвилинні сеанси штучної А. для лікування бронхіальної астми, гіпертонічної хвороби, атеросклерозу, стоматиту, виразок та ін. захворювань. Природну А. використовують в курортних умовах для зміцнення здоров'я. Неконтрольоване тривале й систематичне діяння високих концентрацій аероіонів в умовах деяких виробництв може спричинитися до погіршання стану організму. Несприятливо діє на організм деіонізація повітря (при неправильно здійснюваному кондиціюванні повітря в приміщеннях). А. як гігієнічний фактор потребує регламентації, застосовувати її з лікувальною метою слід під контролем лікаря.

М. Г. Шандала.

АЕРОІОНОТЕРАПІ́Я — метод лікування з використанням іонізованого повітря. Розрізняють природну і штучну А. Природна А.— це тривале перебування в місцевостях з чистим іонізованим повітрям (у горах, поблизу водоспадів, біля узбережжя моря під час прибоїв тощо). Для штучної А. застосовують спец. генератори аероіонів — аероіонізатори. Різновидом А. є гідроаероіонотерапія, при якій іони, крім заряду, ще мають лужні й кислотні властивості, що зближує їх з електроаерозолями. А. застосовують як метод заг. впливу — аероіоноінгаляцію або як місцеву процедуру, в т. ч. у вигляді аероіонного масажу. Показання до А.: гіпертонічна хвороба I та II стадій, бронхіальна астма, атрофічний риніт, неврастенія, трофічні виразки тощо. Див. також *Аероіонізація*.

АЕРОКЛІМАТОЛО́ГІЯ — *кліматологія* вільної атмосфери, тобто шарів атмосфери, віддалених від земної поверхні. Вивчає структуру атмосфери на основі температурних, вітрових, актинометричних радіозондувань, ракетних, лазерних, прожекторних вимірювань та даних штучних метеорологічних супутників, трансзондів, літаючих лабораторій. А. досліджує тиск, т-ру, густину повітря, вітер, компоненти радіаційного та енерг. балансу, зональну, меридіональну, вертикальну циркуляцію, розподіл озону, атм. забруднень, хмарності та ін. Синоптична А. вивчає баланс тепло-, волого- та енергообміну в атмосфері; авіаційна А.— метеорологічні умови на авіатрасах і в аеропортах тощо. Дані А. публікують у виданнях установ *Гідрометеорологічної служби* СРСР

Літ.: Аэроклиматический атлас Северного полушария, ч. 1—2. Л., 1961—63; Логвинов К. Т. Метеорологические параметры стратосферы. Л., 1970.

Л. З. Прох.

АЕРОЛО́ГІЯ (від *аеро...* і грец. λόγος — вчення) — розділ фізики атмосфери, що вивчає фізичні явища і процеси, які відбуваються у вільній атмосфері, тобто в шарах атмосфери, віддалених від підстилаючої поверхні Землі. А. досліджує склад повітря, термічний режим, заг. циркуляцію атмосфери та взаємозв'язки між процесами, що відбуваються в *тропосфері, стратосфері й мезосфері*. Аерологічні дослідження здійснюються за допомогою сучас. авіаційної, ракетної, радіолокаційної і метео-

1
2

До ст. **Арсенальці.**

1. Арсенальці. Офорт. Із серії «В. І. Ленін і Україна». Художник В. І. Касіян.

2. Монумент учасникам Січневого збройного повстання 1918 в Києві. Скульптор В. П. Вінайкін, архітектор В. Г. Гнєздилов.

3. Горельєф на стіні заводу «Арсенал». Скульптори М. П. Ковтун і М. П. Короткевич.

3

1
2

3
4
5

6
7

До ст. **Агропромислові об'єднання.**
1. Загальний вигляд винзаводу № 1 виробничо-аграрного об'єднання виноробної промисловості «Масандра». Кримська область. **2.** Збирання трояндового цвіту в Алуштинському радгоспі-заводі виробничого об'єднання «Кримська троянда». Кримська область. **3.** Центральний обчислювальний комплекс АСУ Ізмаїльського виробничо-аграрного об'єднання консервної промисловості. Одеська область. **4, 5.** Ніжинське виробничо-аграрне об'єднання консервної промисловості Чернігівської області: 4 — збирання буряків у радгоспі «Авангард»; 5 — комплексна механізована лінія по консервуванню огірків. **6, 7.** Херсонське виробничо-аграрне об'єднання консервної промисловості: 6 — збирання томатів у радгоспі «Овочевий»; 7 — автоматична лінія по виробництву томатної пасти на Херсонському консервному комбінаті. **8, 9.** Виробниче агропромислове об'єднання «Одесплодоовочпром»: 8 — автоматизоване мийне відділення для склотари на Одеському консервному заводі; 9 — спеціалізований овочевий магазин.

8
9

рологічної супутникової техніки. В А. використовують і результати спостережень аерологічних станцій (наземних і суднових) та обсерваторій.

АЕРОЛО́ЦІЯ (від *аеро...* і *лоція*) — докладний опис *авіалінії* або району дії авіації. А. доповнює польотну карту і містить кліматичний та фіз.-геогр. опис траси або району, дані про погодні умови, опис орієнтирів, що їх спостерігають з літака, відомості про аеродроми і посадочні майданчики, інформацію про метеостанції та засоби наземного забезпечення літаководіння.

АЕРОМАГНІТО́МЕТР — прилад для вимірювання магнітного поля Землі з літального апарата. Застосовують ферозондові, ядерні (протонні) і квантові аеромагнітометри.

АЕРОМОБІ́ЛЬНІ ВІЙСЬКА́ — в зарубіжних арміях спеціально підготовлені формування сухопутних військ. Перекидаються штатною та приданою авіацією (вертольотами) в райони бойових дій у важкодоступній місцевості або в тил противника, де вони діють у відриві від своїх осн. сил. Формування А. в. мають постійний склад або створюються як тимчасові тактичні групи на період виконання бойового завдання. А. в. включають піхотні, броньові, розвідувальні частини й підрозділи, артилерію, вертольоти й літаки армійської авіації.

АЕРОНАВІГА́ЦІЯ — див. *Навігація повітряна*.

АЕРОНА́ВТИКА [від *аеро...* і грец. ναυτική(τέχνη) — мистецтво мореплавства] — див. *Повітроплавання*.

АЕРОПО́РТ (від *аеро...* і *порт*) — авіатранспортне підприємство. Регулярно здійснює приймання й відправлення пасажирів, багажу, вантажів і пошти, забезпечує організацію й обслуговування польотів літаків цивільної авіації. До А. (мал.) належить *аеродром, аеровокзал,* готельні, *ангари,* системи керування позітряним рухом, радіонавігації і посадки літаків (командно-диспетчерський пункт, приводні *радіостанції, радіолокаційні станції* тощо), склади паливно-мастильних матеріалів, вантажів і матеріально-тех. майна тощо. В СРСР залежно від обладнання і річного обсягу пасажирських перевезень А. поділяють на 5 класів. Є А. позакласні (понад 7 млн. пасажирів) і некласифіковані (менше 25 тис. пасажирів). Розрізняють також аеропорти міжнародні, союзні і місцеві. Міжнар. А. відповідають вимогам *Міжнародної організації цивільної авіації*. При будівництві А. враховують зручність транспортних зв'язків між містом і аеровокзалом, безпеку одночасних польотів на сусідніх аеродромах, допустимий рівень шуму від літаків на заселених територіях. В СРСР перший А. з бетонними злітно-посадочними смугами і засобами радіонавігації та посадки споруджено 1938 у Внуково (Москва). На Україні найбільшими є А. Києва (Бориспіль, Жуляни), Одеси, Сімферополя, Харкова, Львова, Донецька, Дніпропетровська.

В. І. Блохін.

АЕРОСА́НИ — самохідні сани, що їх приводить у рух сила тяги *повітряного гвинта*. Розрізняють А. суцільнометалеві (мал.) і аеросани-«*амфібії*». Вантажопідйомність А. 200—600 *кг*; з двигуном потужністю 190 *квт* вони розвивають швидкість понад 100 *км/год* по снігу і до 80 *км/год* на воді. А. застосовують для перевезення вантажів, пошти тощо.

АЕРОСТА́Т (від *аеро...* і грец. στατός — нерухомий) — літальний апарат, легший за повітря. *Підйомна сила* А. (мал.) створюється вміщеним в оболонку газом (воднем, гелієм), *густина* якого менша від густини повітря. Розрізняють А. керовані (*дирижаблі*, моторизовані А. з двигунами й *повітряними гвинтами*), некеровані (сферичні А., або *повітряні кулі, стратостати, радіозонди, кулізонди* тощо) і прив'язні, або змійкові (А. спостереження і А. загородження). Висоту польоту керованих і некерованих А. змінюють, викидаючи частину *баласту* (піднімання) чи випускаючи частину газу (опускання). Прив'язні А. піднімають і опускають за допомогою *лебідки*. Керовані та некеровані А. застосовують гол. чин. для дослідження *атмосфери* і в спорті. Прив'язні А. використовують у *метеорології*, під час *трелювання* лісу у важкодоступних районах, у військ. справі тощо. Під час Великої Вітчизн. війни А. загородження застосовували для протиповітряної оборони Москви, Ленінграда та ін. міст. Див. *Повітроплавання*.

АЕРОТЕ́НК (від *аеро...* і англ. tank — бак, резервуар), аеротанк — проточний резервуар для *біологічного очищення стічних вод* активним мулом (бактеріями-мінералізаторами та нижчими організмами) з продуванням повітря. Являє собою бетонну або залізобетонну споруду, поділену перегородками на кілька коридорів (8—10 *м* завширшки, 4—5 *м* заввишки, до 150 *м* завдовжки), обладнаних аераторами (пристроями, через які надходить повітря). Повітря насичує киснем активний мул і змішує його із стічними водами. Очищення рідкої суміші зумовлюється окисленням органічних забруднень мікроорганізмами активного мулу. Цикл обробки стічних вод в А. 6—12 *год*.

АЕРОТЕРАПІ́Я (від *аеро...* і *терапія*) — використання цілющого впливу на організм чистого свіжого повітря з лікувальною та профілактичною метою. А.— один з осн. методів *кліматотерапії*. А.

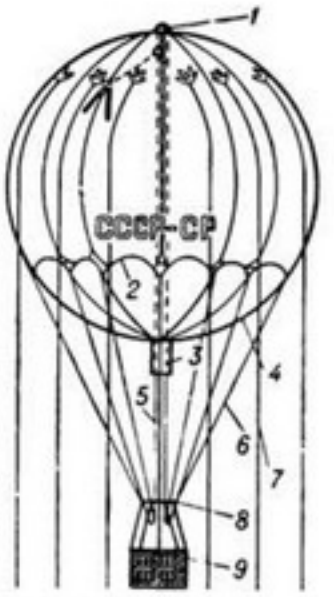

Аеростат:
1 — клапан для випускання газу; *2* — пояс; *3* — апендикс (патрубок для наповнення аеростата газом); *4* — оболонка; *5* — клапанна линва; *6* — стропа; *7* — поясна линва; *8* — стропове кільце; *9* — гондола.

Аеропорт Ріо-де-Жанейро (Бразилія): I — міжнародний сектор; II — сектор внутрішніх ліній; *1* — злітно-посадочна смуга; *2* — вирулювальна доріжка; *3* — місце стоянки літаків; *4* — адміністративний корпус; *5* — ангар і майданчик авіаційно-технічної бази; *6* — привокзальна площа з автомобільною стоянкою; *7* — аеровокзал; *8* — телескопічна галерея для посадки і висадки пасажирів; *9* — під'їзний шлях для автотранспорту; *10* — командно-диспетчерський пункт; *11* — головна автомагістраль.

Азалія індійська: *1* — гілки з квітками; *2* — квітка в розрізі; *3* — укоріненний живець.

Азбестоцементні вироби і конструкції — оболонка покриття і торцеві стіни літнього спального павільйону.

поліпшує нервову регуляцію, зокрема сон, підвищує вміст кисню в організмі, сприяє *загартовуванню організму*. Осн. форми А.— дозовані повітряні ванни й тривале перебування на відкритому повітрі в поєднанні з дозованими прогулянками, гімнастикою, іграми. Тривалість перебування на повітрі встановлюється відповідно до умов погоди, ступеня загартованості й стану здоров'я хворого, поступово збільшується від 1—2 до 12—24 *год* на добу. Показання до А.: захворювання органів дихання, різні форми туберкульозу легень і кісток, хронічні неспецифічні пневмонії, захворювання серцево-судинної та нервової систем.

АЕРОФІ́ЛЬТР (від *аеро...* і *фільтр*) — фільтр для *біологічного очищення стічних вод* з примусовим продуванням повітря; вид *біофільтра*. Являє собою споруду (резервуар), заповнену на вис. до 4 *м* фільтруючим матеріалом (котельним *шлаком, керамзитом* або ін.). Повітря насичує киснем цей матеріал, чим забезпечується висока окислювальна потужність і, отже, очищувальна здатність А. За добу через А. проходить до 5 $м^3$ стічних вод на 1 $м^3$ об'єму споруди.

АЕРОФІ́ТИ (від *аеро...* і грец. φυτόν — рослина), «повітряні» рослини — рослини, які дістають усі потрібні їм поживні речовини з навколишньої атмосфери. Оселяються А. на деревах (див. *Епіфіти*), відслоненнях гірських порід і на будівлях. А. є деякі квіткові рослини вологих тропічних лісів з родини орхідних і бромелієвих, з неквіткових рослин — окремі мохи, водорості, лишайники.

АЕРОФОТОЗНІМА́ННЯ — фотографування земної поверхні з літака або іншого літального апарата. Здійснюється автом. аерофотоапаратами, розрахованими на планове, перспективне та панорамне фотографування. Найпоширеніше планове А., що виконується за певним маршрутом, при прокладанні якого частину ділянки місцевості фотографують на двох суміжних знімках. Відношення площі такої ділянки до заг. площі зображення на кожному окремому знімку, виражене в процентах, наз. поздовжнім перекриттям. Великі за площею території фотографують під час паралельних маршрутів, які також перекриваються між собою (поперечне перекриття). Величину перекриття задають відповідно до вимог наступної фотограмметричної обробки знімків (переважно поздовжнє — 60%). Перекриття аерофотознімків дає можливість відтворити за допомогою стереоскопічних приладів об'ємну модель сфотографованої місцевості. Залежно від завдань А. і фізико-геогр. умов території при фотографуванні застосовують світлосильні об'єктиви з різними фокусними віддалями (від 50 до 500 *мм*), що при стандартному форматі кадру 18 × 18 *см* відповідає кутам поля зору від 150 до 30°. Виходячи з заданого масштабу А. (від 1 : 200 до 1 : 100 000) і фокусної віддалі камери фотоапарата, визначають висоту польоту щодо місцевості. Встановлюють також сезон і час зальоту, порядок прокладання маршрутів, тип аерофотоплівки. Фотографують на чорно-білу, кольорову (багатошарову) і спектрозональну (двошарову) аероплівку. А. широко використовують при складанні топографічних карт, геогр. і геол. дослідженнях, для оцінки природних ресурсів тощо.

Літ.: Физические основы и технические средства аэрометодов. Л., 1967.

В. В. Цар.

АЕРОФОТОТОПОГРА́ФІЯ — розділ топографії; вивчає методи складання топографічних карт за матеріалами *аерофотознімання*. Методи А.: стереотопографічний (основний) і комбінований. При стереотопографічному методі в полі виконують топографічне дешифрування аерофотознімків, визначають геодезичні координати й висоти деяких точок місцевості, які чітко зображені на аерознімках. У камеральних умовах роблять суцільне дешифрування і складають контурну частину карти, за допомогою фотограмметричної (див. *Фотограмметрія*) обробки знімків на спец. приладах визначають координати й висоти додаткових точок, зображують рельєф за допомогою горизонталей, складають і готують до видання оригінал карти. Комбінований метод включає польове *мензульне знімання* рельєфу на фотоплані та складання контурної частини карти на основі аерознімків, а також камеральні роботи по складанню і підготовці до видання оригіналу топографічної карти.

В. В. Цар.

АЕ́С — скорочена назва *атомної електростанції*.

АЕ́ТА — низькорослі негроїдні племена, корінне населення Філіппінських о-вів. Живуть у гірських районах і на Сх. о. Лусон, невеликі групи — у внутр. районах островів Негрос і Панай, на Пн. Сх. о. Мінданао. Інколи до А. відносять деякі ін. негроїдні народи о-вів Міндоро і Палаван. Чисельність — бл. 70 тис. чол. (1975, оцінка). Говорять членними діалектами індонезійської групи австронезійської сім'ї мов. Реліг. уявлення — *анімізм*. Осн. заняття — мисливство і збиральництво. Розвивається також землеробство.

АЕ́ЦІЙ Флавій (Flavius Aëtius; бл. 390 — 21.IX 454) — полководець Західно-Римської імперії. Під командуванням А. рим. війська та їхні союзники — *варвари* в битві на Каталаунських полях 451 розгромили *гуннів*, очолених *Аттілою*. А. вбито за наказом імп. Валентініана III, який побоювався посилення його авторитету в країні.

АЖА́ЄВ Василь Миколайович [30. I (12.II) 1915, с. Сотське, тепер Талдомського р-ну Московської обл. — 27.IV 1968, Москва] — російський рад. письменник. Зб. оповідань «Золото» (1948). Автор роману «Далеко від Москви» (1948; Держ. премія СРСР, 1949) про героїчну працю рад. людей в роки Великої Вітчизн. війни на будівництві нафтопроводу в тайзі. За романом створено однойменні фільм (1950) і оперу (композитор І. І. Дзержинський, 1954). Повість «Передмова до життя» (1961) — про рад. молодь. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Далеко від Москви. К., 1955.

А́ЖБЕ (Ашбе́; Ažbé) Антон (30.V 1862, Доленьчице, Словенія — 6.VIII 1905, Мюнхен) — словенський живописець і педагог. Навчався у Віденській і Мюнхенській академіях мистецтв. Твори: «Голова селянина» (бл. 1890), «У гаремі», «Негритянка» (обидві — близько 1895). А. жив і працював у Мюнхені. В 1891 відкрив художню школу, в якій вчилися, зокрема, художники О. *Мурашко*, І. *Грабар*.

Літ.: Молева Н. М., Белютин Э. М. Школа Антона Ашбе. М., 1958.

АЖГО́Н, айован запашний, індійський кмин (Trachyspermum copticum) — однорічна ефіроолійна рослина род. *зонтичних*. Поширена в Індії, Ірані, Афганістані та ін. країнах. В СРСР вирощують в Киргизії і Пд. Казахстані. Плоди дрібні (довж. бл. 2 *мм*), містять ефірну (2,5—10%) і жирну олію (15—30%). В ефірній олії 40—55% тимолу, який має сильні бактерицидні й протиглисні властивості.

Ажгон.

Використовують у парфюмерній, фармацевтичній та інших галузях пром-сті. Урожайність при зрошенні — 8—10 *ц/га* і більше.

А́ЖІО (італ. aggio) — в капіталістичних країнах підвищення курсу грошових знаків, векселів та інших цінних паперів проти номінальної вартості їх або *паритету*. Див. також *Лаж*.

АЖІОТА́Ж (франц. agiotage — біржова гра) — 1) Спекулятивна гарячка на капіталістичних *біржах* і ринках. 2) Переносно — збудження, боротьба інтересів навколо будь-якої справи, питання.

АЖУ́Р (франц. ajour, від ajourer — робити наскрізним) — 1) Тонка мереживна тканина. 2) Плетіння з тонких металевих ниток у ювелірній справі, в художньому литві. 3) Переносно — тонка, майстерно виконана робота. 4) Стан обліку, при якому бух. записи виконують негайно після проведення відповідних госп. операцій.

АЗАДО́ВСЬКИЙ Марко Костянтинович [6 (18).XII 1888, Іркутськ — 24.XI 1954, Ленінград] — російський рад. фольклорист, літературознавець і етнограф. Закінчив Петерб. ун-т (1913). Праці з рос. та укр. фольклористики: «Література і фольклор» (1938), «Статті про літературу й фольклор» (1960)

та ін. Уклав збірки «Російська казка» (т. 1—2, 1932), «Народні казки про бога, святих і попів. Російські, білоруські й українські» (1963).
Тв.: История русской фольклористики, т. 1—2. М., 1958—63.

АЗА́ЛІЯ — рослини гібридного виду А. і н д і й с ь к о ї (Azalea indica), що його відносять до роду *рододендрон*. Для виведення А. індійської були використані рододендрони: індійський, Сімса, жовтий, красивий та ін. А. індійська — вічнозелений або напіввічнозелений кущ з яскравими квітками (білими, рожевими, червоними, фіолетовими, строкатими тощо) і густо розгалуженими гілками. Молоді пагони майже завжди вкриті каштаново-бурими, яскраво-коричневими чи сіруватими волосками. Цінна декоративна рослина. Використовують для озеленення закритих приміщень тощо, цвіте з жовтня по травень.

АЗА́НДЕ, санде, базенда, ньямньям (самоназва — а-занде) — народ, який живе на Пн. Заїру, а також у прикордонних районах Центральноафриканської Імперії і Судану. Заг. чисельність — бл. 2,2 млн. чол. (1975). Мова — занде групи адамауа-східні. Зберігаються традиційні вірування (культ предків, культи сил природи). У 18—19 ст. у А. існував єдиний союз племен на чолі з верховним вождем. Основне заняття — землеробство, частково скотарство.

АЗБЕ́СТ (грец. ἄσβεστος, букв. — невгасимий) — група волокнистих мінералів класу силікатів, здатних розщеплюватись на тонкі міцні волокна. З різновидів А. найбільше пром. значення має хризотил-А. — мінерал з групи *серпентину*, $Mg_6(OH)_8[Si_4O_{10}]$. Твердість 2—3. Колір зеленувато-жовтий, іноді білий. Блиск шовковистий. Вогнета луготривкий. Родовища хризотил-А. в СРСР відомі на Уралі, в Саянах, на Пн. Кавказі. Застосовують для виготовлення вогнетривких текст. виробів, як теплоізоляційний матеріал, у будівництві.

АЗБЕ́СТ — місто обласного підпорядкування Свердловської обл. РРФСР, на р. Великому Рефті (басейн Обі). Залізнична станція. 80 тис. ж. (1976). Центр азбестової пром-сті (на базі Баженовського родовища азбесту) — гірничо-збагачувальний комбінат, з-д азбестотех. виробів. Рефтинська ДРЕС. Н.-д. ін-т азбесту. В місті — науково-дослідний інститут азбесту; середні спеціальні навчальні заклади: гірничий технікум, медичне та музичне училища. Геологічний музей. А. утворений 1933.

АЗБЕ́СТОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості будівельних матеріалів, що охоплює видобування азбестової руди та виробництво *азбесту*. Із застосуванням його виготовляється понад 3000 видів продукції. Азбест широко використовують для виробн. покрівельних матеріалів, азбестоцементних труб, азбестотех. виробів для різних галузей машинобудування, в енергетиці, на залізнич. транспорті та ін. В Росії А. п. виникла у 18 ст. на Уралі. Великого розвитку набула А. п. в країні за роки Рад. влади (Урал, Казахстан, Тув. АРСР та ін.). Див. також *Азбестоцементна промисловість*.

АЗБЕСТОЦЕМЕ́НТ — будівельний матеріал, компонентами якого є *портландцемент*, азбестове волокно і вода. Міцність затверділого А. на стиск 28 ÷ 130 *МПа* (280 ÷ 1300 *кгс/см²*), на згин 16 ÷ 50 *МПа* (160 ÷ 500 *кгс/см²*), на розтяг 8,7 ÷ 25 *МПа* (87 ÷ ÷ 250 *кгс/см²*), об'ємна маса 1550 ÷ ÷ 1950 *кг/м³*. А.— довговічний, водонепроникний, морозо- і вогнестійкий матеріал. Виробляють його на листоформувальних та екструзійних (див. *Екструзія*) машинах. З А. виготовляють *азбестоцементні вироби і конструкції*.
К. Л. Бірюкович.

АЗБЕСТОЦЕМЕ́НТНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості будівельних матеріалів, підприємства якої виготовляють *азбестоцементні вироби і конструкції*. Осн. продукція: покрівельні матеріали (шифер), водопровідні й каналізаційні труби та сполучні муфти до них, облицьовувальні плитки, вентиляційні короби, електроізоляційні дошки, панелі для стін та ін. деталі і конструкції, виготовлені з застосуванням азбесту і цементу. Азбестоцементне виробн. виникло в кін. 19 ст. В Росії 1908 в Брянську збудовано з-д по виробн. покрівельних матеріалів. В 1913 діяли 2 напівкустарні підприємства. Практично А. п. створена за роки Рад. влади. За обсягом виробн. та випуском продукції А. п. на душу населення СРСР вийшов на 1-е місце в світі. В 1975 в країні вироблено 7840 млн. ум. плиток шиферу і 68,0 тис. ум. *км* азбестоцементних труб (1940 — відповідно 212 млн. ум. плиток і 1,3 тис. ум. *км* труб).

В УРСР перші з-ди по виробн. шиферу стали до ладу 1929 в Краматорську і 1932 в Києві. В 1950 введено в експлуатацію шиферний з-д у Харкові. За 1959—76 збудовано підприємства А. п. в Амвросіївці (див. *Амвросіївський цементний комбінат*), Здолбунові (див. *Здолбунівський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції), Балаклії (див. *Балаклійський цементно-шиферний комбінат* імені 50-річчя СРСР), Івано-Франківську. Введено додаткові потужності на діючих підприємствах. У 1975 в республіці вироблено 1153,6 млн. ум. плиток шиферу і 8,5 тис. ум. *км* азбестоцементних труб. В А. п. країни широко застосовується механізація і автоматизація виробничих процесів, зокрема приготування азбестоцементної маси, формування, профілювання та попереднього твердіння продукції, освоюється випуск нових видів продукції, поліпшується її якість. У десятій п'ятирічці (1976—80) накреслено дальше розширення потужностей галузі, зростання обсягу та асортименту азбестоцементних виробів, тех. переозброєння виробничих процесів.
О. М. Бойченко.

АЗБЕСТОЦЕМЕ́НТНІ ВИРОБИ І КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні вироби і конструкції з *азбестоцементу*. А з б е с т о ц е м е н т н і в и р о б и поділяють на листові (пресовані й непресовані, плоскі і профільні), трубні та екструзійні (див. *Екструзія*). Листові вироби бувають стінові, покрівельні, електроізоляційні та спец. призначення (вентиляційні короби, півциліндри, склепінчасті елементи тощо). Товщина листів 4 ÷ 20 *мм*, розмір — 3,6 × 1,5 *м*. До трубних виробів належать напірні, або водопровідні (робочий тиск до 1,5 *МПа*, або 15 *кгс/см²*), газопровідні (робочий тиск до 0,5 *МПа*, або 5 *кгс/см²*), безнапірні та *обсадні труби*. Максимальний внутр. діаметр труб 576 *мм*, довж.— 3 ÷ 6 *м*. Екструзійними виробами є *швелери* вис. 70 ÷ 170 *мм* і довж. 3 *м*. А з б е с т о ц е м е н т н і к о н с т р у к ц і ї виготовляють з азбестоцементних виробів. Розрізняють конструкції (мал.) з плоских листів — тришарові панелі і плити з твердим утеплювачем; шаруваті клеєні конструкції; каркасні панелі і плити з м'яким утеплювачем (каркас панелей роблять з азбестоцементних, залізобетонних або дерев'яних брусків чи металу); конструкції з гнутих профільних азбестоцементних елементів; конструкції, в яких осн. профільним елементом є швелер, тощо. З'єднують конструкції шурупами, заклепками або клеями. Азбестоцементні конструкції легкі (маса 1 *м²* конструкції з ефективним утеплювачем 50 ÷ 100 *кг*) і в багатьох випадках економічніші за залізобетонні.

З. І. Азгур.

З. І. Азгур.
Колискова. Гіпс. 1955.

Літ.: Желдаков Ю. Н. Производство прогрессивных асбестоцементных изделий и конструкций. М., 1974; Нациевский Ю. Д., Хоменко В. П., Заиончковский Б. Ф. Эффективные строительные материалы. К., 1974.
К. Л. Бірюкович.

АЗБОПЛА́СТИКИ — пластичні маси, в яких наповнювачем є *азбест*. Для виробн. А. використовують *феноло-формальдегідні смоли, меламіно-формальдегідні смоли*, фуранові і кремнійорганічні смоли та деякі ін. *полімери*. А. поділяють на шаруваті пластики — азботекстоліт, азбогетинакс та азболіт (наповнювачі — азбестові тканина, папір, картон) і волокнисті пластики — азбоволокніти (наповнювач — азбестове волокно). А. належать до термостійких *пластичних мас*, що довго зберігають мех. властивості при т-рі до 400° С. З них виготовляють хім. апаратуру, трубопроводи, колектори малогабаритних електр. машин тощо.

А́ЗБУКА [від назв перших слов. літер «аз» (а) та «буки» (б)] — 1) Те саме, що й *алфавіт*, абетка. 2) Назва початкового посібника для навчання грамоти. Див. *Буквар*. 3) Система умовних знаків: у музиці — нотна А., у телеграфії — телеграфна А. тощо. 4) П е р е н о с н о — основні, найпростіші початки будь-якої науки, справи; «азбучна істина» —всім відоме безумовне твердження.

АЗБУКО́ВНИКИ, алфавітники — анонімні рукописні збірники навчального, настановчо-виховного і довідкового характеру. А. відомі з 80-х рр. 13 ст. (новгородський А.). У 13—16 ст. А. були гол. чин. довідниками, в яких давалися пояс-

ЛѢКСІКОНЪ
СЛАВЕНОРОССКІЙ.
И ИМЕНЪ
ТЛЪКОВАНІЄ.

«Азбуковники». «Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе», виданий П. Берендою (1627). Титульний аркуш.

нення незрозумілих слів. Найбільшого поширення в Росії і на Україні А. набули в 16—17 ст. У 1627 в Києві письменник і друкар Памво *Беринда* випустив перший друкований А. «*Лексіконъ славеноросскій и именъ тлъкованіе*». В 17 ст. з'явились А., які мали характер навч. посібників. Ці А. містили азбуку, склади, граматику, відомості з різних наук тощо. Шкільні А. розширили обсяг знань у школах 17 ст., увівши до навчання елементи «світської освіти». До наших часів збереглося бл. 200 азбуковників.

«А́ЗБУЧНА ВІЙНА́» — боротьба прогресивної громадськості Сх. Галичини в 30—50-х рр. 19 ст. проти спроб австро-польської реакції латинізувати український алфавіт. Замінити укр. кириличну азбуку лат. алфавітом — «абецадлом» запропонував 1834 філолог Й. Лозинський. Проти цієї реакційної, шовіністичної концепції виступили члени «*Руської трійці*». Спроби губернатора Галичини 1859 законодавчим шляхом запровадити лат. алфавіт в укр. азбуку викликали протести громадськості Сх. Галичини, що їх підтримали відомі славісти Ф. *Міклошич* і П. *Шафарик*. Це примусило реакційні кола відмовитися від латинізації укр. писемності.

АЗГУ́Р Заїр Ісакович [н. 2 (15).I 1908, село Молчани кол. Вітебської губ.] — білоруський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1973), дійсн. член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1943. Вчився у ВХУТЕІНі в Ленінграді (1925—28) у М. *Манізера* та Київ художньому ін-ті (1928—29). Автор пам'ятників (В. І. Леніну в с. Кашині Моск. обл., 1957; Якубу Коласу в Мінську, 1972; погруддя О. Молодчого у Ворошиловграді), численних портретів героїв Великої Вітчизн. війни 1941—45, людей праці. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1948. Портрет та іл. с. 83.

АЗЕНКУ́Р — селище в департаменті Па-де-Кале (Франція), біля якого під час *Столітньої війни 1337—1453* англійські війська 25.X 1415 розгромили французьку армію. В результаті перемоги під А. Англія 1419 окупувала Пн. Францію, включаючи Париж.

АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКА МО́ВА — мова *азербайджанців*. Належить до огузької групи тюркських мов. А. м. в СРСР говорять близько 4,2 млн. чол. (1970, перепис), за кордоном — понад 5 млн. чол. (1975, оцінка). Найдавн. писемні пам'ятки — 11 ст. Сучас. літ. А. м. сформувалась у 19 ст. Діалекти А. м. об'єднують у східну, західну, північну й південну групи. Особливі групи становлять діалекти азербайджанців, які живуть за кордоном, а також у Груз. РСР та Вірм. РСР. Осн. риси А. м.: палатальний *сингармонізм*, граматична будова аглютинативна, широке вживання *післяйменників* і сполучників. Писемність до 1929 — на основі араб. алфавіту, 1929—39 — лат., з 1939 — рос. алфавіту. *Літ.:* Грамматика азербайджанского языка. Баку, 1971.

М. М. Ширалієв.

Герб Азербайджанської РСР

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Площа — 86,6 тис. км²

Населення — 5689 тис. чол. (1976)

Столиця — м. Баку

АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКА РАДЯ́НСЬКА СОЦІАЛІСТИ́ЧНА РЕСПУ́БЛІКА, Азербайджан.

Загальні відомості. Аз. РСР утворена 28.IV 1920. Розташ. на Пд. СРСР, у сх. частині Закавказзя. На Сх. омивається Каспійським м., на Пд. межує з Іраном і Туреччиною. А. належать деякі острови Каспійського м. До складу А. входять *Нахічеванська Автономна Радянська Соціалістична Республіка* і *Нагірно-Карабахська автономна область*. Поділяється на 61 район, має 60 міст і 125 с-щ міськ. типу.

Державний лад. Аз. РСР — радянська соціалістична держава, що входить до складу СРСР. Найвищий орган держ. влади і єдиний законодавчий орган Аз. РСР — однопалатна Верховна Рада Аз. РСР, що обирається строком на 5 років. Верховній Раді підзвітна обирана нею Президія Верховної Ради Аз. РСР — постійно діючий орган Верховної Ради республіки. Верховна Рада Аз. РСР утворює Уряд Аз. РСР — Раду Міністрів Аз. РСР — найвищий виконавчий і розпорядчий орган держ. влади республіки.

Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом Нахіч. АРСР є Верховна Рада Нахіч. АРСР; вона обирає Президію Верховної Ради Нахіч. АРСР та утворює уряд — Раду Міністрів Нахіч. АРСР. Місцевими органами держ. влади в Нагірно-Карабах. авт. обл., районах, містах, селищах, селах Аз. РСР є відповідні Ради народних депутатів, що обираються строком на 2,5 роки. Всі Ради народних депутатів Аз. РСР обирають громадяни, які досягли 18 років, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Найвищий судовий орган республіки — Верховний Суд Аз. РСР, який Верховна Рада Аз. РСР обирає строком на 5 років.

Природа. Берегова лінія А. розчленована мало. Найбільший п-ів — Апшеронський, затоки — Апшеронська, Кірова (Кизилагач) та Бакинська бухта; Апшеронський та Бакинський архіпелаги. Близько половини території республіки — гори та передгір'я. На Пн. простягаються хребти *Великого Кавказу* — Головний, або Вододільний (вис. у межах республіки до 4466 *м*, г. Базардюзю), та Боковий. На Зх. і Пд. Зх.— система *Малого Кавказу*: хребти Шахдагський, Муровдаг (вис. до 3724 *м*, г. Гямиш), Карабахський та Карабахське нагір'я. На Пд. Сх.— Талишські гори (вис. до 2477 *м*). Внутр. частина А. зайнята Куро-Араксинською низовиною (поділяється на Ширванську, Мільську та Муганську рівнини). Вздовж морського узбережжя лежать Самур-Дівічинська (на Пн. Сх.) і Ленкоранська (на Пд. Сх.) низовини. Корисні копалини: нафта, природний газ (*Бакинський нафтогазоносний район*), а також заліз., молібденова, мідна руди, алуніт, кам. сіль та ін.; багато мінеральних і термальних джерел; родовище лік. нафти. Клімат різноманітний: на Куро-Араксинській низовині — сухий субтропічний (пересічна т-ра січня +1°, липня +26°; опадів 200—400 *мм* на рік), на Ленкоранській низовині — вологий субтропічний (опадів 1400—1700 *мм*), у передгірних і гірських районах — помірний, помірно холодний і холодний (пересічна т-ра січня від 0 до —10°, липня — від +20 до +10° і нижче; опадів від 400 до 1300 *мм*). Гол. ріка — *Кура* з притоками *Араксом* і Алазані, які використовуються для зрошення та одержання гідроенергії. На Курі створено Мінгечаурське водосховище. На низовинах переважають сіроземи й лучні грунти, в т. ч. солончаки з напівпустельною і степовою рослинністю, на Ленкоранській низовині — жовтоземи, в передгір'ях — коричневі й каштанові, в горах — бурі гірсько-лісові та гірсько-лучні грунти. Рослинність А. різноманітна (понад 4100 видів). Схили гір (особливо пд. схили Великого Кавказу) вкриті широколистяними лісами (бук, граб, дуб), ближче до вершин переважають субальпійські й альпійські луки. На сх. схилах Талишських гір — реліктові ліси з каштанолистого дуба, альбіції, залізного дерева, хурми та ін. Фауна А. налічує бл. 12 тис. видів. Тут водяться численні гризуни, гієна, антилопа-джейран, вовк, шакал, наземні черепахи, фазани, кеклик, стрепет та ін.; в гірських лісах — кабан, леопард, бурий ведмідь, рись, гірський козел, козуля, білка тощо. Акліматизовано нутрію, єнотовидного собаку. В А.— 8 заповідників: *Кизилагачський заповідник, Туріанчайський заповідник,* Гек-Гельський, Ширванський, *Закатальський заповідник,* Басутчайський, Піркулінський та Гірканський.

Населення. Осн. населення — *азербайджанці* (73,8%, 1970, перепис). Живуть також росіяни, вірмени, лезгини, євреї, татари, аварці, українці, грузини, тати та ін. Пересічна густота населення — бл. 66 чол. на 1 км². 52% населення (на 1.I 1976) живе в містах. Найбільші міста: *Баку, Кіровабад, Сумгаїт*.

Історія. Тер. А. населена з раннього палеоліту. Зародком перших держ. утворень на тер. А. стали племінні союзи манеїв, мідян. У 1-му тис. до н. е. на тер. А. жили племена *каспіїв,* кадусіїв, албанів. Племінні союзи манеїв у 9 ст. до н. е. утворили д-ву Мана (столиця — м. Ізірту). В 70-х рр. 7 ст. до н. е. на півдні А. і на тер. сусідніх країн виникла Мідійська д-ва. В серед. 6 ст. до н. е. Мідія розпалася під ударами давньоперс. д-ви *Ахеменідів*. Після розгрому останньої *Александром Македонським* у кін. 4 ст. до н. е. на тер. А. виникла д-ва Атропатена (Атрпатакан, Адербайган, Азербайджан) із столицею м. Газакою. На тер. сучас. А. і Пд. Дагестану на межі н. е. утворилася д-ва Албанія (лив *Албанія Кавказька*). В 3—5 ст. в А. в основному склалися феод. відносини. Встановлювалися торг. зв'язки з слов. племенами. З серед. 3 ст. А. перебував під владою іран. д-ви *Сасанідів*. У 4 ст. тер. А. стала ареною руйнівних воєн між Римською імперією та Іраном. Населення А. не раз виступало проти завойов-

ників. У кін. 5 — на поч. 6 ст. в А. почався *маздакітський рух*. На поч. 8 ст. А. був підкорений араб. Халіфатом. Проти Халіфату й місц. феодалів спалахнула сел. війна (див. *Бабека повстання*). В 2-й пол. 9 — 1-й пол. 10 ст., в умовах розкладу араб. Халіфату, в А. утворився ряд феод. д-в, серед яких виділялися володіння Ширваншахів і Шеддадидів. Посилювалися зв'язки А., як і всього Кавказу, з Київською Руссю. В серед. 11 ст. А. зазнав навали *сельджуків*. Після ослаблення влади сельджуків у 12 ст. підносяться д-ви Ширваншахів, *Ільдегізидів* та ін. В 11—13 ст. в основному сформувалася азерб. народність. Монг.-тат. навала в 30-х рр. 13 ст. спустошила країну і надовго затримала її істор. розвиток. Сваволя монг.-тат. знаті, тяжкі податки викликали ряд антимонг. і антифеод. виступів. У 1387 на тер. А. вдерлися війська *Тімура*. В кін. 14—15 ст. з падінням влади монголів зміцніла д-ва Ширваншахів. Посилювалися торг.-екон. й дипломатичні зв'язки А. з Руссю. На поч. 16 ст. на азерб. землях утворилася д-ва *Сефевідів*. Вона об'єднувала майже всі землі А., що сприяло піднесенню госп. і культурного життя, полегшувало боротьбу народу проти іноз. завойовників. Однак зміни напряму світових торговельних шляхів, війни між Сефевідською д-вою і Туреччиною, феодальні міжусобиці призвели до затримання темпів соціально-екон. розвитку країни. У кін. 16 ст. А. почав перетворюватися на одну з окраїн Ірану. В 16—17 ст. А.— арена нескінченних воєн між Іраном і Туреччиною. Азерб. народові доводилося вести боротьбу як проти місц. феодалів, так і проти іноз. гнобителів. У 30-і рр. 17 ст. прославився нар. герой Кер-огли — керівник одного з сел. загонів. У 2-й пол. 18 ст. на тер. А. склалося бл. 15 держ. утворень. Феод. роздробленість гальмувала розвиток продуктивних сил країни, робила її беззахисною перед постійною загрозою агресії з боку Ірану й Туреччини. За цих умов у А. зростала і зміцнювалася політ. орієнтація на Росію. В 1803—05 до Росії мирним шляхом приєдналися азерб. ханства: Карабахське, Шекинське, Ганджинське. За Гюлістанським (1813) і Туркманчайським (1828) мирними договорами між Іраном і Росією Пн. А. увійшов до складу Росії, Пд. А. лишився під владою Ірану. Приєднання Пн. А. до Росії врятувало А. від навал іранських і турецьких феодалів, внутрішніх феод. міжусобиць, поклало край феод. роздробленості, сприяло розвиткові економіки й культури. В 1870 в А. здійснено обмежену сел. реформу. В країні значною мірою зберігалися залишки феод.-патріархальних пережитків. Розвиток капіталістичної пром-сті, особливо нафтової, сприяв зростанню пром. пролетаріату та буржуазії. Створювались умови для консолідації азерб. народності в бурж. націю. Поява пролетаріату і поширення марксизму внесли якісні зміни в нац.-визвольний рух азерб. народу. В 70-х рр. 19 ст. відбулися перші робітн. страйки. В кін. 90-х рр. 19 ст. з'явилися с.-д. гуртки. В 1901 в Баку виникла група газ. «*Искра*», комітет РСДРП ленінсько-іскрівського напряму, який керував демонстраціями і страйками (див. *Бакинські страйки*). В 1903 с.-д. орг-ції об'єдналися в Кавказький союзний комітет РСДРП. У 1904 при Бакинському комітеті РСДРП було створено групу «Гуммет» («Енергія»). Трудящі А. брали активну участь у революції 1905—07.

Після приєднання А. до Росії значно посилилися його зв'язки з Україною. Чимало вихідців з неї влилися в багатонац. пролетаріат Баку. Азерб. студенти в кін. 80-х рр. 19 ст. були учасниками революц. виступів у Київському ун-ті. Революціонери-марксисти з України брали участь у створенні й діяльності більшовицьких орг-цій А. Парт. орг-ції Києва, Харкова, Одеси, Полтави та ін. міст систематично одержували видання бакинської підпільної друкарні «Ніна». Укр. пролетаріат не раз виявляв солідарність зі страйками бакинських робітників.

Після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 в ряді міст А. виникли Ради робітн. депутатів. Велика Жовтн. соціалістич. революція визволила азерб. народ від соціального й нац. гніту. 31.X (13.XI) 1917 в Баку проголошено Рад. владу. Її встановлення в А. відбувалося в запеклій боротьбі проти білогвардійців та азерб. буржуазії. У березні 1918 в Баку націоналістична контрреволюція (див. «*Мусават*») вчинила антирад. заколот, який ліквідували частини Червоної Армії і Каспійська військ. флотилія при активній підтримці революц. робітників. 25.IV 1918 створено Бакинський раднарком, декрети якого були спрямовані на соціалістичні перетворення в А. Внаслідок зради місцевих бурж. націоналістів з 4.VIII по 14.IX 1918 Баку окупували англ. інтервенти, з 15.IX — турецькі війська, яких у листопаді 1918 знову змінили англ. окупанти. Було сформовано маріонетковий бурж.-націоналістичний «уряд». 20.IX 1918 поблизу Красноводська іноз. та місцева контрреволюція розстріляла керівників азерб. пролетаріату — 26 *бакинських комісарів*. У лютому 1920 в Баку нелегально проходив I з'їзд комуністичних орг-цій, що прийняв рішення про утворення Азербайджанської комуністичної партії (більшовиків). В роки громадян. війни на польс. і врангелівському фронтах бився 1-й Бакинський робітн. полк. 28.IV 1920 після повалення мусаватиського «уряду» влада перейшла до Азревкому, який проголосив А. Радянською Соціалістичною Республікою. 30.IX 1920 між Аз.РСР і РРФСР укладено військ. і фін.-екон. союз. 12.III 1922 А. ввійшов до *Закавказької федерації*, 30.XII 1922 в її складі — до Союзу РСР. У складі Аз. РСР утворено Нагірно-Карабах. а. о. (7.VII 1923) і Нахічеванську АРСР (9.II 1924). 5.XII 1936 А. ввійшов до Союзу РСР на правах союзної республіки.

За роки передвоєнних п'ятирічок в А. здійснено соціалістичну індустріалізацію, колективізацію с. г., культурну революцію. Зміцніли екон. і культ. зв'язки А. з братніми союзними республіками, зокрема з УРСР. Широко розгорнулося соціалістичне змагання між нафтовиками Баку і шахтарями Донбасу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудящі А. разом з усіма народами Рад. Союзу героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників на фронті, самовіддано працювали в тилу. За мужність у боях понад 170 тис. воїнів-азербайджанців нагороджено орденами й медалями, 120 із них удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. 8 — за участь у битві за Дніпро. Сотні прізвищ азербайджанців — учасників партиз. руху на Україні відзначено в наказах Укр. партизанського штабу. В післявоєнні п'ятирічки робітн. клас, колгоспники, інтелігенція А. під керівництвом КПРС разом з трудящими всієї країни успішно працювали над завершенням побудови соціалізму в країні, дальшим розвитком економіки і культури республіки. В умовах розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР трудящі А., як і всіх республік Рад. Союзу, створюють матеріально-тех. базу комунізму. А. нагороджено двома орденами Леніна (1935, 1964), орденом Жовтневої Революції (1970), орденом Дружби народів (1972).

Комуністична партія Азербайджану створена в лютому 1920 під назвою Азербайджанська комуністична партія (більшовиків) — АКП(б). З жовтня 1952 має сучас. назву. На 1.I 1976 налічувала 287 823 члени і кандидати в члени партії. Черговий, XXIX з'їзд відбувся 28—30.I 1976. Перший секретар ЦК Компартії Азербайджану (з 1969) — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС Г. А. *Алієв*.

ЛКСМ Азербайджану засновано в липні 1920. На 1.I 1976 в її лавах було 647 315 комсомольців.

Профспілки Азербайджану на 1.I 1976 налічували 1657,6 тис. членів.

К. Я. Мухтаров, Р. А. Курбанов.

Народне господарство. А.— індустріальна республіка з розвинутим багатогалузевим с. г. Нар. г-во А. є складовою частиною *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. А. виділяється розвинутими нафтовою і газодобувною пром-стю та пов'язаними з ними хімічною і нафтохім. пром-стю і машинобудуванням. Загальносоюзне значення має також шовкова, текст., виноробна і плодоовочеконсервна пром-сть. У с.г. найбільш розвинуті бавовництво, виноградарство, овочівництво, садівництво, шовківництво, тютюнництво, вирощування чайного листу та пасовищне скотарство. В 1975 у валовому сусп. продукті республіки на пром-сть припадало 63,9%, с. г.— 14,7%, будівництво — 11,3%, транспорт і зв'язок — 3,8%. Капіталовкладення в нар. г-во А. 1975 становили 1591 млн. крб. (1965—827 млн. крб.).

Продуктивність праці 1975 зросла проти 1965: в пром-сті — в 1,7, в с. г. — в 1,5, в будівництві — в 1,5 раза. Нац. доход республіки збільшився за 1966—75 в 1,84 раза. Виплати й пільги з сусп. фондів споживання зросли за 1971—75 на 49%, роздрібний товарооборот — на 35%. За цей час введено в дію 6915 тис. $м^2$ житл. площі.

П р о м и с л о в і с т ь. У структурі пром-сті А. переважає важка індустрія. Провідні галузі: нафтова, газова, хім., маш.-буд., металообробна, буд. матеріалів та електроенергетика. Розвинута легка й харчова промисловість. Електроенергетика представлена Мінгечаурською, Варваринською, Тертерською, Араксинською, Зейхурською ГЕС, Північною та Алі-Байрамлинською ДРЕС і теплоелектроцентралями. Будуються (1977) Новоазербайджанська ДРЕС і Шамхорська ГЕС. Нафту видобувають на Апшеронському п-ові, Куро-Араксинській низовині та на мор. промислах у *Каспійському морі* (Нафтові Камені, ім. О. П. Серебровського та ім. Н. Наріманова); газ — гол. чин. у Карадаг-Дуванинському та Зиря-Гюргянському районах. Нафто- й газопереробна пром-сть зосереджена переважно навколо Баку. На її базі хім. й нафтохім. пром-сть виробляє мінеральні добрива, сірчану к-ту, каустичну соду, синтетичний каучук, шини, сажу тощо (Сумгаїт, Сальяни, Нефтечала, Мінгечаур, Баку). Машинобудування й металообробка спеціалізуються здебільшого на виготовленні нафт. устаткування (²/₃ загальносоюзного виробн.), електротех. виробів (електродвигунів, трансформаторів, кабеля та ін.), радіоелектронної апаратури, приладів.

Розвинуті с.-г. машинобудування, суднобудування, виробн. устаткування для харч. і буд. матеріалів пром-сті. Осн. центри: Баку, Кіровабад, Мінгечаур, Степанакерт, Нахічевань, Куба. Видобувають і збагачують сірчаний колчедан, залізну й поліметалеві руди (Дашкесан, Алунітдаг, Чирагідзор та ін.). Чорна й кольорова металургія представлена з-дами: трубопрокатним і алюмінієвим (Сумгаїт), алюмінієвим (Кіровабад) і сталевих канатів (Баку). Виробн. буд. матеріалів: цементу, азбестоцементних виробів (Баку, Тауз), шиферу, буд. фаянсу, віконного скла тощо. Серед галузей легкої пром-сті найбільш розвинуті бавовняна (Баку, Кіровабад, Мінгечаур), шовкова (Шекі, Степанакерт), вовняна (Баку, Кіровабад), трикотажна, швейна, шкіряно-взут. (Баку, Кіровабад, Степанакерт), виробн. килимів (Кіровабад, Куба). В харчосмаковій пром-сті виділяються м'ясна й молочна, маслороб на й сироварна, тютюново-ферментаційна, борошномельна, виноконьячна, чайна, плодоовоче- й рибоконсервна галузі. Її осн. центри: Баку, Кіровабад, Геокчай, Худат, Нефтечала, Наріманабад, Ленкорань, Нахічевань, Шекі.

Виробництво основних видів промислової продукції Азербайджанської РСР

Продукція	Одиниця виміру	1913	1940	1970	1975
Електроенергія	млрд. *квт·год*	0,1	1,8	12,0	14,7
Газ	млн. $м^3$	—	2498	5521	9890
Сталь	тис. *т*	—	23,7	732,6	825
Прокат чорних металів готовий	»	—	8,5	585,0	670,2
Мінеральні добрива (в ум. одиницях)	»	—	—	580,0	896,0
Насоси глибинні	тис. шт.	—	31,2	77,0	85,1
Цемент	тис. *т*	46	112	1409	1398
Тканини бавовняні	млн. пог. *м*	11,9	49,1	132,9	125,5
Тканини шовкові	»	—	0,2	18,5	31,7
Тканини вовняні	»	—	0,5	8,5	12,4
Консерви	млн. ум. банок	1,0	20,0	184,7	294,6
Вино виноградне	тис. *дкл*	824	906	4222	6721

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. За роки Рад. влади в А. створено велике механізоване с. г. Заг. обсяг його продукції 1975 зріс проти 1913 в 5,4 раза, а порівняно з 1970 — на 34%. На поч. 1976 в республіці було 867 колгоспів і 496 радгоспів. Понад 80% валової продукції землеробства одержують на зрошуваних землях (1141 тис.

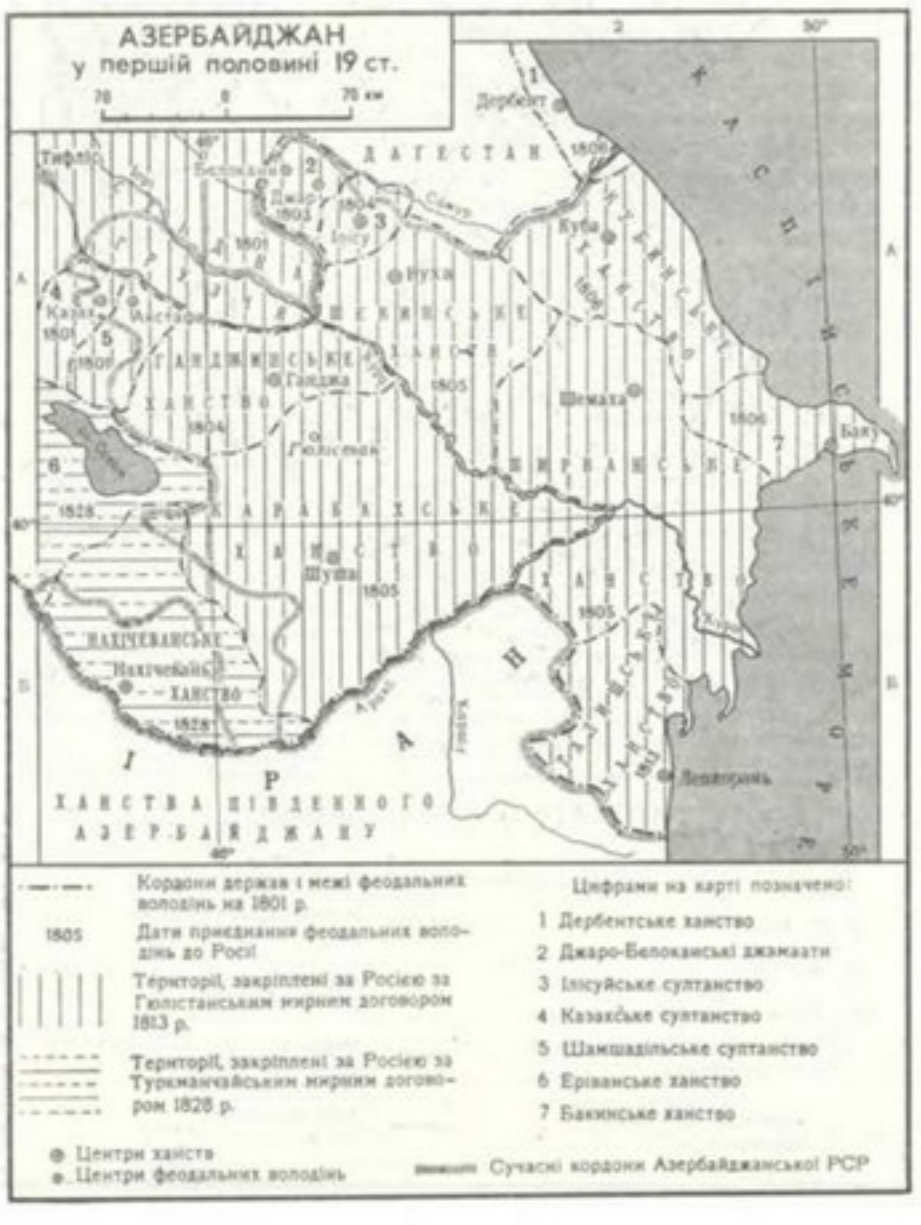

Посівні площі сільськогосподарських культур (тис. *га*)

	1940	1975
Уся посівна площа	1124	1310
Зернові культури,	797	611
у т. ч. пшениця	471	412
кукурудза (зерно)	10	12
Технічні культури,	213	231
в т. ч. бавовник	188	211
Картопля	22	17
Овочі	14	38

га, 1975). Найбільші канали: Верхньоширванський, Верхньокарабахський і Самур-Апшеронський; водосховища: Джейран - Батанське, Акстафинське, Арпачайське, Араксинське. Однією з провідних галузей с. г. республіки є бавовництво. Посіви бавовнику зосереджені переважно на Куро-Араксинській низовині та в Приараксинській долині. В передгір'ях Великого й Малого Кавказу вирощують високоякісні сорти тютюну, на Ленкоранській низовині — чай. Із зернових, посіви яких зосереджені гол. чин. у передгір'ях Великого й Малого Кавказу та на Пд. Муганської рівнини, переважає пшениця. Вирощують також кукурудзу, ячмінь, рис. А.— одна з всесоюзних баз раннього овочівництва. Розвинуті садівництво й виноградарство. В 1975 площа плодоягідних насаджень досягла 147 тис. *га* (1940 — 37 тис. *га*), виноградників — відповідно 178 і 33. Поширені субтропічні культури: гранат, інжир, айва, японська хурма, мигдаль. Тваринництво А. м'ясо-вовнового і м'ясо-мол. напрямів. Поголів'я (тис., 1.I 1976): великої рогатої худоби — 1667 (у т. ч. корів — 622), свиней — 135, овець і кіз — 5128. Велике значення має напівтонкорунне вівчарство (в передгір'ях Великого й Малого Кавказу, на Прикуринській і Ленкоранській низовинах). Поширене шовківництво (Нахіч. АРСР). У 1975 було вироблено: м'яса (в забійній вазі) — 115 тис. *т*, молока — 658 тис. *т*, яєць — 578 млн. шт., вовни — 9,5 тис. *т*. Парк с.-г. машин становив (тис. шт., 1975): тракторів (фіз. одиниць) — 30,8, зернозбиральних комбайнів — 4,4, бавовнозбиральних — 0,3.

Валовий збір основних сільськогосподарських культур (тис. *т*)

	1940	1965	1975
Зернові культури,	567	645	893
у т. ч. пшениця	298	446	629
рис	48,5	17,3	2,9
Бавовна-сирець	154	335	450
Овочі	63	271	604
Плоди і ягоди	115	82	152
Виноград	81	158	706
Чайний лист (сортовий)	0,24	8,2	13,1

В республіці широко здійснюється спеціалізація і концентрація с.-г. виробн. на основі *міжгосподарського кооперування* і *агропромислової інтеграції*. На кін. 1975 в А. створено 102 міжгосп. підприємства та об'єднання, в т. ч. будівельних — 50, тваринницьких — 46.

Транспорт. У заг. вантажообороті республіки 61% припадає на залізнич. транспорт. Довжина з-ць заг. користування на кін. 1975 становила 1,85 тис. *км*. Майже всі з-ці електрифіковано. Велике значення має мор. транспорт. Діє мор. поромна переправа між Баку і Красноводськом. По р. Курі — судноплавство. Довж. автошляхів (1975) — 22,1 тис. *км*, у т. ч. 14,7 тис. *км* з твердим покриттям. Авіалінії сполучають А. майже з усіма великими пром. центрами СРСР. Трубопровідний транспорт: нафтопроводи Баку — Батумі (перший у Рад. Союзі) і Алі-Байрамли — Баку та газопроводи Карадаг — Акстафа з відгалуженнями на Тбілісі і Єреван, Карадаг — Сумгаїт та ін. У Баку — метрополітен. В Основних напрямах розвитку народного господарства СРСР на 1976—80 роки передбачено: збільшити в Аз. РСР обсяг пром. продукції в десятій п'ятирічці на 37—41% (прискорене зростання електротехнічної, хім. і нафтохім. пром-сті), середньорічний обсяг валової продукції с. г.— на 18—21%; довести 1980 виробн. бавовни-сирцю до 600 тис. *т*; забезпечити розвиток курортів і туристичних баз. *А. М. Гаджі-заде.*

Охорона здоров'я. В 1975 в А. налічувалося 54,8 тис. лікарняних ліжок — 9,6 ліжка на 1 тис. ж. (1913 було 1,1 тис. ліжок — 0,47 ліжка на 1 тис. ж.), мед. допомогу подавали 16,5 тис. лікарів — 1 лікар на 345 ж. (1913 — 353 лікарі, тобто 1 лікар на 6,6 тис. ж.) та 46,5 тис. чол. серед. мед. персоналу. Мед. кадри готують в Азерб. мед. ін-ті та в 17 серед. мед. навч. закладах. У 1975 в А. було 6,1 тис. колективів фізкультури, в яких налічувалось 929 тис. чол. Відомі бальнеологічні курорти — Нафталан, Істісу; кліматичні — Шуша, Мардакян, Більгя, Бузовна та Бакинська «Зона здоров'я» на Апшеронському півострові.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. До Великої Жовтн. соціалістич. революції серед населення А. було 90,7% неписьменних. У 1914/15 навч. році у поч. школах діти-азербайджанці становили 36,1% учнів, у середніх — 11%. Дівчаток-азербайджанок у школах було менше 2 тис. У дореволюц. А. налічувалося лише 3 серед. спец. навч. заклади, вузів не було. За роки Рад. влади А. став республікою суцільної письменності. В 1975/76 навч. р. у 4,6 тис. загальноосв. шкіл усіх видів навчалося 1,7 млн. дітей. В А. функціонують респ. Палац піонерів і школярів, будинки піонерів, станції юних техніків, натуралістів і туристів, спортивні школи. В 78 серед. спец. навч. закладах налічувалося 72,3 тис. учнів, у 17 вузах — 99 тис. студентів. Найбільші вузи: *Азербайджанський університет* імені С. М. Кірова, ін-ти нафти й хімії, інженерно-будівельний, рос. мови і л-ри ім. М. Ф. Ахундова та ін. У 1975 профес.-тех. уч-ща підготували 42,9 тис. робітників. На 1000 чол., зайнятих у нар. г-ві А., вищу й середню (повну й неповну) освіту мають 775 чол. (1976). У республіці працюють *Академія наук Азербайджанської РСР* (в її складі 53 академіки і 49 членів-кореспондентів, 1977), 131 наук. установа (разом з вузами; 1976). Усього в А. 20,6 тис. наук. працівників, з них 0,8 тис. докторів, 6,9 тис. кандидатів наук (1974). В А.— 3,5 тис. масових б-к з фондом 26,7 млн. одиниць зберігання; 14 театрів; 2,8 тис. клубних установ; 2,2 тис. кіноуста-

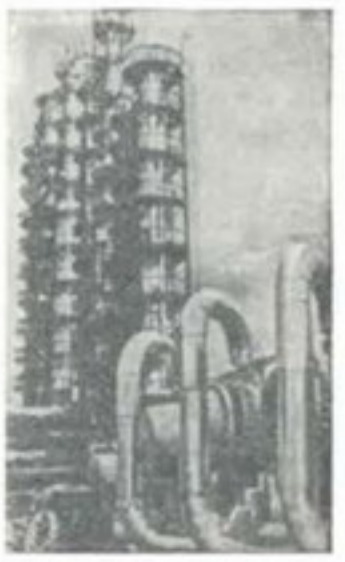

1. Нафтохімічний комбінат. Сумгаїт. 2. Гідровузол на річці Ленкораньчай. 3. Станція Бакинського метрополітену «Нізамі».

М. А. Азізбеков.

новок; 40 музеїв (зокрема, філіал Музею В. І. Леніна, Музей історії Азербайджану, Музей мистецтв ім. Р. Мустафаєва та ін.).

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1975 в А. видано 1156 книг і брошур заг. тиражем 11,3 млн. примірників, зокрема азерб. мовою 799 заг. тиражем 9,1 млн. примірників. Виходять 117 газет і 123 журнали та ін. видання заг. річним тиражем 553 млн. примірників (1975). Друковані органи ЦК Компартії Азербайджану: газ. «Вышка» і «Совет кенді» («Радянське село»), журн. «Азербайджан комуністі». Друковані органи ЦК Компартії Азербайджану, Верховної Ради і Ради Міністрів Аз. РСР: газети «Комуніст» (азерб. та вірм. мовами), «Бакинский рабочий». У 1926 в Баку почалися перші радіопередачі, з 1956 працює респ. телецентр.

Література А.— одна з найдавніших л-р Сходу. Збереглося багато пам'яток усної народної творчості. Перше відоме писемне літ. джерело азерб. народу — епос «Кітабі Деде Коркуд» (10—11 ст.). Л-ра 11—12 ст. створювалася гол. чин. фарсидською мовою (поети Катран Тебрізі, Абуль-Ала Ганджеві, Фелекі Ширвані, *Хагані*, поетеса Мехсеті Гянджеві). Вершина азерб. поезії 12 ст.— твори *Нізамі Гянджеві*. На 13—14 ст. припадає творчість поетів Авхеді Марагаї, Зюльфігар Ширвані, Ассар Тебрізі та ін.; 15—16 ст.— *Несімі*, шаха Ісмаїла Хатаї, *Хабібі*, М. *Фізулі*; 17—18 ст.— Саїба Тебрізі, Месіхі, Відаді, Вагіфа. В 1-й пол. 19 ст. під впливом передової рос. культури розвинулася реалістично-просвітительська л-ра, спрямована проти деспотизму і реліг. фанатизму. Представниками її були: А. *Бакіханов*, І. Куткашенський, *Вазех*. Особливе місце серед письменників 19 ст. належить Мірзі Фаталі *Ахундову*. В жанрі сатиричної поезії працювали Касумбек Закір, *Сеїд Азім Ширвані*, ліричної — поетеса Хуршидбану Натаван, драматургії — Наджар-бек *Везіров*, Джаліл *Мамедкулізаде*, А. *Ахвердов*, Н. Наріманов, С. С. *Ахундов*. У 1906 почав виходити сатиричний журн. «Молла Насреддін», на сторінках якого виступав революц. поет-сатирик А. *Сабір*. Романтична поезія представлена творами А. Сіххата, М. Хаді. Особливого розквіту нац. культура набула після встановлення Рад. влади в А. В створенні азерб. рад. л-ри взяли участь і письменники старшого покоління: Дж. Мамедкулізаде, А. Ахвердов, М. Гусейн та ін. Значний внесок у нац. л-ру зробили основоположник азерб. рад. драматургії Дж. *Джабарли*, нар. поет республіки С. *Вургун*. В жанрі драматургії виступали М. *Ібрагімов*, І. *Ефендієв*, С. Рахман, Е. *Мамедханли*, С. *Рустам*, І. Касумов та ін.; прози — С. *Рагімов*, М. Гусейн, А. Абульгасан, *Шаїк*, *Мір Джалал*, А. *Велієв* та ін.; поезії — С. Рустам, Р. *Рза*, М. *Рагім*, А. Джаміль, О. Саривеллі, З. Халіл, М. Дільбазі та ін. Відомі праці з літ. критики і літературознавства Г. Арасли, Аріфа, М. *Рафілі*, С. Мумтаза, А. Мірахмедова, Ф. Касімзаде, М. Кулізаде, А. Султанли, К. Талибзаде, Дж. Хандана, А. Шаріфа. За р жки Рад. влади розквітла поезія нар. співців — ашугів.

Л-ри укр. і азерб. народів єднає давня дружба. В 2-й пол. 19 ст. М. *Гулак* та О. *Навроцький* — члени *Кирило-Мефодіївського товариства* — перекладали рос. мовою поеми М. Фізулі, Нізамі Гянджеві та ін. Азерб. л-ру давнього періоду досліджував укр. вчений-сходознавець А. *Кримський*. У 1906 в Баку відбувся перший шевченківський вечір, згодом такі вечори стали традицією. Літ. зв'язки між двома народами розширились і зміцніли за роки Рад. влади. Азерб. мовою перекладено твори укр. класиків Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Панаса Мирного та укр. рад. письменників П. Тичини, М. Рильського, Ю. Яновського, О. Корнійчука, О. Гончара та ін. Укр. мовою перекладено твори класиків азерб. л-ри і азерб. рад. письменників М. Фізулі, Нізамі Гянджеві, М. Гусейна, М. Джалала, С. Вургуна, М. Ібрагімова та інших. Спілка письменників — з 1932.

Архітектура. На тер. А. збереглися найдавніші пам'ятки архітектури: поховальні споруди — *дольмени, кромлехи, менгіри*, фортеці часів неоліту та бронзового віку. Від ранньофеод. доби — оборонні (фортеця в Чирах-Кала, 6 ст.) та християнські культові (круглий храм у Лекіті, 5—6 ст.) споруди. В 11—13 ст. в А. склалися архіт. школи: нахічеванська й ширвано-апшеронська. Поряд з феод. замками й мечетями будуються мавзолеї (Юсуфа, 1162, і Моміне-хатун, 12 ст., будівничий Аджемі). В 14—15 ст. поширюються склепінчасті та купольні конструкції, в оздобленні — геометричний орнамент, різьблення на камені (*Ширваншахів палац* у Баку, 15 ст.; Блакитна мечеть у Тебрізі, 1465). В 16—18 ст. будуються *караван-сараї*, лазні, мости, розвиваються міста. Найвідоміші пам'ятки цього періоду — архіт. комплекс в Ардебілі (16—17 ст., будівничий Шейх Бахаад-дін), палац ханів у *Шекі* (18 ст.) та ін. Після входження пн. областей А. до складу Росії (19 ст.) в будівництві стає помітним вплив рос. і зх.-європ. арх-ри. За роки Рад. влади проведено великі роботи щодо генеральної реконструкції Баку, в яких брали участь видатні рос. і азерб. архітектори (брати *Весніни*, О. В. *Щусєв*, С. А. *Дадашев*, М. А. *Усейнов* та ін.). Серед будівель 20—30-х рр.— Палац друку (арх. С. С. Пен), готель «Інтурист» (арх. О. В. Щусєв); 30—40-х рр.— Музей ім. Нізамі, будинок консерваторії (обидва — архітектори С. А. Дадашев і М. А. Усейнов); у післявоєнні роки — Будинок Уряду (архітектори Л. В. Руднєв, В. О. Мунц), театр ім. М. Азізбекова (арх. Г. М. Алізаде) — всі в Баку, та ін. Виросли нові міста — Мінгечаур, Сумгаїт, Дашкесан. Спілка архітекторів Аз. РСР — з 1936.

Образотворче мистецтво. На тер. А. виявлено глиняні й кам'яні фігурки тварин 2—1-го тис. до н. е. (розкопки Кюльтепе в Нахіч. АРСР), кераміку (розкопки Мінгечаура). Знайдено наскельні зображення тварин, людей, сцени полювання, культових обрядів (Кобустан, Гямі-Кая), прикраси з бронзи. В період середньовіччя розвивається скульптура (бронзові грифони, кам'яні фігурки). Після араб. завоювання в містах А. поширилося виробн. полив'яної кераміки, різьблення на камені, каліграфія. Високого рівня досягло мистецтво оформлення рукописної книги, зокрема *тебрізької школи мініатюри* 13—16 ст., і килимарство. У 18 ст. розвивається настінний живопис (палац ханів у Шекі, житл. будинки в Ордубаді, Шуші). В 19 ст. традиції мініатюрного живопису продовжуються в настінних розписах і в портреті (майстри Уста Гамбар Карабагі, Мірза Кадим *Ерівані*, Мір Мохсун *Навваб*). Піднесення революц. руху на поч. 20 ст. сприяло розвиткові реалістичних форм образотворчого мист., появі нових жанрів (сатирична графіка, ілюстрація, плакат). Основоположниками реалістичного мистецтва А. були А. *Азімзаде* і Б. *Кенгерлі*. Після перемоги Рад. влади в А. зароджуються такі жанри сучас. образотворчого мист., як тематичний живопис, портрет, пейзаж, монументальна скульптура, станкова графіка. В 1920 в Баку відкрито художню школу. За планом *монументальної пропаганди* створюється пам'ятник поетові Сабіру (Я. Кейліхіс) та ін. У 20 — на поч. 30-х рр. працювали живописці А. Рзакулієв, С. Саламзаде, Ш. Мангасаров, графіки Е. Гаджієв, Г. Халіков, І. Ахундов, скульптори П. *Сабсай*, І. Гулієв, Ф. *Абдурахманов*, Дж. Карягди, театр. художники Р. Мустафаєв, Н. Фатуллаєв, Г. Мустафаєв. У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 художники А. надають перевагу агітаційним формам образотворчого мист. В післявоєнні роки розвивається монументальна скульптура. В Кіровабаді та Баку споруджуються пам'ятники Нізамі (Ф. Абдурахманов), монументи В. І. Леніну в Баку (Дж. Карягди), Сумгаїті (О. Ельдаров і Г. Мамедов), Степанакерті (С. Кулієв, М. Міркасімов), пантеон «26 бакинських комісарів» (І. Зейналов, Н. Мамедов) та ін. Живописці М. *Абдуллаєв*, Б. Алієв, С. Бахлулзаде, М. Мірзазаде, Л. Фейзуллаєв, К. Ханларов створюють тематичні полотна, пейзажі. В станковій графіці успішно виступає М. Рахманзаде. Серед сучас. художників живописці Т. *Салахов*, Т. Наріманбеков, Н. Абдурахманов, А. Джафаров, Н. Касумов, Е. Рзакулієв, графіки Р. Бабаєв, Ю. Гусейнов, А. Гаджієв, скульптори Е. Гусейнова, Е. Шамілов, К. Алекперов. Спілка художників А.— з 1940.

М. Наджафов.

Музика А. має давні традиції. Нар. мелодії переважно одноголосі, з тонкою розробкою ладовоінтонаційного строю і ритмікою. Популярні народні співці — ашуги (виконують дастани — епічні оповіді про нар. героїв і ліричні пісні) та ханенде (виконують мугами —

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РСР

АЛБАНІЯ

ТРОПОЯ
ДІБРА
МАТІ
СКРАПАРІ
КОЛЬОНЯ
Дурріс
Шкодер
о. Керкіра
о. Ерікуса
о. Отані
о. Самотракі
Янина
МАСШТАБ 1:1 750 000
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

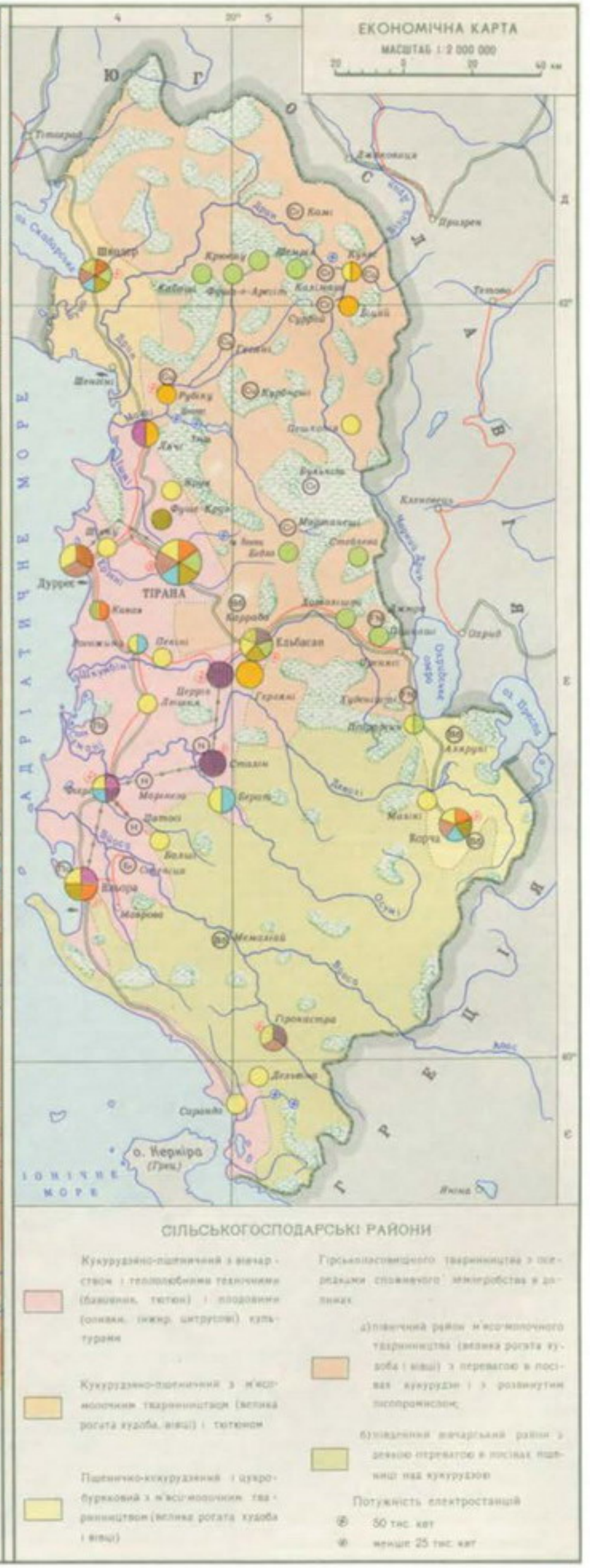

ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:2 000 000
ТІРАНА
Дурріс
Ельбасан
Корча
Ельора
Гірокастра
Сарандо
о. Керкіра (Грец.)
ІОНІЧНЕ МОРЕ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ
Кукурудзяно-пшеничний з вівчарством і теплолюбними технічними (бавовник, тютюн) і плодовими (оливки, інжир, цитрусові) культурами
Кукурудзяно-пшеничний з м'ясо-молочним тваринництвом (велика рогата худоба, вівці) і тютюном
Пшенично-кукурудзяний і цукробуряковий з м'ясо-молочним тваринництвом (велика рогата худоба і вівці)
Гірськопасовищного тваринництва з осередками споживчого землеробства в долинах
а) північний район м'ясо-молочного тваринництва (велика рогата худоба і вівці) з перевагою в посівах кукурудзи і з розвинутим лісопромислом;
б) південний вівчарський район з деякою перевагою в посівах пшениці над кукурудзою
Потужність електростанцій
50 тис. квт
менше 25 тис. квт

вокально-інструм. циклічні п'єси). Муз. інструменти — тар, саз (струнно-щипкові), кеманча (струнно-смичковий), нагара (ударний), тутек (духовий). Профес. музика зародилася наприкінці 19 ст. Перша опера в А.— «Лейлі і Меджнун» У. *Гаджибекова* (1907). Муз. культура А. розквітла за Рад. влади: з'являються твори на нац. тематику. Серед них — опери «Шахсенем» Р. *Глієра* (1927), «Нергіз» А. М. М. *Магомаєва* (1935), «Кероглы» У. Гаджибекова (1937), «Севіль» Ф. *Амірова* (1953), «Багатур і Сона» С. Алескерова (1961); балети «Дівоча башта» А. Бадалбейлі (1940), «Сім красунь» (1951), «Дорогою грому» (1956) К. *Караєва*, «Чорнушка» А. Аббасова (1965), «Легенда про кохання» А. Мелікова (1961), «Тіні Кобустану» Ф. Караєва (1969), оперети, симфонічні поеми тощо. Серед виконавців — диригенти Ніязі, А. Бадалбейлі, співаки *Бюль-Бюль*, Р. *Бейбутов*, М. *Магомаєв*, піаністи Т. Махмудова, З. Алієва, скрипаль С. Ганієв. У республіці працюють Азерб. театр опери та балету ім. М. Ф. Ахундова, консерваторія, симфонічний та народні оркестри, ансамбль пісні і танцю. Спілка композиторів А.— з 1934.

Театр. Джерела театр. мистецтва А.— в старод. нар. святах та іграх. У 2-й пол. 19 ст. виник профес. театр, основою якого була драматургія М. Ф. Ахундова. Ставились п'єси Н. і Г. Везірових, Н. Нариманова, А. Ахвердова, рос. і зарубіжних класиків. У 1920 було створено Об'єднаний держ. театр (тепер Азерб. театр ім. М. Азізбекова, Баку), який ставить п'єси нац. драматургів (Дж. Джабарли, Г. Давіда), зарубіжної (У. Шекспіра) і рос. (О. Островського) класики, рад. драматургів, зокрема укр. (О. Корнійчука). В республіці працюють театри: рос. драматичний, юного глядача, муз. комедії, Театр пісні, ляльок (всі — в Баку); театри є в Нахічевані, Степанакерті, Агдамі, Мінгечаурі, Сумгаїті; з 1945 — цирк. Серед театр. діячів — нар. артисти СРСР М. Алієв, М. Давудова, С. Рухулла, А. Іскандеров, А. Алекперов, О. Курбанова. Театр. кадри готує Аз. держ. ін-т мистецтв. З 1944 діє Азерб. театр. товариство.

Кіно. В 1923 організовано Азерб. фотокіноуправління (АФКУ), з 1960 — кіностудія «Азербайджанфільм» ім. Дж. Джабарли. Перший рад. азерб. фільм — «Легенда про Дівочу башту» (1924, реж. В. В. Баллюзек). Серед фільмів, поставлених на азерб. кіностудії, відомі: «Двадцять шість комісарів» (1933, реж. М. Шенгелая), «Зустріч» (1956), «Аршин мал алан» (1966) — обидва реж. Т. Тагізаде, «У Баку дмуть вітри» (1976, реж. М. Дадашев), «Попутний вітер» (спільно з ЧССР, реж. Е. Кулієв, 1976). У 1965 засновано Спілку кінематографістів Аз. РСР.

Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Ленин В. И. Об Азербайджане. Баку, 1970; История Азербайджана, т. 1—3. Баку, 1958—63; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963; Советский Азербайджан за 50 лет. Статистический сборник. Баку, 1970; Халілов К. А. Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1972; Гаджизаде А. М. Азербайджанский промышленный комплекс. Баку, 1975; Искусство Азербайджана, т. 1—12. Баку, 1949—68; Усейнов М. А., Бретаницкий Л. С., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. М., 1963; Співдружність літератур. Бібліографічний покажчик (1917—1966). Х., 1969.

АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКИЙ ГІРСЬКИЙ МЕРИНО́С — вовнова порода тонкорунних овець, виведена в Аз. РСР (1932—47) схрещуванням місцевих мериносових овець з баранами асканійської і кавказької порід. Жива маса вівцематок 45—55 *кг*, баранів — 80—90 *кг*. Настриг вовни від типових для породи маток 4,5—5 *кг*, від баранів — 8—10 *кг*. Вихід чистого волокна 42—45%, тонина 64—70 якості. А. г. м. поширений в усіх районах тонкорунного вівчарства Аз. РСР.

Азербайджанський гірський меринос.

АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені С. М. Кірова. Засн. 1919. Називався Бакинським, з 1924 — Азербайджанський. У 1934 присвоєно ім'я С. М. Кірова. В ун-ті 14 ф-тів: історичний, філологічний, журналістики, сходознавства, бібліотекознавства та бібліографії, юридичний, прикладної математики, механіко-математичний, фізичний, хімічний, біологічний, геолого-географічний, навчання іноземних громадян, підвищення кваліфікації. При ун-ті є вечірнє, заочне та підготовче відділення, аспірантура. В 1975/76 навч. р. навчалося бл. 13 тис. студентів, з них на денному відділенні понад 6 тис. При ун-ті є обчислювальний центр, астр. станція, понад 30 лабораторій, біол. та корисних копалин музеї, б-ка (бл. 1,6 млн. одиниць зберігання). Видаються «Вчені записки» (азерб. та рос. мовами). За роки існування ун-т підготував понад 36 тис. спеціалістів.

АЗЕРБАЙДЖА́НЦІ (самоназва — азербайджанлилар) — нація, основне населення Аз. РСР. Живуть у Груз. РСР, Вірм. РСР, Даг. АРСР, а також в Ірані. Заг. чисельність А.— 10,2 млн. чол. (1975, оцінка); приблизно однакова кількість в СРСР та Ірані. За переписом 1970, в УРСР живе 10 769 А. Мова — азербайджанська. Віруючі А.— мусульмани. А.— нащадки давнього населення тер. сучас. Рад. Азербайджану та Іран. Азербайджану — манеїв, атропатенів, албанів та ін. З аборигенами змішувалися різні племена й етнічні групи, які протягом століть вторгалися на тер. Азербайджану: *кіммерійці, скіфи, гунни, хозари, огузи* та ін. іраномовні й тюркомовні племена. Формування азерб. народності в основному завершилося в 11—13 ст. Приєднання Пн. Азербайджану до Росії (за договорами 1813 і 1828) мало для А. прогресивне значення. Було покладено край руйнівним іноз. нашестям, внутр. феод. міжусобицям і створено умови для мирної праці. Під впливом розвитку капіталізму в Росії, передової рос. економіки й культури зароджувалася пром-сть, формувався пролетаріат. Почалася консолідація азерб. бурж. нації. Після встановлення Рад. влади в Азербайджані (квітень 1920) А. здобули соціалістичну державність. У ході соціалістичних перетворень А., які живуть у Радянському Союзі, консолідувалися в соціалістичну націю і разом з ін. соціалістичними націями і народностями СРСР утворили нову істор. спільність — *радянський народ*. Значна частина А. живе в містах, працює в різних галузях пром-сті; основні заняття сільс. населення — рільництво, садівництво, виноградарство, шовківництво, тютюнництво і скотарство. Серед кустарних промислів: виробн. килимів, виготовлення металевого посуду, ювелірних, керамічних виробів, обробка дерева і каменю тощо. Види старого нар. житла витісняються кам'яними будинками міськ. типу. Одяг А., які живуть в СРСР, сучасний, в сільс. місцевостях зберігаються деякі види нац. одягу. За роки Рад. влади азерб. народ досяг значних успіхів у розвитку пром-сті, культури й науки. Про історію, економіку і культуру А. див. *Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка*.

А. С. Сумбатзаде.

АЗИ́ДИ — солі та похідні азидної (азотистоводневої) кислоти HN_3, хімічні сполуки, що містять одну або кілька груп — N_3. А. лужних і лужноземельних металів при нагріванні дають азот і метал без вибуху, А. важких металів, а також галогеназиди (напр., А. йоду IN_3) вибухають від удару, тертя, нагрівання. А. свинцю $Pb(N_3)_2$ використовують як детонатор (див. *Детонація*). Органічні А. типу RN_3 або $RC(=O)N_3$ (де R — *алкіл* або арил) також мають вибухові властивості.

В. Л. Павлов.

А́ЗИМУТ (араб. ас сумут, мн. від ассамт — шлях, напрям) — 1) Кут між площиною меридіана точки спостереження і вертикальною площиною, що проходить через предмет (пароплав, літак тощо) або через небесне світило.

Розрізняють А. і с т и н н и й, або а с т р о н о м і ч н и й (коли вертикальна площина проходить через лінію виска в точці спостереження), та г е о д е з и ч н и й (площина проходить через нормаль до референц-еліпсоїда). Відлічують А. від 0° до 360° від точки півдня на Зх., у геодезії — від точки півночі на Сх. 2) М а г н і т н и й

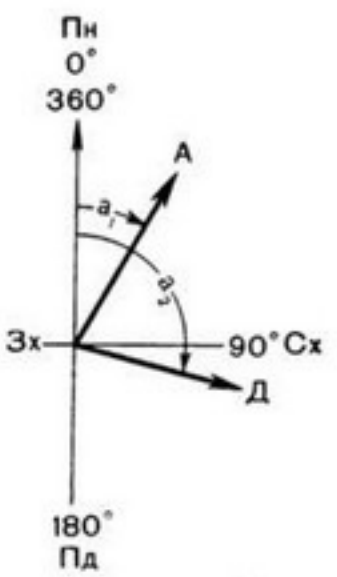

Азимут у геодезії: a_1 — для лінії *А*, a_2 — для лінії *Д*.

А.— кут між даним напрямом і площиною магнітного меридіана місця спостереження.

АЗІА́ТСЬКА БЕЗПЕ́КА — система заходів, розроблених СРСР, іншими миролюбними державами з метою побудови ефективної колективної безпеки в Азії. Ідея А. б. була висунута Країною Рад ще в перші роки свого існування. В. І. Ленін зазначав, що зовнішньополіт. плани Рад. країни в Азії «ті самі, що в Європі: мирне співжиття з народами» (Повне зібр. тв., т. 40, с. 140). Передумови для створення А. б. виникли після *другої світової війни 1939—45*, коли на шлях незалежності стала більшість азіат. д-в, зміцніли позиції соціалізму, ін. демократичних сил на континенті. В 1969 Рад. Союз, враховуючи принципи *Бандунзької конференції 1955*, запропонував конкретні шляхи побудови А. б. на основі поважання суверенітету і недоторканності кордонів д-в, недопустимості анексії будь-якої території шляхом агресії, невід'ємності права кожного народу на суверенне володіння своїми природними ресурсами і проведення в життя соціально-екон. перетворень, розвитку рівноправного і взаємовигідного співробітництва. Ініціатива Рад. Союзу знайшла широкий відгук у країнах Азії. Проте імперіалізм шляхом відкритої збройної інтервенції, втручання у внутр. справи азіат. країн гальмував цей процес (див. *Агресія США у В'єтнамі*). В 70-х рр. внаслідок *розрядки міжнародної напруженості* створилися реальні умови для досягнення А. б. Перемога в'єтнамського народу та ін. народів Індокитаю над імперіалістичними інтервентами, здобута при підтримці країн *соціалістичної співдружності*, всіх миролюбних сил світу, привела до ліквідації вогнища війни у пд.-сх. районі континенту. Заг. безпека в Азії зміцніла після утворення Соціалістичної Республіки В'єтнам, Лаоської Нар.-Демократичної Республіки, Демократичної Кампучії. Важливим кроком стало врегулювання індо-пакистанського конфлікту 1971, визнання Пакистаном незалежної д-ви Бангладеш, ініціатива (1972) КНДР про мирне демократичне об'єднання Кореї. Велику роль у створенні А. б. відіграє політика соціалістичних д-в — СРСР, МНР, СРВ, КНДР. У відносинах між азіат. країнами дедалі більше утверджується принцип *мирного співіснування* д-в з різним сусп. ладом. Вагоме значення мають *радянсько-індійські договір 1971 та документи 1973—76*. Матеріалізації принципів А. б. сприяють розширення і розвиток екон., наук.-тех. і культ. відносин СРСР з Афганістаном, Іраном, Іраком, Сірією, Туреччиною, Японією. Налагоджується широке співробітництво на взаємовигідній основі між багатьма країнами Азії. Значний вклад у справу зміцнення миру на континенті вносить *неприєднання політика* багатьох азіат. д-в. Позитивні зрушення, що відбуваються в Азії, привели до розпаду *СЕАТО*, ослабили позиції *АЗПАК*. Проти створення А. б. виступають найагресивніші імперіалістичні д-ви, що прагнуть утримати Азію в своїй орбіті як ринок збуту і джерело сировини. А. б.— спільна мета народів Азії, всіх прогресивних сил світу. За А. б. борються широкі кола громадськості. Це продемонстрували міжнар. конференції в Самарканді (1974) і Багдаді (1975), заходи Всесвітньої Ради Миру. Гарантування безпеки в Азії на основі спільних зусиль д-в цього континенту — один з постійних напрямів зовнішньополіт. курсу СРСР.

В. П. Меньшов.

До ст. **Азія.** 1. Краєвид у Якутії. 2. Західно-Сибірська рівнина. 3. Гори Каракорум. 4. Вулкан Демавенд. 5. У Баргузинському заповіднику. 6. Пустеля Каракуми. 7. На Курильських островах. 8. Краєвид у Південно-Східній Азії.

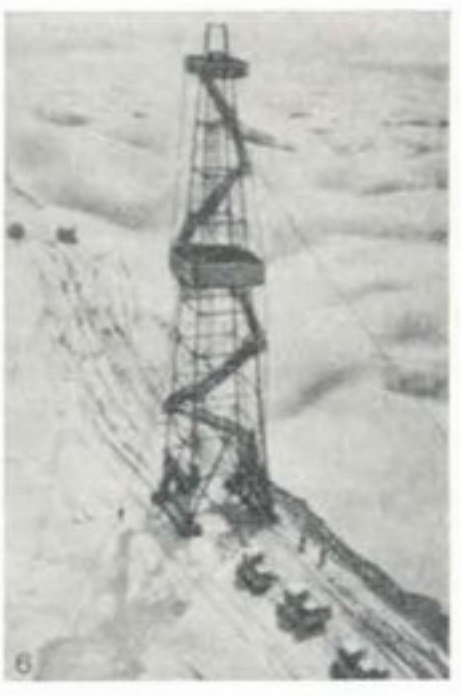

АЗІА́ТСЬКА ЯЩУРКА, піщана ящірка (Eremias) — рід плазунів родини ящіркових. Характерним для А. я. є розміщення черевних лусок косими рядами щодо серед. лінії черева і відсутність потилич-

ного щитка. Довж. тіла (з хвостом) до 27 *см*, забарвлення сіре або вохристе з рисунком із світлих та бурих плям і смуг. Живляться переважно комахами. Спосіб розмноження — *яйцеродіння* (по 2—12 яєць), деякі види яйцеживородні. Населяють степи та пустелі Пд.-Зх., Серед., Центр. та Сх. Азії і Пд.-Сх. Європи. Відомо 22 види. В СРСР поширено 15, зокрема на Україні — один — А. я. різнобарвна (E. arguta) довжиною до 20 *см*; трапляється переважно в місцях з піщаним грунтом.

М. М. Щербак.

АЗІА́ТСЬКИЙ БАНК РО́ЗВИТКУ (АзБР) — кредитний міжурядовий інститут для фінансування різних програм розвитку в азіатських країнах. Створений за ініціативою *Економічної і соціальної комісії ООН для Азії і Тихого океану* (ЕСКАТО). Засн. 1966. Осн. мета банку — сприяти екон. розвиткові країн Азії й Далекого Сходу *інвестиціями*, фін.-кредитною, технічною та ін. допомогою. На 1.I 1976 учасниками банку були 41 країна (26 держав і територій Азії та 15 розвинутих капіталістичних країн). Домінуючу роль відіграють США, Японія, Австралія, Індія, ФРН, Великобританія і Канада. Найвищий орган — Рада керуючих у складі представників усіх країн — членів АзБР. Керівний орган — Рада директорів. Банк очолює президент. Правління банку — в Манілі (Філіппіни). СРСР не є членом АзБР.

АЗІА́ТСЬКО-ТИХООКЕА́НСЬКА РА́ДА — регіональна організація ряду капіталістичних країн. Див. *АЗПАК*.

АЗІЗ НЕСІ́Н (Aziz Nesin; справж. ім'я — Махмуд Нусрет; н. 20.XII 1915, Стамбул) — турецький письменник. Основоположник політичної сатири в тур. л-рі. Почав друкуватися 1944. Перша збірка оповідань — «Що залишилось» (1953). Автор творів, спрямованих проти соціальних пороків бурж. суспільства. А. Н. належить бл. 60 книжок. Серед них — збірки оповідань: «Яка партія переможе», «Божевільні на волі», «Померлий вислюк» (усі — 1957), «Окуляри на очі» (1960) та ін.; романи «Зюбюк» (1961), «Сучасні діти-вундеркінди» (1967); книги спогадів «Спогади про заслання» (1957), «В поліції» (1967), збірка фейлетонів «Азіз-наме» (1970) тощо. Кілька разів відвідав Рад. Союз, був на Україні.

Тв.: Укр. перекл.— Листи померлого вислюка та інші новели. К., 1970; Рос. перекл.— Король футбола. М., 1973; Избранное. М., 1974.

АЗІЗБЕ́КОВ Мешаді Азім-бек-огли [6 (18).I 1876, Баку — 20.IX 1918] — діяч революційного руху в Азербайджані. Член Комуністичної партії з 1898. Н. у сім'ї робітника. В 1908 закінчив Петерб. технологічний ін-т. Учасник революції 1905—07, був одним з керівників с.-д. групи «Гуммет» («Енергія»). В 1913—14 — один з організаторів страйків бакинського пролетаріату. З 1917 — член Бакинської Ради робітничих депутатів, з 1918 — губернський комісар і заст. комісара внутр. справ Бакинського Раднаркому, з травня 1918 одночасно — голова виконкому Ради сел. депутатів Бакинського пов. Проводив роботу по встановленню і зміцненню Рад. влади в Азербайджані. Після тимчасового падіння Рад. влади в Баку (31.VII 1918) був заарештований і розстріляний англ. інтервентами та есерами разом з ін. *бакинськими комісарами*. Портрет с. 88.

АЗІ́ЛЬСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура раннього *мезоліту*, поширена переважно на території Зх. Європи. Заступила *мадленську культуру* і передувала *тарденуазькій культурі*. Назва походить від печерної стоянки Мас-д'Азіль (Пд.-Зх. Франція). Носії А. к. займалися полюванням, рибальством і збиральництвом, винайшли лук і стріли, приручили собаку. Поряд із знаряддями, характерними для попереднього часу, використовували дрібні крем'яні вироби — *мікроліти*, а також невеликі гарпуни з рогу оленя. На тер. УРСР до А. к. відносять археологічні пам'ятки Криму, Придніпров'я та бас. Сіверського Дінця. Час існування А. к.— бл. 10 тис. років тому. *І. Г. Шовкопляс.*

АЗІМЗАДЕ́ Азім Аслан-огли [25. IV (7.V) 1880, с. Новхани, тепер Апшеронського р-ну Аз. РСР — 15.VI 1943, Баку] — азербайджанський рад. графік, нар. художник Аз. РСР (з 1927). Член Комуністичної партії з 1923. Автор гостросатиричних малюнків на політ., побутові й антирелігійні теми, а також ілюстрацій до книжок, творів станкової графіки і театрально-декораційного мист. Співробітничав у журналах «Молла Насреддін», «Барабан», «Мазалі» («Гумор») та інших.

А. Азімзаде. В музеї революції. 1929.

Літ.: Наджафов М. Азим Азимзаде. Баку, 1965.

АЗІЯ — найбільша за площею частина світу, разом з Європою становить єдиний материк Євразію. Площа А. (з Кавказьким перешийком) 44 363 тис. *км²*, у т. ч. острови — понад 2 млн. *км²*. А. лежить у Пн. півкулі, лише Малайський архіпелаг частково заходить у Пд. півкулю. На Пн. Азія омивається Північним Льодовитим океаном, на Пд.— Індійським ок., на Сх.— Тихим ок., на Пд. Зх.— морями Атлантичного ок. (Середземним, Егейським, Мармуровим, Чорним). Межу між А. та Європою звичайно проводять по сх. підніжжю Уралу, річках Ембі та Маничу, межу з Африкою — по *Суецькому перешийку*. Берегова лінія А. значною мірою розчленована. Поряд з високими гірськими берегами поширені низькі намивні береги, складені з алювіальних і мор. відкладів. На окремих ділянках берегів переважно Пн. Сх. А. недавно відбувалися підняття, на ін. (зокрема на Пд. материка) — опускання. Найбільші півострови: Мала Азія, Аравійський, Індостан, Індокитай (з п-овом Малакка), Корейський, Камчатка, Чукотський, Таймир, Ямал. До А. належать численні архіпелаги та острови.

Рельєф. Для А. характерне переважання підвищеного (гірського і плоскогірного) рельєфу. Найвищі підняття простягаються двома поясами. Один з них витягнутий в субширотному напрямі і включає Передньоазіатські нагір'я, *Памір* і *Каракорум*, *Тібет* і *Гімалаї*, розгалужуючись на Сх. (Куньлунь і Наньшань) і на Пд., де переходить у гірські пасма Малайського архіпелагу. Другий пояс простягається в пн.-сх. напрямі від *Тянь-Шаню* і включає гори Пд. Сибіру, Охотсько-Колимське, Анадирське, Чукотське нагір'я. На Сх., особливо на островах, переважають меридіонально витягнуті хребти. В А.— найвищі гірські системи і вершини світу — Гімалаї з піком *Джомолунгма*, 8848 *м*; висота багатьох хребтів у Центр. А. перевищує 7000 *м*, в ін. гірських хребтах і масивах досягає 4000 *м*. Низовинні рівнини займають бл. 25% всієї площі А., найбільші: *Західно-Сибірська рівнина* і *Туранська низовина*, інші простягаються вздовж приморських окраїн материка та в передгірних западинах. Підвищені рівнини (до 1000 *м*) займають міжгірні западини (Джунгарська, Кашгарська, Цайдамська) або утворюють великі плоскогір'я (Анатолійське, Іранське, Середньосибірське та ін.). На Пд. від смуги передгірних западин лежать плато (Декан, Сірійсько-Аравійське та ін.), обмежені окраїнними хребтами.

Геологічна будова і корисні копалини. Давніми ядрами А. були Сибірська, Аравійська, Індокитайська і Китайська платформи. В областях поширення їх докембрійські кристалічні породи виходять на поверхню або вкриті товщею осадочних відкладів. Уздовж країв давніх платформ невеликі території займають структури байкальського віку. До структур *каледонської складчастості* належать пн. дуги Тянь-Шаню, Монгольський Алтай, Наньлінь, до *герцинської складчастості* — Таймир, Урал, Салаїр, Тянь-Шань, гори Південної Монголії, Куньлунь, Наньшань. Мезозойські структури поширені на Пн. Сх. Сибіру, в Забайкаллі, Індокитаї. Молоді кайнозойські структури *альпійської складчастості* формувалися в Альпійському та Тихоокеанському складчастих поясах. У сучасну геол. епоху відбулися дальші підняття гірських областей, диференційовані вертикальні рухи, зросла контрастність рельєфу, посилилися процеси *денудації* та *акумуляції*.

Надра А. багаті на корисні копалини. Найбільші запаси кам. вугілля зосереджені в СРСР (Куз-

АЗІЯ

Крайні точки:

пн.— мис Челюскін (77° 43′ пн. ш.)

пд.— мис Піай (1° 16′ пн. ш.)

зх.— мис Баба (26° 10′ сх. д.)

сх.— мис Дежнєва (169° 40′ зх. д.)

Найбільші вершини Азії

	Висота над рівнем моря, *м*
Джомолунгма (Гімалаї)	8848
Чогорі (Каракорум)	8611
Дхаулагірі (Гімалаї)	8221
Нангапарбат (Гімалаї)	8126
Улугмузтаг (Куньлунь)	7723
Тірічмір (Гіндукуш)	7690
Гунгашань (хр. Дасюешань)	7590
Кулагангрі (Гімалаї)	7554
пік Комунізму (Памір)	7495

Азіатська ящурка різнобарвна.

нецький, Карагандинський, Тунгуський, Ленський та ін. басейни), в Китаї, Індії; поклади нафти й газу є в СРСР (Зх. Сибір, Прикаспій, Ферганська долина), Китаї, на Бл. Сході. Значні запаси руд різних металів — залізних (у Рад. Союзі — Казахстан, Забайкалля; Сх. Китаї, Кореї), кольорових та рідкісних (мідні — в СРСР, Японії, сурм'яні, ртутні, вольфрамові — на Пд. Китаю, олов'яні — в СРСР, на п-ові Малакка, в Індонезії та ін.). В багатьох районах є поклади графіту, слюди, азбесту, фосфоритів, кухонної солі.

Найбільші вулкани Азії

	Висота над рівнем моря, м
Демавенд (гори Ельбурс)	5604
Ключевська Сопка (п-ів Камчатка)	4750
Керінчі (о. Суматра)	3805
Фудзіяма (о. Хонсю)	3776
Семеру (о. Ява)	3676
Сламет (о. Ява)	3428
Раунг (о. Ява)	3332
Апо (о. Мінданао)	2954
Асо (о. Кюсю)	1592
Кракатау (Зондська протока)	813

Клімат. А. лежить у межах усіх кліматичних поясів — від арктичного до екваторіального. Для формування клімату А. велике значення мають континентальні повітряні маси. Зимою над А. формується стійка область високого тиску. Літом панує континентальне тропічне або помірне повітря. В екваторіальних районах протягом усього року переважають екваторіальні повітряні маси, характерна інтенсивна конвекція. На Сх. материка розвинута мусонна циркуляція (див. *Мусони*). Пересічна т-ра січня від — 20° в Сибіру до +25° біля екватора. Найнижчі зимові т-ри спостерігаються в районі Верхоянська та Оймякона (до —70°, полюс холоду Пн. півкулі). В липні на Пн. т-ра нижча від +10°, в Центр. А. +30° і вище Максимальна кількість опадів — на навітряних схилах гір Пд. і Сх. Азії, напр., в Черапунджі (Індія) до 12 000 *мм*, в екваторіальних районах — до 2000 *мм*, у субтропічному і помірному мусонному поясах — 600—1000 *мм*, у континентальних районах — менша від 350 *мм*, у пустелях Аравійського п-ова і Центр. А.— менша від 150 *мм* на рік.

Внутрішні води. А. посідає 1-е місце в світі за сумарним об'ємом річкового стоку. Водні ресурси розподіляються нерівномірно. Найбільше обводнені райони мусонних тропіків (шар стоку 1500—2000 *мм*), найменше — області пустель. Ріки А. належать до басейнів усіх чотирьох океанів. 40% території А. належить до басейну внутрішнього стоку. Найбільші ріки: *Янцзи, Хуанхе, Амур* (з Шилкою та Ононом), *Лена, Меконг, Єнісей, Об, Інд*. В помірних широтах річки замерзають взимку і розливаються навесні. Річки мусонної частини А. характеризуються літнім максимумом стоку, середземноморських районів — зимовим максимумом, в екваторіальних районах вони повноводні протягом усього року. Озера А. за походженням поділяють на тектонічні (*Байкал, Іссик-Куль, Мертве море*), льодовикові (*Телецьке озеро* та ін.), карстові, в безстічних западинах багато солоних озер. Найбільші озера — *Каспійське море* та *Аральське море*.

Грунти. На Пн. материка переважають тундрові арктичні грунти, під тайгою помірного поясу — підзолисті, в помірних мусонних районах — бурі лісові грунти, в лісостепових і степових — сірі лісові, чорноземні й каштанові, які змінюються бурими пустельними грун-

Політичний поділ зарубіжної Азії

Держави	Площа, тис. км²	Населення, млн. чол. [1]	Столиці
Афганістан (Республіка Афганістан)	655.0	18.7 (1974) •	Кабул
Бангладеш (Народна Республіка Бангладеш)	142.7	76.2 (1974)	Дакка
Бахрейн (Держава Бахрейн)	0.6	0.27 (1975) •	Манама
Бірма (Соціалістична Республіка Бірманський Союз)	678.0	31 (1975) •	Рангун
Бутан (Королівство Бутан)	47.0	1.3 (1970)	Тхімпху
В'єтнам (Соціалістична Республіка В'єтнам)	332.6	50 (1976) •	Ханой
Ізраїль (Держава Ізраїль)	14.1	3.5 (1975) •	Тель-Авів
Індія (Республіка Індія)	3287.6	606 (1976) •	Делі
Індонезія (Республіка Індонезія)	1904.3	131 (1975) •	Джакарта
Ірак (Іракська Республіка)	434.9	10.4 (1974) •	Багдад
Іран	1648.0	32.7 (1975) •	Тегеран
Йемен (Йеменська Арабська Республіка)	195.0	6.5 (1975)	Сана
Йорданія (Йорданське Хашимітське Королівство)	97.7	2.7 (1975) •	Амман
Кампучія (Демократична Кампучія)	181.0	7.5 (1975)	Пномпень
Катар (Держава Катар)	22.0	0.19 (1975) •	Доха
Китай (Китайська Народна Республіка)	9597.0	850 (1975) •	Пекін
Кіпр (Республіка Кіпр)	9.2	0.64 (1974)	Нікосія
Корея (включаючи демілітаризовану зону)	220.8	51.7 (1975)	—
Корейська Народно-Демократична Республіка	121.2	17 (1975) •	Пхеньян
Південна Корея	98.4	34.7 (1975)	Сеул
Кувейт (Держава Кувейт)	20.2	0.99 (1975)	Ель-Кувейт
Лаос (Лаоська Народно-Демократична Республіка)	236.8	3.3 (1974) •	В'єнтьян
Ліван (Ліванська Республіка)	10.4	3.0 (1973) •	Бейрут
Малайзія (Федерація Малайзія)	332.8	12.1 (1974) •	Куала-Лумпур
Мальдіви (Мальдівська Республіка)	0.3	0.12 (1974) •	Мале
Монголія (Монгольська Народна Республіка)	1565.0	1.46 (1976)	Улан-Батор
Народна Демократична Республіка Йемен	287.7	1.7 (1976) •	Аден
Непал (Королівство Непал)	140.8	12 (1975) •	Катманду
Об'єднані Арабські Емірати	83.6	0.66 (1976)	Абу-Дабі
Оман (Султанат Оман)	212.4	0.75 (1975) •	Маскат
Пакистан (Ісламська Республіка Пакистан)	803.9	69.2 (1975) •	Ісламабад
Саудівська Аравія (Королівство Саудівська Аравія)	2100.0	8.0 (1976) •	Ер-Ріяд
Сінгапур (Республіка Сінгапур)	0.6	2.28 (1976) •	Сінгапур
Сірія (Сірійська Арабська Республіка)	185.2	7.35 (1975) •	Дамаск
Східний Тімор	14.9	0.66 (1976) •	Ділі
Таїланд (Королівство Таїланд)	514.0	42 (1975) •	Бангкок
Туреччина (Турецька Республіка)	780.6 (азіатська частина 756.9)	40.2 (1975)	Анкара
Філіппіни (Республіка Філіппіни)	299.7	41.8 (1975)	Кесон-Сіті, фактично Маніла
Шрі Ланка (Республіка Шрі Ланка)	65.5	15 (1975) •	Коломбо
Японія	372.5	112.1 (1976)	Токіо
Аоминь	0,016	0,29 (1974)	Аоминь
Бруней (Брит.)	5.8	0.15 (1975)	Бандар-Сері-Бегаван
Сянган (Гонконг) (Брит.)	1,0	4,38 (1975)	Сянган

[1] В дужках зазначено рік перепису.
• Оціночні дані.

тами. В горах розвинуті гірські підзолисті й торфові дернові грунти, у верхній частині гір — гірсько-лучні. Для середземноморської області характерні коричневі грунти, в мусонних субтропічних районах — червоноземи й жовтоземи, у вологих мусонних тропіках поширені червоно-жовті й червоні грунти.

Рослинність Азії дуже різноманітна. На рівнинах пн. і серед. частин А. чітко виявлена широтна зональність. Простори тундри вкриті лишайниками, мохами, травами, ягідниками та низькорослими деревами. Далі на Пд. поширені тайгові ліси (ялина, сосна, ялиця, модрина; з листяних — береза), які в Зх. Сибіру замінюються березовими лісами (лісостепова зона) й степами, а на Далекому Сході — листяними лісами (дуб, клен, граб, липа). В Центр. А.— пустельно-степова і пустельна рослинність (ксерофільні злакові й полинові угруповання), тут є цінні пасовища. Для мусонних субтропіків типові вічнозелені дерева і чагарники (Пд. Корейського п-ова, Японії, Пд. Сх. Китаю). Зона тропічних пустель є лише в зх. частині А. (Аравійський п-ів, пустеля Тар). Решта районів тропічних широт зайнята *саванами,* рідколіссям, сухими, змінновологими листопадними та вологими вічнозеленими тропічними лісами. На пд.-зх. узбережжі А.— середземноморська рослинність. Для гірських районів характерна вертикальна зональність.

Тваринний світ. В А. багато видів тварин. Деякі з них мають великі *ареали* (у вовка й лисиці — майже вся А.). На Пн. А. живуть лемінги, заєць-біляк, пн. олень, песець, біла сова, біла куріпка; на узбережжі і в крижаних просторах — білий ведмідь, у морях — морж, тюлені, різні види риб. Багато птахів, майже всі перелітні. В зоні тайги живуть бурий ведмідь, соболь, куниця, горностай, білка; в Центр. А.— дикий кінь, кулан, антилопи; на Пд. А.— слон, носороги, тигр, людиноподібні мавпи; є багато плазунів, птахів (у т. ч. павич звичайний, банківська курка та ін.), комах.

Для вивчення й охорони природи в Азіат. частині СРСР, а також у деяких зарубіжних країнах, зокрема Японії, Індії, створено ряд *заповідників.*

А. поділяють на такі великі регіони: Північна А. (*Сибір* і Пн. Сх. материка), Східна А. (Пд. Далекого Сходу СРСР, Камчатка, Курильські о-ви, Сахалін, Корейський п-ів, о-ви Японські та Рюкю, Пн.-Сх. Китай), Центральна А. (Тібетське нагір'я, Джунгарія, Внутр. Монголія, МНР), Середня А. (Туранська низовина, Памір, Тянь-Шань), Південна А. (Малайський архіпелаг, п-ови Індокитай та Індостан, Гімалаї, Індо-Гангська рівнина), Західна А. (п-ів Мала Азія, Вірменське та Іранське нагір'я, Аравійський п-ів).

Історія дослідження. В стародавні часи та в середні віки значні відомості про А. були зібрані в Китаї, в Серед. Азії (Хорезмі) та в арабів. Вивченню природи А. в 15—17 ст. сприяли подорожі *Поло* Марко, *Васко да Гами* та ін. В 2-й пол. 17 ст. в Росії були складені перші карти Сибіру та деяких районів Далекого Сходу. Вивчення А. посилилось у 2-й пол. 19 ст. після організації Російського географічного т-ва. Особливе значення мали дослідження П. О. *Кропоткіна,* І. Д. *Черського,* О. Л. *Чекановського,* М. М. *Пржевальського,* П. О. *Чихачова,* І. П. Минаєва, В. О. *Обручева,* П. П. *Семенова-Тян-Шанського,* М. О. *Сєверцова,* О. П. *Федченка,* Г. Ю. *Грум-Гржимайла* та ін., з зарубіжних учених — А. *Гумбольдта,* Ф. *Ріхтгофена* та ін. Великих успіхів у вивченні А. досягнуто в СРСР, дослідження проводять ін-ти, бази АН СРСР і АН союзних республік, ун-ти тощо.

О. В. Миланова, О. М. Рябчиков.

Населення. На серед. 1975 чисельність населення А. становила бл. 2,3 млрд. чол.; з них в Азіат. частині СРСР — понад 60 млн. чол. (з Кавказом — понад 85 млн. чол.). В антропологічному відношенні населення А. в основному належить до *монголоїдної раси, європеоїдної раси* і австралоїдної раси. Крім того, в результаті змішання окремих рас виникли нові антропологічні типи. В А. живе понад 1 тис. народів (націй, народностей і племен), які належать до багатьох мовних сімей і груп (див. етнографічну карту с. 136 — 137). Народи індоєвропейської сім'ї (710 млн. чол.) представлені в А. індоарійською, іран., слов'ян. та ін. мовними групами. Народи індоарійської групи (590 млн. чол.; гіндустанці, бенгальці, маратхи, біхарці, панджабці та ін.) населяють пн. і центр. частини Індостану; іранської (65 млн. чол.; перси, афганці, таджики та ін.) — більшу частину тер. Ірану, Афганістану, а також Тадж. РСР; слов'янської (понад 50 млн. чол.; росіяни, українці, білоруси) — Азіат. частину СРСР. У Груз. РСР і деяких районах Пн. Кавказу живуть народи кавказької сім'ї (6 млн. чол). До семіто-хамітської сім'ї належать араб. народи (42 млн. чол.), євреї Ізраїлю (2,9 млн. чол.) й ассірійці — 200 тис. чол. В А. живуть народи алтайської сім'ї, що поділяється на тюркську, монгольську і тунгусо-маньчжурську мовні групи. Народи тюркської групи (бл. 80 млн. чол.; турки, азербайджанці, уйгури, узбеки, казахи, туркмени та ін.) займають велику частину тер. Зх., Середньої та Центр. А. Народи монг. групи (понад 4 млн. чол.) населяють в основному Центр. А. Тунгусо-маньчжурські народи (понад 3,5 млн. чол.) живуть на Пн. Сх. Китаю та в СРСР (Сибір і Далекий Схід). До народів алтайської сім'ї близько стоять корейці (52 млн. чол.) і японці (110 млн. чол.), які, як вважають, говорять ізольованими мовами. Народи уральської сім'ї (100 тис. чол.; ханти, мансі, ненці та ін.) живуть у Зх. Сибіру, палеоазіат. народи (30 тис. чол.; чукчі, коряки, ітельмени та ін.), а також ескімоси й алеути — на Пн. Сх. Сибіру і Далекому Сході. Народи китайсько-тібетської сім'ї поділяються на китайську і тібето-бірманську групи. До складу першої (815 млн. чол.) входять китайці і хуей, які населяють сх. частину Китаю, до складу другої (47 млн. чол.) — тібетці, бірманці, іцзу, різні гімалайські народи, карени та ін., які живуть на Пд. Зх. Китаю, в Непалі, на Пн. Індії і в Бірмі. Три групи — тайська (52 млн. чол.), мяо-яо (5,5 млн. чол.) і в'єтнамська (39 млн чол.), що раніше включалися до цієї сім'ї, разом з мон-кхмерською групою (12 млн. чол.) і групою мунда (7,5 млн. чол.) становлять австроазіатську сім'ю (всього 116 млн. чол.; сіамці, лао, шань, чжуани, мяо, яо, в'єтнамці, кхмери, сантали та ін.). Вони населяють Індокитай, пд. райони Китаю і пн.-сх. й центр. райони Індії. Мовами дравідської сім'ї говорять народи пд. частини Індії (154 млн. чол.; таміли, телугу, канара, малаялі, гонди, ораони та ін.), а також брагуї Афганістану і Пакистану й маври Шрі Ланки. Всі острови Пд.-Сх. А., а також п-ів Малакка населяють народи індонезійської групи австронезійської сім'ї (180 млн. чоловік; яванці, сунди, мадурці, балійці, бугі, тагали, ілоки, вісайя, малайці Малайзії та ін.). Після 2-ї світової війни в А. різко прискорилися процеси нац. консолідації, що полягають в об'єднанні нечисленних етнічних спільностей в більші, племен і племінних груп — у народності й перетворенні цих народностей на нації.

В А. поширені всі т. з. світові релігії — *християнство, іслам* і *буддизм,* а також *індуїзм,* шаманізм.

С. І. Брук.

Політичний поділ. Понад 1/3 території А. входить до складу СРСР. Сучас. вигляду політ. карта зарубіжної А. набула внаслідок корінних соціально-політ. змін, що сталися під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції, всесвітньо-істор. перемоги СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45, розгрому нім. фашизму і япон. мілітаризму, утворення світової соціалістичної системи, успіхів нац.-визвольного руху. Соціалістичні країни А.: Монгольська Народна Республіка (утворена 1921), Соціалістична Республіка В'єтнам (1945 проголошено Демократичну Республіку В'єтнам; внаслідок успішної національно-визвольної боротьби 1976 об'єднано Пн. і Пд. В'єтнам в єдину д-ву), Корейська Народно-Демократична Республіка (проголошена 1948), Китайська Народна Республіка (утворена 1949). Скинули колоніальне ярмо і утворили групу *країн, що розвиваються,* колишні брит. володіння, тепер незалежні д-ви Ірак (1930), Йорданія (1946), Індія (1947), Пакистан (1947), Шрі Ланка (1948, до 1972 — Цейлон), Малайзія (1957), Кіпр (1960), Кувейт (1961), Мальдіви (1965), Народна Демократична Республіка Йемен (1967), Бахрейн (1971), Катар (1971), Об'єднані Арабські Емірати (1971),

Найбільші ріки Азії

	Довжина, км	Площа басейну, тис. км²
Янцзи	5800	1808
Хуанхе	4875	745
Амур (з Шилкою і Ononом)	4416	1855
Лена	4400	2490
Меконг	4350	795
Єнісей (з Бій-Хемом)	4092	2580
Об	3650	2990

Найбільші озера Азії

	Площа, тис. км²	Найбільша глибина, м
Байкал	31,5	1620
Балхаш	18,3	26
Дунтінху	12—4	—
Іссик-Куль	6,3	702

колишнє голландське володіння Індонезія (1945), колишні французькі володіння Сірія (1943), Ліван (1943), Лаос (1945), Кампучія (1953, до 1976 — Камбоджа). В 1948 утворено д-ву Ізраїль (за рішенням ООН від 29.XI 1947 про поділ Палестини на арабську і єврейську незалежні д-ви). В ході *арабо-ізраїльської війни 1948—49* Ізраїль загарбав 6,7 тис. км² араб. земель. Внаслідок збройної агресії 1967 Ізраїль окупував понад 68,7 тис. км² територій, що належать араб. д-вам (у т. ч. більшу частину тер. Сінайського п-ова, який належить Арабській Республіці Єгипет). У 1971 утворено д-ву Бангладеш. У 1974 Португалія визнала незалежність тер. Аоминь і сх. частини Тімору. В серпні 1976 індонез. уряд оголосив про приєднання сх. частини Тімору до Індонезії. Внаслідок втручання 1974 міжнар. реакції виникла загроза незалежності і тер. цілісності Кіпру. Частина його тер., де живе в основному тур. громада, перебуває під контролем військ Туреччини. Залишається не врегульованою проблема Тайваню, який згідно з рішеннями Каїрської (1943) і Потсдамської (1945) конференцій та Акта про капітуляцію Японії був визнаний частиною Китаю. Капіталістичні країни А. за формою правління поділяються на бурж. республіки, абсолютні монархії (Бахрейн, Катар, Оман, Саудівська Аравія) і конституційні монархії (Бутан, Іран, Йорданія, Кувейт, Малайзія, Непал, Таїланд, Японія). Див. таблицю. Карти див. на окремих аркушах, с. 96—97, 136—137.

І. М. Хворостяний.

Літ.: Гаврилюк В. С. Зарубіжна Азія. К., 1974; Власова Т. В. Физическая география материков. М., 1976; Природные ресурсы зарубежных территорий Европы и Азии. М., 1976; Арманд Д. Л. [та ін.]. Зарубежная Азия. М., 1956; Очерки общей этнографии. М., 1959; Численность и расселение народов мира. М., 1962; История стран Азии и Африки в новое время. М., 1971; Губер А. А., Ким Г. Ф., Хейфец А. Н. Новая история стран Азии и Африки. М., 1975; Современная Азия. Справочник. М., 1977.

АЗОБАРВНИКИ́ — *азосполуки,* в ароматич. ядрах яких є ауксохроми (групи — OH,— NH , —SH та ін.). Одержують А. за допомогою реакції між ароматичними діазосполуками та ароматичними аміно- і оксипохідними (реакція азосполучення). А. мають одну або кілька азогруп—N=N—. Відомі А. всіх кольорів і відтінків. Застосовуються для фарбування волокон, шкіри, пластмас та ін. матеріалів. Понад 50% марок синтетичних *барвників* є азобарвниками.

Літ.: Химия синтетических красителей, т. 3. Пер. с англ. Л., 1974.

Ф. С. Бабичев.

АЗОБЕНЗО́Л, $C_6H_5—N=N—C_6H_5$— найпростіша ароматична азосполука (мал.). А.— оранжево-червоні кристали. Стійкий — транс - ізомер, $t_{пл}$ 68° С; нерозчинний у воді, розчинний у багатьох органічних розчинниках і концентрованій сірчаній кислоті. Азобензол одержують, відновлюючи *нітробензол* у лужному розчині цинковим пилом або електрохімічним методом. А. відновлюється до *аніліну* через гідразобензол.

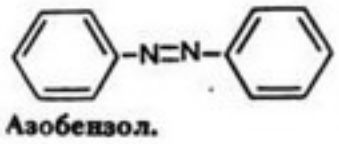

Азобензол.

АЗО́В —місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР, райцентр. Порт на Дону, за 7 км від його гирла. Залізнична станція. 73 тис. ж. (1976).

А.— одне з найдавніших міст Приазов'я. В 10—11 ст. А.— в складі Київської Русі. Бл. 1067 захоплений половцями, які назвали його Азак. З 13 ст. Азак — місто *Золотої орди*. В 1471 А. захопили турки. На території А. в 13—15 ст. існувало італійське м. *Тана*. В 1637—42 А. володіли донські козаки (див. *Азовське сидіння*). В 1696 А. здобули рос. війська (див. *Азовські походи 1695—96*). Остаточно приєднаний до Росії 1774. В 1775—82 — центр Азовської губ., з 1810 — посад Катеринославської губ. Радянську владу встановлено в березні 1920. З 1926 — місто. Найбільші підприємства — з-ди ковальсько-пресового устаткування, ковальсько-пресових автоматів, торг. обладнання; підприємства легкої та харчової пром-сті, виробн. буд. матеріалів, судноверф. Політех. та індустріально-пед. технікуми, пед. уч-ще. Істор.-краєзнавчий музей, діорама походів Петра І.

АЗО́ВКА — водяний ссавець родини дельфінових. Те саме, що й *пихтун*.

АЗО́ВО-СИВА́СЬКЕ ЗАПОВІ́ДНО-МИСЛИ́ВСЬКЕ ГОСПОДА́РСТВО — заказник на Пд. УРСР (Херсонська обл.), на о-вах Азовського моря і Сиваша (Бирючий, Куюк-Тук, Чурюк, Мартинячий, Китай). Пл. 6850 *га*, а разом з акваторією — бл. 34 000 *га*. Створене 1957 на базі заповідника, що був заснований 1927. Завдання г-ва: розведення й охорона мисливських звірів і птахів та періодичний промисел їх, вивчення рослинного світу (представлений в основному степовими видами), дослідження питань акліматизації та реакліматизації. На о. Бирючий акліматизовано лань, фазана; реакліматизовано оленя, сайгака. Багато птахів (чайки, качки, дрохва, стрепет). Управління г-вом — у м. *Геническу*.

М. С. Заводов.

«АЗОВСТА́ЛЬ» імені Серго Орджонікідзе — див. *Ждановський металургійний завод «Азовсталь»* імені Серго Орджонікідзе.

АЗО́ВСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ФЛОТИ́ЛІЯ — з'єднання рад. Військово-Морського Флоту. Вперше створена в квітні 1918. Вела бої проти нім. окупантів і білогвардійців, але діяла недовго. В березні 1920 сформована знову. Восени 1920 в її складі налічувалося 9 канонерських човнів, 26 військ. катерів, 30 трансп. кораблів тощо. А. в. ф. брала участь у боях проти *врангелівщини*, зокрема в обороні Бердянська, Маріуполя, Таганрога, в розгромі білогвардійського десанту в районі станиць Комишеватської й Ахтаринської. В квітні 1921 флотилію розформовано. Створено знову в липні 1941, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1941—42 брала участь в обороні пн. і сх. узбережжя Азовського м., в *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42*. У серпні 1942 з боями прорвалася в Чорне м. В 1943 допомагала військам Пн.-Кавказького і Пд. фронтів, брала участь у *Керченсько-Ельтигенській десантній операції 1943*, підготовці *Кримської операції 1944*. В квітні 1944 А. в. ф. розформовано; на її базі засн. *Дунайську військову флотилію*.

АЗО́ВСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — адміністративно-територіальна одиниця в Росії у 18 ст. Створена 1708 з центром у м. Азові. До складу А. г. входила територія, що охоплювала тепер. Ворошиловгр., Донец., більшу частину Харків. області УРСР, Ростов., Воронезьку, Тамб. області РРФСР. У зв'язку з передачею Туреччині за *Прутським трактатом 1711* м. Азова і гирла р. Дону губернський центр було перенесено в м. Воронеж, а А. г. з 1725 перейменовано на Воронезьку. Після рос.-тур. війни 1768—74 знову було 1775 створено А. г. з центром у м. Азові. До складу А. г. входили *Азовська провінція* і *Бахмутська провінція*. В 1776 Азовську, Новоросійську, Астраханську та Саратовську губ. об'єднано в генерал-губернаторство. В 1783 А. г. та Новоросійську губ. було ліквідовано і створено *Катеринославське намісництво*.

АЗО́ВСЬКА ПРОВІ́НЦІЯ — адміністративно-територіальна одиниця, утворена 1775 в складі *Азовської губернії*. До А. п. входили Азов, Таганрог, Керч, Єнікале з їхніми округами (територія, приєднана до Росії за *Кючук-Кайнарджійським миром 1774*), фортеця св. Дмитрія (тепер м. Ростов-на-Дону), Черкаськ і Земля Війська Донського, Катеринослав на р. Кильчені і Богородицька фортеця, Павлоград, Олександрівськ і військ. поселення по *Дніпровській лінії*, Маріуполь і Нахічевань (на Дону). В 1782 А. п. було ліквідовано.

АЗО́ВСЬКЕ (до 1945 — Колай) — селище міського типу Джанкойського району Кримської області УРСР. Залізнична станція. Пром. підприємства: винобродний, винно-соковий, хлібний, молочний з-ди, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. птахоінкубаторна станція, комбінат комунальних підприємств, будинок побуту тощо. Середня і муз. школи. Лікарня, поліклініка. Будинок культури, кінотеатр, бібліотека.

АЗО́ВСЬКЕ КОЗА́ЦЬКЕ ВІ́ЙСЬКО —військове формування, створене царським урядом 1828 й розміщене на пн.-зх. березі Азовського м. (звідси й назва). Спершу складалося з 1500 козаків *Задунайської Січі* на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким*. З початком рос.-тур. війни (1828) частини А. к. в. приєдналися в Ізмаїлі до рос. армії. З них було сформовано Дунайський козац. полк, що особливо відзначився у боях за здобуття тур. фортеці Ісакчі. В 1831 А. к. в. було відведено 74 тис. дес. землі в Катеринославській губ. (між річками Бердою, Обиточною та Азовським м.). Козаки займалися землеробством і рибальством; заснували 3 станиці — Покровську, Новоспаську та Петровську, 15 хуторів і м. Микольське. До володінь

А. к. в. зарахували Петровський міщанський посад, Новоспасовське поселення *державних селян* і Стародубську станицю чернігівських переселенців. У 1837 для охорони сх. узбережжя з А. к. в. сформовано військ. флотилію з 10 командами. За виконання військ. служби козаків було звільнено від повинностей і податків. У військ. і цивільних справах А. к. в. було підпорядковане новоросійському й бессарабському генерал-губернато-

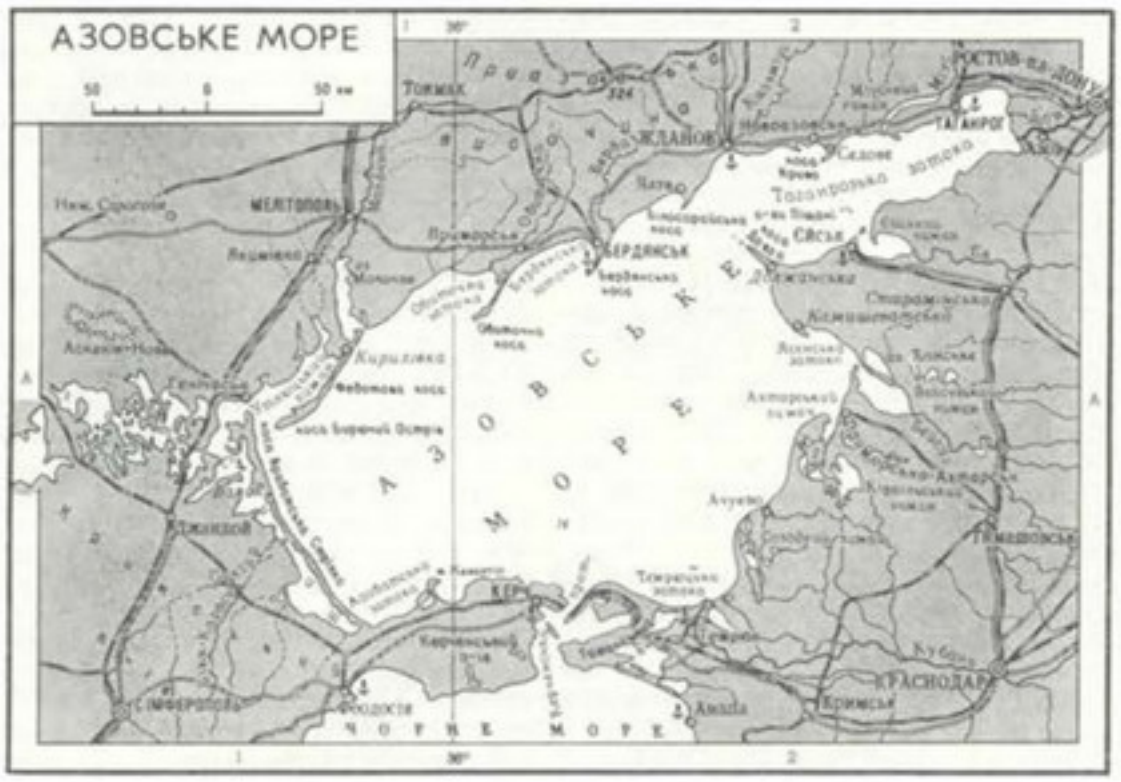

рові. В 1862—64 тисячу сімей азовців силоміць було переселено на Пн. Кавказ у різні станиці Анапського округу та Закубанської обл. Невдоволені гнітом старшини, тяжкою військ. службою і примусовим переселенням, азовці підняли повстання, яке царський уряд жорстоко придушив. Указом від 11 (23).X 1864 А. к. в. було ліквідоване (1865). Рядових козаків переведено в селяни, старшина (офіцери) дістали дворянство і зем. володіння. Регалії, зброю, учбову флотилію було передано Кубанському козац. війську.

АЗО́ВСЬКЕ МО́РЕ (грец. Μαιῶτις λίμνη — Меотійське озеро, давньорус.— Сурозьке море) — середземне море бас. Атлантичного ок. на Пд. Європейської частини Радянського Союзу, в межах УРСР і РРФСР. З Чорним м. сполучається Керченською прот. А. м.— найменше серед морів СРСР. Пл. 40 тис. *км*², пересічна глиб. 8 *м*, найбільша — 14 *м*, об'єм води 320 *км*³. Береги переважно низькі, складені з піщано-черепашникових відкладів; на Пд.— стрімкі. На Сх. від Керченської прот. протягом 100 *км* берег А. м. становить низовинна дельта р. Кубані. Узбережжя розчленоване численними затоками (найбільші — Таганрозька, Обиточна, Арабатська, Темрюцька, Бердянська). Характерні намивні коси (Крива, Білосарайська, Бердянська, Обиточна та ін.). Островів мало (Бирючий, Піщані, Черепаха, Довгий). В А. м. впадають річки: Кальміус, Міус, Дон, Кубань та ін.; деякі з них утворюють широкі лимани: Утлюцький, Міуський, Єйський. Рельєф дна А. м. вирівняний, має незначний похил до центр. частини. Дно вкрите піском, черепашником, мулом. У пд.-сх. частині моря — грязьові вулкани. Гідрологічний режим А. м. визначається його ізольованістю, мілководністю, значним припливом річкових вод, обміном вод з солонішим Чорним м. та напрямом панівних вітрів. В А. м. спостерігається заг. колова течія, спрямована проти стрілки годинника. Її напрям різко змінюється під час діяння сильних вітрів, коли виникають значні згони й нагони води. Мілководність і невеликі розміри А. м. зумовлюють відносно швидке нагрівання й охолодження всієї маси води, а також перемішування її на всю глибину.

Пересічна річна температура води +11, +12°. Влітку вода нагрівається до +25, +28° у відкритому морі і до +30, +31° біля берегів. Взимку температура води нижча за 0°.

Солоність води у відкритій частині моря бл. 11‰, в період діяння пд. вітрів — до 13—14‰. Біля берегів море замерзає з грудня до лютого — березня, в дуже холодні зими замерзає на всій площі. Прозорість води дуже низька внаслідок її перемішування. Тваринний світ А. м. налічує бл. 350 видів. З рибних ресурсів найбільше продуктивне значення мають: судак, лящ, тюлька, хамса, оселедці, осетер, тараня та ін. А. м. має велике трансп. значення. Особливо зросла його роль у зв'язку з побудовою Волго-Донського каналу.

Порти: Таганрог, Жданов, Бердянськ, Єйськ.

У зв'язку з великим промисловим та гідротех. будівництвом у басейні А. м. і пов'язаними з ним певними несприятливими змінами гідрологічного режиму моря ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 1976 ухвалили постанову «Про заходи по запобіганню забрудненню басейнів Чорного та Азовського морів».

Літ.: Добровольский А. Д., Залогин Б. С. Моря СССР. М., 1965; Истошин Ю. В. Океанология. Л., 1969.

Л. М. Козинцева.

АЗО́ВСЬКЕ МОРСЬКЕ́ ПАРОПЛА́ВСТВО — морське пароплавство СРСР, яке здійснює місцеві (каботажні) перевезення вантажів і пасажирів у межах Азовсько-Чорноморського басейну, експортно-імпортні перевезення вантажів між Азовсько-Чорноморськими портами та портами країн Середземномор'я, Близького Сходу, Зх. та Сх. Африки. Г-во А. м. п. розміщене на території УРСР і РРФСР. Управління пароплавства — в м. Жданові Донецької області. У 1922 було створено Державне Чорноморсько-Азовське пароплавство; з 1967 — А. м. п.

За роки Рад. влади пароплавство перетворилося на велике трансп. підприємство. Воно забезпечує значну частину каботажних перевезень в Азовсько-Чорноморському басейні. А. м. п. включає: суховантажний, місцевий портовий флот, мор. порти (в Жданові, Керчі, Таганрозі й Бердянську), судноремонтні з-ди та ін. До складу флоту А. м. п. входять сучасні спеціалізовані судна для транспортування насипних, лісових та ін. вантажів, судна з горизонтальним способом навантаження, призначені для негабаритних вантажів, агломератовози для перевезення гарячого агломерату (т-ра 700°) тощо. Вантажооборот А. м. п. зріс 1975 проти 1960 в 4,6 раза, а порівняно з 1940 — у 23,8 раза. В А. м. п. виникли і впроваджені нові методи (пакетний, пакетно-поворотний) перевезення вантажів. У 1971 Азовське морське пароплавство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Л. П. Недяк.

АЗО́ВСЬКЕ СИДІ́ННЯ — героїчна оборона *Азова* донськими і запорізькими козаками 1637—42. Спираючись на Азов, крим. і ногайські татари чинили спустошливі напади на рос. і укр. землі. Скориставшися з внутр. боротьби в *Кримському ханстві*, козаки влітку 1637 захопили Азов і володіли

Азовське морське пароплавство. 1. Розвантажування труб у Ждановському порту. 2. Спеціальне судно для перевезення гарячого агломерату.

ним протягом 5 років. На поч. червня 1641 тур.-тат. військо (до 100 тис.) оточило фортецю, яку обороняли 5,5 тис. чол. Її захисники виявили надзвичайну хоробрість і воєнне мистецтво. Розуміючи, що власними силами їм не втримати фортецю, козаки звернулися до рос. уряду з проханням прийняти Азов під свою владу. Але рос. уряд, уникаючи війни з Туреччиною, запропонував козакам залишити місто. Влітку 1642 козаки зруйнували укріплення фортеці й відступили з Азова.

АЗО́ВСЬКИЙ ФЛОТ — перше регулярне формування російського флоту. Створений Петром I для боротьби проти Туреччини за вихід у Чорне м. Будівництво А. ф. почалося після 1-го Азовського походу (див. *Азовські походи 1695—96*). Відіграв вирішальну роль у здобутті Азова в липні 1696. Після невдалого *Прутського походу 1711* А. ф. було знищено у зв'язку з поверненням Азова Туреччині. Пізніше на Азовському м., залежно від обставин, створювали військ.-мор. з'єднання. Див. *Азовська військова флотилія*.

АЗО́ВСЬКІ ПОХО́ДИ 1695—96 — походи російських військ і флоту та українських козацьких полків на Азов під час російсько-турецької війни 1686—99. Навесні 1695 рос. війська (31 тис. чол.) рушили до гирла Дону і влітку обложили тур. фортецю Азов. Після двох невдалих штурмів [5 (15). VIII і 25.IX (5.X)], через відсутність військ. флоту, облогу було знято. В кінці 1695 почалася підготовка до 2-го походу. Збудувавши протягом зими 1695—96 *Азовський флот*, рос. війська (75 тис. чол.) і укр. козаки (15 тис. чол.) навесні 1696 блокували Азов з суші та моря. Після штурму 17—19 (27—29). VII тур. гарнізон капітулював. Здобуття Азова було важливим етапом у боротьбі за визволення Пн. Причорномор'я.

АЗОВСЬКІ́Т — мінерал класу *фосфатів*. $Fe_3(OH)_6[PO_4]$. Густ. 2,5—3,0. Тв. 4. Колір темно-коричневий. Знайдений на Таманському півострові в родовищах *бурого залізняку*.

АЗО́ВСЬКО - ДОНСЬКИ́Й БАНК — один з найбільших комерційних банків дореволюційної Росії. Засн. 1871 в Таганрозі. Існував до 1917. Див. *Банки*.

АЗОНА́ЛЬНА РОСЛИ́ННІСТЬ — рослинність, що не утворює самостійної зони, а зустрічається як включення в кількох зонах. До А. р. відносять заплавні луки, рослинність пісків тощо. На характер А. р. впливають умови відповідної геогр. зони, що виявляється у відмінах флористичного складу А. р. даного типу.

АЗОНА́ЛЬНІСТЬ (від а... і грец. ζώνη — пояс, зона) — поширення певних природних явищ незалежно від зональних особливостей даної території. Має відносний характер: деякі риси азональних явищ здебільшого змінюються при переході від однієї зони до іншої. Найбільше виявляється в горах. Різновидом А. є *інтразональність*.

АЗО́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — архіпелаг в Атлантичному ок., входить до складу Португалії. Складаються з 9 великих островів і кількох рифів вулканічного походження. Пл. майже 2,3 тис. *км²*. Нас. понад 350 тис. чол. (1970). Рельєф гірський, вис. до 2320 *м* (г. Піку на о. Піку). Часто бувають землетруси. Багато термальних джерел. Клімат субтропічний, морський; пересічна т-ра січня +14°, липня +22°; опадів бл. 800 *мм* на рік. На схилах — лісова рослинність (лавр, каштан), зарості маквісу. Культивують цитрусові, виноград, ананаси, банани А. о.— місце, де перетинаються трансатлантичні морські й повітряні шляхи. Гол. порти: Понта-Делгада, Орта.

АЗОСПОЛУ́КИ — органічні сполуки, що містять азогрупу, зв'язану з двома ароматичними радикалами, рідше — з ін. радикалами. А.— кристалічні забарвлені речовини; багато з них не реагує з кислотами і лугами. Важливою є реакція відновлення А. Найпростіша ароматична А.— *азобензол*. Використовують А. переважно як *барвники* (див. *Азобарвники*). Значний внесок у вивчення А зробив укр. хімік П. П. *Алексєєв*.

АЗО́Т (від грец. ἄζωος — безжиттєвий; Nitrogenium), N — 1) Хімічний елемент V групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва; ат. н. 7, ат. м. 14,0067 Природний А. складається з стабільних ізотопів ^{14}N (99,635%) і ^{15}N (0,365%). А. відкрив 1772 шотл. учений Д. Резерфорд. В природі А. існує як складова частина повітря (за об'ємом 78,09% і за масою 75,6%), а також у формі *нітратів* і солей амонію; входить до складу нафти, живих організмів тощо. А.— газ без запаху, кольору, смаку, легший за повітря; густ. 1,2506 *кг/м³* (при 0° С і 760 *мм рт. ст.*); $t_{пл}$ — 209,86° С; $t_{кип}$ — 195,8° С. А. зріджується важко, його критична т-ра — 147,16° С, а тиск — 3,39 *Мн/м²*; малорозчинний у воді. При звичайних умовах А. хімічно малоактивний. При високих температурах, тиску і наявності каталізатора утворює сполуки з воднем, киснем, металами тощо. В пром-сті А. добувають фракційною перегонкою зрідженого повітря. В лабораторії А. можна добути нагріванням нітриту амонію NH_4NO_2. Використовують у виробн. *аміаку*, як інертне середовище в різних процесах і пристроях; рідкий А.— в спец. холодильних установках. 2) А. в організмі і. А. є найважливішим *біогенним елементом*, необхідним для побудови білків, нуклеотидів і нуклеїнових кислот. Першорядна роль у засвоєнні молекулярного А. належить деяким мікроорганізмам і синьо-зеленим водоростям. Первісним продуктом біол. *азотфіксації* є аміак. Рослини й мікроорганізми перетворюють неорганічний амонійний А. на органічні сполуки — аміди й амінокислоти, а потім на кінцевий продукт засвоєння А.— білки, нуклеотиди та нуклеїнові кислоти. Здатність тва-

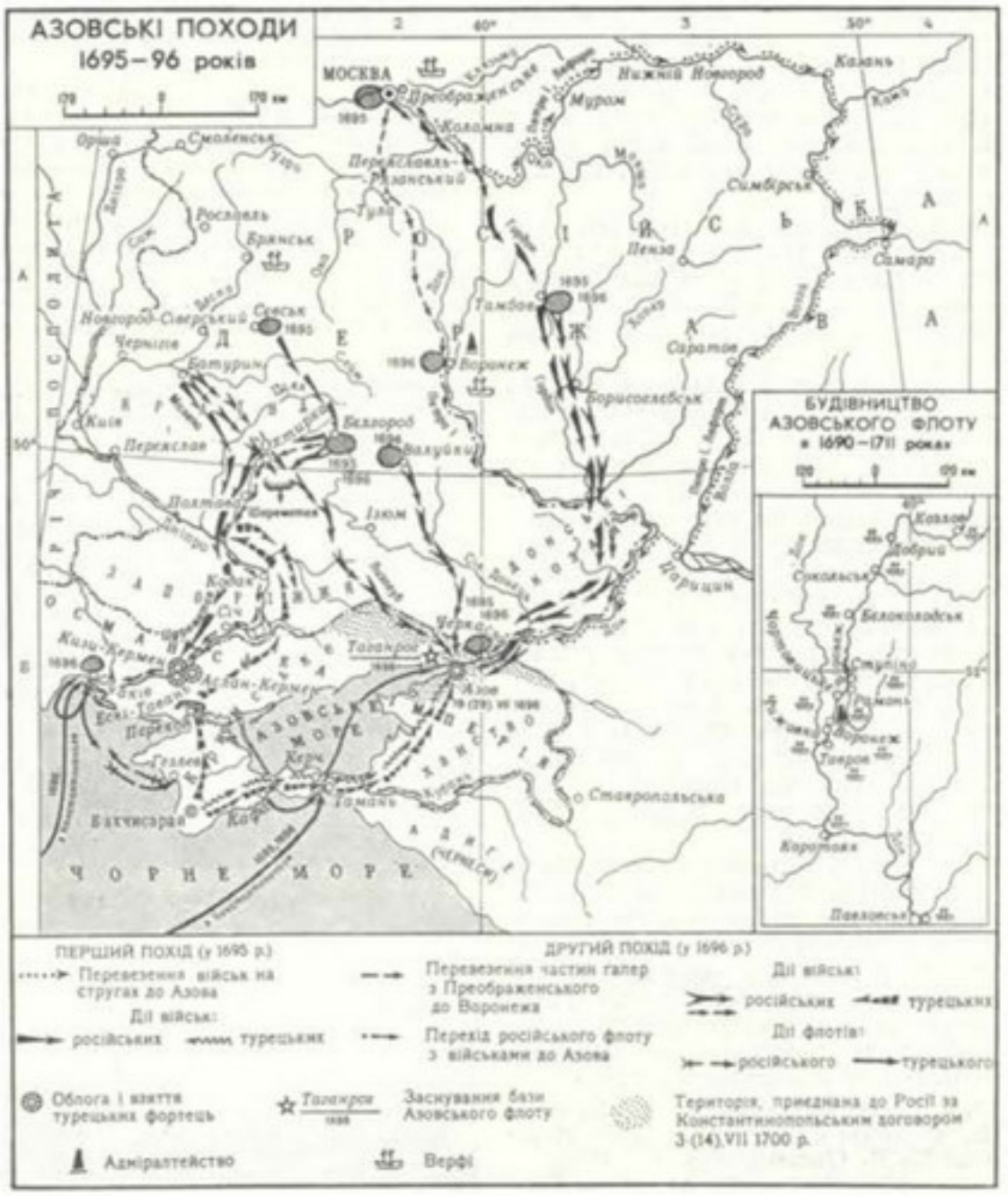

АЗІЯ, ФІЗИЧНА КАРТА

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1 : 60 000 000

600 0 600 1200 1800 2400 км

АЗІЯ, ПОЛІТИЧНА КАРТА

рин синтезувати амінокислоти обмежена (вони не можуть синтезувати 8 т. з. *незамінних амінокислот*). Тому осн. джерелом А. для них є білки, споживані з їжею. Білки в усіх організмах зазнають ферментативного розкладу до амінокислот з утворенням на наступному етапі розпаду неорганічного амонійного А. Останній у тварин виводиться з організму, а в рослин і мікроорганізмів використовується для нового синтезу амідів і амінокислот. Див. також *Азотистий обмін*.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Некрасов Б. В. Основы общей химии. т. 2. М., 1973.

АЗОТЕМІЯ (від *азот* і грец. αἷμα — кров) — надмірна концентрація в крові азотовмісних продуктів білкового обміну (сечовини, креатину, сечової кислоти та ін.). А. спостерігається в разі тяжкої недостатності кровообігу і порушення функції нирок.

АЗО́ТИСТА КИСЛОТА́, нітритна кислота, HNO_2 — одноосновна слабка кислота, відома лише в розбавлених водних розчинах. А. к. може бути окисником або відновником. Утворюється при взаємодії води з діоксидом азоту ($2NO_2 + H_2O = HNO_2 + HNO_3$) або азотистим ангідридом ($N_2O_3 + H_2O = 2HNO_2$). Практичне значення мають солі А. к.— *нітрити*. А. к. є агентом реакції *діазотування*.

АЗО́ТИСТА РІВНОВА́ГА — стан *азотистого обміну* в організмі, при якому кількість виділеного ним з сечею і калом азоту відповідає кількості азоту, що надійшла з їжею.

АЗО́ТИСТИЙ О́БМІН — сукупність перетворень в організмі азотовмісних сполук. А. о. включає обмін аміаку, амінокислот, пептидів, білків (див. *Білковий обмін*), нуклеотидів, *нуклеїнових кислот*, окремих *ліпідів*, аміносахарів, *гормонів*, *вітамінів* та ін. Основним джерелом азоту для людини є білки. Добова потреба дорослої людини в азоті дорівнює 16 *г*, що відповідає 100 *г* білка. Якщо кількість азоту, яка надходить з їжею, нижча від *білкового мінімуму*, порушується нормальне співвідношення між процесами синтезу та розкладу білків в організмі, починають переважати процеси розкладу. Це призводить до негативного азотистого балансу — виділення азоту перебільшує його засвоєння. Коли ж кількість виділеного азоту менша за кількість, що надходить з їжею, настає стан позитивного азотистого балансу. Він характерний для періоду росту або відновлення сил після виснажливої хвороби (білкового голодування), коли відбувається інтенсивний синтез білків. Дорослий здоровий організм повинен перебувати в стані *азотистої рівноваги*. Див. також *Азот* (в організмі).

АЗО́ТНА КИСЛОТА́, нітратна кислота, HNO_3—сильна одноосновна кислота. Безбарвна димуча рідина з різким запахом. Густина безводної А. к. 1522 *кг/м*³, $t_{пл}$ — 41,15° С, $t_{кип}$ 86° С; легко розкладається, забарвлюючись у жовтий колір. Розчиняється у воді у всіх співвідношеннях; утворює азеотропну суміш, що містить 68,4% HNO_3. Концентрована А. к.— сильний окисник: окислює сірку до сірчаної кислоти, фосфор — до фосфорної кислоти, руйнує органічні речовини. Продуктами взаємодії А. к. з металами є солі — *нітрати*. Алюміній, залізо, хром реагують з розбавленою А. к. і не взаємодіють з концентрованою внаслідок утворення окисної плівки на їхній поверхні. А. к. взаємодіє з багатьма органічнями сполуками, утворюючи *нітросполуки* (див. *Нітрування*). Добувають А. к. каталітичним окисленням аміаку киснем повітря. А. к. використовують у виробн. добрив, *вибухових речовин*, *барвників*, *лаків*, у металургії кольорових металів, у хім. лабораторіях тощо.

Літ.: Атрощенко В. И., Каргин С. И. Технология азотной кислоты. М., 1970.

АЗО́ТНА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь хімічної промисловості, що включає виробництво азотних добрив і продукції, яка містить у своєму складі зв'язаний азот (аміак, азотну к-ту та її солі, нітрат натрію, вуглекислий амоній, капролактам, уротропін тощо). До А. п. через подібність технологічних процесів належить виробн. ацетилену, метанолу та ін. продукції. А. п. в СРСР створено за роки перших п'ятирічок. У 1928 на Чорнореченському з-ді (тепер Горьк. обл.) було збудовано перший цех по виробн. аміаку. В 1975 за обсягом виробн. азотних добрив і аміаку СРСР посідав 2-е місце в світі. Було вироблено 41,6 млн. *т* (в ум. одиницях) азотних добрив і бл. 12 млн. *т* аміаку (1940 — відповідно 0,97 та 0,33 млн. *т*). На Україні напівкустарне виробн. деякої азотної продукції було організовано на поч. 1917 в Юзівці (тепер Донецьк). За роки довоєнних п'ятирічок стали до ладу азотнотукові з-ди в Горлівці (див. *Горлівське виробниче об'єднання «Стирол»* імені Серго Орджонікідзе), Дніпродзержинську (див. *Дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот»*), де було організовано виробн. аміаку та азотних добрив. У післявоєнні роки було введено в дію нові та реконструйовано діючі підприємства галузі. Майже заново збудовано хім. комбінат у Сєвєродонецьку (див. *Сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Азот»*), який є одним з найбільших виробників азотних добрив, капролактаму та ін. азотної продукції в СРСР, стали до ладу підприємства А. п. у Черкасах (див. *Черкаське виробниче об'єднання «Азот»*), Ровно (див. *Ровенське виробниче об'єднання «Азот»*) та ін. У 1975 в УРСР вироблено 10,8 млн. *т* (в ум. одиницях) азотних добрив (1940 — 0,35 млн. *т*). Змінилася сировинна база А. п. На поч. 60-х рр. весь аміак виробляли з коксу і коксового газу. В 1976 бл. 75% аміаку одержували з природного газу. Підвищується також тех. оснащеність аміачного виробництва, яке дедалі більше базується на впровадженні великих агрегатів синтезу аміаку продуктивністю 400—500 тис. *т* на рік. У десятій п'ятирічці (1976—80) передбачено значний розвиток А. п. Швидкими темпами зростатиме виробн. складних і комплексних мінеральних добрив, заплановано випуск рідких комплексних добрив.

В. В. Костенко.

АЗО́ТНІ ДО́БРИВА — органічні та неорганічні речовини, що їх вносять у грунт як джерело азотного живлення для підвищення врожайності с.-г. культур. А. д. поділяють на *органічні добрива*, *мінеральні добрива* та зелені добрива. Хім. пром-сть випускає синтетичні А. д. Гол. вихідним продуктом для виробництва їх є синтетичний *аміак*. Норми внесення А. д. залежать від грунтово-кліматичних умов і біол. властивостей вирощуваних культур. На території СРСР найбільші прирости врожаю с.-г. культур дають А. д. на дерново-підзолистих і опідзолених грунтах.

Літ.: Прянишников Д. Н. Азот в жизни растений и в земледелии СССР. М.— Л., 1945; Кардиналовська Р. І. Перетворення азоту добрив у грунті та заходи по зменшенню його втрат. К., 1971; Кореньков Д. А. Агрохимия азотных удобрений. М., 1976.

В. С. Денисьєвський.

АЗОТОБА́КТЕР (Azotobacter) — рід аеробних бактерій, здатних фіксувати молекулярний азот повітря і синтезувати з нього білок своїх клітин. А.— поліморфні палички завдовжки (здебільшого) 4—7 *мкм*, з джгутиками. Поширені в окультурених грунтах; селяться у значній кількості в *ризосфері* вищих рослин, виявлені в слизі, що оточує колонії водоростей, і в лишайниках. Утворює різні вітаміни та ростові речовини. Див. також *Азотфіксуючі мікроорганізми*.

АЗО́ТУ ОКСИ́ДИ — хімічні сполуки азоту з киснем. Геміоксид N_2O — безбарвний газ, $t_{пл}$ — 102° С, $t_{кип}$ — 89,5° С. Киснем до вищих оксидів не окислюється. Одержують розкладом нітрату амонію і каталітичним окисленням аміаку. В суміші з киснем застосовують для наркозу. Моноксид NO — безбарвний газ, $t_{пл}$ — 163,6° С, $t_{кип}$ — 151,8° С. Не взаємодіє з водою і слабкими розчинами к-т і лугів. Легко окислюється до NO_2 і відновлюється до аміаку та азоту. В пром-сті одержують контактним окисленням аміаку. NO — основний проміжний продукт у виробн. *азотної кислоти*. Діоксид NO_2 і його димер N_2O_4 — бурі гази, що зріджуються при т-рі 21,15° С у жовто-коричневу рідину, яка замерзає при —11,2° С, утворюючи безбарвні кристали. З водою утворюють еквівалентну кількість азотної і азотистої к-т, з розчинами лугів — суміш *нітратів* і *нітритів*. Застосовують NO_2 у виробн. слабкої та концентрованої азотної к-т, як окислювач тощо. Сесквіоксид N_2O_3 утворюється при охолодженні суміші NO і NO_2 нижче 0° С у вигляді темно-блакитної рідини. Практичного застосування не має. Геміпентоксид (азотний ангідрид) N_2O_5 — безбарвні при кімнатній т-рі кристали, $t_{пл}$ 30° С, при т-рі 32,4° С сублімується. Практичного застосування не має. Перок-

Айва довгаста:
1 — гілка з листками і квіткою;
2 — плід.

Айлант високий:
1 — гілка з квітками;
2 — тичинкова квітка;
3 — маточкова квітка;
4 — плоди.

с и д N_2O_6 одержують в результаті взаємодії рідких N_2O_4 й озону.

В. І. Атрощенко.

АЗОТУВА́ННЯ — насичення поверхневого шару металевих виробів *азотом*; вид *хіміко-термічної обробки*. Підвищує поверхневу твердість, стійкість проти спрацювання, витривалість і *корозійну стійкість*. Вироби з легованих сталей азотують у герметичних муфельних печах (т-ра 500—700° С) переважно в середовищі газоподібного аміаку (міцнісне А.). Підвищена твердість азотованого шару (1200 за Віккерсом) зумовлюється утворенням особливого структурного стану внаслідок пересичення металевої основи азотом і зберігається при повторному нагріванні до т-р 550—600° С. Для одержання шару завтовшки 0,3—0,6 *мм* витрачають (при т-рі 500—520° С) від 24 до 90 *год*. Час обробки скорочується, якщо вдаються до двоступінчастого нагрівання: спочатку при т-рі 500—520° С, потім при температурі 540—600° С. Антикорозійне А. (т-ра 600—700° С) дрібних виробів з утворенням азотованого шару завтовшки 0,01—0,04 *мм* триває 15 *хв*, великих виробів — до 10 *год*. Вироби із сплавів титану обробляють при т-рі 850—950° С протягом 10—50 *год* у середовищі тех. азоту, очищеного від кисню і вологи. А. піддають деякі інструменти, циліндри і клапани двигунів, деталі швидкохідних верстатів тощо. В індивідуальному і дрібносерійному виробн. іноді застосовують А. в тліючому розряді (див. *Електричні розряди в газах*).

О. В. Білоцький.

АЗОТФІКСА́ЦІЯ (від *азот* і франц. fixation — закріплення) — процес зв'язування молекулярного атмосферного азоту в азотисті сполуки. А. здійснюють *азотфіксуючі мікроорганізми*. А.— один з найважливіших біол. процесів, має важливе значення для с. г. Найактивнішими фіксаторами атм. азоту є *бульбочкові бактерії*. За рік вони можуть нагромадити на площі 1 *га* до 60—300 *кг* азоту. До 30—60 *кг/га* азоту зв'язує аеробна бактерія *азотобактер* (вільно живе у грунті) і до 20—40 *кг/га* — анаеробна маслянокисла бактерія *клостридій*. Для підвищення азотфіксуючої здатності грунту висівають активні азотфіксуючі культури і вносять бактеріальні добрива.

АЗОТФІКСУ́ЮЧІ МІКРООРГАНІ́ЗМИ, азотфіксатори — мікроорганізми, що засвоюють молекулярний азот повітря. До А. м. належать бактерії з роду Rhizobium (*бульбочкові бактерії*), деякі *актиноміцети* й мікроорганізми, що утворюють бульбочки на коренях небобових рослин. Активними азотфіксаторами є вільноживучі мікроорганізми, що заселяють грунт і водойми: *азотобактер, клостридій* (Clostridium pasteurianum), деякі синьо-зелені водорості. Фіксують атмосферний азот і деякі види цвілевих грибів, дріжджів, спірохет тощо. А. м. збагачують грунт на азот, забезпечують рослини азотом у доступних формах. Відіграють значну роль у кругообігу азоту в природі.

АЗПАК (англ. ASPAC; Asian and Pacific Council), Азіатсько-тихоокеанська рада — регіональна організація ряду капіталістичних країн на Далекому Сході та в зх. частині Тихого ок. Створена в червні 1966 на установчій конференції в Сеулі. Її учасники — Японія, Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни, Південна Корея, Тайвань, Малайзія. АЗПАК формально ставить своїм завданням проведення консультацій з екон., культ. і соціальних питань. Насправді являє собою політ. союз, спрямований проти соціалістичних країн Азії і нац.-визвольного руху в регіоні, де розміщені члени ради. Найвищий орган АЗПАК — сесія міністрів закорд. справ країн-учасниць, між сесіями — постійний к-т. Штаб-квартира АЗПАК — у Бангкоку (Таїланд).

АЗУРИ́Т (від франц. azur — синява, блакить) — мінерал класу карбонатів. $Cu_2Cu(OH)_2[CO_3]_2$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,7—3,9. Твердість 3,5—4. Колір темно-синій. Блиск скляний. Родовища А. відомі на Алтаї, Україні (Донбас, Придністров'я). А. іноді використовують як мідну руду. З чистого азуриту виготовляють синю фарбу.

АЇ́Д (Ἀιδης), Плутон — у грецькій міфології бог підземного світу і царства померлих, брат *Зевса, Посейдона* й *Деметри*. А. називають також уявний потойбічний світ. Культ А. частково прийняло християнство.

АЇ́Л — 1) У киргизів і алтайців у минулому поселення кочового або напівкочового типу, що звичайно складалося з родичів. У алтайців А. наз. й окреме житло (юрта або курінь) з садибою. 2) У монгольських народів кочова сімейна група. 3) В Кирг. РСР сільська адм.-тер. одиниця. В зв'язку з цим сільські Ради Кирг. РСР наз. «аїльні і сільські Ради народних депутатів».

АЇ́Р — рід рослин род. ароїдних. Те саме, що й *лепеха*.

АЙБЄ́К [літ. псевд. Муси Ташмухамедова; 28.XII 1904 (10.I 1905), Ташкент — 1.VII 1968, там же] — узбецький радянський письменник, акад. АН Узб. РСР (з 1943), нар. письменник Узбекистану (з 1965). Член КПРС з 1948. Друкувався з 1923. Перша зб. віршів «Почуття» (1926). Автор творів про боротьбу узб. народу проти феод. гніту та про соціалістичні перетворення в Узбекистані (поеми «Помста», 1932; «Коваль Джура», 1933; «Хамза», 1948; романи «Священна кров», 1943; «Навої», 1945; «Вітер золотої долини», 1950; «Сонце не згасне», 1958; «Великий шлях», 1965). Перекладав твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, Й.-В. Гете, М. Горького та ін. Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Укр. перекл.— Навої. К., 1950; Вітер золотої долини. К., 1956; Дитинство. К., 1965; Священна кров. К., 1971; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1—5. Ташкент, 1962—64.

Г. Г. Гафурова.

АЙВА́ (Cydonia) — рід рослин род. розових, підрод. яблуневих. Дерева й кущі вис. 1,5—5 *м*. Один вид — А. довгаста. Батьківщиною вважають Кавказ і Серед. Азію. А. культивують у Пн. Америці, Іспанії, на Балканах, в Японії; в СРСР — на Кавказі, у Нижньому Поволжі, в Серед. Азії, Молдавії, на Україні — гол. чин. на Пд., а також у Закарп. і Чернів. обл. Плодоносить на 3—4-й рік. Плоди від 30 *г* до 2,5 *кг*, кулясті і грушовидні, лимонно-жовті, тверді, кисло-солодкі, терпкі, ароматні, містять 5—12% цукрів і бл. 1% к-т; споживають їх здебільшого переробленими (варення, желе, компоти, цукати та ін.). Урожайність — до 100—140 *ц/га*. А. використовують як підщепу для одержання низькорослих форм груші. В УРСР поширені сорти: Анжерська, Берецького, Міча врожайна, Португальська, Берегівська, Алуштинська, Бахчисарайська.

І. Н. Гегельський.

АЙВА́ ЯПО́НСЬКА — див. *Хеномелес*.

АЙВАЗО́ВСЬКИЙ (Гайвазовський) Іван Костянтинович [17(29).VII 1817, Феодосія — 19.IV (2.V) 1900, там же] — російський живописець. Вірменин за походженням. В 1833—37 навчався в петербурзькій Академії мистецтв у М. *Воробйова*. З 1845 — академік, з 1887 — почесний член петерб. АМ. Член багатьох іноземних академій. З 1894 — член Т-ва пд.-рос. художників. З 1845 жив у Феодосії. Написав близько 6 тис. творів. Своєрідність творчості А.— в романтичному зображенні величі мор. стихії, відваги людей, що борються з морем («Дев'ятий вал», 1850; «Чорне море», 1881; «Серед хвиль», 1898). Багато творів А. присвятив змалюванню подвигів моряків рос. флоту («Чесменський бій», 1848; «Синопський бій», 1854). Окремі картини присвячені О. С. Пушкіну («О. С. Пушкін на березі Чорного моря» та ін.). А.— автор картин на укр. теми: «Чумацька валка» (1855), «Український пейзаж» (1868), «Млин на березі річки. Україна» (1880), «Весілля на Україні» (1891) та ін. У Феодосії 1880 А. збудував художню майстерню і картинну галерею, яку заповів місту (див. *Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Барсамов Н. С. И. К. Айвазовский. М., 1967.

АЙВА́Н, ейван, іван, ліван — 1) Тераса в середньоазіатських житлах, мечетях з плоским покриттям, що підтримується колонами або стовпами. 2) Велике склепінчасте приміщення, відкрите у внутріш-

Айван у палаці Таш-Хаулі в Хіві. 1832—41.

ній двір. А. характерні для парфянської та сасанідської архітектури, а також культової й палацової архітектури Серед. і Бл. Сходу часів середньовіччя.

АЙГЕ́Н (Aygen) Решад Еніс (н. 1909, Стамбул) — турецький письменник. Почав друкуватися 1930. Перша збірка оповідань — «Я в ймаю свою шпагу» (1930). Романи: «В ім'я закону» (1932), «Пролунав гонг» (1933), «Заговорила ніч» (1935) та ін. В 40—50-х рр. написав романи «Наша боротьба за хліб» (1947), «Стіна плачу» (1949), «Готель» (1953), «Деспот» (1957) та ін. Найвизначніший роман — «Запах землі» (1944) — про тяжке життя тур. селян. Твори А. відзначаються гуманізмом, демократичною спрямованістю.

АЙГУ́ЛЬСЬКЕ О́ЗЕРО, Кирське озеро — одне з групи *Перекопських озер* у Кримській обл. УРСР. Довж. 18 *км*, найбільша шир. 4,5 *км*, глиб. 0,1—0,3 *м*. Берегова лінія дуже звивиста, багато островів. Живиться підземними водами. Солоність ропи влітку до 23—27‰. У посушливі роки осідає сіль.

АЙГУ́НСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1858 — договір між Росією і Китаєм, підписаний 16 (28). V в м. Айгуні (м. Хейхе в КНР). За А. д. юридично встановлювалася належність до Росії лівого берега р. Амуру від р. Аргуні до гирла; правий берег р. Амуру до р. Уссурі закріплювався за Китаєм. Регламентував режим плавання по Амуру, Уссурі і Сунгарі. Остаточно кордон, встановлений по р. Уссурі, був затверджений *Пекінським договором 1860*.

АЙДА́Р — річка в Бєлгородській обл. РРФСР і Ворошиловградській обл. УРСР, ліва притока Сіверського Дінця. Довж. 264 *км*, пл. бас. 7420 *км²*. Бере початок на Пд. Середньоруської височини. Замерзає в грудні, скресає на початку березня. Використовується для зрошення. На А.— м. Старобільськ.

АЙДА́ХО — штат на Пн. Зх. США. Пл. 216,4 тис. *км²*. Нас. 713 тис. чол. (1970). Корінні жителі штату — індіанці, живуть у резерваціях. Адм. центр — м. Бойсе. В пн. і центр. частинах — Скелясті гори та сх. окраїна Колумбійського плато, на Пд.— рівнина р. Снейку. На рівнинах переважає степова та напівпустельна рослинність, на схилах гір — ліси. Важливий район гірничодобувної пром-сті (добування срібла, свинцю, цинку, фосфоритів). Кольорова металургія та обробка деревини. Підприємства харч. пром-сті. С. г. розвинуте в пд. частині А. Більше третини оброблюваної площі штату зрошується. Провідна культура — картопля, вирощують цукр. буряки, пшеницю, кормові культури. Садівництво. Бл. половини вартості товарної с.-г. продукції дає тваринництво, головним чин. м'ясного напряму. Лісозаготівлі. Туризм (Сонячна долина та ін.).

АЙДІ́Т (Aidit) Діпа Нусантара (30.VII 1923, о. Суматра — 22.XI 1965) — діяч робітничого і комуністичного руху Індонезії. Н. в сім'ї робітника. Закінчив комерційну школу та індонез. Академію сусп.-політ. наук. З 1943 — член Комуністичної партії Індонезії (КПІ). Під час япон. окупації очолював патріотичну орг-цію «Рух вільної Індонезії». В 1945 його заарештовувала япон., а потім англо-голл. військ. влада. Після проголошення незалежності Індонезії — на керівній роботі в молодіжних орг-ціях. З 1947 — член ЦК, з 1948 — член Політбюро ЦК Компартії Індонезії, з 1951 — секретар, з 1954 — генеральний секретар ЦК КПІ, з 1959 (у зв'язку із скасуванням посади генерального секретаря) — голова КПІ. З 1959 обіймав ряд важливих держ. посад. Став жертвою терору, розв'язаного реакцією проти КПІ.

АЙДУКЕ́ВИЧ (Ajdukiewicz) Казімеж (12.XII 1890—12.IV 1963) — польський логік і філософ, дійсний член Польської АН (з 1952). У 1925—38 — професор Львівського і Варшавського ун-тів. У 1938 очолював Познанське філос. т-во. Розробив семантичну теорію мови, в ряді праць дав філос. оцінку та тлумачення досягнень загальної і математичної логіки.

А́ЙЄР (Ayer) Алфред-Джулс (н. 29.X 1910) — англійський бурж. філософ-неопозитивіст. Професор Оксфордського ун-ту. Під час навчання у Відні брав участь у роботі *Віденського гуртка*. В своїх працях зосереджує увагу на питаннях природи людського знання, його вірогідності, сутності об'єкта пізнання, причинності тощо. Тим самим А. відходить дещо від традиційної доктрини *логічного позитивізму*, яка, називаючи подібні питання «метафізичними», відкидає їх як «псевдопроблеми». В цілому А. лишається на позиціях *неопозитивізму*, оскільки досліджує ці проблеми за допомогою семантичного аналізу відповідних понять і категорій. *І. В. Бичко.*

АЙЗЕНВЕРГ Давид Єфремович [30.VIII (12.IX) 1908, Миколаїв] — український рад. геолог і палеонтолог. Член КПРС з 1947. У 1938 закінчив Київ. ун-т. З 1962 — зав. відділом Ін-ту геологіч. наук АН УРСР. Осн. дослідження стосуються стратиграфії, палеогеографії верхнього палеозою і палеонтології, зокрема характеристики і розчленування карбонових відкладів Донбасу та прилеглих районів. Держ. премія УРСР, 1976.

Г. І. Молявко.

АЙЗЕНШТО́К Ієремія Якович [н. 20.II (4.III) 1900, Єлисаветград, тепер Кіровоград] — український і російський рад. літературознавець. Член КПРС з 1942. Автор праць з історії рос. і укр. літератур, рос.-укр. літ. зв'язків, текстології. Дослідник творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Т. Шевченка. Здійснив текстологічну підготовку академічних та ін. видань творів М. Гоголя, Г. Успенського, М. Чернишевського, М. Некрасова, І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, І. Манжури, М. Коцюбинського, І. Франка. За його редакцією 1925 вийшло перше повне, коментоване видання «Щоденника» Т. Шевченка.

АЙЛА́НТ (Ailanthus) — рід рослин род. симарубових. Дерева з непарноперистими листками і дрібними квітками, зібраними у волоть. Плід — крилатка. Бл. 10 видів, поширених у Пд. і Сх. Азії та Австралії. В СРСР — 3 види. Як декоративну рослину та для закріплення ярів і крутосхилів вирощують (на Кавказі, в Серед. Азії, на Пд. Зх. УРСР) А. в и с о к и й, або к и т а й с ь к и й я с е н (A. altissima) — до 30 *м* заввишки, з розлогою кроною і світло сірою корою. Легко дичавіє. Деревина міцна.

АЙМА́К — 1) Місцева назва адм. одиниць (районів) у Бурятській АРСР і Горно-Алтайській автономній області РРФСР. 2) Основна адм.-тер. одиниця в МНР. 3) У монголів за феодалізму велике володіння (уділ або ханство). В тюркських, монг. і почасти тунгусо-маньчжурських мовах родоплемінний підрозділ (рід, плем'я, народ).

АЙМА́КИ — група народностей, які живуть у пн.-зх. і центральних областях Афганістану. Див. *Чаар-аймаки*.

АЙМАРА́ — індіанська народність Пд. Америки. Осн. частина живе навколо оз. Тітікака і на Болівійському плато — в пд. частині деп. Пуно (в Перу), в деп. Ла-Пас і Оруро (в Болівії). Чисельність — 2 млн. чол. (1975). Мова — аймара. Предки А. були творцями доінківської культури Тіауанако (1-е тис. н. е.), пам'ятки якої свідчать про давню високу цивілізацію. В 16 ст. були завойовані іспанцями. Зберегли мову і значною мірою культуру. Осн. заняття — землеробство, скотарство, рибальство. За релігією — католики.

АЙМУРЗА́ЄВ Жолмурза Мурзайович (н. 9.V 1916, Чимбайський округ, тепер Каракалпацька АРСР) — каракалпацький рад. письменник, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1946). Член КПРС з 1946. Друкується з 1927. Перша зб. «Вірші» (1935). Автор зб. «До героїчної боротьби» (1942), «Потік» (1946), «Мої герої» (1949) та ін.— про становлення Рад. влади в Каракалпакії; п'єс «Бердах» (1958) і «Айгул-Абат» (1959) та роману «На берегах Амудар'ї» (1958) — про повоєнне каракалпацьке село. Автобіографічна повість «Серце сироти» (1967). Ряд віршів і поем присвятив Україні: «У вогні», «Аральське море» (про Т. Г. Шевченка). Перекладав твори О. Пушкіна, Т. Шевченка, І. Франка. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та 3 орденами «Знак Пошани».

АЙНА́ЛОВ Дмитро Власович [8 (20). II 1862, Маріуполь, тепер Жданов — 12.XII 1939, Ленінград] — російський рад. історик мистецтва, чл.-кор. АН СРСР (з 1914). Навчався в Новоросійському ун-ті в Одесі в Н. П. *Кондакова*. Осн. праці: «Елліністичні основи візантійського мистецтва» (1900), «Візантійський живопис XIV століття» (1917), «Етюди про Леонардо да Вінчі» (1939). Кілька досліджень присвятив давньоруському мистецтву («Києво-Софійський собор», у співавторстві з Є. К. Редіним, 1889; «Архітектура чернігівських церков», 1909).

Айбек.

І. К. Айвазовський.

Д. Н. Айдіт.

Айні.

Ч. Айтматов.

А́ЙНИ — народність на о. Хоккайдо (Японія). Чисельність — бл. 20 тис. чол. (1975, оцінка). Говорять айнською і японською мовами. За мовою і фіз. типом дуже відрізняються від японців. А. мають самобутню культуру, фольклор; останнім часом поступово асимілюються японцями.

АЙНІ́ [справж. ім'я — Садріддін Саїд Муродзода; 15 (27). IV 1878, с. Соктаре, бл. м. Гіждувана, тепер Бухарської обл. Узбецької РСР — 15.VII 1954, Душанбе] — таджицький рад. письменник, учений, громадський діяч, перший президент АН Тадж. РСР (з 1951), засл. діяч науки Тадж. РСР, почесний акад. АН Узб. РСР. Основоположник тадж. і один із зачинателів узб. рад. л-р. Писав тадж. і узб. мовами. Одним з перших тадж. письменників став на бік пролет. революції (зб. «Іскри революції», 1923). У сатиричному творі «Бухарські кати»(1920)викривав феод. лад. Повість «Одіна» (1924), романи «Дохунда» (1930) і «Раби» (1934) — своєрідна трилогія, епічна картина життя і боротьби тадж. народу протягом минулого століття. Осн. твір — автобіографічна повість «Спогади» (укр. переклад «Бухара»). Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений 3 орденами Леніна та ін. орденами.

Тв.: Укр. перекл.— Смерть лихваря. К., 1958; Стара школа. К., 1959; Бухара. К., 1972; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971—75.

Літ.: Акобиров Ю., Харисов Ш. Садриддин Айни. М., 1968; Семенова С. Ф. Садріддін Айні. Короткий бібліографічний покажчик літератури. Львів, 1968.

А́ЙОВА — штат у центральній частині США, в межиріччі Міссурі та Міссісіпі. Пл. 145,8 тис. *км²*. Нас. 2,8 млн. чол. (1970). Адм. центр — м. Де-Мойн. Поверхня — погорбована рівнина (вис. до 500 *м* над р. м.). Лісостепова рослинність. Родючі чорноземні і чорноземовидні грунти. Ліси займають 7% території. А.— один з найважливіших с.-г. районів США. За вартістю с.-г. продукції займає 2-е місце в країні (після Каліфорнії). Гол. культура — кукурудза (за збором — 1-е місце в США). Вирощують також овес, сою, трави

Ай-Петринська яйла

Тваринництво м'ясного напряму. Пром-сть в основному пов'язана з переробкою с.-г. сировини (м'ясна, мол., борошномельна, олійниць ка та ін.). Виробн. с.-г. машин та інвентаря, зброї; видобування буд. матеріалів, вугілля.

АЙ-ПЕ́ТРИНСЬКА ЯЙЛА́ — платоподібний масив Кримських гір. Вис. до 1320 *м* (г. Беденекир). Поширені карстові форми рельєфу (див. *Карст*), багато шахт і печер. Тут знайдено кістки вимерлих тварин (печерного лева, печерного ведмедя, рисі, сайгака та ін.). Деякі печери (Висяча, Медова) оголошено пам'ятками природи. На А.-П. я.— заповідний буковий гай.

АЙ-ПЕ́ТРІ — вершина Головного пасма Кримських гір на *Ай-Петринській яйлі*, на Пн. від м. Алупки. Вис. 1233 *м*. Зубчасті скелі А.-П. круто обриваються до моря. Будується (1977) туристська канатна дорога, що з'єднає А.-П. з узбережжям.

А́ЙРТОН (Ireton) Генрі (3.XI 1611—26.XI 1651) — діяч *англійської буржуазної революції 17 століття*, сподвижник О. *Кромвеля*. Належав до поміркованих *індепендентів*. З 1649 — лорд-правитель Ірландії, жорстоко придушив нац. рух ірл. народу

АЙРШИ́РСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочного напряму. Виведена у 18 ст. в графстві Айр (Шотландія). Поширена в Англії, Канаді, США, Австралії та скандінавських країнах. Масть червоно-ряба. Жива маса корів 410—525 *кг*, бугаїв —

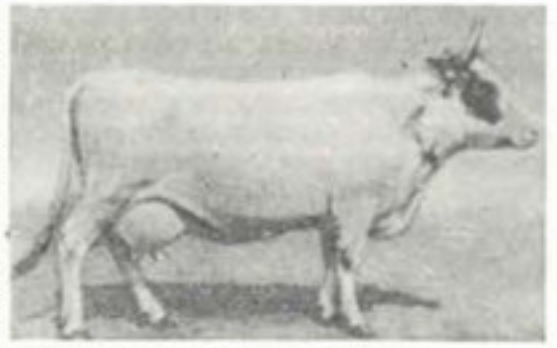
Айрширська порода. Корова

690—750 *кг*. Річний надій молока від корови в серед. 3500 *кг*, жирномолочність 3,8 — 4%. А. п. добре пристосовується до різних умов. В СРСР розводять у Кар. АРСР, Кур., Моск., Новгор. та Ленінгр. областях.

А́ЙСБЕРГ (англ. iceberg, букв.— льодова гора) — велика брила льоду, що плаває в океані або морі. Утворюються внаслідок обламування крайових частин льодовиків, гол. чин біля Антарктиди, Гренландії та островів Канадського Арктичного архіпелагу. Довжина А. досягає кількох кілометрів, вис. над поверхнею води — 70—100 *м*. До 90% об'єму А. перебуває під водою. Зіткнення з А. буває причиною загибелі багатьох суден.

АЙСО́РИ—народ. Див. *Ассірійці*.

А́ЙСТРА (Aster) — рід рослин родини складноцвітих. Багаторічні трав'янисті рослини з дрібними квітками в поодиноких або зібраних у волоть кошиках з черепичастою обгорткою. Крайові квітки язичкові, голубі, білі, рожеві, лілові та інші, плідні: серединні — трубчасті, здебільшого жовті. Плід — сім'янка з чубчиком із волосків. Бл. 250 видів, поширених по всій земній кулі (крім Австралії). В СРСР — 26 видів, з них в УРСР — 6: 3 дикорослі і 3 декоративні види з Пн. Америки. Найпоширеніша А. верболиста (див. *Мороз*). Дикорослі А. зустрічаються в Степу, Лісостепу та на вапнякових схилах Карпат (А. альпійська) Див. також *Китайська айстра*.

АЙТІ́ЄВ Гапар Айтійович [15 (28). IX 1912, село Перший Тулейкен, тепер Ошської обл. Кирг. РСР] — киргизький рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1971), чл.-кор. АМ СРСР (з 1974). Член КПРС з 1939. Вчився в Моск. худож. технікумі (1935—38). Автор пейзажів: «Колгоспне подвір'я» (1946), «Полудень на Іссик-Кулі» (1954), «Чабани» (1961), «Осінь у Чуйській долині» (1966), «Околиці Андіжана» (1967), «Тандир у полі» (1972). Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

АЙТМА́ТОВ Чингіз (н. 12.XII 1928, аїл Шекер Кіровського району Кирг. РСР) — киргизький рад. письменник, акад. АН Кирг. РСР (з 1974). Член КПРС з 1959. Закінчив Кирг. с.-г. ін-т (1953). У 1956—58— слухач Вищих літ. курсів СП СРСР. Пише кирг. і рос. мовами. Друкується з 1952. Майстер психологічного портрета. Герої А.— духовно сильні, гуманні, активні рад. люди [оповідання і повісті «Білий дощ» (1954), «Важка переправа» (1955), «Віч-на-віч» (1957), «Повісті гір і степів» (1962; Ленінська премія, 1963)]. Автор повістей «Материнське поле» (1963), «Прощай, Гульсари!» (1966; Держ. премія СРСР, 1968), «Білий пароплав» (1971), «Ранні журавлі» (1975). Ряд творів А. екранізовано. Повісті А. перекладено більш як 60 мовами світу. Депутат Верх. Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Укр. перекл.— Материнське поле. К., 1967; Повісті гір і степів. К., 1972; Джаміля. К., 1975; Рос. перекл.— Повести и рассказы. Фрунзе, 1975; Ранние журавли. М., 1976.

Літ.: Сердюк П. О. Чінгіз Айтматов. К., 1971; Воронов В. Чингиз Айтматов. М., 1976.

А. К. Садиков.

Айсберг.

АЙ-ТОДО́Р — мис на Пд. березі Криму, закриває з Зх. Ялтинську бухту. До берега падає стрімкими урвищами. На одному з них — мальовнича споруда «Ластівчине гніздо»(1911). Залишки рим. укріплення Харакс (1—3 ст.). Пам'ятка природи.

АЙША́-БІБІ́ — купольно-центричний мавзолей 11—12 ст. в селі Головачовці поблизу м. Джамбула Каз. РСР. А.-Б. збудований з обпаленої цегли, в плані квадратний, з колонами на кутах. На фасаді — багатий декор (різьблені теракотові плити з геом. і рослинним орнаментами та написами).

АЙЯ́ — крайній зх. мис Південного берега Криму. Вис. 557 *м*. На А.— відома пам'ятка природи — гай реліктової сосни Станкевича і деревовидного ялівцю.

А́КА (Acca) — рід вічнозелених рослин род. миртових. Те саме, що й *фейхоа*.

АКА́ ГЮНДЮ́З (Aka Gündüz; справж. ім'я — Еніс Авні; 1885, Салоніки — 7.XI 1958, Анкара) — турецький письменник. Учасник молодотур. революції 1908, політ. діяч. Найзначніші твори А. Г.— романи «Зірка Дікмена» (1928), «Невідомий солдат» (1930), «Мачуха» (1933), «Дочки цієї землі» (1935),— присвячені нац.-визвольній боротьбі тур. народу, соціально етичним проблемам, становищу жінки, вихованню молоді. Автор оповідань, п'єс, публіцистичних статей. За романами А. Г. знято декілька кінофільмів.

АКАБО́РІ Сіро (н. 20.X 1900) — японський хімік-органік і біохімік, член Японської АН, іноз. член АН СРСР (1966). Закінчив ун-т Тохоку (1925). Організатор і директор Ін-ту білка (1958), ректор Осакського ун-ту (з 1966), президент Ін-ту фіз. і хім. досліджень (з 1967). Праці присвячені вивченню структури білків.

АКАДЕМІ́ЗМ (франц. académisme) в образотворчому мистецтві — напрям, що склався в художніх академіях 16—19 ст. (див. *Академії художні*). Базувався на догматичному наслідуванні зовн. форм класичного (насамперед античного) мистецтва. Протиставляв реальному життю сюжети з міфології, Біблії, історії. А. виник в Італії (*Болонська школа живопису*). Відіграв на певному етапі позитивну роль у становленні худож. освіти Після перетворення академій на держ. установи став офіц. напрямом і протистояв передовому реалістичному мистецтву. В Росії А. особливо активізувався в 40—50-х рр. 19 ст. Засилля А. викликало різкий протест з боку прогресивних художників (у т. ч. рос. *передвижників*). Серед відомих представників А.: Ш. Лебрен, Ж.-О.-Д. *Енгр* (Франція), А. *Канова* (Італія), Ф. *Бруні* (Росія). В широкому розумінні термін «академізм» застосовують також для визначення будь-якої канонізації, перетворення на непорушну норму ідеалів і принципів мистецтва минулого.

АКАДЕ́МІЇ АРХІТЕКТУ́РНІ — вищі наукові установи, що об'єднують видатних майстрів архітектури. Виконують роль науково-творчих центрів і водночас вищих худож. шкіл. У 1671 засновано першу А. а.— Королівську академію архітектури у Франції. Згодом подібні установи виникли в Ірландії (1823), Нідерландах (1908) та ін. З 1951 функціонує Німецька буд. академія в НДР. У 1934 організована Академія архітектури СРСР, 1945 — Академія архітектури УРСР; 1956 перетворені на Академію будівництва і архітектури СРСР і Академію будівництва і архітектури УРСР (існували до 1964). На їх базі було створено ряд архіт. наук. інститутів.

АКАДЕ́МІЇ ВІЙСЬКО́ВІ — див. *Військові навчальні заклади*.

АКАДЕ́МІЇ МУЗИ́ЧНІ — назва деяких музичних товариств, наукових і навчальних закладів, концертних організацій тощо. А. м. як об'єднання музикантів, поетів, філософів виникли в Італії в 2-й пол. 15 ст. Визначну роль відіграла римська А. м. (Аркадська), до якої входили композитори А. Кореллі, А. Скарлатті та ін. Згодом з'явилися спец. А. м., зокрема Болонська філармонічна (засн. 1666). Її членом був укр. композитор М. *Березовський*. Нерідко А. м. — це вищі муз. навч. заклади типу консерваторій (Королівська А. м. у Лондоні). В 70-х рр. 18 ст. існував задум організувати А. м. на Україні — в Кременчуку, але він не був здійснений. В Рад. Союзі, зокрема на Україні, існують наук. інституції музикознавчого профілю в системах академій наук.

АКАДЕ́МІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ — 1) Вищі науково-дослідні установи в галузі сільського господарства. В СРСР — *Академія сільськогосподарських наук Всесоюзна* імені В. І. Леніна (ВАСГНІЛ), яка має 3 зональні відділення, зокрема в Києві — *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна. 2) Вищі навчальні заклади та наукові центри, що готують спеціалістів для сільського господарства. В СРСР — Московська сільськогосподарська академія ім. К. А. Тімірязєва, *Українська сільськогосподарська академія*, Білоруська сільськогосподарська академія та ін.

АКАДЕ́МІЇ ХУДО́ЖНІ — науково-творчі центри в галузі образотворчого мистецтва, а також вищі навчальні заклади. Перші А. х. виникли в 16 ст. в Італії як вільні об'єднання художників (Болонська академія, бл. 1585). У 1648 засновано Королівську академію живопису й скульптури в Парижі. В 17—18 ст. створюються А. х. у Відні (1692), Берліні (1694), Лондоні (1768). На ранніх етапах діяльність А. х. мала прогресивний характер. З 19 ст. А. х. стали виразниками офіц мистецтва, відірваного від життя і передових ідей. Назви академій часто привласнювали собі приватні художні студії (наприклад, академія Жюльєна в Парижі). В 1757 засновано Академію художню в Петербурзі. В 1764 її перетворено на Імператорську академію мистецтв (існувала до 1918). Вона відіграла велику роль у вихованні вітчизняних мистецьких кадрів. Проте з середини 19 ст. стала опорою ідеалістичної естетики *академізму*, що протистояв розвиткові прогресивного реалістичного мистецтва. Найвидатніші художники, які виховувалися в академії (О. *Іванов*, К. *Брюллов*, Т. *Шевченко* та ін.), відходили від офіц. канонів, насаджуваних нею. Під впливом дальшого розвитку демократичного руху в країні представники передового реалістичного мистецтва виступали проти ідейно-творчого спрямування, що панувало в академії. В 1863 група її вихованців, яку очолював І. *Крамськой*, публічно покинула навч. заклад і об'єдналася в артіль художників. Передове реалістичне мистецтво розвивалося, долаючи канони академізму (див. *Передвижники*). Однак завдяки діяльності таких визначних художників-педагогів, як П. *Чистяков*, І. *Рєпін*, А. *Куїнджі* та інших, академія зберігала своє значення як школа професійної майстерності. В 2-й пол. 19 ст.— на поч. 20 ст. в петерб. Академії мистецтв виховувалися укр. художники В. *Орловський*, С. *Васильківський*, М. *Мурашко* і О. *Мурашко*, М. *Самокиш*, М. *Пимоненко*, Ф. *Кричевський*, О. *Шовкуненко*, К. *Трохименко* та ін. У 1933 створено Всерос. академію мистецтв у Ленінграді як вищий навч. заклад. У 1947 її реорганізовано в *Академію мис-*

Ай-Тодор.
«Ластівчине гніздо»

Ай-Петрі.

Айя — мис на Південному березі Криму.

тецтв СРСР в Москві. В Рад. Союзі назви академій мають навч. худож. заклади в Ризі й Тбілісі. А. х. є в Болгарії, Польщі, Чехословаччині та ряді ін. країн.

АКАДЕ́МІК — в СРСР дійсний член Академії наук СРСР, академій наук союзних республік і деяких галузевих академій. А. обираються Загальними зборами даної академії. В АН СРСР існують також звання почесний А. та іноз. член, в АН союзних республік — почесний член. Звання А. є також у деяких академіях зарубіжних країн. В дореволюц. Росії звання А. присвоювалось, крім дійсних членів Петерб. АН, професорам Військово-мед. академії (після 25-річної служби, за балотуванням); художникам — від Академії мистецтв; письменникам, обраним членами Розряду красного письменства Петерб. АН (почесний академік).

«АКАДЕМІ́ЧНА ГРОМА́ДА» — товариство студентів-українців у Львові, що виникло на базі *«Академічного братства»* і студентського т-ва «Ватра». Існувало 1896—1921. «А. г.» мала фахові гуртки і наук. секції, видавала журн. «Молода Україна». З 1908 проводила освітню роботу серед населення. Закрита польс. урядом у зв'язку з переслідуванням *Львівського таємного університету*

«АКАДЕМІ́ЧНЕ БРА́ТСТВО» — товариство студентів-українців у Львові. Засн. 1882. Т-во мало читальню і б-ку, організовувало лекції, наук. гуртки, літ. і артистичні вечори. Діяльність «А. б.» була спрямована проти нац. гніту Габсбурзької монархії. Пізніше на базі «А. б.» виникло т-во *«Академічна громада»*. З «А. б.» співробітничала прогресивна укр. професура Львів. ун-ту. В його роботі брав участь І. Франко.

Б. Н. Митюров.

АКАДЕМІ́ЧНИЙ — 1) Визначення тих чи інших явищ, процесів, пов'язаних з *академією* як науковою установою (академічне видання) або вищим навчальним закладом (академічний рік, академічна година). 2) Пов'язаний з традиціями, канонами, властивими *академізмові* (академічний живопис). 3) Почесне найменування, що присвоюється театрам в СРСР. 4) Суто теоретичний.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ ГУРТО́К», «Академический кружок» — львівський гурток студентської молоді москвофільського напряму. Засн. 1871. У травні 1876 формально об'єднався із студентським народовським гуртком «Дружний лихвар». У 1874—77 «А. г.» видавав журн. *«Друг»*. Очолювана І. Франком демократична група «А. г.» і редакція журналу (М. Павлик, І. Белей та ін.) вели гостру боротьбу проти *«москвофілів»* і *«народовців»*. «А. г.» видав альманах «Дністрянка» (1876). Після арешту (1877) І. Франка, М. Павлика, О. Терлецького «А. г.» знову набрав москвофільської орієнтації.

«АКАДЕМІ́ЧНИЙ ЛЕГІО́Н» — збройні студентські організації, що брали активну участь у *революції 1848—49 в Австрії*. Створені в березні 1848 у Відні та Львові. Зокрема львів. «А. л.» налічував бл. 900 чол.— студентів місцевого ун-ту, робітників, ремісничої молоді, політ. емігрантів. Під час *Львівського збройного повстання 1848* «А. л.» був найбільш боєздатною його частиною, вів на барикадах боротьбу проти сил контрреволюції. За умовами капітуляції, яку підписали керівники львів. нац. гвардії (воєнізоване формування жителів міста), «А. л.» було розпущено. Багато його учасників зазнали репресій

АКАДЕМІ́ЧНИЙ РІК — період занять, від їх початку і до кінця, у вузах (як правило, 8—10 місяців). Назва «академічний рік» вживається у ряді країн і відповідає термінові *навчальний рік*, прийнятому в СРСР для всіх навч. закладів.

АКАДЕМІ́ЧНІ СУ́ДНА — спортивні гребні човни з кочетами. Розрізняють судна для одного, двох, чотирьох та восьми веслярів, судна, де весляр діє двома веслами, і судна, де він діє одним веслом. Виготовляють А. с. (мал.) видовженої форми з водостійких порід дерева або пластику; обшивка набірна або гладенька.

АКАДЕ́МІЯ (грец. Ἀκαδήμεια, Ἀκαδημία, від імені міфічного героя Академа, на честь якого названо місцевість поблизу Афін) — 1) Давньогрецька філософська школа, заснована Платоном (див. *Академія платонівська*). 2) Вищі наукові центри — Академія наук СРСР, академії наук союзних республік, академії наук зарубіжних країн, галузеві А. (мед., пед., с.-г. та ін. наук). 3) Вищі навчальні заклади (А. військова, сільськогосподарська тощо). Див. статті про окремі академії

АКАДЕ́МІЯ КОМУНІСТИ́ЧНОГО ВИХОВА́ННЯ імені Н. К. Крупської, АКВ — вищий педагогічний навчальний заклад (1923—35). Створена на базі Академії соціального виховання, що існувала з 1919. Готувала викладачів та працівників освіти і культури, проводила наук. роботу в галузі марксистської педагогіки. В 1927 при академії було створено вечірній Пед. ун-т для підвищення кваліфікації працівників освіти. В АКВ викладали Н. К. Крупська, П. П. *Блонський* та ін. У 1934 академію переведено з Москви до Ленінграда і 1935 перетворено на Комуністичний пед. ін-т ім. Н. К. Крупської, який 1941 було злито з Ленінгр. пед. ін-том ім. О. І. Герцена. АКВ підготувала бл. 4 тис. працівників освіти і культури, які подали велику допомогу в галузі культ. будівництва нац. республікам СРСР, у т. ч. Україні.

АКАДЕ́МІЯ МЕДИ́ЧНИХ НАУ́К СРСР (АМН СРСР) — вища медична наукова установа, що об'єднує видатних учених країни, які працюють у галузі медицини й охорони здоров'я. Засн. 30.VI 1944 в Москві.

В 1971 в Новосибірську організовано Сибірський філіал АМН СРСР. Основні завдання — розробка фундаментальних проблем: здійснення наук. досліджень з осн. напрямів експериментальної, профілактичної та клінічної медицини; організація спільних досліджень наук. установ АМН СРСР з установами зарубіжних країн; підготовка висококваліфікованих наук. працівників. Найвищий керівний орган АМН СРСР — Загальні збори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів академії, що скликаються не рідше як один раз на рік. У період між сесіями Загальних зборів діяльністю установи керує Президія АМН (обирається на 4 роки). На 1976 у складі АМН СРСР налічувалося 113 дійсних членів, 158 чл.-кор. і 26 іноземних членів. В академії — 3 відділення: медико-біологічних наук; клінічної медицини; гігієни, епідеміології і мікробіології.

АКАДЕ́МІЯ МИСТЕ́ЦТВ СРСР (АМ СРСР) — вища наукова установа, яка об'єднує найвидатніших діячів рад. образотворчого мистецтва і здійснює науково-методичне керівництво підготовкою художніх кадрів. Створена 1947 на базі реорганізованої Всеросійської академії мистецтв. Покликана сприяти розвиткові принципів соціалістичного реалізму в практиці й теорії багатонац. рад. художньої культури. До системи АМ СРСР входять: Н.-д. ін-т теорії та історії образотворчих мистецтв, Худож. ін-т ім. В. І. Сурикова в Москві та Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (обидва — з серед. худож. школами), наук. б-ка; наук.-бібліографічний архів, творчі майстерні в Москві, Ленінграді й Києві та ін. В складі АМ СРСР (1976) — 48 дійсних членів, 78 членів-кореспондентів і 10 почесних членів (обираються з числа прогресивних діячів зарубіжного мистецтва). Президент — М. *Томський* (з 1968). Укр. рад. художники — дійсні члени АМ СРСР: М. *Божій*, В. *Бородай*, С. *Григор'єв*, В. *Касіян*, М. *Лисенко*, О. *Шовкуненко*, Т. *Яблонська*.

Літ.: Академия художеств СССР. 200 лет. М., 1959; Лисовский В. Г. Академия художеств. Л., 1972.

Л. В. Владич.

АКАДЕ́МІЯ МІЖНАРО́ДНОГО ПРА́ВА — заснована в січні 1914 з ініціативи ряду професорів і дипломатів європейських країн у Гаазі (Нідерланди) з метою сприяння вивченню міжнар. права й суміжних наук. Фінансується приватними орг-ціями (в т. ч. фондами

Академічні судна для одного, чотирьох і восьми веслярів.

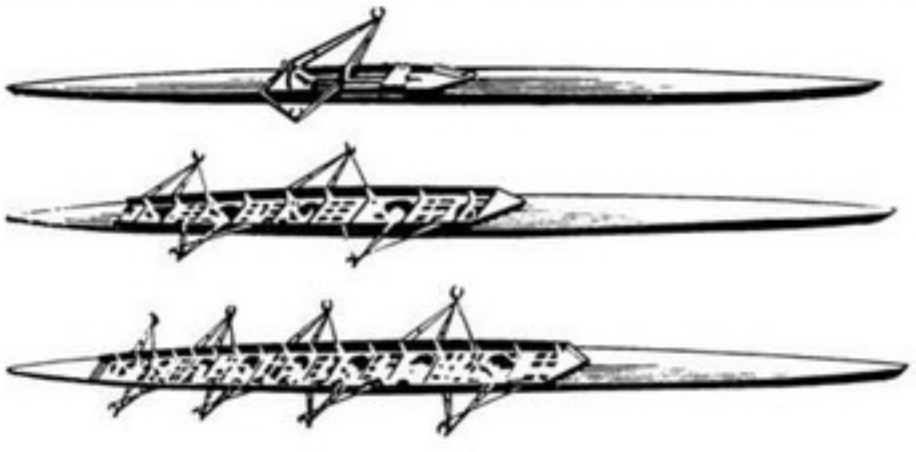

Карнегі та Рокфеллера). Керівні органи: Вчена рада (кураторіум) і Адміністративна рада. Вчені-юристи СРСР та ін. соціалістичних країн беруть участь у роботі А. м. п. з 1957. Постійного професорсько-викладацького складу А. м. п. не має. Лекції під час щорічних сесій читають учені і дипломати з різних країн (у т. ч. з СРСР). Цикли лекцій А. м. п. друкує в щорічниках (видаються з 1915) франц. та англ. мовами. До 1977 опубліковано 145 томів.

В. М. Корецький.

АКАДЕ́МІЯ МІНІСТЕ́РСТВА ВНУ́ТРІШНІХ СПРАВ СРСР — вищий навчальний заклад, створений 1974 на базі Вищої школи МВС СРСР. Міститься в Москві. Діяльність А. МВС СРСР регламентована спец. статутом. Порядок комплектування та правила прийому в академію визначені МВС СРСР. Академія має ф-ти по підготовці керівних кадрів респ., крайових, обласних і районних органів внутр. справ, виправно-трудових установ, Вищі академічні курси, ад'юнктуру. В А. МВС СРСР діє рада з наук. та наук.-методичних питань. Академії надано право присуджувати вчені ступені кандидата і доктора юрид. наук.

Є. М. Гриценко.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К АЗЕРБАЙДЖА́НСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Аз. РСР. Засн. 1945 в Баку на базі Азерб. філіалу АН СРСР. У складі академії 53 академіки і 49 членів-кореспондентів, 3 почесні академіки (1977). Президент — Г. *Абдуллаєв* (з 1970). В системі академії — 5 відділень: фіз.-тех. і матем. наук; хім. наук; наук про Землю; біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 32 наук. установи, що налічують 4407 наук. співробітників, з них 250 докторів і 1733 кандидати наук. У 1975 створено наук. центр «Каспій» та Каспійську біол. станцію. У фундаментальній б-ці академії з філіалами — понад 2154 тис. друкованих одиниць. Академія видає рос. і азерб. мовами «Доклады Академии наук Азербайджанской ССР» (з 1945) та «Известия Академии наук Азербайджанской ССР» у 6 серіях, «Азербайджанский химический журнал» (з 1959; рос. мовою), журн. «Советская тюркология» (орган АН СРСР і АН Аз. РСР); праці ін-тів та ін. наук. л-ру. В 1975 АН Аз. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К БІЛОРУ́СЬКОЇ РСР — вища наукова установа БРСР. Засн. 1929 у Мінську на базі Ін-ту білорус. культури. В складі академії — 56 академіків і 71 член-кореспондент (1976). Президент — М. О. *Борисевич* (з 1969). У системі академії — 5 відділень: фіз.-матем. наук; фіз.-тех. наук; хім. та геол. наук; біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 32 н.-д. установи (в т. ч. 27 ін-тів), що налічують 4852 наук. співробітники, з них 188 докторів і 1385 кандидатів наук. У фундаментальній б-ці академії ім. Я. Коласа — бл. 2,5 млн. друкованих одиниць. Академія видає «Доклады Академии наук БССР» (з 1957), «Вестник Академии наук БССР» у 7 серіях, «Инженерно-физический журнал» (з 1958), «Журнал прикладной спектроскопии» (з 1964), журнал «Дифференциальные уравнения» (з 1965), праці ін-тів та ін. наук. л-ру. В 1975 АН БРСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ВІРМЕ́НСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Вірм. РСР. Засн. 1943 в Єревані на базі Вірм. філіалу АН СРСР. У складі академії — 42 академіки і 48 членів-кореспондентів, 3 іноз. члени (1976). Президент — В. А. *Амбарцумян* (з 1947). У системі академії — 6 відділень: фіз.-матем. наук; фіз.-тех. наук і механіки; хім. наук; наук про Землю; біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 31 н.-д. установу, що налічує 2835 наук. співробітників, з них 170 докторів і 898 кандидатів наук. Серед наук. установ — Бюраканська астрофізична обсерваторія, фундаментальна б-ка та ін. Академія видає «Доклады Академии наук Армянской ССР» (з 1944), «Известия Академии наук Армянской ССР» (з 1940) у 5 серіях, журнали «Астрофизика» (з 1965), «Журнал экспериментальной и клинической медицины» (з 1961; рос. та вірм. мовами) та ін. праці ін-тів. У 1975 АН Вірм. РСР нагороджено орденом Дружби народів

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ГРУЗИ́НСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Груз. РСР. Засн. 1941 у Тбілісі на базі Груз. філіалу АН СРСР і ряду ін-тів, які раніше належали до Тбіліського ун-ту. В складі академії — 59 академіків і 47 членів-кореспондентів (1977). Президент — І. Н. *Векуа* (з 1946). В системі академії — 9 відділень: математики і фізики; наук про Землю; прикладної механіки та процесів управління; хімії та хім. технології; біології; мед. проблем; проблем с.-г. наук; сусп. наук; мови та л-ри Вони об'єднують 42 н.-д. установи, що налічують 5626 наук. співробітників, з них 349 докторів і 1848 кандидатів наук. Серед наук. установ — Абастуманська астрофізична обсерваторія, обчислювальний центр, 3 бот. сади та ін. У Центр. наук. б-ці — понад 2 млн. друкованих одиниць. Академія видає рос. та груз. мовами наук. журн. «Сообщения Академии наук Грузинской ССР» (з 1940), 5 серій «Мацне» («Вісник», з 1960) і наук.-популярний журн. «Мецнієреба да техніка» («Наука і техніка», з 1949), монографії, збірники тощо. В 1975 АН Груз. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ЕСТО́НСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Ест. РСР. Засн. 1946 в Таллінні. Частина наук. установ — у Тарту. В складі академії — 20 академіків і 21 член-кореспондент (1977). Президент — К. К. *Ребане* (з 1973). В системі академії — 3 відділення: фіз.-матем. і технічних наук; хім., геол. і біол. наук; сусп. наук. Вони керують наук. роботою 11 ін-тів. У 13 наук. установах академії налічується 952 наук. співробітники, з них 63 доктори і 532 кандидати наук. Серед наук. установ — Тартуська астрофізична обсерваторія ім. В. Струве, Таллінський бот. сад, Літ. музей ім. Ф. Р. Крейцвальда та ін. У наук. б-ці академії — бл. 2500 тис. друкованих одиниць. Академія видає «Известия Академии наук Эстонской ССР» (з 1952; ест., рос., англ. та нім. мовами) в 4 серіях, «Советское финно-угроведение» (з 1965; англ., нім., рос. та франц. мовами) та ін. журнали, праці наук. установ тощо. В 1975 АН Ест. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К КАЗА́ХСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Каз. РСР. Заснована 1946 в Алма-Аті на базі Каз. філіалу АН СРСР. У складі академії — 53 академіки і 79 членів-кореспондентів (1976). Президент — А. М. *Кунаєв* (з 1974). У системі академії—5 відділень: фіз-матем. наук; наук про Землю; хіміко-технологічних наук; біологічних наук; суспільних наук. Вони об'єднують 31 н.-д. установу, яка налічує 3731 наукового співробітника, з них 177 докторів і 1493 кандидати наук. У Центр. наук. бібліотеці академії з її філіалами — понад 4317 тис. друкованих одиниць. Видає «Вестник Академии наук Казахской ССР» (з 1944) та 6 серій «Известий Академии наук Казахской ССР» (з 1939). В 1975 АН Казахської РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К КИРГИ́ЗЬКОЇ РСР — вища наукова установа Кирг. РСР Засн. 1954 у м. Фрунзе на базі Кирг. філіалу АН СРСР. У складі академії — 24 академіки і 20 членів-кореспондентів (1976). Президент — К. К. *Каракеєв* (з 1960). В системі академії — 3 відділення: фіз.-тех. і матем. наук; хім.-технол. і біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 19 н.-д. установ, що налічують 1230 наук. співробітників, з них 65 докторів і 520 кандидатів наук. Серед наук. установ — Тянь-Шанська високогірна фіз.-геогр. станція, біол. станція, горіхоплодова станція «Арслан-боб» та ін.
У Центр. наук. б-ці академії — 754 тис. друкованих одиниць. Видає «Известия Академии наук Киргизской ССР» (з 1959), монографії та ін. наук. праці з різних галузей знань. У 1975 АН Кирг. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ЛАТВІЙСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Латв. РСР. Засн. 1946 в Ризі. В складі академії — 21 академік і 30 членів-кореспондентів (1976).

Будинок **Академії мистецтв** у Ленінграді. Архітектори О. П. Кокорінов і Ж.-Б.-М. Валлен-Деламот. 1764—88.

Президент — О. К. *Малмейстер* (з 1970). У системі академії 3 відділення: фіз.-тех. наук; хім. і біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 14 наук. установ, що налічують 1700 наук. співробітників, з них 80 докторів і 761 кандидат наук. Серед наук. установ — атомний реактор, радіоастрофізична обсерваторія, бот. сад та ін. Фундаментальна б-ка академії має 2444,8 тис. друкованих одиниць. Видає «Известия Академии наук Латвийской ССР» (з 1947; латис. і рос. мовами), 5 всесоюзних журналів: «Магнитная гидродинамика» (з 1965), «Механика полимеров» (з 1965), «Химия гетероциклических соединений» (з 1965), «Автоматика и вычислительная техника» (з 1967), «Химия древесины» (з 1974) та ін. журнали і наук. л-ру з різних галузей знань. У 1975 АН Латв. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ЛИТО́ВСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Лит. РСР. Засн. за Рад. влади 1941 у Вільнюсі. В складі академії — 24 академіки і 25 членів-кореспондентів (1976). Президент — Ю. Ю. *Матуліс* (з 1946). У системі академії — 3 відділення: фіз.-тех. і матем. наук; хім.-технологічних і біол. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 13 н.-д. установ, що налічують 1582 наук. співробітники, з них 59 докторів і 724 кандидати наук. Серед наук. установ — обчислювальний центр, радіологічна лабораторія, бот. сад та ін. У Центр. наук. б-ці академії — понад 3065 тис. друкованих одиниць. Академія видає «Труды Академии наук Литовской ССР» у 3 серіях (з 1955; лит. і рос. мовами), наук. л-ру з різних галузей знань. У 1975 АН Лит. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К МНР — див. *Монгольська Академія наук*.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К МОЛДА́ВСЬКОЇ РСР —вища наукова установа Молд. РСР. Засн. 1961 в Кишиневі на базі Молд. філіалу АН СРСР. У складі академії — 19 академіків і 22 члени-кореспонденти (1977). В системі академії — 3 відділення: фіз.-тех. і матем. наук; біол. і хім. наук; сусп. наук. Вони об'єднують 19 н.-д. установ, що налічують 894 наук. співробітники, з них 59 докторів і 522 кандидати наук. У Центр. наук. б-ці академії — 909,5 тис. друкованих одиниць. Академія видає «Известия Академии наук Молдавской ССР» (з 1962) у 3 серіях, всесоюзний журн. «Электронная обработка материалов» (з 1965), «Лімба ші літєратура молдовеняске» («Молдавська мова та література», з 1958) та ін. У 1975 АН Молдавської РСР нагороджено орденом Дружби народів.

Будинок Президії **Академії наук СРСР.**

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К СРСР — найвища наукова установа СРСР, членами якої є найвидатніші вчені країни. Академія наук засн. 28.I (8.II) 1724 в Петербурзі, відкриття відбулося наприкінці 1725. Спочатку мала назву Академія наук і мистецтв, з 1803 — Імператорська АН, з 1836 — Імператорська Санкт-Петербурзька АН, з лютого 1917 — Російська АН, з 1925 — АН СРСР. З 1934 Президія та багато наук. установ АН містяться в Москві. В складі академії (1976) — 241 академік, 437 членів-кореспондентів та 57 іноземних членів академії. Президентами АН СРСР у рад. час були академіки О. П. *Карпінський* (1917—36), В. Л. *Комаров* (1936—45), С. І. *Вавилов* (1945—51), О. М. *Несмєянов* (1951—61), М. В. *Келдиш* (1961—75). З 1975 президент АН СРСР — А. П. *Александров*. Найвищим органом АН є Загальні збори, в період між сесіями Загальних зборів — Президія, яку обирають Загальні збори кожні 4 роки. АН має в своєму складі відділення — наук. і наук.-орг. центри, що об'єднують членів АН за відповідними галузями і напрямами наук. Діяльністю відділень і наук. установ керують 4 секції Президії АН СРСР (складаються з 16 відділень; 1972): секція фіз.-тех. і матем. наук (відділення: математики; заг. фізики та астрономії; ядерної фізики; фіз.-тех. проблем енергетики; механіки і процесів керування); секція хім.-технологічних і біол. наук (відділення: заг. і тех. хімії; фізико-хімії та технології неорганічних матеріалів; біохімії, біофізики та хімії фізіологічно активних сполук; фізіології; заг. біології); секція наук про Землю (відділення: геології, геофізики та геохімії; океанології, фізики атмосфери та географії); секція сусп. наук (відділення: історії; філософії та права; економіки; л-ри й мови). АН СРСР здійснює заг. наук. керівництво дослідженнями з найважливіших проблем природничих і сусп. наук у країні, що проводяться в АН союзних республік. При Президії АН СРСР є Рада по координації наук. ліяльності АН союзних республік. До складу АН входять Уральський і Далекосхідний наукові центри АН СРСР і філіали АН СРСР: Башкирський, Дагестанський, Карельський, Кольський ім. С. М. Кірова, Комі і Казанський. У 1957 організовано *Сибірське відділення АН СРСР*, до якого пізніше ввійшли філіали: Бурятський, Східносибірський і Якутський. У 1975 в АН налічувалось бл. 250 наук. установ (у т. ч. бл. 50 у Сибірському відділенні). В установах АН СРСР (1975) працювало понад 160 тис. чол., у т. ч. понад 40 тис. наук. співробітників. Наук. установи АН мають аспірантуру. За видатні наук. праці й відкриття АН присуджує золоті медалі і премії імені визначних учених. Найвища нагорода АН СРСР — медаль ім. М. В. Ломоносова. Членами АН у 19 — на поч. 20 ст. були видатні вчені: математики П. Л. Чебишов, О. М. Ляпунов, А. А. Марков, В. А. Стеклов; астрономи В. Я. Струве, Ф. О. Бредихін; фізики В. В. Петров, Е. Х. Ленц, Б. С. Якобі, Б. Б. Голіцин; хіміки М. М. Зінін, О. М. Бутлеров, М. С. Курнаков; біологи А. М. Бекетов, К. М. Бер, О. О. Ковалевський; фізіолог І. П. Павлов; мінералог В. І. Вернадський (1919—21 — перший президент АН УРСР); історики С. М. Соловйов, В. Й. Ключевський та ін. АН обирала і обирає іноземних учених своїми почесними членами і членами-кореспондентами. В різний час в АН було обрано К.-Ф. Гаусса, Й.-В. Гете, А.-М. Ампера, Ч.-Р. Дарвіна, Г.-Л.-Ф. Гельмгольца, Л. Пастера, Е. Резерфорда, М. Борна, А. Ейнштейна, Д. Франка, Т.-Х. Моргана, Н. Бора та ін. Протягом усієї історії АН у її роботі брали активну участь укр. вчені. До революції тут працювали М. В. Остроградський, В. Я. Буняковський, В. С. Іконников та ін. За рад. часу академіками було обрано фізіолога О. О. Богомольця, лікаря М. Д. Стражеска, хіміка Л. В. Писаржевського, біохіміка О. В. Палладіна, мікробіолога Д. К. Заболотного, математиків М. М. Боголюбова, М. М. Крилова і М. О. Лаврентьєва, літературознавця О. І. Білецького, письменників М. Т. Рильського, О. Є. Корнійчука; членами-кореспондентами АН СРСР — хіміків А. В. Думанського, С. М. Реформатського, П. П. Будникова, О. І. Бродського; мовознавця Л. А. Булаховського та багатьох ін. На Україні працюють (1976) академіки АН СРСР — президент АН УРСР учений у галузі електрозварювання та металургії Б. Є. Патон, математики В. М. Глушков і О. В. Погорєлов, мовознавець І. К. Білодід, фізіолог П. Г. Костюк.

АН СРСР підтримує широкі міжнар. наук. контакти. Масштабні зв'язки встановилися з академіями наук ін. соціалістичних країн. Спільні зусилля вчених спрямовані на розв'язання проблем у магістральних напрямах природничо-тех. і сусп. наук, прискорення наступального ходу будівництва соціалізму і комунізму. Вагомим внеском у справу наук. співдружності стала перша зустріч президентів академій наук соціалістичних країн у Москві (лютий 1977). АН СРСР широко співробітничає з ученими й наук. установами багатьох д-в світу в розв'язанні проблем, які стоять перед всім людством: енергетики, сировини, охорони природного середовища, раціонального використання ресурсів Світового океану, боротьби з небезпечними хворобами. Виходячи з накреслень партії, АН СРСР здійснює широку програму фундаментальних досліджень, тісно

пов'язану з вимогами практики, наук.-тех. прогресу, з формуванням марксистсько-ленінського світогляду, управлінням нар. г-вом і д-вою, розв'язанням істор. завдання — органічно з'єднати досягнення наук.-тех. революції з перевагами соціалістичної системи. Академія видає 138 журналів, з них загальноакадемічні «Вестник АН СССР» (з 1931), «Доклады АН СССР» (з 1933), «Известия АН СССР» (з 1925) у 20 серіях, «Природа» (з 1912), «Космические исследования» (з 1963). В 1969 АН СРСР нагороджено орденом Леніна. В жовтні 1975 у зв'язку з 250-річчям їй вручено другий орден Леніна. ЦК КПРС, Верховна Рада СРСР і Рада Міністрів СРСР у привітанні АН СРСР, ученим, усім працівникам рад. науки на честь ювілею відзначили, що народ пишається своєю академією, високо оцінює її роль у розвитку рад. науки та її участь у житті країни.

Літ.: Брежнєв Л. І. Гордість вітчизняної науки. К., 1975; История Академии наук СССР, т. 1—2. М.— Л., 1958—64; Комков Г. Д., Левшин Б. В., Семенов Л. К. Академия наук СССР. Краткий исторический очерк. М., 1974.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ТАДЖИ́ЦЬКОЇ РСР — вища наукова установа Тадж. РСР. Заснована 1951 у Душанбе на базі Тадж. філіалу АН СРСР. У складі академії — 22 академіки і 24 члени-кореспонденти, 1 почесний академік (1976). Президент — М. С. *Асимов* (з 1965). У системі академії — три відділення: фіз.-матем. і геол.-хім. наук; біол. наук; суспільних наук. Вони об'єднують 19 н.-д. установ, що налічують 1500 наук. співробітників, у т. ч. 52 доктори і 503 кандидати наук. У Центр. наук. б-ці академії — 1 241 918 друкованих одиниць. Академія видає «Доклады Академии наук Таджикской ССР» (з 1951), «Известия Академии наук Таджикской ССР» 3 відділень (з 1952; тадж. і рос. мовами), бюлетень Ін-ту астрофізики й журн. «Метеоры и кометы». У 1975 АН Тадж РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К ТУРКМЕ́НСЬКОЇ РСР — вища наукова установа Туркм. РСР. Засновано 1951 в Ашхабаді на базі Туркм. філіалу АН СРСР. У складі академії — 20 академіків і 26 членів-кореспондентів (1977). Президент — А. Г. *Бабаєв* (з 1975). У системі академії — 3 відділення: фіз.-тех. і хім. наук; біол. наук; суспільних наук. Вони об'єднують 16 н.-д. установ, що налічують 868 наук. співробітників, з них 38 докторів і 415 кандидатів наук. Серед наук. установ — Пд.-Туркменистанська археологічна комплексна експедиція, Центр. ботанічний сад та ін. У Центр. наук. б-ці академії — 764,2 тис. друкованих одиниць.

Академія видає «Известия Академии наук Туркменской ССР» у 3 серіях (з 1944, туркм. і рос. мовами), журн. «Проблемы освоения пустынь» (з 1967) та ін. наукову літературу. В 1975 АН Туркм. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К УЗБЕ́ЦЬКОЇ РСР — вища наукова установа Узб. РСР. Засн. 1943 в Ташкенті на базі Узб. філіалу АН СРСР. У складі академії — 41 академік і 50 членів-кореспондентів (1976). Президент — А. С. *Садиков* (з 1966). У системі академії — 7 відділень: фіз.-матем. наук; механіки та процесів управління; наук про Землю; хім.-технологічних наук; біол. наук; філософ., екон. та юрид. наук; історії, мовознавства та літературознавства. Вони об'єднують Каракалпацький філіал та 31 н.-д. установу, що налічують 3621 наук. співробітника, з них 192 доктори і 1540 кандидатів наук. У фундаментальній наук. б-ці академії — 1955,9 тис. друкованих одиниць. Академія видає «Доклады Академии наук Узбекской ССР» (з 1944), «Известия Академии наук Узбекской ССР» у 2 серіях (з 1940), 8 журналів та ін. наук. л-ру. В 1975 АН Узб. РСР нагороджено орденом Дружби народів.

АКАДЕ́МІЯ НАУ́К УКРАЇ́НСЬКОЇ РСР — головний науковий центр в УРСР. Почала діяльність у лютому 1919 Президія АН перебуває в Києві. Спочатку називалась Українська АН (УАН), з 14.VI 1921 — Всеукраїнська АН (ВУАН), з 21.II 1936 — АН УСРР, з січня 1937 — АН УРСР.

У 1919 працювали 3 відділи АН: істор.-філологічних, фіз.-матем. і соціально-екон. наук, які об'єднували 3 ін-ти, 26 кафедр, ряд комісій і к-тів. У 1920 почали виходити «Записки відділів Академії», 1922 створено в-во АН. На всіх етапах свого розвитку АН УРСР отримувала постійну допомогу від АН СРСР, працювала в тісному творчому контакті з її ін-тами та вченими. За роки довоєнних п'ятирічок АН УРСР стала осн. центром науки України, відіграла велику роль у соціалістичних перетвореннях, що відбувалися в республіці. Становлення укр. рад. науки проходило в боротьбі проти старої, бурж. ідеології. Передові укр. вчені вели гостру боротьбу за торжество марксистсько-ленінського світогляду, проти буржуазно-націоналістичних концепцій. У 1934 АН передано з системи Наркомосу УРСР у безпосереднє відання Раднаркому УРСР. Відбулися великі зміни в діяльності і структурі АН. Було організовано н.-д. ін-ти; при Президії створено Раду по вивченню продуктивних сил, Планову комісію, Редакційно-видавничу раду. В 1936 Раднарком УРСР затвердив новий статут АН. У 1940, після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною, у Львові створено ряд відділів наук. установ Академії наук.

У роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 АН, установи якої було евакуйовано (більшість ін-тів і Президія АН УРСР працювали в Уфі), спрямувала свою роботу на зміцнення обороноздатності країни. В жовтні 1941 при Президії АН було створено Наук.-тех. к-т сприяння обороні. Ін-ти АН досягли значних успіхів у ряді спец. галузей оборонної техніки, металургії, енергетики, с.-г. наук тощо. Зокрема, Ін-т електрозварювання вперше в світовій практиці здійснив автом. зварювання броньових сталей, що поліпшило бойові якості танків. За самовіддану роботу в роки Великої Вітчизн. війни і цінні наук. досягнення Рад. уряд нагородив ряд учених АН УРСР

Зустріч Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва з керівниками академій наук соціалістичних країн. Москва. 17 лютого 1977.

АКАДЕМІЯ НАУК УРСР

СТРУКТУРА АН УРСР

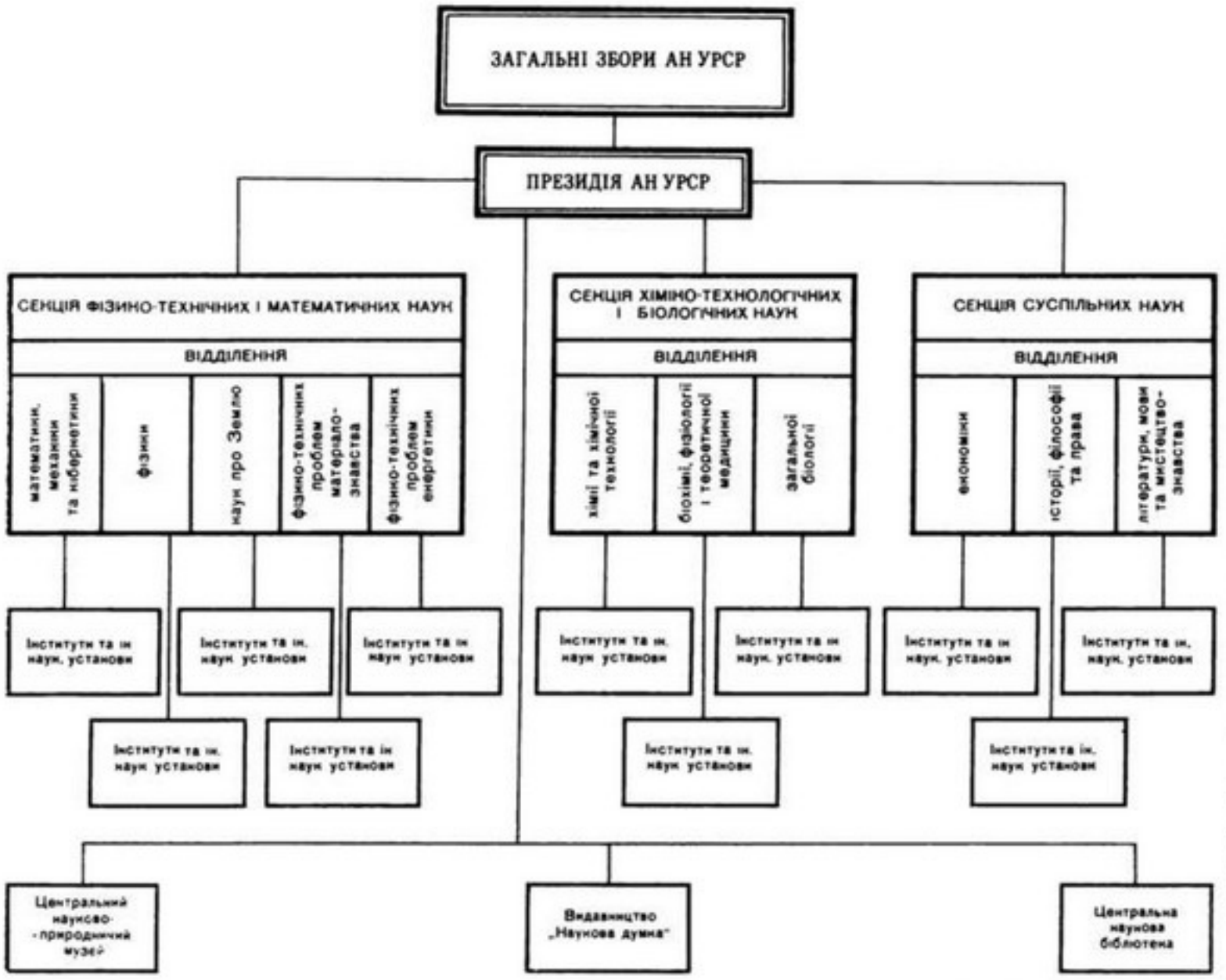

ІНСТИТУТИ АН УРСР, ПОЗНАЧЕНІ НА КАРТІ ЦИФРАМИ:

1 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут математики
2 ордена Леніна Інститут кібернетики
3 гідромеханіки
4 механіки
5 проблем міцності
6 фізики
7 ядерних досліджень
8 напівпровідників
9 металофізики
10 теоретичної фізики
11 геологічних наук
12 геофізики
13 геохімії і фізики мінералів
14 ордена Леніна і ордена Трудового Червоного Прапора Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона
15 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут проблем матеріалознавства
16 проблем лиття
17 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут надтвердих матеріалів
18 технічної теплофізики
19 електродинаміки
20 геотехнічної механіки
21 прикладної математики і механіки
22 ордена Леніна Фізико-технічний
23 Фізико-технічний інститут низьких температур
24 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут радіофізики і електроніки
25 Донецький фізико-технічний
26 геології і геохімії горючих копалин
27 Морський гідрофізичний
28 Фізико-механічний
29 проблем машинобудування
30 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського
31 загальної та неорганічної хімії
32 колоїдної хімії та хімії води
33 органічної хімії
34 хімії високомолекулярних сполук
35 газу
36 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна
37 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця
38 мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного
39 молекулярної біології і генетики
40 проблем онкології
41 ботаніки ім. М. Г. Холодного
42 зоології
43 гідробіології
44 фізіології рослин
45 фізико-органічної хімії і вуглехімії
46 проблем кріобіології і кріомедицини
47 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського
48 Фізико-хімічний
49 економіки
50 історії
51 філософії
52 держави і права
53 археології
54 літератури ім. Т. Г. Шевченка
55 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
56 мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського
57 економіки промисловості
58 суспільних наук

орденами і медалями, а Є. О. Патонові 1943 і О. О. Богомольцеві 1944 було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці. В повоєнні роки було створено ряд нових н.-д. ін-тів, лабораторій та ін. наук. установ для розв'язання проблем кібернетики, теоретичної фізики, напівпровідників, радіофізики, електроніки, фізики низьких т-р, хімії високомолекулярних сполук, колоїдної хімії, хімії води тощо.

До складу академії входять 3 секції (фіз.-тех. і матем. наук; хімікотехнологічних і біол. наук; сусп. наук), які об'єднують 11 відділень: математики, механіки та кібернетики; фізики; наук про Землю; фіз.-тех. проблем матеріалознавства; фіз.-тех. проблем енергетики; хімії та хім. технології; біохімії, фізіології і теоретичної медицини; заг. біології; економіки; історії, філософії та права; л-ри, мови та мистецтвознавства. На 1.I 1977 в АН налічувалося 82 наук. установи і 59 госпрозрахункових підприємств дослідно-експериментальної бази, в яких працювало понад 63 тис. співробітників, у т. ч. 12,5 тис. наук. працівників. З них 121 академік і 179 членів-кореспондентів, 916 докторів і 6154 кандидати наук. Центральна наукова бібліотека АН УРСР налічує понад 10 млн. друкованих одиниць

Загальні збори Академії наук УРСР, присвячені врученню академії ордена Дружби народів. Член Політбюро ЦК КПРС член Президії Верховної Ради СРСР перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький прикріплює орден до прапора академії. Київ. 19 вересня 197. .

Найвищим органом АН є Загальні збори. В період між сесіями Загальних зборів керівництво АН здійснює Президія на чолі з президентом, яку обирають Загальні збори строком на 4 роки. Президентами АН були академіки В. І. *Вернадський* (1919—21), В. І. *Липський* (1922—28), Д. К. *Заболотний* (1928—29), О. О. *Богомолець* (1930—46), О. В. *Палладін* (1946—62). З 1962 президент АН УРСР— Б. Є. *Патон*. АН УРСР працює над дальшим розвитком фундамент. досліджень — основи ефективного розв'язання першочергових завдань, які висуваються потребами розвитку нар. г-ва країни в цілому і республіки зокрема. АН веде дослідження майже в усіх галузях сучасної науки. Вчені України працюють над проблемами, пов'язаними з дальшим розвитком машинобудування, металургії, енерг. бази, найраціональнішим використанням паливних ресурсів, пошуками нових джерел енергії, хімізацією нар. г-ва, піднесенням с.-г. виробництва, поліпшенням якості продукції, охороною природного середовища, вивчають закономірності й соціально-екон. наслідки *науково-технічної революції*. Колективи наук. установ АН розробили ряд передових технологічних процесів, створили багато принципово нового виробничого устаткування. Вони активно впроваджують у практику результати наукових досліджень. З метою забезпечення в екон. районах Української РСР дальшого розвитку наук. досліджень з найважливіших проблем природничих і сусп. наук, зміцнення зв'язків науки з виробництвом і посилення координації наук. роботи, що проводиться установами АН УРСР, міністерств і відомств та вищими навчальними закладами, створено Донецький, Харківський, Західний (Львів), Південний (Одеса) і Дніпропетровський наук. центри. В АН сформувався ряд шкіл, які зробили значний внесок у світову науку: алгебраїчна школа Д. О. *Граве*, школа М. М. *Крилова* з нелінійної механіки, школа О. М. *Динника* з теорії пружності, хім. школа Л. В. *Писаржевського*, школа патофізіології О. О. Богомольця. Розвиток фізики в республіці пов'язаний з ім'ям К. Д. *Синельникова*, мікробіології — з ім'ям Д. К. Заболотного. Великий вклад у розвиток гідромашинобудування вніс Г. Ф. *Проскура*, ботаніки — М. Г. *Холодний*, селекції с.-г. культур — В. Я. *Юр'єв*, медицини — М. Д. *Стражеско* і В. П. *Філатов*. Значний вклад у розвиток сусп. наук внесли своїми працями історики Д. З. *Мануїльський*, Д. І. *Багалій*, економісти О. Г. *Шліхтер*, К. Г. *Воблий*, М. В. *Птуха*, філолог А. Ю. *Кримський* та ін.

Укр. математики розробили нові ефективні методи розв'язування диференціальних рівнянь. Широко проводяться роботи по створенню сучас. обчислювальних машин. Під керівництвом акад. С. О. *Лебедєва* вперше в Радянському Союзі сконструйовано й виготовлено електронну обчислювальну машину. Розроблено теорію цифрових автоматів, на базі якої створено серію електронних обчислювальних машин і систем. Широко використовуються в різних галузях нар. г-ва праці вчених-механіків. Світове визнання здобули праці з проблем ядерної фізики, мирного використання атомної енергії. Вагомим є внесок учених АН УРСР у розробку проблем фізики твердого тіла й фізики низьких т-р, у дослідження напівпровідників і тех. застосування їх. Виникла й успішно розвивається нова галузь науки — радіоастрономія.

Укр. геологи розробили фундаментальні питання геол. історії глибинної структури тер. республіки і закономірностей розміщення в надрах Землі корисних копалин. У галузі матеріалознавства укр. вчені створили найновіші матеріали, сплави, технологічні процеси. Вчені України синтезували велику кількість нових, зокрема тугоплавких і надтвердих сполук. На Україні закладено основи порошкової металургії, розроблено методи електрошлакового зварювання й зварювання в середовищі вуглекислого газу, що застосовуються в пром. будівництві й машинобудуванні. Розроблено і впроваджено оригінальні методи електрошлакового переплаву та електронно-променевого плавлення та рафінування тугоплавких кольорових і чорних металів і сплавів, внаслідок чого стало можливим одержувати надчисті метали і сплави, необхідні для сучас. галузей нової техніки.

Значними успіхами відзначені роботи учених АН по створенню устаткування для гідро- і теплоелектростанцій, для енергосистем. Ведуться пошуки нових методів перетворення теплової енергії в електричну. Успішно розвиваються дослідження в галузі хімії та хім. технології. Хіміки АН УРСР першими в Рад. Союзі одержали «важку воду», ізотопи водню і кисню. Вчені внесли великий вклад у розвиток теорії каталізу та в пром. застосування його, в розвиток хімії фосфорорганічних сполук і полімерних матеріалів, теорію кольоровості органічних сполук та вчення про механізми органічних реакцій, у створення технології мікробіального синтезу білка з вуглеводнів нафти та в фіз.-хім. механіку. В галузі біол наук розробляються проблем заг. біології, генетики, молекулярної біології, біофізики, біохімії і фізіології нервової системи, мікробіології, фізіології рослин, теоретичної медицини тощо. В галузі суспільних наук у центрі уваги перебувають дослідження екон., соціально-політ. і духовних процесів, що відбуваються в суспільстві зрілого соціалізму, вивчення розвитку нової істор. спільності — рад. народу; політ. організації соціалістичного суспільства; дальшого розвитку набули дослідження проблем удосконалення управління соціалістичною економікою, закономірностей соціально-екон. і культ. розвитку, формування і розвитку соціалі-

стичних націй, боротьби з бурж. ідеологією та ін., питання філософії, історії й археології, а також держави і права, фольклористики й мистецтвознавства.

В АН УРСР зміцнюється дослідно-експериментальна база, створюються *науково-виробничі комплекси*. АН цілеспрямовано орієнтує н.-д. роботу на подання допомоги пром-сті та с. г., прискорене впровадження наук. досягнень у практику. Вчені академії підтримують тісні зв'язки з установами АН СРСР, АН союзних республік і зарубіжних країн. Академія має в-во «*Наукова думка*», видає журнали «*Вісник Академії наук УРСР*» (з 1928), «*Доповіді Академії наук УРСР*» (з 1939) та 33 наук.-галузеві журнали. АН УРСР нагороджено орденом Леніна (1969) та орденом Дружби народів (1975). Див. також статті про окремі інститути АН УРСР, друковані органи академії та *Премії імені видатних учених України*.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967; На магістралях науки. К., 1976.

Б. Є. Патон.

Будинок Академії наук Української РСР у Києві. Архітектор П. Ф. Альошин. 1914—27

Акант:
1 — рослина з квітконосами:
2 — деталь архітектурного орнаменту.

Акація сріблясta. Гілка з квітками.

АКАДЕ́МІЯ ПЕДАГОГІ́ЧНИХ НАУ́К СРСР (АПН СРСР) — вища наукова установа, що об'єднує видатних учених в галузі педагогічної науки і діячів народної освіти. Створена 1966 в Москві на базі Академії пед. наук РРФСР (1943—66). Функціонує при Міністерстві освіти СРСР. У складі її — 52 дійсні члени і 84 члени-кореспонденти, у т. ч. 4 дійсні члени і 4 члени-кореспонденти з України (1976). Президент — В. М. *Столєтов* (з 1972). Завдання АПН СРСР: розробка і координація досліджень з заг., дошкільної та спец. педагогіки, психології, вікової фізіології та ін. наук, що розробляють питання виховання й навчання дітей і дорослих; виявлення нових можливостей в удосконаленні освіти, виховання й навчання; поширення пед. знань у народі; підготовка кадрів з пед. і психологічних наук. АПН СРСР має 4 відділення, 14 наук. установ, 15 експериментальних шкіл, *Бібліотеку педагогічну* імені К. Д. Ушинського в Москві. Видає журнали «Советская педагогика» (з 1937), «Вопросы психологии» (з 1955), «Семья и школа» (з 1946), «Русский язык в национальной школе» (з 1957), «Дефектология» (з 1969).

АКАДЕ́МІЯ ПЛАТО́НІВСЬКА — давньогрецька філософська школа, заснована *Платоном* бл. 387 до н. е. (за іменем міфічного героя Академа, на честь якого названо місцевість поблизу Афін, де засн. школу). А. п. боролася проти античного матеріалізму. В її історії розрізняють: Стародавню (1-у) академію, що була під впливом *піфагореїзму* та сприяла розвиткові математики й астрономії; Середню (2-у) та Нову (3-ю), які розвивали ідеї *скептицизму* і виступали проти догматизму стоїків; 4-у і 5-у, що еклектично поєднували філософію Платона з *стоїцизмом*, піфагореїзмом і вченням *перипатетичної школи*. В 4—5 ст. А. п. підпала під вплив *неоплатонізму*. Ліквідована 529 В епоху Відродження під назвою «платонівської» існувала академія у Флоренції (1459—1521), яка виступала проти вчення Арістотеля.

АКАДЕ́МІЯ РОСІ́ЙСЬКА, Російська академія — науковий центр по вивченню російської мови і словесності в Петербурзі (1783—1841). Перший президент — К. Р. Дашкова. В складі А. Р. в різний час були письменники Г. Р. Державін, Д. І. Фонвізін, Я. Б. Княжнін, П. А. Вяземський, В. А. Жуковський, І. А. Крилов, О. С. Пушкін, вчені І. І. Лєпьохін, С. Я. Румовський, І. М. Болтін, М. Я. Озерецьковський та ін. В кін. 18 ст. А. Р. стала центром лексикографічної діяльності. Видала шеститомний «Словарь Академии Российской» (1789—94; вид. 2 — 1806—22) — перший академічний науковий словник.

У 1841 А. Р. реорганізовано у 2-е відділення, потім — у Відділення рос. мови і словесності Петерб. Академії наук.

Літ.: История Академии наук СССР, т. 1. М.— Л., 1958.

АКАДЕ́МІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКИХ НАУ́К ВСЕСОЮЗНА імені В. І. Леніна (ВАСГНІЛ) — вища наукова установа СРСР у галузі сільського господарства. Заснована 1929 в Москві. Розробляє найважливіші проблеми з усіх галузей с.-г. науки, а також науково обґрунтовує заходи щодо всебічного розвитку сільського господарства в різних регіонах Радянського Союзу.

Діяльністю академії керує Президія, яку обирають Загальні збори ВАСГНІЛ. В складі академії (на 1.I 1977) — 1 почесний академік, 97 дійсних членів (академіків), 106 членів-кореспондентів і 37 членів академії із зарубіжних країн. Президент ВАСГНІЛ — П. П. Лобанов (з 1965). У складі академії є відділення рослинництва й селекції, захисту рослин, землеробства і хімізації, тваринництва, ветеринарії, механізації та електрифікації с. г., гідротехніки й меліорації, економіки й організації с.-г. виробн., лісівництва й агролісомеліорації. Є також регіональні відділення: Нечорноземної Зони РРФСР (Ленінград), Сибірське (Новосибірськ), Південне (Київ), Західне (Мінськ), Середньоазіатське (Ташкент), Східне (Алма-Ата) та Закавказьке (Тбілісі); є також ряд відділів. Академії підпорядковані 27 галузевих н.-д. ін-тів, 7 селекційних центрів (1977), Центр. генетична лабораторія ім. І. В. Мічуріна, Нікітський держ. бот. сад, Центр. наукова с.-г. б-ка. ВАСГНІЛ здійснює науково-методичне керівництво 680 н.-д. установами, в т. ч. 236 н.-д. ін-тами СРСР.

Академія співробітничає з зарубіжними с.-г. науковими установами та вченими. Друковані органи ВАСГНІЛ (журнали): «Вестник сельскохозяйственной науки», «Доклады ВАСХНИЛ», «Сельскохозяйственная биология», «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», «Сельское хозяйство за рубежом». Авторам визначних наук. праць і відкриттів академія присуджує медалі імені К. А. Тімірязєва, М. І. Вавилова, І. В. Мічуріна, В. Р. Вільямса, П. П. Лук'яненка, В. С. Пустовойта, К. К. Гедройца, В. П. Горячкіна, М. Ф. Іванова, О. М. Костякова, Г. Д. Морозова, В. С. Немчинова. В 1949 академію нагороджено орденом Леніна.

П. П. Лобанов.

АКАДЕ́МІЯ СУСПІ́ЛЬНИХ НАУ́К ПРИ ЦК КПРС (АСН) — вищий партійний навчальний заклад. Створена за постановою ЦК ВКП (б) від 2.VIII 1946 з метою теоретичної підготовки працівників керівних парт. органів, викладачів вузів, співробітників н.-д. ін-тів і установ. Міститься в Москві. Готує спеціалістів з історії КПРС, загальних проблем політ. економії, економіки пром-сті та с. г., світової економіки, діалектичного та істор. матеріалізму, наук. комунізму, історії рад. суспільства, історії міжнар. комуністичного і робітн. та нац.-визвольного рухів, літературознавства, мистецтвознавства, журналістики, критики сучас. буржуазної філософії та соціології. Строк навчання — 3 роки.

В 1964 при АСН створено Інститут наук атеїзму. Академії надано право присуджувати вчені ступені кандидата і доктора з суспільних наук.

АКАЛЬКУЛІ́Я (від *a*... і лат. calculo — лічу) — розлад здатності лічити, що виникає при різних ушкодженнях кори головного мозку. В одних випадках А. виявляється в розладі поняття числа, в інших — у нездатності виконувати лічильні операції Здебільшого

А. є наслідком розладу мовлення (див. *Афазія*). А. в дитячому віці пов'язана з розумовою відсталістю. Над усуненням А. працюють олігофренопедагоги.

АКА́Н — група споріднених народів пд. і центральних районів *Гани* і пд.-сх. районів *Берега Слонової Кості* Заг. чисельність — 5,8 млн. чол. (1975). У Гані А. (4,7 млн. чол.) становлять ядро єдиної нації, що утворюється. Мови А. належать до мовної групи ква. За реліг. віруваннями більша частина А. додержується місц. традиційних вірувань (культ предків, політеїстичні релігії), решта — християни (протестанти і католики). Осн. заняття народів А.— землеробство.

АКА́НТ (Acanthus) — рід трав'янистих, рідше кущових рослин родини акантових. Листки прості, виїмчасто-зубчасті, часто перистороздільні, здебільшого зібрані в розетку. Квітки білі, червоні або синюваті, в густих колосовидних суцвіттях. Бл. 50 видів, поширених у теплій смузі Європи, тропіках Африки й Азії. Багато видів А.— декоративні рослини. Деякі з них вирощують на півдні СРСР, зокрема на Україні. Форму листків деяких видів А. покладено в основу орнаменту корінфських *капітелей, фризів* і *карнизів*.

АКАНТОЦЕФАЛИ — те саме, що й *скреблянки*.

АКАНТОЦЕФАЛЬО́ЗИ — гельмінтозні хвороби ссавців, птахів і риб, що їх спричинюють паразитичні черви — *скреблянки*. Небезпечні — макраканторинхоз свиней, поліморфоз і філікольоз водоплавної птиці. Тварини заражаються, поїдаючи уражених ракоподібних (бокоплавів, рачків) і комах (хрущів, бронзівок та ін.). Заходи боротьби: *дегельмінтизація*, дотримання чистоти і своєчасне знезаражування гною (див. також *Дезинфекція*).

А КАПЕ́ЛА (італ. a cappella) — хоровий спів без інструментального супроводу. В хоровому мистецтві досяг розквіту в епоху *Відродження*. Зразками співу А к. є хорові концерти М. *Березовського* та Д. *Бортнянського*. Поширений у нар. творчості і профес. хоровому співі, зокрема на Україні (твори М. В. *Лисенка*, М. *Леонтовича*, А. *Штогаренка*, Г. *Майбороди*).

АКАРИЦИ́ДИ (від грец. ἀκαρι — кліщ і лат. caedo — вбиваю) — хімічні речовини, що їх застосовують для боротьби з рослинними і тваринними паразитами — *кліщами*. А. поділяють на овіциди (знищують яйця кліщів), ларвіциди (знищують личинки) та імагоциди (застосовують проти дорослих кліщів).

Для боротьби з павутинними кліщами ефективні контактні специфічні А.— тедіон, кельтан, хлорбензид, хлорбензилат, акрекс, акрицид, каратан та ін. Вони вбивають личинки кліщів, але недостатньо ефективні проти дорослих кліщів і яєць. Специфічні А. часто застосовують разом з такими контактними неспецифічними А., як тіофос і метафос. Контактні А. вбивають не тільки личинок, а й дорослих кліщів, але токсична дія їх дуже нетривала. До специфічних А. проти павутинних кліщів належать колоїдна сірка та вапняно-сірчаний відвар. Для галових, іксодових та аргазових кліщів вони не токсичні. Досить ефективні проти павутинних кліщів системні внутрішньорослинні А. — метилмеркаптофос, рогор та октаметил. Ці системні А. згубно діють також на попелиць, медяниць і трипсів, але непридатні для боротьби з галовими кліщами. Проти комірних кліщів застосовують метилбромід, препарат 242 та ін. Ефективні проти цих кліщів і контактні А.— емульсії зеленого масла, карбофосу. Для боротьби проти галових кліщів, крім кельтану і вапняно-сірчаного відвару, застосовують метафос. Проти іксодових і аргазових кліщів токсичні майже всі хлорорганічні та фосфорорганічні препарати контактної дії. Для знищення цих кліщів вживають гексахлоран, поліхлорпінен, фозалон, фосфамід, карбофос. Проти корости і вошивості тварин застосовують мило К, бісульфат натрію, препарат СК-9. А. обробляють тварин (купають, змочують), тваринницькі й птахівницькі приміщення, пасовища тощо.

А. М. Войтенко, В. А. Санін, Б. І. Щербак.

АКАРОЛО́ГІЯ (від грец. ἀκαρι — кліщ і λόγος — вчення) — галузь зоології, що всебічно вивчає кліщів; частина *арахнології*. Поряд із загальною А. включає спец. розділи — медичну А., ветеринарну А. і сільськогосподарську акарологію.

АКА́ФІСТ (від грец. ἀ...—префікс, що означає заперечення, і καθίζω — сідаю) — в християнському богослужінні відправа на честь Христа, богородиці та окремих святих, під час якої обов'язково треба стояти (звідси назва).

«АКАХА́ТА» («Червоний прапор») — щоденна газета, центральний орган Компартії Японії. Виходила нелегально з 1928 під назвою «Секкі»; з 1945 видається легально під тепер. назвою. В 1950—52 була заборонена амер. окупаційною владою. З 1959 додатково виходить недільний випуск.

АКА́ЦІЯ (Acacia) — рід рослин родини мімозових. Дерева й кущі з двоперистими листками і дрібними білими або жовтими квітками, зібраними у волотеподібне суцвіття. Плід — біб. Відомо 750—800 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках обох півкуль, здебільшого в Африці й Австралії. В австралійських А. нерідко листки з частково або зовсім редукованою пластинкою, її роль виконує розширений і сплющений черешок (*філодій*); у деяких видів є прилистки, видозмінені в колючки, іноді досить великі. Серед африканських А.— багато видів із зонтикоподібною кроною; вони є характерним ландшафтним елементом саван Африки. На півдні СРСР культивують як декоративне дерево А. сріблясту (A. dealbata), що її часто неправильно називають мімозою. Деякі А. дають високоякісний гуміарабік, дубильні речовини, цінну деревину (австралійське чорне дерево, австралійське фіалкове дерево). На Україні шовковою А. часто наз. рослину з роду *альбіція*, білою А.— з роду *робінія*, жовтою — з роду *карагана*.

АК-БУРУ́Н — мис на Керченському півострові, де з 1862 провадились археологічні розкопки некрополя 4—3 ст. до н. е. Виявлено численні поховання членів аристократичних родин м. *Пантікапея*. Знайдено скіфські й грец. дорогоцінні прикраси, скіфську зброю в могилі грец. воїна тощо. Ці знахідки свідчать про тісні зв'язки скіфської і грец. аристократії в *Боспорській державі*, про взаємовплив грец. та місц. культур.

АКВАКУЛЬТУ́РА (від лат. aqua — вода і cultura — вирощування) — розведення рослин і тварин у прибережних районах моря в спеціальних морських господарствах. Розвиток А. пов'язаний з освоєнням біол. ресурсів водойм. А. передбачає створення штучних *екосистем*. Розводять гол. чин. водорості, мор. безхребетних та окремі види риб. У 1970 Азово-Чорноморським н.-д. інститутом рибного г-ва і океанографії проведено досліди по розведенню *мідій*. У 1971 у пн.-зх. частині Чорного м. створено експериментальне г-во продуктивністю бл. 1 тис. *ц* мідій на рік. За природними умовами найперспективнішим для А. є Азовське море.

В. І. Бєляєв.

АКВАЛА́НГ (від лат. aqua—вода і англ. lung — легеня) — автономний апарат для дихання людини під водою. Повітря, що в стиснутому стані міститься в балонах, подається автоматично. А. винайдений 1943 франц. ученими Ж.-І. Кусто й Е. Ганьяном. Застосовується в *підводному спорті*, для рятувальних робіт, підводних досліджень тощо. В А. під водою можна бути від кількох хвилин до години і більше. Занурюватися з А. безпечно на глибину до 40 *м*.

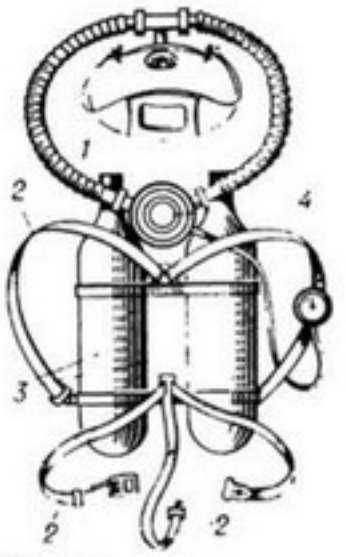

Акваланг:
1 — оголів'я;
2 — ремені кріплення;
3 — балони зі стиснутим повітрям;
4 — дихальний автомат.

Акваплан.

АКВАМАРИ́Н (від лат. aqua marina — морська вода) — мінерал класу силікатів, прозорий різновид *берилу* переважно світло-блакитного або блакитно-зеленого кольору. Дорогоцінний камінь. Використовують у ювелірній справі.

АКВАНА́ВТ (від лат. aqua — вода і грец. ναύτης — мореплавець) — те саме, що й *гідронавт*.

АКВАПЛА́Н (від лат. aqua — вода і planum — площина) — дерев'яний спортивний плотик, буксированний самохідними суднами. Довж. А. (мал.) приблизно 0,9 *м*, шир. 0,6 *м*; оптимальна швидкість буксирування 30—45 *км/год*, довж. буксирного шнура 10—15 *м*. Стоячи на А., спортсмен виконує різні гімнастичні вправи. А. використовують і для міжсезонного тренування гірськолижників.

АКВАРЕ́ЛЬ (італ. acquerèllo, від лат. aqua — вода) — фарба (звичайно на рослинному клеї), яка розводиться водою, а також живопис цією фарбою. Характерна особливість А.— прозорість, що дає кольоровий ефект при просвічуванні паперу крізь шар фарби. А. (з домішкою білила, див. *Гуаш*) була відома вже в Стародавньому Єгипті, Китаї, Японії. Чиста А. (без домішки білила) поширилася

в 15 ст. В 15—17 ст. А. розфарбовували гравюри й кресленики. У 18 ст. А. поширилася в Англії (У. *Тернер*, Р. Бонінгтон), у 19 ст.— у Франції (Е. *Делакруа*, О. *Дом'є*) і Росії (К. *Брюллов*, М. *Врубель*). У творчості рад. художників А. займає значне місце в портреті, пейзажі та книжковій ілюстрації (В. *Лебедєв*, *Кукрініксн*). Розвиток А. на Україні пов'язаний з творчістю Т. *Шевченка*, С. *Васильківського*, О. *Шовкуненка*, Т. *Яблонської*, Є. *Волобуєва*, В. *Голованова* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 112—113.

АКВА́РІУМ (лат. aquarium, від aqua — вода) — 1) Посудина (скляна або зі скляними стінками) для утримання та розведення водяних тварин і рослин. Обов'язкові умови утримання організмів в А.— достатнє насичення води киснем, відповідний сольовий склад її, додержання певної температури, освітлення. В А. висаджують зелені рослини (кабомбу, валіснерію, елодею тощо). Найпоширеніші *акваріумні риби*: золота рибка, вуалехвіст, телескоп, комета. 2) Спеціальний заклад для утримання живих водяних організмів з метою вивчення й демонстрування їх. Таким закладом є морський А. в Севастополі. Широко відомі А. в Неаполі, Лондоні, Берліні, в ряді міст Японії. Деякі морські А. наз. океанаріумами.

АКВА́РІУМНІ РИ́БИ — риби, яких розводять в *акваріумах* зоопарків, наукових установ і аматорів. Переважно мають химерні форми, яскраве забарвлення й невеликі розміри.

Більшість А. р.— мешканці тропічних і субтропічних прісноводних водойм; у спец. акваріумах утримують і морських риб. До А. р. належать риби переважно з рядів коропоподібних, окунеподібних та коропозубоподібних. Найвідоміші з них *золота рибка*, вуалехвости, гупі, даніо, неони, скалярії та ін. А. р. є об'єктом пізнавальних спостережень і наук. дослідів з *генетики*, *біохімії*, *біоніки* та *космічної біології*.

Літ.: Бибенко Г. В., Рижская А. Л. Комнатные аквариумы. Х., 1971; Ильин М. Н. Аквариумное рыбоводство. М., 1977.

АКВАТИ́НТА (італ. acquatinta, від acquafòrte — офорт і tinto — пофарбований, тонований) — різновид *гравюри* на металі (міді, цинку). Техніка А. грунтується на травленні кислотою металевої платівки через тонкий шар асфальту або каніфолі. А. створює ефект, близький до тонового малюнка; може застосовуватись і в кольоровому друку.

АКВАТИ́ПІЯ (від лат. aqua — вода і грец. τύπος — відбиток) — вид високого друку в *гравюрі*, заснований на використанні знежиреної водяної фарби. Відбитки, виконані А., подібні до *акварелі*.

АКВАТО́РІЯ [від лат. aqua — вода і (тери)торія] — ділянка водної поверхні у визначених межах моря чи порту; звичайно — водна частина морського *порту* з внутрішньою *гаванню*. До складу А. порту входять водні підходи (природні або штучні); зовн. й внутр. *рейди*; внутр. басейни з причальними спорудами. Іноді в такій А. є басейни для перевантажування вантажів (з мор. суден на річкові й навпаки) і стоянки військ. суден. А. називають також ділянку водної поверхні гідроаеродрому для зльоту та посадки *гідролітаків* і робочу частину водного дзеркала лісового рейду на сплавних річках.

АКВАФО́РТЕ (італ. acquafórte) — див. *Офорт*.

АКВЕДУ́К (від лат. aqua — вода і duco — веду) — міст з лотком або трубою, яким пропускають *водовід* через річки, шляхи або яри. Споруджували такі мости ще в 2-му тис. до н. е. у країнах Стародавнього Сходу та Стародавньої Греції. Мостові частини А. (мал.) — аркової, балкової чи рамної конструкції — роблять з бетону, залізобетону, металу, каменю або (іноді) дерева. Найпоширеніші А., в яких стінки лотка або труби є несучими прогоновими конструкціями мосту.

АКВІНА́Т ФОМА́ — представник середньовічної *схоластики*. Див. *Фома Аквінський*.

АКЕРМА́Н — колишня (до 1944) назва м. *Білгорода-Дністровського*.

АКЕРМА́НСЬКА КОНВЕ́НЦІЯ 1826 — російсько-турецька угода, підписана 25.IX (7.X) в Акермані (тепер м. Білгород-Дністровський). А. к. підтвердила умови *Бухарестського мирного договору 1812*. За А. к. Туреччина визнавала перехід до Росії укріплених пунктів на Чорномор. узбережжі Кавказу — Сухумі, Редут-Кале, Анакрії — і запропоновану Росією лінію розмежування по Дунаю. Рос. торговельним суднам надавалося право вільного плавання в тур. водах, а рос. купцям — торгівлі на всій тер. Туреччини. В Дунайських князівствах у 6-місячний строк відновлювалося внутр самоврядування. А. к. визначила принципи майбутнього ладу Сербії.

АКИ́МЕНКО Федір Степанович (справж. прізвище — Якименко; 8 (20).II 1876, Харків — 8.I 1945, Париж) — український композитор, брат Я. С. *Степового*. Закінчив Петерб. консерваторію по класу композиції у М. А. *Римського-Корсакова*. З 1923 жив у Парижі. Твори: опера «Фея снігів»

Акваріумні риби. 1. Даніо реріо. 2. Бійцева рибка, або півник (*а* — самець, *б* — самка). 3. Вуалехвіст. 4. Гупі (*а* — самець, *б* — самка). 5. Скалярія. 6. Кардинал. 7. Барбус. 8. Молінезія. 9. Ляліус. 10. Неон. 11. Каліхт, або панцирний сомик. 12. Мечоносець. 13. Гурамі

(1914), «Лірична поема» для оркестру, інструм. п'єси, ансамблі, романси. А.— автор збірки обробок пісень для хору та укр. підручника з гармонії. На творчості А. позначився вплив модернізму.

АКИ́МЕНКО Яків Степанович [8 (20).X 1883 — 4.XI 1921] — український рад. композитор. Див. *Я. С. Степовий*.

АКИ́МОВ Іван Якимович [22.V (2.VI) 1754, Петербург — 15 (27).V 1814, там же] — російський живописець, акад. петерб. АМ (з 1782). Представник *класицизму*. В 1764—73 учився в петерб. АМ у А. *Лосенка*. Твори: «Великий князь Святослав, який цілує матір і дітей своїх, повернувшись з Дунаю у Київ» (1773), «Геркулес на роздоріжжі» (1801).

Акведуки: у Німі. 2 ст. н. е. (вгорі) і на р. Раздані в Єревані. 1949.

АКИ́МОВ Микола Павлович [3 (16).IV 1901, Харків — 6.IX 1968, Москва] — російський рад. режисер і художник, нар. арт. СРСР (з 1960). У 1920—22 у Харкові оформив вистави «Подвиги Геркулеса» О. *Білецького* та «Алінур» Ю. Бонді в дитячому театрі. З 1922 — у Петрограді. Працював як режисер («Гамлет» Шекспіра, 1932, Театр ім. Вахтангова, Москва), як художник («Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова, 1927, Ленінгр. академічний театр драми; «Любов Ярова» Треньова, 1936, МХАТ), як режисер і художник («Тінь» Шварца, 1940; «Дон Жуан» Байрона, 1963 — в Ленінгр. театрі комедії, де був худож. керівником). Працював у галузі станкового живопису, графіки, плаката. Нагороджений 3 орденами.

АКИ́Н — поет-імпровізатор і співець у казахів, киргизів та інших народів. Пісенний речитатив А. супроводять грою на домбрі чи кобизі. Розвиткові майстерності імпровізації А. сприяли айтиси — пісенні змагання. За рад. часу давнє мистецтво А. збагатилося і змістом, і формою. Визначним казахським А. був *Джамбул Джабаєв*, киргизьким — *Токтогул Сатилганов*.

Літ.: Исмаилов Е. Акыны. Алма-Ата, 1957.

А́КІТА — місто в Японії, на Пн. Зх. о. Хонсю, адм. центр префектури Акіта. Порт на узбережжі Японського м. 249, 8 тис. ж. (1972). Нафтопромисловий центр. Целюлозно-паперові та деревообр. підприємства; електромашинобудування, виробн. спец. сталей, хім. добрив. Кустарне виготовлення шовкових тканин, срібних і золотих виробів. Університет.

А́КІТА УДЗЯ́КУ (справж. ім'я — Токудзо; н. 30.I 1883, префектура Акіта — 12.V 1962) — японський письменник і громадський діяч. Член Комуністичної партії Японії з 1949. З 1928 по 1934 був головою Ін-ту пролет. науки. Повість «Перша зоря» (1908) та ін. ранні твори — антивоєнного спрямування. У період захоплення інд. філософією написав містичну драму «Будда і смерть дитини» (1920). На поч. 20-х рр. примкнув до соціалістичного руху. Після відвідання 1927—28 Рад. Союзу опублікував книгу нарисів «Молода Радянська Росія» (1929) — про будівництво соціалізму в СРСР. Після 2-ї світової війни виступав як пропагандист соціалістичних ідей. Автор збірки дитячих оповідань «Автобіографічні оповідання Удзяку» (1953).

АКІ́Ф (Akif) Мехмет (справжнє ім'я — Ерсой; відомий і як Молла Сурат; 1873, Стамбул — 27.XII 1936, там же) — турецький поет і публіцист. Був панісламістом, пізніше — пантюркістом. У збірках «Грані» (1911), «На кафедрі Фатіха» (1914), «Спогади» (1917), «Тіні» (1933) — вірші лірико-епічного і лірико-дидактичного характеру. Автор тур. нац. «Гімну незалежності» (1921).

АККА́Д (аль-Аккад) Аббас Махмуд (28.VI 1889, Асуан — 1964) — арабський письменник, публіцист і літературний критик (Єгипет). Учасник боротьби за незалежність країни. За антиурядові статті 1930 засуджений до тюремного ув'язнення. Перша збірка віршів вийшла 1916. До книги «Диван аль-Аккад» (1927) включено вірші чотирьох збірок, що вийшли раніше. Автор праць про араб. і світову л-ру: «Пам'ять про Гете» (1932), «Ібн ар-Румі» (1950), «Ібн-Рашід» (1953) тощо.

АККА́Д, Агаде — стародавнє місто на півночі Пд. Дворіччя (сучас. Абу-Хабба на тер. Іраку). Бл. 2300 до н. е. став столицею д-ви в Дворіччі, створеної Саргоном. Пізніше назва міста А. поширилася на всю область Пд. Дворіччя. Бл. 2200 до н. е. А. розгромили племена гутіїв. З того часу А. втратив своє значення політ. і культ. центру. Збереглися окремі пам'ятки мистецтва і архітектури Аккаду.

АККА́ДСЬКА МО́ВА, вавілоно-ассірійська мова — мова стародавніх вавілонян і ассірійців. Належить до пн. групи семітських мов. Із давньоаккадської мови розвинулися вавілонський і ассірійський діалекти. Як і в ін. семітських мовах, корінь слова в А. м. складався з приголосних (здебільшого трьох). Граматична будова флективна (з елементами аналітизму). Вавілоно-ассірійський *клинопис* запозичено у шумерів. Аккадську мову досліджував, зокрема, академік А. Ю. *Крымський*. Про л-ру А. м. див. *Вавілоно-ассірійська культура*.

Літ.: Крымский А. Ю. Семитские языки и народы, ч. 2—3. М., 1910—12; Липин Л. А. Аккадский (вавилоно-ассирийский) язык, в. 1—2. Л., 1957.

А́ККРА — столиця Республіки Гана, центр округу Аккра. Порт на пн. узбережжі Гвінейської зат., вузол з-ць і автошляхів. Міжнар. аеропорт. 634 тис. ж. (1974).

А. засн. бл. 16 ст. як поселення одного з місц. племен. У 1876—1957 — адм. центр. англ. колонії Золотий Берег. З 1957 — столиця Гани. В А. відбулися 1958 1-а конференція незалежних д-в Африки та 1-а конференція народів Африки. Осн. пром. центр країни: металообр., судноремонтна, текст., лісопильна, харч. (особливо консервна) пром-сть, виробництво буд. матеріалів, електроустаткування. Кустарне виготовлення виробів із золота і срібла. Ун-т. Академія наук. Нац. музей.

АКЛІМАТИЗА́ЦІЯ (від лат. ad — до, при, для і *клімат*) — пристосування організмів до нових умов середовища, в які вони потрапляють природним шляхом або, частіше, переносяться (свідомо чи випадково) людиною. Це пристосування відбувається під впливом *добору природного* шляхом зміни генетичної структури виду або лише внаслідок неспадкових змін *норми реакції* організму. А. може бути частковою або повною. Розрізняють кілька ступенів А. І с т у п і н ь А.— здатність деяких однорічних тропічних рослин (баклажан, червоний перець та ін.) розвиватись і плодоносити у культурі або здатність субтропічних і тропічних тварин (напр., австралійський страус) жити цілий рік у зоопарках на відкритому повітрі в умовах помірного клімату. II с т у п і н ь А.—здатність переселених рослин або тварин жити постійно в нових природних умовах при ретельному догляді з боку людини (напр., катальпи бігноніє-видної, калумній — у дендраріях, садах; нутрії — в місцях, де її підгодовують, захищають від хижаків). III с т у п і н ь А.— здатність рослин (клен червоний, бархат амурський та ін.) або тварин

М. П. Акимов.

Аккра. Панорама міста.

А. Акопян.

(напр., норка американська) розвиватись і розмножуватись у нових умовах не гірше, ніж місцеві форми. IV ступінь А.— здатність акліматизованого виду розмножуватися швидше в новому місцеперебуванні, причому щільність його населення стає більшою, ніж на батьківщині, і він може навіть витісняти місцеві форми (напр., елодея, колорадський жук в Європі, єнотовидний собака в УРСР тощо). Свідома А. рослин і тварин людиною почалася в глибоку давнину, коли мандрівні племена переносили з собою насіння культурних рослин, приводили приручених або і диких тварин. Розвиток транспортних засобів значно збільшив можливості А. Вона набула таких масштабів, що в деяких місцях, напр. у Новій Зеландії, відбувалася європеїзація флори і фауни. А. має не лише практичне значення (збагачення фауни чи флори певного району цінними в тому чи ін. відношенні видами). Вона може бути використана як метод експериментальних теоретичних досліджень з метою вивчення мікроеволюційних процесів (вплив окремих екологічних факторів на організм, напрями, темпи мікроеволюції тощо). Роботу по *інтродукції* та А. рослин провадять *ботанічні сади, дендропарки,* н.-д. установи. Осн. центрами А. тварин є *заповідники, заказники,* мисливські господарства й *зоологічні парки*. В УРСР акліматизовано сотні видів рослин: різні плодові і ягідні породи дерев і чагарників, кукурудзу, соняшник та ін. с.-г. культури, а також гіркокаштан, білу та жовту акації, різні види тополі, клена, ясен, бузок, аморфу тощо. Збільшується чисельність завезених видів риб (білий амур, товстолобик), птахів (фазан, кеклик), ссавців (ондатра, олень плямистий, європейський муфлон) та ін. Термін «акліматизація» вживається і щодо людини, яка потрапила в нові для неї і досить відмінні кліматичні умови (напр., Арктики, Антарктики, високогір'я). Див. також *Реакліматизація*.

О. Б. Кістяківський.

А. сільськогосподарських тварин. В Рад. Союзі успішно провадиться А. і розселення с.-г. тварин. На Україні, зокрема, акліматизовано багато порід великої рогатої худоби різних напрямів продуктивності: швіцьку, симентальську (батьківщина — Швейцарія), шортгорнську, абердіно-ангуську, герефордську (з Англії), санта-гертруда (з Америки), шароле (з Франції), горбату хулобу зебу (з Центр. Азії), чистокровних верхових коней (з Англії), породу овець прекос (з Франції), каракульських овець (з середньоазіатських республік Рад. Союзу) та ін. Використовуючи акліматизовані породи для *схрещування* з місц. худобою при відповідній *селекції* та вирощуванні помісей, створили високопродуктивні породи: лебединську породу великої рогатої худоби, асканійську породу овець, миргородську й українську степову білу породи свиней, кілька порід кролів і сільськогосподарської птиці.

Акордеон.

АКМЕЇЗМ (від грец. ἀκμή — вершина, вищий ступінь, розквіт) — занепадницька модерністська течія в російській поезії, породжена кризою буржуазно-дворянської культури. Виникла 1909; перестала існувати після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Представники — М. Гумільов, С. Городецький, А. Ахматова, О. Мандельштам та ін. групувалися навколо журн. «Аполлон» (1909—17). Оголосивши себе реформаторами вже дискредитованого на той час *символізму,* акмеїсти культивували «приземленість» зображення, біологізм, витончене естетство. Прикриваючись гаслом «мистецтво для мистецтва», вони виявляли пасивно-споглядальне сприйняття дійсності, індивідуалізм і містику. Частина колишніх акмеїстів згодом активно працювала в рад. л-рі.

В. М. Лесин.

АК-МЕЧЕ́ТСЬКІ ПОХОВА́ННЯ — скіфські поховання 5—4 ст. до н. е. біля Ак-Мечеті (тепер смт Чорноморське Кримської області). Наук. інтерес становить поховання скіфського воїна 5 ст. до н. е. в кам'яній гробниці (розкопки провадились 1885). Виявлено золоті прикраси, виконані в скіфському «звіриному» стилі, наконечники стріл тощо.

АК-МЕЧЕ́ТЬ — колишня (до 1925) назва м. *Кзил-Орди.* 1853—1922 — Перовськ.

АКМО́ЛІНСЬК — колишня (до 1961) назва м. *Цілинограда.*

АКМОНА́ЙСЬКИЙ ПЕРЕШИ́ЙОК — смуга суходолу між Арабатською та Феодосійською затоками. Сполучає Керченський п-ів з Кримським. Шир. з Пн. на Пд. 17 *км.* Поверхня — хвиляста рівнина заввишки до 60 *м.* Родовища буд. вапняків, заліз. руди. Збереглися залишки оборонного валу, руїни турецької фортеці Арабат (16—17 ст.). А. п.— район запеклих боїв у роки громадянської війни 1918—20 та Великої Вітчизн. війни 1941—45.

В. Г. Єна.

АКОМОДА́ЦІЯ (лат. accomodatio — пристосування) в біології та медицині — 1) Пристосування *ока* до чіткого бачення предметів, розміщених на різній відстані від нього. А. у птахів, ссавців і людини здійснюється внаслідок зміни кривизни кришталика (і відповідно — його заломної сили) з участю акомодаційних м'язів і зв'язок ока. З віком кришталик втрачає свою еластичність, і акомодаційна здатність ока зменшується. 2) Пристосування збудливих тканин (нервової, м'язової) до діяння подразника, що повільно наростає. 3) Зміна форми і співвідношення елементів тканини (клітин) у процесі пристосування до змінених умов.

Аконкагуа.

АКОМПАНЕМЕ́НТ (франц. accompagnement — супровід) — музичний супровід основної партії (солістів) або головної мелодії (соло) вокального чи інструментального твору. Виконується оркестром, ансамблем, хором або на окремому інструменті (фортепіано, бандурі, баяні тощо).

АКОНІ́Т — рід рослин род. *жовтецевих.* Те саме, що й *борець.*

АКОНКА́ГУА — гірська вершина в Андах, у межах Аргентіни. Вис. 6960 *м* (найвища в Америці). Вкрита снігом, є льодовики.

АКОПЯ́Н Акоп (29.V 1866, Єлизаветполь, тепер Кіровабад — 13.XI 1937, Тбілісі) — вірменський рад. поет, зачинатель вірменської пролетарської поезії, нар. поет Вірменії і Грузії (з 1923). Член Комуністичної партії з 1904. Один з перших пропагандистів марксизму у Вірменії. Перша зб.— 1899. Пафосом революц. боротьби пройняті вірші «Кочегар» (1904), «Революція» (1905), поеми «Новий ранок» (1909), «Червоні хвилі» (1911), бойові пісні тощо. Видавав перші вірм. альманахи «Альбом робітника», «Червоні гвоздики». Після встановлення Рад. влади в Грузії був на держ. і парт. роботі, писав про героїку соціалістичного будівництва, дружбу народів: поеми «Боги заговорили» (1922), «Волховбуд» (1925). Укр. мовою вірші А. перекладали П. Тичина, Л. Первомайський та ін.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; [Вірші]. В кн.: Тичина П. Г. Твори, т. 4. К., 1962; Рос. перекл.— Мой мир. М., 1974.

Літ.: Луначарский А. В. Акоп Акопян. В кн.: Луначарский А. В. Статьи о советской литературе. М., 1958; Саркисян Г. А. Акоп Акопян. Ереван, 1956.

АКО́РД (італ. accórdo — узгодженість, злагодженість) — одночасне сполучення кількох (не менше як три) різних щодо висоти звуків.

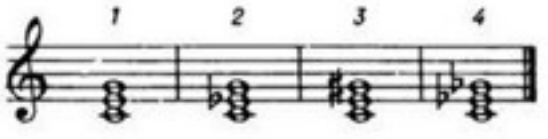

Залежно від кількості різнойменних звуків, з яких складається А., розрізняють види А.: тризвук (3 звуки), септакорд (4 звуки), нонакорд (5 звуків), ундецимакорд (6 звуків — зустрічається рідко, як і А. з 7 звуків).

Види тризвука: мажорний, мінорний, збільшений, зменшений.

АКОРДЕО́Н (франц. accordèon) — 1) Спільна назва (з'явилася 1829) язичкових музичних інструментів з готовими акордами для лівої руки. 2) Рід *баяна* з клавіатурою фортепіанного типу для правої руки.

«АКО́РДИ», «Антологія української лірики від смерті Шевченка». Вийшла 1903 у Львові. Упорядник і редактор І. Франко, художнє оформлення Ю. Панькевича. «А»—

До ст. **Акварель.**

1. Т. Г. Шевченко. Комора в Потоках. 1845.
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

2. О. О. Шовкуненко. ГЕС і перспектива греблі.
З серії «Дніпробуд». 1931. Державний музей українського образотворчого мистецтва у Києві.

1
2

3

До ст. **Акварель.**

1. О. Дом'є. Захисник. 40-і рр. 19 ст. Галерея Коркоран у Вашінгтоні.

2. П. Ф. Соколов. Жіночий портрет. 19 ст. Приватна збірка в Москві.

3. О. Л. Кульчицька. Бойківські хати зимою. 1930.

4. Т. Н. Яблонська. Венеція. На лагуні. 1956. Донецький художній музей.

5. Кукрінікси. Ілюстрація до оповідання А. П. Чехова «Дама з собачкою». 1946. Державна Третьяковська галерея.

4
5

перша збірка укр. лірики 2-ї пол. 19 ст. В ній представлена творчість 88 поетів. *П. Й. Колесник.*

АКО́СТА (да Коста; Acosta, da Costa) Уріель (бл. 1590 — квітень 1640) — голландський філософ-раціоналіст. Н. в Португалії в євр. родині, що прийняла католицтво. В 1614 втік до Голландії, де перейшов в *іудаїзм*. У своїх творах «Про смертність душі людської», «Приклад людського життя» піддав критиці догмати релігії. Зазнав переслідувань *інквізиції* і *рабинів*. Покінчив життя самогубством. Трагічна доля А. стала темою ряду літ. творів, у т. ч. трагедії К. *Гуцкова* «Уріель Акоста», яка є в укр. перекладах, зокрема Г. Юри.

АКРЕДИТИ́В (від лат. accreditivus — довірчий) — 1) Іменний *цінний папір*, за яким кредитна установа (банк, ощадна каса) дає розпорядження іншій кредитній установі згідно з заявкою клієнта і за його рахунок виплатити певну суму грошей пред'явникові. 2) Вид банківського рахунку.

АКРЕДИТУВА́ННЯ (від лат. accredo — довіряю) — у міжнар. праві сукупність дій, пов'язаних з призначенням і вступом на посаду глави дипломатичного представництва або постійного представника держави при будь-якій міжнар. організації. Початком А. є *агреман*, а завершенням — вручення акредитованою особою вірчої грамоти главі д-ви перебування. Згідно з Конституцією СРСР і конституціями союзних республік Президії відповідних Верховних Рад призначають і відкликають своїх повноважних представників в іноз. д-вах, а також приймають вірчі й відкличні грамоти акредитованих при них дипломатичних представників іноз. держав.

АКРИ́ЛОВА КИСЛОТА́ — найпростіша ненасичена *карбонова кислота* $CH_2=CHCOOH$. Безбарвна рідина з різким запахом, густ. 1049 *кг/м*³, $t_{кип}$ 141° С; змішується з водою, спиртом і ефіром, легко полімеризується. В пром-сті А. к. добувають з *ацетилену*. А. к. і її солі використовують як добавки до друкарських фарб, паст, лаків. Велике значення мають полімери ефірів А. к. (див. *Поліакрилати*), які застосовують у виробн. *скла органічного* та ін. пластмас.

АКРИЛОНІТРИ́Л — органічна сполука, $CH_2=CH-C\equiv N$, нітрил акрилової кислоти. Безбарвна рідина з характерним запахом, отруйна, $t_{кип}$ 77,3° С. А. розчинний у воді, змішується з більшістю органічних розчинників, легко полімеризується. Одержують А. взаємодією *ацетилену* з ціаністоводневою к-тою або при сумісному каталітичному окисленні *пропілену* й *аміаку*. Використовують для виробн. хімічних *волокон* (нітрону), *пластичних мас*, синтетичних *каучуків* тощо.

АКРИХІ́Н — синтетичний лікарський препарат, який застосовують для лікування різних форм малярії, а також глистяних інвазій (див. *Інвазійні хвороби*), червоного вовчака, лямбліозу, шкірного лейшманіозу, псоріазу.

АКРОБА́ТИКА (від грец. ἀκροβατέω — ходжу навшпиньки) — 1) Вид спорту, який об'єднує кілька груп вправ, у т. ч. 2 основні: стрибкову А. (різноманітні акробатичні стрибки) і силову А. (стойки, мости, піраміди). Акробатичні вправи виконують поодинці, з партнером і групами, з використанням спец. приладів (*трамплін, батут* тощо) або без них. А. була відома вже вАродавньому Єгипті, Греції, Римі, Китаї, Японії. Як вид спорту існує в СРСР, зокрема на Україні, з 1938. Першим в СРСР звання «Заслужений майстер спорту» з А. присвоєно укр. спортсменам—неодноразовим чемпіонам країни — братам А., В., В. Тішлерам та В. Мотузенкові. У 1976 проведено перший чемпіонат світу з А.; серед чемпіонів — рад. жіноча пара (Н. Тищенко і М. Кухаренко, Київ). 2) Вид фізичних вправ типу гімнастичних, які широко застосовують як спеціальні допоміжні засоби в багатьох ін. видах спорту — у спортивній гімнастиці, стрибках у воду, у футболі, волейболі, баскетболі, фігурному катанні на ковзанах та ін.; для тренування льотчиків та космонавтів. 3) Жанр циркового мистецтва.

АКРОКЕФА́ЛІЯ, акроцефалія (від грец. ἄκρος — вищий і κεφαλή — голова) — аномалія форми черепа, при якій голова витягнута вгору, баштоподібна.

АКРОМЕГА́ЛІЯ [від грец. ἄκρον, тут — кінцівка і μέγας (μεγάλου) — великий] — захворювання, що зумовлене ураженням *гіпофіза* і супроводиться збільшенням розмірів кистей, стоп, лицевого скелета, внутрішніх органів. Акромегалія трапляється частіше у жінок, переважно у віці 18—35 років. Спричинюється надмірним виділенням *росту гормону*. Розвивається повільно. Поява симптомів А. в раннього віці може призвести до *гігантизму*. При А. спостерігаються головні болі, швидка стомлюваність, зниження розумових здібностей, припинення менструацій у жінок, статеве безсилля у чоловіків, розлад зору. Лікування: хірургічне, променева терапія.

АКРО́ПОЛЬ (грец. ἀκρόπολις — верхнє місто) — укріплена частина давньогрецького міста, розташована на височині, т. з. верхнє місто. А.— спочатку фортеця, з 8 ст. до н. е.— реліг. і культ.-громадський центр. Найвизначніший А. *Афін*, в якому збереглися видатні пам'ятки архітектури і скульптури. На тер. України були А. в античних містах Пн. Причорномор'я (напр., А. Пантікапея на г. Мітрідат у Керчі). Іл. с. 114.

АКРОСО́МА (від грец. ἄκρον — вершина і σῶμα — тіло), апікальне тільце, перфораторій — органоїд сперматозоїда, розміщений на вершині його головки. Є в переважної більшості тварин. Виникає А. з *Гольджі комплексу* внаслідок перетворення одного чи кількох його елементів. Осн. частини А.— компактна гранула та двошарова мембрана, що вкриває гранулу. А. відіграє важливу роль у проникненні сперматозоїда в яйцеклітину при заплідненні та в її активації.

АКРОСТИ́Х (грец. ἀκροστιχίς, від ἄκρος — крайній і στίχος — віршовий рядок) — вірш, у якому перші літери кожного рядка, прочитані згори вниз, становлять слово або фразу (ім'я, присвяту тощо). В укр. л-рі А. набув поширення з поч. 17 ст.

АКРОТЕ́РІЙ (грец. ἀκρωτήριον — вершина) — скульптурна прикраса (статуя, *пальмета*), розміщена на ріжках фронтону споруд класичних архітектурних ордерів.

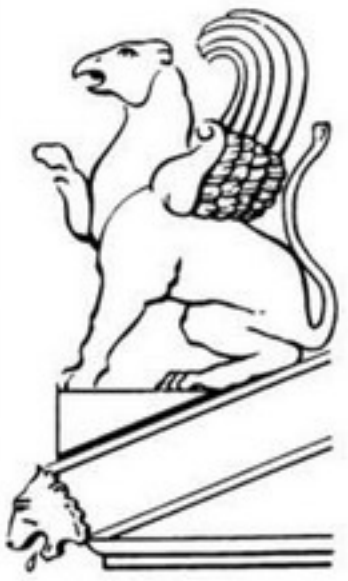

Акротерій.

АКСА́КОВ Іван Сергійович [26.IX (8.X) 1823, село Надеждіно, тепер Іглінського р-ну Башк. АРСР — 27.I (8.II) 1886, Москва] — російський письменник, публіцист, громадський діяч. Син С. Т. *Аксакова*. Автор поеми «Бродяга» (1852) про трагічну долю кріпака. В 50-х рр. за завданням геогр. т-ва відвідав Київ, Харків, Полтаву та ін. міста України. В листах до рідних розповів про враження, які справили на нього люди, природа, пісні України. Його «Дослідження про торгівлю на українських ярмарках» (1858) — важливе істор. джерело. У публіцист. статтях і промовах виступав прибічником самодержавства і православ'я, пропагував ідеї слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). В худож. творах висловлював критичне ставлення до кріпосництва. Видавав ряд газет і журн., зокрема «Русь» і «Русская беседа», де 1859 опублікував два вірші Т. Шевченка.

В. О. Капустін.

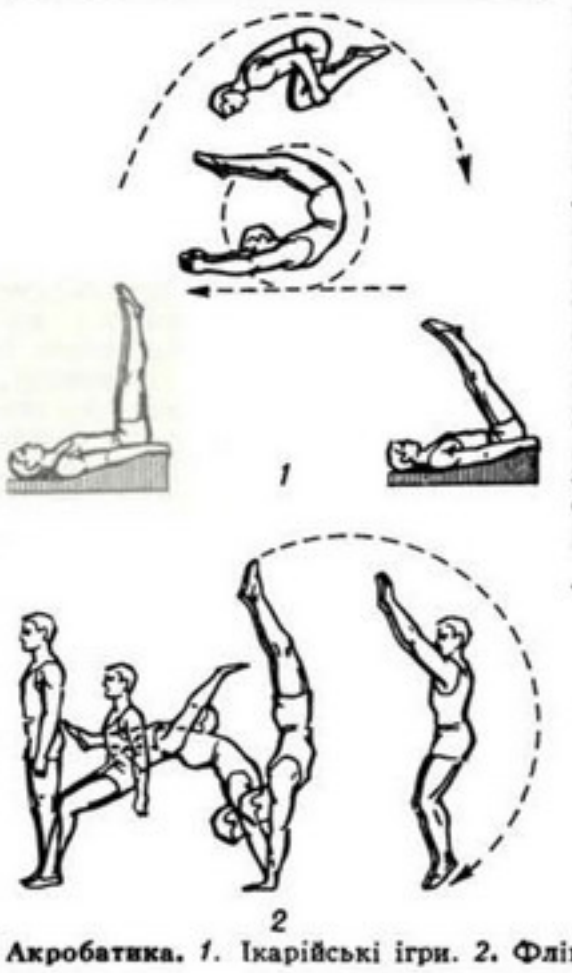

Акробатика. *1.* Ікарійські ігри. *2.* Флік-фляк. *3.* Заднє сальто-мортале з місця.

В. В. Аксьонов.

АКСА́КОВ Костянтин Сергійович [29.III (10.IV) 1817, с. Аксаково, тепер Бугурусланського р-ну Оренбурзької обл.— 7 (19).XII 1860, о. Закінф, Греція] — російський письменник, критик. Син С. Т. *Аксакова*. В 30-х рр. був близький до гуртка М. *Станкевича*. А.— один з ідеологів слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*). Погляди А. суперечливі. Він закликав вивчати життя народу, проте з позицій консервативно-романтичного слов'янофільства. Автор літ.-критичних статей, мовознавчих праць, у т. ч. «Огляд сучасної літератури» (1857), «Ломоносов в історії російської літератури і російської мови» (1846) та «Нарис з російської граматики» (1860). Писав також вірші, драми.

В. О. Капустін.

АКСА́КОВ Сергій Тимофійович [20.IX (1.X) 1791, Уфа — 30.IV (12.V) 1859, Москва] — російський письменник. Перший реалістичний твір — нарис «Буран» (1834). Його «Записки про вудіння риби» (1847), «Записки мисливця — стрільця Оренбурзької губернії» (1852), «Оповідання і спогади мисливця про різні полювання» (1855) пройняті глибоким відчуттям природи. Осн. твори — «Сімейна хроніка» (1856), «Дитячі роки Багрова-онука» (1858), де яскраво зображено поміщицький побут. У 1858 А. познайомився з Т. Шевченком, до якого ставився з глибокою повагою. Цінні спогади А. «Історія мого знайомства з Гоголем» (опубліковано 1890). Творчість А. позитивно оцінювали М. Добролюбов і М. Чернишевський. З 1843 А. жив у маєтку *Абрамцево*.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1966; Укр. перекл.— Твори. К., 1956.

Літ.: Машинский С. И. С. Т. Аксаков. М., 1973. *В. О. Капустін.*

АКСАМИ́Т Петро (р. н. невід., с. Кошов, тепер Хазов, ЧССР — п. 1458, Шарошський Поток, тепер Шарошпатак, УНР) — керівник антифеодального селянського повстання — *братиків руху* в Словаччині 1450—58. Надав йому рис військ. орг-ції, властивих чеським *таборитам*. Загинув у бою проти об'єднаних сил угор. і словацьких феодалів.

Акрополь Афін. Реконструкція.

АКСАМИ́ТОВ Дмитро Васильович (рр. н. і см. невід.) — російський будівничий («палатных дел мастер») кінця 17 — початку 18 ст. Збудував у Москві центр. корпус палацу Лефорта (1697—98). Працював на Україні. Як припускають дослідники, за проектом А. споруджено оборонні мури, башти та церкву Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври в стилі укр. *барокко*.

АКСЕЛЕРА́ТОР (від лат. accelero — прискорюю) — 1) Регулятор кількості горючої суміші, яка надходить у циліндри *двигунів внутрішнього згоряння* з *карбюратора*, або кількості палива, що надходить у *дизелі* з насосів. А. з'єднаний з карбюратором (насосом) тягою або тросом. Дає можливість змінювати або підтримувати швидкісний і навантажувальний режими роботи двигуна. 2) Осн. категорія *акселератора теорії*.

АКСЕЛЕРА́ТОРА ТЕО́РІЯ — теорія, що встановлює залежність змін *інвестицій* від змін величини національного доходу; відіграє важливу роль у буржуазному макроекономічному аналізі. Осн. категорія — акселератор, що показує співвідношення між приростом інвестицій та зумовленим ним приростом доходу, що викликав його, і відповідно приростом попиту на товари. Принцип акселерації висунули на поч. 20 ст. франц. економіст А. Афтальйон і Дж.-М. *Кларк*, пізніше Р. Харрод, Дж. Хікс, П. *Самуельсон*. За цим принципом кожне збільшення або зменшення доходу і відповідно попиту потребує для його покриття значно більшого у відносному (процентному) виразі зростання чи скорочення інвестицій. Це, за твердженням прихильників А. т., пояснюється, по-перше, тривалістю строків випуску устаткування (в період його виготовлення незадоволений попит призводить до надмірного розширення виробництва), по-друге, тривалістю строків використання устаткування (в результаті до нових інвестицій додаються амортизаційні відрахування, підвищуючи попит на засоби виробн.). У скільки разів нові інвестиції мають бути більшими за величину, на яку змінюється доход, показує т. з. коефіцієнт акселерації.

За допомогою А. т., що фіксує більш різкі зміни приросту і скорочення інвестицій порівняно з коливаннями доходу і попиту, бурж. економісти намагаються пояснити екон. цикли і таким чином затушувати дійсні причини екон. криз, які криються в основній суперечності капіталізму. Всупереч А. т. динаміка інвестицій виступає не функцією доходу і споживчого попиту, а визначається гонитвою за прибутком. А. т. не враховує властивого періодові *загальної кризи капіталізму* хронічного недовантаження виробничих потужностей, через що зростаючий попит на готову продукцію не завжди потребує значного збільшення засобів виробн. А. т. у поєднанні з *мультиплікатора теорією* лежить в основі всіх неокейнсіанських теорій екон. зростання (див. *«Економічного зростання теорії»*, *Неокейнсіанство*), які відображають лише зовн. залежності нар.-госп. величин, ігноруючи соціальну сторону.

В. М. Мазур.

АКСЕЛЕРА́ЦІЯ — те саме, що й *акцелерація*.

АКСЕЛЕРО́ГРАФ (від лат. accelero — прискорюю і грец. γράφω — пишу) — прилад, яким вимірюють і автоматично записують *прискорення*. А. застосовують в авіації, сейсмології тощо.

АКСЕЛЕРО́МЕТР (від лат. accelero — прискорюю і від грец. μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють *прискорення* (перевантаження) в машинах і системах, що рухаються із змінною швидкістю. До найпоширеніших належать електромеханічні А. (мал.), де прискорення сприймає зрівноважений пружинами тягарець, переміщення якого перетворюються в *потенціометрах* (або індукційних датчиках) на електр. сигнали. У комплекті з А. діють стрілочні покажчики, *осцилографи* та ін. прилади. А. застосовують у космічних літальних апаратах, літаках та ін. рухомих об'єктах, а також в *автопілотах* та *інерціальних навігаційних системах*.

АКСЕ́НТЬЄВА Зінаїда Миколаївна [12 (25).VII 1900, Одеса — 8.IV 1969, Полтава] — український радянський геофізик, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). В 1951—69 — директор Полтавської гравіметричної обсерваторії АН УРСР. Брала участь у гравіметричному зніманні тер. України. Вивчала припливні явища оз. Байкал і пружні властивості Землі (зокрема, провела багаторічні спостереження над припливними коливаннями виска у Полтаві).

АКСЕСУА́Р (франц. accessoire, букв. — допоміжний, другорядний) — 1) Річ, належна до чогось; невід'ємна частина чого-небудь. 2) У театрі — предмети бутафорії або реквізиту, що є другорядними сценічними деталями вистави. 3) В образотворчому мистецтві — допоміжні деталі в художньому зображенні.

АКСІОЛО́ГІЯ (від грец. ἀξία — цінність і λόγος — вчення) — вчення про цінності. Див. *Цінностей теорії*.

АКСІО́МА (грец. ἀξίωμα, від ἀξιόω — вважаю гідним) — положення, яке приймається без доведення. Система аксіом — сукупність висловлювань, які в межах даної теорії приймаються як вихідні для доведення ін. істинних висловлювань цієї теорії *(теорем)*. Термін «аксіома» виник у Стародавній Греції, вперше з'являється в працях *Арістотеля*, пізніше його використовують стоїки (див. *Стоїцизм*), *Евклід* та ін. античні математики. Ідеалісти розглядають істинність А. або як наслідок їхньої апріорності (див. *Апостеріорі і апріорі*), або як результат довільної угоди (див. *Конвенціоналізм*). В. І. Ленін, критикуючи ці погляди, писав, що «практична діяльність людини мільярди разів повинна була приводити свідомість

людини до повторення різних логічних фігур, щоб ці фігури могли набути значення аксіом» (Повне зібр. тв., т. 29, с. 160).

АКСІОМАТИ́ЧНИЙ МЕ́ТОД — спосіб дедуктивної побудови наукової теорії на базі системи *аксіом*, що стосуються її основних (неозначуваних) понять. Осн. поняттям притаманні лише властивості, сформульовані в аксіомах. Тільки цими властивостями можна користуватися при доведеннях *теорем*. Питання істинності аксіом виходять за межі теорії. Розв'язується воно тільки практикою. А. м. застосовують у різних науках — у фізиці, біології, математиці. Вперше його застосували в *геометрії*. Її відносно досконалу аксіоматичну побудову здійснив *Евклід*. Тривалий час єдино можливою вважалась *евклідова геометрія*. Першу *неевклідову геометрію* відкрив М. І. *Лобачевський*, замінивши протилежним постулат Евкліда про *паралельні прямі*. *Лобачевського геометрія* з'ясувала, що ототожнення осн. понять з певною уявою про них, як раніше було з геометричними образами, суперечить суті А. м. Насправді система аксіом визначає систему об'єктів, що її задовольняють, з точністю до *ізоморфізму*. Внаслідок цього виникли проблеми сумісності і повноти системи аксіом та взаємної їх незалежності. Пізніше аксіоматизували *арифметику*, несуперечності якої і геометрії тісно пов'язані. Сучас. стан А. м. характеризується дослідженням логічних принципів доведення теорем, яке розпочав Д. *Гільберт* для обгрунтування основ математики. Ідеї Гільберта привели до створення нових розділів *математичної логіки* (теорій доведень, моделей), які сприяли розвиткові А. м. Проте виникли і принципові труднощі аксіоматизації логіки на основі самої логіки. Усунення їх вимагає з'ясування ролі *діалектичної логіки* та її співвідношення з *формальною логікою* в процесі матем. творчості.

Літ.: Садовский В. Н. Аксиоматический метод построения научного знания. В кн.: Философские вопросы современной формальной логики. М., 1962; Гильберт Д. Основания геометрии. Пер. с нем. М.— Л., 1948.

А. Г. Медяник.

АКСОЛО́ТЛЬ — личинка хвостатого земноводного — тигрової *амбістоми*, здатна до розмноження (див. *Неотенія*). А. використовують для експериментів у біол. лабораторіях.

АКСО́Н (грец. ἄξων — вісь), невріт, осьовий циліндр — відросток нервової клітини, по якому нервові імпульси йдуть від тіла клітини до іннервованих органів та ін. нервових клітин. Нервова клітина має тільки один аксон.

АКСОНОМЕ́ТРІЯ (від грец. ἄξων — вісь і μετρέω — вимірюю) — спосіб зображення предметів на площині за допомогою паралельних *проекцій*. В основі А. лежить проектування предмета разом з вибраною у просторі системою *координат* на площину аксонометричних проекцій (мал.). В А., крім зображення точки, дається її вторинна проекція, тобто зображення проекції точки на одну з координатних площин, що цілком визначає положення точки в просторі. Залежно від кута між напрямом проектування і площиною аксонометричних проекцій розрізняють А. прямокутну і косокутну. На практиці найчастіше вживають 3 види А.: прямокутну ізометрію, прямокутну диметрію та косокутну фронтальну диметрію (див. *Нарисна геометрія*). Аксонометричне зображення предмета

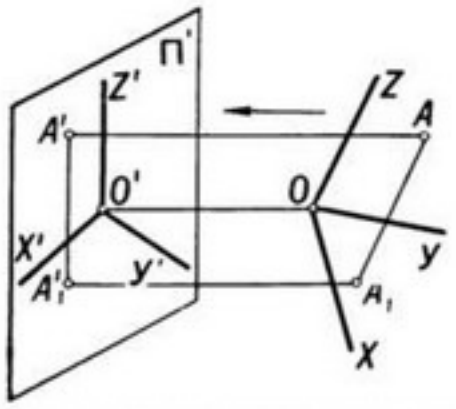

Аксонометрія точки A (стрілкою показано напрям паралельного проектування). A_1 — проекція точки A на площину $XOУ$; A'_1 — її зображення на площині аксонометричних проекцій $П'$ (вторинна проекція точки A); A' — зображення точки A, а $O'X'У'Z'$ — зображення системи координат $OXУZ$ на площині аксонометричних проекцій.

дає можливість повністю відновити його форму і розміщення щодо системи координат.

В. Є. Михайленко.

АКСО́Н-РЕФЛЕ́КС — рефлекторна реакція, що відбувається, на відміну від істинного *рефлексу*, без участі центральної нервової системи. При А.-р. збудження, яке виникає в нервовому закінченні, не досягає тіла нервової клітини, а переходить на закінчення ін. нервового волокна *(аксона)*, викликаючи певний фізіологічний ефект (напр., розширення судин при подразненні шкіри).

АКСУ́-ДЖАБАГЛИ́ — заповідник у Чимкентській обл. Каз. РСР, на пн.-зх. відрогах Таласького і частково Угамського хребтів. Пл. 74,4 тис. *га*. Створений 1926 для охорони і вивчення природних комплексів Зх. Тянь-Шаню. Серед рослин — 17 *ендеміків* і 2 рідкісні види. В заповіднику живуть архар, сибірський козерог (тау теке), марал, ведмідь та рідкісні тварини: сніговий барс, дикий кіт, дикобраз.

О. К. Ющенко.

АКСЬО́НОВ Володимир Вікторович (н. 1.II 1935, с. Гиблиці, тепер Касимовського району Рязанської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1976). Член КПРС з 1959. Після закінчення маш.-буд. технікуму (1953) — курсант військової авіац. школи, потім — Чугуївського військового авіац. уч-ща. В 1963 закінчив Всесоюзний заочний політехнічний ін-т. У загоні космонавтів з 1973. В 1976 як бортінженер здійснив разом з В. Ф. *Биковським* політ на космічному кораблі «Союз-22». Нагороджений орденом Леніна.

АКСЬО́НОВ Олександр Федотович (н. 13.X 1929, с. Кротово, тепер Довольненського р-ну Новосибірської обл.) — український рад. учений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1976). Член КПРС з 1959. Після закінчення (1953) Київ. ін-ту цивільного повітряного флоту (з 1964 — Київ. ін-т інженерів цивільної авіації) викладав у ньому. В 1970—75 — заст. міністра цивільної авіації СРСР. З 1975 — ректор Київ. ін-ту інженерів цивільної авіації. Автор наукових праць у галузі тертя і стійкості металів проти спрацювання. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

АКТ (лат. actus — дія, actum — документ) — 1) Офіційний документ, запис, протокол. Див. *Акт юридичний*. 2) Вчинок, дія. 3) Частина драматичного твору, спектаклю. 4) Застаріла назва урочистих зборів у наукових і навчальних закладах. 5) У мистецтві — зображення оголеного тіла людини.

АКТ ЮРИДИ́ЧНИЙ — офіційний документ, що його в СРСР видає держ. орган, службова особа або за дорученням держави громадська організація в межах їхньої компетенції. А. ю. поділяють на *нормативні акти* (встановлюють заг. правила поведінки — норми права), індивідуальні (стосуються конкретного випадку, напр., акти про нагородження, суд. рішення) та інтерпретативні (акти офіц. тлумачення законів). А. ю. називають також різні документи, складені в порядку, передбаченому законом, які породжують певні правові наслідки (напр., *акти громадянського стану*).

АКТА́У — колишня (до 1964) назва м. *Шевченка*.

АКТА́ШСЬКЕ О́ЗЕРО, Альєльське озеро — озеро в Кримській обл. УРСР, на Пн. Керченського п-ова. Довж. 8 *км*, шир. 3—3,5 *км*, пл. 26,8 *км*², глиб. 0,07—0,1 *м*. Наприкінці літа висихає, дно вкривається шаром солі.

АКТГ — скорочена назва *адренокортикотропного гормону*.

А́КТИ ГРО́ДСЬКІ — записи в *актових книгах* гродських (міських) судів 15—18 ст. на Україні.

А́КТИ ГРОМАДЯ́НСЬКОГО СТА́НУ — державні записи фактів народження, смерті, одруження, розірвання шлюбу, усиновлення, встановлення батьківства, а також зміни імені, по батькові та прізвища. В СРСР держ. актові записи запроваджено декретом РНК від 18.XII 1917 (на Україні — 19.I 1919 декретом РНК УРСР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»). Порядок реєстрації актових записів визначений республіканським законодавством про шлюб та сім'ю (в УРСР — глави 20—26 КпШС УРСР). У містах і райцентрах реєстрацію А. г. с. здійснюють бюро ЗАГС виконкомів районних (міських) Рад народних депутатів, у сільс. місцевості й селищах — виконкоми сільс. і селищних Рад. Про запис А. г. с. видається відповідне свідоцтво (форму встановлює Рада Міністрів СРСР). Записи роблять за заявою заінтересованих осіб на підставі певних документів, в окремих випадках за дозв-

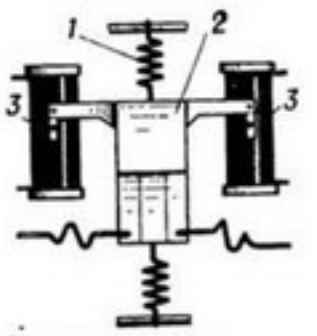

Акселерометр: *1* — пружина; *2* — тягарець; *3* — котушка індуктивності.

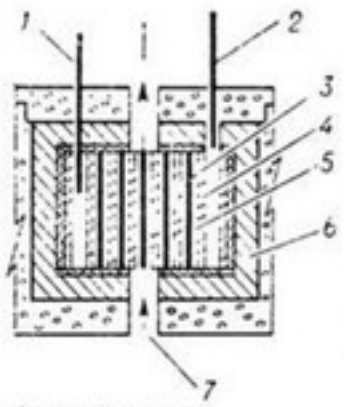

Активна зона ядерного реактора: *1* — стрижень з вбирними елементами регулювання; *2* — стрижень з вбирними елементами аварійного захисту; *3* — тепловидільний елемент; *4* — сповільнювач нейтронів; *5* — теплоносій; *6* — відбивач нейтронів; *7* — циркуляційний контур теплоносія.

волом або рішенням відповідних держ. органів (напр., про усиновлення — органів *опіки* і *піклування*). Відмову у реєстрації А. г. с. можна оскаржити до відповідного виконкому, а відмову внести зміни чи доповнення в запис акту — до суду. В суд. порядку розв'язуються також спори між заінтересованими особами про виправлення помилок і внесення змін у записи А. г. с. Для деяких видів актових записів передбачені обов'язкові строки реєстрації (народження — 2 місяці, смерті — 3 дні). Реєстрацію А. г. с. рад. громадян за кордоном здійснюють рад. консульські установи. *Г. П. Бондаренко.*

«АКТЫ ЗАПАДНОЙ РОССИИ» — п'ятитомна збірка документів з історії Росії, України, Білорусії і Литви 1340—1699. Матеріали збірки висвітлюють питання політ. історії цих країн, їхні взаємини з Польщею, *Лівонським орденом*, Кримським ханством. Серед документів: окружна грамота лит. князя Вітовта про відокремлення київ. митрополії, договірні, присяжні й поручні грамоти давньорус. удільних князів з лит. князями Казимиром і Олександром; жалувані грамоти київ. митрополитам, єпископам, монастирям, церквам і містам; статейні списки, накази та ін.; договір польс. короля Сигізмунда III з моск. боярами (1610—12); грамоти сх. патріархів (1588, 1589, 1590, 1620); матеріали до історії *Брестської унії 1596* (1592—1614), про діяльність *братств*; документи про визвольну війну укр. народу 1648—54, боротьбу козаків проти крим. татар (1663—99), універсали Б. Хмельницького та ін. гетьманів про права і повинності жителів Києва тощо.
Видання: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 1—5. СПБ, 1846—53.
І. Л. Бутич.

АКТИ ЗЕМСЬКІ — записи в *актових книгах* земських судів 15—18 ст.

«АКТЫ МОСКОВСКОГО ГОСУДАРСТВА» — збірники документальних матеріалів з політичної і воєнної історії Російської держави 1571—1664. Видані Петерб. Академією наук В «А. М. г.» опубліковано архівні матеріали з діловодства Московського столу Розрядного приказу (центральна урядова установа Росії, яка керувала військовим управлінням, а також пд. містами, в тому числі й українськими), про воєнні дії 1614—18 та війни з Польщею (1632—34, 1654—67) і Швецією (1656—58), про оборону Пд. Росії, Слобідської і Лівобережної України від нападів кримських і ногайських татар, про становище рос. *служилих людей* і укр. козаків, відомості про політ., екон. і воєнне становище Польщі, Кримського ханства тощо. В «А. М. г.» вміщено невелику кількість документальних матеріалів з історії Лівобережної і Слобідської України, зокрема про нар. рухи 50—60-х рр. 17 ст.
Видання: Акты Московского государства, т. 1—3. СПБ, 1890—1901.

АКТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ — в СРСР юридична форма реалізації виконавчо-розпорядчих повноважень органів державного управління. Приймаються на підставі й на виконання законів у межах компетенції відповідного органу з метою врегулювання певних суспільних відносин, організації виконання планових завдань, управління виробн., забезпечення охорони соціалістичної та особистої власності, прав і законних інтересів громадян, здійснення заходів по обороні СРСР, охороні громад. порядку й держ. безпеки. До А. о. д. у. належать постанови й розпорядження Ради Міністрів СРСР, союзних і авт. республік; накази та інструкції галузевих органів (міністерств, відомств, установ); рішення й розпорядження місц. органів управління (виконкомів Рад народних депутатів). Акти вищих органів обов'язкові для нижчих. Див. також *Акти органів державної влади.*

АКТИ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ — в СРСР обов'язкові для виконання загальні правила, що їх видають Ради народних депутатів. А. о. д. в. є юрид. формами вияву волі народу, політики КПРС, закріплення успіхів комуністичного будівництва в Рад. країні. Разом з тим вони є засобом розвитку соціалістичних суспільних відносин, піднесення економіки й культури, захисту інтересів суспільства, д-ви і особи. Порядок видання А. о. д. в. визначений Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, регламентами Верховних Рад, законами про *місцеві Ради народних депутатів*. За своїм значенням і змістом А. о. д. в. можуть мати різну юрид. форму залежно від того, яким органом держ. влади прийнято той або ін. акт. Так, Верховна Рада СРСР приймає закони, постанови, декларації, звернення, заяви; Верховні Ради союзних і авт. республік видають закони і приймають постанови. В системі А. о. д. в. провідна роль належить законам. На їхній основі видають свої акти всі ін. органи держ. влади і управління. Зокрема, місц. Ради народних депутатів на основі законів і в межах своєї компетенції приймають рішення, органи держ. управління — акти (див. *Акти органів державного управління*). Аналогічні принципи покладено в основу діяльності органів держ. влади в ін. соціалістичних країнах. У переважній більшості капіталістичних д-в лише формально визнається право парламентів на прийняття законодавчих актів. Фактично ці та багато ін. функцій парламенту передаються органам виконавчої влади.
Р. В. Бершеда.

«АКТЫ ЮЖНОЙ И ЗАПАДНОЙ РОССИИ» — 15-томна збірка документів переважно з історії України та Білорусії 14—17 ст. У перших двох томах вміщено грамоти давньорус. удільних і лит. князів, закладні акти, мінові, відказні, спірні, духовні та ін. грамоти, жалувальні грамоти Києву, Вітебську, Вільну, Мінську тощо, документи про феод. і монастирське землеволодіння, про розвиток г-ва й торгівлі, про становище міськ. і сільс. населення. Найдавніша пам'ятка — грамота галицького князя Льва — належить до 2-ї пол. 13 ст. У 3, 8, 10 і 14-му томах вміщено грамоти царів, листи та універсали гетьманів, статейні списки послів і посланців, повідомлення воєвод і документи про сел.-козацькі повстання, нар.-визвольну війну 1648—54 і возз'єднання України з Росією, про спільну боротьбу російського, українського і білоруського народів проти іноз. загарбників, про рос.-укр. економічні, політ. і культ. взаємини, про переселення українців у межі Рос. д-ви та ін. У 4—7, 9, 11—13 і 15-му томах подано документи про соціально-екон., політ. і воєнне становище України після смерті Б. Хмельницького, про відносини між Україною, Росією, Польщею, Молдавією, Трансільванією, Кримським ханством і Туреччиною, Угорщиною, Австрією та Швецією. В 11-му т. наведено документи з біографічними даними про кошового отамана І. *Сірка*, в 4, 7 і 15-му томах — про виступ полтавського полковника М. *Пушкаря* проти гетьмана І. *Виговського*, про сел. війну під проводом С. Т. Разіна.
Видання: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, т. 1—15. СПБ, 1863—92.
І. Л. Бутич.

АКТИ́В (від лат. activus — діяльний, дійовий) — найініціативніша частина партійної, комсомольської, профспілкової організації, трудового колективу. Статут КПРС передбачає скликання районних, міських, обласних, крайових, республіканських зборів парт. А. для обговорення найважливіших рішень партії і вироблення заходів для їх здійснення. Практикується проведення зборів мішаного активу (парт.-господарського, парт.-комсомольського та ін.). КПРС, ВЛКСМ, профспілки мають постійно діючі школи А. або короткострокові курси, де активісти набувають необхідних знань.

АКТИ́В — 1) Одна з двох сторін *балансу бухгалтерського*, що відображає на певну дату всі наявні матеріальні цінності та кошти, а також розміщення і використання їх. 2) Сукупність належних громадянам або *юридичній особі* майнових прав.

АКТИВА́ТОРИ — речовини, які збільшують активність каталізатора. Те саме, що й *промотори*.

АКТИВА́ЦІЇ ЕНЕ́РГІЯ — характеристична величина (A^+), що визначає залежність швидкості протікання рівноважних процесів від температури. Поняття «активації енергія» впроваджено С. *Арреніусом* у теорії швидкостей хім. реакцій. У *кінетиці фізичній* А. е. характеризує процеси, в яких реагуючі частинки долають енергетичні бар'єри (висота їх близька до A^+), напр., *електропровідність* напівпровідників, *дифузію* в твердих тілах, *поділ атомного ядра* тощо.
Є. А. Сальков.

АКТИВАЦІЙНИЙ АНА́ЛІЗ — метод визначення складу речовин. Те саме, що й *радіоактиваційний аналіз*.

АКТИ́ВНА ЗО́НА ядерного реактора — центральна частина *ядерного реактора*, в якій міститься *ядерне пальне* і відбуваються ланцюгові *ядерні реакції* поділу з розмноженням нейтронів.

Однією з осн. характеристик А. з. є коеф. розмноження K — співвідношення між кількістю нейтронів, що вбираються пальним і беруть участь у поділі, і кількістю нейтронів, що брали участь у попередньому поділі ядер. Якщо $K < 1$, ланцюгова реакція неможлива; якщо $K = 1$, густина нейтронів залишається сталою. Коли ж $K > 1$, густина нейтронів у А. з. безперервно збільшується. Мінімальна кількість ядерного пального в А. з., при якій можлива ланцюгова реакція ($K = 1$), наз. критичним завантаженням. Щоб зменшити це завантаження, А. з. (мал.) оточують відбивачем нейтронів (графітом, водою, берилієм), який повертає частину нейтронів у зону, не даючи вилетіти за її межі. В А. з. *теплових реакторів* ядерне пальне розміщують у середовищі сповільнювача нейтронів (графіту, води, берилію). Навколо А. з. *швидких реакторів* (в якій немає сповільнювача нейтронів) роблять звичайно зону відтворення пального з сировинних матеріалів (ізотопів урану ^{238}U або торію ^{232}Th). В А. з. *гомогенних реакторів* ядерне пальне рівномірно розподіляють у вигляді однорідної суміші, розчину, суспензії або певної хімічної сполуки зі сповільнювачем чи теплоносієм. В активній зоні *гетерогенних реакторів* ядерне пальне розміщують (окремо від сповільнювача нейтронів) у *тепловидільних елементах*. А. з. здебільшого обладнують також стрижнями з *вбирними елементами*, за допомогою яких здійснюють регулювання й *аварійний захист* реактора. Розміри А. з. (якщо зона циліндрична — діаметр і висота звичайно від 0,5 до 6 *м*) залежать від типу реактора і виду сповільнювача. З А. з. тепло виноситься теплоносієм по циркуляційному контуру для дальшого використання.

В. Б. Климентов.

АКТИ́ВНА ПОТУ́ЖНІСТЬ — потужність тієї частини енергії, яка безповоротно передається від джерела до приймача. А. п. характеризує швидкість перетворення електромагнітної енергії на ін. форми енергії (тепло, світло, мех. енергію тощо).

В електротехніці А. п.— середнє за період значення ($\overline{P}$) миттєвої потужності: $\overline{P} = \frac{1}{T}\int_0^T p_м dt$, де $p_м$ — миттєве значення потужності, T — відрізок часу усереднення. В електр. колі однофазного струму А. п. $\overline{P} = UI\cos\varphi$; в симетричній системі трифазних синусоїдних струмів і напруг $\overline{P} = \sqrt{3}UI\times$ $\times\cos\varphi$, де φ — кут зсуву фаз між синусоїдами напруг і струмів; U, I — діючі значення напруг і струмів відповідно. З повною потужністю S (яка складається з геометричної суми А. п. та *реактивної потужності*) А. п. пов'язана співвідношенням $\overline{P} = S\cos\varphi$. Одиниця виміру А. п.— *ват* (*вт*).

Літ.: Шидловський А. К., Музиченко О. Д. Симетруючі пристрої. К., 1970.

О. Д. Музиченко.

АКТИ́ВНА ТУРБІ́НА — турбіна, де внутрішня (потенціальна) енергія робочого тіла (газу, пари, рідини) перетворюється на зовнішню кінетичну енергію в нерухомому сопловому апараті. Дальше перетворення кінетичної енергії на енергію обертання ротора відбувається лише внаслідок зміни напряму руху робочого тіла в лопаткових каналах. Див. також *Реактивна турбіна*.

АКТИ́ВНЕ ВИ́БОРЧЕ ПРА́ВО — право громадян обирати депутатів до представницьких органів держ. влади та брати участь в інших політ. заходах, що мають на меті виявлення волі громадян (*референдум, плебісцит*). У соціалістич. країнах надання А. в. п. обумовлене лише вимогами віку та *осудності*. В СРСР ним користуються всі радянські громадяни, які досягли 18 років. Не можуть брати участь у виборах лише особи, визнані в законному порядку божевільними. В бурж. д-вах існує ряд обмежень А. в. п., зокрема високий віковий ценз — від 20 до 25 років, ценз осілості, освіти тощо.

АКТИ́ВНЕ ВУГІ́ЛЛЯ, активоване вугілля — дрібнопористий порошкоподібний або зернистий продукт звуглювання деревини та деяких органічних полімерів, який піддають обробці водяною парою або вуглекислим газом. Характеризується високими адсорбційними властивостями (див. *Адсорбція*). Застосовують А. в. для розділяння газової суміші, в протигазах, як носій каталізаторів, у медицині тощо.

АКТИ́ВНІСТЬ у хімії — величина, яка характеризує термодинамічні властивості речовин у розчинах. Пружність пари, т-ра замерзання і кипіння та ін. властивості розчинів залежать від А. речовин, що входять до їхнього складу. Відношення А. до концентрації наз. коефіцієнтом активності. Введення величин А. дає змогу при вивченні реальних розчинів користуватися формулами для ідеальних розчинів.

АКТИ́ВНОСТІ ЦИКЛ — періодичні зміни рухливості та поведінки тварин, що зумовлюються пов'язаними зі зміною умов їхнього існування коливаннями інтенсивності *обміну речовин*. Сезонний (річний) А. ц. визначає періодичність розмноження, сезонних *міграцій тварин*, запасання кормів, нагромадження в організмі жирових запасів, *заціпеніння тварин, сплячки*; спричинюється зміною тривалості світлового дня, температурного режиму, вологості, забезпеченості кормами тощо. Добовий А. ц. визначає добові міграції тварин, зміну їхньої активності протягом доби (денні, нічні, присмеркові, цілодобово-активні тварини); зумовлений змінами освітлення, температурних та ін. умов. А. ц.— один з проявів *біологічних ритмів*, притаманних усім організмам. Див. також *«Біологічний годинник»*.

АКТИ́Н — білок м'язової тканини. Мол. м. близько 70 000. Існує в двох формах: глобулярній (Г-актин) і фібрилярній (Ф-актин), що є продуктом *полімеризації* Г-актину. У м'язі, який перебуває в спокої, А. є у формі Ф-актину, утворюючи з *міозином* білок *актоміозин*.

АКТИНІ́ДІЯ (Actinidia) — рід витких рослин род. диленієвих (за ін. джерелами, актинідієвих). Бл. 30 видів у Пд.-Сх. Азії; в СРСР (в лісах Далекого Сходу і Сахаліну) — 5 дикорослих видів; з них на Україні — А. гостра і А. коломікта. Листки овальні, по краю пилчасті. Квітки одно- і двостатеві. Плоди — багатонасінні ягоди, кисло-солодкі, багаті на вітамін С. Споживають їх свіжими і переробленими. Ряд сортів А. вивів І. В. Мічурін (Ананасна, Клара Цеткін та ін.). У нар. медицині А. коломікту використовують проти цинги, туберкульозу, коклюшу. Цінний пергонос.

Актинідія коломікта: *1* — гілка з листками; *2* — квітка; *3* — плід.

АКТИ́НІЇ, морські анемони (Actiniaria) — ряд морських тварин класу *коралових поліпів*. А.— гол. чином поодинокі, рідше колоніальні форми.

Тіло циліндричне (від кількох *мм* до 1 *м* в поперечнику). На верхній частині тіла є ротовий отвір, оточений віночком щупальців з жалкими клітинами—*книдобластами*, за допомогою яких А. вбивають або паралізують здобич. Ведуть прикріплений, плаваючий або риючий спосіб життя. Деякі А. живуть у *симбіозі* з раками-самітниками. Більшість А.— хижаки, живляться різними дрібними тваринами. Розмноження статеве або поділом. Більшість видів поширена в морях тропічних і субтропічних широт; в СРСР зустрічаються в Чорному, Баренцовому, Білому і далекосхідних морях.

Б. М. Мазурмович.

Актинія Sagartia parasitica **на раку-самітнику.**

АКТИ́НІЙ (Actinium; від грец. ἀκτίς (ἀκτῖνος) — промінь], Ac — радіоактивний хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 89. Відомо 10 ізотопів з масовими числами 221—230. Всі ізотопи А. радіоактивні; найдовше існує ізотоп ^{227}Ac, період піврозпаду якого 21,6 роки. Відкритий 1899 франц. ученим А. Деб'єрном. Знаходиться в дуже малих кількостях в уранових ($2 \cdot 10^{-4}$ *г* на 1 *т*) і торієвих ($5 \cdot 10^{-8}$ *г* на 1 *т*) рудах. Міститься в продуктах розпаду урану в ядерних реакторах. Елементарний А.— сріблясто-білий метал, $t_{пл}$ 1050 ± 50° С; $t_{кип}$ близько 3300° С. За хім. властивостями подібний до *лантану*. Металевий А. одержують, відновлюючи фторид літієм.

Ю. Я. Фіалков.

АКТИНО́ЇДИ — хімічні елементи III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, розміщені за *актинієм*, ат. н. 90—103. До А. належать торій, протактиній, уран, нептуній, плутоній, америцій, кюрій, берклій, каліфорній, ейнштейній, фермій, менделевій, нобелій (питання про на-

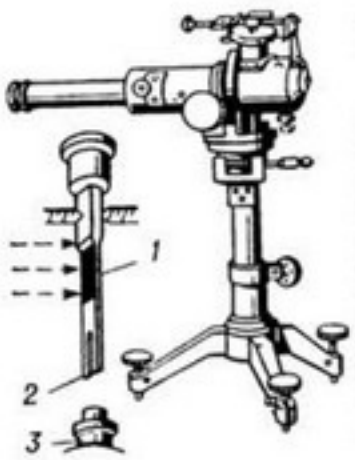

Актинометр:
1 — чорна біметалева пластинка;
2 — кварцова нитка;
3 — мікроскоп.

зву не розв'язане) та лоуренсій. Усі актиноїди радіоактивні, не мають стабільних ізотопів. У земній корі з А. зустрічаються лише торій ($9{,}6 \cdot 10^{-4}$%), протактиній (10^{-10} %), уран ($2{,}7 \cdot 10^{-4}$%), а також сліди нептунію та плутонію. А. з ат. н. вищими за 92, які належать до *трансуранових елементів,* одержують штучно за допомогою *ядерних реакцій*. Періоди півроспаду А. швидко зменшуються із зростанням ат. н. від млрд. років (торій, уран) до секунд (нобелій, лоуренсій). Всі А.— метали з досить високою густиною (вищою за 10 $т/м^3$), т-ра плавлення знижується із зростанням ат. н. А. об'єднують в одне сімейство, тому що в них, як і в *лантаноїдів,* зовн. електронна оболонка побудована однаково (що зумовлює схожість їхніх хім. властивостей), а заповнюється внутрішня оболонка *5f*. В зв'язку з тим, що енергії електронів на оболонках *5f*, *6d* та *7s* близькі за величиною, перші елементи сімейства А. значно відрізняються хім. властивостями. Так, ступінь окислення торію дорівнює +4, протактинію +5, урану +6. Із зростанням ат. н. елементів їхня схожість за хім. властивостями збільшується. Для А., починаючи з кюрію, характерний ступінь окислення +3; у цьому вони дуже схожі на відповідні лантаноїди. Осн. метод поділу А.— *хроматографія*. Ізотопи ^{233}U, ^{236}U та ^{239}U застосовують як *ядерне пальне*; ^{238}Pu та ^{242}Cm — як нейтронні джерела.

Літ.: Фиалков Ю. Я. Применение изотопов в химии и химической промышленности. К., 1975; Гайсинский М., Адлов Ж. Радиохимический словарь элементов. Пер. с англ. М., 1968.

Ю. Я. Фіалков.

АКТИНОЛІ́Т [від грец. ἀκτίς (ἀκτῖνος) — промінь і λίθος — камінь] — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. $Ca_2(Mg, Fe)_5(OH, F)_2[Si_4O_{11}]_2$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 3,2—3,3. Твердість 5,5—6. Колір зелений. Блиск скляний. Відомий на Уралі, на Україні (Криворіжжя, Приазов'я). Використовують як кислото- та вогнетривкий матеріал.

АКТИНО́МЕТР [від грец. ἀκτίς (ἀκτῖνος) — промінь і μετρέω — вимірюю] — прилад для вимірювання інтенсивності прямої сонячної радіації у відносних одиницях. Побудований за принципом поглинання радіації тілом, близьким до *абсолютно чорного тіла,* і перетворення її на теплову енергію. Інтенсивність радіації визначають на підставі різних явищ, які супроводять нагрівання (підвищення т-ри приймача, деформація в пластинках тощо). Радіацію в абс. одиницях вимірюють за допомогою *піргеліометрів*.

АКТИНОМЕ́ТРІЯ — розділ *метеорології*, що вивчає процеси сонячного, земного й атмосферного випромінювання — *радіації*. Завдання А.: вимірювання різних видів радіації, дослідження закономірностей поглинання й розсіювання радіації в атмосфері, радіаційного балансу земної поверхні, геогр. розподілу радіації. А. вивчає питання зв'язку радіації з т-рою атмосфери, хмарністю, впливу її на погоду і клімат. Актинометричні дослідження проводять за допомогою спец. приладів, установлених на наземних станціях, літальних апаратах, зокрема штучних супутниках Землі. Результати цих досліджень використовують у кліматології, медицині, різних галузях нар. господарства.

АКТИНОМІКО́З [від грец. ἀκτίς (ἀκτῖνος) — промінь і μύκης — гриб] — хронічне інфекційне захворювання людини і с.-г. тварин, що спричинюється *актиноміцетами*. Головні шляхи зараження — через шлунковий тракт, через ушкоджені слизові оболонки, іноді — повітряний. Тварини захворюють, коли поїдають недоброякісні корми, заражені грибами.

А. уражає будь-які органи й тканини. При А. виникають *інфільтрати,* які нагноюються і прориваються, утворюючи свищі з гнійно-кров'янистими виділеннями. На місцях утворення свищів виникають рубці, які призводять до *контрактури* жувальних м'язів, звуження кишечника й сечовивідних шляхів, розвитку бронхоектазів (див. *Бронхоектазійна хвороба*) і кістозних порожнин у легенях та інших ускладнень.

Лікування — імунотерапія, антибактеріальні препарати, стимулюючі засоби, хірургічне втручання.

Літ.: Сутеев Г. О. Актиномикоз. М., 1951.

АКТИНОМІ́ЦЕТИ (Actinomyces) — рід одноклітинних міцеліальних мікроорганізмів класу променистих грибів (Actinomycetes Krassilnikov, 1945). Зовн. будовою дещо нагадують гриби, але гіфи *грибниці* (міцелію) А. дуже тонкі (0,5—1,5 *мкм*). За ін. ознаками (зокрема, за будовою ядерного апарата) А. стоять ближче до бактерій. На твердих живильних середовищах ростуть у вигляді хрящовидних або шкірястих колоній, що зростаються з середовищем за допомогою субстратного міцелію. На поверхні колоній розвивається повітряний міцелій, на гіфах якого утворюються прямі або спірально закручені спороносці з округлими, овальними чи паличковидними спорами. А. поширені в природі: в повітрі, у воді різних водойм, особливо багато їх у грунті. Ряд видів А. виділяють пігменти, що забарвлюють середовище в червоний, синій, зелений, темно-бурий та ін. кольори; значна кількість цих А. утворює і виділяє в середовище *антибіотики* (стрептоміцин, ауреоміцин, актиноміцин тощо) та інші фізіологічно активні речовини (ауксини, вітаміни групи В, амінокислоти, ферменти, токсини). А.— *сапрофіти,* але деякі види — *паразити,* що спричинюють захворювання людини, тварин і рослин (*актиномікози*).

К. І. Андрюк.

АКТИНОМО́РФНА КВІ́ТКА [від грец. ἀκτίς (ἀκτῖνος) — промінь і μορφή — форма], правильна квітка — квітка, через центр якої можна провести не менше двох площин симетрії (квітки хрестоцвітих, первоцвітих, гвоздикових).

АКТИ́НУЛА — личинкова стадія розвитку деяких *гідроїдних,* що виникає з *планули*. А. має рот і 2 ряди щупальців. Деякий час А. живе як вільний рухливий організм, потім прикріплюється аборальним (протилежним ротовому отворові) кінцем до дна водойми і перетворюється на *поліп*.

«АКТІ́Ф-АВТО́» — радянсько-французька фірма для продажу рад. тракторів, великовантажних автомобілів і с.-г. машин. Засн. 1965 як акц. т-во. Є формою торг. співробітництва СРСР з капіталістичними країнами. Контрольний пакет акцій «А.-а.» належить СРСР. Доходи використовують для закупівлі традиційних експортних товарів Франції. Акц. т-во має власні майстерні зі складами запасних частин у Гаврі, Монтобані, Реймсі та Ле-Мані. Керівні органи — Збори акціонерів і Правління. Президент «А.-а.» — представник Франції, генеральний директор — представник СРСР. Місцеперебування — Демарі-ле-Ліс (поблизу Парижа).

Г. М. Биков.

А́КТОВІ КНИ́ГИ — збірники оригіналів і копій документів 15—18 ст., вписаних або засвідчених різними судами (гродськими, земськими, полковими, генеральним військовим судом), а також *магістратами* і *ратушами* України з метою надання цим документам юридичної сили. А. к. були офіційно запроваджені в Галичині 1435, на Київщині, Поділлі, Волині — 1529, в ін. місцевостях України — 1566. З 2-ї пол. 17 ст. А. к., залежно від змісту записів у них, мали назви — протоколи справ поточних (свідчення возних, скарги, повідомлення тощо); «вічисті», «чорні книги» (для кримінальних справ); книги декретів (для судових рішень у цивільних справах); записові (копії *універсалів, грамот,* заповітів). В держ. архівах УРСР зберігається бл. 4000 А. к. земських та гродських судів і понад 2000 А. к. міських управлінь. Документи в А. к. написані староукр., польс., лат., а іноді вірм. мовами. А. к. є важливим джерелом для вивчення історії України, її культури, судочинства, а також побуту і мови населення.

Літ.: Центральний архів стародавніх актів у Києві. К., 1929; Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. М., 1900.

АКТОМІОЗИ́Н — комплексний білок м'язової тканини, що складається з *актину* і *міозину*. А. — основний скорочувальний білок *м'язів*.

АКТО́Р (лат. actor — виконавець) — виконавець ролей у драматичних виставах і кінофільмах. В ін. видах театр. мистецтва (опера, балет, естрада, цирк) виконавців здебільшого називають *артистами*. Див. також *Акторське мистецтво*.

АКТО́РСЬКЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво театральної гри, створення художніх образів у театрі, кіно, на телебаченні і радіо. А. м. покликане втілити у виставі, кінофільмі тощо авторський задум, виявити глибину ідейного змісту твору, донести його до глядача, водночас збагатити п'єсу, лібретто, сценарій власною творчістю, життєвим досвідом актора. Тим самим

А. м., виходячи з світогляду і творчої індивідуальності актора, спрямоване на розкриття закономірностей сусп. розвитку, трактування типового характеру і його зумовленості соціальним середовищем, епохою. А. м. нерозривно пов'язане з *режисерським мистецтвом*. Постійним джерелом А. м. є життя. Протягом істор. розвитку А. м. виробило різноманітні форми вияву. Процес творчості актора в театрі завершується виставою перед глядачем, в екранних мистецтвах — технічною фіксацією чи безпосередньою передачею в ефір. Художня цілісність мистецького твору вимагає від актора відчуття *ансамблю*, вмілого застосування власних творчих засобів у заг. побудові вистави, кіно- і телефільму, радіопередачі тощо. Тісно пов'язаний із своїми партнерами, актор разом з тим діє як самостійний художник, від імені певного персонажа. Ставлячи себе в обставини п'єси (сценарію) і ролі, актор створює характер на основі сценічного перевтілення — зміни зовнішності, а головне — осягнення й виявлення духовного світу персонажа. При цьому матеріалом для актора є його природні дані як зовнішні (голос, рух, жест, *міміка*), так і внутрішні (емоції, темперамент, уява, спостережливість). Втілюючи образ, актор вдається до аксесуарів *(грим, театральний костюм, маска)* й технічних засобів (в екранних мистецтвах, у ляльковому й тіньовому театрах). Засоби худож. виразності зумовлені видом і жанром мистецтва, в якому творить актор: слово і пластика — в драм. театрі, спів, пластика і танець — у музичному (див. *Балет, Опера, Оперета*), своєрідні особливості в ін. видах сценічного мистецтва (див. *Естрада, Цирк*). Важливими елементами А. м. є увага, уява, емоційна і моторна пам'ять, здатність до сценічного спілкування, почуття *ритму* та ін. А. м. зародилося в давнину в нар. обрядах і культових ігрищах. Воно набуло певної професіоналізації з появою театру як окремого виду мистецтва в Стародавній Греції й Римі та на Сході. За середньовіччя, незважаючи на переслідування з боку релігії, А. м. розвивалось у формах нар. театру в Європі й Азії (*скоморохи*, гістріони, гусани, масхарабози тощо). Вершиною нар. театру на площі є італ. *комедія дель арте*, яка мала вплив на формування сценічного мистецтва в Італії та ін. зх.-європ. країнах. За доби *Відродження* профес. А. м. досягло високого рівня, зокрема в театрі Шекспіра. Дальший розвиток А. м. пов'язаний з класицизмом (струнка раціоналістична естетика А. м., організація вистави як худож. цілого на декоративно-пластичній і декламаційно-риторичній основі). В період Великої франц. революції А. м. набуває демократичної спрямованості (напр., в мистецтві актора Ф.-Ж. *Тальма*). *Романтизм* сприяв появі нового стилю А. м., що характеризувався емоційністю, виявом сильних пристрастей (Е. *Кін*, П. *Мочалов*).

Реалізм, який став панівним на європ. сцені в серед. і 2-й пол. 19 ст., вимагав поєднання в А. м. психологічного й соціально-побутового вирішення образу (Т. *Сальвіні*, Е. *Поссарт*, Е. *Дузе*, Й. *Кайнц*). З заснуванням нац. театру в Росії та на Україні і його поступовим утвердженням на засадах реалізму А. м. набуває тут великого суспільного й худож. значення, особливо після реалістичної реформи в театрі, проведеної М. С. *Щепкіним*. Творчість П. М., М. П. та О. Й. *Садовських*, Г. *Федотової*, П. *Стрепетової*, М. *Єрмолової*, В. *Комісаржевської* — в Росії, К. *Соленика*, Л. *Млотковської*, І. *Дрейсіга*, а згодом М. *Кропивницького*, М. *Заньковецької*, М. *Садовського*, П. *Саксаганського* — на Україні являла собою вершину вітчизн. реалістичного мистецтва й утвердження передових громадян. ідеалів. Саме на досвіді майстрів-реалістів вітчизняної і світової сцени створювалася наук. теорія А. м.— *Станіславського система*. В СРСР, розвиваючи реалістичні традиції минулого, А. м. збагатилося на нові художні відкриття, національні школи. Широке визнання здобула творчість О. *Яблочкіної*, І. *Москвіна*, В. *Качалова*, А. *Тарасової* (РРФСР), А. *Хораві*, С. *Закаріадзе* (Груз.РСР), Б. *Платонова*, Г. *Глєбова* (БРСР), А. *Хідоятова* (Узб.РСР), С. *Рухулли* (Азерб.РСР) та ін. Високої майстерності досягли укр. рад. актори І. *Мар'яненко*, Г. *Борисоглібська*, А. *Бучма*, Г. *Юра*, Н. *Ужвій*, Ю. *Шумський*, Б. *Романицький*, М. *Крушельницький*, В. *Чистякова*, М. *Романов*, О. *Крамов*, О. *Сердюк*, Д. *Антонович*, В. *Яременко*, Д. *Мілютенко*, В. *Добровольський*, Л. *Гаккебуш*, О. *Кусенко* та ін. Творчим методом рад. театру став *соціалістичний реалізм* з його пошуками нових стильових засобів, прагненням розкрити повноту і багатогранність духовного життя рад. людини. Радянське А. м. разом з ін. видами мистецтв стало могутнім чинником виховання народу в дусі комунізму. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Про мистецтво театру. К., 1954; Станіславський К. С. Моє життя в мистецтві. К., 1955; Саксаганський П. К. Думки про театр. К., 1955; Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру. К., 1970; Акторська майстерність корифеїв. К., 1973; Смолич Ю. Про театр. К., 1977.

Ю. М. Бобошко.

АКТУАЛІЗМ (від лат. actualis — дійсний, сучасний) — метод пізнання геологічної історії Землі. А. грунтується на уявленні про те, що на основі сучас. геол. процесів, їхньої спрямованості, динаміки і результатів у порівняльно-істор. розумінні можна відтворити процеси, які формували в минулому *літосферу* Землі. Засади А. були розроблені М. В. Ломоносовим у Росії, К. Гоффом у Німеччині і Ч. Лайєлем у Великобританії. Проте Ч. Лайєль і його послідовники виходили з помилкових тверджень уніформізму про постійність характеру геол. процесів в історії Землі. Рад. геологи застосовують А. як метод, що бере до уваги не тільки сучас. хід геол. процесів, а також необоротність їх в істор. розвитку, ступінь неповторності особливостей і результатів цих процесів у часі. Його розробляли М. І. Андрусов, А. Д. Архангельський, М. М. Страхов, зокрема щодо геології осадочних порід.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Ломоносов М. В. *О* слоях земных и другие работы по геологии. М.— Л., 1949; Страхов Н. М. Основы исторической геологии, ч. 1. М.— Л., 1948.

Ю. В. Тесленко.

АКТУАЛІЗМ у філософії — суб'єктивно-ідеалістична система італійського філософа-неогегельянця Дж. *Джентіле*, який зводив реальність до акту мислення (звідки й назва). В бурж. філософії поняттям «актуалізм» іноді позначають учення про вічну мінливість буття.

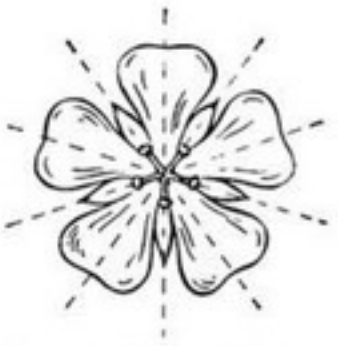

Актиноморфна квітка.

АКТЮБІНСЬК — місто Каз. РСР, обласний і районний центр, на р. Ілеку (притока Уралу). Залізнична станція, вузол автомоб. і повітряних шляхів. 179 тис. ж. (1976). Засн. 1869 як військ. укріплення Актюбе (казах. «білий горб»). З 1891 — повітове місто Тургайської обл. В 1905—07 у А. відбувалися демонстрації і страйки. Рад. владу встановлено 8 (21).I 1918. В роки громадян. війни А.— центр революц. сил Тургайського краю в боротьбі проти контрреволюції. З 1932 — обл. центр. Пром. центр з розвинутою металург., маш.-буд., харч. та легкою пром-стю. З-ди: феросплавів, хромових сполук, рентгеноапаратури, сільськогосподарських машин, ТЕЦ. Підприємства харч. пром-сті (млинарський, м'ясний і молочний комбінати, елеватор), трикотажні, меблеві та швейні ф-ки, виробн. буд. матеріалів. В А.— вище льотне уч-ще цивільної авіації, пед. і мед. ін-ти, філіал Алма-Атинського ін-ту нар. г-ва, 9 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей, планетарій.

АКТЮБІНСЬКА ОБЛАСТЬ — на Пн. Зх. Казахської РСР. Утворена 10.III 1932. Пл. 298,7 тис. *км²*. Нас. 609 тис. чол. (на 1.I 1976); переважають казахи, живуть також росіяни, українці, татари та ін.; міськ. населення — 47%. Поділяється на 16 районів, має 7 міст і 3 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Актюбінськ*. Поверхня переважно рівнинна (вис. 100—200 *м*), у серед. частині — гори Мугоджари (вис. до 657 *м*), Великі Барсуки й Малі Барсуки. Поклади хромітових, мідних, нікелево-кобальтових руд, титану, золота, фосфоритів, нафти, природного газу тощо. Клімат різко континентальний, літо жарке, сухе, часто бувають суховії. Пересічна т-ра січня —15,5, —16°, липня +22,5, +25°. Опадів від 125 *мм* до 300 *мм* на рік. Гол. ріки: Емба, Іргіз, притоки Уралу — Ор, Ілек. Багато озер, гол. чин. солоних. У пн. і центр. частинах А. о. переважають чорноземні й каштанові грунти, в пд.— бурі грунти з масивами пісків і солончаків. Рослинність гол. чином степова: на Пн.— ковилово-різнотравна, в серед. частині — полиново-злакова, на Пд.— пустельного й напівпустельного типу, на Мугоджарах — незначна деревна рослинність.

Випуск валової продукції пром-сті області 1976 зріс проти 1965 в 2 рази. Енергетика базується на вугіллі Карагандинського вугільного басейну й природному газі, що надходить з Бухари. В нар. г-ві республіки А. о. виділяється розвинутою гірничодобувною пром-стю (видобування хромітових і нікелевих руд, нафти і газу — в центр. і пд. частинах області).

Розвинуті хім. пром-сть (хім. завод у м. Алга), чорна та кольорова металургія (з-ди хромових сполук та феросплавів в Актюбінську). Підприємства обробної пром-сті (маш.-буд., легкої, харч.) зосереджені в Актюбінську. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових культур і пасовищному тваринництві. За 1956—58 освоєно понад 1,6 млн. *га* цілинних і перелогових земель. Посівна площа 1975 становила 2890,5 тис. *га*, в т. ч. під зерновими — 2130,4 тис. *га*. Осн. с.-г. культура — яра пшениця, вирощують також ячмінь, просо, соняшник, картоплю, баштанні та кормові культури. В тваринництві переважають м'ясо-мол. скотарство (1975 — 484,9 тис. голів великої рогатої худоби), м'ясо-сальне і м'ясо-вовнове вівчарство (2946,9 тис. овець). Подекуди свинарство, птахівництво, табунне конярство, верблюдівництво. Осн. вид транспорту — залізничний. Територією А. о. проходять нафтопровід Гур'єв — Орськ, газопроводи Бухара — Урал, Середня Азія — Центр.

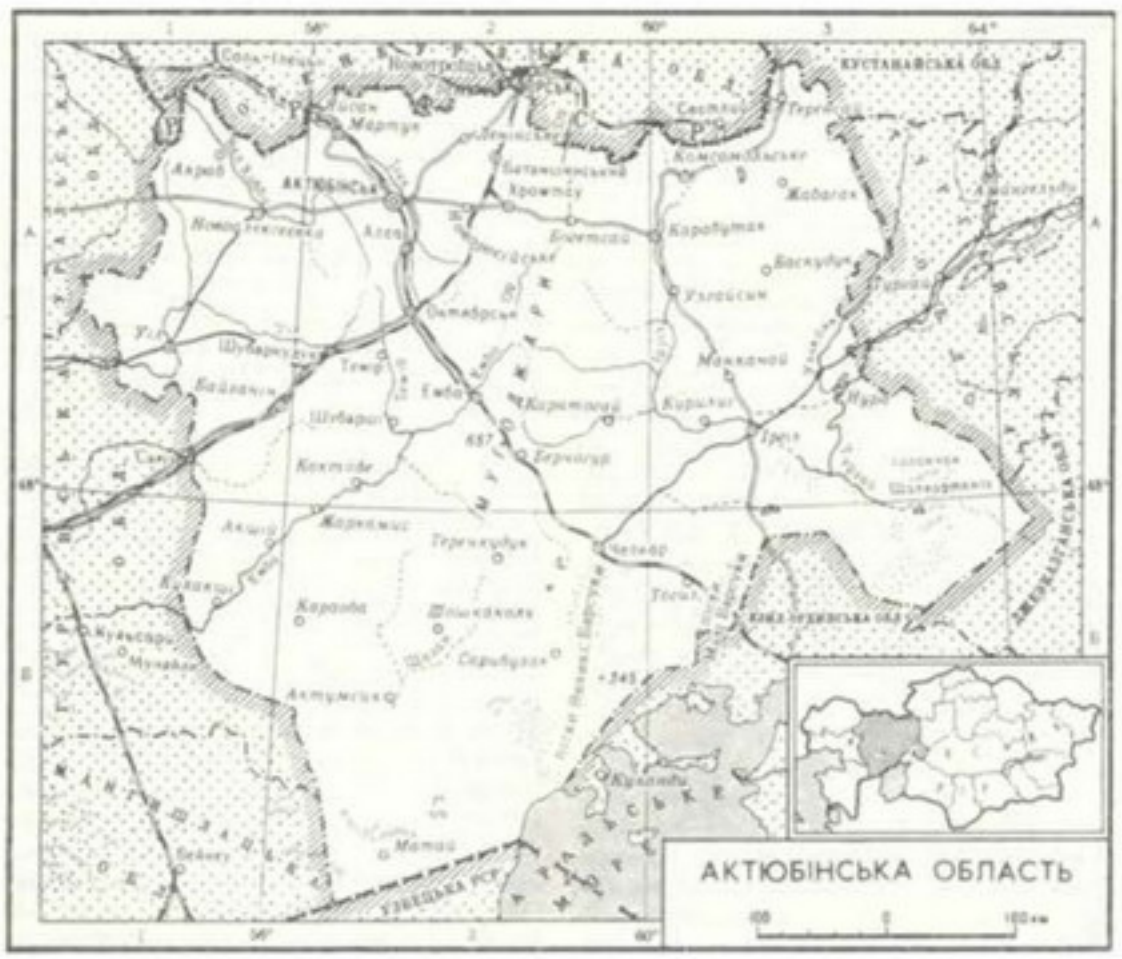

В А. о.— 3 вузи, 10 серед. спец. навч. закладів; драм. театр, краєзнавчий музей, філармонія, планетарій.

АКУ́ЛИ, акулоподібні (Selachomorpha) — надряд хрящових риб. Тіло (довж. від 20 *см* до 20 *м*) здебільшого торпедовидне, спинних плавців 1—2, добре розвинений хвостовий плавець з більшою верхньою лопаттю. Рот на нижньому боці голови. Мають численні, іноді розміщені в кілька рядів зуби з гострими вершинами. Зябрових щілин 5 (рідше 6—7). Внутр. скелет хрящовий. Більшість А.— хижаки, деякі живляться *бентосом*, інші, напр. китова А. (Rhincodon typus),— *планктоном*. Відкладають яйця, вкриті роговидною капсулою, або народжують малят. Поширені в морях усього світу, найбільше — в тропічних і субтропічних водах. Прісноводні А. живуть у тропічних річках Африки та Пд. Америки. Сучасні А. об'єднують 5 рядів: різнозубоподібні, або рогаті, А. (Heterodontiformes), багатозябровикоподібні, або давні, А. (Hexanchiformes), ламноподібні, або справжні, А. (Lamniformes), катраноподібні, або колючі, А. (Squaliformes), скватиноподібні, або морські ангели (Squatiniformes). Найчисленніші справжні А., серед яких — блакитна (Carcharhinus glaucus), риба-молот (Sphyrna zygaena), оселедцева А. (Lamna cornubica) та інші. В Чорному морі поширена колюча А.— катран, або морський собака (Squalus acanthias). Деякі види А. — об'єкти промислу. Використовують печінку (для одержання жиру), плавці, м'ясо (в їжу та на кормове борошно) і шкіру (найчастіше як шліфувальний матеріал). Викопні А. відомі починаючи з верхнього девону.

В. І. Таращук.

Акули: 1 — блакитна; 2 — катран; 3 — оселедцева; 4 — пилконіс.

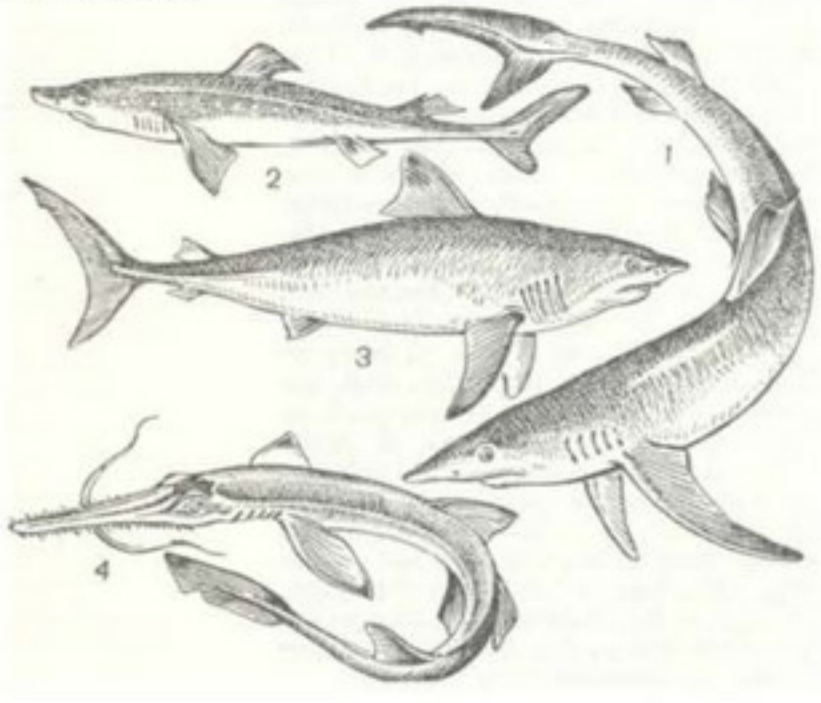

АКУ́ЛОВ Іван Олексійович [12 (24).IV 1888 — 30.X 1939] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. в Петербурзі. Вів революц. роботу в Петербурзі, Самарі, Виборзі. В 1918—22 — секретар Уральського обласного, голова Вятського й Оренбурзького губернських, секретар Кирг. та Крим. обласних к-тів РКП(б). У 1922—27 — на профспілковій роботі, з 1927 — голова Укрпрофради, з 1929 — секретар ВЦРПС, з 1930 — заст. наркома РСІ СРСР, з 1931 — перший заст. голови ОДПУ, з 1932 — секретар ЦК КП(б)У по Донбасу, з 1933 — прокурор СРСР, з 1935 — секретар ЦВК СРСР. У 1927—30 — член ЦК ВКП(б); 1924—29, 1932—33 — член ЦК КП(б)У; 1927—29, 1932—33 — член Оргбюро ЦК КП(б)У; 1932—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. На XII, XIII, XVI з'їздах партії обирався членом ЦКК, на XVII з'їзді ВКП(б) — членом Комісії парт. контролю.

АКУМЕ́ТРІЯ (від грец. ἀκούω — чую і μετρέω — вимірюю) — вимірювання гостроти слуху. Те саме, що й *аудіометрія*.

АКУМУЛЯ́ТОР (лат. accumulator — збирач) — пристрій, в якому акумулюється енергія, використовувана далі для різних потреб. Розрізняють А. електричні, гідравлічні, механічні (або інерційні) і теплові. Найпоширенішим є електричний А. (мал.). Він нагромаджує хімічну енергію (внаслідок зворотних хім. реакцій між речовиною *електродів* та *електролітом*), а віддає електричну, являючи собою *гальванічний елемент*. Такі А. поділяють на кислотні (свинцеві), де електроліт — водний розчин сірчаної к-ти, і лужні (залізо-нікелеві, срібно-цинкові тощо). Електричні А. застосовують на автотранспорті, в авіації, радіотехніці та ін., гідравлічні і теплові — в енерг. установках, механічні (у вигляді маховика) — в експериментальних трансп. засобах тощо.

А. В. Зирін.

АКУМУЛЯ́ЦІЯ (лат. accumulatio — нагромадження) — процеси нагромадження на поверхні Землі і на дні водних басейнів мінеральних частинок чи органічних решток у результаті діяльності вітру, текучих вод, льодовиків, вулканів, моря та ін. геол. факторів. Внаслідок А. на земній поверхні утворюються такі форми рельєфу, як акумулятивні рівнини й *тераси, дельти, дюни, бархани*, моренні пасма тощо.

АКУМУЛЯ́ЦІЯ РАДІОАКТИ́ВНИХ РЕЧОВИ́Н у біосфері — нагромадження радіоактивних речовин (РР) частинами біосфери — живими (мікроби, рослини, тварини, людина) і неживи-

ми (грунт, вода). Особливо енергійно А. р. р. відбувається в організмах. Деякі РР зв'язуються з певними тканинами організму, інші виводяться. РР, що тимчасово виходять з біол. кругообігу, акумулюються в основному в грунті. Важливим фактором переміщення РР у грунті є флора і фауна. Мірою А. р. р. в організмі є коефіцієнт нагромадження, тобто відношення концентрації РР в організмі до концентрації їх у зовн. середовищі. А. р. р. призводить до опромінення організму, що може викликати розвиток *променевої хвороби*, злоякісних пухлин, шкідливі генетичні зміни і загибель організмів (див. *Біологічна дія іонізуючих випромінювань*).

АКУПЕДІ́Я (від грец. ἀκούω — чую і παιδεία — виховання, навчання) — розділ теорії виховання і навчання дітей з вадами слуху. А. розробляє методи дослідження слухової функції у дітей з вадами слуху; систему використання у таких дітей слухового сприймання в процесі виховання, навчання й практичної діяльності їх; тех. засоби (електроапаратуру) для дослідження слухової функції та використання слухового сприймання в учнів спец. шкіл і дитячих садків.

АКУПУНКТУ́РА (від лат. acus — голка і punctura — укол) — те саме, що й *голкотерапія*.

А́КУРЕЙРІ — місто на Пн. Ісландії, порт на узбережжі Ейя-фіорду Гренландського м. 10,6 тис. ж. (1970). Рибопромисловий центр країни. Виробн. риб'ячого жиру. Судноремонт. С.-г. експериментальна станція.

АКУ́СТИКА (від грец. ἀκουστικός — слуховий) — вчення про *звук* і коливання пружних середовищ. Розгалужується на традиційні напрями: фізичну А., фізіологічну, *акустику музичну* й *електроакустику*, а також такі напрями, як біоакустика, *гідроакустика, акустоелектроніка, нелінійна акустика*, ультраакустика та ін. Важливого значення набули останнім часом дослідження *гіперзвуку*. Змістом фізичної А. є осн. фізичні закони виникнення й поширення пружних хвиль. Фізіол. А. вивчає мовний і слуховий апарат; муз. А.— природу муз. звуків та акустичні властивості муз. інструментів. Акустичні умови в приміщеннях і у відкритому просторі досліджує архітектурна А. Ультраакустика вивчає *ультразвук* і його застосування в дефектоскопії, медицині тощо. Акустичні прилади широко використовують у нар. г-ві (виявлення корисних копалин, пром. скупчень риби тощо). Розвиток А. як науки пов'язаний з іменами таких вчених, як Г. *Галілей*, І. *Ньютон*, Г. *Гельмгольц*, Дж. *Релей*. В СРСР вагомий внесок у розвиток А. зробили М. М. *Андрєєв*, О. О. *Харкевич*, Л. М. *Бреховських*, Л. І. *Мандельштам*, М. О. *Леонтович*, Г. Д. Малюжинець та ін.

Літ.: Акустика океана. М., 1974; Рейлей Дж. Теория звука, т. 1—2. Пер. с англ. М., 1955; Физическая акустика, т. 1—7. Пер. с англ. М., 1967—74.

М. І. Карновський.

АКУ́СТИКА МУЗИ́ЧНА — наука, яка вивчає об'єктивні фізичні закономірності музики в зв'язку з її сприйманням і виконанням. Досліджує висоту, гучність, тембр, тривалість муз. звуків, консонанс (співзвучність), дисонанс (різнозвучність), муз. системи та лади, вивчає муз. слух і процеси, що відбуваються в голосовому апараті людини під час співу та в музичних інструментах під час гри на них.

А. м. грунтується на фіз. акустиці (закони коливання пружних тіл і резонансу тощо) і на психофізіології слуху (властивість органа слуху, слухові відчуття), пов'язана також з *архітектурною акустикою*. А. м. пояснює ряд явищ гармонії, звучання муз. інструментів, інструментовки та ін.

АКУСТИ́ЧНА ДЕФЕКТОСКОПІ́Я — метод *дефектоскопії*, оснований на використанні пружних акустичних коливань переважно звукового діапазону частот. Наявність дефектів встановлюють гол. чин. за величиною механічного опору пружним коливанням або за характером власних коливань, що їх фіксує спец. індикатор. А. д. використовують у машино- і приладобудуванні (контроль матеріалів і виробів), у будівництві (контроль і діагностика бетонних і залізобетонних виробів), у зварювальному виробн. (контроль якості зварних швів) тощо. Див. також *Ультразвукова дефектоскопія*.

АКУСТИ́ЧНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, що зменшують енергію звукових хвиль (рівень шумів), поліпшуючи акустичні властивості приміщень. До А. м. належать *звуковбирні матеріали* і прокладні *звукоізоляційні матеріали*.

АКУСТОЕЛЕКТРО́НІКА — розділ фізики, що вивчає збудження, поширення і взаємодію акустичних хвиль (між собою, з носіями заряду, електромагніт. хвилями, дефектами *кристалічних граток* тощо) в різних середовищах і застосування цих явищ у радіоелектроніці, обчислювальній та вимірювальній техніці. На основі досліджень А. створено активні та пасивні лінії затримки, фільтри і перетворювачі електр. сигналів, ряд приладів, що їх використовують у *радіолокації*, зв'язку, *обчислювальних машинах* тощо.

Літ.: Пьезополупроводниковые преобразователи и их применение. М., 1973; Физическая акустика, т. 4, 7. Пер. с англ. М., 1969—74; Такер Дж., Рэмптон В. Гиперзвук в физике твердого тела. Пер. с англ. М., 1975.

В. М. Перга.

АКУТАГА́ВА РЮНО́СКЕ (1.III 1892, Токіо — 24.VII 1927) — японський письменник. Почав друкуватися 1914. Популярність йому принесли новели «Расьомон» (1915, рос. перекл. 1936; 1950 режисер А. *Куросава* поставив однойменний фільм, який демонструвався і на екранах СРСР) і «Ніс» (1916). Осн. риси світогляду А. Р.— ненависть до мілітаризму і скептицизм — знайшли відображення в творах «Муки пекла» (1918), «Каппа» (1927), «Життя одного ідіота» (1927). В 1935 в Японії засновано літ. премію ім. Акутагави.

Тв.: Укр. перекл.— Расьомон та інші новели. К., 1971; Рос. перекл.—Избранное, т. 1—2. М., 1971.

АКУШЕ́РКА (від франц. accoucher — народити, допомагати при родах) — медичний працівник з середньою спеціальною освітою, що подає допомогу при вагітності та родах. В обов'язки А. входить також *патронаж*. В СРСР А. готують у мед. училищах.

АКУШЕ́РСТВО — галузь клінічної медицини, що вивчає фізіологічні й патологічні процеси, пов'язані з зачаттям, вагітністю, родами й післяродовим періодом, а також розробляє методи родопомочі, профілактики ускладнень у жінок, плоду й новонародженого і допомоги при них. Найважливішим завданням А. є профілактика патологічних процесів, що можуть виникнути під час вагітності. А. тісно пов'язане з *гінекологією*. В А. використовують клінічні, фізіол., біохім., цитологічні, мікробіол., електрофізіол. та ін. методи дослідження. Найдавніші відомості про А. містяться в писемних джерелах Старод. Сходу (Єгипет, Китай, Індія), Греції та Риму. Перша клініка А. створена в 17 ст. у Парижі. Розвиток наук. А. в Зх. Європі пов'язаний з іменами А. Паре, Л. Буржде, А. Левре, Ф. Морісо (Франція), П. Гемієрлена, У. Смеллі (Англія), Й. Палфейна (Нідерланди). Основоположником вітчизн. А. став Н. М. *Амбодик-Максимович*. Значний вклад в А. внесли рос. вчені А. А. Кітер, А. Я. Красовський, А. І. Лебедєв, І. П. Лазаревич, В. В. Строганов та ін. Проте, незважаючи на розвиток наук. й практичного А., родопоміч в Росії залишалася на низькому рівні. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР створено держ. систему родопомочі, а А. набуло профілактичного напряму; виросла широка мережа родопомічних закладів, у т. ч. жіночі консультації, колгоспні родильні будинки (вперше створені на Україні). Рад. д-ва виявляє постійне піклування про *охорону материнства і дитинства*. Акушери-гінекологи Рад. Союзу (М.С. Бакшеєв, С.П. Виноградова, Л. С. Волкова, І. І. Грищенко, К.М. Жмакін, І.В. Ільїн, О.Ю. Лур'є, М. С. Малиновський, А.П. Ніколаєв, О. Г. Пап, Л. С. Персіанінов, Л. В. Тимошенко, А. М. Фей, І. І. Яковлєв та ін.) внесли значний вклад у розробку ряду проблем, а саме: виникнення та регуляція родової діяльності; медикаментозне знеболювання родів; метод фізіопсихопрофілактичної підготовки вагітних до родів, відомий за кордоном як «радянський метод»; профілактика й лікування внутрішньоутробної *асфіксії* плоду й новонародженого; імуноконфліктні ситуації (див. *Резус-фактор*) під час вагітності та ряд ін. проблем, спрямованих на профілактику й лікування ускладнень під час родів і в післяродовий період.

В СРСР створено ряд спец. н.-д. інститутів. Найбільшими з них є Ін-т акушерства і гінекології АМН СРСР (Ленінград), Ін-т акушерства і гінекології М-ва охорони здоров'я СРСР (Москва) і *Педіат-*

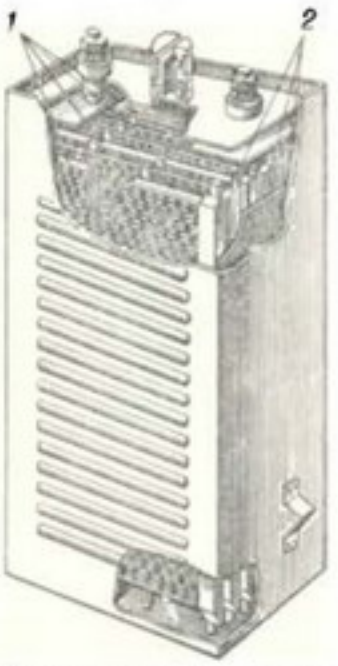

Акумулятор електричний (лужний): *1* — анодні (позитивні) електроди; *2* — катодні (негативні) електроди.

рії, акушерства і гінекології Київський науково-дослідний інститут. Діють наук. т-ва, скликаються з'їзди, видаються журнали «Акушерство и гинекология», «Вопросы охраны материнства и детства», «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*».

Літ.: Многотомное руководство по акушерству и гинекологии, т. 1—6. М., 1961—64; Малиновский М. С. Оперативное акушерство. М., 1974; Бодяжина В. І., Жмакін К. М. Акушерство. К., 1974; Практическое акушерство. К., 1976. *Л. В. Тимошенко.*

АКУШЕ́РСТВО ВЕТЕРИНА́РНЕ — галузь ветеринарії, яка вивчає фізіологічні процеси, що відбуваються в організмі с.-г. тварин під час статевої активності, вагітності, родів, у післяродовий період та у новонароджених. Осн. завдання А. в.—розробляти і впроваджувати в практику найефективніші лік. заходи, методи діагностики, профілактики й терапії неплідності, хвороб молочної залози, захворювань вагітних с.-г. тварин, родопоміч. А. в. вивчає також основи, техніку і методи *штучного осіменіння* сільськогосподарських тварин. Перші кафедри А. в. й гінекології організовано в Московському (1919), Казанському й Ленінградському (1922) ветеринарних ін-тах. В СРСР створено розгалужену н.-д. та навч. базу в галузі А. в. Серед провідних наук. центрів країни — *Ветеринарії експериментальної український науково-дослідний інститут* (Харків). Питання А. в. висвітлюють журнали «Ветеринария», «Животноводство», «Тваринництво України» та ін. Див. також *Ветеринарія*. *І. С. Нагорний.*

АКЦЕЛЕРА́ЦІЯ, акселерація (лат. acceleratio — прискорення) — в широкому розумінні — прискорення темпів індивідуального розвитку організмів порівняно з темпами розвитку в попередні історичні періоди. В біології розвитку А.— прискорення формування окремих частин зародка на певній стадії розвитку. В антропології А.— прискорення соматичного, фізіол. і психічного розвитку дітей і підлітків кожного наступного покоління порівняно з попереднім. А. є виявом повнішої реалізації видових біологіч. можливостей людини. Причини А. вбачають в різкому зниженні питомої ваги важкої фіз. праці, поліпшенні умов життя, побуту і гігієни, у зростанні кількості шлюбів між людьми з віддалених геогр. місцевостей, в *урбанізації* й пов'язаних з нею наслідках тощо. Процес А. знайшов відображення у збільшенні зросту і ваги дітей різного віку (за період з 1880 по 1950 зріст дітей шкільного віку збільшився на 10—15 *см*), у зміні розмірів черепа, рухової координації, рівня словесно-логічного мислення та ін., а також у більш ранньому статевому дозріванні. Сучас. діти значно випереджають своїх попередників за інтелектуальним і емоційно-вольовим рівнем, формуванням самоусвідомлення, рис характеру. Проблема А. є комплексною. Її вивчення потребує об'єднаних зусиль біологів, медиків, соціологів, психологів і педагогів.

Літ.: Соловьева В. С. Обзор некоторых гипотез о причинах акцелерации. «Вопросы антропологии», 1967, в. 26; Властовский В. Г. Акцелерация роста и развития детей. М., 1976; Tanner J. M. Growth at adolescence... Oxford, 1962; Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży. Warszawa, 1975. *С. Д. Максименко.*

АКЦЕ́НТ (лат. accentus — наголос) —1) Виділення голосного звука (рідше сонорного) в складі, слові або реченні посиленням голосу, збільшенням тривалості, підвищенням чи зниженням тону. В мовному А. всі ці способи виділення або частина їх поєднуються (див. *Наголос*). 2) *Діакритичний значок* для позначення на письмі виділеного звука. 3) Особливості вимови в розмові нерідною мовою, зумовлені *артикуляційною базою* рідної мови (або діалекту). 4) В музиці — виділення звука чи акорду посиленням або подовженням його, зміною гармонії, тембру, напряму мелодійного руху тощо. *Т. С. Міщенко.*

АКЦЕ́НТНИЙ ВІРШ, тонічний вірш — система віршування, яка грунтується на однаковій кількості наголосів у віршових рядках незалежно від загальної кількості складів у них. А. в. написано багато творів В. Маяковського, О. Блока. Часто зустрічається А. в. в укр. рад. поетів (П. Тичина, В. Блакитний, Є. Плужник, Д. Павличко). До А. в. близькі укр. нар. думи та істор. пісні, *билини*.

АКЦЕНТОЛО́ГІЯ (від лат. accentus — наголос і грец. λόγος — вчення) — розділ мовознавства, що вивчає природу, особливості й функції *наголосів* у фонетичному, синтаксичному й лексичному плані. А. досліджує істор. зміни в системі наголосів в окремих мовах, їхні взаємозв'язки в групі споріднених мов. На Україні значний внесок у розробку А. слов. мов, зокрема української, зробив Л. А. *Булаховський*. *Т. С. Міщенко.*

АКЦЕ́ПТ (від лат. acceptus — прийнятий) — 1) У цивільному праві — згода на пропозицію (оферту) укласти договір на умовах, викладених у цій пропозиції, без внесення будь-яких змін. 2) Основна форма *безготівкових розрахунків* між підприємствами, організаціями, установами, за якою банк оплачує платіжну вимогу, що її виписав постачальник, тільки після згоди боржника.

АКЦЕ́ПТОР (лат. acceptor — одержувач) у фізиці — структурний *дефект у кристалі* (напр., домішковий атом, *вакансія*, *дислокація* тощо). А., здатний захоплювати електрон з валентної зони або від *донора*, зумовлює так званий дірковий, або *p*-тип *електропровідності* напівпровідника. Вводячи той чи інший А. певної концентрації, створюють напівпровідникові прилади з потрібними фіз. властивостями.

АКЦЕ́ПТОР ДІЇ, акцептор результатів дії — властивість центральної нервової системи; нейрофізіологічний механізм передбачення результатів дії та контролю, коригування перебігу цієї дії. А. д.— нервовий апарат оцінки і звіряння одержуваних результатів дії з наперед поставленою метою. В основі А. д. лежить випереджаюче *відображення* (див. *Випереджаючого відображення принцип*). Теорію А. д. розробив рад. вчений П. К. *Анохін*.

В. І. Войтко.

АКЦЕ́СОРНІ МІНЕРА́ЛИ (лат. accessorius — привхідний) — мінерали, що становлять кількісно незначну (переважно до 1% об'єму), але якісно дуже характерну складову частину гірських порід. До А. м. належать *циркон, апатит, монацит, ортит, сфен, магнетит, ільменіт* та ін. Вивчення А. м. має важливе значення при дослідженні гірських порід, зокрема вікового зіставлення, генетичного зв'язку зруденіння з різними типами порід та потенціальної рудоносності їх, характеру осадочної диференціації, а також умов осадконагромадження.

О. І. Матковський.

АКЦИДЕ́НЦІЯ (лат. accidentia — випадковість) — випадкова, минуща, тимчасова, неістотна властивість речі. Протилежна *субстанції*. Вперше термін «акциденція» запроваджений Арістотелем. Широко вживався в середньовічній *схоластиці*, у філософії 17—18 ст.

АКЦИ́З (від лат. accisus — відрізаний) — у капіталістичних країнах основний вид непрямих податків переважно на предмети масового споживання (цукор, чай, сірники, кава, сіль тощо), на комунальні, транспортні, культурні та інші послуги. Є важливим джерелом доходів держ. бюджетів. В СРСР систему А. скасовано податковою реформою 1930, в ін. соціалістичних країнах — податковими реформами 1948—49.

А́КЦІЙ, Актій — мис на зх. узбережжі Греції. Біля А. 2.IX 31 до н. е. флот Октавіана *(Августа)* розгромив об'єднаний флот Марка *Антонія* і *Клеопатри VII*. Ця перемога привела до встановлення безроздільного панування Октавіана в Римі і проголошення його імператором.

АКЦІОНЕ́РНЕ ТОВАРИ́СТВО — підприємство, капітал якого утворюється з внесків пайовиків (акціонерів), що купують його *акції*; основна організаційна форма сучасних підприємств, монополій в усіх галузях економіки розвинутих капіталістичних країн. Створення гігантських підприємств, будівництво шляхів та ін. споруд вимагало об'єднання окремих індивідуальних капіталів в один асоційований капітал. Прибутки А. т. розподіляються між його учасниками у вигляді *дивідендів*. В епоху імперіалізму А. т. стають не лише формою централізації вільних капіталів, а й засобом мобілізації заощаджень населення і перетворення їх на капітал шляхом поширення акцій серед робітників, фермерів, службовців та ін. Цим, за твердженням буржуазних ідеологів, ніби створюються умови для участі трудящих у співволодінні і управлінні підприємствами, а також у розподілі доходів (див. «*Демократизація капіталу*»). Насправді ж наявність дрібних акцій не перетворює їхніх власників на капіта-

лістів, бо трудящі мають незначну кількість акцій і живуть не на дивіденди, а на свої власні доходи. Хазяями А. т. є тісно зв'язані з банками групи великих монополістів, що володіють *контрольним пакетом акцій*, за допомогою якого вони встановлюють контроль над величезними масами чужих капіталів і присвоюють найбільшу частину *додаткової вартості*. Важливе значення для посилення влади *олігархії фінансової* має *система участі*. Заправили А. т. одержують великі доходи і внаслідок біржової спекуляції та ін. махінацій. Збагачення їх у багатьох випадках супроводиться розоренням маси дрібних держателів акцій. Все більшого поширення набирають спец. держательські компанії *(холдинг компані)*, страхові компанії та ін. Акц. форма капіталу сприяє дедалі більшому усуспільненню виробн. на капіталістичній основі, веде до загострення суперечностей капіталізму.

В СРСР А. т. існували в перші роки непу як одна з форм управління рад. економікою. В кінці 20-х — на поч. 30-х рр. їх було реорганізовано в держ. об'єднання. Після 2-ї світової війни в деяких соціалістичних країнах були організовані мішані міжурядові А. т., в яких брав участь і Рад. Союз. У 1954—55 їх було ліквідовано. В 60-х і особливо в 70-х рр. згідно з принципами мирного співіснування в галузі екон. зв'язків між соціалістичними і розвинутими капіталістичними країнами поширилися мішані орг-ції типу А. т. по продажу пром. продукції, по фрахту, страхові тощо.

АКЦІОНЕ́РНИЙ КАПІТА́Л — об'єднання капіталів багатьох індивідуальних капіталістів-пайовиків (акціонерів) і залучення заощаджень дрібних вкладників у капітал *акціонерних товариств;* одна з форм *централізації капіталу*.

А́КЦІЯ (лат. actio — рух, дія, дозвіл) — 1) Дія, вчинена всередині країни або на міжнар. арені для досягнення і вирішення конкретної політ., екон., дипломатичної та ін. мети. 2) Цінний папір, що є свідоцтвом про внесення певної суми грошей у капітал *акціонерного товариства,* дає право його власникові на одержання прибутку у вигляді *дивіденду*.

АЛАБА́МА — штат на Пд. США. Пл. 133,7 тис. *км²*. Нас. 3,4 млн. чол. (1970), близько 30% з яких — негри. Адм. центр — м. Монтгомері. На Пн.— передгір'я і хребти Аппалачів, на Пд.— низинна приморська рівнина. Найбільша річка — Алабама. Гірничодобувна пром-сть представлена видобуванням кам. вугілля, залізної руди, бокситів, флюсових вапняків. Підприємства чорної металургії та металообробні, а також хім., текст. (особливо бавовняної), лісопаперової та харч. галузей. Виробн. цементу, алюмінію, целюлози. На р. Теннесі — каскад ГЕС. Гол. пром. центр штату — м. Бірмінгем. Осн. с.-г. культура — бавовник. Посіви кукурудзи, овочівництво. Тваринництво спеціалізується гол. чин. на вирощуванні птиці, розводять також велику рогату худобу, свиней, овець. Мор. порт — Мобіл.

АЛАБЯ́Н Каро Семенович [14 (26). VII 1897, Єлисаветполь, тепер Кіровабад — 5.I 1959, Москва]—рад. архітектор. Член КПРС з 1917. У 1929 закінчив ВХУТЕІН (Москва). За проектом А. побудовано Театр Рад. Армії у Москві (1934—40). Брав участь у створенні павільйону СРСР на Всесвітній виставці в Нью-Йорку 1939. Містобудівні роботи — генеральний план відбудови Волгограда (у співавторстві), житловий масив Хімки — Ховрино у Москві. Депутат Верховної Ради СРСР 1 та 2-го скликань. Нагороджений 2 орденами та медалями.

Літ.: Карлик Л. Б. Каро Алабян. Ереван, 1966.

АЛАВЕ́РДІ — кафедральний собор, визначна пам'ятка грузинської середньовічної архітектури (1-а чверть 11 ст.). Собор розташований поблизу м. Телаві в Груз.РСР. А.— хрестовокупольний храм з абсидами з двох і галереями з трьох

Храм Алаверді в Грузії.

боків, купол на високому барабані (реконструйований у 15 ст.). Великий внутр. простір (вис. понад 42 *м*). В 60-х рр. 20 ст. у соборі розкрито розписи 15 ст.

АЛАЗЕ́Я — річка на Пн. Сх. Якут. АРСР. Довж. 1590 *км*, пл. бас. 64 700 *км²*. Бере початок на Алазейському плоскогір'ї, впадає в Сх.-Сибірське м. Річище дуже звивисте. Живлення снігове й дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 320 *м³/сек*. Замерзає в кінці вересня — на поч. жовтня, скресає в кінці травня — на поч. червня.

АЛАЗО́НИ — плем'я, яке, за свідченням *Геродота* та ін. давніх істориків, в середині 1-го тис. до н. е. жило в бас. Пд. Бугу. А. займалися землеробством. На території, яку заселяли А., є багато ще недостатньо вивчених поселень і городищ скіфського часу.

АЛА́ЙСЬКА ДОЛИ́НА — міжгірна улоговина в Кирг. РСР, між Алайським та Заалайським хребтами. Пл. майже 1700 *км²*. Вис. від 2240 *м* на Зх. до 3536 *м* на Сх. Зрошується р. Кизилсу. Гірські пасовища. На Зх.— поливне землеробство.

АЛАКО́ЛЬ, Алакуль — солоне безстічне озеро в Казах. РСР. Лежить на вис. 343 *м* над р. м. Площа майже 2200 *км²*. Глиб. до 45 *м*. Протоками сполучене з озерами Уяли, Сасикколь, Жаланашколь. Рибальство.

АЛАЛІ́Я (від *а...* і грец. λαλιά — мова) — відсутність або обмеженість мови у дітей, зумовлені недорозвиненням мовних ділянок великих півкуль головного мозку чи ураженням їх у внутрішньоутробному або ранньому післяродовому періоді розвитку. Див. також *Німота*.

АЛА́НИ (давньорус.— яси) — численні іраномовні племена сарматського походження. З 1 ст. н. е. жили в степах між Пд. Уралом і Нижнім Дніпром, а також на Пн. Кавказі. Осн. заняттям А. було скотарство. В 4 ст. А. входили до складу гуннської д-ви і взяли участь у *великому переселенні народів*. З 7 ст.— в *Хозарському каганаті*. Предки сучас. осетинів. Відіграли важливу роль у формуванні й ін. народів Пн. Кавказу.

АЛАНІ́Н, α - амінопропіонова кислота, $CH_3CH(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Мол. м. 89.09. Належить до замінних амінокислот. Має дві форми: α - А. входить до складу всіх білків або зустрічається у вільному стані; β - А. є проміжним продуктом обміну амінокислот і входить до складу деяких біологічно активних сполук, зокрема екстрактивних речовин скелетних м'язів, коферменту А., пантотенової кислоти.

АЛАНТО́ЇС (від грец. ἀλλαντοειδής — ковбасовидний) — одна з зародкових оболонок у *амніот*. Утворюється як мішкоподібний виріст задньої кишки зародка. Виконує функції ембріональних органів дихання, виділення й живлення У плазунів і птахів А. вкриває весь зародок; у ссавців він бере участь в утворенні *плаценти* та пупкового канатика. Кровоносні судини А. забезпечують газообмін зародка або його зв'язок з організмом матері (у ссавців).

АЛАПА́ЄВСЬК — місто обласного підпорядкування Свердловської обл. РРФСР, райцентр, на р. Нейві (басейн Обі). Залізничний вузол. 52 тис. ж. (1976). А.— один з давніх осередків чорної металургії на Уралі; верстатобудівний завод, деревообробний комбінат, підприємства лісової та харч. пром-сті. Індустріальний технікум, мед. уч-ще. Краєзнавчий музей. Засн. 1639.

А́ЛАРІХ I (Alarich, Alaricus; бл. 370—кінець 410)—король *вестготів* з 395. Вестготи на чолі з А. I вдерлися у *Фракію,* потім захопили Афіни, спустошили Корінф, Аргос, Спарту. В 396 імператор Сх. Римської імперії Аркадій уклав з А. I мир. Вестготів як федератів (союзників) імперії було розселено по пров. Іллірік (тер. Балканського п-ова). В 410 війська А. I захопили й пограбували Рим. Це стало початком остаточного загарбання *варварами* Зх. Римської імперії.

АЛА́СИ (якут.) — зниження рельєфу земної поверхні переважно округлої форми. Утворюються в районах поширення багаторічної мерзлоти внаслідок танення підземного льоду. Рослинність переважно лучна.

АЛАТА́У (тюрк. ала тау — пістрява гора) — назва кількох гірських

Герб Албанії.

АЛБАНІЯ

Площа — 28,7 тис. км²

Населення — 2,4 млн. чол. (1975)

Столиця — м. Тірана

хребтів у Середній Азії та Сибіру: *Джунгарський Алатау, Заілійський Алатау,* Кузнецький А., Кунгей - А., Терскей - А. та ін.

АЛАША́НЬ— пустеля в Центральній Азії, на Пн. Китаю. Вис. 820—1660 *м*. Пл. майже 1 млн. *км²*. Великі масиви барханних пісків; у зниженнях — *солончаки, такири.*

АЛБА́НІЯ, Народна Соціалістична Республіка Албанія (НСРА) — держава на Пд. Зх. Балканського п-ова. Омивається Адріатичним та Іонічним морями. В адм. відношенні поділяється на 26 районів. Столицю виділено в окрему адм. одиницю. Карти див. на окремому аркуші, с. 88—89.

Державний лад. НСРА—соціалістична держава. Діюча Конституція, прийнята у грудні 1976, проголосила А. Народною Соціалістичною Республікою. Найвищий орган державної влади — однопалатні Народні збори (250 депутатів), які обираються всіма громадянами строком на 4 роки. У період між сесіями Народних зборів їхні функції виконує обирана ними Президія Народних зборів. Найвищий виконавчий орган А.— Рада Міністрів (уряд), очолювана головою уряду. Місц. органами держ. влади є відповідні народні ради.

Природа. Узбережжя Адріатичного м. переважно низовинне, на Пд.— гористе. Бл. 70% території А. займають Пн. Албанські Альпи (Проклетіє) вис. до 2692 *м* і Пд. Альпи. Між ними — Центральний масив, розчленований долинами річок. Уздовж узбережжя — погорбована приморська низовина. Поклади хромітів, нафти, бітуму, залізо-нікелевих і мідних руд. Клімат субтропічний, середземноморський; пересічна т-ра липня +24, +25°, січня +8, +9°. Опадів понад 1000 *мм* на рік. Річки гірські, несудноплавні; найбільші з них — Дрин, Семані, Шкумбіні. В межах А.— частини великих озер: Скадарського, Охридського, Преспи. На рівнині переважають коричневі грунти, в горах — бурі гірсько-лісові. Понад 40% площі вкрито лісами (дуб, бук, каштан та ін.). На узбережжі — вічнозелена рослинність середземноморського типу. В А.— 4 нац. парки.

Населення. Осн. населення — *албанці* (бл. 96%). Живуть також греки, волохи та ін. Пересічна густота населення— 86 чол. на 1 *км²* (1975). 33,8% населення (1971) живе в містах. Найбільші міста: *Тірана, Дуррес, Шкодер, Вльора.*

Історія. Найдавнішим населенням А. були *пеласги* (неоліт), *іллірійці* (з 2-го тис. до н. е.). В 2 ст. до н. е. тер. сучас. А. завоював Рим, з 395 по 1347 вона входила до складу *Візантії;* пізніше окремі її частини були під владою болг. і серб. феодалів. З 1389 почалося завоювання А. *Османською імперією.* Внаслідок всенар. повстання на чолі з *Скандербегом* у серед. 15 ст. майже всю А. було визволено, але 1479 її знову загарбали турки. Не раз протягом 500 років алб. народ повставав проти тур. поневолення. Відомості про героїчну боротьбу алб. народу проти іноз. гнобителів надійшли на Україну від албанців (арнаутів), які в 17—18 ст. значними групами селилися на південноукр. землях. Під впливом рос. революції 1905—07 і молодотур. революції 1908 в А. навесні 1912 вибухнуло народне повстання проти османського панування, і 28.XI у Вльорі з'їзд представників різних верств населення проголосив А. незалежною д-вою. Тимчасовий уряд очолив І. *Кемаль-бей.* Проте фактично над А. було встановлено протекторат імперіалістичних д-в. Велика Жовтнева соціалістична революція викликала нове піднесення визвольної боротьби алб. народу. Нар. повстання (червень 1924) повалило уряд феод.-мусульманської кліки А. Зогу. Проте в грудні 1924 він за допомогою іноз. імперіалістів знову захопив владу в А., оголосивши себе спочатку президентом республіки, а 1928 — королем. А. фактично перетворилася на італ. колонію. В квітні 1939 фашист. Італія окупувала А. В 1941 з окремих комуністичних груп, що виникли в А. в 30-х рр., оформилася Компартія А. (з 1948 — Албанська партія праці), яка очолила партизанську боротьбу. Партизанські загони А. реорганізувалися в Нар.-визвольну армію. До осені 1943 значну частину тер. А. було очищено від італ. окупантів, але відразу ж після капітуляції Італії в А. вдерлися нім. фашисти. В дні переможного наступу рад. військ на Балканах Нар.-визвольна армія А. 17.XI 1944 визволила Тірану, а 29.XI 1944 — всю Албанію. 11.I 1946 А. було проголошено нар. республікою. Протягом 1944—46 її уряд здійснив ряд докорінних соціально-екон. перетворень. Це створило умови для переходу нар.-демократичної д-ви до будівництва основ соціалізму. Рад. Союз подав безкорисливу допомогу А. в здійсненні індустріалізації країни, механізації с. г. В лютому 1949 А. увійшла до *Ради Економічної Взаємодопомоги,* підписала *Варшавський договір 1955.* З 1955 А.— член ООН. Після 1960 керівники Албанської партії праці (АПП) вдалися до розкольницьких дій щодо соціалістичної співдружності й міжнар. комуністичного руху, виступили проти положень, вироблених міжнар. Нарадами представників комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969. А. припинила участь у роботі РЕВ (1962), заявила про вихід з *Організації Варшавського Договору* (вересень 1968), в якій фактично з 1961 участі не брала. Рад. Союз виступає за відновлення й нормалізацію міждерж. відносин з Албанією. *Л. О. Суярко.*

Політичні партії, профспілки та інші громадські організації. *Албанська партія праці* (АПП), засн. 1941. *Демократичний фронт Албанії* (ДФА), засн. 1942. Професійні спілки Албанії, засн. 1945. Входять до ВФП. Спілка трудящої молоді Албанії, виникла 1949 внаслідок об'єднання Спілки комуністичної молоді (заснована 1941) і Спілки нар. молоді (засн. 1943). Входить до ВФДМ. Спілка албанських жінок, засн. 1943. Входить до МДФЖ.

Народне господарство. Після встановлення народної влади за період 1944—60 г-во А. досягло певних успіхів. У цей час розвиток її економіки спирався на допомогу СРСР та ін. соціалістичних країн (за допомогою Рад. Союзу в А. збудовано 45 підприємств та ін. нар.-госп. об'єктів). Були здійснені докорінні соціально-екон. перетворення: націоналізовано пром-сть, банки, оптову торгівлю, засоби транспорту і зв'язку, проведено агр. реформу, колективізацію с. г., запроваджено монополію зовн. торгівлі. А. перетворилась на агр.-індустріальну країну. В період виконання третього (1961—65) і наступних п'ятирічних планів темпи екон. розвитку А. значно уповільнилися.

Промисловість. В пром-сті А. найбільшу питому вагу мають харч., легка, гірничодобувна та деревообр. галузі. Енергетика базується на використанні нафти та гідроенергії. В 1975 вироблено 1,7 млрд. *квт · год* електроенергії. Видобувають нафту (2,4 млн. *т*, 1975), хромову (800 тис. *т* — 1-е місце в Зх. Європі), залізо-нікелеві та мідні руди, бітуми. Харч. пром-сть представлена цукр., олійножировою, рибо- та плодоконсервною, виноробною, тютюновою галузями; легка — переважно текстильною. Діють окремі підприємства хім., металообр., машинобудівної, деревообр. пром-сті. Осн. пром. центри — Тірана, Ельбасан, Фієрі, Корча, Шкодер.

Сільське господарство. Осн. галузь — землеробство. Посівна площа — понад 560 тис. *га* (майже 20% тер. країни), близько 230 тис. *га* зрошується. Найбільше продовольче значення мають кукурудза і пшениця. Валовий збір зерна 1975 становив 600 тис. *т*. Вирощують також картоплю, овочі. Гол. тех. культури — бавовник, тютюн, цукр. буряки. Розвинуті виноградарство, вирощування оливок і цитрусових. Садівництво. Тваринництво має екстенсивний характер, переважають вівчарство та козівництво. В 1975 вироблено 58 тис. *т* м'яса, 350 тис. *т* молока. Гол. вид транспорту — автомобільний (бл. 65% обсягу вантажообороту). З-ці: Дуррес — Тірана, **Дуррес** — Ельбасан та ін. Мор. порти: Дуррес, Вльора. Аеропорт міжнар. значення — Тірана (Рінас).

Зовн. торгівля. Основні експортні товари: хроміти, залізонікелеві, мідні руди, нафта, бітум, лісоматеріали, шкіра, оливкова олія, тютюн, цитрусові, овочі й фрукти. А. ввозить машини й устаткування, прокат, засоби транспорту, медикаменти, вироби хім. пром-сті, товари широкого вжитку. Бл. 45% зовн. товарообороту припадає на КНР. Частка європ. соціалістичних країн — бл. 40%.

Грош. одиниця — лек. За курсом Держбанку СРСР 100 леків = 18 крб. (серпень 1977).

А. С. Філіпенко.

Медичне обслуговування. В 1969 в А. налічувалося 13 410 лікарняних ліжок — 6,4 ліжка на 1 тис. ж. (1938 було 820 ліжок — 0,8 ліжка на 1 тис. ж.). У 1967 мед. допомогу подавали 1255 лікарів (1 лікар на

1607 тис. ж.). Лікарів готує мед. ф-т Тіранського ун-ту. Курорти — Албанська Рів'єра, Дуррес, Пограделць, Уйєт-е-Фтохта, Ліджа.

Народна освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Система нар. освіти, запроваджена 1969, складається з дошкільної, заг. обов'язкової 8-річної, середньої 4-річної (профес. або заг.)та вищої 3—4-річної. В 1973/74 навч. р. у поч. школах налічувалося 581 тис. учнів, у 39 серед. та 116 профес. школах — 104 тис., у вузах — 28,7 тис. студентів (1972). Вузи: ун-т (Тірана), ін-ти — с.-г., пед., зоотех. та ін. Академія наук заснована 1973. Б-ки: Нац. і університетська. Музеї: археол., етногр., Музей боротьби за нац. визволення та ін.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В А. видаються 2 щоденні газети заг. тиражем до 130 тис. примірників — «Зері і популліт» («Голос народу», з 1942, орган ЦК Албанської партії праці) і «Башкімі» («Єдність», з 1943), а також 20 ін. газет і журналів, зокрема газети «Пуна» («Праця», з 1945). «Зері і рінісе» («Голос молоді», з 1942), «Дріта» («Світло», з 1960) і журн. «Руга е партісе» («Партійний шлях», з 1954). Алб. телеграфне агентство засн. 1944. Держ. орг-ція «Албанське радіо і телебачення»; радіомовлення ведеться з 1949, телебачення — з 1961.

Література. В А. існує багата нар. творчість — епічні поеми, істор. пісні. Перша пам'ятка алб. писемності — «Формула хрещення» (1462) єпископа Паля Енгелі. 16—17 ст. відзначені діяльністю гуманістів П. Буді, Ф. Барде, П. Богдані, М. Барлеті. У 18 ст. Т. Кавальйоті та Даньєль склали словник алб. мови. Л-ра 19 ст. висунула ряд визначних письменників-патріотів, діячів нац. відродження. Панівним напрямом у л-рі став романтизм. Найвідоміші представники цього періоду — поети І. *Де Рада* (поеми «Пісні Мілосао», 1836; «Нещасний Скандербег», 1886), Г. Дара Молодший (поема «Остання пісня Бали», 1887), З. Серембе (поема «Доля»), В. *Шкодрані* (поема «О моя Албаніє!»), прозаїк і перекладач К. Крістофоріді. Один з основоположників нової л-ри — Н. *Фрашері* (поеми «Стада і ниви», 1886; «Історія Скандербега», 1898, тощо). Поети-реалісти початку 20 ст.— А. *Чаюпі* (зб. «Батько Томорі», 1902; комедія «Чотирнадцятилітній жених», 1902), Н. М'єда (поеми «Вигнанець», «Плач солов'я»), Ф. Широка, Р. Сілічі. Одним із зачинателів алб. худож. прози був М. Грамено — автор патріотичних пісень і новел. У 20—30-х рр. виступили прозаїки: Ф. Нолі («Історія Скандербега», 1921), Ф. Постолі, Х. Стермілі, поет і прозаїк-реаліст *Мігені* (зб. «Вільні вірші»). В л-рі 30-х рр. утверджується соціальна тематика. В роки 2-ї світової війни 1939—45 і після звільнення від окупації в л-рі А. розробляються тема нар. війни проти італо-нім. фашистів (поема Ф. Г'яти «Пісня про партизана Бенко», роман Д. Шутерічі «Визволителі», 1952—55), тема соціального перетворення життя (романи С. Спассе «Вони були не одні», 1952; Ф. Г'яти «Болото», 1959, тощо). В 50—60-х рр. з'являються автобіографічні та істор. повісті й романи (твори Д. Шутерічі, В. Кокони, Я. Дзодзи та ін.).

Відомості про А. і албанців траплялися на Україні здавна, зокрема в пам'ятках літописної, полемічної і проповідницької л-р 16—17 ст. Особлива увага приділялась особі нац. героя алб. народу Скандербега (публіцистичний твір І. Галятовського «Лебідь», 1679, тощо). В 1914 І. Франко переклав алб. нар. пісню «Смерть Скандербега» (надруковано 1940). Твори алб. письменників укр. мовою перекладали О. Новицький, А. Шиян і Л. Смілянський.

Архітектура. Від античної епохи (з 7 ст. до н. е.) на тер. А. збереглися залишки оборонних споруд, громад. і житл. будівель, архіт. деталей; від середньовіччя — споруди візантійського (церкви в селах Лявдарі, Мбор'ї, обидві 13—14 ст.) і романського (собор в с. Шасі, церкви в селах Вау-і-Дейєс та Оботі, всі — 13 ст.) типу, а також фортеці й замки. З часів тур. панування залишилися деякі палаци, закриті ринки, мечеті. Для нар. архітектури А. характерні гірські укріплені будинки-вежі, двоповерхові будинки з навислим другим поверхом, з відкритими верандами, черепичною покрівлею. В містах А. архітектура середньовіччя і перших десятиліть 20 ст. поєднується з сучас. забудовою.

Образотворче мистецтво. Високого розвитку живопис і скульптура досягли в А. за середньовіччя (фрески в церкві Трійці в Лявдарі). В 50-х рр. 16 століття у церквах Шельтсан та Бальш виконав фрески Онуфрій з Неокастра. Світський живопис поширився наприкінці 19 — на поч. 20 ст. (художники Н. Мартіні, К. Хідромено). Після встановлення нар. влади розвиваються різні жанри живопису, графіки, скульптури. В А. здавна розвинуте нар. декоративно-ужиткове мистецтво (килимарство, гаптування, ткацтво, різьбярство та ін.).

Музика. Албанські нар. пісні переважно триголосі. Муз. інструменти: струнні — чифтелі, ляхута; духові — зумаре, фюели; гайда — рід волинки. З 50-х рр. 20 ст. розвивається профес. муз. мистецтво: опера («Мріка», 1954, «Скандербег», 1968, П. Якови), балет («Халіль і Хайрія» Даї, 1963), оперета, симфонічна, камерно-інструментальна, хорова музика. В Тірані є Держ. театр опери та балету.

Театр. Перші вистави здійснив 1874 театр. гурток с-ща Тесторатi. В 2-й пол. 19 ст. п'єси С. Фрашері, М. Грамено, Ф. Нолі, А. Чаюпі та ін. ставили аматорські театр. трупи. В 1944 створено професійний Нар. театр у Тірані, пізніше— театри в Корчі й Дурресі.

Кіно. Кінематографія А. почала розвиватися після проголошення нар. влади. Заснована 1952 кіностудія «Нова Албанія» випускає документальні фільми й кіножурнали. Перший кольоровий худож. фільм — «Великий воїн Албанії Скандербег» (1954, спільно з рад. кіномитцями, реж. С. Юткевич). Пізніше вийшли худож. фільми «Тана», «Земля в полум'ї» та ін.

Іл. див. на окр. аркуші, с. 448—449.

Літ.: Экономическая география зарубежных социалистических стран Европы. М., 1971; Попов П. М. Албанія в російській та українській літературах XV—XX ст. К., 1959.

АЛБА́НІЯ КАВКА́ЗЬКА — одна з найдавніших держав на території сх. Закавказзя. Була населена різноплемінними народами, в т. ч. албанами (належали до пн.-кавк. групи іберійсько-кавк. племен, згодом становили один з осн. компонентів при формуванні азерб. народу). Археол. розкопки, відомості античних авторів та вірм. літописців свідчать, що в кін. 1-го тис. до н. е. осн. галузями г-ва населення А. К. були орне землеробство, відгінне скотарство та різні ремесла. На цій матеріальній базі виникла ранньорабовласницька д-ва на чолі з царем і гол. жрецем святилища Місяця. Гол. містом на поч. н. е. була Кабала (руїни її на тер. Куткашенського р-ну Аз. РСР). На межі нашої ери А. К. була об'єктом боротьби між Римом і Парфією. В 3—4 ст. н. е. вона ввійшла до складу д-ви *Сасанідів*. У 3—5 ст. в А. К. складаються феод. відносини, які прискорили запровадження християнства, що стало держ. релігією. На поч. 5 ст. з'явилася власна писемність. Внаслідок тривалої боротьби проти сасанідської д-ви А. К. в 7 ст. відновила свою незалежність. У 2-й пол. 7—8 ст.,

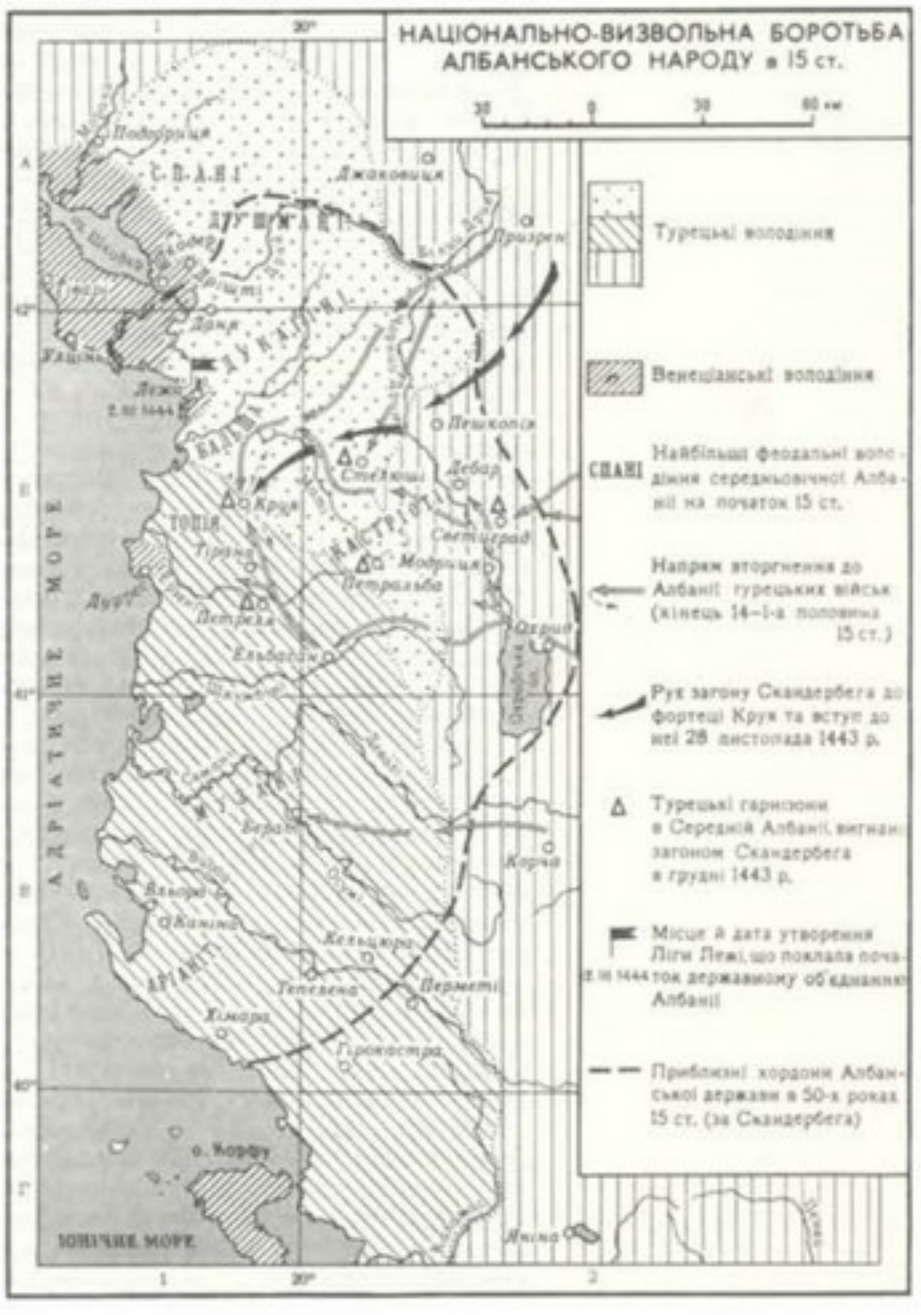

після загарбання Закавказзя араб. Халіфатом, серед населення А. К. силою насаджено іслам. У 9—10 ст. алб. князі кілька разів на нетривалий час відновлювали царську владу в А. К., але незабаром більша частина земель її ввійшла до складу азерб. феод. д-в — *Ширвану* та ін. Частину давнього населення А. К., гол. чин. у районі Нагірного Карабаху, в 10—11 ст. асимілювали вірмени, нащадками ін. частини населення А. К. є сучас. азербайджанці.

Літ.: Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э.— VII в. н. э. М. — Л., 1959; Вопросы истории Кавказской Албании. Баку, 1962; Рзаев Н. И. Искусство Кавказской Албании. Баку, 1976.

АЛБА́НСЬКА МО́ВА — мова *албанців*. Становить окрему гілку індоєвропейських мов. Розмовляють нею понад 3,5 млн. чол. (1975, оцінка). Вважають, що А. м. походить від іллірійської або фракійської мови. В А. м. є дві великі діалектні групи: гегська (північна) й тоскська (південна). Граматична будова А. м. флективна (є й аналітичні конструкції). Найдавніші писемні пам'ятки з 15 ст. Сучасна літ. А. м. сформувалася в 19 ст.

Літ.: Десницкая А. В. Албанский язык и его диалекты. Л., 1968.

АЛБА́НСЬКА ПА́РТІЯ ПРА́ЦІ (АПП; до 1948 — Комуністична партія Албанії, КПА). Створена 8.XI 1941 на нелегальній конференції в Тірані в умовах італо-фашистської окупації. В 1941—44 очолила боротьбу алб. народу проти італ. і нім.-фашист. загарбників. Об'єднала антифашист. сили країни в єдиний Нац.-визвольний фронт (утворений 1942, з 1945 — *Демократичний фронт Албанії*). В 1943 під керівництвом КПА створено Нац.-визвольну армію. Одночасно комуністи спрямовували зусилля трудящих на здійснення завдань нар.-демократичної революції. Після визволення Албанії 1944 КПА, як правляча партія, виступила організатором трудящих мас на здійснення соціально-економічних перетворень у країні. І з'їзд КПА (1948) затвердив статут партії, прийняв рішення про перейменування її на АПП, намітив програму побудови основ соціалізму в Албанії. На наступних з'їздах АПП (VII з'їзд відбувся в листопаді 1976) ухвалено директиви по п'ятирічних планах розвитку народного г-ва країни. З поч. 60-х рр. керівництво АПП взяло курс на ослаблення зв'язків з країнами соціалістичної співдружності і міжнар. комуністичним рухом. Зокрема представники АПП не брали участі в моск. Нараді комуністичних і робітн. партій 1969, а також у берлінській Конференції комуністичних і робітничих партій Європи 1976. Найвищий орган АПП — з'їзд, на якому обираються ЦК і Центр. контрольна і Ревізійна комісії. ЦК обирає Політбюро і Секретаріат. Чисельність АПП — 101,5 тис. (листопад 1976). Перший секретар ЦК АПП — Е. *Ходжа*. Друковані органи партії: центральний — газ. «*Зері і популліт*» («Голос народу»), теоретичний — щомісяч. журн. «Руга е партісе» («Партійний шлях»). *П. Ф. Гринюк.*

АЛБА́НЦІ (самоназва в однині — шкіптар) — нація, основне населення *Албанії*. Чисельність — 3,6 млн. чол. (1975). Живуть також в Югославії, Греції, Італії, Туреччині, Болгарії, Румунії, СРСР (Одеська і Запорізька обл. УРСР). *Албанська мова* становить самостійну гілку індоєвроп. сім'ї мов. Переважна більшість віруючих А.— мусульмани, решта — православні й католики. Етнічна консолідація А., що відбувалася в умовах безперервного опору тур. пануванню, особливо посилилася в серед. 19 ст. з зародженням капіталістичних відносин. Після перемоги народної революції в Албанії (1944) А. консолідувались у націю.

А́ЛГА Олександр Єгорович (н. 27.XI 1913, с. Кошки-Новотімбаєво, тепер Тетюшського р-ну Татарської АРСР) — чуваський рад. письменник, народний поет Чуваської АРСР (з 1970). Член КПРС з 1943. Перша зб.— «Сонячний ранок» (1940). Автор зб. «Вірші і поеми» (1948), «В рідному краю» (1952); повісті у віршах «Мої земляки» (1955) — про сучасне село, зб. повістей і оповідань «Життя і смерть» (1966), роману на воєнно-патріотичну тему «Меч і серп» (1968). Перекладав твори Т. Шевченка; його образ змалював у вірші «Співець свободи» (1939).

Тв.: Укр. перекл.—Новий хліб.— Балада про кров.— Маленькому синові.—Водяний млин. В кн.: Весняний вітер. К., 1961.

А́ЛГЕБРА (від араб. аль джабр, аль габр) — розділ математики, що вивчає *алгебраїчні системи*. Виникла внаслідок пошуку заг. методів розв'язування складних арифметичних задач, що висувалися людською практикою. Від *арифметики* відрізняється запровадженням буквеної символіки, яку використовують при дослідженні числових систем, складанні та розв'язуванні рівнянь. Окремі приклади розв'язування алгебр. задач були вже у математиків Стародавнього Вавілону і Єгипту. Теорію рівнянь розвинули давньогрецькі математики, особливо *Діофант*. Високого розвитку досягла А. в Китаї в давні та середні віки. Значний вклад у А. внесли середньоазіатські вчені. В 9 ст. після праць узб. математика М. *Хорезмі* А. цілком відокремилася від арифметики та *геометрії*. Тоді ж було розроблено заг. методи розв'язування *алгебраїчних рівнянь* 1 і 2-го степенів. У 16 ст. італ. вченим вдалося знайти заг. методи розв'язування алгебр. рівнянь 3 і 4-го степенів. З цього часу починається бурхливий розвиток А. в Європі. Уточнюється й узагальнюється поняття *числа*, створюється сучасна буквена символіка (Ф. *Вієт*, Р. *Декарт*). Виникнення в 17 ст. *аналітичної геометрії* відкрило можливості для широкого впровадження алгебр. методів у геометрію і привело до повного визнання від'ємних чисел. На поч. 19 ст. у зв'язку з потребою розв'язувати алгебр. рівняння були запроваджені уявні числа.

На межі 18 і 19 ст. починається поділ А. на ряд самостійних розділів. Ще в 18 ст. від заг. теорії алгебр. рівнянь відокремилася теорія системи рівнянь 1-го степеня, яка становить предмет т. з. л і н і й н о ї а л г е б р и. Значних успіхів досягла А. многочленів, яка вивчає алгебр. рівняння вищих степенів, зокрема було доведено *основну теорему алгебри*. На поч. 19 ст. Н.-Г. *Абель* і Е. *Галуа* встановили факт нерозв'язності в радикалах довільних рівнянь 5-го і вищих степенів, що привело до створення теорії *алгебраїчних чисел*. Як доведено *Галуа теорією*, питання про розв'язування алгебр. рівнянь тісно пов'язані з вивченням *полів* алгебр. чисел і властивостями особливих утворень, т. з. груп *підстановок*. Ці групи становлять окремий приклад більш загальних груп перетворень (груп Лі), які наприкінці 19 ст. почали широко застосовуватися в геометрії і теорії *диференціальних рівнянь*. Значний вклад у розвиток А. внесли праці К.-Ф. *Гаусса*. В 19 — на поч. 20 ст. закладено основи *алгебраїчної геометрії*. Розвиток лінійної А. привів до виникнення А. *тензорів* і алгебр. теорії *інваріантів*, а на поч. 20 ст. став основою для створення *функціонального аналізу* і заг. теорії *векторних просторів*. З 2-ї чверті 20 ст. осн. місце в А. займає не А. многочленів і розв'язування рівнянь, а вивчення абстрактних систем об'єктів з тими чи ін. операціями — абстрактна теорія груп, *кілець*, полів.

У розвиток сучас. А. визначний вклад внесли О. Г. Курош, А. І. *Мальцев*, О. Ю. *Шмідт* та ін. В ряді галузей А., напр., в *груп теорії*, рад. математика посідає провідне місце. Серед укр. вчених вагомий вклад у розвиток А. внесли Г. Ф. *Вороний*, С. Й. *Шатуновський* та Д. О. *Граве*, який виховав відомих алгебраїстів М. Г. *Чеботарьова*, Б. М. *Делоне* та ін. Ряд оригінальних робіт з А. у 20 — на поч. 30-х рр. виконав укр. рад. математик М. П. *Кравчук*. Алгебр. школу в галузі теорії узагальнених груп створив у Харкові А. К. *Сушкевич*. З 1955 в Київ. ун-ті відновились алгебр. дослідження в галузі абстрактної теорії груп (Л. А. Калужнін) і теорії топологічних груп (В. М. *Глушков*). В 1965 почалися дослідження з заг. питань алгебри в Ін-ті математики АН УРСР (С. М. *Черников*) і в Київ. ун-ті (В. С. Чарін та ін.). Робота в галузі А. ведеться і в ряді ін. наук. центрів України. Поняття і методи сучасної А. все ширше використовуються в багатьох розділах математики і становлять одну з основ її прогресу.

Літ.: Граве Д. О. Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Окунев Л. Я. Высшая алгебра. М., 1966; Гельфанд И. М. Лекции по линейной алгебре. М., 1971; Завало С. Т., Костарчук В. М., Хацет Б. І. Алгебра і теорія чисел, ч. 1—2. К., 1974—76; Ван дер Варден Б. Л. Алгебра. Пер. с нем. М., 1976. *В. М. Глушков.*

А́ЛГЕБРА ЛО́ГІКИ — розділ *математичної логіки*, що вивчає висловлювання за їхніми логічними значеннями (істинності або хибності) та операціями над ними. Грунтується на застосуванні ал-

гебр. методів до *логіки*. Основи А. л. в серед. 19 ст. заклав Дж. *Буль*. Дальшого розвитку вона набула в працях Б. *Рассела*, П. С. Порецького, Д. *Гільберта*, Ч. *Пірса* та ін. Осн. предметом А. л. є висловлювання (речення, про істинність чи хибність якого можна говорити). Вживані в звичайній мові сполучники (логічні зв'язки) «і», «або», «якщо..., то...» тощо дають змогу з заданих висловлювань будувати нові, складніші. Істин-

x	y	$\bar{x}$	$x \,\&\, y$	$x \vee y$	$x \uparrow y$	$x \mid y$
0	0	1	0	0	1	1
0	1	1	0	1	1	0
1	0	0	0	1	0	0
1	1	0	1	1	1	1

ність чи хибність одержаних таким способом висловлювань залежить від істинності чи хибності початкових висловлювань і відповідного трактування сполучників як операцій над висловлюваннями. Для позначення істинності в А. л. вводять символ «і» (або 1), хибності — «х» (або 0). Сполучники «і», «або», «якщо ..., то...», слово «еквівалентно» позначають відповідно знаками & *(кон'юнкція)*, $\vee$ *(диз'юнкція)*, $\to$ *(імплікація)*, $\sim$ (еквівалентність), для заперечення вживають знак $\bar{}$ (рисочка вгорі) (табл.).

В А. л. використовують індивідуальні і т. з. змінні висловлювання. Через $A, B, C \ldots$ позначають індивідуальні, а через $X, Y, Z \ldots$ — змінні висловлювання. Кожну з цих літер наз. формулою. Якщо знаком $\cdot$ позначити будь-яку зв'язку, а $\mathfrak{A}$ і $\mathfrak{B}$ — формули, то $(\mathfrak{A} \cdot \mathfrak{B})$ і $\bar{\mathfrak{A}}$ — теж формули. Сполучники і частку «не» в А. л. розглядають як операції над величинами, що приймають значення 0 і 1, результатами застосування цих операцій є також числа 0 або 1. Побудовану множину формул наз. мовою А. л. над операціями &, $\vee$, $\to$, $\sim$, $\bar{}$. За допомогою мов А. л. можна описувати конкретні задачі математики і, використовуючи апарат А. л., знаходити їхні розв'язки. Апарат А. л. застосовують і для описування, аналізу і синтезу реальних і абстрактних керуючих систем.

Літ.: Новиков П. С. Элементы математической логики. М., 1959; Яблонский С. В., Гаврилов Г. П., Кудрявцев В. Б. Функции алгебры логики и классы Поста. М., 1966.

В. Б. Кудрявцев.

АЛГЕБРАЇ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ математики, що вивчає алгебраїчні многовиди, тобто множини розв'язків систем *алгебраїчних рівнянь* від скінченного числа невідомих. Якщо розмірність многовиду дорівнює 1, то він наз. алгебраїчною кривою, якщо 2 — алгебраїчною поверхнею. Прикладами алгебр. кривих є *конічні перерізи*. А. г. розглядається як теорія *топологічних просторів*, наділених пучком *кілець* і локально ізоморфних (див. *Ізоморфізм* у математиці) афінним схемам, що канонічно конструюються за комутативними кільцями з одиницею. Тому А. г. включає в себе комутативну алгебру. Алгебраїчна геометрія дала змогу класифікувати криві, поверхні тощо, розробити теорію алгебр. груп (див. *Груп теорія*), одержати результати з *діофантових рівнянь*. Перші результати з А. г. були одержані ще в 18 ст. В кін. 19 — на поч. 20 ст. було побудовано заг. теорію алгебраїчної геометрії (Ф. *Севері* та ін.). Особливо розвинулася А. г. в 20 ст. (А. Вейль та ін.). Великі досягнення в галузі алгебраїчної геометрії мають радянські математики М. Г. *Чеботарьов*, І. Г. *Петровський*, І. Р. *Шафаревич*.

Літ.: Шафаревич И. Р. Основы алгебраической геометрии. М., 1972.

О. М. Введенський.

АЛГЕБРАЇ́ЧНА СИСТЕ́МА — множина M, на якій задано деяку сукупність відношень (рівності, порядку тощо) та операцій. Ці операції задовольняють деякі умови (*асоціативності*, *комутативності*). Якщо будь-яким n елементам $a_1, a_2, \ldots, a_n$ множини M відповідає елемент b цієї множини, то цим визначається n-арна операція ($n = 0, 1, 2 \ldots$). При $n = 0$ операція виділяє в множині M один елемент При $n = 1$ операція наз. унарною (або *оператором*), при $n = 2$ — бінарною. Важливими А. с. є *векторні простори*, *кільця*, *поля*, групи (див. *Груп теорія*) тощо. Поле *дійсних чисел* є прикладом конкретної А. с. з операціями додавання та множення і з відношенням порядку $a \leqslant b$. Див. також *Алгебра*.

Літ.: Граве Д. О. Трактат з алгебраїчного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Мальцев А. И. Алгебраические системы. М., 1970; Курош А. Г. Лекции по общей алгебре. М., 1973; Понтрягин Л. С. Непрерывные группы. М., 1973.

В. С. Чарін.

АЛГЕБРАЇ́ЧНА ФУ́НКЦІЯ — функція $u = f(x, y, \ldots)$, що задовольняє *алгебраїчне рівняння* виду $P_0(x, y, \ldots) u^n + P_1(x, y, \ldots) \times u^{n-1} + \ldots + P_{n-1}(x, y, \ldots) \times u + P_n(x, y \ldots) = 0$, де $P_0, P_1, \ldots, P_{n-1}, P_n$ — *многочлени* від $x, y, \ldots$. Напр., $y = x - \sqrt{\frac{x^2+1}{x^2+5}}$ — А. ф., що задовольняє рівняння $(x^2 + 5) y^2 - (2x^3 + 10x) y + (x^4 + 4x^2 - 1) = 0$. А. ф., що є многочленами або їх частками, наз. *раціональними*; всі інші А. ф. наз. *ірраціональними*. Функції, що не є алгебраїчними, наз. *трансцендентними функціями*.

АЛГЕБРАЇ́ЧНЕ ЧИСЛО́ — число, що є коренем *алгебраїчного рівняння* однієї змінної з цілими коефіцієнтами. Числа, що не є алгебраїчними, наз. *трансцендентними числами*.

АЛГЕБРАЇ́ЧНІ РІВНЯ́ННЯ — рівняння, які можна записати у вигляді *многочлена* щодо невідомих, прирівняного до нуля. Для А. р. з одним невідомим 1-го (*лінійних рівнянь*), 2-го (*квадратних рівнянь*), 3-го (*кубічних рівнянь*) і 4-го степеня є формули, які виражають корені через коеф. рівняння за допомогою скінченного числа арифметичних операцій і добування коренів. Для А. р. з одним невідомим 5-го і вищих степенів такої формули немає (довів Н.-Г. *Абель*).

АЛГО́Л [від англ. algo(rithmic) l(anguage) — алгоритмічна мова] — скорочена назва ряду *алгоритмічних мов*. Найчастіше застосовують А.-60 і А.-68.

А.-60 — алгоритмічна мова, орієнтована на описування *алгоритмів* розв'язування задач чисельного аналізу. А.-60 розроблено 1960 на Міжнародній конференції з АЛГОЛу в Парижі. А.-60 характеризується новими узагальнюючими ідеями, з яких найважливішими є: поняття блокової структури та сфери дії позначень, які дають змогу поділяти роботу над складанням великих програм на доступніші для огляду частини; можливість динамічного розподілу пам'яті; розвинутий апарат використання підпрограм (процедур). А.-60 є базовою мовою для ін. *мов програмування*.

А.-68 — міжнар. універсальна алгоритмічна мова. Розроблено її 1968 колективом учених під керівництвом робочої групи з АЛГОЛу Міжнародної федерації по обробці інформації. В А.-68 проведено чітку різницю між «зовн. об'єктами» (синтаксично позначуваними частинами програм) і «внутр. об'єктами» — значеннями певного виду (аналог адреси і змісту в *адресній мові*). Програма на А.-68 розглядається як серія дій, які виконує обчислювач. За характером виконання ці дії поділяються на послідовні й сумісні (порядок останніх неозначений). А.-68 систематизує й узагальнює ряд особливостей, властивих ін. мовам програмування. Осн. символами А. є десяткові цифри, малі і великі лат. літери, розділові знаки, знаки матем. і логіч. операцій тощо.

Літ.: Лавров С. С. Универсальный язык программирования (АЛГОЛ 60). М., 1972; Васильев В. А. Язык АЛГОЛ-68. М., 1972.

К. Л. Ющенко.

АЛГО́ЛЬ, β Персея — періодично змінна зоря в сузір'ї *Персея*. Блиск її змінюється від 2,2 до 3,5 візуальної зоряної величини з періодом 2,867 доби. Віддаль А. від Сонця — 36 *парсек*. А.— подвійна зоря, менш яскравий компонент якої обертається навколо більш яскравого і затемнює його. Змінні зорі такого типу наз. алголями.

АЛГОНКІ́НИ — група споріднених за мовою (див. *Алгонкінські мови*) індіанських племен, які жили на території Пн. Америки від Атлантичного ок. до Скелястих гір. Територіально розрізняють 4 групи А.: пн.-східну (крі, монтаньє, наскапі та ін.), приатлантичну (абенаки, нарагансети, масачусети та ін.), центральну (*могікани*, делавари, власно алгонкіни та ін.) і західну («чорноногі», чеєни, арапахо та ін.). Релігія — *тотемізм*. В результаті європ. колонізації чисельність А. значно зменшилася (бл. 170 тис. чол. у США і 100 тис. чол. у Канаді, 1975). А. переважно розселені по резерваціях.

АЛГОНКІ́НСЬКІ МО́ВИ — сім'я індіанських мов у Північній Америці. Говорять А. м. племена *алгонкінів*. Поширені раніше на величезній території, ці мови збереглися

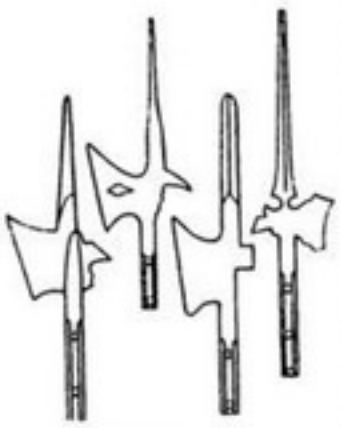

Алебарди.

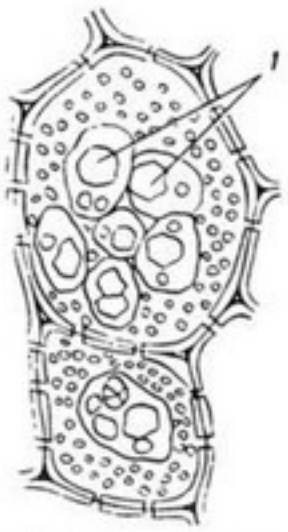

Алейронові зерна (*1*) насіння рицини.

ся подекуди в США й Канаді. А. м. поділяють на кілька груп. З них найчисленніші — центр. і східна групи, до яких входять мови алгонкінська, оджибве, крі, делаварська, наскапі та ін. За граматичною будовою А. м. належать до *інкорпоруючих мов*.

АЛГОРИ́ТМ, алгорифм (лат. algorithmi, за араб. ім'ям узб. математика 9 ст. Аль-Хорезмі) — система правил для розв'язування певного класу задач. А. є, зокрема, правила виконання арифметичних дій з цілими числами, добування квадратного кореня, обчислення *визначників* тощо. Характерними особливостями обчислювального процесу є детермінованість — однозначність результату при певних початкових даних; масовість — застосовність А. до різних задач певного класу; дискретність — розчленованість його на окремі елементарні стани; ефективність — скінченність числа елементарних станів. Уточнення поняття «алгоритм» привело до виникнення *алгоритмів теорії*.

В. С. Королюк.

АЛГОРИ́ТМ РОЗПІЗНАВА́ННЯ — скінченна система правил, що за результатами виявлення певних ознак об'єктів розпізнавання дає змогу визначити, до якого з можливих класів об'єктів належить даний об'єкт. Див. також *Розпізнавання образів*.

АЛГОРИ́ТМІВ ТЕО́РІЯ — розділ математики, в якому вивчаються загальні властивості та застосування *алгоритмів*. Основним об'єктом А. т. є формалізоване поняття алгоритму, запропоноване в 30-х рр. 20 ст. А. *Черчем*, Е. Постом, А. *Тьюрінгом*. Є різні способи точного визначення поняття алгоритму: у вигляді обчислюваної функції, теоретичної *обчислювальної машини* (Тьюрінга), схеми числення слів (нормальні алгорифми) та інші. Найзагальніше визначення алгоритму запропонував А. М. *Колмогоров*. Вважають, що будь-який інтуїтивно описаний алгоритм допускає строге визначення в межах А. т. Дослідження в А. т. складаються з класифікації та порівняння алгоритмів; з'ясування звідності й еквівалентності алгоритмів; побудови алгоритмів, що мають певні властивості; оцінки складності алгоритмів; вивчення механізмів обчислювальних процесів певного типу, напр., скінченних автоматів, заг. теорія яких побудована В. М. *Глушковим*. Важливими проблемами А. т. та її застосувань в ін. розділах математики є проблеми розв'язності, тобто існування алгоритму, що розв'язує даний клас задач. Відомі нерозв'язні класи задач, для яких не існує єдиного алгоритму, напр., побудовані півгрупи (А. А. Марков молодший) і групи (П. С. *Новиков*) з нерозв'язною проблемою тотожності. А. т., побудована з метою дослідження фундаментальних матем. понять алгоритму, числення та ін., набула практичного значення для *програмування*, тобто реалізації алгоритмів в *електронних обчислювальних машинах*, автоматизації керування складними процесами та ін.

Літ.: Марков А. А. Теория алгоритмов. «Труды Математического института им. В. А. Стеклова АН СССР», 1954, т. 42; Глушков В. М. Синтез цифровых автоматов. М., 1962; Мальцев А. И. Алгоритмы и рекурсивные функции. М., 1965; Клини С. К. Математическая логика. Пер. с англ. М., 1973.

В. С. Королюк.

АЛГОРИТМІЗА́ЦІЯ ПРОЦЕ́СІВ — формулювання математичного опису (математичної моделі) процесу. Джерелом початкової інформації для А. п. є теоретичні й експериментальні дані та евристичні (неформальні) міркування про досліджуваний процес. Цю інформацію одержують заздалегідь (апріорні дані) і безпосередньо в процесі дослідження (апостеріорні дані). Для складних систем характерні значні обсяги даних. Тому при А. п. для обробки великих масивів інформації максимально використовують засоби *обчислювальної техніки*. Проте в заг. процесі вивчення складних систем істотну роль і далі відіграє людина, чиї функції не завжди можна передати *обчислювальній машині*. А. п. часто проводять за індивідуальною схемою. Особливо це стосується складних процесів, пов'язаних з творчою, інтелектуальною діяльністю людини. Алгоритмізуючи інтелектуальні процеси, вдаються до застосування системології та системного аналізу.

Літ.: Кулик В. Т. Алгоритмизация объектов управления. Справочник. К., 1968; Дружинин В. В., Конторов Д. С. Проблемы системологии. М., 1976.

В. Т. Кулик.

АЛГОРИТМІ́ЧНА МО́ВА — формальна мова для записування *алгоритмів*. А. м. грунтується на можливостях формального введення правил конструювання алгоритмів. А. м. визначається алфавітом (або словником первісних символів), синтаксисом (граматикою) й *семантикою*. Повний алфавіт А. м. використовують для кодування початкової (перетворюваної) інформації. Всі конкретні алгоритми можна скласти з невеликого набору елементарних інструкцій. Такі набори наз. алгоритмічно повними. А. м. наз. універсальною, якщо в ній можна описати алгоритмічно повний набір інструкцій (будь-який алгоритм). Введення універсальної А. м. рівносильне заданню алгоритмічної системи, тобто заг. способу записування алгоритмів. Специфіка А. м. виражається гол. чин. у її семантиці й полягає в тому, що речення мови повинні бути алгоритмами, тобто послідовностями інструкцій, за допомогою яких перетворюється *інформація*. Кожна А. м. включає засоби задавання операторів, які перетворюють інформацію, і розпізнавачів, які визначають порядок виконання цих операторів. Ці оператори можуть визначати послідовності більш елементарних операторів. Мови, за допомогою яких будують класичні алгоритмічні системи (нормальні алгорифми Маркова, рекурсивні функції, машини Тьюрінга і Поста тощо), незважаючи на їхню універсальність, практично незручні для описування алгоритмів розв'язування задач при застосуванні ЦОМ. Це пояснюється тим, що всі класичні системи орієнтовано на розгляд фундаментальних теор. питань, *алгоритмів теорії*. Тому розв'язування практичних задач за допомогою ЦОМ привело до створення т. з. *мов програмування*, для яких А. м. є теоретичною основою.

К. Л. Ющенко.

АЛДА́Н — річка в Якут. АРСР, найбільша притока Лени. Довж. 2273 *км*, пл. бас. 729 тис. *км*². Бере початок на схилах Станового хребта. Живлення снігове й дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 5060 *м*³/*сек*. Замерзає в жовтні, скресає в травні. А. має важливе трансп. значення (осн. вантажі — продукція гірничодобувної пром-сті та продовольчі товари). Рибальство.

АЛДА́НСЬКЕ НАГІ́Р'Я — нагір'я у Сх. Сибіру, на Пд. Якут. АРСР. Переважні висоти 800—1000 *м*, найбільша 2264 *м*. Поверхня дуже розчленована. На схилах — тайга (до 1300 *м*), вище — кам'яниста тундра. Родовища залізної руди, вугілля, слюди, золота тощо.

АЛЕБА́РДА (франц. hallebarde, від італ. alabarda) — рубаюча й колюча холодна зброя; спис, до якого вгорі прикріплено бойову сокиру різної форми. А. була на озброєнні піхоти ряду європ. країн. Її застосовували у військах до 18 ст. Див. також *Бердиш*.

АЛЕБА́СТР (грец. ἀλάβαστρος) — 1) Мінерал, щільна, тонкозерниста відміна *гіпсу*. Використовують для худож. виробів. 2) Продукт дегідратації (збезводнення) гіпсу. Застосовують у будівництві, паперовій пром-сті, в хірургії.

АЛЕВІ́З ФРЯ́ЗІН (Aloisio), Алевіз Новий (кін. 15 — поч. 16 ст.) — італійський архітектор. У 1503—04 працював у Бахчисараї (Крим), де збудував палац хана Менглі-Гірея (зберігся різьблений кам'яний портал). У 1504 на запрошення Івана III приїхав до Москви, де, як свідчить літопис, збудував ряд споруд (не збереглися) і Архангельський собор у Кремлі (1505—1508).

АЛЕВРИ́ТИ (від грец. ἄλευρον — борошно) — пухка уламкова осадочна гірська порода, що складається з мінеральних зерен, розмір яких переважно від 0,01 до 0,1 *мм*. До А. належать *мул*, *лес*, лесовидні породи.

АЛЕВРОЛІ́ТИ (від грец. ἄλευρον — борошно і λίθος — камінь) — зцементовані *алевріти*; уламкові осадочні гірські породи, що складаються переважно з частинок розміром 0,01—0,1 *мм*.

АЛЕГО́РІЯ (грец. ἀλληγορία — іносказання) — поетичний вислів переносного значення, в якому абстрактне поняття або судження передається через конкретний художній образ. Алегоричні образи перейшли в л-ру з фольклору (казки про тварин), де звірі є носіями певних людських рис: вовк втілює жадібність, лисиця — хитрість тощо. А. характерна для *байки* (Езоп, І. Крилов, Л. Глібов), *притчі*, є і в ін. жанрах («Каменярі»

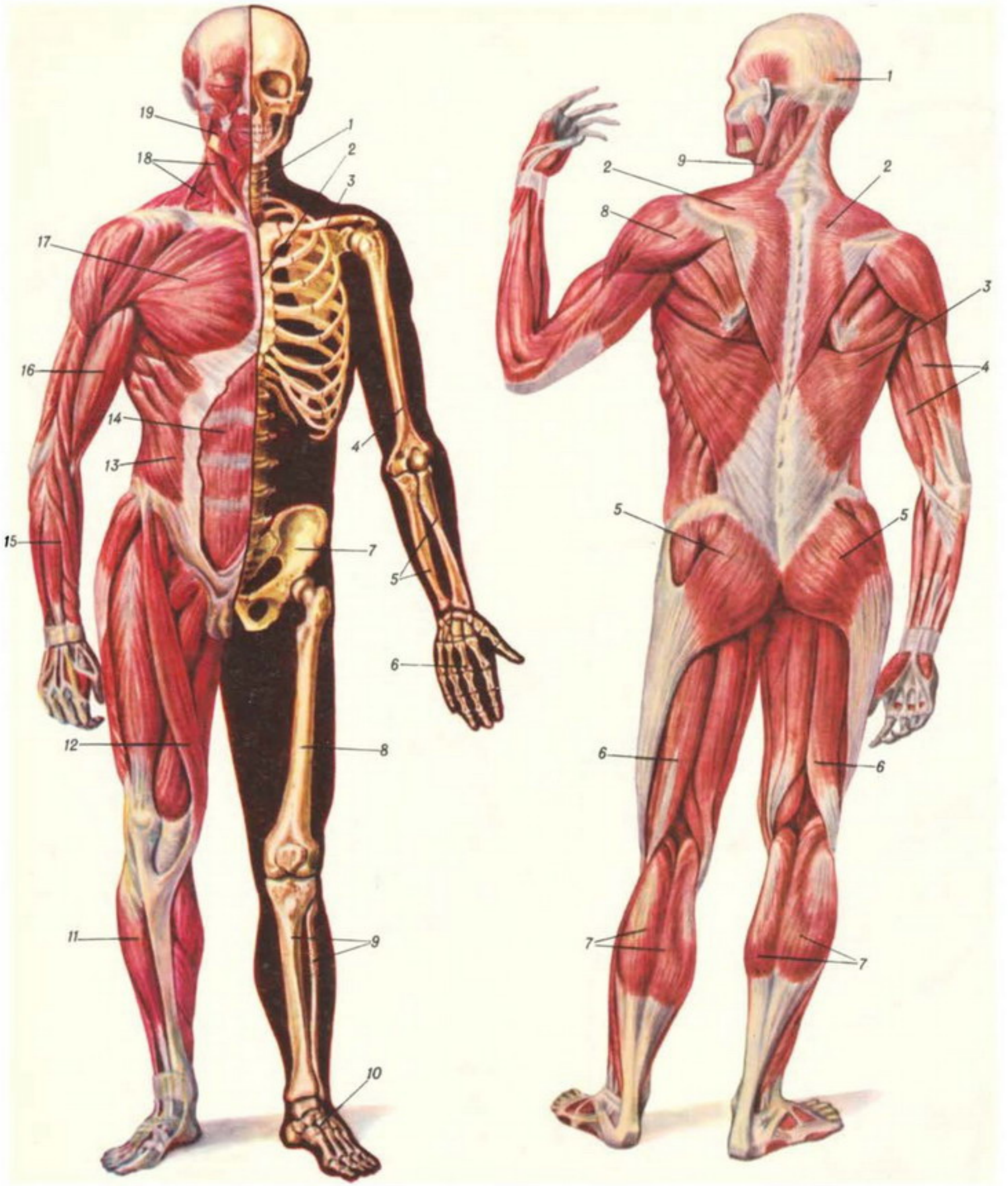

До ст **Анатомія.**

Ліворуч — скелет і м'язи людини, вигляд спереду: *1* — хребет; *2* — груднина; *3* — ключиця; *4* — плечова кістка; *5* — променева й ліктьова кістки; *6* — скелет кисті; *7* — тазова кістка; *8* — стегнова кістка; *9* — велика і мала гомілкові кістки; *10* — скелет ступні; *11* — м'язи гомілки; *12* — кравецький м'яз; *13* — поперечний м'яз живота; *14* — прямий м'яз живота; *15* — м'язи передпліччя; *16* — двоголовий м'яз живота; *17* — великий грудний м'яз; *18* — груднинно-ключично-сосковий м'яз; *19* — мімічні м'язи.

Праворуч — м'язи людини, вигляд ззаду: *1* — потиличний м'яз; *2* — трапецієвидний м'яз; *3* — широкий м'яз спини; *4* — триголовий м'яз плеча; *5* — великий сідничний м'яз; *6* — двоголовий м'яз стегна; *7* — литковий м'яз; *8* — дельтовидний м'яз; *9* — груднинно-ключично-сосковий м'яз.

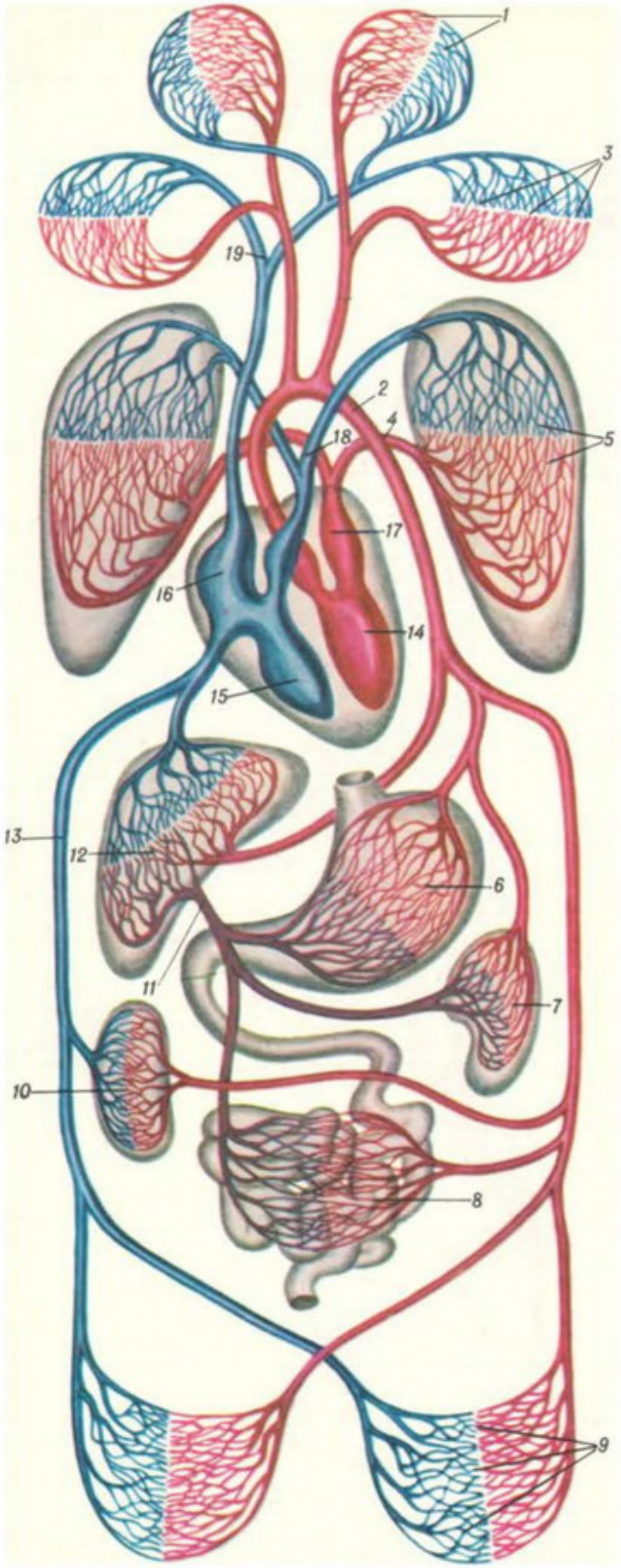

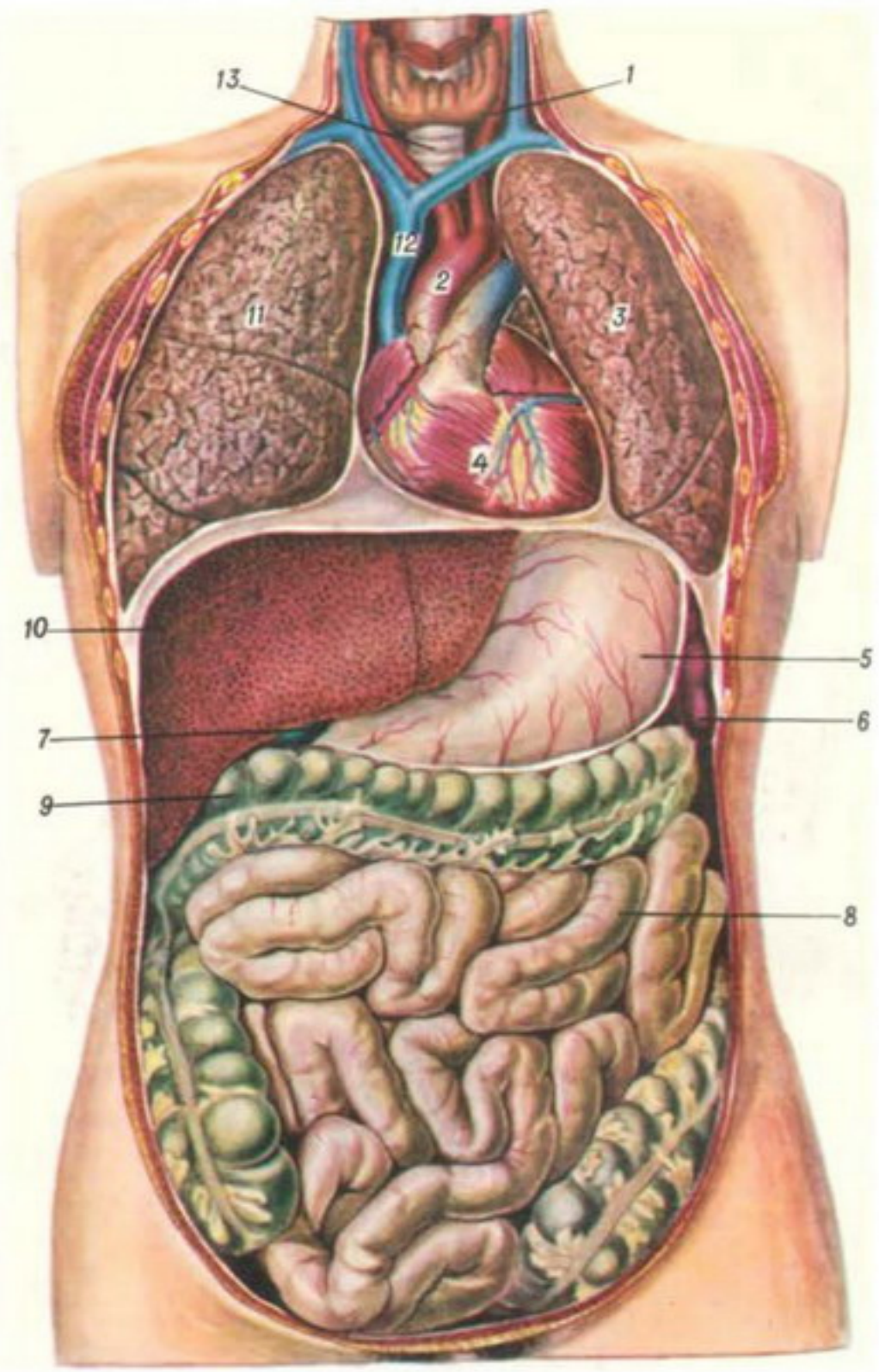

До ст. Анатомія.

Ліворуч — схема кровообігу людини: *1* — капілярні сітки ділянки голови й шиї; *2* — аорта; *3* — капілярна сітка верхньої кінцівки; *4* — легенева вена; *5* — капілярна сітка легені; *6* — капілярна сітка шлунка; *7* — капілярна сітка селезінки; *8* — капілярна сітка кишечника; *9* — капілярна сітка нижньої кінцівки; *10* — капілярна сітка нирки; *11* — ворітна вена; *12* — капілярна сітка печінки; *13* — нижня порожниста вена; *14* — лівий шлуночок серця; *15* — правий шлуночок серця; *16* — праве передсердя; *17* — ліве передсердя; *18* — легенева артерія; *19* — верхня порожниста вена.

Праворуч — органи грудної та черевної порожнин людини, вигляд спереду: *1* — ліва спільна сонна артерія; *2* — дуга аорти; *3* — легеня; *4* — серце; *5* — шлунок; *6* — селезінка; *7* — жовчний міхур; *8* — кишечник; *9* — поперечно-ободова кишка; *10* — печінка; *11* — легеня; *12* — верхня порожниста вена; *13* — дихальне горло.

І. Франка). Алегоричні образи створюються і засобами образотворчого мистецтва.

АЛЕГРІ́Я (Alegria) Сіро (4.XI 1909, Сартібамба — 18.II 1967, Ліма) — перуанський письменник. Один з представників критичного реалізму Лат. Америки. Осн. тема творів А.— життя індіанського населення Перу. Романи «Золота змія» (1935), «Голодні пси» (1939), «Світ великий, та чужий» (1941, рос. перекл. 1944) сповнені соціального протесту.

Тв.: Укр. перекл.— Світ великий, та чужий. К., 1976; Рос. перекл.— Золотая змея.— Голодные собаки. М., 1970.

АЛЕ́ГРО (італ. allégro, букв.—веселий) — 1) В музиці — швидкий темп; музична п'єса або частина її, яку виконують у цьому темпі. 2) В балеті — швидка частина па-де-де, па-де-труа і т. п., або розгорнутий масовий заключний танець акту.

АЛЕЙКІ́Я АЛІМЕНТА́РНО-ТОКСИ́ЧНА (від *а...* і грец. λευκός — білий), септична ангіна — захворювання, що характеризується порушенням функції *кровотворення* (зменшення кількості лейкоцитів, тромбоцитів і еритроцитів). Виникає внаслідок споживання продуктів із зерна, що перезимувало в полі і заражене грибами з роду *фузарій*. А. а.-т. може мати гострий перебіг, здебільшого триває 3—4 тижні. Розвиваються вогнища змертвіння (некрози) шкіри й слизових оболонок, гангренозна пневмонія, *сепсис*, *агранулоцитоз*, тромбопенія, виникають кровотечі з носа, глотки, вух, маткові та кишкові. Профілактика: перевірка на токсичність і взяття під санітарний нагляд зерна, що перезимувало в полі. Лікування: переливання крові та її компонентів, вітамінотерапія, антибіотики, гамма-глобулін, гормональні препарати. У тяжких випадках — пересадка кісткового мозку.

АЛЕ́ЙНИКОВ Петро Мартинович (12.VII 1914, с. Кривель, тепер Могильовської обл.— 9.VI 1965, Москва) — російський рад. кіноактор. У 1935 закінчив Інститут сценічних мистецтв у Ленінграді. Знімався в кіно з 1932. Ролі А.— кухарчук Молибога («Семеро сміливих», 1936), комсомолець Петро Алейников («Комсомольськ», 1938), Савка («Трактористи», 1939), Гайворон («Олександр Пархоменко», 1942), Ваня Курський («Велике життя», 1-а серія — 1940, 2-а серія—1958), Юрій («Будні і свята», 1962), Марутін («Заспокоєння спраги», 1965) та ін.

АЛЕЙРОДИ́ДИ — підряд комах ряду рівнокрилих хоботних. Те саме, що й *білокрилки*.

АЛЕЙРО́НОВІ ЗЕ́РНА (від грец. ἄλευρον — борошно), протеїнові зерна — запасні відклади білкових речовин у насінні рослин. Мають вигляд безбарвних округлих зерен, що утворюються з багатих на білки вакуолей і живлять зародок під час проростання насіння. Прості А. з.— однорідної структури, складні — з білковими кристалами й кулястими включеннями — *глобоїдами*.

АЛЕКПЕ́РОВ Алескер Гаджі Ага-огли (15.XI 1910, Баку — 31.I 1963, там же) — азербайджанський рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1961). Член КПРС з 1944. З 1933 — в театрі ім. М. Азізбекова (Баку). Ролі: Вагіф, («Вагіф» Вургуна), Гатир Мамед («Гатир Мамед» Халіла), Прохор («Васса Желєзнова» Горького), Отелло і Макбет (однойменні п'єси Шекспіра). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

АЛЕКСА́НДЕР (Alexander) Семюел (6.I 1859, Сідней — 13.IX 1938, Манчестер) — англійський філософ, представник *неореалізму*, один із засновників теорії *емерджентної еволюції*. Першоосновою світу вважав нематеріальний «простір-час», ототожнюваний з рухом. З такого «простору-часу» внаслідок раптових якісних стрибків (emergense), які, за А., спрямовуються ідеальним імпульсом — богом, послідовно виникають матерія, життя, психіка тощо. Відомі праці А. з етики, естетики, історії філософії.

АЛЕКСА́НДР МАКЕДО́НСЬКИЙ (Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδονικός; 21.VII 356 до н. е., Пелла — 13.VI 323 до н. е., Вавілон) — цар *Македонії* з 336 до н. е., один з найвидатніших полководців і держ. діячів стародавнього світу. Син македонського царя *Філіппа II*. Освіту здобув під керівництвом *Арістотеля*, військ. підготовку лістав у свого батька. Після під-

Александр Македонський у битві з персами. Фрагмент мозаїки — копії грецького оригіналу. 4 ст. Неаполь.

корення всієї Греції А. М. з 334 до н. е. до кінця свого життя вів завойовницькі війни на Сході. Був новатором у воєнному мистецтві. Для стратегії А. М. характерне вивчення країни і армії противника, забезпечення тилу і комунікацій своєї армії, прагнення до розгрому гол. сил противника. Здобуті військом А. М. перемоги біля р. Граніку (334 до н. е.), м. Ісси (333 до н. е.), Гавгамел (331 до н. е.) увійшли до історії воєнного мистецтва. А. М. підкорив д-ви Малої Азії, Єгипет, Вавілон, Месопотамію, Парфію, Персію, Бактрію, Зх. Індію та ін. країни, створив найбільшу в старод. світі імперію (від Дунаю до Інду) з столицею у Вавілоні. Намісник А. М. в Понті Зопіріон бл. 331 до н. е. рушив у похід на *Скіфію*, але зазнав нищівної поразки (див. *Зопіріона похід на скіфів*). Після смерті А. М. (похований у Вавілоні) його імперія розпалася на окремі д-ви. Походи А. М. поклали початок новому істор. періоду — *еллінізмові*. А. М. заснував багато міст, зокрема *Александрію*.

АЛЕКСАНДРА́ВІЧЮС Пятрас-Повілас-Повіло [н. 8 (21).X 1906, с. Вартай, тепер с. Кросна Лаздійського р-ну Литовської РСР] — литовський рад. скульптор, народний художник Лит. РСР (з 1956). В 1928—33 вчився в Каунаській художній школі. Автор портретів (Е. Межелайтіса, 1963; І. Мільтініса, 1969), композицій («Дівчина з квітами», 1948; «Рибалки», 1955; «На будівництві», 1959), пам'ятників (Ю. Жемайте у Вільнюсі, 1970). Держ. премія СРСР, 1951.

АЛЕКСАНДРЕ́СКУ (Alexandrescu) Грігоре (22.II 1810, Тирговіште — 25.XI 1885, Бухарест) — румунський поет. Патріотична лірика, соціальна сатира, філос. вірші й численні байки А. були спрямовані проти феодалізму. Відомі поетичні збірки «Вірші» (1842), «Роздуми, елегії, послання, сатири та байки» (1863). Виступав і як перекладач.

С. В. Семчинський.

АЛЕКСАНДРЕ́СКУ (Alexandrescu) Сіке-Васіле (н. 15.IX 1896) — румунський режисер, нар. арт. СРР (з 1959). В театрі — з 1913. У 1947—67 — гол. режисер Нац. театру в Бухаресті, з 1967 — директор Драматичного театру в Брашові. Вистави: «Самодури» Гольдоні, «Белческу» Петреску, «Загублений лист» Караджале, «Ревізор» Гоголя, «Персональна справа» Штейна.

АЛЕКСА́НДРІ (Alecsandri) Васіле (14.VI 1818, Бакеу — 22.VIII 1890, Мірчешті) — молдавський і румунський письменник, публіцист, фольклорист. Учасник революції 1848. Після її поразки емігрував на Буковину. Автор поезії «Прощання з Молдовою» (1849). У п'єсах «Йоргу з Садгори» (1844), «Кириця в провінції» (1852), прозових творах «Історія одного золотого» (1844), «Прогулянка в гори» (1844), «Ясси в 1844» (1845) виступав проти соціального гніту. Під впливом кращих зразків фольклору створив збірки «Дойни й сльозинки» (1853), «Балади румунського народу» (1862), «Народні поезії румунів» (1866) тощо. Його «Хора об'єднання» (1856) стала народною піснею. Автор історичних драм «Деспот-воєвода» (1880), «Джерело Бландузії» (1884), «Овідій» (1890).

Тв.: Рос. перекл. — Стихотворения. М., 1975.

С. В. Семчинський.

АЛЕКСАНДРІ́ЙСЬКА БІБЛІОТЕ́КА — найбільше з відомих зібрань книг періоду *еллінізму*. Засн. при *Александрійському музеї* (Єгипет) на поч. 3 ст. до н. е. Книжковий фонд (до 700 тис. сувоїв) складався з творів давньогрец. л-ри та науки і перекладної сх. л-ри. Очолювали А. б. відомі вчені Ератосфен, Зенодот, Арістарх Самоський, Каллімах та ін. Під керівництвом Каллімаха на основі фондів А. б. складено своєрідний каталог — бібліографічні таблиці з 120 *сувоїв*. Частина фонду б-ки загинула 47 до н. е. під час Александрійської війни. В 391 н. е. значну частину книжкових багатств Александрійської бібліотеки знищили християни-фанатики, решта загинула в 7—8 ст

А. Г. Алекперов.

Алевіз Фрязін. Портал палацу Менглі-Гірея. Бахчисарай. 1503—04.

А. П. Александров.

Б. О. Александров.

В. С. Александров.

Г. В. Александров.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКА КУЛЬТУ́РА — найзначніша складова частина культури епохи *еллінізму*. Названа за м. *Александрією*, де був гол. наук. і культ. центр античного світу — *Александрійський музей* з бібліотекою.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКА ШКО́ЛА — ідеалістичні філософські напрями пізнього *еллінізму* (1 ст. до н. е.— 6 ст. н. е.), пов'язані з розкладом рабовласницького суспільства. Виникла в м. Александрії (звідси й назва). Соціальна криза античного суспільства відобразилася в посиленні містико-реліг. настроїв, потягу до міфології, поєднанні ідеалістичних філософських концепцій з реліг. догматикою, що характерно для всіх напрямів А. ш. Представники А. ш. *Філон Александрійський*, Оріген, Климент Александрійський та ін. застосовували методи алегоричного тлумачення *Біблії*, намагаючись поєднати грецькі філософські системи того часу з догмами *християнства*.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ ВІРШ — двовірш шестистопного ямба з постійним наголосом на 6 і 12-му складі й *цезурою* (паузою) після 6-го складу. Римування парне з обов'язковим чергуванням чоловічих і жіночих рим. Назва походить від франц. 12-складового вірша, що зустрічається вперше в «Романі про Александра» (1180). В період класицизму — канонічний розмір епосу.

В укр. поезії А. в. використовується переважно в перекладах з франц. і польс. л-р, напр. у перекладі М. Рильського поеми «Пан Тадеуш» А. Міцкевича.

АЛЕКСАНДРІЙСЬКИЙ МУЗЕ́Й, Мусейон — один з головних наукових і культурних центрів античного світу. Засн. в Александрії на поч. 3 ст. до н. е. за перших *Птолемеїв* з ініціативи Деметрія Фалерського — учня Арістотеля. А. м. об'єднував *Александрійську бібліотеку*, вищу школу, астр. обсерваторію, анатомічний театр і ряд ін. наук. установ. З ним пов'язана діяльність найвидатніших письменників і вчених епохи еллінізму (Архімед, Евклід, К. Птолемей та ін.). В 272—273 за імператора Авреліана А. м. було зруйновано.

АЛЕКСАНДРІ́Я — місто на Пн. Арабської Республіки Єгипет, адм. центр губернаторства Александрія. 2,1 млн. ж. (1975). Осн. мор. порт країни на Середземному м., в дельті Нілу, з яким сполучений каналом Ель-Махмудія. Вузол з-ць і автошляхів. Міжнар. аеропорт. А. засн. 332—331 до н. е. *Александром Македонським*. За *Птолемеїв* (305—30 до н. е.) А. — столиця Стародавнього Єгипту і центр *александрійської культури*. В А. містився *Александрійський музей* з найвідомішою в давнину бібліотекою. З 30 до н. е. А.— в складі Римської імперії, з кін. 4 ст.— Візантії. В 7 ст. А. завоювали араби, 1517 — турки. Після окупації Єгипту Великобританією (1882) А. перетворено на колоніальний порт. У 20 і 50-х рр. 20 ст.— один з центрів нац.-визвольного руху в Єгипті. А.— важливий екон. центр країни. Розвинуті суднобудування й судноремонт, підприємства ін. галузей машинобудівної і металообр. пром-сті. Автоскладальний завод. Нафтопереробна, хім., харч. промисловість. Виробн. бавовняних і вовняних тканин, взуття. Розвинуті різні ремесла. Через А. проходить бл. 80% зовнішньоторг. перевезень країни (гол. чин. бавовни). Ун-т. 5 музеїв (у т. ч. греко-римських старожитностей), 2 бот. сади. Національна бібліотека. Морський курорт.

«АЛЕКСАНДРІ́Я» — легендарна повість про життя й подвиги *Александра Македонського*. З'явилася в 2—3 ст. н. е. грец. мовою, в серед. віки поширилася на Заході і Сході в численних варіантах. У Київській Русі повість було перекладено в 11—12 ст. Відомі укр. переклади 17—18 ст. Відголоси «А.» є в «Початковому літописі», «Слові о полку Ігоревім», в усній нар. творчості і лубковій літературі.

АЛЕКСА́НДРОВ Анатолій Миколайович [н. 13 (25).V 1888, Москва] — російський рад. композитор, піаніст, педагог, нар. арт СРСР (з 1971). У 1916 закінчив Моск. консерваторію. У доробку А.— камерні вокальні твори («З Александрійських пісень М. Кузміна», сюїти «Три кубки», «Людині в дорозі», цикл «Вірність»), симф., камерно - інструментальні твори, опери («Бела», 1941, 1945, 2-а ред; «Дика Бара», 1957; «Лівша», 1975), музика для театру і кіно. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

АЛЕКСА́НДРОВ Анатолій Петрович [н. 31.I (13.II) 1903, с. Тараща, тепер місто Київської обл.] — російський рад. фізик, акад. Академії наук СРСР (з 1953), президент АН СРСР (з 1975), тричі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1960, 1973). Член КПРС з 1962. Після закінчення Київського університету (1930) працював у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР. У 1946—55 — директор Ін-ту фіз. проблем АН СРСР; з 1960 — директор Ін-ту атомної енергії ім. І. В. Курчатова. Працює в галузі ядерної фізики, фізики твердого тіла, фізики полімерів. О.н. наук. праці А. стосуються вивчення електричних властивостей діелектриків, теорії електричної та мех. *релаксації* у високополімерних матеріалах, теорії еластичності полімерів. В роки Великої Вітчизняної війни А. керував роботами з проблем захисту кораблів від магнітних мін. У серед. 40-х рр. А. разом з очолюваними ним колективами виконав складні фіз. дослідження, необхідні для дальшого розвитку атомної техніки. В Ін-ті атомної енергії спільно з І. В. *Курчатовим* А. організував біол. відділ, який став одним з центрів *молекулярної біології* в СРСР. На XXIII, XXIV і на XXV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—6 і 9-го скликань. Нагороджений 7 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1951, 1953. Ленінська премія, 1959.

Літ.: Анатолий Петрович Александров. «Успехи физических наук», 1973, т. 109, в. 2.

АЛЕКСА́НДРОВ Борис Олександрович [н. 22.VII (4.VIII) 1905, Бологоє, тепер Калінінської обл.]— російський рад. композитор і диригент, нар. арт. СРСР (з 1958), генерал-майор, Герой Соціалістичної Праці (1975). Член КПРС з 1943. Син О. В. *Александрова*. В 1929 закінчив Моск. консерваторію по класу композиції Р. М. *Глієра*. Був диригентом і завідував муз. частиною Центр. театру Рад. Армії. З 1937 (з перервами) працює у двічі Червонопрапорному *Ансамблі пісні і танцю Радянської Армії* (з 1946 — нач. і худож. керівник). Твори: балети «Лівша» (1955), «Дружба юних» (1954); оперети «Дівчина з Барселони» (1942), «Моя Гюзель» (1946); симф., камерно-інструм. твори, ораторії, пісні («Пісня перемоги», «Йшли солдати»); музика до драм. вистав. У своїй творчості А. часто використовує музичний фольклор, зокрема український. Інтонаціями укр. нар. пісень пройняті його оперети «Весілля в Малинівці» (1937) та «Кому посміхаються зорі» (1972). Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

АЛЕКСА́НДРОВ Володимир Степанович [20.VI (2.VII) 1825, с. Бугаївка, тепер Ізюмського р-ну Харківської обл.— 29.XII 1893 (10.I 1894), Харків] — український письменник. Закінчив мед. факультет Харківського ун-ту, служив військ. лікарем. Автор п'єс, віршів, оповідань. Вперше виступив з поезіями 1861 в журн. «*Основа*». В 1887—92 брав участь у виданні альманахів «*Складка*». Опублікував «Народний пісенник з найкращих українських пісень», казки «Івашечко», «Чижикове весілля», «Коза-дереза». Написав оперети «За Немань іду» (1872) і «Не ходи, Грицю, на вечорниці» (1873, згодом її переробив М. Старицький), поклав на музику ряд нар. пісень. Окремі поезії А. («Я бачив, як вітер березку зломив») стали популярними піснями. Виступав як етнограф, видав збірку власних перекладів творів М. Лермонтова та І. Козлова.

АЛЕКСА́НДРОВ Георгій Федорович [22.III (4.IV) 1908, Петербург — 21.VII 1961, Москва] — рад. філософ, акад. АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1928. В 1932 закін-

чив Моск. ін-т історії та філософії. В 1940—47 — на парт. роботі. В 1947—54 — директор Ін-ту філософії АН СРСР, 1954—55 — міністр культури СРСР. В 1955—61 працював в Ін-ті філософії АН БРСР. Держ. премія СРСР, 1943 (за участь у створенні праці «Історія філософії»); 1946 (за книгу «Історія західноєвропейської філософії»). Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами і медалями.

АЛЕКСА́НДРОВ Григорій Васильович [справж. прізв.— Мормоненко; н. 10 (23).I 1903, Єкатеринбург, тепер Свердловськ] — російський рад. кінорежисер і сценарист, нар. арт. СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1954. Працює в галузі кінематографії з 1924. Як автор і співрежисер брав участь у постановці фільмів С. *Ейзенштейна* «Броненосець „Потьомкін"» (1925), «Жовтень» (1927, сценарій А. спільно з С. Ейзенштейном). У 1934 створив першу рад. кінокомедію «Веселі хлоп'ята». Розвивав традиції муз. ексцентричної комедії: фільми «Цирк» (1936), «Волга-Волга» (1938), «Весна» (1947). Поставив кінофільми «Зустріч на Ельбі» (1949), «Композитор Глинка» (1952), «Російський сувенір» (1960). Нагороджений 2 орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1950.

АЛЕКСА́НДРОВ Іван Гаврилович [20.VIII (1.IX) 1875, Москва — 2.V 1936, там же] — російський радянський інженер і вчений у галузі енергетики і гідротехніки, акад. АН СРСР (з 1932). Закінчив Моск. інженерне уч-ще шляхів (1901). Брав участь у складанні плану *ГОЕЛРО*, створив проект і керував будівництвом *Дніпрогесу* імені В. І. Леніна, склав проекти електрифікації Серед. Азії та Сх. Сибіру. Працював над першим проектом *Байкало-Амурської магістралі*, розробив методологію екон. районування СРСР. З 1921 — член Президії Держплану СРСР. Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Золотарев Т. Л. Иван Гаврилович Александров. В кн.: Люди русской науки. М., 1965.

АЛЕКСА́НДРОВ Олександр Васильович [1 (13).IV 1883, с. Плахіно, тепер Захаровського р-ну Рязанської області— 8.VII 1946, Берлін, похований у Москві] — російський рад. композитор, педагог і хоровий диригент, нар. арт. СРСР (з 1937); генерал-майор. Член Комуністичної партії з 1939. Закінчив Моск. консерваторію (1913 — по класу композиції; 1916 — по класу співу). В 1928 А. створив і очолив Червонопрапорний *Ансамбль пісні і танцю Радянської Армії* (тепер його імені). Один з кращих творів композитора — пісня «Священна війна» на слова В. І. *Лебедєва-Кумача*, яку він написав у перші дні Великої Вітчизн. війни 1941—45. А.— автор музики Держ. гімну СРСР (1943). У своїй творчості А. використовував інтонації старої і сучас. народної, зокрема української, та солдатської пісні. Йому належить «Поема про Україну» (1943) для соліста і хору з оркестром та обробка Шевченкового «Заповіту» (музика Г. *Гладкого*) для чоловічого хору без супроводу, а також обробки укр. нар. пісень («Сусідка», «Розпрягайте, хлопці, коні»). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1946.

АЛЕКСА́НДРОВ Олександр Данилович [н. 22.VII (4.VIII) 1912, село Волинь, тепер Захаровського р-ну Рязанської обл.] — російський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1964). Член КПРС з 1951. В 1933 закінчив Ленінгр. ун-т. З 1964 працює в Сибірському відділенні АН СРСР. Осн. праці з *геометрії*, де він відкрив методи вивчення метричних властивостей фігур, що стали основою для дослідження т. з. нерегулярних метричних многовидів. Ці методи привели і до розв'язання багатьох класичних проблем *поверхонь теорії*. Вони застосовуються в теорії *диференціальних рівнянь* та теорії пружних оболонок. А. належать дослідження з основ *відносності теорії*, а також з філософії. А.— майстер спорту СРСР з альпінізму (1949). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Міжнародна премія ім. Лобачевського, 1951.

АЛЕКСА́НДРОВ Павло Сергійович [н. 25.IV (7.V) 1896, м. Богородськ, тепер Ногінськ Московської обл.] — російський рад. математик, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив 1917 Моск. ун-т. Осн. праці стосуються *множин теорії* та *топології*. Разом з П. С. *Урисоном* створив теорію компактних та бікомпактних просторів. Запровадив ряд фундаментальних понять та конструкцій топології. Створив теорію істотних відображень і гомологічну теорію *розмірності*, що привела до встановлення ряду осн. законів двоїстості. До 1941 протягом ряду років А. працював за сумісництвом у Дніпропетровському ун-ті. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

АЛЕКСА́НДРОВ Степан Васильович (90-і рр. 18 ст.— серед. 19 ст.) — український поет, батько В. С. *Александрова*. Вчився в Харкові, був священиком на селі. Поему А. «Вовкулака» (1848) позитивно оцінив І. Франко. А. наслідував гумористичну й пародійну традицію І. Котляревського і П. Гулака-Артемовського, використовував етногр. й фольклорні матеріали, весільні та обрядові пісні, нар. гумор.

Тв.: Вовкулака. В кн.: Бурлеск і травестія в українській поезії першої половини XIX ст. К., 1959.

АЛЕКСА́НДРОВ — місто обласного підпорядкування Владимирської обл. РРФСР, райцентр, на р. Сірій (бас. Оки). Залізнична станція. 57 тис. ж. (1976). Виробн. телевізорів, комбінат штучних шкір, текст. і трикотажна ф-ки, підприємства харч. пром-сті. Всесоюзний н.-д. ін-т синтезу мінеральної сировини. Архіт. пам'ятки: Троїцький собор (1513), церкви 16 ст. Краєзнавчий музей. Вперше згадується в 14 ст.

АЛЕКСАНДРО́ВИЧ Андрій Іванович [9 (22).I 1906, Мінськ — 6.I 1963, ст. Кубінка Московської обл.] — білоруський рад. поет, член-кор. АН БРСР (з 1936). Член КПРС з 1930. Друкуватися почав 1921. Рання поезія А. пройнята громадянськими мотивами, революційним пафосом. Автор зб. «Білоруською бруківкою» (1925), «Прозолоть» (1926), «Фабрика смерті» (1929), поем «Двадцять» (1925), «Тіні на сонці» (1928), «Натиск» (1931). Боротьба за мир, дружбу і солідарність народів, творча праця рад. людей — головні мотиви поезій А. 50 — поч. 60-х рр. («Тополі і сосни», «Син народу», «Рідному краю» та ін.). Писав для дітей. Окремі твори А. перекладено укр. мовою.

АЛЕКСАНДРО́ВИЧ Митрофан Миколайович (літ. псевд.— Митро Олелькович; бл. 1840, с. Калита, тепер Броварського р-ну Київської області — 1881) — український письменник. Закінчив Петерб. кадетський корпус, деякий час перебував на військ. службі. Автор прозових творів «Антін Михайлович Танський», «Три пани», «Пожежа», «Проскурка» (друкувалися в журн. «*Основа*», окремо видані 1895). А. належать істор. праці про Чернігівщину, гетьмана П. Дорошенка та інші.

Тв.: Українські писання [Передмова І. Франка]. Львів, 1895; Остерский уезд. Историческое описание, в. 1. К., 1881.

АЛЕКСАНДРО́ВИЧ Пилип Олександрович (1889, Бялисток, тепер у ПНР — січень 1920) — рад. партійний діяч, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії. Брав участь у революції 1905—07. Був в еміграції (Англія, Франція). Зустрічався з В. І. Леніним. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Петрограда, згодом переїхав до Одеси, був головою Одес. військ.-революц. трибуналу. Під час окупації Одеси білогвардійцями та іноз. інтервентами перебував у підпіллі. В 1919 А. заарештовано і згодом страчено.

АЛЕКСАНДРО́ВСЬКА Лариса Помпеївна [н. 2 (15).II 1904, Мінськ] — білоруська рад. співачка (сопрано), режисер, нар. арт. СРСР (з 1940). Член КПРС з 1942. Вчилась у Білорус. муз. технікумі (1924—28) і Держ. студії опери та балету (1930—33, Мінськ). У 1933—51 — солістка, 1951—60 — одночасно головний режисер Білорус. театру опери та балету. Партії: Олеся («Олеся» Тикоцького), Ярославна («Князь Ігор» Бородіна), Оксана, Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського; поставила цю оперу 1951). Вистави: «Надія Дурова» Богатирьова (1956), «Ясний світанок» Туренкова (1958). Нагороджена 3 орденами Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941. Портрет с. 132.

АЛЕКСА́НДРОВСЬК-ГРУШЕ́ВСЬКИЙ — колишня (до 1920) назва м. *Шахт*.

АЛЕ́КСЕНКО Володимир Авраамович (н. 27.I 1923, станиця Київська, тепер село Кримського р-ну

І. Г. Александров.

О. В. Александров.

О. Д. Александров.

П. С. Александров.

Л. П. Александровська.

В. А. Алексенко.

В. М. Алексєєв.

М. П. Алексєєв.

Краснодарського краю) — рад. військовий льотчик, генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член КПРС з 1943. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. В 1942 закінчив Краснодарську військ.-авіац. школу, 1954 — Військ.-повітр. академію імені М. Є. Жуковського, 1962 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї і заст. командира полку воював на Ленінгр. і 3-му Білорус. фронтах. Зробив 292 бойові вильоти на штурмування. Після війни —на командних посадах у ВПС Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

АЛЕ́КСЕНКО Михайло Олександрович (1861—1919, Харків) — український ботанік. Закінчив Харківський ун-т, в якому й працював з 1896. Один з піонерів систематичного вивчення водоростей та мохів на тер. України, в кол. Курській та ін. губерніях. Описав ряд нових видів водоростей.

АЛЕКСЄ́ЄВ Василь Михайлович [2 (14).I 1881, Петербург — 12.V 1951, Ленінград] — рад. філолог-китаїст, акад. АН СРСР (з 1929). В 1902 закінчив Петерб. ун-т. З 1918 — професор Петрогр. ун-ту. Автор праць з культури, л-ри та етнографії Китаю, численних перекладів творів кит. класиків і коментарів до них.

Тв.: Китайская иероглифическая письменность и ее латинизация. Л., 1932; В старом Китае. Дневники путешествия 1907 г. М., 1958.

Літ.: Литература и культура Китая. М., 1972.

АЛЕКСЄ́ЄВ Георгій Дмитрович [20.IV (2.V) 1881, село Венюково Московської області — 21.VII 1951, Москва] — російський рад. скульптор і графік. У 1900 — 07 вчився у Московському уч-щі живопису, скульптури та архітектури у С. *Коровіна* та М. *Касаткіна*. В 1907 виконав портрет К. Маркса. В 1918 малював В. І. Леніна з натури у його кабінеті. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди* (рельєф «Союз робітників і селян» на фасаді Центр. музею В. І. Леніна в Москві, 1918). Автор одного з перших бюстів В. І. Леніна (1919).

АЛЕКСЄ́ЄВ Євген Венедиктович [28.IX (10.X) 1869—18.X 1930] — український рад. лісознавець. Закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі. З 1914 і до кінця життя працював на Україні лісовпорядником у лісах Київ. удільного округу, а з 1923 — професором лісівництва і деканом лісоінженерного ф-ту Київ. політехнічного ін-ту, згодом — Київ. с.-г. ін-ту. Відомий як дослідник типів лісу («Типи українського лісу», 1928) і лісовпорядник Біловезької Пущі. Працював над питаннями раціоналізації лісових культур, рубок догляду за лісом, досліджував тех. якості деревини.

АЛЕКСЄ́ЄВ Ігор Іванович (30.VI 1897, Тула — 1955) — учасник громадянської війни на Україні, капітан 1-го рангу. Член КПРС з 1921. Н. в сім'ї робітника. Брав участь у боях проти *Центральної ради*, петлюрівців, денікінців. У 1919—21 служив у *Дніпровській військовій флотилії*, в Чорноморсько-Азовському флоті, 1926—37— у Чорноморському флоті. В 1939—44 — на відповідальних посадах у Каспійській військ. флотилії, Пн. морському пароплавстві. З 1952 — у відставці.

АЛЕКСЄ́ЄВ Микита Олексійович [17 (29).V 1892 — 2.IX 1937] — партійний і держ. діяч УРСР. Н. в Києві в робітн. сім'ї. Член Комуністичної партії з 1912. У 1912—17 вів революц. роботу в Києві, Ростові-на-Дону, Полтаві та ін. містах. У 1918 під час австро-нім. окупації України — на підпільній роботі в Києві. В 1919 — голова Полт. губревкому, потім — у лавах Червоної Армії та на керівній рад., парт. і профспілковій роботі. В 1931 — секретар ЦК КП(б)У, 1932—34—секретар Вінн. обласного та Харків. міського к-тів партії, 1935—37 — нарком місц. пром-сті, потім — легкої пром-сті УРСР. З 1930 — член ЦК, 1931—34 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

АЛЕКСЄ́ЄВ Михайло Павлович [н. 24.V (5.VI) 1896, Київ] — російський і український рад. літературознавець, акад. АН СРСР (з 1958). Закінчив Київ. ун-т. Наук. роботу почав 1916. Праці «Українські козаки, як їх змальовує французький поет 17 віку» (1927), «Лист кн. Рєпніна до А. Шлегеля» (1930) та ін. друковані укр. мовою. Дослідження про роль рос. та ін. слов. л-р в історії світової культури. Автор праць з зарубіжної л-ри та міжнац. літ. зв'язків, з історії музики, теорії худож. перекладу, питань текстології. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, а також медалями.

Літ.: Михаил Павлович Алексеев. Список научных печатных трудов. Л., 1956.

АЛЕКСЄ́ЄВ Петро Олексійович [14 (26).I 1849, с. Новинська, тепер Смоленської обл.— 16 (28). VIII 1891] — перший російський робітник-революціонер. Н. в сел. сім'ї. Працював на фабриках у Москві і Петербурзі. На початку 70-х рр. зблизився з революц. народниками. Вів пропаганду і поширював нелегальну л-ру серед робітників. У кін. 1874 в Москві взяв активну участь у створенні «Всеросійської соціально-революційної організації» (оформилася 1875). У квітні 1875 А. заарештовано й засуджено за «*процесом 50-ти*» до 10 років каторги. На процесі 9 (21).III 1877 А. виголосив яскраву промову, яку закінчив словами про неминучість падіння царського самодержавства. В. І. Ленін ці слова назвав великим пророкуванням російського робітника-революціонера (Повне зібр. тв., т. 4, с. 359). Каторгу відбував у Новобєлгородській каторжній тюрмі, з 1882 — на Карі. З 1884 — на поселенні в Якутії, де трагічно загинув. На батьківщині А. встановлено пам'ятник, у Якутську — обеліск.

Літ.: Рожин П. М. Корифей рабочего движения. М., 1961.

АЛЕКСЄ́ЄВ Петро Петрович [14 (26).IV 1840, м. Луга, тепер Ленінградської області — 6 (18).II 1891] — український і російський хімік-органік. Закінчив Петерб. ун-т. З 1868 і до кінця життя — професор Київ. ун-ту. Осн. праці присвячені хімії *азосполук*. Обґрунтував формули азо-, гідразо- і діазосполук, розробив метод одержання *азобензолу* відновленням нітробензолу. А.— засновник Київ. т-ва природознавців.

Літ.: Монография азосоединений. К., 1867

Ф. Я. Алексєєв. Вид міста Миколаєва. 1799.

АЛЕКСЄ́ЄВ Федір Якович [н. між 1753 і 1755, Петербург — 11 (23).XI 1824, там же] — російський живописець-пейзажист. У 1766—73 учився в петерб. АМ (її академік з 1794). А. був першим майстром міського пейзажу в рос. живописі («Набережна Ск'явоні у Венеції», 1775; «Вид Двірцевої набережної від Петропавловської фортеці», 1794; «Красна площа з собором Василія Блаженного», «Вид Англійської набережної»). На основі матеріалів, зібраних під час поїздки на південь країни, зокрема в Крим (1795), А. були написані види Херсона, Миколаєва, Бахчисарая.

АЛЕКСЄ́ЄВА Єлизавета Георгіївна [9 (22).VI 1901, Москва — 18.III 1972, там же] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1971). Навчалась у драм. школі МХТ і в Студії Є. Вахтангова, яка з 1926 стала театром. А. — актриса цього театру. Ролі: Вірінея («Вірінея» Сейфулліної та Правдухіна), Глафіра («Єгор Буличов та інші» Горького), Катерина («Гроза» О. Островського), Надія («Людина з рушницею» Погодіна), Галина Романівна («Пам'ять серця» Корнійчука). Держ. премія СРСР, 1952.

АЛЕКСЄ́ЄВСЬК — колишня (до 1924) назва м. *Свободного*.

АЛЕКСІ́ДЗЕ Дмитро Олександрович [н. 23.II (8.III) 1910, Тбілісі] — грузинський рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1976). Член КПРС з 1954. З 1936 (з перервами) — в Груз. театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). Вистави: «Герої Крцанісі» Шаншіашвілі (1943), «Цар Едіп» Софокла (1956), «Пам'ять серця» Корнійчука (1976) — в театрі ім. К. Марджанішвілі (Тбілісі) та ін. В 1965—70 працював у театрах України, поставив спектаклі: «Антігона» Софокла (1965), «Патетична соната» Куліша (1966), «Правда» Корнійчука (1970) — усі в Київському театрі

ім. І. Франка; «Розлом» Лавреньова (1967) — в Київ. театрі ім. Лесі Українки. Викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1965—70). Нагороджений орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія УРСР ім Т. Г. Шевченка, 1971.

АЛЕ́КСІН — місто обласного підпорядкування Тульської області РРФСР, райцентр, на берегах річки Оки. Залізнична станція, пристань. 65 тис. ж. (1976). Виробництво будівельних матеріалів, хім. комбінат, арматурний завод, картонна ф-ка. Гідрометеорологічний, хім.-технологічний та маш.-буд. технікуми. Поблизу А.— зона відпочинку. Засн. 1236.

АЛЕКСІ́С (Alexis) Жак-Стефен (22.IV 1922, Гонаїв — квітень 1961, Порт-о-Пренс) — гаїтянський письменник і громадський діяч. Лікар-психіатр. Один із засновників Об'єднаної партії гаїтянських комуністів (1959). У квітні 1961 кинутий урядом Гаїті в тюрму і закатований. Писав франц. мовою. Романи «Добрий генерал Сонце» (1955, рос. перекл. 1960), «Дерева-музиканти» (1957, російський перекл. 1964), «В одну мить» (1959) — про долю гаїтянських трудящих. Кн. казок «Романсеро при світлі зірок» (1960). Автор літературознавчих статей, у яких виступав за широке використання фольклору в літ. творах.

АЛЕ́КСІУ (Ἀλεξίου) Еллі (н. 22.V 1900, о. Кріт) — грецька письменниця, перекладачка. Педагог за фахом, А. більшість своїх творів присвятила темі виховання: збірки оповідань «Жорстока боротьба за маленьке життя» (1931), «Люди» (1938), повість «З-й християнський інститут шляхетних дівчат» (1934), роман «Люмпен» (1940). В роки 2-ї світової війни брала участь у Русі Опору. Боротьбу грец. патріотів проти гітлерівських окупантів відобразила в романі «Протоки» (1955). В 1961 побувала на Україні. Перекладала твори Т. Шевченка, Лесі Українки. Упорядкувала видання «Творів» Шевченка, яке вийшло 1964 в Афінах, і написала до нього вступну статтю.

Тв.: Укр. перекл.— Франзескос. К., 1969.

АЛЕ́ЛІ (від грец. ἀλλήλων — взаємно), алеломорфи — різні форми (стани) того самого *гена*. А. містяться в тих самих ділянках (локусах) гомологічних (парних) *хромосом* і контролюють напрям розвитку тієї самої ознаки. Для багатьох генів знайдено лише два А. Той А., що маскує прояв другого А. пари, наз. домінантним, а другий — рецесивним. Відомі випадки проміжного успадковування, коли один А. не повністю домінує над другим, а також виявлення у гетерозиготи (див. *Гетерозиготність*) ознак, що їх зумовлюють обидва А. (див. *Кодомінантність*). А. позначають звичайно літерами лат. алфавіту: домінантний — великою, рецесивний — малою (наприклад, M і m). Кожна з гомологічних хромосом містить одночасно лише один А. гена; в клітинах *диплоїдів* є по два А. в стані *гомозиготності* (MM чи mm) або гетерозиготності (Mm). При утворенні статевих клітин і спор у кожну з них разом з одною з хромосом потрапляє один з пари А. При запліднені відновлюється парність хромосом і парність А. Нові А. можуть виникати з існуючих шляхом *мутацій*. Ген може набувати і більше як два алельні стани (серії множинних А.). При *схрещуванні* організмів А. розподіляються за правилами моногібридного *розщеплення*. А. можуть перетворюватись з однієї форми на іншу внаслідок прямих або зворотних мутацій.

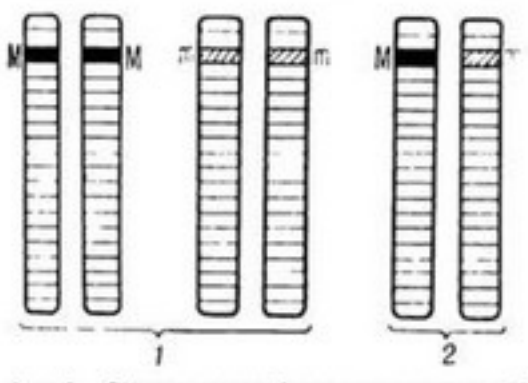

Алелі. Схема гомо- і гетерозиготності за однією парою алелів: *1* — гомозиготність; *2* — гетерозиготність.

Літ.: Лобашев М. Е. Генетика. Л., 1967; Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Уильямс У. Генетические основы и селекция растений. Пер. с англ. М., 1968.

Ю. М. Александров.

АЛЕЛІ́ЗМ, алеломорфізм — явище парності (іноді множинності) альтернативних (таких, що виключають одна одну) ознак організму, зумовлене впливом на розвиток їх алельних генів (див. *Алелі*). Приклади А.: кругле й кутасте насіння гороху, жовте й зелене його забарвлення тощо. Термін «алелізм» ввів 1926 дат. біолог В. Йогансен замість терміна «алеломорфізм», запровадженого 1902 англ. біологом У. Бетсоном.

АЛЕЛОПА́ТІЯ (від грец. ἀλλήλων — взаємно і πάθος — страждання) — взаємний вплив рослин у результаті виділення ними фізіологічно активних речовин. Відомо 4 групи таких речовин: *антибіотики*; маразміни (речовини в'янення, що діють на вищі рослини); *фітонциди*; коліни (речовини, що пригнічують розвиток вищих рослин). Речовини перших двох груп утворюються нижчими рослинами — мікроорганізмами, а останніх двох груп — вищими рослинами. Явище А. враховують при вирощуванні с.-г. культур (сівозміни, створення агрофітоценозів). Див. також *Агробіоценоз*.

Літ.: Гродзинский А. М. Аллелопатия в жизни растений и их сообществ. К., 1965; Физиолого-биохимические основы взаимного влияния растений в фитоценозе. М., 1966.

АЛЕЛЮ́ХІН Олексій Васильович (н. 30.III 1920, с. Кесова Гора, тепер Калінінської обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор авіації (1971), двічі Герой Рад. Союзу (серпень, листопад 1943). Член КПРС з 1942. Н. в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1938. В 1948 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе, 1954 — Академію Генштабу. В 1941—45 як командир ескадрильї і заступник командира полку воював на Пд., Пд.-Зх., Сталінградському, 4-му Укр., 3-му і 1-му Білорус. фронтах. Збив 40 літаків особисто і 17 у групових боях. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Портрет с. 134.

АЛЕМА́НИ, аламани — західногерманське плем'я, яке жило між Дунаєм, Майном і верхнім Рейном. Уперше згадуються на поч. 3 ст. В цей період А. вторглися на тер. Римської імперії. В 4—5 ст. просунулися на південь до Сх. Швейцарії. В 496—536 А. частково підкорили *франки*. В 843 територія, яку населяли А., відійшла до Німеччини. В 10 ст. в складі королівства Німеччини утворилося герцогство Алеманія, або Швабія. А. (шваби) становили важливий компонент при формуванні нім. народності.

АЛЕ́ППО — одна з назв сірійського міста *Халеба*.

АЛЕ́ППСЬКИЙ Павло — арабський мандрівник. Див. *Павло Халебський*.

АЛЕРГЕ́НИ — речовини, здатні спричинювати алергічну реакцію. А. може бути *антигеном* або *гаптеном*. Розрізняють екзоалергени, що потрапляють в організм ззовні (через дихальні шляхи, слизову оболонку шлунково-кишкового тракту, а також під час ін'єкцій), ендоалергени, або автоалергени,— нормальні, частіше — денатуровані (зі зміненими природними властивостями) власні тканини. Екзоалергени поділяють на інфекційні (бактерії і продукти їхньої життєдіяльності, віруси та гриби) і неінфекційні: побутові — хатній пил, набивний матеріал; епідермальні — вовна, *епідерміс*, пилкові, хім., лікарські, харч. алергени. Див. також *Алергія*.

Літ.: Адо А. Д. Общая аллергология. М., 1970.

О. М. Сидоренко.

АЛЕРГІ́ЧНІ ХВОРО́БИ, алергози — захворювання, зумовлені виникненням алергічної реакції (див. *Алергія*). Виявляються певним видом запалення в якомусь органі або тканині, що виникає як реакція особливих імунологічних захисних механізмів, властивих спеціальній, т. з. імунокомпетентній, системі, і спрямована на знешкодження *алергенів*.

Локалізація запалення визначає форму А. х. Найчастіше уражуються повітроносні шляхи, шкіра та шлунково-кишковий тракт. При локалізації алергічного процесу у верхніх повітроносних шляхах виникає алергічний нежить, алергічний гайморит, у бронхах — алергічний бронхіт, у дрібних бронхах — *астма бронхіальна*, в легенях — алергічна пневмонія, в шкірі — кропив'янка, набряк Квінке, алергічний дерматит і екзема, в шлунку — алергічний гастрит, у товстих кишках — алергічний коліт, у м'язі серця—алергічний міокардит, у речовині мозку — алергічний енцефаліт, у нирках — алергічний пієліт і нефрит. Перебіг А. х. або гострий скороминущий,

П. О. Алексєєв.

П. П. Алексєєв.

Є. Г. Алексєєва.

Д. О. Алексідзе.

О. В. Алелюхін.

або хронічний циклічний з періодичними загостреннями. Якщо початок виникнення хвороби зумовлений діянням одного алергену, то вже алергізований організм поступово стає чутливим до ін. алергенів; крім того, до захворювання, локалізованого в одному місці, приєднується ураження ін. органів (напр., до алергічного нежитю — бронхіальна астма, а потім і алергічний коліт). Тому важливо розпізнати захворювання на ранній стадії та визначити причини виникнення його. Лікування — гол. чин. десенсибілізуючими (протиалергійними) препаратами.

Літ.: Лернер И. П., Брусиловский Е. С. Аллергические эозинофильные заболевания. К., 1961; Крайп Л. Клиническая иммунология и аллергия. Пер. с англ. М., 1966.

Ю. С. Брусиловський.

АЛЕРГІ́Я (від грец. ἄλλος — інший та ἔργον — дія) — підвищена чутливість або реактивність організму до різних речовин — *алергенів*. Прояви підвищеної чутливості позначають як алергічні реакції. Їх поділяють на реакції негайного та сповільненого типів. Реакції негайного типу виникають через кілька хвилин після діяння специфічного алергену й виявляються з розвитку шкірних пухирів, бронхоспазмі, розладі функцій шлунково-кишкового тракту тощо. До них належать анафілактичний шок, гостра кропив'янка, неінфекційно-алергічна бронхіальна астма, ангіоневротичний набряк та ін. Реакції сповільненого типу розвиваються протягом багатьох годин і навіть діб після контакту з алергеном, виникають при ряді інфекційних захворювань (туберкульозі, бруцельозі, дифтерії та ін.), а також від діяння деяких рослинних, хім. і лікар. алергенів. За детальнішою класифікацією всі алергічні реакції поділяють на анафілактичні, або атопічні (див. *Анафілаксія*); цитотоксичні, або цитолітичні; тканинні ушкодження, спричинені комплексом антиген — антитіло; сповільнені реакції туберкулінового типу. Зазначені типи тканинних ушкоджень можуть спостерігатись одночасно або наставати один за одним. Описані критерії цих реакцій не завжди можна чітко визначити. В механізмі алергічних реакцій розрізняють 3 стадії: імунологічну, патохімічну та патофізіологічну. На імунологічній стадії відбувається взаємодія алергенів з антитілами (негайні реакції) або з сенсибілізованими (див. *Сенсибілізація*) *лімфоцитами* (сповільнені реакції). Внаслідок цього розвивається патохімічна стадія, що характеризується вивільненням біологічно активних речовин. Патофізіологічна стадія виявляється у функціональних порушеннях, які виникають у різних органах і тканинах внаслідок взаємодії *антигену* й *антитіла* чи сенсибілізованих лімфоцитів і вивільнення біологічно активних речовин (свербіж, пухирі, еритема, висип, спазм гладенької мускулатури, порушення гемодинаміки, розвиток різних видів запалення). Антитілам при алергічних реакціях негайного типу — реагінам притаманна специфічність до алергену, тобто здатність зв'язуватися клітинними структурами в організмі, завдяки якій антитіла сенсибілізують їх до відповідного алергену. Реагіни дуже нестійкі, не мають преципітуючих властивостей (див. *Преципітація*), але здатні пасивно сенсибілізувати шкіру здорової людини. При А. сповільненого типу антитіла не утворюються. Реакції негайного типу ослаблюються антигістамінними препаратами; реакції сповільненого типу затримуються кортизоном та ін. кортикостероїдними препаратами. Див. також *Алергічні хвороби, Автоімунні захворювання*.

Літ.: Адо А. Д. Общая аллергология. М., 1970; Clinical aspects of immunology. Oxford, 1963. *К. Ф. Чернушенко.*

АЛЕРГОЛО́ГІЯ (від *алергія* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає *етіологію, патогенез*, клінічні прояви *алергічних хвороб*, реакцій та розробляє методи профілактики й лікування їх; розділ *імунології*. Виділення А. в самостійний розділ було пов'язане з необхідністю вивчення аномалій імунологічних захисних механізмів і великим поширенням пов'язаних з цими аномаліями алергічних захворювань (алергозів). Завданням клінічної А. є вивчення клінічних проявів, причин, механізму розвитку й лікування алергічних захворювань. Експериментальна А. вивчає можливості й способи моделювання на тваринах алергічних захворювань, близьких до тих, на які хворіють люди, закономірності імунологічних, біохім., фізіол. і морфологічних механізмів при формуванні алергічного процесу, а також при спонтанній ліквідації його та при різних способах лікування. Осн. завданнями клінічної та експериментальної А. є вивчення типів алергічних реакцій, автоалергій та поширення різних алергенів (пилкових, хім., бактеріальних тощо) в навколишньому середовищі, а також поширення алергічних захворювань і заходів запобігання їм. А. як наука виникла в межах ряду теоретичних (патологічна фізіологія, мікробіологія, імунологія) та клінічних (терапія, інфекційні хвороби тощо) дисциплін. А. тісно пов'язана з усіма мед. дисциплінами. В 1961 в системі АМН СРСР створено Н.-д. алергологічну лабораторію—всесоюзний центр по керуванню та координації наук. досліджень у галузі А. В ряді міст і республік СРСР працюють алергологічні асоціації. На Україні 1972 засновано т-во алергологів, з 1974 видаються щорічники «Алергія», «Імунологія та алергологія». Діє спеціалізована алергологічна служба, кожне велике місто має алергологічний кабінет, багато великих обл. і міськ. лікарень — алергологічні відділення (в Києві засновано спеціалізовану клініку й ряд відділень алергічних захворювань). Значний вклад у розвиток А. на Україні внесли М. М. Сиротинін, Т. В. Митіна, К. Ф. Чернушенко, І. П. Лернер та інші.

Літ.: Мошковский Ш. Д. Аллергия и иммунитет. М., 1947; Брусиловский Е. С. Аллергия как социальная проблема. В кн.: Вопросы аллергии. Каунас, 1976; Частная аллергология. М., 1976. *Ю. С. Брусиловський.*

АЛЕ́УТИ (самоназва — унанган) — корінне населення Алеутських о-вів (США). Чисельність — близько 5 тис. чол. (1961). Частина А.— 441 чол. (1970, перепис) живе на Командорських о-вах (СРСР), де створено Алеутський р-н. Говорять *алеутською мовою*.

АЛЕ́УТСЬКА МО́ВА, унанганська мова — мова *алеутів*. Належить до ескімосько-алеутських мов. Говорять нею бл. 5 тис. чол. В А. м. розрізняють три діалекти: аткинський, атуанський і уналашкинський. Для граматичної будови характерна суфіксальна *аглютинація*. А. м.— безписемна.

АЛЕ́УТСЬКИЙ ЖО́ЛОБ — глибоководна западина в пн. частині Тихого ок., вздовж пд. підводних схилів Алеутських о-вів. Довж. майже 3000 *км*, глиб. до 7822 *м*. Дно вкрите червоною глиною.

АЛЕ́УТСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — гірський хребет у Пн. Америці, на п-ові Аляска. Довж. 850 *км*, вис. до 3108 *м* (г. Редаут). Є діючі вулкани. На деяких вершинах — вічні сніги. На схилах — лучна й тундрова рослинність.

АЛЕ́УТСЬКІ ОСТРОВИ́ — група островів на Пн. Тихого ок., належать США (штат *Аляска*). Складаються з 110 великих і багатьох малих островів і скель, витягнутих дугою завдовжки 1740 *км* від Аляски до Камчатки. Пл. 37,8 тис. $км^2$. Нас. понад 6 тис. чол. Висота до 2860 *м*. Багато діючих вулканів, часто бувають землетруси. Рослинність лучна, тундрова. Осн. заняття населення — рибальство й мор. звіробійний промисел. А. о. відкрили 1741 російські мореплавці; уряд царської Росії 1867 продав їх США разом з Аляскою.

А́ЛЕШ (Aleš) Міколаш (18.XI 1852, село Міротіце, Пд. Чехія — 10.VII 1913, Прага) — чеський живописець і графік. Послідовник Й. *Манеса*. В 1869—75 учився в празькій АМ. Твори: картина «Зустріч Їржі з Подебрад з Матяшем Корвіном» (1878), картони для розпису фойє Нац. театру в Празі (1880—81). А.— автор численних

М. Алеш. Козаки. Тушш, перо. 1909.

малюнків (циклу «Життя давніх слов'ян», 1891; «Руський богатир», 1912), зокрема, на укр. теми: «Вороний коню, заграй підо мною...» (1904), «Козаки» (1909), картон «Полки Ігореві» (1902).

Літ.: Míčko M. Malíř svého lidu. Praha, 1959.

АЛЕ́ШИН Борис Володимирович (н. 19.X 1901, м. Замостя, ПНР)

— український радянський гістолог-ендокринолог, засл. діяч науки УРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Закінчив Моск. ун-т (1925). З 1938 — зав. відділом Харківського ін-ту ендокринології та хімії гормонів. Праці А. присвячені вивченню нервової регуляції ендокринних функцій, гістофізіологічному дослідженню залоз внутрішньої секреції, патогенезу *тиреотоксикозу*. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1973.

АЛЕ́Я (франц. alée, від aller — іти) — дорога, пішохідна або проїзна, в парку чи саду, обабіч обсаджена деревами, іноді в поєднанні з чагарником. А.— одна з форм садово-паркової архітектури. Типи А. — прямі в регулярних і криволінійні у пейзажних парках і садах. Розрізняють А. дворядні й багаторядні, одноярусні й багатоярусні, аркові (т. з. *перголи*) тощо.

АЛЖІ́Р, Алжірська Народна Демократична Республіка (АНДР) — держава в Пн. Африці. З Пн. омивається Середземним м. В адм. відношенні поділяється на 31 вілает.

Державний лад. А.— республіка. Діючу конституцію прийнято 1976. Законодавча влада належить Національним нар. зборам, обираним населенням строком на 5 років. Глава д-ви — президент (обирається строком на 6 років), очолює уряд — Раду міністрів і призначає членів уряду. *В. Н. Денисов.*

Природа. На Пн. А.— гори *Атла́с* (вис. до 2336 *м*). У серед. та пд. частинах — кам'янисті плато та погорбовані піщані масиви (ерги) пустелі *Сахари*. На Пд. Сх.— вулканічне нагір'я Ахаггар з найвищою вершиною А.— г. Тахат, 3003 *м*. Надра А. багаті на нафту й газ, залізні, свинцеві й цинкові руди, ртуть, фосфати. Клімат тропічний, дуже посушливий, на узбережжі — середземноморський. Пересічна т-ра січня на узбережжі +12°, у внутр. районах +5°, липня +25, +30° Опадів 50—400 *мм*, у горах — 800—1200 *мм* на рік. Постійних річок мало, поширені тимчасові водотоки — *ваді*. Переважають коричневі грунти, солончаки. Рослинність узбережжя субтропічна, в ін. районах — пустельна. На схилах гір — дубові й соснові ліси

Населення. Осн. населення — *алжірці* (98%, 1975), які склалися в результаті змішання арабів та *берберів* (рифів, кабілів, туарегів та ін.). Живуть також французи, іспанці, італійці. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота населення — бл. 7 чол. на 1 $км^2$ (1975). 52% населення живе в містах (1974). Найбільші міста: *Алжір, Оран, Аннаба.*

Історія. Тер. сучас. А. за первісно-общинного ладу населяли давньолівійські племена. В 12 ст. до н. е. тут виникли фінікійські колонії. Протягом 3 ст. до н. е. давньолівійські племена об'єдналися в племінні союзи, які 202 до н. е. утворили д-ву *Нумідію*. В 46 до н. е. ці землі підкорив Старод. Рим, у 5 ст. їх захопили *вандали*, в 6 ст.— Візантія, в 7 ст.— *араби*. За часів араб. *Халіфату* тут поширилися араб. мова й культура, а також *іслам*. З 16 ст. А. став провінцією *Османської імперії*. З 1711 — незалежна д-ва. З 1830 почалося франц. завоювання А., що тривало кілька десятиліть. Народ А. чинив запеклий опір колонізаторам. Найбільше повстання очолив *Абд аль-Кадір*. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в А. посилився нац.-визвольний рух (сел. виступи 1919, повстання 1945, створення антиколоніальних політичних організацій). У 1954 почалася *національно-демократична революція в Алжірі*.

В 1962 проголошено Алжірську Народну Демократичну Республіку. Того самого року встановлено дипломатичні відносини між А. і СРСР. З 1962 А.— член ООН. В А. здійснені важливі соціально-екон. перетворення: експропріація іноз. зем. власності, націоналізація більшості торговельних підприємств, осн. видів транспорту, гірничої, нафтохім. і газової пром-сті, передача банків у руки д-ви, реформи в галузі фінансів і с. г., заходи по індустріалізації. В червні 1976 прийнято Національну хартію, що визначила новий етап прогресивного розвитку А. В лютому 1977 відбулися вибори до Національних народних зборів, у яких відповідно до конституції більшість депутатських місць дістали робітники і селяни. Уряд А. вживає заходів щодо зміцнення нац. економіки, підготовки алжірських кадрів. А. проводить антиімперіалістичну і антиколоніалістську зовн. політику, що грунтується на принципах позитивного нейтралітету й неприєднання. Широко розвинулися зв'язки А. з соціалістичними країнами. Зокрема, між А. і СРСР підписано ряд угод (1963, 1969, 1972 і 1974) про екон., наук.-тех., торг. співробітництво. А. — член *Ліги арабських держав* і *Організації африканської єдності*.

М. М. Фролкін.

Політичні партії, профспілки. *Фронт національного визволення* Алжіру, засн. 1954. Правляча і єдина в країні партія. Загальна спілка алжірських трудящих, засн. 1956.

Господарство. А.— аграрна країна з відносно розвинутою пром-стю, переважно гірничодобувною. Держ. сектор охоплює (1975) понад 90% пром. підприємств, понад 70% всіх зайнятих робітників, в ньому виробляється 85% валового внутр. продукту. Ряд нар.-госп. об'єктів споруджено за участю соціалістичних країн, гол. чин. СРСР. У с. г. зайнято понад 50% самодіяльного населення. Гол. галузь — землеробство. Збір (тис. *т*, 1975): пшениці — 652, ячменю — 307, цитрусових — 540, ранніх овочів — 890. Вирощують виноград, оливки, фініки. Поголів'я (тис., 1975): великої рогатої худоби — 830, овець і кіз — 10 300. Розвинуте рибальство; заготівля кори коркового дуба, збір трави альфи, що йде на виготовлення найкращих сортів паперу (бл. 100 тис. *т* трави на рік — 1-е місце в світі).

У пром-сті провідне місце посідає видобування та переробка нафти й газу (1975 видобуток становив відповідно 45,4 млн. *т* і 7,2 млрд. $м^3$). Понад 85% видобутку і весь експорт нафти контролює держ. компанія «Сонатрак». Видобувають також заліз. та свинцево-цинкові руди, в невеликій кількості — кам. вугілля, мідну руду. В 1975 вироблено 3,2 млрд. *квт·год* електричної енергії. Розвинуті харчова, особливо винобродна (1975 — 4,5 млн. *гкл*), тютюнова, консервна пром-сть, виробн. оливкової олії. Підприємства текст., металообробної, хім. пром-сті. Осн. пром. центри: Алжір, Оран, Аннаба, Константіна.

Залізниць — понад 4 тис. *км*, автошляхів — 37 тис. *км*, нафтопроводів — бл. 3,5 тис. *км*, газопроводів — 2,4 тис. *км*. Гол. морські порти: Алжір, Оран, Аннаба, Арзев, Беджаїя. Аеропорти міжнар. значення: Дар-ель-Бейда (поблизу м. Алжіра), Ла-Сенія (Оран). У 1975 бл. 90% експорту припадало на сирову нафту; вивозять також газ, вино, тютюн. В імпорті переважає пром. устаткування, машини, напівфабрикати, продовольчі товари. Осн. зовнішньоторг. партнери серед капіталістичних країн: Франція, ФРН, Італія, США та Великобританія.

Грош. одиниця — алжірський динар. За курсом Держбанку СРСР, 100 динарів = 17,80 крб. (серпень 1977). *О. О. Рогожин.*

Медичне обслуговування. В 1972 в А. було 39 тис. лікарняних ліжок (2,6 ліжка на 1 тис. ж.). У 1969 працювали 1,7 тис. лікарів (1 лікар на 7,9 тис. ж.). Мед. обслуговування населення безплатне. Лікарів готують спец. ф-ти ун-ту в м. Алжірі та його філіали. СРСР подає велику допомогу А. у боротьбі з захворюваннями і в підготовці мед. кадрів. Курорти: Біскра, Хамман-Бу-Ханіфія.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В А. оголошено обов'язкову 9-річну освіту дітей віком від 6 до 15 років. У 1974 в поч. школах налічувалось 2,8 млн. учнів, у серед. школах (ліцеях, загальноосв., тех. колежах та нормальних школах) — 420 тис., у вузах — понад 30 тис. студентів. Найбільші вузи — ун-ти в Алжірі (засн. 1879), Константіні та Орані, Нац. політех. школа. З допомогою СРСР створено ін-т і технікум, де готують спеціалістів гірничорудної пром-сті та ін. галузей важкої індустрії (Аннаба), ін-т і технікум нафти й газу (Бу-Мердас) та ін. Ряд н.-д. ін-тів, що працюють в галузі ядерної фізики, електроніки, океанографії, проблем біології, медицини, с. г. Найбільші б-ки — Нац. та ун-ту в м. Алжірі. Музеї: Нац. музей А., античності, етнографічний, Музей революції 1954—62 в м. Алжірі.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в А. виходили 4 щоденні газети та 14 ін. періодичних видань (франц. і араб. мовами) заг. тиражем 588 тис. примірників. Найзначніші газети — «Ель-Муджахід» («Борець», з 1965), «Аш-Шааб» («Народ», з 1970), журнали — «Ель-Муджахід» (з 1962) та «Революсьйон афрікен» («Африканська революція», з 1963). Урядове ін-

Герб Алжіру.

АЛЖІР

Площа — 2382 тис. $км^2$

Населення — 15,8 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Алжір

ВИДОБУТОК НАФТИ

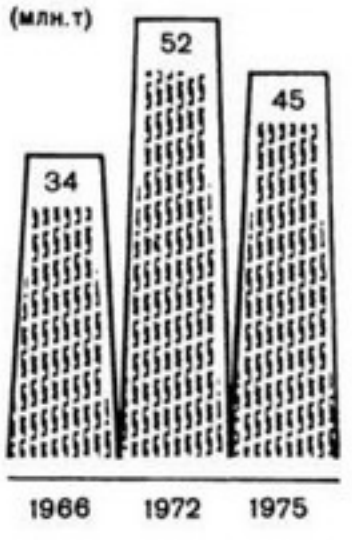

Алича:
1 — квітки;
2 — гілка з плодами.

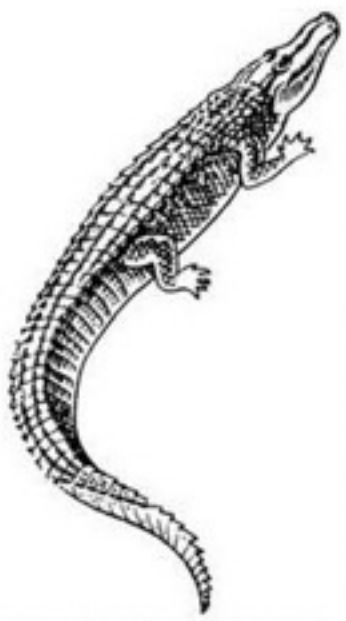

Алігатор міссісіпський.

формаційне агентство — Альжері пресс-сервіс, засн. 1961. Державна радіомовна і телевізійна компанія «Радіотелевізьйон альжер'єн», діє з 1962. Радіомовлення ведеться франц., араб. і кабільською мовами, діють 24 радіостанції. Телебачення — з 1956.

Література А. розвивається араб., кабільською і франц. мовами. Л-ра арабською і кабільською мовами зародилася в 16 — 18 ст. Найвідоміші письменники 19 ст.: Абд аль-Кадір, Сі Моханд, Мухаммед Бен-Шенеб, Абд аль-Халім Бен-Смайя. В 20 ст. розгорнули діяльність просвітителі Абу аль-Якдан, Башір Брахімі, Мулуд аль-Хафіді та ін. Гостре соціальне спрямування властиве сучас. л-рі А. Найвизначніші твори 40—50-х рр.: роман «Дівчина з Мекки» (1947) Ахмеда Ріда Хуху, драми Мустафи аль-Ашрафа і Абдаллаха Наклі. Л-ра французькою мовою почала розвиватися в 20-х рр. 20 ст. У 30-х рр. виступив поет Ж.-Е.-М. *Амруш*. Після 2-ї світової війни важливі соціальні теми порушують Маргеріт Таос (повість «Чорний гіацинт», 1947), Мухаммед Діб (трилогія «Алжір», 1952—57), Мулуд Ферауи (дилогія «Земля і кров», 1953, «Тяжкий шлях», 1957), Мулуд Маммері (романи «Забутий горб», 1952; «Коли спить справедливість», 1955), Ясін Катеб (роман «Неджма», 1956; драм. тетралогія «Кільце репресій», 1955—59), А. *Аллег*. Нову сторінку в л-рі А. відкрило завоювання незалежності 1962. Широко відтворюють події минулої нац.-визвольної боротьби поети Нордін Тідафі, Жан Сенак, Анрі Креа, прозаїки М. Діб, М. Бурбун та ін.
Укр. мовою перекладено деякі твори алжірських письменників, які пишуть франц. мовою: новели Мулуда Ашура, Мурада Єллеса, Тагара Джаута, Мухаммеда Шаїба, вірші Ж. Амруша, Ж. Сенака, М. Діба, А. Креа.

Архітектура. На тер. А. збереглися залишки міст фінікійських, рим. і візант. часів (Гіппон, Картенна, Тімгад) з руїнами храмів, театрів, терм (громадських лазень), *базилік*, фортець. Від середньовіччя в містах залишилися фортечні мури, мечеті, медресе, палати (комплекс у Кала-Бені-Хаммаде, 11 ст.). В Алжірі та Константіні збереглися пам'ятки архітектури 16—18 ст. (палаци, вілли турецьких намісників).
З 30-х рр. 20 ст. в Алжірі, Орані, Аннабі та ін. містах споруджувалися багатоповерхові житл. і адм. будинки, особняки (франц. арх. П.-А. Емері, В. Зерфюс та ін.). Після 1962 помітна увага приділяється житл. та шкільному будівництву, зводяться громад. споруди.

Образотворче мистецтво. На тер. А. з часів *неоліту* збереглися наскельні зображення тварин, людей, сцен полювання тощо, з періоду рим. панування — мозаїки. Будівлі середніх віків (мечеті 12—13 ст.) оздоблювалися різьбленням на стуку (алебастрова штукатурка) та глазурованими плитками. Сучас. образотворче мистецтво А. розвивалося під впливом франц. художників. Серед алж. митців відомі брати Мухаммед і Омар Расіми, Темам Ранем, Х. Бенанбур, М. Бузід, М. Аддан. Здавна розвинуте декоративно-ужиткове мистецтво (карбування, ткацтво, кераміка, ювелірні вироби).

Музика, театр, кіно. В А. поширена музика, в якій чергуються пісенні (соліст, унісонний хор) та інструментальні номери (нуба-сюїта). Муз. інструменти — ребаб (смичковий), уд (лютня), канун (рід цитри), госба (флейта), тбел, деф (ударні). В 20 ст. виник жанр легкої музики — аль-джад (виконавець і композитор Хадж Мухаммед аль-Анка). Піднесення нац. муз. культури почалося після завоювання А. незалежності. В м. Алжірі — нац. ін-т музики. Перша театр. трупа, що ставила спектаклі араб. мовою, заснована у 20-х рр. 20 ст. драматургом і режисером Р. Ксентіні (написав і поставив п'єси «Бу-Борма», «Зед-Алех», які викривали колоніальний режим). Його наступник Б. Махіддін п'єсами «Зрадники», «Плем'я тих, що підтакують» стверджував визвольні ідеї. Трупа ставила п'єси А. Наклі, Софокла, Ж.-Б. Мольєра, Г. Ібсена. В 1962 трупу реорганізовано в Алжірський нац. театр (худож. керівник театру—актор і режисер М. Катеб).
Нац. кінематографія в А. виникла 1954—62. Нац. центр кінематографії створено 1964. Фільми: «Битва за місто Алжір» (1966), «Вітер з Оресу» (1966), «Хроніка полум'яних літ» (1974). Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Аршаруни Н. А. Основные социально-экономические проблемы стран Северной Африки. Алжир, Тунис, Ливия. М., 1976.

АЛЖІР — столиця Алжірської Народної Демократичної Республіки. Адм. центр вілаєту Алжір. Порт на Середземному м. Вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 1,5 млн. ж. (1975, з передмістями).

А. засн. в 10 ст. До поч. 16 ст. входив послідовно до складу держав *Фатимідів, Альморавідів, Альмохадів*, Зайянідів. У 16 ст.— столиця д-ви, що існувала на Пн. Африки. З 1830 — адм. центр франц. колонії Алжір. Під час 2-ї світової війни А. був штаб-квартирою Франц. к-ту нац. визволення (засн. 1943) і союзного командування на Середземному м. З 1962 — столиця Алжірської Нар. Демократичної Республіки.
А.—головний пром. і культ. центр країни. Підприємства металообр. і маш.-буд. (зокрема автоскладання, с.-г. машинобудування), нафтопереробної та хім. (виробн. добрив, сірчаної к-ти, соди) пром-сті. Розвинуті також целюлозно-паперова і текст. галузі. Харч. пром-сть (виноробна, консервна, борошномельна та ін.). Цементні з-ди. ТЕЦ. Кустарне виробн. килимів. Вилов риби, добування коралів, губок. Ун-т, інші вузи, ряд н.-д. установ. Нац. б-ка. Музеї (образотворчих мистецтв, античного мистецтва, етнографічний та ін.).

В А.— численні архіт. пам'ятки: Велика мечеть (1096) з мінаретом (1323), мечеть-усипальня Сіді Абдаррахман (1611), мечеть Джамі аль-Джедід (або мечеть Рибалок, 1660) та ін. Серед споруд 20 ст.— Будинок уряду (1930, архітектори Ж. Гешен, брати О. і Г. Перре), 22-поверховий будинок «Аеро абіта» (50-і рр., архітектори П. Бурльє, Л. Мікель та ін.). Після 1962 в А. будуються нові житл. квартали.

АЛЖІРЦІ — нація, основне населення *Алжіру*. Чисельність — 14 млн. чол. (1975). Говорять алжірським діалектом *арабської мови*. За релігією — мусульмани-суніти. Внаслідок соціально-екон. перетворень в Алжірі (з серед. 20 ст.) А. консолідувалися в націю, яка склалася з *арабів* і *берберів*.

АЛЙМОВ Олександр Миколайович (н. 30.IX 1923, Донецьк) — український рад. економіст, акад. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. Закінчив Всесоюзний заочний фін. ін-т (1952). З 1964 — керівник Донец. відділення економіко-пром. досліджень Ін-ту економіки АН УРСР, з 1969 — директор Ін-ту економіки пром-сті АН УРСР, з 1972 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР. Праці з питань економіки пром-сті, зокрема вугільної, вдосконалення управління пром. підприємствами тощо. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

Тв.: Воспроизводство и использование производственных фондов в угольной промышленности. К., 1972 [у співавт.]; Научные основы создания автоматизированных систем управления производством. К., 1974 [у співавт.].

Алжір. У центрі міста.

АЗІЯ. ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА

АЛЖІР

Середземне море
Атлантичний океан
Марокко
Алжір
Мавританія
Нігер
Західний Ерг
Східний Ерг
Великий Західний Ерг
Великий Східний Ерг
плато Тінезруфт
плато Тадемаїт
Тассілін-Аджер
Ахаггар
Тібести
Рабат
Касабланка
Фес
Мекнес
Танжер
Гібралтар (Брит.)
Оран
Мостаганем
Алжір
Беджая
Скікда
Аннаба
Туніс
Константина
Сетіф
Батна
Хеншела
Тебесса
Бискра
Джельфа
Тіндуф
Адрар
Тімімун
Тугурт
Гардая
Хассі-Месауд
Ель-Голеа
Ель-Голея
Ель-Хаджира
Ель-Уед
Ель-Оуед
Тіарет
Сіді-Бель-Аббес
Маскара
Мостаганем
Орлеанський хребет
Ель-Ашем
Ель-Аріш
Ель-Кантара
Ель-Кантара
Ель-Кантара

АЛИЧА́, слива розлога (Prunus divaricata) — плодове дерево або кущ родини *розових*. Плоди (м'ясисто-соковиті кістянки) кулясті, жовті, оранжеві, кислі або солодкі, містять цукри, яблучну й лимонну кислоти, вітамін С, провітамін А, пектинові речовини тощо. Споживають їх свіжими й сушеними, виготовляють варення, компоти, повидло, соки тощо. Дико росте на Кавказі, на Україні, в Малій і Пд.-Зх. Азії, на Балканах. Світлолюбна, невибаглива до грунту, тепла й вологи. А. впроваджено в культуру. Врожайність 8—10 *кг*, іноді 30—40 *кг* плодів з дерева. В Криму виведено ряд великоплідних аличево-сливових гібридів (Сунична, Десертна тощо). А. цінна також для залісення кам'янистих місць, закріплення схилів і як декоративна рослина. Садову форму використовують для озеленення населених пунктів.

АЛІБЕ́Й — солоне озеро на узбережжі Чорного м., в Одеській області УРСР. Довж. 10 *км*, шир. 3—10 *км*, пл. 72 *км*². Від моря відокремлений вузькою піщаною косою.

А́ЛІБІ (лат. alibi — десь в іншому місці) у праві — перебування обвинуваченого (підозрюваного) в момент вчинення злочину в іншому місці; є *доказом* його фізичної непричетності до злочину. А.— один із засобів захисту особи, притягнутої до кримінальної відповідальності. Наявність А. перевіряється за допомогою показань свідків, письмових документів та ін. фактів у їхній сукупності. Доведення А. виключає обвинувачення у вчиненні даного злочину, але не усуває його в разі співучасті в ролі організатора, підмовника або пособника злочину.

П. С. Матишевський.

АЛІГА́ТОР (Alligator) — рід *крокодилів*. Об'єднує 2 види. А. міссісіпський (A. mississippiensis) довж. до 6 *м*, поширений у пд.-сх. частині США. Живиться переважно рибою. Був об'єктом інтенсивного промислу (заради шкіри, м'яса). Внаслідок цього чисельність його дуже зменшилася. На півдні США створено ферми для розведення А. в пром. цілях. А. китайський (A. sinensis) до 2 *м* завдовжки, водиться в понизі р. Янцзицзяну. *В. І. Таращук.*

АЛІГЕ́Р Маргарита Йосипівна [н. 24.IX (7.X) 1915, Одеса] — російська рад. поетеса. Член КПРС з 1942. Друкується з 1933. Працює в різних поетичних жанрах. Збірки віршів — «Ленінські гори» (1953), «Людині в дорозі» (1954), «Кілька кроків» (1964); поеми — «Зоя» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Твоя перемога» (1945), «Красива Меча» (1951); п'єси — «Казка про правду» (1945), дорожні нариси («Повернення до Чілі», 1966). Перекладає твори укр., азерб., узб. та зарубіжних поетів. Переклала драму Лесі Українки «Камінний господар». Нагороджена орденом Дружби народів та ін. орденами.

Тв.: Стихи и проза, т. 1—2. М., 1975; Укр. перекл.— Зоя. К., 1949.

І. Т. Крук.

АЛІЄ́В Гейдар Алі Рза-огли [н. 10.V 1923, м. Нахічевань, тепер Нахічеванської АРСР] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї робітника. В 1957 закінчив істор. факультет Азерб. держ. ун-ту. З 1941 працював в органах внутр. справ і державної безпеки Нахіч. АРСР, з 1950 — Аз. РСР. У 1964—67 — заст. голови, 1967—69 — голова К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів Аз. РСР. З липня 1969 — перший секретар ЦК КП Азербайджану. Член ЦК КПРС з 1971. З березня 1976 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 8—9-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки та медалями.

АЛІЄ́В Мірза Ага-огли (1883, с. Говсан, тепер смт Орджонікідзев. р-ну м. Баку — 25.X 1954, Баку) — азербайджанський рад. актор, народний арт. СРСР (з 1949). Член КПРС з 1943. Один з організаторів азерб. рад. театру. З 1920 працював у театрі ім. М. Азізбекова (Баку). Ролі: Гаджі Кара («Гаджі Кара» Ахундова), Оддамді («Наречена вогню» Джабарли), Наджаф-бек («Ранок Сходу» Мемедханли), Керемов («Весілля» Рахмана), Осип («Ревізор» Гоголя). Нагороджений 2 орденами. Держ. премія СРСР, 1943, 1948. Портрет с. 139.

АЛІЗАРИ́Н (1,2-діоксіантрахінон) $C_{14}H_8O_4$ — один з найвідоміших органічних *барвників* (мал.). Оранжево-червоні кристали, $t_{пл}$ 289° С, малорозчинні у воді. Добували з кореня марени. Синтез А. (1869) був першим синтезом природного барвника. З кінця 19 ст. синтетичний А. повністю витіснив природний. В пром-сті А. одержують з *антрахінону*. А. утворює з деякими металами забарвлені нерозчинні сполуки — алізаринові лаки. Барвники групи А. належать до *протравних барвників*.

І. П. Федорова.

АЛІКА́НТЕ — місто на Пд. Сх. Іспанії, в області Валенсія, адм. центр провінції Аліканте. Порт на березі Середземного м. Залізничний вузол. 184,7 тис. ж. (1970). Підприємства хім., алюмінієвої, металообр., текст. та харч. (зокрема винобробної) пром-сті. Курорт.

АЛІМА́РІН Іван Павлович [н. 29.VIII (11.IX) 1903, Москва] — російський рад. хімік-аналітик, акад. АН СРСР (з 1966). Починаючи з 1949 працює в Інституті геохімії й аналітичної хімії ім. В. І. Вернадського АН СРСР, одночасно з 1953 — у Моск. ун-ті. Осн. наукові дослідження присвячені розробці теоретичних основ поділу і визначення рідкісних елементів та аналізу високочистих речовин з застосуванням органічних реагентів. Уперше (1955) в СРСР розвинув і застосував метод нейтронно-активаційного аналізу напівпровідникових і чистих речовин. Розробив методи мікро- та ультрамікрохімічного аналізу мінералів і металевих сплавів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Портрет с. 139.

АЛІМДЖА́Н Хамід (12.XII 1909, м. Джизак — 3.VII 1944) — узбецький рад. письменник, чл.-кор. АН Узб. РСР (з 1943). Член КПРС з 1942. Автор зб. віршів «Весна» (1926), поем «Айгуль і Бахтіяр», «Зайнаб і Аман» (обидві — 1938), «Щастя» (1940) та ін. У поемі «Сльози Роксани» (1944), вірші «Другові зі Сходу, що йде на Захід», відображена дружба укр. і узб. народів. Літ. огляди про творчість А. Навої, Т. Шевченка, Джамбула та ін. Перекладав твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Горького.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Зі Сходу на Захід. К., 1947; Рос. перекл.— Избранные произведения. Ташкент, 1971.

АЛІМЕНТА́РНА АНЕМІ́Я МОЛОДНЯКА́ — хвороба с.-г. тварин, що характеризується розладом функцій кровотворних органів. Хворіє молодняк тварин. А. а. м. виникає внаслідок недостатнього надходження в організм тварини мікроелементів (заліза) й амінокислот тощо, що призводить до зменшення кількості гемоглобіну еритроцитів, кисневого голодування організму. У хворих тварин бліднуть слизові оболонки, частішає дихання, порушується апетит; вони швидко худнуть і відстають у рості. Заходи боротьби і профілактика. Хворих лікують препаратами заліза, підгодовують білковими кормами, концентратами мікроелементів. Поліпшують годівлю та умови утримання.

АЛІМЕ́НТИ (лат. alimentum — харчі, утримання) — матеріальне забезпечення, що його у встановлених законом випадках одна особа зобов'язана надавати іншій, непрацездатній особі, яка потребує матеріальної допомоги, в силу *шлюбу*, родинності, усиновлення (удочеріння) та прийняття дітей на виховання. *Неповнолітніх* і непрацездатних повнолітніх дітей, які потребують матеріальної допомоги, насамперед зобов'язані утримувати батьки. Якщо неповнолітні діти не мають батьків, обов'язок по утриманню їх може бути покладений на ін. членів сім'ї чи родичів. В разі відмови від добровільної виплати А. стягуються в суд. порядку. А. на утримання однієї дитини закон встановлює в розмірі чверті, на двох дітей — третини, на трьох і більше дітей — половини заробітку (доходу) батьків. Розмір цих часток може бути зменшений судом, якщо внаслідок стягнення А. у таких розмірах ін. неповнолітні діти цього батька будуть менш забезпечені матеріально; якщо платник А.— інвалід 1-ї або 2-ї групи; якщо неповнолітній працює і має достатній заробіток. Суд може зменшити розмір А. або звільнити батьків від сплати їх, якщо діти перебувають на повному утриманні д-ви або громад. орг-цій. А. утримують з усіх видів заробітку і додаткової винагороди, на які нараховують страхові внески, як за місцем осн. роботи, так і роботи за сумісництвом, а також з пенсій, стипендій, з допомоги за лікарняними листками. Розмір А. на утримання не-

О. М. Алимов.

М. Й. Алігер.

Г. А. Алієв.

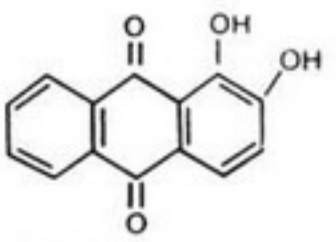

Алізарин.

повнолітніх дітей, що їх стягують з ін. членів сім'ї та родичів, визначається в твердій грош. сумі. А. на утримання неповнолітніх дітей виплачуються до досягнення ними 18 років. Злісне ухиляння від сплати А. на дітей карається позбавленням волі або виправними роботами на строк до одного року (ст. 114 КК УРСР). Утримання тих непрацездатних повнолітніх осіб, які потребують матеріальної допомоги, може бути покладене на одного з подружжя, на повнолітніх дітей, а коли немає таких — на онуків, пасинків і падчерок, а також на осіб, яких ці непрацездатні колись виховували і подавали їм систематичну матеріальну допомогу протягом 5 років. Суд може звільнити одного з подружжя від сплати А. або обмежити цей обов'язок строком, якщо перебування подружжя в шлюбних відносинах було нетривалим; коли той з подружжя, який потребує матеріальної допомоги, негідно поводив себе у шлюбних відносинах; якщо його непрацездатність стала наслідком зловживання спиртними напоями, наркотиками чи вчинення ним злочину. Діти можуть бути звільнені від сплати А., якщо батьки ухилялись від виконання батьківських обов'язків, в разі неналежного ставлення вітчима чи мачухи до них або якщо останні виховували їх протягом нетривалого часу

А. передбачено законодавством соціалістичних країн і багатьох бурж. держав

Літ.: Основы законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье. В кн.: Основы законодательства Союза ССР и союзных республик. М., 1971; Колекс про шлюб та сім'ю Української РСР. К., 1973.

О. Г. Павшукова.

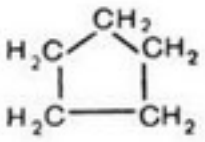

Циклопентан

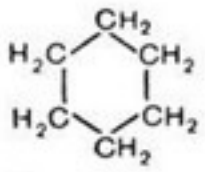

Циклогексан

Аліциклічні сполуки.

АЛІ́МПІЙ, Аліпій, Олімпій (р. н. невід.— п. 17.VIII 1114) — давньоруський живописець та ювелір. З 1084 вчився у константинопольських майстрів, які оздоблювали Успенський собор Києво-Печерського монастиря; разом з ними виконував мозаїчні роботи (про це згадується в Печерському патерику 13—14 століть). А. написав ікони для домової церкви невідомої особи, ікону Богоматері, яку Володимир Мономах привіз до Ростова, та ін. твори.

АЛІ́ҐУМ — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Те саме, що й *бурачок*

АЛІТЕРА́ЦІЯ (від лат. ad — до і littera — літера) — стилістичний прийом, який полягає в повторенні однорідних приголосних з метою підсилення звукової та інтонаційної виразності поетичної мови. Напр.: «Вітер волі віяв-повівав» (М. Рильський).

АЛІТУВА́ННЯ (нім. alitieren — алітувати, від Al — алюміній) — дифузійне насичення поверхні металевих виробів *алюмінієм*; вид *алюмінування*. А. захищає від *окислення* вироби, що їх експлуатують при т-рі до 1100° С, а також напівфабрикати виробів під час *термічної обробки, штампування* або *прокатки*. А. підвищує *жаростійкість*, стійкість проти спрацювання (при т-рі 600—800° С) та *корозійну стійкість* в азотовмісному середовищі. Алітування проводять у порошкоподібних сумішах (напр., 50% Al, 49% Al_2O_3, 1% NH_4Cl), здійснюють *металізацією*, нанесенням алюмінієвої фарби, в розплаві алюмінію або його сплавів (з залізом, нікелем, магнієм, кремнієм) тощо. Використовують А. при виготовленні лопаток і сопел турбін, клапанів автомоб. двигунів, труб пароперегрівників та ін.

АЛІФАТИ́ЧНІ СПОЛУ́КИ (від грец. ἄλειφαρ — жир) — те саме, що й *ациклічні сполуки*.

АЛІХА́НОВ Абрам Ісакович [20.II (4.III) 1904, Тифліс — 8.XII 1970, Москва] — рад. фізик, спеціаліст у галузі ядерної фізики і космічного випромінювання, акад. АН СРСР (з 1943) і АН Вірменської РСР (з 1943), Герой Соціалістичної Праці (1954). В 1957—68 — директор Ін-ту теоретичної та експериментальної фізики АН СРСР.

Праці А. присвячені рентгеноструктурному аналізові, фізиці рентгенівського проміння, радіоактивності, прискорювальній техніці тощо. В 1934 разом з А. І. Аліханьяном і М. С. Козодаєвим відкрив внутр. конверсію γ-променів з випромінюванням електрон-позитронних пар. Під керівництвом А. побудовано перші рад. *ядерний реактор* (1949) і протонний *синхротрон* на 7 *Гев*, почато будівництво Серпуховського прискорювача на 70 *Гев*. А. створив школу фізиків-ядерників. Нагороджений 2 орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1953.

АЛІЦИКЛІ́ЧНІ СПОЛУ́КИ — органічні сполуки, молекули яких містять замкнені кільця з атомів вуглецю, що є частково або повністю насиченими. А. с. не мають ароматичного характеру і разом з ароматичними сполуками становлять розділ ізоциклічних, або карбоциклічних сполук. А. с. класифікують за кількістю атомів у кільці, за кількістю кілець, наявністю або відсутністю кратних зв'язків. В А. с. розрізняють *ізомерію* циклів, ізомерію бічних ланцюгів та розташування їх у циклах, стереоізомерію. А. с.— важливі моделі для розвитку *конформаційного аналізу*. Найбільшою хім. стійкістю відзначаються 5- та 6-членні цикли (циклопентан, циклогексан). Містяться у нафті, ефірних оліях, *стеринах, стероїдах*, антибіотиках тощо. Застосовують, зокрема, як паливо, в т. ч. ракетне, *інсектициди*, лікувальні препарати, напівпродукти у виробн. синтетичних волокон.

О. В. Богатський.

АЛІ́Ш Абдулла (справж. прізв., ім'я та по батькові — Алішев Абдулла Барійович; 15.IX 1908, с. Куюки тепер Лаїшевського р-ну Татарської АРСР — 25.VIII 1944) — татарський радянський письменник. Писав переважно для дітей. Автор повісті «Біля Світлого озера» (1933), збірки оповідань «Хвилі» (1934), «Клятва» (1935), збірки віршів «Удвох з Ільгізом», «Мій брат» (обидві — 1940). Учасник Великої Вітчизн. війни. У жовтні 1941 потрапив у полон. Перебував у концтаборі. До останніх днів писав патріотичні вірші («Вітчизна», «Зустріч»). Страчений фашистами.

АЛІШАХБА́НА (Alisjahbana) Сутан Такдір (н. 11.II 1908, Наталь) — індонезійський письменник і філолог. Романи «Серед безперервного нещастя» (1929), «Невгасимий світильник» (1932), «Розгорнуті вітрила» (1936; про боротьбу за емансипацію індонез. жінки), «Дівчинка в розбійницькому гнізді» (1940), зб. віршів «Розірвані хмари» (1936). Автор книг «Мова Індонезії» (1933), «Нова граматика індонезійської мови» (т. 1—2, 1949—50).

АЛІЯ́ГА — річка в Одеській обл. УРСР. Довж. 65 *км*, пл. бас. 467 *км²*. Впадає в оз. Китай. Маловодна, часто пересихає.

АЛКАЛІ́Я — річка в Одеській обл. УРСР. Довж. 67 *км*, пл. бас. 653 *км²*. Впадає в оз. Бурнас. Маловодна, часто пересихає.

АЛКАЛО́ЇДИ (від араб. аль калі луг і грец. εἶδος — вигляд) — органічні азотовмісні речовини переважно рослинного походження, що мають основний характер і здебільшого гетероциклічну будову (див. *Гетероциклічні сполуки*). За гетероциклом, що міститься в А., їх поділяють на похідні хіноліну, ізохіноліну, індолу, піридину, піперидину, імідазолу, пурину тощо. Сполуки, будову яких остаточно не з'ясовано, класифікують за систематичним принципом — відносять до однієї рослини або ряду споріднених рослин (напр., А. ріжків). Більшість А.— білі або безбарвні кристалічні речовини, добре розчинні в органічних розчинниках і погано — у воді. Значно краще у воді розчиняються їхні солі. А. мають виявлену біол. активність. Багато з них — сильні отрути (напр., *кураре*), проте в малих дозах А. виявляють цінні лік. властивості. Тому їх широко застосовують у мед. практиці, використовуючи у вигляді екстрактів або препаратів чистих А. Нерідко для посилення діяння А. або усунення побічних ефектів молекулу А. модифікують і одержують напівсинтетичні або синтетичні речовини. Застосовують А. для збудження центральної нервової системи (*кофеїн, стрихнін*), блювотного центру (апоморфін), пригнічення окремих центрів головного й спинного мозку (*морфін, кодеїн*), збудження й пригнічення симпатичного відділу нервової системи (*ефедрин*, ерготоксин), збудження й пригнічення парасимпатичного відділу вегетативної нервової системи (пілокарпін, *атропін*). А. курарин, який розслаблює мускулатуру, використовують у хірургії для переведення хворого на кероване дихання; хінін — для лікування серцевих аритмій і малярії; вінбластин, вінкристин — для лікування хворих на злоякісні пухлини. Нікотин та анабазин давно застосовують у с. г. як *інсектициди*.

Літ.: Юнусов С. Ю. Алкалоиды. Ташкент, 1974; Тринус Ф. П. Фармакотерапевтический справочник. К., 1976; Генри Т. А. Химия растительных алкалоидов. Пер. с англ. М., 1956.

Ф. П. Тринус.

АЛКАМЕ́Н (Ἀλκαμένης) — давньогрецький скульптор 2-ї пол. 5 ст. до н. е. Працював в Афінах, учень *Фідія*. Відомий твір А. «Прокна та Ітіс». Йому приписують також твори «Арес» («Арес Боргезе»), «Афродіта в садах» (обидва відомі в копіях). А. продовжував традиції Фідія, але його творам властиві витонченіший ліризм та інтимніше трактування образів. Майстерно передавав складки одягу, що облягають стрункі форми людського тіла.

АЛКА́НИ — див. *Насичені вуглеводні*.

АЛКЕ́НИ — див. *Ненасичені вуглеводні*.

АЛКІВІА́Д (Ἀλκιβιάδης; бл. 450, Афіни — 404 до н.е.) — політичний і військ. діяч Стародавніх Афін. Родич *Перікла*, учень *Сократа*. Відзначався частою зміною політ. орієнтації. Під час *Пелопоннеської війни* (431—404 до н. е.) не раз обирався *стратегом*. У 415 до н. е. організував і очолив афінську військ. експедицію проти *Сіракуз*. Звинувачений у блюзнірстві, втік до Спарти (де рекомендував план ведення війни проти Афін), потім — до Малої Азії. Після антиолігархічного перевороту 411 до н. е. в Афінах очолив афінський флот. Після поразки флоту в мор. війні проти спартанців (408—407 до н. е.) втік до Фракії, а потім — до Фрігії. Вбитий за наказом місц. правителя.

АЛКІ́ДНІ СМО́ЛИ — олігомерні продукти, що їх одержують конденсацією багатоатомних спиртів і багатоосновних кислот. Для виготовлення А. с. застосовують переважно *гліцерин*, пентаеритрит, *фталеву кислоту* (немодифіковані А. с.) з добавками ненасичених або насичених одноосновних кислот, рослинних олій, *каніфолі* (модифіковані А. с.). Висихаючі А. с., що містять ненасичені к-ти, тверднуть при наявності кисню повітря від діяння *сикативів*. Невисихаючі (насичені) А. с. використовують разом з аміноформальдегідними *олігомерами* (при взаємодії з якими вони тверднуть) і для модифікації полімерів (нітроцелюлоза та ін.). Смоли, залежно від кількості олії, поділяють на пісні, середні та жирні. Вони різняться твердістю, розчинністю, світлостійкістю, блиском покриття. А. с. застосовують у виробн. *лаків* та *емалей*.

Л. Д. Шаповалов.

АЛКІ́Л — одновалентний залишок (радикал) *насичених вуглеводнів*, напр., метил CH_3, етил C_2H_5. А. позначають символами R, іноді Alk.

АЛКІЛУВА́ННЯ — введення *алкілу* в молекулу органічної сполуки. Застосовують у пром-сті для одержання високооктанового палива, синтезу *амінів*, *ефірів*, гомологів ароматичних вуглеводнів.

АЛКІ́НИ — *ненасичені вуглеводні* з потрійним зв'язком у молекулі. Найпростіший А.— *ацетилен*.

АЛКОГО́ЛІ — те саме, що й *спирти*.

АЛКОГО́ЛІЗ — обмінний розклад речовин при взаємодії з *спиртами*. А., напр., є утворення стилацетату при взаємодії ацетилхлориду з етиловим спиртом.

АЛКОГОЛІ́ЗМ — захворювання, що спричинюється систематичним вживанням алкогольних напоїв і характеризується патологічним потягом до них й поступовим занепадом психічної діяльності (алкогольною деградацією). Термін «алкоголізм» запровадив швед. лікар М. Гусс. А. як захворювання (хронічний А.) характеризується прогресуючими психічними та фізичними змінами: хворі стають кволими, малоініціативними, у них зникає інтерес до життя, порушується нічний сон, поступово занепадає психічна діяльність, виникають захворювання шлунково-кишкового тракту — *гастрит*, *коліт*, *цироз* печінки; настають розлад серцево-судинної системи, нирок, статева слабкість тощо. Ступінь виявленості цих явищ визначає клінічну стадію захворювання. Осн. ознаками А. в міру його розвитку є підвищення стійкості до алкоголю (втрата почуття насичення ним, контролю за кількістю випитого, постійне збільшення доз), перехід від епізодичного до систематичного вживання алкоголю, поява похмільних станів, неврологічні розлади, зміна особистості, зниження стійкості до алкоголю. А. є грунтом, на якому можуть розвиватися гострі алкогольні психози (див. *Біла гарячка*).

А. здебільшого є наслідком побутового пияцтва, впливу ряду негативних факторів конкретного мікросоціального середовища в поєднанні з певними особливостями особи, що виробилися в неї в процесі формування. А. як соціальне явище є породженням експлуататорської системи.

Лікування А. провадиться амбулаторно й стаціонарно в спеціалізованих (наркологічних) закладах і передбачає комплекс заходів, що включають медикаментозну, психічну й трудову терапію.

А.— одна з причин вчинення антигромад. проступків і злочинів. До осіб, хворих на А., які вчинили *злочин*, суд, незалежно від *покарання*, може застосувати примусові заходи мед. характеру. Коли злочин вчинила особа, яка зловживає спиртними напоями і ставить у зв'язку з цим свою сім'ю в тяжке матеріальне становище, суд поряд із застосуванням покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, може за клопотанням громад. орг-ції, колективу трудящих чи товариського суду встановити над нею *опіку*. Рад. д-вою передбачено ряд екон., законодавчих, орг. і виховних заходів, спрямованих на боротьбу проти А., на розгортання культ.-виховної і профілактичної роботи, на посилення антиалкогольної пропаганди. Законодавство союзних республік, зокрема Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про заходи по посиленню боротьби проти пияцтва і алкоголізму» від 22.VI 1972, встановлює посилену відповідальність за антигромад. вчинки, що сприяють А. (розпивання спиртних напоїв у громад. місцях, порушення правил торгівлі спиртними напоями, втягнення неповнолітніх у пияцтво тощо). При виконкомах місц. Рад депутатів трудящих і при Раді Міністрів УРСР створено комісії по боротьбі проти пияцтва для координації дій держ. органів і громад. орг-цій, спрямованих на викорінення проявів А. Особлива увага приділяється профілактиці А. серед молоді.

Літ.: Безбородько Б. М., Бєлінський В. П. Алкоголь і серцево-судинна система. К., 1973; Яценко С. С. Ворог здоров'я людини (Правові питання боротьби з пияцтвом і алкоголізмом). К., 1974; Лившиц С. М., Яворский В. А. Социальные и клинические проблемы алкоголизма. К., 1975.

Г. Л. Воронков, І. П. Лановенко.

АЛКОГОЛЯ́ТИ — органічні сполуки, що утворюються при заміщенні воднею гідроксильної групи спиртів металами. А.— реакційноздатні, переважно безбарвні, тверді або рідкі речовини. Одержують їх розчиненням лужних і лужноземельних металів та алюмінію у безводних спиртах. Застосовують в органічному синтезі (зокрема для одержання *ефірів*).

АЛКСНІС Яків Іванович [Астров; 14 (26).I 1897 — 29.VII 1938] — рад. військовий діяч, командарм 2-го рангу (1935). Член КПРС з 1916. Н. в с. Наукшени (тепер Латв. РСР) в сім'ї наймита. В армії — з 1917. Проводив революц. роботу на Зх. фронті. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на парт. і рад. роботі в Латвії та Брянську. З травня 1919 — в Червоній Армії. Закінчив Військ. академію РСЧА (1924), Качинську військ. авіац. школу (1929). В 1926—31 — заст. начальника ВПС РСЧА, 1931—37 — начальник ВПС РСЧА і член Реввійськради СРСР. З січня 1937 — також заст. наркома оборони СРСР по авіації. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та ін. орденами.

М. А. Алієв.

І. П. Алімарін.

А. І. Аліханов.

АЛЛА́Х (араб. аль ілах — божество) — ім'я бога в *ісламі*. За *Кораном* — творець світу, якому підпорядковане все існуюче. Віра в А.— осн. догмат мусульманської релігії.

АЛЛАХАБА́Д — місто в Індії. Див. *Ілахабад*.

АЛЛЕ́Г (Alleg) Анрі (справж. ім'я — Анрі-Жан Салем; н. 20.VII 1921, Лондон) — алжірський письменник і публіцист. Учасник нац.-визвольної боротьби алж. народу. В 1957 заарештований французькою військ.-колоніальною владою. В 1961 втік із тюрми. З 1965 живе за межами Алжіру. Відвідав Рад. Союз, Кубу. Про стійкість алж. патріотів розповів у документальних творах «Допит під тортурами» (1958, рос. перекл. 1958), «Бійці в полоні» (1961, рос. перекл. 1962) і «Хлопчина з Понтшайю» (1962, рос. перекл. 1962). Публіцистичні виступи А.— книга нарисів «Переможна Куба» (1963), репортаж про Рад. Узбекистан «Як соціалізм переміг пустелю» (1964). Автор праці «Буржуазна ідеологія на службі неоколоніалізму» (1968).

АЛЛЕМАНІ́СТИ — члени «Робітничої соціал-революційної партії» — опортуністичного угруповання у французькому робітничому русі

кін. 19 — поч. 20 ст. Партія організована учасником *Паризької комуни 1871* Ж. Аллеманом у жовтні 1890 після розколу *посибілістів*. Дрібнобуржуазна ідеологія А. являла собою суміш реформістських і анархістських поглядів. Вони заперечували диктатуру пролетаріату, віддавали перевагу економічній боротьбі над політичною, ставили профспілки вище від політ. партії робітн. класу. В 1905 ввійшли до складу Об'єднаної соціалістичної партії у Франції.

АЛЛІЛУ́ЄВ Сергій Якович [25.IX (7.X) 1866, с. Рамони, тепер Новохоперського району Воронезької обл.— 27.VII 1945] — учасник революційного руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1896. Н. в сел. сім'ї. До 1907 вів революц. роботу в Тбілісі, Баку, Москві, Ростові-на-Дону. В 1907—18 працював у Петербурзі. Квартира А. 1912—17 була конспіративною явкою більшовиків, у липні 1917 тут переховувався В. І. Ленін. У роки громадян. війни А. вів підпільну роботу на Україні та в Криму; 1921 — член Ялтинського ревкому, згодом — на керівній господарській роботі в Москві, Ленінграді та на Україні. Автор книги «Пройдений шлях» (1956).

АЛМА́-АТА́ — місто, столиця Каз. РСР, обласний центр. Лежить у передгір'ях Заілійського Алатау на вис. 650—950 *м* над р. м., між річками Великою Алматинкою та Малою Алматинкою (бас. Ілі). Залізнична станція, вузол автошляхів, аеропорт. 851 тис. ж. (1976). Поділяється на 6 міських районів.

А. засн. 1854 як військ. укріплення Вєрноє на місці казах. поселення Алмати (Яблуневе). В 1867 перейменовано на м. Вєрний, яке стало центром Семиріченської обл. в складі Туркестанського генерал-губернаторства. В 19 ст. Вєрний був місцем політ. заслання. Під час революції 1905—07 у місті працювала с.-д. група, відбувалися політ. демонстрації, страйки. В 1917 створено більшовицьку орг-цію, яка очолила повстання 2—3.III 1918, внаслідок якого у Вєрному було встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни місто стало військ. і політ. центром Семиріччя. В 1921 перейменовано на А. З 1929 А.— столиця Каз. РСР.

За роки Рад. влади А. стала значним індустріальним центром. Провідні галузі пром-сті — харчова та легка. Харчова пром-сть представлена молочною, виноробною, тютюновою, чайною, м'ясоконсервною і плодоконсервною галузями; легка — бавовняною, хутровою, трикотажною, взут. та швейною галузями. Розвинуті машинобудування і металообробка (з-ди важкого машинобудування, вагоноремонтний, ремонтно-підшипниковий та ін.). Підприємства пром-сті буд. матеріалів (деревообр. та домобудівний комбінати, з-ди залізобетонних виробів, цегельний, асфальтовий). Розвинуті поліграфічна пром-сть та енергетика (ТЕС, каскад ГЕС на Великій Алматинці). На лівому березі Малої Алматинки розміщена селестокова станція і гребля, яка захищає місто від селевих потоків, уздовж русла — система протиселевого захисту (див. *Сель*).

А.— важливий культурний центр. У 1976/77 навчальному році — 147 загальноосв. шкіл (113,5 тис. учнів), 14 профес.-тех. шкіл і училищ, 15 серед. спец. навч. закладів, 14 вузів, зокрема *Казахський університет* імені С. М. Кірова, ін-ти політех., с.-г., мед., пед., консерваторія та ін. *Академія наук Казахської РСР*. 110 масових б-к, 80 клубних закладів, 3 музеї (Центральний музей Казахстану, Державний музей мистецтв Казахської РСР, Будинок-музей М. О. Ауезова), 6 театрів (опери та балету ім. Абая, драм. ім. М. О. Ауезова та ін.), 95 кінотеатрів і стаціонарних кіноустановок, кіностудія «Казахфільм», респ. Палац піонерів, станція юних натуралістів і юних техніків, дит. залізниця. Виходять 14 респ., дві обл. та одна міська газети, журнали казах. і рос. мовами. Респ. радіо і телебачення. В районі А.— курортна зона і спорт. комплекс *Медео*.

За Рад. часу А. докорінно реконструйовано. Серед визначних архіт. пам'яток: дерев'яний собор (1907, інж. А. Зенков), мед. ін-т (1939, арх. О. Гегелло), театр опери та балету (1941, арх. М. Простаков), гол. будинок АН Казах. РСР (1957, арх. О. Щусєв, М. Простаков), Будинок уряду (1958, арх. Б. Рубаненко), готель «Алма-Ата» (1967, арх. І. Картасі та В. Чиркін). Пам'ятники: В. І. Леніну (1958, скульптор Є. Вучетич), Амангельди Іманову (1950, скульптор Х.-Б. Аскар-Сариджа, арх. Т. Басенов та ін.), Абаю (1960, скульптор Х. Наурзбаєв), монумент Слави (1967, скульптор Р. Сейдалін), Чокану Валіханову (1969, скульптор Х. Наурзбаєв, арх. Ш. Валіханов).

Літ.: Дуйсенов Е. Алма-Ата. Алма-Ата, 1968; Город мой Алма-Ата. Алма-Ата, 1971.

АЛМА́-АТИ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пд. Сх. Казахської РСР. Утворена 10.III 1932. Пл. 104,7 тис. км². Нас. 820 тис. чол. (на 1.I 1976, без Алма-Ати); переважають казахи, живуть також росіяни, уйгури, українці, узбеки, татари, білоруси та ін.; міськ. населення — 20% (без Алма-Ати). Поділяється на 11 районів, має 4 міста та 6 селищ міського типу. Центр — м. *Алма-Ата*.

Пн. частина території області рівнинна, на Пд. і Сх.— хребти Тянь-Шаню: Заілійський Алатау, Кетмень та відроги Кунгей-Алатау. Поклади буд. матеріалів (мармуру, гіпсу тощо). Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня — 9,—10°, липня бл. +24°. Опадів на рівнинах до 110 *мм*, у горах — 700—1000 *мм* на рік. Гол. ріка — *Ілі*. На Пн. область омивається оз. Балхаш. У горах багато прісних озер. На рівнині переважають глинисті буроземи, сіроземи та солончаки під напівпустельною й пустельною рослинністю; на Пн. значну площу займають піски Сари-Ішикотрау. В передгір'ях і на схилах гір — каштанові та чорноземовидні гірські ґрунти. В горах з 600 *м* — сухі ковилово-типчакові степи, на вис. 800—1500 *м* — луки та листяні ліси, вище — хвойні ліси, субальпійські та альпійські луки. В А. о.— Алма-Атинський заповідник.

Валова продукція пром-сті області 1975 зросла проти 1965 в 2,5 раза. Провідні галузі пром-сті: машинобудування, легка (текстильна, трикотажна, швейна, взуттєва та ін.). Розвинута харч. пром-сть (борошномельна, консервна, маслоробна, виноробна та ін.). Підприємства деревообр., буд. матеріалів пром-сті. Енергетика базується на гідроенергії рік (Алма-Атинський каскад ГЕС, Капчагайська ГЕС на р. Ілі) та вугіллі Карагандинського й Кузнецького вугільних басейнів. Більшість пром. підприємств зосереджена в Алма-Аті. Ін. пром. центри — Талгар, Капчагай.

С. г. спеціалізується на зрошуваному землеробстві та пасовищному тваринництві. В 1956—58 освоєно значні масиви цілинних і перелогових земель. Посівна площа 1975 становила 912,2 тис. *га*, в т. ч. під зерновими — 606,2 тис. *га*. Осн. зернова культура — пшениця; вирощують також ячмінь, овес, просо, кукурудзу, рис, бобові, кормові, технічні та баштанні культури. Значні площі — під садами і

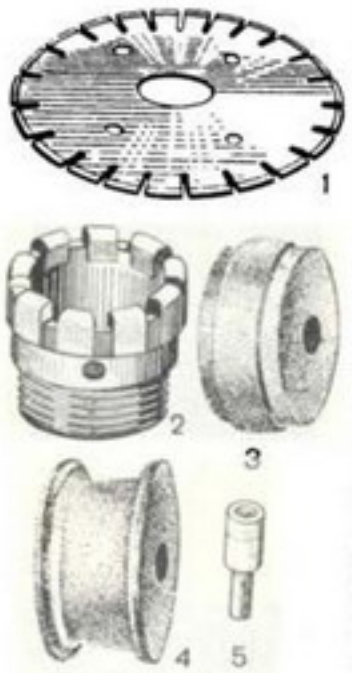

Алмазний інструмент:
1. Відрізна пилка.
2. Бурова коронка.
3. Правильний ролик прямого профілю.
4. Правильний ролик фасонний.
5. Правильний олівець.
6. Правильний ролик фасонний багаторівчаковий.

Алма-Ата. Площа В. І. Леніна.

виноградниками. Розвинуті м'ясововнове і м'ясо-сальне вівчарство (336,9 тис. овець, 1.I 1975), конярство, верблюдівництво, м'ясне скотарство. На оз. Балхаш — рибальство. Транспорт: автомобільний, залізничний; в Алма-Аті — аеропорт. Територією А. о. проходить газопровід Бухара — Ташкент — Фрунзе — Алма-Ата. Судноплавство по оз. Балхаш і р. Ілі. В А. о.— 13 вузів, 22 серед. спец. навч. заклади; 7 театрів, 5 музеїв.

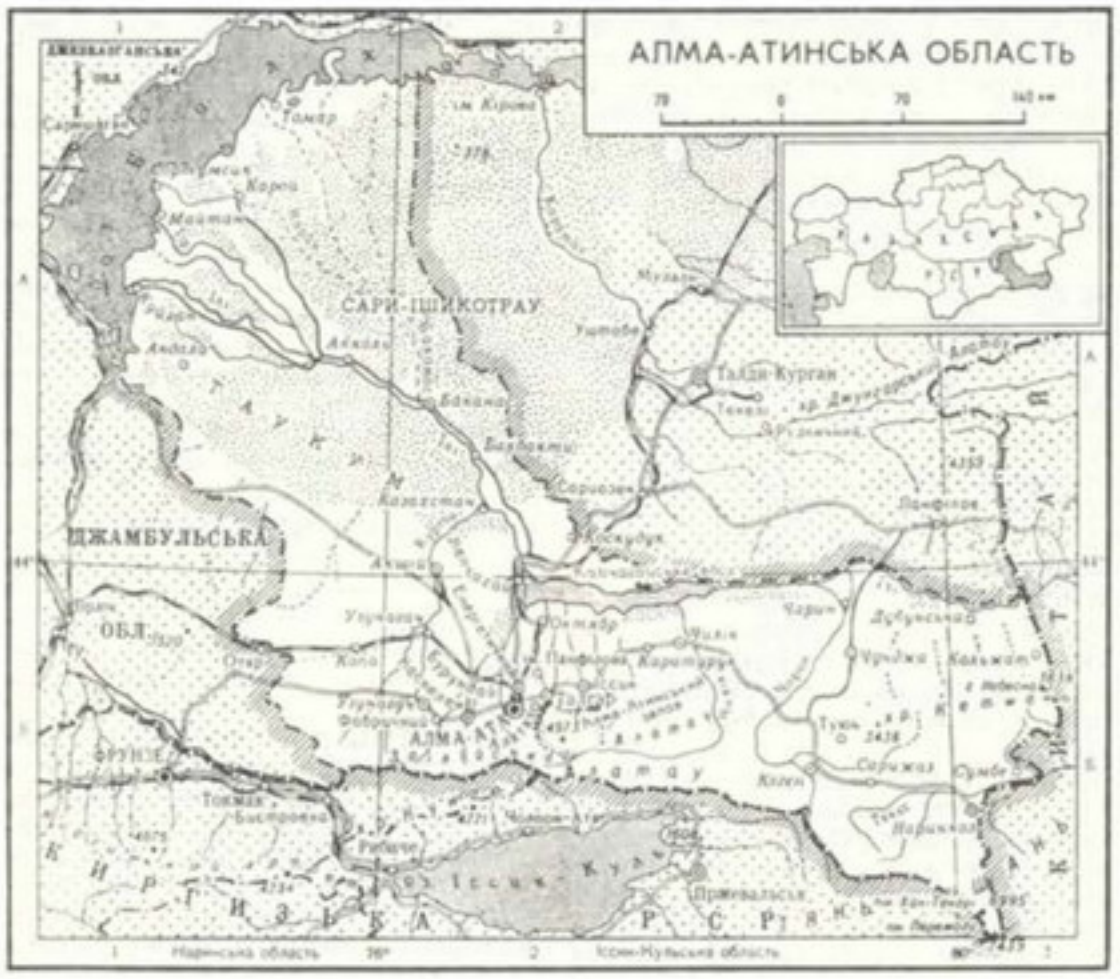

АЛМА́З (від грец. ἀδάμας — твердий метал) — мінерал класу самородних неметалів; кристалічний вуглець. С. *Сингонія* кубічна. Густина 3,50—3,53. Має найвищу серед усіх відомих мінералів твердість — 10. А. бувають безбарвні, блакитні, жовті, сині, зелені, коричнюваті, червонуваті, чорні. Найбільші родовища алмазів відомі в Африці (ПАР, Заїр, Танзанія та ін.), а також в Індії, Венесуелі, Австралії; в СРСР — на Уралі, в Якутії, виявлені також у Казахстані, на Україні. Вагу А. вимірюють *каратами*. Найбільший у світі А. «Куллінан», вагою 3106 *кар*, знайдений 1905 в Пд. Африці. Унікальні алмази СРСР «Орлов» (189,62 *кар*), «Марія» (105,98 *кар*), «Чекіст» (95,0 *кар*), «Шах» (88,7 *кар*), «Октябрський» (68,47 *кар*) та ін. зберігаються в Алмазному фонді СРСР А. одержують також штучно (див. *Синтетичні алмази*). Розрізняють технічні А. (використовують в алмазному бурінні, при виготовленні різних інструментів, як абразивний матеріал) і ювелірні, до яких відносять кристали досконалої форми, високої прозорості, без включень, тріщин тощо. А.— дорогоцінний камінь 1-го класу. Огранювані А. наз. *брильянтами*.

АЛМА́ЗНА ОБРО́БКА — обробка матеріалів *алмазним інструментом*. Розрізняють обробку алмазним інструментом, у якого різальна частина складається з частинок природних або синтетичних *алмазів*. Розрізняють інструмент (мал.) алмазний абразивний, виготовлений з алмазних порошків на органічній та металевій зв'язках (шліфувальні круги, *хони*, бруски, пилки) і з алмазних кристалів (різці, свердла, склорізи, гравірувальні голки, наконечники для твердомірів, коронки, долота, розширники, олівці, бруски, ролики). Застосовують А. і. для обробки твердих сплавів, металу, скла, кварцу, залізобетону та ін. матеріалів, для буріння свердловин і правки шліфувальних кругів. А. і. забезпечує високу якість обробки, значно підвищує продуктивність праці.

В. М. Бакуль.

АЛМА́ЗНО-РОЗТО́ЧУВАЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — металорізальний верстат з алмазним або твердосплавним розточувальним інструментом. Найпоширеніші — багатошпиндельні верстати-напівавтомати з програмним керуванням (мал.) для великосерійного і масового виробництва. В дрібносерійному виробництві використовують одношпиндельні А.-р. в. з ручним керуванням. А.-р. в. застосовують гол. чин. для опоряджувального розточування отворів, іноді для обробки площин і зовн. циліндричних поверхонь. А.-р. в. відзначаються високою вібростійкістю, жорсткістю, точністю обробки, продуктивністю.

АЛМА́ЗНО-ЮР'ЇВСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП — створена 1903 на базі с.-д. гуртків заводу «Дюмо» (Алчевськ) та рудників Алчевського й Кадіївського районів. Діяла в Алмазно-Юр'ївському промисловому районі Донбасу (більша частина кол. Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії). Улітку 1906 орг-цію очолив створений в Алчевську Алмазно-Юр'ївський к-т РСДРП. У 1907 орг-ція налічувала бл. 1500 чол., після арештів 1908—09 — 55 чол. Під її керівництвом проходили страйки, політ. демонстрації тощо. Комітет підтримував безпосередній зв'язок з В. І. Леніним. Активними членами організації були С. В. *Косіор*, К. Є. *Ворошилов* та ін. Після Лютневої революції 1917 влилася в *Луганську організацію РСДРП(б)*.

М. Б. Погребінський.

АЛМАЛИ́К — місто обласного підпорядкування Ташкентської області Узбецької РСР, за 18 *км* від залізничної ст. Ахангаран. 95 тис. ж. (1976). Центр кольорової металургії. Гірничометалург. комбінат, хім., авторемонтний з-ди, виробн. буд. матеріалів, меблева та килимова ф-ки, підприємства харч. пром-сті, ТЕЦ. Філіал н.-д. ін-ту кольорової металургії, ф-т Ташк. політехнічного ін-ту, гірничо-металург технікум. Утворений 1951.

АЛМЕ́ЙДА (Almeida) Франсішку (бл. 1450, Лісабон — 1.III 1510) — португальський мореплавець. У 1505—09 — перший віце-король Португалії на загарбаних нею землях в Індії. Прагнув забезпечити монополію португ. торгівлі з інд. д-вами, встановити панування Португалії на морі. Побудував ряд фортів на комунікаціях метрополії з колоніальними територіями (в Африці та Пд.-Зх. Азії). В 1509 розбив флот Єгипту, який намагався перешкодити утвердженню Португалії в Індійському ок. Вбитий африканцями біля мису Доброї Надії.

АЛОГА́МІЯ (від грец. ἄλλος — інший та γάμος — шлюб), чужозапилення — запилення квітки пилком іншої квітки, яка міститься на тій самій (сусіднє запилення, гейтоногамія) або на іншій рослині (перехресне запилення, ксеногамія).

АЛОГІ́ЗМ (від *а*... та грец. λογισμός — міркування) — 1) Непослідовність у міркуванні, викликана порушенням законів логічного мислення. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості і виключає можливість пізнання істини. 2) В художніх творах — здебільшого свідоме порушення ло-

Видобуток алмазів у деяких зарубіжних країнах

Назва країни	тис. *кар* 1974
ПАР	6335
Ботсвана	3000
Сьєрра-Леоне	1717
Венесуела	1249
Заїр	1240 •
Танзанія	498
Центральноафриканська Імперія	312
Берег Слонової Кості	287.5

• Дані за 1973

Алмазно-розточувальний верстат-напівавтомат.

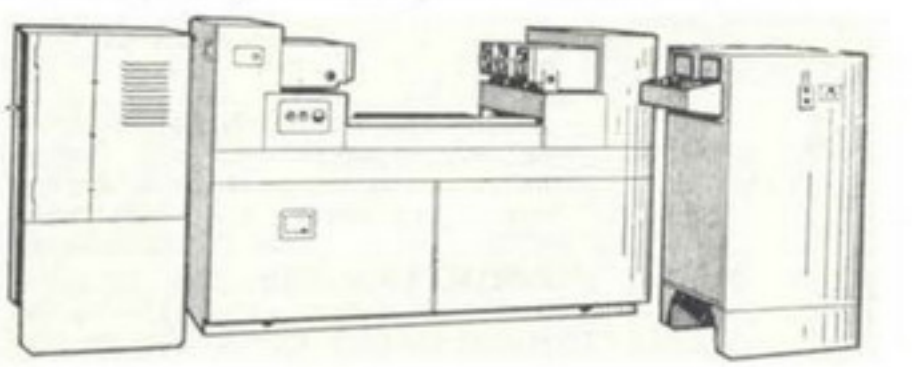

Алое деревовидне:
1 — гілка з листками;
2 — квітка в розрізі;
3 — суцвіття.

гічних зв'язків у мові для створення комічного ефекту.

АЛО́Д (нім. Allod, від давньоверхньонім. al — повний та od — володіння) — повна спадкова власність на землю у ранньофеодальній Західній Європі. Виник внаслідок розпаду *общини*. В 6 ст. А. оформився у *вестготів, франків*, у 7—8 ст.— в ін. герм. племен (у *саксів* і *фризів* — на поч. 9 ст.). З розвитком феод. відносин більшість А. дрібних власників перетворилася на залежні сел. держання. А. великих і серед. землевласників з часом поступилися місцем *бенефіцію*, а потім *феодові*.

АЛО́Е (Aloe) — рід багаторічних трав'янистих, іноді деревовидних рослин род. *лілійних*. Належить до *сукулентів*. Види А. мають відносно короткий стовбур (стебло), м'ясисті, мечовидно-видовжені листки часто з восковим нальотом і шипуватим краєм. Квітки червоні, жовті чи зелені, зібрані в суцвіття — китицю або волоть. Бл. 200 видів, поширених у посушливих областях Африки і Аравійського п-ова. Деякі види А. (А. деревовидне, т. з. столітник) культивують в СРСР (у субтропіках Грузії, Криму, Серед. Азії). Розмножується живцями, відсадками і насінням. Препарати, виготовлені з А., зокрема сабур, сік А. та ін., застосовують у медицині. А. розводять як декоративні рослини.

АЛО́ЗА (Alosa, синоніми Caspialosa, Paralosa) — рід риб род. *оселедцевих* класу кісткових. 2 підроди: справжні А. (Alosa) і помолоби (Pomolobus). Об'єднує 14 видів з багатьма підвидами.
Поширена в прибережних помірно теплих водах Атлантичного і Тихого океанів Пн. півкулі, в Середземному, Чорному, Азовському і Каспійському морях. У фауні СРСР відомо 9 видів, зокрема у водах УРСР — 3 (пузанок, кеслерівський та бражниківський оселедці), представлені підвидами: пузанки азовський (A. caspia tanaica), чорноморський (A. c. nordmanni) та оселедець чорноморсько-азовський прохідний (A. kessleri pontica). Довж. тіла (видів, поширених у водних басейнах СРСР) пузанків — 14—23 *см*, оселедців — 30—45 *см*. А.— стайні, морські прохідні, напівпрохідні і прісноводні риби. Живляться планктоном і дрібною рибою. Статевозрілими стають у віці 1—2 (пузанки) або 1—4 (оселедці) років; ікру відкладають трьома порціями по 30—80 тис. ікринок у кожній. Тривалість життя пузанків до 3, оселедців — до 6 років. А.— об'єкт промислу *М. О. Полтавчук*.

Алоза. Чорноморсько-азовський прохідний оселедець.

АЛОМЕ́ТРІЯ (від грец. ἄλλος — інший та μέτρον — міра) — нерівномірний ріст частин тіла на різних етапах індивідуального розвитку. Якщо ріст даної частини тіла уповільнений, А. є негативною, якщо прискорений — позитивною. А. проявляється у зміні пропорцій тіла і темпів розвитку різних органів (*гетерохронія*).

АЛОМОРФО́З (від грец. ἄλλος — інший та μορφή — форма), алогенез — пов'язане зі зміною середовища перетворення організмів, при якому одні взаємовідношення з середовищем заміняються іншими, біологічно рівнозначними. А.— це пристосування організму до зміненого середовища без змін рівня заг. організації організму. Так, пристосування китоподібних до життя у водному середовищі привело до появи у них окремих пристосовних ознак (напр., ластів) при збереженні організації, характерної для всіх ссавців. А.— один з типів *еволюції* організмів. Як самостійний напрям еволюції А. виділив 1939 укр. рад. біолог І. І. *Шмальгаузен*. А. є однією з форм *ідіоадаптації*.

АЛОПА́ТІЯ (від грец. ἄλλος — інший та πάθος — страждання) — застаріла назва, вживана гомеопатами (див. *Гомеопатія*) щодо звичайної системи лікування.

АЛОПАТРІ́Я (від грец. ἄλλος — інший та πατρίς — батьківщина)— тип видоутворення, при якому нові види виникають з популяцій, *ареали* яких відокремлені один від одного.
Тривала геогр. ізоляція популяцій сприяє виникненню у них специфічних особливостей, які можуть закріпитися спадково. В такому разі в межах виду чи ін. класифікаційної одиниці (таксону) виникають нові форми, які не можуть схрещуватись, а отже, й обмінюватись генетичним матеріалом та нівелювати відмінності, що виникли. Такі алопатричні форми визнають за новоутворені види. А. може бути притаманна таксонам і вищим, і нижчим за вид. Між А. і *симпатрією* існують перехідні способи видоутворення.

АЛОПОЛІПЛОЇ́ДІЯ (від грец. ἄλλος — інший та *поліплоїдія*) — поєднання в клітинах організмів наборів хромосом — *геномів*, що походять від різних видів або родів, причому один, два чи кожний з геномів представлений більше як один раз. А. являє собою поліплоїдію на основі гібридизації. Алополіплоїди, що поєднують по 2 геноми різних видів, наз. амфідиплоїдами, або алотетраплоїдами, 2 геноми одного виду і 1 другого — сескві-плоїдами. А. є одним з головних шляхів подолання безплідності міжвидових гібридів рослин; має значення для *видоутворення*; використовується в *селекції* рослин. Див. також *Амфіплоїдія*.

АЛОТРО́ПІЯ (від грец. ἄλλος — інший та τροπή — поворот, зміна) — здатність хімічних елементів існувати у вигляді двох або кількох простих речовин (алотропні форми) з відмінними фізичними та хімічними властивостями. А. зумовлена утворенням молекул з різною кількістю атомів (напр., кисень O_2 і озон O_3), кристалів різних модифікацій (напр., графіт і алмаз). А.— окремий випадок *поліморфізму*.

АЛОФА́Н (від грец. ἄλλος — інший та φαίνω — виявляюсь) — мінерал класу *силікатів* $mAl_2O_3 \cdot nSiO_2 \cdot pH_2O$. Аморфний, склоподібний. Густ. 1,85—1,89. Твердість 3,5. Блідо-блакитний, зеленувато-жовтий, білий. Блиск скляний. В СРСР є на Уралі, в Хакаській а. о., Тадж. РСР, на Україні (Закарпаття).

АЛО́ФІ — місто, адм. центр о. Ніуе (володіння Нової Зеландії). Порт на узбережжі Тихого океану. 5 тис. ж. (1971). Дрібні підприємства по переробці копри, бананів та ін. Кустарні ремесла.

АЛОХТО́НИ (від грец. ἄλλος — інший та χθών — земля, край) — організми, що населяють певну місцевість, але на відміну від *автохтонів* виникли в процесі *еволюції* в ін. місцевості. В область сучас. поширення А. потрапили в результаті розселення. Так, А. Пн. Америки є ссавець *опосум* і кілька видів птахів *колібрі*, що переселилися з Пд. Америки.

АЛОХТО́ННІ ВІ́ДКЛАДИ — відклади, що утворилися (на відміну від *автохтонних відкладів*) з мінеральних частинок або органічних решток, принесених з ін. місць в результаті геологічних процесів.

«АЛПАМИ́Ш» — народний героїчний епос про подвиги богатиря Алпамиша, поширений в узбеків, казахів, каракалпаків та ін. тюркомовних народів. Осн. ідея епосу — боротьба народу за незалежність, утвердження високих людських ідеалів. Окремі сюжети «А.» сягають ще періоду матріархату, загалом цикл легенд склався, очевидно, в 14—17 ст. Найкращий варіант — зразок узб. епосу «А.» — належить оповідачеві Ф. Юлдашеві-огли.
Вид.: Рос. перекл.— Алпамыш. Узбекский народный эпос. М., 1958.

АЛПА́ТОВ Михайло Володимирович [н. 27.XI (10.XII) 1902, Москва] — російський рад. історик мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954). Автор праць з історії зх.-європ. та рос. мистецтва. Нагороджений орденом Леніна і орденом Червоного Прапора.
Тв.: Всеобщая история искусств, т. 1—3. М.— Л., 1948—55; Этюды по истории русского искусства, т. 1—2. М., 1967; Андрей Рублев. М., 1972; Древнерусская иконопись. М., 1974; Художественные проблемы итальянского Возрождения. М., 1976.

АЛТА́Й — гірська країна в Азії, переважно на території СРСР (на Пд. Сх. Західного Сибіру), деякі хребти простягаються в межах МНР та Китаю. Довжина близько 2000 *км*. Складається з численних дуже розчленованих хребтів. А. поділяють на власне А., або Радянський А., Гобійський А. та Монгольський А. Для центр. частини А. характерні альпійські форми рельєфу, значні висоти (2500—4000 *м*). Тут підноситься найвища вершина А.— г. Бєлуха (4506 *м*). Хребти Зх. і Пн. Зх. А. більш згладжені, рельєф їх — ерозійний середньо- та низькогірний. На Пд.

А.— система високих, мало розчленованих хребтів широтного простягання, до них прилягає високе плато Укок. Сх. А. має згладжений рельєф, положисті схили й куполовидні вершини заввишки від 3000 до 4000 *м*. Для А. характерні численні міжгірні улоговини й долини (Абайська, Канська, Чуйська та ін.). Складається А. в основному з палеозойських метаморфічних та осадочних порід (сланців, пісковиків), які місцями прорізані гранітними *інтрузіями*, особливо в межах Зх., або Рудного А. Надра А. багаті на родовища поліметалевих руд та ін. корисних копалин, є термальні джерела. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —15° до —30°, липня +13°, +14°. Характерні температурні інверсії (зима в горах тепліша, ніж на прилеглих рівнинах). Опадів від 300—500 *мм* (Пд. Сх.) до 1000—1500 *мм* (Пн. Зх.) на рік. На високогірних хребтах є льодовики, заг. площа зледеніння близько 800 *км*². А. розчленований густою сіткою річок (*Катунь*, Бухтарма, Бія, Чуя та ін.), що мають великі запаси гідроенергії. Багато озер, переважно тектонічного й льодовикового походження (найбільші — *Телецьке озеро* й Маркаколь). Переважають ландшафти лісового поясу — темнохвойна тайга (кедр, смерека, ялина) і березово-осикові ліси. Степові ландшафти з ковилово-типчаковою різнотравно-лучною рослинністю поширені в долинах та міжгірних улоговинах на вис. 350—800 *м*. Найвище лежить Чуйський степ, який в зв'язку з посушливим кліматом має сухостепову та напівпустельну рослинність. Різноманітний тваринний світ А. Пром. хутровими звірами є білка, соболь, колонок, лисиця, горностай, бабак. Завезено й акліматизовано ондатру, амер. норку, єнотовидного собаку. Цінною твариною А. є олень-марал, роги якого (панти) використовують у медицині. В межах А.— Алтайський і Маркакольський заповідники. Район туризму. Курорти. Про госп. використання Радянського А. див. *Алтайський край, Східно-Казахстанська область*.

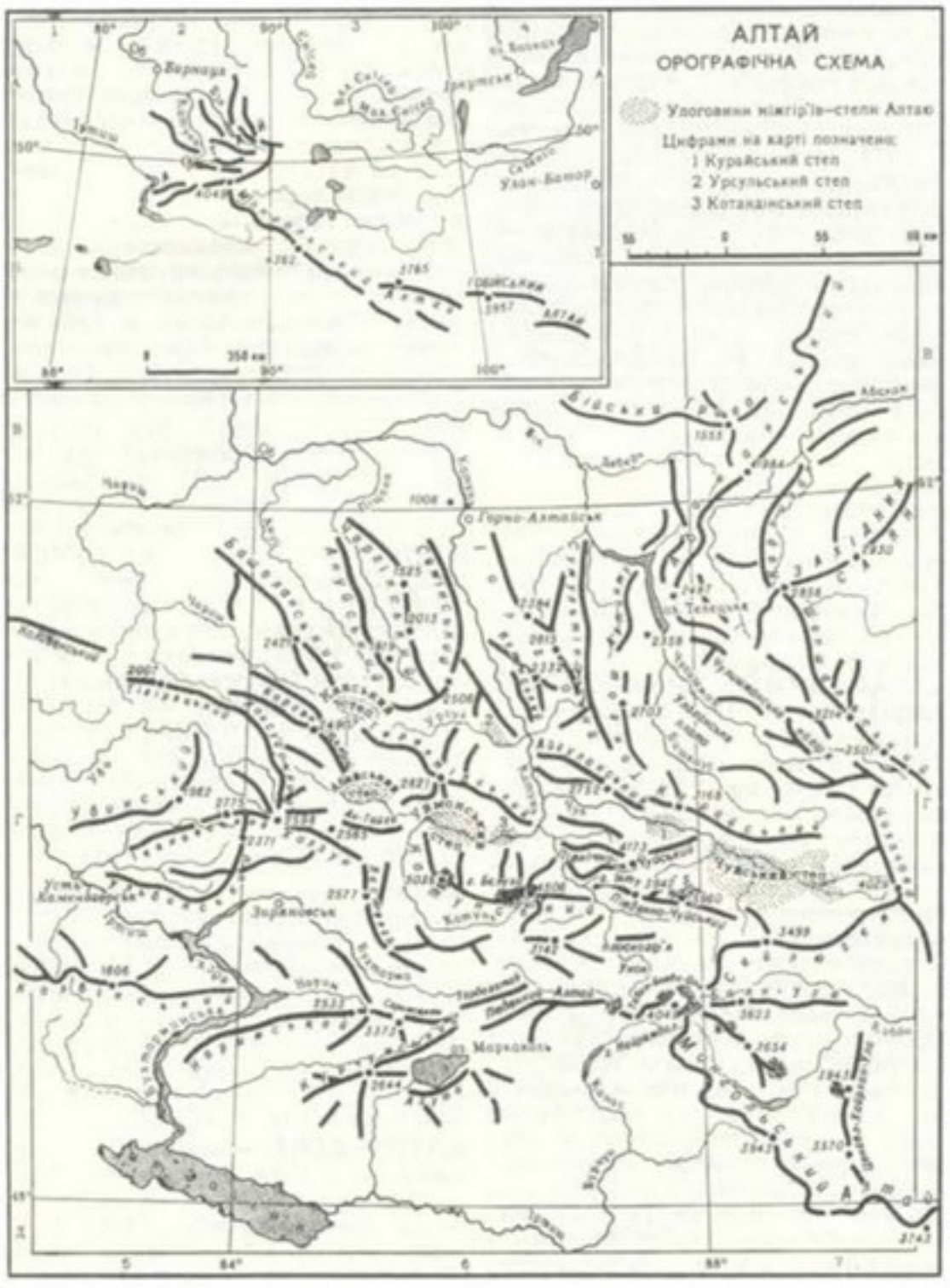

Літ.: Розен М. Ф. Очерки и библиография исследований природы Алтая. Бийск, 1970. *О. В. Поривкіна.*

АЛТА́Й МОНГО́ЛЬСЬКИЙ — гори в МНР і Китаї. Простягаються з Пн. Зх. на Пд. Сх. більше як на 1000 *км*, шир. 150—300 *км*. Вис. до 4362 *м*. Рослинність пустельна, степова, на пн. схилах — хвойні ліси. Вершини вкриті снігом, є льодовики (найбільший — льодовик Потаніна).

АЛТА́ЙСЬКА МО́ВА (кол. назва — ойротська мова) — мова *алтайців*. Належить до тюркських мов. Говорять нею понад 48 тис. чол. (1970, перепис). В А. м. виділяють пд. і пн. групи діалектів. Для фонетики А. м. характерні багатство голосних, *сингармонізм*. Граматична будова аглютинативна, вживаються *післяйменники*. Писемність на основі рос. графіки створено в 40-х рр. 19 ст. (1928—38 вживався алфавіт на основі латинського).

АЛТА́ЙСЬКИЙ КРАЙ — у складі РРФСР. Утворений 28.IX 1937. Пл. 261,7 тис. *км*². Нас. 2643 тис. ж. (на 1.I 1976); переважають росіяни, українці, живуть також казахи, білоруси, алтайці та ін.; міськ. населення — 53%. Поділяється на 64 райони, має 10 міст та 31 с-ще міськ. типу. До А. к. входить *Горно-Алтайська автономна область*. Центр — м. *Барнаул*.

Пн. і пн.-зх. частини А. к., що лежать у межах Зх.-Сибірської рівнини, рівнинні. На Пд. підносяться Алтайські гори (висота до 4506 *м*, г. Бєлуха), на Сх.— відроги Салаїрського кряжа. Поклади кольорових і рідкісних металів, заліз. та марганцевої руд, вугілля, в степових озерах краю — великі запаси мірабіліту, соли, кухонної солі. Клімат різко континентальний. Пересічна температура січня —19°, липня +19°. Опадів 250—350 *мм*, у горах — до 1500—3000 *мм* на рік. Осн. ріка — Об. Багато рівнинних озер, переважно мінеральних (Кулундинське, Кучукське та ін.), в горах — Телецьке оз. Переважають чорноземні грунти, на Зх.— солонцево-солончакові, в горах — гірські підзолисті. Більша частина лісових масивів краю — в горах. Поширені ялиново-смереково-кедрові та модринові ліси.

В лісостепу — невеликі осико-березові гаї, по долинах річок — соснові бори. В межах А. к. — Алтайський заповідник.

Пром-сть А. к. створено за роки Рад. влади. Її валова продукція зросла 1975 проти 1965 в 2,1 раза. Енергетика базується на вугіллі Кузнецького вугільного басейну (ТЕС у Барнаулі, Бійську, Новоал-

Алтайський край. Будинок політехнічного інституту в місті Барнаулі.

АЛТАЙСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД

тайську, Славгороді), в пд.-зх. райони надходить електроенергія з Усть-Каменогорської ГЕС (Каз. РСР) та Новосибірської ГЕС, у західні — з Павлодарської ДРЕС. Осн. галузі пром-сті: металообробна, машинобудівна (вагоно-, моторо-, тракторо- та верстатобудування, виробн. с.-г. машин, електроустаткування, устаткування для харч. пром-сті, парових котлів тощо), хім. (виробн. соди, штучного волокна, гумо-азбестових виробів та ін.). Видобувають буд. матеріали, ртуть, кольорові і рідкісні метали, кухонну, глауберову сіль, соду та ін.

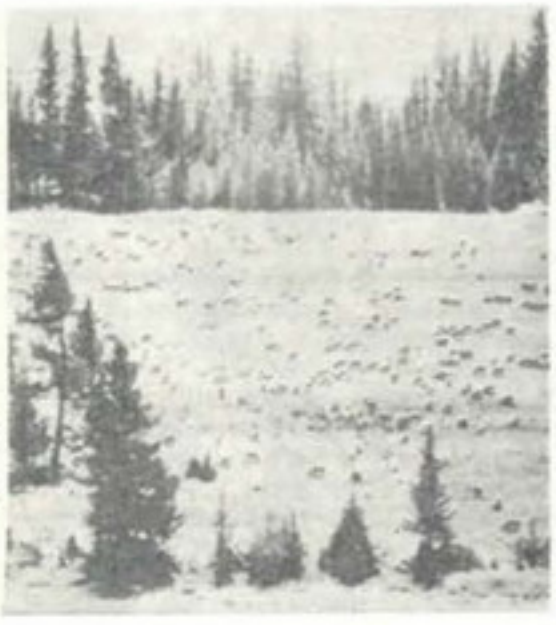

Алтайський край. В одному з цехів Алтайського моторного заводу в місті Барнаулі. На Алтайському маслосироробному комбінаті. Отара тонкорунних овець у передгір'ях Алтаю. Збирання зернових.

З галузей легкої промисловості краю найбільше значення мають текст., швейна, виробн. валянок і шуб, харчової — виробн. масла, сиру (провідне місце в СРСР), цукру, борошна, м'яса. В місцях, де з-ці перетинають лісосплавні річки,— деревообр. пром-сть. Осн. пром. центри: Барнаул, Бійськ, Рубцовськ, Новоалтайськ.

С. г. краю спеціалізується на виробн. зерна та молочно-м'ясному і м'ясо-вовновому тваринництві. За 1954 — 58 освоєно 3 млн. *га* цілинних і перелогових земель. У 1975 зрошувалось 40,5 тис. *га*. Посівна площа 1975 становила 6878 тис. *га*, в т. ч. під зерновими — 4802 тис. *га*. Осн. культура — пшениця (збір 1975 — 4583 тис. *т*), вирощують також ячмінь, овес, жито, просо, кормові та тех. культури (цукр. буряки, соняшник, льон, хміль). Розвиваються овочівництво та садівництво. Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 2111, свиней — 512, овець та кіз — 3104. Розвинуті оленярство (марали) та бджільництво. Осн. вид транспорту — залізничний. Судноплавство по Обі та Бії. Територією А. к. проходить Чуйський автомоб. тракт (від Бійська до кордону з МНР). В А. к.— 8 вузів, 48 серед. спец. навч. закладів; 6 театрів, 6 музеїв.

АЛТА́ЙСЬКИЙ ТРА́КТОРНИЙ ЗАВО́Д імені М. І. Калініна — підприємство тракторобудування СРСР. Розташований в м. Рубцовську Алт. кр. РРФСР. Основна продукція: дизельні гусеничні трактори (заг. призначення, трелювальні, промислові), а також запасні частини до них; предмети широкого вжитку. Будівництво розпочато 1942 на базі евакуйованого в роки Великої Вітчизн. війни устаткування *Харківського тракторного заводу* імені Серго Орджонікідзе. В грудні 1943 було випущено першу тисячу тракторів. У липні 1946 з-ду присвоєно ім'я М. І. Калініна. За післявоєнні роки підприємство значно розширено, оснащено новим устаткуванням. Обсяг виробн. продукції зріс 1975 проти 1970 на 51%. З-д нагороджено орденом Леніна (1967).

АЛТА́ЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т. Засн. 1973 у Барнаулі. В ун-ті — 5 ф-тів: історико-філологічний, економічний, юридичний, фізико-математичний і хіміко-біологічний. При ун-ті є заочне і підготовче відділення. В 1975/76 навч. р. було бл. 3500 студентів, з них на денному відділенні — понад 1900. При ун-ті є б-ка (158 тис. одиниць зберігання).

АЛТА́ЙСЬКІ МО́ВИ — сім'я мов, до якої відносять тюркські, монгольські, тунгусо-маньчжурські й корейську мови. Спорідненість цих мов остаточно не доведено. Для А. м. характерні такі риси: корінь має стійкий звуковий склад і самостійність, граматична будова аглютинативна, *сингармонізм*, категорії роду немає, вживаються післяйменники. Порядок слів сталий: підмет — на початку речення, присудок — у кінці.

Літ.: Киекбаев Дж. Г. Введение в урало-алтайское языкознание. Уфа. 1972.

АЛТА́ЙЦІ (1922—48 називалися також ойротами) — народність, яка живе в Горно-Алтайській а. о. Алтайського краю РРФСР і в сусідніх районах Кемеровської обл. За переписом 1970, чисельність — 55,8 тис. чоловік. Говорять *алтайською мовою*. А. поділяються на дві групи: північну — тубалари, челканці, кумандинці; південну — власне алтайці, або алтайкижі, теленгіти, телеути. Релігія в минулому — шаманство. А. мають старод. культуру. Найдавнішими пам'ятками алтайської писемності є т. з. *орхоно-єнісейські написи.* Багатий алтайський усний і музичний фольклор.

За роки Радянської влади А. з скотарських і мисливських племен, які жили патріархально-феодальним ладом, консолідувались у межах Гірського Алтаю в соціалістичну народність. Про економіку, культуру, літературу див. *Горно-Алтайська автономна область*.

АЛТЕ́Я (Althaea) — рід багаторічних, рідше однорічних трав'янистих рослин род. мальвових. Бл. 12 видів, поширених переважно в помірній зоні Європи й Азії. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР — 5. Найважливіший вид — А. лікарська (A. officinalis) — повстистоопушена багаторічна висока (до 1,5 *м*) рослина з м'ясистим коренем і блідо-рожевими квітками. Зустрічається по всій території України (в Криму зрідка). Медонос. Культивують. Корені, зрідка листки і квітки А. лікарської застосовують у медицині при захворюваннях дихальних шляхів та шлунково-кишкового тракту.

АЛТИ́Н (від тат. алти — шість) — старовинна російська рахунково-грошова одиниця, згодом — дрібна монета. Дорівнював 6 московським або 3 новгородським деньгам (копійкам; звідси п'ятиалтинний — 15 коп.). Монету А. (алтинник) карбували 1654 з міді, 1704—26 з срібла. На Україні А. був поширений у 17—18 ст.

АЛТИ́Н-ДЕПЕ́ — поселення часів енеоліту й *бронзового віку*. Площа 46 *га*. Відкрите поблизу селища Меана Туркм. РСР. Розкопується з 1965. Нижні шари (5—4-е тис. до н. е.) свідчать, що в поселенні жили осілі землероби, які виготовляли мідні знаряддя й ліпну розписну кераміку. В 3-му тис. до н. е. у жителів поселення були розвинуті ремесла; вони користувалися гончарським кругом, виробляли бронзові предмети. В кін. 3 — на поч. 2-го тис. до н. е. А.-Д. стало містом. Досліджено культовий комплекс з 12-метровою баштою типу *зикурату* й гробницею жерців, у якій знайдено коштовні предмети. Населення А.-Д. мало зв'язки з *Хараппою, Шумером* і *Еламом*. Розкопки А.-Д. свідчать про формування в той час на Пд. Серед. Азії цивілізації давньосх. типу.

В. М. Массон.

АЛТИНКО́ЛЬ — див. *Телецьке озеро*.

АЛТИНСАРІ́Н Ібрай (20.X 1841—17.VII 1889) — казахський педагог-просвітитель, письменник, етнограф. Закінчив рос. школу в Оренбурзі. Був першим учителем-казахом. З 1879 — інспектор казах. шкіл у Тургайській обл. А.— послідовник К. Д. *Ушинського*. Розробив систему шкільної освіти для казах. народу. Його зусиллями відкрито ряд шкіл з казах. мовою навчання, в т. ч. жіночу школу-інтернат в Іргізі. На основі рос. графіки А. склав проект казах. алфавіту. Демократичними і гуманістичними принципами пройняті його підручники й хрестоматії для казахських шкіл. Перекладав казах. мовою твори О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого, І. А. Крилова.

АЛТИНТА́Г — гірський хребет у Центральній Азії, на Зх. Китаю, в системі *Куньлуню*. Лежить між Тарімською та Цайдамською улоговинами. Довжина 800 *км*, вис. до 6161 *м*. Родовища хромітових, свинцевих, цинкових руд, платини. В передгір'ях — пустельна рослинність, на схилах гір — степова, альпійські луки. Є льодовики.

А́ЛУНАН Адольф Петрович [29. IX (11.X) 1848, Єлгава — 22.VI (5.VII) 1912, там же] — латиський актор, режисер і драматург. Організатор і керівник першого нац. театру в Ризі (1870—85), «Театру Алунана» в Єлгаві (1895—1904). Поставив спектаклі: «Ревізор» (1870) та «Одруження» (1884) Гоголя і «Скупий лицар» Пушкіна (1882), де грав ролі Хлестакова, Жевакіна, Барона. Автор п'єс: «Доморослий» (1869), «Ті, що співали пізно ввечері» (1888), «Наші предки» (1905) та ін. Портрет с. 146.

А́ЛУНАН Юріс Андрійович [1 (13).V 1832 — 6 (18).IV 1864) — латиський поет і громадський діяч. Основоположник латиської національної писемної поезії. Редактор прогрес. латис. газети «Peterburgas Avīzes» («Петербурзька газета»). Автор зб. «Пісеньки» (1856). В 1859—61 видав тритомну зб. наук.-популярних статей «Дім, природа і всесвіт», спрямовану проти попівщини і німецьких феодалів. Перекладав твори Горація, О. Пушкіна, М. Лермонтова, Й.-В. Гете, Ф. Шіллера та ін.

АЛУНІ́Т — мінерал класу сульфатів. $KAl_3(OH)_6[SO_4]_2$. *Сингонія* тригональна. Густ. 2,6—2,8. Твердість 3,5—4. Колір білий, сіруватий, жовтуватий, червонуватий. Блиск скляний. Великі родовища А. є в Китаї та Італії. В СРСР А. знайдено в Азербайджані, Казахстані, РРФСР (Урал), на Україні (Закарпаття). Використовують для одержання *галунів* і сульфату алюмінію.

АЛУ́ПКА — місто Кримської обл. УРСР. Розташована на Пд. березі Криму, за 17 *км* на Пд. Зх. від Ялти. Підпорядкована Ялтинській міськраді.

Час заснування невідомий. У 19 столітті — село, приватний капіталістич. курорт. Рад. владу в А. встановлено в січні 1918. З 1938 — місто. В місті — цех Ялтинського хлібокомбінату, 3 заг.-освітні, музична школи, Будинок культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки. А.— один з відомих кліматичних курортів СРСР. Лікувальні фактори: морські купання, виноградолікування. Сезон — цілий рік. В районі А.— значна кількість санаторіїв, один з найбільших дитячих санаторіїв — імені проф. О. О. Боброва — для дітей, хворих на кістковий туберкульоз. Показання: переважно закриті форми туберкульозу легень, кісток, залоз. В місті — *Алупкинський палац-музей*, навколо нього — нижній і верхній пейзажні парки (бл. 40 *га*) з субтропічною рослинністю.

Алупкинський палац-музей. Архітектор Е. Блор. 1828—48.

В А. бували О. С. Пушкін, М. С. Щепкін, І. К. Айвазовський, О. М. Горький. Тут народився двічі Герой Рад. Союзу С. *Амет-хан*.

АЛУ́ПКИНСЬКИЙ ПАЛА́Ц-МУЗЕ́Й — пам'ятка архітектури, палацово-парковий ансамбль, зібрання творів мистецтва. Споруджений кріпосними майстрами 1828—48 за проектом англійського архітектора Е. Блора для графа М. С. Воронцова. Побудований у псевдоготичному стилі. Для відвідування відкритий 1921. В музеї — оригінальні інтер'єри, в яких зберігаються художні меблі 19 ст.; вироби з фарфору, бронзи й кришталю; твори зх.-європ. (Дж. Доу, Ю. Робера), рос. (Д. *Левицького*, В. *Тропініна*, М. *Касаткіна*) та укр. (К. *Трутовського*, С. *Васильківського*) художників.

АЛУ́ШТА — місто обласного підпорядкування Кримської області УРСР, розташоване на Пд. березі Криму, за 45 *км* від Сімферополя і за 32 *км* від Ялти. Має з ними тролейбусне сполучення.

Алушта виникла в 6 ст. з побудовою фортеці Алустон. З 14 ст.— під владою генуезців, з 1475 — турків. У 1783 А. в складі Криму приєднано до Росії. З 1902 — місто. Рад. владу в А. встановлено в січні 1918. В районі А. під час тимчасової німецько-фашистської окупації (4.XI 1941 — 14.IV 1944) діяли загони радянських партизанів. В місті — цех Крим. меблевого об'єднання, ф-ка іграшок і сувенірів (філіал виробничого об'єднання «Таврія»), молочний з-д, хлібо- та харч. комбінати, виноробний та ефіроолійний радгоспизаводи. Комбінат побутового обслуговування. Школи: 2 заг.-освітні, музична, спортивна; торг.-кулінарне уч-ще, Кримська гірсько-лісова станція Українського н.-д. ін-ту лісового г-ва і агролісомеліорації. 5 лік. закладів. Будинок культури, 4 кінотеатри, курзал, 35 б-к. Музеї: краєзнавчий і літ.-меморіальний С. М. Сергєєва-Ценського, який жив і працював в А. понад 50 років. А.— приморський кліматичний курорт. Клімат холодніший, ніж на ін. курортах Пд. берега Криму. Лікувальні фактори: морські купання, виноградо-

Алтея лікарська:
1 — пагін з квітками; *2* — корінь; *3* — плід.

лікування. Сезон — цілий рік. Показання: функціональні захворювання нервової системи, серцево-судинні захворювання, захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру тощо.

АЛФА́ВІ́Т [грец. ἀλφάβητος, від назв перших букв грец. А.— альфа і бета (віта)], абетка, азбука — сукупність усіх букв або складових знаків, розміщених в усталеному порядку. А. виникли в кін. 2-го тис. до н. е. в звукових системах письма. Найдавнішим А. вважають фінікійський, від якого походить більшість сучас. буквених і складових А. Через *грецьке письмо* від *фінікійського письма* ведуть початок *латинський алфавіт,* слов'янська *кирилиця* та ін. А. *Український алфавіт* походить від слов'яно-кириличного А. через рос. *гражданський шрифт.*

Літ.: Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Диринтер Д. Алфавит. Пер. с англ. М., 1963.

О. С. Мельничук.

А. П. Алуван.

АЛХІ́МІЯ (араб. аль кімія, від грец. χυμεία — вміння плавити метал або Χημία — Єгипет) — назва донаукової хімії, в основі якої лежала помилкова ідея про можливість перетворювати неблагородні метали на золото і срібло за допомогою «філософського каменя». А. виникла на Бл. Сході в період занепаду александрійської та римської культур. Згодом поширилась у Зх. Європі (особливо в раннього середньовіччі). Хоч теоретична основа А. далека від справжньої науки, окремі практичні висновки алхіміків відіграли певну роль у вивченні речовин. Зокрема, араб. вчений Джабір ібн-Хайян (бл. 721 — бл. 815) описав різні методи одержання азотної к-ти, нашатирю, сулеми та ін. Р. *Бекон* (бл. 1214—1294), розглядаючи А. як експериментальну науку, зробив ряд фіз.-хім. досліджень, описав порох та його застосування у військ. справі. Досліди алхіміків дали поштовх до розвитку металургії, виробн. скла, фарб і виготовлення різних ліків.

Однак ідеалістична філософія алхіміків гальмувала розвиток наук. теорії. Остаточно засади А. спростовано в 17—18 ст., коли завдяки працям Р. *Бойля,* М. В. *Ломоносова,* А. *Лавуазьє* та ін. створювалися матеріалістичні принципи хім. науки.

А. М. Голуб.

Алушта.

АЛЧЕ́ВСЬК — колишня (до 1931) назва м. *Комунарська.*

АЛЧЕ́ВСЬКА Христина Данилівна [4 (16).IV 1841, Борзна, тепер місто Чернігівської обл.— 15.VIII 1920, Харків] — український педагог, діячка народної освіти. Пед. діяльність почала 1862 в Харкові в недільній школі для дорослих. У 1870 відкрила в місті безплатну жіночу *недільну школу* (існувала бл. 50 років, див. *Харківська жіноча недільна школа*). В ній весь час працювала вчителькою, обстоювала укр. мову, пропагувала твори Т. Г. Шевченка. Експонувала на виставках (Париж, 1890 та 1900; Москва, Нижній Новгород, 1895—96) роботу своєї та ін. недільних шкіл. А. була членом багатьох освітніх т-в, віце-президентом Міжнар. ліги освіти. За участю А. створено і видано тритомний посібник «Что читать народу?» (СПБ., 1888—1906), схвально зустрінутий прогресивною громадськістю Росії та України. Разом з колективом учителів своєї школи створила навч. посібник «Книга взрослых» (т. 1—3. М., 1899—1900). Автор спогадів «Передуманное и пережитое» (М., 1912).

Літ.: Мазуркевич О. Р. Визначні українські педагоги — народні просвітителі. Х. Д. Алчевська та її сподвижники. К., 1963.

АЛЧЕ́ВСЬКА Христина Олексіївна [4 (16).III 1882, Харків — 27.X 1931, там же] — українська поетеса і педагог. Дочка Х. Д. *Алчевської.* Вчилася в Парижі на жіночих курсах. Працювала вчителькою в Харкові. Літ. і пед. діяльність розпочала з 1903. На творчість А. мала вплив революція 1905—07. А. належать пройняті ліричними і громадян. мотивами збірки поезій «Туга за сонцем» (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Вишневий цвіт» (1912), «Пісні серця і просторів» (1914). У зб. «Пробудження» відображено події 1917. За Рад. влади друкувалася в харків. журналах і газетах, була членом Українського товариства драматургів і композиторів. Авторка драм. поеми «Луїза Мішель» (1930). Перекладала твори П.-Ж Беранже, Вольтера, В. Гюго, Жюля Верна, Л. Толстого.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Григорій Олексійович (1866, Харків — 1920, Москва) — український і російський педагог-вокаліст, співак і композитор. Син Х. Д. *Алчевської.* Закінчив Моск. консерваторію, де вчився у С. І *Танєєва.* Автор симф. картини «Альоша Попович» (1907), обробок укр. і рос. нар. пісень та ряду романсів, у т. ч. 6 українських: «Чого мені тяжко» (слова Т. Шевченка), «Безмежнє поле» (слова І. Франка), «Не дивися на місяць весною», «Стояла я і слухала весну» (обидва — слова Лесі Українки), «Конвалія», «Гей на бій!» (обидва — слова Х. Алчевської). Відомі його посібники «Вокальна техніка у щоденних вправах», «Таблиці дихання для співаків та їх застосування до розвитку основних якостей голосу», видані 1907 і 1908.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Іван Олексійович [15 (27).XII 1876, Харків — 27.IV (10.V) 1917, Баку] — український і російський співак (ліро-драматичний тенор). Син Х. Д. *Алчевської.* Закінчив Харків. ун-т. Співу навчався в свого брата Г. О. *Алчевського,* потім у Парижі. Соліст Маріїнського театру в Петербурзі (1901—05), виступав на сцені «Гранд-Опера» в Парижі (1908—10), Великого театру в Москві (1910—14). А. був співаком широкого творчого діапазону, яскравого обдарування, високої виконавської культури. Партії: Сабінін («Іван Сусанін» Глинки), Фауст («Фауст» Гуно), Дон Жуан («Камінний гість» Даргомижського), Хозе («Кармен» Бізе), Герман («Пікова дама» Чайковського) та ін. Гастролював у багатьох містах Росії, Зх. Європи, США. Пропагував творчість українських композиторів у Росії і за кордоном.

АЛЧЕ́ВСЬКИЙ Олексій Кирилович (1835, Суми — 1901) — український гірничозаводчик. Власник Харків. торг. банку; фінансував металург. підприємства, зокрема будівництво Донецько-Юр'ївського металург. з-ду в Алчевську (тепер *Комунарський металургійний завод*). Пізніше збанкрутував. Батько композитора Григорія, співака Івана і поетеси Христини Алчевських.

АЛЧЕДА́РСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення слов'янського племені *тиверців* 6 — початку 12 ст. Розкопане біля с. Алчедара Резинського р-ну Молд. РСР. Досліджувалося 1950—63. На поч. 12 ст. А. п. спустошили кочовики. Під час розкопок виявлено залишки жител, домниць для виробництва заліза, майстерень, госп. споруд, знайдено знаряддя праці, зброю, прикраси, глиняні антропоморфні статуетки тощо.

АЛЮВІ́Й (від лат. alluvio — нанос) — відклади, що формуються постійними водотоками в річкових долинах. Утворюються внаслідок перевідкладання гірських порід і продуктів вивітрювання їх. На рівнинах, в областях помірного клімату, А. складається з двох горизонтів — нижнього, що відкладається в річищі (галечники, піски), і верхнього, який утворюється в заплаві річки під час повені (суглинки, глини та ін.). В районах розвитку металоносних порід з А. пов'язані розсипища *золота, платини, алмазів, титану* та ін.

АЛЮМІНА́ТИ — солі алюмінієвих кислот. Зустрічаються в природі (напр., мінерали *хризоберил, шпінелі*). А. лужних металів добре розчинні у воді, менш активних металів — переважно важкорозчинні. А. рідкісноземельних металів відзначаються хім. стійкістю і тугоплавкістю. А. лужних металів одержують при взаємодії алюмінію або гідроксиду алюмінію з їдкими лугами; нерозчинні А.— сплавленням оксиду алюмінію з оксидами відповідних металів; А. рідкісноземельних металів — сумісним прожарюванням нітратів рідкісноземельних металів з нітратом алюмінію при т-рі 1100°С. Широко застосовують А. натрію в текст. пром-сті як протраву, в паперовій пром-сті як на-

повнювач. А. кальцію — основна складова частина швидкотужавіючого глиноземистого цементу. А. рідкісноземельних металів — перспективний матеріал у виробн. спец. кераміки, оптичного скла, в ядерній техніці тощо.

АЛЮМІНІЄВА ПРОМИСЛОВІСТЬ — галузь кольорової металургії, яка виробляє алюміній. Поряд з осн. продукцією підприємства А. п. випускають кристалічний кремній, алюмінієво-кремнієві сплави (силуміни), содові продукти, мінеральні добрива, цемент, п'ятиокис ванадію, металевий галій. А. п. набула розвитку в кін. 19 ст. після винайдення електролітичного способу виробн. алюмінію. Алюмінієва промисловість тісно пов'язана з багатьма іншими провідними галузями (маш.-буд., хім., харч.) пром-сті. В СРСР А. п. створено за роки довоєнних п'ятирічок. Її розвиткові сприяли індустріалізація й електрифікація та відкриття багатих родовищ сировини — бокситів, нефелінів, алунітів. А. п. потребує великої кількості електроенергії, що зумовлює розміщення заводів поблизу потужних електростанцій. Первістки вітчизн. А. п.— Волховський з-д (1932), на Україні — *Дніпровський алюмінієвий завод* імені С. М. Кірова (1933, Запоріжжя). В наступні роки, особливо в післявоєнні, введено в дію ряд великих підприємств галузі: Тіхвінський і Ачинський глиноземні, Уральський, Сумгаїтський, Канакерський, Павлодарський, Волгоградський, Іркутський, Красноярський, Братський, Таджицький та ін. алюмінієві з-ди. За виробн. алюмінію СРСР посідає провідне місце в світі. Найважливішими напрямами тех. прогресу в А. п. є інтенсифікація технологічних процесів, створення ефективних конструкцій електролізерів (див. *Електроліз*) з верхньою підводкою струму та з попередньо випаленими анодами, підвищення комплексності використання сировини, створення безвідхідного виробництва, дальше використання АСУ, розширення асортименту напівфабрикатів з алюмінію та ін.

За 1976—80 передбачено збільшити виробн. алюмінію в СРСР в 1,2—1,3 раза, збудувати Миколаївський глиноземний і Саянський алюмінієвий з-ди. Значного розвитку А. п. досягла в Угорщині, НДР, КНР, Польщі, Румунії, Чехословаччині та Югославії. З капіталістичних країн А. п. найбільш розвинута в США, Канаді, Франції, Японії, Норвегії та ФРН.

М. Г. Дешевих.

АЛЮМІНІЄВИЙ ЧАВУН — чавун, легований *алюмінієм*. Розрізняють А. ч. конструкційний (менше 4% Al) і спеціальний (5—30% Al). Конструкційний А. ч. відзначається високими мех. властивостями: границя міцності на розтяг не менше 300 *МПа* (30 *кгс/мм²*), границя міцності на згин не менше 500 *МПа* (50 *кгс/мм²*), *твердість* за Брінеллем 180—250. Спец. А. ч. (пірофералю, термогалю, чугалю) властиві значні *жаростійкість, корозійна стійкість* та стійкість проти спрацювання. Для поліпшення властивостей А. ч. вдаються до *легування* (Ni, Cu, Mn, Mo, Cr, Ti), *модифікування* або *термічної обробки*. А. ч. виплавляють в *індукційних печах* під *шлаком*, заливають здебільшого в сухі піщані форми. Конструкційний А. ч. використовують в автомобіле-, тракторо- і тепловозобудуванні (колінчасті вали, гільзи, головки блоків та ін.), спец. А. ч.— в металургії, хім. пром-сті (виливниці, мульди, ємкості для одержування і зберігання хім. продуктів тощо).

Ю. Г. Бобро.

АЛЮМІНІЄВІ МОНОПОЛІЇ — великі промислові об'єднання капіталістичних країн, на підприємства яких припадає основна частина (1975 — бл. 80%) виробництва і збуту первинного алюмінію в капіталістичному світі.

А. м. є комбінованими компаніями. Вони контролюють також видобування бокситів, значну частину виробництва електроенергії, виплавки вторинного алюмінію, реалізацію металу та прокату з нього. А. м. в гонитві за джерелами сировини здійснюють екон. експансію в багатьох регіонах світу, зокрема в країнах, що розвиваються. «Алкан алюмініум», напр., видобуває (поч. 70-х рр.) боксити в 11 і виплавляє алюміній у 32 країнах. А. м. тісно пов'язані з авіа-, авто-, хім. та ін. монополістичними об'єднаннями.

В. А. Колибанов.

Найбільші алюмінієві монополії

Монополії	Рік створення	Оборот по продажу	Активи
		млн. дол., 1974	
«Алюмінум компані оф Америка» (АЛКОА, США)	1888	2727	3198
«Алкан алюмініум» (Канада)	1928	2412	2958
«Рейнолдз металз» (США)	1928	1993	2324
«Кайзер алюмінум енд кемікал» (США)	1940	1736	2057
«Пешіне-Южін-Кюльман» (Франція)	1855 •	4624	5594
«Алюсюїсс» (Швейцарія)	1888	1725	2718
«Ферайнігте індустрі унтернемунген» (ФРН)	1917	1139	1583
«Ніппон кіндзоку когю» (Японія)	1939	2199	1891

• — Пешіне С. А.

АЛЮМІНІЄВІ РУДИ — гірські породи, з яких добувають алюміній. Основною А. р. є *бокситн*. В СРСР розроблено і впроваджено у виробн. спосіб одержання алюмінію з алунітових руд та *нефелінових сієнітів* (останні є комплексною сировиною). Як можливі А. р. вивчають *каоліни*, силіманітові сланці, *лабрадорити*. В СРСР родовища А. р. є на Уралі, в Казахстані, Зх. Сибіру, Закавказзі, на Кольському п-ові, в Арх. обл., на Україні (Приазов'я, Український щит, Закарпаття).

М. Б. Славутський.

АЛЮМІНІЙ [Aluminium; від лат. alumen (aluminis) — галун], Al — хімічний елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 13, ат. м. 26,9815. В природі існує стабільний ізотоп ^{27}Al, штучно одержано 7 радіоактивних ізотопів. А. входить до складу польових шпатів, слюд, нефеліну, каоліну, глини, бокситів, кріоліту та ін. Вміст А. в земній корі 8,23%. А. легкий, дуже пластичний метал, сріблясто-білого кольору; густ. 2699 *кг/м³*, $t_{вд}$ 660,37° С, $t_{кип}$ 2520° С. На повітрі А. вкривається дуже тонкою плівкою оксиду Al_2O_3, яка захищає метал від дальшого окислення і надає йому значної стійкості проти корозії (див. *Корозія металів*). Розжарені порошок і фольга А. яскраво горять у повітрі, утворюючи оксид А. При нагріванні А. енергійно взаємодіє з галогенами і сіркою, при високих т-рах — з азотом і вуглецем, відновлює оксиди металів (див. *Алюмінотермія*). А. повільно розчиняється в розведених мінеральних к-тах, утворюючи солі з безколірним гідратованим катіоном $(Al^{3+} \ n\,H_2O)^{3+}$. З концентрованою азотною і фосфорною к-тами А. не взаємодіє, легко розчиняється в сильних лугах, виділяючи водень і утворюючи *алюмінати*. Нерозчинний у воді гідроксид $Al(OH)_3$ проявляє *амфотерність*. Одержують А. електролізом оксиду Al_2O_3, розчиненого в розплавленому кріоліті Na_3AlF_6, при т-рі близько 1000°С. Набув дуже широкого використання, зокрема у виробн. *алюмінію сплавів*. Див. також *Алюмінію сполуки, Алюмінієва промисловість*.

В. Л. Павлов.

Х. Д. Алчевська.

Х. О. Алчевська.

І. О. Алчевський.

АЛЮМІНІЙОРГАНІЧНІ СПОЛУКИ — хімічні сполуки, в яких *алюміній* зв'язаний з атомом вуглецю. Відомі А. с.: алюмінійтриалкіли — безбарвні рідини, нижчі члени ряду таких А. с. (триметил- і триетилалюміній) самозаймаються на повітрі; алюмінійарили — тверді речовини. Застосовують А. с. в органічному синтезі, для одержання надчистого алюмінію тощо.

АЛЮМІНІЮ СПЛАВИ — сплави на основі *алюмінію*. Відзначаються малою *густиною*, високою *теплопровідністю* і *електропровідністю*, значною *корозійною стійкістю* і високою питомою *міцністю*. Розрізняють А. с. деформівні і ливарні. Деформівні А. с.— високопластичні, жароміцні, здатні зварюватися, легко піддаються штампуванню, куванню, витяжці та ін. видам деформування. Їх поділяють на незміцнені і зміцнені *термічною обробкою*. Мех. властивості незміцнених сплавів поліпшують *легуванням* (міддю, магнієм, марганцем, кремнієм, цинком і хромом) і нагартуванням

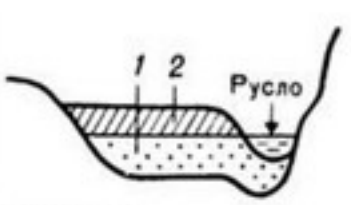

Алювій:
1 — русловий алювій;
2 — заплавний алювій.

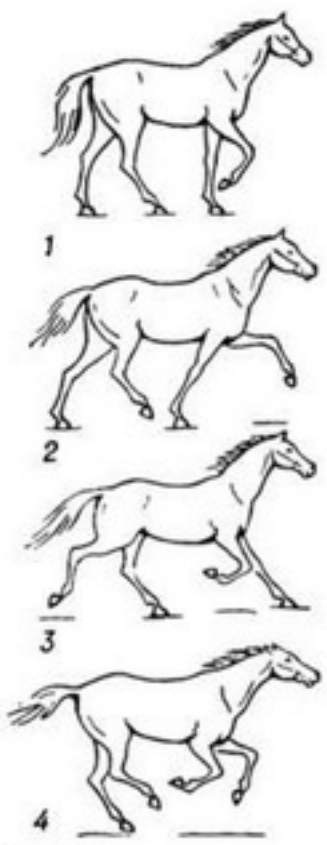

Алюри:
1 — ступа. *2* — рись.
3 — іноходь. *4* — галоп.

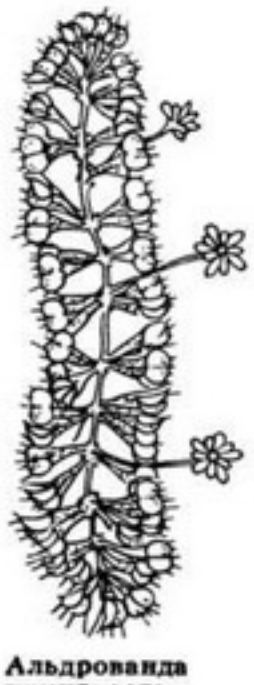

Альдрованда пухирчаста.

зміцнених сплавів — легуванням, *гартуванням* і старінням (природним або штучним) та додатковим нагартуванням. До деформівних належать сплави на основі систем Al — Mg, Al — Mg — Si (*авіалі*), Al — Mg — Si — Cu тощо. З таких сплавів виготовляють листи, плити, профілі, труби, дріт. Ливарні А. с. відзначаються рідкотекучістю, невисокою лінійною усадкою, схильні до утворення раковин, тріщин тощо. Осн. легуючі елементи таких сплавів — кремній, мідь, марганець, титан, нікель і цирконій. Найпоширеніши-ми ливарними є сплави, що містять 4—13% Si, іноді до 23% Si (силуміни). З ливарних А. с. виготовляють фасонне литво (у піщаних формах, *кокілях*, у виплавлюваних моделях, під тиском). А. с. застосовують в авіаційній, судно-, приладобудівній, автомобільній, електротехнічній та ін. галузях пром-сті, а також у будівництві.

Літ.: Алюминиевые сплавы. Промышленные деформируемые, спеченные и литейные алюминиевые сплавы. Справочное руководство. М., 1972.

В. М. Лебедєв.

АЛЮМІ́НІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, до складу яких входить *алюміній*, переважно в ступені окислення +3. А. с.— безбарвні або білі тверді речовини кристалічної будови. Алюмінію оксид (глинозем, корунд) Al_2O_3 — тугоплавкий ($t_{пл}$ 2050° С) порошок, нерозчинний у воді, хімічно дуже стійкий. При сплавленні з лугами або з оксидами металів утворює *алюмінати*. Застосовують для одержання алюмінію, виготовлення вогнетривів, абразивів, *каталізаторів*, сорбентів тощо. Фторид алюмінію AlF_3 малолеткий, $t_{пл}$ 1040°С, погано розчинний у воді, к-тах, лугах. Безводні хлорид, бромід, йодид алюмінію леткі [$AlCl_3$ сублімується (див. *Сублімація*) при 180,5°С, $AlBr_3$ плавиться при т-рі 98° С, AlI_3 — при 188°С], гігроскопічні, димлять на повітрі внаслідок *гідролізу*, розчинні у воді й багатьох органічних розчинниках, легко утворюють координаційні сполуки з відповідними галогенідами металів. Хлорид алюмінію застосовують як каталізатор в органічному синтезі. Солі алюмінію та сильних к-т добре розчинні у воді, значно гідролізуються в розчині, утворюють *кристалогідрати*, напр. $AlCl_3 \cdot 6H_2O$. Сульфат алюмінію $Al_2(SO_4)_3 \cdot 18H_2O$ і сульфат калію-алюмінію (галун) $KAl(SO_4)_2 \cdot 12H_2O$ застосовують як дубильні засоби, протраву при фарбуванні, у виробн. паперу, для очищення води тощо. Як протраву в текст. пром-сті використовують також нітрат алюмінію і розчин ацетату алюмінію. Серед *координаційних сполук* алюмінію найбільше значення має гексафтороалюмінат натрію (кріоліт) Na_3AlF_6 ($t_{пл}$ 1012° С), який використовують для одержання алюмінію.

В. С. Телегус.

АЛЮМІНОТЕРМІ́Я (від *алюміній* і грец. θέρμη — тепло), алюмінотермічний процес — одержання металів і сплавів відновленням порошкоподібних окисів металів порошком алюмінію з виділенням тепла; вид *металотермії*. Відкрив М. М. *Бекетов* (Харків, 1859—65). Розвивається А. при т-рі бл. 3000° С і грунтується на реакції $3M_nO_m + 2mAl \rightarrow mAl_2O_3 + 3_nM + Q$, де Q — теплота реакції, яка має становити не менше 550 *ккал* на 1 *кг* суміші. Якщо теплота реакції менша, то суміш окису металу з алюмінієм підігрівають в електр. печі (А. електропічна). Коли ж при відновленні виділяється велика кількість тепла (без додаткового його підведення), здійснюється А. позапічна. А. застосовують для одержання тугоплавких металів і сплавів без домішки вуглецю, а також для утворення високих т-р при зварюванні рейок.

В. Л. Павлов.

АЛЮМІНУВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів покриття з металевого *алюмінію* або *алюмінію сплавів*. Здійснюється газополуменевим і плазмовим розпиленням, *плакуванням* або випаровуванням металу в вакуумі (див. *Вакуумні покриття*). Розрізняють також А. гаряче, електролітичне та нанесенням порошкоподібного алюмінію. Застосовують і дифузійне насичення поверхні виробів алюмінієм (див. *Алітування*). Поліпшеними властивостями (зокрема, міцністю зчеплення, деформівністю) відзначаються алюміновані вироби з товщиною проміжного шару (між основою і покриттям) не більш як 5—7 *мкм*. А. захищає від корозії зварні труби, деталі літаків і автомобілів, вироби побутового призначення тощо.

АЛЮМОСИЛІКА́ТИ — група породоутворюючих мінералів з великим вмістом алюмінію. Виділені 1891 В. І. *Вернадським* з класу *силікатів*. До А. відносять силікати, в яких алюміній у кристалічних гратках займає таке саме положення, як і кремній, тобто оточений чотирма іонами кисню (наприклад, *польові шпати*, фельдшпатоїди, *цеоліти*, скаполіти, *слюди*).

АЛЮ́РИ (франц. allure — хода) — види поступального руху коня. Розрізняють А. природні та штучні. До природних належать: ступа — найповільніший А. (ноги переставляються по діагоналі в такій послідовності: права передня, ліва задня ноги, ліва передня і права задня); рись — швидкий А. (одночасно переставляються різносторонні ноги: ліва задня і права передня, права задня і ліва передня); іноходь — прискорений А. (односторонні кінцівки піднімаються і опускаються на землю одночасно); галоп — найшвидший А., при якому переміщення кінцівок має таку черговість: опора на ліву задню ногу — перший удар об землю, на ліву передню і праву задню — другий удар, далі на праву передню — третій удар, поштовх, після цього фаза вільного висіння і знову опора на ліву задню ногу і т. д. Різновидом галопу є кар'єр — гранична швидкість коня. Тренінгом вироблено такі штучні алюри — курбет, піаф, пасаж, крупада, пірует, парадний крок, стрибок.

За ознаками А. розрізняють породи коней — швидкоалюрні (чистокровна верхова, арабська, орловська і російська рисисті) та крокові (радянська і російська ваговозні породи та ін.).

АЛЯ́Б'ЄВ Олександр Олександрович [4 (15).VIII 1787, Тобольськ — 22.II (6.III) 1851, Москва] — російський композитор. Учасник Вітчизн. війни 1812. Один з перших ввів у російський романс громадянські мотиви, теми патріотизму. Автор романсів (понад 150) на слова О. Пушкіна («Черкеська пісня», «Зимова дорога», «Я вас любив»), А. Дельвіга («Соловей»), В. Жуковського, опер («Місячна ніч, або Домовики», 1823; «Амалат-бек», 1842—47), балету «Чарівний барабан» (1827), симф., камерно-інструм. творів. Опрацьовував музичний фольклор (рос., укр., кавказький, народів Серед. Азії). Упорядкував зб. «Голоси українських пісень», видану у Москві 1834 М. *Максимовичем*.

АЛЯ́СКА — півострів на Пн. Зх. Америки, між Брістольською затокою Берінгового м. і Тихим ок. Входить до складу США (штат *Аляска*). Протяжність бл. 700 *км*, шир. від 10 до 170 *км*, пл. 22 тис. *км*². Поверхня гориста — Алеутський хр. з діючими та згаслими вулканами. Найвища вершина — вулкан Веніамінова, 2507 *м*. Переважає тундрово-лучна рослинність, у горах — хвойні ліси, зарості вільхи. Осн. заняття населення — рибальство й звіробійний промисел.

АЛЯ́СКА — затока Тихого ок. між п-овом Аляска і материком Пн. Америка. Шир. майже 2200 *км*, глиб. до 5659 *м*. В А., на о. Баранова 1840 рос. географ Ф. П. *Літке* відкрив першу на Тихому ок. морську обсерваторію.

АЛЯ́СКА — штат США, розміщений на Пн. Зх. Північної Америки. Крім материкової частини, до А. належать п-ів Аляска, острови Прибилова, Кадьяк, архіпелаг Олександра та ін. Пл. 1519 тис. *км*² Нас. 300 тис. чол. (1970). Адм. центр — м. Джуно. Пн. частина А. переважно рівнинна, центр. і пд. зайняті нагір'ями й горами (вис. до 6193 *м*, г. Мак-Кінлі). Клімат холодний, континентальний, на Пд.— помірний, вологий. Найбільші ріки — Юкон, Кускоквім. Рослинність тундрова, на схилах гір — хвойні ліси. Значні поклади корисних копалин, на базі яких розвивається гірничодобувна пром-сть, зокрема нафтова; добувають також вугілля, олово, ртуть, хроміти, золото, платину, срібло. Рибоконсервні, целюлозно-паперові, лісообробні підприємства. С. г. розвинуте мало, спеціалізується на виробн. картоплі, овочів, молока. Лісозаготівлі, хутровий промисел. На тер. А.— військові бази США.

Відкриття А. пов'язують з експедицією О. І. *Чирикова* 1741, проте перші обслідування А. проводилися з 1728, зокрема експедиціями М. С. Гвоздєва, І. Федорова. У 1784 Г. І. *Шеліхов* заснував російське поселення на о. Кадьяк. Дальше освоєння і заселення А. пов'язане з діяльністю створеної

1799 *Російсько-американської компанії*. За договором, підписаним 18 (30). III 1867, А. разом з Алеутськими о-вами уряд царської Росії продав США за 7,2 млн. дол. У 1867—1958 А.— у віданні федеральної адміністрації, з 1958 А. — штат США.

АЛЬ-АЗГА́Р — один з найстаріших мусульманських університетів. Заснований 972 в Каїрі як мусульманська богословська школа. В 1975/76 навч. р. мав 7 ф-тів. При А.-А. — Ісламський жіночий коледж, Вищий ін-т досліджень з арабістики та ісламу, Вищий ін-т мови та перекладу. В ун-ті — бл. 32 тис. студентів (3,5 тис. жінок). Б-ка налічує 80 тис. книг, 20 тис. араб. рукописів (1975). Історію А.-А. досліджував, зокрема, А. *Кримський*. *А. В. Санцевич.*

А́ЛЬБА (Alba), Альварес де Толедо (Álvarez de Toledo) Фернандо (29.X 1507 — 11.XII 1582, Лісабон) — іспанський військ. і держ. діяч, герцог. У 1567 призначений намісником ісп. короля в Нідерландах, що повстали проти панування Іспанії (див. *Нідерландська буржуазна революція 16 століття*). А. встановив у Нідерландах терористичну диктатуру, проте не спроможний був справитися з революцією. В 1573 звідти відкликаний. В 1580 очолював ісп. армію, яка завоювала Португалію.

АЛЬБАТРО́СОВІ (Diomedeidae)— родина птахів ряду *буревісникоподібних*. 3 роди (з них 2 викопні з еоцену Нігерії) об'єднують 12 видів. Довж. А. до 1 *м*, розмах крил до 4,25 *м*, вага 8—10 *кг*. Оперення здебільшого біле з чорним. Ніздрі — по боках дзьоба, кожна в окремій трубочці. А. добре плавають, легко літають на велику відстань навіть під час шторму. Гніздяться колоніями на островах. В кладці 1 яйце. Молоді птахи набирають вигляду дорослих особин на 4—5-й рік. Живляться рибою, морськими безхребетними, падлом. Поширені в Тихому, Атлантичному й Індійському океанах. На морях Далекого Сходу під час кочівель трапляються 3 види А.: чорноногий (Diomedea nigripes), білоспинний (D. albatrus) і темноспинний (D. immutabilis). *М. А. Воїнственський.*

АЛЬБЕ́ДО (від лат. albus — білий) — характеристика, що показує, яку частину падаючої променистої енергії відбиває поверхня тіла. Істотно залежить від довжини хвилі падаючого випромінювання. Вимірюють А. альбедометром. Застосовують у метеорології, *астрофізиці*, техніці. А. Землі — відношення кількості енергії, відбитої Землею, до всієї променистої енергії Сонця, яка падає на Землю,— дорівнює приблизно 0,36.

АЛЬБЕ́НІС (Albéniz) Ісак-Мануель-Франсіско (29.V 1860, Кампродон, Каталонія — 18.V 1909, Камбо-ле-Бен, франц. Піренеї) — іспанський композитор і піаніст. Основоположник нової ісп. музики. Широко використовував нац. муз. фольклор (фп. п'єси «Іспанська сюїта», 1886; «Іспанські наспіви», 1897; «Іберія», 1905—09; «Наварра», симф. сюїта «Каталонія», 1899).

АЛЬБЕ́Р (Albert) Александр (справж. прізв.— Мартен; 27.III 1815, Бюрі — 27.V 1895, Мелло)— французький соціаліст. Робітник. Учасник нар. повстань у Парижі 1832, 1834, 1839 та *революції 1848 у Франції*. Разом з Л. *Бланом* увійшов до Тимчасового уряду *Другої республіки*. Обраний депутатом Установчих зборів, А. взяв участь 15.V 1848 в революційному виступі паризького пролетаріату, за що був засуджений до 20 років тюремного ув'язнення. В 1859 амністований. Під час франко-прусської війни 1870 ввійшов до Комісії барикад, створеної «урядом нац. оборони», що його К. Маркс назвав урядом нац. зради. Далі А. політ. ролі не відігравав.

А́ЛЬБЕРТ ВЕЛИ́КИЙ (Альберт фон Больштедт, Albertus Magnus, Albert von Bollstädt; бл. 1193—15.XI 1280) — німецький філософ і богослов, представник ортодоксальної *схоластики*, чернець-домініканець. Зачинатель перебудови та енциклопедичної систематизації католицького богослов'я на основі арістотелізму, завершеної його учнем *Фомою Аквінським*. Разом з ним вів боротьбу проти опозиційних шкіл у схоластиці, *єресей*, *аверроїзму*, проти антифеодальних ідей і рухів. А. В.— автор філос. творів («Про причини та про виникнення загального») і природничонаук. трактатів.

АЛЬБЕ́РТА — провінція на Пд. Зх. Канади. Пл. 661,2 тис. *км²*. Нас. 1,6 млн. чол. (1971), у т. ч. бл. 10% українців. Адм. центр — м. Едмонтон. Більша частина А.— плато (вис. до 1000 *м*). На Пд. Зх. — Скелясті гори. Природна рослинність переважно лісостепова й степова, на Пн. Зх.— хвойні ліси. Осн. галузь пром-сті — гірничодобувна, особливо добування нафти й газу. Нафтопереробна та нафтохім. пром-сть, кольорова металургія. Підприємства целюлозно-паперової, харч. пром-сті (гол. чином м'ясо-молочні й борошномельні), лісопильні заводи. Осн. пром. центри — *Едмонтон*, Калгарі. А.— важливий зерновий район, на який припадає бл. чверті збору зерна в країні (гол. чин. пшениці). Вирощують також цукр. буряки, овес, ячмінь. М'ясо-вовнове та молочне тваринництво. Нафтопроводи до міст Ванкувера, Торонто, Монреаля, а також у США.

АЛЬБЕ́РТІ (Alberti) Леон-Баттіста (18.II 1404, Генуя — 25.IV 1472, Рим) — італійський архітектор,

Л.-Б. Альберті. Церква Санта-Марія Новелла у Флоренції. 1456—70.

учений, письменник і музикант епохи *Відродження*. Архіт. роботи А. відзначаються сміливими експериментальними рішеннями: Палаццо Ручеллаї у Флоренції (1446—51), церкви Сан-Франческо у Ріміні (1447—68), Санта-Марія Новелла у Флоренції (1456—70). З наук. праць А. найвідоміші трактати «Про живопис», «Про статую» і особливо «10 книг про будівництво», що є своєрідною архіт.-буд. енциклопедією 15 ст.

АЛЬБЕ́РТІ (Alberti) Рафаель (н. 16.XII 1902, с. Пуерто-де-Санта-Марія, провінція Кадіс) — іспанський письменник. Комуніст. У ранній період творчості перебував під впливом декадансу. Учасник нац.-революц. війни 1936—39. Вірші 30-х років увійшли в книги «Поет на вулиці» (1936) і «На переломі» (1937). Після поразки респ. Іспанії разом з дружиною М.-Т. *Леон* емігрував (Аргентіна, Італія). Серед збірок 40-х рр.— «Прибій» (1944), «Строфи Хуана Панадеро» (1949, рос. перекл. 1956). «Балади і пісні ріки Парани» (1954) присвячено боротьбі за мир і свободу. Автор п'єс «Фермін Галан» (1931, присвячено життю і героїчній загибелі революціонера), «Ніч війни в музеї Прадо» (1956, рос. перекл. 1960), двох книг спогадів «Загублений гай» (1959, рос. перекл. 1968) тощо. У 1964 відвідав Україну. Виступив на урочистому мітингу в Каневі, на могилі Т. Шевченка. В 1966 в Парижі вийшло 3-є, доповнене видання зб. «Поет на вулиці» (твори 1931—65). У кін. 1976 вернувся до Іспанії, включився в активну політ. діяльність. У червні 1977 обраний сенатором від Компартії Іспанії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1965. Портрет на с. 151.

Тв.: Укр. перекл.—Поезії. К., 1969.

О. О. Аляб'єв.

І.-М.-Ф. Альбевіс.

АЛЬБЕ́РТІВСЬКОГО РУДНИКА́ СТРАЙК РОБІТНИКІ́В 1895— виступ гірників на руднику поблизу м. Горлівки. Викликаний жорстокою експлуатацією і жахливими умовами праці. Тривав 1—5 (13—17). V 1895. В страйку брали участь понад 500 робітників. Припинений під загрозою застосування військ. сили. 18 найактивніших учасників страйку було ув'язнено.

АЛЬБЕРТІ́НА — одне з найбільших у світі зібрань *графіки* у Відні. Засн. 1776 як приватна колекція герцога Альберта, 1920 об'єдналася з гравюрним кабінетом Віденського університету. Налічує понад 35 тис. рисунків і мініатюр та 1 млн. гравюр, літографій, плакатів. Серед експонатів твори *Рафаеля*, *А. Дюрера*, П.-П. *Рубенса*, *Рембрандта* та інших.

АЛЬБІГО́ЙЦІ (франц. Albigeois) — учасники широкого єретичного руху на Пд. Франції в 12—13 ст. А. вважали земний світ, у т. ч. католицьку церкву, сотворінням сатани, заперечували осн. догмати церкви, вимагали ліквідації церк. землеволодіння і *десятини*. Осн. масу А. становили ремісники, частково селяни. До А. приєдналася частина дрібних феодалів. За ініціативою папства проти А. було організовано хрестові походи 1209—

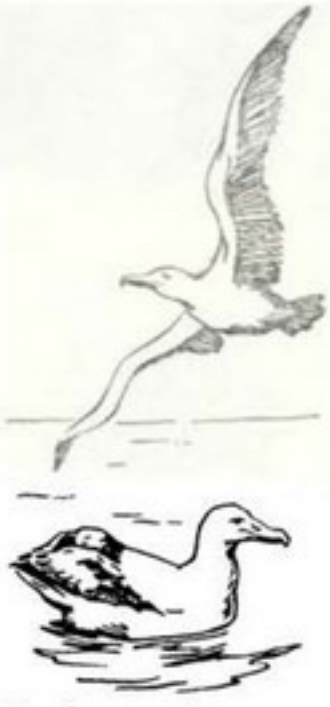

Альбатросові. Мандрівний альбатрос.

До ст. **Альманах.**

Альбіція.
Шовкова акація.

29 (альбігойські війни). На Пд. Франції А. переслідувала *інквізиція*. До поч. 14 ст. рух А. було ліквідовано.

АЛЬБІНІ́ЗМ (від лат. albus — білий) — відсутність нормальної для даного виду організмів пігментації: у тварин і людини — пігментації шкіри, волосся, райдужної оболонки очей, у рослин — зеленого забарвлення всієї рослини або окремих її частин. А.— спадкова ознака, що залежить від наявності рецесивного (див. *Рецесивність*) гена, який у гомозиготному (див. *Гомозиготність*) стані блокує синтез пігментів (у рослин — хлорофілу, у тварин — меланіну). Інша форма А. у рослин зумовлена спадковою зміною хлоропластів, тобто не пов'язана із зміною генів, локалізованих у ядрі (див. *Спадковість цитоплазматична*). Організми з ознаками А. наз. альбіносами.

АЛЬБІО́Н (кельт.) — давня назва *Британських островів*. Згадується вже в творах авторів Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Вживається в сучас. політ. і публіцистичній літературі як синонім Англії.

АЛЬБІ́Т (від лат. albus — білий) — породоутворюючий мінерал класу силікатів. $Na[AlSi_3O_8]$. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,6. Твердість 6—6,5. Безбарвний, білий, сірувато-білий, жовтий, рожевий, зелений. Блиск скляний. А. поширений у РРФСР (Карелія, Кольський п-ів, Урал), на Україні (Український щит, Приазовський масив). Використовують у керамічній промисловості.

АЛЬБІ́ЦІЯ (Albizzia) — рід рослин род. мімозових. Невеликі дерева або кущі з двоперистими листками і дрібними квітками з великими яскраво забарвленими тичинками. Бл. 150 видів, поширених у тропіках і субтропіках Сх. півкулі; в СРСР (Закавказзя) — 1 дикорослий вид: шовкова, або ленкоранська, акація (A. julibrissin). Декоративна рослина з широкою зонтикоподібною кроною і запашними здебільшого рожевими суцвіттями; в дикорослому стані збереглася лише на Пд. Талишу (Азербайджанська РСР).

Вирощують (часто під назвою перської мімози) у Пд. Європі, Криму, Серед. Азії, на Кавказі. Потребує охорони. Деякі види А. мають цінну деревину й кору, багату на дубильні речовини.

А́ЛЬБСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — найпізніший вік ранньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. Назва — від р. Альби (тепер Об) у Франції. На Україні відклади А. я. (глини, піски, пісковики, мергелі) поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, Карпатах, на Кримському п-ові. Потужність їх від 4—6 до 800 *м*. Відклади А. я. перспективні на нафту й газ. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

АЛЬБУМІ́НИ [від лат. albumen (albuminis) — білок] — група простих *білків*. А. становлять осн. частину білків тваринних і рослинних тканин. Особливо багаті на А. білки яєць, молока, плазми крові, насіння рослин — пшениці, жита, ячменю, гречки, сої. Мол. маса 15 000—65 000. Добре розчинні у воді, розчинах солей, кислотах, лугах. А. широко застосовують у харч. і текст. пром-сті, в медицині.

АЛЬБУМІНУРІ́Я (від *альбуміни* і грец. οὖρον — сеча) — виділення альбумінів з сечею. Спостерігається при захворюваннях нирок та ін. Див. *Протеїнурія*.

АЛЬБУЦИ́Д, сульфацил — лікарський препарат. Див. *Сульфаніламідні препарати*.

АЛЬВАРА́ДО МО́НСОН (Alvarado Monzon) Бернардо (8.XI 1925, м. Гватемала — 1972) — діяч комуністичного руху Гватемали. З 1949 — секретар ЦК Гватемальської партії праці (ГПП), з 1954 — генеральний секретар ЦК ГПП. Не раз зазнавав репресій, перебував в еміграції. У вересні 1972 заарештований у м. Гватемалі і позвірячому вбитий.

А́ЛЬВАРЕС (Álvarez) Луїс-Уолтер (н. 13.VI 1911, Сан-Франціско) — американський фізик, член Національної АН США. Працює в Каліфорнійському ун-ті (з 1936). Праці з радіолокації, прискорювальної техніки, про *елементарні частинки, космічне проміння*. Відкрив явище К-захоплення (1938), мюонний каталіз (1957), збудував першу велику *бульбашкову камеру*, відкрив (1960) і дослідив значну кількість *резонансних частинок*. Нобелівська премія, 1968.

А́ЛЬВАРЕС ДЕ КА́СТРО (Álvarez de Castro) Маріано (1749—1810) — іспанський генерал, один з героїв війни за незалежність Іспанії 1808—14. Командував гарнізоном фортеці Жерона в Пн. Каталонії, який протягом 9 місяців чинив опір переважаючим силам франц. військ. Після захоплення французами Жерони був ув'язнений, помер у тюрмі.

АЛЬВЕО́ЛИ (лат. alveolus — жолобок, виїмка) — 1) Міхурці, якими закінчуються повітроносні шляхи у легенях і в яких відбувається газообмін між альвеолярним повітрям і кров'ю.

2) Коміркоподібний кінцевий відділ альвеолярної залози (ацинус). 3) Заглиблення у щелепах (щелепні ямки), в яких містяться корені зубів.

АЛЬГА́МБРА — палац маврітанських володарів в Іспанії на сх. околиці Гранади. Визначна пам'ятка пізньомаврітанської архітектури 13—14 ст. Приміщення А. розташовані навколо Дворика міртів і Дворика левів. Зали пишно декоровані, прикрашені кахлями, арабесковими візерунками.

АЛЬГОЛО́ГІЯ (від лат. alga — морська трава, водорість і грец. λόγος — вчення), фікологія — наука, що вивчає *водорості*, розділ ботаніки.

АЛЬГО́НКСЬКА Е́РА І ГРУ́ПА — одна з назв *протерозойської ери і групи*. Термін (походить від назви алгонкінів — індіанських племен) у вітчизн. геол. л-рі вживається рідко.

АЛЬДЕБАРА́Н, α Тельця — зоря 0,8 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Тельця*. Віддаль А. від Сонця — 21 *парсек*. У серед. широтах його видно восени і взимку.

АЛЬДЕГІ́ДИ, R — CHO — клас органічних сполук, в яких карбонільна група CO зв'язана з атомом водню та органічним радикалом (R). Найпростіший А.— мурашиний — є газ, інші — рідини або тверді речовини. Те, що вуглець альдегід. групи має позитив. заряд, є причиною реакційної здатності CO-групи щодо нуклеофілів і кислотності водню α-вуглецевого атома. А. здатні до реакцій приєднання. Характерними реакціями А. є: відновлення до *спиртів* або *вуглеводнів*, окислення до *карбонових кислот*, утворення ацеталів, оксимів і гідразонів, реакції *конденсації* та *полімеризації*. Альдегіди одержують окисленням або дегідруванням первинних спиртів, обережним окисленням CH_3-групи в *ароматичних вуглеводнях* і алкенах, *гідролізом* дигалогенметильних похідних ароматичних або *гетероциклічних сполук*. А. використовують як пахучі речовини (ванілін, цитраль), вихідні сполуки для синтезу карбонових к-т, складних ефірів, олефінів, для виробн. феноло-альдегідних смол тощо. Див. також *Ацетальдегід, Формальдегіді і Фурфурол*.

О. В. Стеценко.

А́ЛЬДЕР (Alder) Курт (10.VII 1902 — 20.VI 1958) — німецький хімік-органік, доктор філософії. Вчився в Берлінському і Кільському ун-тах. З 1940 — директор хім. ін-ту Кельнського ун-ту. В 1928 разом з О. *Дільсом* відкрив, а потім розробив основи *дієнового синтезу*. А. проводив дослідження з *стереохімії*, *полімеризації* та ін. Нобелівська премія, 1950.

АЛЬДОЛА́ЗИ — група *ферментів*, що беруть участь в анаеробному, безкисневому розкладі вуглеводів. Належать до *ліаз*. Поділяються на два класи. Альдолази класу I (мол. м. 150 000—160 000) містяться в найпростіших,

Альгамбра. Дворик левів.

зелених водоростях, у тканинах вищих тварин і рослин. А. класу II (мол. м. 70 000) зустрічаються в бактеріях, грибах, синьозелених водоростях. У рослинних тканинах А. беруть участь у темновій фазі *фотосинтезу*, в тваринних — у процесі *гліколізу*.

АЛЬДОСТЕРО́Н — гормон кори *надниркових залоз*. Належить до *кортикостероїдів;* похідне кортикостерону. Мол. м. 360,48. Має мінералокортикоїдну активність (див. *Мінералокортикоїди*). А. приблизно в 100—120 раз активніший за *дезоксикортикостерон*. А. регулює *мінеральний обмін* в організмі, безпосередньо впливаючи на обмін натрію і виведення з організму калію. Секреція А. тісно пов'язана з *водно-сольовим обміном* і залежить від рівня натрію і калію в їжі. В регуляції секреції А. беруть участь *адренокортикотропний гормон, ангіотензин*, ренін тощо.

АЛЬДРОВА́НДА ПУХИ́РЧАСТА (Aldrovanda vesiculosa) — комахоїдна водяна рослина родини росичкових. Живиться дрібними водяними комахами і ракоподібними. Стебло ниткоподібне, плаваюче, без коренів. Листки в кільцях, із складеною вздовж пластинкою, вкриті волосками, при подразненні яких половинки пластинки замикаються, затискуючи здобич. Листок при цьому набуває форми пухирця. Зустрічається в Серед. і Пд. Європі, Сх. і Пд.-Сх. Азії, Африці, Австралії; в СРСР — у Європ. частині, на Кавказі, Далекому Сході, в Серед. Азії; на Україні — поодиноко на всій території. Перебуває під охороною. Іл. с. 148.

АЛЬЄ́НДЕ ГО́ССЕНС (Allende Gossens) Сальвадор (26.VII 1908, Вальпараїсо — 11.IX 1973, Сантьяго) — держ. діяч Чілі. В 1932 закінчив мед. ф-т Чілійського ун-ту. Один із засновників (1933) і керівників Соціалістичної партії Чілі. В 1937—41 — член палати депутатів Нац. конгресу. В 1939—42 входив до складу уряду Народного фронту. В 1945—70 — сенатор, 1966—69 — голова сенату. В 1970—73 — президент Чілі. Очолюваний А. Г. уряд блоку Нар. єдності проводив політику прогресивних соціально-екон. перетворень, спрямовану на ліквідацію засилля іноз. імперіалістичного капіталу і місц. олігархії в політ. і екон. житті країни, на зміцнення незалежності і суверенітету Чілі. Загинув в результаті змови чілійської і міжнар. реакції, що вчинила у країні фашист. переворот. До останньої хвилини життя залишався на своєму посту. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1972.

А́ЛЬМА — річка в Кримській обл. УРСР. Довжина 84 *км*, пл. бас. 635 *км*². Бере початок на пн. схилах Бабуган-Яйли, впадає в Чорне море. На А. споруджені водосховища, її води використовуються для зрошення. В долині А. 8 (20). IX 1854 відбувалися бойові дії під час *Кримської війни 1853—56*.

«АЛЬМАГЕ́СТ» (араб. аль-Маджісті, від грец. Μέγιστη Σύνταξις — «Велика побудова») — назва твору давньогрец. астронома *Птолемея* (написаний у середині 2 ст.). В «А.» викладено *геоцентричну систему світу*, яка була панівною до 16 ст. і використовувалась церквою в боротьбі проти нових теорій будови світу. В 16 столітті геоцентричну систему витіснила *геліоцентрична система світу* М. Коперника.

АЛЬМАДІ́ — мис, крайня зх. точка Африки (17° 32′ зх. довготи, 14° 45′ пн. широти), на п-ові Зелений Мис, між гирлами рік Гамбії та Сенегалу в межах д-ви Сенегалу.

А́ЛЬМА-МА́ТЕР (лат. alma mater, букв.— мати-годувальниця) — старовинна студентська назва університету (як такого, що дає поживу розумові).

АЛЬМАНА́Х (араб. аль манах — календар) — 1) Стара назва календарів-довідників. 2) Збірки літературних творів різних авторів. Виходять, як правило, неперіодично. В давньорус. л-рі відомі т. з. «ізборники» і «цвєтники». В 20—40-х рр. 19 ст. А. знайомили з новими літ. творами («*Український альманах*», «*Русалка Дністровая*», «*Ластівка*», «*Молодик*», «*Полярная звезда*», «Мнемозина»). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. А. відіграли значну роль у розвитку укр. л-ри й театру, утвердженні реалізму («*Рада*», «*Нива*», «*Складка*», «*З потоку життя*», «З неволі»). Після 1917 А. «Жовтень», «*Гарт*» вели боротьбу за нову укр. рад. культуру. Укр. рад. А. виходили за тематичними циклами («Комсомолія», 1938; «Партія веде», 1958, та ін.). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 виходили А.: «Україна в огні», «Молода гвардія України». А. післявоєнного періоду — «Литературный Донбасс», «*Радянське Закарпаття*», «*Харків*», «*Крым*», «*Сузір'я*» (твори братніх л-р). З 1958 щороку виходив А. «День поезії» (з 1968 — «Поезія»).

Літ.: Голубева О. Д., Рогожин Н. П. Литературно-художественные альманахи и сборники. Библиографический указатель, т. 1—4. М., 1957—60; Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. К., 1967. *П. И. Колесник.*

АЛЬМАНДИ́Н — мінерал класу силікатів, залізисто-алюмінієвий *гранат*. $Fe_3Al_2(SiO_4)_3$. *Сингонія* кубічна. Густ. 4,25. Твердість 7—7,5. Колір червоний, буро-червоний, рідше чорний. Блиск скляний. Дорогоцінний камінь, використовують також як абразивний матеріал.

АЛЬМЕРІ́Я — місто на Пд. Сх. Іспанії, в Андалузії, адм. центр провінції Альмерія. Порт на Середземному морі. 114,5 тис. ж. (1970). Підприємства виноробної, цукр., маслоробної та ін. галузей харч. пром-сті. Виробн. цементу, сірки, муз. інструментів. Архіт. пам'ятки 8—11 ст., готичний собор (1524—43).

АЛЬМЕ́ТЬЄВСЬК — місто республіканського підпорядкування Тат. АРСР, райцентр, на р. Степовому Заї (бас. Ками), за 54 *км* від залізнич. ст. Бугульма. Вузол автошляхів. 102 тис. ж. (1976). Значний центр нафтовидобувної пром-сті, початковий пункт нафтопроводу «Дружба»; видобування газу. Заводи: газопереробний, шиноремонтний і автотракторо-ремонтний, залізобетонних конструкцій, деревообр., цегельний та ін. Вечірній ф-т Моск. ін-ту нафтохім. та газової пром-сті, 4 серед. спец. навч. заклади. Драм. театр. Місто виникло 1950.

АЛЬМИ́НСЬКИЙ ЗАВО́Д БУДІВЕ́ЛЬНИХ МАТЕРІА́ЛІВ — підприємство промисловості будівельних матеріалів. Розміщений біля с. Скалистого Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Входить до виробничого об'єднання «Кримбудматеріали». Будівництво з-ду розпочато 1952 на базі вапняків другого пасма Кримських гір, став до ладу 1958. Осн. продукція з-ду: вапняки, які добувають відкритим способом, стінові блоки з вапняку для житл. і пром. будівництва, облицьовувальні плитки. Всі процеси по добуванню продукції механізовано. *І. П. Новиков.*

А́ЛЬМКВІСТ (Almquist) Карл-Юнас-Лове (28.XI 1793, Стокгольм — 26.IX 1866, Бремен) — шведський письменник. У 1851—65 жив у США. Поема «Аморіна» (1839), алегорична сага «Ормус і Аріман» (1823) — у дусі романтизму. Пізніші твори написані з позицій реалізму. Романи «Млин у Шельнурі» з сел. життя (1838; рос. переклад 1914), «Модіно» (1839; про жіночу емансипацію), «Габрієль Мімансо» (1841—42).

АЛЬМОРАВІ́ДИ — династія і назва феодальної держави (середина 11 ст. — 1146), що виникла в ході релігійного руху берберських племен Пн. Африки. На поч. 12 ст. до складу д-ви А. входили Марокко, Зх. Алжір, мусульманська частина Іспанії і Балеарські о-ви (столиця — м. Марракеш). Жорстокі утиски підкорених народів, реліг. нетерпимість викликали невдоволення в країні. Ослаблена цим д-ва А. не змогла протистояти *Альмохадам*.

АЛЬМОХА́ДИ — династія і назва феодальної держави (1121 або 1122—1269), що утворилася в результаті народної боротьби берберських племен Пн. Африки проти *Альморавідів*. У 60-х рр. 12 ст. до складу д-ви А. входили Пн. Африка і Пд. Іспанія (столиця — м. Марракеш). Політика соціального гніту і реліг. гонінь викликала невдоволення нар. мас. У період *Реконкісти* об'єднані сили Кастилії, Арагону й Наварри розгромили війська А. біля *Лас-Навас-де-Толоса* (1212). До 1248 А. втратили всі володіння в Іспанії, крім Гранади. В 1269 було покладено край пануванню Альмохадів.

А́ЛЬНПЕК (Алембек, Алемпек, Альпехг, Алембер) Ян (р. н. невід.— п. 1636) — львівський аптекар, громадський діяч. У 1582—86 навчався аптекарської справи у Вроцлаві. В 1603—07 очолював боротьбу львівських міщан проти засилля міського патриціату. А. залишив опис епідемії 1623; автор «Топографії міста Львова», складеної 1603—05 і опублікованої в зб. Г. Брауна «Міста світу» (Кельн, 1618). Праці А. містять цінні відомості з історії Львова 16—17 ст.

Р. Альберті.

С. Альєнде Госсенс.

О. О. Альохін.

П. Ф. Альошин.

Основні гірські вершини Альп

Назва вершини	Висота, м
Монблан	4807
Монте-Роза	4634
Фінстерарргорн	4274
Гросглокнер	3797

Найважливіші перевали Альп

Назва перевалу	Висота, м
Малий Сен-Бернар	2188
Великий Сен-Бернар	2469
Сімплон	2005
Сен-Готард	2108
Бреннер	1371

АЛЬОХІН Василь Васильович [4 (16).I 1882, Курськ — 3.IV 1946, Москва] — російський рад. геоботанік, професор (з 1918). Засновник моск. геоботанічної школи. Праці присвячені вивченню флори і рослинності та питанням фітоценології. Розробив класифікацію степів, склав карти рослинності Європ. та Азіат. частин СРСР.

АЛЬОХІН Олександр Олександрович [20.X (1.XI) 1892, Москва — 24.III 1946, поблизу Лісабона; похований у Парижі] — російський шахіст, чемпіон світу 1927—35 (після перемоги над Х.-Р. Капабланкою) і 1937—46 (після перемоги над М. Ейве). В 1921 емігрував до Франції. А.— видатний представник рос. шахової школи. Написав кілька теоретичних праць. Портрет с. 151.

АЛЬО́ША ПОПО́ВИЧ — один з героїв російського билинного епосу, могутній богатир. Разом з *Іллею Муромцем* і *Добринею Нікітичем* обороняв Русь від зовн. ворогів.

АЛЬО́ШИН Павло Федотович [16 (28). II 1881, Київ — 7.X 1961, там же] — український рад. архітектор і педагог, дійсний член Академії архітектури УРСР (1945—58), почесний член Академії будівництва і архітектури УРСР (з 1958). У 1904 закінчив Ін-т цивільних інженерів, 1917 — петерб. АМ. Найзначніші споруди: кол. пед. музей (1909—13, тепер філіал Центр. музею В. І. Леніна), Ольгинська гімназія (1914—27, тепер один з будинків АН УРСР), будинок лікарів (1927) — всі у Києві; с-ще Харків. тракторного з-ду (1931) та ін. А. у своїй творчості використовував традиції вітчизн. архіт. спадщини, а також працював у напрямі сучас. архітектури. Автор статей, присвячених питанням укр. архітектури. Іл. див. до ст. *Академія наук УРСР*. Портрет с. 151.

Літ.: Виставка творчих праць дійсного члена Академії архітектури УРСР, доктора архітектури, професора Павла Федотовича Альошина. Каталог. К., 1956; Ясієвич В. Є. Київський зодчий П. Ф. Альошин. К., 1966.

Альпака.

АЛЬПАКА́, пако — південноамериканська високогірна свійська тварина род. верблюдових. Розводять в Перу і Болівії. Походить від *гуанако*. Маса А. бл. 80 *кг*, довж. тіла 1,4 *м*, вис. в холці 0,9 *м*. А. вкрита м'якою довгою (до 38 *см*) вовною, подібною до вовни *мериносів*. Вовну і м'ясо експортують. Спроби розводити А. поза Пд. Америкою не вдалися.

Альпи.

АЛЬПА́РІ (Alpári) Дюла (16.X 1882— 17.VII 1944) — діяч угорського і міжнар. робітничого руху. За професією — журналіст. З 1901 — член Соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ); з 1918 — Компартії Угорщини (КПУ); з 1919 — член ЦК. Разом з К. *Лібкнехтом* брав участь у створенні (1907) Соціалістичного інтернаціоналу молоді. Як один з лідерів лівої опозиції був виключений 1910 з СДПУ, а 1911 — з 2-го Інтернаціоналу (проти цього дискримінаційного рішення виступили В. І. Ленін, К. Лібкнехт, К. Цеткін, Р. Люксембург). Під час Угорської соціалістичної революції 1919 — заст. наркома закорд. справ. Після поразки Рад. влади в Угорщині емігрував. Брав участь у діяльності ряду європ. компартій. Редагував інформаційні бюлетені та ін. видання Комінтерну. Заарештований 1940 в Парижі фашист. окупантами і страчений у концтаборі Заксенгаузен.

АЛЬПА́РІ (італ. al pari, букв.— нарівні, урівень) — у капіталістич. країнах відповідність ринкового (біржового) курсу валюти або цінних паперів їхньому номіналові (паритету). Курси цінних паперів і валют на грош. ринках, як правило, відхиляються від номіналу.

АЛЬПЕ́РН Данило Овсійович [3 (15).XII 1894, Харків — 24.VIII 1968, там же] — український рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1948). Закінчив Харків. ун-т (1917). З 1929 — зав. кафедрою патофізіології Харків. мед. ін-ту. Праці присвячені вивченню нервово-гуморальної регуляції, хім. факторів нервового збудження, запалення, алергічних реакцій тощо. Автор підручника з патологічної фізіології, виданого в багатьох республіках СРСР, а також у деяких ін. соціалістичних країнах.

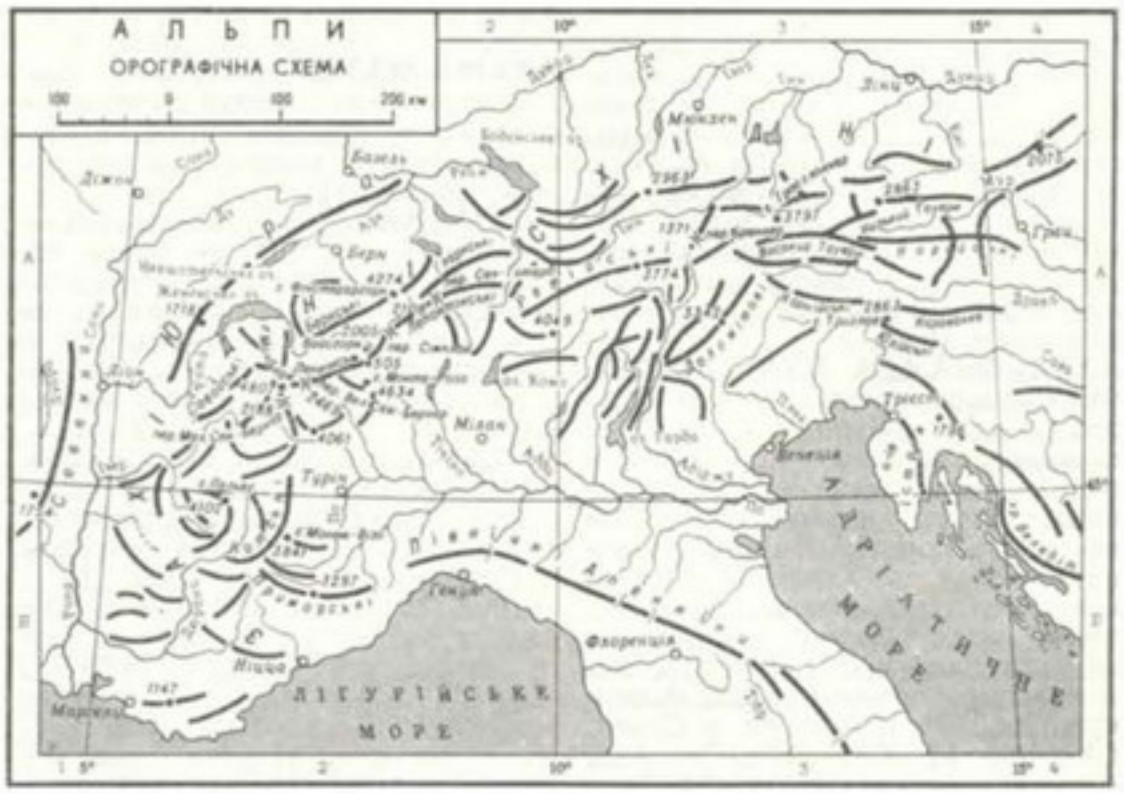

А́ЛЬПИ (від кельт. alp — висока гора) — гірська система в Європі, простягається дугою від берегів Середземного м. до Середньодунайської низовини, в межах Італії, Франції, Швейцарії, Австрії, ФРН, Югославії, Ліхтенштейну. Довж. 1200 *км*, шир. від 50 до 260 *км*. Поперечною улоговиною, в межах якої лежать озера Боденське та Комо, А. поділяються на Західні і Східні. Зх. А. складаються з Приморських, Котських, Савойських, Бернських А. та ін. Пересічна вис. їх 3000—4000 *м*, найбільша — 4807 *м*, г. *Монблан*. Для Зх. А. характерна дугоподібна форма хребтів, асиметрія схилів (внутрішні — круті, зовнішні — пологі), льодовики. В Сх. А. виділяють хребти: Ретійські, Доломітові, Карнійські А., Високий Тауерн, Низький Тауерн та ін. Пересічна вис. Сх. А. 2500—3500 *м*. Льодовиків тут менше. В геол. історії утворення А. виділяють доальпійський та альпійський періоди складчастості (див. *Альпійська складчастість*). Корисні копалини: заліз., поліметалеві, марганцеві руди, магнезит, кам. сіль, незначні родовища бурого та кам. вугілля. В А. є численні виходи теплих і мінеральних джерел, на базі яких збудовано курорти. А. мають багато зручних перевалів — Сен-Бернар, Сімплон, Сен-Готард, Бреннер. Крізь А. прокладено тунелі: Сімплонський, Сен-Готардський та ін. Під Монбланом збудовано тунель завдовжки 11,6 *км*, що сполучає Францію з Італією. А. лежать у зоні помірно теплого клімату. Лінія вічного снігу на Пн. проходить на вис. 2500 *м*, на Пд.— 3000—3200 *м*. Заг. площа сучас. зледеніння — 4140 $км^2$. Льодовиків в А. близько 1200, найбільший — Алечський у Бернських А. (пл. 169 $км^2$). З льодовиків беруть початок ріки Рона, Рейн та ін. В А. чітко виявлена вертикальна зональність: до 1200 *м* — широколистяні ліси (бук, дуб, клен), до 1800—2200 *м* — хвойні ліси (ялина, сосна, смерека, європейський кедр), до вис. 2300 *м* — субальпійська зона, яка змінюється альпійською зоною, а на найвищих вершинах — вічними снігами. А.— відомий район туризму, змагань з зимових видів спорту.

В. С. Гаврилюк.

АЛЬПІЙСЬКА ГЕОСИНКЛІНА́ЛЬНА (СКЛАДЧА́СТА) О́БЛАСТЬ — одна з наймолодших рухомих областей земної кори. Сформувалася за альпійського етапу горoутворення (див. *Альпійська складчастість*).

Виділена А. Д. Архангельським та М. С. Шатським 1933. До складу А. г. (с.) о. входять складчасті системи Альп, Карпат, Піренеїв, Апеннін, Анатолійського нагір'я, Кавказу, Криму, Ельбрусу, Копет-Дагу, Паропамізу, Гіндукушу, Каракоруму, Гімалаїв, середземноморського узбережжя Марокко, Алжіру, Тунісу та ін. В більшості з них гол. альпійський геосинклінальний (див. *Геосинкліналь*) етап розвитку розпочався в крейдовому періоді, а завершився в пізньому кайнозої утворенням складчастих гірських систем, міжгірних западин і крайових прогинів. Характер формування структури і рельєфу А. г. (с.) о. зумовлений особливостями давнього (докембрійського, палеозойського і мезозойського) фундаменту та окремими підняттями океанічної земної кори, серед яких (і частково на них) розвивались альпійські геосинклінальні системи. Залишки фундаменту між геосинклінальними системами виступали як серединні масиви (Родопський, Паннонський, Сербсько-Македонський та ін.). *В. С. Токовенко.*

АЛЬПІЙСЬКА РОСЛИ́ННІСТЬ — рослинність високогірних областей, поширена звичайно вище від смуги *субальпійської рослинності* і лісів. Типова А. р.— в Альпах, Карпатах, Гімалаях, на Кавказі, Алтаї, Тянь-Шані тощо.

Розвивається при короткому періоді вегетації, різких змінах т-ри і вологості. До складу А. р. входять низькорослі кущі, напівкущі, багаторічні трави, які часто утворюють подушки, зрідка — однорічники. Стебла альпійських рослин короткі, сланкі, розгалужені, листки дрібні, шкірясті, з восковим нальотом або опушені, іноді товсті, м'ясисті. Для А. р. типові низькотравні килимові луки з переважанням злаків (тонконогів, осок та ін.), ожик, первоцвітів, тирличів, перстачів тощо; на кам'янистих ділянках ростуть ломикамені, крупки, рододендрон. У кожній гірській системі А. р. має свій характерний флористичний склад. Серед А. р. багато кормових трав і декоративних рослин.

АЛЬПІЙСЬКА СКЛАДЧА́СТІСТЬ — наймолодша за геол. віком деформація земної кори, яка розпочалася наприкінці мезозойської і сформувалася протягом кайнозойської ери (див. *Кайнозойська ера і група*). В результаті А. с. *геосинкліналі* пізнього мезозою та раннього кайнозою перетворилися на гірські складчасті системи. В цей час відбулося формування складчастих систем Альп (звідки й назва) і всієї *Альпійської геосинклінальної (скадчастої) області* та ін. структур. Виділяють два пояси А. с.— Середземноморський і Тихоокеанський. Перший з них включає Апенніни, Альпи, Карпати, Кримські гори, Великий Кавказ, Памір, Гімалаї та інші, другий — Кордільєри, Анди, гори Камчатки, Курильських, Японських, Філіппінських о-вів та ін. Гори А. с.— наймолодші, вони зазнали найменше руйнувань і тому є найвищими на земній поверхні. Деформації А. с. вплинули також на деякі структури більш ранніх етапів формування (докембрійського, палеозойського та мезозойського). Вважають, що окремі структури А. с. ще не завершили свого розвитку. Про це свідчать прояви вулканізму та висока сейсмічність.

Літ.: Бондарчук В. Г. Движение и структура тектоносферы. К., 1970; Хаин В. Е. Общая геотектоника. М., 1973. *В. С. Токовенко.*

АЛЬПІЙСЬКА ФІА́ЛКА — те саме, що й *цикламен*.

АЛЬПІЙСЬКИЙ ВИСО́ТНИЙ ПО́ЯС — природний висотний пояс у горах, що характеризується холодним кліматом і переважанням низькотравної лучної рослинності з заростями чагарників. Найкраще виявлений у досить зволожених гірських областях помірних і субтропічних широт (напр., на Кавказі). Луки А. в. п. використовують як літні пасовища.

АЛЬПІНА́РІЙ, кам'янистий сад — ділянка саду або парку, влаштована у вигляді кам'янистої гірки, на якій вирощують високогірну рослинність. У бот. садах А. влаштовують на штучно споруджених гірках, де експонують рослини певних гірських районів (у Москві — Гол. бот. сад АН СРСР, у Києві — *Ботанічний сад центральний республіканський* АН УРСР).

АЛЬПІНІА́ДА — масові навчально-спортивні та ювілейні заходи з *альпінізму*. Навчальна А.— похід по високогірному району, що завершується сходженням на вершину. Учасники, які виконали програму А., одержують значок «Альпініст СРСР» (встановлено 1934). Спортивні А.— подолання маршрутів різної складності з метою підготовки спортсменів-розрядників.

АЛЬПІНІ́ЗМ, горосходження і скелелазіння — вид спорту, сходження на труднодоступні гірські вершини. В поняття «альпінізм» часто включають і високогірний туризм. А. зародився в Швейцарських Альпах, коли було здійснено перше (1786) сходження на *Монблан*. У Росії початок А. покладено підкоренням 1829 сх. вершини Ельбруса. В СРСР А. став масовим видом спорту. Рад. альпіністи брати В. та Є. Абалакови, О. Овчинников, О. Угаров та ін., у т. ч. з України М. Погребецький, Є. Іванов, здійснили сходження на труднодоступні вершини Кавказу, Алтаю, Паміру, Тянь-Шаню (табл.). Найвищі вершини ін. гірських хребтів світу (Гімалаїв, Каракоруму) були підкорені альпіністами різних країн (табл.).

У 1936 створено Федерацію альпінізму СРСР; з 1967 вона — член Міжнар. союзу альпіністських асоціацій. Спортивні досягнення альпіністів визначають за офіц. класифікацією гірських маршрутів. Маршрути для вершин оцінюють за 6 категоріями важкості, для перевалів — за 3 категоріями. В А. існує спец. система підготовки (зокрема, в альпіністських таборах) та рятувальна служба. В А. використовують спец. спорядження, одяг, взуття.

З 1949 в СРСР проводяться чемпіонати країни з 4 класів А.: скельового, технічного, висотно-технічного та висотного сходження. Команди українських альпіністів (у складі їх А. Кустовський, В. Моногаров, М. Олексюк, В. Черевко, Б. Сивцов, В. Свириденко та ін.) були чемпіонами країни в різних класах А. (1961, 1965—69, 1972, 1973). Іл. с. 154.

АЛЬТ (Alt) Роберт (н. 4.IX 1905, Бреслау, тепер Вроцлав, ПНР) — німецький педагог, професор (з 1948), засл. нар. учитель НДР. У роки фашистської диктатури тривалий час перебував у концтаборі. Істор.-пед. дослідження А. присвячені педагогіці Я.-А. *Коменського*, історії нім. школи, наук. обгрунтуванню принципів організації демократичної системи освіти в НДР. За участь у створенні підручників для поч. школи А. удостоєний нац. премії.

АЛЬТ (від італ. alto — високий)— 1) Низький жіночий або дитячий співочий голос. 2) Струнний смичковий інструмент (італ. alto, viola), більший за скрипку. Настроюється нижче від скрипки на квінту. 3) А., альторн — мідний духовий інструмент. 4) Різновид деяких оркестрових інструментів (домра-А., кларнет-А., тромбон-А. та ін.). 5) Партія в хорі або вокальному ансамблі, яку виконують низькі жіночі (меццо-сопрано, контральто) голоси. Звучить і нотується вище від тенора. Іл. с. 155.

АЛЬТАЇ́Р, *α* Орла — зоря 0,8 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Орла*. Віддаль А. від Сонця — 5 *парсек*. У серед. широтах його видно весною, влітку і восени.

АЛЬТАМІ́РА — печера в Іспанії (провін. Сантандер), де в 70-х рр. 19 ст. іспанський археолог М. Саутуола відкрив багатокольорові пізньопалеолітичні наскельні зображення тварин (зубрів, кабанів, ланей та інших). Малюнки досягають іноді 2 *м* завдовжки. Виконані реалістично, добре збереглися. Відкриття в А. поклали початок вивченню печерного живопису *палеоліту*. Живопис А. належить до *мадленської культури*.

Альтаміра. Зображення лані на стелі печери.

АЛЬТАМІ́РА-І-КРЕВЕ́А (Altamira y Crevea) Рафаель (10.II 1866, Аліканте — 1.VI 1951, Мехіко), іспанський історик, правознавець, громадський діяч. Член Іспанської академії історії (1911). Автор праць з історії Іспанії, історії права, історіографії, історії педагогіки. Співробітник Міжнар. бюро праці в Женеві (1919—24). Один з ініціаторів створення Ліги націй. Член Постійної палати міжнар. правосуддя (1920—24). Суддя Міжнар. суду ООН (1922—36). Один з керівників Ліги прав людини (1922—36). Голова Іспанської республіканської групи (1931—36). Після поразки республіканців у громадянській війні 1936—39 емігрував до Мексики.

Підкорення радянськими альпіністами найвищих вершин території СРСР

Вершина	Висота (м)	Рік підкорення
Хан-Тенгрі	6995	1931
Пік Комунізму	7495	1933
Пік Леніна	7134	1934
Пік Перемоги	7439	1938
Пік Корженевської	7105	1953
Пік Жовтневої революції	6987	1954

Першосходження альпіністів на найвищі вершини світу

Вершина, висота (м)*	Рік, країна
Гімалаї: Аннапурна, 8078	1950, Фр.
Джомолунгма (Еверест), 8882	1953, Англ.
Нангапарбат, 8125	1953, Австр.
Каракорум: Чогорі (К—2), 8611	1954, Іт.
Гімалаї: Чо-Ойю, 8153	1954, Австр.
Макалу, 8472	1955, Фр.
Канченджанга, 8558	1955, Англ.
Манаслу, 8128	1956, Яп.
Лхотзе, 8504	1956, Швейц.
Каракорум: Броуд-пік, 8045	1957, Австр.
Гашербрум, 8035	1956, Австр.
Хідден-пік, 8068	1958, США
Гімалаї: Дхаулагірі, 8172	1960, Швейц.

* Висота вершин — за даними на час підкорення.

3

Альпінізм:
1. Сходження по льодовому схилу. 2. Спуск з прямовисної скелі. 3. Альпіністське спорядження (*а* — льодоруб; *б* — триконі; *в* і *г* — скельні й льодові гаки).

хіко) — іспанський історик, публіцист. Виступав з республіканських і антиклерикальних позицій. Після встановлення фашист. режиму в Іспанії (1939) емігрував до Франції, потім — до Мексіки. Вперше в ісп. бурж. історіографії поряд з політ. історією Іспанії досліджував екон. і соціальні питання. Осн. праця «Історія Іспанії та іспанської культури» (в 4 томах).

Тв.: Рос. перекл.— История Испании, т. 1—2. М., 1951.

АЛЬТА́НІ Іполит Карлович [15 (27).V 1846, південь України — 17.II 1919, Москва] — російський та український диригент і хормейстер. У 1866 закінчив Петерб. консерваторію.

В 1867—82 працював диригентом і хормейстером рос. опери в Києві, викладав у Муз. уч-щі київського відділення рос. муз. т-ва. В 1882—1906 — гол. диригент Великого театру (Москва). Поставив опери: «Опричник» (1874, Київ), «Мазепа» (1884) і «Пікова дама» (1891) Чайковського, «Борис Годунов» (1888) Мусоргського та ін.— у Москві.

АЛЬТА́НОЧНИЦЕВІ, альтанкові (Ptilonorhynchidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Деякі автори розглядають А. як підродину *райських птахів*. Розміром і забарвленням оперення А. схожі на дроздів; лише у деяких видів (напр., Ptilonorhynchus holosericeus) — оперення яскраве. Представлені 8 родами. Живуть у лісах і чагарникових заростях Австралії, Нової Гвінеї та прилеглих островів. Гнізда чашоподібні, на деревах або кущах. Живляться комахами, ягодами, плодами. В період розмноження будують на землі з паличок і стебел трав своєрідні альтанки, прикрашають їх яскравими предметами — камінцями, квітками, черепашками тощо.

М. Л. Воїнственський.

АЛЬТЕРА́ЦІЯ (лат. alteratio — зміна) — 1) В біології — зміна структури і функції клітин, тканин і органів під впливом шкідливих факторів (механічних, теплових, електричних, хімічних тощо). А. розвивається поступово; на перших етапах — це процес оборотний, але при тривалому діянні шкідливих факторів А. спричинює загибель клітин і тканин. А. призводить до структурних порушень, які пов'язані зі зміною стану клітинних колоїдів; у нервовій і м'язовій тканинах А. супроводиться зміною *збудливості*.

2) В музиці — підвищення або зниження ступенів основного звукоряду (до, ре, мі, фа, соль, ля, сі) на один чи два півтони для побудови іншого ладу або утворення іншої тональності. Знаки А.: ♯ (діез, підвищення на півтон), ♭ (бемоль, зниження на півтон), 𝄪 (дубль-діез, підвищення на два півтони), 𝄫 (дубль-бемоль, зниження на два півтони), ♮ (бекар) — відмовлення від підвищення чи зниження.

АЛЬТЕРНАРІО́ЗИ РОСЛИ́Н — хвороби рослин, що їх спричинюють гриби роду Alternaria з групи незавершених. Уражає всі надземні частини рослин. Збудник зберігається на ураженому насінні та залишках рослин. А. р. виявляється як бура або чорна плямистість, на місці якої поступово відмирає тканина. Спричинюють низьку схожість насіння, передчасне «достигання» рослин, що в деяких видів рослин призводить до розтріскування стручків. А. р. поширені скрізь, особливо в районі Полісся та Зх. Лісостепу. Уражають горох, овес, пшеницю, ячмінь, квасолю, сою, ріпак, рис, жито, найбільше — тютюн і хрестоцвіті. Заходи боротьби: правильні сівозміни, обприскування рослин отрутохімікатами, протруювання насіння, знищення рослинних решток.

В. М. Лопатін.

АЛЬТЕРНА́Т (від лат. alterno — змінюю, чергую) — у міжнародному праві правила, що регулюють порядок підписання договору: черговість згадування договірних сторін у тексті договору, розміщення підписів, печаток тощо. За А. найменування договірних сторін і підписи уповноважених державами осіб ставляться за визначеним порядком назв д-в тією або іншою мовою. На першому місці ставляться підпис, печатка д-ви, для якої призначається даний примірник. Застосування А. підкреслює рівність держав — учасниць договору.

АЛЬТЕРНАТИ́ВА (від лат. alter — один з двох) — 1) Необхідність вибору однієї з двох можливостей, що виключають одна одну. 2) У логіці — кожний з членів *диз'юнкції* (логічної операції, яка виражає дві або більше можливостей, що виключають одна одну).

АЛЬТЕРНАТИ́ВНЕ ЗОБОВ'Я́ЗАННЯ — в цивільному праві *зобов'язання,* виконуючи яке, одна з сторін (боржник) має право вибирати ту чи іншу передбачену договором дію, якщо це не суперечить законові або змістові зобов'язання.

А́ЛЬТИНГ (ісл. althing) — однопалатний парламент в Ісландії, який обирається на 4 роки. Існує з 930.

АЛЬТИПЛАНА́ЦІЯ (від ісп. altiplano — плоскогір'я) — вирівнювання рельєфу вершинної зони гірських хребтів переважно внаслідок морозного вивітрювання, переміщення вниз по схилах грунтів (*соліфлюкції*) та дії снігу (*нівації*) в умовах холодного й помірного клімату.

АЛЬТРУЇЗМ (франц. altruisme, від лат. alter — інший) — етичний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні до діяльності на благо інших, в готовності заради іншої людини зректися власних інтересів; протилежний *егоїзмові*. Термін «альтруїзм» запровадив франц. філософ О. *Конт*. У 17—18 ст. А. стає компонентом багатьох етичних вчень (А.-Е. *Шефтсбері,* А. *Сміт,* Ж.-Ж. *Руссо* та ін.). Деякі сучасні буржуазні філософи проповідь А. об'єктивно спрямовують на прикриття експлуататорської сутності капіталістичного ладу, антагоністичних суперечностей між класами, між переважною більшістю трудящих мас і правлячою верхівкою. За соціалізму А. зберігає своє значення в галузі особистих взаємин між людьми; в сфері сусп. відносин діють принципи нової, комуністичної моралі, які відповідають інтересам як кожного члена суспільства, так і всього народу,— принципи колективізму, співробітництва, взаємодопомоги.

АЛЬТФА́ТЕР Василь Михайлович (4.I 1883, Варшава — 20.IV 1919, Москва) — рад. військовий діяч. Н. в дворянській сім'ї. Закінчив Морську академію (1908). Учасник рос.-японської і 1-ї світової воєн, контр-адмірал. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції — один з організаторів рад. Військ.-Мор. Флоту. З лютого 1918 — пом. нач. Мор. генштабу, учасник мирних переговорів у Бресті; з квітня 1918 — член колегії Наркомату мор. справ, з жовтня 1918 — член Реввійськради і перший командуючий мор. силами Республіки. Портрет с. 156.

А́ЛЬФА (ἄλφα) — назва першої літери (А, α) грецького алфавіту. Переносно вирази «альфа й *омега*» — головне, основне, «від альфи до омеги» — від початку до кінця.

А́ЛЬФА-РО́ЗПАД — див. *Радіоактивність*.

А́ЛЬФА-ТЕРАПІ́Я — лікувальне діяння на організм переважно *альфа-частинками*. Розрізняють загальну і місцеву А.-т. До загальної А.-т. належать радонові ванни, пиття радонової води, вдихання повітря, збагаченого радоном тощо. Застосовують при лікуванні захворювань серцево-судинної системи, периферичної нервової системи, обміну речовин, опорно-рухового апарату, гінекологічних захворювань та ін. До місцевої А.-т. належать радонові мазі, радіоактивні пов'язки. Призначають при ураженнях шкіри, що довго гояться, а також при шкірних захворюваннях (псоріаз, хронічна екзема та ін.), при запальних процесах і захворюваннях периферичної нервової системи. Лікування проводиться на курортах з природними лікувальними факторами (вода, повітря): Белокуриха, П'ятигорськ, Цхалтубо, в УРСР — Біла Церква, Знам'янка, Миронівка, Хмільник.

В. М. Славнов.

АЛЬФАТРО́Н, радіоактивний іонізаційний вакуумметр — прилад, яким визначають тиск розрідженого газу. Принцип дії А. (мал.) грунтується на вимірюванні *електропровідності* досліджуваного газу (пропорційної тиску), іонізованого α-випромінюванням радіоактивного ізотопу хім. елемента (напр., ^{210}Po), нанесеного на катод. А. застосовують гол. чин. у системах автом. контролю тиску газу.

А́ЛЬФА-ЧАСТИ́НКИ, α-частинки — ядра атомів *гелію,* випромінювані деякими радіоактивними елементами (ураном, торієм, радієм та ін.). Енергія А.-ч., випромінюваних природними радіоактивними елементами, дорівнює 2 ÷ 9 *Мев,* а штучно одержаних — на *прискорювачах заряджених частинок* — близько сотень *Мев*. Вивчення взаємодії А.-ч. з речовиною привело до встановлення плане-

тарної моделі *атома,* відкриття *ядерних реакцій,* штучної *радіоактивності* та ін. В медицині, зокрема, використовують лікувальне діяння А.-ч. на організм. Див. *Альфа-терапія.*

АЛЬФВЕ́Н (Альвен; Alfvén) Ганнес (н. 30.V 1908, Норчепінг) — шведський фізик, член Королівської АН в Стокгольмі, іноземний член АН СРСР (з 1958). Осн. праці — з *космічної фізики, астрофізики,* електродинаміки. Відкрив магнітодинамічні (альфвенівські) хвилі, розробив нову галузь фізики — космічну електродинаміку; розвинув теорії виникнення північного сяйва, геомагнітних бур, Сонячної системи. За видатні дослідження з фізики *плазми* та астрофізики АН СРСР нагородила А. медаллю ім. М. В. Ломоносова (1971). Нобелівська премія, 1970. Портрет с. 156.

АЛЬФ'Є́РІ (Alfieri) Вітторіо (16.I 1749, м. Асті — 8.X 1803, Флоренція) — італійський поет. Основоположник класицистичної драми в Італії. П'єси А.— «Змова Пацці» (1779), «Брут старший» (1787), «Брут молодший» (1788) сприяли пробудженню тираноборчих ідей. Раціоналізм, просвітительство, патріотичні мотиви поєднувалися в творах А. з ідеями аристократичної республіки. Пізніше А. виступав проти якобінців. Писав комедії, сонети, публіцистичні й теоретичні трактати («Про тиранію», 1777; «Про монарха і літературу», 1778—86). Автор мемуарів, у яких відобразив дух і звичаї свого часу (рос. перекл. 1904).

А. Х. Іллічевський.

АЛЬФО́ЛЬ, алюмінієва фольга — тонкий (0,005—0,2 *мм*) листовий або рулонний алюміній. Використовується для виготовлення конденсаторів, для тепло-, гідро- та звукоізоляції, як пакувальний матеріал. Див. також *Фольга.*

АЛЬФОРТІО́З — гельмінтозна хвороба коней, ослів і мулів, спричинювана *нематодою* Alfortia edentatus. Заражаються тварини, проковтуючи з кормом і водою хвороботворних личинок, які в тонкому кишечнику мігрують під серозну оболонку очеревини, де й живуть бл. 3,5—4 місяців (А. очеревини). Після цього личинки повертаються в кишечник і в стінках кишок утворюють вузлики (вузликовий А. кишечника). У хворих тварин спостерігається заг. кволість, коліки, анемія, перитоніт. Хвороба іноді закінчується смертю. Профілактика: планові *дегельмінтизації* та додержання заг. вет.-сан. вимог. Див. також *Гельмінтози.*

АЛЬФРЕ́Д ВЕЛИ́КИЙ (Alfred the Great; бл. 849—26.X 899) — король Англії з 871. За А. відбулася консолідація англо-саксонських королівств навколо Уессексу, було визволено від датчан пн.-зх. частину країни. В цей час складено перший збірник загальноангл. законів. А. сприяв розвиткові освіти, л-ри. Перекладав деяких лат. авторів давньоангл. мовою. В примітках до перекладу твору П. *Оросія* «Сім історичних книг проти поганства» дав опис земель прибалтійських слов'ян.

АЛЬФРЕ́ЙНІ РОБО́ТИ — оздоблювання приміщень декоративними розписами. Полягають у нанесенні на поверхню стін або стель (її перед цим зарівнюють, шпаклюють, шліфують і фарбують) по трафарету узорів та імітації ліпних окрас, цінних порід дерева тощо. Для А. р. вживають клейові, олійні та емалеві фарби, застосовують пензлі, гумові торцівки і валики, аерографи, пістолети-розпилювачі. Використовують і *декалькоманію* та фотомеханічний спосіб імітування цінних матеріалів.

АЛЬФРЕ́СКО, а фреско (італ. a frésco — по свіжому, по вогкому) — техніка настінного живопису, яка полягає в нанесенні фарби на вогку штукатурку. Див. *Фреска.*

АЛЬЦІО́НА, η Тельця — зоря 2,9 візуальної зоряної величини, сьома за яскравістю в сузір'ї *Тельця,* найяскравіша в зоряному скупченні *Плеяд.* Віддаль від Сонця — 59 *парсек.* У серед. широтах її видно восени, взимку і навесні.

А́ЛЬШІЦ Яків Ісакович [н. 12 (25).XI 1906, Житомир] — український рад. учений у галузі гірничої справи. В 1934 закінчив Донецький гірничий ін-т. З 1938 (з перервами) викладає в Донецькому політех. ін-ті. Осн. праці стосуються теорії експлуатації і розрахунку вуглевидобувних комбайнів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. орденами і медалями. Державна премія СРСР, 1949.

АЛЬЯ́НС (франц. alliance) — 1) Союз, об'єднання держав, організацій на основі договірних зобов'язань. 2) Переносно — шлюбний союз.

АМА́ДУ (Amado) Жоржі (н. 10. VIII 1912, Ільєус, штат Баїя) — бразільський письменник, громадський і політ. діяч. Член Бразільської компартії з 1935. За участь у національно-визвольному русі зазнавав репресій. Деякий час жив в еміграції. В романах 30—40-х рр. («Країна карнавалу», 1931; «Какао», 1933; «Безкраї землі», 1943; «Земля золотих плодів», 1944, та ін.) реалістично змалював життя браз. народу. У романах «Червона пророслість» (1946), «Підпілля свободи» (1952, 1 частина трилогії «Кам'яна стіна») відображено боротьбу браз. трудящих на чолі з компартією за своє соціальне визволення. Поему «Пісня про Радянську землю» (1949) і книгу публіцистики «Світ миру» (1950) присвячено СРСР. Романи «Старі моряки» (1961), «Пастирі ночі» (1964), «Крамниця чудес» (1969) та ін. відтворюють своєрідність нар. культури Бразілії. Автор біографій керівника Бразільської компартії Л.-К. Престеса (1942) і поета А. Кастру Алвіса (1947). Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1951. Портрет с. 156.

Тв.: Укр. перекл.— Червона пророслість. К., 1960; Габрієла. К., 1970; Тереза Батіста прагне жити спокійно. «Всесвіт», 1974, № 5—7; Рос. перекл.— Жубиаба.— Мертвое море. М., 1973.

Літ.: Шур Л. А. Жоржи Амаду. Библиографический указатель. М., 1965.

Н. М. Матулова.

АМАЗО́НКА — ріка в Пд. Америці. Довж. від витоків Мараньйону 6,4 тис. *км,* від витоків Укаялі — понад 6,3 тис. *км.* Пл. бас. 7180 тис. *км²*. Більша частина басейну А. лежить у межах *Амазонської низовини.* Бере початок в Андах, верхів'я ріки — в межах Перу, далі тече територією Бразілії. Впадає в Атлантичний ок., утворюючи одну з найбільших у світі дельт (пл. 100 тис. *км²*). Шир. річища біля м. Ікітоса 1500 *м*, у серед. течії — бл. 5 *км*, у нижній — 15—20 *км*, у гирлі — близько 230 *км.* А. живлять численні притоки, бл. 20 з них завдовжки від 1500 до 3500 *км.* Найбільші праві притоки — *Укаялі,* Журуа (3280 *км*), Пурус (3200 *км*), *Мадейра, Тапажос, Шінгу, Токантінс* (впадає в сх. рукав дельти А.— Пару); ліві — Путумайо (1580 *км*), *Жапура, Ріу-Негру.* А. повноводна протягом усього року. Повінь (у квітні — липні) триває понад 120 днів, вода піднімається на 10—15 *м.* Середня річна витрата води бл. 175 *м³/сек* (найбільша — до 300 *м³/сек*), річний стік 5520 *км³* (понад 15% заг. річного стоку всіх річок земної кулі). На нижню течію А. впливають мор. припливи (звідси місцева назва ріки Амазуну — бурхливий натиск хвиль). У водах А. росте найбільша водяна рослина — вікторія (Victoria regia), водяться каймани, прісноводні дельфіни, ламантини, водосвинки, понад 2000 видів риб. Довж. всіх водних шляхів у бас. А. бл. 25 тис. *км.* Ріка судноплавна на 4300 *км* від гирла. На 1690 *км*, до м. Манауса, доступна для великих океанських суден. Гол. порти на А.: Ікітос, Манаус, Обідус, Сантарен, Белен (Пара).

Амазонка. Вкрита тропічним лісом долина ріки.

АМАЗО́НКИ (Ἀμαζόνες) — у грецькій міфології войовничий народ, що складався лише з жінок. А. нібито жили в Малій Азії та на узбережжі Азовського м. Легенди про А. поширені в багатьох народів світу. В них відображені уявлення епохи матріархату. Образи А. втілені в скульптурах *Поліклета, Скопаса, Фідія.* Іл. с. 156.

АМАЗО́НСЬКА НИЗОВИНА́ — одна з найбільших низовин на земній кулі. А. н. зрошують р. *Амазонка* та її численні притоки. Простягається в північній частині Пд. Америки від Анд на Зх. до Атлантичного ок. на Сх., по обидва боки від екватора, гол. чин. у межах Бразілії. Шир. від 350 *км* на Сх. до 1300—1600 *км* на Зх., пл. понад 5 млн. *км²*. Поверхня зх. частини А. н. плеската, рівнинна, східної — більш розчленована. Вис. від 30 до 200 *м.* Клімат екваторіальний, на Сх. — субекваторіальний, вологий (від 1500 до 3000 *мм* опадів на рік), пересіч-

Альт.

Альтаночницеві. Фіолетова альтаночниця.

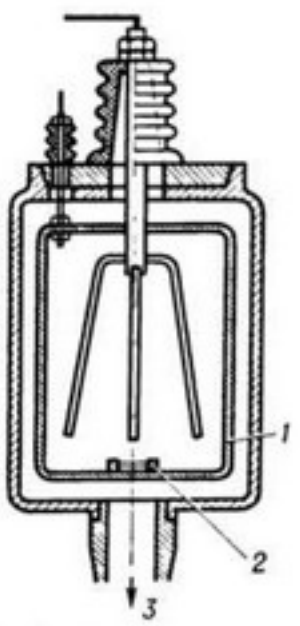

Альфатрон:
1 — катодна стінка;
2 — радіоактивний катод; *3* — з'єднання з вимірюваним вакуумом.

В. М. Альтфатер.

Г. Альфвен.

Ж. Амаду.

на річна т-ра повітря від +24 до +28°.
В грунтовому покриві переважають опідзолені червоноземи. А. н. вкрита вологими екваторіальними вічнозеленими лісами (*сельваси, гілея*). В сх. частині — листопадні породи, подекуди — пальмові савани. Серед тварин багато *ендеміків*. З тварин тут живуть: терміти, яскраво забарвлені метелики, жуки, павуки-птахоїди, змії, папуги, тукани, колібрі, а також тапір, мурахоїд, лінивець, броненосець, пекарі, ягуар, пума, широконосі мавпи, опосум та ін.
А. н. заселена мало. Основа економіки — лісовий промисел (збирання каучуку, горіхів, ефіроносів та ін.), заготівлі деревини. Культивують какао, тютюн, каву, банани, цукр. тростину, маніок. А. н. багата на корисні копалини: нафту, марганцеві та залізні руди, золото, алмази та ін. Про госп. використання А. н. див. *Бразілія*. Важливе значення для госп. освоєння А. н. має спорудження трансамазонської автомагістралі (понад 5 тис. *км*).

АМАЛИ́ЦЬКИЙ Володимир Прохорович [1 (13).VII 1860, с. Старики, тепер Коростенського району Житомирської обл.— 15(28). XII 1917, Кисловодськ] — вітчизняний геолог і палеонтолог.
У 1883 закінчив Петербурзький ун-т. Працював професором ун-ту і директором політех. ін-ту у Варшаві. Вивчав переважно кам.-вуг. і пермські відклади в Пн. Росії і на Україні (Донбас). Брав участь у геол.-грунтознавчій експедиції В. В. *Докучаєва*. В бас. Пн. Двіни відкрив фауну пермських рептилій, подібну до фауни пермських відкладів Пд. Африки.

АМАЛЬГА́МА (франц. amalgame, з араб. аль мальгам, від грец. μάλαγμα — пристрій для пом'якшення ударів) — сплав, одним з компонентів якого є *ртуть*. Утворюється при змочуванні металу ртуттю, що супроводиться їхньою взаємною *дифузією*. Розрізняють А. (при кімнатній т-рі) рідкі й напіврідкі, з яких надлишок ртуті видаляють фільтруванням під тиском, і тверді, що під час нагрівання розкладаються на метал і ртуть. На основі рідких А. створено амальгамну металургію індію, кадмію, талію, свинцю і галію. А. золота застосовують для *золочення* виробів із срібла, бронзи, латуні й міді. Тверді А. використовують у виробн. дзеркал, у стоматології, як паяльний матеріал. А. натрію, цинку та ін. є відновниками.

АМАЛЬГАМА́ЦІЯ — 1) В металургії — добування *благородних металів*, головним чином золота, з подрібнених руд або концентратів змочуванням металу ртуттю.
В процесі А. утворюються *амальгами*, що їх після насичування металом відмивають, фільтрують, віджимають і нагрівають до т-ри 800—850° С, видаляючи ртуть. Одержуваний «чорновий» метал направляють на *афінаж*, а ртуть повертають на амальгамацію. Витрата ртуті становить 4—6 *кг* на 1 *кг* золота. В разі потреби амальгамацію активують розчинами сірчаної кислоти або вапна, а також використовують ртуть з невеликим вмістом натрію або цинку. Способом А. вилучають 50—70% золота, що міститься в руді. А. в поєднанні з електролізом застосовують у металургії деяких рідкісних металів (індію, галію та ін.). *М. Г. Дешевих*.
2) В економіці — злиття капіталістичних компаній (промислових або банківських) в одну; одна з форм *централізації капіталу*. Відбувається шляхом поглинання дрібних підприємств великими і сильнішими або об'єднання великих у надвеликі для монопольного панування у тій чи іншій галузі та одержання максимальних прибутків.

АМА́ЛЬДІ (Amaldi) Едоардо (н. 5. IX 1908, Карпането, Італія) — італійський фізик, член Національної академії деї Лінчеї в Римі, іноземний член АН СРСР (з 1958). Наукову діяльність почав під керівництвом Е. *Фермі*, спільно з яким 1934 відкрив явище сповільнення *нейтронів*. З 1945 — президент Нац. комітету ядерних досліджень Італії, з 1948 — директор Нац. ін-ту ядерної фізики. Праці з фізики *елементарних частинок, ядерної спектроскопії*.

АМА́Н (Aman) Теодор (20.III 1831, Кимпулунг-Мусчел, область Пітешті — 19.VIII 1891, Бухарест) — румунський живописець і графік. У 1850—58 вчився у Франції. Автор портретів та істор. полотен про боротьбу рум. народу за незалежність («Хора єдності в Крайові», 1857; «Тудор Владимиреску», 1874—76), реалістичних картин та офортів, присвячених життю румунських селян («Танок»), портретів, пейзажів. Брав участь у революції 1848—49 у Волощині.
Літ.: Кузьмина М. Т. Аман. М., 1962; Bogdan R. Theodor Aman. Bucureşti, 1955.

АМАНГЕ́ЛЬДИ́ ІМА́НОВ [1 (13). III 1873, кол. Тургайський пов.— 18.V 1919, Тургай] — один з керівників національно-визвольного руху, активний учасник боротьби за Рад. владу в Казахстані. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в бідній казах. сім'ї. В 1905—07 брав участь у боротьбі проти баїв. У 1916 очолював *Середньоазіатське повстання 1916*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — учасник боротьби за Рад. владу в Тургаї і Тургайській обл. Був одним з організаторів перших у Казахстані нац. червоноармійських частин, допомагав партизанам у тилу військ Колчака. З переходом у наступ колчаківських військ на Сх. фронті навесні 1919 в Тургаї вибухнув антирад. заколот, під час якого А. І. було вбито.

АМАНЖО́ЛОВ Касим Рахімжанович (26.XI 1911, Каркаралінський р-н Карагандинської обл.— 17.I 1955) — казахський рад. поет, перекладач. Член КПРС з 1944. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь у визволенні України. Друкується з 1931. Автор збірок віршів «Сповідь життя» (1938), «Буря» (1948), «Світлий мир» (1950), поем «Загадкова дівчина» (1939), «Наш дастан» (1947). Перекладав твори Т. Шевченка, О. Пушкіна, М. Лермонтова.
Тв.: Рос. перекл.— Стихи. М., 1975.

АМА́НОВ Базар [н. 23.IV (5.V) 1908, Бабадайхан, тепер Тедженського р-ну Ашхабадської обл.] — туркменський рад. актор і драматург, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1941. Після закінчення 1929 театр. студії — актор Туркм. театру драми ім. Молланепеса (Ашхабад). Ролі: Непес, Поет («Син пастуха», «Джахан» Сейтлієва), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Яків Бардін («Вороги» Горького), Яго («Отелло» Шекспіра), Гайдай, Огнєв («Загибель ескадри», «Фронт» Корнійчука). Автор п'єс «Кеміне» (1942), «Солтан Сонджар» (1946), «Аязхан» (1961), «Айлар» (1963). Нагороджений 2 орденами Леніна та орденом «Знак Пошани».

АМАНУЛЛА́-ХАН (1.VI 1892 — 25.IV 1960) — король Афганістану 1919—29. Проголосив 28.II 1919 незалежність країни від англ. колоніалізму. Внаслідок обміну дружніми посланнями між А. і В. І. Леніним 1919 встановлено дипломатичні відносини Афганістану з Рад. Росією, згодом укладено *радянсько-афганські договори* (1921, 1926, 1931). Внутр. політика А. сприяла централізації країни і бурж. перетворенням в її економіці. В результаті антиурядового повстання, інспірованого англ. імперіалізмом, А. змушений був зректися влади й емігрувати.

АМАРА́НТ — рід рослин род. щирицевих. Те саме, що й *щириця*.

АМАРИ́ЛІС (Amaryllis) — рід трав'янистих цибулинних рослин род. амарилісових. Єдиний вид А. прекрасний (A. belladonna) має великі красиві рожеві, білі або ін. кольору дзвоникоподібні квітки. Виведено багато декоративних форм А. В СРСР, зокрема на Україні, вирощують переважно у теплицях. В садівництві А. наз. також рослини з роду гіпеаструм тієї самої родини.

АМАРТО́Л (Αμαρτωλός) Георгій (рр. н. і см. невід.) — візантійський історик 9 ст. Автор хроніки всесвітньої історії. Твір А.— одне з джерел початкової частини «*Повісті временних літ*». В ній, зокрема, наводяться відо-

Амазонки. Скопас. Битва греків з амазонками. Фрагмент фриза Галікарнаського мавзолею. Близько 350 р. до н. е. Мармур. Британський музей. Лондон.

мості з хроніки А. про звичаї різних народів: сірійців, індійців, халдеян, а також про *амазонок*.

АМАТЕРА́СУ — в японській міфології та релігії синто (див. *Синтоїзм*) — верховна богиня, уособлення Сонця. Вважається родоначальницею япон. імператорської династії.

АМА́ТІ (Amati) — родина італійських майстрів смичкових інструментів. Жили в місті Кремоні (Пн. Італія). Андреа А. (бл. 1520 — бл. 1580) — один з творців класичного типу скрипки. Його сини — Андреа-Антоніо А. (1540 — після 1630) і Джіроламо А. (1561 — 2.XI 1630). Син останнього — Ніколо А. (3.XII 1596 — 12.IV 1684) — найвидатніший представник родини, вчитель А. *Гварнері* і А. *Страдіварі*. Син Ніколо Джіроламо 2-й А. (26.II 1649 — 21.II 1740). Скрипки А.— камерного типу, відзначаються красою і ніжністю звука. Вони є в СРСР, зокрема на Україні.

АМБА́ЛА — місто на Пн. Індії, в штаті Гар'яна. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 200 тис. ж. (1971). Підприємства бавовнопрядильної, борошномельної, склоробної галузей пром-сті. Торг. центр.

АМБАРЦУМЯ́Н Віктор Амазаспович [н. 5 (18).IX 1908, Тифліс] — вірменський рад. астрофізик, акад. АН СРСР (з 1953), акад. (з 1943) і президент (з 1947) АН Вірм. РСР, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1940. Засновник (1946) і директор Бюраканської астрофізичної обсерваторії. Праці з теор. астрофізики і зоряної астрономії. А. створив кількісну теорію світіння газових туманностей, розробив основи статистичної механіки зоряних систем. У 1941—43 розвинув теорію поглинання світла в мутних середовищах, 1947—53 відкрив і вивчав *зоряні асоціації*. А. висунув і обгрунтував уявлення про активність ядер *галактик*. Нагороджений 4 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора і медалями. Медаль імені М. В. Ломоносова АН СРСР. Держ. премія СРСР, 1946, 1950. Портрет с. 158.

АМБІВАЛЕ́НТНІСТЬ (від лат. ambo — обоє і valentia — сила) — суперечливе,одночасне двоїсте емоційне переживання людини щодо тієї самої події або об'єкта (напр., задоволення і незадоволення, симпатії і антипатії тощо). Такі суперечливі почуття виникають через багатогранність предметів і явищ, багатоманітність потреб та інтересів особистості, неоднозначне ставлення людини до навколишньої дійсності. Одне з амбівалентних почуттів витісняється (як правило, несвідомо) і маскується іншим. Термін «амбівалентність» запропонував швейцарський психолог Е. *Блейлер*.

С. Д. Максименко.

АМБІСТО́МА (Ambystoma) — рід хвостатих земноводних родини амбістомових. Зовні схожі на *саламандр*. Довж. тіла амбістоми до 28 *см*. Більшість А. відкладає яйця у воду, зрідка — на сушу. Личинки живуть у воді і мають зовн. зябра. В роді 21 вид А., поширений у Пн. і Центр. Америці. Найвідоміша тигрова (мексіканська) А. (A. tigrinum), неотенічна личинка (див. *Неотенія*) якої наз. *аксолотлем*. Викопні амбістомові знайдено у верхньокрейдових, пліоценових і плейстоценових відкладах Пн. Америки. Іл. с. 160.

В. І. Таращук.

АМБО́ДИК-МАКСИМО́ВИЧ Нестор Максимович (7.XI 1744, село Веприк, тепер Гадяцького району Полтавської обл.— 5.VIII 1812, Петербург?) — український і російський учений-енциклопедист, один з основоположників вітчизняного наукового акушерства, ботаніки і фітотерапії.

Н. в сім'ї священика. Освіту здобув у Київський академії (1768) та в Страсбурзькому ун-ті, де захистив докторську дисертацію (1775). Викладав «повивальне мистецтво» у двох петерб. госпітальних школах. У 1781 очолив петерб. акушерську школу і першим з вітчизн. лікарів здобув звання професора акушерства. В 1797 за ініціативою А.-М. було засновано в Петербурзі Клінічний повивальний ін-т (тепер Ін-т акушерства і гінекології АМН СРСР). Склав перші в Росії підручники з акушерства «Мистецтво сповивання» (1784—86) та з ботаніки «Ботаніки початкові основи» (1795). Своєрідною енциклопедією мед. знань є праця А.-М. про лікарські рослини (1783—88). А.-М. — один з засновників рос. мед. й ботанічної термінології. Портрет с. 158.

Літ.: Данилишина Е. И., Обысова Е. С. Н. М. Максимович-Амбодик. М., 1976.

А́МБРА (від араб. анбар) — 1) Воскоподібна запашна речовина, що утворюється як хворобливі нарости в кишечнику і сечовому міхурі *кашалота*. А. знаходять також плаваючою у воді біля берегів Індійського й Тихого океанів. Вага від кількох кілограмів до 300—400 *кг*. Застосовують А. у парфюмерії як закріплювач запаху духів. 2) Переносно — аромат, пахощі.

АМБРАЗА́ЙТІТЕ Нієле Вінцівна (н. 21.II 1939, с. Бурокай, тепер Лаздійського р-ну Лит. РСР) — литовська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1977). У 1966 закінчила Вільнюську консерваторію, відтоді — солістка Литовського театру опери та балету. Партії: Марія («На роздоріжжі» Палтанавічуса), Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс («Аїда» Верді), Варвара («Не тільки кохання» Щедріна). Гастролювала на Україні. В концертному репертуарі — також укр. нар. пісні. Портрет с. 158.

АМБРАЗУ́РА (франц. embrasure— бійниця) — отвір у стіні фортифікаційного укріплення або в броньованому ковпаку (бронебашті). А. призначена для ведення гарматного, мінометного і кулеметного вогню та спостереження. Для зовн. захисту А. має броньові заслінки. Див. також *Бійниця*.

А́МБРОЗ (Ambros) Владімір (18.IX 1890 — 12.V 1956) — чеський композитор і диригент. Автор оперних, камерно-інструм. і вокальних творів. У 1924 написав оперу «Украдене щастя» за однойменною драмою І. *Франка*, яку поставив Народний театр у Брно (1925) й Оломоуці (1927).

АМБРО́ЗІЯ (ἀμβροσία) — у грецькій міфології їжа богів. А. і нектар (напій богів) нібито надавали їм вічної юності й безсмертя.

АМБРО́ЗІЯ — 1) А. (Ambrosia) — рід однорічних і багаторічних трав'янистих рослин, рідше напівкущів род. *складноцвітих*. 30 видів, поширених переважно в Америці, деякі види занесені в ін. регіони, зокрема Європу. В СРСР — 3 види — злісні *карантинні бур'яни*. З них в УРСР — один: А. полинолиста (A. artemisiifolia), поширена на Пд. Україні і Закарпатті, однорічний ярий бур'ян до 250 *см* заввишки, з міцною кореневою системою, що проникає в грунт до 4 *м*. Росте в посівах різних культур, а також по шляхах, біля жител тощо. Розмножується насінням. Висушує і виснажує грунт. Утворюючи велику надземну масу, приглушує посіви. Тварини А. не їдять. Пилок може спричинювати захворювання людей на сінну пропасницю. Заходи боротьби: суворий карантинний контроль (див. *Карантин*), старанне очищення посівного матеріалу від насіння А., лущення стерні, періодична глибока оранка, досходова культивація, застосування гербіцидів тощо. 2) Міцелій (грибниця) найпростіших *сумчастих грибів*, що розвивається здебільшого в деревині в ходах жуків короїдів на їхніх екскрементах і деревній тирсі. Перебуває в *симбіозі* з личинками жука, живиться екскрементами личинок і розкладає клітковину деревини. Синтезує з неї білки та вуглеводи, що легко засвоюються комахами, які поїдають і сам міцелій. А. трапляється також на рослинах з родин бобових, зонтичних, шорстколистих. Іл. с. 159.

АМБРОСІЙ Параска Юхимівна (н. 12.X 1910, с. Задубрівка, тепер Заставнівського району Чернівецької обл.) — українська радянська народна поетеса. Член КПРС з 1950. Перший вірш «Проти фашизму» опублікований 1937. У роки Великої Вітчизн. війни зазнала переслідувань рум. фашистів. Автор збірок поезій «Буковинські співанки» (1950), «На со-

Е. Амальді.

Амангельди Іманов.

Б. Аманов.

Т. Аман. Хоровод.

В. А. Амбарцумян.

Н. М. Амбодик-Максимович.

Н. В. Амбразайтіте.

нячній дорозі» (1957), «Квітує моя Буковина» (1960), «Самоцвіти» (1970), «Проліски» (1976) та ін.

АМБУЛАКРА́ЛЬНА СИСТЕ́МА (від лат. ambulare — ходити, проходжуватися) — водносудинна система *голкошкірих*, що виконує функції пересування, дихання, виділення та відчуття дотику. А. с. складається з навколоротового кільця і радіальних каналів. З зовн. середовищем сполучається кам'янистим каналом (через пористу пластинку), що відходить від кільцевого. Радіальні канали мають бічні вирости, що входять в амбулакральні ніжки — циліндричні трубочки з ампулою біля основи і з присоскою або підошвою на зовн. кінці (у морських зірок, морських їжаків та ін.) або гострокінцеві (у морських лілій, офіур тощо).

АМБУЛАТО́РІЯ (від лат. ambulatorius — здійснюваний на ходу) — лікувально-профілактичний заклад, що подає хворим лише основні види медичної допомоги (за спеціальностями — терапія, хірургія, стоматологія, іноді — педіатрія, акушерство й гінекологія), чим відрізняється від *поліклініки*. В СРСР А. об'єднані з лікарнями або існують самостійно як спеціалізовані заклади в містах і селах; на підприємствах діють як заклади закритого типу.

АМВРО́СИМОВ (Афросимов) Михайло Андрійович (н. бл. 1776, Петербург —п. 1825) — російський і український архітектор.

У 1803 з Петербурга переїхав до Полтави, де працював губернським архітектором і керував місцевою креслярнею. За власними проектами здійснив реконструкцію Полтави і ряду повітових міст, збудував чимало будинків за типовими проектами. А.— один з авторів ансамблю Круглої площі в Полтаві й попереднього проекту монумента Слави на честь Полтавської битви 1709.

АМВРО́СІЇВКА — місто Донецької обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція.

Виникла 1869 у зв'язку з будівництвом Курсько-Харківсько-Азовської з-ці. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 А.— місто. Поблизу А. досліджувалась *Амвросіївська стоянка*

А.— один з центрів цем. пром-сті в УРСР (*Амвросіївський цементний комбінат*). Заводи: «Буддеталь», «Південцентроцемремонт», залізобетонних виробів, комбікормовий; підприємства легкої та харчової пром-сті, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Школи: 6 заг.-освітніх, музична, спортивна; тех. уч-ще, індустріальний технікум. 4 лік. заклади. Палац культури, кінотеатр, 11 б-к, істор.-краєзнавчий музей.

АМВРО́СІЇВСЬКА СТОЯ́НКА — пізньопалеолітична стоянка, відкрита 1935 поблизу м. Амвросіївки Донецької області. Розкопками 1940 і 1949 виявлено шар кісток зубрів (костище до 1,5 *м* завтовшки), загнаних жителями стоянки в провалля. В шарах костища знайдено численні крем'яні й кістяні наконечники списів та ін. предмети. Виявлено також місця виготовлення цих знарядь, знайдено кістки ін. тварин, черепашки мор. молюсків тощо. А. с. є важливою археол. пам'яткою, що підтверджує існування в пізньому палеоліті колективного полювання загоном. Іл. с. 160.

Літ.: Пидопличко И. Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности. В кн.: Краткие сообщения Института археологии АН УССР, в. 2. К., 1953.

АМВРО́СІЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-сх. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,5 тис. *км²*. Нас. 66,1 тис. чол. (1976). В районі — 79 населених пунктів, які підпорядковані міській, 3 селищним та 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Амвросіївка*

А. р. лежить на Пд. *Донецького кряжу*. Поверхня хвиляста, розчленована ярами та балками. Корисні копалини: мергель, крейда, глини. Головна річка — *Кринка*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Розвинута пром-сть буд. матеріалів, є підприємства легкої, харч. пром-сті. Найбільші з них: амвросіївські цем. комбінат, з-ди «Будеталь», залізобетонних виробів, комбікормовий; швейна ф-ка, кутейниковські цегельний та комбікормовий заводи та ін. Працюють комбінат побутового обслуговування (Амвросіївка), 4 будинки побуту. С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових, овочів та виробн. молока, м'яса, яєць. Площа с.-г. угідь 1976 становила 104,9 тис *га*, в т. ч. орні землі — 89,6 тис *га*. Гол. культури — озима пшениця, кукурудза, соняшник, ячмінь, овочі. В А. р. — 12 колгоспів, 11 радгоспів, 2 птахофабрики, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Амвросіївка, Кутейникове, Квашине. Автошляхів 494 *км*, у т. ч. 473 *км* з твердим покриттям

В районі — 30 заг.-освітніх, музична та спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, 40 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень, 15 будинків культури, 24 клуби, 2 кінотеатри, 42 кіноустановки, 39 б-к, 5 музеїв.

І. Д. Пономарьов.

АМВРО́СІЇВСЬКИЙ ЦЕМЕ́НТНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство цементної промисловості. Розташований у м. Амвросіївці Донец. обл. А. ц. к. утворено 1954 об'єднанням 4 цем. з-дів і 4 кар'єрів. Осн. продукція: цемент різних марок, азбестоцементні труби. Перші два з-ди по виробн. портландцементу збудовано 1896—98, третій — 1914, що згодом мав назву Амвросіївський цем. з-д № 1. На його базі в наступні роки розвивалися всі цем. з-ди Амвросіївки. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції з-ди докорінно реконструйовано. В 1930 збудовано новий корпус з-ду № 1 з 4 автом. шахтними печами. В 1932 на цьому з-ді введено в експлуатацію 8 автом. шахтних печей. Під час окупації міста нім.-фашист. загарбниками всі цем. підприємства були зруйновані.

В 1949 було досягнуто довоєнного рівня виробн. продукції. В 1953 став до ладу Новоамвросіївський цем. з-д, на якому діє (1976) 8 технологічних ліній з потужними обертовими печами (150 *м* і 185 *м*). У 1961—62 на комбінаті збудовано азбестотрубний з-д. В 1975 на А. ц. к. було вироблено цементу 3,9 млн. *т* (1932—343 тис. *т*), азбестоцементних труб ум. діаметра — 3,3 тис. *км*. На А. ц. к. широко впроваджується механізація і автоматизація виробн., сучас. технологія, освоєно випуск нових видів цементу. В 1949 Амвросіївський цем. з-д № 1 нагороджено орденом Леніна.

І. К. Будін, В. П. Зінченко.

АМГА́ — річка в Якутській АРСР, ліва притока Алдану. Довжина 1462 *км*, пл. бас. 69 300 *км²*. Бере початок на Алданському нагір'ї. Річище звивисте, особливо в нижній течії. Живлення снігове і дощове. Пересічна річна витрата води бл. 180 *м³/сек*. Замерзає в жовтні, скресає в травні. В нижній течії судноплавна.

АМЕ́БИ — ряд найпростіших тварин. Див. *Амебоподібні*.

АМЕБІА́З — хвороба, що виникає внаслідок ураження товстого кишечника та інших внутрішніх органів людини *дизентерійною амебою*. Вперше амебіаз був вивчений Ф. О. Лешем (1875). Джерелом зараження є людина, яка виділяє збудника в навколишнє середовище. Зараження відбувається при вживанні води або продуктів, що містять *цисти* амеби. Осн. форма А.— амебна *дизентерія*. Перебіг А. здебільшого хронічний. О з н а к и А.: нездужання, кволість, головний біль, зниження апетиту, болі в животі, пронос до 5—15 раз на добу і більше. Кал містить у собі скловидний слиз і часто кров. Язик обкладений, живіт здутий. А. іноді ускладнюється *абсцесами* різних органів. Л і к у в а н н я — специфічна терапія, калорійна їжа, *автогемотерапія*.

Літ.: Сванидзе Д. П. История изучения амебиаза и борьбы с ним в СССР. М., 1955.

АМЕБОПОДІ́БНІ, амеби (Amoebina) — ряд одноклітинних тварин класу *саркодових*. Тіло (від 10 *мк* до 3 *мм* у діаметрі) через нестабільність шарів *цитоплазми* і відсутність щільної постійної оболонки не має певної форми. Рухаються А. за допомогою тимчасових ви-

пинів тіла — *псевдоподій,* які служать і для захоплювання їжі — мікроорганізмів та органічних залишків. Розмножуються А. поділом, якому передує мітотичний процес у ядрі (див. *Мітоз*), лише у виду Amoeba diploidea виявлено статевий процес. За несприятливих умов утворюють *цисти*. Живуть переважно у прісних водах, деякі види — в морях і грунті. Серед А. є паразити тварин і людини, зокрема дизентерійна амеба (Entamoeba histolytica) — збудник амебної дизентерії — *амебіазу*. Іл. с 160. *Б. М. Мазурмович.*

АМЕБОЦИ́ТИ (від грец. ἀμοιβή, букв.— зміна, перетворення, тут — амеба і κύτος — клітина) — рухливі безбарвні клітини крові безхребетних тварин, що відповідають *лейкоцитам* хребетних і виконують захисну функцію. А.— також великі блукаючі клітини *мезоглеї* губок, які здійснюють функції *фагоцитозу* і травлення.

АМЕ́ЛІН Михайло Петрович (16. XII 1896 — 9.IX 1937) — рад. військовий діяч, учасник громадянської війни на Україні, армійський комісар 2-го рангу. Н. в с. Соломині (тепер Курської обл.). Член Комуністичної партії з 1917. В 1919—21 брав участь у боях проти денікінців, врангелівців, махновців. З 1923 — на керівній політ. роботі в Червоній Армії. З 1931 — заст. нач. Політуправління, 1934—37 — нач. Політуправління Київ. військ. округу.

АМЕНОРЕ́Я (від *а*..., грец. μήν — місяць і ῥέω — течу) — відсутність менструацій протягом 6 місяців і більше, пов'язана з функціональними порушеннями або органічними захворюваннями. А. буває ф і з і о л о г і ч н о ю — до статевого дозрівання, в період годування груддю і менопаузи (*клімаксу)*; п а т о л о г і ч н о ю — коли ритм менструацій не встановлюється протягом року, що свідчить про те чи ін. захворювання; п е р в и н н о ю — відсутність менструацій у жінок віком понад 18 років і в т о р и н н о ю — припинення менструацій, що раніше спостерігалися (хоча б один раз). Вторинна А. буває с п р а в ж н ь о ю — зумовлена різними функціональними та органічними захворюваннями і н е с п р а в ж н ь о ю — зумовлена вадами статевих органів (відсутність отвору в дівочій пліві, рубці піхви й шийки матки після травм). При А. менструальна кров скупчується в піхві, матці, маткових трубах. Л і к у в а н н я — усунення осн. причини, раціональне харчування, гормонотерапія (лікування *гормонами*), лік. фізкультура, запобігання негативним емоціям.

АМЕНСАЛІ́ЗМ (від *а*... і лат. mensa — стіл, трапеза) — форма взаємовідношень між організмами, при якій один вид пригнічує інший, а сам не відчуває його впливу. Так, плісеневі гриби роду Penicillium виділяють пеніцилін, що пригнічує ріст бактерій, але бактерії не впливають на ці гриби.

АМЕНХОТЕ́П IV (Ехнатон; р. н. невід.— п. бл. 1400 до н. е.) — єгипетський фараон з 1419. Прагнув зламати могутність старої знаті і жрецтва, тісно пов'язаних з культом фіванського бога Амона-Ра. Заборонив культ Амона, конфіскував фіванські храмові володіння, проголосив культ бога Атона. Столицею д-ви зробив м. Ахетатон (сучас. *Ель-Амарна*). За А. IV Єгипет почав втрачати владу над Сірією і Палестиною.

АМЕ́НЦІЯ (лат. amentia — безумство) — один з видів потьмарення свідомості, при якому спостерігається розгубленість, незв'язність мислення, мови й рухів. Коли розлад минає, про нього не залишається спогадів.

АМЕ́РИКА — частина світу в Зх. півкулі, між Атлантичним і Тихим океанами. Пл. 42,1 млн. *км*². Нас. 560 млн. чол. (1975). Складається з двох материків — *Північної Америки* і *Південної Америки*, межу між якими проводять по Панамському перешийку. Підставою для такого поділу А. є значні розміри її частин, ізольованість їх як від інших материків світу, так і між собою, різка відмінність природних умов, особливо тваринного і рослинного світу. Пд. частина Північної А., між перешийками Теуантепекським і Дар'єнським, має назву Центральна А. Групу країн у пд. частині Північної А., в Південній та Центральній А., населення яких розмовляє романськими мовами, що розвинулись на основі латинської мови, наз. Латинською А. Є свідчення, що в А. побували європейці ще наприкінці 1-го тис. н. е. Проте офіційно відкриття її датується 12.X 1492, коли мореплавець Х. *Колумб* висадився на одному з Багамських о-вів. Назву Америка запровадив картограф М. Вальдземюллер 1507 для Пд. А. на честь Америго *Веспуччі*, який вперше описав ці землі. Пізніше назву Америка було поширено й на Пн. А. В А.— 29 незалежних держав (середина 1977); у Північній А.— Багами, Барбадос, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Гренада, Домініканська Республіка, Канада, Коста-Ріка, Куба, Мексіка, Нікарагуа, Панама, Сальвадор, США, Трінідад і Тобаго, Ямайка; в Південній А. — Аргентіна, Болівія, Бразілія, Венесуела, Гайана, Еквадор, Колумбія, Парагвай, Перу, Сурінам, Уругвай, Чілі. Ряд країн перебуває у володінні Великобританії (Антігуа, Беліз, Бермудські о-ви, Віргінські о-ви, Домініка, Кайман, Монтсеррат, Сент-Вінсент, Сент-Крістофер, Сент-Люсія, Теркс і Кайкос); США (Віргінські о-ви, Зона Панамського каналу, Пуерто-Ріко); Нідерландів (Антільські о-ви); Франції (Гваделупа, Гвіана, Мартініка, Сен-П'єр і Мікелон). Фолклендські (Мальвінські) о-ви є спірним володінням Великобританії та Аргентіни. О. Гренландія є частиною території Данії. Див. статті про окремі держави та володіння в Америці.

«АМЕ́РИКА» — перша газета українських емігрантів в Америці. Заснована 1886 священиком І. Волянським у м. Шенандоа (шт. Пенсільванія). Виходила спочатку 2 рази на місяць, потім — щотижня старослов. друком. Майже цілком була присвячена церк. справам. Практично не торкалася життя трудової еміграції, не користувалася популярністю в її середовищі. В 1890 припинила своє існування.

АМЕРИКА́НО-ІСПА́НСЬКА ВІЙНА́ 1898 — див. *Іспано-американська війна 1898.*

АМЕРИКА́НО-МЕКСІКА́НСЬКА ВІЙНА́ 1846—48 — загарбницька війна США проти Мексіки. Офіційно оголошена 13.V 1846. Проте амер. агресія розпочалася ще в січні того ж року. В 1846—47 війська США окупували Каліфорнію, значну частину Пн. Мексіки, порт Веракрус, столицю країни — Мехіко. Мекс. народ розгорнув партизанську війну. Однак правлячі кола поспішно уклали 2.II 1848 мир з США, за умовами якого Мексіка втратила більше половини своєї території.

АМЕРИКА́НО - ПАНА́МСЬКІ ДО́ГОВО́РИ (1903, 1936, 1955) — кабальні договори, нав'язані США Панамі. За договором від 18.XI 1903 США діставали у «вічне користування» зону панамської території 16,1 *км* завширшки і всю повноту влади на цій території, мали право побудувати й експлуатувати міжокеанський канал, тримати війська, будувати військ. укріплення, а також будь-коли на свій розсуд вводити й розміщувати війська в будь-якому районі Панами. За це США виплатили Панамі 1904 одноразово 10 млн. дол. і з 1912 виплачували щорічно 250 тис. дол. За договором від 2.III 1936 скасовано або переглянуто деякі статті договору 1903. Орендну плату за тер. *Панамського каналу* було збільшено до 430 тис. дол. на рік. Скасовано статті (1 та 7), які надавали США право «підтримувати порядок» у містах Колоні і Панамі. За договором від 25.I 1955 передбачалося повернути Панамі частину землі в зоні каналу і збільшити орендну плату до 1930 тис. дол. на рік. 15—21.III 1973 на прохання уряду Панами там відбулася виїзна сесія *Ради Безпеки ООН*. На резолюцію сесії про право Панами на повний суверенітет над зоною каналу США наклали вето. В серпні 1977 досягнуто згоди щодо статусу каналу. Передбачається передати Панамі контроль над каналом і його зоною до кін. століття, скоротити число амер. військ. баз, які будуть, однак, зберігатися весь строк чинності договору.

АМЕРИКА́НО - РАДЯ́НСЬКА ТОРГОВЕ́ЛЬНО-ЕКОНОМІ́ЧНА РА́ДА — неурядова організація представників американських ділових кіл та відповідних зовнішньоторговельних і господарських радянських організацій. Функціонує з 1974. Основна мета — сприяти розвиткові екон. відносин між СРСР і США, зокрема взаємовигідній торгівлі, наук. і тех. контактам при повній рівноправності сторін. Керівний орган — Рада директорів, до якої входить по 26 представників від кожної сторони. Виконавчий орган складається з президента (представник США), першого його заступника (предста-

Амброзія полинолиста: *1* — частина рослини з суцвіттями; *2* — маточкова квітка; *3* — тичинкове суцвіття; *4* — плід; *5* — насінина; *6* — корінь.

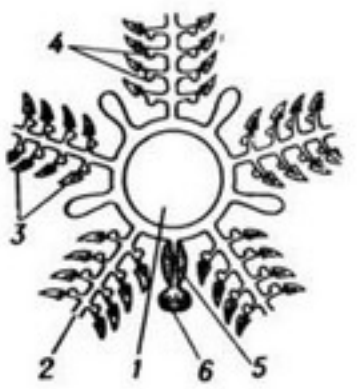

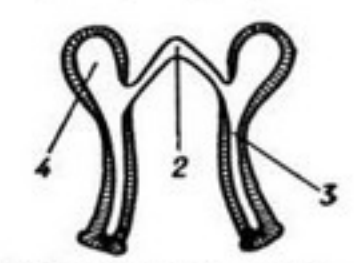

Амбулакральна система голкошкірих (схема): *1* — навколоротове кільце; *2* — радіальні канали; *3* — амбулакральні ніжки; *4* — ампули; *5* — кам'янистий канал; *6* — пориста пластинка.

АМЕРИКАНО-ФІЛІППІНСЬКА ВІЙНА 1899-1901

Амвросіївська стоянка. Наконечник списа з крем'яними вкладишами. Реконструкція.

вник СРСР), старшого віце-президента (представник США) і віце-президента (представник СРСР). Місцеперебування виконавчого органу ради — Нью-Йорк, у Москві відкрито відділення ради.

А. Б. Головко.

АМЕРИКА́НО - ФІЛІППІ́НСЬКА ВІЙНА́ 1899—1901 — загарбницька війна американського імперіалізму проти Філіппінської Республіки, яка на той час здобула незалежність від іспанських колонізаторів в результаті збройної боротьби 1896—98. За *Паризьким мирним договором 1898* Іспанія внаслідок поразки в ісп.-амер. війні передала Філіппіни США. Останні 4.II 1899 почали воєнні дії проти респ. армії. Каральні експедиції амер. інтервентів проти суверенної Філіппінської Республіки викликали осуд світової громадськості. В 1901 США остаточно загарбали Філіппіни. В країні розгорнувся партизанський рух, який тривав в окремих районах до 1913.

АМЕРИКА́НСЬКА АДМІНІСТРА́ЦІЯ ДОПОМО́ГИ, АРА (American Relief Administration) — урядова організація США, створена 1919 під керівництвом Г. *Гувера*. Офіц. її завданням було проголошено подання допомоги європ. країнам, які потерпіли під час 1-ї світової війни. На практиці АРА використовувалася для зміцнення екон. і політ. позицій США, боротьби проти революц. руху і Рад. Росії. За Різьким договором з РРФСР (20.VIII 1921) і Московським — з УРСР (10.I 1922) у зв'язку з тяжким продовольчим становищем в ряді районів Рад. країни АРА (вже як неурядовій орг-ції) було дозволено діяльність на рад. території (гол. чин. на Поволжі, в Катеринославській, Донецькій, Київ., Одес. і Харків. губерніях, у Криму). Оскільки апарат АРА використовувався правлячими колами США для підтримки контрреволюц. елементів і шпигунства, її діяльність в СРСР у червні 1923 було припинено. Незабаром АРА перестала існувати.

«АМЕРИКА́НСЬКА ЕНЦИКЛОПЕ́ДІЯ» (The Encyclopedia Americana) — універсальна енциклопедія, що видається в США. Перше 13-томне видання «А. е.» вийшло у Філадельфії 1829—33. З 1902 видається у Нью-Йорку. В 1907—12 мала назву «Americana». Протягом 1902—20 «А. е.» перевидавалась тричі, з 1936 по 1973 — щороку. Видання 1971—72 у 30 томах містить 58 тис. статей з усіх галузей науки й культури. Великі статті — огляди про окремі країни, століття історії, 1 і 2-у світові війни видано окремими книгами. Багато матеріалів, особливо соціально-екон. циклу, викладено з антимарксистських, антикомуністичних позицій. У 1975 вийшло чергове видання «А. е.». З 1923 виходить щорічник («Americana Annual»).

С. К. Гутянський.

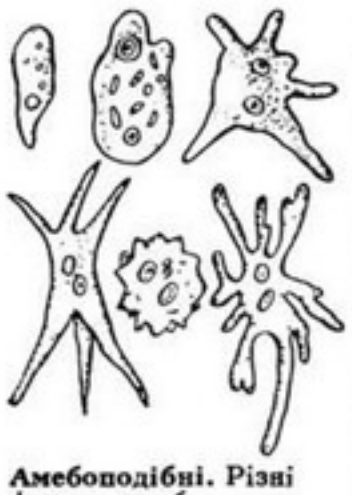

Амебоподібні. Різні форми амеб.

Амбістома тигрова.

АМЕРИКА́НСЬКА ФЕДЕРА́ЦІЯ ПРА́ЦІ — КОНГРЕ́С ВИРОБНИ́ЧИХ ПРОФСПІЛО́К (АФП — КВП) — найбільше профспілкове об'єднання США. Створене 1955 внаслідок злиття двох названих орг-цій. АФП заснована 1881. На кінець 19 ст. остаточно перейшла на консервативні позиції, намагалася стримати зростаючий робітничий рух. Будувалася за цеховим принципом. КВП утворився 1935 (до 1938 — К-т виробничих профспілок) як орг-ція лівих профспілок. Будувався за виробничим принципом.

Згодом праві лідери КВП взяли відкритий курс на розкол робітн. руху. В 1949 КВП вийшов з *Всесвітньої федерації профспілок*. Після об'єднання АФП і КВП зберегли свою попередню структуру. Осн. позиції в керівництві АФП — КВП належать правим профспілковим лідерам, які проводять політику класового співробітництва, намагаються гальмувати боротьбу амер. трудящих за свої права, виступають проти розрядки міжнар. напруженості. Внутр. життя об'єднання характеризують бюрократизм, корупція, антидемократизм. Ідейна основа альянсу профверхівки з монополістичним капіталом — *антикомунізм*.

У 1969 АФП — КВП вийшла з реформістської *Міжнародної конфедерації вільних профспілок*, 1975 — з *Міжнародної організації праці* (МОП). Проте в АФП — КВП і в амер. профрусі загалом існують прогресивні течії, які виступають проти угодовської політики профверхівки. В 1968 з АФП — КВП порвала одна з найбільших профспілок США — Об'єднана профспілка робітників автомоб. та авіац. промисловості. У США поряд з АФП — КВП існує й ряд незалежних профспілок; багато з них проводять політику, спрямовану на захист інтересів робітн. класу. Чисельність АФП—КВП — 14,66 млн. чол. (1975). До об'єднання входить 111 профспілок. Друк. органи АФП — КВП: щотижневик «АФЛ — СІО ньюс» («Новини АФП — КВП») та журн. «Американ федерейшеніст» («Американський федераціоніст»).

Літ.: Ливень В. А. Профсоюзы США и социальная политика правительства. К., 1975. *В. А. Лівень.*

АМЕРИКА́НСЬКИЙ БІ́ЛИЙ МЕТЕ́ЛИК (Hyphantria cunea) — метелик родини *ведмедицевих*. Батьківщиною є Пн. Америка. Завезений в Європу 1940. Крила (розмах до 40—50 *мм*) і черевце білі, голова в довгих білих волосках. Самки А. б. м. відкладають жовтуватого кольору яйця на нижню частину листків по 300—500 шт. за одну кладку. Плодючість самки від 300 до 2000 яєць. Гусінь, що тільки народилась з яєць, об'їдає листки дерев до повного оголення їх. Заляльковується гусінь у тріщинах і під корою дерев, під опалим листям, у грунті. Протягом року розвивається 2 покоління. Зимує лялечка другого покоління. Метелики з'являються у травні. А. б. м. ушкоджує бл. 200 порід плодових, технічних, ягідних, лісових та декоративних культур. Заходи боротьби. Обприскування уражених та навколишніх дерев інсектицидами або їхніми сумішами з мікробіол. препаратами; карантинні заходи.

АМЕРИКА́НСЬКИЙ ЛЕГІО́Н — організація ветеранів війни в США. Створений 1919. Субсидується великими монополіями. Керівництво А. л. стоїть на реакційних позиціях в питаннях внутр. і зовн. політики США. Легіон має широко розгалужену мережу низових організацій.

АМЕРИКА́НСЬКИЙ РИСА́К, американська стандартбредна рисиста порода коней — легкозапряжна порода коней. Виведена

Американський рисак. Жеребець.

в серед. 19 ст. в США. Має обмежене господарське значення, використовують А. р. переважно для спортивних цілей. У нього добре розвинені м'язи, сухожилки і зв'язки, прямі лінії верху, вкорочений тулуб, круп короткий, спущений. Основні масті — руда, гніда і ворона. Коні породи жваві при риссі або іноході (див. *Алюри*). Рекордна жвавість на 1600 *м* — 1 *хв* 54 *сек*. Розводять в США і ряді країн Зх. Європи. Був використаний при виведенні *російської рисистої породи коней*.

К. Б. Свєчин.

АМЕРИКА́НСЬКИЙ СО́МИК, карликовий сомик (Ictalurus nebulosus, синонім Amiurus nebulosus) — риба ряду коропоподібних род. аміурових. Батьківщина А. с.— Пн. Америка. В 1880 завезений у зх. Європу, 1935 — в СРСР (у зх. райони України та Білорусію).

Зовн. виглядом А. с. схожий на *сома звичайного*. Тіло (довж. до 20—30 *см*, маса до 0,5 *кг*) стиснуте з боків; осн. забарвлення від

Американський сомик.

жовтувато-зеленого до чорного, черево біле. Може жити А. с. в невеликих, бідних на кисень замулених водоймах. Всеїдний. Статева зрілість настає в 4-річному віці. Нерест у травні — червні. Самка відкладає до 3—3,5 тис. ікринок. А. с. має обмежене пром. значення. За характером живлення є конкурентом і небезпечним ворогом цінних пром. риб.

Ю. В. Мовчан.

АМЕРИКА́НСЬКІ МА́ВПИ — те саме, що й *широконосі мавпи*.

АМЕРИКА́НЦІ — 1) Нація, основне населення США. Групи А. живуть також у володіннях США

та інших залежних від них країнах. Чисельність А. (переважно — нащадки іммігрантів, починаючи з 3-го покоління) перевищує 170 млн. чоловік (1975). При консолідації американців в націю ядром її були англійці, шотландці, ірландці, а також голландці, датчани, французи, іспанці та ін. У формуванні амер. нації брали участь індіанці (нечисленні нащадки яких живуть тепер переважно в *резерваціях*) й африканці. Останніх з 17 ст. примусово ввозили в пн.-амер. колонії як рабів. У складі А.— понад 22 млн. афроамериканців, або негрів США, які створили своєрідну етногр. групу всередині амер. нації. Амер. нація в основному склалася до війни за незалежність у Пн. Америці 1775—83. Згодом до її складу вливалися представники ін. етнічних груп, які іммігрували в США з Пд. і Сх. Європи (зокрема, італійці, українці, росіяни, поляки, євреї), з Азії, Мексіки та ін. країн Лат. Америки. Асимілюючись, представники багатьох рас і народів впливали на формування фіз. вигляду А., їхньої мови й культури. Амер. нація відзначається значною внутр. неоднорідністю. Поряд з соціальними суперечностями, що притаманні кожній бурж. нації, в амер. нації існує расова проблема. Зазнають дискримінації негри та індіанці. Екон. і побутовою дискримінацією супроводиться процес асиміляції різних груп населення, насамперед представників пізнішої імміграції. Ряд етнічних груп мають тенденцію до обособлення й збереження характерних рис своєї нац. культури. А. говорять *англійською мовою* (з характерними особливостями). Серед віруючих А.— протестанти, католики, члени різних реліг. сект, іудаїсти та ін. Про г-во і культуру див. *Сполучені Штати Америки*. 2) Інколи назва населення всіх країн Американського континенту.

АМЕРИ́ЦІЙ (Americium; від назви Америки), Am — радіоактивний хімічний елемент, ат. н. 95; належить до *актиноїдів*. А. вперше синтезували 1945 амер. вчені Г. *Сіборг*, Л. Морган, Р. Джеймс і А. Гіорсо. Стабільних ізотопів не має. Елементарний А.— блискучий сріблясто-сірий метал, густ. 13671 ± 5 *кг/м*³, $t_{пл}$ 1173°С, $t_{кип}$ 2607°С. Енергійно взаємодіє з газоподібним воднем. У суміші з берилієм ізотоп ^{241}Am застосовують для приготування нейтронних джерел.

АМЕРІ́ГО ВЕСПУ́ЧЧІ — мореплавець кінця 15 — початку 16 ст. Див. *Веспуччі* Америго.

А́МЕРЛІНГ (Amerling) Карел-Славоміл (18.IX 1807 — 2.XI 1884) — чеський педагог, філософ, лікар, природознавець. З 1848 — директор першої чес. пед. школи у Празі (згодом була реорганізована в учительський ін-т його імені). А. розробив проект реформ нар. освіти в країні, спрямований на досягнення гармонійного розвитку дитини, зробив значний внесок у методику викладання природознавства. А.— засновник першого чес. жіночого вищого навч. закладу; з 1871 до кінця життя очолював створений за власним проектом перший чеський виховний заклад для розумово відсталих дітей, що відомий далеко за межами Чехії.

АМЕТИ́СТ (від грец. ἀμέθυστος — неп'янкий) — мінерал класу силікатів, фіолетовий різновид *кварцу*. Родовища А. відомі в Бразілії, на о. Шрі Ланка, в Бірмі, в СРСР — на Уралі, на Україні (Житомир. область, Донбас). Напівдорогоцінний камінь.

АМЕ́Т-ХАН Султан (25.X 1920, м. Алупка, тепер Кримської обл.— 1.II 1971) — радянський військовий льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (серпень 1943, липень 1945), засл. льотчик-випробувач СРСР. Член КПРС з 1942. Н. в сім'ї робітника. В 1940 закінчив Качинське військ.-авіац. училище. В 1941—45 як командир ескадрильї і пом. командира полку воював на Пд., Брян., Пд.-Зх., Сталінградському, 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Особисто збив 30 і в групових боях 19 літаків ворога. З 1946 — льотчик-випробувач. Загинув під час випробування літака. Нагороджений 3 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора та ін. орденами і медалями.

АМ'Є́Н — місто на Пн. Франції, адм. центр департаменту Сомма й гол. місто історичної обл Пікардія. Залізничний вузол, пристань. 137 тис. ж. (1968). Гол. галузь економіки — текст. пром-сть (виробн. бавовняних, лляних, оксамитових та ін. тканин). Розвинуті взут., хім., парфюмерна та харч. (зокрема цукр.) пром-сть. Металург., машинобудівні з-ди. Місто відоме з 1 ст. до н. е. як центр галльського племені амбіанів (звідки й сучас. назва). З А. пов'язано ряд істор. подій періоду наполеонівських, франко-прусської 1870—71 і 1-ї світової воєн. Численні архіт. пам'ятки, зокрема античний амфітеатр, готичний собор Нотр-Дам (13—15 ст.), споруди 15—16 ст.

Ам'єн. Собор Нотр-Дам. Західний фасад. 13—15 ст.

А́МІ (Ammi) — рід одно-, дворічних трав'янистих рослин род. *зонтичних*. Листки складноперисторозсічені. Суцвіття — складний зонтик. Квітки білі, двостатеві. Плід — двосім'янка. 6 видів, поширених здебільшого в Середземномор'ї. В СРСР — 2: А. велика і А. зубна. А. в е л и к а (A. majus) — однорічна рослина до 50 *см* заввишки, в культурі — до 100—120 *см*. Культивують у Краснодар. краї. Препарат аміфурин із її насіння використовують для лікування деяких шкірних захворювань. А. з у б н а (A. visnaga) — дворічна рослина до 100 *см* заввишки з дуже галузистим стеблом. Квітки дрібні, з неприємним запахом. А. зубну культивують на Пд. УРСР, у Молдавії, на Пн. Кавказі. З неї виготовляють препарат келін (для профілактики атеросклерозу, астми та ін.).

АМІА́К, амоніак, NH_3 — сполука азоту з воднем.

Аміак — легкий безбарвний газ з гострим запахом, добре розчинний у воді (760 *л* в 1 *л* води при т-рі 20° С), при 0° С і 0,1 МПа маса 1 *л* А. дорівнює 0,771 *г*, $t_{кип}$— 33,4° С, $t_{замерзання}$ — 77,8° С; отруйний. Рідкий А., випаровуючись, вбирає багато тепла; здатний розчиняти різні солі і деякі метали. В середовищі кисню А. горить, даючи *воду* й *азот*. З к-тами А. утворює солі; з киснем повітря при наявності каталізатора (платини)— *азоту оксиди*, які легко перетворити на азотну к-ту. З солями і основами А. утворює сполуки типу $AgCl \cdot 2NH_3$, $Cu(OH)_2 \times 4NH_3$, $CdSO_4 \cdot 4NH_3$ та ін. При нагріванні з оксидами металів А. відновлює їх. З лужними і лужноземельними металами А. утворює аміди, іміди і нітриди ($NaNH_2$, CaNH, AlN). В природі А. виділяється при гнитті азотовмісних органічних речовин. Найдавніший спосіб одержання А.— з вихідних газів під час коксування кам. вугілля. У пром-сті А. одержують синтезом з азоту і водню при т-рі 300—500° С і тиску 15—100 МПа і наявності каталізаторів: $N_2 + 3H_2 \leftrightarrows 2NH_3 - 5{,}2$ кДж. А. використовують у виробн. азотної к-ти, азотних добрив, соди і *вибухових речовин*, у холодильних машинах, для азотування сталевих виробів. Розчин А. у воді застосовують у медицині. *А. М. Голуб.*

АМІА́ЧНА ВОДА́, водний аміак — розчин *аміаку* в воді. Одержують А. в., насичуючи воду аміаком до концентрації 20—22% NH_3. Застосовують як один з видів *азотних добрив*, для одержання *амоній сульфату*, у виробництві соди тощо. Вносять А. в. на глибину 12—17 *см*. Для удобрення придатна також А. в. коксохім. виробництв. У тваринництві А. в. використовують для амонізації кормів (збагачення їх *азотом*).

АМІА́ЧНА СЕЛІ́ТРА, NH_4NO_3, амонію нітрат, амоній азотнокислий — амонійна сіль азотної кислоти, концентроване *азотне добриво*, містить 34—35% азоту. Одержують нейтралізацією азотної к-ти аміаком. Випускають у вигляді круглих гранул або голчастих чи

С. Амет-хан.

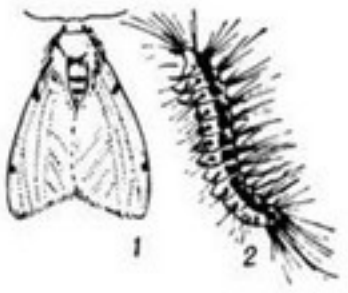

Американський білий метелик:
1 — метелик; *2* — гусениця.

Амі зубна:
1 — частина рослини з суцвіттями; *2* — квітка; *3* — плід; *4* — корінь

М. П. Аміранашвілі.

П. В. Аміранашвілі.

Ф. Аміров.

лускоподібних кристалів білого чи жовтуватого кольору, добре розчинних у воді. А. с.— найпоширеніше добриво. Вносять під різні с.-г. культури на всіх грунтах. А. с. використовують також для виготовлення вибухових речовин.

АМІДА́ЗИ, дезамідази, амідогідролази — ферменти класу *гідролаз;* прискорюють гідролітичне розщеплення зв'язків між атомами вуглецю і азоту в речовинах типу кислих амідів. Наявні в тваринних і рослинних тканинах, мікроорганізмах. Беруть участь в *азотистому обміні*. До А. належать уреаза, аргіназа, аспарагіназа, глютаміназа та ін.

АМІ́ДИ КИСЛО́Т — похідні кислот, в яких *гідроксильна група* заміщена *аміногрупою*. Найбільше значення мають аміди карбонових к-т з загальною формулою $RCONH_2$ та аміди сульфокислот — RSO_2NH_2. Одержують А. к., діючи на к-ти, складні ефіри, ангідриди і хлорангідриди к-т аміаком або амінами. Використовують А. к. у виробн. лікар. препаратів, *полімерів* тощо.

АМІ́ДИ МЕТА́ЛІВ — хімічні сполуки типу $NaNH_2$, що утворюються при взаємодії активних металів з рідким аміаком: $2Na + 2NH_3 \rightarrow 2NaNH_2 + H_2$. Амід натрію — сильний відновник; застосовують при синтезах *індиго*, ціаніду натрію тощо.

АМІДОПІРИ́Н, пірамідон — лікарський препарат; болезаспокійливий, жарознижувальний та протизапальний засіб. Призначають при головних болях, невралгіях, артритах, міозитах, ревматизмі.

АМІДОСТОМО́З — гельмінтозна хвороба водоплавної птиці, спричинювана *нематодою* Amidostomum anseris. Джерелом зараження є хвора на А. птиця, в шлунку якої статевозрілі самки амідостом відкладають яйця, що з калом виводяться назовні. Найсприйнятливіші до А. гуси (переважно молодняк), рідше хворіють качки. Хвора птиця млява, апетит у неї погіршується або зникає, вона виснажується. Смертність до 30%. Профілактика — періодичне знезаражування годівниць, напувалок, зміна пасовищ, запобіжна *дегельмінтизація* гусей, ізольоване утримання молодняка. Див. також *Гельмінтози*.

АМІЛА́ЗИ — *ферменти*, що каталізують гідроліз крохмалю, глікогену і споріднених їм полісахаридів. Містяться в тваринних і рослинних тканинах, мікроорганізмах. Розрізняють три типи А.: α-А., за участю яких утворюються, гол. чин., *декстрини*, β-А. прискорюють відщеплення мальтози і високомолекулярних декстринів від молекули полісахариду, γ-А.— глюкози і дисахаридів. Здебільшого гідроліз полісахаридів відбувається при одночасній участі різних амілаз. А., що містяться в слині і соку підшлункової залози, беруть участь у процесах травлення. Велику роль відіграють А. рослин у процесах мобілізації запасів полісахаридів у клітинах (напр., під час проростання насіння). Препарат А.— солол здавна використовують у пивоварінні; мікробна α-А. застосовується в спиртовій пром-сті і хлібопеченні; γ-А.— у виробн. глюкози з крохмалю.

АМІЛАЦЕТА́Т І ІЗОАМІЛАЦЕТА́Т — *ефіри* оцтової кислоти й відповідних амілових спиртів. Амілацетат $CH_3COO(CH_2)_4CH_3$ — ефір норм. амілового спирту, ізоамілацетат $CH_3COO(CH_2)_2CH(CH_3)_2$ — ефір ізоамілового спирту. Ці ефіри оцтової кислоти малорозчинні у воді, змішуються з органічними розчинниками. Одержують А. і і. нагріванням оцтової к-ти з відповідними спиртами при наявності концентрованої сірчаної кислоти. Застосовують ацетати як розчинники. Ізоамілацетат використовують як розчинник нітроцелюлози (у виробн. кіноплівки, целулоїду), в харч. пром-сті (грушева есенція), у виробн. бездимного пороху тощо.

АМІ́ЛОВІ СПИРТИ́, $C_5H_{11}OH$ — аліфатичні насичені спирти. Відомо 8 ізомерів. А. с.— безбарвні рідини з неприємним запахом. Одержують перегонкою сивушної олії, а також з газів *крекінгу* нафти. З А. с. синтезують складні ефіри — *амілацетат і ізоаміла цетат*.

АМІЛО́ЗА (від грец. ἄμυλον — крохмаль) — складова частина *крохмалю*. А.— *полісахарид*, що складається з лінійних або малорозгалужених ланцюгів молекул *глюкози*. Мол. м. 50 000—160 000, розчинна у воді, з йодом дає синє забарвлення. В картопляному, кукурудзяному, пшеничному крохмалі А. 19—24%, у рисовому — 17%, яблучному — 100%.

АМІЛОПЕ́КТИН (від грец. ἄμυλον — крохмаль і πηκτός — збитий, скипілий) — одна з основних складових частин *крохмалю*. А.— *полісахарид*, що складається з розгалужених ланцюгів молекули *глюкози*. Мол. м. до 1 000 000. З йодом дає червоно-фіолетове забарвлення; майже не розчиняється в холодній воді, при нагріванні утворює колоїдний розчин. В картопляному, кукурудзяному, рисовому крохмалі амілопектину 76—81%.

АМІЛОПЛА́СТИ — безбарвні *пластиди*, в яких відбувається синтез крохмалю. А.— різновид *лейкопластів*. Утворюються в тканинах кореневищ, коренів, бульб, насіння; нагромаджують в них т. з. вторинний крохмаль.

АМІМІ́Я (від *а*... і грец. μῖμος — наслідувач, актор) — хворобливий стан, який характеризується ослабленням або повною втратою міміки. Спостерігається при захворюваннях нервової системи

АМІНАЗИ́Н — лікарський препарат з групи нейроплегічних засобів (див. *Психотропні засоби*). Заспокійливо впливає на центральну нервову систему, знижує кров'яний тиск, розслаблює скелетну мускулатуру, припиняє блювання та гикавку, посилює дію наркотиків, снотворних і знеболювальних засобів, знижує температуру тіла. Аміназин протипоказаний при захворюваннях печінки, нирок, кровотворних органів, вираженій гіпотонії

АМІ́НИ — азотовмісні органічні сполуки, похідні аміаку NH_3, в якому атоми водню заміщені органічними радикалами R. Залежно від числа заміщених атомів розрізняють А. первинні RNH_2, вторинні R_2NH і третинні R_3N. Нижчі А.— гази, вищі — рідини або тверді речовини. А.— основи. З к-тами утворюють солі. Важливою реакцією А. є взаємодія з азотистою к-тою: первинні аліфатичні А. при цьому утворюють *спирти*, вторинні — нітрозаміни, третинні не реагують; ароматичні первинні А. утворюють *діазосполуки*. В природі поширені складні А., напр. *алкалоїди, амінокислоти*. В промсті А. жирного ряду одержують взаємодією спиртів з аміаком при наявності каталізатора. Ароматичні А. можна одержати відновленням відповідних нітросполук або з фенолу й аміаку. Застосовують А. у виробн. *барвників*, ліків, високомолекулярних сполук тощо.

АМІ́НИ БІОГЕ́ННІ — група азотовмісних органічних сполук, що утворюються з *амінокислот* у мікроорганізмах, рослинних і тваринних клітинах у процесі *декарбоксилювання*. З діамінокислот утворюються діаміни, з моноамінокислот — моноаміни. Багато А. б. виникає при гнитті білків. У клітинах тваринного організму А. б. утворюються в невеликих кількостях. Проте це дуже активні речовини (особливо *гістамін*, тирамін, *катехоламіни*, індолалкіламіни), які впливають на численні життєво важливі системи організму. А. б. виконують функції *гормонів*, автогормонів, *медіаторів* нервової системи тощо. Деякі А. б. токсичні для організму. Перетворення А. б. здійснюється переважно шляхом окислення від діяння ферментів групи аміноксидаз.

Літ.: Биогенные амины. М., 1967; Morris D. R., Fillingame R. H. Regulation of amino acid decarboxylation. «Annual Review of Biochemistry», 1974, v 43.

А. М. Утевський.

АМІНОГРУ́ПА — група — NH_2, залишок *аміаку*. Входить до складу молекул *амінів, амінокислот*, амідів тощо.

АМІНОКИСЛО́ТИ — органічні кислоти, що мають у своєму складі одну або кілька аміногруп (— NH_2) та карбоксильних груп (—COOH). Усі А.— безбарвні кристалічні речовини, переважно розчинні у воді. Входять до складу всіх білкових речовин, багатьох ферментів, гормонів тощо. Залежно від положення аміногрупи щодо карбоксильної групи розрізняють α-, β-, γ- та інші А. Особливе значення мають α-А.— найбільша група А., що входить до складу *білків*. Всі природні α-А. (крім гліцину) є оптично активними сполуками, що існують у двох ізомерних формах. Вони, як правило, мають *L*-конфігурацію, але є також і *D*-А. Біохімічне значення і обмін їх відмінні. Відповідно до кількості аміно- і карбоксильних груп у молекулі А. їх поділяють на моноаміномонокарбонові, моноамінодикарбонові та діаміномонокарбонові. Залежно від будови радикала А. можуть належа-

ти до аліфатичного ряду або мати циклічний характер. Одержують А. при гідролізі білка та шляхом синтезу. З білків виділено бл. 25 А. На відміну від рослин і багатьох мікроорганізмів, організм людини і тварин деякі А. (т. з. незамінні А.— *треонін, валін, лейцин, ізолейцин, лізин, триптофан, фенілаланін, метіонін, гістидин*) не синтезує. Вони надходять до нього з білками їжі. Коли в їжі немає навіть деяких з цих А., порушується синтез білків в організмі, що призводить до розладів життєдіяльності, захворювань і навіть до смерті. З замінних А. *цистин, аргінін, тирозин* синтезуються в організмі в недостатній кількості. Повністю синтезуються *аланін, гліцин, оксипролін, пролін, серин,* норлейцин, *аспарагінова кислота, глютамінова кислота* та ін. В процесі обміну речовин А. безперервно включаються до складу білкових молекул. А. є субстратами в біосинтезі білка, в цьому процесі вони відіграють також велику регуляторну роль. Ряд А., зокрема незамінних, перетворюються на продукти, що виконують важливі регуляторні функції в заг. обміні речовин організму. Окремі А. та їхні суміші застосовують у медицині (для лікування хворих та *парентерального харчування* їх), у тваринництві й ветеринарії (для харчування і лікування тварин), у мікробіологічній і харч. промисловості.

Літ.: Фердман Д. Л. Биохимия. М., 1966; Гулый М. Ф. Действие изменений количественных соотношений отдельных аминокислот на обмен и физиологическое состояние организма. «Молекулярная биология», 1972, в. 8.

М. Ф. Гулий.

АМІНОПЕПТИДА́ЗИ — *ферменти,* що каталізують гідролітичне розщеплення *пептидів,* поліпептидів і білків з утворенням вільних *амінокислот*. А. знайдено в усіх рослинних і тваринних (за винятком слизової оболонки кишечника) тканинах і в мікроорганізмах.

АМІНОПЛА́СТИ, карбамідні пластики — пластичні маси, виготовлені на основі карбамідних смол. Найпоширеніші А. на основі *сечовино-формальдегідних смол* і *меламіно-формальдегідних смол*. А. стійкі проти діяння спирту, бензину та ін. органічних розчинників. А. також світлостійкі, легко забарвлюються, нетоксичні. Виготовляють А. у вигляді пресованих порошків (для виробів широкого вжитку, електроосвітлювального обладнання, корпусів телефонів, телевізорів тощо); шаруватих пластиків (для декоративного застосування, напр. облицювання столів, стін) або пористих матеріалів — міпори (тепло- та звукоізоляційного матеріалу).

АМІНОФЕНО́ЛИ — органічні сполуки $C_6H_4(NH_2)OH$; кристалічні речовини. Відомі три ізомери А.: орто-А. ($t_{пл}$ 174° С), мета-А. ($t_{пл}$ 123° С) і пара-А. ($t_{пл}$ 186° С). А.— амфотерні сполуки (див. *Амфотерність*), здатні утворювати солі з лугами і к-тами. У водних розчинах легко окислюються. А. одержують відновленням відповідних нітрофенолів. Застосовують у виробництві *барвників,* пара-А.— як проявник у фотографії.

Ю. П. Гетманчук.

АМІНУВА́ННЯ — введення *аміногрупи* до складу молекул органічних сполук.

АМІРАНАШВІ́ЛІ Медея Петрівна (н. 10.X 1930, Шорапані, тепер смт Зестафонського р-ну Груз. РСР) — грузинська рад. співачка (сопрано), нар. артистка СРСР (з 1976). Дочка П. В. *Аміранашвілі*. В 1953 закінчила Тбіліську консерваторію, з 1954 — солістка Грузинського театру опери та балету ім. З. Паліашвілі. Партії: Маро («Даїсі» Паліашвілі), Чіо-Чіо-сан («Чіо-Чіо-сан» Пуччіні), Татьяна («Євгеній Онєгін» Чайковського). Гастролювала на Україні.

АМІРАНАШВІ́ЛІ Петро Варламович [3 (16).XI 1907, с. Нігоїті, тепер Ланчхутського р-ну Груз. РСР — 26.XII 1976, Тбілісі] — грузинський рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1943. У 1930 закінчив Тбіліську консерваторію. З 1931 — соліст Груз. театру опери та балету ім. З. Паліашвілі. Партії: Автанділ («Сказання про Тарієля» Мшвелідзе), Кіазо, Мурман («Даїсі», «Абесалом та Етері» Паліашвілі), Євгеній Онєгін («Євгеній Онєгін» Чайковського), Ріголетто («Ріголетто» Верді), Богдан Хмельницький («Богдан Хмельницький» Данькевича). Виступав як камерний співак. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

АМІ́РОВ Мірсаяф Масалімович [псевд.— Мірсай Амір; н. 24.XII 1906 (6.I 1907), с. Зірган, тепер Мелеузовського району Башкирської АРСР] — татарський рад. письменник, засл. діяч мистецтв Тат. АРСР (з 1945). Член КПРС з 1939. Друкується з 1926. Повість «Агідель» (1936) — про класову боротьбу на селі в період колективізації. Трудовий героїзм рад. людей показано в романах «Люди з Ялантау» (1954) і «Чиста душа» (1959). Повість «Обуза» (1973) — про відповідальність людини перед Батьківщиною і народом. Автор п'єс і сатирично-гумористичних оповідань. Переклав татарською мовою п'єсу О. Корнійчука «Платон Кречет». Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами і медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Чистая душа. М., 1973; Рыбацкие байки. М., 1975.

Р. К. Ганієва.

АМІ́РОВ Фікрет Мешаді Джаміль-огли (н. 22.XI 1922, Ганджа, тепер Кіровабад) — азербайджанський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1965). Член КПРС з 1947. У 1948 закінчив Бакинську консерваторію. Твори: опера «Севіль» (1953), симф. музика — струнна симфонія «Нізамі» (1947), муз. п'єси «Шур» і «Кюрдовшари» (1948), «Азербайджанське каприччіо» (1961), «Підкорювачі Каспію» та «Азербайджанські гравюри» (обидва — 1976), концерти для фп. з оркестром, романси, обробки нар. пісень, музика до драм. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Леніна і 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949.

АМІТО́З, прямий поділ ядра — один із способів поділу ядра клітин, зустрічається зрідка, властивий тільки деяким типам тканин і клітин. А. відбувається перешнуровуванням ядра або утворенням у ньому перегородки; іноді з одного ядра утворюється кілька ядер (фрагментація). На відміну від *мітозу* при А. ядерна оболонка і ядерце не руйнуються, *веретено поділу клітини* не утворюється, *хромосоми* залишаються в робочому (деспіралізованому) стані; клітина, як правило, не ділиться.

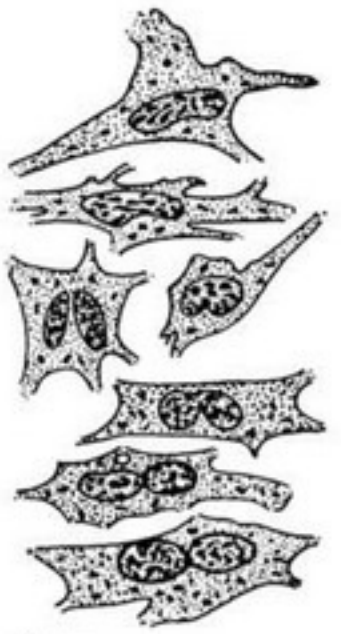

Амітоз.
Амітотичний поділ ядер сполучнотканинних клітин кроля в культурі тканин.

АМІ́ЧІ (Amici) Джованні-Баттіста (25.III 1786, Модена — 10.IV 1863, Флоренція) — італійський ботанік і оптик. Вперше описав рух протоплазми (в клітинах *харових водоростей*), будову і функцію продихів, першим спостерігав пилкову трубку, «зародковий пухирець» (яйцеклітину) і висловив правильний погляд на роль пилкової трубки в запліднені. Удосконалив мікроскоп (розробив принцип імерсії — введення рідини між розглядуваним предметом і об'єктивом мікроскопа).

А́МІЯ, мулова риба (Amia calva) — єдиний сучасний представник ряду амієподібних надряду *кісткових ганоїдів,* які були панівною групою риб у мезозої. Живе в прісних малопроточних і заболочених водоймах Пн. Америки. Тіло (довж. 60—70 *см*) вкрите кістковою циклоїдною лускою. Дихає зябрами, але за допомогою плавального міхура використовує і атмосферне повітря, внаслідок чого може деякий час жити без води. Живиться безхребетними та рибою. Промислового значення А. майже не має.

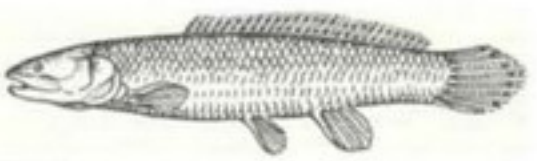

Амія.

АММА́Н — столиця Йорданії. Лежить на Пн. Зх. країни. Залізнична станція, вузол автошляхів. Аеропорт міжнар. значення. Бл. 900 тис. ж. (1976). В А. зосереджено бл. 70% пром. підприємств країни, переважно легкої (особливо текст.), харч., нафтопереробної, цем., тютюнової галузей. Фарм. фабрика. Ун-т. Археол. та ісламський музеї. Архіт. пам'ятки. Руїни рим. будівель. А.— стародавнє місто. В 14—13 ст. до н. е. був столицею рабовласницької держави Аммон. В античні часи відомий під наз. Філадельфія. В 7—9 ст. — в складі араб. *Халіфату,* з 16 — *Османської імперії*. З 1921 — столиця емірату Трансйорданія, з 1946 — королівства Йорданія.

АММІА́Н МАРЦЕЛЛІ́Н (Ammianus Marcellinus; бл. 330, Антіохія — бл. 400) — римський історик. За походженням грек. Автор твору «Діяння» (31 книга), в якому висвітлено історію Риму з 96 до 378. Збереглися книги 14—31. В них описано події 353—378. Твір

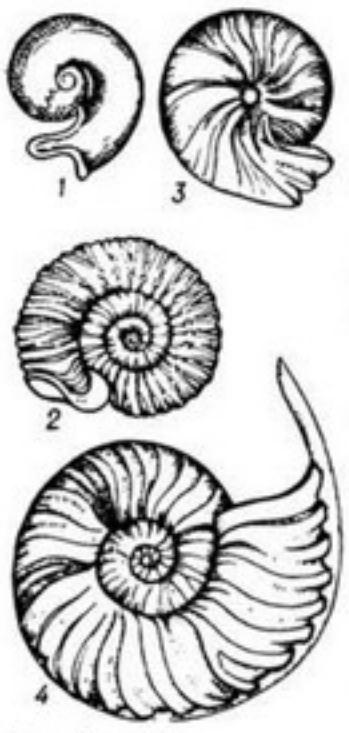

Амоніти:
з юрських відкладів: *1* — Haplouras nimbatum; *2* — Stephanoceras braikenridgi; *3* — Sphaeroceras brongniarti; з крейдяних відкладів: *4* — Inflaticeras crista•tum.

А. М. містить важливі відомості з історії племен Пн. Причорномор'я, зокрема про їхню боротьбу проти Риму.

АМНЕЗІ́Я (від *а*... і грец. μνήμη — пам'ять) — порушення пам'яті з втратою здатності фіксувати, зберігати й відтворювати набуті знання. Буває як наслідок черепномозкових травм, психічних захворювань, отруєнь, інфекційних захворювань тощо. Див. також *Пам'яті розлади*.

АМНІО́Н (грец. ἀμνίον) — одна із зародкових оболонок у *амніот* і деяких безхребетних тварин (комах, скорпіонів, немертин, морських їжаків). А. розвивається навколо зародка із зовн. і серед. *зародкових листків*. Порожнина А. заповнена т. з. амніотичною рідиною, або плодовою водою, що захищає зародок від мех. ушкоджень.

АМНІО́ТИ (Amniota) — хребетні тварини, в яких у процесі зародкового розвитку утворюються зародкові оболонки — *амніон* і *алантоїс*. А. є плазуни, птахи і ссавці. На відміну від *анамній* А. пристосовані до розвитку на суші, в т. ч. в утробі матері.

АМНІ́СТІЯ (грец. ἀμνηστία — забуття, прощення) — акт найвищого органу державної влади про повне або часткове звільнення від *покарання* осіб, засуджених за вчинені злочини; пом'якшення призначеного судом покарання; визнання несудимими осіб, що відбули покарання або достроково звільнені від нього; закриття кримінальної справи на будь-якій стадії кримінального процесу.

В СРСР та ін. соціалістичних країнах А. є виявом соціалістичного гуманізму. Акт про А. (на відміну від *помилування*) не вказує конкретних осіб, він застосовується до засуджених за певні види злочинів або до тих чи ін. категорій або груп злочинців. А. поширюється на осіб, які вчинили злочини до опублікування даного акта або в день його видання. Загальносоюзні акти про А. видаються Президією Верховної Ради СРСР; респ.— Президіями Верховних Рад союзних республік. *П. С. Матишевський.*

АМО́Н — бог у давньоєгипетській релігії. Спочатку А.— покровитель міста Фів. Після утвердження Фів столицею Єгипту — головний бог, якого ототожнювали з богом Сонця — *Ра*. Зображали А. у вигляді барана з сонячним диском навколо голови.

АМОНІ́ТИ (Ammonitida) — ряд вимерлих головоногих молюсків. Мали закручену в одній площині, розділену перегородками (септами) на камери черепашку діаметром від 1—2 *см* до 2—3 *м*. Жили у останній камері, яка мала покришку (аптих). А.— хижаки, виключно морські тварини, відомі з тріасу до крейдового періоду включно. А.— провідна група організмів для визначення геол. віку морських відкладів. Рештки А. зустрічаються в Європі (зокрема, на Україні) та в ін. частинах світу.

Літ.: Основы палеонтологии. Справочник для палеонтологов и геологов СССР. Моллюски — головоногие, т. 1—2. М., 1958—62; Друщиц В. В. Палеонтология беспозвоночных. М., 1974.

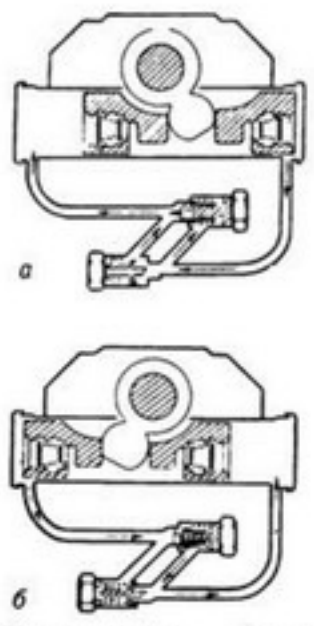

Амортизатор гідравлічний: *а* — положення рухомих частин до удару (рідина повільно заповнює ліву частину пристрою); *б* — положення рухомих частин після удару (рідина повільно заповнює праву частину пристрою).

АМОНІ́ТИ — вибухові суміші нітрату амонію з твердими горючими і *вибуховими речовинами*. В А. як горючі речовини використовують деревне борошно, торф, порошок алюмінію тощо; як вибухову речовину — *тринітротолуол, нітрогліцерин, гексоген* та інші. Суміші нітрату амонію з тринітротолуолом наз. а м а т о л а м и, з горючими речовинами — д и н а м о н а м и, з порошком алюмінію — а м о н а л а м и. Випускають А. у вигляді порошку, розсипу, шашок і патронів.

АМОНІФІКА́ЦІЯ (від лат. ammoniacum — *аміак* і facio — роблю) — процес розкладу органічних азотистих речовин з виділенням аміаку. А. має велике значення в круговороті *азоту*, а також для живлення рослин. А. відбувається під впливом різних мікроорганізмів. У розкладі білків беруть участь *гнильні мікроорганізми*, деякі *актиноміцети* і *плісеневі гриби*. Сечовина мінералізується уробактеріями, що розкладають її з утворенням азоту. Виділюваний у процесі А. аміак засвоюється мікроорганізмами і рослинами. *В. Т. Смалій.*

АМО́НІЮ ІО́Н — одновалентний катіон NH_4^+. Утворює багато солей (NH_4Cl, $(NH_4)_2SO_4$ та ін.). За хім. властивостями подібний до іонів лужних металів, зокрема за розчинністю солі амонію подібні до солей калію. Див. також *Амонію сполуки*.

АМО́НІЮ НІТРА́Т — див. *Аміачна селітра*.

АМО́НІЮ СПОЛУ́КИ — хімічні сполуки, що містять *амонію іони*. До А. с. належать гідроксид амонію і солі амонію (NH_4Cl, NH_4NO_3 тощо). Гідроксид амонію утворюється при розчиненні *аміаку* у воді, проявляє властивості слабкої основи внаслідок *дисоціації*. Більшість солей амонію розчинні у воді, дисоціюють у водних розчинах, гідролізуються. При нагріванні солі амонію розкладаються. *Гідроліз* і термічний розклад їх залежать від природи аніону. Напр., солі типу NH_4Cl, $(NH_4)_2SO_4$ розкладаються за схемою: $NH_4Cl = NH_3 + HCl$. Якщо солі містять аніон-окислювач, при термічному розкладі відбувається окислювально-відновний процес:

$$NH_4NO_3 = N_2O + 2H_2O;$$
$$(NH_4)_2Cr_2O_7 = N_2 + 4H_2O + Cr_2O_3.$$

Солі амонію мають широке застосування. Так, хлорид амонію NH_4Cl використовують у сухих батареях і як флюс для паяння та зварювання металів, а також як складову частину димоутворюючих сумішей. Сульфат $(NH_4)_2SO_4$ і особливо нітрат NH_4NO_3 застосовують як *азотні добрива;* нітрат амонію в суміші з органічними речовинами та відновниками — як вибухові суміші. Гідрокарбонат амонію NH_4HCO_3 використовують у кондитерському виробництві. *О. М. Гута.*

АМО́НІЮ СУЛЬФА́Т, сірчанокислий амоній [$(NH_4)_2SO_4$] — амонійна сіль сірчаної кислоти. Білий або сірий кристалічний порошок, легкорозчинний у воді, містить 21,2% азоту. Амонію сульфат — концентроване *азотне добриво*. А. с. характеризується високою фізіол. кислотністю. Застосування його на кислих ґрунтах вимагає вапнування їх або нейтралізації А. с. У тваринництві чистий А. с. використовують як джерело азоту. Найчастіше додають вівцям до кормів (комбікормів, борошнистих кормів і силосу). Може замінити 10—15% *протеїну* в раціоні. А. с. згодовують лише жуйним тваринам; свині при поїданні корму з А. с. гинуть.

АМО́НІЮ ХЛОРИ́Д, хлористий амоній, нашатир, NH_4Cl — амонієва сіль соляної кислоти (HCl). Біла кристалічна речовина, добре розчинна у воді. Містить 26,1% азоту. Одержують А. х. сполученням аміаку з HCl як побічний продукт при виробництві соди. А. х.— фізіологічно кисле *азотне добриво*. Вносять на нейтральних і лужних ґрунтах під цукр. буряки, рис, кукурудзу, а також під колосові зернові культури при весняному підживленні. У ветеринарній практиці А. х. (нашатир) застосовують як відхаркувальне при бронхітах, *миті* коней, чумі собак.

АМОНО́ЛІЗ (від лат. ammoniacum — *аміак* і грец. λύσις — розклад) — обмінний розклад органічних сполук при взаємодії з аміаком.

АМОРАЛІ́ЗМ (від *а*... і лат. moralis — моральний) — заперечення моральних норм суспільства, нігілістичне ставлення до загальнолюдських моральних цінностей, проголошення аморальності принципом громадської поведінки. Спроби теоретичного обґрунтування А. є в етичних системах релятивістського (див. *Релятивізм*) і волюнтаристського (див. *Волюнтаризм*) напрямів. У бурж. етиці відвертим проповідником А. був Ф. *Ніцше*, філософія якого стала одним з джерел ідеології *фашизму*. А. притаманний класово-антагоністичному суспільству, де його носіями є реакційні класи, особливо в період розкладу тієї чи ін. експлуататорської формації. Виправдання А. характерне для неопротестантизму, *екзистенціалізму, емотивізму* тощо.

АМОРІ́М (Amorim) Енріке (25.VII 1900, Сальто — 28.VII 1960, там же) — уругвайський письменник. Друкуватися почав 1920 (зб. віршів «Двадцять років»). Романи «Тангарупа» (1925), «Віз» (1933), «Селянин Агіляр» (1934), «Кінь та його тінь» (1941), «Корраль Аб'єрто» (1956), «Лісоруби» (1957) — про життя і боротьбу уругвайських трудящих за свої права. Гострі політ. романи «Ярмарок комедіантів», «Перемога не приходить сама» (обидва — 1952). Збірка казок і новел.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Корраль Аб'єрто. К., 1958; Лісоруби. К., 1962; Р о с. п е р е к л.— Корраль-Абьерто. М.— Л., 1961.

АМОРТИЗА́ТОР (від франц. amortir — ослабляти, гасити) — пристрій, який поглинає енергію удару в конструкціях машин і споруд. Розміщують А. між частиною, що передає ударне навантаження, і

частиною, яку захищають від нього. Принцип дії А. грунтується на пружних властивостях твердих тіл, рідин і газів. Розрізняють А. гідравлічні (мал.), пружинні, гумові, пневматичні, фрикційні та гідропневматичні. А. застосовують у автомобілях, літальних апаратах, верстатах, фундаментах тощо.

АМОРТИЗАЦІЙНИЙ ФОНД — грошові суми, що утворюються внаслідок амортизаційних відрахувань за встановленими нормами *амортизації* і призначаються для відшкодування вартості *основних фондів*. Ці відрахування відносять на *собівартість* продукції.

АМОРТИЗА́ЦІЯ основних фондів — об'єктивний процес поступового зношування *основних фондів* і перенесення вартості їх на новостворену продукцію або послуги. Розрізняють *фізичне зношування* і *моральне зношування* осн. фондів. В міру матеріального (фізичного) і в результаті морального зношування відбувається їхнє вартісне зношування. Для заміщення зношеної частини осн. фондів кожне підприємство створює *амортизаційний фонд* за рахунок амортизаційних відрахувань (вилучення із *собівартості* продукції вартості, перенесеної з осн. фондів на готову продукцію). Амортизаційні відрахування в СРСР використовують у двох напрямах — на повне відновлення осн. фондів (реновацію) і часткове заміщення їх — на капітальний ремонт і модернізацію. Більше половини амортизаційних відрахувань, призначених на реновацію, перераховують до *Державного банку СРСР* для фінансування капітальних вкладень, передбачених нар.-госп. планом. Від 15 до 45% цих відрахувань залишається в розпорядженні підприємства і зараховується до *фонду розвитку виробництва*. Відрахування на капітальний ремонт і модернізацію акумулюються на окремих рахунках підприємств в установах Держбанку СРСР і *Будбанку СРСР* і використовуються за призначенням або для придбання нового устаткування. Вищестоящі орг-ції мають право централізувати в своїх руках 10% цих відрахувань для перерозподілу їх серед підприємств своєї системи. Амортизаційні відрахування здійснюються відповідно до річних норм А., які затверджує Уряд СРСР. Діючі норми А. введено з 1.I 1975, вони становлять в нар. г-ві країни 7,49% середньорічної вартості осн. фондів. Встановлення правильних норм А., точність і достовірність розрахунку амортизаційних відрахувань відіграють важливу роль у госп. діяльності підприємств, у зміцненні *господарського розрахунку*. Рівень амортизаційних відрахувань визначає частку їх у собівартості продукції, величину амортизаційного фонду, яка становить значну частину валових капітальних вкладень і таким чином впливає на темпи і масштаби відтворення осн. фондів, тех. прогрес тощо.

В. І. Сенченко.

АМО́РФНИЙ СТАН (грец. ἄμορφος — безформний) — стан конденсованих (рідких і твердих) тіл при температурі, нижчій від температури склування (див. *Скло*). В А. с. тіла мають однакові фіз. властивості в усіх напрямах. Тверді тіла в А. с. близькі своєю будовою до рідин з великою в'язкістю. А. с. характеризуються близьким порядком (див. *Близький і далекий порядки*). Відсутність далекого порядку в речовин в А. с. зумовлює природну *ізотропію*, і на відміну від *кристалів* вони не мають певної т-ри *плавлення*. За певних умов в А. с. можуть перебувати і *полімери*, і низькомолекулярні сполуки (скло, *поліетилен, сірка* тощо).

Літ.: Кобеко П. П. Аморфные вещества. М.— Л., 1952.

О. З. Голик.

АМО́СОВ Іван Карпович (1880—1938) — учасник революційного руху та громадянської війни на Україні. Н. в робітн. сім'ї. Член Комуністичної партії з 1912. Робітник Брянського з-ду в Катеринославі, де 1912—17 брав активну участь у революц. русі. В 1917 — голова парт. к-ту, член військ.-революц. штабу Брянського з-ду. В 1918 під час австро-нім. окупації Катеринослава — на підпільній роботі. З 1919 — на керівній парт., рад., профспілковій, госп. роботі. На I з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У.

АМО́СОВ Микола Михайлович [н. 6 (19).XII 1913, с. Ольхове, тепер Череповецького р-ну Вологодської обл.] — український рад. хірург, акад. АН УРСР (з 1969), чл.-кор. АМН СРСР (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1959), Герой Соціалістичної Праці (1973). Закінчив Архангельський мед. ін-т (1939) та Всесоюзний заочний індустріальний ін-т (1940). А.— організатор і керівник клініки серцево-судинної хірургії *Туберкульозу і грудної хірургії київського науково-дослідного інституту* (1952—68), кафедри грудної хірургії Київ. ін-ту вдосконалення лікарів (1955—70) та відділу біол. кібернетики Ін-ту кібернетики АН УРСР (з 1960), з 1968 — заст. директора ін-ту туберкульозу і грудної хірургії. А.— один з основоположників легеневої та серцевої хірургії в СРСР. Розробив нові методи операцій на легенях, хірургічного лікування пороків серця; перший у світі створив і впровадив у практику протитромботичні протези серцевих клапанів, автор оригінальних апаратів штучного кровообігу. Організував на Україні центр серцево-судинної хірургії.

А.— засновник укр. школи біол., мед. і психологічної кібернетики. Під його керівництвом розроблено діагностику пороків серця за допомогою ЕОМ, створено діючу фізіол. модель «внутрішнє середовище організму» людини. Автор літ. творів «Думки і серце» (1964), «Записки із майбутнього» (1966), «Записки польового хірурга ППГ-2266» (1974). Депутат Верховної Ради СРСР 6—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1961.

Тв.: Очерки торакальной хирургии. К., 1958; Операции на сердце с искусственным кровообращением. К., 1962 [у співавт.]; Хирургия пороков сердца. К., 1969 [у співавт.]; Физическая активность и сердце. К., 1975 [у співавт.].

О. М. Сидаренко.

АМОФО́С — складне фосфорно-азотне концентроване мінеральне добриво. Водорозчинне. А. одержують нейтралізацією фосфорної к-ти аміаком. Містить 10—12% азоту, 45—52% фосфорного ангідриду. Норми А. визначають за потребою с.-г. культур у фосфорній кислоті, залежно від грунту, часу і способу внесення. А. застосовують як *основне удобрення* і для *підживлення рослин*.

АМПЕЛОГРА́ФІЯ (від грец. ἄμπελος — *виноград* і γράφω — пишу) — наука про види і сорти винограду. Основним завданням А. є виявлення найцінніших його сортів. Розрізняють А. загальну і спеціальну. Загальна А. займається систематикою рослин родини виноградових, класифікацією і вивченням походження сортів, їхньої мінливості та поширення тощо. Спеціальна А. включає ботанічний опис, агробіол. і госп.-технологічну характеристику сортів та їхнє районування. Сорти винограду вивчаються у виробничих умовах, у дослідних установах і спец. ампелографічних колекціях. В СРСР найстарішу і найбагатшу з них має *Виноробства і виноградарства Всесоюзний науково-дослідний інститут* «*Магарач*» (Крим). В 1946—56 видано працю — «Ампелографія СРСР» в 6 томах за редакцією А. М. Фролова-Багрєєва.

Літ.: Сорти винограду та їх визначення. К., 1972.

І. О. Китаєв.

АМПЕЛЬНІ РОСЛИ́НИ — декоративні рослини із звисаючими пагонами або виткими стеблами і красивим листям або квітками. Вирощують їх у підвісних вазах (амплях), горщиках і ящиках. А. р. (красоля, петунія, лобелія та ін.) розводять у приміщеннях, ними прикрашають арки, колони, постаменти, капітелі, зовн. підвіконники тощо.

М. М. Амосов.

А.-М. Ампер.

АМПЕ́Р (Ampére) Андре-Марі (22.I 1775, Ліон — 10.VI 1836, Марсель) — французький фізик і математик, один з основоположників електродинаміки, член Паризької АН (з 1814). Відкрив осн. закон електромагнетизму (див. *Ампера закон*); уперше встановив зв'язок між електр. і магнітними явищами, запропонував першу теорію *магнетизму*, основану на гіпотезі мол. струмів. Праці також з теорії імовірностей, застосування варіаційного числення до механіки тощо. У творі «Нарис філософії наук...» (1834) виклав розроблену ним класифікацію сучасної йому науки.

Тв.: Рос. перекл.— Электродинамика. М., 1954.

Літ.: Белькинд Л. Д. Андре-Мари Ампер. М., 1968.

АМПЕ́Р — 1) Одиниця *сили струму* (електричного) в *Міжнародній системі одиниць* (СІ): сила постійного струму, який, протікаючи в двох паралельних прямолінійних провідниках нескінченної довжини та нескінченно малого перерізу, розміщених на віддалі 1 *м* один від одного у вакуумі, спричинює між цими провідниками силу взаємодії $2 \cdot 10^{-7}$ *ньютона* на відрізку завдовжки

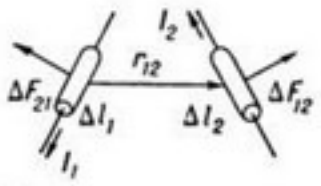

Ампера закон.

Амперметр.

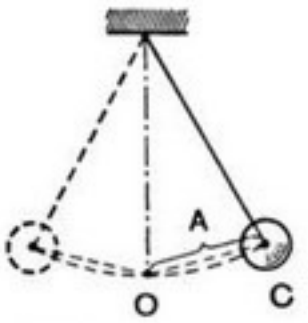

Амплітуда.

1 *м*. 2) Одиниця магніторушійної сили (стара назва одиниці — ампер-виток): магніторушійна сила вздовж замкненого контура, зчепленого з контуром постійного струму силою 1 *а* (1 *а* = 0,4π . *гб*). 3) Одиниця різниці магнітних потенціалів у системі СІ. Названа ім'ям франц. фізика А.-М. *Ампера*.

АМПЕ́РА ЗАКО́Н — закон механічної взаємодії двох струмів в елементарних відрізках провідників. Згідно з А. з. сила взаємодії ΔF пропорційна величинам струмів (I_1, I_2) і довжинам відрізків провідників (Δl_1, Δl_2) та обернено пропорційна квадратові віддалі між ними (r_{12}). Зокрема, у випадку паралельних провідників сили взаємодії прагнуть зблизити провідники, якщо струми паралельні, і відштовхнути їх, коли струми антипаралельні. За А. з. сила $\vec{\Delta F}_{12}$ (мал.), що діє на елемент струму $I_2\vec{\Delta l}_2$ з боку відрізка провідника $\vec{\Delta l}_1$, по якому протікає струм I_1, є $\vec{\Delta F}_{12} = \frac{\mu}{4\pi} \times \frac{I_1 I_2}{r_{12}^3} [\vec{\Delta l}_1, [\vec{\Delta l}_2, \vec{r}_{12}]]$, де μ — абсолютна *магнітна проникність* середовища, $[\vec{\Delta l}_1, [\vec{\Delta l}_2, \vec{r}_{12}]]$ — подвійний векторний добуток (див. *Векторне числення*) векторів $\vec{\Delta l}_1$, $\vec{\Delta l}_2$, $\vec{r}_{12}$. На основі А. з. встановлено еталон одиниці струму — *ампер*.

АМПЕРМЕ́ТР — прилад, яким вимірюють величину постійного або змінного електричного струму. Найпоширенішими є А. (мал.) систем: магнітоелектричної (див. *Магнітоелектричний прилад* вимірювальний), електромагнітної (див. *Електромагнітний прилад* вимірювальний), електродинамічної (див. *Електродинамічний прилад* вимірювальний) та феродинамічної (див. *Феродинамічний прилад* вимірювальний). Залежно від галузі застосування в конструкціях А. передбачено захист від впливу зміни т-ри, вібрації або відносної вологості.

АМПЕ́Р-СЕКУ́НДА — одиниця кількості електрики. Те саме, що й *кулон*.

АМПІ́Р (від франц. empire — імперія) — термін, що його застосовують у мистецтвознавстві до західноєвропейського *класицизму* часів імперії Наполеона I. А. поширений переважно в архітектурі та ужитковому мистецтві. Для А. характерні звернення до традицій Стародавнього Риму з його прагненням до строгої величі й помпезності, а також окремі староєгип. мотиви. Архітектурні пам'ятки А. в Парижі: тріумфальні арки на площі Каррузель (1806, архітектори Ш. Персьє, П. Фонтен) та на площі Етуаль (тепер Шарля де Голля; 1806—37, арх. Ж.-Ф. Шальгрен), церква Мадлен (1807, арх. П. Віньйон), Вандомська колона (1810, архітектори Ш. Лепер, Ж. Гондуен). У франц. живопису ри-

Ампір. Церква Мадлен у Парижі. Архітектор П. Віньйон. 1807.

си А. виявилися в творчості Жерара, Жіроде, Ж.-Л. Давіда та ін., в ужитковому мистецтві — в творчості Ф.-О. Жакоба та П.-Ф. Томіра (меблі, вироби з бронзи). Термін «ампір» вживають і щодо архітектури та ужиткового мистецтва класицизму 1-ї третини 19 ст., у т. ч. в Росії та на Україні.

Літ.: Бенуа Ф. Искусство Франции эпохи революции и первой империи. М.— Л., 1940.

АМПЛІТУ́ДА (лат. amplitudo — величина, обшир) — 1) Найбільше (за абсолютною величиною) значення періодично змінюваної величини (напр., найбільше відхилення маятника від положення рівноваги; мал.). 2) Різниця показань на шкалі приладу (*барометра, термометра* та ін.). 3) У математиці — одна з характеристик *періодичних функцій*. 4) Переносно — розмах, широта.

АМПЛУА́ (франц. emploi — застосування, вживання) — спеціалізація актора на виконанні ролей, схожих за своїм типом. Назва А. походить від гол. функції персонажа п'єси або осн. риси його характеру (герой, комік, травесті, інженю тощо). В радянському театрі, який прагне виховувати актора широкого творчого діапазону, поділ на А. майже втратив своє значення.

АМПУТА́ЦІЯ (лат. amputatio — відрізання) — операція, що полягає у відтинанні периферичного відділу кінцівки чи іншого органа (грудної залози, матки тощо). Відрізання кінцівки або периферичної частини її через суглоб наз. екзартикуляцією, повне відтинання органа — екстирпацією. А. застосовують лише в крайньому випадку, з метою врятувати життя хворого.

АМРИ́ТА — в індійській міфології напій богів, який нібито надавав їм безсмертя; подібний до *нектару* в грецькій міфології.

АМРІ́ТСАР — місто на Пн. Індії, в штаті Пенджаб. Вузол з-ць. 458 тис. ж. (1971). Текст. пром-сть (виробн. бавовняних, вовняних і шовкових тканин). Виготовлення килимів, виробів з металу, кістки і шкіри. Підприємства харчової пром-сті. А. засн. в 16 ст. Був одним з центрів нац.-визвольної боротьби. В 1919 англ. колонізатори розстріляли в А. учасників мітингу протесту проти колоніальної політики (т. з. «Амрітсарська бійня»). Реліг. і культурний центр *сикхів*.

АМРУ́Ш (Amrouche) Жан-Ель-Мухув (7.II 1906, с. Ігхіль-Алі, Кабілія — 16.IV 1962, Париж) — алжірський письменник. Зачинатель алжірської л-ри франц. мовою. З дитячих років жив на чужині (Туніс, Франція). Основна тема його творів — туга за батьківщиною (зб. віршів «Прах», 1934; романтична поема «Заповітна зірка», 1937). Фольклорна зб. «Берберські пісні Кабілії» (1939), епічна оповідь «Безсмертний Югурта» (1946). Громадян. спрямування мають поеми «Алжірська боротьба», «Ескіз військової пісні» (1958; опубл. 1962). Поему А. «Алжірська боротьба» перекладено укр. мовою.

АМСТЕРДА́М — столиця Нідерландів. Великий мор. порт на узбережжі зат. Зейдер-Зе, біля впадіння в неї р. Амстелу Каналами сполучений з Північним м. та Рейном Вузол з-ць і автошляхів, міжнародний аеропорт (Схіпгол). 1 млн. ж. (1974, з передмістями). А. вперше згадується 1275. В 1300 (або 1301) дістав міське право. Член *Ганзи* (з 1369). В 17 ст. А. став одним з світових центрів торгівлі і кредиту. В А. 1602 засновано Ост-Індську компанію (див. *Ост-Індські компанії*). З 1808 А.— столиця Нідерландського королівства. З травня 1940 по травень 1945 місто окупували нім.-фашист. війська. А.— центр голландського робітничого руху.

А.— значний пром. центр. Головна галузь пром-сті — машинобудування (судно- і авіабудування, електротехнічне, електронне тощо). Розвинуті металообр., хім., нафтопереробна, деревообробна пром-сть. Підприємства воєнної, ювелірної (гранування алмазів), текст. та ін. галузей пром-сті. Фін. і торг. центр. Академія наук, академія образотворчих мистецтв, 2 ун-ти, ряд інших вузів і н.-д. ін-тів, понад 30 музеїв, зокрема Держ. музей з багатою збіркою голл. живопису (картини Рембрандта та ін.), театри.

Архіт. пам'ятки: Королівський палац (кол. ратуша, 1648—55, арх. Я. ван Кампен), Держ. музей (1877—85, арх. П.-Й.-Х. Кейперс), будинок Біржі (1897—1903. арх. Х.-П Берлаге) та ін.

АМСТЕРДА́МСЬКИЙ АНТИВОЄ́ННИЙ КОНГРЕ́С 1932 — міжнародний конгрес прогресивної громадськості світу. Скликаний 27—29.VIII 1932 в Амстердамі (Нідерланди) з метою створення єдиного фронту демократичних сил у боротьбі проти фашизму і загрози нової імперіалістичної війни. В конгресі взяли участь бл.

Амудар'я. Іригаційна споруда в пониззі ріки.

2200 делегатів з 29 країн, у т. ч. комуністи, соціал-демократи, безпарт. робітники, представники прогресивної інтелігенції (делегації СРСР уряд Нідерландів відмовив у в'їзній візі). А. а. к. прийняв «Маніфест», який відобразив волю всіх його учасників, незважаючи на різницю в політ. і реліг. переконаннях, відстоювати справу миру. Конгрес створив Міжнар. к-т боротьби проти загрози фашизму і нової світової війни та ухвалив ряд резолюцій. В них було засуджено білий терор у капіталістичних країнах, япон. агресію проти Китаю, затавровано позицію правих с.-д. лідерів, які виступали проти антивоєнного руху. *А. І. Романенко.*

АМСТЕРДА́МСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л ПРОФСПІЛО́К, Міжнародна федерація профспілок — об'єднання реформістських профспілок, переважно європейських країн. Створено 1919 на конгресі в Амстердамі з метою відвернення робітників від ідей комунізму, класової боротьби, від участі в революц. профспілках. Праві лідери А. і. п. (У. Еплтон, Л. Жуо, К. Мертенс та ін.) проводили політику підпорядкування робітн. руху інтересам монополій. Рішення багатьох конгресів А. і. п. (у т. ч. антимілітаристські та антифашист. резолюції) на захист політ. та екон. прав трудящих не втілювалися в життя. А. і. п. відхилив пропозиції Профінтерну (див. *Червоний Інтернаціонал профспілок*) про єдність дій, виключив з свого складу ліві профспілки. З початком 2-ї світової війни А. і. п. 1940 фактично розпався. З утворенням 1945 *Всесвітньої федерації профспілок* керівництво А. і. п. оголосило про його розпуск.

А́МТМАН-БРІЄ́ДІТ Альфред Фріцович [справж. прізвище Амтманіс; 24.VII (5.VIII) 1885, Валлська волость Курляндської губ.— 15.V 1966, Рига] — латиський рад. режисер і актор, нар. артист СРСР (з 1953). Акторську діяльність почав 1903, режисерську — 1908. З 1919 — актор і режисер, з 1944 — худож. керівник, 1949 — гол. режисер Латис. театру драми (Рига). Постановки: «Син рибалки» Лаціса (1949), «Людина з рушницею» Погодіна (1949), «Земля зелена» Упіта (1950). Ролі: Улдіс («Вій, вітерець!» Райніса), Кнуров («Безприданница» Островського). Нагороджений 2 орденами. Держ. премія СРСР, 1948, 1950, 1951.

АМТО́РГ — торговельна організація, що як комісіонер-посередник експортує рад. товари в США та імпортує амер. товари в СРСР. Заснована 1924 в Нью-Йорку як приватне акц. т-во. А. виконує в США доручення 41 рад. *зовнішньоторговельного об'єднання* (1977). Осн. держателі акцій — *Банк для зовнішньої торгівлі СРСР* і Центроспілка Керівні органи — Збори акціонерів і Правління. Генеральний директор — представник СРСР. Місцеперебування — Нью-Йорк, відділення — в Москві. *С. І. Соколенко.*

АМУДАР'ЇНСЬКИЙ СКАРБ — скарб золотих і срібних предметів 4—2 ст. до н. е. Знайдений 1877 на тер. сучас. Тадж. РСР (давня *Бактрія*). Складався з 1300 монет (найпізніші — 200 до н. е.), посудин, статуеток, браслетів тощо. Вироби А. с. виконані в традиціях ахеменідського, місц. греко-бактрійського мистецтва та мистецтва т. з. скіфського «звіриного стилю». З кін. 19 ст. амудар'їнський скарб зберігається в *Британському музеї*.

Амудар'їнський скарб. Золота модель колісниці.

АМУДАР'Я́ — ріка в Середній Азії. Утворюється злиттям річок Пянджу та Вахшу Впадає в Аральське м. Довж. від витоків Пянджу 2336 *км*. Пл. бас. 309 тис. *км²*. Витік А.— на схилах Гіндукушу в межах Афганістану, далі тече територією Тадж. РСР, Туркм. РСР та Узб. РСР, перетинаючи пустелі Каракуми і Кизилкум. У верхів'ї А. береги високі, скелясті, течія швидка й бурхлива; в нижній течії ріка часто змінює своє русло, розгалужується на рукави. Ширина долини А. в серед. течії рідко перевищує 3—5 *км*, лише іноді розширюється до десятків кілометрів. Осн. притоки приймає у верхів'ї — Ванч, Кизилсу, Кафірніган і Сурхандар'ю. Живлення льодовикове і снігове. Весняні снігові й літні льодовикові води зливаються в одне весняно-літнє водопілля, яке триває 5—6 місяців. Льодостав на більшій частині А. нестійкий, у нижній течії триває 2—2,5 місяця (в районі м. Нукуса — до 4 місяців). Вода А. каламутна (мулу — до 3,3 *кг/м³*), за стоком твердих наносів посідає одне з перших місць на земній кулі. В А. водяться лопатоніс, шип, усач, жерех, сазан та ін. риби Ріка має велике іригаційне значення, разом з притоками вона зрошує понад 1200 тис. *га*. Водами А. живляться *Каракумський канал* імені В. І. Леніна, Аму-Бухарський та ін. канали. Судноплавство по А. утруднене через нестійкість русла. На А.— міста Керкі, Чарджоу.

АМУЛЕ́Т (лат. amuletum, з араб.), талісман — предмет, якому приписується надприродна здатність відвертати нещастя, хворобу, чари, біду тощо. Віра в силу А. виникла у зв'язку з первісною *магією* та *фетишизмом*; як пережиток збереглася до наших днів у побуті багатьох народів.

А́МУНДСЕН (Amundsen) Руаль (16.VII 1872, м. Борг — червень 1928) — норвезький полярний мандрівник і дослідник. У 1903—06 уперше здійснив наскрізне плавання північно-західним проходом зі Сх. на Зх., від Гренландії до Аляски. 14.XII 1911 досяг Пд. полюса. Зробив спроби досягти Пн. полюса дрейфом (1918—21) і літаками (1925). Очолив (1926) перший трансарктичний переліт на дирижаблі «Норвегія» з Шпіцбергену на Аляску. Загинув під час розшуків італ. експедиції У. Нобіле в Арктиці. Ім'ям А. названі: в Арктиці — затока й улоговина, в Антарктиці — гора, льодовик, море, затока та американська наукова станція. Портрет с. 169.

А́МУНДСЕНА ГО́РА́ — гірська вершина в Сх. Антарктиді, на Землі Уїлкса. Вис. 1445 *м*.

А́МУНДСЕНА МО́РЕ — море Тихого океану, біля берегів Антарктиди. Лежить прибл. між 100° і 123° зх. д., біля узбережжя Землі Мері Берд. Глиб. до 585 *м*. Солоність бл. 33,5‰. Цілий рік вкрите плавучою кригою. Водяться тюлені, мор. леопарди, кити, пінгвіни.

А́МУНДСЕНА УЛОГО́ВИНА — зниження дна Пн. Льодовитого

А. Ф. Амтман-Бріедіт.

Амстердам. Панорама міста.

Амур і Псіхея. Скульптура А. Канови. 1800. Мармур. Ермітаж. Ленінград.

ок., між хребтами Ломоносова і Гаккеля. Довж. бл. 2000 *км*, шир. 200—400 *км*. Глиб. до 4321 *м*. Дно вкрите глинистими мулами.

АМУНІ́ЦІЯ (польс. amunicja, від лат. munitio — укріплення, спорядження) — сукупність предметів, які становлять спорядження військовослужбовця. В Рад. Армії прийнято терміни: спорядження солдатське та офіцерське. Див. *Спорядження військове*.

АМУ́Р (Amor), Купідон — у римській міфології бог кохання, син *Венери*. В грец. міфології відповідає *Еротові*.

АМУ́Р — загальна назва двох видів риб: *білого амура* і *чорного амура*.

АМУ́Р — ріка в Сх. Азії, одна з найбільших в СРСР і світі. Утворюється злиттям Шилки та Аргуні, через Амурський лиман впадає в Татарську прот., що сполучає Охотське та Японське моря. Довж. власне А. 2824 *км*, від витоку Аргуні — 4440 *км*. Пл. бас. 1855 тис. *км*². Басейн А. лежить у межах СРСР (переважна частина), МНР та КНР. Найбільші притоки: ліві —Зея (1242 *км*), Бурея (623 *км*), Амгунь (665 *км*); праві — Сунгарі (2110 *км*), Уссурі (588 *км*). Долину А. поділяють на 3 частини. Верхня (до гирла р. Зеї) має переважно гірський характер. У серед. частині (до м. Хабаровська) А. тече Зейсько-Буреїнською рівниною і Середньоамурською низовиною, де долина А. розширюється, лише в місці перетину хр. Малого Хінгану перетворюється на ущелину. В пониззі А. виходить на Нижньоамурську низовину, шир. русла місцями досягає 2 *км*, воно розгалужується на рукави. Нижче від м. Ніколаєвська-на-Амурі ріка впадає в Амурський лиман. Живлення переважно дощове. Пересічна річна витрата води в гирлі 10 800 *м*³/*сек*. На нижню течію А. мають вплив морські припливи й відпливи. Замерзає в листопаді, скресає в травні — квітні. А. судноплавний на всьому протязі. Гол. водна магістраль Далекого Сходу СРСР. Найбільші пристані: Благовєщенськ, Хабаровськ, Комсомольск-на-Амурі, Ніколаєвськ-на-Амурі. За видовою різноманітністю риб (бл. 100 видів) А. посідає 1-е місце серед рік Рад. Союзу. Осн. пром. риби — лососеві (кета, горбуша), коропові (карась, сазан, товстолоб, верхогляд), амурський сом, щука. В бас. А., на р. Зеї — Зейська ГЕС і велике водосховище. Освоєння А. росіянами почалося 1644—51 (походи загонів В. Д. Пояркова та Є. П. Хабарова). Пониззя ріки детально вивчав Г. І. Невельською 1849—55. Комплексні дослідження А. проводила АН СРСР.

Літ.: Плащев А. В., Чекмарев В. А. Гидрография СССР. Л., 1967; Львович М. И. Реки СССР. М., 1971.

С. С. Левківський.

АМУ́РСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пд. Сх. РРФСР. Утворена 20.X 1932 в складі Хабаров. кр., в самостійну область виділена 2.VIII 1948.

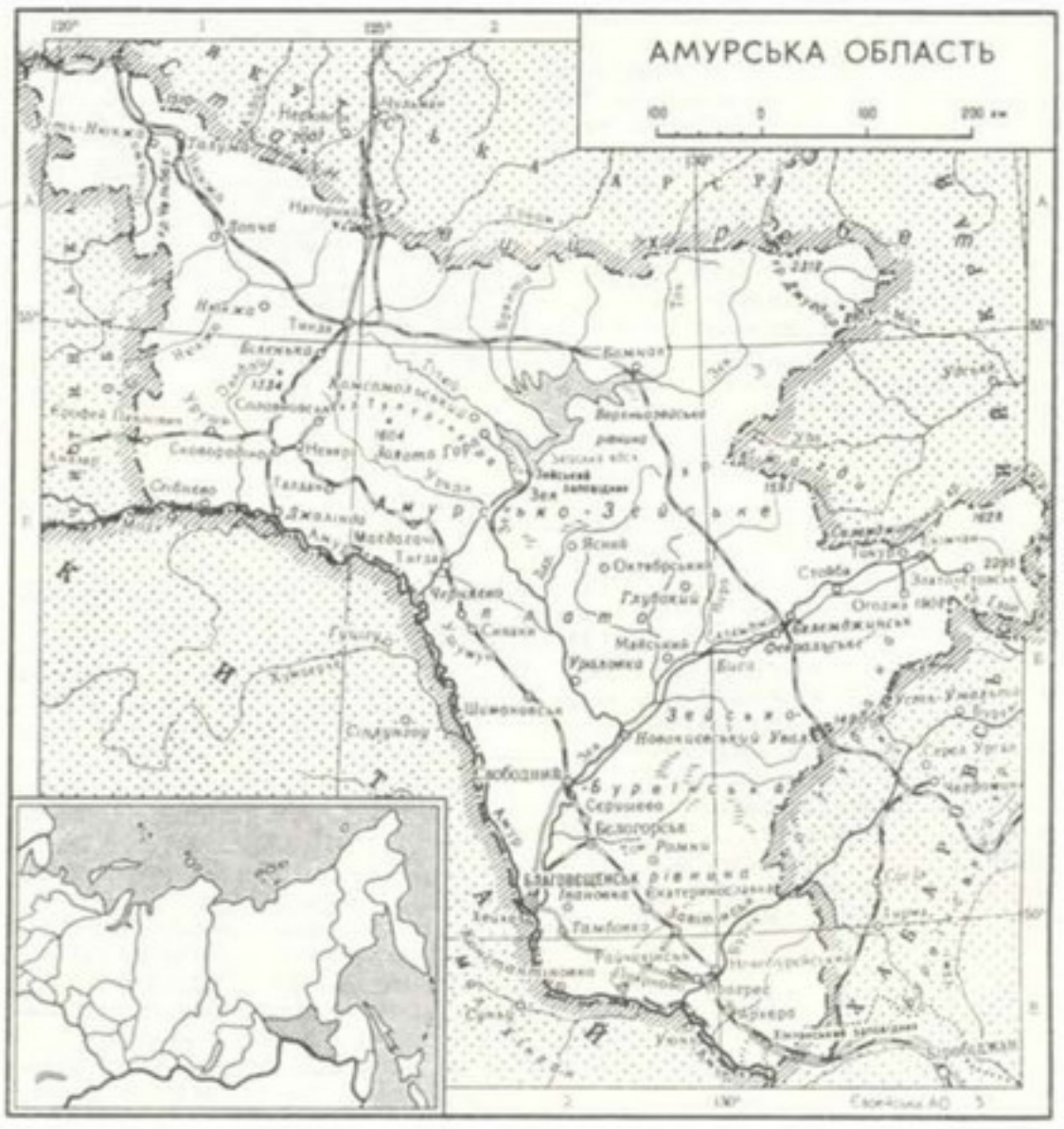

Пл. 363,7 тис. *км*². Нас. 901 тис. чол. (на 1.I 1976); переважають росіяни, українці, живуть також білоруси, евенки, якути та інші; міськ. населення — 66%. Поділяється на 20 районів, має 9 міст і 29 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Благовєщенськ*.

А. о. лежить у басейні Амуру, з Пн. її територія обмежена Становим хр. (найбільша вис.— 2312 *м*). У межах області — хребти Тукурінгра, Джугдир, Турана, Джагди та інші, а також Верхньозейська, Зейсько-Буреїнська рівнини і Амурсько-Зейське плато. Родовища золота, заліз. руди, вугілля, каоліну, вапняків, кварцових пісків; є мінеральні джерела. Клімат різко континентальний. А. о. перебуває під впливом далекосхідних мусонів. Пересічна т-ра січня —24, —33°, липня +18, +21° Річна кількість опадів 450—800 *мм*, максимум — влітку. Гол. ріка — *Амур* з притоками Зеєю, Буреєю та ін. Грунти переважно підзолисті, бурі лісові, подекуди чорноземовидні. Бл. 65% території А. о. вкрито лісами — хвойними (переважає даурська модрина та сосна) і мішаними (дуб, клен, корейський кедр, ясен, липа, амурський виноград, лимонник, амурський бархат тощо). На території області — Зейський та Хінганський заповідники.

А. о.— важливий с.-г. район Далекого Сходу з розвинутою багатогалузевою пром-стю. Валова продукція пром-сті області 1975 зросла проти 1965 в 1,8 раза. Енергетика базується на енергії Райчихінської ДРЕС та Зейської ГЕС. Гірнича промисловість представлена добуванням бурого вугілля (Райчихінське родовище), золота.

Розвинуті харчова (м'ясна, олійно-жирова, маслоробна, борошномельна та ін.), лісова та деревообр. галузі пром-сті. Маш.-буд. та металообр. підприємства (виробн. бурових установок, мех. пресів, мостових кранів, суднобудування). Виробн буд. матеріалів. С. г. спеціалізується на зерновому г-ві та м'ясо-мол. тваринництві. Посівна площа 1975 становила 1684 тис. *га*, в т. ч. під зерновими — 758 тис. *га*. Осн. с.-г. культури — пшениця (1975 зібрано 444 тис. *т*) та соя. Вирощують картоплю, овочі. Розводять велику рогату худобу (1975—465 тис. голів) та свиней. Бджільництво, оленярство, хутровий промисел. Територію А. о. перетинає Транссибірська залізнична магістраль, на Пн. області проходить центр. ділянка *Байкало-Амурської магістралі*. Дедалі більшого значення набуває автомоб. та повітр. транспорт. Судноплавство по Амуру, Зеї, Селемджі, Буреї. В А. о. — 4 вузи, 22 середні спе-

Амур у районі міста Хабаровська.

ціальні навчальні заклади; 2 театри, краєзнавчий музей.

АМУ́РСЬКІ НЕОЛІТИ́ЧНІ КУЛЬТУ́РИ — археологічні культури і пам'ятки неолітичного часу (від 5 до кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е.) в бас. р. Амуру. На серед. Амурі виділено 2 культури: громатухинську і новопетровську. Носіями першої були бродячі або напівосілі мисливці, які жили в стійбищах-таборах з житлами типу чумів.

Серед знахідок переважають знаряддя з цілих гальок (тесла і скребла), нуклеуси-скребки, клинки-ножі, наконечники, орнаментований посуд тощо. Для новопетровської культури характерні знаряддя праці у вигляді призматичних нуклеусів і пластинок, гладкостінна кераміка з наліпними валиками. Носії цієї культури жили в поселеннях з напівземлянковими житлами. Залишки таких поселень відкрито на нижньому Амурі.

АМФІ́БІЇ — клас хребетних тварин. Те саме, що й *земноводні*.

«АМФІ́БІЯ» (від грец. ἀμφίβιος — той, хто веде двоїстий спосіб життя, тобто земноводний) — транспортна або бойова машина, спроможна пересуватися суходолом, водою або й під водою. Плавучість «А.» забезпечується необхідною *водотоннажністю* герметизованого корпусу; «А.» рухається по воді за допомогою водяних і повітряних *гребних гвинтів*, водометних рушіїв або гусеничних ланцюгів і розвиває швидкість в межах до 20 *км/год* та більше. Автомобілями-«А.» (мал.), виготовленими на основі шасі високопрохідних автомобілів, переправляють людей і вантажі через річки, озера тощо.

Автомобіль-«амфібія».

Літаки-«А.» (*гідролітаки*, обладнані колісним шасі) обслуговують пасажирські авіалінії в районах узбережжя, рибні і звіробійні промисли та ін. Аеросани-«А.» (*аеросани*, в яких кузов на лижах замінено човном-лижею) застосовують для зв'язку, в полярних експедиціях тощо. У військ. техніці — танки-«А.» і бронетранспортери-«А.» (або плаваючі *танки* і *бронетранспортери*).

АМФІБЛА́СТУЛА (від грец. ἀμφί — з обох боків та βλαστός — зародок) — личинкова стадія розвитку *вапнякових губок*. Має форму кулі, обидві половини якої складаються з зародкових клітин різного типу; вільно плаває за допомогою джгутиків.

АМФІБО́ЛИ (від грец. ἀμφίβολος — двозначний) — група породоутворюючих мінералів класу силікатів. Кремнекисневі сполуки магнію, заліза, кальцію, іноді алюмінію і лугів. *Сингонії* А. моноклінна і ромбічна. А. входять до складу *сієнітів*, *діоритів*, габро-амфіболітів, амфіболових сланців та ін. На тер. України амфіболові породи поширені в межах *Українського щита*.

АМФІБОЛІ́Т — метаморфічна середньозерниста гірська порода, що складається переважно з *амфіболів*, *плагіоклазів* та мінералів-домішок. Деякі різновиди використовують як виробне та облицьовувальне каміння.

АМФІБО́ЛІЯ (грец. ἀμφιβολία — двозначність, неясність) — логічна помилка, яка виникає внаслідок неясності або багатозначності мовної конструкції, що й зумовлює її подвійне тлумачення.

АМФІБРА́ХІЙ (грец. ἀμφίβραχυς, букв.— короткий з обох боків) — 1) Антична трискладова *стопа* з довгим середнім складом (⏑—⏑). 2) У силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з середнім наголошеним складом (⏑́⏑). Напр.: «Радійте, співа́йте! Гучна́ перемо́га!» (П. Тичина). У рос. поезії А. був поширений уже на поч. 19 ст., в укр. віршуванні вперше зустрічається у Є. Гребінки («Українська мелодія», «Маруся»).

АМФІКАРПІ́Я (від грец. ἀμφί — з обох боків і καρπός — плід) — утворення у тієї самої рослини плодів двох типів: надземних (аерокарпія) і підземних (геокарпія). Плоди другого типу утворюються із спеціальних клейстогамних (див. *Клейстогамія*) квіток. А. відома, напр., у дикорослого червоно-жовтого гороху, квасениці.

АМФІМІ́КСИС (від грец. ἀμφί — з обох боків і μῖξις — змішування) — найпоширеніший тип статевого процесу в рослинних і тваринних організмів, при якому відбувається злиття ядер чоловічої і жіночої статевих клітин (*гамет*), що походять від двох особин. Див. також *Апоміксис*, *Псевдоміксис*.

АМФІПЛОЇ́ДІЯ (від грец. ἀμφί — з обох боків, ἁπλόος — кратний та εἶδος — вигляд) — подвоєння в клітинах гібридного організму числа наборів хромосом (*геномів*) від різних видів або родів. Вид *алополіплоїдії*.

АМФІСБЕ́НОВІ — родина ящірок. Див. *Двоходкові*.

АМФІТЕА́ТР (грец. ἀμφιθέατρον) — 1) Давньоримська будівля для видовищ (боїв гладіаторів тощо). А.— монументальна споруда еліптичної форми з ареною посередині, навколо якої уступами вгору розташовані місця для глядачів. Конструктивна основа А.— складна система арок і стовпів з склепінчастими галереями та сходами між ними. Відомі А. в Римі (Колізей), Вероні, Помпеях, Німі. 2) У сучасному театрі — місця в залі, розташовані напівкруглими уступами за партером.

Давньоримський амфітеатр у місті Вероні. Близько 290 н. е.

АМФІУ́МА (Amphiuma) — рід хвостатих земноводних родини амфіумових. Один вид — А. means. Поширена у пд.-сх. частині США. Тіло (довж. до 1 *м*) вугровидне, кінцівки зачаткові, по боках голови по одній зябровій щілині, очі сховані під шкірою. Живе в прісноводних болотистих водоймах. Яйця самка відкладає на суші і скручується навколо кладки, зволожуючи її слизом власного тіла. Живиться А. червами, дрібними земноводними, комахами тощо.

В. І. Таращук.

Р. Амундсен.

АМФО́РА (лат. amphora, від грец. ἀμφορεύς) — антична глиняна посудина із звуженим дном, високою і вузькою шийкою та двома ручками. А. використовували для транспортування й зберігання вина, олії, зерна; подекуди — для поховання дітей (див. *Глекові поховання*). На деяких А. є гончарські клейма, за якими можна встановити місце їхнього виробництва. А. знаходять під час археол. розкопок давньогрец. міст в Одес., Микол. і Крим. областях. Окремі знахідки А. відомі на Поліссі (Чорнобиль та ін.) і в лісостеповій смузі УРСР. Поряд з А. госп. призначення були А.— бенкетні вази, оздоблені розписом. У Київській Русі виробляли місцевий тип А.— т. з. *корчаги*.

АМФОТЕ́РНІСТЬ (від грец. ἀμφότερος — і один, і другий, обидва) — здатність хімічних сполук проявляти в певних умовах як основні, так і кислотні властивості. Амфотерними сполуками є вода, оксиди і гідроксиди алюмінію, цинку, хрому тощо. При дисоціації у водному розчині амфотерні сполуки дають іони H^+ і OH^-. А. багатьох сполук використовується в хім. аналізі для розділення елементів.

І. В. П'ятницький.

АМХА́РА, амара — найчисленніший народ *Ефіопії*. Живуть переважно в центр. і пн. районах країни. Чисельність — 13,5 млн. чол. (1975). Говорять *амхарською мовою*. За релігією — християни-монофісити (див. *Монофіситство*). Осн. заняття — землеробство.

АМХА́РСЬКА МО́ВА — мова народу *амхара*. Належить до семітохамітських мов. Говорять нею понад 13 млн. чол. (1975, оцінка). А. м. зазнала впливу *кушитських мов*. Найдавніші писемні пам'ятки А. м.— від 14—15 ст. Літ. мова розвивається з кін. 19 ст. Про л-ру А. м. див. *Ефіопія*, розділ «Література».

Літ.: Юшманов Н. В. Амхарский язык. М., 1959.

Амфори:
1 — з бронзовим черпаком; 2 — розмальована (з давньогрецької майстерні Нікосфена).

АН... (грец. ἀν ...) — префікс в іншомовних словах, який означає заперечення, відсутність, недостачу.

АНАБАЗИ́Н — *алкалоїд*, який міститься в *їжачнику* безлистому (анабазис безлистий); здобуто його штучно. Високотоксична мас-

Амфіума

ляниста рідина, легко всмоктується крізь ушкоджену шкіру і слизові оболонки. Використовують як *інсектицид* у вигляді анабазин-сульфату.

АНАБА́ЗИС — рід рослин родини лободових. Те саме, що і *їжачник*.

АНАБАПТИ́СТИ (від грец. ἀναβαπτίζω — знову занурюю; перехрещую), «перехрещенці» — послідовники однієї з найрадикальніших течій у *Реформації*. Анабаптизм виник у Німеччині в 16 ст. А. виступали проти хрещення дітей, церк. ієрархії, ікон, таїнств, вимагали перехрещення дорослих (звідси назва), соціальної й майнової рівності громадян, проповідували встановлення «тисячолітнього царства Христового» (див. *Хіліазм*). В умовах наростаючого селянсько-плебейського руху частина А. під час *Селянської війни 1524—26* виступила проти феод. ладу. В 1534 А. встановили в Мюнстері революц. нар. владу — *Мюнстерську комуну*. Після придушення комуни 1535 секти А. почали втрачати радикалізм і з серед. 16 ст. перетворилися на непротивленські орг-ції, що проповідували догми смиренності і покірності. А. справили значний вплив на віровчення *меноніпів, баптистів, квакерів* тощо.

АНАБА́Р (у верхів'ї — Велика Куонамка) — річка в Якут. АРСР. Довж. 939 *км*, пл. бас. 100 тис. *км*² Бере початок на Анабарському плато, впадає в море Лаптєвих, утворюючи в гирлі мілководний *естуарій* (Анабарська губа). Живлення снігове й дощове. Середньорічна витрата води 498 *м*³/*сек*. Узимку на перекатах промерзає до дна. В нижній і серед. течії нерегулярне судноплавство. З риб — нельма, муксун, сиг тощо. В бас. А.— родовища алмазів.

«АНА́БАСИС» (грец. ἀνάβασις — сходження, рух у глиб країни) — історичні твори античних часів з описом військових походів. Перу *Ксенофонта* належить «Анабасис Кіра» в 7 кн. (4 ст. до н. е.), в якому описано похід 401 до н. е. 10 тис. греків-найманців претендента на перський престол Кіра Молодшого, що брали участь у боротьбі проти перс. царя Артаксеркса II, від зх. узбережжя Малої Азії в глиб Месопотамії і відступ їх до берега Чорного моря. «Анабасис Александра» *Арріана* (2 ст. н. е.) за зразком «А.» Ксенофонта подає опис походу *Александра Македонського*.

АНАБІО́З (грец. ἀναβίωσις — оживлення) — одна з форм пристосування живих організмів до несприятливих умов існування (низька температура, знижена вологість, відсутність або нестача корму). В організмі, що перебуває в стані А., значно знижується інтенсивність процесів обміну речовин, іноді відсутні видимі прояви життя. Стан А. може тривати від кількох хвилин до багатьох років. Коли умови існування нормалізуються, життєві функції відновлюються. А. відомий у мікроорганізмів, багатоклітинних рослин (насіння, бульби, спори), безхребетних (зокрема, у комах, які зимують при низькій — до 0° т-рі; у коловерток, які можуть при А. зовсім висихати) і хребетних тварин. В останніх проявом А. є зимова (кажани, багато гризунів) або літня (деякі гризуни) сплячка, зниження т-ри тіла в зимовий період у риб і земноводних. Явище А. використовують для виготовлення сухих живих вакцин, тривалого зберігання культур бактерій, вірусів і клітин пухлин, консервування тканин і органів (кров, кістки, судини та ін.), необхідних для пересадок. Явище А. має велике значення в хірургії (проведення операцій при охолодженні організму), при штучному осіменінні тварин, а в перспективі — також для космічних польотів (А. збільшує опірність організмів до факторів відкритого космосу).

М. А. Воїнственський.

АНАБОЛІ́ЗМ (від грец. ἀναβολή — насип, підйом) — сукупність хімічних процесів у живому організмі, спрямованих на утворення складових елементів клітин і тканин. А. є одним із циклів *обміну речовин*, взаємопов'язаний з протилежним процесом — *катаболізмом* Процеси А., що відбуваються в зелених рослинах з поглинанням сонячних променів (див. *Фотосинтез*), мають основоположне значення в синтезі органічних речовин з неорганічних. Див. також *Асиміляція* в біології.

АНАБОЛІ́ЧНІ ЗА́СОБИ — група стероїдних препаратів, що стимулюють синтез білків в організмі (див. *Стероїди)* За хімічним складом А. з.— похідні *андрогенів*. У мед. практиці найчастіше застосовують метандростенолон, феноболін, ретаболіл А. з. призначають при виснаженні різного походження, повільному видужуванні після хвороб, затримці росту в дітей, відсутності апетиту та ін. Протипоказані А. з. в період вагітності й *лактації*, при гострих хворобах печінки й нирок, деяких захворюваннях серця, цукровому діабеті (див. також *Анаболізм*).

АНАБОЛІ́Я (від грец. ἀναβολή — насип, підйом), надставка, пролонгація — тип *філембріогенезу*, при якому ознаки дорослих організмів змінюються внаслідок виникнення нових стадій у кінці періоду формотворення, що при цьому подовжується. На пізніх стадіях розвитку звичайно виникають зміни в будові скелета хребетних, у диференціюванні м'язів, у розподілі кровоносних судин. А. є, напр., зрощення хрящів і кісток у дорослих хребетних, у предків яких вони були відокремлені. Термін «анаболія» запровадив 1912 О. М. Сєверцов, який вважав, що відображення ознак предків у *онтогенезі* нащадків (див *Біогенетичний закон*) — наслідок еволюції шляхом анаболії.

АНАГЕНЕ́З (від грец. ἀνά — вгору і γένεσις — виникнення, походження) — 1) Тип еволюційного процесу. В 1866 термін «анагенез» запропонував амер. палеонтолог А. Хайатт на позначення початкової стадії розвитку великих систематичних груп організмів (див. *Філогенез*), для якої характерні виникнення нового типу організації та розквіт групи. В 1947 австр. біолог Б. Ренш терміном «анагенез» позначив появу нових органів і удосконалення структурних типів (планів будови) в ході еволюції великих груп організмів. Він протиставив А. процесу галуження філогенетичного стовбура на одному рівні (див. *Кладогенез*). А. характеризується ускладненням органів, удосконаленням їхньої діяльності та автономізацією (зменшенням залежності від зовн. впливів) розвитку. В такому розумінні А. близький до *ароморфозу*. 2) Процес регенерації тканин (термін вживається рідко).

АНАДИ́Р — річка в Чукотському автономному округу Магаданської області РРФСР. Довж. 1150 *км*. Пл. бас. 191 тис. *км*². Бере початок на Анадирському плоскогір'ї, впадає в Анадирську зат. Берінгового м. Живлення снігове і дощове. Середньорічна витрата води в нижній течії 1000 *м*³/*сек*. Замерзає в кінці жовтня, скресає в кінці травня. Судноплавний для невеликих суден від гирла до с-ща Марково (570 *км*). Рибальство. В бас. А.— видобування кам. вугілля.

АНАДИ́Р — місто, центр Чукотського автономного округу Магаданської обл. РРФСР, райцентр, на узбережжі Анадирської зат. Берінгового м. Морський порт. Аеропорт. Видобування вугілля, ТЕС. Рибоконсервний завод. Педагогічне училище, краєзнавчий музей, телецентр. Засн. 1889.

АНАДИ́РСЬКА ЗАТО́КА — затока в пн.-зх. частині Берінгового м. Заглиблюється в суходіл на 278 *км*. Ширина біля входу 400 *км*. Глиб. до 105 *м*. В А. з. впадає р Анадир. Більшу частину року вкрита кригою. На зх. узбережжі — порт Анадир.

АНАЕРО́БИ (від *ан...*, грец. ἀήρ — повітря та βίος — життя), анаеробні організми, анаеробіонти, аноксибіонти — організми, здатні жити й розвиватися при відсутності вільного кисню. Облігатні (безумовні) А. розвиваються, коли вільного кисню немає зовсім, а їхні вегетативні форми гинуть, коли він є (паличка правця, деякі стрептококи, маслянокислі бактерії та ін.); факультативні (умовні) А. здатні розвиватись і при наявності вільного кисню (дріжджі, кишкова паличка, деякі донні малощетинкові черви й молюски та ін.). Отже, чітко розмежувати А. і *аероби* не завжди можливо.

АНАЕРОБІО́З, аноксибіоз — життя при відсутності вільного кисню. Це поняття запровадив Л. Пастер, який 1861 довів, що мікроорганізми, які спричинюють маслянокисле бродіння, гинуть при наявності кисню. Для *анаеробів* А. є звичайною умовою існування, для деяких багатоклітинних тварин — лише тимчасовим станом, що забезпечує виживання їх у несприятливих умовах (див. *Анабіоз*); у *аеробів* є анаеробні етапи в процесах обміну речовин. Процеси анаеробного перетворення (бродіння, гниття) мають велике значення в біологічному *кругообігу речовин*.

АНАЕРО́БНА ІНФЕ́КЦІЯ, газова гангрена, газова флегмона — здебільшого тяжке гостре гнійне ускладнення ранового процесу. Збудники А. і.— хвороботворні *анаероби* (Clostrydium perfringens, Cl. histoliticus та ін.). А. і. спричинюється переважно 2—3 видами мікроорганізмів. Клінічна картина визначається переважанням у тканинах того чи іншого збудника А. і. Розвиткові А. і. сприяють тяжкі ушкодження м'яких тканин, знекровлювання та змертвіння м'язів, травматичний шок, тривале голодування, нервово-психічне пригнічення та ін. фактори.

Розрізняють стадії А. і.: р а н н ю (обмежена флегмона), п р о г р е с у ю ч у (поширення процесу), г а з о в о ї г а н г р е н и, *сепсису*. Характеризується набряком тканин, що швидко поширюється, крепітацією (відчуття хрустіння), порушенням живлення уражених ділянок, здебільшого кінцівок, тяжким загальним септичним станом, газоутворенням у тканинах. П р о ф і л а к т и к а: ретельне оброблляння глибоких ран, застосування антибіотиків і введення полівалентної антигангренозної сироватки. Л і к у в а н н я: розтин гнійних вогнищ і надійна аерація їх, протигангренозна сироватка в дозі, що в 5—10 раз перевищує профілактичну, антибіотикотерапія, гіпербарична оксигенація (лікування киснем під тиском); у тяжких випадках — ампутація та екзартикуляція (вичленовування в суглобах) кінцівок.

Літ.: Львов А. Н., Долина О. А. Анаэробная инфекция. В кн.: Многотомное руководство по хирургии, т. 2. М., 1964; Мельников В. Н., Мельников Н. И. Анаэробные инфекции (клостридиозы). М., 1973.

І. М. Матяшин.

АНАКО́НДА (Eunectes murinus) — змія родини *удавових*. Одна з найбільших змій світу — довжина 5—6 *м*, зрідка до 8—11 *м*. Осн. забарвлення сіро-зелене з великими темно-бурими плямами. Живе по берегах тропічних річок Центр. та Пд Америки, проводить значний час у воді. Живиться ссавцями (водосвинками, агуті та ін.), птахами, жабами, рибою; іноді нападає і на свійських тварин (свиней, водоплавну птицю). А. яйцеживородяща (див. *Яйцеживородіння*), іноді яйцеродяща (див. *Яйцеродіння*). Плодючість самки 28—42 малят. М'ясо й жир А. місцеве населення вживає в їжу. З шкіри виготовляють різні вироби.

В. І. Таращук.

АНАКРЕО́НТ (Анакреон, Ἀνακρέων; бл. 572—478 до н. е.) — давньогрецький поет-лірик. Поезія А. оспівує радощі життя, чуттєві насолоди. Твори А. дійшли до нас у фрагментах, тематика їх відома з пізніших наслідувань. Див. *Анакреонтична поезія*.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: З чужої левади. Львів, 1913.

АНАКРЕОНТИ́ЧНА ПОЕ́ЗІЯ — вид життєрадісної легкої лірики, поширений у європейській літературі 16—19 ст. Назва походить від пізньогрец. збірки віршів «Анакреонтика», що є наслідуваннями *Анакреонта*. В А. п. оспівуються радощі життя, кохання, вино, іноді трапляються мотиви вільнодумства. Вірші в дусі А. п. писали рос. поети 18—19 ст. Г. Державін, М. Язиков, А. Дельвіг, юний О. Пушкін. В укр. поезії пізнім відгомоном анакреонтичної лірики є деякі вірші О. Олеся (напр., «Чари ночі»).

АНА́КРУЗА (грец. ἀνάκρουσις, букв. — відштовхування) — позаметричні ненаголошені склади в першій *стопі* віршового рядка, «зайві» для даної стопи. Напр.: «Через тумани лихі, через великеє горе (Ти) світиш мені, моя зоре!» (Леся Українка). А. наз. також ненаголошені склади на поч. віршового рядка перед першим ритмічним наголосом (у *ямбі*, *анапесті* й *амфібрахії*).

АНАКСАГО́Р (Ἀναξαγόρας, бл. 500—428 до н. е.) — давньогрецький натурфілософ, матеріаліст, ідеолог рабовласницької демократії. Жив і творив в Афінах. Визнавав безконечну якісну різноманітність вічно існуючих первинних елементів матерії, пізніше названих коментаторами гомеомеріями, що перебувають у постійному русі і з сполучень та роз'єднань яких утворюються усі речі. Гомеомерії приводить у рух, дає їм перший поштовх зовн. сила *нус* (розум), яка сама є матеріальною субстанцією, найтоншою й найлегшою з речей. А. розробляв питання математики і астрономії. Космогонічні погляди А. підривали віру в богів. За це його й засудили до страти, яку потім замінили вигнанням з Афін.

АНАКСІМА́НДР (Ἀναξίμανδρος) з Мілету (бл. 610—546 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник *мілетської школи*, стихійний матеріаліст і наївний діалектик. Учень *Фалеса*.

Запровадив поняття першоначала всього існуючого — «архе» («принцип») і вважав таким першоначалом апейрон — безконечну і без'якісну матерію. Стихійно-діалектичні погляди про боротьбу протилежностей (світлого і темного, теплого й холодного) А. поклав в основу вчення про походження і загибель незліченних світів. Одним з перших, хоч і в наївній формі, дав природничо-історичне пояснення утворення світу й походження людини, завдавши цим серйозного удару реліг. світоглядові. Створив першу географічну карту, сонячний годинник і деякі астрономічні прилади. Автор твору «Про природу».

АНАКСІМЕ́Н (Ἀναξιμένης, близько 585 — бл. 525 до н. е.) — давньогрецький філософ, представник *мілетської школи*, стихійний матеріаліст і наївний діалектик. Учень *Анаксімандра*. Першоосновою всіх речей вважав повітря, яке, за А., є безмежним, всюдисущим, перебуває в стані вічного руху. Всі речі, за А., утворюються внаслідок згущення й розрідження повітря. Уперше відзначив різницю між планетами і зірками та зробив спробу дати природничонаукове пояснення явищ затемнення Сонця і Місяця, а також випадання снігу і граду.

АНАЛГЕЗУ́ЮЧІ ЗА́СОБИ (від грец. ἀναλγησία — нечутливість) — те саме, що й *знеболювальні засоби*.

АНА́ЛІЗ (грец. ἀνάλυσις — розклад, розчленування) — метод дослідження, що полягає в мисленому або практичному розчленуванні цілого на складові частини; протилежний синтезові. Аналітичні методи дослідження широко застосовуються в природничих та суспільних науках. Див., напр., *Аналіз і синтез, Аналіз статистичний, Математичний аналіз, Фізико-хімічні методи аналізу, Агрохімічний аналіз*.

АНА́ЛІЗ ГОСПОДА́РСЬКОЇ ДІЯ́ЛЬНОСТІ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИХ ПІДПРИЄ́МСТВ І ВИРОБНИ́ЧИХ ОБ'Є́ДНАНЬ, економічний аналіз — комплексне вивчення господарської діяльності підприємств і виробничих об'єднань за певний період для виявлення і використання резервів підвищення ефективності виробництва. Аналіз госп. діяльності — необхідна ланка в системі управління соціалістичними підприємствами. Завдання аналізу: обгрунтування реальності планів, вивчення та оцінка ходу виконання їх, перевірка даних обліку та звітності щодо забезпечення виробн. необхідними ресурсами, порівняння результатів роботи з витратами по кожній ділянці підприємства, виявлення причин і факторів відхилень фактичних показників від планових і встановлених норм. Важливою особливістю екон. аналізу є комплексний, системний підхід до вивчення об'єктів, що аналізуються (див. *Системний аналіз*). Аналіз госп. діяльності провадиться на основі бухгалтерської, статистичної і оперативної звітності та ін. обліково-статистичних даних. Обробляючи дані, застосовують різні екон.-матем. і статистичні методи — групування, порівняння, балансові зіставлення, математичне програмування, метод серед. і відносних величин, статистичне моделювання, матричне обчислення тощо (див. *Математична статистика, Моделювання економічних процесів*). Для кількісної оцінки впливу окремих факторів використовують *балансовий метод* і метод ланцюгових підстановок. Для виробничих об'єднань особливої ваги набуває порівняльний аналіз госп. діяльності підприємств, що входять до цих об'єднань, і аналіз структурних зрушень. Зміст аналізу госп. діяльності підприємств і об'єднань у різних галузях нар. г-ва має багато спільного, однак залежить і від їхньої ролі та функцій у процесі розширеного соціалістичного *відтворення*. На пром. підприємствах і в об'єднаннях аналіз провадиться відповідно до розділів *техпромфінплану* і включає: 1) перевірку виконання завдань по виробн. і реалізації продукції у встановленому обсязі, асортименті, комплектності, якості; 2) вивчення тех. рівня виробн., забезпеченості підприємства трудовими ресурсами, засобами праці, предметами праці та їхнього використання; 3) аналіз виконання плану з продуктивності праці і заробітн. плати; аналіз прибутку, рентабельності і

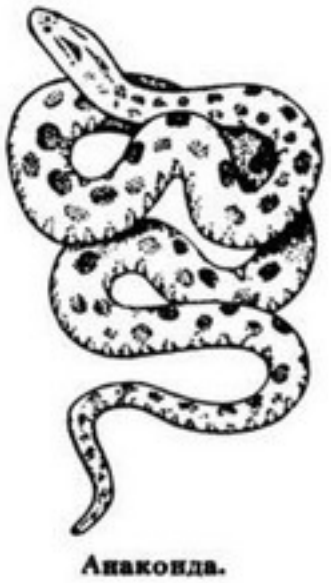

Анаконда.

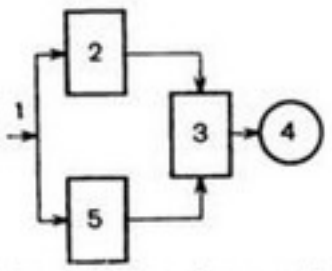

Аналізатор імпульсів амплітудний одноканальний: 1 — досліджуваний імпульс; 2 — дискримінатор верхнього рівня; 3 — схема антизбігів; 4 — реєструючий пристрій; 5 — дискримінатор нижнього рівня.

собівартості; 4) аналіз фін. стану підприємства. На будівництві аналіз госп. діяльності охоплює, крім процесу виконання плану, стан *капітальних вкладень*, введення в дію *основних фондів* і потужностей, аналіз виконання підрядних робіт і собівартості буд.-монтажних робіт. На підприємствах торгівлі об'єктом аналізу госп. діяльності є *товарооборот* і витрати обігу. В колгоспах і радгоспах аналіз госп. діяльності, поряд з аналізом виконання плану, використання трудових і фін. ресурсів, має включати аналіз екон. і природних умов даного с.-г. підприємства, його спеціалізацію та матеріально-тех. базу. Особливостями аналізу діяльності с.-г. підприємств є врахування *економічної оцінки землі* та екон. оцінки сівозмін. Систематичний, глибокий аналіз госп. діяльності допомагає неухильно вдосконалювати планування й управління, весь *господарський механізм*, підвищувати *економічну ефективність соціалістичного виробництва*.

Літ.: Самборский В. И. Экономический анализ в управлении производством. К., 1975; Дьячков М. Ф. Анализ хозяйственной деятельности в строительстве. М., 1976; Блинчевский И. Л. Анализ хозяйственно-финансовой деятельности торговых организаций. М., 1976; Баканов М. И., Кашаев А. Н., Шеремет А. Д. Экономический анализ. М., 1976.

В. І. Самборський.

АНА́ЛІЗ І СИ́НТЕЗ (грец. ἀνάλυσις — розклад, розчленування; σύνθεσις — з'єднання, складання) — діалектично суперечливі процеси мисленого або практичного розчленування цілого на складові частини — а н а л і з і возз'єднання цілого з частин — с и н т е з. А. і с. взаємопов'язані і взаємозумовлені логічні методи наук. дослідження, що виникли на основі практичної діяльності людей, їхнього досвіду. Практичне розчленування і поєднання речей генетично передувало логічному А. і с. Розуміння діалектичної природи А. і с. як взаємозв'язаних протилежностей дає змогу визначити справжнє місце і значення їх у русі пізнання до *істини*. Пізнання предметів у їхній конкретній цілісності включає попереднє розчленування їх на складові елементи і розгляд кожного з них. Проте, відіграючи велику роль у пізнанні, аналіз не дає знання конкретного, тобто знання предмета як єдності різноманітного, сукупності численних визначень. Це завдання виконує синтез. Тільки єдність А. і с. забезпечує об'єктивне, адекватне відображення дійсності. Передумовою аналізу є синтетичне уявлення про предмет у цілому. З другого боку, синтез можливий лише на базі аналізу. Аналіз є також засобом дальшої перевірки пізнавальних результатів, здобутих шляхом синтезу. Метафізичний розрив А. і с., абсолютизація одного з них призводять до *заблудження*. А. і с. — основа пізнавальної діяльності людини.

І. П. Головаха, М. Л. Злотіна.

АНА́ЛІЗ СТАТИСТИ́ЧНИЙ — вивчення статистичних даних про явища чи процеси з метою визначити властиві їм риси, закономірності зміни і взаємозв'язку їх; завершальна ланка *спостереження статистичного*. А. с. грунтується на сукупності фактів, що стосуються даного явища. Найчастіше А. с. застосовують щодо соціально-екон. явищ (процесів), оцінюючи притаманні їм дані та факти у діалектичному зв'язку виробничих відносин. За ступенем охоплення А. с. буває повним (всебічне вивчення стану й розвитку явища в цілому) та частковим (дослідження окремих сторін явища, його розвитку за певних умов тощо). А. с. можливий лише при наявності достовірних статистичних даних, одержаних в результаті *звітності статистичної* та спеціально організованих обстежень. Для А. с. використовують різні методи заг. теорії статистики (індексний метод у статистиці, аналітичні групування тощо) та методи *імовірностей теорії* і *математичної статистики*. А. с. складається з ряду послідовних стадій: формулювання завдання; підбір і критична оцінка статистичних даних; констатація фактів, оцінка та систематизація їх; обробка статистичних матеріалів; розрахунки додаткових показників; характеристика відмінностей, особливостей чи закономірностей досліджуваного явища (процесу); формулювання висновків і пропозицій. Наслідки А. с. використовують, зокрема, розробляючи питання екон. теорії, у практиці господарювання, планування та прогнозування суспільно-екон. розвитку.

В. Ф. Кириченко.

АНАЛІЗА́ТОР ІМПУЛЬСІВ — прилад, яким досліджують розподіл амплітуд електричних *імпульсів*. За кількістю появ імпульсів А. і. визначає інтегральний або диференціальний закон розподілу *амплітуд* випадкового імпульсного процесу. В основу А. і. покладено схеми амплітудних *дискримінаторів* імпульсів. Розрізняють А. і. одноканальні (мал.)і багатоканальні. А. і. використовують в експериментальній фізиці, де ним визначають розподіл енергії частинок різних видів випромінювання, в радіолокації й радіозв'язку — для аналізу сигналів складної форми тощо.

Г. І. Гладишев.

АНАЛІЗА́ТОР СПЕ́КТРА ЧАСТО́Т — прилад, яким визначають розподіл *амплітуд* (або енергії) електричного сигналу за частотами синусоїдальних складових. Принцип дії А. с. ч. грунтується на явищах *резонансу* та *інтерференції хвиль*. Розрізняють А. с. ч. низько-, високо- і надвисокочастотні; з аналізом одночасним (з кількома *резонаторами*, що настроюються на різні частоти) і послідовним (з одним резонатором зі змінним настроюванням). Однією з важливих характеристик А. с. ч. є роздільна здатність — мінімальний інтервал частот між двома амплітудами спектра. Для одержання спектра, який зміщується по шкалі частот, використовують перетворювач частоти (див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Найпростіший А. с. ч. — вузькосмужний радіоприймач з покажчиком вихідної напруги. Аналізатором вимірюють зміни частоти генераторів, малі різниці частот двох генераторів тощо.

Г. І. Гладишев.

АНАЛІЗА́ТОРИ в б і о л о г і ї — складні нервові структури, функцією яких є сприймання та наступний аналіз подразнень, що діють на організм. А. складаються з *рецептора* (перетворює енергію зовн. подразнення на процес нервового збудження), провідникової частини (проводить імпульси збудження від рецептора до мозку та всередині мозку) і центр. частини (завершує аналіз сигналів подразнення). В процесі функціонування А. створюють в мозку модель зовн. середовища, спрямовуючи поведінку організму відповідно до змін цього середовища. А. поділяють за характером енергії, до сприймання якої вони пристосовані, або за характером відчуттів, що виникають у людини при роботі їх. Діяльність А. грунтується на взаємодії нервових процесів збудження та гальмування. А. вивчають за допомогою сучас. електрофізіол. методів дослідження.

Поняття «аналізатори», що його запровадив у фізіологію І. П. Павлов (1909), є однією з основ діалектико-матеріалістичного розуміння відчуття (див. *Відображення теорія*).

П. Г. Костюк.

АНАЛІЗА́ТОРИ в о п т и ц і — прилади або пристрої (елементи поляризаційних приладів) для виявлення поляризованого світла і визначення характеру його поляризації (див. *Поляризація світла*). Як А. застосовують компенсатори, поляроїди, пластинки турмаліну тощо.

АНАЛІЗУ́ЮЧЕ СХРЕ́ЩУВАННЯ — прийом виявлення можливої *гетерозиготності* особин, які мають домінантні (див. *Домінантність*) ознаки. При А. с. особину, яку перевіряють на гетерозиготність за тим чи ін. *геном*, схрещують з особиною (особинами), гомозиготною (див. *Гомозиготність*) за відповідним рецесивним (див. *Рецесивність*) *алелем*. На основі аналізу розподілу ознак серед нащадків установлюють *генотип* батьківської форми, яку аналізують, щодо алелів, що вивчають. Так, альбінізм у ссавців — рецесивна ознака (сс). Тварини звичайного забарвлення гомозиготні за домінантним алелем гена альбінізму (СС) або гетерозиготні (Сс). Якщо особини, що їх схрещують з тваринами-альбіносами, гомозиготні за домінантним алелем, то всі нащадки матимуть звичайне забарвлення (генотипи батьків: СС × × сс, генотип нащадків: Сс), якщо ж вони гетерозиготні, то половина нащадків повинна мати звичайне, а половина — біле (альбіносове) забарвлення (генотипи батьків: Сс × сс, генотипи нащадків: 50% Сс, 50% сс). А. с. широко використовують в генетико-сслекційній практиці.

В. І. Євсиков.

АНАЛІТИ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ — розділ *геометрії*, в якому геометричні образи *евклідового простору* досліджуються засобами *алгебри* і *математичного аналізу* на основі методу координат. А. г. виникла в 1-й пол. 17 ст. з назрілих

потреб науки і техніки, коли виявилась обмеженість *синтетичної геометрії*. Осн. положення А. г. вперше сформулював Р. *Декарт*. Значний вклад в її розвиток внесли П. *Ферма*, Г. *Лейбніц*, І. *Ньютон*, Л. *Ейлер*. А. г. базується на застосуванні *декартової системи координат*, що зв'язує з кожною точкою простору впорядковану систему чисел — її *координати*, причому кількість координат дорівнює *розмірності* простору. Метод координат передбачає ідею геом. інтерпретації рівнянь. Це означає, що в А. г. геом. образи (*лінії, поверхні*) задаються рівняннями — співвідношеннями між координатами їхніх точок, і навпаки, кожне рівняння визначає деякий геом. образ. *Алгебраїчне рівняння* визначає дійсну або уявну лінію чи поверхню, порядок якої дорівнює степеню цього рівняння. В А. г. систематично вивчають образи першого порядку (прямі, *площини*) та другого порядку (*конічні перерізи, еліпсоїди, параболоїди, гіперболоїди, циліндри, конуси*). Алгебр. лінії та поверхні довільного порядку розглядають в *алгебраїчній геометрії*. Методи А. г. широко застосовують, зокрема, в *проективній геометрії*. Властивості об'єктів в А. г. вивчають за допомогою *інваріантів* їхніх рівнянь щодо перетворень декартової системи координат. Повний набір таких інваріантів дає вичерпну алгебраїчну характеристику відповідного геометричного образу. В А. г. використовують також полярні координати, широко застосовують *векторне числення*. Геометрія дедалі більше зближується з лінійною алгеброю, відбувається взаємопроникнення їх, зростає значення лінійної алгебри як основи геом. дисциплін.

Літ.: Білоусова В. П. [та ін.]. Аналітична геометрія. К., 1973; Ефимов Н. В. Краткий курс аналитической геометрии. М., 1975.

В. П. Білоусова.

АНАЛІТИ́ЧНА МЕХА́НІКА — розділ заг. *механіки*, в якій рух систем матеріальних точок (або тіл) досліджують переважно методами математичного аналізу. Початок А. м. поклав Ж. *Лагранж* 1788. Механіка Лагранжа, на відміну від механіки Ньютона, яка досліджує рух лише вільних систем (наприклад, Сонячної системи), вивчає невільні механічні системи, рух яких обмежений певними умовами, або в'язями (машини, механізми тощо). Мех. системи при відсутності сил опору характеризуються т. з. функцією Лагранжа L, яка дорівнює різниці кінетичної і потенціальної енергій. У заг. випадку L залежить від узагальнених координат q_j і швидкостей $\dot{q}_j$ та часу t. Визначення закону руху системи зводиться до розв'язування системи *Лагранжа рівнянь* переважно другого роду. У. *Гамільтон* і М. В. *Остроградський* запропонували ін. спосіб опису мех. явищ, в якому незалежними змінними є узагальнені імпульси p_j, координати та час. Замість функції Лагранжа вводиться т. з. функція Гамільтона H (яка дорівнює повній мех. енергії системи, якщо в рівняння в'язей час не входить). У змінних q_j, p_j, t рівняння руху набувають форми канонічних рівнянь Гамільтона (*диференціальні рівняння* першого порядку). Цей спосіб сприяв розробці заг. методів розв'язування задач механіки; він дав змогу також виявити зв'язок між поняттями А. м., оптики, квантової механіки та ін. розділів теоретичної фізики. Методи А. м. сприяли розвиткові небесної механіки, балістики, теорії автоматичного регулювання тощо. Значний вклад у розвиток А. м. внесли вітчизн. вчені П. Л. *Чебишов*, О. М. *Ляпунов*, Д. О. *Граве*, П. В. Воронець, Ю. Д. *Соколов*, І. Я. *Штаєрман*, М. М. *Боголюбов*, О. Ю. *Ішлінський*, Ю. О. *Митропольський* та інші.

Літ.: Лурье А. И. Аналитическая механика. М., 1961; Кільчевський М.О., Нечипоренко Г. Д., Шальда Л. М. Основи аналітичної механіки. К., 1975.

К. М. Кільчевська, М. О. Кільчевський.

АНАЛІТИ́ЧНА ФІЛОСО́ФІЯ — напрям у сучасній буржуазній, головним чином англо-американській, філософії, представники якого зводять філософію до аналізу мови і понять науки, намагаються довести неспроможність філософії, яка нібито позбавлена науково-пізнавального значення. Позитивістська настанова про те, що філософія — лише аналітична діяльність для уточнення або пояснення мови, була висунута на поч. 20 ст. Б. *Расселом* та Д. *Муром* і розвинута Л. *Вітгенштейном*. Радикального характеру їй спробував надати *неопозитивізм* 20—30-х рр. (*Віденський гурток*, Г. *Рейхенбах*, А. *Айєр* та ін.), що використовував засоби матем. логіки для аналізу будови наук. знання. Позитивістську традицію в А. ф. в 40—60-х рр. продовжували: в США — логічний емпіризм (Р. *Карнап*, Г. Фейгль, К. Гемпель) і логічний прагматизм (У. Кувайн, Н. Гудмен); в Англії — *лінгвістична філософія*.

Літ.: Швырев В. С. Неопозитивизм и проблемы эмпирического обоснования науки. М., 1966; Заиченко Г. А. К вопросу о критике современного английского позитивизма. Х., 1971.

Г. А. Заїченко.

АНАЛІТИ́ЧНА ХІ́МІЯ — наука про методи визначення хімічного складу речовин. В А. х. розрізняють *якісний аналіз* і *кількісний аналіз*. За характером матеріалу, який аналізують, розрізняють аналіз органічних і неорганічних речовин. В аналізі органічних речовин застосовують *елементний аналіз* і *функціональний аналіз*. Відомі фіз. і хім. методи аналізу. В фіз. методах висновок про кількість визначуваної речовини роблять безпосередньо за виміряною величиною будь-якої фіз. властивості: густини (денсиметрія), електропровідності (кондуктометрія), поглинання світла (фотометрія), коефіцієнта заломлення (рефрактометрія), обертання площини поляризації світла (поляриметрія) тощо. До фіз. методів належать: *спектральний аналіз*, атомно-абсорбційний, радіоактиваційний, мас-спектрометричні, рентгеноспектральні та інші методи аналізу. Різновид спектрального аналізу — фотометрія полум'я, що його застосовують переважно для визначення лужних і лужноземельних металів. Перевага фіз. методів — висока чутливість і швидкість проведення аналізу. Але у фіз. методах треба застосовувати еталони, у яких вміст елементів встановлюють хім. методами аналізу. В хім. методах аналізу спочатку проводять хім. реакцію, а потім вимірюють будь-яку фізичну властивість продукту реакції, реагенту або самої речовини, яку аналізують (див. також *Гравіметричний аналіз, Кінетичні методи аналізу, Титриметричний аналіз, Полярографічний аналіз*). В електрогравіметричному аналізі елемент, який визначають, виділяють з розчину *електролізом*. При фотометричних методах аналізу речовину переводять у розчин і діють на нього реагентом, внаслідок чого утворюється забарвлена сполука. Інтенсивність забарвлення цієї сполуки пропорційна вмісту визначуваного елемента в пробі. За способом вимірювання інтенсивності забарвлення розрізняють колориметричний, фотометричний і спектрофотометричний методи аналізу. Фотометричні методи характеризуються високою чутливістю. В кулонометричному аналізі вимірюють кількість електрики, витраченої на електрохім. перетворення іонів або визначуваних елементів. Цим методом можна визначати дуже малі кількості речовин. Методи А. х. відіграли велику роль у розвитку хім. науки. На підставі результатів хім. аналізу було встановлено склад різних природних матеріалів і синтезованих сполук, сформульовано ряд хім. законів, знайдено хім. еквіваленти та *атомні маси* елементів. Результати хім. аналізів використовуються також у геохімії, біології, медицині, с. г., для хім. контролю виробн., для пізнання складу об'єктів космічного походження тощо. Для розвитку А. х. велике значення мали праці Р. *Бойля*, швед. хіміка Т. Бергмана, А.-Л. *Лавуазьє*, Й.-Я. *Берцеліуса*, нім. хіміка К. Р. Фрезеніуса тощо, в Росії — М. В. Севергіна, М. О. *Меншуткіна*, Л. О. *Чугаєва*. На Україні вклад у розвиток А. х. зробили М. О. *Тананаєв*, А. К. *Бабко*, В. А. *Назаренко*, А. Т. *Пилипенко*, М. С. *Полуектов*, К. Б. *Яцимирський* та ін. За підручник «Аналітична хімія» колективу авторів (Ф. Г. Жаровський, А. Т. Пилипенко, І. В. П'ятницький) присуджено Державну премію УРСР (1973).

В СРСР видаються журнали «Заводская лаборатория» і «Журнал аналитической химии», які висвітлюють питання з аналітичної хімії.

Літ.: Бабко А. К. Физико-химический анализ комплексных соединений в растворах. К., 1955; Жаровський Ф. Г., Пилипенко А. Т., П'ятницький І. В. Аналітична хімія. К., 1969; Крешков А. П. Основы аналитической химии. т. 1—3. М., 1970.

І. В. П'ятницький.

Ананас.

АНАЛІТИ́ЧНИЙ О́БЛІК — система бухгалтерських записів, що дає детальне уявлення про стан і рух господарських засобів і джерел формування їх. А. о. містить дані, необхідні для контролю за виконанням виробничого плану та станом розрахунків, забезпечення збереження соціалістичної власності, а також розгорнутого аналізу госп. діяльності. А. о. здійснюють з метою конкретизації даних *синтетичного обліку*, що відображають ті самі об'єкти обліку в узагальненому грош. виразі. На відміну від синтетичного обліку А. о. ведеться не тільки у вартісних, а відповідно і в натуральних показниках. А. о. проводиться на аналітичних рахунках, які деталізують відповідний синтетичний рахунок. Найбільш укрупнене групування однорідних аналітичних рахунків здійснюється на проміжних рахунках, які наз. *субрахунками*. Підсумки оборотів і *сальдо* аналітичних рахунків мають бути тотожними оборотові і сальдо відповідних синтетичних рахунків. Записи в А. о. проводять на основі бухгалтерських документів у книгах, на картках, їх регулярно звіряють з паралельними записами на синтетичному рахунку. Якщо номенклатура аналітичних позицій незначна, записи А. о. поєднують у заг. реєстрах з записами синтетичного обліку (нагромаджувальні відомості, журнали-ордери, табуляграми). Достовірність показників А. о. періодично перевіряється інвентаризацією.

П. М. Скрипник.

АНАЛІТИ́ЧНІ МО́ВИ — тип мов, у яких граматичні відношення виражаються за допомогою службових слів, порядку слів, інтонації тощо, а не за допомогою форм словозміни, як у *синтетичних мовах*. До А. м. відносять англ., франц., болг. і новоперську мови. Чисто А. м., як і чисто синтетичних, практично немає.

АНАЛІТИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — клас функцій, які можна виразити степеневими *рядами*. Дійсна функція $f(x)$ дійсного *аргументу* наз. А. ф. на *сегменті* $[a, b]$, якщо вона необмежено диференційовна на $[a, b]$ і в досить малому *околі* кожної точки $x_0 \in [a, b]$ може бути визначена формулою $f(x) = \sum_{\kappa=0}^{\infty} (k!)^{-1} f^{(k)}(x_0)(x - x_0)^k$.

Комплекснозначна (див. *Комплексні числа*) функція $F(z)$ комплексного аргументу z наз. А. ф. в зв'язній області D площини комплексної змінної z, якщо вона диференційовна в D. З цього вже виходить, що $F(z)$ необмежено диференційовна в D і в досить малому околі кожної точки $z_0 \in D$ може бути визначена формулою $F(z) = \sum_{\kappa=0}^{\infty} (k!)^{-1} \cdot F^{(k)}(z_0) \times (z - z_0)^k$. Відповідно визначаються А. ф. кількох аргументів. А. ф. тісно пов'язані з *гармонічними функціями* двох дійсних аргументів, що вживаються при розв'язуванні т. з. плоских задач матем. фізики; крім того, їх часто застосовують у теорії *спеціальних функцій*, теорії *диференціальних рівнянь*, *чисел теорії* тощо. У розвитку теорії А. ф. важливу роль відіграли праці Л. *Ейлера*, О. *Коші*, Г. *Рімана*, К. *Вейєрштрасса*, С. В. *Ковалевської*, М. Є. *Жуковського*, С. О. *Чаплигіна* та ін. вчених. На Україні важливий вклад у теорію А. ф. внесли М. О. *Лаврентьєв*, В. О. *Марченко*, Н. І. *Ахієзер*, М. Г. *Крейн*, Г. М. *Положій*, П. Ф. *Фільчаков* та ін.

Літ.: Соколов Ю. Д. Елементи теорії функцій комплексної змінної. К., 1954; Маркушевич А. И. Теория аналитических функций, т. 1—2. М., 1967—68.

В. А. Зморович.

АНАЛІТИ́ЧНОГО ПРИЛАДОБУДУВА́ННЯ ВСЕСОЮЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — науково-дослідна установа Міністерства приладобудування, засобів автоматизації і систем керування СРСР. Організований 1969 в Києві. В складі ін-ту 11 відділів, які вивчають питання теорії і практики розроблення оптичних, магнітних, теплових, протонографічних і електрофіз. методів та приладів для аналізу складу речовин. Провадяться також роботи в галузі розроблення комплексу агрегатних засобів аналітичної техніки, якими визначають хім. і фіз. властивості і склад речовин у системах автом. контролю і регулювання та контролюють ступінь забруднення атмосфери. Ін-т співробітничає з н.-д. орг-ціями НДР, ЧССР і деяких ін. країн. З 1972 видає тематичні збірники праць з проблем аналітичного приладобудування.

Р. Т. Франко.

АНАЛО́ГІЯ (грец. ἀναλογία — відповідність) — подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями. Аналогія в логіці — умовивід, в якому від схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про можливу схожість цих предметів за ін. ознаками. В умовиводах за А. знання, набуте при розгляді якогось об'єкта (*моделі*), переноситься на інший, менш доступний для дослідження, менш наочний. Умовиводи за А. щодо конкретних об'єктів є гіпотетичними — правильність їх виявляється дальшим дослідженням і перевіркою. В сучас. науці розвинутою галуззю застосування А. є т. з. теорія подібності, що використовується при *моделюванні*. Аналогія права — специфічний прийом розв'язання держ органами і службовими особами юридичних питань, не врегульованих нормами права, тобто при наявності т з. прогалини у праві. В такому випадку рішення у справі приймається, виходячи з загальних принципів, основних засад і змісту відповідної *галузі права* або права в цілому. Вдаватися до А. можна лише тоді, коли дане питання прямо не врегульоване *нормою права* або коли немає норм, які регулюють подібні відносини, внаслідок чого неможливо скористатися аналогією закону, або коли це дозволено чи, принаймні, не заборонено законом. За рад. законодавством А. застосовується лише у виняткових випадках у цивільних справах (ст. 12 Основ цивільного судочинства Союзу РСР і союзних республік). Вона заборонена при розв'язанні будь-яких питань у кримінальному судочинстві чи адм. переведенні. Це сприяє надійній охороні законних прав і інтересів громадян, держ. і громад. орг-цій, дальшому зміцненню *соціалістичної законності*. А. практично немає й у законодавстві ін. соціалістичних країн. Суд. органи ряду капіталістичних країн, зокрема США і Англії, практикують застосування кримінального закону за аналогією через т. з. судовий *прецедент*.

П. М. Рабінович

Аналогія в мовознавстві — зближення раніше неоднакових форм (словозміни, словотвору тощо) внаслідок поширення продуктивнішої моделі. Так, за А. до іменників жіночого роду основи на *а* (типу «рука»), які в давньорус. мові мали однакове закінчення «-ы» в називному і знахідному відмінках множини, в називному відмінку множини іменників чоловічого роду основи на ŭ (*«сынъ», «медъ»*) поширилося закінчення знахідного відмінка «-ы» замість «-ове» (в сучас. укр. мові «сини», «меди»).

Аналогія в літературознавстві — художній прийом, близький до *порівняння*. Щоб розкрити суть певного складного явища, письменник зображує інше, подібне явище, але простіше і краще знайоме читачеві.

Аналогія в біології — зовнішня подібність організмів різних систематичних груп, а також органів або їхніх частин, що походять з різних вихідних зачатків і мають неоднакову будову. А. зумовлюється пристосуванням організмів до життя в подібних умовах або виконанням органами однакової функції. Такі відмінні за походженням, але подібні за виконуваною функцією органи наз. аналогічними. Прикладами А. є крила птахів, що розвиваються з особливого зачатка і мають скелет, і крила метелика, що розвиваються зі складки зовн. покривів тіла; колючки глоду — видозмінені стебла і колючки барбарису — видозмінені листки.

Аналогія в техніці — схожість машин або механізмів (а також матеріалів, явищ, процесів) з своїми моделями (в яких-небудь властивостях, проявах, особливостях)

АНА́ЛОГОВА ОБЧИ́СЛЮВАЛЬНА МАШИ́НА (АОМ) — технічна система для обробки *інформації*, поданої в аналоговій (неперервній) формі. Принцип дії АОМ полягає у використанні теорії подібності для побудови і застосування матеріальних моделей досліджуваних явищ і об'єктів. За видом фіз величин розрізняють механічні, пневматичні, електромеханічні, електричні (електронні) та інші АОМ. Найпоширенішими є електронні АОМ, які складаються з набору електронних опе-

раційних елементів і блоків (для виконання матем. операцій інтегрування, диференціювання, масштабного і нелінійного перетворення електричних напруг) і засобів забезпечення функціонування машини (пристроїв керування, живлення, контролю, вимірювання та індикації). Розв'язувальні елементи і блоки АОМ з'єднуються між собою відповідно до структури модельованого матем. співвідношення, а процес

Аналогова обчислювальна машина «ЕГДА-9/60».

функціонування такої моделі і є процесом розв'язування задачі, описуваної звичайними диференціальними або скінченними рівняннями. Для розв'язування задач, описуваних рівняннями в частинних похідних, використовують АОМ типу сіткових інтеграторів (напр., УСМ-1), що реалізують методи розв'язку на основі скінченно-різницевої *апроксимації* рівнянь, а також спеціалізовані електричні моделі на суцільних середовищах (напр., інтегратори ЕГДА), що відтворюють поля, подібні шуканим функціям. Поєднання методів обробки інформації з цифровою формою її подання дає змогу розробляти *гібридні обчислювальні системи* високої продуктивності (напр., цифрові інтегрувальні машини та інші). АОМ застосовують для розв'язування практичних задач: аналізу динаміки систем, визначення оптимальних параметрів структур тощо. На Україні розроблені АОМ марок ЕМСС, «Ітератор», ЕГДА та ін.

Літ.: Пухов Г. Е. [та ін.]. Справочник по аналоговой вычислительной технике. К., 1975. *А. Ф. Верлань.*

АНА́ЛОГО-ЦИФРОВИ́Й ПЕРЕТВО́РЮВАЧ — автоматичний пристрій *обчислювальної техніки* для перетворювання і введення в ЕОМ інформації від пристроїв, що обробляють її в аналоговій (неперервній) формі. Розрізняють А.-ц. п. послідовної лічби, порозрядного кодування і безпосереднього відліку. А.-ц. п. характеризуються точністю, швидкодією, надійністю. Застосовують їх в автоматичних системах керування виробничими процесами, системах збирання інформації й автоматизації експериментів, для сполучення аналогових і цифрових *процесорів* у *гібридних обчислювальних системах* і комплексах тощо

А. І. Кондалев.

АНА́ЛЬНИЙ О́ТВІР (від лат. anus), задньопрохідний отвір — отвір задньої частини травного каналу, через який з організму виділяються назовні неперетравлені рештки їжі. У *вторинноротих* А. о. утворюється з первинного зародкового отвору — бластопору, в *первинноротих* — шляхом вгинання зовн. зародкового шару. В хребетних А. о. міститься окремо від сечового і статевого отворів (ссавці, крім однопрохідних) або відкривається в *клоаку* (земноводні, плазуни, птахи, однопрохідні). А. о. немає у кишковопорожнинних і плоских червів.

АНА́ЛЬНІ ЗА́ЛОЗИ — група шкірних залоз ссавців, що відкриваються в порожнину задньої кишки або біля анального отвору. А. з. виділяють пахучі речовини (часом з дуже різким запахом), що відстрашують ворогів (тобто є *репелентами*) або приваблюють особин іншої статі (апеленти) чи позначають територію, зайняту даною особиною.

АНА́МНЕЗ (грец. ἀνάμνησις — спомин, нагадування) — сукупність відомостей про хворого і розвиток захворювання до початку лікування, умови життя, що передували даному захворюванню. Ці відомості лікар дістає від самого хворого або осіб, які його оточують. А. допомагає встановити *діагноз* і прогноз хвороби, а також вибрати оптимальний метод лікування.

АНА́МНІЇ (Anamnia) — хребетні тварини, в яких у процесі зародкового розвитку не утворюються зародкові оболонки — *амніон* і *алантоїс*. А. є нижчі первинноводні хребетні — безщелепні, риби, земноводні.

АНАМОРФО́З (від *ан...* і грец. ἀμορφος — безформний) — тип розвитку, при якому тварина вилуплюється з яйця з неповним числом тулубових сегментів. Вони доповнюються з наступним *линянням*. Відомий у деяких членистоногих (напр., у *багатоніжок*).

АНАНА́С (Ananas) — рід трав'янистих тропічних рослин родини бромелієвих. Батьківщина А.— Пд. Америка. З 5—6 видів А. найпоширеніший А. посівний (Ananas sativus). Плоди А. (супліддя у вигляді шишки масою від 0,5 до 5 *кг*) золотисто-жовті, на верхівці з пучком зеленого листя, мають приємний аромат, багаті на вітаміни А, В і С; споживають їх свіжими і консервованими. Розмножують ананас паростками або укорінюють верхівкову розетку плодів. Вирощують у багатьох тропічних і субтропічних країнах. В СРСР культура А. можлива лише в спеціальних теплицях.

АНА́НД Мулк Радж (н. 12.XII 1905, Пешавар) — індійський письменник і вчений. Пише англ. мовою. Доктор філософії, професор Пенджабського ун-ту (з 1962). Один з організаторів Асоціації прогресивних письменників Індії (1936). Був кореспондентом під час нац.-революц. війни 1936—39 в Іспанії. Виступав на захист республіканців. Романи «Недоторканний» (1935), «Кулі» (1936), «Велике серце» (1945), трилогія «Село» (1939), «За чорними водами» (1940), «Меч і Серп» (1942) — про життя інд. трудящих. У романах «Особисте життя індійського раджі» (1953), «Дорога» (1961), «Смерть героя» (1963) виступає за рівність усіх каст, за права жінок. Автор мистецтвознавчих праць, публіцистичних творів Міжнар. премія Миру, 1953.

Тв.: Укр. перекл.— Оповідання. К., 1956; Сім літ. К., 1959; Рос. перекл.— Гаури. М., 1964; Сельская свадьба. М., 1970.

Літ.: Левидова И. М. Мульк Радж Анан. Биобиблиографический указатель. М., 1953.

АНАНЬЄВ Борис Герасимович [1(14).VIII 1907, м. Владикавказ, тепер м. Орджонікідзе — 18.V 1972, Ленінград] — рад. психолог, дійсний член АПН СРСР (з 1968). У 1928 закінчив Горський пед. ін-т (м. Орджонікідзе). З 1925 на пед. роботі. З 1944 — зав. кафедрою, з 1967 — декан ф-ту психології Ленінгр. ун-ту. Автор досліджень з заг. теорії та історії психології, проблем відчуттів і сприймань, характерології, пед. та вікової психології.

Тв.: Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. М., 1947; Психология чувственного познания. М., 1960; Теория ощущений. Л., 1961. Человек как предмет познания. Л., 1968.

М. Р. Ананд.

АНА́НЬЇВ — місто Одеської області УРСР, райцентр, за 15 *км* від залізничної станції Жеребкове

Вперше згадується 1767 як козац. слобода Анані (Анань). З 1834 — повітове місто. В 1906 в А. відбувся страйк с.-г. робітників. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. Під час громадян. війни в районі А. діяли партизанські загони трудящих міста проти сил контрреволюції та іноз. окупантів. У роки Великої Вітчизн. війни в А. і районі діяла підпільна комсомольська група.

В А.— консервний, маслоробний, хлібний, цегельний з-ди, пром. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколгоспна буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування. Три заг.-освітні, музична школи, с.-г. технікум бухгалтерського обліку, 2 лікувальні заклади. Будинок культури, 2 кінотеатри, 5 б-к, історико-краєзнавчий музей. Пам'ятник комсомольцям Ананьївського р-ну, які загинули в боротьбі проти нім.-фашистських окупантів. З 1875 в А. жив укр. композитор П. І. *Ніщинський.*

АНА́НЬЇВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Одеської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,0 тис. *км²*. Нас. 51,3 тис. чол. (1976). У районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській та 12 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Ананьїв*. Поверхня рівнинна, розчленована глибокими долинами річок, балками та ярами. Корисні копалини: глини, піски. Найбільші річки: *Тилігул, Журавка*. Грунти переважно темно-сірі опідзолені, чорноземні. Пн. частина району лежить у лісостеповій зоні, пд.— в степовій. Підприємства харч., буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: ананьївські консервний, маслоробний, цегельний заводи, Жеребківський комбікормовий та Гандрабурівський цегельний заводи. Працює комбінат

побутового обслуговування (в Ананьєві), 4 будинки побуту.
Спеціалізація с. г.— землеробство буряківничо-зернового і тваринництво молочно-м'ясного напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 78,8 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 64,1 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, кукурудза, цукр. буряки. В А. р.— 15 колгоспів, дослідна станція *Кукурудзи всесоюзного науково-дослідного інституту*, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції — Жеребкове, Мардарівка. Автошляхів — 356 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 112 *км*.

У районі — 34 заг.-освітні, музична і спортивна школи, сільське профес.-тех. уч-ще, с.-г. технікум бухгалтерського обліку, 47 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 15 будинків культури, 16 клубів, 43 кіноустановки, 41 бібліотека.

О. О. Сафронов.

АНА́НЬЇН Степан Андрійович (1875—1942) — український рад. психолог і педагог, професор Київського університету (з 1912). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції активно включився в перебудову вищої школи. Через хворобу 1925 залишив викладацьку роботу і оселився в Змієві (тепер м. Готвальд Харків. обл.). Досліджував історію трудового виховання та ін. питання педагогіки, історії педагогіки і психології. Замордований гітлерівцями.

Тв.: Интерес по учению современной психологии и педагогики. К., 1915; Трудове виховання, його минуле й сучасне. К., 1924.

АНА́НЬЇНСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура 8—3 ст. до н. е. в басейні Ками, частково середньої Волги, Вятки і Білої. Назва походить від с. Ананьїна Єлабузького р-ну Тат. АРСР, поблизу якого 1858 відкрито могильник А. к. Носії А. к. займалися підсічним землеробством, скотарством, мисливством і рибальством; знали металургію міді, бронзи і заліза (знайдено бронзові й залізні наконечники стріл і списів, ножі, кельти тощо), виготовляли круглодонний глиняний посуд, кістяні знаряддя, тканини. Племена А. к. мали зв'язки з племенами Кавказу і Сибіру, *скіфами, сарматами* та ін. Городища А. к. розташовані на мисах річок; житла переважно наземні. Знахідки

Ананьїнська культура.
Речі з пам'яток:
1 — бронзова сокиракельт; *2* — бронзовий наконечник списа; *3* — кістяна мотика.

свідчать про розклад первісно-общинних відносин у носіїв А. к. Племена А. к. вважаються предками сучас. удмуртів і комі-зирян.

Літ.: Збруева А. В. История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. М., 1952.

АНА́ПА — кліматичний і грязьовий курорт на узбережжі Чорного моря в Краснодарському краї РРФСР. Пересічна температура липня +23°, січня +1°. Один з кращих дитячих курортів. Функціонує цілий рік. Лікувальні фактори: морські купання (з червня по жовтень), мінеральна мулова грязь, мінеральні джерела. Показання: захворювання органів дихання нетуберкульозного характеру, функціональні захворювання нервової системи, гінекологічні захворювання, недокрів'я тощо.

АНА́ПЕ́СТ (грец. *ἀνάπαιστον*, букв.— відбите назад) — 1) Антична трискладова *стопа* з довгим третім складом (⏑⏑–). 2) У силабо-тонічному віршуванні трискладова стопа з кінцевим наголошеним складом (⏑⏑́). Напр.: «Наша ціль — людське ща́стя і во́ля...» (І. Франко).

АНАПЛАЗМО́ЗИ — *інвазійні хвороби* свійських і диких тварин, спричинювані паразитами крові — анаплазмами, що уражають *еритроцити*. Хворіють на А. велика рогата худоба, вівці та кози; з диких тварин — деякі види антилоп, олені, лосі; з гризунів — миші та ін. Переносниками А. є багато видів пасовищних кліщів та деякі комахи, зокрема з родини гедзевих та мух справжніх. У хворих тварин підвищується т-ра, розвивається прогресуюча анемія, анізоцитоз, пойкілоцитоз та ін. Хвороба триває до 3 тижнів і закінчується здебільшого одужанням тварин. Для профілактики тварин купають у протикліщових та інсектицидних розчинах.

М. М. Лапшин.

АНАРХІ́ЗМ (від грец. *ἀναρχια* — безвладдя) — дрібнобурж. суспільно-політ. течія, що заперечує будь-яку держ. владу, включаючи диктатуру пролетаріату, будь-яку дисципліну. Склався в середині 19 ст. Найбільшого поширення набув у романських країнах (Іспанія, Італія, Франція, Швейцарія та ін.), де була значна питома вага дрібнотоварного виробництва і чималий прошарок дрібної буржуазії, що становить соціальну базу А Основою світогляду А. є бурж. індивідуалізм, заперечення будь-яких авторитетів. Виступаючи проти політ. форм боротьби, він тим самим об'єктивно стоїть на позиціях буржуазії, яка прагне роз'єднати пролетарів, перетворити їх на пасивних учасників бурж. політики. А. не визнає істор. місії робітн. класу як могильника капіталізму, гол. революц. силу вбачає у деклясованих елементах, насамперед у *люмпен - пролетаріаті*. Реакційність А. з особливою наочністю виявилася в *прудонізмі*, ідеї якого згодом певною мірою відобразилися в *анархо-синдикалізмі*. Після ідейного розгрому прудонізму К. Марксом і Ф. Енгельсом А. виступив на платформі *бакунізму*, під впливом якого перебувала значна частина рос. *народництва*. В епоху імперіалізму пожвавлення А. зумовлювалося масовим розоренням дрібних виробників і розчаруванням частини робітн. класу в опортуністичній політиці с.-д. лідерів. У роки 1-ї світової війни лідери А. (Г. Ерве, П. О. Кропоткін та ін.) зайняли шовіністичні позиції.
В результаті краху народницьких ілюзій і поширення марксизму в Росії вплив А. був значно підірваний. Проте в період революції 1905—07 він дещо активізувався. Методи боротьби А. полягали переважно в індивідуальному терорі й експропріації. В. І. Ленін викрив реакційну ідеологію А., яка завдала великої шкоди робітн. класові, довів соціально-політ., ідейну спільність А. і *реформізму*. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції анархісти в Росії стали на шлях контрреволюції і *бандитизму*. На Україні 1918—21 діяла анархо-куркульська *махновщина*. Після громадян. війни А. втратив класову базу і був в СРСР остаточно ліквідований. В сучас. умовах анархістські генденції виявляються в теоретичній і практичній діяльності ревізіоністських елементів і лівацьких угруповань у зх.-європ. і латиноамер. країнах. Вони ігнорують об'єктивні умови розвитку революції, заперечують керівну роль робітн. класу і марксистсько-ленінських партій у революц. процесі, а також основоположні принципи будівництва пролет. партій. Боротьба проти А., подолання та ізоляція лівацьких угруповань є неодмінною умовою єдності і згуртованості міжнар. комуністичного і робітн. руху на основі марксизму-ленінізму і пролет. інтернаціоналізму.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. Злиденність філософії; т. 18. Маркс К. Конспект книги Бакуніна «Державність і анархія»; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 5. Анархізм і соціалізм; т. 12. Соціалізм і анархізм; т. 33. Держава і революція; Ярославский Е. Анархизм в России. М., 1939; Косичев А. Д. Борьба марксизма-ленинизма с идеологией анархизма и современность. М., 1964; Комин В. В. Анархизм в России. Калинин, 1969; Полянский Ф. Я. Критика экономических теорий анархизма. М., 1976.

М. М. Липовченко.

АНА́РХІЯ ВИРОБНИ́ЦТВА — характерна особливість капіталістичної економіки, що полягає в стихійному її розвиткові. Гол. причиною А. в. є основна суперечність капіталізму — суперечність між сусп. характером виробн. і приватною формою привласнення. Організація планового виробн. і попередній облік сусп. потреб для найповнішого задоволення їх в умовах капіталізму неможливі. Інструментом управління приватно-капіталістичною економікою лишається стихійний ринковий механізм. Яскравим проявом А. в. є диспропорції капіталістичного г-ва, що породжують *економічні кризи*. А. в. і *конкуренція*, що

супроводить її, зумовлюють розшарування товаровиробників, циклічність капіталістич. виробн., недовикористання робочої сили та виробнич. потужностей. В умовах *державно-монополістичного капіталізму* і капіталістичного регулювання сусп. виробн. наслідки анархії не лише не усуваються, а ще більше посилюються. Регулювання хоч і справляє пом'якшуючий вплив на виробничий цикл, сприяючи в окремі періоди прискоренню розвитку економіки і зростанню її ефективності, проте циклічності капіталістичного г-ва не усуває, оскільки регулюючі заходи спрямовані насамперед на збереження умов експлуатації, на збереження капіталізму як системи. Хронічна *інфляція*, зростання *безробіття* і недовантаження виробничих потужностей лишаються характерними рисами капіталістичного виробн. Дещо новою формою прояву А. в. є наявність поряд з циклічними структурних криз, що відображають відставання темпів розвитку окремих галузей порівняно з економічними потребами. Усунення А. в. і створення планової економіки можливі лише з переходом засобів виробн. у власність усього суспільства і ліквідацією капіталістичних виробничих відносин. *Й. І. Прокопенко.*

АНА́РХО - СИНДИКАЛІ́ЗМ — опортуністична дрібнобуржуазна течія в робітничому русі, що сформувалася на межі 19 і 20 ст. під ідейним впливом *анархізму*. Особливо поширився у Франції, Італії, Іспанії, Німеччині, Швейцарії, Аргентіні, Бразілії. А.-с. намагався підпорядкувати собі міжнародний профспілковий рух, проникнувши в ряд провідних організацій. В 1922 під впливом А.-с. виникла «Міжнародна асоціація трудящих» (розпалася напередодні 2-ї світової війни). А.-с. заперечує державу та будь-яку політ. владу, відкидає диктатуру пролетаріату, вважає профспілки (синдикати) найвищою формою організації робітн. класу і всього сусп. життя, а екон. боротьбу пролетаріату — єдиною формою класової боротьби. Прихильники А.-с. прагнуть за допомогою екон. бунту знищити капіталістичну д-ву і побудувати синдикалістське суспільство у вигляді федерації профспілок чи відособлених робітн. колективів, що самі управляють виробництвом. В одній з програм А.-с. висунута реформістська ідея еволюційного переходу від капіталізму до т. з. лібертарного («вільного») «комунізму» шляхом поступової передачі «асоціаціям виробників» функцій госп. і суспільного управління. Марксизм-ленінізм веде непримиренну боротьбу проти А.-с. В працях В. І. Леніна, документах КПРС та ін. комуністичних і робітн. партій розкрито соціальні корені і псевдореволюційність А.-с., переконливо показано, що його політ. доктрина і тактика об'єктивно служать інтересам буржуазії. На поч. 20-х рр. було ліквідовано анархо-синдикалістський ухил у РКП(б) (див. *«Робітнича опозиція»*). X з'їзд РКП(б) (1921) засудив А.-с. Нині ідеї А.-с. певною мірою поширені серед частини дрібнобурж. інтелігенції у Франції, Іспанії, Португалії, країнах Латинської Америки.

Літ.: Ленін В. І. Соціалізм і анархізм. Повне зібрання творів, т. 12; Канев С. Н. Как партия преодолела анархо-синдикалистский уклон. М., 1958. Див. також *літ.* до ст. *Анархізм*.

М. П. Зяблюк.

АНАСТАСЄ́ВИЧ Василь Григорович [28.II (11.III) 1775, Київ — 16 (28). II 1845, Петербург) — вітчизняний бібліограф, видавець, перекладач, громадський діяч. У 1786—91 навчався в *Київській академії*. В 1811—12 видавав журн. «Улей» у Петербурзі. А. вперше в Росії запропонував запровадити держ. бібліографічну реєстрацію, складання бібліографії журнальних статей, склав бібліографію періодичних видань, що виходили в Росії протягом 117 років, починаючи з 1707. Поклав початок теорії вітчизняної бібліографії (стаття «Про бібліографію» в журн. «Улей», 1811, ч. 1—2 та 1812, ч. 3). А. належить наукове видання Литовського статуту (1811), переклад книги В. Стройновського «Про угоди поміщиків з селянами» (1809), в передмові до якої А. висловив думку про необхідність визволення селян і скасування кріпосництва. У працях А. на літ. та істор. теми є матеріали з історії та етнографії України.

Літ.: Брискман М. А. В. Г. Анастасевич. М., 1958.

АНАСТА́СІЙ (рр. н. і см. невід.) — український гравер середини 18 ст. Чернець Києво-Печерської лаври. Відома його гравюра на міді «Великомученик Дмитрій уражає диявола».

АНАСТИГМА́Т (від *ан...* і *астигматизм*) — об'єктив, здебільшого фотографічний, в якому спеціальним розрахунком і підбором лінз різної кривизни та сортів оптичного скла максимально усунено астигматизм, *кому*, кривизну поля зображення, а також *хроматичну аберацію* та деякі ін. *аберації оптичних систем*. Внаслідок цього А. дає неспотворене зображення предмета по всьому полю.

АНАСТОМО́З (грец. *ἀναστόμωσις* — устя, вихід) — сполучення однорідних анатомічних елементів без проміжної перегородки, внаслідок чого утворюється єдина система. У тварин — це сполучення між кровоносними чи лімфатичними судинами або нервами, м'язами; у вищих рослин — сполучення трубчастих структур (жилки, молочники тощо), у грибів — з'єднання чи зрощення гіф *грибниці*.

АНАТОКСИ́Н — бактеріальний *токсин*, який внаслідок спеціальної обробки втратив отруйні, але зберігає антигенні та імуногенні властивості. Застосовують як *вакцину*. А. одержують, знешкоджуючи токсин формаліном при 35—38° С. Імунізацію дітей для профілактики дифтерії, правця, коклюшу провадять вакциною, що включає дифтерійний, правцевий А. і коклюшну вакцину. Одержано й застосовують для профілактики і лікування гангренозний А., ботулінічний, стафілококовий А. та ін. А. використовують для імунізації коней, щоб одержати від них лікувальні сироватки (протиправцеві, протидифтерійні).

АНАТО́ЛІЙ (рр. н. і см. невід.) — український художник 2-ї половини 17 ст. Ієромонах Почаївської лаври. Під безпосереднім враженням від подій написав картину «Облога Почаєва турками 1675 року», уявлення про яку дає її гравіроване повторення, виконане 1704 Н. *Зубрицьким*.

АНАТОЛІ́ЙСЬКЕ ПЛОСКОГІ́Р'Я — плоскогір'я на п-ові Мала Азія, в межах Туреччини. Довж. 700 *км*, шир. 400 *км*, переважні вис. 800—1500 *м*, найбільша — 3916 *м*, згаслий вулкан Ерджіяс. На А. п. багато западин з солончаками, солоними озерами (найбільше — оз. Туз). Рослинність напівпустельна та полиново-злакова степова.

АНАТО́ЛІЯ (тур. Anadolu, від грец. *ἀνατολή* — схід) — назва з 20-х рр. 20 ст. всієї азіатської частини Туреччини, що міститься на п-ові Мала Азія. В давнину (приблизно з 5—4 ст. до н. е.) — назва Малої Азії. В *Османській імперії* А. (Анадолу) — вілайєт (адм.-тер. одиниця) з центром у м. Кютах'ї.

АНАТО́МІЯ (від грец. *ἀνατομή* — розтин) — наука, що вивчає форму та будову організму людини й тварин, а також закономірності розвитку цієї будови в їхній функціональній взаємодії з навколишнім середовищем, враховуючи вікові зміни, статеві відмінності та індивідуальні особливості. Сучасна А. вивчає будову організму в цілому, його систем і органів у нерозривному зв'язку з їхньою функцією, що становить функціональну спрямованість А. Разом з фізіологією А. є основою теоретичної та практичної медицини й ветеринарії, фундаментом для розуміння життєвих функцій здорового й хворого організму. Поряд з ін. науками А. вивчає питання істор. розвитку людського організму від процесів еволюції тварин (*філогенез*) до становлення людини (*антропогенез*), процеси розвитку індивіда (*онтогенез*) протягом усього його життя — утробного (ембріогенез) і позаутробного, від народження до смерті.

Подібність і відміни у будові спільних за походженням органів людини і тварин вивчає порівняльна А.

Форму, будову і розміщення різних органів за системами вивчає систематична А. До неї входять *остеологія, синдесмологія*, артрологія (вчення про суглоби), *міологія, спланхнологія, ангіологія, неврологія, естезіологія, ендокринологія*. Топографічна А. вивчає співвідношення органів у різних ділянках тіла людини і тварин. Вона особливо важлива для клініки (практичної хірургії), тому її ще називають хірургічною А. Зовн. форми тіла людини та їхні пропорції вивчає пластична А., яка має прикладне значення для образотворчого мистецтва. Нормальна А. вивчає здоровий організм, на відміну від патологічної А., що досліджує зміни органів і тканин організму, спричинені розвитком патологічного процесу. Ви-

АНАТОМІЯ РОСЛИН

вчення форм та будови органів і тканин за допомогою мікроскопічних методів є об'єктом мікроскопічної А. (*гістологія* й *цитологія*). Анатомія — одна з найдавніших природничих наук. Перші письмові відомості з А. виявлено в літературних пам'ятках Давнього Китаю, Давньої Індії. Своєрідною енциклопедією античної медицини є твори римського лікаря К. *Галена* (2 ст.). Різноманітна інформація про А. 9—12 ст. міститься в анатомічних розділах рукописів Разеса, Алі Аббаса та особливо *Ібні-Сіни*. В епоху Відродження *Леонардо да Вінчі* (16 ст.) перший почав планомірно розтинати й препарувати трупи. Свої спостереження він відобразив в анатомічних малюнках і виклав в описах. Але місія реформатора А. випала на долю А. *Везалія* — автора виданої 1543 праці «Будова тіла людини». В Росії А. почала розвиватись у 18 ст. в заснованій Петром I лікарській школі при генеральному шпиталі в Москві. Першими рос. анатомами були учні М В Ломоносова — А. П Протасов, К. І. Щепін, а також вихованці Київської академії — Н. М. *Амбодик-Максимович* та О. М. *Шумлянський*. У Петербурзькій медико-хірургічній академії на поч. 19 ст. виникла анатомічна школа Засновником її був П. А. *Загорський*. Основи вітчизн. топографічної А. заклав М І. *Пирогов* П. Ф. *Лесгафт* розвивав функціонально-анатомічний напрям В Радянському Союзі склалося кілька шкіл анатомів. Багато років ленінградську школу анатомів очолював В. М. *Тонков*, московську школу — Д. О. Жданов. На Україні в 2-й половині 19 ст. успішно працювали анатоми київської та харківської шкіл Кафедру А. в Київ. ун-ті ст орив послідовник М І. Пир гова — проф. О. П. Вальтер, пізніше її очолював В. О. *Бец*, який відкрив гігантські пірамідні клітини кори головного мозку. В Харкові О. К. Белоусов один з перших досліджував іннервацію кровоносних судин. В рад. час проблему колатерального кровопостачання успішно розробляли на Україні А. П Любомудров (Львів), В. В Колесников (Київ) та ін. Укр. рад. учений В П. *Воробйов* (Харків) був автором грунтовного підручника й атласа з анатомії людини, а також основоположником т. з. макро-мікроскопічного методу в А., вивчав іннервацію ряду органів. Його дослідження продовжили Ф А Волинський і М. С. Кондратьєвич (Одеса). Вагомий вклад у розвиток сучас. А. внесли укр. рад. анатоми Ф. А. Волинський, М С. Спіров. О. А. Сушко, К. І. Кульчицький, Р. Д. Синельников, С. Т. Новицький, Є. П. Мельман, В. Г. Касьяненко, С. Ф. Манзій, В. В. Бобін, В. М. Омельченко та ін. В УРСР діє Укр. республіканське т-во анатомів, гістологів, ембріологів. Анатоми СРСР об'єднані з гістологами й ембріологами у Всесоюзне наук. т-во анатомів, гістологів, ембріологів (існує з 1922), яке входить до Інтернаціональної федерації анатомів (створена 1905). В СРСР виходить журн. «Архив анатомии, гистологии и эмбриологии», заснований 1916. Про будову тіла людини див. у статтях, що стосуються окремих органів і систем. Див. також *Анатомія рослин*. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Літ.: Павлов Г. М., Павлова В. Н. Пластическая анатомия. М., 1967; Синельников Р. Д. Атлас анатомии человека, т. 1—3. М., 1967—1968; Гайда С. П. Анатомія і фізіологія людини. К., 1972; Свиридов А. И. Анатомия человека. К., 1976; Tittel K. Beschreibende und funktionelle Anatomie des Menschen. Jena, 1970.

К. І. Кульчицький.

Ангара.

Анафаза (схема).

АНАТО́МІЯ РОСЛИ́Н — наука про внутрішню будову рослин; частина *морфології рослин*. А. р. вивчає мікроскопічну будову їхніх тканин і органів, а також зв'язки між будовою рослин і процесами, що в них відбуваються (фізіологічна, або функціональна, А. р.); вплив умов середовища (екологічна А. р.) та хвороботворних агентів (патологічна А. р.) на будову рослин; на підставі порівняльного вивчення внутр. будови рослин різних систематичних груп з'ясовує їхні філогенетичні зв'язки (порівняльна, або систематична, А р.). Анатомія рослин тісно пов'язана з *фізіологією рослин*. З А. р. виділилась окрема дисципліна — *цитологія* рослин. А р. зародилась після винайдення мікроскопа Її основоположники — італ. вчений М. *Мальпігі* і англ. ботанік Н. *Грю* Значний внесок у розвиток А. р. зробили вітчизн. вчені Й В. Баранецький, І. П. Бородін, В. Р Заленський, В. М. Любименко. С. П. Костичев, О О. Табенцький, В Ф Раздорський та ін Осн методом А. р. є виготовлення найтонших зрізів і вивчення їх із застосуванням сучас способів мікроскопії. Дані А. р. використовують у рослинництві, медицині, харч., фармацевт. пром-сті тощо.

Літ.: Александров В. Г. Анатомия растений. М., 1966; Проценко Д. П. Анатомія рослин. К., 1973; Эсау К. Анатомия растений. Пер. с англ. М., 1969

АНАФА́ЗА (від грец. ἀνά — вгору і φάσις — прояв) — третя стадія мітотичного (*мітоз*) і мейотичного (*мейоз*) поділу ядра рослинної і тваринної клітини. Під час А *хроматиди*, з яких складається кожна *хромосома*, роз'єднуються і розходяться до протилежних полюсів клітини. Цей рух відбувається синхронно і забезпечується взаємодією двох процесів: скорочення ниток *веретена поділу клітини*, що зв'язують хромосоми з її полюсами, та подовження центральних ниток веретена, що зв'язують обидва полюси.

АНА́ФЕМА (грец. ἀνάθεμα — прокляття) — відлучення від церкви, прокляття. Так, у Руській православній церкві А. були піддані вожді нар. повстань — І. *Болотников*, С. *Разін*, О. *Пугачов*, на поч. 20 ст.— письменник Л. *Толстой*; у католицизмі — Ян *Гус*, Дж. *Бруно*, в іудаїзмі — Б. *Спіноза*, У. *Акоста*. А. застосовують церковники в боротьбі проти атеїзму, передової наукової і громадської думки.

АНАФІЛАКСІ́Я (від грец. ἀνά — протягом, згодом і ἀφυλαξία — беззахисність) — патологічний процес, що розвивається в людини або ссавців при введенні в організм, минаючи травний тракт, чужорідних речовин найчастіше білкової природи — *антигенів* (анафілактогенів); одна з форм *алергії*. А. виникає при потраплянні у кров антигена, до якого у хворого раніше виробилася підвищена чутливість (див. *Сенсибілізація*). А. може виникати як надзвичайно гостра реакція, що наз. анафілактичним шоком. Вона супроводиться падінням кров'яного тиску, блюванням, м'язовою слабістю, мимовільним сечовипусканням тощо і нерідко закінчується смертю. У людини такий стан буває рідко, він може виникнути під час переливання крові, введення сироваток і вакцин, певних лікар. препаратів. Лікування: гормональні препарати, *антигістамінні засоби*, адреналін, ефедрин.

АНА́ФОРА (грец. ἀναφορά, букв. — піднесення) — стилістична фігура, яка полягає в повторенні тих самих звуків, слів, словосполучень на початку віршових рядків, строф або речень (у прозі). Розрізняють А. звукову, словесну, синтаксичну. Зразок А. словесної: «Вона — це мисль, вона — це дія, вона — це засів і жнива. Вона — це людськості надія, Твердиня правди світова» (М. Рильський, «Партія»).

АНАХА́РСІС (Ἀνάχαρσις) — напівлегендарний скіфський мудрець. Згадується багатьма давньогрец. авторами. Згідно з античною літ. традицією, був сином скіфського царя Гнура і грекині, сучасник Солона (кін. 7—1-а пол. 6 ст. до н е.). А. подорожував по різних країнах, зокрема по Греції, жив у Афінах. Спробував запровадити окремі урочисті свята греків у себе на батьківщині, але брат А. цар Савлій вбив його за поширення чужинських звичаїв. А. приписують ряд винаходів: тліючий трут, двозубий якір тощо.

АНАХОРЕ́Т (грец. ἀναχωρητής, від ἀναχωρέω — віддаляюсь) — самітник, відлюдник.

АНАХРОНІ́ЗМ (грец. ἀναχρονισμός — помилка в літочисленні) — 1) Хронологічна неточність, помилкове або свідоме внесення у відображення якої-небудь епохи рис, характерних для іншої епохи (в істор.-наукових і художніх творах). 2) Застарілі погляди, дії, звичаї, слова.

АНГА́Р (франц. hangar) — закрита споруда для зберігання, технічного обслуговування і ремонту літаків або вертольотів. Розрізня-

Ангар.

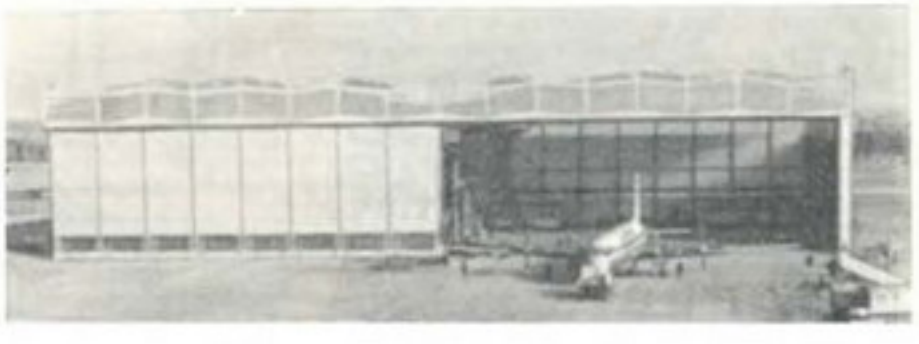

ють А.-сховища і А.-майстерні (з виробничими прибудовами). Площа і об'ємно-планувальні параметри А. (мал.) визначаються розмірами, кількістю і схемою розміщення літальних апаратів та конструкцією ангарних воріт. Прогін А.— до 150 *м*, висота — до 40 *м*. Великі А. складаються з кількох секцій. *М. А. Черкасов.*

АНГАРА́ — ріка в Іркутській обл. і Красноярському краї РРФСР, права притока Єнісею, витікає з озера Байкал. Довжина 1861 *км*, пл. бас. 1045 тис. *км²* (без бас. озера Байкал — 468 тис. *км²*). Гідротех. будівництво змінило природу А. Від витоків ріки до Іркутська — Іркутське водосховище завдовжки 65 *км*. Від греблі ГЕС до гирла р. Іди збереглося природне русло А. завширшки 1,5—2 *км*. Нижче за течією протягом 574 *км* — Братське водосховище. На дільниці від Братська до гирла Іліму А. перетинає Ангарський кряж, русло місцями порожисте (пороги Довгий, Шаманський). З 1974 заповнюється Усть-Ілімське водосховище. В нижній течії А. виходить на Ангарську рівнину, русло розширюється, в ньому багато островів, у місці перетину Єнісейського кряжа — пороги (Мурський, Стрілковський та ін.). Притоки: ліві — Іркут, Кітой, Біла, Ока з Ією, Тасеєва з Чуною і Бірюсою; праві — Ілім, Чадобець, Іркінеєва. Живлення мішане. Водний режим зарегульований оз. Байкал і водосховищами. Середньорічні витрати води біля Іркутська 1700 *м³/сек*, у гирлі — 4500 *м³/сек*. Початок льодоставу в ниж. течії — в кін. жовтня — на поч. листопада; на Братському водосховищі — на поч. грудня. У верхів'ї, на порогах та поблизу гребель ріка не замерзає. Скресає А. на поч. травня. Судноплавна на Іркутському водосховищі, від Іркутська до Братська та від Богучан до гирла. Гол. порти: Іркутськ, Ангарськ, Братськ. А. має великі запаси гідроенергії. Споруджено Іркутську і Братську ГЕС, завершується (1977) будівництво Усть-Ілімської ГЕС (див. *Ангарський каскад ГЕС*). В А. водяться цінні породи риб: стерлядь, осетер, таймень, харіус, нельма. *Л. І. Воропай.*

АНГАРИ́ДА — гіпотетичний материк, що існував на місці Пн. Азії протягом 2-ї половини палеозойської ери і на початку мезозойської ери. Від *Гондвани* відділялася морем *Тетіс*.

АНГА́РІЯ (лат. angaria, від грец. ἀγγαρήιον — поштова справа, кінна пошта) — 1) В Римській імперії, згодом у Візантії та ін. д-вах середньовічної Європи держ. відробіткові повинності (ямська та ін.). 2) У Візантії та деяких ін. країнах Європи — також панщина та окремі відробіткові повинності на користь землевласника. 3) В міжнародному праві — захоплення воюючими державами у своїх портах торговельних суден нейтральних країн для використання їх у воєнних цілях.

АНГАРМОНІ́ЧНІ КОЛИВА́ННЯ (від *ан...* і *гармонічні коливання*) — періодичні коливання, в яких сила, що повертає коливну систему в стан рівноваги, не пропорційна відхиленню цієї системи від стану рівноваги (на відміну від випадку гармонічних коливань). Кожне А. к. можна подати як суму гармонічних коливань з кратними частотами (мал.). Найменша частота наз. основною, інші — гармоніками. Практично всі періодичні процеси в природі та техніці являють собою ангармонічні коливання.

АНГА́РСЬК — місто обласного підпорядкування Іркутської обл. РРФСР, при впадінні р. Кітою в Ангару (притока Єнісею). Залізнична станція, пристань. 231 тис. ж. (1976). На базі нафти, що надходить з Зх. Сибіру, в А. утворилася хім. та нафтохім. пром-сть (виробництво нафтопродуктів, мінеральних добрив, товарів побутової хімії). Підприємства маш.-буд., харч., деревообр. пром-сті та пром-сті буд. матеріалів. Швейна ф-ка, м'ясокомбінат. В А.— філіал Іркутського політех. ін-ту, 3 серед. спец. навч. заклади. Будівництво А. почато 1948.

АНГА́РСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС — каскад електростанцій на р. Ангарі. За схемою енерг. використання Ангари передбачено спорудити багатоступінчастий каскад з

5 електростанцій: Іркутської ГЕС (проектна потужність 660 тис. *квт*), *Братської ГЕС* (4,5 млн. *квт*), *Усть-Ілімської ГЕС* (4,3 млн. *квт*), Богучанської ГЕС (4,0 млн. *квт*), Нижньоангарської ГЕС (2,2 млн. *квт*) або Видумської ГЕС (3,9 млн. *квт*). Первістком А. к. ГЕС була Іркутська ГЕС. У 1975 електростанції А. к. ГЕС виробили 31,6 млрд. *квт год* електроенергії. Проектна потужність А. к. ГЕС становить бл 17 млн. *квт*, середньорічне виробн. електроенергії — понад 80 млрд. *квт · год*. Гідроелектростанції каскаду — опорні вузли єдиної енерг. системи Центр. Сибіру, енергія яких прискорює розвиток продуктивних сил цього району.

АНГА́РСЬКИЙ ПРОХІД — перевал у центральній частині Головного пасма Кримських гір. Сполучає долини річок Ангари (бас. Салгиру) та Демерджі (впадає в Чорне м.). Вис. 752 *м*. Через перевал прокладено шосе і проходить тролейбусна траса, що з'єднує Сімферополь з Алуштою і Ялтою. *В. Г. Єна.*

А́НГЕЛИ (грец. ἄγγελος — вісник) — за міфами іудейської, християнської, мусульманської та деяких інших релігій — надприродні істоти, які нібито є посередниками між богом і людьми. У християнстві А. поділяються на 9 рангів (*архангели, херувіми, серафіми* та ін.) відповідно до поділу придворних чинів, що існував за візантійських імператорів.

А́НГЕЛИ (Ἄγγελοι) — династія візантійських імператорів (1185—1204). Спиралися на чиновницьку знать, посилили податкове ярмо населення. Правління А. позначилося ослабленням д-ви і загостренням класової боротьби. Представниками дин. А. були: Ісак II (1185—95, 1203—04), Олексій III (1195—1203), Олексій VI (правив разом з батьком Ісаком II 1203—04). Династія повалена в результаті виступу населення під час четвертого походу *хрестоносців*, яких Ангели підтримували.

АНГЕ́ЛІНА Парасковія Микитівна [30.XII 1912 (12.I 1913), с. Старобешеве, тепер смт Донецької обл.— 21.I 1959, Москва] — організатор і бригадир першої жіночої тракторної бригади в СРСР (колгосп «Заповіти Ілліча» Старобешівського р-ну Донецької обл.), громадський діяч, член Президії Верховної Ради СРСР, двічі Герой Соціалістичної Праці (1947 і 1958). Член КПРС з 1937. У 1940 А. закінчила с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. Очолювана А. бригада була ініціатором соціалістичного змагання за високі врожаї, високопродуктивне використання техніки, зниження собівартості тракторних робіт. Автор книги «Люди колгоспних ланів» (1948). Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань. Нагороджена 3 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

АНГЕ́ЛЬНСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — молочна порода. Виведена на півострові Ангельн (Німеччина). В Росію почали завозити на поч. 19 ст. З 1950 цю породу називають також англерською. *Екстер'єр* типовий для худоби молочного напряму. Масть однорідна червона різних відтінків. Середній надій молока від корови за рік 3000—3500 *кг*, жирномолочність 4,3%. Середня жива маса корів 500—550 *кг*, бугаїв — 900—1000 *кг*. В СРСР А. п.

Ангельнська порода. Бутай.

П. М. Ангеліна.

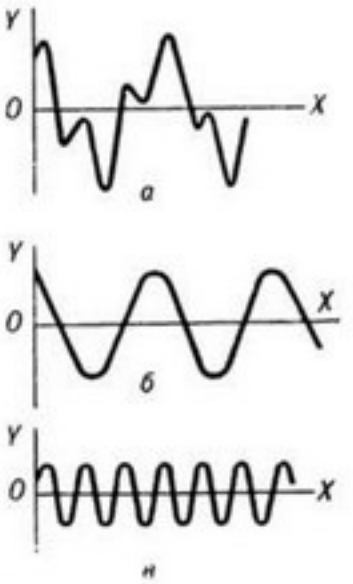

Ангармонічне коливання (*а*) і розклад його на складові: *б* — основна частота, *в* — гармоніка.

найбільше поширена в Ленінгр., Новгор. і Псков. обл., а також в Удмуртській АРСР. На Україні А. п. розводять у Запоріз., Крим., Микол., Одес., Дніпроп., Кіровогр. областях.

АНГІДРИ́ДИ (від грец. ἄνυδρος — безводний) — хімічні кисневмісні сполуки, які, приєднуючи воду, утворюють *кислоти*. Реагуючи з основами або осно́вними оксидами, А. дають солі. Одержують А., сполучаючи прості речовини з киснем або віднімаючи воду від кисневих кислот. Назви А. походять від назв кислот, які вони утворюють (напр., SO_3 — А. сірчаної кислоти). А. використовують у хім. пром-сті, як осушники (фосфорний А.), в органічних синтезах.

Ф. Д. Шевченко.

Ангіографія. Ангіограма стегнової артерії.

АНГІДРИ́Т — мінерал класу *сульфатів*. $CaSO_4$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,8—3,0. Твердість 3,0—3,5. Колір білий, блакитний, сіруватий, червонуватий. Блиск скляний. Родовища є в різних районах СРСР, у т. ч. на Україні — в Донбасі, на Прикарпатті. Використовують для виробн. цементу, як виробне каміння.

АНГІ́НА (від лат. ango — стискаю, душу́) — гостре запалення лімфоїдної тканини піднебінних, рідше — язикового або носоглоткових мигдаликів. Спричинюється стафілококом, стрептококом, пневмококом. А. здебільшого буває самостійною хворобою, може спостерігатися також під час скарлатини, кору, дифтерії, грипу та деяких ін. захворювань. Розрізняють к а т а р а л ь н у А.— набряк і почервоніння слизової оболонки мигдалика; ф о л і к у л я р н у А.— нагноєння окремих лімфоїдних фолікулів мигдалика; л а к у н а р н у А.— злиття кількох запальних фолікулів, поява в лакунах (заглибленнях) нальотів; ф л е г м о н о з н у А.— проникнення інфекції вглиб мигдалика і далі у прилеглу до нього тканину. А.— одне з найпоширеніших інфекційних захворювань. Особливо часто на А. хворіють люди з хронічним *тонзилітом*. Виникненню А. сприяє переохолодження. Захворювання супроводиться болем при ковтанні, заг. кволістю, підвищенням т-ри. Тривалість А. 5—10 днів. Можливі ускладнення: ревматизм, зараження крові, нефрит, навколомигдаликовий нарив. П р о ф і л а к т и к а: гартування організму, лікування карієсних зубів, дезинфікуючі полоскання глотки, лікування хронічного тонзиліту Л і к у в а н н я: постільний режим, дезинфікуючі полоскання глотки, антибіотики й сульфаніламідні препарати, болезаспокійливі засоби, вітаміни.

Літ.: Зарицький Л. А. Значення ангін в розвитку пороків серця. К., 1959; Преображенский Н. А. Предупреждение ангины. М., 1974.

О. І. Циганов.

АНГІОГРА́ФІЯ (від грец. ἀγγεῖον — судина і γράφω — пишу) — метод рентгенологічного дослідження артерій і вен при введенні в них контрастної речовини. А. застосовують для діагностики аномалій розвитку та захворювань судинної системи. Зокрема, А. дає змогу розрізняти запальні і пухлинні захворювання.

АНГІОКАРДІОГРА́ФІЯ (від грец. ἀγγεῖον — судина, καρδία — серце і γράφω — пишу) — рентгенологічне дослідження порожнин серця і магістральних судин при введенні контрастної речовини у кровоносне русло. А. широко застосовують для діагностики природжених і набутих вад серця та аномалій розвитку магістральних судин. А. дає змогу виявити характер, локалізацію вади й зміни *гемодинаміки* при цьому, та обрати найраціональніший метод лікування.

АНГІОЛО́ГІЯ (від грец. ἀγγεῖον — судина і λόγος — вчення) — розділ *анатомії*, що вивчає кровоносні і лімфатичні судини.

АНГІО́МА (від грец. ἀγγεῖον — судина і ὄγκωμα — пухлина) — доброякісна пухлина з кровоносних чи лімфатичних судин.

С п р а в ж н я (проста) А.— природжене плоске розростання на шкірі або слизових оболонках (родимки); к а в е р н о з н а (печериста) А.— пухлина в підшкірній клітковині чи у внутр. органах; іноді дає велику кровотечу. Лікується хірургічно або за допомогою *лазера*.

АНГІОСПА́ЗМ (від грец. ἀγγεῖον — судина і *спазм*) — патологічне звуження просвіту дрібних артерій з різким зменшенням чи навіть повним припиненням кровотоку в них, що спричинює порушення кровопостачання органа або тканини і розлад їх функції. Спостерігається А. при *гіпертонічній хворобі*, може бути причиною *інфаркту міокарда*, *інсульту*, лежить в основі *мігрені*, стенокардії тощо. Виникненню А. сприяє *атеросклероз*. Л і к у в а н н я А.— усунення осн. захворювання; судинорозширювальні і болезаспокійливі засоби.

АНГІОТЕНЗИ́Н, ангіотонін — біологічно активна речовина, що підвищує артеріальний тиск. За хім. будовою поліпептид (див. *Пептиди*). В організмі утворюється з α_2-глобуліну за участю реніну. Діючи на гладеньку мускулатуру судин, впливає на діяльність серцево-судинної системи. Стимулює секрецію *альдостерону* і бере участь у регуляції *водно-сольового обміну*. Синтетичні аналоги А. не поступаються активністю перед природним. Препарат ангіотензину ангіотензинамід застосовують для лікування гіпотонічних станів — *колапсу*, деяких видів *шоку* та ін.

АНГКО́Р — комплекс храмів і палаців (9—13 ст.) у Кампучії, значна пам'ятка архітектури *кхмерів*. В А. збереглися руїни столиць Яшодхарапура (засн. у кін. 9 ст.) й Ангкор-Тхом (кін. 12—13 ст.), кам'яні тераси — цоколі дерев'яних палаців, брахманістські та буддійські «храми-гори»

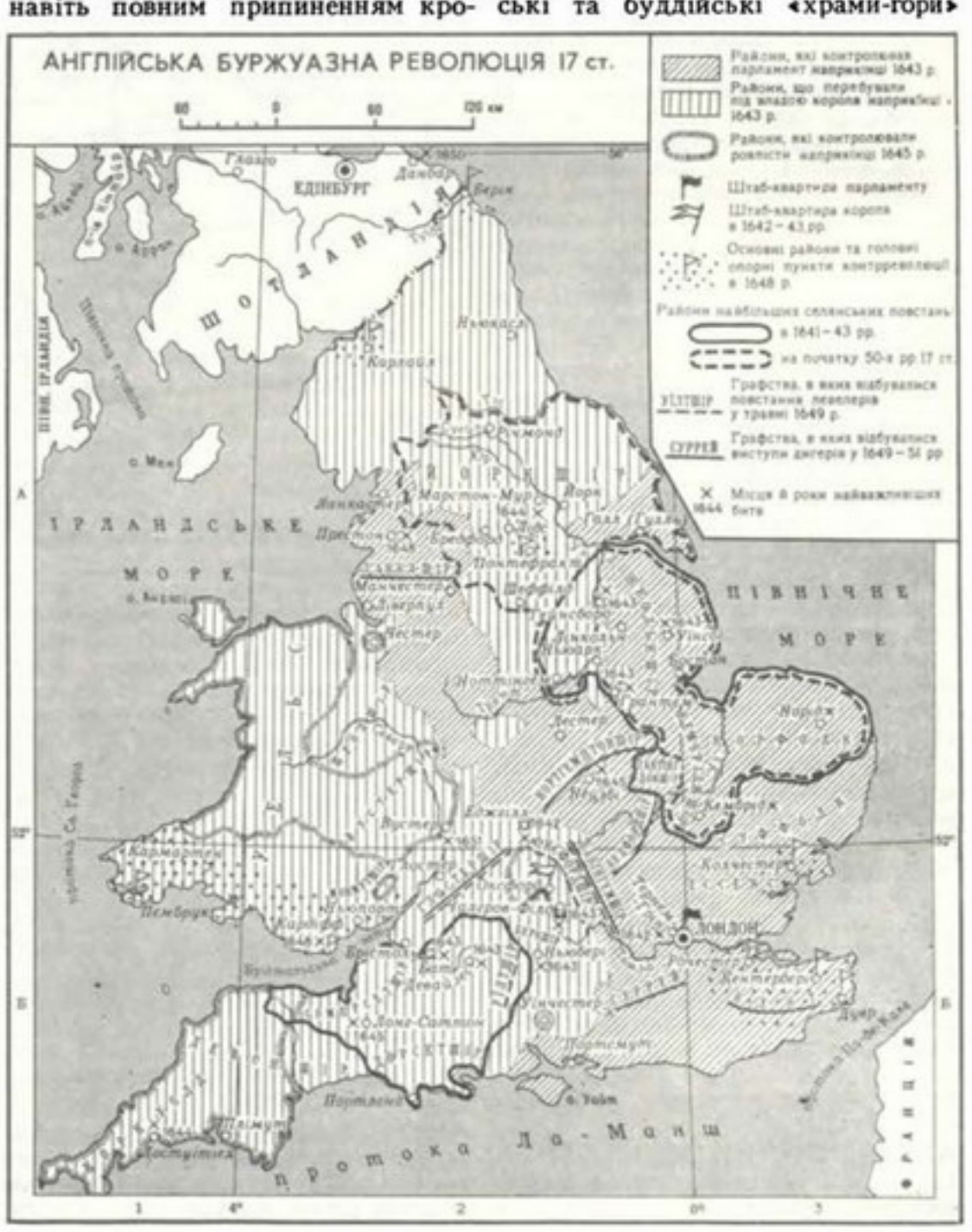

у вигляді ступінчастих пірамід і храмові ансамблі. Найбільший (1300 *м* × 1500 *м*, висота 66 *м*) ансамбль — Ангкор-Ват (близько 1113—50), в якому поєднано храм, палац і фортецю. Силует башт Ангкор-Вату зображено на нац. гербі Кампучії.

Літ.: Маршаль А. Ангкор. Пер. с франц. М., 1963.

Храм ансамблю Ангкор-Ват. Кампучія. Близько 1113—50.

АНГЛЕЗИ́Т — мінерал класу *сульфатів*. $Pb[SO_4]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 6,38. Твердість 2,5—3,0. Безбарвний, білий, сірий, жовтуватий, бурий. Блиск скляний. Родовища А. в СРСР є на Алтаї і Серед. Уралі, в Сх. Забайкаллі, на Україні (Донбас, Закарпаття). Використовують для виплавлення свинцю.

АНГЛІ́ЙСЬКА БУРЖУА́ЗНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 17 СТОЛІ́ТТЯ — революція 1640—60, внаслідок якої в Англії утвердився капіталістичний лад. А. б. р. була спрямована проти феодалізму і абсолютизму, що гальмували розвиток бурж. відносин. Осн. рушійні сили її: селянство, міський плебс і дрібна буржуазія. Органом революції був т. з. Довгий парламент, скликаний 1640. Парламентська армія, очолена О. *Кромвелем*, під час 1-ї (1642—46) та 2-ї (1648) громадян. воєн перемогла роялістів. У 1649 було страчено короля Карла I з дин. *Стюартів*; Англію проголошено республікою. Результатами перемоги революції скористалися буржуазія і нове дворянство (джентрі), які прийшли до влади. В 1653 вони встановили військ. диктатуру Кромвеля. Налякані наростанням нар. руху, правлячі верстви 1660 відновили монархію Стюартів. Спроби королівської влади повернутись до самодержавства викликали опір парламентської опозиції. В 1688—89 вона здійснила держ. переворот (т. з. Славну революцію), який оформив компроміс між буржуазією, що здобула доступ до державної влади, і зем. аристократією.

АНГЛІ́ЙСЬКА МО́ВА — належить до західногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї мов. Англ. мовою говорять у Великобританії, США, Австралії, Новій Зеландії, Ірландії, Канаді та деяких ін. країнах. Це одна з п'яти офіц. мов в ООН. Мова англ. народності сформувалась у 5—11 ст. з говорів герм. племен англів, саксів, ютів і частини фризів, які переселилися з континенту на Британські о-ви. Внаслідок завоювань Британських о-вів А. м. зазнала великого впливу скандінавських (8—11 ст.) і французької (11—15 ст.) мов. Англ. нац. мова склалася в 15—16 ст. на основі діалекту Лондона. Для сучасної А. м. характерне багатство голосних (21 голосний звук, у т. ч. 9 дифтонгів); приголосних — 25. Словесний наголос переважно на першому складі кореня. Ненаголошені голосні здебільшого зазнали редукції. Інтонація має два основні типи: висхідний і низхідний. Граматична система в основному аналітична: порядок слів у реченні сталий, велику роль відіграють службові дієслова й прийменники. Внаслідок утрати флексій межі між частинами мови нечіткі. Категорії роду немає. Іменник має два відмінки; прикметник утратив відмінювання і з іменником не узгоджується. Дієслово має чотири групи часів. Багато слів романського походження. На території Великобританії в А. м. є ряд діалектів.

У США, Канаді, Австралії й Новій Зеландії створилися нац. варіанти А. м., які відрізняються від британського переважно лексикою й фонетикою. На території США існує три групи діалектів, з яких найпоширеніший середньозахідний, що лежить в основі місцевої амер. мовної норми У деяких країнах — колишніх колоніях Великобританії — А. м. зберігає значення як одна з офіц. мов або як мова-посередник у зносинах з ін. країнами світу.

Літ.: Бровченко Т. О., Бант І. Н. Фонетика англійської мови. К., 1964; Раєвська Н. М. English lexicology. К., 1971; Ступин Л. П. Словари современного английского языка. Л., 1973; Раєвська Н. М. Теоретична граматика сучасної англійської мови. К., 1976; Подвезько М. Л. Українсько-англійський словник. К., 1957; Подвезько М. Л., Балла М. І. Англо-український словник. К., 1974.

Ю. О. Жлуктенко.

АНГЛІ́ЙЦІ — нація, основне населення *Великобританії*. Живуть також у США, кол. англ. домініонах і колоніях та ін. країнах. Заг. чисельність — 52 млн. чол. (1975); з них — 88,1% у Великобританії. Говорять *англійською мовою*. Більшість віруючих А. належить до *англіканської церкви*, є члени різних протестантських сект і католики. А.— нащадки *англосаксів*, які увібрали місц. кельтські елементи (див. *Бритти*) і згодом змішалися з *норманнами*, утворивши в 13—14 ст. єдину англ. нац. спільність.

У 17 ст. А. склалися в бурж. націю. В 17—19 ст. багато А. переселилося в загарбані Англією колонії, де вони стали одним з компонентів у формуванні відповідних націй. Своєрідність істор. розвитку Англії сприяла збереженню багатьох традиційних рис у побуті й сусп. житті англійців.

АНГЛІКА́НСЬКА ЦЕ́РКВА — одна з протестантських церков. За культом і організацією близька до *католицизму*. В Англії є держ. церквою. Формально її очолює король (королева). Утворилася в 16 ст. під час *Реформації*, відокремившись від католицької церкви. Сучас. А. ц.— частина англ. бурж. держ. машини; найважливіші питання церк. життя розглядаються в парламенті, вища церк. ієрархія тісно пов'язана з фін. колами і зем. аристократією. Крім Англії, незалежні А. ц. існують у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Індії, Японії та в деяких афр. країнах.

В. К. Танчер.

А́НГЛІЯ — адм.-політична частина Великобританії, її історичне ядро. Займає пд. і центр. території на о. Великобританія. Назву дістала від герм. племені англів, яке в 5—6 ст. переселилося на острів з материка Європи. В широкому розумінні А. часто називають все Сполучене Королівство Великобританії і Пн. Ірландії. Пл. 130,3 тис. *км²*, населення бл. 46,4 млн. чол. (1973) — 54% всієї площі і понад 80% населення країни. В адм. відношенні А. поділяється на 48 графств. *Лондон* має свою особливу систему управління: кожний з його 28 округів має раду. Виконавчу владу в Лондоні здійснює лордмер. А.— економічно найрозвинутіший район Великобританії. Тут зосереджено основні центри традиційних для країни галузей пром-сті — гірничодобувної (кам. вугілля, заліз. руда), чорної металургії, металообр., хім., текст. та харчової. Значного розвитку набули машинобудування (авто-, авіа-, верстато- і приладобудування), електро- і радіотехнічна, атомна пром-сть. В А. розміщені найбільші пром. центри країни: Лондон, *Бірмінгем*, *Ліверпуль* та ін. На А. припадає бл. 70% усієї посівної площі країни. Це осн. район молочного тваринництва, городництва і садівництва.

А. має густу трансп. сітку. Через її порти (Лондон, Ліверпуль, Саутгемптон та ін.) проходить понад 80% вантажообороту країни. Див. також *Великобританія*.

А́НГЛО-БІРМА́НСЬКІ ВІ́ЙНИ 19 СТОЛІ́ТТЯ — загарбницькі війни Великобританії, спрямовані на колоніальне поневолення *Бірми*. Внаслідок 1-ї А.-б. в. (1824—26) Великобританія захопила Аракан, Тенассерім, князівства Ассам і Маніпур, після 2-ї (1852) — Пегу. 3-я А.-б. в. (1885) закінчилася підкоренням Бірми. В 1886 її тер. було приєднано до англ. володінь і включено як окрему провінцію до складу Індії. В 1948 Бірма здобула незалежність.

А́НГЛО-БУ́РСЬКА ВІЙНА́ 1899—1902 — імперіалістична війна Великобританії проти бурських республік — Південно-Африканської республіки (Трансваалю) і Оранжевої Вільної держави (Оранжевої Республіки). В А.-б. в. англ. імперіалізм прагнув розширити й об'єднати свої колоніальні володіння в Африці, захопити родовища алмазів і золота. Чисельна перевага англ. армії, яка діяла з надзвичайною жорстокістю, зумовила, незважаючи на запеклий опір бурів, перемогу Великобританії. В 1902 бурські республіки було включено до складу Британської імперії. В 1910 на загарбаних територіях створено Південно-Афр. Союз — домініон Великобританії (з 1961 — *Південно-Африканська Республіка*).

АНГЛО-ІРЛАНДСЬКИЙ ДОГОВІР 1921

АНГОЛА

Площа — 1246,7 тис. км²

Населення — 5,9 млн. чол. (1973)

Столиця — м. Луанда

А́НГЛО-ІРЛА́НДСЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1921 — підписаний 6.XII представниками уряду Ірландської республіки (правими *шинфейнерами*) і британського уряду. Укладений під час визвольної війни 1919—21 ірл. народу проти англ. панування. Мав компромісний характер. Згідно з договором Пд. і Центр. Ірландія (26 графств), що дістала назву «Ірландська Вільна держава», здобула права *домініону*. Пн. частина країни — *Ольстер* залишилася в складі Великобританії. В 1949 Ірландія (без Ольстеру) була проголошена республікою. Ірл. народ розгорнув боротьбу за возз'єднання Ольстеру з Ірл. республікою.

А́НГЛО-КИТА́ЙСЬКА ВІЙНА́ 1840—42 (т. з. перша «опіумна війна») — агресія Великобританії проти Китаю, метою якої було перетворення його на залежну від британського капіталу країну. Приводом до нападу на Китай було знищення (1839) кит. урядовцями великих запасів опіуму, контрабандну торгівлю яким вели англ. колонізатори. До серед. 1842 англійці захопили о. *Сянган* (Гонконг), міста Дінхай, Нінбо, Сяминь, Шанхай, Чженьцзян, у серпні 1842 підійшли до Нанкіна. Нар. маси Китаю чинили опір агресорові. Проте кит. уряд, не бажаючи використовувати підтримку народу в боротьбі проти загарбників, капітулював і 29.VIII 1842 підписав нерівноправний для Китаю Нанкінський договір. Див. також *Англо-франко-китайська війна 1856—60*.

АНГЛОСА́КСИ — загальна назва пн.-германських племен — англів, *саксів*, ютів і фризів, які в 5—6 ст. завоювали і заселили Британію (див. *Англосаксонське завоювання*). В 7—10 ст. в процесі змішування цих племен склалася англосаксонська народність, що увібрала також і кельтські елементи. Після *нормандського завоювання Англії 1066* А., які на той час вже змішалися з датчанами і норвежцями, що оселилися на Пн. Сх. та Сх. Англії, зазнали нового змішування з вихідцями із Франції, поклавши початок англ. народності.

АНГЛОСАКСО́НСЬКЕ ЗАВОЮВА́ННЯ — завоювання Британії пн.-германськими племенами англів, *саксів*, ютів і фризів у 5—6 ст. Більшість *бриттів* було винищено, підкорено або витіснено до Шотландії, Уельсу та на континент (на тер. сучас. *Бретані*). В процесі завоювання утворився ряд королівств — Кент, Уессекс, Сассекс, Ессекс, Сх. Англія, Нортумбрія, Мерсія. В 9 ст. вони об'єдналися в єдину д-ву — Англію.

А́НГЛО-ФРА́НКО - ІЗРА́ЇЛЬСЬКА АГРЕ́СІЯ ПРО́ТИ ЄГИ́ПТУ 1956 — напад Великобританії, Франції та Ізраїлю на Єгипет у жовтні 1956 з метою захоплення *Суецького каналу* і зміцнення в країнах Арабського Сходу своїх позицій, підірваних національно-визвольним рухом. 29.X війська Ізраїлю напали на єгип. територію (Сінайський п-ів). 31.X брит. і франц. збройні сили почали бомбардувати Єгипет з повітря і з моря. 5.XI вони висадили десант у районі Порт-Саїда. Надзвичайна сесія Генеральної Асамблеї ООН 2.XI зажадала від агресорів припинити вогонь і вивести війська з Єгипту. Вирішальне значення мала позиція уряду СРСР, який 5.XI поставив вимогу про негайне припинення інтервенції і попередив про свою рішимість вжити всіх заходів для відновлення миру на Бл. Сході. Це змусило агресорів 7.XI припинити воєнні дії і в грудні 1956 — березні 1957 вивести з Єгипту свої війська.

Г. М. Цветков.

А́НГЛО-ФРА́НКО - КИТА́ЙСЬКА ВІЙНА́ 1856—60 (т. з. друга «опіумна» війна) — агресія Великобританії і Франції проти Китаю. У жовтні 1856 Великобританія почала воєнні дії в районі м. *Гуанчжоу*. На поч. 1857 до неї приєдналася Франція. В кін. грудня того самого року англо-франц. війська захопили Гуанчжоу. В травні 1858 вони загарбали порт Дагу і, погрожуючи наступом на Тяньцзінь і Пекін, примусили кит. уряд у червні 1858 підписати кабальні (т. з. Тяньцзіньські) договори. Через рік з метою добитися нових поступок від Китаю Великобританія і Франція відновили воєнні дії. В серпні 1860 англо-франц. війська захопили Тяньцзінь, у жовтні 1860 — Пекін. У 1860 Китаю було нав'язано нові кабальні (т. з. Пекінські) договори. Після утворення КНР чинність цих нерівноправних договорів було припинено.

АНГО́ЛА, Народна Республіка Ангола (НРА) — держава на Пд. Зх. Африки. Омивається Атлантичним ок. В адм. відношенні поділяється на 16 округів, включаючи округ Кабінду, що лежить на Пн. від гирла р. Конго.

Державний лад. А.— республіка. Згідно з конституційним законом 1976 на єдину і правлячу партію — Народний рух за визволення Анголи (МПЛА) покладено «політичне, економічне та соціальне керівництво нацією». Члени політбюро МПЛА увійшли до складу Революційної ради (РР) — найвищого законодавчого та виконавчого органу республіки. Глава д-ви й уряду — президент (він же очолює МПЛА і збройні сили країни).

В. Н. Денисов.

Природа. Більшу частину території А. займає плоскогір'я заввишки 1000 — 1500 *м*. На Зх. — гірський масив Біє з найвищою вершиною А.— г. Моко, 2610 *м*. Уздовж узбережжя Атлантичного ок. вузькою смугою простягається приморська низовина. В надрах виявлено поклади алмазів, нафти, марганцевих, мідних, уранових, поліметалевих руд, золота, слюди та ін. Клімат тропічний, жаркий, посушливий узимку й вологий улітку. Пересічна т-ра найтеплішого місяця від +21 до +29°, найхолоднішого — від +15 до +22°. Опадів у внутр. районах 500—1500 *мм*, на узбережжі 50—500 *мм*. Найбільші річки: Кванза, Кунене, Кубанго й притоки *Конго* — Касаї та Кванго. Частиною тер. А. тече *Замбезі*. Річки порожисті, мають великі запаси гідроенергії. Рослинність внутр. районів представлена сухим рідколіссям на фералітних грунтах, на узбережжі — *савана* на червоно-бурих грунтах. По долинах річок — галерейні ліси з олійною пальмою та ліанами.

Населення. Бл. 96% населення належить до народів мовної сім'ї *банту*: мбунду, конго, овімбунду, лучазі та ін. Живуть також португальці. Офіц. мова — португальська. Пересічна густота населення — бл. 5 чол. на 1 км². У містах живе 17% населення (1975). Найбільші міста: *Луанда*, *Лобіту*, Уамбо.

Історія. На тер. А. існували з 14 ст. д-ва *Конго*, з 15 ст.—д-ви Ндонго, *Лунда*, Бенгела, з 17 ст.— Матамба і Касанже. В 1482 в А. з'явилися португальці. В 16 ст. вони заснували кілька фортів, у т. ч. Сан-Паулу-ді-Луанда (1576), який став центром дальшої колонізації. Опір португальським загарбникам у 17 ст. очолила правителька д-в Ндонго і Матамба *Зінга Мбанді Нгола*. Після її смерті д-ва Ндонго розпалася під ударами португ. колонізаторів. Д-ва Лунда зберігала незалежність до кін. 19 ст. Фактично Португалія окупувала всю тер. А. лише на поч. 20-х рр. 20 ст. До серед. 19 ст. існувала работоргівля (за три століття з А. було вивезено бл. 5 млн. чол.). У 1885—94 між Португалією, Бельгією, Німеччиною та Великобританією укладено угоди, які визначили сучас. кордони А. До 1951 А. мала статус португ. колонії, 1951 оголошена «заморською провінцією» Португалії. Народ А. вів постійну боротьбу проти колонізаторів. У 1961 в А. почалося збройне повстання, яке згодом переросло у всенародну боротьбу проти португ. колонізаторів. Її очолила орг-ція Народний рух за визволення Анголи (МПЛА). Після повалення в квітні 1974 фашист. диктатури в Португалії демократичний португ. уряд визнав право народу А. на незалежність. 11.XI 1975 проголошено незалежність А. В країні було створено перехідний уряд. Проте розкольницька діяльність проімперіалістичних організацій — Нац. фронту визволення Анголи (ФНЛА) та Національного союзу за повну незалежність Анголи (УНІТА) — зірвала його роботу. Внутр. контрреволюції сприяла імперіалістична реакція, яка організувала 1975 збройну інтервенцію проти молодої республіки.

Ангола. Урок у початковій школі.

Народ А., підтриманий країнами соціалістичної співдружності та прогресивними силами всього світу, розгромив у березні 1976 банди контрреволюціонерів та найманців і відстояв свою незалежність та суверенітет. Уряд А. проводить лінію на зміцнення нац. незалежності країни. розвиток її по шляху демократії і соціального прогресу. В зовн. політиці А. послідовно дотримується антиімперіалістичного, антиколоніалістського курсу. Між А. і СРСР 1975 встановлено дипломатичні відносини. В травні 1976 підписано Декларацію про основи дружніх взаємовідносин і співробітництва, угоду про культурне і наук. співробітництво та інші документи, в жовтні 1976 — рад.-ангольський Договір про дружбу та співробітництво. А.— член *Організації африканської єдності*. З 1976 — член ООН.

В. В. Будяков.

Політичні партії, профспілки. *Народний рух за визволення Анголи* (МПЛА), засн. 1956. Національна спілка трудящих Анголи (профспілкові об'єднання), засн. 1954.

Господарство. А.— агр. країна. Після здобуття незалежності націоналізовано великі підприємства іноз. компаній у сталеплавильній, цукр., текст. та ін. галузях обробної пром-сті, великі плантації кавового дерева; створено держ. г-ва й кооперативи. Бл. 90% самодіяльного населення зайнято в с. г. Переважає землеробство. Головні с.-г. культури (збір 1973, тис. *т*): кава — 210, сизаль — 62, цукрова тростина — 900. Велике значення мають також кукурудза, просо, рис, банани, батат. Заготівлі пальмових горіхів, арахісу й тютюну. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, але тваринництво повністю не задовольняє потреб країни. Розвинуте мор. рибальство (1973—467 тис. *т* риби та ін. морепродуктів). Лісорозробки. Провідна галузь пром-сті — гірничодобувна. Найбільше значення має добування алмазів (1975, оцінка — 1,2 млн. каратів), нафти (6 млн. *т*). Видобувають також заліз., марганцеву та мідну руди, природний асфальт. Електроенергію виробляють переважно ГЕС. Діють нафтопереробний, цементні, шинний з-ди, текст. ф-ки, підприємства по переробці с.-г. сировини (каво- і рисоочисні, цукрові та рибопереробні). Гол. пром. центри — Луанда і Лобіту. З-ць 3,5 тис. *км*, асфальтов. шляхів —15,5 тис. *км*. Мор. порти— Лобіту, Луанда і Мосамедіш. У Луанді — аеропорт міжнар. значення. А. вивозить каву, нафту, алмази, заліз. руду, сизаль, пальмову олію, банани, текст. вироби. Ввозить гол. чин. машини й устаткування, хім. товари. Осн. частина зовн. торгівлі припадає на Португалію, США, Канаду, Японію. А. розвиває екон. зв'язки з соціалістичними країнами. Підписані довгострокові торг.-економічні угоди про співробітництво з СРСР, Кубою, НДР, НРБ та ін. Грошова одиниця — кванза (з 1977).

О. О. Рогожин.

Медичне обслуговування. В 1972 в Анголі налічувалося 18 тис. лікарняних ліжок (3,1 ліжка на 1 тис. ж.), 423 лікарі (1 лікар на 13,74 тис. ж.).

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. У 1975 90% населення було неписьменним. З 1976 здійснюється заг. обов'язкова поч. освіта, ліквідується неписьменність, навчання стало безплатним. Діє закон про відокремлення церкви від д-ви і школи від церкви. Приват. навч. закл. націоналізовано. В 1976 у поч. школах навчалося понад 600 тис. учнів, створено центр по підготовці пед. кадрів. У Луанді — ун-т (засн. 1963; 1974 — понад 3,1 тис. студентів), ряд н.-д. і наук. товариств, Нац. і муніципальна б-ки, 2 музеї — природничо-істор. та історико-етнографічний.

Преса, радіомовлення. В А. видаються 3 щоденні газети заг. тиражем бл. 30 тис. примірників: «Діаріу ді Луанда» («Газета Луанди», з 1930), «Жорнал ді Ангола» («Газета Анголи», з 1923) та «Провінсіа ді Ангола» («Провінція Анголи», з 1923). Виходять і ін. інформаційні періодичні видання. Після проголошення незалежності А. створені нац. інформаційне Агентство преси Анголи, орг-ція Національне радіо.

Література. В А. існує багата усна література мовами сім'ї банту — кімбунду, умбунду тощо. Писемна л-ра розвивалася переважно португ. мовою. Початковий період (1855—1930) розвитку прогресивної л-ри характеризувався наявністю малих форм — віршів, фейлетонів. Відомі два романи — «Африканські сцени» Педру Машаду і «Таємниця покійниці» Антоніу ді Асіза Жуніора. В 1930—47 л-ра А. майже не розвивалася. Центр. тема творів періоду 1948—60 — викриття колоніалізму (романи Каштру Сормомнью «Мертва земля», 1949; «Поворот», 1957). З 1960 домінує тема нац.-визвольної боротьби. Прогресивна л-ра А. розвивалася здебільшого за межами країни, оскільки багато письменників перебували в еміграції. В 60-х рр. опубліковано повість Мунделе Діа Кванза «Шлях Домінгуша Шавієра», поетичні збірки «Вірші» (1961) і «З сухими очима» (1963) А. *Нето*, «Земля пурпурних акацій» (1961) і «Ангольський час в Італії» (1963) К. Андраді, три антології поезії португальських колоній М. ді Андраді, збірки оповідань «Луанда» (1965), «Чекаючи світла» (1969) Л. Вієйри тощо. Після завоювання незалежності осн. темою л-ри є боротьба за демократичні перетворення в країні.

Архітектура, образотворче і декоративне мистецтво. Селища А. мають кругове планування. Житлові будинки прямокутної (зрідка круглої) форми, на каркасі з кілків, обплетені гіллям або обмазані глиною. З приходом європейців з'являються міста, будинки в яких зводяться за типом португальських, у формах *барокко* й ранньо-го *класицизму*. В 20 ст. споруджуються будинки сучас. європ. архітектури з застосуванням нових конструкцій і матеріалів. В А. здавна розвинуто декоративно-ужиткове мистецтво: різьблення на дереві (статуетки людей і тварин, ритуальні маски, прикрашання меблів), плетіння з трави та соломи, вироби з кераміки, оздоблені геометр. орнаментом. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Дмитревский Ю. Д. Африка. М., 1975; За освобождение юга Африки. К., 1976; Взаимосвязи африканских литератур и литератур мира. М., 1975; Давези Р. Ангольцы. Пер. с франц. М., 1970.

АНГО́РСЬКА ПОРО́ДА КІЗ — вовнова порода кіз. Назву дістала

Коза ангорської породи.

від тур. провінції Ангори (Анкара), хоча батьківщиною А. п. к. вважають зх. р-ни Туркменії. Вовна А. п. к. майже однорідна, тонина 44—46 якості, біла, відзначається сильним блиском, міцністю і пружністю; використовується для виготовлення плюшу, оксамиту, трикотажу, килимів, штучного хутра. Настриг вовни від дорослих кіз 2,2—4 *кг*, від козлів 5—7 *кг*. Вихід чистого волокна 65—75%. Довжина вовни від 18—25 до 40 *см*. Жива маса кіз 31—38 *кг*, козлів 50—68 *кг*. А. п. к. розводять переважно в США, Туреччині, Африці. В СРСР А. п. к. розводять у республіках Серед. Азії. В пд. районах А. п. к. використо-

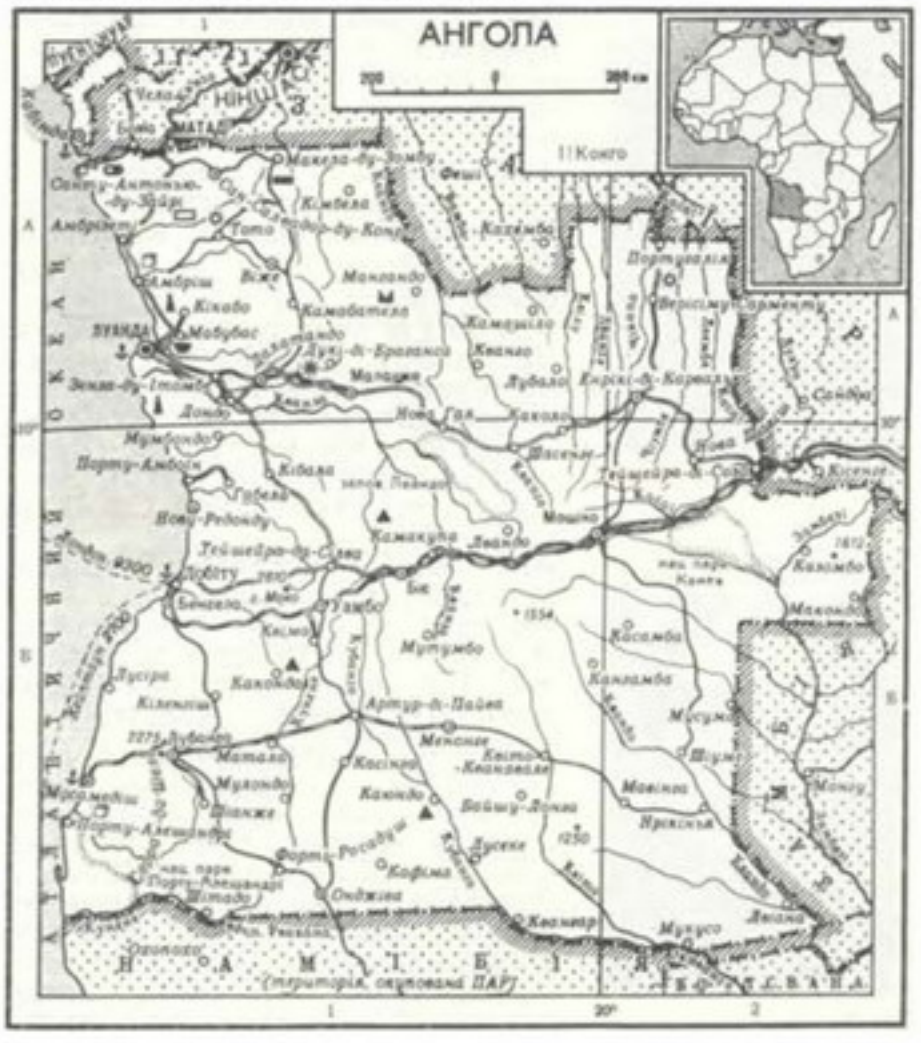

вують для поліпшення вовнових якостей місцевих кіз.

АНГО́РСЬКА ПОРО́ДА КРОЛІ́В — порода пухових кролів. Має довгу (до 12—15 *см*) м'яку, шовковисту шерсть, яка нагадує вовну ангорських кіз (звідки й назва породи). Шерстний покрив на 90—92% складається з пуху. Його вичісують або вищипують починаючи з 2,2—5-місячного віку тварин. За рік від дорослого кроля одержують у середньому до 300 *г* пуху, від самки з приплодом — до 2 *кг*. З пуху виготовляють трикотаж, текстиль, фетр. Жива маса А. п. к. 2,5—3,5 *кг*. Плодючість 6—7 кроленят в окролі. Масть біла, буває голуба, сіра й чорна. Очі у білих кролів рожеві, в усіх інших — темного кольору. А. п. к. вимоглива до умов утримання. Розводять в СРСР, зокрема в усіх областях УРСР.

АНГРЕ́Н — місто обласного підпорядкування Ташкентської обл. Узб. РСР. Залізнична станція. 99 тис. ж. (1976). Центр буровугільної пром-сті, на її базі — станція підземної газифікації вугілля, ДРЕС. Розвинута пром-сть буд. матеріалів (залізобетонних конструкцій, цем., асфальтобетонний з-ди, комбінат керамічних виробів, з-д великопанельного домобудування), кольорова металургія. Підприємства хім. (з-д гумо-тех. виробів) і харч. пром-сті. Пед. ін-т, філіал Ташкентського політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. Істор.-краєзнавчий музей, картинна галерея. А. утворений 1946.

А́НГСТРЕМ (Ångström) Андерс-Йонас (13.VIII 1814, Легде — 21.VI 1874, Упсала) — шведський фізик і астроном, один із засновників *спектроскопії*. Склав 1869 перший докладний атлас спектральних ліній сонячного спектра, виміряв з великою точністю довжини хвиль сонячного випромінювання, 1862 відкрив водень у сонячній атмосфері. А. належать також праці з питань теплоти, магнетизму, металофізики. Його ім'ям названо одиницю довжини *ангстрем*.

А́НГСТРЕМ, Å — одиниця довжини; застосовується в молекулярній і атомній фізиці, в оптиці. $1 Å = 10^{-10}$ *м*. Названо за ім'ям швед фізика А.-Й. *Ангстрема*.

АНГУЛЕ́М — старовинне місто на Зх. Франції, головне місто історичної області *Ангумуа*. Засн. на місці давнього поселення Інкулізма. З 1204 А.— міська комуна (міські права мав до 1765). В А. зберігся романський собор Сен-П'єр (1105—23).

АНГУМУА́ — історична область на Зх. Франції. В серед. віки А.— графство (з 1515 — герцогство). В 1790 тер. А. увійшла до складу деп. Шаранта і частково у Дордонь. Гол. місто А.— *Ангулем*.

АНДАЛІ́Б Нурмухамед Гаріб (бл. 1712—1780) — туркменський поет. На основі літ. і фольклорних сюжетів склав епічні твори (дастани) «Лейлі і Меджнун» та «Юсуп і Зулейка» і поему «Огуз-наме». Поема «Несімі» — про трагічну долю азерб. поета 14 ст. У великому ліричному творі «Чигір» показав тяжку долю сільс. трудівника.

АНДАЛУ́ЗИТ — мінерал класу *силікатів*. AlAl [SiO_4] O. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,14—3,22. Твердість 7,0—7,5. Колір переважно сірий, жовтий, бурий, рожевий, темно-зелений. Блиск скляний. В СРСР родовища А. є в Забайкаллі. Використовують як дорогоцінне каміння.

АНДАЛУ́СІЯ, Андалузія — історична область у Пд. Іспанії. Найдавнішими жителями А. були *ібери*. На тер. А. з 7 ст. до н. е. існували колонії *Фінікії* Гадес (Кадіс), Кордуба (Кордова), Малака (Малага) та ін., з 3 ст. до н. е.— колонії *Карфагену*. З 197 до н. е. А.— під владою Стародавнього Риму, в 5 ст.— *вандалів*. На поч. 8 ст. її захопили *араби*. За панування арабів А. поділено на 4 королівства — Хаен, Кордову, Севілью, *Гранаду*. В ході *Реконкісти* тер. А. (крім Гранади) відвойована в арабів. З відвоюванням Гранади 1492 А.— в складі Іспанського королівства

Ангорська порода кролів.

АНДАЛУ́СЬКІ ГО́РИ — гірська система на Пд. Піренейського п-ова, в Іспанії. Довж. бл. 630 *км*, вис. до 3478 *м* (г. Муласен). До А. г. належать: на Пн.— високий хребет Сьєрра-Невада, на Пд. — середньовисокі гори з крутими схилами й карстовим рельєфом (див. *Карст*). Родовища заліз. руди. На схилах — вічнозелені чагарники (*маквіс*), гаї з кам'яного й коркового дуба, вище — залишки лісів (дуб, каштан, сосна, смерека).

АНДАМА́НСЬКЕ МО́РЕ — море на Пн. Сх. Індійського ок. Пл. понад 600 тис. $км^2$. Найбільша глиб. 4390 *м*. Т-ра води на поверхні +26, +29°. Солоність 30—33‰, у пн. частині — 20—25‰. Водяться дельфіни, дюгонь, летючі риби та ін. Гол. порти: Рангун (Бірма), Пінанг (Малайзія).

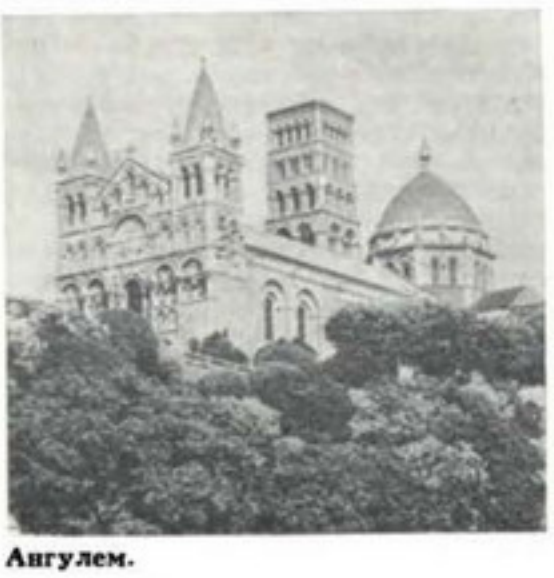

Ангулем.

АНДАМА́НСЬКІ І НІКОБА́РСЬКІ ОСТРОВИ́ — адм. одиниця (союзна територія) Індії, до складу якої входять два архіпелаги (Андаманські о-ви і Нікобарські о-ви) в Індійському ок., між Бенгальською затокою та Андаманським морем. Пл. 8,3 тис. $км^2$. Нас. 110 тис. чол. (1971). Адм. центр — м. Порт-Блер. Острови є вершинами підводного хребта. Поверхня гориста (вис. до 732 *м* на Андаманських о-вах), дуже розчленована, є діючі вулкани. Деякі острови оточені кораловими рифами. Тропічні ліси. Культивують кокосову пальму, рис та ін. Мисливство і рибальство, мор. промисли.

АНДАМА́НЦІ — корінне населення Андаманських о-вів (Індія), майже повністю винищене колонізаторами. Тепер чисельність 200—300 чол. А.— негроїди. Говорять андаманськими мовами (відособлені, мало вивчені мови). Заняття А.— мисливство, збиральництво, рибальство. Для реліг. вірувань А. характерне одухотворення природи (див. *Аніматизм*).

АНДА́НТЕ (італ. andante, букв.— крокуючий) в музиці — помірно повільний темп; твір (або його частина), що виконується в цьому темпі.

АНДГУЛА́ДЗЕ Давид Ясонович [н. 3 (15).X 1895, с. Бахві, тепер Махарадзевського району Груз. РСР] — грузинський рад. співак (драматичний тенор), нар. арт. СРСР (з 1950). Член КПРС з 1946. У 1927 закінчив Тбіліську консерваторію. В 1926—55 (з перервами) працював у Груз. театрі опери та балету ім. З. Паліашвілі. Партії: Тарієль («Сказання про Тарієля» Мшвелідзе), Абесалом, Малхаз («Абесалом та Етері», «Даїсі» Паліашвілі), Герман («Пікова дама» Чайковського), Левко («Майська ніч» Римського-Корсакова). В 30-х рр. гастролював на Україні. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1947.

АНДЕЗИ́Н — мінерал класу *силікатів*, групи *плагіоклазів*. *Сингонія* триклінна. Густ. 2,67. Твердість 6,0. Колір білий, сіруватий. Блиск скляний. В УРСР є на Волині, Побужжі, Криворіжжі, Приазов'ї. З А. виготовляють кислототривкі керамічні вироби.

АНДЕЗИ́Т — вивержена гірська порода, що складається переважно з *плагіоклазу* й одного або кількох кольорових мінералів (*амфіболу, біотиту, авгіту*, ромбічного *піроксену* тощо). Структура порфірова. Колір темно-сірий, бурий і майже чорний. Поширений у районах сучас. і давнього вулканізму — на Камчатці, Кавказі, в Серед. Азії, на Закарпатті, в Приазов'ї. Використовують як кислототривкий та облицьовувальний матеріал.

А́НДЕРС (Anders) Уїльям (н. 17.X 1933, Гонконг) — астронавт США. В 1955 закінчив Військово-мор. академію США. З 1963 — в групі астронавтів. Разом з Ф. *Борманом* і Дж. *Ловеллом* здійснив (грудень 1968) політ на космічному кораблі «Аполлон-8» навколо Місяця (10 обертів).

А.-Й. Ангстрем.

Д. Я. Андгуладзе.

Ф. Ф. Андерс.

Г.-К. Андерсен.

А́НДЕРС Федір Фердінандович [21.V (2.VI) 1868, Київ — 31.V 1926, там же] — інженер-конструктор, творець першого вітчизняного дирижабля цивільного призначення. Закінчив Київ. політехнічний ін-т. У 1911 збудував перший у Росії дирижабль м'якої конструкції «Київ» об'ємом 850 $м^3$, на якому зробив близько 160 польотів і перевіз бл. 200 пасажирів. У 1924 розробив оригінальний проект дирижабля жорсткої конструкції із змінюваним у польоті об'ємом. Брав участь у роботі *авіаційного науково-технічного товариства.*

С. І. Карацуба.

А́НДЕРСЕН (Andersen) Ганс-Крістіан (2.IV 1805, Оденсе — 4.VIII 1875, Копенгаген) — датський письменник. У л-ру вступив 1827. Писав вірші, поеми, п'єси («Мулат», 1840; спрямована проти расової нерівності), нариси. У романах «Імпровізатор» (1835), «Тільки скрипаль» (1837) показав тяжку долю талановитої людини з народу.

З 1835 друкував казки, яких за 40 років написав 156. У цьому жанрі найповніше виявився худож. талант А. Багато казок є гострою соціальною сатирою («Нове вбрання короля», «Соловей», «Свині», «Тінь», «Слимак і кущ троянди» та ін.). Казки А. утверджують найблагороднішні моральні риси людини («Стійкий олов'яний солдатик», «Кресало», «Русалочка», «Дівчинка з сірниками», «Снігова королева» тощо). Твори А. рос. мовою перекладала Марко Вовчок, укр. мовою — М. Загірня, М. Старицький, О. Іваненко та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Казки. К., 1970; Рос. перекл.— Сказки и истории, т. 1—2. Л., 1977.

Літ.: Брауде Л. Ю. Ханс Кристиан Андерсен. Л., 1971; Переслегина Э. В. Ханс Кристиан Андерсен. Биобиблиографический указатель. М., 1961.

А́НДЕРСЕН - НЕ́КСЕ (Andersen Nexö) Мартін (справж. прізв.— Андерсен, псевд. — Нексе; 26.VI 1869, Копенгаген — 1.VI 1954, Дрезден) — датський письменник. Член Компартії Данії з 1919, один з її засновників. Вітав перемогу Великої Жовтневої соціалістич. революції, 1922 вперше відвідав Країну Рад. Активний діяч антифашистського руху. В 1941 ув'язнений нім.-фашист. окупантами. У 1943 — в Швеції (після втечі). В 1944—45 жив в СРСР, з 1945 — у Данії, з 1951 — у НДР. Друкуватися почав 1893. Перші твори: зб. оповідань «Тіні» (1898), книга нарисів і оповідань «Сонячні дні» (1903), романи «Мати» (1900), «Курява» (1902). А.-Н. — засновник соціалістичного реалізму в дат. л-рі. Його кращі романи — «Пелле-завойовник» (томи 1—4, 1906—10), який В. І. Ленін відзначив як твір пролет. л-ри, «Дітте—дитя людське» (т. 1—5, 1917—21), «Мортен Червоний» (1945—48, продовження — романи «Втрачене покоління», 1948, і «Жаннета» — незакінчений, опублікований 1957). У цих творах відображено історію розвитку дат. робітн. руху з 1877 по 50-і рр. 20 ст. А.-Н. належать публіцистичні книги «Назустріч молодому дню» (1923), «Два світи» (1934), «Руки геть!» (1935), «Листи до земляка» (1945). А.-Н. був членом Всесвітньої Ради Миру.

Тв.: Укр. перекл.— Пролетарські новели. К., 1925; Малюк. К., 1936; Мортен Червоний. К., 1950; У залізному віці. К., 1955; Пелле-завойовник. К., 1955; Дітте — дитя людське. К., 1960; Пасажири вільних місць та інші новели. К., 1969; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—10. М., 1951—54.

Літ.: Неустроев В. П. Мартин Андерсен Нексе. М., 1969; Переслегина Э. В. Мартин Андерсен Нексе. Биобиблиографический указатель. М., 1969.

Н. М. Матузова.

А́НДЕРСОН (Andersson) Дан (Данієль; 6.IV 1888, Граньєрде — 16.IX 1920, Стокгольм) — шведський письменник. Один із перших представників пролет. літератури в Швеції. У збірках оповідань «Історії вугляра» (1914), «Це називається марновірство» (1916), в автобіографічній дилогії «Троє бездомних» (1918) і «Спадщина Давида Рамма» (1919), збірках віршів «Пісня вугільного сторожа» (1915) та «Чорні балади» (1917) показав життя пролетарів. Частина творів А. пройнята реліг.-філософськими мотивами.

А́НДЕРСОН (Anderson) Джеймс (1739, Шотландія — 15.X 1808) — англійський бурж. економіст. Праці переважно з агр. питань, зокрема *земельної ренти.* Показав походження ренти з позицій трудової теорії вартості. За висловом К. Маркса, А.— «справжній творець сучасної теорії ренти» (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 25, ч. 2. с. 155—156). Захищав політику агр. *протекціонізму.*

А́НДЕРСОН (Anderson) Карл-Девід (н. 3.IX 1905, Нью-Йорк) — американський фізик, професор Каліфорнійського університету (з 1939). Відкрив у потоках космічного проміння *позитрони* (1932), а також мю-мезони (1936, разом з амер. фізиком С. Неддермейєром). Нобелівська премія, 1936.

А́НДЕРСОН (Anderson) Маріан (н. 17.II 1902, Філадельфія) — американська співачка (контральто). В концертах дебютувала 1925, в опері — 1955. Була першою негритянською співачкою, що виступала в «Метрополітен-опера» в Нью-Йорку. В її репертуарі твори Й.-С. Баха, Л. Бетховена, Ф. Шуберта, Р. Шумана, П. Чайковського, Дж. Гершвіна, а також негритянські нар. пісні. З 1965 припинила виконавську діяльність. Гастролювала в СРСР 1934—35.

А́НДЕРСОН (Anderson) Шервуд (13.IX 1876, Камден, шт. Огайо — 8.III 1941, Колон, Панама) —американський письменник. Перша книга А. — роман «Син Уїнді Макферсона» (1916). Популярність А. принесли збірки реалістичних оповідань «Уайнсбург, Огайо» (1919), «Торжество яйця» (1921), «Коні і люди» (1923), романи «Безліч шлюбів» (1923), «Темний сміх» (1925), «По той бік бажання» (1932) пройняті співчуттям до робітн. класу.

Тв.: Укр. перекл.— Яйце. Х., 1926; Усі враз. Х., 1930; Рос. перекл.— Рассказы. М.— Л., 1959.

АНДЖАПАРІ́ДЗЕ Віра (Веріко) Івліанівна [н. 23.IX (6.X) 1900, Кутаїсі] — грузинська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1950). У 1920—27 працювала в Театрі ім. Ш. Руставелі (Тбілісі). З 1938 — актриса Театру ім. К. Марджанішвілі (Тбілісі). Ролі: Гінатре («Гурія Ніношвілі» Дадіані), Джавара («Вигнанець» Важа Пшавели), Юдіф («Уріель Акоста» Гуцкова), Офелія, Клеопатра («Гамлет», «Антоній і Клеопатра» Шекспіра), Марія Стюарт (однойменна п'єса Шіллера). Знімається в кіно (Русудан — «Георгій Саакадзе» та ін.). Нагороджена орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1952.

АНДЖАПАРІ́ДЗЕ Зураб Іванович (н. 12.IV 1928, Кутаїсі) — грузинський і російський рад. співак (лірико-драматичний тенор), народний арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1954. У 1952 закінчив Тбіліську консерваторію. У 1952—58 і з 1970 — соліст Груз. театру опери та балету ім. З. Паліашвілі, 1959—70 — Великого театру Союзу РСР. Партії: Абесалом («Абесалом та Етері» Паліашвілі), Міндія («Міндія» Тактакішвілі), Хозе («Кармен» Бізе), Герман («Пікова дама» Чайковського).

АНДЖЕЙО́ВСЬКИЙ (Андржейовський, Андрієвський) Антон Лукіянович [1785, с. Варковичі, тепер Дубнівського р-ну Ровенської обл.— 12 (24).XII 1868, Ставище, тепер смт Київської обл.] — український природознавець. Праці А. присвячені вивченню флори й рослинності пд.-зх. частини України (між Бугом і Дністром, від Збруча до Чорного м.) та кол. Подільської губ. Вивчав також систематику і морфологію хрестоцвітих.

А́НДИ — гірська система в Пд. Америці. Простягаються майже на 9000 *км* уздовж її зх. узбережжя по тер. Венесуели, Колумбії, Еквадору, Перу, Болівії, Чілі, Аргентіни.

Шир. до 800 *км*, вис. до 6960 *м* (г. Аконкагуа — найвища в Зх. півкулі). А. складаються з ряду паралельних хребтів меридіонального простягання, відокремлених між собою внутр. плоскогір'ями. Сформувалися А. в основному за *альпійської складчастості* (в сх. частині є давніші структури). В А. бл. 30 діючих вулканів (Котопахі, Осорно, Сангай та ін.), часто бувають землетруси. З корисних копалин є рідкісні і кольорові метали, нафта, селітра, сірка, азбест та ін. Снігова лінія у пн. і серед. частинах А. лежить на вис. від 4700 до 6500 *м*, на Пд.— 500—1500 *м*. На сх. схилах А. беруть початок ріки *Амазонка,* притоки *Оріноко* та ін. В центр. частині А.— високогірні озера *Тітікака, Поопо.* В зв'язку з великою протяжністю А. з Пн. на Пд. їхній грунтово-рослинний покрив дуже різноманітний, з добре виявленою вертикальною поясністю. Навітряні зх. схили пн. частини А. вкриті листопадними лісами на гірських червоних грунтах, які далі на Пд. змінюються вологими екваторіальними й тропічними лісами на латеритних грунтах і вічнозеленими сухими субтропічними лісами й чагарниками на коричневих грунтах. Для високих внутр. плато характерні гірські екваторіальні луки — парамос, сухі високогірні

М. Андерсен-Нексе.

В. І. Анджапарідзе.

З. І. Анджапарідзе.

Найвищі вершини Анд

Назва	Висота, *м*
Аконкагуа	6960
Ільїмані	6882
Охос-дель-Саладо	6880
Тупунгато	6800
Сахама	6780
Уаскаран	6768
Льюльяйльяко	6723
Ільямпу	6485
Коропуна	6425
Чімборасо	6267

А. А. Андрєєв.

Е.-А. Андреєн.

тропічні степи — халка та пустельна рослинність. А. є батьківщиною картоплі, хінного дерева та ін. цінних рослин. З тварин характерні лами, окулярний ведмідь, магелланів собака, шиншила, з птахів — кондор. В А.— нац. парки Сахама (Болівія), Ланін (Аргентіна), Лос-Парагуас (Чілі) та інші.

АНДИ́БЕР (Дендеберя) Фесько Ганжа — головний герой української народної думи «Козак нетяга Фесько Ганжа Андибер». А.— богатир, організатор помсти козац. голоти укр. феодалам — «дукам-сріблянікам». Образ А. відтворили письменник Д. Мордовець, композитор В. Золотарьов, художник М. Дерегус.

АНДИЖА́Н — місто, обласний центр Узб. РСР, у Ферганській долині. Вузол з-ць і автошляхів. 220 тис. ж. (1976). Відомий з 9 ст. З 15 ст.— торг. і ремісничий центр Фергани; входив до *Кокандського ханства*. Трудящі міста брали участь у революції 1905—07. Рад. владу встановлено 20.XII 1917. З 1941 — обласний центр. Підприємства: маш.-буд. (виробн. дизелів, насосних установок, скреперів, бульдозерів, іригаційного устаткування), електротех., хім. (гідролізний з-д), легкої і харч. пром-сті. Вироби. буд. матеріалів. ГЕС. У районі А.— видобування нафти й газу. Інститути: пед., пед. ін-т мов, мед., бавовництва, 11 серед. спец. навч. закладів. Узбецький театр музичної драми і комедії, ляльковий театр, істор.-краєзнавчий музей.

АНДИЖА́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 6.III 1941. Пл. 4,2 тис. км². Нас. 1259 тис. чол. (на 1.I 1976); переважають узбеки, живуть також росіяни, киргизи, уйгури та ін.; міськ. нас.— 27,9%. Поділяється на 12 районів, має 8 міст і 4 с-ща міськ. типу. Центр — м. *Андижан*.

А. о. лежить на Сх. Ферганської долини; зх. частина області рівнинна, на Сх. і Пд. Сх.— передгір'я Алайського і Ферганського хребтів. Родовища нафти, газу, озокериту, буд. матеріалів та ін. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра січня —3°, липня +26, +27°. Опадів 200—300 мм на рік. Гол. ріка — Карадар'я, води якої використовують для зрошення. На рівнині переважають родючі окультурені грунти. Поширені також сіроземи, каштанові та чорноземовидні грунти. Рослинність напівпустельна, на схилах гір — зарості фісташки і мигдалю. В області — високоінтенсивне с. г. та розвинута пром-сть, пов'язана гол. чин. з обслуговуванням бавовництва та з переробкою с.-г. сировини. Випуск валової пром. продукції області 1975 зріс проти 1965 в 1,7 раза. Промисловість базується на енергії, що надходить з каскаду Шахріханських ГЕС, а також від Кувасайської ДРЕС (Ферганська обл.) та Учкурганської ГЕС із Киргизії. А. о.— район нафтовидобування, а також видобування природного газу. Значного розвитку набуло машинобудування (виробн. дизелів, скреперів, бульдозерів, електротех. устаткування тощо). Підприємства хім. та пром-сті буд. матеріалів. Діють бавовноочисні з-ди, гренажний, плодокомсервний і олійножировий комбінати, гідролізний і олієекстракційний, м'ясні, молочні й винобробні з-ди та ін. підприємства. Гол. пром. центри: Андижан, Ленінськ, Курган-тепа.

С. г. спеціалізується на зрошуваному землеробстві. В 1975 посівна площа становила 244,2 тис. *га*, 261,3 тис. *га* с.-г. угідь зрошувалось (Великий Ферганський, Пд. Ферганський, Анджинський канали). Гол. галузь с. г.— бавовництво. Валовий річний збір бавовни-сирцю в середньому за 1971—75 становив 578 тис. *т*. Вирощують зернові (рис, кукурудзу та ін.), овоче-баштанні культури, є сади та виноградники. Розводять велику рогату худобу, овець, коней, свиней, розвинуте шовківництво. Територію А. о. перетинають залізниці Ташкент — Андижан та ін., Ферганський кільцевий автомобільний шлях. В області — 4 вузи, 14 серед. спец. навч. закладів; Узб. театр муз. драми і комедії та ляльковий театр; істор.-краєзнавчий музей.

АНДО́НЬЄВ Сергій Михайлович [н. 9 (22).IX 1910, Харків] — український рад. вчений у галузі металургії, доктор технічних наук, професор. Член КПРС з 1945. Закінчив (1935) Харківський інженерно-будівельний інститут. З 1946 працює в Харківському інституті інженерів комунального будівництва. Розробив систему випарного охолодження металург. печей. Досліджує питання пром. водопостачання й очищення повітр. й водного басейнів. Нагороджений

Андокід. Бенкетуючий Геракл. Розпис амфори. Червонофігурний бік. 2-а половина 6 ст. до н. е. Музей античного малого мистецтва. Мюнхен.

зописець 2-ї половини 6 ст. до н. е. Працював в Афінах. З ім'ям А. пов'язаний перехід від чорнофігурної до червонофігурної техніки *вазопису*. Серед творів, що збереглися: чорнофігурна амфора майстерні А. «Геракл і Цербер», червонофігурна амфора «Жінки, що купаються», виконана в обох техніках амфора «Бенкетуючий Геракл» та ін. Твори А. зберігаються в Луврі (Париж), Музеї образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна (Москва) та ін.

орденом Леніна й медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

АНДО́РРА, Долини Андорри — держава на Пд. Зх. Європи. Офіційні мови — каталанська, іспанська та французька. В адміністративному відношенні Андорра поділяється на 6 громад.

Андорра — буржуазна республіка. Перебуває під протекторатом Франції і єпископа Урхельського (Іспанія). Законодавчу владу здійснює

генеральна рада, виконавчу — обирані нею перший синдик та його заступник.

А. лежить на пд. схилах Піренеїв, у долині р. Валіри (бас. Ебро) та її приток. Є озера льодовикового походження. Клімат субтропічний, опадів 1000—2000 *мм* на рік. Гори вкриті дубовими, буковими та ялиново-смерековими лісами, які переходять у субальпійські й альпійські луки. Перші згадки про А. в істор. джерелах належать до 805. З 1278 А.— під спільним сюзеренітетом графів де Фуа (потім— франц. королів) і єпископів Урхельських (Іспанія). В 1866 введено конституцію. В 1867 обмежено владу єпископа у внутрішніх справах.

Головні галузі г-ва А.— вівчарство й землеробство. Вирощують ячмінь, жито, картоплю, овочі, виноград і тютюн. Невеликі підприємства харчосмакової пром-сті. ГЕС. Кустарні й підсобні промисли (виготовлення сувенірів, випалювання деревного вугілля, лісозаготівлі). Значну частину доходу дає іноз. туризм. Автотрасою сполучена з Іспанією та Францією. З А. вивозять вовну, сир, деревне вугілля, ввозять продовольчі і пром. товари.

Шкільна освіта — за франц. або ісп. системою. Радіостанція «Радіо Андорри». Музей, б-ка, архів старод. актів. Пам'ятки араб. (8—10 ст.) і романської (12—16 ст.) архітектури. В обігу — франц. франк та ісп. песета.

АНДО́РРА — столиця держави *Андорра*. Лежить у міжгірній улоговині Сх. Піренеїв на р. Валірі (бас. Ебро). 2 тис. ж. (1970). Трансп. пункт на шосе, яке сполучає Іспанію та Францію. Невеликі підприємства харчової промисловості. Туризм.

АНДРАДИ́Т — мінерал класу силікатів, кальційсто-залізистий *гранат*. $Ca_3Fe_2[SiO_4]_3$. *Сингонія* кубічна. Густина 3,75. Твердість 6,75—7,25. Колір жовтий, зеленуватий, буро-червоний, чорний. Блиск жирний. Використовують як абразивний матеріал; прозорі та напівпрозорі відміни А.— в ювелірній справі.

А́НДРАШІ (Andrassy) Дюла Старший (3.III 1823, Кашау, тепер м. Кошіце, ЧССР — 18.II 1890, Волоска, тепер Опатія, СФРЮ) — угорський держ. діяч, граф. Учасник революції 1848—49 в Угорщині; 1849—57 — в еміграції (Франція). В 1861 обраний до угор. сейму. Брав участь у підписанні угоди 1867 про створення *Австро-Угорщини*. В 1867—71 — прем'єр-міністр Угорщини, 1871—79 — міністр закорд. справ Австро-Угорщини. Підготував окупацію Боснії і Герцеговини (1878). Сприяв укладенню *австро-німецького договору 1879*.

А́НДРЕЄН (Andrecn) Елленор-Андреа (11.VII 1888, Ербю — 20.IV 1972, Стокгольм) — діячка шведського і міжнар. жіночого демократичного руху. В 1909 закінчила мед. ф-т Упсальського ун-ту, 1945—53 — головний лікар Центральної клінічної лабораторії у Стокгольмі. Брала активну участь у діяльності Лівого союзу жінок Швеції. З 1953 — віце-президент *Міжнародної демократичної федерації жінок*. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1953.

АНДРЕЄ́СКУ (Andreescu) Йон (15.II 1850, Бухарест — 22 або 23.X 1882, там же) — румунський живописець-реаліст. Навчався в Школі красних мистецтв у Бухаресті (1869—72) у Т. *Амана* та в Академії Жюльєна в Парижі (1879 — 81). Автор портретів («Портрет селянки в хустці»), пейзажів («Зима», «Дорога по горбах»), сцен з сел. життя («Ярмарок»). У 1948 (посмертно) обраний почесним членом Академії СРР.

Літ.: Bogdan R. Ion Andreescu. Bucuresti, 1962.

АНДРЕ́ЛЛА Михайло (літ. псевдонім — Оросвигівський; 1637, Росвигове, тепер передмістя Мукачевого — 1710, с. Іза, тепер Хустського р-ну Закарпатської обл.) — український письменник-полеміст. Походив із Закарпаття. У творах «Логос» (1691—92), «Оборона вѣрному каждому человѣку» (1699—1701) та ін. виступав проти унії і Ватікану, соціального і нац. гноблення, висував ідею возз'єднання Закарпаття з усіма укр. та рос. землями. Продовжував традиції І. *Вишенського*.

Літ.: Микитась В. Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. Ужгород, 1960.

В. Л. Микитась.

АНДРЄ́ЄВ Андрій Андрійович [30.X (11.XI) 1895, с. Кузнецово, тепер Сичовського р-ну Смоленської обл.— 5.XII 1971, Москва] — рад. партійний і держ. діяч. Член КПРС з 1914. Н. у сел. сім'ї. В 1915—17 — член Петерб. к-ту РСДРП(б). У 1918—19 вів парт. і профспілкову роботу на Уралі та Україні. В 1920—22 — секретар ВЦРПС, 1922—27 — голова ЦК Спілки залізничників. Одночасно (1924—25) — секретар ЦК РКП(б). У 1927—30 — секретар Пн.-Кавказького крайкому ВКП(б). У 1930—31 — голова ЦКК ВКП(б), нарком РСІ і заст. Голови РНК СРСР; 1931—35 — нарком шляхів СРСР. У 1935—46 — секретар ЦК ВКП (б), одночасно — нарком землеробства СРСР (1943—46), голова Комісії парт. контролю при ЦК ВКП(б) (1939—52). У 1938—45 — голова Ради Союзу Верховної Ради СРСР, з 1946 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. У 1953—62 — член Президії Верховної Ради СРСР. У 1920—61 — член ЦК КПРС. У 1926—30 — кандидат у члени Політбюро, 1932—52 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та медалями.

АНДРЄ́ЄВ Борис Федорович [н. 9 (22).II 1915, Саратов] — російський рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1946. У 1937—38 — актор Сарат. драм. театру. В кіно — з 1938. Серед ролей: Назар Дума («Трактористи», 1939), Довбня («Богдан Хмельницький», 1941), Матвій («Доля Марини», 1953), Балун («Велике життя», 1-а серія — 1940, 2-а — 1958), Зарудний («Поема про море», 1958), генерал Глазунов («Повість полум'яних літ», 1961), Вожак («Оптимістична трагедія», 1963) та ін. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоної Зірки та медалями. Держ. премія СРСР, 1948, 1950. Портрет с. 188.

АНДРЄ́ЄВ Василь Андрійович [н. 31.I (13.II) 1906, с. Чумашки, тепер Новосибірської обл.] — учасник партизанського руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, генерал-майор. Член КПРС з 1929. З 1928 — у Червоній Армії. З червня 1943 очолював 1-е Молдавське партизанське з'єднання.

За час рейдів по Україні з'єднання провело 130 бойових операцій. У 1944—45 А.— заступник начальника, потім начальник *Українського штабу партизанського руху*. В післявоєнні роки — на літературній, викладацькій, а також наук. роботі. Нагороджений орденом Леніна, орденом Червоного Прапора та іншими орденами і медалями.

Герб Андорри.

АНДОРРА

Площа — 465 км²

Населення — понад 23 тис. чол. (1974)

Столиця — м. Андорра

Й. Андрєєску. Дорога по горбах. Музей мистецтв Соціалістичної Республіки Румунії в Бухаресті.

Б. Ф. Андрєєв.

В. В. Андрєєв.

М. А. Андрєєв.

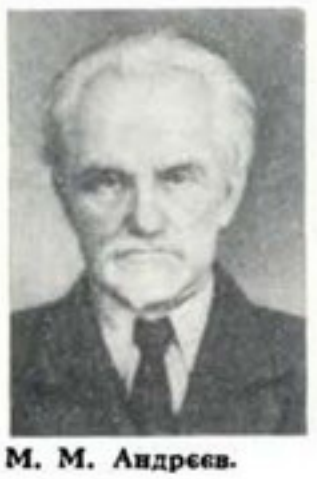
М. М. Андрєєв.

АНДРЄЄВ Василь Васильович [14] (26).I 1861, Бєжецьк, тепер Калінінської обл.— 26.XII 1918, Петроград] — російський музикант. Організатор і керівник першого оркестру рос. народних інструментів (кін. 1886 — поч. 1887, Петербург). Автор концертних п'єс для балалайки, школи гри на балалайці (1894).

АНДРЄЄВ Костянтин Олексійович [14 (26).III 1848, Москва — 29.X 1921, там же] — російський і український математик, чл.-кор. Петербурзької АН (з 1884). Професор Харків. (з 1879) та Моск. (з 1898) ун-тів. Протягом 1873—98 працював у Харків. ун-ті, брав діяльну участь в організації та роботі *Харківського математичного товариства*. Осн. праці А.— в галузі *проективної геометрії* та *математичного аналізу*. Автор підручників з геометрії.

Літ.: Гордевский Д. З. К. А. Андреев — выдающийся русский геометр. Х., 1955; История отечественной математики, т. 2. К., 1967.

АНДРЄЄВ Леонід Миколайович [9 (21).VIII 1871, Орел — 12.IX 1919, Нейвала, поблизу Мустамякі, на Пд. Фінляндії] — російський письменник. Друкувався з 1895. У 1898—1900 вийшли реалістичні оповідання: «Бергамот і Гараська», «Петько на дачі», «Перший гонорар» та ін. На поч. 20 ст. зблизився з М. Горьким. Відобразив революц. піднесення в країні і події 1905—07 («Марсельєза», 1903; «Оповідання про сімох повішених», 1908; драма «До зірок», 1906, та ін.). В роки реакції відійшов від демократизму і реалізму. Автор п'єс: «Дні нашого життя» (1908), «Анфіса» (1909), «Той, хто одержує ляпаси» (1916). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — в еміграції.

Тв.: Пьесы. М., 1959; Повести и рассказы, т. 1—2. М., 1971; Укр. перекл.— Червоний сміх та інші оповідання. Х., 1929; Петько на дачі. К., 1957.

Літ.: Иезуитова Л. А. Творчество Леонида Андреева. Л., 1976.

АНДРЄЄВ Микола Андрійович [14 (26). X 1873, Москва — 24.XII 1932, там же] — російський рад. скульптор і графік, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1931). Учився в Москві — в Строгановському уч-щі (1885—91) і Уч-щі живопису, скульптури і архітектури (1892—1901) у *С. Волнухіна*. Брав участь у здійсненні ленінського плану *монументальної пропаганди*. На основі зарисовок і скульптурних етюдів, виконаних безпосередньо з натури, створив «Ленініану» (1919—32), що містить понад 100 скульптурних і ряд графічних портретів В. І. Леніна. Автор пам'ятника М. В. Гоголю на Суворовському бульварі в Москві (1904—09). Брав участь у конкурсах на проекти пам'ятників Т. Г. Шевченкові для Києва (1907, 1913), Харкова та Канева (обидва — 1929). Виконав статуетку «Кобзар» (1910).

Літ.: Дубовицкая Н. Николай Андреев. М., 1970; Пелькіна Л. А. Автор «Ленініани». К., 1973.

АНДРЄЄВ Микола Миколайович [16 (28).VII 1880, с. Курмани, тепер Недригайлівського р-ну Сумської обл.— 31.XII 1970, Москва] — російський рад. фізик, один із засновників сучасної акустики, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1970). З 1912 викладав і вів наук. роботу в навч. та наук. закладах Москви й Ленінграда; з 1954 — в Акустичному ін-ті АН СРСР. Заклав основи *гідроакустики*; створив школу акустиків. Нагороджений 4 орденами Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

АНДРЄЄВ Микола Петрович [11 (23).XI 1892 — 15.I 1942, Ленінград] — російський і український рад. фольклорист, літературознавець. Праці А. присвячені рос. і укр. казкам, взаємозв'язку л-ри й фольклору: «Покажчик казкових сюжетів» (1929), «До характеристики українського казкового матеріалу» (1934), «Фольклор і література», «Фольклор у поезії Некрасова» (обидві — 1936), «Твори Пушкіна в фольклорі» (1937) та ін.

АНДРЄЄВА Марія Федорівна [справж. прізв.— Юрковська; 1868, Петербург — 8.XII 1953, Москва] — російська радянська актриса і громадський діяч. Член КПРС з 1904. Друг і соратник О. М. Горького. Учениця К. С. *Станіславського*. В 1898—1905 працювала в Московському худож. театрі. Ролі: Ірина, Аня («Три сестри», «Вишневий сад» Чехова), Раутенделейн («Потонулий дзвін» Гауптмана), Наташа («На дні» Горького). А. була видавцем більшовицької газ. «Новая жизнь» (1905). У 1906 емігрувала за кордон. За дорученням В. І. Леніна доставляла в Росію газ. «Пролетарий». Після повернення до Росії працювала в київ. Театрі «Соловцов» (1913). В рад. час брала активну участь у театр. і громад. житті. За її безпосередньою участю 1919 в Петрограді створено Великий драм. театр (тепер Театр ім. М. Горького). Нагороджена орденом Леніна та орденом Трудового Червоного Прапора.

АНДРИЧ (Андрић) Іво (10.X 1892, Травник, Боснія — 13.III 1975) — сербський письменник. Почав друкуватися 1911. Автор істор. трилогії «Міст на Дрині», «Травницька хроніка», «Панночка» (всі — 1945). Твори «Зеко» (1950), «Зачинені двері» (1950), «Заєць» — про партизанський рух у Югославії під час 2-ї світової війни. А. належать літ.-критичні нариси про діячів серб. і світової культури — П. Негоша, В. Караджича, П. Кочича, М. Горького, Ф. Гойю та ін. Нобелівська премія, 1961.

Тв.: Укр. перекл.— Міст на Дрині. К., 1977; Зеко. К., 1958; Притча про візирового слона та інші новели. К., 1973; Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

Літ.: Лихачева Л. П. Иво Андрич. Биобиблиографический указатель. М., 1974.

АНДРІАНОВ Василь Іванович (н. 13.VIII 1920, с. Іванисово, тепер Бєжецького району Калінінської обл.) — генерал-майор авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ескадрильї, воював на Степовому, Воронезькому, 1-му і 2-му Укр. фронтах. Зробив 177 бойових вильотів на штурмування, особисто збив 6 літаків ворога. В 1950 закінчив Військ.-повітр. академію, 1961 — Академію Генштабу. З 1966 — на викладацькій роботі. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та ін. орденами і медалями. Портрет с. 190.

АНДРІАНОВ Кузьма Андріанович [н. 15 (28).XII 1904, с. Кондраково, тепер Зубцовського району Калінінської обл.] — російський рад. хімік, акад. АН СРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (з 1969). Член КПРС з 1949. Закінчив (1930) Моск. ун-т. З 1959 працює в Моск. ін-ті тонкої хім. технології. Праці присвячені синтезу, вивченню структури і технології високомолекулярних сполук.

У 1937 вперше здійснив синтез полімерів з неорганічними головними ланцюгами молекул—поліорганосилоксанів. Під керівництвом А. проведено роботи по синтезу полімерів з лінійною, ступінчастою і сітчастою структурою молекул. Нагороджений 4 орденами Леніна та ін. орденами і медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1946, 1950, 1953. Ленінська премія, 1962. Портрет с. 190.

АНДРІЄВИЧ Яків Максимович [1800 — 18 (30).IV 1840] — декабрист, підпоручик 8-ї артилерійської бригади на Волині. Походив з дворян Полт. губернії. З 1825 — член *Товариства об'єднаних слов'ян*, прихильник активних революц. дій. Перебуваючи в Києві, вів агітацію серед робітників заводу «Арсенал». Наприкінці 1825 виїхав на Волинь, намагався підняти повстання серед військових частин. У 1826 А. заарештовано й засуджено до страти, яку потім замінено 20-річною каторгою. Покарання відбував на Нерчинських рудниках. З 1839 — на поселенні у Верхньоудінську (тепер м. Улан-Уде Бурят. АРСР).

АНДРІЄВСЬКИЙ Іван Самійлович (1759—1809) — перший вітчизняний професор ветеринарії. Н. на Чернігівщині. Доктор медицини, ад'юнкт і професор кафедри ветеринарії Моск. ун-ту. Автор підручників «Короткий нарис анатомії свійських тварин» (1804) і «Початкові основи медицини, ветеринарії, або худоболікування» (1805), що відіграли велику роль у розвитку ветеринарної науки в Росії. А. переклав з французької «Новий повний методичний лікарський порадник» в 3-х частинах (1793) та ін. книги з ветеринарії.

АНДРІЄВСЬКИЙ Митрофан Олександрович [1842, Канів, тепер Черкаської обл.— 14 (26).V 1887] — український філолог, педагог. Брат О. О. *Андрієвського*. Закінчив Київ. ун-т (1862), працював викладачем л-ри в Ровно, Коростишеві, Катеринославі. Автор праць про «Слово о полку Ігоревім» та укр. народні думи («Козацька дума про трьох азовських братів», 1884).

АНДРІЄВСЬКИЙ Михайло Костянтинович (н. 21.XI 1922, м. Гадяч, тепер Полтавської обл.) — український рад. учитель, Герой Соціалістичної Праці (1968). Член КПРС з 1944. Закінчив Харків. пед. ін-т (1956). З 1962 — директор

Гадяцької серед. школи-інтернату ім. Є. П. Кочергіна. Досвід його роботи по комплексному вихованню учнів на бойових і трудових традиціях Комуністичної партії й рад. народу став надбанням пед. громадськості України. На XXV з'їзді Компартії України обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна. *П. Д. Іваніна.*

АНДРІЄВСЬКИЙ Олександр Іванович [13 (26).VIII 1900, Харків — 18.I 1976, Львів] — український рад. фізик, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1942. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1929). Професор Львів. політех. ін-ту (з 1955). Праці в галузі фізики напівпровідників та газових розрядів. Нагороджений орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

АНДРІЄВСЬКИЙ Олександр Юхимович (15.VIII 1869, село Бирине, тепер Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.— 15.VI 1930) — український фольклорист і етнограф. Працював викладачем гімназій. З 1921 — наук. співробітник АН УРСР. Автор розвідок з фольклору й бібліографічних покажчиків.

АНДРІЄВСЬКИЙ Олексій Олександрович [16 (28).III 1845, Канів, тепер Черкаської обл.— 9 (22).VII 1902, Київ] — український педагог, історик, літератор і публіцист бурж.-ліберального напряму. В 1865 закінчив Київ. ун-т. Учителював у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва, Тули. Перебував на засланні (1879). З 1896 і до кінця життя — директор сирітського будинку в Одесі. А.— один з ініціаторів створення «Київського товариства сприяння початковій освіті». Автор статей і наук. розвідок з історії Запорізької Січі, Правобережної України і Києва, а також праць про Т. Г. Шевченка, В. А. Жуковського, Є. А. Баратинського. А. організував видання популярних брошур з різних галузей знань.

АНДРІЇВКА — селище міського типу Слов'янського р-ну Донецької обл. УРСР, на р. Сухому Торці (бас. Сіверського Дінця), за 5 *км* від залізничної станції Слов'янськ. В селищі — відділок радгоспу ім. Н. К. Крупської. Мед. пункт, клуб, б-ка. А. утворена 1938.

АНДРІЇВКА — селище міського типу Донецької обл. УРСР, підпорядковане Сніжнянській міськраді, на р. Глухій (бас. Міусу), за 5 *км* від залізничної станції Мочалинський. В селищі — відділок радгоспу «Чистяківський». Середня школа, фельдшерсько-акушерський пункт, клуб. Засн. 1789.

АНДРІЇВКА (до 1945 — Карань) — селище міського типу Тельманівського р-ну Донецької обл. УРСР. Залізнична станція Карань. В селищі — радгосп, щебінковий з-д, гранітний кар'єр, елеватор. Середня школа, медична амбулаторія, фельдшерсько-акушерський пункт. Клуб, 2 б-ки. Засн. 1882.

АНДРІЇВКА — селище міського типу Бердянського р-ну Запорізької обл. УРСР, на р. Кільтиччі (притока Обиточної), за 25 *км* від залізничної станції Єлизаветівка. В селищі — хлібозавод, відділення «Сільгосптехніка», комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 2 б-ки. Засн. 1809.

АНДРІЇВКА — селище міського типу Балаклійського р-ну Харківської обл. УРСР, на лівобережжі р. Сіверського Дінця (бас. Дону), поблизу залізничної ст. Шебелинка.

Андріївська церква в Києві. 1747—53.

В селищі — газопереробний та хлібний заводи, швейна ф-ка, цех залізобетонних виробів і шлакоблоків Балаклійського з-ду буд. матеріалів, пром. комбінат, будинок побуту. 3 заг.-освітні школи, 3 лікувальні заклади. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 10 бібліотек. Відома з 1627.

Андрій. Фрагмент розпису «Заушеніє» в костьолі св. Трійці в Любліні в Польщі. 1418.

АНДРІЇВСЬКА ЦЕ́РКВА — визначна пам'ятка архітектури 18 ст. на Україні. Збудована 1747—53 в Києві в стилі *барокко* за проектом арх. В. *Растреллі*. Будівництвом керував І. Ф. *Мічурін*. А. ц. в плані хрещата, має купол і чотири поставлені по діагоналі контрфорси — пілони з декоративними верхами, що надає будівлі вигляду типового укр. п'ятиверхого храму. Зовні споруда прикрашена коринфськими колонами, пілястрами, складними карнизами. Орнаментальне оздоблення А. ц. розробив Растреллі, воно було виготовлене за формами укр. різьбярів М. Чвітки, Я. Шевлицького, моск. майстрів І. та В. Зиміних, П. Ржевського та ін. Іконостас церкви оздоблено різьбленим позолоченим орнаментом, скульптурою й живописом, який 1751—54 виконали О. *Антропов* та І. Вишняков. В А. ц. є картини: «Вибір віри князем Володимиром» (невідомий автор) і «Проповідь апостола Андрія» (близько 1847, художник П. *Борисполець*), а також художників І. Роменського та І. Чайковського. З 1958 А. ц.— філіал Державного архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей». *Літ.:* Бессонов С. В. Архитектура Андреевской церкви в Киеве. М., 1951; Архітектура Андріївської церкви в Києві (Пам'ятник архітектури XVIII ст.). К., 1959; Андреевская церковь. К., 1977.

АНДРІЙ (рр. н. і см. невід.) — український живописець 15 ст. Майстер з Волині. В 1418 розписав з групою майстрів костьол св. Трійці в Любліні (Польща). А. вважають автором композицій у вівтарній частині костьолу: «Тайна вечеря», «Моління про чашу», «Зняття з хреста», «Заушеніє».

АНДРІЙ БОГОЛЮБСЬКИЙ (бл. 1111 — 29.VI 1174) — князь владимиро-суздальський з 1157, син *Юрія Долгорукого*, онук *Володимира Мономаха*. Був князем у Вишгороді під Києвом. Після смерті батька (1157) об'єднав пн.-сх. землі Русі і став князем ростовським і суздальським. Столицею Ростово-Суздальської землі зробив Владимир; намагався об'єднати під своєю владою всі рус. землі. В 1169 підкорив Київ і посилив вплив на Новгород. Вбитий в результаті боярської змови у замку Боголюбово, де постійно жив (звідси прізвисько Боголюбський).

АНДРІЙЧИ́НА (рр. н. і см. невід.) — український мініатюрист 16 ст. Родом із зх.-білорус. або пд.-зх. укр. земель. Виконав заставки та мініатюру із зображенням Григорія Двоєслова до «Служебника»; зображення євангелістів, заставки, буквиці до «Четвероєвангелія» (1575). А. вважають автором мініатюр у «Холмському євангелії» 13 ст. (виконані в 16 ст.). Книги, оформлені А.,— в Держ. історич. музеї (Москва), Новгород. історико-худож. музеї та ін.

АНДРІЙЧУ́К Кесар Омелянович [9 (22).III 1907, с. Латанці, тепер Вінницького району Вінницької області — 7.VIII 1958, смт Тиврів Вінницької обл.] — український рад. поет. Закінчив літ. ф-т Одеського ін-ту народної освіти. Пра-

М. Ф. Андрєєва.

Андрійчина. Титульний аркуш із Служебника. Перша половина 16 ст.

Андріївська церква. Деталь оздоблення.

В. І. Андріанов.

К. А. Андріанов.

М. М. Андрійчук.

Андроновська культура. Речі з пам'яток: 1 — 3 — бронзові наконечник списка, кельт (сокира) і браслет; 4 — глиняний горщик.

цював учителем. Друкуватися почав 1931. Оспівував героїку громадян. війни й будівництва соціалізму, подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні.

Тв.: На зламі. Х., 1931; Подільська сторона. К., 1958.

АНДРІЙЧУ́К Михайло Миколайович (літ. псевд.— М. Ган; 30.XI 1894, село Слобідка, тепер Івано-Франківської обл.— 28.XI 1938) — письменник, журналіст і громадський діяч української трудової еміграції в США. Член Компартії США з 1919. Брав участь у соціалістичному русі, став одним з керівників Укр. федерації Соціалістичної партії США, редагував її орган — газ. «Робітник». Один із засновників (1920) і редакторів робітн. газ. «Українські щоденні вісті». Автор оповідань, нарисів, фейлетонів з життя укр. трудящих в Америці.

АНДРІЯ́ШЕВ Олександр Михайлович [20.VIII (1.IX) 1863, Чернігів — 1939] — український історик-архівіст, археограф. У 1886 закінчив історико-філологічний факультет Київ. ун-ту. Працював в архівах Риги, Ревеля (тепер Таллін), Петерб. і Київ. археографічних комісіях (див. *Археографічна комісія*, *Археографічна комісія АН УРСР*), *Київському центральному архіві давніх актів*.

Автор праць з історії феод. періоду України: «Нарис історії Волинської землі до кінця XIV ст.» (1887), «Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку 16 ст.» (1931), а також статей з історії Новгорода, з джерелознавства, в яких використав цінні архівні джерела.

АНДРО́ВСЬКА Ольга Миколаївна [справж. прізвище — Шульц; 9 (21).VII 1898, Москва — 31.III 1975, там же] — російська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1948). Сценічну діяльність почала 1918 у Театрі Корша в Москві, з 1924 — актриса МХАТу. Ролі: Ліза («Лихо з розуму» Грибоєдова), Варвара («Гроза» О. Островського), Панова («Любов Ярова» Треньова), леді Тізл («Школа лихослів'я» Шерідана), пані Конті («Соло для годинника з боєм» Заградника). Знімалася у фільмах «Ведмідь», «Людина у футлярі», «Ювілей» (екранізація однойменних творів А. Чехова). Нагороджена орденами і медалями. Держ. премія СРСР. 1952.

АНДРОГЕНЕ́З [від грец. ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік і γένεσις — походження] — розвиток яйцеклітини, при якому в поділі бере участь лише ядро, привнесене в неї *спермієм* або сперматозоїдом у процесі запліднення. Один з випадків *партеногенезу*. А. спостерігається в окремих видів тварин (шовкопряд) і рослин (кукурудза, тютюн), коли материнське ядро гине до запліднення. Його викликають штучно, видаляючи або пошкоджуючи ядро яйцеклітини Організм, що розвивається, містить *хромосоми* лише батька. За допомогою А. досліджують питання, пов'язані з співвідношенням мас ядра і плазми, з'ясовують роль цитоплазми і ядра в передачі видових ознак. А. використовують також, коли потрібно одержати лише чоловіче потомство. А. протилежний *гіногенезу*.

АНДРОГЕ́НИ — група чоловічих статевих *гормонів*. За хім. будовою А.— *стероїди*, похідні андростану. Найактивніший А. — *тестостерон*. До А. відносять також андростендіол, 11β-оксиандростендіол, дегідроепіандростерон і андростерон. Біосинтез А. відбувається переважно в сім'яниках. Малоактивні А. синтезуються в незначній кількості в яєчниках та корі надниркових залоз. Крім того, А. утворюються в печінці та деяких ін. органах у процесі обміну *кортикостероїдів*. А. впливають гол. чин. на розвиток вторинних статевих ознак. Функції всіх відділів статевої системи та статевих залоз також значною мірою регулюються А. Андрогени мають анаболічну дію (див. *Анаболізм*), впливають на обмін вуглеводів, ліпідів, холестерину, електролітів. Синтетичні препарати А. застосовують у медицині при порушенні статевих функцій, в клімактеричному періоді (див. *Клімакс*), а також при деяких порушеннях обміну речовин та в умовах, що потребують стимуляції біосинтезу білка.

АНДРОМА́ХА (Ἀνδρομάχη) — в давньогрецькому епосі дружина *Гектора*. Створений Гомером в «Іліаді» образ А.— один з найліричніших у світовій поезії. Образ А. відтворено в мистецтві й л-рі (трагедії «Андромаха» Евріпіда й Расіна)

Андромаха. Прощання Гектора з Андромахою. Картина А. П. Лосенка. 1773. Державна Третьяковська галерея. Москва.

АНДРОМЕ́ДА (Ἀνδρομέδη) — в грецькій міфології дочка ефіопського царя Кефея й Касіопеї. А. була принесена в жертву морському страховищу, яке спустошувало країну. *Персей* убив страховище й одружився з А. Після смерті А. перетворилася на сузір'я. На сюжет міфа про А. є чимало творів мистецтва (вазопис, фрески, картина П. *Рубенса* «Персей і Андромеда»).

АНДРОМЕ́ДА — сузір'я Пн. півкулі *зоряного неба*. В середніх широтах її видно влітку, восени і зимою. В сузір'ї А. є спіральна туманність (туманність Андромеди) — одна з найближчих до Землі *галактик*.

АНДРОМЕ́ДА (Andromeda) — рід вічнозелених рослин род. вересових. 1—2 види, поширені в лісовій і тундровій зонах Пн. півкулі (зокрема в УРСР — на Поліссі, в Карпатах). А. багатолиста (A. polifolia) — невеликий кущик із сланким стеблом, висхідними гілками, ланцетоподібними шкірястими листками і рожевими квітками, зібраними в щитковидні китиці. Росте по вологих лісах і болотах. Отруйна. Іл. с. 192.

АНДРОМЕДИ́ДИ — метеорний потік з *радіантом* у сузір'ї *Андромеди*.

АНДРО́НИКОВ (Андронікашвілі) Іраклій Луарсабович [н. 15 (28).IX 1908, Петербург] — російський рад. письменник, літературознавець, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1959). Член КПРС з 1949. Автор і виконавець на концертній естраді, по телебаченню і радіо усних оповідань — «портретів» відомих письменників, артистів та ін. Сценарист і виконавець у телефільмах «Спогади про Великий зал», «Слово Андроникова». Осн. літературознавчі праці присвячено вивченню життя і творчості М. Ю. Лермонтова («Загадка Н. Ф. І.», 1938; «Тагільська знахідка», 1956 та ін.). Нагороджений 2 орденами. Держ. премія СРСР, 1967 Ленінська премія, 1976.

АНДРО́ННИКОВ Володимир Миколайович [23.VI (5.VII) 1885 — 5.I 1942] — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1905. Н. в с. Новій Гольчисі (тепер у складі м. Вічуги Івановської області).

З 1905 вів революц. роботу в Костромі, Іваново-Вознесенську, Катеринбурзі, Києві (1913—14 — секретар Київ. к-ту більшовиків). У 1917 — член Уральського обл. к-ту РСДРП(б) і голова Катеринбурзької окружної Ради. В 1918 — голова Раднаркому Уралу. З 1921 — на керівній держ., парт. і госп. роботі на Україні (1921 — 24 — керуючий Макіївським металург. комбінатом, катеринославськими з-дами «Південсталь»), з 1933 — голова Держплану Казахської АРСР (з 1936 — Каз. РСР).

АНДРО́НОВ Олександр Олександрович [29.III (11.IV) 1901, Москва — 31.X 1952, Горький] — російський рад. фізик, акад АН СРСР (з 1946). Учень і співробітник Л. І. *Мандельштама*. В 1928 запропонував матем. апарат для теорії *нелінійних коливань*. Створив основи теорії *автоколивань*. Праці з теорії автоматичного регулювання, теоретичної радіотехніки, заг. динаміки машин. Створив школу фахівців у галузі нелінійних коливань і суміжних проблем.

АНДРО́НОВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *бронзового віку* Виділена в 20-х рр. 20 ст. Назва походить від с. Андронова поблизу м. Ачинська (Краснояр. кр.). А. к.— умовна назва для частково споріднених між собою культур, поширених на тер. Казахстану, Зх. Сибіру, пд. Приуралля. Орієнтовно датується серединою і 2-ю пол. 2-го тис. до н. е. Для А. к. характерні поселення з залишками напівземлянкових і наземних жител і могильники з трупопокладеннями, рідше — з трупоспаленнями. В похованнях знайдено крем'яні наконечники стріл, бронзові знаряддя і зброю, мідне й пастове

намисто, золоті й мідні сережки тощо. Посуд, як правило, плоскодонний — орнаментовані горщики, банки тощо.

АНДРО́ПОВ Юрій Володимирович [н. 2 (15).VI 1914, ст. Нагутська, тепер Ставропольського кр.] — рад. партійний і держ. діяч, генерал армії (1976), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї залізничного службовця. Трудову діяльність почав 1930 робітником. У 1936 закінчив Рибінський технікум річкового транспорту. Навчався в Петрозаводському ун-ті та у Вищій парт. школі при ЦК КПРС. Працював комсоргом ЦК ВЛКСМ судноверфі ім. В. Володарського в Рибінську (1936—37). З 1937 — секретар, з 1938 — перший секретар Яросл. обкому ВЛКСМ. З 1940 — перший секретар ЦК ЛКСМ Карело-Фінської РСР. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у партизанському русі в Карелії. З 1944 — другий секретар Петрозаводського міськкому партії, з 1947 — другий секретар ЦК КП Карело-Фінської РСР. У 1951 переведений на роботу в апарат ЦК КПРС. З 1953 — на дипломатичній роботі, 1954—57 — надзвичайний посол СРСР в Угорщині. З 1957 — зав. відділом ЦК КПРС, з 1962 — секретар ЦК КПРС. З травня 1967 — голова К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР. З 1961 — член ЦК КПРС, з 1967 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. З квітня 1973 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 3, 6—9-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

АНДРО́СОВ Василь Петрович (1803, м. Рославль, тепер Смоленської обл.— 20.X 1841, Москва) — російський економіст-статистик. У 1824 закінчив Моск. ун-т. Викладав географію і статистику в школі землеробства в Москві. В 1835—38 — редактор і видавець журналу «Московский наблюдатель», у якому друкувались В. Г. Бєлінський, М. В. Станкевич та ін. Праці з питань екон. статистики («Господарська статистика Росії», 1827, та ін.). З позицій *класичної буржуазної політичної економії* написав першу в Росії монографію з історії політ. економії.

АНДРОСТЕРО́Н [від грец. ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік і στερεόω — роблю міцним, посилюю] — чоловічий статевий гормон, що його виробляють яєчка. Похідне *тестостерону*, але має значно меншу активність. За хім. будовою належить до 17-*кетостероїдів*. Наявний у сечі ссавців, в т. ч. людини. Посилює або викликає появу вторинних статевих ознак.

АНДРОФА́ГИ (грец. Ἀνδροφάγοι — людоїди) — назва, приписувана давньогрецькими істориками та географами племенам, які в середині 1-го тис. до н. е. жили в лісовій зоні Сх. Європи, включаючи території на Пн. сучасної України. Гадають, що давні греки буквально переклали назву «самоядь», якою давньослов. населення Сх. Європи позначало т. з. самодійські племена (чутки про них доходили до греків понад 2 тис. років тому).

АНДРОЦЕ́Й [від грец. ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік і οἰκία — житло] — сукупність чоловічих органів (*тичинок*) у квітці.

АНДРУ́ЗЬКИЙ Георгій (Юрій) Львович [26.V (8.VI) 1827, с. Вечірки, тепер Пирятинського р-ну Полтавської обл.— р. см. невід.]— український громад. діяч, учений і поет. Н. в сім'ї дрібного поміщика. Вчився в Київ. ун-ті. В 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства,* належав до його революц.-демократичного крила, очолюваного Т. Г. Шевченком, прибічник федерації слов. народів. На поетичній творчості А. позначився вплив Т. Г. Шевченка («Не плачте, ріднесенька мамо», «Україна» та ін.). В 1847 А. заарештовано і вислано під нагляд поліції в Казань, 1848 — в Петрозаводськ. За написання антиурядової статті «Конституція республіки» знову заарештовано й ув'язнено в Соловецькому монастирі (1850—54). Після звільнення служив чиновником у Архангельську (1854—57).

Літ.: Кузьміна З. М. Шевченко і Андрузький. В кн.: Збірник праць п'ятої наукової шевченківської конференції. К., 1957; Фруменков Г. Г. Кирилло-мефодиевец Георгий Львович Андрузский. В кн.: Фруменков Г. Г. Узники Соловецкого монастыря. Архангельск, 1970.

АНДРУ́СІВСЬКЕ ПЕРЕМИ́Р'Я 1667 — угода між Росією і шляхетською Польщею про припинення війни 1654—67, підписана 30.I (9 II) 1667 в с. Андрусові біля Смоленська. За А. п. між Росією і Польщею встановлювалось перемир'я на 13 ½ років. Польща повертала Росії Смоленськ і Сіверську землю, визнавала входження Лівобережної України до складу Росії. Білорусія і Правобережна Україна (крім Києва) залишалися під владою Польщі. Київ з околицями на два роки передавався Росії, але ряд застережень в угоді давав можливість Росії назавжди залишити за собою місто. *Запорізька Січ* мала перебувати під спільною владою обох держав, але фактично відійшла до Росії. А. п. стало важливим етапом у боротьбі укр. і білорус. народів за возз'єднання з Росією Водночас А. п. поклало початок союзові між Росією і Польщею, спрямованому проти тур.-тат. загарбників.

АНДРУ́СОВ Микола Іванович [7 (19).XII 1861, Одеса — 27.IV 1924, Прага] — вітчизняний геолог і палеонтолог, акад. (з 1914). Професор Юр'євського (тепер Тартуський) і Київ. (1905—12) ун-тів. Автор праць із стратиграфії і палеонтології неогену й антропогену Криму, Пн. Кавказу та Закавказзя. Дані вивчення фауни і палеогеографії використав при розробці детальної стратиграфічної схеми неогену Понто-Каспійської обл. Склав палеогеографічні карти Чорномор. бас. для неогенової й антропогенової систем. Ряд праць присвятив питанням тектоніки і палеогеографії альпійської зони Євразії, а також теорії утворення нафти. Брав участь в океанографічних експедиціях на Чорному м., встановив зараженість сірководнем його глибинних зон. Портрет с. 193.

АНДРУШІ́ВКА — місто Житомирської обл. УРСР, райцентр, на річці Гуйві (притока Тетерева). Залізнична станція.

Населений пункт під назвою Андрусовка вперше згадується 1683. В 1793 в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 А.— селище міського типу, з 1975 — місто. В А. — цукровий, спиртовий комбінати, сироварний, комбікормовий і 2 цегельні з-ди, пром. та харч. комбінати, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, побутовий комбінат. У місті — 3 заг.-освітні, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 6 лік. закладів, 2 будинки культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

АНДРУШІ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Житомирської обл. УРСР. Утворений 1928. Пл. 0,9 тис. км². Нас. 52,2 тис. чол. (1976). У районі — 39 населених пунктів, які підпорядковані міській, селищній і 25 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Андрушівка*. Поверхня — слабохвиляста рівнина. Поклади бурого вугілля, граніту, глин, піску. Найбільші річки: *Гуйва, Унава, Ірпінь*. Грунти переважно чорноземні. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, в'яз) займають 2,1 тис. *га*. Провідні галузі пром-сті — харчова і буд. матеріалів. Найбільші підприємства: андрушівські цукр. та спиртовий комбінати, 2 цегельні з-ди, Червоненський цукр. комбінат, Івницький з-д залізобетонних виробів. Комбінат побутового обслуговування і 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. С.-г. угіддя 1976 становили 74,3 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 64,5 тис. *га*, сіножаті — 6,2 тис. *га*. Осн. культури: пшениця, ячмінь, просо, гречка, цукр. буряки. Розвинуті скотарство, свинарство, вівчарство і птахівництво. В А. р.— 11 колгоспів, 4 радгоспи, птахофабрика, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Андрушівка, Бровки, Степок. Автошляхів — 292 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 198 *км*.

Ю. В. Андропов.

О. М. Андровська.

І. Л. Андроников.

О. О. Андронов.

Андромеда багатолиста.

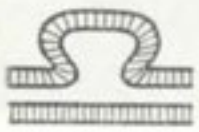

Аневризма.

Анемона діброва. Загальний вигляд рослини, вгорі — плід.

В районі — 37 заг.-освітніх, музична, спортивна школи, сільське та цукрової пром-сті профес.-тех. училища, 38 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 19 будинків культури, 16 клубів, 2 кінотеатри, 47 кіноустановок, 46 б-к. У с. Любимівці цього району (кол. Вербові) народився укр. радянський письменник В. С. *Кучер*.

С. Д. Вишневський.

АНДРУ́ЩЕНКО Іван Олексійович [1840, Одеса — 5 (17). IX 1865] — український революціонер-демократ. Н. в дворянській сім'ї. В 1859 закінчив Костянтинівський межовий ін-т у Москві. В 1861—62 працював землеміром на Чернігівщині. У Чернігові зблизився з місц. укр. «громадою», співробітничав у газ. «Черниговский листок» (1861—62), яку видавав поет-байкар Л. І. *Глібов*. Вступив до моск. відділення т-ва «*Земля і воля*» (1863), за дорученням якого повіз на Україну нелегальні видання. А. заарештовано в Чернігові (1863) і відправлено до Петербурга. Помер до суду в госпіталі від сухот.

АНДРУ́ЩЕНКО Юрій (Марат) Васильович [29.VII (11.VIII) 1910, с. Великоселецьке, тепер Оржицького р-ну Полтавської обл.— 31.I 1975, Полтава] — український рад. поет. Член КПРС з 1965. Вчився в Лубенському і Черкаському інститутах соціального виховання. Працював учителем, журналістом. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. Після демобілізації — на видавничій роботі. Автор поетичних збірок «Цвітуть жита» (1931), «Співаю молодість» (1936), «Живу тобою» (1957), «Вогонь душі» (1963).

А́НДСЬКИЙ ПАКТ, Картахенський договір — економічна організація в Латинській Америці. Засн. 1969 у складі Еквадору, Колумбії, Перу, Чілі та Болівії. В 1973 до пакту приєдналася Венесуела. В 1976 Чілі вибула з А. п. Осн. мета пакту — налагоджування взаємного співробітництва для зміцнення екон. незалежності країн — членів А. п. при тісній координації екон. політики, спрямованої на поступове обмеження ролі іноз. капіталу в життєво важливих галузях нар. г-ва, на пром. розвиток цих країн. Керівний орган — Комісія Андської групи, яка складається з постійних представників країн-членів. Виконавчий орган — Рада. Місцеперебування— Ліма (Перу).

А. Б. Головко.

А́НДХРА, телугу — один з народів Пд. Індії (штат Андхра-Прадеш і суміжні райони штатів Мадрас і Майсур). Чисельність — 52 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *телугу мовою*. За релігією більшість А.— індуїсти, частина А.— мусульмани. Етногенетичною основою А. були племена андхра, калінга і телугу, які в 2 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. злилися в єдину народність. У 3 ст. до н. е. давня д-ва Андхра входила до імперії Маур'я. З 4 ст. А. увійшли до раньофеод. імперії Гупта, а пізніше — Чалук'я (з 7 ст.), Чола (з 12 ст.) та ін. держ. утворень. У колоніальній Індії етнічна тер. А. була поділена між різними адм. одиницями, і тільки 1956 народ А. був майже весь возз'єднаний у межах одного штату Андхра-Прадеш. Осн. заняття А.— землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла. У А. існує давня л-ра (з 11 ст.), архітектура, живопис, театр.

А́НДХРА-ПРА́ДЕШ — штат на Пд. Сх. Індії. Пл. 277 тис. *км²*. Нас. 43,4 млн. чол. (1971). Адм. центр — м. *Гайдарабад*. Лежить на плоскогір'ї Декан; на Сх., вздовж узбережжя Бенгальської зат.— низовина. Переважає тропічна рослинність. Важливий с.-г. район Індії. Осн. культура — рис. Штат посідає одне з провідних місць за виробн. тютюну, рицини. Вирощують також цукр. тростину, арахіс, бавовник та ін. Важливе значення має зрошування. У тваринництві переважає розведення тяглової худоби (буйволів) та овець. Крім традиційних галузей (текст., тютюнової, харч.), є підприємства гірничодобувної (кам. вугілля, слюда, барит, азбест, залізна і марганцева руди та ін.) пром-сті, суднобудування, теплоі гідроенергетики, хім. та нафтохім. пром-сті. Виробн. хім.-фармацевтичних препаратів, паперу. Освоюються лісові ресурси. Розвинуті худож. ремесла. Головний порт — Вішакхапатнам.

АНЕВРИ́ЗМА (від грец. *ἀνευρύνω* — розширюю) — розширення кровоносної судини, що є наслідком обмеженого випинання або рівномірного розтягнення її стінки на певній ділянці. Справжні А. утворюються всіма шарами судинної стінки; найчастіше виникають при сифілісі, після інфаркту міокарда (до них належить А. серця) і А. аномалій розвитку. Несправжня (частіше травматична) А. являє собою сполучену з просвітом судини порожнину, осумковану навколишніми тканинами. При розшаровуючих (утворення порожнини між шарами судинної стінки) та артеріо-венозних А. (патологічне сполучення між просвітом артерії та прилеглої до неї вени) випинання стінки судини може бути незначним. Лікування: усунення осн. захворювання, що спричинило А.; несправжньої (травматичної) А.— хірургічне.

АНЕКДО́Т (від грец. *ἀνέκδοτος* — невиданий) — 1) В античних літературах старі твори, які в свій час не були відомі. 2) Коротке усне гумористичне або сатиричне оповідання про якусь подію, випадок. Як жанр фольклору близький до нар. новели. А. часто використовують письменники в своїй творчості (М. Гоголь, С. Руданський, Остап Вишня).

П. К. Волинський.

АНЕ́КСІЯ (лат. annexio — приєднання) — насильницьке загарбання, приєднання експлуататорською державою всієї (або частини) території іншої держави або народу. Особливо поширилася за імперіалізму. Ленінський *Декрет про мир* 1917 визначив А. як всяке приєднання до великої або сильної д-ви малої або слабої народності без точно, ясно і добровільно висловленої згоди і бажання цієї народності. Сучасні імперіалістичні д-ви вдаються до прямої А. (напр., загарбання Ізраїлем частини земель араб. країн 1948 і 1967) і прихованої А. (напр., поширення США статусу д-ви, що «вільно приєдналася», на Пуерто-Ріко). А. є порушенням сучас. міжнар. права, особливо принципів незастосування сили і загрози силою, *права націй на самовизначення*. СРСР та ін. соціалістичні країни рішуче виступають проти будь-яких форм анексії.

АНЕЛІ́ДИ — тип червів. Те саме, що й *кільчасті черви*.

АНЕМІ́Я (від *ан...* і грец. *αἷμα* — кров), недокрів'я — хворобливий стан, що характеризується зменшенням кількості еритроцитів і зниженням вмісту *гемоглобіну* в одиниці об'єму крові. А. може виникати як наслідок сильних крововтрат, при підвищеному розпаді еритроцитів від діяння деяких хім. речовин чи *токсинів*, через недостатність кровотворення внаслідок ураження кісткового мозку та ін. А. призводить до кисневого голодування. Найважливішими ознаками А. є запаморочення, кволість, швидка втомлюваність, задишка, серцебиття, серцеві шуми, прискорений пульс, блідість слизових оболонок і шкіри. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання, що спричинило А.; переливання крові, препарати заліза, вітаміни, раціональне харчування.

АНЕМО́МЕТР (від грец. *ἄνεμος* — вітер і *μετρέω* — вимірюю) — прилад для вимірювання швидкості вітру. Існує ряд конструкцій А. Швидкість вітру визначається за його тиском на рухому частину приладу — анемометричну вертушку (анемометр з вертушкою) або манометричним способом — за різницею динамічного й статичного тиску вітрового потоку (аеродинамічний А.) чи за швидкістю охолодження нагрітого тіла від діяння вітру (термоанемометр).

АНЕМО́НА, вітряниця (Anemone) — рід багаторічних трав'янистих кореневищних рослин (зрідка кущів) род. *жовтецевих*. Квітки яскраво забарвлені, поодинокі або зібрані в суцвіття — півзонтик. Більшість видів цвіте рано навесні. Понад 150 видів, поширених переважно в лісовій і лісостеповій зонах усіх континентів. В СРСР — бл. 50 видів, у т. ч. в УРСР — 5. У листяних і мішаних лісах звичайні А. діброва (A. nemorosa) з білими та А. жовтецева (A. ranunculoides) з жовтими квітками. Деякі А. вирощують як декоративні рослини. Більшість видів отруйні; висохлі рослини втрачають отруйність. Окремі види А. (байкальська, ніжна, Друмонда, Кузнєцова, нарцисоцвіта) перебувають під охороною.

АНЕМОФІЛІ́Я (від грец. *ἄνεμος* — вітер і *φιλέω* — люблю), вітрозапилення — *перехресне запилення* рослин за допомогою вітру. А. властива більшості *голонасінних* рослин і багатьом *покритонасінним*.

АНЕМОХОРІ́Я (від грец. *ἄνεμος*— вітер і *χωρέω* — йду, рухаюсь) — поширення плодів, насіння, спор та інших зачатків рослин повітря-

ними течіями. А. сприяють малі розміри або незначна маса насіння, спор та ін. зачатків, вирости на плодах та насінні тощо.

АНЕРО́ЇД (від *а*... і грец. νηρός — вода, тобто той, що діє без допомоги рідини) — прилад для вимірювання атмосферного тиску. Складається з герметично замкненої тонкостінної металевої коробки з розрідженим повітрям усередині. Під впливом змін зовн. тиску коробка деформується; ці деформації передаються стрілці, що рухається по циферблату з позначками. Щоб одержати справжнє значення тиску, в показання А. вводять поправки, що визначаються порівнянням з даними ртутного *барометра*.

АНЕСТЕЗІОЛО́ГІЯ (від *анестезія* та грец. λόγος — вчення) — наука про втрату чутливості при знеболюванні, зокрема відчуття болю, про методи і механізм знеболювання при хірургічних втручаннях, про механізм дії фармакологічних засобів і вплив їх на функції різних органів і систем. А. вивчає також зміни *метаболізму* на клітинному рівні, що виникають первинно під впливом анестетика (анестетичного препарату) і вторинно — в результаті біотрансформації (біологічного перетворення) його *метаболітів*.

Характер цих змін зумовлюють порушення діяльності органів і систем. Методи знеболювання почали застосовуватися з середини 19 ст. У Росії розвиток А. пов'язаний з діяльністю хірургів, акушерів, фармакологів, фізіологів, зокрема М. І. Пирогова, Ф. І. Іноземцева, В. О. Караваєва, В. К. Анрепи, в СРСР—О. В. Вишневського, С. С. Юдіна та ін. В серед. 20 ст. А. відокремилася в самостійний розділ медицини. Осн. завданнями сучас. А. є вибір методу знеболювання та визначення характеру анестезуючої речовини, підготовка хворого до операції, проведення *наркозу*, нагляд за хворим під час операції та в післяопераційний період; профілактика й лікування ускладнень, пов'язаних з операцією. А. розробляє методи лікування гострих серцево-судинних захворювань, легеневої недостатності, методику складних хірургічних втручань, а також клінічних й експериментальних досліджень та впровадження в практику нових *знеболювальних засобів* і всіх речовин, що їх застосовують під час операції. Для контролю за станом хворого під час операції та для керування функціями його організму використовують складну апаратуру. Здійснює знеболювання та нагляд за хворим лікар-анестезіолог-реаніматолог. А. вивчає питання реанімації (див. *Оживлення організму*) при клінічній *смерті*. В 1966 засновано Всесоюзне наук. т-во анестезіологів і реаніматологів. У провідних хірургічних клініках створені анестезіологічні відділення. Істотне значення для розвитку теоретичної і практичної А. на Україні мають праці А. І. Трещинського.

В Радянському Союзі з 1956 видається журн. «Анестезиология и реаниматология» (до 1977 виходив під назвою «Экспериментальная хирургия и анестезиология»).

Літ.: Руководство по анестезиологии. М., 1973; Бунятян А. А., Рябов Г. А., Маневич А. З. Анестезиология и реаниматология. М., 1977.

М. М. Самонін.

АНЕСТЕЗІ́Я (грец. ἀναισθησία — нечутливість) — втрата чутливості внаслідок порушення провідності по сенсорних системах (які проводять чутливість—нервові імпульси) від периферії до центра або пригнічення чутливості сприймаючих центрів головного мозку.

Найчастіше під анестезією розуміють втрату всіх видів чутливості. Розрізняють А. больову (анальгезія), тактильну (шкірну), температурну тощо. В хірургічній практиці А.— штучно здійснюване знеболювання за допомогою спец. *знеболювальних засобів* для виконання хірургічних втручань. А. поділяють на загальну А., коли чутливість зникає на всій поверхні тіла, і локальну А., коли чутливість виключається лише на обмеженій ділянці. Стан, при якому настає загальна А. (стан непритомності), називають *наркозом*. Загальна А. виникає при пригніченні відповідних центрів головного мозку, які сприймають імпульси. При порушенні провідності шляхів, що проводять імпульси від периферії до головного мозку, настає локальна А. Її залежно від рівня порушення провідності поділяють на поверхневу А. (шкіри та слизових оболонок), місцеву А., інфільтраційну А. (див. *Інфільтрат*) тощо.

Літ.: Батрак Г. Е. Боль, шок, наркоз. К., 1965; Жоров И. С. Общее обезболивание. М., 1964; Руководство по анестезиологии. М., 1973.

А. І. Трещинський.

АНЕУПЛОЇ́ДІЯ (від грец. ἄνευ — без, ἁπλόος, тут — кратний та εἶδος — вигляд), гетероплоїдія — наявність у клітинах або організмах числа хромосом, некратного гаплоїдному (одинарному). Організми з таким числом хромосом наз. анеуплоїдами. Причиною А. є нерозходження хромосом у *мейозі*, втрата окремих хромосом у процесі поділу клітини або схрещування поліплоїдів (див. *Поліплоїдія*) з непарними наборами хромосом. Анеуплоїди з однією додатковою гомологічною (структурно ідентичною) хромосомою наз. трисомі́ками (їхня хромосомна формула $2n + 1$), з двома додатковими хромосомами до однієї пари гомологічних хромосом — тетрасомі́ками ($2n + 2$), по одній до двох пар — подвійними трисоміками ($2n + 1 + 1$). Анеуплоїди, у яких бракує однієї хромосоми, наз. моносомі́ками ($2n-1$), двох гомологічних хромосом — нулісомі́ками ($2n - 2$). А. є причиною ряду т. з. *хромосомних хвороб* і деяких природжених *виродливостей*. Анеуплоїди мають велике значення для селекції рослин і з'ясування ролі окремих хромосом у формуванні ознак. Напр., у виду пшениці, що має 42 хромосоми, одержані нулісоміки і трисоміки по кожній з 21 пари гомологічних хромосом, що дало змогу вивчити вплив нестачі кожної пари або наявності додаткової хромосоми на вияв ряду морфологічних ознак.

Літ.: Дубинин Н. П. Общая генетика. М., 1976; Sears E. R. Nullisomic analysis in common wheat. «American naturalist», 1953, v. 87, № 245; Мюнтцинг А. Генетические исследования. Пер. с англ. М., 1963; Уильямс У. Генетические основы и селекция растений. Пер. с англ. М., 1968; Serra J. A. Modern genetics, v. 3. London — New-York, 1968.

В. А. Труханов.

АНЖЕ́РО-СУ́ДЖЕНСЬК — місто обласного підпорядкування Кемеровської області РРФСР. Залізнична ст. Анжерська. 104 тис. ж. (1976). Важливий центр вугільної пром-сті в Кузбасі. Вагоноремонтний, гірничого машинобудування, склоробний, хім.-фарм. з-ди, швейна ф-ка. Розвинута пром-сть буд. матеріалів. Гірничий і хім. технологічний технікуми, пед. і мед. училища. Засн. 1897.

АНЖУ́ — історична область на Пн. Зх. Франції. З 9 ст.— графство (з центром Анже). З серед. 11 ст. до А. приєднано Турень, 1126 — Мен. У 1154 анжуйський граф став англ. королем (*Генріх II* Плантагенет), А.— частиною англ. володінь у Франції. В 1202—04 тер. А. була відвойована Францією. З 1360 А. — герцогство. *Людовік XI* 1481 приєднав А. до королівського *домену*.

АНЖУ́ЙСЬКА ДИНА́СТІЯ — в середні віки королівська династія в ряді країн Європи. Правила в Англії 1154—1399 (див. *Плантагенети*), в Пд. Італії — 1268—1442, в Сіцілії — 1268—82 (номінально до 1302), в Угорщині — 1308—87, в Польщі — 1370—82 (Людовік) і 1384—85 (Ядвіга).

А́НЗЮК (ANZUK; Australia, New Zealand, United Kingdom) — воєнно-політичне угруповання в складі Великобританії, Австралії, Нової Зеландії, Малайзії та Сінгапуру. Угода про створення АНЗЮК набула чинності 1 грудня 1971. Основна мета АНЗЮК — забезпечення екон. і політ. інтересів Великобританії у Пд.-Сх. Азії. В межах АНЗЮК діє консультативна рада з питань «оборони» з представників країн-учасниць.

А́НЗЮС (ANZUS; Australia, New Zealand, United States) — воєнно-політичний блок США, Австралії і Нової Зеландії. Договір (безстроковий) про утворення АНЗЮС був підписаний 1.IX 1951 у Сан-Франціско (США). Набрав чинності з 29.IV 1952. Діяльність блоку спрямована проти соціалістичних країн Азії, нац.-визвольного руху в країнах пд.-зх. частини бас. Тихого ок. і в Пд.-Сх. Азії.

АНИ́ЧКОВ Микола Миколайович [22.X (3.XI) 1885, Петербург — 7.XII 1964, Ленінград] — російський рад. патоморфолог, акад. АН СРСР (з 1939), дійсний член АМН СРСР (з 1944), президент АМН СРСР (1946—53). У 1909 закінчив Військ.-мед. академію, 1920—46 — її професор. З 1920 — зав. відділом патологічної анатомії Ін-ту експериментальної медицини АМН СРСР. Праці А. присвячені патології судин, захисним пристосуванням організму, інфекційній патології, процесові загоєння ран тощо. Нагороджений 3 орде-

М. І. Андрусов.

Анемометр.

Анероїд.

нами Леніна та ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942. Премія АН СРСР ім. І.І. Мечникова, 1952.

АНИ́ЧКОВ Сергій Вікторович [н. 8 (20).IX 1892, Петербург] — російський рад. фармаколог, акад. АМН СРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1967). Член КПРС з 1962. Закінчив Петроградський мед. ін-т (1918). Професор Військово-мед. академії (1924—37) і Ленінгр. сан.-гігієнічного ін-ту (1945); одночасно (1948) — зав. відділом фармакології Ін-ту експериментальної медицини АМН СРСР. Осн. праці присвячені фармакології нервової та серцево-судинної систем. Запропонував і ввів у практику багато нових лікар. речовин. Нагороджений 2 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1951.

М. М. Аничков

АНИ́ЩЕНКО Калістрат Романович [14 (26).IX 1885, с. Красне, тепер Обухівського р-ну Київської обл. — 28.III 1929, Харків] — український і російський рад. письменник. Почав друкуватися 1904. Показав крах морально-етичних і соціальних відносин бурж.-поміщицького суспільства напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції. А. належать збірки оповідань «Ткалі» (1924), «Мироносниці», «Ніч у саду» (обидві — 1926), «Баланс» (1927), «Піраміди пролетаріату», «Побачення» (обидві — 1929).

Тв.: Мед. Львів, 1974.

С. В. Аничков

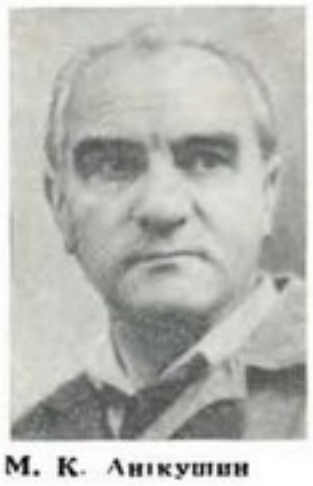

М. К. Аникушин

Ані. Церква Абугамренц. 10 ст.

АНІ́ — замок і фортеця вірменських князів на березі р. Ахурян, тепер на території Туреччини. Столиця вірм. царства *Багратидів* (10 ст.). В 10—13 ст. А.— екон., політ. і культурний центр Вірменії. В 1236 захоплений і зруйнований монголами. В 14 ст. втратив своє значення. На тер. А. збереглися визначні пам'ятки давньовірменської архітектури: залишки фортечних мурів з баштами (989), кафедральний собор і церква Гагікашен, споруджені будівничим *Трдатом* (989—1010), та ін.

Літ.: Арутюнян В. М. Город Ани. Ереван, 1964.

АНІГІЛЯ́ЦІЯ (від лат. ad — до і nihil — ніщо) — взаємодія елементарних частинок і відповідних *античастинок*, внаслідок якої, згідно зі *збереження законами*, вони перетворюються на кванти випромінювання (напр., електромагнітного поля) чи інші частинки А., зокрема, вказує на перетворення частинок однієї форми матерії (речовини) на ін. форму (поле). Див. також *Квантова електродинаміка*.

АНІ́Д — різновид синтетичного волокна і *поліамідів*. Див. також *Найлон*.

АНІЗОГА́МІЯ (від грец. ἄνισος — нерівний і γάμος — шлюб) — тип статевого процесу, при якому зливаються статеві клітини *(гамети)*, що різняться розміром, формою або поведінкою при злитті. Зокрема, А. у деяких водоростей полягає в злитті різних за розмірами рухливих чоловічої і жіночої гамет (іноді цей процес наз. *гетерогамією*). Вищим ступенем А. є *оогамія* — запліднення нерухомої яйцеклітини рухомим сперматозоїдом. Див. також *Ізогамія*.

АНІЗОТРОПІ́Я (від грец. ἄνισος — нерівний і τρόπος — напрям) — 1) У ф і з и ц і — залежність властивостей певного фізичного середовища від напряму (на протилежність *ізотропії*). Природна А. особливо характерна для кристалів: розщеплення пластинки слюди переважно в певній площині, *подвійне променезаломлення*, Керра явища і т. д. 2) В б о т а н і ц і — неоднакова реакція (здатність займати різні положення) різних органів тієї ж самої рослини на однобічне подразнення факторами зовнішнього середовища. Класичним прикладом А. є перпендикулярне до напряму променів розташування листків рослин та одночасне вигинання верхівок пагонів до світла при однобічному освітленні.

АНІКУ́ШИН Михайло Костянтинович [н. 19.IX (2.X) 1917, Москва] — російський рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1962), Герой Соціалістич. Праці (1977). Член КПРС з 1944. Закінчив Ін-т живопису, скульптури та архітектури ім І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (1947). Автор пам'ятників О. С. Пушкіну (1957), В І. Леніну (1970),

М. К. Аникушин. «Блокада» (фрагмент пам'ятника Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизняній війні 1941—45 рр.). Бронза. 1975

Героїчним захисникам Ленінграда у Великій Вітчизняній війні 1941—45 рр. (1975) — всі в Ленінграді, портретів тощо. Нагороджений орденом Леніна і медалями. Ленінська премія, 1958.

АНІЛІ́Н (португальське anil — індиго, від санскрит ніла — блакитний), амінобензол, $C_6H_5NH_2$ — найпростіший ароматичний *амін*. А.— безбарвна рідина з характерним запахом, $t_{пл}$ — 6,5° С, $t_{кип}$ 184,4° С, змішується з *спиртом*, *ефіром* і *бензолом*. У воді малорозчинний, розчиняється в соляній та ін. к-тах, утворюючи солі. Пара А. отруйна. Від діяння повітря А. поступово забарвлюється в коричневий колір. А. добувають відновленням *нітробензолу* чавунними стружками і соляною к-тою (реакція М. М. Зініна). При окисленні А. утворюється барвник — аніліновий чорний. Нагріванням А. з оцтовою к-тою одержують органічну сполуку — ацетанілід, а при діазотуванні (діянні азотистої к-ти на А.) — *діазосполуки*. А. також використовують для виготовлення фармацевтичних препаратів, проявників у фотографії і для добування *капролактаму*. А. вперше одержано з *індиго*.

Л. К. Мушкало.

АНІЛІНОФА́РБОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — див. *Синтетичних барвників промисловість*.

АНІМАЛІ́СТ (від лат. animal — тварина) — художник, який зображує тварин; майстер *анімалістичного жанру*.

АНІМАЛІСТИ́ЧНИЙ ЖАНР — зображення тварин у живопису, скульптурі й графіці. А. ж. поєднує природознавчі й художні елементи. Зображення тварин зустрічаються вже в пізньому *палеоліті*, пізніше — в античному мистецтві. За середньовіччя були поширені алегоричні, казкові образи птахів і тварин. Як самостійний жанр образотворчого мистецтва А. ж. уперше з'явився в Голландії в 17 ст. (художники — А. Кейп, П. Поттер) та Фландрії (Ф. *Снейдерс*, Я. Фейт), з 18 ст.— у Франції (Ж.-Б. Удрі), в Росії (І. Ф. Гроот). У 19—20 ст. намітилося прагнення художників не тільки зображувати тварин, а й вивчати їхню поведінку. В ілюстраціях до казок, байок, в алегоричних і сатиричних зображеннях митці часто «олюднювали» тварин. В А. ж. працювали А.-Л. Барі (Франція), Дж. Одюбон (США), П. *Клодт*, Є. *Лансере* (Росія). Рад. анімалісти — В. *Ватагін*, О. Лаптєв, І. Фріх-Хар, Є. Рачов, зокрема українські — Л. *Позен*, М. *Самокиш*, В. *Аверін*, В. *Литвиненко*, Г. Глікман. Іл. див. на окремому арк., с. 448—449.

АНІМАЛЬКУЛІ́СТИ (від лат. animalculum — тваринка) — біологи 17—18 ст., що стояли на позиціях *преформації*. А. вважали, що в сперматозоїді міститься цілком сформований зародок тварини і його розвиток полягає лише у збільшенні розмірів і зміні консистенції органів, завдяки чому вони перестають бути прозорими. На відміну від *овістів* А. вважали яйце джерелом поживних речовин для сперматозоїда.

АНІМАТИ́ЗМ (від лат. animatus — одухотворений, живий) — віра в загальну одушевленість природи або окремих її частин і явищ. А. притаманний первісним формам релігії. Виникнення аніматичних уявлень становить першу спробу цілісного осмислення світу людиною, яка була схильна надавати навколишнім предметам рис свого характеру, переживань і діяльності.

АНІМІ́ЗМ (від лат. anima, animus — душа, дух) — віра в існування душ і духів, тобто фантастичних, надприродних істот, які нібито впливають на природу, суспільство й саму людину. За анімістичними уявленнями люди, тварини, рослини, предмети поряд з тілесною природою мають активну безсмертну субстанцію — душу. А. склався за первіснообщинного ладу як уособлення незрозумілих і загрозливих сил природи. А. є складовим елементом усіх сучас. релігій, проповідується *теософією*, *окультизмом*, *спіритизмом* тощо.

АНІО́Н (від грец. ἀνιών — висхідний) — негативно заряджений *іон*. В електричному полі рухається до *анода*.

АНІ́С (Anisum) — рід трав'янистих однорічних рослин род. *зонтичних*. Два види, поширені в Середземномор'ї. В СРСР, у т. ч. в УРСР (в Лісостепу і Степу),— тільки в культурі або як здичавілий — один вид: А. звичайний, ганус (A. vulgare). Плоди А. містять 2—3% ефірної і до 22% жирної олії. Ефірну олію використовують у медицині, парфюмерії, лікеро-горілчаному виробництві, в харч. пром-сті; жирну олію — в техніці; макуха йде на корм худобі Медонос. Врожайність 6—12 *ц/га*.

АНКАРА́ — столиця Туреччини, адмін центр ілу Анкара. Розташована в центр. частині Анатолійського плато, на вис. бл. 900 *м* над р. м. Вузол з-ць, повітряних і автомоб. шляхів. 1,7 млн. ж. (1975). А. засн. в 7 ст. до н. е. Входила до складу Римської імперії, потім Візантії В 11 ст. А. завоювали тюрки-сельджуки, в 14 ст.— турки-османи. З 15 ст.— у складі *Османської імперії* Поблизу А

1402 відбулася битва між військами *Тімура* і тур. султана Баязіда I, яка закінчилася поразкою тур. війська. З 1919 А. стала центром *Кемалістської революції*. З 1923 А.— столиця Туреччини.

В місті розвинуті деревообр., легка (особливо вовнова, шкіряна) і харч. пром-сть Трактороскладальний, авіац., електротех., маш.-буд., шинний, сталеливарний, хім. з-ди Художні ремесла (зокрема килимарство). Значний торг. центр. Ун-т, консерваторія, військ. академія; оперно-драм. та ін. театри. Археол. та етногр. музеї, Нац. б-ка. В старій частині А. збереглися архіт. пам'ятки: храм Августа і Роми (2 ст. до н. е.), руїни римських терм (кін. 2 або поч 3 ст.), гробниця з фресками (4 ст.), цитадель, мечеті (12—15 ст.), Великий критий ринок (між 1464 і 1471), тепер — Археол. музей. На Пд. від старого розвивається нове місто з сучас. плануванням. Серед його споруд: президентський палац, театр, мавзолей Ататюрка.

А́НКЕР (нім. Anker, від лат. ancora, грец. ἄγκυρα — якір) — 1) Схожа на якір деталь годинникового механізму, що є проміжною ланкою між маятником або *балансиром* (залежно від типу годинника) і спусковим колесом. Забезпечує рівномірний хід годинника. 2) Деталь для скріплювання частин споруд та машин (напр., сталева пов'язь, яку замуровують у кам'яні стіни).

АНКЕРИ́Т — мінерал класу карбонатів. $CaFe[CO_3]_2$ *Сингонія* тригональна. Густ. 2,81—3,1. Твердість 3,5—4. Колір білий, сірий, інколі з різними відтінками. Блиск скляний. А. є на Пд. Уралі й Алтаї, на Україні — на Нагольному кряжі (Донбас), у Карпатах і на Закарпатті.

АНКЕ́ТА (франц. enquête, букв.— розслідування) — бланк установленої форми для запису в ньому певних відомостей (біографічних, соціологічних та ін.).

АНКЕТУВА́ННЯ — один з технічних засобів конкретного соціологічного дослідження — письмове (іноді усне) опитування значної кількості людей за певною схемою-анкетою або опитувальним листком Мета А.— масове збирання матеріалу, який після відповідної обробки використовують для розв'язання певних соціологічних, соціально-психологічних, економічних, демографічних та ін. завдань. Уперше А. почали застосовувати в Англії у 80-х рр 19 ст. Сучасна психологія розглядає цей метод як допоміжний

С. Д. Максименко.

АНКІЛО́З (від грец ἀγκύλος — зігнутий) — нерухомість суглоба, зумовлена зрощенням суглобових поверхонь внаслідок патологічного процесу, травми чи хірургічного втручання. Розрізняють кістковий і фіброзний А. (залежно від характеру тканини, що розвивається між суглобовими поверхнями). Для кісткового А. характерні повна нерухомість у суглобі й відсутність болю, у функціонально вигідному для кінцівки положенні працездатність порушується незначно. При фіброзному А. біль виникає навіть при незначних рухах, що позбавляє хворих можливості ходити, стояти, сидіти. Лікування — хірургічне.

Є. Т. Скляренко.

АНКІЛОЗА́ВРИ (Ankylosauria), панцирні динозаври — підряд рослиноїдних *динозаврів*. А.— великі (довж. 3,5—5 *м*) плазуни з широким трикутним черепом, короткою шиєю. Мали зовн. панцир з кістяних пластинок, на хвості — кістяні кільця або шипи. Знайдені в крейдяних відкладах Європи, Азії, Пн. Америки, в СРСР — Центр. Казахстану, Кизилкумів.

Анкілозавр.

АНКІЛОСТО́МА — рід круглих червів. Те саме, що й *кривоголовка*.

АНКІЛОСТОМІ́ДОЗИ — гельмінтні хвороби, спричинювані круглими червами — анкілостомідами (Ancylostoma duodenale і Necator americanus), які паразитують у кишках людини. Джерелом *інвазії* є заражена людина, яка з фекаліями виділяє яйця цих гельмінтів. Ознаки А.: печія, блювання, зіпсуття смаку, біль під грудьми, в ділянці печінки, іноді тривалі кишкові кровотечі, що спричинюють *анемії*. А. шкіри трапляються переважно в тропічних країнах і характеризуються розвитком *дерматиту*. Профілактика: охорона грунту від фекальних забруднень і знезаражування нечистот. Лікування — хіміотерапевтичне.

Літ.: Маруашвили Г. М. Анкилостомилозы и борьба с ними. Тбилиси, 1966.

АНКІЛОТЕ́РІЙ (Ankylotherium)— вимерлий ссавець родини халікотерієвих. Досягав розмірів бика, мав своєрідні «криві» кінцівки із зрощеними першими та другими фалангами (звідси назва: грец. ἀγκύλος — кривий); треті фаланги розщеплені кігтеподібні. Жив у пізньому міоцені — пліоцені в Зх. Європі та Пд.-Зх. Азії. На території СРСР близькі до А. форми знайдено в пізньоміоценових відкладах України та Грузії.

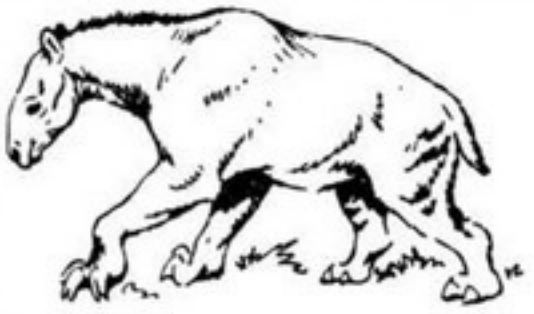

Анкілотерій.

АНКЛА́В, енклав (франц. enclave, від лат. inclavo — замикаю) у міжнар. праві — частина або вся територія держави, оточена з усіх боків територією іншої держави чи кількох держав (напр., Республіка Сан-Маріно, розташована в межах Італії, італ. м. Кальпоне в Швейцарії). Якщо А. має мор.

Авіс звичайний:
1 — пагін з суцвіттями і плодами; *2* — квітка; *3* — плід.

Анкара. У центрі міста.

берег, його називають напів-анклавом (напр., округ Анголи Кабінда). Питання про сполучення А. з осн. частиною д-ви чи з ін. д-вами розв'язується на основі угоди між заінтересованими сторонами.

АНКО́НА — місто в Італії, адм. центр провінції Анкона. Порт на Адріатичному м., залізничний вузол. Близько 110 тис. ж. (1971). Підприємства суднобудівної, хім., нафтопереробної, фармацевтичної, взут. та харч. пром-сті. Виробн. мостових конструкцій, вагонів, майолікових і скляних предметів. Архіт. пам'ятки рим. епохи (тріумфальна арка Траяна) та серед. віків; нац. музей Марке (італ., грец. та рим. старовини), картинна галерея (пінакотека «Франческо Подесті»).

Анна Ярославна. Гравюра з колекції музею абатства св. Вінцента в м. Санлісі.

Анкона. Арка Траяна. Після 115.

Аннау. Розписна посудина.

АННА́БА — місто на Пн. Сх. Алжіру, адм. центр вілаєту Аннаба. Порт на Середземному м., вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт. 169 тис. ж. (1966). Харч. (виробн. тютюну, вина, консервів, борошна тощо), хім., металообр. і текст. пром-сть. ТЕС. З 1968 діє металург. комбінат, збудований за допомогою СРСР. Значний торг. центр. Серед архіт. пам'яток — мечеть 11 ст.

АННА́ЛИ (лат. annales, від annus — рік) — запис найзначніших подій за роками; рання форма історичних творів, характерна для стародавніх часів і середньовіччя. Записи подій за роками існували в старод. єгиптян, ассірійців, персів, китайців. Термін «аннали» давньорим. походження. В Старод. Римі А. велися, здогадно, з 5 ст. до н. е., припинилися між 123 і 114 до н. е. Середньовічні А. велися в монастирях з 6 до 13—14 ст. На Русі А. і *хронікам* відповідали *літописи*.

АННАЛІ́СТИ — перші давньоримські історики, які викладали події в хронологічній послідовності. А. поділяють на старших (3—1-а пол. 2 ст. до н. е.), середніх (2-а пол. 2 ст. до н. е.) і молодших (1-а пол. 1 ст. до н. е.). Старші А. (Квінт Піктор, Луцій Алімент, Марк Катон) користувалися фастами (річними списками найвищих урядовців), *анналами*, сімейними хроніками, свідченнями очевидців, власними спостереженнями, що зумовило в цілому достовірність їхніх повідомлень. Середні А. (Луцій Геміна, Луцій Пізон) користувалися тими самими джерелами, але пожвавлювали виклад істор. курйозами. Молодші А. (Квінт Квадрігарій, Валерій Анціат, Квінт Туберон) відхилялися від достовірних фактів, драматизували виклад. Твори А. збереглися у фрагментах.

АННАМІ́ТИ — застаріла назва *в'єтнамців*, що походить від найменування в минулому частини В'єтнаму — Аннам.

АННА́МСЬКА МО́ВА — див. *В'єтнамська мова*.

АННА́МСЬКІ ГО́РИ — нагір'я в Пд. Сх. Азії, в межах В'єтнаму та Лаосу. Простягаються вздовж сх. краю п-ова Індокитай. Довж. 1300 *км*, шир. до 300 *км*, вис. до 3280 *м*. На сх. схилах — вологі тропічні ліси, на зх.— листопадні тропічні ліси й *савани*. Родовища кам. вугілля, поліметалевих руд.

АННА́У — селище поблизу Ашхабада, біля якого виявлено залишки давніх (від *мідного віку* до середньовіччя) землеробських поселень і городищ. Під час археол. розкопок (провадились 1904 амер. експедицією Р. Пампеллі) досліджено поселення енеолітичного часу і *бронзового віку* (5—1-е тис. до н. е.). Відкрито залишки будинків з цегли-сирцю з слідами розпису на стінах, знайдено мідні прикраси, ліпний орнаментований та гончарний посуд, теракотові моделі повозів, статуетки жінок і тварин, залізні вироби тощо. Знахідки свідчать про зв'язки племен Пд.-Зх. Середньої Азії з носіями землеробських культур Передньої Азії.

А́ННА ІВА́НІВНА [28.I (7.II) 1693, Москва — 17 (28).X 1740, Петербург] — російська імператриця з 25.I (5.II) 1730. Племінниця *Петра I*. Надала дворянству ряд привілеїв (виключне право на володіння маєтностями, обмеження строку цивільної і військ. служби та ін.). Її гол. опорою були іноземці, зокрема прибалтійські німці (див. *Біронівщина*). За царювання А. І. був здійснений майновий поділ укр. козацтва на виборних козаків і підпомічників, посилився феод.-кріпосницький гніт селянства та рядового козацтва.

А́ННА ЯРОСЛА́ВНА (н. між 1024 і 1032, Київ — п., можливо, 1075) — дочка *Ярослава Мудрого*, королева Франції з 1049. Одружилася 4.VIII 1049 в Реймсі з франц. королем *Генріхом I*. Після смерті чоловіка (1060) А. Я. була регентшею під час правління свого малолітнього сина Філіппа I. Фрескове зображення А. Я. є в Софійському соборі в Києві, скульптурне — на порталі церкви св. Вінцента в м. Санлісі (Франція).

Літ.: Кулинич Д. Д. Анна Ярославна, королева Франции. «Вопросы истории», 1967, № 2.

Анодно-механічний відрізний дисковий верстат.

А́ННЕНКОВ Микола Іванович [21.IV (3.V) 1819, Петербург — 9 (21).VIII 1889] — російський ботанік, діяч у галузі сільського і лісового господарства. В 1863—75 працював на Україні. Вивчав питання флористики, фенології, акліматизації, лісівництва. Видав уперше в Росії гербарій рослин моск. флори. Осн. працею А. є широко відомий свого часу «Ботанічний словник» (1878), в якому записано багато укр. нар. назв рослин.

А́ННЕНКОВ Микола Олександрович [справжнє прізв.— Кокін; н. 8 (20).IX 1899, с. Інжавіно, тепер смт Інжавінського р-ну Тамбовської обл.] — російський радянський актор, нар. арт. СРСР (з 1960). Член КПРС з 1942. З 1924 почав працювати в трупі Малого театру в Москві. Ролі: Незнамов («Без вини винуваті» О. Островського), Нил, Черкун, Басов («Міщани», «Варвари», «Дачники» Горького). Богун, Огнєв («Богдан Хмельницький», «Фронт» Корнійчука). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами та медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1948, 1949.

А́ННЕНКОВ Павло Васильович [19.VI (1.VII) 1813; за іншими даними, 18 (30).VI 1812, Москва — 8 (20).III 1887, Дрезден] — російський літ. критик і мемуарист. В 40-х рр. був у близьких взаєминах з В. Бєлінським, М. Гоголем, О. Герценом, пізніше — з І. Тургенєвим. За політ. переконаннями — ліберал-західник. Особисто знав К. Маркса і 1846—47 листувався з ним. Як літ. критик стверджував необхідність морального впливу л-ри на суспільство; проте з позицій естетичної критики боровся проти М. Чернишевського та його послідовників. Мемуари А.— цінне джерело для вивчення сусп. руху 30—40-х рр. А. разом з І. Тургенєвим і М. Чернишевським 19.III 1860 підписав листа до поміщика — власника родичів Т. Шевченка з проханням відпустити їх на волю або погодитися на викуп.

А́ННЕНСЬКИЙ Інокентій Федорович [20.VIII (1.IX) 1856, Омськ — 30.XI (13.XII) 1909, Петербург] — російський поет. В 1890—93 — директор гімназії в Києві. Автор трагедій на сюжети античної міфології («Цар Іксіон», 1902 «Лаодамія», 1906; «Фаміра-кіфаред», опубл. 1913). Збірки віршів «Тихі пісні» (1904), «Кипарисова скринька» (1910), «Посмертні вірші» (1923) позначені песимізмом. Перекладав трагедії Еврипіда, вірші Ш. Бодлера, Ш. Леконта де Ліля та ін. Виступав як критик.

АНО́А (Anoa) — рід диких парнокопитних родини *бичачих*. У сучас. фауні один вид — А. стиснуторогий, або целебеський карликовий буйвіл (A. depressicornis), який живе в лісах о. Сулавесі. Довж. тіла до 1,8 *м*, вис. в холці 1 *м*, роги тригранні, прямі, обернені назад, забарвлення темно-буре, на голові,

Аноа стиснуторогий.

шиї і ногах світлі відмітини. А. вважають реліктом пізньонеогенової фауни. Об'єкт мисливства. Кількість А. в природних умовах різко скорочується внаслідок полювання, знищення лісів.

АНО́Д (від грец. ἄνοδος — шлях угору, сходження) — 1) Електрод електро- і радіотехнічних приладів, електролітичних ванн, з'єднаний з позитивним полюсом джерела електричного струму. А. виготовляють з танталу, міді, графіту тощо. 2) Позитивний полюс джерела електричного струму.

АНО́ДНО-МЕХАНІ́ЧНА ОБРО́БКА — обробка, що полягає в електрохімічному (анодному) розчиненні металу і дальшому механічному видаленні зруйнованого металевого шару; вид *електроерозійної обробки*. В процесі А.-м. о. металеву заготовку (анод) та інструмент (катод), у проміжок між якими вводять електроліт (переважно колоїдний розчин кремнійорганічних сполук), вмикають у коло постійного струму низької напруги (до 30 *в*). Внаслідок цього на поверхні заготовки утворюється важкорозчинна пасивована плівка. При натисненні електрода-інструмента на заготовку плівка руйнується і виникає електр. розряд, тепло якого спричинює місцеве розплавлення металу. Розплавлені металеві частинки разом з електролітом відкидаються електродом-інструментом, що швидко обертається або переміщується (див. *Анодно-механічний верстат*). А.-м. о. застосовують для різання, шліфування і загострювання (іноді для створення отворів і порожнин) високолегованих сталей, твердих сплавів тощо. *Р. О. Гурвич.*

АНО́ДНО-МЕХАНІ́ЧНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *анодно-механічної обробки* електропровідних матеріалів. А.-м. в. (мал.) розрізняють за призначенням (відрізні, загострювальні, шліфувальні) і за типом інструмента (дискові, стрічкові). Осн. вузли А.-м. в.: головний *привод*, що забезпечує швидке обертання або переміщення електрода-інструмента для видалення зруйнованого шару металу; привод подачі, що автом. підтримує належний проміжок між електродом-інструментом і заготовкою; механізм кріплення заготовки. *В. В. Чкалов.*

АНО́ДНО-ХІМІ́ЧНА ОБРО́БКА, електрохімічна обробка — обробка металевих заготовок електричним струмом у середовищі електроліту. В процесі А.-х. о. заготовку з'єднують з *анодом* зовн. джерела струму; електролітом є розчин хлористого, азотнокислого і сірчанокислого натрію. А.-х. о. застосовують для виготовлення виробів складної конфігурації (напр., штампів, прес-форм), для гравірування тощо.

АНОДО́НТА — рід двостулкових молюсків. Те саме, що й *беззубка*.

АНОДУВА́ННЯ — утворення окисної плівки на поверхні металевих виробів електрохімічним способом. При А. вироби, занурені в електроліт, з'єднують з *анодом* джерела струму. Окисні плівки (завтовшки 1—200 *мкм*) відзначаються підвищеною твердістю, стійкістю проти спрацювання, значними *жаростійкістю* й електроізоляційними властивостями, добре з'єднуються з металом. А. застосовують у машинобудуванні (для захисту виробів від корозії), приладобудуванні (для декоративного оздоблення і захисту приладів від мех. і хім. впливу), літакобудуванні та радіоелектроніці.

АНО́ЙЧЕНКО Федір Миколайович (бл. 1791 — бл. 1826) — солдат-декабрист. Походив з економічних (монастирських) селян Київ. губ. На військ. службі з 1812. За участь у повстанні Семенівського полку (1820) переведений до Саратовського полку. Під час *Чернігівського полку повстання* 1825 організував виступ 1-ї гренадерської роти. Білоцерківська судова комісія 1826 засудила А. до покарання 12 тис. шпіцрутенів.

АНОКСЕМІ́Я (від *ан...*, лат. oxygenium — кисень і грец. αἷμα — кров) — відсутність кисню в крові. Див. також *Гіпоксія*.

АНОКСІ́Я (від *ан...* і лат. oxygenium — кисень) — відсутність кисню в окремих органах, тканинах, крові (*аноксемія*) або в цілому організмі. Загальна А. спричинює смерть.

АНОМА́ЛІЯ (грец. ἀνωμαλία — відхилення) — 1) В біології та медицині — стійке, звичайно не прогресуюче відхилення від нормальної структури і функції, притаманних даному біологічному видові. До А. можуть призвести: недорозвиток або надмірний розвиток зачатка органа чи зміна часу його закладання внаслідок негативного впливу факторів середовища на організм, що розвивається, чи генетичних змін. У людини і тварин А. можуть виникати до народження (антенатальні А.) і після народження (постнатальні А.). Найбільш виявлені природжені вади розвитку — *виродливості* — порушують функції організму різною мірою, багато з них несумісні з життям. Постнатальні А. (розлади слуху, зору, мови, розумового розвитку) виникають на грунті різних захворювань. 2) В педагогіці та психології — відхилення особи від нормального фізичного і розумового розвитку. Аномальні діти — об'єкт спец. педагогіки *(дефектології)*. У зв'язку з компенсаторною здатністю головного мозку можлива широка пед. робота з аномальними (див. *Компенсація* в психології).

АНОНІ́МНІ ТВО́РИ (грец. ἀνώνυμος — безіменний) —твори, які набули поширення без імені автора («Слово о полку Ігоревім», старослов'янські повісті та ін.). Анонімність творів іноді була для їх авторів засобом уникнення переслідувань цензури. Анонімно було видано деякі твори Т. Шевченка (зокрема, поему «Наймичка» в «Записках о Южной Руси», т. 2, 1857). Без прізвища автора публікувалися свого часу деякі твори Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, О. Радищева, М. Чернишевського. Ім'я автора часто встановлюють на основі спец. вивчення істор. документів, аналізу стилю, текстологічної роботи. Див. *Атрибуція*. *П. К. Волинський.*

АНОРТИ́Т (від грец. ἀνορθος — непрямий, скошений) — породоутворюючий мінерал класу *силікатів*. Ca $[Al_2Si_2O_8]$. *Сингонія* трикління. Густ. 2,74—2,76. Твердість 6,5—6,75. Колір сіруватобілий, іноді з зеленуватим, жовтуватим відтінками. Блиск скляний. А. відомий у Карелії, на Уралі, на Україні (Житомир. область). Входить до складу *базальту*, олівінового *габро* та ін. порід.

АНОРТОЗИ́Т — *магматична гірська порода* групи *габро*. Складається з основного або середнього *плагіоклазу;* осн. домішки — *олівін, піроксен, магнетит*. Колір білий, сірий, темно-сірий, майже чорний. Залягає у вигляді великих масивів і *дайок*. Використовують для виготовлення пам'ятників і як облицьовувальний матеріал.

АНО́СОВ Павло Петрович [1797, Петербург—13 (25).V 1851, Омськ] — російський металург. Закінчив (1817) Гірничий кадетський корпус (тепер Ленінградський гірничий ін-т). Працював на Златоустовських і Алтайських з-дах. А. розробив нові способи виробн. високоякісної сталі — *булату*, секрет якого було давно загублено. Запровадивши новий спосіб *гартування*, А. виготовив литу булатну сталь для клинків. Він вперше в світі застосував газову *цементацію* металу, використав (1831) мікроскоп для вивчення структури сталі, дослідив вплив легуючих елементів на властивості сталевих сплавів. За праці по вдосконаленню гірничо-заводської техніки, допомогу Луганському металург. з-ду і за участь в організації металург. виробн. в Керчі рада Харківського університету (1846) обрала А. своїм почесним членом.

У 1948 встановлено премію і стипендію ім. П. П. Аносова.

Тв.: Собрание сочинений. М., 1954.
Літ.: Прокошкин Д. А. Павел Петрович Аносов. М., 1971.

М. О. Аношенков.

П. П. Аносов.

П. К. Анохін.

АНОТА́ЦІЯ (лат. annotatio — примітка) — короткі відомості про книгу, статтю, рукопис. А. містить стислий виклад змісту праці, її ідейно-політичного спрямування, відомості про автора тощо. Подається на звороті титульної сторінки, у видавничих проспектах, журнальних оглядах, бібліографічних покажчиках.

АНО́ФЕЛЕС — рід комарів. Те саме, що й *малярійний комар*.

АНО́ХІН Петро Кузьмич [14 (26).I 1898, Царицин, тепер Волгоград — 6.III 1975, Москва] — рад. фізіолог, акад. АН СРСР (1966), дійсний член АМН СРСР (1945). Закінчив Ленінгр. ін-т мед. знань (1926). Працював (1922—30) у Військово-мед. академії в лабораторії акад. І. П. Павлова, з 1930 — професор Горьковського мед. ін-ту, з 1934— у Всесоюзному ін-ті експериментальної медицини в Москві, 1944—50 — в Ін-ті фізіології АМН СРСР (з 1946 — директор). Викладав у вузах Москви. Осн. праці А. присвячені вивченню (на основі розробленої ним теорії функціональної системи) діяльності цілого організму, *центральної нервової системи*, питанням розвитку нервових процесів у ембріонів. У 1968 удо-

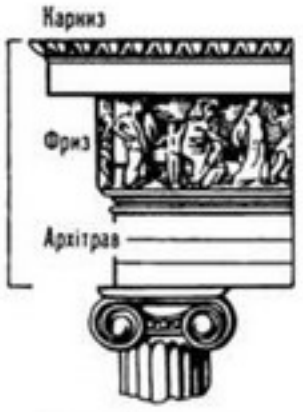

Антаблемент.

стоєний золотої медалі ім. І. П. Павлова. Нагороджений 3 орденами, медалями.

АНРІО́ (Hanriot) Франсуа (1761—28.VII 1794) — діяч *Великої французької революції*, якобінець, прибічник *Робесп'єра*. Активний учасник повстання 10.VIII 1792, внаслідок якого було повалено монархію. З травня 1793 — нач. Паризької нац. гвардії, дії якої сприяли перемозі повстання 31.V — 2.VI 1793 і встановленню *якобінської диктатури*. Після *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) страчений.

А́НСА (ANSA; Agenzia Nazionale Stampa Associata — Національне агентство об'єднаної преси) — інформаційне агентство Італії, кооператив приватних компаній. Засн 1945. Значною мірою фінансується і контролюється урядом. Зв'язан угодами з багатьма інформаційними агентствами світу. Центр — Римі.

АНСА́МБЛІ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ — художні концертно-естрадні колективи, в творчості яких поєднуються різні види мистецтва: вокальне (хор, ансамбль, соло), музичне (оркестр симфонічний, нар. інструментів), хореографічне (сольні танці, ансамблі). Першим таким колективом став *Ансамбль пісні і танцю Радянської Армії* (1928). Ансамблі пісні і танцю різняться між собою основним складом, творчою спрямованістю, своєрідністю виконання. Відомі А. п. і т.: *Ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту, Ансамбль пісні і танцю КВО, Буковинський ансамбль пісні і танцю, Гуцульський ансамбль пісні і танцю*, шахтарський ансамбль пісні і танцю «*Донбас*», вокально-хореографічний жіночий ансамбль «*Таврія*» та ін. В репертуарі А. п. і т.— нар. пісні і танці, твори класичні, рад. і сучас. зарубіжних композиторів. Концертні програми підпорядковано єдиному сюжетно-композиційному задумові, в них є елементи театралізації. Художні форми А. п. і т. використовує багато музично-хорових колективів, напр., *Український народний хор* ім. Г. Г. Верьовки. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

АНСА́МБЛЬ (франц. ensemble, букв.— разом) — 1) В архітектурі та містобудуванні — гармонійна єдність просторової композиції будівель, інженерних споруд, монументального живопису, скульптури і зелених насаджень. А. створюються при одночасній побудові того чи іншого архіт. комплексу в єдиному стилі або протягом довгого часу, коли певна композиція доповнюється іншими за стилем спорудами (*Версаль, Двірцева площа* у Ленінграді, *Красна площа* в Москві, *Києво-Печерська лавра*). 2) В музиці — спільне злагоджене виконання музичного твору кількома учасниками; п'єса для невеликого складу виконавців (*дует, тріо* і т. д.); закінчений номер опери, ораторії, кантати для кількох співаків, група музикантів, що разом виконують твір. Зразок укр. нар. інструментального А.— *троїста музика*. А. називають хорові й оркестрові колективи, об'єднані колективи хору, оркестру та балету (див *Ансамблі пісні і танцю*, а також статті про окремі ансамблі). 3) В театральному мистецтві — гармонійне поєднання творчих пошуків драматурга, режисера, акторів (узгодженість гри), художника й композитора на основі єдності мистецьких засобів з метою найповнішого виявлення ідеї вистави.

Ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту

АНСА́МБЛЬ НАРО́ДНОГО ТА́НЦЮ СРСР, Державний академічний ансамбль народного танцю СРСР — хореографічний колектив, створений 1937 у Москві. Організатор і худож. керівник — нар. арт. СРСР І. О. *Моісєєв*. У складі ансамблю — танц. колектив і малий симфонічний оркестр з групою нар. інструментів. Основа репертуару — танці народів СРСР і світу (більше 200). Ансамбль художньо узагальнює і розвиває елементи нар. хореографії, збагачує танець новою сценічною формою в поєднанні з розкриттям його нац. характеру («Російська сюїта», молд. сюїта «Жок», укр. сюїта «Веснянки»). У репертуарі ансамблю є хореографічні сцени, одноактні балети, жанрові танц. цикли («Радянські картинки», «Картинки минулого», «Танці слов'янських народів»). У 1965 колективу присвоєно звання академічного. Ансамбль з великим успіхом гастролював в усіх республіках СРСР та за кордоном (у більш як 40 країнах). Іл. див. до ст. *Ансамблі пісні і танцю*.

АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ КВО, Заслужений ансамбль УРСР Червонопрапорного Київського військового округу — армійський художній колектив. Створений 1939. Серед його засновників — начальник В. Компанієць, художній керівник М. Венедиктов; у 1949—72—худож. керівник В. *Мизников*; з 1974—начальник і худож. керівник О. *Пустовалов*. В ансамблі — хор, хореографічна група й оркестр; у репертуарі — пісні рад. композиторів, переважно на військ.-патріотичні теми, нар., зокрема укр., пісні і танці, класичні твори. Серед вихованців ансамблю — нар. арт. СРСР Є. Беляєв, нар. арт. УРСР Л. *Венедиктов*, К. *Силантьєв*. Нагороджений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР, 1954. Премія імені Миколи Островського, 1976.

АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ РАДЯ́НСЬКОЇ А́РМІЇ, двічі Червонопрапорний ордена Червоної Зірки імені О. В. Александрова — армійський художній колектив СРСР. Створений 1928. Організатором і першим муз. керівником був нар. арт. СРСР О. В. *Александров* (до 1946, тоді ж ансамблеві присвоєно його ім'я); 1946 колектив очолив нар. арт. СРСР Б. О. *Александров*. У складі ансамблю чоловічий чотириголосий хор, хореографічна група й оркестр. У його репертуарі — твори рад. і зарубіжної музики; пісні на військ.-патріотичні теми, нар. (зокрема, укр.) пісні, солдатській нар. танці, твори великої форми — ораторія «Солдат Жовтня захищає мир», «Справа Леніна безсмертна» Б. О. Александрова та ін. Колектив нагороджено почесним революц. Червоним Прапором з орденом Червоної Зірки на ньому (1935), орденом Червоного Прапора (1949), орденами МНР (1964), ЧССР (1965). Удостоєний міжнар. премій 1937, 1961, 1968. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

АНСА́МБЛЬ ПІ́СНІ І ТА́НЦЮ ЧЕРВОНОПРА́ПОРНОГО ЧОРНОМО́РСЬКОГО ФЛО́ТУ — один з художніх колективів ВМФ СРСР. Засн. 1932. Його організатором і худож. керівником був хоровий диригент С. Кузнецов. У 1950—75 ансамбль очолював Б. *Боголєпов*, з 1976 — начальник і худож. керівник ансамблю І. Самофатов. У складі колективу — хор, танц. група, оркестр. Ансамбль є першим виконавцем і популяризатором матроських пісень («Заповітний камінь» Б. Мокроусова, «Рід-

Ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Київського військового округу.

ний Севастополь» В. Макарова, «Сапун-гора» Б. Боголєпова) і танців («Солона вода», «Морська піхота»). В його репертуарі — твори на військ.-патріотичну тематику, нар. пісні і танці, класичні твори й пісні рад., зокрема укр., композиторів. Премія імені Миколи Островського, 1972.

АНСА́МБЛЬ ТА́НЦЮ УРСР, Державний заслужений академічний ансамбль народного танцю Української РСР імені П. Вірського — хореографічний колектив. Створений 1937 у Києві П. *Вірським* і М. Болотовим. У різні роки ансамблем керували нар. арт. СРСР В. *Вронський* та Л. *Чернишова;* 1955—75 — худож. керівник П. Вірський; з 1976 — худож. керівник ансамблю — засл. діяч мист. УРСР К. *Василенко*. Ансамбль складається з балетної групи (гол. балетмейстер — засл. арт. УРСР О. Сегаль) та оркестру (гол. диригент — нар. арт. УРСР І. *Іващенко*). У його репертуарі українські старовинні (тропотянка, хміль, козачок, гопак) і сучасні («На кукурудзяному полі», «Моряки флотилії „Радянська Україна“») танці, хореографічні картини минулого («Запорожці», «Повзунець», «Чумацькі радощі») й сучасного життя («Ми з України», «Весілля на Україні», «Ми пам'ятаємо», «Вербиченька»), одноактний балет Л. Колодуба «Жовтнева легенда». З ансамблем працювали хореографи нар. арт. УРСР К. *Балог,* засл. арт. УРСР О. Опанасенко, нар. художники СРСР А. *Петрицький* і Ф. *Нірод* Серед його майстрів — нар. арт. УРСР В. *Котляр,* засл. арт. УРСР А. Князєв, В. Застрожнов, Б. Мокров. Колектив з великим успіхом виступав у братніх республіках, у нього були численні виступи за кордоном. У 1971 ансамблеві присвоєно звання академічного. Іл. див. до ст. *Ансамблі пісні і танцю.*

АНТАБЛЕМЕ́НТ (франц. entablement, від table — стіл, дошка) — верхня частина споруди, що спирається на колони, складовий елемент класичного *архітектурного ордера*. Поділяється на *архітрав, фриз* і *карниз*. Зустрічається А. неповний, без фриза. Виник на основі дерев'яного балкового перекриття і в своїх формах відображає його структуру.

АНТАГОНІ́ЗМ (грец. ἀνταγώνισμα — суперечка, боротьба) — тип *суперечності,* в якому тенденції, сторони, що стикаються, мають непримиренний характер. А. в міру свого розвитку поглиблюється і переростає в конфлікт, що призводить до взаємознищення протилежностей або до знищення однієї з них. Повне розв'язання А. досягається лише внаслідок ліквідації основи, що його породила. Соціальні А. властиві експлуататорським *суспільно-економічним формаціям* і виявляються насамперед у *класовій боротьбі*. Термін «антагонізм» у розумінні боротьби протилежних сил застосовується і в природничих науках (напр., *Антагонізм* у біології). Див. також *Антагоністичні і неантагоністичні суперечності*.

АНТАГОНІ́ЗМ у біології — 1) Тип суперечності між живими організмами, що проявляється в *боротьбі за існування*. Найчіткіше антагоністичні взаємовідношення проявляються між хижаком і його здобиччю, між паразитом і хазяїном. 2) У фізіології — А. фізіол. функцій органів (див. *Антагоністи*), їхніх частин і регуляторних впливів нервової системи. А. фізіол. функцій є основою нейрорефлекторної, гуморальної та нейрогуморальної регуляції діяльності багатьох систем організму, що забезпечує підтримання сталості кров'яного тиску, осмотичного тиску крові тощо *(гомеостаз)*. 3) У мікробіології — А. мікроорганізмів, пригнічення одних мікроорганізмів іншими. Механізм А. різний і не завжди ясний. Найчастіше мікроорганізми діють на конкурентів продуктами обміну речовин (*алелопатія*) або витісняють їх внаслідок інтенсивнішого розмноження. Антагоністичні мікроорганізми впливають на плодючість грунту, затримуючи розвиток багатьох фітопатогенних бактерій і грибів; їх використовують у виробн. антибіотиків і в багатьох галузях харч. промисловості.

АНТАГОНІ́СТИ (грец. ἀνταγωνιστής — супротивник) — 1) В анатомії та фізіології — м'язи, що спричинюють рухи в двох протилежних напрямах (наприклад, згинання і розгинання кінцівок). А. можуть приходити в стан збудження почергово або (частіше) одночасно, чим досягається тонка координація рухів. А. наз. також зуби верхньої і нижньої щелеп, що протистоять одні одним при змиканні щелеп; пара нервів, які при збудженні роблять протилежний вплив на іннервований орган (напр., подразнення блукаючого нерва спричинюється до уповільнення серцевого ритму, ослаблення скорочень серцевого м'яза та ін., подразнення симпатичного нерва — до протилежних явищ). 2) У мікробіології — мікроорганізми, що пригнічують ріст, розмноження та ін. прояви життєдіяльності мікроорганізмів ін. видів. Найбільше А. серед бактерій, актиноміцетів, пліснявих грибів. Див. також *Антагонізм* у біології.

АНТАГОНІСТИ́ЧНІ І НЕАНТАГОНІСТИ́ЧНІ СУПЕРЕ́ЧНОСТІ — типи діалектичних суперечностей розвитку суспільних явищ. Антагоністичні суперечності породжуються непримиренністю корінних інтересів і цілей ворожих соціальних груп, *класів суспільних*; неантагоністичні суперечності — відносинами між класами і групами, осн. інтереси і цілі яких збігаються. Неантагоністичні суперечності притаманні всім сусп.-економічним формаціям, антагоністичні — лише експлуататорським (рабовласницькій, феодальній, капіталістичній). У процесі розвитку антагоністичні суперечності поглиблюються, загострюються, набираючи характеру конфлікту, що може розв'язуватися шляхом воєн, класової боротьби, *революції соціальної*. Суперечність між *світовою системою соціалізму* і *світовою системою капіталізму* є осн. антагоністичною суперечністю сучас. епохи. В умовах *розвинутого соціалістичного суспільства* існують неантагоністичні суперечності, які поступово і планомірно долаються під керівництвом Комуністичної партії працею всього народу. В числі таких суперечностей соціалістичного суспільства — суперечності між *продуктивними силами і виробничими відносинами,* потребами суспільства і сусп. виробництвом, велетенськими можливостями соціалізму і ще не досить ефективним використанням їх, між найновішими досягненнями науки і техніки й рівнем впровадження їх у масове виробництво. Існують суперечності між завданнями комуністичного будівництва і пережитками минулого в свідомості й поведінці окремих людей. В умовах панування сусп. власності на засоби виробництва, соціальної та ідейно-політичної єдності радянського народу всі сусп. класи і групи беруть активну участь у розв'язанні суперечностей, що сприяє екон., політ. і духовному розвиткові соціалістичного суспільства.

В. І. Куценко.

АНТА́ДЗЕ Ісак (Додо) Костянтинович [10 (22).X 1900, с. Вардзіа, тепер Орджонікідзевського р-ну Грузинської РСР] — грузинський рад. режисер, театральний діяч, нар. арт. СРСР (з 1971). Член КПРС з 1940. Учень К. *Марджанішвілі*. Один із засновників і худож. керівник (1933—38) Театру ім. К. Марджанішвілі (Тбілісі). В 1938—52 — худож. керівник Театру ім. Л. Месхішвілі (Кутаїсі), 1952—57 — Театру ім. О. Грибоєдова, 1957—62 — Театру імені Ш. Руставелі (обидва — Тбілісі). В 1965—75 — голова Груз. театр. т-ва. Вистави: «Гурія Ніношвілі» Дадіані, «Іцка Ріжинашвілі» Баазова, «Ревізор» Гоголя, «Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна, «Далеке» Афіногенова, «Отелло» Шекспіра та ін.

І. К. Антадзе.

АНТАНАНАРІ́ВУ, Тананаріве — столиця Демократичної Республіки Мадагаскар. Розташована на плато в центр. частині острова. Вузол з-ць і автошляхів. Аеропорт міжнар. значення. 350 тис. ж. (1973). Розвинута харч. пром-сть, зокрема цукр., тютюнова, м'ясоконсервна, рисоочисна. Є підприємства шкіряно-взуттєвої, хім., деревообр. пром-сті. Ун-т. Академія наук. Музеї: історичний, нар. мистецтва. Бот. сад. А. засн. в 1-й

Антананаріву. Панорама міста.

пол. 17 ст. У 1895—1960 — під владою франц. колонізаторів. З 1960 — столиця незалежного Мадагаскару.

АНТА́НТА (франц. Entente), «Сердечна згода» (Entente cordiale) — імперіалістичний блок Великобританії, Франції і царської Росії. Остаточно сформувалася 1907 для боротьби проти т. з. *Троїстого союзу* (Німеччина, Австро-Угорщина та Італія) за переділ світу. Імперіалістичні суперечності між країнами А. і Троїстого союзу були причиною *першої світової війни 1914—18*. Згодом назва «Антанта» поширилася на всі країни (у т. ч. США і Японію), які воювали проти Німеччини та її союзників. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції А. здійснила збройну інтервенцію проти Рад. держави (див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії). Війська А. в кін. 1918— на поч. 1919 окупували Пд. Україну. А. активно підтримувала укр. бурж.-націоналістичну контрреволюцію. Імперіалістичні кола країн А. намагалися перешкодити возз'єднанню всіх укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. На *Паризькій мирній конференції 1919—20* вони санкціонували загарбання панською Польщею Сх. Галичини і Зх. Волині. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* боярській Румунії було передано всю Буковину, за *Тріанонським мирним договором 1920* до складу бурж. Чехословаччини включено Закарпатську Україну. Крах антирад. інтервенції поглибив імперіалістичні суперечності між учасниками А., що привело до її розпаду на поч. 20-х рр. *М. П. Підлісний.*

АНТА́НТА БАЛКА́НСЬКА — воєнно-політичний союз Греції, Румунії, Югославії і Туреччини, створений 1934 в Афінах під впливом Франції для збереження співвідношення сил на Балканах, що склалося після 1-ї світової війни. А. Б. була тісно пов'язана з *Антантою Малою*, являла собою розвиток франц. системи союзів у Європі Суперечності серед країн — учасниць А. Б., посилення в них профашист. угруповань, що орієнтувалися на Німеччину та Італію, відмова від організації системи колективної безпеки, запропонованої СРСР, привели до краху А. Б. невдовзі після початку 2-ї світової війни.

АНТА́НТА МАЛА́ — воєнно-політичний блок Чехословаччини, Румунії та Югославії. Створена 1920—21 за ініціативою та під егідою Франції з метою збереження співвідношення сил в Центр. і Пд.-Сх. Європі, що склалося після 1-ї світової війни, та для боротьби проти можливої агресії з боку Німеччини. А. М. займала також антирад. позиції. Розпалася після підписання *Мюнхенської угоди 1938*.

АНТА́НТА СЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКА — політичне угруповання в складі Великобританії, Австро-Угорщини та Італії. Створена 1887 на основі секретних угод про збереження статус-кво д-в-учасниць у басейні Середземного, Чорного, Егейського та Адріатичного морів, на узбережжі Пн. Африки, в Чорноморських протоках, у Малій Азії та на Балканах. А. С. була спрямована проти Росії і Франції. Німеччина активно сприяла створенню А. С. Однак в умовах загострення англо-нім. та австро-італ. суперечностей А. С. втратила своє значення. Спроби відновити А. С. (1895—96) зазнали невдачі.

АНТА́НТИ ІНТЕРВЕ́НЦІЯ — див. *Громадянська війна і воєнна інтервенція 1918—20* в Росії.

АНТА́РЕС, α Скорпіона — змінна зоря 0,8—1,2 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Скорпіона*. Віддаль А. від Сонця — 125 *парсек*. В серед. широтах його видно влітку.

АНТАРКТИ́ДА — материк у центральній частині південної полярної області Антарктики. Пл. 13,9 млн. км², разом з островами і шельфовими льодовиками — бл. 14 млн. км². Береги А. — переважно льодовикові урвища вис. 30—100 м над р. м., лише бл. 5% берегової лінії — скельні породи. Значна частина узбережжя оточена шельфовими льодовиками, вони становлять понад 11% площі материка. Частина шельфових льодовиків перебуває на плаву. Найбільші шельфові льодовики: Росса (547,4 тис. км²), Фільхнера і Ронне (534,9 тис. км²). А. вкрита льодовиковим щитом. Пересічна висота материка з шельфовими льодовиками — 2040 м над р. м., в центр. районах висота поверхні льодовика перевищує 4000 м. В антарктичному льодовиків. покриві зосереджено бл. 24 млн. км³ льоду, або 22 млн. км³ води, що становить бл. 62% прісних вод Землі. Рельєф підльодовикової (корінної) поверхні А. являє собою чергування хребтів, великих рівнин і западин, що лежать нижче рівня моря на 1000—1500 м. Над льодовиковою поверхнею місцями підносяться гірські масиви і хребти з вершинами до 5000 м заввишки (макс. висота 5140 м, масив Вінсон у Зх. А.), а також *нунатаки*, в окраїнній зоні лежать невеликі за площею горбисті ділянки, що наз. оазисами, між горбами є озера з прісною льодовиковою водою. Заг. площа виходів корінних порід на поверхню — 30—40 тис. км². Більша частина А. є докембрійською платформою (див. *Антарктична платформа*). Менша частина Зх. А. (узбережжя морів Беллінсгаузена і Амундсена, Антарктичний п-ів) є продовженням складчастого поясу *Анд*. В А. виявлені поклади кам. вугілля, заліза, слюди, графіту, берилу. Зледеніння А. настало бл. 300 млн. років тому. В кліматичному відношенні А. — найсуворіша частина Землі. Внаслідок великого значення *альбедо* снігу (до 85%) сонячна енергія, що надходить у полярний день, відбивається у світовий простір, тому навіть влітку над льодовиковим куполом т-ра повітря не піднімається вище за —25°, лише на узбережжі іноді досягає 0°. Особливо інтенсивне охолодження відбувається під час полярної ночі, коли т-ра повітря знижується до —80° (абс. мінімум на станції Восток —88,3°). Взимку біля узбережжя т-ра повітря знижується до —30, —40°. Охолоджене повітря переміщується вздовж крутих схилів льодовика до океану, зумовлюючи стійкі за напрямом стокові, або катабатичні вітри, що досягають швидкості 30—40 *м/сек*, а іноді 70—90 *м/сек*. Опади в А.— у вигляді снігу, в центр. частині — у вигляді льодових голок та інею Тому повітря тут дуже сухе.

Осн. частина А. є полярною пустелею. Рослинність і тваринний світ А. надзвичайно бідні. Незначні вільні від льоду ділянки узбережжя і скелі вкриті лишайниками, водоростями, мохами; на п-ові Пальмер знайдено бл. 10 видів квіткових рослин. Фауна зв'язана з морем і зосереджена на узбережжі і прибережних островах. Представлена кількома видами птахів (пінгвіни, поморники, буревісники, альбатроси, баклани) та антарктичними тюленями.

Історія дослідження. А. відкрила рос. експедиція під керівництвом Ф. Ф. *Беллінсгаузена* і М. П. *Лазарєва* 1820. В 19—1-й пол. 20 ст. було споряджено кілька експедицій, що мали на меті відкрити *Південний полюс* і пд. магнітний полюс, описати й картувати ділянки узбережжя А. Посилене вивчення А. почалося в зв'язку з проведенням Міжнародного геофізичного року (1957—58) — на узбережжі і у внутр. районах А. різні країни організували наук. станції. В 1955 в А. була споряджена перша рад. антарктична експедиція. Рад. Союз має постійну мережу *антарктичних станцій*, яка 1977 складалася з 6 станцій. Інші країни мають в А. бл. 30 станцій. Поряд з стаціонарним вивченням природних явищ виконано польові маршрутні дослідження, зокрема численні внутріконтинентальні і трансконтинентальні походи поїздів на гусеничних тягачах з рад. антарктичних станцій. В результаті одержано осн. морфометричні характеристики А., нанесено на карти форми її поверхневого і підльодовикового рельєфу, складено карти її контурів, вивчено геологію виходів корінних порід. На картах А. з'явилося понад 800 географічних об'єктів, відкритих і досліджених учасниками рад. антарктичних експедицій.

Про міжнародноправовий статус див. *Антарктика*. Карту див. на окремому аркуші, с. 200—201.

Літ.: Трешников А. Ф. История открытия и исследования Антарктиды. М., 1963; Атлас Антарктики, т. 1—2. М.— Л., 1966—69; Марков К. К. [та ін.]. География Антарктиды. М., 1968; Максимов В. О. Льодовий континент — Антарктида. К., 1969; Короткевич Е. С. Полярные пустыни. Л., 1972. *О. Ф. Трешников.*

АНТА́РКТИКА (від грец. ἀνταρκτικός — розташований супроти півночі) — пд. полярна область навколо Пд. географічного полюса, що включає материк *Антарктиду* і прилеглі частини Тихого, Атлантичного та Індійського океанів (Південний океан) з островами. Фізико-географічною межею А. є антарктична конвергенція — зона сходження пд. холодних поверхневих

Найвищі вершини Антарктиди

Назва вершини	Висота, м
масив Вінсон	5140
Керкпатрік	4530
Маркем	4350
Сідлі	4225
Джексон	4191
Ф. Нансена	4070
Лістер	4025

АНТАРКТИДА

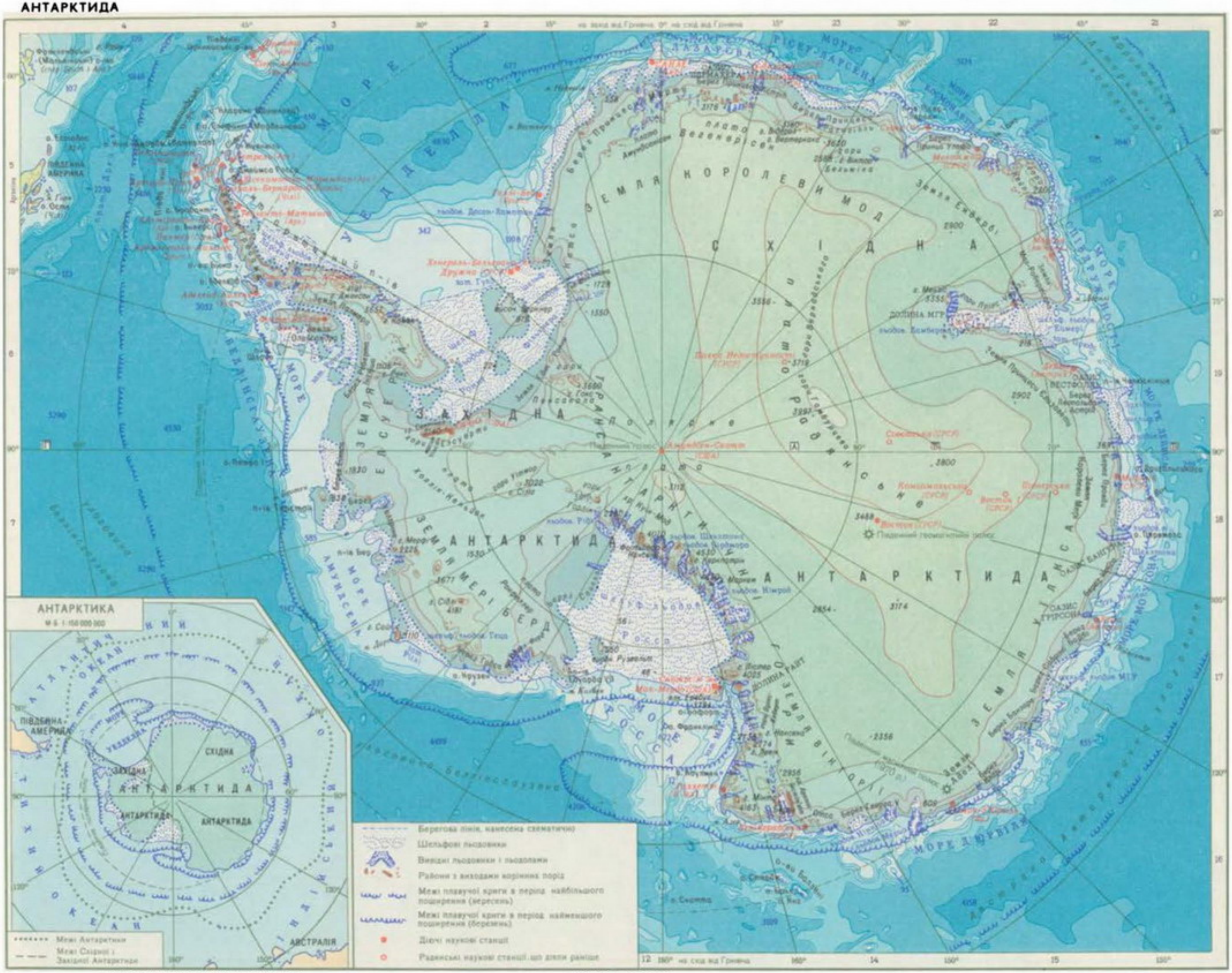
АНТАРКТИКА
М б 1:150 000 000
Межі Антарктики
Межі Східної і Західної Антарктиди
Берегова лінія, накреслена схематично
Шельфові льодовики
Виходні льодовики і льодовими
Райони з виходами корінних порід
Межі плавучої криги в період найбільшого поширення (вересень)
Межі плавучої криги в період найменшого поширення (березень)
Діючі наукові станції
Радянські наукові станції, що діяли раніше
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ ДЛЯ АНТАРКТИДИ
МАСШТАБ 1:30 000 000

АРКТИКА

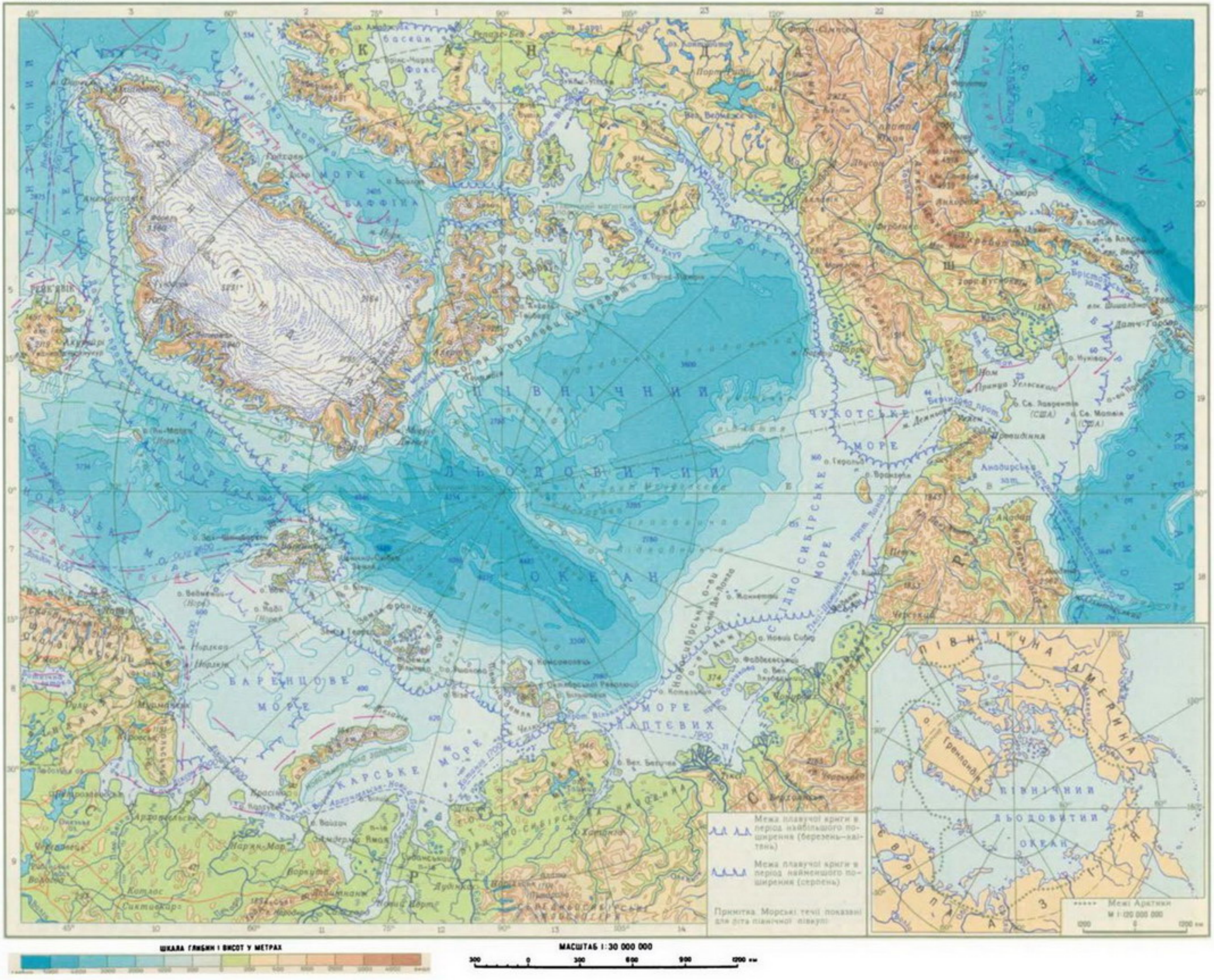

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

МАСШТАБ 1:30 000 000

вод з теплішими пн. водами, яка проходить по 50°—60° пд. ш. Площа А. в цих межах близько 52,5 млн. км². Шельф А. лежить глибше, ніж у ін. материків — до 500 м, крутий *материковий схил* переходить у великі западини з глиб. 4000—5000 м (максимальна — 8428 м у Пд. Сандвічевому жолобі). Западини відокремлюються підводними хребтами. Деякі вершини цих хребтів підносяться над поверхнею океану, утворюючи невеликі острови (Буве, Крозе, Кергелен, Герд, Маккуорі) та групи островів (Пд. Георгія, Пд. Сандвічеві, Пд. Оркнейські). А. лежить у межах *антарктичного поясу* і *субантарктичного поясу*. Клімат її визначається положенням А. в високих широтах, взаємодією циклонічного поясу над океаном і антициклоном над континентом. Циклони, утворюючись у районі антарктичної конвергенції, переміщуються з Зх. на Сх. У пн. частині циклонів панують вітри зх. напряму («шалені п'ятидесяті широти»), в пд. — східні. Циркуляція атмосфери в антарктичній області зумовлює систему циркуляції океану: в пн. частині А. існує потужна Антарктична течія, в південній (уздовж континенту) — система колових циклонічних течій. Відгалуження в циклонічних циркуляціях, спрямовані на Пн. від континенту, виносять морську кригу і *айсберги* в тепліші води, де вони тануть. Мор. крига взимку поширюється по колу до 1000 км, влітку залишаються лише окремі льодові масиви вздовж берега. Разом з мор. кригою в океані дрейфують айсберги, що відкололися від льодовиків Антарктиди. Пересічно за рік в океан надходить прісного льоду (айсбергів) бл. 2000 км³. Айсберги рідко дрейфують на Пн. від 50° пд. ш.— потрапляючи в пн. теплі води, вони швидко руйнуються. Т-ра поверхневих вод А. коливається в межах від —1,8° до +2° взимку і від +2° до +3,5° влітку, солоність їх бл. 34‰.

Води А. багаті на органічне життя. Тваринний і рослинний світ А. становить окрему *Антарктичну біогеографічну область*.

О. Ф. Трешников.

Відповідно до міжнародно-правового статусу А. перебуває в заг. і рівному користуванні всіх д-в світу; на неї не поширюється будь-який тер. *суверенітет*. Міжнар.-правовий режим А. визначається безстроковою угодою про А., підписаною 1.XII 1959 (набрала чинності 23.VI 1961) рядом д-в, у т. ч. СРСР. Угода проголошує демілітаризацію і нейтралізацію А. Її простори можна використовувати лише в мирних цілях. Забороняються, зокрема, будь-які заходи військового характеру (створення військ. баз і укріплень, проведення військ. маневрів, випробування будь-яких видів зброї, у т. ч. ядерної, скидання в районі А. радіоактивних матеріалів). Угода закріпила принцип свободи наук. досліджень і співробітництва в цій галузі. А. не перебуває під міжнар. управлінням. Держави - учасниці лише здійснюють взаємні консультації та обмін інформацією з питань Антарктики.

Літ.: Атлас Антарктики, т. 1—2. М.— Л., 1966—69; Трешников А. Ф. Циркуляция вод и дрейф льдов Южного океана. В кн.: Основные проблемы океанологии. М., 1968; Щербань М. І. Серед вічної криги. К., 1968.

О. Ф. Висоцький.

АНТАРКТИ́ЧНА БІОГЕОГРАФІ́ЧНА О́БЛАСТЬ — область, що охоплює *Антарктиду* і острови: Пд. Шетлендські, Пд. Оркнейські, Пд. Сандвічеві, Пд. Георгія, Кергелен, Крозе, Прінс-Едуард та деякі ін., а також Вогняну Землю, о-ви Фолклендські і пд.-зх. частину Пд. Америки. Характерною рисою флори А. б. о. є наявність у ній ряду родів і видів рослин, які ростуть у пн. субарктичних областях і яких немає в помірному і тропічному поясах Землі (т. з. біполярне поширення). В межах А. б. о. найпоширеніші мохи, лишайники, осоки, деякі злаки, зонтичні та ін.; деревна рослинність (вічнозелені ліси, ліси з буків, подокарпусів тощо) є лише в пн.-зх. частині області (пд.-зх. частина Пд. Америки, Вогняна Земля). На о. Кергелен росте т. з. кергеленська капуста — єдина їстівна рослина.

На ряді островів тонконіг, азорела, ацена утворюють подушковидні дернини. Найхарактерніші й найдавніші тварини А. б. о.— пінгвіни; крім того, в А. б. о. водяться альбатроси, буревісники, біла сивка, щеврик антарктичний, деякі качки. На о. Кергелен є молюск патуля; в прісних водах, зокрема в озерах Антарктиди,— ракоподібні. Ссавці представлені ластоногими (серед них тюлені: крабоїд, Уедделла, Росса, морський леопард — *ендеміки*) і китами (13 видів, у т. ч. 3 види дельфінів; південний кит — ендемічний). На о. Пд. Георгія завезені північний олень і сірий пацюк, а на о-ви Кергелен і Маккуорі— кріль.

Літ. див. до ст. Біогеографічне районування.

АНТАРКТИ́ЧНА ПЛАТФО́РМА — давня, відносно стійка ділянка *земної кори*, яка займає більшу частину Сх. Антарктиди. Геол. будову А. п. вивчають, досліджуючи виходи гірських порід у прибережній смузі. Кристалічний фундамент А. п. складається з *гнейсів* і *кристалічних сланців*, заг. його потужність бл. 25 км. Він перекритий двома осн. комплексами гірських порід. Більш давній, нижній, комплекс представлений товщею палеозойських *пісковиків*, *алевритів* і *аргілітів* з проверстками конгломератів. Потужність цих порід — бл. 1 км. За віком їх відносять до рифею — низів палеозою. Верстви залягають майже горизонтально. Верхній комплекс представлений двома товщами палеозойського та мезозойського віків: нижньою (пісковики, алевроліти, аргіліти з рештками девонських риб і брахіопод) і верхньою (тиліти, аркозові пісковики, алевроліти, глинисті сланці з рештками давньої флори, характерної для *Гондвани*); в верхній його частині — покриви базальтів, що чергуються з пісковиками, в яких виявлені рештки остракод і флори юрського віку. Заг. потужність порід верхнього комплексу — бл. 3 км. У палеозойських (пермських) відкладах виявлено потужні пласти вугілля.

АНТАРКТИ́ЧНЕ ЦА́РСТВО — біогеографічний підрозділ, що включає *Антарктичну біогеографічну область*.

АНТАРКТИ́ЧНИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Зх. *Антарктиди*. Довж. бл. 1200 км, шир. до 200 км.

Антарктида. 1. Науково-дослідні судна радянської антарктичної експедиції біля берегів Антарктиди. 2. Айсберг в антарктичних водах. 3. Радянська антарктична станція Молодіжна. 4. Радянський санно-тракторний поїзд у внутрішніх районах Антарктиди.

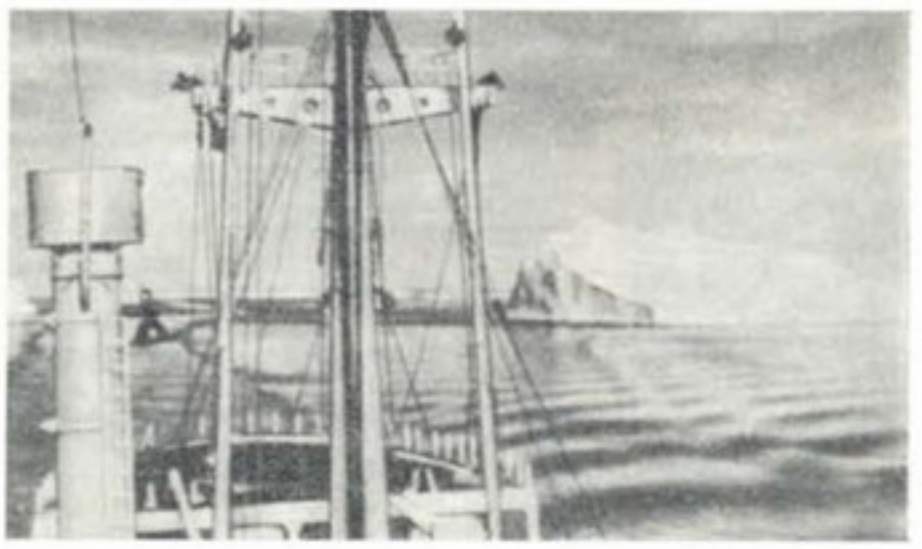

АНТАРКТИЧНИЙ ПОЯС

Антени:
1 — вібраторна; 2 — рупорна; 3 — дзеркальна; 4 — лінзова; 5 — плоска; 6 — стрижнева; *а* — опромінювач; *б* — напрямний пристрій; *в* — відбивний пристрій.

Являє собою льодовикове плато заввишки 1500—2000 *м*. На узбережжі — гірські масиви, майже вільні від льоду. Клімат внаслідок впливу океану менш суворий, ніж на материку. Антарктичні станції Великобританії, Аргентіни, Чілі.

АНТАРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — географічний пояс Землі, до якого входять *Антарктида* та окремі острови *Антарктики*. Межу поясу проводять уздовж ізотерми +5° найтеплішого місяця. Для А. п. характерні антарктичні повітряні маси, ландшафти *антарктичних пустель зони*, дуже холодні океанічні поверхневі води, багато плавучої криги. Рослинність представлена мохами й лишайниками (див. *Антарктична біогеографічна область*).

АНТАРКТИ́ЧНИХ ПУСТЕ́ЛЬ ЗО́НА — природна географічна зона в антарктичному поясі, охоплює материк *Антарктиду* й прилеглі острови. Ландшафти А. п. з. формуються в умовах постійних низьких температур повітря, поширення льодовикового покриву. В прибережних районах значні площі займають шельфові льодовики, є виходи гірських порід, не вкриті льодом (антарктичні оазиси); далі вглиб материка льодовиковий покрив майже суцільний. Органічне життя зосереджене гол. чин. у прибережних районах (див. *Антарктична біогеографічна область*).

АНТАРКТИ́ЧНІ СТА́НЦІЇ — наукові станції та бази, створені для вивчення природи *Антарктики*. Перші прибережні станції в Антарктиді організовано англ. та австрал. дослідниками в кін. 19— на поч. 20 ст. Пізніше антарктичні станції стали базою для санних походів на собаках і польотів літаків. У зв'язку з підготовкою до Міжнародного геофізичного року (1957—58) 11 країн заснували на узбережжі та у внутр. районах материка 57 баз. У 1955 в Антарктиду було споряджено першу рад. антарктичну експедицію, 1956 відкрито рад. наук. обсерваторію Мирний, 1957 — станцію Восток. У різний час в Антарктиді діяло 14 рад. станцій. В 1977 мережа А. с. Рад. Союзу складалась з 6 станцій: Мирний, Восток, Новолазарєвська, Молодіжна (гол. рад. база), Беллінсгаузен, Ленінградська. США, Великобританія, Австралія, Аргентіна, Франція та інші країни мають в Антарктиді бл. 30 станцій. В результаті стаціонарних досліджень і маршрутних спостережень одержано нові дані про характер рельєфу, геол. будову, льодовий покрив, кліматичні умови та органічне життя Антарктиди. Див. карту Антарктиди, с. 200—201.

Антарктичні станції. Радянська антарктична станція Ленінградська.

АНТВЕ́РПЕН — місто на Пн. Бельгії, адм. центр провінції Антверпен. Порт на р. Шельді та каналі Альберта, за 90 *км* від Північного м.; один з найбільших мор. портів Європи. 673 тис. ж. (1971). Важливий торг., фінансовий і пром. центр країни. Гол. галузі пром-сті: машинобудування (в т. ч. суднобудування), кольорова металургія, нафтопереробка. Підприємства хім. (виробництво добрив, фарб), текст. (особливо бавовняної) і харчової пром-сті. Гранування алмазів. Поблизу А.— АЕС. Ун-т, консерваторія, музеї (в т. ч. Королівський музей образотворчих мистецтв, Будинок-музей П. *Рубенса*). Архіт. пам'ятки 14—18 ст. А. вперше згадується в документах 7 ст.

АНТЕ́Й (Ἀνταῖος) — у грецькій міфології велетень, син *Посейдона* й *Геї*. Антей був непереможний доти, поки доторкався до матері-землі, яка додавала йому нових сил. *Геркулес* задушив А., піднявши його в повітря. Переносно — символ людини, яка бере силу від народу, від рідної землі.

АНТЕКЛІ́ЗА (від *анти...* і грец. ἔγκλισις — нахил) — широке пологе підняття верств *земної кори* овальних або округлих обрисів. Є основною структурою *платформ*. Розвиваються А. внаслідок довготривалих висхідних *тектонічних рухів*. Ядро А. становлять докембрійські породи фундаменту платформи. Похил верств на крилах вимірюється частками градуса; потужність осадочного комплексу на крилах менша, ніж у склепінній частині, часто спостерігаються перерви й випадання окремих верств осадочних порід. Приклади А.: Воронезька, Білоруська, Анабарська.

АНТЕ́НА (лат. antenna — рея) — пристрій, що випромінює або приймає *електромагнітні хвилі* (радіохвилі). Першу А. у вигляді піднятого довгого проводу 1895 запропонував О. С. *Попов*. У передавальній А. енергія високочастотного струму перетворюється на енергію електромагнітних хвиль, у приймальній А. енергія таких хвиль перетворюється на енергію струму високої частоти. А. різних типів характеризують діаграмою напрямленості — залежністю інтенсивності (напруженості) електр. (магнітного) поля або потужності випромінювання від напряму поширення електромагнітних хвиль; коеф. напрямленої дії — відношенням максимальної потужності випромінювання напрямленої А. до потужності випромінювання в тому самому напрямі еталонної (ненапрямленої) А., якщо їхні повні потужності дорівнюють одна одній. Антени характеризують також коефіцієнтом корисної дії — відношенням потужності випромінювання до всієї підводжуваної потужності (ккд ≈ 60—90%); коеф. підсилення — добутком коеф. напрямленої дії та коеф. корисної дії (коеф. підсилення — порядку десятків децибелів); опором випромінювання — відношенням потужності випромінювання до квадрата ефективного значення струму (цей опір становить десятки і сотні омів); поляризацією випромінювання поля — положенням вектора електр. поля в напрямі випромінювання. Ці характеристики зберігаються сталими у вузькій (резонансні А.) або в широкій (діапазонні, частотно-незалежні А.) смузі частот. За призначенням і конструкцією розрізняють А. (мал.) лінійні, апертурні й *антенні гратки*. В лінійних А. випромінюючі елементи невеликого (порівняно з довжиною хвилі) поперечного розміру й порівняного з довжиною хвилі поздовжнього розміру. До лінійних належать А. вібраторні, щілинні й рамкові. Застосовують їх у телебаченні, радіозв'язку, радіоастрономії. В апертурних А. (їхній розмір значно більший за довжину хвилі) можна визначити уявну поверхню (апертуру), через яку проходить весь потік випромінюваної електромагнітної енергії. Апертурними є А. акустичного (рупорні А.) і оптичного (дзеркальні, лінзові А.) типів, а також А. поверхневих хвиль (плоскі, стрижневі А.). Такі А. застосовують у радіолокації, радіорелейному зв'язку, радіоастрономії.

Б. І. Курилін.

АНТЕ́НИ, сяжки, вусики — рухомі головні придатки членистоногих тварин (крім павукоподібних). Іннервуються від підглоткового *ганглія*, або кологлоткових комісур (сполучень). А. виконують функції органів дотику і нюху, зрідка — органів руху чи захоплення здобичі.

АНТЕ́ННИЙ ЕФЕ́КТ — небажане випромінювання або приймання *електромагнітних хвиль* провідниками електричного струму. Виникає через недосконаліть ліній передачі енергії: несиметричне розміщення провідників електр. струму щодо навколишніх предметів, порушення контактів у *заземленні*. Призводить до викривлення діаграми напрямленості *антени*, до появи радіосигналів з небажаного напряму. Щоб запобігти А. е., удосконалюють лінії передачі енергії.

АНТЕ́ННІ ГРА́ТКИ — напрямлена *антена*, що складається з кількох однотипних випромінюючих елементів (слабонапрямлених антен), певним чином розміщених у просторі. Випромінюючими елементами є лінійні або апертурні антени. Найдосконаліші — фазовані А. г., які дають змогу не тільки одержувати потрібну діаграму напрямленості, а й керувати напрямом максимального випромінювання електромагнітних хвиль (вдаючись до мех. зміщування опромінювача або до зміни струму чи напруги в керованих елементах). А. г. використовують у радіолокації й радіозв'язку.

Б. І. Курилін.

АНТЕ́НУЛИ — перша пара членистих головних придатків у ра-

коподібних. У більшості раків А.— органи чуттів, у веслоногих — органи руху, у вусоногих — органи прикріплення. А.— одногіллясті, у деяких вищих раків — вторинно двогіллясті. Іннервуються надглотковим гангліем.

АНТЕРИ́ДІЙ (від грец. ἀνθηρός — квітучий) — чоловічий статевий орган водоростей, грибів, мохів, папоротей, хвощів і плаунів, в якому утворюються *сперматозоїди*. Розвивається на *гаметофіті*. А. здебільшого одноклітинний; у папоротеподібних і мохоподібних — багатоклітинний з одношаровою стінкою, всередині виповнений спермагенною тканиною.

АНТЕФІ́КС (від лат. antefixus — попереду прикріплений) — архітектурна прикраса з мармуру, теракоти у вигляді *пальмети* чи щита з рельєфним орнаментом або зображенням фантастичної тварини. А. звичайно розміщували на карнизах античних споруд.

А́НТИ — південно-східна група давньослов'янських племен, які жили переважно на території лісостепової смуги Сх. Європи з 2-ї пол. 4 до поч. 7 ст. Вперше назва «анти» поряд з *венедами* і *склавінами* згадується 551 істориком *Йорданом*. Візант. автори 6—7 ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський, Менандр, Агафій та інші) характеризували А. як міцне політ. об'єднання з демократичним ладом. А. мали сильну військ. орг-цію, вели боротьбу проти причорноморських *готів*. З 527 А. разом з склавінами почали наступ на балканські володіння Візантії, а з серед. 6 ст. частина А. оселилася на візант. землях. У зв'язку з вторгненням 568 в Трансільванію *аварів* і утворенням там аварського каганату почалися слов.-аварські війни, в яких А. брали активну участь. Ці війни, очевидно, привели до розпаду на поч. 7 ст. антського об'єднання.

Востаннє А. згадуються в писемних джерелах у 602. З А. пов'язують археол. пам'ятки пізнього періоду *черняхівської культури* і пеньківського типу сх.-слов'янської культури. Осн. заняття А.— орне хліборобство, тваринництво і промисли. Високої спеціалізації досягли залізодобувне, металообробне, ювелірне, гончарське, деревообробне і склоробне ремесла. А. мали торг. зв'язки з країнами Середземномор'я, Серед. та Пн. Європи і Сходу. А. перебували на стадії розкладу первіснообщинного ладу і зародження класових відносин. А. були провідним компонентом сх. слов'янства і давньоруської народності, а їхня культура стала осн. підгрунтям культури Давньої Русі.

Літ.: Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства. Л., 1968; Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972.

В. І. Бідзіля.

А́НТИ... (грец. ἀντι ...) — префікс, який означає протилежність, ворожість (*антивітаміни, антиісторизм, антициклон*).

АНТИА́ПЕКС (від *анти...* і *апекс*) — точка небесної сфери, протилежна апексові.

АНТИБІО́ТИКИ (від *анти...* і грец. βιοτικός — життєвий) — речовини мікробного, рослинного і тваринного походження, що вибірково вбивають мікроорганізми або пригнічують їх життєдіяльність. А. мають різноманітну хім. будову. Виявлено понад 2000 А. З них бл. 50, які не впливають шкідливо на організм і зберігають у ньому високу активність, застосовуються в медицині, ветеринарії та рослинництві.

В числі таких — А., синтезовані мікроскопічними грибами (наприклад, пеніцилін) та бактеріями (граміцидин С, поліміксин). Значну кількість А. синтезують *актиноміцети* (стрептоміцин, тетрацикліни, левоміцетин, еритроміцин, олеандоміцин, новобіоцин, рифаміцин, ванкоміцин, циклосерин, канаміцин та ін.). З А. тваринного походження найважливіші *лізоцим* та інтерферон, рослинного походження — юглон, госипол. А. широко використовують для лікування стафілококових і стрептококових септичних захворювань, пневмонії, висипного й черевного тифів, холери, туберкульозу і багатьох ін. інфекційних хвороб. При деяких злоякісних новоутвореннях застосовують олівоміцин, рубоміцин, брунеоміцин та ін. А. користуються також у тваринництві для посилення росту й розвитку молодняка; в харч. пром-сті — для консервування. А. відрізняються за механізмом дії: пригнічення синтезу клітинної стінки бактерій (пеніцилін та ін.), синтезу білка на різних етапах (левоміцетин, тетрациклін та ін.), порушення цілісності цитоплазматичної мембрани (ністатин, леворин), затримання синтезу нуклеїнових кислот (протипухлинні А. тощо). Широке застосування А. призвело до поширення стійких до них форм бактерій, що стало причиною пошуків нових видів цих речовин. Так було одержано напівсинтетичні пеніциліни, що пригнічують ріст стійких до звичайного пеніциліну форм бактерій.

Значний вклад у дослідження антибіотиків внесли укр. вчені (В. Г. *Дроботько*, В. Й. *Білай*, М. М. *Підоплічко* та ін.). На Україні, зокрема, здобуто А. хлорофіліпт з евкаліпта, новоіманін із звіробою, сальвін з шавлії, аренарин із безсмертника. Ці препарати мають лікувальну дію при стафілококових процесах, опіках тощо. З гриба Penicillium vitale одержано мікроцид, який використовують у медицині, з бактерій — неоцид — симптоматичний засіб при лікуванні злоякісних пухлин.

Літ.: Дроботько В. Г. [та ін.]. Антимикробные вещества высших растений. К., 1958; Шемякин М. М. [та ін.]. Химия антибиотиков. Т. 1, 2. М., 1961; Кожыбски Т. [та ін.]. Антибиотики. Происхождение, природа и свойства, т. 1—2. Варшава, 1969; Навашин С. М., Фомина И. П. Справочник по антибиотикам. М., 1974.

Б. Ю. Айзенман.

АНТИВІТАМІ́НИ (від *анти...* і *вітаміни*) — сполуки, які близькі до вітамінів за хімічною будовою, але не мають їхніх біологічних властивостей. Потрапляючи в організм, А. включаються замість вітамінів у реакції *обміну речовин* і гальмують або порушують їхній нормальний хід. Це призводить до вітамінної недостачі навіть у тих випадках, коли відповідний вітамін надходить з їжею в достатній кількості або утворюється в самому організмі. А. відомі майже для всіх вітамінів. Напр., А. вітаміну В (*тіаміну*) є піритіамін, який спричинює явища *полі-невриту*. Деякі ліки являють собою А. (напр., білий стрептоцид). Див. також *Антиметаболіти*.

В. В. Єфремов.

АНТИГЕ́НИ (від *анти...* і грец. γένος — народження) — будь-які речовини, що спричинюють за певних умов специфічну імунну відповідь, проявом якої може бути синтез *антитіл*, утворення *лімфоцитів*, які руйнують чужорідні клітини, формування імунологічної пам'яті або *толерантності*. Найважливішими властивостями А. є антигенність і специфічність. Антигенність відповідає за тип і силу розвитку імунітету, а специфічність — за зв'язування А. з активним центром антитіл або з *рецепторами* імунокомпетентних клітин. Неповним А. (*гаптенам*) властива лише специфічність; вони реагують з відповідними антитілами, але не можуть спричинити утворення їх (для цього потрібне зв'язування гаптена з носієм, тобто перетворення його на повний А.). Класифікація А. відображує різноманітність їхніх властивостей. Крім повних і неповних А. (гаптенів), розрізняють А. розчинні (водні розчини білків чи їхні комплекси з ін. речовинами) й корпускулярні (бактерії, клітини тварин), слабкі й сильні, природні та штучні, гетеро-, ізо-, автоантигени. Розчинні А. при зв'язуванні з антитілами можуть давати реакції *преципітації*, а корпускулярні А.— реакції *аглютинації*. Вивчення А. (особливо А. тканинної сумісності) має велике значення для клініки, зокрема при пересадці органів і тканин (чим менша відмінність між А. *донора* і *реципієнта*, тим більша можливість приживлення), для вивчення розвитку інфекційного процесу, для діагнозу й лікування пухлин.

Літ.: Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975; Кэбот Е., Мейер М. Экспериментальная иммунохимия. Пер. с англ. М., 1968; Гауровиц Ф. Иммунохимия и биосинтез антител. Пер. с англ. М., 1969; The antigens — v. 1—2. New York, 1973—74.

С. В. Комісаренко.

АНТИГІСТАМІ́ННІ ЗА́СОБИ — група речовин, які блокують гістаміноактивні структури, пригнічуючи дію *гістаміну*. Найпоширеніші А. з.: димедрол, супрастин, дипразин, діазолін, тавегіл. А. з. усувають або зменшують усі ефекти гістаміну, крім його стимулюючої дії на *секрецію* шлункового соку. Поряд з протигістаміновою дією мають антиалергійну активність, а також пригнічують (напр., димедрол, дипразин) або збуджують (напр., тефорин) дію центр. нервової системи. Застосовують, гол. чин., при *алергічних хворобах*, розладах вестибулярного апарату,

До ст. **Антей.** Геркулес і Антей. Скульптура роботи А. Поллайоло. Бл. 1475—80. Бронза. Національний музей. Флоренція.

Антефікс. Етруський антефікс із маскою Горгони. Теракота. Бл. 500 до н. е. Музей Вілли Джулія. Рим.

при надмірному блюванні у вагітних, для лікування паркінсонізму, хореї, посилення дії знеболювальних засобів та ін.

АНТИГІ́ТЛЕРІВСЬКА КОАЛІ́ЦІЯ — союз держав і народів, що вели боротьбу проти агресивного блоку, утвореного гітлерівською Німеччиною, фашистською Італією, мілітаристською Японією та їхніми сателітами в *другій світовій війні 1939—45*. Участь СРСР в А. к. відіграла вирішальну роль у досягненні перемоги над загарбниками. Активну участь у війні проти фашизму і япон. мілітаризму брали США, Великобританія, Франція, Китай, військ. підрозділи Польщі, Чехословаччини, Югославії, Австралії, Індії, Канади та ін. країн. Бойовим союзником А. к. був *Рух Опору*. До складу А. к. входило більше 50 д-в (ряд країн ввійшов до А. к. формально, лише в кінці війни). Офіц. заявою про утворення А. к. стала *Декларація 26 держав 1942*. В А. к. склалися два політичні напрями: лінія СРСР, спрямована на найшвидше досягнення перемоги і розроблення демократичних принципів післявоєнного устрою світу, та лінія зх. держав, які намагалися підпорядкувати ведення війни і розв'язання післявоєнних проблем своїм імперіалістичним інтересам (див. *Тегеранська конференція 1943, Кримська конференція 1945, Потсдамська конференція 1945*). Після 2-ї світової війни правлячі кола зх. д-в стали на шлях розколу А. к., відкрито ворожої щодо СРСР політики «*холодної війни*».

АНТИГЛЯЦІАЛІ́ЗМ (від *анти...* і лат. glacies — лід), антигляціалістична теорія — вчення, що заперечує існування в історії Землі періодів і епох, під час яких земна поверхня була вкрита льодовиковими масами більше, ніж тепер. А. як систему поглядів вперше розробив 1939 укр. рад. палеонтолог І. Г. *Підопличко*. Основою А. стали гол. чин. численні палеонтологічні дані про те, що на території України та ін. місць Європ. частини СРСР представники степової і лісової фауни жили протягом антропогенового (четвертинного) періоду безперервно в т. з. позальодовиковій і льодовиковій зонах, поширення ж ератичних (льодовикових) валунів зумовлене багатьма факторами, пов'язаними не лише із зледенінням, а зокрема з дією текучих вод, морських хвиль тощо.

Літ.: Подопличко И. Г. О ледниковом периоде, в. 1—4. К., 1946—56; Подопличко И. Г., Макеев П. С. О климатах и ландшафтах прошлого, в. 1—3. К., 1952—59.

АНТИГОРМО́НИ — речовини, здатні пригнічувати ефекти *гормонів*. Різноманітна хім. будова А. визначається структурою тих гормонів, діяння яких вони блокують. А. для білкових гормонів одержують при *імунізації*. Вони являють собою *антитіла* до гормонів — з'єднуючись з гормонами, позбавляють їх біологічної активності. Утворення А. може призводити до зниження лікувального ефекту при тривалому введенні людині білкових гормонів. А. для *кортикостероїдів, статевих гормонів* та ін. небілкових сполук одержують синтетично.

О. С. Мікоша.

АНТИДАРВІНІ́ЗМ — теорії, спрямовані проти *дарвінізму*. А. або заперечує розвиток у природі взагалі (*креаціонізм*), або, визнаючи істор. розвиток органічного світу, відкидає фактори розвитку, що лежать в основі дарвінізму, в першу чергу — *добір природний* як провідний фактор органічної еволюції. Найпоширенішими теоріями А. є *трансформізм, неоламаркізм* і його різновиди — батмогенез, гологенез, *номогенез*, «творчий дарвінізм» та ін.

АНТИДЕТОНА́ТОР — хімічна сполука, що її додають до моторного палива з метою підвищити його детонаційну стійкість. Найпоширеніший А.— *тетраетилсвинець*.

АНТИДІУРЕТИ́ЧНИЙ ГОРМО́Н (від *анти...* і грец. διουρητικός — сечогінний) — гормон задньої частки *гіпофіза*. Див. *Вазопресин*.

АНТИДО́ТИ (від грец. ἀντίδοτος — даний проти) — те саме, що й *протиотрути*.

«А́НТИ-ДЮ́РІНГ» — одна з головних теоретичних праць Ф. Енгельса. Видатний твір марксизму, спрямований проти дрібнобуржуазної і реформістської ідеології, що поширювалася в середовищі нім. соціал-демократії в 70-х рр. 19 ст. Одним з представників цієї ідеології був нім. філософ і економіст Є. Дюрінг, який оголосив себе засновником нового, прусського різновиду соціалізму і в ряді праць виступив з критикою наукового соціалізму К. Маркса. Ідеї Дюрінга підхопили опортуністично настроєні кола нім. соціал-демократії. Це й змусило Ф. Енгельса 1877 виступити з циклом статей, спрямованих проти Дюрінга, і 1878 видати їх окремою книгою під назвою «Анти-Дюрінг». Вона складається з 3 розділів: «Філософія», «Політична економія», «Соціалізм». Відстоюючи й теоретично обґрунтовуючи марксистське світорозуміння, Ф. Енгельс у першому розділі «А.-Д.» дав визначення матеріальної єдності світу, сформулював поняття про діалектику єдності *матерії* і *руху, простору і часу*, про конечність і безконечність їх, заклав основи діалектико-матеріалістичного вчення про різноякісність форм руху матерії та їхню незвідність одної до одної, визначив предмет діалектики як філос. науки, обґрунтував її осн. принципи й закони, розкрив діалектичні закономірності процесу пізнання. Ф Енгельс довів, що єдино наук. світоглядом, який відповідає досягненням природознавства й наук. пізнання суспільства, є марксистська філософія, ядро якої становить марксистська матеріалістична *діалектика*. Критикуючи ідеалістичну концепцію Дюрінга про насилля як фактор виникнення приватної власності, класів, д-ви, Ф. Енгельс у другому розділі книги обґрунтував матеріалістичний погляд на історію як на закономірну зміну *способів виробництва*, показав, що саме розвиток матеріального *виробництва, продуктивних сил* суспільства спричинює зміну *виробничих відносин*, форм *власності*, що, в свою чергу, визначає розвиток політичних відносин, зумовлює виникнення класів, д-ви, класової боротьби і соціальних революцій. В «А.-Д.» розкрито осн. екон. і політ. суперечності капіталізму, які з неминучістю приводять до *соціалістичної революції*, повалення капіталізму і встановлення соціалістичного ладу. В третьому розділі «А.-Д.» вміщено огляд соціалістичних учень, показано, що перетворення соціалізму з утопії на науку здійснилося завдяки двом відкриттям К. Маркса — матеріалістичному розумінню історії та теорії додаткової вартості, яка є наріжним каменем усього марксистського екон. вчення.

Вид.: Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. К., 1953.

В. І. Шинкарук.

АНТИІСТОРИ́ЗМ — антинауковий принцип підходу до розгляду процесів об'єктивної дійсності, що виходить з метафізичної концепції вічності й незмінності світу. Властивий ряду бурж. історичних і філос. концепцій, які всупереч *історизму* відкидають об'єктивну закономірність і поступальний розвиток історії, можливість наук. передбачення майбутнього (представники *баденської школи*, Б. *Кроче*, К. *Поппер* та ін.). А. характерний для сучас. буржуазної соціології, що відмовляється від самого поняття історичного розвитку.

В. С. Горський.

АНТИКЛІНА́ЛЬ (від *анти...* і грец. κλίνω — нахиляю) — складка верств гірських порід, повернута опуклістю догори, внаслідок чого в ядрі залягають давніші за віком верстви. Крила А. похилені в обидва боки від місця перегину — замка А. Розрізняють за профілем — прямі, похилі, лежачі, перевернуті А.; за формою в плані — лінійно витягнуті А. і округлі А.— *брахіантикліналі*.

АНТИКЛІНО́РІЙ (від *анти...*, грец. κλίνω — нахиляю і ὄρος — гора) — велика і складна складчаста структура гірських порід антиклінальної будови (див. *Антикліналь*). Виникає внаслідок тривалих піднять земної кори в геосинклінальних системах (див. *Геосинкліналь*), що супроводяться процесами складкоутворення. Крила А. ускладнені серією дрібніших складок і *насувів*; у центр. частині часто спостерігаються потужні *інтрузії*.

АНТИКОАГУЛЯ́НТИ (від *анти...* і лат. coagulo — спричинюю зсідання) — речовини, що уповільнюють або зовсім пригнічують процес *зсідання крові*. Розрізняють А. прямої дії (гепарин, синантрин), що діють безпосередньо на кров, і непрямої дії (дикумарин, неодикумарин, синкумар та ін.), які порушують синтез факторів зсідної системи крові. А. застосовують для лікування тромбозів, емболій, тромбофлебітів, інфаркту міокарда тощо, а також при роботі *штучного кровообігу апарата* та апарата *нирка штучна*. Протипоказані при захворюваннях, що супроводяться *діатезом геморагічним*. Щоб запобігти зсіданню

крові, взятої для аналізу, *переливання крові* тощо, застосовують цитрат і оксалат натрію та ін. речовини.

АНТИКОДО́Н (від *анти...* і *кодон*) — ділянка транспортної рибонуклеїнової кислоти (тРНК), що складається з трьох *нуклеотидів*, які мають незаміщені *водневі зв'язки*. А. комплементарний (див. *Комплементарність*) відповідному кодонові матричної рибонуклеїнової к-ти (мРНК), тому специфічно зв'язується з ним, внаслідок чого кожна транспортована амінокислота при *біосинтезі* білка займає в поліпептидному ланцюзі положення, яке визначається *генетичною інформацією*, переписаною в мРНК з *гена*.

«АНТИКОМІНТЕ́РНІВСЬКИЙ ПАКТ» — договір, укладений 25. XI 1936 в Берліні фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією. Спрямований проти Комінтерну, всіх демократич. сил, «А. п.» метою д-в-учасниць проголошував встановлення їх світового панування. «А. п.» доповнили секретною угодою, яка передбачала спільну боротьбу проти СРСР. До «А. п.» 1937 приєдналися Італія, 1939 — Угорщина, Маньчжоу-го, Іспанія. В 1939—40 «А. п.» перетворився на відкритий воєнний союз Німеччини, Італії та Японії (див. *Берлінський пакт 1940*). 25.XI 1941 «А. п.» був продовжений на 5 років, до нього приєдналися Болгарія, Данія, Фінляндія, Румунія, Словаччина, Хорватія та уряд окупованої японцями частини Китаю. Після розгрому фашист. Німеччини та її союзників «А. п.» припинив існування.

АНТИКОМУНІ́ЗМ — сукупність стратегічних доктрин, політичних та ідеологічних акцій, теоретичних концепцій і пропагандистських заходів імперіалізму, використовуваних ним у боротьбі проти соціалізму, міжнародного комуністичного і національно-визвольного рухів. У вузькому розумінні А. являє собою систему політ. та ідеологічного забезпечення боротьби імперіалізму проти марксизму-ленінізму і його реальних носіїв. У широкому розумінні збігається з політикою та ідеологією держ.-монополістичного капіталізму. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції антикомунізм дістав найпотворніший вияв у формі запеклої антирадянщини, після 2-ї світової війни став складовою частиною *«холодної війни»*, розв'язаної міжнародною реакцією проти країн соціалізму. Осн. зміст А.— перекручення політики й цілей комуністичних партій, вчення марксизму-ленінізму. В теоретичному плані А. відображає намагання бурж. ідеологів знайти соціально-філософ. альтернативу марксистсько-ленінському розумінню сусп. прогресу. На нинішньому етапі ідеологічної *боротьби двох суспільних систем* А. спрямовує гол. зусилля на фальсифікацію істор. досвіду КПРС і СРСР, світової системи соціалізму, дискредитацію пролет. *інтернаціоналізму*. З цією метою велика буржуазія створила велетенський пропагандистський апарат, широку мережу антикомуністичних і антирад. закладів, розробила відповідні «теорії» та концепції. А. поставив собі на службу сучас. науково-тех. засоби, зокрема пресу, радіо, телебачення. Центри А. використовують, зокрема, в своїй наклепницько - пропагандистській діяльності різного роду провокаторів і відщепенців. Водночас А. намагається пристосуватися до нового співвідношення класових сил у світі, до умов розрядки міжнар. напруженості. Його невід'ємною частиною є *націоналізм*, у т. ч. *український буржуазний націоналізм, шовінізм, сіонізм*. А. тісно пов'язаний з *мілітаризмом* і *неоколоніалізмом*. Серед стратегіч. цілей А.— розширення каналів ідеологічного проникнення та ідеологічних диверсій проти соціалістичних країн, намагання втрутитися в їх внутр. справи. В арсеналі А.— антирад. та антикомуністичні кампанії, спрямовані на дискредитацію і підрив принципів *мирного співіснування*, положень міжнар. документів (зокрема, *Заключного акта* загальноєвроп. наради 1975). А. виступає проти інтересів усіх народів, справи миру й безпеки. А. широко використовує демагогію й залякування, дезинформацію і мілітаристський психоз, засоби масової комунікації для обробки й «регулювання» свідомості мас капіталістичних країн. Нагнітаючи антикомуністичну істерію, імперіалістична реакція вдається до репресій, до поліцейського переслідування учасників демократичних, прогресивних рухів. Антикомуністичні орг-ції й центри всіляко виправдовують капіталізм, сіють невір'я в прогрес, насаджують *расизм* та *індивідуалізм*. Поряд з відвертими, неприкритими формами А. (*фашизм, клерикалізм*, расизм тощо) існують і приховані, завуальовані, в яких наук. соціалізмові протиставляються ідеї «гуманного соціалізму», «політичного плюралізму», *«деідеологізації теорія»*, *«конвергенції теорія»* тощо. З А. практично змикаються сучас. *опортунізм*, правий і «лівий» *ревізіонізм, маоїзм*, різного роду екстремістські течії. Найважливіші напрями і завдання наступальної, безкомпромісної боротьби проти А. визначені документами КПРС, ін. компартій, їхніми міжнар. нарадами й конференціями.

Літ.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976; Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Ленинизм и борьба против буржуазной идеологии и антикоммунизма на современном этапе. М., 1970; Хміль І. С. Антикомунізм у соціально-економічному і політичному житті США. К., 1975; Антикоммунистическая пропаганда империализма. Доктрины, аппарат. М., 1971; Современный антикоммунизм. Политика, идеология. М., 1973; Ремезовський Й. Д. Антикомунізм — головна ідейно-політична зброя імперіалізму. К., 1974; Іванченко І. Г. Ідеологічна диверсія — знаряддя антикомунізму. К., 1976. *Л.О.Нагорна.*

АНТИКОРОЗІ́ЙНІ ПОКРИТТЯ́ — покриття, які захищають поверхню металевих виробів від корозії. А. п. підвищують також стійкість виробів проти спрацювання, збільшують або зменшують *твердість* їхньої поверхні, надають їм декоративного вигляду тощо. Розрізняють А. п. металеві й неметалеві; одно- і багатошарові, комбіновані. До *металевих* А. п. належать покриття з алюмінію, міді, нікелю, олова, свинцю, хрому, цинку, з рідкісних і благородних металів, а також із сплавів мідь — олово, мідь — цинк, свинець — олово тощо. Металеві А. п. одержують *плакуванням*, зануренням виробів у розплавлений метал (наприклад, *лудінням, свинцюванням*), електрохімічним (див. *Гальванічні покриття*), контактним, газополуменевим і плазмовим способами, конденсацією у вакуумі, *дифузією* у поверхневий шар металу основи, а також осадженням металевих порошків в електростатичному полі або електрофорезом. До *неметалевих* А. п. належать скло і склоемалі, окиси алюмінію, магнію, титану, сполуки фосфору і хрому, окисні пасивні і хроматні плівки на залізі, олові, хромі та ін. металах, а також окисні плівки, утворені при *воронуванні* сталі та *анодуванні* алюмінію. Неметалевими є також гумові, пластмасові, бітумні й лакофарбові А. п. Одержують неметалеві А. п. хімічним, електрохім. або хім.-термічним способом, нанесенням у вакуумі, електростатичному полі тощо. А. п. мають бути рівномірними, щільними, з високою *адгезією* до металу основи, зі значною *корозійною стійкістю, міцністю, жаростійкістю*. Використовують А. п. в машино- і суднобудуванні, в автомобільній, хімічній і харчовій промисловості, в будівництві.

О. І. Віткін.

АНТИЛІМФОЦИТА́РНА СИРО́ВАТКА — *сироватка імунна*, що містить різні *антитіла* щодо лімфоїдних клітин, переважно *лімфоцитів*.

АНТИЛОГАРИ́ФМ (від *анти...* і *логарифм*) — число, логарифм якого дорівнює тому числу, від якого шукають А. Так, якщо $\log N = a$, то N є А. числа a.

АНТИЛО́ПИ — група жуйних *парнокопитних* здебільшого родини *бичачих* (крім *биків, буйволів, кіз, овець* та *вівцебиків*). Раніше А. об'єднували в одну підродину Antilopinae. Тепер термін «антилопи» не має значення систематичної категорії й об'єднує тварин, спорідненість яких іноді дуже далека, а зовнішня схожість зумовлена подібністю умов існування. А. переважно стадні тварини відкритих просторів (степів, напівпустель), деякі — гірські; розміри — від величини зайця до розмірів бика. Роги різної форми, здебільшого є в обох статей. А. живуть переважно в Африці, а також Пд. і Центр. Азії, Пд.-Сх. Європі і Пн. Америці. Бл. 150 видів, найпоширеніші: *адакс*, болотяна антилопа, бубал, *гну*, козобик, конебик, *нільгау, оленебик, сарнобик*, снігова антилопа, чотирирога антилопа. В СРСР — 5 видів: *горал, джейран, дзерен, сарна, сайга*. А є об'єктом мисливства. Багато видів А. перебувають під охороною. На Україні в заповіднику *Аска-*

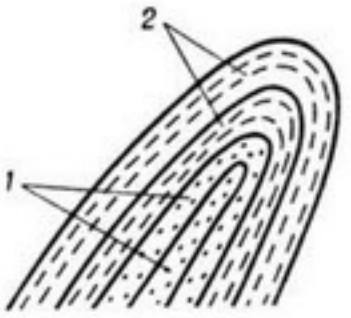

Антикліналь: *1* — давніші за віком верстви; *2* — молодші верстви.

Антиклінорій.

Антилопи. 1. Карликова антилопа (Neotragus pygmaceus). 2. Сірий дукер (Sylvicapra grimmia). 3. Великий куду (Tragelaphus strepsiceros). 4. Чорна антилопа (Hippotragus niger).

нія-Нова проводять роботу по одомашненню А. *канни* як м'ясо-мол. тварини.

АНТИМЕТАБОЛІ́ТИ (від *анти...* і *метаболіти*) — біологічно активні речовини, які внаслідок своєї структурної близькості чи більшої активності щодо метаболітів можуть заміщувати їх у біохімічних реакціях або блокувати певні *рецептори*, перешкоджаючи діянню на них метаболітів

Ця властивість А. призводить до змін у нормальному перебігу процесів *обміну речовин*. Порушення А. життєво важливих процесів може спричинювати навіть загибель організму. На цьому грунтується застосування багатьох антисептичних засобів і речовин, які використовують для боротьби з шкідливими комахами та гризунами. В ін. випадках А. сприяють нормалізації функцій організму (напр., застосування з лік. метою *медіаторів* нервового збудження). За механізмом діяння до А. належать сульфаніламідні препарати, парааміносаліцилова к-та (ПАСК), деякі антибіотики, протипухлинні препарати та ін Важливу групу А. становлять структурні аналоги вітамінів, гормонів, ферментів, медіаторів (див *Антивітаміни, Антигормони, Антиферменти*).

АНТИМОНІ́Т (від лат antimonium — сурма), сурм'яний блиск — мінерал класу сульфідів Sb_2S_3. *Сингонія* ромбічна Густ 4,51—4,66 Твердість 2 Колір свинцево-сірий. Блиск металевий Найбільші родовища А.— в Японії і Китаї; в СРСР відомий у Красноярському краї, Узбекистані (Фергана) та на Україні (Донбас і Закарпаття). Руда *сурми*.

АНТИНЕЙТРИ́НО — *античастинка* щодо *нейтрино*. Маса і *спін* А. такі самі, як і в нейтрино. Є два типи А.: електронне (в реакціях діє спільно з електронами чи *позитронами*) та мюонне (діє спільно з мюонами)

АНТИНЕЙТРО́Н — *античастинка* щодо *нейтрона*. Маса і *спін* А такі самі, як і в нейтрона, а *магнітний момент* — протилежного знака.

АНТИНО́МІЯ (грец. ἀντινομία — суперечність у законі) — суперечність між двома твердженнями, кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі.

Термін виник у давньогрец філософії Вчення про А розробляв І *Кант*, який висловив думку про те, що в А. відображається суперечливість процесу пізнання, залежність його результатів від форм пізнавальної діяльності, з одного боку, і безмежність пізнання — з другого (див *Абсолютна і відносна істини*) Проте Кант тлумачив А. з позицій ідеалізму, намагаючись довести обмеженість людського розуму (неможливість пізнання об'єктивних «речей у собі») і відсутність суперечностей у самій дійсності Марксистська філософія розглядає А як відображення в мисленні діалектичної суперечливості реального світу.

АНТИОКИ́СЛЮВАЧІ, антиоксиданти, інгібітори окислювання — речовини, що запобігають окисленню органічних сполук або уповільнюють його. Як А. використовують ароматичні *аміни, феноли*, солі фосфорної к-ти тощо. Застосовують А. для стабілізації бензинів, захисту каучуку від старіння, жирів від псування, для зменшення смолоутворення в мастилах тощо.

АНТИПАСА́ТИ — повітряні течії зх. напряму, що виникають у тропічних широтах над *пасатами*. Є частиною загальнопланетарного зх. перенесення повітря у верхній *тропосфері* й нижній *стратосфері*. А. спостерігаються на вис. 2—3 *км* (над тропіками) і на вис. понад 10 *км* (ближче до екватора). В приекваторіальних широтах А. не спостерігаються.

АНТИПАТА́РІЇ (Antipatharia) — ряд морських кишковопорожнинних тварин класу *коралових поліпів*. Тіло (довж. 0,5—3 *мм*) безбарвне, має роговий осьовий скелет. А. утворюють деревовидні або перисті колонії. Живляться дрібними органічними часточками. Бл 150 видів, поширених переважно на невеликих глибинах у тропічних і субтропічних морях.

АНТИПЕРИСТА́ЛЬТИКА (від *анти.* *перистальтика*), зворотна перистальтика — хвилеподібне скорочення стінок порожнистих трубчастих органів (травного тракту, сечовода та ін.) тварин і людини, що спричинюють просування їхнього вмісту в напрямі, протилежному звичайному В нормі спостерігається А товстої кишки, що сприяє затримці і кращому перемішуванню її вмісту При блюванні та патологічних станах (напр., спазм, *стеноз*) спостерігається А. стінок шлунка і тонкої кишки

АНТИПІРЕ́НИ (від *анти* грец. πῦρ — вогонь) — речовини або суміші, що надають деревині, тканинам та ін органічним матеріалам вогнестійкості А наносять на поверхню або просочують ним матеріал. Найпоширеніші А.— солі амонію, *бура*, борна к-та тощо Див. також *Амонію сполуки*

АНТИПО́ДИ (грец. ἀντίποδες) — 1) Мешканці діаметрально протилежних пунктів земної кулі 2) Переносно — люди та соціальні групи супротивних поглядів характерів, інтересів.

АНТИПО́ДИ в ботаніці — клітини, що містяться на протилежному від яйцевого апарата кінці *зародкового мішка* покритонасінних рослин А вкриті дуже тонкими оболонками або голі Кількість А коливається від 1 до 300 (найчастіше 3), у деяких рослин їх немає. Часто А дуже розростаються і сприяють переміщенню поживних речовин з тканин *насінного зачатка* до зародка. А. не беруть участі в заплідненні й згодом відмирають

АНТИПО́ДИ ОПТИ́ЧНІ — речовини, молекули яких не мають елементів симетрії і подібні одна до одної, як предмет до свого дзеркального відображення (див. *Ізомерія*). Кожній асиметричній молекулі відповідають А. о. з однаковими фіз. і хім властивостями, крім протилежного напряму (знака) обертання площини поляризації світла та різного відношення до А. о. інших речовин Суміш рівних кількостей А. о. наз. рацематом (див. *Рацемізація*). А. о часто зустрічаються в природних речовинах, напр., в оксикислотах, вуглеводах.

АНТИПРОТОЗО́ЙНІ ЗА́СОБИ (від *анти...*, грец. πρῶτος — перший, початковий та ζωή — життя) — речовини, які пригнічують життєдіяльність *найпростіших* або призводять до загибелі їх. До А. з. належать протималярійні препарати — похідні хіноліну (плазмоцид, хінгамін, хіноцид та ін.), акридину (акрихін, аміноакрихін), бігуаніду (бігумаль), піримідину (хлоридин) та ін.; протитрихомонадні препарати групи імідазолу (метронідазол); алкалоїди рослинного походження (хінін, еметин, лютенурин); органічні похідні миш'яку (осарсол) та сурми (солюсурмін); *антибіотики* (група тетрацикліну); *фітонциди* та ін.

АНТИПРОТО́Н — *античастинка* щодо *протона*. Маса *спін* А. дорівнюють масі і спінові протона. Електр. заряд й *магнітний момент* (за абс. величиною) такі самі, як і в протона, але протилежного знака

АНТИРЕЛІГІ́ЙНА ПРОПАГА́НДА — система науково-пропагандистських заходів, спрямована на подолання релігійних пережитків у свідомості людей і на формування матеріалістичного світогляду. Див *Науково-атеїстична пропаганда, Атеїстичне виховання*

АНТИРЕЧОВИ́НА — вид матерії, що складається з *античастинок* А можна одержати, якщо в *атомах* речовини *протони* замінити *антипротонами*, *нейтрони — антинейтронами*, *електрони — позитронами* Оскільки хім. властивості елементів визначаються електромагнітною взаємодією ядер і електронів, а вона не змінюється при заміні всіх частинок античастинками, то вся «хімія антиречовини» не буде відрізнятись від «хімії речовини» Зокрема, експериментально доведено, що всі властивості атома антимюонію збігаються з властивостями *мюонію*. Див також *Антисвіт*.

О. І. Ахієзер, М. П. Рекало.

АНТИРИ́НУМ — рід рослин родини ранникових Те саме, що й *ротики*

АНТИРОБІТНИ́ЧЕ ЗАКОНОДА́ВСТВО — комплекс правових заходів, які застосовує *буржуазна держава* для придушення класової боротьби пролетаріату Осн. мета А. з. — підрив організованого робітничого руху, ослаблення впливу компартій серед трудящих Значного розвитку А. з. набуло після 2-ї світової війни в умовах «холодної війни» і розгулу *антикомунізму* Використовуючи законодавчий апарат, бурж. д-ва в інтересах монополій забезпечує видання законів, спрямованих на заборону або обмеження страйкової боротьби та заохочення штрейкбрехерів, на встановлення державного контролю над профспілками, і грубо втручається в їхню діяльність Свідченням А. з. є закони про матеріальну відповідальність профспілок за збитки, спричинені страйками, застосування інституту примусового *арбітражу* тощо.

Характер А. з. мають також податкове право та політика цін урядів капіталістичних країн, наступ правлячих кіл на життєві інтереси нар. мас. Для маскування реакційної суті А. з. буржуазія широко вдається до соціальної демагогії, пропаганди апологетичних концепцій «людських відносин» і «класового миру». А. з. в умовах зростання безробіття, інфляції є свідченням кризи бурж. демократії і бурж. суспільства в цілому. Робітн. клас активно виступає за скасування А. з. Під тиском робітн. руху в США скасовано *Тафта-Хартлі закон* (від 1947), подібний закон в Англії (діяв з 1971); легалізовано профспілки в Португалії, Греції, Іспанії. Боротьба проти А. з.— важлива складова частина класової боротьби пролетаріату. *М. Й. Бару.*

«АНТИРОМА́Н» — умовна назва однієї з течій сучасного літературного модернізму. Найпослідовнішим втіленням естетичних принципів «А.» є концепції представників течії «новий роман» — переважно франц. письменників 50—60-х рр. 20 ст.: А. Роб-Грійє, Н. Саррот, М. Бютора, К. Сімона та ін. Вони відмовилися від зображення об'єктивної дійсності, протиставляючи життєвій реальності «суб'єктивний світ», «створений» самим письменником. Практика «неороманістів» зводиться до руйнування класичної жанрової форми роману, відмови від сюжету і зображення людських характерів з цілісним внутрішнім життям Антисоціальна спрямованість, заперечення реалістичних традицій та ін. риси свідчать про те, що «А.» — один з виявів бурж. та дрібнобурж. ідеології. В 60-х рр. «А.», витіснений ін течіями, втратив свої позиції

Літ.: Затонський Д. В. Про модернізм і модерністів. К., 1972; Еремеев Л. А. Французский «новый роман». К., 1974. *Л. А. Єремєєв.*

АНТИСВІ́Т — теоретично можливий світ *антиречовини*, який гіпотетично являє собою нібито дзеркальне відображення реального світу. Відомі сучас. фізиці фундаментальні закони природи є симетричними щодо частинок і *античастинок*, речовини і антиречовини. Тому виникла думка про симетрію *Всесвіту* щодо речовини і антиречовини, тобто про можливість існування А. Гравітаційні сили (див *Тяжіння*) для антиречовини мають бути такими самими, як і для речовини. Отже, можна уявити макроскопічні тіла, збудовані з антиречовини й утримувані гравітаційними силами, такі як *планети, зорі, галактики*. Їх можна назвати антипланетами, антизірками й антигалактиками. Якщо припустити існування ділянки Всесвіту, заповненої антигалактиками, то це і буде А. Таке припущення не суперечить заг. принципам фізики При цьому в надрах антизірок мають відбуватись *ядерні реакції* між антиядрами, аналогічні ядерним реакціям у звичайних зірках. Тому, спостерігаючи *фотони* чи *радіохвилі*, неможливо встановити, звідки вони надходять — від зірки чи антизірки. Але спостереження *нейтрино* в більшості випадків дає змогу розрізнити зірку й антизірку; зірки випромінюють нейтрино, антизірки — антинейтрино. У видимій частині Всесвіту антиречовини дуже мало, оскільки при зіткненні з нею речовини в результаті *анігіляції* мають виникати нейтральні піони (див. *Мезони*), що, в свою чергу, розпадаються на два γ-кванти великих енергій, але таких γ-квантів на досліді не виявлено. Отже, середня густина антиречовини у Всесвіті має бути істотно меншою від густини речовини. Всім стабільним у реальному світі атомам відповідають антиатоми, також стабільні в А. Проте встановити, чи існують у Всесвіті антисвіти, ще не вдалося, хоч про ймовірність такого існування говорив ще 1933 П. *Дірак*, який перший теоретично відкрив античастинки

Літ.: Альвен Г. Миры и антимиры. Пер. со швед. М., 1968.

О. І. Ахієзер, М. П. Рекало.

АНТИСЕЙСМІ́ЧНЕ БУДІВНИ́ЦТВО — див *Сейсмостійке будівництво*

АНТИСЕМІТИ́ЗМ — притаманне класово-антагоністичному суспільству вороже ставлення до євреїв. Одна з форм *шовінізму*. Корені А. беруть початок у старод. світі. Прояви А. мали місце переважно на грунті реліг фанатизму В середні віки А. посилився в умовах розвитку товарно-грошових відносин і зростання реліг. нетерпимості З появою капіталізму до А. вдалася буржуазія з метою розпалювання нац. ворожнечі, відвернення трудящих від класової боротьби. А правлячих кіл імперіалістичних держав знайшов вияв, зокрема, в *Бейліса справі* (1911, Київ) і *Дрейфуса справі* (1913, Франція) Форм *геноциду* (фіз. винищення) набув А. у гітлерівській Німеччині Нім фашисти знищили мільйони євреїв А був офіційною політикою рос. царизму Активно поширювали А. укр. буржуазія й бурж.-націоналістичні партії, у т. ч. й ті, що маскувалися під соціалістів Рішучу відсіч дістав А з боку більшовицької партії та широких кіл робітників і селян, представників демократичної інтелігенції Росії Ведучи боротьбу проти А., більшовики одночасно непримиренно ставилися до націоналізму, в т. ч. єврейського, що діставав вияв, зокрема, в діяльності *Бунду* Перемога Великої Жовтн соціалістич революції ліквідувала разом з експлуататорською системою умови для існування А. В СРСР національне питання розв'язане, утвердилась ідеологія інтернаціоналізму, дружби народів. У капіталістичних країнах, як і раніше, проповідується *расизм*, проводиться політика дискримінації народів і нац. меншостей, зокрема євреїв. А. залишається знаряддям імперіалістичної буржуазії, за допомогою якого вона намагається розколоти єдність робітн. руху. А. використовується насамперед найреакційнішими силами, *неофашизмом, антикомунізмом*. А. взятий на озброєння *сіонізмом*. Сіоністські лідери, розвиваючи ідеї про «вічність» А., закликаючи до відособлення євреїв від ін. народів, практично посилюють А. і використовують його в своїх інтересах. Вони тлумачать як А. будь-які виступи проти сіонізму, зокрема боротьбу араб. народів проти експансіоністської політики правлячих кіл Ізраїлю. Послідовними борцями проти А. є марксистсько-ленінські партії. В СРСР А., як і ін. прояви шовінізму, переслідується законом.

В. С. Костенко.

АНТИСЕ́ПТИКА (від *анти...* і грец. σηπτικός — гнійний) — сукупність заходів, спрямованих на знищення патогенних мікробів у ранах, запалених тканинах чи в усьому організмі. Розрізняють А. м е х а н і ч н у — механічне видалення гнійних тканин; х і м і ч н у, що її здійснюють за допомогою *антисептичних засобів*; ф і з и ч н у — застосування спец. пов'язок; б і о л о г і ч н у — введення *антибіотиків*, протиправцевих сироваток тощо. Залежно від способу застосування А. поділяють на місцеву — безпосередня обробка рани; глибоку — введення антисептичних засобів у тканини й загальну — насичення організму протимікробними препаратами.

Літ.: Стручков В. И. Общая хирургия. М., 1972. *П. М. Перехрестенко.*

АНТИСЕПТИ́ЧНІ ЗА́СОБИ, антисептики — хімічні речовини протимікробної дії. А. з. затримують ріст і розвиток мікроорганізмів (бактеріостатична дія) або вбивають їх (бактерицидна дія), що залежить не лише від природи А з., але й від їхньої концентрації, тривалості дії, т-ри, чутливості до них мікроорганізмів тощо. На відміну від хіміотерапевтичних засобів, А. з. не здатні до вибіркової дії В медицині А. з. використовують для знезаражування ран, шкіри, при гнійно-запальних процесах, у великих концентраціях — для *дезинфекції*. Найширше застосовують препарати йоду, хлору, перекис водню, марганцевокислий калій, деякі фарби, спирти, лізол, сулему, карболову к-ту та ін. А. з. використовуються для боротьби проти шкідливих комах (див. *Дезинсекція*); а також для консервації продуктів (оцтова, бензойна, саліцилова к-ти), збереження деревини, шкіри, текст. виробів, пластмас тощо.

П. М. Перехрестенко.

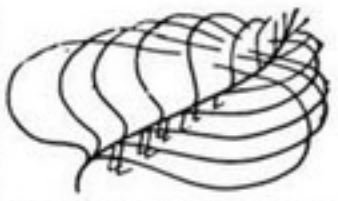

Антипатарії. Колонія глибоководних антипатарій батипатес (Bathypates).

АНТИСТРОФА́ (грец. ἀντιστροφή, букв.— поворот назад) — в античній трагедії парна строфа хорової пісні, яка повторювала ритмом попередню (непарну), причому кожна пара строф мала свій ритм. В укр. поезії поділ на парні строфи — в незакінченій драм. поемі Лесі Українки «Іфігенія в Тавриді».

АНТИТЕ́ЗА (грец. ἀντίθεσις — протиставлення) — 1) В л о г і ц і — судження, що суперечить *тезі*. 2) У ф і л о с о ф і ї Г.-В.-Ф. Гегеля — другий з трьох ступенів *тріади*. 3) В с т и л і с т и ц і — протиставлення контрастних образів, явищ і понять. Наприклад: «Згинь старе із мріями — йди нове з героями» (П. Тичина). Принцип А. — зіткнення суперечливих

явищ та ідей—відбився і в назвах літ. творів: «Злочин і кара» Ф. Достоєвського, «Правда і кривда» М. Стельмаха.

АНТИТІЛА́ — специфічні білки імуноглобулінової природи (див. *Імуноглобуліни*), що утворюються в організмі у відповідь на введення в нього *антигенів*.

Синтез невеликої кількості імуноглобулінів, які мають активність А., можливий і без антигенного стимулу, що має велике значення для початку імунної відповіді (див. *Імунітет*).

А. синтезуються клітинами *лімфатичної системи* і надходять здебільшого у кров, а також в ін. тканинні рідини організму — секрети слизових оболонок, молозиво, спинномозкову рідину, слину, жовч тощо. А. можуть утворюватись і при культивуванні лімфатичних клітин поза організмом. Класифікують А. за їхньою біологічною роллю в організмі та способом взаємодії з антигенами. Специфічність А. визначається наявністю у його молекулі т. з. активних центрів — просторових структур, що виконують функцію впізнавання відповідного антигена. Зв'язуючись своїми активними центрами з токсинами (*антитоксини*), вірусами, бактеріями (*лізини*, опсоніни тощо), А. знешкоджують їх. Взаємодіючи з пухлинними клітинами, блокуючі А. екранують («закривають») їх і, можливо, сприяють злоякісному ростові. Цитофільні А., зв'язуючись активним центром з антигеном, відіграють дуже важливу роль у виникненні гіперчутливості (*алергії*) негайного типу. Антитіла є діючим началом у різних *сироватках імунних*.

Літ.: Неэлин Р. С. Строение и биосинтез антител. М., 1972; Вершигора А. Е. Основы иммунологии. К., 1975; Бернет Ф. М. Клеточная иммунология. Пер. с англ. М., 1971.

С. В. Комісаренко.

АНТИТОКСИ́НИ (від *анти...* і *токсини*) — специфічні *антитіла*, що утворюються в організмі людини і тварин від діяння токсинів мікробів, отрут рослин і тварин та нейтралізують їхні отруйні властивості.

АНТИТРИНІТА́РІЇ (від *анти...* і лат. trinitas — трійця) — прихильники релігійних течій, які заперечують основний християнський догмат про *трійцю*. Виникли в 2—3 ст. в Римській імперії. В період Реформації 16 ст. діяли в Італії, Швейцарії, Австрії та ін. європ. країнах. У Польщі, Румунії та на Україні погляди А. знайшли вияв у діяльності *соцініан*. Антитринітаризм у ряді випадків був виразом *вільнодумства*. Однією з поширених форм А. є унітаризм, невелика кількість прихильників якого збереглася в США та Великобританії.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКИХ ЖІНО́К — громадська організація рад. жінок, створена в Москві у вересні 1941 для об'єднання їх зусиль у боротьбі проти фашизму. В травні 1956 перетворено на *Комітет радянських жінок*.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОМІТЕ́Т РАДЯ́НСЬКОЇ МО́ЛОДІ — громадська організація рад. молоді, створена у вересні 1941 для боротьби проти фашизму і для зміцнення дружніх зв'язків з прогресивними міжнар. молодіжними організаціями. В липні 1956 перетворено на *Комітет молодіжних організацій СРСР*.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ КОНГРЕ́С ДІЯЧІ́В КУЛЬТУ́РИ 1936 — конгрес представників прогресивної інтелігенції Польщі, Зх. України і Зх. Білорусії. Скликаний за ініціативою комуністів 16—17.V 1936 у Львові з метою зміцнення єдиного антифашист. фронту. В підготовці конгресу брали участь представники ЦК КПЗУ, а також письменники *Я. Галан, С. Тудор, В. Василевська, Л. Кручковський,* Г. Дембінський та ін. Конгрес засудив польс. профашист. режим, викрив антинар. дії укр. бурж. націоналістів, ухвалив запропоновану комуністами резолюцію, в якій закликав інтелігенцію до боротьби проти фашизму, проти нац. гноблення населення Зх. України і Зх. Білорусії, за припинення підготовки нової імперіалістичної війни.

АНТИФАШИ́СТСЬКИЙ РУХ — масовий демократичний рух народів різних країн проти відкритої терористичної диктатури буржуазії — *фашизму* та ультраправих течій і партій. Об'єднує мільйони людей незалежно від соціального становища, політичних поглядів і реліг. переконань. Виник у період *загальної кризи капіталізму* й загострення класової боротьби, коли буржуазія почала вдаватися до крайніх форм насильства. В 20—30-х рр. 20 ст. було встановлено фашист. і профашист. режими в Італії, Угорщині, Німеччині, Польщі, Португалії, Іспанії, Фінляндії, Румунії, Болгарії. Очолили А. р. нар. мас капіталістичних країн робітн. клас і компартії. В 1934 сталося перше збройне антифашист. повстання робітників Відня В А. р. включилися кращі представники інтелігенції світу. Вони були ініціаторами ряду антифашист. конгресів: 1932 — в Амстердамі, 1934 — в Чікаго, *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові, *Антифашистських конгресів* у Парижі. Велике значення для зміцнення і згуртування А. р. мала діяльність *Комуністичного Інтернаціоналу, Народного фронту* 1935 у Франції, 1936 — в Іспанії. Яскравою сторінкою історії А. р. стала боротьба *інтернаціональних бригад* проти фашизму в Іспанії 1936—38. У складі їх боролися бійці-добровольці з 54 країн світу, в т. ч. чимало українців.

Під час 2-ї світової війни, розв'язаної нім. фашистами, в тимчасово окупованих гітлерівцями країнах Європи, а згодом і на території д-в фашист. коаліції розгорнувся могутній А. р. (див. *Рух Опору*). Вступ СРСР у війну, в зв'язку з нападом на нього нацистської Німеччини та її сателітів, набагато посилив А. р. Створився заг. антифашист. фронт народів, основною і провідною силою якого став Рад. Союз. Перемоги Рад. Армії над фашист. вояччиною створили умови для масового А. р. Активну участь в європ. А. р. брали рад. люди, насильно вивезені на гітлерівську каторгу. Вони чинили саботаж на підприємствах, вели антифашист. пропаганду, формували бойові загони й групи, які діяли разом з франц. *маkі* і *франтирерами*, з італ. *гарібальдійськими бригадами*, грец. антартесами, підрозділами югосл. Народно-визвольної армії, партизанами Болгарії, Бельгії, Польщі, Норвегії та ін. країн. Громадяни СРСР створили ряд підпільних орг-цій (див. *Берлінський комітет ВКП(б), Братерський союз військовополонених, Інтернаціональний антифашистський комітет*). В результаті розгрому фашизму спільними силами СРСР, союзних армій і Руху Опору фашист. режими було ліквідовано в Німеччині, Італії, Угорщині, Румунії, Фінляндії та деяких ін. країнах. У післявоєнні роки фашист. елементи, партії і орг-ції активізувалися в ряді країн капіталістичного світу (див. *Неофашизм*). При підтримці міжнар. імперіалізму режим терористичної диктатури було встановлено в Гватемалі, Парагваї, Уругваї та деяких ін. країнах. В 1961—62 демократичні сили Франції заступили шлях до влади фашист. збройній орг-ції *ОАС*. Фашизм 1967 захопив владу в Греції, 1973 — в Чілі. В 60 — 1-й пол. 70-х рр. італ. трудящі не раз давали відсіч виступам неофашистів в Італії. Активно виступають прогресивні сили США проти діяльності амер. профашист орг-цій *Ку-клукс-клан*, «Т-во Джона Берча», «Рада білих громадян» та ін. А. р., спираючись на могутній табір соціалізму, охоплює широкі верстви населення багатьох країн світу. Повалено майже піввікову фашист. диктатуру в Португалії (квітень 1974), військ.-фашист. режим у Греції (липень 1974). В 1976—77 розгорнулася загальнонац. боротьба в Іспанії за повну ліквідацію фашист. порядків і відновлення демократичних інститутів. Питання боротьби проти фашизму широко висвітлено в документах міжнар. *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*, Карловарської (1967) і Берлінської (1976) конференцій комуністів європ. країн. У 1951 утворено Федерацію учасників Руху Опору, яка об'єднувала антифашистів з десятків країн світу (видає журн. «Об'єднаний Опір» франц. і нім. мовами). Діють нац. антифашистські орг-ції в Італії, Греції, ФРН (Об'єднання осіб, переслідуваних за нацизму). Світова прогресивна громадськість засудила злочини сучас. фашизму (зокрема чілійської хунти) з трибуни ООН, ін. міжнар. орг-цій. А. р. є важливою складовою частиною *руху прихильників миру*, боротьби всього миролюбного людства за демократію і соціалізм

Літ.: Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970

А. В. Кудрицький.

АНТИФАШИ́СТСЬКІ КОНГРЕ́СИ у Парижі — 1) Антифашистський європейський конгрес (4—6. VI 1933) скликаний з ініціативи комуністів в залі Плейєль. У ньому взяли участь 3500 делегатів від 3 млн. трудящих — комуністів, частини соціал-демократів і широких кіл безпартійних. Конгрес прийняв Маніфест до трудящих Європи, резолюцію проти загрози імперіалістичної війни, висунув широку програму міжнар. координації антифашист. боротьби, на захист демократичних і екон. вимог трудящих. Прийняв рішення про організацію міжнародного фонду антифашистської боротьби та видання газети «Антифашистський фронт».

Створений конгресом антифашист. ЦК об'єднався (серпень 1933) з Всесвітнім комітетом боротьби за мир *Амстердамського антивоєнного конгресу 1932*, утворивши рух, відомий під назвою амстердамсько-плейєльського. 2) Міжнародний антифашистський та антивоєнний конгрес молоді (22—24. VIII 1933) за участю представників 34 країн світу. Створив Всесвітній к-т молоді для боротьби проти війни і фашизму. 3) Всесвітній конгрес жінок проти війни і фашизму (4—7.VIII 1934) за участю представників 28 країн світу. Закликав до створення єдиного фронту всіх, хто виступає проти фашизму і війни. 4) Міжнародний антифашистський конгрес письменників на захист культури (21—25.VI 1935) об'єднав в боротьбі проти агресії і фашизму видатних представників інтелігенції з 35 країн. Зокрема, делегатами цього форуму були французькі письменники: А. Барбюс, Л. Арагон; німецькі: Б. Брехт, Г. Манн, Л. Фейхтвангер, А. Зегерс; датський — М. Андерсен-Нексе; радянські — М. С. Тихонов, О. М. Толстой, І. Г. Еренбург, Ф. І. Панфьоров, О. Є. Корнійчук, П. Г. Тичина, І. К. Микитенко, П. Й. Панч.

Найактивнішу участь у роботі всіх антифашист. конгресів брали представники СРСР. *Б. М. Забарко.*

АНТИФАШИ́СТСЬКІ МІ́ТИНГИ ПРЕДСТАВНИКІ́В УКРАЇ́НСЬКОГО НАРО́ДУ Організовані ЦК КП(б)У та урядом Рад. України під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Відбулися в Саратові (26.XI 1941 і 30.VIII 1942), Москві (16.V 1943), Києві (20.II 1944). Крім того, 3 мітинги представників молоді провів ЦК ЛКСМУ. У своїх виступах робітники, колгоспники, бійці і командири Рад. Армії, партизани, вчені, діячі культури продемонстрували відданість укр. народу Комуністичній партії, волю трудящих України до перемоги над гітлерівськими загарбниками

Учасники мітингів звернулися до населення тимчасово окупованих областей України з закликом віддати всі сили для розгрому нім.-фашист. загарбників. Мітинги відіграли важливу роль у мобілізації укр. народу на боротьбу проти гітлерівських окупантів.

АНТИФЕРМЕ́НТИ (від *анти...* і *ферменти*) — специфічні речовини білкової або пептидної (див. *Пептиди*) природи, які гальмують або блокують дію ферментів, утворюючи з ними неактивні комплекси. Оберігають органи і тканини від руйнівної дії відповідних ферментів. Препарати з антиферментними властивостями (тразилол, контрикал та ін.) широко застосовують у медицині.

АНТИФЕРОМАГНЕТИ́ЗМ (від *анти...* і *феромагнетизм*) — магнітний стан речовини, в якому *магнітні моменти* (елементарні магнітики) сусідніх атомів (чи іонів) орієнтовані назустріч один одному (антипаралельно). У феромагнітному стані вони, навпаки, орієнтовані паралельно. Антиферомагнетик (тіло в антиферомагнітному стані) переходить у парамагнетик (див. *Парамагнетизм*) при т-рі, вищій за певну т-ру T_N — температуру Неєля (за ім'ям Л. *Неєля*, який в 30-х рр. незалежно й одночасно з Л. Д. *Ландау* запропонував поняття «антиферомагнетизм»).

Літ. див. до ст. *Антиферомагнітний резонанс.* *В. В. Єременко.*

АНТИФЕРОМАГНІ́ТНИЙ РЕЗОНА́НС — різке зростання поглинання електромагнітного випромінювання під час проходження крізь антиферомагнетики (див. *Антиферомагнетизм*) при певних (резонансних) значеннях частоти випромінювання та напруженості зовнішнього магнітного поля; різновид електронного *магнітного резонансу*. Однаково орієнтовані елементарні магнітні моменти утворюють в антиферомагнетиках т. з. магнітні підгратки. Частоти А. р. збігаються з власними частотами однорідних коливань намагніченостей магнітних підграток і зумовлюються орієнтацією їх щодо кристалографічних осей (сили магнітної *анізотропії*) і орієнтацією одна щодо одної (сили *обмінної взаємодії*).

Літ.: Гуревич А. Г. Магнитный резонанс в ферритах и антиферромагнетиках. М., 1973.

В. В. Єременко.

АНТИФІ́ДИНГИ (від *анти...* і англ. feeding — харчування, живлення) — хімічні речовини, здатні відлякувати комах від рослин, якими вони живляться. До антифідингів належать окис трифенілолу $[(C_6H_5)_3Sn]_2O$ й ацетат трифенілолу $(C_6H_5)_3Sn(CH_3COO)$. При обробці посівів певними дозами цих речовин шкідники гинуть. А. широко не застосовують.

АНТИФО́Н (від грец. ἀντίφωνος — той, що звучить у відповідь) — діалогічний спосіб почергового співу соліста і хору (або двох частин хору). Запозичений з давньогрецької трагедії, де хор поділявся на два півхори.

АНТИФРИ́ЗИ (від *анти...* і англ. freeze — замерзати) — рідини з низькою температурою замерзання. Як А. використовують водні розчини *спиртів, етиленгліколю, гліцерину* та деяких неорганічних солей. Застосовують А. в системах охолодження двигунів внутр. згоряння, в установках, що працюють при низьких температурах.

АНТИФРИКЦІ́ЙНІ МАТЕРІА́ЛИ (від *анти...* і лат. frictio — тертя) — матеріали, використання яких грунтується на низькому коефіцієнті тертя. Крім низьких значень коеф. тертя (0,004—0,10 при терті з мастилом і 0,12—0,20 без мастила), А. м. відзначаються значною стійкістю проти спрацювання, достатніми мех. *міцністю* і *пластичністю* та *корозійною стійкістю*. Створено А. м. зі спец. властивостями, що їх використовують з мащенням і без мащення, в повітрі і в вакуумі, при високій і низькій т-рі тощо. До А. м. належать литі матеріали (*бабіти, бронзи, латуні*); *спечені матеріали*, в т. ч. композиційні на основі заліза або бронзи; комбіновані (гол. чин. металофторопластові) й полімерні матеріали (див. *Полімери*); антифрикційні чавуни; вуглеграфітові та ін. матеріали. Литі А. м. відзначаються гетерогенною (неоднорідною) структурою з твердими (що сприймають на себе навантаження) і м'якими (які є твердим мастилом) включеннями. Використовують литі А. м. у підшипниках металообробних верстатів, трансп. і с.-г. машинах, приладах і устаткуванні легкої й харч. пром-сті, де їх експлуатують в основному з мастилом. Спечені А. м. (напр., *бронзографіт, залізографіт*) мають значну кількість пор (8—30 об.%), які насичуються рідким мастилом. Крім того, такі матеріали містять графіт, сульфіди, селеніди та інші включення, що є твердим мастилом. З А. м. виготовляють підшипники, які застосовують при безперервному надходженні мастила, в умовах самозмащування, сухого тертя, підвищених температур, корозійних і агресивних середовищ. Комбіновані А. м. виготовляють пресуванням і спіканням пористого каркаса з металевих порошків з заповненням пор фторопластом. Підшипники з комбінованих А. м. використовують в умовах сухого тертя і деяких хім. активних середовищ. Полімерні А. м. (напр., *текстоліт*, склопласт) застосовують для підшипників, що експлуатують у корозійному середовищі й іноді в умовах сухого тертя. З антифрикційного чавуну виготовляють підшипники, використовувані при невисоких навантаженнях і малих швидкостях. Вуглеграфітові А. м. експлуатують без мастила при невеликих питомих навантаженнях і т-рі до 480°С.

І. М. Федорченко.

АНТИ́ХРИСТ (грец. Ἀντίχριστος) — у християнській міфології посланець *диявола*, що нібито прийде на землю незадовго до другого пришестя *Христа*, але кінець кінцем буде ним переможений. Міф про А. церква використовувала в боротьбі проти своїх противників.

АНТИЦИКЛО́Н — область підвищеного тиску в атмосфері, діаметром від кількох сотень до кількох тисяч кілометрів. Разом з *циклонами* є найважливішою формою заг. циркуляції атмосфери. На картах погоди А. позначають системою замкнених ізобар (див.

Ізолінії) з максимальним тиском у центрі. Повітря в А. переміщується в напрямі руху стрілки годинника (Пн. півкуля) і проти стрілки (Пд. півкуля).

Протягом року в обох півкулях Землі виникають сотні А. Тривалість існування їх — кілька діб або тижнів. Пересуваються А. переважно з Зх. на Сх. з швидкістю 30—40 *км/год*. В областях розвитку А. малохмарна, слабовітряна або тиха погода в зв'язку з пере-

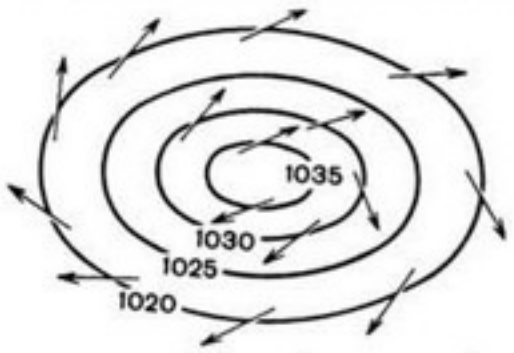

Антициклон. Ізобари і напрям вітру в антициклоні Північної півкулі (цифрами позначено тиск у мілібарах).

важанням низхідних рухів повітря. На Україні за рік спостерігається близько 40 А., з них 30% місцевих, 70% надходить з інших місць.

АНТИЦИПА́ЦІЯ (лат. anticipatio, від anticipo — наперед визначаю) — 1) Передбачення, здогад, прогноз; передчасне настання якогось явища, дії. 2) В психології — передбачення людиною майбутньої ситуації, на основі якого можливе здійснення своєчасних і відповідних дій. Має значення в різних видах практичної діяльності. Особливі вимоги до рівня розвитку А. як специфічної характеристики мислення ставлять галузі діяльності, пов'язані з впливом на психічний стан ін. людей (педагогіка, медицина, управління тощо). Поняття «антиципація» у психологію запровадив нім. учений В. *Вундт*. 3) У філософії вперше поняття «антиципація» зустрічається у стоїків і епікурейців. В сучас. філософії цей термін вживається як передбачення результатів досвіду в зв'язку з категоріями *ціль, передбачення наукове*. Іноді розуміється як упереджена думка, що грунтується на абстрактних міркуваннях й ігнорує *досвід, практику*.

АНТИЧАСТИ́НКИ — фізичні об'єкти, що є «двійниками» *елементарних частинок*: у А. такі самі маси, *спіни* і час життя, як і у відповідних їм частинок, і такі самі за величиною, але протилежні за знаком внутр. *квантові числа*. Напр., в антиелектрона (позитрона) така сама маса, як і в електрона, але протилежні за знаком електр. заряд і лептонне число (див *Лептони*); в антинейтрона баріонне число (див. *Баріони*) $B = -1$, тоді як у нейтрона $B = +1$. Є частинки (напр., *фотони* і π^0-мезони), в яких усі внутр. квантові числа («заряди») дорівнюють нулеві. Такі частинки наз. істинно нейтральними, їхні А. тотожні зі своїми частинками. Першою А., яку теоретично відкрив П. *Дірак* 1928, був антиелектрон, знайдений К. *Андерсоном* експериментально 1932 в космічному промінні; 1936 виявлено мюони. За допомогою потужних *прискорювачів заряджених частинок* 1955 Е. *Сегре*, О. *Чемберлен* та ін. спостерігали *антипротон*, 1956 відкрито антинейтрон, 1963 В. Й. *Векслер* зі співробітниками відкрили анти- Σ^--гіперон, 1970 в Серпухові відкрили ядра антигелію-3.

Тепер відкрито античастинки для всіх *гіперонів*. При зіткненні частинок і відповідних А. відбувається *анігіляція* їх. Існування А. для кожної частинки стверджується релятивістською *квантовою теорією поля*. Симетрія електромагнітної та сильної взаємодії щодо заміни частинок А. вимагає, щоб поряд з атомами й атомними ядрами існували антиатоми і антиядра, збудовані з відповідних А. Так, має існувати антиатом з позитрона й антипротона (антиводень), причому розміри і всі властивості його мають точно збігатися з розмірами й властивостями атома водню. Аналогічно можуть існувати й антиатоми всіх ін. елементів *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва* — всі вони мають бути побудовані з відповідних антиядер і позитронів. Сукупність таких елементів становить *антиречовину*. Виходячи з положення про симетрію Всесвіту щодо речовини й антиречовини, можна припустити існування *антисвіту*.

Літ.: Щелкин К. И. Физика микромира. М., 1968; Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частинки. К., 1973; Новожилов Ю. В. Элементарные частицы. М., 1974.

О. І. Ахієзер, М. П. Рекало.

АНТИ́ЧНІ ДЕРЖА́ВИ ПІВНІ́ЧНОГО ПРИЧОРНОМО́Р'Я — рабовласницькі держави, що існували на пн. узбережжі Чорного м. з середини 1-го тис. до н. е. до 3—4 ст. н. е. Виникли як колонії грец. д-в — метрополій (див. *Колонії античні*), гол. чин. *Мілету*. Найдавнішою колонією на території сучас. України було поселення на о. *Березань*, засноване в 2-й пол. 7 ст. до н. е. В 6 ст. до н. е. виникли *Тіра, Ольвія, Пантікапей, Тірітака, Німфей, Феодосія, Керкінітіда*, в кін. 5 ст. до н. е.— *Херсонес* Таврійський. Всі ці колонії незабаром перетворилися на самостійні *поліси*. Бл. 480 до н. е. утворилась *Боспорська держава* (столиця Пантікапей). В економіці А. д. П. П. велику роль відігравало с. г. Міста стали значними центрами ремесла. Поліси вели широкий торг. обмін з сусідніми племенами та ін. грец. державами, карбували свою монету. А. д. П. П. постачали місц. племенам (гол. чин. представникам племінної верхівки) вино, зброю, ювелірні вироби та ін. предмети розкоші; осн. предметом вивозу в грец. держави були хліб та ін. с.-г. продукти. В кін. 3—2 ст. до н. е. А. д. П. П. спіткала внутрішня криза, що супроводилася посиленням натиску *скіфів* і *таврів*. У серед. 1 ст. до н. е. А. д. П. П. підпали під владу понтійського царя *Мітридата VI Євпатора* і були втягнуті в його боротьбу проти Риму. Після поразки й загибелі Мітридата VI

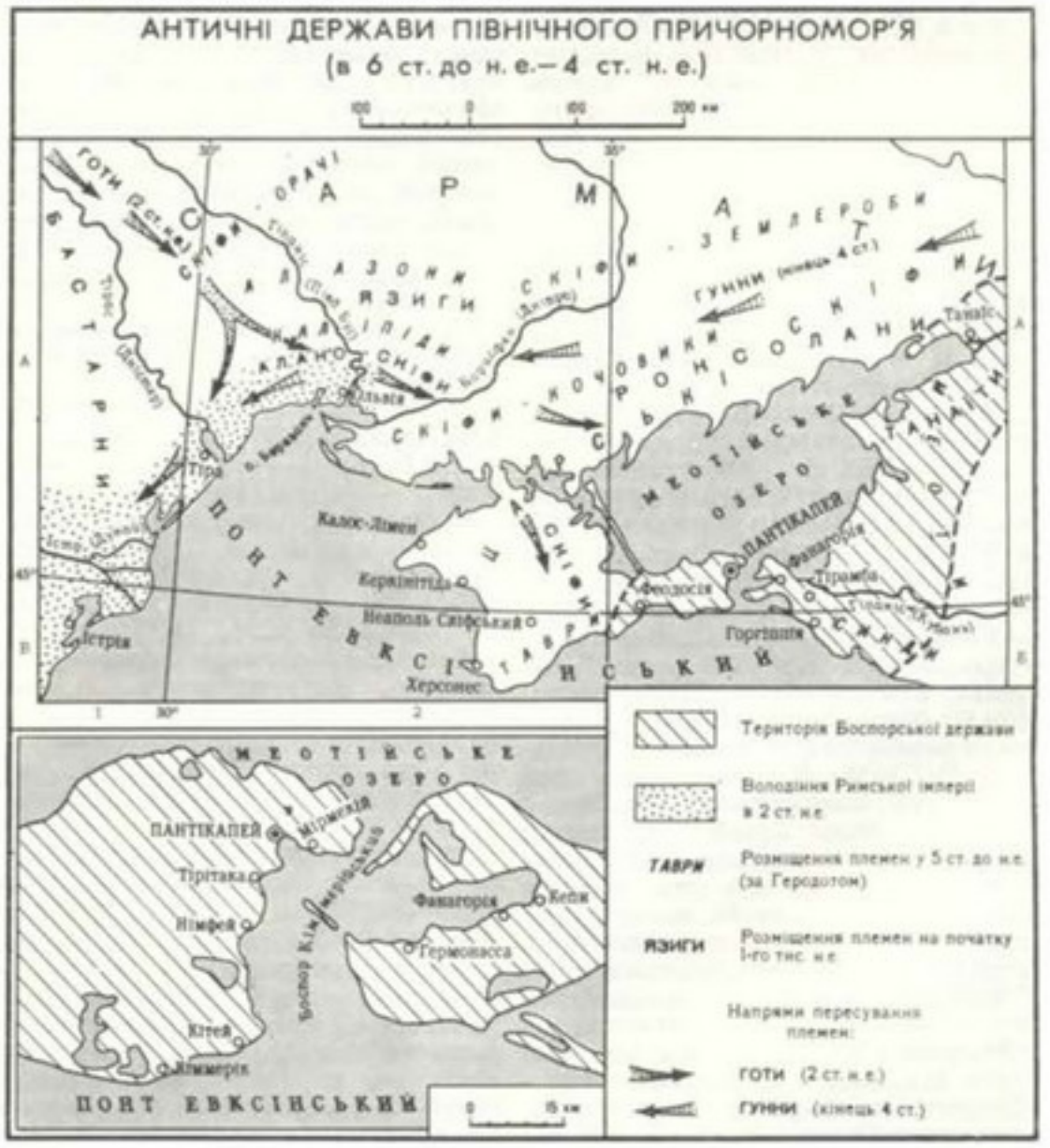

(63 до н. е.) в ряді міст були розміщені рим. гарнізони, які лишалися там до 3—4 ст. н. е. В перших століттях н. е. в екон., політ. і культурному житті А. д. П. П. дедалі більшу роль відігравали негрец., головним чином сарматські, елементи. Найбільше це проявлялося на Боспорі, де склалася своєрідна греко-сарматська культура. Заг. криза рабовласницької системи торкнулася і А. д. П. П., де з 30-х рр. 3 ст. почався економічний занепад, що посилився в результаті нападів *готів*. Навала *гуннів* у 4 ст. поклала кінець існуванню античних д-в Пн. Причорномор'я.

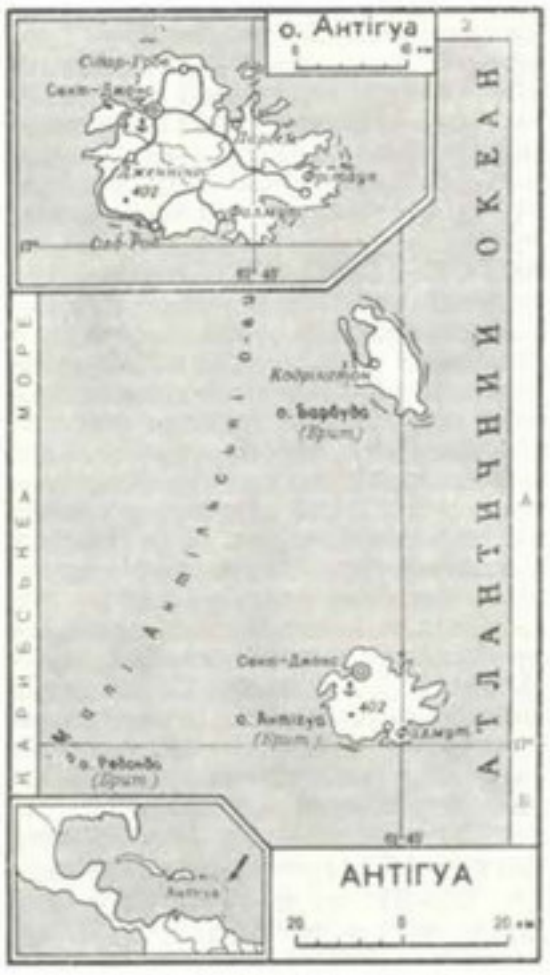

Літ.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Дорогой тысячелетий. Симферополь, 1969 *Е. І. Соломоник.*

АНТИ́ЧНІСТЬ (від лат. antiquitas — давнина, старовина) — греко-римський період стародавньої історії і культури. Античне суспільство було класовим, рабовласницьким. Порівняно з первісним суспільством воно зробило величезний крок уперед у розвитку продуктивних сил. Античні мистецтво й л-ра досягли виняткового розвитку і заклали основи європ. культури. Антична історія поділяється на три періоди: Стародавня Греція, *еллінізм* і Стародавній Рим. У Пн. Причорномор'ї на території сучас. України було кілька античних центрів. Найбільші з них — *Ольвія, Херсонес* Таврійський, *Боспорська держава*.

АНТІГО́НА (Ἀντιγόνη) — у грецькій міфології дочка фіванського царя *Едіпа* від шлюбу його з рідною матір'ю Йокастою. Супроводила у вигнанні сліпого Едіпа. Всупереч забороні поховала труп свого брата Поліника, який виступив проти Фів. За це її живою замурували в гробниці. Образ А. як втілення родинної любові та обов'язку вивів у своїх трагедіях *Софокл.*

АНТІ́ГУА — володіння Великобританії у Вест-Індії, в групі Малих Антільських островів у Карибському морі. Включає острови Антігуа, Барбуда і Редонда. Пл. 442 *км²*. Нас. 73 тис. чол. (1975), головним чин. негри. Адм. центр — *Сент-Джонс*. Рельєф переважно рівнинний, вис. до 402 *м* (на о. Антігуа). Клімат тропічний, пасатний, жаркий. Опадів бл. 1300 *мм* на рік. Природний рослинний покрив значною мірою знищений. Острів А. відкрив Х. Колумб 1493. З 1632 Антігуа— колонія Англії. В 1940 Великобританія виділила США частину тер. острова під військову і військ.-морську бази. У 1958—62 А.— в складі Вест-Індської Федерації. В лютому 1967 Великобританія надала А. статус асоційованої з Великобританією держави, зберігши за собою право розв'язувати питання її міжнар. відносин і оборони. З 1974 — член *Карибського співтовариства*. Правляча партія (1977) — Прогресивний лейбористський рух — виступає за політ. незалежність. Основа економіки — с. г. Головні культури: бавовник і цукрова тростина. Вирощують також овочі, фрукти, тютюн та ін. Є невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції (виробн. цукру, олії, рому). Нафтопереробний з-д. Значні прибутки дає іноз. туризм. Автошляхів — 288 *км*. Гол. морський порт і аеропорт — Сент-Джонс. Основна стаття експорту — цукор.

АНТІКАЙНЕН (Antikainen) Тойво [27.V (8.VI) 1898, Хельсінкі — 4.X 1941] — один з організаторів і керівників Компартії Фінляндії (КПФ), учасник боротьби за Рад. владу в Росії. Н. в сім'ї робітника. З 1915 — член с.-д. робітн. партії Фінляндії, примикав до її лівого крила. Учасник революції 1918 в Фінляндії. В серпні 1918 — делегат конференції закордонної орг-ції фінських соціал-демократів (Москва), на якій було засновано КПФ. У 1918—20 — в Червоній Армії, учасник громадян. війни. З 1923 — член ЦК, з 1925 — член Політбюро ЦК КПФ. В підпіллі — один з керівників КПФ. 6.XI 1934 заарештований і засуджений фінською реакцією на довічну каторгу. В травні 1940 звільнений при сприянні Рад. уряду, виїхав до СРСР. У 1940 обраний депутатом Верховної Ради СРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Загинув під час виконання бойового завдання. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

АНТІ́ЛЬСЬКА ТЕЧІЯ́ — тепла течія в зх. частині Атлантичного ок. Омиває Антільські та Багамські о-ви, на Пн. від них зливається з *Гольфстрімом*. Швидкість 0,9—1,9 *км/год*, т-ра води на поверхні +25, +28°

АНТІ́ЛЬСЬКІ ОСТРОВИ́ — 1) Архіпелаг у Вест-Індії, між Північною і Південною Америкою. Пл. майже 220 тис. *км²*. Поділяються на Великі А. о. (Куба, Гаїті, Ямайка, Пуерто-Ріко) і Малі А. о. (Віргінські, *Навітряні острови, Підвітряні острови*). Острови мають материкове і вулканічне походження. Найбільша вис. 3175 *м* (г. Дуарте на о. Гаїті). Багато діючих вулканів (Суфрієр, Монтань-Пеле та ін.). Клімат тропічний, часто бувають спустошливі урагани. Листопадні тропічні ліси, *савани*.

На А. о.— д-ви *Куба, Гаїті, Домініканська Республіка, Ямайка, Барбадос* і *Гренада*; частина островів входить до складу Венесуели, деякі — володіння Великобританії, США, Нідерландів і Франції. 2) Володіння Нідерландів у Вест-Індії, в групі Малих Антільських островів у Карибському м. Включає острови Кюрасао, Бонайре, Аруба, Сінт-Естатіус, Саба й частину о. Сен-Мартен. Пл. 1011 *км²*. Нас. 242 тис. чол. (1975), гол. чин. негри й мулати. Адм. центр — м. *Віллемстад* на о. Кюрасао.

У 1493 Х. Колумб відкрив о. Сен-Мартен. О-ви Кюрасао і Аруба іспанці відкрили 1499. Корінне індіанське населення А. о. під час колонізації було винищено. На поч. 17 ст. голландці захопили о. Аруба, 1634 — о. Кюрасао (став центром работоргівлі). З 1637 А. о.— колонія Нідерландів. У 1954 колонію було оголошено заморською частиною Нідерландів. Формально А. о. є авт. частиною Нідерландського королівства. Рух населення за незалежність А. о. очолюють блок партій — Виборчий рух народу і Партія Робітничий фронт визволення.

Економіка А. о. спеціалізується на переробці довізної нафти (гол. чином з Венесуели). Ця галузь контролюється амер. і англо-голл. компаніями. В 1974 перероблено 45 млн. *т*. Найбільші підприємства — на о-вах Аруба і Кюрасао. На о. Кюрасао добувають фосфати (100 тис. *т*, 1973). Підприємства харч. пром-сті, цементний завод. С. г. розвинуте слабо. Вирощують сорго, боби, арахіс, овочі, цитрусові. Розводять велику рогату худобу. Рибальство. Туризм. Автошляхів — 1183 *км*. Гол. морські порти: Віллемстад й Ораньєстад (о. Аруба). З А. о. вивозять нафтопродукти, продукти нафтохім. пром-сті. Ввозять, крім нафти, устаткування, прод. і пром. товари. Зовн.-торг. зв'язки з США, Венесуелою, Канадою, Нігерією, Нідерландами.

Т. Антікайнен.

Грош. одиниця — антільський гульден (флорин). 1,79 флорина = 1 доларові США (вересень 1975).

АНТІСФЕ́Н (Ἀντισθένης, бл. 435—370 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник школи *кініків*, учень *Сократа*. Вважав поняття абстракціями речей, які є єдино реальними. Був противником теорії ідей *Платона*. Особливу увагу приділяв проблемам етики. Як виразник настроїв демократичних верств рабовласницького суспільства виступав проти засилля рабовласницької аристократії. Пропагував повернення до «природного стану», відмову від багатства, розкоші, чуттєвих насолод.

М. М. Антокольський.

АНТОКО́ЛЬСЬКИЙ Марко Матвійович [21.X (2.XI) 1843, Вільно — 26.VI (9.VII) 1902, Бад-Гомбург-фор-дер-Гее, тепер ФРН] — російський скульптор, акад. петерб. АМ (з 1871). У 1862—68 навчався в М. *Пименова* в петерб. АМ. Під впливом І. *Рєпіна*, І. *Крамського* і В. *Стасова* зблизився з *передвижниками*; стояв на реалістично-демократичних позиціях. Глибокою психологічною характеристикою відзначаються композиція А. «Іван Грозний» (1871, Рос. музей, Ленінград), статуя «Петро І» (1872, Третьяковська галерея, Москва). Через хворобу А. майже постійно жив в Італії та Франції, де працював над творами морально-етичного і філос. змісту («Христос перед судом народу», 1874; «Мефістофель», 1883; «Нестор-літописець», 1892, Київ. музей рос. мистецтва). А. відомий як автор портретів.

Літ.: Шалимова В. П. Марк Матвеевич Антокольский. Л., 1970.

П. Г. Антокольський.

АНТОКО́ЛЬСЬКИЙ Павло Григорович [н. 19.VI (1.VII) 1896, Петербург] — російський рад. поет. Член КПРС з 1943. Був актором, режисером. Перша зб. «Вірші» (1922). Ранні твори на істор. тематику мають романтичну інтонацію. Провідною темою поезії А. є показ рад. дійсності. Автор поем «Син» (1943; Держ. премія СРСР, 1946), «В провулку за Арбатом» (1954), збірок віршів «Майстерня» (1958), «Висока напруга» (1962), «Четвертий вимір» (1964), «Нічний огляд» (1974), збірки статей «Шляхи поетів» (1965). Перекладав твори Т. Шевченка, Лесі Українки, ін. укр., а також груз., франц., болг. поетів. Написав кілька статей про Т. Шевченка, присвятив йому вірш «Київський березень» (1964).

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1971—73; Путевой журнал писателя. М., 1976; Укр. перекл.— Вибрані поезії. К., 1957.

Літ.: Бажан М. Поет простує далі. В кн.: Бажан М. Путі людей. К., 1969.

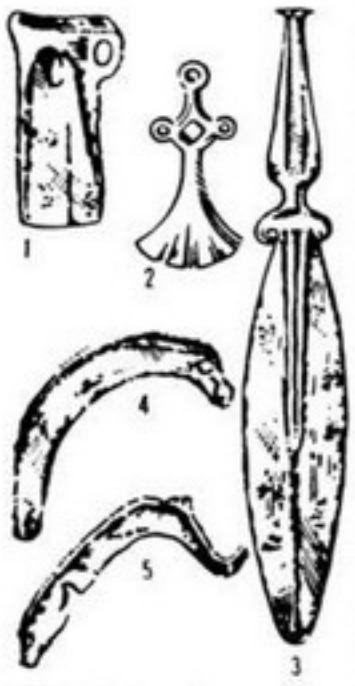

Антонівський скарб. Бронзові предмети: 1 — кельт; 2 — підвіска; 3 — кинджал; 4 і 5 — серпи.

АНТОЛО́ГІЯ (грец. ἀνθολογία, букв.— збирання квітів) — збірник літературно-художніх творів різних авторів, переважно одного жанру. На Україні А. з'явилася в 2-й пол. 19 ст. («*Антологія руська*», Львів, 1881). Особливо поширилася на поч. 20 ст. («*Вік*», 1902; «*Акорди*», 1903; «Розвага», 1905—08; «Пісні боротьби», 1906; «Українська муза», 1908, та ін.). За рад. часів А. стала формою пропаганди досягнень усіх жанрів л-ри. В 1949—55 вийшла А. «Українська радянська п'єса» в 5 тт., 1957 — «Антологія української поезії» в 4 тт., 1960 — «Антологія українського оповідання» в 4 тт. та ін. Видано А. поезії народів СРСР в російському і українському перекладах: азербайджанської, вірменської, грузинської, латиської та ін.

П. Й. Колесник.

«АНТОЛО́ГІЯ РУ́СЬКА» — перша антологія української поезії, видана 1881 у Львові академічним

М. М. Антокольський. Нестор-літописець. Мармур. 1892. Київський музей російського мистецтва.

товариством «Дружній лихвар». В «А. р.» вміщено твори 42 укр. поетів, зокрема І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Шашкевича, С. Руданського, Ю. Федьковича, І. Франка.

П. Й. Колесник.

АНТОНЕ́СКУ (Antonescu) Йон [2 (14).VI 1882, м. Пітешті — 1.VI 1946] — військово-фашистський диктатор Румунії 1940—44, генерал. У 1941 А. втягнув Румунію у війну проти СРСР на боці Німеччини. Після нар. повстання 23.VIII 1944 був заарештований і згодом страчений як воєнний злочинець.

АНТО́НИЧ Богдан-Ігор (5.X 1909, с. Новиця на Лемківщині, тепер ПНР — 6.VII 1937, Львів) — український поет. У 1932 закінчив Львів. ун-т. Автор поетичних збірок «Привітання життя» (1931), «Три перстені» (1934), «Книга Лева» (1936). Збірки «Зелене Євангеліє» і «Ротації» видано 1938 посмертно. Створив лібретто до опери «Довбуш». Більшості творів А. властиве життєрадісне світосприймання, матеріалістичний підхід до зображення природи. В них відчутні традиції Т. Шевченка і народнопісенної творчості, інтонації і настрої укр. рад. поетів, зокрема П. Тичини. Однак у ряді віршів виявилася політ. суперечливість А., намагання стати осторонь соціальних проблем.

Тв.: Пісня про незнищенність матерії. К., 1967.

АНТО́НІВКА — селище міського типу Херсонської області УРСР, підпорядковане Дніпровській районній Раді народних депутатів Херсона; на р. Дніпрі, за 14 *км* від залізничної ст. Херсон. В селищі — радгосп-завод (виноградарство, виноробство), будинок побуту. 2 середні школи, 3 фельдшерсько-акушерські пункти, клуб, 2 б-ки. С-ще утворене 1963.

АНТО́НІВСЬКИЙ СКАРБ, бронзовий скарб — належав до пізнього етапу *бронзового віку*, знайдений 1962 біля с. Антонівки Новобузького району Миколаївської обл. Складався з бронзових сокир-кельтів (13), серпів (85), прикрас, кинджала, 20 зливків бронзи тощо. Датується 13—12 ст. до н. е. Знахідки з А. с. свідчать про розвиток металургії в давнього населення Придніпров'я і про тісні зв'язки його з племенами Поволжя і Подунав'я. Скарб зберігається в *Одеському археологічному музеї*.

АНТО́НІВСЬКІ СТОЯ́НКИ — три стоянки часів *палеоліту* поблизу с. Антонівки Мар'їнського району Донецької області. Досліджувалися 1962—65. Під час розкопок стоянки Антонівка I знайдено численні крем'яні вироби (дисковидні нуклеуси, відщепи, гостроконечники, скребла), що датуються раннім мустьєрським часом. При дослідженні стоянки Антонівка II виявлено крем'яні вироби, кістки диких биків і коней, що належать до пізнього мустьєрського часу. На стоянці Антонівка III знайдено вироби з кременю (призматичні нуклеуси, бокові різці, скобелі, скребки, асиметричні вістря тощо), характерні для пізнього палеоліту.

В. М. Гладилін.

АНТО́НІЙ Марк (Marcus Antonius; бл. 83—30 до н. е.) — римський політ. діяч і полководець. Під час громадян. війни 49—45 до н. е. активно підтримував *Юлія Цезаря*. Після смерті останнього об'єднався з *Октавіаном* і Марком Лепідом (2-й *тріумвірат*). У 42 до н. е. разом з Октавіаном розбив війська Марка *Брута* і Лонгіна *Кассія*. В результаті поділу провінцій між тріумвірами дістав в управління сх. області рим. д-ви. Політика А. на Сході (зближення з *Клеопатрою VII*, дарування їй великих маєтностей), невдалі походи проти парфян привели до розриву між тріумвірами. Сенат оголосив війну Клеопатрі. В 31 до н. е. біля мису *Акцій* об'єднаний флот А. і Клеопатри зазнав поразки. А. покінчив життя самогубством.

АНТО́НІЙ ПЕЧЕ́РСЬКИЙ (983 — 10.VII 1073) — церковний діяч Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Брав активну участь у політ. житті, підтримуючи кн. Святослава Ярославича в його боротьбі за великокнязівський престол.

АНТО́НІМИ (від *анти...* і грец. ὄνυμα — ім'я) — парні різнокореневі слова з протилежним значенням («веселий» — «сумний», «врода» — «потворність»). Іноді до А. відносять і такі пари слів, у яких протилежне значення створюється заперечною часткою «не» («милий» — «немилий», «дбати» — «не дбати»). Як засіб поетичної виразності А. використовують для побудови *антитези*.

АНТОНІ́НИ (Antonini) — династія римських імператорів 96—192. До А. належали: Нерва (96—98), *Траян* (98—117), *Адріан* (117—138), Антонін Пій (138—161, за його ім'ям названо династію), Марк *Аврелій* (161—180), його співправитель Луцій Вер (161—169), Коммод (180—192). У внутр. і зовн. політиці відображали інтереси римських рабовласників. За правління А. остаточно сформувалася ідея монархічної влади, був створений бюрократичний апарат. З часу правління Марка Аврелія почався занепад могутності Римської імперії.

АНТОНІ́НИ — селище міського типу Красилівського р-ну Хмельницької обл. УРСР, за 8 *км* від залізничної станції Антоніни. Поселення відоме з 2-ї половини 14 ст. під назвою Голодьки. З 1770 мають сучасну назву. З 1959 А.— с-ще міськ. типу. Цукр. комбінат, цегельний і хлібний з-ди, племгосп, лісництво, відділення районного об'єднання «Сільгосптехніка», комбінат комунальних підприємств. 2 заг.-освітні школи, лікарня. Будинок культури, 2 бібліотеки.

АНТОНІО́НІ (Antonioni) Мікеланджело (н. 29.IX 1912, Феррара) — італійський режисер. Діяльність в кіно почав у 30-х рр. як кінокритик і сценарист. Творчість А. об'єднана темою самітності людини в капіталістичному світі. Поставив фільми: «Подруги» (1955), «Крик» (1957, в рад. прокаті «Відчай»), «Пригода» (1959), «Ніч» (1960), «Затемнення» (1962), «Червона пустеля» (1964), «Блоу ап» (1967), «Забріскі Пойнт» (1970), «Професія: репортер» (1975). У фільмах А. переважають песимістичні, ірраціональні мотиви. Картини А. відзначаються високою режисерською майстерністю, виразністю худ. засобів.

АНТО́НОВ Олег Костянтинович [н. 25.I (7.II) 1906, село Тройця (тепер смт Троїцьке Подольського району Московської обл.)] — рад. авіаконструктор, акад. АН УРСР (з 1967), Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1945. Після закінчення Ленінград. політех. ін-ту (1930) працював гол. конструктором планерного заводу. В 1946 очолив дослідно-конструкторське бюро. З 1962 — генеральний конструктор з літакобудування. Створив понад 60 типів транспортних літаків і планерів, у т. ч. поршневі літаки Ан-2 і Ан-14 («Бджілка») і турбогвинт. трансп. літаки Ан-8, Ан-10А, Ан-24, Ан-12, Ан-22 («Антей»), суцільнометалеві спортивні планери А-11, А-13 і А-15. Поєднує науково-конструкторську діяльність з підготовкою інженерних кадрів. На XXIII—XXV з'їздах Компартії України обраний членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—9-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Ленінська премія, 1962. Держ. премія УРСР, 1976.

АНТО́НОВ Олексій Інокентійович (15.IX 1896, Гродно —18.VII 1962, Москва) — радянський військовий діяч, генерал армії (1943). Член КПРС з 1928. В Рад. Армії з 1919. В 1919 — учасник боїв проти денікінців на Пд. фронті. В 1931 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1937 — Академію Генштабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був начальником штабу Пд., Пн.-Кавк. та Закавк. фронтів, Чорноморської групи військ, заступником нач. і нач. Генштабу Збройних Сил СРСР. З 1948 — на відповідальних посадах у Радянській Армії. З 1955 — нач. штабу армій держав — учасниць Варшавського договору. Депутат Верховної Ради СРСР 2—6-го скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом «Перемога», 4 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, а також медалями.

АНТО́НОВ Петро Леонтійович [21.XII 1859 (2.I 1860), Миколаїв — 18.VI (1.VII) 1916, Одеса] — робітник, революційний народник. У 80-х роках 19 ст. зблизився з гуртками партії «Народна воля» в Харкові і Полтаві. З 1882 входив до бойової народницької дружини, займався терористичною діяльністю, організацією нелегальних друкарень. У 1885 А. заарештований у Харкові. Після 2-річного ув'язнення в Петропавловській фортеці А. засуджений (1887) до смертної кари, яку замінили довічною каторгою. В 1905 А. звільнений і відправлений під нагляд поліції до Миколаєва.

АНТО́НОВ Сергій Петрович [н. 3 (16). V 1915, Петроград] — російський рад. письменник. Друкується з 1944. Пише в основному про сучасне село. Автор оповідань — збірки «Весна» (1947), «По дорогах ідуть машини» (1950; Державна премія СРСР, 1951), «Розмова» (1956), «Три богатирі» (1973); повістей — «Піддубенські частівки» (1950; однойменний фільм 1957), «Це було в Пенькові» (1956, однойменний фільм 1958), «Порожній рейс» (1960, однойменний фільм 1963), «Партизанська криничка» (1968). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

Тв.: Серебряная свадьба. М., 1972; От первого лица. М., 1973; Повести и рассказы. М., 1976; Укр. перекл. — Вибране. К., 1958; Різнокольорові камінці. К., 1960.

АНТО́НОВА Катерина Тимофіївна (н. 25.X 1928, с. Градівка, тепер Веселинівського р-ну Миколаївської обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1960. В 1944—50 — колгоспниця колгоспу ім. XX-річчя Жовтневої революції Одеського р-ну Одес. області, 1950—64 — доярка колгоспу ім. К. Лібкнехта Овідіопольського р-ну Одес. обл., з 1964 — зав. молочнотоварною фермою. Делегат XXIII з'їзду КПРС, XXIV і XXV з'їздів Компартії України. На XXIV, XXV з'їздах Компартії України обиралася членом ЦК. Нагороджена орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями.

АНТО́НОВ-ДРУЖИ́НІН Павло Павлович [12 (25).X 1916, с. Єлшанка, тепер Сергієвського р-ну Куйбишевської обл.] — російський рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Працював у театрах Москви, Ярославля. З 1952 — в Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Ролі: Астров, Тригорін («Дядя Ваня», «Чайка» Чехова), Муратов («Зикови» Горького), Рибаков («Кремлівські куранти» Погодіна), Генріх фон Гольдрінг («І один у полі воїн» Дольд-Михайлика), Антоніо Террачіні («Пам'ять серця» Корнійчука), Річард («Учень диявола» Шоу). Нагороджений орденом Червоної Зірки, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та медалями. Портрет с. 214.

АНТОНО́ВИЧ Володимир Боніфатійович [18 (30).I 1834 — 8 (21). III 1908] — український буржуазно-націоналістичний історик, археолог, етнограф, археограф. Закінчив мед. (1855) та істор.-філологічний (1860) ф-ти Київ. ун-ту. В 1861 приєднався до т. з. «хлопоманів». Один з організаторів Київ. громади. У 1863—80 — гол. редактор *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві, з 1878 — професор рос. історії Київ. ун-ту, голова *Історичного товариства Нестора-літописця* (з 1881). А. був прихильником укладеної галицькими *«народовцями»* з австро-польс. правлячими колами угоди (1890), за якою народовці зобов'язувалися підтримувати реакційну політику австро-угор. монархії. А.— автор праць з історії, археології та етнографії України. В працях з історії України [«Дослідження про козацтво...» (1863); «Монографії з історії Західної і Південно-Західної Росії» (т. 1, 1885)] виходив з класових завдань укр. націоналістичної буржуазії. Виступав проти революц. боротьби нар. мас. Висував націоналістичну теорію про «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації. Заперечував єдність істор. розвитку укр. і рос. народів, усіляко протиставляв укр. народ російському. В своїх археол. працях велику увагу приділив слов. і давньорус. археології. Для методики археол. досліджень А. характерним є фетишизація культурних залишків та ігнорування соціальних процесів, що відбувалися в давнину. Брав участь у підготовці до друку багатотомного *«Архива Юго-Западной России»*. Разом з М. П. *Драгомановим* видав «Исторические песни малорусского народа» (т. 1—2. К., 1874—75). Бурж.-націоналістичні концепції А. розвинув його учень М. С. *Грушевський*.

Л. А. Коваленко.

АНТОНО́ВИЧ Данило Сидорович [справж. прізвище — Будько; 10(22).XII 1889, м. Білопілля, тепер Сумської області — 8.II 1975, Харків] — український рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1954). Член КПРС з 1944. Сценічну діяльність почав 1919 в Київ. театрі ім. Т. Г. Шевченка. У 1920—22 працював у Київ. драм. театрі (*«Кийдрамте»*), 1923—26 — у Першому рос. робітн. театрі (Москва). З 1926 — в Харків. театрі *«Березіль»* (з 1935 — Харків. театр ім. Т. Г. Шевченка). Ролі: Залізняк («Гайдамаки» за Шевченком), Гайдай, Берест («Загибель ескадри», «Платон Кречет» Корнійчука), Ярослав («Яро-

Антоній Марк. Скульптура 1 ст. до н. е.

О. К. Антонов.

О. І. Антонов.

К. Т. Антонова.

П. П. Антонов-Дружинін.

Д. С. Антонович.

М. О. Антонович.

В. О. Антонов-Овсієнко.

слав Мудрий» Кочерги), Нещасливцев («Ліс» Островського), Отелло («Отелло» Шекспіра). Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948.

АНТОНО́ВИЧ Максим Олексійович [27.IV (9.V). 1835, м. Білопілля, тепер Сумської обл.— 14.XI 1918] — вітчизняний філософ-матеріаліст, просвітитель, публіцист революційно-демократичного напряму, літературний критик і природознавець. Закінчив Харків. духовну семінарію, Петербурзьку духовну академію (1859). Під впливом вивчення природничих наук, знайомства з творами Л. Фейєрбаха, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова відмовився від духовного сану і приєднався до революційних демократів. У 1859—66 — співробітник журналу «*Современник*». У статтях «Про гегелівську філософію» (1861), «Єдність сил природи» (1865), «Чарлз Дарвін та його теорія» (1896) та ін. пропагував матеріалізм і дарвінізм, викривав монархічно-ліберальну ідеологію, обстоював ідею селянської революції. Піддав критиці ідеалізм, зокрема реліг.-містичну філософію С. С. *Гогоцького,* П. Д. *Юркевича,* ідеї *богобудівництва* та *богошукання*. В галузі літературної критики відстоював принципи революц.-демократичної естетики, виступав проти теорії «чистого мистецтва». Як природознавець відомий оригінальними дослідженнями геол. будови Прибалтики і Фінляндії.

Тв.: Избранные статьи. Философия. Критика. Полемика. Л., 1938; Избранные философские сочинения. М., 1945.

Літ.: Пеунова М. Н. Мировоззрение М. А. Антоновича. М., 1960; Чубинский В. В. М. А. Антонович. Л., 1961.

АНТО́НОВ-ОВСІЄ́НКО Володимир Олександрович [9 (21).III 1883 — 1938] — рад. військовий і держ. діяч, дипломат. Н. в Чернігові. Учасник революц. руху з 1901. З 1903 — член РСДРП. Після закінчення 1904 Петерб. піхотного уч-ща служив у Варшаві, де організував військ. к-т РСДРП. У 1905 очолив повстання двох полків у Новоолександрії (тепер м. Пулави ПНР). В 1906 — член Петерб. к-ту РСДРП, редактор нелегальної газ. «Солдат» у Севастополі. У червні 1906 заарештований за підготовку збройного повстання. Засуджений до страти, яку замінено 20-річною каторгою. Після втечі з тюрми (1907) вів революц. роботу в Фінляндії, Петрограді, Москві. В 1910 емігрував до Франції, примкнув до меншовиків. У роки 1-ї світової війни — інтернаціоналіст. Повернувшись до Росії, в травні 1917 вступив до РСДРП(б). У жовтні 1917 — член Військової організації при ЦК РСДРП(б), секретар Петроградського ВРК, член трійки оперативного керівництва Жовтневим повстанням у Петрограді. На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний до РНК (член К-ту у військ. і мор. справах), головнокомандуючий військами Петрогр. військового округу. Наприкінці 1917 — комісар по боротьбі проти контрреволюції на Пд. країни. В березні — травні 1918 — головнокомандуючий рад. військами на Україні, входив до складу *Народного Секретаріату*. В 1918 — 19 як командуючий Особливою групою військ Курського напряму й Укр. фронтом брав участь у боях проти австронім. окупантів, *гетьманщини* і *Директорії*. В 1922—24 — нач. Політ. управління Реввійськради республіки. В 1923 примкнув до троцькістської опозиції, 1928 порвав з нею. В 1924—33 — повпред у Чехословаччині, Литві, Польщі. З 1934 — прокурор РРФСР, 1936—37 — генеральний консул СРСР у Барселоні. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Тв.: У революції. К., 1957.

Літ.: Щусь О. Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко. К., 1965.

О. Й. Щусь.

АНТО́НОВ - САРА́ТОВСЬКИЙ Володимир Павлович [19 (31). VII 1884, Саратов — 3.VIII 1965, Москва] — радянський державний і парт. діяч. Член КПРС з 1902. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Учасник Грудневого збройного повстання 1905 в Москві. З 1912 — на підпільній парт. роботі в Саратові. Один з керівників боротьби за владу Рад у місті. В 1920 — голова Донец. губревкому, нарком внутр. справ УРСР, член Реввійськради 4-ї армії. Після громадян. війни — на керівній рад. і парт. роботі в Москві. Обирався членом Президії ВЦВК. Нагороджений орденом Леніна.

АНТОНО́ВСЬКИЙ Михайло Іванович [30.IX (11.X) 1759, Борзна, тепер місто Чернігівської області— 1816, Петербург] — російський і український дворянський історик, публіцист і видавець. Освіту здобув у *Київській академії* (1772) і Моск. ун-ті (1779—83). Жив у Петербурзі. Був близько знайомий з М. І. *Новиковим,* О. М. *Радищевим*. Видавав журн. «Беседующий гражданин» (1789). З укр. літописів і хронік 17—18 ст. скомпілював «Історію про Малу Росію», опубліковану в праці І. І. Георгі «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (1799).

АНТО́НОВЩИНА — антирадянський куркульсько-есерівський заколот на Тамбовщині 1920—21, очолюваний есером А. С. Антоновим. Організований ЦК партії есерів при підтримці ін. сил контрреволюції з метою повалення Рад. влади, реставрації бурж. режиму. Використавши труднощі в країні, куркульсько-есерівські елементи в серпні 1920 в с. Кам'янці Кірсановського пов. вчинили заколот, що незабаром поширився на ін. повіти. В січні 1921 чисельність заколотників у бандах Антонова досягла 50 тис. чол. Вони вбили понад 2 тис. парт. і рад. працівників, розграбували десятки радгоспів тощо. Для ліквідації А. в лютому 1921 в Тамбовську губ. було направлено Повноважну комісію ВЦВК на чолі з В. О. *Антоновим-Овсієнком* і виділено частини Червоної Армії під командуванням М. М. *Тухачевського,* І. П. *Уборевича,* І. Ф. *Федька*. В розгромі А. брала участь бригада Г. І. *Котовського*. В серпні 1921 заколот було придушено. Заміна *продрозверстки* продподатком сприяла остаточній ліквідації антоновщини.

Літ.: Донков И. П. Антоновщина: замыслы и действительность. М., 1977.

АНТО́НСЬКИЙ - ПРОКОПО́ВИЧ Антон Антонович [1762, Чернігівщина — 6 (18).VII 1848, Москва] — вітчизняний педагог і літератор. У 1773—82 навчався в *Київській академії,* згодом у Моск. ун-ті. З 1787 працював у Шляхетному пансіоні при Моск. ун-ті, 1818—24 очолював його. Одночасно проводив наук. і пед. діяльність у Моск. ун-ті, брав участь у роботі Російської академії. В 1818—26 — ректор Моск. ун-ту. Автор багатьох праць, зокрема педагогічних — «Читання для серця і розуму», «Про виховання» та ін.

АНТО́НЧИК Михайло Владиславович (н. 15.VI 1921, Київ) — український рад. живописець, засл. діяч мистецтв УРСР (з 1970). Навчався в Київ. художньому ін-ті (1944—50) в А. *Петрицького*. Автор тематичних полотен і портретів: «Портрет доярки К. Кошової» (1949), «Мир переможе» (1952—53), «Юність» (1963), «Свято в селі Моринцях» (1963—64), «Жовтнем народжені» (1964—65), «Поема про жінку» (1969—70), «Золотий вік» (1971), «Мої вчителі» (1971—72), «Ранок» (1973—74), «Господар рідної землі. Двічі Герой Соціалістичної Праці П. Желюк» (1975—76).

М. В. Антончик. Золотий вік. 1971. Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР. Київ.

АНТОФАГА́СТА — місто на Пн. Чілі, адм. центр провінції Антофагаста. Порт на Тихому океані, трансп. вузол на Панамериканському шосе. Аеропорт. Бл. 138 тис. ж. (1971). Підприємства суднобу-

дівної, металообр., хім., шкіряно-взут., швейної, харчової пром-сті. Ун-т. Торг. центр.

АНТОФІЛІ́Т (від грец. ἄνθος — цвіт і φύλλον — листок) — мінерал класу силікатів, групи *амфіболів*. $(Mg, Fe)_7 (OH)_2 [Si_8O_{22}]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,9—3,4. Твердість 6,0—6,5. Колір бурувато- або жовтувато-сірий, бурувато-зелений. Блиск скляний. В СРСР є на Уралі, в Сибіру, на Україні.

АНТОЦІА́НИ (від грец. ἄνθος — забарвлення і κυάνεος — темно-синій) — барвні речовини рослин; здебільшого фенольні *глікозиди*. Різноманітність забарвлення А. пояснюється їхньою будовою та хім. складом: комплексні сполуки з іонами калію являють собою пурпурну сіль, з магнієм і кальцієм — синю. А. надають тканинам рослин фіолетового, синього, коричневого та ін. забарвлення. Наявністю А. зумовлений колір квіток, червоний колір вина й фруктових соків тощо.

АНТРАКНО́ЗИ (від грец. ἄνθραξ — вугілля, карбункул і νόσος — хвороба) — захворювання с.-г. культур, спричинювані грибами з родів Gloeosporium, Colletotrichum та ін. На уражених частинах рослин з'являються жовті, рожеві або бурі плями, тріщини й виразки з темно-бурими краями; на стеблах плями іноді бувають чорні, ніби обвуглені; молоді рослини гинуть. Від А. найбільше терплять льон, конюшина, квасоля, баштанні культури, виноград, цитрусові, бирючина та ін. Заходи боротьби: добір стійких сортів, правильні сівозміни, висока агротехніка, протруювання насіння, обприскування рослин *фунгіцидами*, спалювання післяжнивних решток.

АНТРАКО́З ЛЕГЕ́НЬ (від грец. ἄνθραξ — вугілля) — захворювання, пов'язане з осіданням у легенях вугільного пилу, один із видів *пневмоконіозу*. Розвивається внаслідок систематичного вдихання кам'яновугільного пилу. Легені стають сірого або чорного кольору, ущільненими (в зв'язку з надмірним розвитком сполучної тканини), в них часто виникає запалення, вони вражаються туберкульозом. Профілактика А. л. — додержання сан.-гіг. і тех. правил під час видобування вугілля.

АНТРАКОЗИ́ДОВІ (Anthracosiidae) — родина вимерлих палеозойських прісноводних *двостулкових молюсків*. Об'єднує 11 родів А. мали овально-округлу концентричної будови черепашку. Найпоширенішими були представники родів антраконая (Anthraconaia), антраконавта (Anthraconauta) і карбонікола (Carbonicola), рештки яких знаходять у кам'яновугільних відкладах карбону і перму Пн. Америки, Європи, Азії; в СРСР — на Донбасі, Кузбасі, Таймирі

М. О. Поплавська.

АНТРАКОТЕ́РІЙ (Anthracotherium) — рід вимерлих свиноподібних ссавців родини антракотерієвих (Anthracotheriidae). Тварини різні за розмірами (приблизно від 1 *м* до 4,5 *м*). Жили в олігоцені і міоцені в Європі та Азії. Рештки А., зокрема, визначені укр. вченим О. С. Роговичем для пізньоеоценових відкладів Києва.

АНТРАХІНО́Н, $C_{14}H_8O_2$ — органічна сполука (мал.); світло-жовті кристали, $t_{пл}$ 286° С. розчиняється у нітробензолі, аніліні, гарячому толуолі. Одержують А. окисленням антрацену або з фталевого ангідриду і бензолу. А.— вихідна речовина для синтезу *антрахінонових барвників*.

АНТРАХІНО́НОВІ БАРВНИКИ́ — органічні барвники, похідні *антрахінону*. Відзначаються високою стійкістю, особливо до дії світла. А. б. поділяють на протравні, що утворюють на волокні міцні лаки з іонами алюмінію, хрому, заліза (напр., *алізарин*); кислотні — для вовни (напр., антрацен синій) та кубові *барвники*. Спец. А. б. застосовують для фарбування ацетатного шовку, синтетичних волокон, *каучуку, гуми,* мінеральних масел та ін. Протравні і деякі кубові А. б. використовують у поліграфії. Тех. синтез А. б. почався у 2-й пол. 19 ст. Відомо понад тисячу синтетичних антрахінонових барвників.

Ф. С. Бабичев.

АНТРАЦЕ́Н, $C_{14}H_{10}$ — органічна сполука з класу конденсованих ароматичних вуглеводнів (мал.). Безбарвні кристали з фіолетовою *флуоресценцією*, $t_{пл}$ 216,6°С, $t_{кип}$ 351°С; слабо розчиняються в більшості органічних розчинників. А. виділяють з важкої фракції *кам'яновугільної смоли* (антраценового масла). Окисленням А. одержують *антрахінон*.

Ю. П. Гетьманчук.

АНТРАЦИ́Т (грец. ἀνθρακίτις — вид вугілля) — найбільш метаморфізована відміна викопного кам'яного вугілля, що має високу теплотворну здатність. Колір чорний або сірувато-чорний, блиск металевий. Густ. 1500—1700 *кг/м³*. Твердість 2,0—2,5. Складається з вуглецю (93,5—97%), водню (1—3%), кисню і азоту (1,5—2%), фосфору (0,01%), вологи (2—8%), золи (3—9%), летких речовин (2—8%), сірки (1—3%). Теплотворність 8100—8350 *ккал/кг*. А. з вмістом вуглецю в горючій масі понад 97% називають суперантрацитом. За об'ємним виходом летких речовин А. поділяють на 2 пром. марки: напівантрацит з вмістом 220—230 *л/кг* і власне А. з об'ємним виходом менше як 220 *л/кг*. А. залягає у вигляді пластів у відкладах багатьох геол. систем — від девонського до тріасового періодів. Найбагатші родовища А. в СРСР — в РРФСР (Кузбас) і на Україні (Донбас). А. використовують як енергет. паливо, а також для виготовлення електродів і напівпровідників; деякі сорти — в ливарному і доменному процесах.

АНТРАЦИ́Т (до 1962 — Боково-Антрацит) — місто обласного підпорядкування Ворошиловградської обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 95 тис. ж. (1976). Як населений пункт А. виник у кін. 19 ст. З 1938 А. — місто. Видобування кам'яного вугілля; заводи: тракторних запасних частин, збірних теплиць (один з найбільших у країні), гол. підприємство виробничого об'єднання «Ворошиловградвуглеремонт», домобудівний комбінат та ін. Підприємства харч. і легкої пром-сті, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Комбінат побутового обслуговування. В місті — 32 загальноосвітні, музична, спортивна школи, 5 профес.-тех. училищ, гірничий технікум. 36 лік. закладів. 3 палаци культури, 10 клубів, 2 кінотеатри, 48 б-к, відділ Ворошиловградського краєзнавчого музею.

АНТРАЦИ́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Ворошиловградської обл. УРСР. Утворений 1936. Пл. (крім територій, підпорядкованих міськрадам міст обласного підпорядкування Антрацита і Красного Луча) 1,7 тис. *км²*. Нас. 49,4 тис. чол. (1976). У районі — 49 населених пунктів, які підпорядковані 7 селищним і 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Антрацит*.

Лежить у межах *Донецького кряжа*. Поклади кам'яного вугілля, а також вапняків. Гол. річка — *Міус* з прит. *Нагольною*. Грунти чорноземні. Ліси (дуб, берест, клен) зустрічаються на схилах балок. Розташований у степовій зоні.

Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Антрацит. У районі (без м. Антрацита) є підприємства маш.-буд., вугільної і буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: Іванівський верстатобудівний з-д, Петровський з-д залізобетонних виробів, Краснокутський комбінат буд. матеріалів. С. г. овоче-молочного напряму. В 1976 с.-г. угіддя становили 91,4 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 68,9 тис. *га*, луки і пасовища — 19,3 тис. *га*. Поливних земель — 4,1 тис. *га*. Осн. культури — пшениця, кукурудза, овочеві. Провідні галузі тваринництва — скотарство, свинарство, птахівництво. В А. р. — 13 радгоспів, у т. ч. 2 птахорадгоспи, 4 колгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізничні станції: Антрацит, Штерівка, Картушине та ін. Автошляхів 452 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 375 *км*. В районі — 28 заг.-освітніх, музична школи, 38 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 11 будинків культури, 19 клубів, 28 кіноустановок, 39 бібліотек.

В. Г. Заярний.

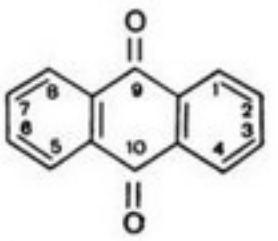

Антрахінон.

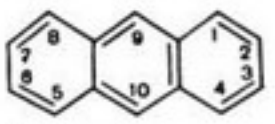

Антрацен.

АНТРЕПРЕНЕ́Р (франц. entrepreneur, букв. — підприємець) — власник, орендатор, утримувач приватного театру або видовищного закладу в капіталістичних країнах. В СРСР після націоналізації театрів (1919) антрепренерство було скасовано.

АНТРЕСО́ЛЬ (франц. entresol) — 1) Верхня частина у високому приміщенні, поділена на два напівповерхи. 2) Верхній напівповерх будинку. 3) В сучасному житловому будинку — полиця під стелею.

АНТРОПІ́ЧНІ ФА́КТОРИ (від грец. ἄνθρωπος — людина), антропогенні фактори — внесені в природу людською діяльністю зміни, що впливають на органічний світ. Розрізняють прямі і непрямі, позитивні і негативні А. ф. Прямий вплив А. ф. спрямований безпосередньо на живі організми (напр., штучне розведення риб, птахів, підгодівля тварин, охорона рослин і тварин у заповідниках, заказниках тощо). Непрямий вплив здійснюється через зміни клімату, фіз. стану і хімізму атмосфери та водойм, характеру поверхні землі, грунтів, рослинності й тваринного світу, що призводять до змін і порушень трофічних, едафічних, температурних, мікрокліматичних та біоценотичних умов існування організмів. При позитивному характері змін, внесених людиною у природу, створюються сприятливі умови для розвитку тих чи ін. організмів, внаслідок чого збільшується їх чисельність; при негативному — організми пригнічуються і навіть вимирають (напр., нераціональне полювання і рибальство різко скоротили чисельність і кількість диких видів). Зростаючі сила і темпи змін людиною природи роблять необхідною її охорону (див. *Охорона природи*).

АНТРО́ПО... (від грец. ἄνθρωπος — людина) — частина складних слів, що відповідає поняттям «людина», «людство» *(антропогенез, антропосоціологія)*.

АНТРО́ПОВ Лев Іванович [н. 30.IX 1913, Берлін] — український рад. хімік, доктор хімічних наук (з 1946), професор (з 1947). У 1936 закінчив Уральський індустріальний ін-т. З 1960 завідує кафедрою технології електрохім. виробництв Київ. політех. ін-ту. Осн. праці присвячені кінетиці електродних процесів, теорії електровідновлення органічних сполук і дії інгібіторів корозії тощо. Нагороджений орденом «Знак Пошани» і медалями. Держ. премія УРСР, 1975.

АНТРО́ПОВ Олексій Петрович [14 (25).III 1716, Петербург — 12 (23). VI 1795, там же] — російський живописець - портретист. Учився в Петербурзі (з 1732) у А. *Матвєєва*. Брав участь у декоративних розписах палаців у Петербурзі (1744—50), його передмістях та Москві, Андріївської церкви в Києві (1752—55). Портрети А. відзначаються реалістичністю (А. М. Ізмайлової, 1754; Ф. Краснощокова, 1761; Петра III, 1762; М. Румянцевої, 1764, та ін.). мають багато спільних рис з укр. портретним живописом 18 ст.

Літ.: Сахарова И. М. Алексей Петрович Антропов. М., 1974.

Л. А. Пелькіна.

АНТРОПОГЕНЕ́З (від *антропо...* і грец. γένεσις — походження) — процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, діалектично нерозривно пов'язаний з розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, членоподільної мови, первісних форм суспільства. Як вчення А. є одним з осн. розділів *антропології*. Проблеми А. розв'язуються на основі даних як антропології (особливо *палеоантропології*), так і геології, приматології, еволюційної морфології й ембріології, фізіології вищої нервової діяльності й психології, первісної історії, археології й етнографії, філософії й соціології та мовознавства. Гол. проблемами А. є: визначення безпосередніх предків людини; встановлення основних стадій А., їхніх рушійних сил, місця (прабатьківщини) й часу появи найдавніших людей і людей сучас. типу; співвідношення між біол. і соціальними факторами розвитку. Першу гіпотезу про походження людини від мавп висунув Ж. *Ламарк* (1809); творцем матеріалістичної теорії А. є Ч. *Дарвін* (1877), який на основі *еволюційного вчення* довів спорідненість антропоморфних мавп з людиною і висловив думку про монофілетичне (див. *Монофілія*) походження її від гіпотетичної викопної людиноподібної мавпи Старого світу. Проте Ч. Дарвін недооцінив ролі соціальних факторів, зокрема, суспільної праці, в процесі виникнення і розвитку людини.

В 70-х рр. 19 століття Ф. Енгельс розробив трудову теорію А., в якій підкреслив, що гол. умовою становлення людини була суспільна праця (зокрема, виготовлення й застосування знарядь праці), взаємопов'язана з еволюцією руки та розвитком головного мозку. Сусп. праця привела й до розвитку сусп. свідомості та виникнення членоподільної мови, тісніше згуртувала людей у суспільство, що якісно відрізнялося від стада тварин. Завдяки трудовій діяльності люди почали активно впливати на природу.

О. П. Антропов. Портрет А. М. Ізмайлової. 1754. Державна Третьяковська галерея.

За сучас. даними, безпосередні предки людини могли виникнути в Африці та в пд. районах Євразії. Більшість антропологів поділяє період А. на чотири стадії: безпосереднього антропоїдного предка людини (почалася 3—4 млн. років тому); *архантропів* (близько 1 млн. років тому); *палеоантропів* (бл. 300 тис. років тому); людей сучас. типу (бл. 40—50 тис. років тому). Першій стадії А. передували прогресивна еволюція та широке розселення вищих міоценових мавп, що привело до виникнення різних форм людиноподібних мавп, у т. ч. таких, які вже мали деякі риси подібності з людиною (*рамапітеки*, ореопітеки, дріопітеки). З викопних високорозвинених вищих мавп, що перебували на першій стадії антропогенезу, близькі до людини австралопітеки, які, шукаючи їжу, полюючи, регулярно використовували природні предмети — палиці, довгі кістки копитних, каміння тощо.

Але значна спеціалізація щелеп і зубів багатьох австралопітеків та деталі рельєфу зліпків їхнього головного мозку не дають змоги віднести їх до безпосередніх предків людини. До її предків найближче стоять прогресивні (найраніші) австралопітеки — творці примітивної т. з. олдовайської галькової культури (ранньочетвертинні відклади Сх. Африки) — *презинджантропи*, яких деякі антропологи навіть відносять до роду Homo (людина). До роду Homo, безумовно, вже належать архантропи та палеоантропи (друга і третя стадії А.), в яких були розвинені поля кори головного мозку, пов'язані з існуванням трудової діяльності й мови, і які систематично виготовляли знаряддя праці певної форми. Архантропи (*шельська культура* і ранньоашельська культура) та палеоантропи (*ашельська культура* і *мустьєрська культура*) перебували на початковій стадії первіснообщинного ладу і займалися колективним полюванням. *Неоантропи* (четверта стадія А.) вже належать до виду людина розумна (Homo sapiens). У Зх. Європі вони відомі під назвою *кроманьйонців*. Ряд рис кроманьйонців зберігся в людей пізніших епох, у окремих груп балтів і сх. слов'ян — навіть до середньовіччя. В неоантропів практично перестав діяти *добір природний* як фактор формування виду. Біол. еволюція людини замінилася еволюцією її матеріальної і духовної культури. Серед соціальних факторів осн. роль відігравало сусп. виробництво, тісно пов'язане з виникненням у неоантропів порівняно високорозвиненої сусп. свідомості, сформованого родового суспільства, а також образотворчого мистецтва, якого практично не було на попередній стадії антропогенезу.

Існують дві теорії переходу від палеоантропів до неоантропів: поліцентрична, за якою перехід мав місце в двох або кількох центрах Афро-євро-азіат. зони, де виникли відповідні раси неоантропів, і моноцентрична (її додержується більшість рад. антропологів), за якою перехід від менш спеціалізованих неандертальців типу Схул, Табун (Передня Азія), Тешик-Таш (Пд. Узб. РСР) та ін., що мали вже ряд ознак сучас. людини, і дальше розселення відбувалися в одній дуже широкій зоні т. з. Сх. Середземномор'я. У зв'язку з новітніми палеоантропологічними знахідками у Сх. Африці (зокрема біля озера Рудольф, 1972) ряд питань, пов'язаних з А., уточнюється і переглядається.

Літ.: Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20; Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. В кн.: Дарвин Ч. Сочинения, т. 5. М., 1953; Нестурх М. Ф. Приматология и антропогенез. М., 1960; Рогинский Я. Я., Левин М. Г. Антропология. М., 1963; Данилова Е. И. Эволюция руки в связи с вопросами антропогенеза. К., 1965; Ископаемые гоминиды и происхождение человека. М., 1966; Дубинин Н. П., Шевченко Ю. Г. Некоторые вопросы биосоциальной природы человека. М., 1976; Пидопличко И. Г. Межирические жилища из костей мамонта. К., 1976; Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза. М., 1977.

Є. І. Данилова, В. Д. Дяченко.

АНТРОПОГЕНЕ́ТИКА (від *антропо...* і *генетика*) — те саме, що й *генетика людини.*

АНТРОПОГЕ́ННИЙ ЛАНДША́ФТ — ландшафт, змінений господарською діяльністю людини. Розрізняють А. л., змінені на користь людині (с.-г. угіддя, ставки в степу, полезахисні лісосмуги тощо), та А. л. з негативними наслідками госп. діяльності (напр., нерекультивовані — невідновлені для г-ва землі тощо). Див. також *Культурний ландшафт, Охорона природи.*

АНТРОПОГЕ́ННІ ЗМІ́НИ КЛІМА́ТУ — зміни кліматичних умов, що спричинюються господарською діяльністю людини. Зумовлені зростанням вмісту в атмосфері таких домішок, як вуглекислий газ, аерозолі, сульфати і пил, що викидаються в атмосферу пром. підприємствами, транспортом тощо, а також зміною характеру земної поверхні (знищення лісів, розорювання земель, зрошення, осушення, забудова території та ін.). Вуглекислий газ поглинає інфрачервону частину сонячного випромінювання і випромінювання земної поверхні, що призводить до поступового підвищення т-ри повітря на нашій планеті за рахунок поглинання цим газом частини радіаційних потоків Сонця, атмосфери і Землі. Збільшення маси *аерозолів* в атмосфері зумовлює ослаблення прямої сонячної радіації. Завислий в атмосфері пил при значних його кількостях діє як своєрідна хмара, що поглинає довгохвильове випромінювання земної поверхні, сприяючи підвищенню т-ри повітря.

Разом з газами, димом і пилом від пром. підприємств в атмосферу надходять значні запаси тепла. Заміна природних ділянок земної поверхні в сучас. містах асфальтовими або кам'яними, скляними та металевими поверхнями різних споруд теж сприяє інтенсивному прогріванню повітря. Над великими містами формуються потужні «острови тепла». Змінюючи стан земної поверхні внаслідок зрошення чи осушення с.-г. угідь, створення полезахисних лісосмуг чи лісонасаджень, водойм, побудови міст, людина викликає формування нових типів *мікроклімату,* взаємодія яких може привести до виникнення нових своєрідних рис клімату даного району.

Великого значення набувають заходи щодо захисту повітряного басейну від забруднення, зменшення й усунення шкідливого впливу госп. діяльності на клімат. У 1972 ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів». Законом про охорону природи Української РСР, прийнятим 1960, забороняється вводити в дію підприємства, цехи та агрегати без відповідного очищення пром. відходів, які забруднюють повітря і шкідливо впливають на навколишню природу. В УРСР розроблено генеральний план очищення атмосфери від забруднення.

На чистоту повітря позитивно впливає також охорона вод та лісів, що здійснюється в Радянській країні. Зокрема, 17 червня 1977 Верховна Рада СРСР прийняла постанову «Про заходи по дальшому поліпшенню охорони лісів і раціональному використанню лісових ресурсів». Сучасні А. з. к. набувають глобального характеру, тому особливо актуальним є міжнар. співробітництво в галузі охорони природи, зокрема повітряного басейну. З цього питання, зокрема, за пропозицією СРСР 1974 прийнято резолюцію ООН, укладено ряд міжнародних договорів (1963, 1967 та ін.). Див. також *Атмосфера Землі, Меліорація клімату, Охорона природи.*

М. І. Щербань.

АНТРОПОГЕ́ННІ ФА́КТОРИ — те саме, що й *антропічні фактори.*

АНТРОПОГЕ́ННІ ФО́РМИ РЕЛЬЄ́ФУ, техногенні форми рельєфу — нерівності земної поверхні, утворення яких пов'язане з діяльністю людини. За походженням розрізняють А. ф. р., утворені безпосереднім і непрямим діянням людини на земну поверхню. До першої категорії відносять вироблені (водосховища, ставки, канали, кар'єри, шахти) та насипні (греблі, дамби, вали, терикони, засипані яри) форми рельєфу; до другої — «оживлені» яри, старі зсуви, просадки грунтів у місцях підземних виробок корисних копалин тощо. За віком розрізняють реліктові А. ф. р. (кургани, земляні вали), приховані (гірничі виробки) та відкопані (стоянки первісної людини тощо). Процес антропогенного рельєфоутворення свідчить про зростання значення людської діяльності як геол. фактора.

І. М. Рослий.

АНТРОПОГЕ́НОВИЙ ПЕРІ́ОД І АНТРОПОГЕ́НОВА СИСТЕ́МА, антропоген (від грец. ἄνθρωπος — людина і γένεσις — народження) — останній період кайнозойської ери, який настав після неогенового періоду і триває й досі. Термін «антропоген» запропонував рос. геолог О. П. Павлов 1922, підкресливши цим головну його особливість — виникнення людини. В геол. л-рі поширена й ін. назва — четвертинний період, запроваджена Ж. Денуайє 1825. А. п.— найкоротший з геол. періодів. Його тривалість визначають від 0,6—0,8 млн. до 2,5—3,5 млн. років. Така розбіжність є наслідком невизначеності нижньої його межі.

На підставі біостратиграфічного і кліматостратиграфічного методів А. п. поділяють на плейстоцен (див. *Плейстоценова епоха і плейстоценовий відділ*) і *голоцен.* В типовій схемі кліматостратиграфічного поділу антропогену А. Пенка і Е. Брікнера (1909) в плейстоцені виділено 5 зледенінь і 4 міжльодовикові епохи (див. *Зледеніння епохи*). Єдиної точки зору щодо кількості зледенінь немає. Гол. особливість А. п.— виникнення людини та формування людського суспільства (див. *Антропогенез*). Характерною рисою А. п. є загальне охолодження Землі і розвиток материкового зледеніння в Пн. півкулі. На початку А. п. поступово наростало похолодання, яке спричинило вимирання багатьох форм неогенових ссавців, збідніння рослинного світу, зміщення на Пд. природних зон, розвиток спочатку гірських (дунайське і гюнцське), а потім і материкового зледенінь. У середньому та пізньому плейстоцені похолодання посилюється, формуються льодовикові покриви дніпровського (риського) і валдайського (вюрмського) зледенінь. Найбільшим було дніпровське зледеніння, коли край льодовика досягав району теперішнього м. Дніпропетровська. В той час широко розселюються холодостійкі види тварин — мамонт, шерстистий носоріг, вівцебик, північний олень, песець та ін. Пд. межа поширення їх досягала передгір'я Криму. За межами льодовика утворилася зона, де нагромаджувалася властива А. п. порода — *лес.* Міжльодовикові епохи характеризувались кліматом, близьким до сучасного або дещо теплішим. Після звільнення пн. областей Європи від льодовика (бл. 10 тис. років тому) почалася післяльодовикова, або голоценова, епоха, яка триває й тепер. Протягом А. п. відбувались тектонічні рухи земної кори в поясі *альпійської складчастості* та в молодих структурах Тихоокеанського поясу. Тектонічні рухи та різкі коливання рівня моря (внаслідок концентрації вологи в льодовикових покривах) зумовили формування сучас. рельєфу. А. п. характеризується утворенням різних генетичних типів відкладів — льодовикових, водно-льодовикових, озерно-льодовикових, *алювію,* пролювію, *еолових відкладів.* Всі вони є основою сучасного грунту і утвореннями, перехідними від *літосфери* до *геогра-*

Анфілада Маріїнського палацу в Києві. 1752 — 55. Архітектори В. В. Растреллі, О. В. Квасов.

Анхель.

фічної оболонки Землі. З відкладами антропогену пов'язані родовища буд. матеріалів (пісок, глина, гравій, галечник, суглинок), торфу, розсипища золота, алмазів та ін. корисних копалин. Часто у відкладах антропогену містяться основні водоносні горизонти.

Літ.: Герасимов И. П., Марков К. К. Ледниковый период на территории СССР. М.— Л., 1939; Підоплічко І. Г. Коротка історія Землі. К., 1958; Заморій П. К. Четвертинні відклади Української РСР, ч. 1. К., 1961; Бондарчук В. Г. Геологічна будова Української РСР. К., 1963; Марков К. К., Лазуков Г. И., Николаев В. А. Четвертичный период (ледниковый период—антропогеновый период), т. 1—3. М., 1965—67. *П. Ф. Гожик.*

АНТРОПО́ЇДИ — родина вузьконосих мавп. Те саме, що й *людиноподібні мавпи*.

АНТРОПОЛОГІ́ЗМ (від *антропо...* і грец. λογισμός — судження) — філософська концепція, що розглядає всі явища природи, суспільного життя й мислення залежно від властивостей та потреб людини. Термін «антропологізм» запровадив *Л. Фейєрбах,* але антропологічна тенденція була притаманна ще *Сократові*. В домарксистському матеріалізмі А. був засобом подолання ідеалістичного відриву людини від природи. Обмеженість А. виявляється в позаістор. підході до людини, яка розглядається лише як частина природи, в ігноруванні її соціально-практичної сутності. В сучас. бурж. філософії А. є виявом *суб'єктивного ідеалізму*.

АНТРОПОЛОГІ́ЧНА ШКО́ЛА ПРА́ВА — один з напрямів буржуазної науки кримінального права, який вбачає причину *злочинності* в біологічних властивостях людей. Заснована в 70-х рр. 19 ст. італ. психіатром Ч. *Ломброзо,* що сформулював положення про т. з. «природженого злочинця», якого нібито можна відрізнити від інших людей за зовнішніми антропологічними (звідси й назва школи) ознаками. Твердячи про невиправність природжених злочинців, А. ш. п. висунула ідею про застосування до них відповідних «заходів безпеки», тим самим відмовляючись від будь-якої законності у боротьбі зі злочинністю (див. *Ломброзіанство*). Прогресивні вчені, зокрема І. І. *Мечников,* різко критикували антинауковість і реакційність ідей представників А. ш. п. Положення антропологічної школи права були використані расистськими й фашист. режимами.

Спільним для А. ш. п. і всіх сучас. її течій та напрямів є намагання апологетів капіталізму підмінити соціальні причини злочинності біологічними. *Ф. Г. Бурчак.*

АНТРОПОЛО́ГІЯ (від *антропо..* і грец. λόγος — вчення) — наука, що вивчає походження, еволюцію, закономірності морфофізіологічної організації людини і її рас та поширення їх на земній кулі. Оскільки людина являє собою якісно своєрідну істоту, яка виникла й існує лише в умовах суспільства та колективного виробництва, то, як відзначив Ф. Енгельс у праці «Діалектика природи», А. опосередковує перехід від морфології і фізіології людини та її рас до історії і стоїть на межі між біол. і сусп. науками. Осн. розділами А. є вчення про *антропогенез, морфологія людини,* расознавство, або етнічна А. (розглядає історію і причини формування рас і антропологічних типів, класифікацію їх і поширення на Землі), а також біологія людини (вивчає фізіол., біохім. і генетичні особливості організму, біотичні й абіотичні фактори, що впливають на будову і розвиток окремих органів і систем людини, на *конституцію людини*). В основу методики А. покладено *антропометрію,* а також статистично-матем. методи. З включенням до комплексних антропологічних досліджень вивчення зубів різних груп людей (етнічна одонтологія), рельєфу шкіри долонь і підошов (дерматогліфіка), крові (*гематологія*), ряду фізіологічних (фізіологія людини), генетичних (*генетика людини*) та ін. особливостей в А. почали широко застосовувати спец. методики відповідних напрямів. У поєднанні з даними археології, етнографії, історії і лінгвістики в А. плідно використовується т. з. геогр. метод (картографування значення окремих расових ознак і «накладання» цих карт однієї на одну), який становить основу расового аналізу. А. як наука сформувалась у серед. 19 ст., в чому велику роль відіграли в Зх. Європі франц. вчений П. *Брока,* в Росії — К. М. *Бер* і А. П. *Богданов*. Зачатки наук. знань з А. і філософсько-природничих уявлень з'явилися ще в надрах давньогрец. філософії (Анаксімандр, Демокріт, Арістотель та ін.), медицини (Гіппократ) та історії (Геродот). Суттєво нагромадились антропологічні знання в епоху великих геогр. відкриттів. Значним вкладом в антропологію стали осн. праці Ч. Дарвіна з еволюційної теорії й питань походження людини.

Величезне значення для правильного методологічного розв'язання проблем А. мало виникнення діалектичного й історичного матеріалізму. А. дореволюційної Росії загалом (особливо в працях А. П. Богданова, М. М. *Миклухо-Маклая,* Д. М. Анучина) мала демократичне, прогресивне, антирасистське спрямування. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції широкого розвитку набули всі галузі А. При Моск. держ. ун-ті було засновано кафедру А. (1919), Ін-т антропології і Музей антропології (1922), ряд центрів було відкрито в ін. республіках, зокрема на Україні — в Києві та Харкові. Антропологи моск. центру — В. В. *Бунак,* Г. Ф. Дебец, Я. Я. Рогинський, М. М. *Герасимов,* М. М. Чебоксаров, М. Ф. Нестурх, В. П. Якимов, В. П. та Т. І. Алексєєви, О. О. Зубов та ін., а також Л. П. Ніколаєв (Харків), М. Г. Абдушелішвілі (Тбілісі) та ін. своїми працями збагатили вітчизняну і світову А., особливо в розробці проблем *етногенезу* всіх народів СРСР і антропогенезу (розроблено стадіальну теорію еволюції людини). В серед. 50-х рр. у Києві в системі АН УРСР за ініціативою М. Т. Рильського, К. Г. Гуслистого і Г. Ф. Дебеца було створено групу антропології (з 1974 — при Ін-ті археології АН УРСР). Укр. антропологи (Є. І. Данилова, В. Д. Дяченко, Г. П. Зіневич та ін.) розробляють проблеми антропогенезу, етнічної і прикладної А., проводять різнобічні антропометричні, гематологічні, одонтологічні, дерматогліфічні та ін. дослідження українців та інших сучасних і давніх народів території Української РСР.

Праці вчених України свідчать про близькість усіх сх. слов'ян і спростовують расистські вигадки укр. бурж. націоналістів, нібито українці становлять єдину давньослов'янську динарську расу, різко відмінну від росіян і білорусів (див. *Динарський антропологічний тип*). Рад. антропологи науково спростували расистські теорії, що лежать в основі фашистської та колоніалістської ідеології і політики. Питання А. висвітлюються в періодичних виданнях «Вопросы антропологии» (Москва) і «Матеріали з антропології України» (Київ), що видаються з 1960.

Літ.: Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965; Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. К., 1967; Круп С. И. Население территории Украины эпохи меди—бронзы. К., 1972. Див. також *літ.* до ст. *Антропогенез.*

В. Д. Дяченко

АНТРОПОМЕ́ТРІЯ (від *антропо...* і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методичних прийомів антропологічного дослідження, які полягають у вимірюванні та описі (антропоскопія) тіла людини і його частин для встановлення кількісної та описової (якісної) характеристики мінливості їх. Виникнення А. відносять до 19 ст. і пов'язують з ім'ям франц. антрополога П. *Брока*. Потреба в А. зумовлюється великою віковою, статевою, расовою та ін. мінливістю розмірів і пропорцій тіла людини. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють соматометрію (власне А.) — вимірювання живої людини, краніометрію — вимірювання черепа та остеометрію — вимірювання кісток скелета. Вимірювальні ознаки визначаються між певними точками за допомогою спеціальних інструментів (товстотні, ковзний і координатний циркулі, мандибулометр, металевий антропометр, спеціальні остеологічні дошки, стрічки). Описові ознаки (форма частин тіла, обличчя, пігментація шкіри, волосся, очей тощо) визначаються за допомогою шкал, муляжів, схем, розроблених за спеціальними правилами, що грунтуються на принципах *варіаційної статистики* (біометрична обробка); одержані дані подаються у вигляді таблиць, схем, графіків. А. має велике значення для прикладної антропології, криміналістики. На даних А. грунтується стандартизація виробництва одягу і взуття, раціональне обладнання робочих місць тощо

Літ.: Бунак В. В., Нестурх М. Ф., Рогинский Я. Я. Антропометрия. М., 1941: Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. М., 1964; Алексеев В. П. Остеометрия. М., 1966.
Г. П. Зіневич.

АНТРОПОМОРФІ́ЗМ (від *антропо...* і грец. μορφή — вигляд) — наділення предметів і явищ природи, небесних тіл, тварин, міфічних істот зовнішністю і фізичними властивостями людини. Наївно-догматичний А. був первісною формою світогляду людини і переріс у реліг. А., властивий майже всім релігіям, що уявляють богів у людській подобі. З розвитком наук. знань церковники, модернізуючи релігію, вводять поряд з наївно-антропоморфічним образом бога уявлення про бога як абстрактно-моральний принцип. А. властивий також міфології, фольклору тощо.

АНТРОПОМОРФОЛО́ГІЯ — те саме, що й *морфологія людини*.

АНТРОПОНІ́МІКА, антропономастика (від *антропо...* і грец. ὄνυμα — ім'я) — галузь *ономастики*, що вивчає власні імена людей, походження їх, структуру й поширення, соціальні, національні та інші особливості. У сучас. східнослов'янській антропонімічній системі кожна людина має особове ім'я, ім'я по батькові й прізвище.

Антропонімічні системи дуже своєрідні (напр., у Старод. Римі кожний чоловік мав преномен — особове ім'я, номен — спадкове ім'я роду і когномен — спадкове ім'я відгалуження роду). А. досліджує й гіпокористики (пестливі й зменшувальні імена), прізвиська, *псевдоніми*, криптоніми тощо.

Літ.: Редько Ю. К. Сучасні українські прізвища. К., 1966; Антропонимика. М., 1970; Никонов В. А. Имя и общество. М., 1974; Худаш М. Л. З історії української антропонімії. К., 1977.

АНТРОПОСО́ФІЯ (від *антропо ...* і грец. σοφία — мудрість) — релігійно-містичне вчення, що ставить на місце бога обожнену людину; різновид *теософії*. Засновник — німецький містик Р. Штейнер. Послідовники А. твердять, що людині притаманні особливі «надприродні» якості, завдяки яким вона може безпосередньо спілкуватися з нібито існуючим світом духів. А. мала вплив на деяких представників мистецтва, зокрема в Росії (поет А. *Бєлий*, художник В. В. *Кандінський* та ін.). А. поширена в Англії, США, ФРН.

АНТРОПОСОЦІОЛО́ГІЯ (від *антропо...* і *соціологія*) — реакційна течія в буржуазній соціології. Виникла у 19 ст. Прибічники А. неправомірно переносили на людське суспільство біол. закони *боротьби за існування* і *добору природного*. Див. також *Соціальний дарвінізм*.

АНТРОПОХОРІ́Я (від *антропо...* і грец. χωρέω — іду, рухаюсь) — несвідоме поширення рослин людиною. Найчастіше насіння і плоди переносяться з посівним матеріалом культурних рослин, при перевезенні товарів і масовому переміщенні людей. А. часто зумовлює появу й *акліматизацію* рослин за межами їхнього природного *ареалу*. Такі рослини наз. антропохорами. Іноді під А. розуміють і свідоме поширення рослин людиною (див. *Інтродукція* організмів).

АНТРОПОЦЕНТРИ́ЗМ (від *антропо...* і лат. centrum — осередя, центр) — релігійно-ідеалістичне вчення, за яким людина нібито є центром і кінцевою метою Всесвіту. Різновид *телеології*. В античній філософії ідеї А. висував *Сократ*, у 18 ст.— нім. філософ К.-Ф. Вольф. У наш час елементи антропоцентризму взяли на озброєння *екзистенціалізм*, буржуазна філософська антропологія тощо.

АНТУА́Н (Antoine) Андре (31.I 1858, Лімож — 9.X 1943, Пуліген) — французький режисер, актор, теоретик театру. Створив і очолював Вільний театр (1887—94), Театр Антуана (1897—1906); 1906—14 — директор театру «Одеон». Виступав проти міщанської драматургії. У 1897 з групою артистів Вільного театру гастролював у країнах Європи, зокрема в Росії (Петербург, Москва) та на Україні (Київ, Одеса). Вперше на франц. сцені поставив п'єси: «Влада темряви» Л. Толстого (1888), «Нахлібник» Тургенєва (1890), «Привиди» (1890), «Дика качка» (1891) Ібсена, «Ткачі» Гауптмана (1893). З 1914 А.— театр. критик. Автор «Щоденників директора театру» (рос. переклад 1939) — одного з джерел історії театр. мистецтва Франції.

АНУ́БІС — у давньоєгипетській релігії спершу бог смерті в деяких номах (областях), потім бог — покровитель потойбічного світу, який супроводив душі померлих. Зображався у вигляді вовка чи шакала або людини з шакалячою головою.

АНУ́Й (Ануйль; Anouilh) Жан (н. 23.VI 1910, Бордо) — французький драматург. Літературну діяльність почав драмами «Горностай» (1934) і «Дикунка» (1938), в яких відобразив жорстокість і несправедливість бурж. дійсності. Драми періоду 2-ї світової війни («Антігона», 1944, та інші) пройняті ідеєю боротьби в ім'я морального принципу і сприймалися як заклик до опору фашизмові. Ряд п'єс А. 40—50-х рр. позначений впливами *екзистенціалізму*. Здобули популярність цикли іронічно-ліричних, т. з. «рожевих п'єс» («Леокадія», 1939; «Вечеря в Санлісі», 1942; «Жайворонок», 1953) і сатиричних комедій, т. з. «колючих п'єс» («Орніфль, або Наскрізний вітер», 1956; «Навіжений, або Закоханий реакціонер», 1959).

Тв.: Рос. перекл. — Пьесы. т. 1—2. М., 1969.

АНУРІ́Я (від *ан...* і грец. οὖρον — сеча) — припинення надходження сечі у сечовий міхур. Виникає при ураженнях нирок, мех. закупорці сечових шляхів нирковими камінцями чи стисненні їх пухлинами, при зниженні серцевої діяльності. З 3—4-ї доби настає отруєння організму шкідливими продуктами обміну, з'являються сухість у роті, спрага, нудота, блювання. Лікування спрямоване на усунення причин анурії.

АНУ́ЧИН Дмитро Миколайович [27.VIII (8.IX) 1843, Петербург — 4.VI 1923, Москва] — російський рад. вчений — географ, антрополог, етнограф і археолог, академік (з 1896). Протягом майже 40 років керував кафедрою географії Московського ун-ту. Для праць А. характерні матеріалістичне розуміння природи й глибокий історизм. А. підкреслював тісний зв'язок географії з економікою країни, але переоцінював роль геогр. середовища в розвитку суспільства. Відомі дослідження в галузі антропології, проблем походження людини та людських рас.

Тв.: Географические работы. М., 1954.

Літ.: Карпов Г. В. Путь ученого. М., 1958.

АНФАНТЕ́Н (Enfantin) Бартелемі-Проспер (8.II 1796 — 31.VIII 1864) — французький соціаліст-утопіст. У 1824—25 А. став учнем і послідовником *Сен-Сімона*. Гол. увагу приділяв екон. стороні його вчення та ідеї «нового християнства». А. разом з С.-А. Базаром очолював сен-сімоністську громаду, яка поступово перетворилася на суто реліг. секту (розпалася в кін. 1831). Пізніше працював на інженерних і керівних посадах на капіталістичних підприємствах. Одним з перших висунув проект *Суецького каналу*. А. вороже ставився до революц. робітн. руху. Був пропагандистом ідеї бурж. промислового розвитку. В 1821—23 відвідав Росію.

АНФЕ́ЛЬЦІЯ (Ahnfeltia) — рід багаторічних морських *червоних водоростей*. Кущики до 20 *см* заввишки, 50 *см* у діаметрі, нитковидні, хрящуваті, рясно розгалужені, темно-пурпурні або майже чорні. 5 видів. Здебільшого — в холодних морях і океанах Пн. півкулі. Найпоширеніша А. складчаста (A. plicata), з якої добувають *агар-агар*; її вирощують у ряді країн, зокрема в СРСР.

АНФІЛА́ДА (франц. enfilade, від file — ряд) — низка суміжних кімнат або колон, розміщених на одній лінії. А. характерні для палаців *барокко* і *класицизму*, будинків музеїв.

А́НФІНСЕН (Anfinsen) Крістіан (н. 1916) — американський біохімік. Навчався в Пенсільванському і Гарвардському університетах. У 1950—62 — керівник лабораторії в Нац. кардіологічному ін-ті в Бетесді, з 1963 — в Нац. ін-ті по дослідженню артриту і метаболізму в Бетесді. Осн. праці з хімії ферментів. Нобелівська премія, 1972.

А́НХЕЛЬ — водоспад на р. Чуруні (бас. р. Оріноко) у Пд. Америці, в межах Венесуели. Вис. падіння води 1054 *м* (найвищий у світі).

АНХІТЕ́РІЙ (Anchitherium) — вимерлий представник бічної гілки родини *конячих* (Equidae). Жив у міоценову епоху в Європі, Азії і Пн. Америці. Мав трипалі кінцівки і досягав розмірів сучас. поні. В СРСР рештки А. знайдено

А. Антуан.

Ж. Ануй.

Д. М. Анучин.

на Пн. Кавказі, в Казахстані і на Україні.

АНХУ́ЗА ІТАЛІ́ЙСЬКА — рослина з родини шорстколистих. Те саме, що й *воловик італійський*.

АНЧА́Р (Antiaris) — рід рослин родини шовковицевих. Однодомні дерева або кущі. 6 видів, поширених у тропіках Азії, Африки, зокрема на о. Мадагаскар. Усі види А. містять отруйні *алкалоїди*, особливо отруйне упас-дерево (A. toxicaria) з о. Ява.

АНЧО́УС (Engraulis) — рід риб родини анчоусових ряду *оселедцеподібних*. Об'єднує 6 видів, поширених у помірних та субтропічних прибережних водах Європи, Пд. Африки, Пд.-Сх. Азії, Австралії, Пд. і Пн. Америки. В СРСР — 2 види: японський А. (E. japonicus) — на сході та європейський А. (E. encrasicholus) — на заході. Останній об'єднує кілька підвидів, з яких 2 в Чорноморсько-Азовському басейні відомі під назвами хамса чорноморська (E. e. ponticus) і хамса азовська (E. e. maeoticus).

Анчоус європейський.

А.— стайні *пелагічні організми*, довж. тіла помірноводних форм до 15—20 *см*, живляться переважно зоопланктоном. Цінні об'єкти промислу. *М. О. Полтавчук.*

А́НШЛІФ (нім. Anschliff, букв.— загострення) — препарат мінералу чи гірської породи з однією відшліфованою поверхнею, виготовлений для дослідження під мікроскопом у відбитому світлі. Див. також *Петрографія*.

А́НШЛЮС (нім. Anschluβ — приєднання) — політика загарбання Австрії Німеччиною. Проводив нім. імперіалізм після 1-ї світової війни, особливо після встановлення 1933 в Німеччині фашист. диктатури 11—12.III 1938 гітлерівська Німеччина при підтримці австр. нацистів окупувала тер. Австрії. 13.III 1938 було опубліковано закон «Про возз'єднання Австрії з Німецькою імперією». А. здійснено при потуранні Англії, Франції та США, які прагнули спрямувати нім. агресію проти СРСР. Визволення Австрії 1945 привело до відновлення її незалежності *Державним договором про відновлення незалежної і демократичної Австрії 1955* А. заборонено.

АНЬХО́Й — провінція на Сх. Китаю, в пониззі річок Янцзи і Хуайхе. Пл. 130 тис. *км²*. Нас. 31,2 млн. чол. Адм. центр — м. Хефей. На Пн. — Велика Китайська рівнина, на Пд.— нагір'я. А.— густонаселений с.-г. район. Значні площі зрошуються. Гол. культури — рис, чай, тютюн. Вирощують також пшеницю, сою, кукурудзу, просо, бавовник. Свинарство, рибальство. Заготівлі коркового дерева. Основні галузі промисловості — гірничодобувна (кам. вугілля, заліз. і мідна руди, сірка, фосфорити) та переробка с.-г. сировини (борошномельна, рисоочисна, чаєобробна та ін. галузі). Металург. і мідеплавильний комбінати, паперові ф-ки, с.-г. машинобудування, суднобудування. Пром-сть — у містах Хефеї, Мааньшані, Бангбу та ін. Гол. вид транспорту — водний.

АНЬША́НЬ — місто на Пн. Сх. Китаю, в провінції Ляонін. Залізничний вузол. 1050 тис. ж. (1970). Металург. комбінат (реконструйований за допомогою СРСР), виробн. труб, прокату, гірничорудного устаткування, важке машинобудування. Підприємства хім. і коксохім. промисловості.

АОМИ́НЬ, Макао — територія на узбережжі Південно-Китайського моря, в дельті річки Сіцзяну. Включає п-ів Аоминь і ряд дрібних островів. Пл. 16 *км²*. Нас. бл. 290 тис. чол. (1974), гол. чин. китайці. Адм. центр — м. Аоминь (241 тис. ж, 1970). Тер. А. з 1557 орендувала Португалія у Китаю. В 1849 вона проголосила А. своїм володінням. Під час 2-ї світової війни А. 1940—45 був під контролем Японії, після війни знову підпав під владу Португалії. В 1951 набув статусу португ. «заморської території». Після ліквідації фашист. режиму в Португалії португ. уряд висловив готовність вирішити долю А. шляхом домовленості з КНР Осн. частина населення зайнята рибальством, переробкою риби, кустарними промислами, у сфері обслуговування. Є невеликі підприємства по виробн. текстилю, одягу, сірників та ін. Істотні джерела доходів — посередництво в міжнар. торг.-фін. операціях, торгівля золотом, наркотиками; іноз. туризм.

АО́МОРІ — місто в Японії, на Пн. о. Хонсю, адм. центр префектури Аоморі. Залізничний вузол. Поромне сполучення з о. Хоккайдо, порт. 255 тис. ж. (1970). Лісопромисловий центр. Підприємства машинобудівної пром-сті. Обробка риби. Торг. центр

АО́РСИ — сарматські племена (див. *Сармати*). Займали територію на Пн. від Аральського та Каспійського морів. На поч. 2 ст. до н. е. захопили степи між пн. берегом Каспійського м. та Доном і дійшли до Кавказьких гір. Осн. заняттям А. було кочове скотарство. А. брали участь у міжусобицях в *Боспорській державі* 1 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. В 2 ст. н. е. ввійшли до складу союзу сарматських племен, очолюваного *аланами*.

АО́РТА (грец ἀορτή) — головна кровоносна судина, що, розгалужуючись, несе кров до всіх органів тіла. Безхребетні тварини мають 2—4 А., сполучені між собою бічними дугами. У риб 2 А., у плазунів 2 дуги А., які, з'єднуючись, утворюють загальну А. зі змішаною кров'ю. У птахів і ссавців 1 А. У людини А. відходить від лівого шлуночка серця, утворюючи при виході розширення — аортальну цибулину. Від серця А. піднімається вгору (висхідна, або спинна, А.), потім загинається дугоподібно (дуга А.) назад і ліворуч і йде униз (низхідна А.; вище рівня 4-го грудного хребця — грудна А., а нижче діафрагми — черевна). Низхідна А. на рівні 4—5-го поперекового хребця розділяється на внутрішню і зовнішню клубові артерії, які переходять у стегнові. Від дуги А. відходять плечоголовний стовбур, ліва загальна сонна та ліва підключична артерії; від грудної А. — міжреберні та ін. артерії; від черевної А.— черевна, брижові, ниркові та ін. Див. також *Кровоносна система, Кровообіг*

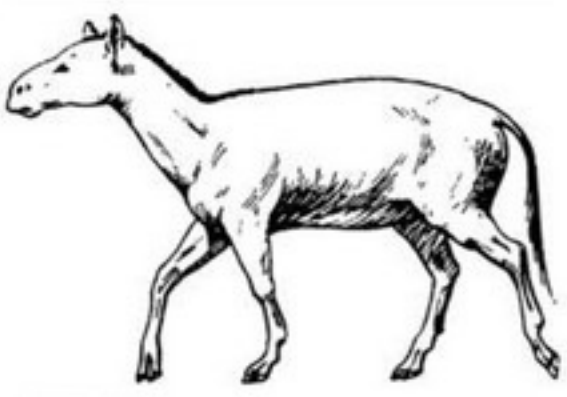

Анхітерій.

АПАНА́СЕНКО Йосип Родіонович [3 (15).IV 1890, с. Митрофановське, тепер с. Апанасенковське Апанасенковського району Ставропольського кр.— 5.VIII 1943] — рад. військовий діяч, генерал армії (1941). Член Комуністичної партії з 1918. З 1918 — організатор партизанських загонів, комісар бригади в 1-й Кінній армії. В 1932 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе. З 1938 — команд. військами Середньоазіат. військ. округу. З 1941 — команд. Далекосхідним фронтом, з 1943 — заст. команд. Воронезьким фронтом. Загинув під час Бєлгородсько-Харків. операції. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора та медалями. В містах Бєлгороді та Ставрополі А. встановлено пам'ятники.

АПАРА́Т (лат apparatus — устаткування) — 1) Прилад або технічний пристрій (наприклад, телефонний А.). 2) Сукупність органів, що виконують певну життєву функцію організму (напр., дихальний А.). 3) Установа або сукупність установ, що обслуговують певну галузь управління, господарства (напр., державний А.). 4) Сукупність працівників установи (організації), її штат. 5) Примітки та інші допоміжні матеріали до наукової праці, збірки творів (А. книги). 6) Метод, спосіб дослідження (математичний апарат).

АПАРЕ́ЛЬ (франц. appareil — в'їзд) — 1) У військово-інженерній справі пологий спуск до окопів та укрить для в'їзду в них (виїзду) військ техніки. 2) Пологий насип (платформа) для навантажування самохідної техніки в залізничний состав або на переправні засоби. 3) Пристрій у носовій частині десантного корабля для сходження військ. техніки безпосередньо на берег. 4) Похила плита, по якій підходять або під'їжджають до підвищених частин споруди.

АПАРІ́СІО (Aparicio) Антоніо (н. 1917, Севілья) — іспанський письменник. Комуніст. Учасник нац.-революц. війни 1936—39. Цикл віршів «Елегія світочу Гранади»

(1938) присвятив пам'яті Ф. *Гарсіа Лорки*. В 1939 емігрував до Чілі, продовжував антифашист. діяльність. Осн. тема творів, написаних під час 2-ї світової війни, — мужність і героїзм Рад. Армії (поеми «Першому загиблому радянському солдатові», «Пісня слави Червоній Армії» та ін.), солідарність народів світу з рад. народом. Автор антифашист. книги «Коли вмирала Європа» (1946), поеми «Іспанія жива і в смерті» (1948). Після звільнення з тюрми, куди був кинутий реакційним чілійським урядом, 1949 емігрував у Європу, 1958 переїхав до Венесуели. Учасник руху прихильників миру.

АПАРТЕЇД, апартхейд (мовою бурів — африкаанс apartheid — роздільне проживання) — офіційна державна політика расової *дискримінації*, яка проводиться на основі *сегрегації* в Південно-Африканській Республіці і Південній Родезії щодо африканських народів банту (корінного населення півдня Африки) та інших етнічних груп неєвропейського походження. Практичне втілення расистської ідеї «роздільного розвитку рас» на Пд. Африки припадає на 20-і рр. 20 ст. Офіційно А. в ПАР запроваджено 1948. Для афр. населення створено спец. *резервації* (1959 перейменовані на бантустани), куди расисти силоміць переселили афр. населення, що позбавлене елементарних прав людини, зазнає жорстокого нац. гноблення та експлуатації. А. суперечить Статутові ООН, Загальній декларації прав людини, ін. важливим міжнар. договорам і документам про права людини. А. викликає рішучий протест людства. Внаслідок боротьби СРСР, ін. соціалістичних країн, молодих д-в Азії та Африки А. осуджено в багатьох резолюціях Генеральної Асамблеї ООН. XXVII сесія Асамблеї (1973) схвалила вироблену за ініціативою СРСР Міжнар. конвенцію про припинення злочину А. та покарання за нього. В конвенції засуджено А. як злочин проти людства, загрозу для міжнар. миру і безпеки, дано його визначення, перелік дій, що кваліфікуються як злочин А., встановлено міжнар. відповідальність за вчинення А. тощо. Серед д-в, що ратифікували конвенцію,— СРСР, УРСР і БРСР (1975). В червні 1977 в Лісабоні і в серпні того ж року в Лагосі (Нігерія) відбулися всесвітні конференції проти апартеїду, *расизму* і *колоніалізму*.

Ю. Г. Вербенко.

АПАСІОНА́ТО (італ. appassionato — пристрасний) — пристрасний, натхненний характер виконання музичного твору. «Апасіоната» — фп. соната Л. Бетховена (№ 23, ор. 57, 1804), улюблений твір В. І. Леніна.

АПАТИ́Т (від грец. ἀπάτη — обман) — мінерал класу фосфатів $Ca_5(F, Cl, OH)[PO_4]_3$. *Сингонія* гексагональна. Густ. 3,18—3,21. Твердість 5,5. Безбарвний, білий, часто блідо-зелений, голубий, жовтий, бурий. Блиск скляний. Найбільше в світі родовище А.— в СРСР, у Хібінських горах на Кольському п-ві. На Україні А. є в Харків., Черніг., Хмельн., Івано-Фр. та ін. областях. Використовують для виробн. мінеральних добрив, у хім. пром-сті, для одержання фосфору і фосфорної кислоти.

АПАТИ́ТИ — місто обласного підпорядкування Мурманської обл. РРФСР, поблизу озера Іманд-ра. Залізнична станція. 56 тис. ж. (1976). Апатито-нефелінова гірничо-збагачувальна ф-ка, підприємства буд. матеріалів і харчової пром-сті. Кіровська ДРЕС. Кольський філіал АН СРСР. Місто засн. 1935.

АПА́ТІЯ (грец. ἀπάθεια — нечутливість, безпристрасність) — 1) Стан байдужості, відсутність інтересу у людини до навколишніх явищ і подій. 2) У медицині — хворобливий стан, що виявляється у байдужості, відсутності зовн. проявів емоц. реакцій. Часто А. поєднується з *абулією* — заг. зниженням психічної активності. А. є проявом деяких психічних захворювань людини, іноді — великої перевтоми. 3) В античній філософії — одне з основних понять етики *стоїцизму*, яке вимагає цілковитого звільнення душі від усіх пристрастей.

АПАТРИ́ДИ [від *а*.. і грец. πατρίς (πατρίδος) — батьківщина], аполіди — особи, що втратили *громадянство* однієї держави й не набули громадянства іншої, а також особи, яких органами влади або судом позбавлено прав громадянства. Див. *Безгромадянство*.

А́ПДАЙК (Updike) Джон (н. 18. III 1932, Шіллінгтон, шт. Пенсільванія) — американський письменник. Почав друкуватися 1958. В 1959 опублікував повість «Ярмарок у богадільні» і зб. оповідань «Ті самі двері». Автор романів «Кролику, біжи» (1960) і «Кентавр» (1963), повісті «На фермі» (1965), збірок оповідань «Пір'я голуба» (1962) і «Музична школа» (1966), у яких відтворив життя сучас. Америки.

Тв.: Укр. перекл. — Кизилове дерево. «Всесвіт», 1969, № 12; Рос. перекл.— Кентавр. М., 1966.

А́ПЕКС (лат. apex — верхівка) — точка *небесної сфери*, в яку спрямована швидкість руху будь-якого космічного об'єкта.

А. Землі розміщується на *екліптиці* під кутом, що дорівнює майже 90° щодо напряму Земля — Сонце, й переміщується, замикаючи за рік коло *Сонячна система* рухається в напрямі сузір'я *Геркулеса*, де розміщений А. *Сонця*.

В. П. Цесевич.

АПЕЛЯ́ЦІЯ (лат. appellatio — звернення) — 1) В праві — у буржуазному судочинстві форма оскарження судових рішень і вироків до вищестоящого (апеляційного) суду. Полягає в перегляді справи по суті з новою перевіркою всіх доказів тощо. Рад. судочинство відмовилося від А. (декрет про суд від 22.XI 1917), оскільки вона не сприяла зміцненню авторитету нових. нар. судів. В СРСР застосовується лише *касація*. В ряді соціалістичних країн (СРР, ЧССР) процес касації називається А. 2) Оскарження будь-якої постанови, рішення до вищестоящої інстанції. 3) Переносно — звернення за підтримкою, порадою (напр., А. до громадської думки).

АПЕЛЬСИ́Н (Citrus sinensis) — вічнозелене плодове дерево роду цитрус родини рутових. Походить з Пд.-Сх. Азії. Вис. 6—12 *м*. Має круглу компактну крону. Листя з округлою основою і загостреною верхівкою. Плоди кулясті або овальні, мають забарвлення від світло-жовтого до майже червоного; соковиті. Кисло-солодкі плоди містять цукри (до 9%), лимонну кислоту (до 2,5%), вітаміни А, В, С; використовують їх свіжими і переробленими. Із шкірки добувають ефірну апельсинову олію (до 2%). Доросле дерево дає до 300—500 і більше плодів. Пром. культура А. розвинута в США, Італії, Іспанії, Греції та в ін. країнах. В СРСР А. культивують на Чорноморському узбережжі Кавказу. Див. також *Цитрусові культури*.

АПЕ́НДИКС (лат. appendix — придаток) — червоподібний відросток сліпої кишки людини та деяких хребетних тварин. Довж. А. у людини — бл. 15 *см*, діаметр — 4,51 *мм*; найчастіше А. міститься в здухвинній ділянці живота з правого боку. Зовні А. повністю, а іноді лише наполовину вкритий очеревиною. А. порівняно часто запалюється (див. *Апендицит*).

АПЕНДИКУЛЯ́РІЇ (Appendicularia) — клас морських хордових тварин підтипу *покривників*. Тіло (довж до 1 *см*) складається з тулуба, оточеного драглистим «будиночком», і хвоста, що підтримується *хордою*. Ведуть вільноплаваючий спосіб життя. Населяють переважно верхні шари води. Розмноження статеве. Живляться А. дрібними організмами. Поширені в усіх морях і океанах. У Чорному м. відомий 1 вид А. — Oicopleura dioica.

АПЕНДИЦИ́Т — запалення червоподібного відростка сліпої кишки (*апендикса*). Причиною виникнення А. може бути кишкова паличка, стафілококи, стрептококи та ряд захворювань як інфекційного, так і неінфекційного характеру тощо. Розрізняють гострий і хронічний А. Приступ гострого А. починається раптово різким болем у верхній частині живота чи біля пупка. Потім біль переміщується в праву здухвинну ділянку, з'являються нудота і блювання, затримується відходження газів і калу, температура тіла може підвищитись до 37,8—38,5°, спостерігаються помірний лейкоцитоз, прискорення пульсу. Лікування — негайна операція. Категорично забороняється застосовувати проносне, клізми та болезаспокійливі засоби. За тяжкого перебігу гострого А. відросток у перші години приступу мертвіє (гангренозний А.) або прориває (проривний А.), внаслідок чого розвивається розлитий *перитоніт*. Ознаки хронічного А.: постійно ниючий біль у правій здухвинній ділянці живота, порушення діяльності кишечника, нудота. Лікування — хірургічне.

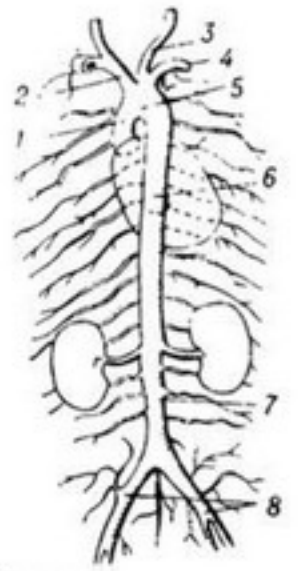

Аорта: *1* — висхідна А.; *2* — плечоголовний стовбур; *3* — ліва загальна сонна артерія; *4* — ліва підключична артерія; *5* — дуга А.; *6* — грудна А.; *7* — черевна А.; *8* — внутрішня і зовнішня клубові артерії.

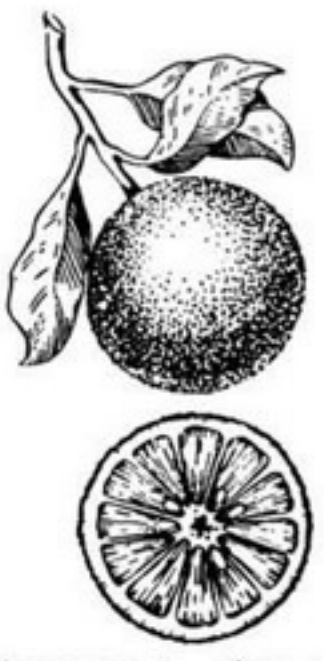

Апельсин: *1* — гілка з плодом; *2* — поперечний розріз плода.

АПЕННІ́НИ — гірська система на Апеннінському півострові, в Італії. Довж. 900 *км*. Максимальна вис. 2914 *м*, г. Корно. А.— середньовисокі гори з пологими схилами й округлими вершинами, є карстові форми рельєфу (див. *Карст*). Пд. А.— район колишнього й сучасного вулканізму (вулкан *Везувій* та ін.). Численні виходи мінеральних джерел, родовища буд. каменю, ртуті, бурого вугілля, нафти, газу, бокситів. В А. по-

Апенніни.

чинається багато річок (Тібр, Арно та ін.), є невеликі вулканічні та ін. озера. На нижніх схилах збереглися вічнозелені чагарники, ліси з дуба, середземноморської сосни, вище — каштанові, дубові, букові та ялино-смерекові ліси. Поширені культурні ландшафти: виноградники, оливкові й цитрусові насадження.

АПЕННІ́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — півострів на Пд. Європи. На А. п.— переважна частина Італії. Довж. бл. 1100 *км*, шир. 130—300 *км*. Пл. 149 тис. *км*^{2}. Омивається Тірренським, Іонічним та Адріатичним морями. В рельєфі переважають гори (див. *Апенніни*) та горбасті передгір'я. Є діючі вулкани, бувають землетруси. Клімат субтропічний, середземноморський. Вічнозелені ліси й чагарники (*маквіс*), вище — широколистяні та хвойні ліси.

АПЕРТУ́РА (лат. apertura — отвір) — діючий отвір *оптичної системи*, що обмежує світловий потік і визначається розмірами лінз

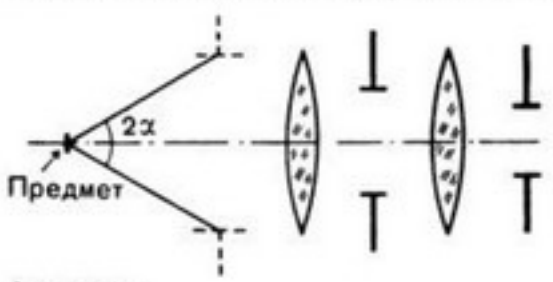

Апертура.

або діафрагм. Кут при вершині конуса променів, які входять в оптичну систему (мал.) — 2α — називають кутовою А. (апертурним кутом). Числовою А. (апертурним числом) наз. величину $n \sin\alpha$, де n — показник заломлення середовища, в якому міститься предмет; вона визначає кількість діючого світла (*освітленість* зображення) і *роздільну здатність* оптичної системи, які тим більші, чим більша апертура. *С. П. Парняков.*

АПЕТИ́Т (лат. appetitus — прагнення, бажання) — приємне відчуття потреби в їжі, а також фізіологічний механізм, що регулює надходження в організм харчових речовин. А. тісно пов'язаний з діяльністю харч. центра головного мозку. Збудження А. залежить, зокрема, від численних безумовних і умовних *рефлексів* на їжу. Гальмування А. настає переважно внаслідок приймання їжі. А. сприяє регулюванню вживання певної їжі в необхідній організму кількості, а також перетравлюванню і засвоєнню їжі, спричинює збудження *секреції* слини і шлункового соку. Добрий А. свідчить про нормальну життєдіяльність організму і водночас є й важливою передумовою її. При більшості захворювань А. знижується, а іноді буває хворобливо підвищеним або спостерігається хворобливий потяг до вживання в їжу незвичайних речовин — крейди, деревного вугілля.

А́ПІА — столиця *Західного Самоа*. Порт на Тихому ок. Міжнар. аеропорт. 30,6 тис. ж. (1974). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини (копри, какао, бананів), деревообр. та харчової промисловості. Туризм. Торг. центр. Засн. в кін. 19 ст.

А́ПІС — у єгипетській міфології священний бик, якого вважали земним втіленням бога *Птаха*. Культ А. веде початок від старод. скотарських вірувань. Центром культу А. було м. Мемфіс.

А́ПІЦ (Apitz) Бруно (н. 28.IV 1900, Лейпціг) — німецький письменник (НДР). Літ. діяльність почав 1927. Того самого року вступив до Комуністичної партії Німеччини. Після приходу до влади фашистів зазнавав переслідувань. 8 років був ув'язнений у концтаборі в Бухенвальді. Найвизначніший твір А.— роман «Голий серед вовків» (1958), у якому відтворено героїчний опір в'язнів бухенвальдського концтабору. Автор радіоп'єс, новел, нарисів, роману «Веселка» (1976), присвяченого історії нім. революц. руху.

Тв.: Укр. перекл.— Голий серед вовків. К., 1966.

АПЛІКА́ТА (від лат. applicatus — прикладний) — одна з декартових *координат* точки у просторі; позначається переважно літерою *z*.

АПЛІ́Т (від грец. ἁπλοος — простий) — магматична жильна гірська порода. Складається з світлозабарвлених мінералів (*кварцу*, лужних *польових шпатів*, рідше кислих *плагіоклазів*). За мінералогічним складом А. подібний до *глибинних гірських порід*, з якими він пов'язаний походженням. Структура дрібно- і тонкозерниста. Використовують у керамічній промисловості.

АПМУ́ — див. *Асоціація пролетарських музикантів України*

АПН — див. *Агентство преси Новини*.

АПНО́Е (від грец. ἄπνοος — бездиханний) — тимчасове припинення дихальних рухів, зумовлене гальмуванням дихального центра, що міститься в довгастому мозку. А. може бути спричинене збідненням крові на вуглекислий газ (який подразнює дихальний центр) внаслідок посиленої вентиляції легень після посиленого довільного або штучного дихання, збудженням чутливих нервових закінчень легень, кровоносних судин, шкіри тощо.

АПОА́СТР (від грец. ἀπό — від і ἄστρον — зоря) — див. *Апоцентр*.

АПОГЕ́Й (від грец. ἀπό — від і γῆ — Земля) — 1) Одна з точок орбіти небесного тіла. Див. *Апоцентр*. 2) Переносно — найвищий ступінь, розквіт діяльності, творчості, слави.

АПОКАЛІ́ПСИС (грец. ἀποκάλυψις — відкриття, одкровення) — книга *Нового завіту*. За християнською легендою, написав 68—69 на о-ві Патмос (Греція) апостол Іоанн Богослов. А. є найдавнішим твором християнської л-ри. А. «провіщає» майбутнє людства — боротьбу між антихристом і Христом, «кінець світу» (див. *Есхатологія*), встановлення після перемоги над антихристом «тисячолітнього царства божого» на землі (див. *Хіліазм*); протягом багатьох століть А. використовується церквою для залякування віруючих

«АПО́КРИСИС» (грец. ἀπόκρισις — відповідь) — полемічний антиуніатський твір, виданий 1597 у Вільно польською і 1598 в Острозі старокрим. мовами під назвою «Апокрисис албо отповедь на книжкы о соборе берестейском...». Невідомий автор твору під псевдонімом Христофора Філалета (грец. φιλαλετες — правдолюб) виступає проти *Берестейської унії 1596*, викриває польс.-шляхетську політику соціального і нац.-реліг. гноблення, різко критикує панство, католицизм і уніатство. Для стилю «А.» характерним є поєднання істор. і теологічного матеріалу з літ. і фольклорним, що надає творові гострого публіцистичного звучання.

«Апокрисис».

АПО́КРИФИ (грец. ἀπόκρυφος — таємний, прихований) — релігійно-легендарні твори на біблійні теми, не прийняті церквою. А. відображали настрої пригноблених, реліг. єресі. Наявність худож. вимислу зумовила певне значення А. в історії словесної творчості. До сх. слов'ян А. прийшли в 11—12 ст. разом з ін. різновидами християнської словесності переважно з Візантії і Болгарії. У новій укр. л-рі апокрифічні сюжети і мотиви обробляли І. Котляревський, Т. Шевченко, С. Руданський, І. Франко та ін.

Літ.: Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів, т. 1—5. Львів, 1896—1910. *В. І. Крекотень.*

АПОЛІТИ́ЧНІСТЬ (від *а...* і *політика*) — байдуже ставлення до суспільного життя й політ. діяльності. Притаманна частині населення капіталістичних країн, де її осн. причиною є організована бурж. д-вою проповідь А. з метою відвернення трудящих від розв'язання соціальних проблем і боротьби за свої інтереси. А. є також наслідком відсталості й ідейної пасивності певних прошарків капіталістичного суспільства. В соціалістичних країнах, де влада належить народу, А. не має соціальної бази.

Аполлон.

АПОЛЛІНЕ́Р (Apollinaire) Гійом (літ. псевдонім Гійома-Аполінарія Костровицького; 26.VIII 1880, Рим — 9.XI 1918, Париж) — французький поет і критик. За походженням поляк. Несприйняття буржуазної дійсності у А. часто виливалося в формалістичне експериментаторство, творча манера зазнавала впливів різних модерністських течій: *кубізму, футуризму, сюрреалізму*. Водночас багатьом творам А. властиві тонкий ліризм, тяжіння до фольклорної традиції і реалізму — цикли «Бестіарій, або Кортеж Орфея» (1911) і «В тюрмі Санте» (1913), збірка «Алкоголь. 1898—1913» (1913). Сатиричне викриття капіталістичної дійсності в поезії А. мало значний вплив на франц. демократичну л-ру (П. *Елюар*, Л. *Арагон*). А. був обізнаний з укр. і рос. фольклором, написав віршовану «Відповідь запорозьких козаків турецькому султанові» (укр. переклад М. Терещенка).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. «Всесвіт», 1961, № 12; Пісня нелюбого. «Всесвіт», 1970, № 7; Рос. перекл.— Стихи. М., 1967.

Літ.: Хартвиг Ю. Аполлинер. Пер. с польс. М., 1971.

АПОЛЛОДО́Р з Дамаска (Ἀπολλόδωρος; бл. 60—130) — давньоримський архітектор, інженер. Побудував ансамбль форуму Траяна з славнозвісною колоною Траяна в Римі. Твори А.— міст через Дунай (104—105), Одеон, цирк і *терми* Траяна в Римі не збереглися. Вважають, що А. побудував також арки Траяна в Анконі і Беневенте (обидві — в Італії).

АПОЛЛО́Н (Ἀπόλλων) — у грецькій міфології бог світла, сонця, син *Зевса* й Латони, брат-близнюк *Артеміди*. Культ А. проник, очевидно, з Малої Азії в Грецію, а звідти — в Рим. Спочатку його вважали богом скотарства й землеробства, охоронцем людей від нещасть і хвороб, пізніше — покровителем мистецтва й муз. Зображували А. красенем-юнаком з луком або лірою в руці. Відомі статуї А. роботи скульпторів *Скопаса, Леохара* й *Праксітеля*.

АПОЛЛО́Н (Parnassius apollo) — денний метелик родини *парусникових*. Передні крила (розмах до 9 *см*) молочного кольору, задні — з червоними «очками». Трапляється в горах Європи й Азії, а на рівнині спорадично в багатьох місцях Європ. частини СРСР; на Україні — в Карпатах, на Київському Поліссі. Літає в червні — липні; гусінь живе на очитку й молодилі.

«АПОЛЛО́Н» — назва американської програми підготовки і здійснення пілотованих польотів на Місяць, а також серії космічних кораблів, що виконують цю програму. Заг. маса корабля «А.» разом з двигунами і паливом ~45 *т*. «А.» складається з трьох відсіків: допоміжного *1*, командного *2* і місячного 3 (див. мал.). У командному відсіку перебувають три астронавти. Запуск і виведення «А.» на орбіту *штучного супутника Землі* здійснюється за допомогою ракети-носія «Сатурн-5». Після виведення А. на навколомісячну орбіту двоє астронавтів переходять у місячний відсік і здійснюють спуск на Місяць, а після виконання програми — зліт і стикування з командним відсіком. Для посадки на місячну поверхню використовувано т. з. метод зустрічі на орбіті, що його вперше запропонував Ю. *Кондратюк*. Перший політ на Місяць здійснили амер. астронавти (Н. *Армстронг*, М. *Коллінз*, Е. *Олдрін*) на кораблі «А.-11» (16—24.VII 1969). 21.VII 1969 на

«Аполлон». Людина на Місяці.

поверхню Місяця висадилась перша людина — Н. Армстронг. Через 20 *хв* приєднався до нього Е. Олдрін. Пізніше на поверхню Місяця висаджувались астронавти Ч. *Конрад*, А. *Бін* («А.-12»), А. *Шепард*, Е. *Мітчелл* («А.-14»), Д. *Скотт*, Дж. *Ірвін* («А.-15»), Дж. *Янг*, Ч. *Дьюк* («А.-16»), Ю. *Сернан*, Х. *Шмітт* («А.-17»). За програмою «А.» проведено дослідження Місяця і навколомісячного простору, на Землю доставлено зразки місячного грунту. Для пересування на поверхні Місяця астронавти «А.-15» — «А.-17» використовували місяцехід. Відповідно до угоди від 24.V 1972 між СРСР і США 15.VII 1975 відбувся спільний рад.-амер. експеримент за програмою *ЕПАС*.

Літ.: Космонавтика: состояние и перспективы (по материалам зарубежной печати). М., 1974.

О. А. Рубашевський.

АПОЛЛО́НІЙ ПЕ́РГСЬКИЙ (Ἀπολλώνιος ὁ *περγαῖος*; бл. 262—бл. 190 до н. е.) — давньогрецький математик. Осн. твір «Конічні перерізи» містить систематичний виклад теорії *еліпса, параболи* та *гіперболи*. Розв'язав також задачу побудови *кола*, яке дотикається трьох ін. кіл чи трьох прямих або проходить через три дані точки. Для обчислення планетних *орбіт* А. П. створив теорію *епіциклів*.

АПОЛЛО́НІЯ ІЛЛІРІ́ЙСЬКА — давньогрецьке місто на Пд. Зх. сучасної Албанії, яке існувало з 588 до н. е. до кінця 4 ст. н. е. Розкопками, що провадилися 1918—39 і 1956—60 (алб. і рад. вченими), відкрито залишки оборонного муру (5—3 ст. до н. е.), будинок гімнасію (5 ст. до н. е.), портик (2 ст. до н. е.) з 17 нішами, в яких стояли статуї, залишки прямокутного будинку з 4-колонним фасадом, театру, багатих житл. будинків з мозаїчними й мармуровими підлогами.

АПО́ЛО́Г (грец. ἀπόλογος — оповідання) — повчальне алегоричне оповідання, притча. За жанровими ознаками А. тотожний з *байкою*. Цей термін вживається щодо античної і стародавньої східної байки.

АПОМІ́КСИС (від грец. ἀπό, тут — без, поза і μῖξις — змішування) — розмноження рослин і тварин без статевого процесу (не пов'язане із злиттям статевих клітин або ядер). Зародок може утворюватись із незапліднені яйцеклітини (*партеногенез*), з клітин *заростка* чи *зародкового мішка — синергід, антипод* (апогамія), з соматичних клітин *насінного зачатка — нуцелуса, інтегументів* (адвентивна ембріонія). Поєднання партеногенетичного або апогамного розвитку зародка з утворенням статевого покоління у вищих спорових або зародкового мішка у покритонасінних рослин не із спори, а із соматичних клітин наз. апоспорією. А. у формі партеногенезу відомий у червів, комах, риб, плазунів. Різні форми А. виявлено майже в усіх групах рослинного світу А. може бути постійним, спадковим і випадковим, неспадковим. Відсутність подвійної спадковості позбавляє апоміктичні види тих переваг, що їх дає *схрещування*. А. використовують у селекції, зокрема для спадкового закріплення *гетерозису*.

АПОНЕВРО́З (грец. ἀπονεύρωσις)— широка сполучнотканинна пластинка, якою м'язи прикріплені до кісток або інших тканин. У людини А. є в долонях, підошвах, волосистій частині голови та ін.

АПОПЛЕ́КСІЯ (грец. ἀποπληξία — параліч) — те саме, що й *інсульт*.

АПОРІЯ (грец. ἀπορία — безвихідь) — суперечність у міркуванні, яка здається непереборною. Термін «апорія» вперше зустрічається в давньогрец. філософії. Найвідоміші А. *Зенона Елейського* («Дихотомія», «Стадій», «Ахілес», «Стріла»), які відобразили суперечності в поняттях *руху, простору і часу*, що виникають між даними спостереження і спробами мисленого аналізу їх.

Всі А. зумовлені об'єктивною суперечністю буття і суперечливим характером пізнання. У формаль-

Аполлон Бельведерський. Римська копія статуї роботи Леохара (4 ст. до н. е.). Мармур. Ватікан.

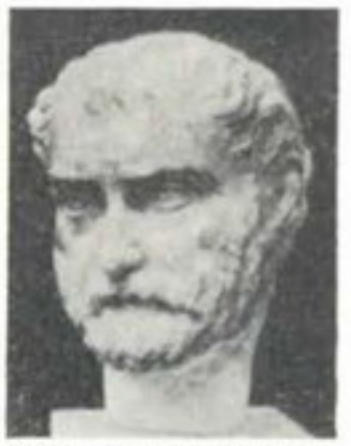

До ст. **Аполлонія Іллірійська.** Чоловічий портрет. 2—3 ст. Мармур.

«Аполлон». Космічний корабель.

Д. П. Апостол.

ній логіці А. набирають вигляду *парадоксів*.

АПОСЕЛЕ́НІЙ (від грец. *ἀπό* — від і σελήνη — Місяць) — див. *Апоцентр*.

АПОСТЕРІО́РІ І АПРІО́РІ — філософські поняття, що розрізняють знання, набуте з досвіду, — а п о с т е р і о р і (лат. a posteriori — з наступного) від знання, яке передує досвідові,— а п р і о р і (лат. a priori — з попереднього). Розрізнення А. і а. було ідеалістично витлумачене Кантом для проголошення логічних засобів теоретичного знання позадосвідною, природженою передумовою пізнання. Насправді ці засоби з погляду *діалектичного матеріалізму*, хоч і не визначаються досвідом індивіда, проте, як продукт суспільно-історичної практики людства, єдині з емпіричним змістом усього пізнання. Логічне оформлення цього змісту лише передує новому досвіду, виконує в ньому організуючу роль, виражаючи наступність різних рівнів відображення світу в розвитку пізнання.

АПО́СТОЛ Данило Павлович [4 (14).XII 1654 — 17 (28).I 1734, с. Сорочинці, тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтавської обл.] —діяч української козацької старшини кінця 17— початку 18 ст. Полковник *Миргородського полку*. Учасник походів проти тур.-тат. загарбників. Під час *Північної війни 1700—21* відзначився в боях під Ерестфером (1701) і Варшавою (1705). Дотримувався орієнтації на союз з Росією. Проте 1708 зрадник І. *Мазепа* примусив А. приєднатися до купки старшини, яка перейшла на бік швед. короля *Карла XII*. Але через місяць А. повернувся до рос. армії і взяв участь в операціях проти швед. військ в кін. 1708, у *Полтавській битві 1709* та переслідуванні противника. В 1722 брав участь у перському поході. З відновленням гетьманства (1727) обраний гетьманом Лівобережної України.

АПО́СТОЛ Павло Данилович (р. н. невід.— п. 1736) — полковник *Миргородського полку* (з 1727). Син Д. П. *Апостола*. Брав участь у рос.-тур. війні 1735—39. Смертельно поранений у бою під час здобуття рос. військами і укр. козац. полками Гезлева (Козлов, тепер м. Євпаторія Крим обл.).

АПО́СТОЛ Петро Данилович (р. н. невід. — п. 1758) — полковник *Лубенського полку* 1728—57. Син Д. П. *Апостола*. Освіту здобув у Петербурзі. В 1725—27 А. вів франц. мовою щоденник, перекладений рос. мовою О. М. *Лазаревським* («Киевская старина», 1895, № 7), що містить відомості про політ. події, побут козац. старшини та соціально-екон. розвиток Лівобережної України 18 ст

АПО́СТОЛ (грец. *ἀπόστολος* — посол) — 1) У ранньохристиянській літературі мандрівний проповідник *християнства*; організатор і духовний наставник місцевих християнських громад. У *Новому завіті* А. називають 12 найближчих послідовників *Христа* (Андрій, Варфоломій, Іоанн, Іуда Іскаріот, Матфій, Петро та ін.). 2) Церковна книга, яка містить т. з. діяння апостолів, їхні послання і *апокаліпсис*. 3) П е р е н о с н о — ревний прихильник якоїсь ідеї, вчення.

«АПО́СТОЛ» — перша друкована книга на Україні. Виданий у лютому 1574 Іваном *Федоровим* у Львові. В основному шрифтом, композицією набору і оформленням повторює моск. видання «А.»

«Апостол». Видання 1574.

1564. Однак в укр. першодруку є ряд відмінностей і нововведень: деякі додаткові гравюри, а також післямова, що є автобіографічно-публіцистичним твором Івана Федорова. Львівський «А.» становить велику наук. й істор. цінність як первісток книгодрукування на Україні і як наочне свідчення рос.-укр. культурних взаємин.

Літ.: Попов П. М. Початковий період книгодрукування у слов'ян. К., 1958; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975. *Ф. Я. Шолом.*

АПО́СТОЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Дніпропетровської обл. УРСР. Утворений 1923. Пл. 1,4 тис. км². Нас. 68,1 тис. чол. (1976). В районі — 41 населений пункт, підпорядкований міській, селищній і 8 сільс. Радам народних депутатів. Центр — м. *Апостолове*. Поверхня — хвиляста рівнина. Поклади гранітів, вапняків, мергелю, бурого вугілля, марганцевої, нікель-кобальтової та заліз. руд. Найбільша річка — *Базавлук* з прит. *Кам'янкою*. Тер. району омивають води Каховського водосховища, в межах А. р.— частина Шолоховського й Південного водосховищ, каналу Дніпро — Кривий Ріг. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні.

Найбільші пром. підприємства: Криворізька ДРЕС-2, Токівський каменедробильний з-д, апостолівські залізобетонних виробів, консервний, маслоробний з-ди. Працює комбінат побутового обслуговування (Апостолове) та 2 будинки побуту. С. г. має зерново-овочевий та м'ясо-молочний напрями. Площа с.-г. угідь 1976 становила 101,9 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 88 тис. *га*, багаторічні насадження — 2 тис. *га*. Гол. культури: пшениця, кукурудза, соняшник, рицина, овочі та картопля. В А. р. — 10 радгоспів і 10 колгоспів, у т. ч. 1 риболовецький, районне об'єднання «Сільгосптехніка». Залізничні станції: Апостолове, Жовтокам'янка, Тік та ін. Автошляхів 271 *км*, у т. ч. з твердим покриттям 242 *км*. У районі — 40 заг.-освітніх, 2 муз., спортивна школи, профес.-тех. уч-ще, 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 11 будинків культури, 35 клубів, 39 кіноустановок, 61 бібліотека.

Г. Я. Подлецький.

АПОСТО́ЛІКИ (лат. apostolici), апостольські брати — християнська секта в Пн. Італії в 13— на початку 14 ст. Засн. бл. 1260 Г. *Сегареллі* А., посилаючись на вчення апостолів (звідси їхня назва), проповідували відмову від майна, викривали католицьке духівництво, виступали проти світських феодалів, міськ. багатіїв і феод. д-ви. Відіграли велику роль у сел. повстанні *Дольчіно* (1304—07), після придушення якого зазнали жорстоких переслідувань. Проте А. продовжували ще деякий час свої проповіді в Пн. Італії, Пд. Франції, Іспанії та Німеччині.

АПО́СТОЛОВЕ (до 1923 — с. Покровське) — місто Дніпропетровської області УРСР, райцентр. Залізничний вузол.

Засн. у 18 ст. Вперше згадується 1811 як с. Вошиве. В 1818 перейменовано на с. Покровське. В 1904, після спорудження залізнич. станції, А. перетворилося на пристанційне селище. Рад. владу в А встановлено в листопаді 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в А. і районі діяли партизанський загін і підпільна патріотична група. З 1956 А. — місто. В А.— з-ди: авторемонтний, залізобетонних виробів, консервний, маслоробний; районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколг. буд. орг-ція, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. Школи: 5 заг.-освітніх, музична, 2 лікарні. Будинок культури. 3 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки.

АПО́СТОЛОВО-НІКОПО́ЛЬСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — див *Нікопольсько-Криворізька операція 1944*.

АПО́СТРО́Ф (грец. *ἀπόστροφος*, букв.— звернений убік) — надрядковий значок у вигляді коми. Використовують А. в буквеному письмі. В укр. мові А. передають на письмі роздільну вимову губних приголосних і «р» перед наступними «я», «ю», «є», «ї» («м'яч», «бур'ян»). У французькій, англійській та ін. мовах А. позначають пропуск голосної (англ. don't замість do not).

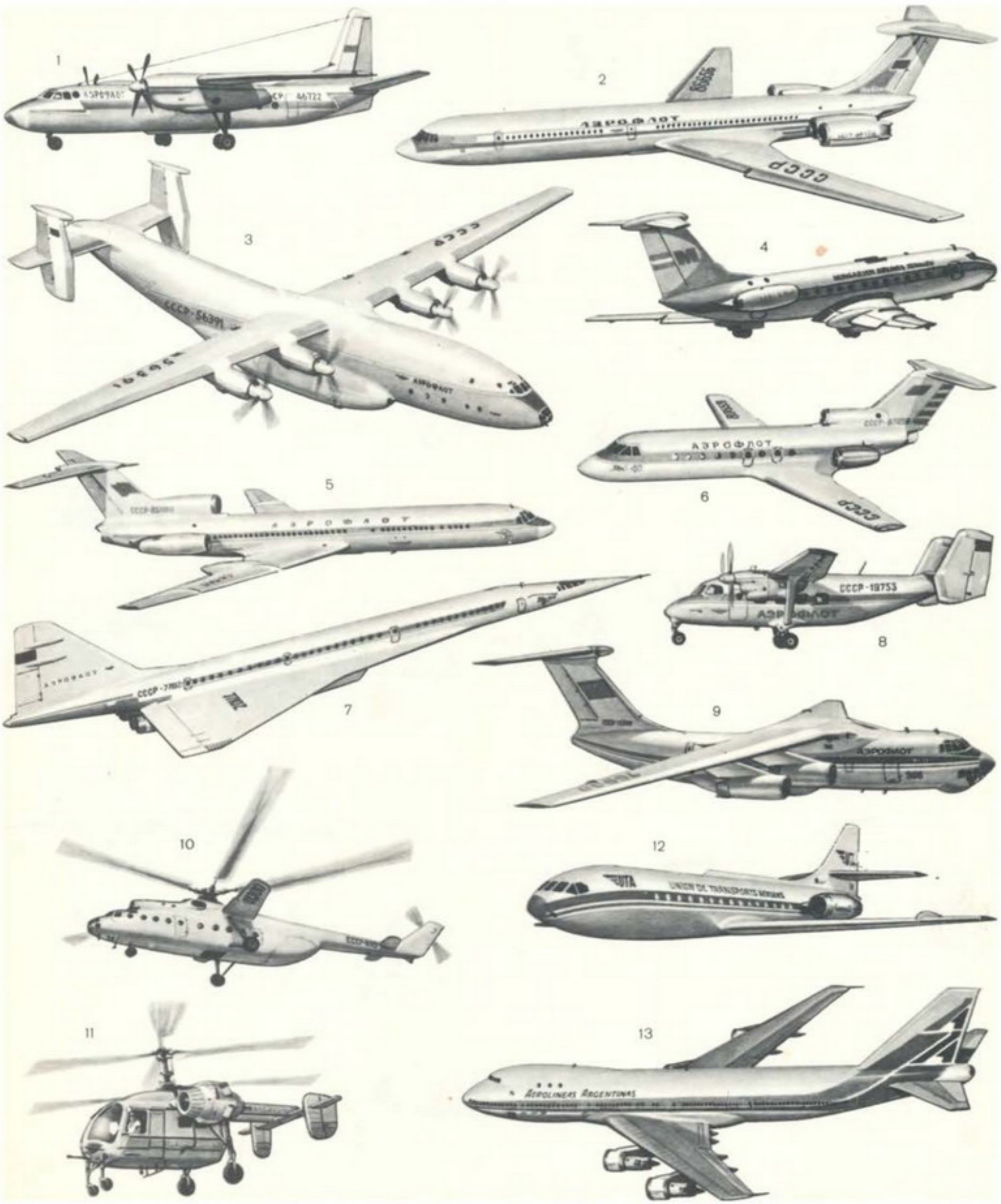

До ст. **Авіація.** Пасажирські літаки та вертольоти.

1. Ан-24 (СРСР). **2.** Іл-62 (СРСР). **3.** Ан-22 («Антей») (СРСР). **4.** Ту-134 (СРСР). **5.** Ту-154 (СРСР). **6.** Як-40 (СРСР). **7.** Ту-144 (СРСР). **8.** Ан-28 (СРСР). **9.** Іл-76 (СРСР). **10.** Мі-6 (СРСР). **11.** Ка-26 (СРСР). **12.** «Каравела» (Франція). **13.** Боїнг-747 (США).

До ст. **Авіація**. Військові літаки.

1. Іл-2 (СРСР). **2.** Іл-4 (СРСР). **3.** Іл-2 (СРСР). **4.** МіГ-3 (СРСР). **5.** Як-3 (СРСР). **6.** Ла-5 (СРСР). **7.** МіГ-19 (СРСР). **8.** Су-7 (СРСР). **9.** Літак вертикального зльоту і посадки (СРСР). **10.** «Міраж III» (Франція). **11.** Сі-5А (США). **12.** «Харієр» (Англія).

1
2

3
4

5
6

7
8

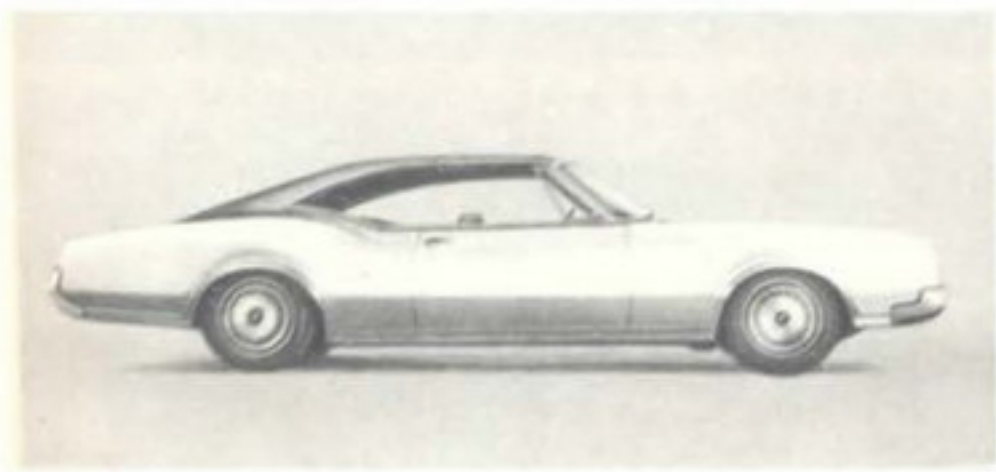

9
10

До ст. **Автомобіль.** Легкові автомобілі.
1. ГАЗ-24 («Волга») (СРСР). 2. «Москвич-1500» (СРСР). 3. ЗАЗ-968А («Запорожець») (СРСР). 4. ІЖ-2125 (СРСР). 5. ВАЗ-21011 («Жигулі») (СРСР). 6. ВАЗ-2102 («Жигулі») (СРСР). 7. «Дачія» (СРР). 8. «Шкода-1000 МВ» (ЧССР). 9. «Олдсмобіл Дельта 88» (США). 10. «Вольво-240 ДЛ» (Швеція).

1
2

3
4

5
6

7
8

9
10

До ст. **Автомобіль.** Вантажні автомобілі.

1. ЗІЛ-130 (СРСР). **2.** «Урал-377» (СРСР). **3.** КрАЗ-256Б (СРСР). **4.** МАЗ-500А (СРСР). **5.** КАЗ-608 («Колхіда») (СРСР). **6.** КамАЗ-5320 (СРСР). **7.** БєлАЗ-540А (СРСР). **8.** ЛуМЗ-969 (СРСР). **9.** «Татра-148» (ЧССР). **10.** «Мерседес-Бенц-1632» (ФРН).

До ст. **Австралія.**

1. В центральній частині міста Канберри.
2. Сідней.
3. Видобування залізної руди в Західній Австралії.
4. Алюмінієвий завод в Куїнана.
5. Стрижка овець на одній з ферм Нового Південного Уельсу.
6. Стадо мериносних овець на пасовиську.
7. Оперний театр у Сіднеї. 1959–66. Архітектор Й. Утзон.
8. Л. Дадсуелл. Голова австралійця. Бронза. 40-і рр. 20 ст.
9. Австралієць, що грає на трубі.
10. Малюнок на дереві художника Ерібуджорі «Полювання на крокодила». Київський музей західного та східного мистецтва.
11. Н. Куніхан. На зборах. 40-і рр. 20 ст.

1

2

3

До ст. **Австрія.**

1. Дорога в Альпах.
2. Панорама міста Відня.
3. Собор св. Стефана у Відні. 1137—1433.
4. Металургійний завод поблизу міста Лінца.
5. Зальцбург. Загальний вид міста.
6. Вівці на гірському пасовищі.
7. Оперний театр у Відні. Архітектори А. Зіккард фон Зіккердебург і Е. ван дер Нюель. 1861—69.
8. Голова св. Флоріана. Фрагмент Кефермаркського вівтаря. Дерево. 1490—98. Церква Санкт-Вольфганг. Кефермаркт.
9. Е. Шіле. Портрет дружини Едіт Шіле. 1918. Галерея 19 і 20 ст. у Відні.
10. Пам'ятник Бетховену у Відні.
11. Сцена з вистави «Циганський барон» Й. Штрауса. Віденський театр оперети.

4

5
6
7

8
9
10
11

1
2

3
4

5
6
7

До ст. **Азербайджанська РСР.** 1. В передгір'ях Карабахського хребта. 2. Загальний вигляд міста Баку. 3. Нафтові Камені на Каспійському морі. 4. Автоматизована електрознесолювальна установка на Новобакинському нафтопереробному заводі. 5. У складальному цеху Бакинського електромашинобудівного заводу. 6. Вибивний цех Шекинського шовкового комбінату. 7. Сушіння тютюну в Куткашенському районі. 8. Збирання бавовни в колгоспі «Таджикистан» Агджабединського району. 9. На зимових пасовищах у колгоспі імені 26 бакинських комісарів Кахського району.

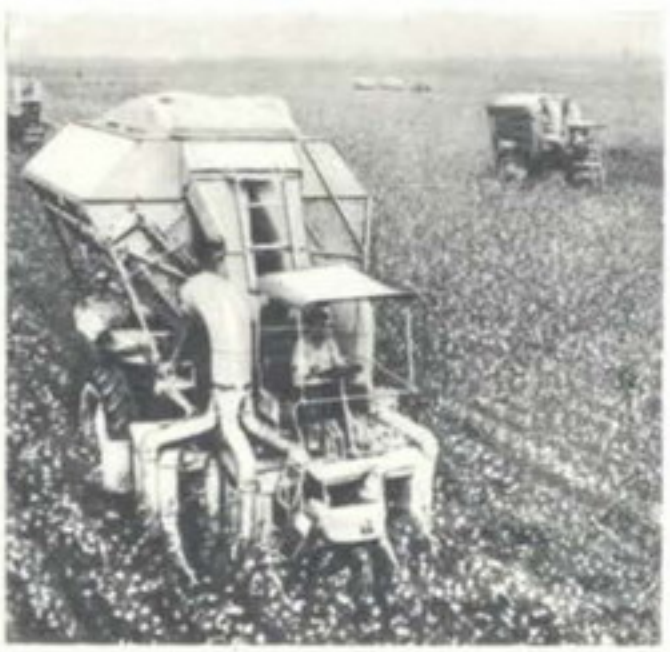

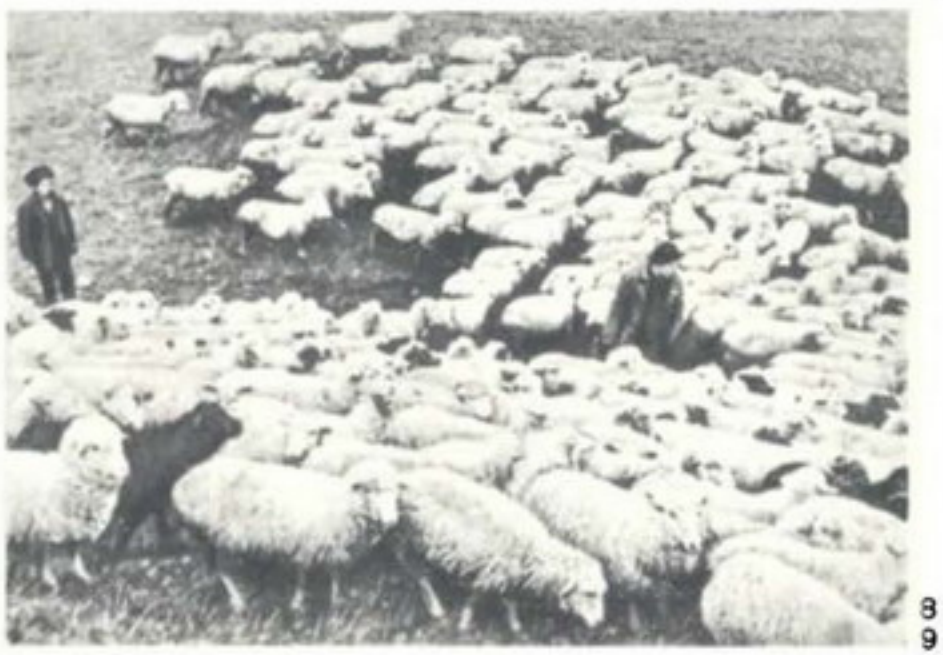

8
9

1

2

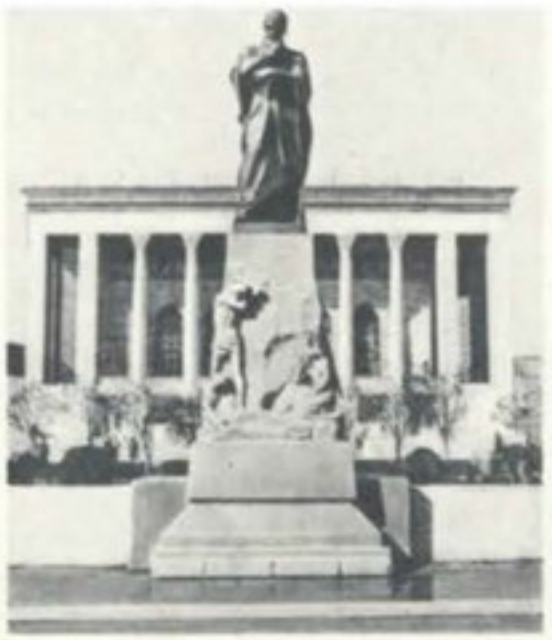

3

До ст. **Азербайджанська РСР**. 1. Баку. Музей Нізамі, Палац Праці та пам'ятник Нізамі. 2. Мавзолей Моміне-хатун у Нахічевані. 1186. Будівничий Аджемі. 3. Пам'ятник Фізулі в Баку. Скульптори О. Г. Ельдаров і Т. Г. Мамедов, арх. Г. Мухтаров. Бронза, граніт. 1962. 4. Надгробок «Кам'яний кінь». 16 ст. 5. Глечик для води. Карбована мідь. Поч. 19 ст. 6. Т. Т. Салахов. Портрет композитора К. Караєва. 1960 ДТГ. Москва. 7. Сцена з опери «Севіль» Ф. Амірова. Азерб. театр опери та балету. 8. Танцювальний колектив будинку культури ім. Абілова. Баку. 9. Кадр з фільму «Кура невгамовна». Режисер Г. Сеїдзаде. 1969.

4

5

6

7

8

9

1
2

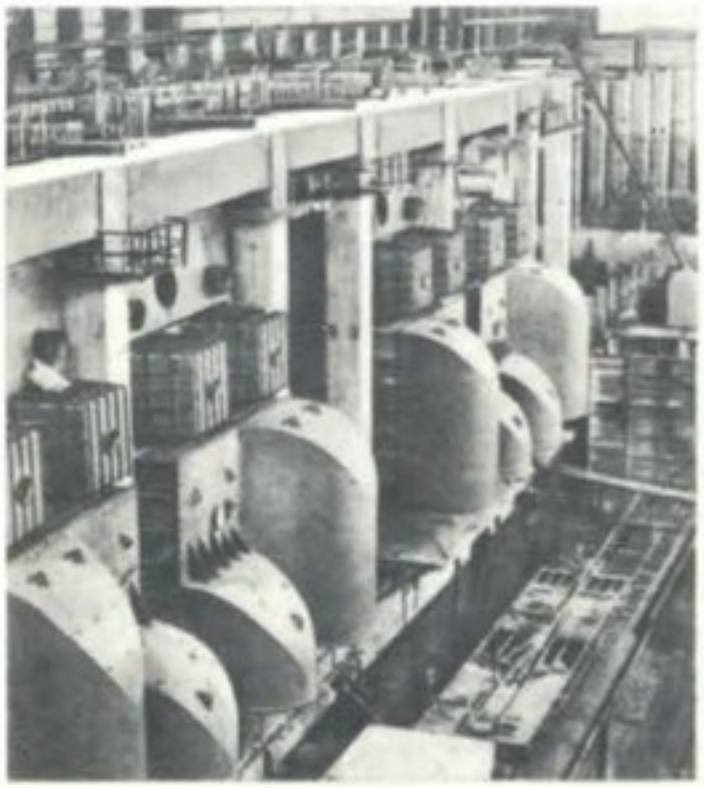

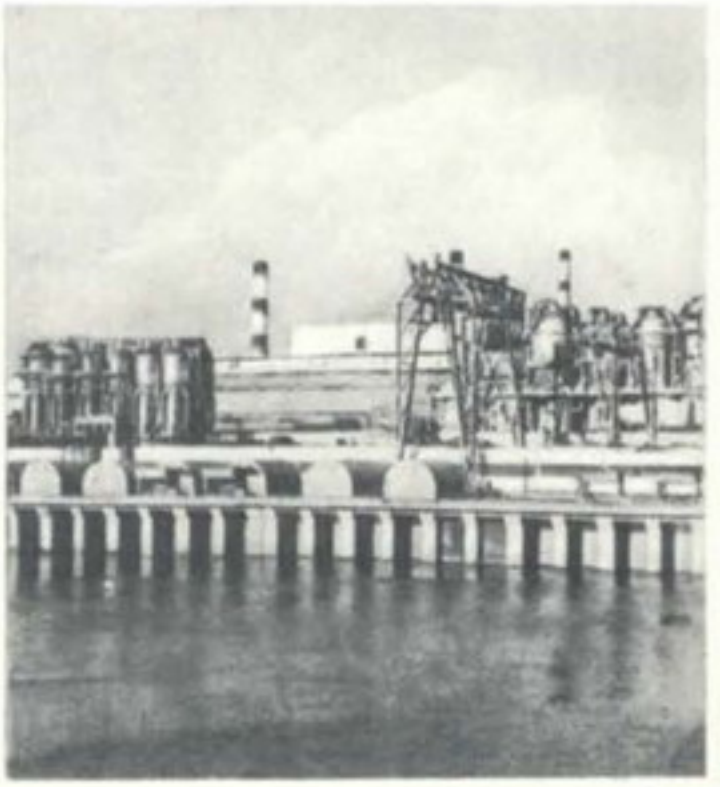

3
4
5

До ст. **Атомна енергія і атомна енергетика.**

1. Чорнобильська АЕС.
2. Атомний криголам «Арктика».
3. Машинний зал Чорнобильської АЕС.
4. Білоярська АЕС.
5. Промислово-енергетична установка для опріснювання води (м. Шевченко).
6. Гамма-терапевтичний апарат «РОКУС».
7. Блоковий щит керування Кольської АЕС.
8. Установка для термоядерних досліджень «Токамак-10».
9. Термоядерна установка стеларатор «Ливень-2».

6

7
8
9

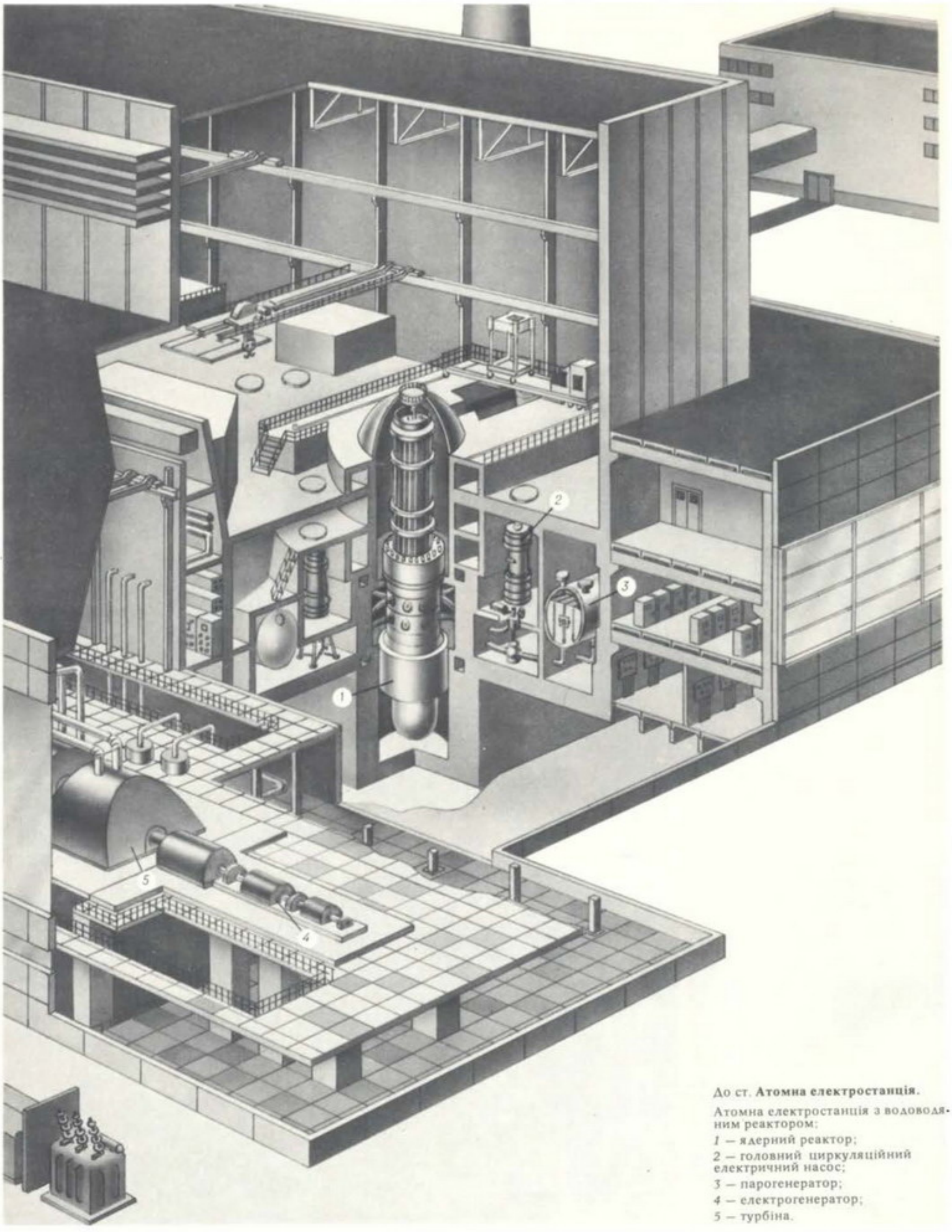

До ст. **Атомна електростанція.**

Атомна електростанція з водоводяним реактором:

1 — ядерний реактор;

2 — головний циркуляційний електричний насос;

3 — парогенератор;

4 — електрогенератор;

5 — турбіна.

1
2

3
4
5

6

До ст. **Арабська культура.** **1.** Мечеть Куббат ас-Сахра («Мечеть скелі» в Єрусалимі. 687–691. **2.** Мечеть Омейядів у Дамаску (внутрішній вигляд) 705–715. Сірія. **3.** Мечеть аль-Азхар у Каїрі (подвір'я). 970–972. Єгипет. **4.** Вікно залу сестер у палаці Альгамбра в Гранаді. 13–14 ст. Іспанія. **5.** Мечеть Омейядів у Кордові (внутрішній вигляд). 785–9 ст. Іспанія. **6.** Мавританська тканина. Фрагмент. 10–12 ст. **7.** Люстроване блюдо з зображенням сцени з поеми «Хосров і Шірін» Нізамі. 13 ст. Іран. **8.** Лампада і ваза. 14 ст. Париж. Лувр. **9.** Ях'я Ібн-Махмуд. Мініатюра «Святкова процесія» з рукопису «Маками». 1237. Париж. Національна бібліотека.

7
8
9

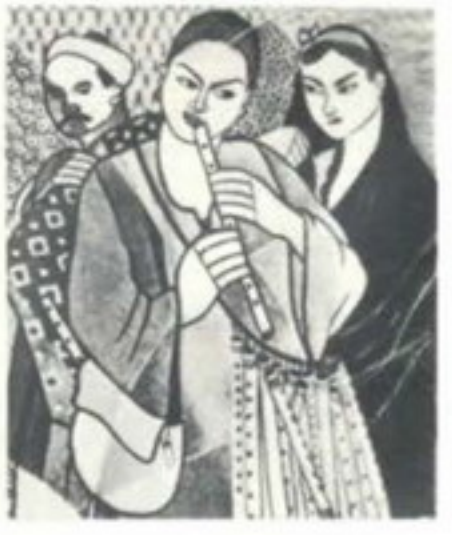

До ст. **Арабська Республіка Єгипет.**

1. В одному з селищ поблизу Каїра.
2. Панорама міста Каїра.
3. Хелуанський металургійний комбінат.
4. Висотна Асуанська гребля.
5. У єгипетському селі.
6. Зрошувальний канал.
7. М. Мухтар. Пастух. Бронза. 1930. Музей сучасного мистецтва. Каїр.
8. Х. А. Ісса. Продавець флейт. Гуаш. 20 ст.
9. Мечеть Мухаммеда Алі в Каїрі. 1830—48.
10. Виступ ансамблю танцю.
11. Кадр з кінофільму «Любов і сльози». Реж. К. Аш-Шейх. 1952.

1
2
3

До ст. **Архітектура.**

1. Піраміди в Гізі. 3-є тис. до н. е. Стародавній Єгипет. **2.** Парфенон на Афінському акрополі. 447—438 до н. е. Арх. Іктін і Каллікрат. Греція. **3.** Пантеон в Римі. 2 ст. Італія. **4.** Мечеть у Дженні. 13 ст. Малі. Африка. **5.** Софійський собор у Константинополі. 532—537. Візантія. **6.** Каджурахо. Ансамбль храмів. 10 ст. Індія. **7.** Базиліка в Херсонесі. 6—10 ст. Севастополь. **8.** Собор Паризької богоматері. 1163—1257. Париж. **9.** Церква Покрови на Нерлі. Поблизу міста Владимира. 12 ст. **10.** Софійський собор у Києві. Інтер'єр. 1037. **11.** П'ятницька церква в Чернігові. Кінець 12 ст.

4
5

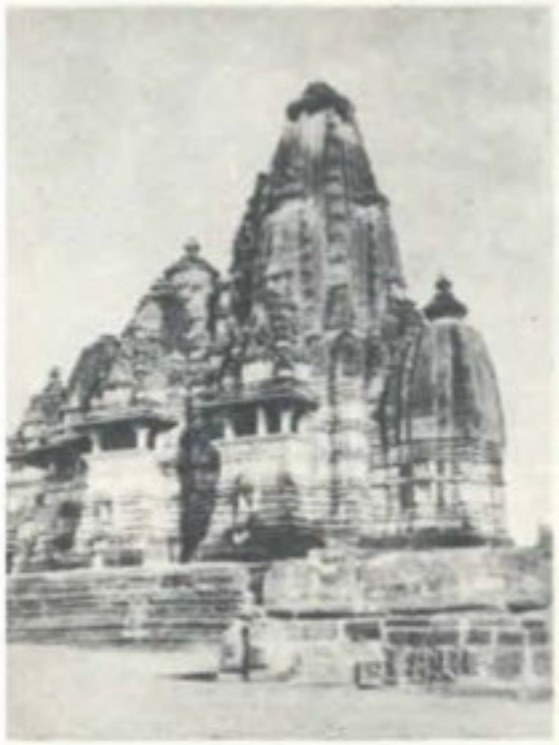

6
7
8

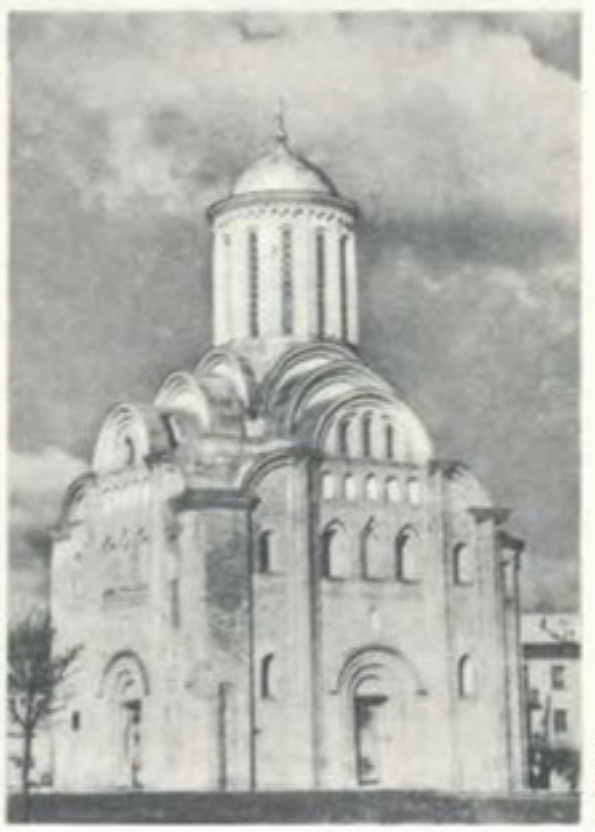

9
10
11

1

2

3

4

5

6

7

8
9

10
11
12

До ст. **Архітектура.**

1. Палаццо Строцці у Флоренції. 1489—1536 Арх. Бенедетто да Майано і Кронака. Італія

2. Церква Іль-Джезу в Римі. 1568—1584. Арх Дж. да Віньйола і Дж. делла Порта. Італія.

3. Палацовий ансамбль Цвінгер у Дрездені 1711—22. Арх. М.-Д. Пеппельман. Німеччина.

4. Медресе Шір-Дор на площі Регістан у Самар канді. 1619—36.

5. Пантеон у Парижі. Фрагмент інтер'єру. 1758–90. Арх. Ж.-Ж. Суфло.

6. Гірничий інститут у Ленінграді. 1806—11. Арх А. Н. Вороніхін.

7. Будинок Пашкова у Москві (тепер — стар приміщення Бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна) 1784—86. Арх. В. І. Баженов.

8. Ансамбль споруд Львівського братства у Льво ві. Успенська (Волоська) церква. 1591—1631 Арх. П. Римлянин, В. Купинос і А. Прихильни Вежа Корнякта. 1572—82. Арх. П. Барбон.

9. Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі. Київ. 1721—72. Арх. С. Д. Ковнір.

10. Воскресенська церква в Березні, тепер смт Чернігівської області. 1759. Будівничий П. Шо лудько.

11. Оперний театр в Одесі. 1884—87. Арх. Г. Гель мер і Ф. Фельнер.

12. Будинок колишнього губернського земства в Полтаві. Інтер'єр. 1905—09. Арх. В. Г. Кри чевський.

1
2
3

4
5
6

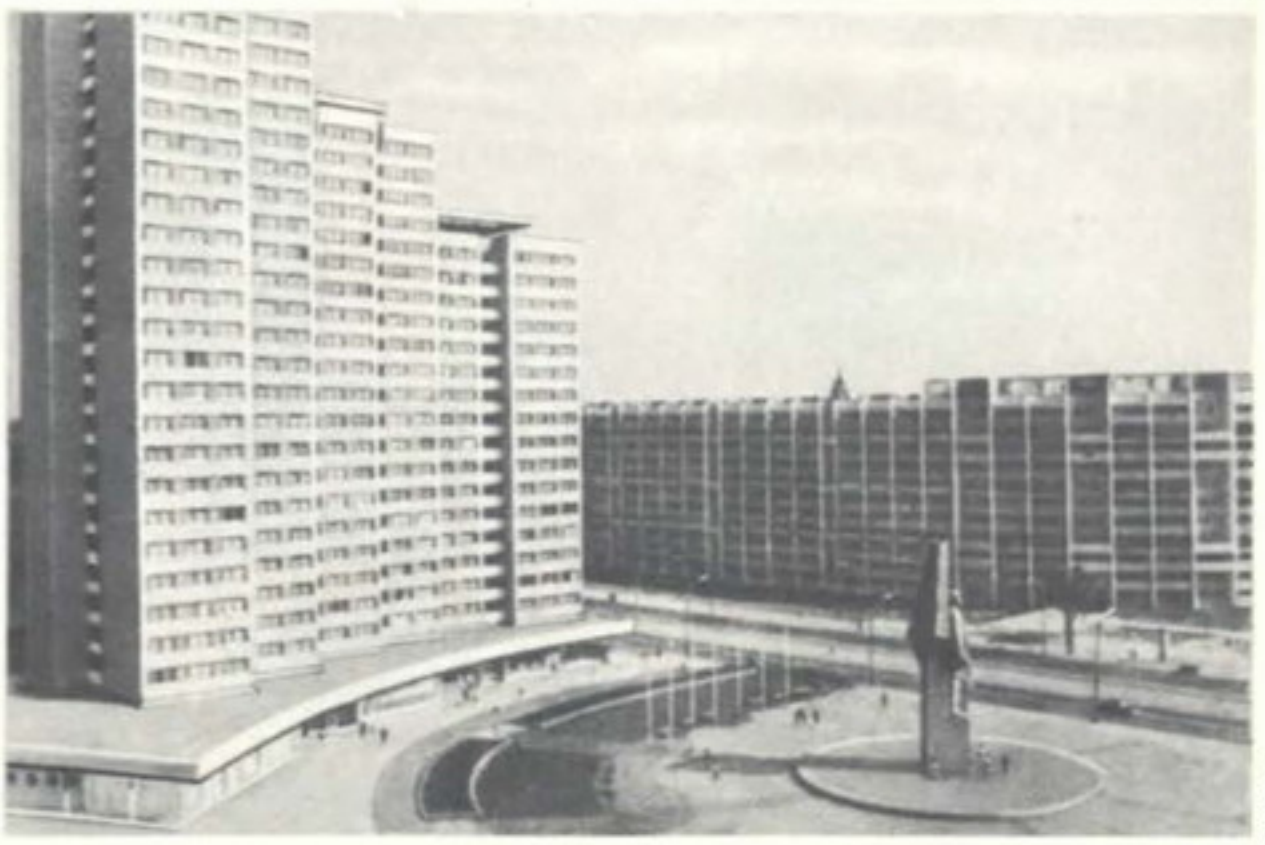

7
8
9

До ст. **Архітектура.**

1. Житловий будинок у Марселі. 1947—52. Арх. Ле Корбюзьє. Франція.

2. Меморіальний комплекс миру в місті Хіросімі. 1955—56. Арх. К. Танге. Японія.

3. Бібліотека університетського містечка в Мехіко. 1951—53. Арх. Г.- О'Горман та ін. Мексіка.

4. Музей Гугенгейма в Нью-Йорку. 1956—59. Арх. Ф.-Л. Райт. США.

5. Будинок Національного конгресу в місті Бразилії. 1960-і рр. Арх. О. Німейєр. Бразілія.

6. Будинок ЮНЕСКО в Парижі. 1953—57. Арх. М. Брейєр, Б. Зерфюс і П. Нерві. Франція.

7. Маршалковська вулиця в Варшаві. 1960-і рр. Арх. З. Карпінський та ін. Польща.

8. Площа ім. В. І. Леніна в Берліні. 1960-і рр. Арх. И. Нетер і Г. Мелан. НДР.

9. Музей імені В. І. Леніна в Ташкенті. 1970. Арх. Є. Г. Розанов, В. М. Шестопалов і Ю. О. Болдичев.

10. Житловий район Лаздінай у Вільнюсі. 1960-і рр. Арх. В. А. Чеканаускас.

11. Будинок Ради економічної взаємодопомоги в Москві. 1969. Арх. М. В. Посохін, А. А. Мндоянц і В. О. Свірський.

10
11

1

2

3

4

До ст. **Архітектура.**

1. Будинок Верховної Ради УРСР у Києві. 1936—39. Арх. В. Г. Заболотний.

2. Будинок Держпрому в Харкові. 1925—29. Арх. С. С. Серафимов, С. М. Кравець, М. Д. Фельгер.

3. Залізничний вокзал у Сімферополі. 1953. Арх. О. М. Душкін.

4. Готель «Тарасова гора» в місті Каневі. 1961. Арх. М. Г. Гречина, О. В. Гусєва, А. О. Зубок, Н. Б. Чмутіна і В. Г. Штало́ько.

5. Палац культури «Україна» в Києві. 1970. Арх. Є. О. Маринченко, І. Г. Вайнер і П. А. Жилицький.

6. Колгоспний ринок у Черкасах. 1971. Арх. Н. Б. Чмутіна й А. М. Анищенко.

7. Русанівський житловий район у Києві. 1963—72. Арх. В. Є. Ладний і Г. С. Кульчицький.

8. Пансіонат «Гуцульщина» в місті Яремчі Івано-Франківської області. 1965. Арх. В. С. Лукомський, І. П. Боднарук, С. П. Валевський, І. П. Гринів і В. І. Стасів.

9. Село Петрівка Красногвардійського району Кримської області. 1970. Арх. Л. С. Білоцерківський, М. В. Лазаренко і В. А. Михайловська.

10. Музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка в Луцьку. 1976. Арх. О. О. Крилова.

11. Обчислювальний центр у Львові. 1965. Арх. М. Д. Вендзилович.

5

6

7

8

9

10

11

АПОТЕ́ЦІЙ (від грец. ἀποθήκη — комора) — відкрите плодове тіло деяких *сумчастих грибів* (дискоміцетів) і дискоміцетних *лишайників*. Найчастіше має блюдцеподібну форму. Поверхня А. вкрита спороносним шаром (*гіменієм*), який складається з сумок (*асків*), розташованих упереміш з *парафізами*. Під гіменієм міститься г і п о т е ц і й, що складається з щільно сплетених *гіф*.

АПОФЕ́МА (від грец. ἀποτίθημι — відкладаю вбік) — 1) Перпендикуляр, опущений з центра правильного *многокутника* на будь-яку з його сторін. 2) У правильній *піраміді* — висота бічної грані, опущена з вершини піраміди.

АПОФЕО́З (грец. ἀποθέωσις — обожнювання) — 1) Заключна урочиста масова сцена або дія вистави, святкової концертної програми чи циркового видовища, яка прославляє народ, героя або ту чи іншу подію. А. має монументальний характер, він сповнений особливого піднесення, величі. 2) Прославляння, звеличення особи, події, явища.

АПОФЕРМЕ́НТ (від грец. ἀπό — з і *фермент*), апоензим — білкова частина ферменту, що зумовлює специфічність його дії. А. без *коферменту* позбавлений біол. активності.

АПО́ФІЗ (грец. ἀπόφυσις — відросток) в а н а т о м і ї — кінцева частина трубчастих кісток (без епіфіза), виріст, відросток хребця та ін. кісток.

АПОХРОМА́Т (від грец. ἀπό — без і χρῶμα — колір) — об'єктив, у якому усунено сферичну та сферохроматичну аберації, а залишкова *хроматична аберація* менша, ніж в *ахромата*. А. дають зовсім безбарвне зображення. Застосовують як астрономічні та фотографічні об'єктиви, а також у мікроскопії, геодезії тощо. Див. також *Аберації оптичних систем*.

АПОЦЕ́НТР (від грец. ἀπό — від і лат. centrum — осереддя, центр) — точка орбіти небесного тіла, найвіддаленіша від центра тіла, навколо якого воно обертається. Для зорі-супутника А. наз. апоастром, для Місяця і *штучних супутників Землі* — апогеєм, для *штучних супутників Місяця* — апоселенієм, для тіл, що обертаються навколо Сонця,— афелієм.

АППАЛА́ЧІ — гірська система в сх. частині Пн. Америки, в межах Сполучених Штатів Америки і Канади. Довж. 2600 *км*, шир. 300—500 *км*. Складаються з окремих плато (Камберленд, Аллеганське, Підмонт) та гірських хребтів (Голубий з найвищою вершиною А.—г. Мітчелл, 2037 *м*; Адірондак, Зелені гори та ін.). Гори пн. частини А. мають згладжені вершини, пологі схили, пд.— вищі, розчленовані глибокими долинами.

В надрах А.— поклади заліз. руди, кам. вугілля, нафти, природного газу та ін. Ріки, що беруть початок в А. (Коннектікут, Гудзон, Теннессі та ін.), повноводні, порожисті, багаті на гідроенергію. Є озера, найбільше — оз. Шамплейн. Схили А. вкриті широколистяними, мішаними та хвойними лісами, в лісах Пд. А. б ігато ендемічних форм (тюльпанне дерево, магнолія, платан та ін.). В А.— два нац. парки. Район туризму, мисливства.

АППЕРЦЕ́ПЦІЯ (від лат. ad — до і perceptio — сприймання) — залежність *сприймання* від попереднього індивідуального досвіду людини, її знань, інтересів, актуальних для неї потреб. Велике значення мають також переконання та світогляд людини. Сутність А. полягає у включенні до системи *асоціацій* людини нових об'єктів. Безпосередні враження від об'єкта активізують певні сліди минулих вражень; вони, як правило, входять у склад попереднього досвіду, внаслідок чого сприймання відбувається швидше, набуває вибірковості та осмисленості. Однак, в окремих випадках А. виступає як упередженість людини (свідома чи несвідома). Розрізняють А. с т і й к у (визначається світоглядом, заг. спрямованістю особистості) і А. т и м ч а с о в у (пов'язану з настроєм людини) А. відіграє значну роль у її трудовій, навчальній і творчій діяльності. На відміну від антинаук. тлумачення А. в ідеалістичній філософії і психології (І. *Кант*, Й.-Ф. *Гербарт*, В. *Вундт*), яка надавала поняттю А. апріористичного змісту (див. *Апостеріорі і апріорі*), діалектичний матеріалізм пояснює А. вирішальною роллю сусп.-істор. практики в пізнанні. Термін «апперцепція» запровадив Г. *Лейбніц*.

АППІА́Н (Ἀππιανός; р. н. невід., Александрія — п. у 70-х рр. 2 ст.) — давньоримський історик. За походженням грек. Автор «Історії Риму» в 24 книгах (збереглися кн. 6—8 і 11—17). У 12-й книзі, де описано війни Старод. Риму з *Мітрідатом VI Євпатором*, містяться важливі відомості з історії Пн. Причорномор'я, зокрема з історії *Боспорської держави*.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Митридатовы войны. «Вестник древней истории», 1948, № 1.

А́ППІЄВА ДОРО́ГА (via Appia) — перша римська брукована дорога (довжина близько 350 *км*). Збудована з воєнною метою за наказом цензора Аппія Клавдія 312 до н. е. між Римом і Капуєю, 244 до н. е. доведена до Брундізія. А. д. було забруковано квадратним каменем. Уздовж неї біля Рима збереглися пам'ятники античного некрополя часів поганства й раннього християнства.

Аппієва дорога.

АПРА́КСІЯ (грец. ἀπραξία — бездіяльність) — розлад у людини здатності виконувати складні предметні рухи внаслідок ураження певних ділянок кори головного мозку (найчастіше нижньотім'яної ділянки лівої півкулі). Розрізняють загальну і часткову А. При заг. А. порушені будь-які рухові процеси; при частковій — діяльність лише певних м'язових груп. Залежно від фізіол. механізмів розрізняють А. пози, А. просторову, А. динамічну. А. може викликати розлад моторної мови (див. *Афазія*) або письма (див. *Аграфія*). А. усувається за допомогою спец. навчання.

АПРИ́ЛОВ Васил Євстатієв (21. VII 1789, Габрово — 2.X 1847, Галац) — діяч болгарського національно-освітнього руху, педагог, письменник. Деякий час жив в Одесі. В 1835 заснував у Габрові першу світську болг. нар. школу, сприяв створенню шкіл в ін. містах Болгарії. Пропагував прогресивні пед. ідеї, був прихильником культ.-осв. зв'язків з Росією.

Тв.: Събрани съчинения. София, 1940.

Літ.: Светилник на новобългарската просвета. Габрово, 1966.

АПРОБА́ЦІЯ (лат. approbatio), апробування — схвалення, ствердження, визнання. Метод оцінки якості на основі обстеження, аналізу.

АПРОБА́ЦІЯ польова і комірна— метод оцінки сортових с.-г. культур з метою встановлення сортової якості врожаю насіння для посіву При А. польовій визначають процент рослин, що за морфологічними і біол. ознаками належать до даного сорту, ураженість рослин хворобами, забур'яненість, домішки ін. культ. рослин, а також перевіряють додержання правил *насінництва*. Для сортової насінної кукурудзи обов'язковою є ще й комірна А. На посіви, визнані за сортові, господарству видається акт апробації. Крім польових культур, методом А. оцінюють також овочеві, плодові та ягідні культури.

АПРОКСИМА́ЦІЯ (від лат. approximo — наближаюсь) — наближене вираження одних математичних об'єктів іншими, простішими, наприклад кривих *ліній* — ламаними, ірраціональних чисел — раціональними, неперервних *функцій* — *многочленами* тощо.

А́ПТЕ Харі Нараян (8.III 1864, Берар — 3.III 1919, Пуна) — індійський письменник, просвітитель. Писав *маратхі мовою*. Основоположник критичного реалізму в маратхській літературі. В 1890—1918 видавав журн. «Карамнук» («Розвага»), в якому надруковано майже всі його твори. Написав 21 роман, 11 з них на історичну тематику: «Тигр Майсура» (1890—91), «Зоря» (1895—97), «Чандрагупта» (1902—04) тощо. В романах, що становлять серію «Сучасні історії»,— «Але кому до цього діло?» (1890 — 93), «Я» (1893—95) та ін.— відтворив події тогочасного життя.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Чандрагупта. Л., 1969.

Літ.: Ламшуков В. К. Индийский просветитель и романист Х. Н. Апте. М., 1974.

М. О. Апухтін.

Г. М. Арабліївський.

АПТЕ́КА (від грец. ἀποθήκη — комора) — медичний заклад, де виготовляють ліки, зберігають та відпускають перев'язочні матеріали, предмети догляду за хворими й інші медичні товари. Аптеки також повинні подавати швидку медичну допомогу до прибуття лікаря раптово захворілим та потерпілим від нещасних випадків. В СРСР існують А. відкритого типу для амбулаторних хворих, де ліки відпускаються за плату (інвалідам Великої Вітчизняної війни та деяким ін. категоріям хворих — безплатно), і закритого типу при лікарнях, що перебувають на держ. бюджеті. Крім того, є А. гомеопатичні та ветеринарні. Виготовлення ліків, зберігання та контроль за ними, а також їх видачу довірено особам із спец. фармацевтичною освітою. В УРСР А. підпорядковані Гол. аптечному управлінню М-ва охорони здоров'я республіки. Перші А. на тер. СРСР було відкрито в Ризі (13 ст.), Талліні й Львові (15 ст.), Москві (кін. 16 ст.).

А́ПТЕКЕР (Aptheker) Герберт (н. 1915) — історик, публіцист і громадський діяч США. Член Компартії США. В 1957—63 — головний редактор прогресивного журналу «Політікал афферс» («Питання політики»). З 1964 — директор Амер. ін-ту марксистських досліджень. Осн. праці А. присвячені історії США і негритянського народу, в галузі публіцистики — викриттю реакц. суті сучас. бурж. концепцій внутр. і зовн. політики.
Тв.: Рос. перекл. — История американского народа. т. 1—2. М., 1961—62; О природе демократии, свободы и революции. М., 1970; История афро-американцев. М., 1975.

АПТЕ́КМАН Йосип Васильович [18 (30).III 1849, м. Павлоград, тепер Дніпропетровської обл.— 8.VII 1926, Москва] — революційний народник. З 1870 — студент Харківського ун-ту, з 1871 — петерб. Мед.-хірург. академії. Член (з 1876) ростовсько-харків. гуртка народників, який злився з організацією *«Земля і воля»*. Після її розколу А.— один з засновників *«Чорного переділу»*. В 1880 А. заарештовано і вислано на 5 років до Якутії. Після заслання закінчив у Мюнхені медичну освіту. Повернувшись до Росії (1889), працював земським лікарем (зокрема, в Херсоні), зблизився з соціал-демократами. Брав участь у революції 1905—07. В 1906—17 — в еміграції. В 1917 повернувся до Росії. Працював в Історико-революц. архіві в Петрограді. Автор спогадів з історії революц. народництва.

АПТЕ́РІЇ (від грец. ἄπτερος — безперий) — ділянки шкіри птахів, на яких немає контурного *пір'я*. А. чергуються з опереними ділянками — *птериліями*. Це полегшує рух окремих ділянок шкіри і відповідного пір'я, а почасти і терморегуляцію.

А́ПТСЬКИЙ ВІК І Я́РУС — пізній вік ранньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. Відклади А. я. представлені *глинами, аргілітами, алевролітами, пісками* і *пісковиками*. На Україні вони поширені в Криму, Причорномор'ї , Карпатах і на Закарпатті. З відкладами А. я. пов'язані родовища мінеральних фарб, глин. Відклади А. я. перспективні на нафту і газ. Див. також *Крейдовий період і крейдова система.*

АПУЛЕ́Й (Apulejus; близько 125, м. Мадавра, Північна Африка — близько 180) — давньоримський письменник. Писав грец. і лат. мовами. З багатьох віршів, прозових творів, промов і науково-філософських трактатів А. збереглося лише кілька.
В романі «Метаморфози» («Золотий осел») реалістичні й сатиричні картини життя поєдналися з еротикою, фантастикою і містикою. У творі багато вставних новел. Сюжет однієї з них — про Амура і Псіхею — багато разів відтворювали європ. поети, художники, композитори. Укр. мовою новелу переклав І. Франко.
Тв.: Укр. перекл.—Амор і Психе. Х., 1930; Рос. перекл.—Апология, или Речь в защиту самого себя от обвинения в магии.— Метаморфозы в XI книгах.— Флориды. М., 1960.
В. І. Пащенко.

АПУЛЕ́Й САТУРНІ́Н (Аппулей Сатурнін) Луцій [Lucius Apuleius (Appuleius) Saturninus; р. н. невід. — п. 100 до н. е.] — римський політ. діяч, *популяр*, оратор, нар. *трибун* (103 і 100 до н. е.).
В 100 до н. е., подолавши опір сенату, провів через нар. збори закони про наділення землею *ветеранів* та організацію колоній у провінціях. Запропонований А. С. законопроект про зниження цін на хліб був зірваний сенатом. А. С. вбитий на Капітолії в результаті загострення політ. боротьби.

АПУ́ЛІЯ — історична область на Пд. Сх. Італії. В давнину А. населяли племена *іллірійців* (апули, або педикули, давни, япіги, месапами), греки. З кін. 4 ст. до н. е. А. в складі Старод. Риму, з 4 ст.— Візантії. В 1043 А. завоювали *норманни* і перетворили на герцогство; з 1059 — графство. В 12—13 ст. А. входила до Сіцілійського королівства, з 1282 — *Неаполітанського королівства*, з 1504 — *Сіцілій обох королівства*. З 1861 увійшла до Італ. королівства. Найзначніші міста А.: Барі, Таранто, Фоджа.

АПУ́ХТІН Микола Олександрович (н. 20.V 1924, Ташкент) — український рад. артист балету, нар. арт. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1945. У 1942 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1945—66 — соліст балету Київ. театру опери та балету. З 1966 — педагог *Ансамблю танцю УРСР*. Партії: Степан («Лілея» Данькевича), Лукаш («Лісова пісня» Скорульського), Софрон («Маруся Богуславка» Свєчникова), гол. партії в балетах Чайковського.

АПУ́ХТІН Олексій Миколайович [15 (27).XI 1840, за ін. даними 1841, Болхов, тепер Орловської обл.— 17 (29).VIII 1893, Петербург]—російський поет. У 50-і рр. в його поезії з'являються антикріпосницькі й громадянські мотиви (цикл «Сільські нариси», 1859). Твори 80-х рр. пройняті занепадницькими настроями (поезії «Божевільний», «Рік у монастирі», повість «Архів графині Д.»). Багато віршів А.— «Забути так скоро», «Чи день панує», «Ночі безумні» та ін. поклав на музику П. І. Чайковський.
Тв.: Стихотворения. Л., 1961.

АПШЕРО́НСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ— півострів на Сх. Кавказу, в межах Аз. РСР. Вдається в Каспійське м. на 60 *км*, шир. до 30 *км*. Рельєф рівнинний, вис. до 165 *м*. Є грязьові вулкани, солончаки, солоні озера, трапляються ділянки рухомих пісків. Родовища нафти й газу. Рослинність напівпустельна; культивують виноград, на зрошуваних землях — баштанні культури. На А. п.— м. *Баку*.

АПШИНЕ́ЦЬ — озеро в Карпатах, у межах Закарпатської обл. УРСР. Лежить на схилах хр. Свидовця, на вис. 1487 *м* над р. м. Довж. 260 *м*, шир. 100 *м*, площа бл. 1,2 *га*, найбільша глиб. 3,3 *м*. Береги вкриті заростями ялівцю, частково заболочені.

АР (від лат. area — площа) — позасистемна одиниця *площі*. Позначення — *а*. Дорівнює площі *квадрата* зі стороною 10 *м*, тобто 1 *ар* = = 100 $м^2$ = 0,01 *га*.

А́РА — рід довгохвостих папугоподібних. Те саме, що й *арара*.

А́РА — урядова організація США, створена 1919. Див. *Американська адміністрація допомоги*.

АРАБА́ЖИН Костянтин Іванович [21.XII 1865 (2.I 1866), Канів, тепер Черкас. області — серпень 1929] — російський і український літературознавець, письменник. Закінчив Київ. ун-т. Перебував у дружніх взаєминах з І. Франком, М. Павликом, Лесею Українкою, М. Драгомановим. Автор праць про М. Лермонтова, Л. Толстого, М. Горького, друкувався в російських і українських періодичних виданнях «Новая жизнь», «Зоря», «Діло». А. належить ряд статей про Т. Шевченка.

АРАБА́ТСЬКА ЗАТО́КА — затока Азовського м. між пн. берегом Керченського п-ова та Арабатською Стрілкою. Довж. 22 *км*, шир. до 40 *км*. Глиб. до 8—9 *м*.

АРАБА́ТСЬКА СТРІ́ЛКА — піщана коса в зх. частині Азовського м., відокремлює від моря зат. *Сиваш*. На півночі Тонкою (Генічеською) прот. А. С. відділяється від материка. Довж. майже 100 *км*, шир. від 270 *м* до 8 *км*. Бази відпочинку, піонерські табори.

АРАБЕ́СК (франц. arabesque, від італ. arabésco — арабський) — одна з основних поз класичного танцю.

АРАБЕ́СКИ — 1) Складний переплетений орнамент з геометричних мотивів і стилізованих рослинних візерунків, куди часом включаються каліграфічні арабські написи. Під впливом мистецтва країн ісламу поширився і в Європі. 2) Невелика музична п'єса примхливого характеру, з вигадливо орнаментованою мелодією. 3) Збірник невеликих літературних творів («Арабески» М. Гоголя).

АРА́БИ (самоназва — аль-араб) — група народів, які є основним населенням арабських країн Зх. Азії і Пн. Африки. Про чисель-

ність А. в цих країнах див. таблицю. Живуть також в Ірані, Туреччині, Афганістані, Ізраїлі, Індонезії, Ефіопії, Сомалі, Республіці Чад, Танзанії. Значні групи А.-емігрантів живуть у Пн. і Пд. Америці, у Франції та ін. країнах. Заг. чисельність А.— понад 126 млн. чол. (1975, оцінка). Говорять *арабською мовою*. За релігією більшість А. — мусульмани-суніти. У складанні давньоараб. народу, який вже в 2-му тис. до н. е.

Арабське населення країн Західної Азії і Північної Африки (середина 1975, оцінка)

Країни	млн. чол.	% від усього населення
АРЄ	37,0	99
Алжір	14,0	81
Марокко	12,0	70
Судан	8,6	48
Саудівська Аравія	8,7	99
Ірак	8,6	77
Сірія	6,6	90
Йеменська Арабська Республіка	6,6	99
Туніс	5,5	99
Йорданія	2,7	95
Ліван	2,8	95
Лівія	2,2	90
Народна Демократична Республіка Йемен	1,6	95
Кувейт	1,0	95
Мавританія	1,0	75

займав тер. Аравійського п-ова, брали участь семітські племена. Внаслідок араб. завоювань 7—8 ст. виникла велика араб. д-ва — *Халіфат*. Склалася своєрідна *арабська культура*. Починаючи з 19 ст. араб. країни стали колоніями або залежними від Великобританії, Франції, Італії, Іспанії. В результаті запеклої антиколоніальної боротьби в 40—60-х рр. 20 ст. більшість араб. країн завоювала державну незалежність. Проте силам національного визволення на Араб. Сході весь час доводиться вести боротьбу проти імперіалізму і реакції. Осн. заняття сільс. осілого населення — землеробство і садівництво. Частина А. зберігає напівкочове г-во, поєднуючи землеробство з відгінним скотарством. Є кочові А. (бедуїни), які займаються переважно верблюдівництвом. У містах більшості араб. країн склалися нац. буржуазія, робітн. клас та інтелігенція; серед міськ. араб. населення є значний прошарок ремісників. Про історію, г-во, культуру народів окремих араб. країн див. статті про відповідні країни.

АРАБІ́СТИКА — комплекс гуманітарних наук, що вивчають історію, економіку, мову і культуру арабських народів. А. зародилася в Зх. Європі в 16 ст. В 19 — на поч. 20 ст. А. набула широких масштабів. Була пов'язана в основному з публікаціями араб. середньовічних джерел, перекладами араб. історико-геогр. праць європ. мовами, а також дослідженнями, що грунтувалися на критичному аналізі араб. джерел. Вважаючи *іслам* осн. фактором, що визначав суспільно-політ. життя і культуру арабів, фахівці з А. віддавали перевагу проблемам релігії, д-ви і права. Лише в новітній час почали вивчати суспільно-екон. розвиток араб. країн. Основи рад. А. заклали І. Ю. *Крачковський*, В. В. *Бартольд*, А. Ю. *Кримський*. Певний внесок у розвиток рад. А. зробила *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. У працях рад. істориків-арабістів (Н. В. *Пигулевської*, А. П. *Ковалівського*, Д. М. *Петрушевського* та ін.) досліджуються генезис феодалізму і капіталізму, історія культури і громад. думки, розвиток нац.-визвольного руху, соціальні перетворення в араб. країнах, соціальна структура араб. суспільства. Проблеми А. розробляють в Ін-ті сходознавства, Ін-ті Африки, інститутах етнографії, філософії АН СРСР, інститутах сходознавства академій наук ряду союзних республік.

АРАБЛІ́НСЬКИЙ Гусейн Мамед-огли (справж. прізв. — Халафов; 1881, Баку — 7.III 1919, там же) — азербайджанський актор і режисер. Сценічну діяльність почав 1905. Один з основоположників азерб. театру. Творчість А. виражала прогресивні гуманістичні ідеї. Ролі: Фахрад («Нещасний юнак» Ахвердова), Фахреддін («Горе Фахреддіна» Везірова), Хлєстаков («Ревізор» Гоголя), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра), Франц Моор («Розбійники» Шіллера). А. поставив п'єси Ахундова, Ахвердова, Гоголя, Тургенєва, Шекспіра. А. вбитий буржуазним націоналістом — мусаватистом.

АРА́БО-ІЗРАЇ́ЛЬСЬКА ВІЙНА́ 1948—49, Палестинська війна — відбулася між арабськими державами (Єгиптом, Йорданією, Іраком, Сірією, Ліваном, Саудівською Аравією, Йеменом) та Ізраїлем. Спровокована Великобританією і США. Причини і наслідки А.-і. в. стали одним з джерел Близькосхідної кризи. Під час війни Ізраїль одержував фінансову, воєнну та політ. допомогу від імперіалістичних країн і сіоністських орг-цій. В ході А.-і. в. він окупував частину тер. *Палестини* (6,7 тис. *км²*), на якій, за резолюцією ООН, мала утворитися Араб. д-ва, і частину м. Єрусалима. Понад 900 тис. арабів ізраїльські екстремісти вигнали з загарбаних ними земель. В 1949 було підписано угоди про перемир'я між Ізраїлем та Єгиптом — 24.II, Ліваном — 23.III, Йорданією — 3.IV, Сірією — 20.VII (ін. араб. країни — учасники війни угод не уклали). Однак положення цих документів не обумовлювали остаточне тер. врегулювання. Див. також *Близькосхідна криза*.

АРА́БСЬКА КУЛЬТУ́РА — середньовічна культура, що склалася в арабському *Халіфаті* в 7—10 ст. у процесі взаємодії арабів і завойованих ними народів Близького і Середнього Сходу, Пн. Африки і Пд.-Зх. Європи. А. к. творчо засвоїла культуру старод. світу — давньогрецьку, елліністичну, римську, арамейську, єгипетську, іранську та ін. Значно збагатили А. к. народи Серед. Азії, Ірану, Закавказзя, Іспанії.

Центрами А. к. в різні часи були Дамаск, Багдад, Кордова, Гранада, Севілья, Каїр, Мекка, Медіна, Басра, Бухара, Хорезм та ін. міста. В 9—10 ст. А. к. досягла найвищого розквіту. Її здобутки стали важливим надбанням світової культури. В 16 ст., після завоювання більшості араб. країн *Османською імперією*, почався занепад А. к. Сучас. А. к. розвивається переважно в межах кожної з араб. країн.

Праці середньовічних араб. учених є важливим внеском у розвиток багатьох галузей знань.

Математика й астрономія формувалися під впливом старогрец. науки та у взаємодії з наукою народів Серед. Азії, Закавказзя, Індії, Персії, Єгипту, Сірії. Твори *Евкліда, Архімеда, Птолемея* («*Альмагест*» та інші) стали відомі Зх. Європі завдяки араб. перекладам. Маючи уявлення про кулястість Землі, араби виміряли дугу її меридіана (827), виправили й доповнили астр. таблиці, дали назву багатьом зіркам. Запозичивши інд. цифри — десять матем. знаків, араб. вчені почали оперувати великими числами. Ці цифри з 10 ст. поширилися в Європі. М. *Хорезмі* ввів поняття «алгебра», *Абу-ль-Вефа* зробив ряд відкриттів у галузі геометрії та астрономії, ін. араб. вчені ввели *тригонометричні функції* і встановили залежності між ними. У Багдаді, Самарканді та Дамаску існували астр. обсерваторії. Арабські вчені внесли також значний вклад у розвиток медицини. Ібн-аль-Байтар дав опис понад 2600 ліків і лікарських та ін. рослин. «Канон медицини» *Ібн-Сіни* (Авіценни) став настільною книгою зх.-європ. лікарів 12—17 ст. Араб. офтальмологія мала близьке до сучас. уявлення про будову ока. Ряд відкриттів з фармакологічної хімії зробив алхімік Джабір Ібн-Хайян (8 ст.).

Арабські географи і мандрівники узагальнили важливі відомості про природу і населення багатьох країн середньовіччя. Наук. географія в араб. країнах зародилася на межі 8 і 9 ст. (праці Баттані, Хорезмі, Біруні). Твори *Ібн-Хордадбега* та ін. у 9 ст. поклали початок описовій географії. В його книзі наведено, зокрема дані про маршрути руських купців до пд. країн та згадки про перебування їх у Багдаді, що свідчить про давні зв'язки слов'ян з араб. країнами. Велику енциклопедію «Книга дорогоцінних скарбів» склав Ібн-Русте (кін. 9 — поч. 10 ст.). Збереглася лише остання, сьома її частина, в якій доводиться сферичність Землі, подаються різні геогр. відомості, в т. ч. і про країни слов'ян. Араб. мандрівники і вчені 9—10 ст. (Аль-Балхі, Аль-Істахрі, Ібн-Хаукаль) подали відомості про держ. утворення сх. слов'ян (зокрема *Куявію*).

Значний геогр. та історико-етногр. матеріал є в працях представників класичної школи араб. гео-

Арабески.

графії 10 ст. (аль-Істахрі, аль-Мукаддасі та ін.). У 1-й пол. 10 ст. по Серед. Азії та Поволжю подорожував *Ібн-Фадлан*, який склав опис цих територій. У 11—14 ст. створено геогр. словники, праці з космографії — описи Всесвіту. В творах аль-Ідрісі (12 ст.) подано різні геогр. відомості, в т. ч. і про країни слов'ян. Відомий араб. мандрівник 14 ст. *Ібн-Баттута* відвідав, зокрема, Крим, Поволжя та Серед. Азію. Його книга про

Абдаллах Ібн-аль-Фадл. Мініатюра «Виготовлення ліків». 1222. Київський музей західного та східного мистецтва.

цю подорож є цінним джерелом з історії народів СРСР.

Арабська історіографія бере початок на межі 8 і 9 ст. В той час з'явилися праці про араб. завоювання (аль-Белазурі «Книга завоювань країн» та ін.), перший твір з заг. історії (аль-Якубі «Книга історії»). Широко відомими стали праці ат-Табарі («Історія пророків і царів»), *Масуді*. В творах останнього містилися відомості про давніх русів. У 2-й пол. 10 ст. виникли місцеві та династичні хроніки (ан-Наршахі «Історія Бухари»). В 11 ст. значне місце серед істор. праць посіли твори *Ібн-Міскавайха* і Хілала ас-Сабі про найближче минуле арабів. Великий матеріал попередніх істориків обробив і об'єднав *Ібн-аль-Асір* у «Повній історії». *Ібн-Хальдун* зробив спробу викласти істор події в їхньому причинному зв'язку. В творах аль-Якубі, Ібн-Міскавайха, Ібн-аль-Асіра та ін. є цінні відомості про народи Закавказзя, Сх. Європи, Серед. Азії.

Арабська філософія тривалий час була пов'язана з богослов'ям. Першими відмовилися від традиційного тлумачення ісламу мутазиліти (8 ст.) — ранні представники раціонального богослов'я, які намагалися обгрунтувати религ. догмати з позицій розуму. Вони розробили ряд концепцій, що виходили за рамки релігії, підривали деякі її догмати. В боротьбі проти мутазилітів сформувалася богословська школа мутакалімів — послідовників ортодоксального *ісламу*. Значний вплив на дальший розвиток араб. філософії мала містична течія суфіїв (див. *Суфізм*). Розвиток природничих наук, знайомство з творами *Арістотеля*, *Платона* та ін. античних філософів сприяли відходу араб. філософії від традиційної догматики богослов'я і становленню сх. перипатетизму (див. *Перипатетична школа*). Засновником перипатетизму був аль-Кінді (близько 800—879), який критикував *Коран* і першим в араб. філософії виклав зміст осн. праць Арістотеля. Пізніше сх. перипатетизм розвивали видатні середньоазіатські філософи *Фарабі* та Ібн-Сіна. Філософи религ.-ідеалістичного напряму — аль-Ашарі (873 або 874 — 935 або 936) й аль-Газалі (1059—1111) піддали критиці натуралістичні й раціоналістичні елементи вчення перипатетиків. На поч. 12 ст. сх. перипатетична школа була представлена Ібн-Баджою (близько 1070—1138), Ібн-Туфайлем (1110—85) та *Ібн-Рушдом*. Творчість араб. філософів, зокрема Ібн-Рушда (див. *Аверроїзм*) та Ібн-Хальдуна (1332—1406) істотно вплинула на розвиток філос. думки в Європі.

Художня араб. література бере свій початок у 5—7 ст. в усній народній творчості. Спочатку виникла проза (легенди, оповідання), пізніше — поезія, осн. жанром якої була касида (вірш, головним чином хвалебного характеру). Поети цього часу: Імрууль-Кайс, Антара Ібн-Шаддад та ін.

Період з 20-х рр. 7 ст. до серед. 8 ст. мав важливе значення для становлення літ. араб. мови. Перша пам'ятка араб. писемності — «священна книга» Коран. Визначні поети 7—10 ст.— Омар Ібн-Абі Рабіа, аль-Ахталь, аль-Фараздак, аль-Джарір, Абу Нувас, поети т. з. «нового стилю» Башшар Ібн-Бурд, Ібн-аль-Мутазз. З серед. 8 ст. велику роль у розвитку прози відіграли твори перс. л-ри у перекладі арабською мовою. Досягненням прози 10 ст. була своєрідна новела-макама. Видатні прозаїки цього часу: Абу Хайян ат-Таухіді, ат-Танухі. В 10—11 ст. виступили з своєю творчістю панегірист аль-Мутанаббі та поет і мислитель Абу-ль-Ала аль-Маррі (обидва — Сірія), Ібн-Гані (Пн.-Зх. Африка), в 13 ст. в Єгипті — Омар Ібн-аль-Фарід. З 8 ст. почала розвиватися араб. л-ра Андалусії (араб. Іспанії). Видатні поети: аль-Газаль (8—9 ст.), Ібн-Абд Раббіхі (9—10 ст.), Ібн-Хані (10 ст.), аль-Мутадід, аль-Мутамід (обидва 11 ст.), Ібн-Хамдіс (11—12 ст.) та ін. З 16 ст. араб. л-ра занепадає. З найбільш відомих поетів цього періоду — Іса-аль-Газар. Певне літ. значення мав опис подорожі на Україну і в Росію *Павла Халебського*.

За часів Халіфату високого розвитку досягла араб. архітектура.

Вона грунтувалася на традиціях Риму, Візантії, Сасанідського Ірану. Під впливом ісламу створювалися нові типи споруд — мечеті з *мінаретами*, мавзолеї — «дюрбе», духовні училища — *медресе* та ін., поширювалися склепінчасті купольні конструкції, кам'яне та цегляне мурування, великого значення набувала орнаментика. Арабські мечеті мали два типи: багатоколонні — мечеть Омейядів у Дамаску (705—715), мечеть Мутаваккіля в Самаррі (9 ст.) і купольні — мечеть Куббат ас-Сахра в Єрусалимі (687—691). Зразки арабських палацових комплексів — замок-палац у Мшатті біля Амману, палац з фресковим живописом Кусейр-Амра (обидва — 8 ст., Йорданія).

Серед визначних пам'яток арабської архітектури відомі також: у Єгипті — мечеті Ібн-Тулуна (876—879), аль-Азгар (970—972), купольні мавзолеї (Каїр); у Тунісі — мечеть Сіді-Окба (Кайруан, 936); в Алжірі — Велика мечеть (Тлемсен, 11—12 ст.); в Марокко — мечеть Хасана (Рабат, кін. 12 ст.). Своєрідна, т. з. мавританського стилю, архітектура склалася в Іспанії (Велика мечеть у Кордові, 8—9 ст.; мінарет «Ла Хіральда» в Севільї, 1184—98; палацовий комплекс *Альгамбра* в Гранаді, 13—14 ст.). З 16 ст. араб. архітектура зазнала впливу тур. мистецтва (мечеть Мохаммеда Алі в Каїрі, 1830—48).

Для арабського декоративно-ужиткового й образотворчого мистецтва характерний принцип декоративності, що втілився у багатому орнаменті, властивому кожній області арабського світу, але й пов'язаний спільними закономірностями розвитку. Араби створили *арабеску* — новий тип візерунка, в якому геометричний малюнок сполучається з вільною художньою фантазією. Розвинувся й епіграфічний орнамент — каліграфічно виконані написи, які включалися в декоративні візерунки. Релігія ісламу забороняла зображення живих істот, особливо людини, тому архітектурні споруди, книги, тканини тощо оздоблювалися переважно орнаментами, хоч подекуди зустрічається й зображення людини. Араби успадкували художні традиції еллінізованих земель (мозаїки мечеті Омейядів у Дамаску; розписи палаців у Кусейрі Амрі, 8 ст., та в Самаррі, 9 ст.; декоративне різьблення палацу Мшатта, 8 ст.; ілюстрації до «Макамів» Харірі, 11 ст.).

Протягом 11—12 ст. в мистецтві країн, що входили до складу араб. Халіфату, помітнішою стає місцева своєрідність. Разом з тим у мистецтві цих країн виявляються художні взаємовпливи. В 12 ст високого рівня досягає творчість єгип. художників. Вироби художніх ремесел араб. майстрів славилися в усьому світі (дамаська зброя, парча, люстрована кераміка, килими, різьблення на слоновій кістці, ювелірні вироби), форми їх широко використовували майстри європ. країн.

Ранній період в арабській народній музиці характеризувався поширенням пісенних жанрів — хида (караванні пісні) та хабаб

(пісні вершників). Муз. інструменти: дуф (бубон), ребаб (однострунна скрипка), уд (рід лютні). З 7 ст. почався розвиток класичної араб. музики — переважно вокальної; поширювався жанр вокально-інструм. ансамблю, в якому провідна роль належала співакові. Високого рівня досягла муз. наука. Серед теоретиків цієї галузі — аль-Кінді, аль-Ісфахані (897—967), Сафі-ад-дін (бл. 1230—1294). Важливі відомості про муз. культуру тих часів містяться в творах аль-Фарабі, Ібн-Сіни та ін. В середні віки араб. музика мала значний вплив на муз. мист. Іспанії і Португалії.

З кін. 16 ст.— почалося вивчення історії арабської культури вченими багатьох країн (див. *Арабістика*). Дослідження свідчать про численні взаємозв'язки А. к. з культурою ін. народів, зокрема нашої країни. Відомості про А. к. доходили також і до Київської Русі через Візантію та безпосередньо з Араб. Сходу. В 13 ст. було здійснено переклад слов. мовою повістей «Каліла і Дімна» (араб. варіант 8 ст. пам'ятки індійської л-ри «*Панчатантра*») під назвою «Стефаніт та Іхнілат». У 15 ст. в староукраїнських перекладах поширювалися повчальна книга «Таємниця таємниць» (в араб. л-рі авторство пов'язувалося з ім'ям Арістотеля; на Україні відома під назвою «Арістотелеві ворота») та «Логіка» араб. філософа аль-Фарабі. Питання, пов'язані з Кораном, вивчалися в 17 ст. в *Київській академії* (проф. С. Тудорський, І. *Галятовський*). Останній був автором теологічно-полемічного трактату «Алькоран» (Чернігів, 1683). На поч. 18 ст. на Україні видано *Євангеліє* араб. мовою. Широкі відомості про араб. країни подав мандрівник В. *Григорович-Барський*, який тривалий час жив на Бл. Сході. Перше видання його дорож. записок вийшло 1778.

Араб. тематика знайшла відображення у творчості укр. письменників (Г. Сковороди, Л. Боровиковського, П. Куліша, І. Франка, Лесі Українки, А. Кримського та ін.). Уперше на Україні араб. мову й л-ру викладав Б. Дорн у Харківському ун-ті (1829—32). Відомі праці професорів цього ун-ту М. Петрова («Могаммед. Походження ісламу»; вид. 1865) та В. Надлера — «Культурне життя арабів у перші століття гіджри (622—1100) та його виявлення в поезії і мистецтві» (1869). Видатним дослідником араб. історії, культури, л-ри був А. *Кримський*. Ряд праць з арабістики належать А. *Ковалівському*, Т. *Кезмі* та ін. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Енгельс Ф. Діалектика природи. К., 1977; Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX—XIV вв. М., 1961; Бартольд В. В. Сочинения, т. 6. М., 1966; Григорян С. Н. Средневековая философия народов Ближнего и Среднего Востока. М., 1966; Фильштинский И. М., Шидфар Б. Я. Очерк арабо-мусульманской культуры. М., 1971; Крымский А. Е. История арабов и арабской литературы, светской и духовной, ч. 1. В кн.: Крымський А. Ю. Твори, т. 4. К., 1974; Крымський А., Боголюбський О. До історії вищої освіти у арабів та дещо про арабську Академію наук. К., 1928; Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Х., 1956; Фильштинский И. М. Арабская классическая литература. М., 1965; Всеобщая история искусств, т. 2, кн. 2. М., 1961; аль-Фахури Х. История арабской литературы, т. 1—2. Пер. с араб. М., 1959—61; Ettinghausen R. Arabische Malerei. Genf, 1962; Мистецтво країн ісламу. Каталог. Склала М. Вязьмітіна. К., 1930.

В. М. Бейліс (історія).
Ю. С. Асєєв (архітектура).
П. О. Білецький (образотворче мистецтво).

АРА́БСЬКА МО́ВА належить до семітської групи семіто-хамітської сім'ї мов. Під терміном «арабська мова» розуміють єдину літ. класичну мову й сучас. розмовну мову *арабів*, яка поділяється на діалекти: єгипетський, сірійський, іракський, суданський та ін. Говорять нею 126 млн. чол. (1975, оцінка). Найдавніші написи А. м.— від 4 ст. н. е. Класичною літ. А. м. створено кудожню, наук. і реліг. л-ру середньовічного мусульм. Сходу. Характерна риса класичної літ. А. м. — багатство приголосних звуків. Корені слів складаються переважно з трьох приголосних, а голосні (разом з *афіксами*) виражають деякі граматичні значення і є засобами словотвору. У словозміні значну роль відіграє внутр. *флексія* (чергування голосних і подвоєння приголосних). У літ. А. м.— два роди, три відмінки й три числа. Дієслівних форм («порід») — 15. Араби користуються *арабським письмом*. У вивчення А. м. вагомий внесок зробили укр. вчені А. Ю. *Кримський*, Т. Г. *Кезма*, А. П. *Ковалівський* та ін.

Літ.: Крымский А. Е. Семитские языки и народы, ч. 2. М., 1910; Шарбатов Г. Ш. Современный арабский язык. М., 1961; Юшманов Н. В. Краткая грамматика арабского языка. Л., 1964; Халидов Б. З. Учебник арабского языка. Ташкент, 1977.

АРА́БСЬКА ПОРО́ДА КО́НЕЙ — стародавня порода верхових коней. Виведена в центр. районах Аравійського п-ва. В Європі відома з 11—12 ст. А. п. к. відзначається гармонійністю форм, невибагливістю і великою витривалістю. Масть здебільшого сіра, руда, гніда, рідше ворона і кара. Шкіра чорна. За зовн. виглядом А. п. к. різнотипна.

Рекордна жвавість для жеребців у 2-річному віці на 1600 *м* — 1 *хв* 45,2 *сек*. А. п. к. використана при виведенні *орловської рисистої породи коней, чистокровної верхової породи коней, тракенен-ської породи коней* та ін. А. п. к. в СРСР розводять здебільшого на Терському кінному заводі Ставр. краю.

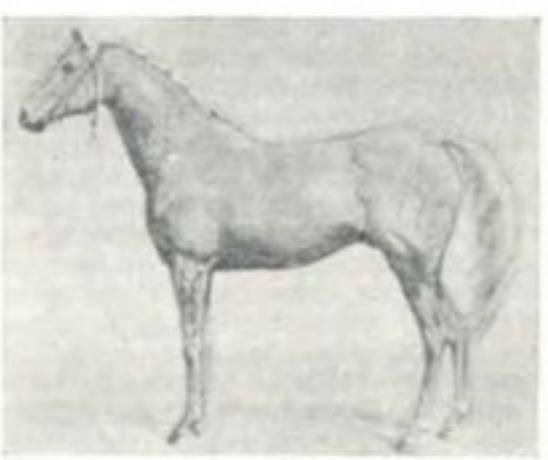

Жеребець арабської породи.

АРА́БСЬКА РЕСПУ́БЛІКА ЄГИ́ПЕТ (АРЄ) — держава на Близькому Сході. Займає пн.-сх. частину Африки і Сінайський п-ів в Азії. Омивається Середземним і Червоним морями. В адм. відношенні поділяється на 26 губернаторств (мухафаз). Карти див. на окремому аркуші, с. 232—233.

Державний лад. АРЄ — республіка. Діюча конституція прийнята 1971. Основою законодавства є положення *шаріату*. Глава д-ви — президент, якого обирає населення строком на 6 років. Законодавча влада належить однопалатним нар. зборам, що обираються населенням строком на 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

В. Н. Денисов.

Природа. В рельєфі країни переважають плато, зайняті Лівійською та Аравійською пустелями, які є частинами *Сахари*. Пересічна висота плато Лівійської пустелі 100—1000 *м*; великі площі вкриті барханними пісками, на Сх.— кам'янисті пустелі (гамада). Поверхня Аравійської пустелі погорбована, вис. до 2187 *м*. Найвища вершина — г. Катерін (2637 *м*) на Сінайському п-ові. Між пустельними плато лежить долина *Нілу*. Осн. мінеральні ресурси: нафта, залізні, марганцеві й поліметалеві руди, золото, фосфорити, сода, кухонна сіль, буд. матеріали. Клімат тропічний, жаркий, на середземноморському узбережжі — субтропічний. Пересічна т-ра січня +11°, +16°, липня +25°, +34°. Річна кількість опадів на більшій частині території не перевищує 100 *мм*, на узбережжі — до 400 *мм*. Єдина ріка Ніл має велике нар.-госп. значення. Грунти гол. чин. примітивні пустельні, в долині Нілу — родючі алювіальні. Рослинність здебільшого пустельна (астрагали, пустельна акація, полин, солянки). В долині Нілу та оазисах — с.-г. угіддя, пальмові гаї.

Населення. Осн. населення (99%)— *араби* (єгиптяни), на крайньому Пд. країни — *нубійці*. В містах живуть також греки, італійці, вірмени та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота населення — близько 37 чол. на 1 *км²*. Майже все населення живе в долині та дельті Нілу. Міськ. населення — 44,3% (1974). Гол. міста: *Каїр, Александрія, Порт-Саїд, Суец*.

Історія. Тер. АРЄ (Єгипту) була центром однієї з ранніх цивілізацій в історії людства (див. *Єгипет* Стародавній). У 639—642 Єгипет був завойований арабами і включений до складу араб. *Халіфату*. З 868 Єгипет — незалежна д-ва, з 1517 — в складі *Османської імперії*. У 1798—1801 окупований військами Наполеона Бонапарта. В серед. 19 ст. Єгипет підпадає під контроль англ. і франц. капіталу. В 1882 країну окупували англ. війська. В 1914 Великобританія оголосила Єгипет

Герб Арабської Республіки Єгипет.

АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА ЄГИПЕТ

Площа — 1001 тис. км²

Населення — 38 млн. чол. (1976)

Столиця — м. Каїр

АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА ЄГИПЕТ

Збір головних сільськогосподарських культур (тис. *т*)

	1970	1975
Бавовник (волокно)	509	420
Рис	2604	2450
Пшениця	1516	2000
Кукурудза	2393	2600
Цукрова тростина	6930	7350 •

• у 1974

своїм протекторатом. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в Єгипті посилився революц. і нац.-визвольний рух (повстання 1919, 1921). В 1918—19 в Єгипті виникли соціалістичні й комуністичні групи, які об'єдналися в Соціалістичну партію (з 1922 — Комуністична партія). В 1922 Великобританія змушена була визнати незалежність Єгипту за умови залишення на його території англ. військ. У 1923 Єгипет проголошено конституційною монархією. В роки 2-ї світової війни він — важливий військ.-стратегічний плацдарм Великобританії на Бл. Сході та в Африці. В 1943 Єгипет встановив дипломатичні відносини з СРСР; з 1945 — член ООН. Після 2-ї світової війни в країні посилився рух за нац. незалежність (масові страйки і антиімперіалістичні демонстрації 1945—46). Виникли демократичні орг-ції. В роботі їх брала активну участь компартія, яка вела боротьбу за створення фронту лівих сил. 23.VII 1952 в Єгипті відбувся революц. переворот, що поклав початок антифеод. і антиімперіалістичній революції. 18.VI 1953 Єгипет проголошено республікою. Уряд країни, очолений Г. А. *Насером*, здійснив ряд прогресивних перетворень, 1956 домігся евакуації англ. військ з тер. Єгипту, націоналізував компанію *Суецького каналу*. Імперіалізм відповів на це *англо-франко-ізраїльською агресією проти Єгипту 1956*, що зазнала провалу завдяки мужньому опорові єгип. народу, рішучій підтримці СРСР та ін. миролюбних країн. У 1958 Єгипет і Сірія об'єдналися в єдину д-ву — Об'єднану Араб. Республіку (Сірія вийшла з неї 1961). В 1962 Нац. конгрес нар. сил Єгипту прийняв Хартію нац. дій, яка проголосила некапіталістичний шлях розвитку країни. 5.VI 1967 Ізраїль при підтримці США та ін. імперіалістичних д-в вчинив агресію проти Єгипту (див. *Ізраїльська агресія 1967*).

Внаслідок енергійних дій Радянського Союзу та ін. соціалістичних країн, а також позиції Ради Безпеки ООН воєнні дії 10.VI 1967 було припинено. В 1968 Єгипет прийняв «Програму 30 березня», яка передбачала поглиблення соціально-екон. перетворень у країні. СРСР та ін. соціалістичні держави подали Єгипту різнобічну допомогу в здійсненні індустріалізації, розвитку с. г., підготовці нац. кадрів, зміцненні обороноздатності і нац. незалежності країни. В 1971 Єгипет разом з Сірією і Лівією утворили Федерацію Араб. Республік. З 1971 Єгипет має назву Арабська Республіка Єгипет (АРЄ). В жовтні 1973 єгип. армія продемонструвала зрослу боєздатність під час воєнних дій, викликаних політикою Ізраїлю. Відповідно до угод, підписаних представниками АРЄ та Ізраїлю 1974 і 1975, відбулося роз'єднання конфронтуючих сторін на Сінайському п-ові, між ними створено буферну зону, де розмістилися надзвичайні сили ООН (див. також *Близькосхідна криза*). 15.III 1976 нар. збори АРЄ під тиском реакційних сил прийняли закон про припинення в односторонньому порядку чинності Договору про дружбу і співробітництво між СРСР і АРЄ, підписаного 1971. На поч. 1977 в країні посилилися соціальні конфлікти, які набрали форми страйків, вуличних демонстрацій, масових виступів трудящих. АРЄ — член *Ліги арабських держав* та *Організації африканської єдності*.

Г. Г. Зибіна.

Політичні партії, профспілки. Арабська соціалістична орг-ція Єгипту (центристська, підтримує програму уряду); Соціалістично-ліберальна орг-ція (права, виступає за розвиток приватного сектора); Орг-ція нац.-прогресивного і юніоністського об'єднання (ліва, виступає за розвиток держ. сектора економіки). Всі три партії утворені в квітні 1976. Спершу діяли в рамках *Арабського соціалістичного союзу* (АСС) на правах самостійних політ. об'єднань. У червні 1977, відповідно до прийнятого нар. зборами АРЄ закону, АСС розпущено; залишено ЦК АСС, за яким закріплено визначальну роль у політ. системі країни. Єгипетська федерація праці (заг.-нац. профспілкове об'єднання), засн. 1957.

Господарство. АРЄ — агр.-індустріальна країна. Після здобуття 1952 незалежності було вжито заходів для розвитку нац. промисловості, піднесення всіх галузей економіки. Проведено агр. реформу, створено с.-г. кооперативи, націоналізовано банки й страхові компанії, великі пром. і трансп. підприємства, встановлено держ. контроль над зовн. торгівлею. Велику допомогу АРЄ в справі становлення нац. економіки подав СРСР та ін. соціалістичні країни. За допомогою Рад. Союзу споруджено, зокрема, Асуанський гідротехнічний вузол на Нілі та ряд підприємств металург., маш.-буд. та ін. галузей пром-сті. З 70-х років уряд АРЄ проводить заходи, внаслідок яких посилилося проникнення в економіку країни іноз. монополістичного капіталу, активізувався приватнокапіталістичний сектор, погіршало матеріальне становище трудящих. В с. г. зайнято бл. 50% всього самодіяльного населення (в пром-сті — 12%), частка с. г. в нац. доході країни 1973 становила 27%. Гол. галузь — землеробство, що дає 75% валової с.-г. продукції. Завдяки штучному зрошуванню та сприятливим температурним умовам з тих самих площ збирають до трьох урожаїв деяких культур на рік. Осн. с.-г. культура — тонковолокнистий бавовник. У 1974 частка АРЄ у світовому виробн. тонковолокнистої бавовни становила 41% (без СРСР). Вирощують також рис, пшеницю, цукр. тростину та ін. культури. Культивують бобові, овочі, цитрусові.

Тваринництво розвинуте мало. Поголів'я (кін. 1973, млн.): великої рогатої худоби — 4,3, овець і кіз — 3,3. Розводять верблюдів, коней, мулів, домашню птицю.

На пром-сть припадає 22% нац. доходу (1973). Найбільш розвинуті харч., особливо цукрова, текст. галузі (бавовняні, вовняні й шовкові тканини, килими). Важливе значення має видобування нафти (1974—8419 тис. *т*), природного газу, фосфоритів, кухонної солі та заліз. руди. Розвиваються металург. (зокрема, Хелуанський металург. комбінат, алюмінієвий з-д у Наг-Хаммаді, споруджені за допомогою СРСР), маш.-буд., нафтопереробна, хім., зокрема виробн. мін. добрив, суперфосфату, і нафтохім. пром-сть. Виробн. електроенергії 1974 становило 8500 млн. *квт · год*. Осн. пром. центри: Каїр, Александрія, *Ель-Гіза, Асуан*, Порт-Саїд. Залізниць — 7,2 тис. *км* (1973), автошляхів — 26 тис. *км*. Осн. морські порти: Александрія, Порт-Саїд, Суец. Аеропорт міжнар. значення — Каїр. Гол. статті експорту — бавовна та вироби з неї, рис; імпорту — прод. товари, машини, устаткування, мінеральна сировина. В 1974 25% імпорту і 56% експорту припадало на СРСР та ін. соціалістичні країни. АРЄ має торг. зв'язки з ін. араб. країнами, з США, Францією, ФРН, Японією тощо. Грош. одиниця — єгип. фунт. За курсом Держбанку СРСР 1 єгип. фунт = 1,85 крб. (серпень 1977).

О. К. Соловйов.

Медичне обслуговування. В 1971 налічувалося 73,9 тис. лікарняних ліжок (2,2 ліжка на 1 тис. ж.), 1973 мед. допомогу подавали 23,5 тис. лікарів (1 лікар на 1,52 тис. ж.). Лікарів готують 6 мед. ф-тів ун-тів, зубних лікарів — ф-ти ун-тів у Каїрі та Александрії. Мед. допомога для більшості трудящих безплатна. Осн. курорти — Асуан, Хелуан, Луксор.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В АРЄ 66% населення неписьменні (1974). Запроваджено обов'язкове поч. навчання дітей віком 6—12 років. В 1974/75 навч. р. у поч. школах налічувалося 4074 тис. учнів, у загальноосв. та тех. серед. школах, поч. нормальних школах, профес-тех. уч-щах — 1923 тис., у вузах (ун-тах, ін-тах, вищих нормальних школах) — 387 тис. студентів. Ун-ти: Каїрський, Айн-Шамс і *Аль-Азгар* у Каїрі та ін. Наук. робота проводиться в ун-тах, н.-д. ін-тах, Академії наук.-тех. досліджень. Б-ки: Національна в Каїрі, Александрійська міська. Музеї: Єгипетський, Коптський, бавовни, Ісламського мистецтва

Арабська Республіка Єгипет. Суецький канал.

(усі в Каїрі), греко-римських старожитностей (Александрія) та ін. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в АРЄ виходили 14 щоденних газет і 26 ін. періодичних інформаційних видань (араб., а також англ. і франц. мовами) заг. тиражем бл. 1,6 млн. примірників. Найпоширеніші видання: газети «Аль-Ахбар» («Новини», з 1952), «Аль-Ахрам» («Піраміди», з 1875), «Аль-Гумхурія» («Республіка», з 1953), «Аль-Маса» («Вечір», з 1956); журнали «Ат-Таліа» («Авангард», з 1965), «Аль-Мусаввар» («Ілюстрований», з 1924). Нац. інформаційне агентство Мідл Іст Ньюз, засн. 1956. Урядова Єгип. корпорація радіомовлення й телебачення (засн. 1971) контролює роботу 43 радіостанцій і 28 телевізійних станцій. Радіомовлення ведеться з 1932, телебачення — з 1960.

Література. Розвиток л-ри АРЄ відбувається в тісному зв'язку з л-рами ін. араб. країн (див. *Арабська культура,* розділ «Література»). Л-ра почала формуватися в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. На 19 ст. припадає діяльність просвітителів Шіхаб ад-діна, Ріфаа ат-Тахтаві, Алі Мубарака, Абдаллаха Факрі та ін. Визначну роль у розвитку сусп. думки і становленні нової л-ри 1870—1917 відіграли Джемаль ад-дін аль-Афгані, Мухаммед Абдо, Касім Амін, Мустафа Каміль. У цей період виступали публіцисти і поети Самі аль-Баруді, Якуб Санну, Адіб Ісхак та ін.; зароджувалася драматургія — історико-патріотичні п'єси «Батьківщина» і «Араби» (1880) Абдаллаха Надіма, «Завоювання Андалусії» (1893) Мустафи Каміля; істор. роман, основоположниками якого стали емігранти з Лівану Джірджі Зейдан і Фарах Антун. Важливе значення для розвитку прози мали повість «Зейнаб» (1914) Мухаммеда Хусейна Хайкаля і особливо зб. оповідань «Що очі бачать» зачинателя реалістичної новели в новій єгип. л-рі Мухаммеда *Теймура.* Піднесення нац.-визвольного руху 1919—21 знаменувало собою початок нового періоду в історії літератури АРЄ. Утверджувався романтизм у поезії (Аббас Махмуд *Аккад,* Абдаррахман Шукрі, Осман Хільмі, Ібрагім Нагі, Алі Махмуд Таха), критичний реалізм у прозі (зб. оповідань Махмуда *Теймура,* повісті й романи *Тахи Хусейна,* Х. *Тауфіка аль-Хакіма*). В 30-х рр. у зв'язку з посиленням реакції та спадом нац.-визвольного руху в ряді творів з'явилися песимістичні настрої, намітився відхід від реалізму. Після 2-ї світової війни в л-рі виступили письменники революц.-демократичного напряму Абдаррахман аш-Шаркаві, Абдаррахман аль-Хамісі, Фуад Хаддад, Салах Джахін. Соціальні теми порушували також Юсуф Ідріс, Мухаммед Сідкі, Алі Ахмед *Бакасір.* Творчість цих митців і письменників старшого покоління була визначальною для літератури АРЄ 50—60-х рр.

Архітектура. В долині Нілу зосереджені пам'ятки Стародавнього Єгипту. З 7 ст. Єгипет — значний центр арабської культури. У 7—12 ст. розвивався «колонний» тип мечеті з великим залом (мечеть Амра у Фустаті, 641—642), з'явився тип ярусного *мінарета,* споруджувалися *медресе,* купольні мавзолеї (мавзолей Умм Кульсум у Каїрі, 1122). Зводилися складні архітектурні комплекси (комплекс султана Калауна в Каїрі, 1284—85). Архітектура кін. 19 — 1-ї пол. 20 ст.— в дусі еклектики (будівля Єгип. музею в Каїрі, 1902, франц. арх. М. Дурньйон). Після революц. перевороту 1952 інтенсивніше забудовуються міста Каїр, Александрія та ін., зводяться громад. споруди (аеропорт у Каїрі, 1962, арх. С. Зайтун, М. Шафкі).

Образотворче мистецтво. Серед найдавніших пам'яток образотворчого мистецтва — фрагменти фрески з лазні у Фустаті (10—11 ст.), зразки різьблення на камені, дереві та слоновій кістці, мініатюри (ілюстрації до рукопису «Макамат» аль-Харірі, 1337), тканини, кераміка, скло. В кін. 19 — на поч. 20 ст. розвинулися скульптура (Махмуд Мухтар), живопис (Мухаммед Нагі). Серед сучас. митців — живописці Мухаммед Овейс, Інжі Ефлатун, скульптор Гамаль ас-Сагіні, графік Абд аль-Вафі та ін. Розвиваються традиційні види декоративно-ужиткового мистецтва (різьблення, кераміка, ювелірна справа).

Музика. Поширені трудові та обрядові пісні, інструм. музика (нар. інструменти — барабан табла та бубни, бамбукова флейта ной). З кін. 18 — на поч. 19 ст. єгип. музика розвивається під впливом європейської. В 1869 в Каїрі відкрився театр Опери, але вистави давали європ. гастролери. На поч. 20 ст. відроджується нац. муз. культура (композитор Сеїд Дервіш). В Каїрі працюють Ансамбль нар. мист., Держ. ансамбль танцю, Муз. академія, Вищий балетний ін-т.

Театр. За середньовіччя були поширені тіньовий і ляльковий театри. В 1-й пол. 19 ст. — вистави мухабізиків (скоморохів), які виступали на базарних площах. У 70-х рр. 19 ст. виник профес. театр. У 2-й пол. 20 ст. засновано Нац., «Масрах аль-Гейб», Комедії та ін. театри в Каїрі. Є театри в Александрії, Даманхурі, Танті, Порт-Саїді. Ставляться п'єси вітчизн. авторів Х. Тауфіка аль-Хакіма, М. Теймура, А. Фараха, Ю. Ідріса та ін., класичні й сучас. твори зарубіжних письменників. У Каїрі є Ін-т театр. мистецтва. З 1970 працює нац. цирк.

Кіно. Першу єгип. кіностудію засновано в Каїрі 1925. В 30—40-х рр. випускалися муз. фільми, кінокартини на істор. сюжети, екранізації літ. творів, нар. легенд. З 50-х рр. нац. кінематографія набуває значного розвитку. Фільми: «Джаміля» (1959, реж. Ю. Шахін), «Люди на Нілі» (1970, реж. Ю. Шахін, спільно з СРСР), «Мумія» (1971, реж. А. Фахмі), «Тонка нитка» (реж. Г. Баракят), «Чужі» (реж. С. Арафа) — обидва 1975, «Абу-Рабія» (реж. Н. Гілляль), «Біла сукня» (реж. Х. Рамзі) — обидва 1976.

В СРСР, у т. ч. на Україні, демонструються єгипетські кінофільми, відбуваються гастролі мистецьких колективів АРЄ, обмін художніми виставками (зокрема, виставка скарбів гробниці Тутанхамона, експонувалася в Москві, Ленінграді й Києві). Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Нагайчук В. І. Пореволюційний Єгипет у радянській історіографії (1952—1972 рр.). В кн.: Країни Сходу. К., 1974; Длин Н. А. Арабская Республика Египет. М., 1973; Современные литературы Африки. Северная и Западная Африка. М., 1973; Богданов А. А. Изобразительное искусство Арабской Республики Египет. М., 1975.

АРА́БСЬКЕ ПИСЬМО́ — система письма, якою користуються *араби,* а також перси, афганці, урду та ін. Виникло на основі арамейського письма. Найдавніші писемні пам'ятки: Намаррський (328) і Забадський (512) на-

Накреслення букв				Українська назва букви	Транскрипція
ізольовані	в кінці слова	в середині слова	на початку слова		
ا	ـا	ـ	ـ	*'Аліф*	'
ب	ـب	ـبـ	بـ	*Бā*	b
ت	ـت	ـتـ	تـ	*Тā*	t
ث	ـث	ـثـ	ثـ	*Сā*	θ
ج	ـج	ـجـ	جـ	*Джīм*	dž
ح	ـح	ـحـ	حـ	*Хā*	ḥ
خ	ـخ	ـخـ	خـ	*Хā*	x
د	ـد	ـد	د	*Дāль*	d
ذ	ـذ	ـذ	ذ	*Зāль*	ð
ر	ـر	ـر	ر	*Рā*	r
ز	ـز	ـز	ز	*Зā*	z
س	ـس	ـسـ	سـ	*Сīн*	s
ش	ـش	ـشـ	شـ	*Шīн*	ʃ
ص	ـص	ـصـ	صـ	*Ṣāд*	ṣ
ض	ـض	ـضـ	ضـ	*Ḍāд*	ḍ
ط	ـط	ـطـ	طـ	*Ṭā*	ṭ
ظ	ـظ	ـظـ	ظـ	*Ẓā*	ẓ
ع	ـع	ـعـ	عـ	*'Айн*	ʕ
غ	ـغ	ـغـ	غـ	*Ġайн*	ɣ
ف	ـف	ـفـ	فـ	*Фā*	f
ق	ـق	ـقـ	قـ	*Кāф*	q
ك, ک	ـك, ـک	ـكـ, ـکـ	كـ, کـ	*Ḳāф*	k
ل	ـل	ـلـ	لـ	*Лāм*	l
م	ـم	ـمـ	مـ	*Мīм*	m
ن	ـن	ـنـ	نـ	*Нӯн*	n
ه, ە	ـه, ـە	ـهـ, ـەـ	هـ, ەـ	*Гā*	h
و	ـو	ـو	و	*Вāв*	w
ي	ـي	ـيـ	يـ	*Йā*	j

писи. У сучас. алфавіті арабів 28 букв (в ін. народів, які користуються цим письмом, є додаткові букви). Букви в А. п. мають різну форму залежно від того, чи пишуть їх ізольовано, на початку, в середині чи в кінці слова. Напрям рядка в письмі — справа наліво.

АРА́БСЬКИЙ БАНК ЕКОНОМІ́ЧНОГО РО́ЗВИТКУ В А́ФРИЦІ (АБЕРА) — некомерційна кредитно-фінансова установа. Заснована 1973 за рішенням глав урядів арабських країн в Алжірі. До складу АБЕРА входять 20 країн—членів *Ліги арабських держав* (1976). Осн. завдання банку — надання позик насамперед на фінансування проектів розвитку с. г. та *інфраструктури* в неарабських афр. країнах. Через банк надходить бл. 20% всієї араб. фін. допомоги країнам Африки. Керівні органи — Правління і президент. Місцеперебування — Хартум (Судан).

А. Б. Головко.

АРА́БСЬКИЙ СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ СОЮЗ (АСС). Заснований 1963 як єдина легальна політ. орг-ція в АРЄ. Об'єднав представників різних соціальних верств. Перші програмні документи АСС проголошували некапіталістичний шлях розвитку АРЄ. Починаючи з 1973 в АСС поступово почали брати верх праві сили, які виступили за зміцнення приватного сектора в економіці АРЄ, підтримали проголошену урядом країни політику «відкритих дверей» для капіталу іноз. монополій. Ревізія програми і зміна політ. курсу країни, відхід частини лідерів АСС від традиційної дружби з соціалістичними державами поставили під загрозу досягнення єгип. революції 1952. В 1976 рішенням ЦК АСС і нар. зборів АРЄ в рамках АСС створено 3 політ. орг-ції на правах самостійних партій (див. *Арабська Республіка Єгипет*). В червні 1977 АСС і всі його орг-ції було розпущено. Законом, прийнятим нар. зборами АРЄ, залишено ЦК АСС, за яким закріплено визначальну роль у політ. системі країни.

АРА́БСЬКИЙ ФОНД ДОПОМО́ГИ АФРИКА́НСЬКИМ КРАЇ́НАМ — кредитно-фінансова установа. Заснована 1974 країнами, що експортують нафту,— членами *ОПЕК*. До складу фонду входять (1976): Саудівська Аравія, Кувейт, Алжір, Об'єднані Арабські Емірати, Ірак, Катар і Бахрейн. Осн. завдання фонду — компенсувати матеріальні втрати афр. країн—імпортерів нафти від підвищення світових цін на нафту. Сфера діяльності фонду охоплювала (1976) 31 д-ву Африки.

А. Б. Головко.

АРА́БСЬКИЙ ФОНД ЕКОНОМІ́ЧНОГО І СОЦІА́ЛЬНОГО РО́ЗВИТКУ (АФЕСР) — кредитно-фінансова установа. Засн. 1968 країнами — членами *ОПЕК*. До складу АФЕСР входять (1976) 20 араб. країн. Осн. завдання фонду — надання фін. допомоги араб. та афр. країнам — членам фонду й окремим фірмам для виконання проектів екон. і соціального розвитку. Керівний орган — Правління на чолі з головою. Місцеперебування — м. Ель-Кувейт (д-ва Кувейт). *А. Б. Головко.*

АРА́БСЬКИЙ ФОНД НАДАННЯ ТЕХНІ́ЧНОЇ ДОПОМО́ГИ АРА́БСЬКИМ І АФРИКА́НСЬКИМ КРАЇ́НАМ (АФТДААК) — міжнародна фінансова установа. Діє в межах *Арабського банку економічного розвитку в Африці*. Засн. 1973. До складу фонду входять (1975) усі країни — члени *Ліги арабських держав*. Осн. мета фонду — тех. сприяння при будівництві підприємств, геол. і геодезичних розвідках. Керівний орган — Рада директорів на чолі з президентом. Місцеперебування— Хартум (Судан). *С. І. Соколенко.*

АРА́БСЬКІ ЦИ́ФРИ — традиційна назва десяти математичних знаків — 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, за допомогою яких записується в десятковій системі *числення* будь-яке число. Виникли в Індії і в 10—13 ст. були занесені в Європу арабами (звідси й назва). Див. також *Цифри*.

АРАВА́КИ, ароваки, аруаки — група індіанських племен Пд. Америки, що становлять окрему аравакську мовну сім'ю (див. *Аравакські мови*). Більшість А. була винищена колонізаторами. Сучасні А. живуть переважно на Зх. Венесуели, в сх. областях Колумбії і Перу, що межують з Бразілією, в Зх. Бразилії і на узбережжі Гвіани. Заг. чисельність — приблизно 500 тис. чол. Більшість А.— осілі землероби. У важкодоступних лісових районах А. зберегли родовий лад і реліг. уявлення, пов'язані з вірою в духів.

АРАВА́КСЬКІ МО́ВИ — одна з найбільших сімей індіанських мов, поширених переважно в Пд. Америці. Говорять А. м. племена *аравакі́в*. До А. м. належать мови локоно (власне аравакська), гоахіро, майпуре, ачагуа та ін. Для цих мов характерні розвинута система голосних і бідна система приголосних Граматична будова аглютинативна (з елементами полісинтетизму). Вживаються прийменники й *післяйменники*.

АРАВІ́ЙСЬКЕ МО́РЕ — напівзамкнене море на Пн. Індійського ок., між п-овами Аравійським та Індостан. Пл. 3683 тис. *км²*, глиб. до 5875 *м*. Найбільші затоки: Перська, Оманська. Великі о-ви — Сокотра, Лаккадівські та ін. Т-ра води на поверхні +22, +29°. Солоність 35—37‰. Течії взимку спрямовані на Пд. Зх., улітку —на Пн. Сх. В А. м. водяться дюгонь, летючі риби, тунець, меч-риба, оселедці, парусники та ін. Порти: Коломбо (Шрі Ланка), Бомбей (Індія), Карачі (Пакистан), Аден (НДРЙ).

АРАВІ́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — найбільший півострів Азії. На Зх. омивається Червоним м., на Пд.— Аденською зат. і Аравійським м., на Сх.— Оманською і Перською затоками. Пл. майже 3 млн. *км²*. Береги прямолінійні, мало розчленовані. Центральна частина А. п. переважно гориста (висоти до 1500—1800 *м*), поширені

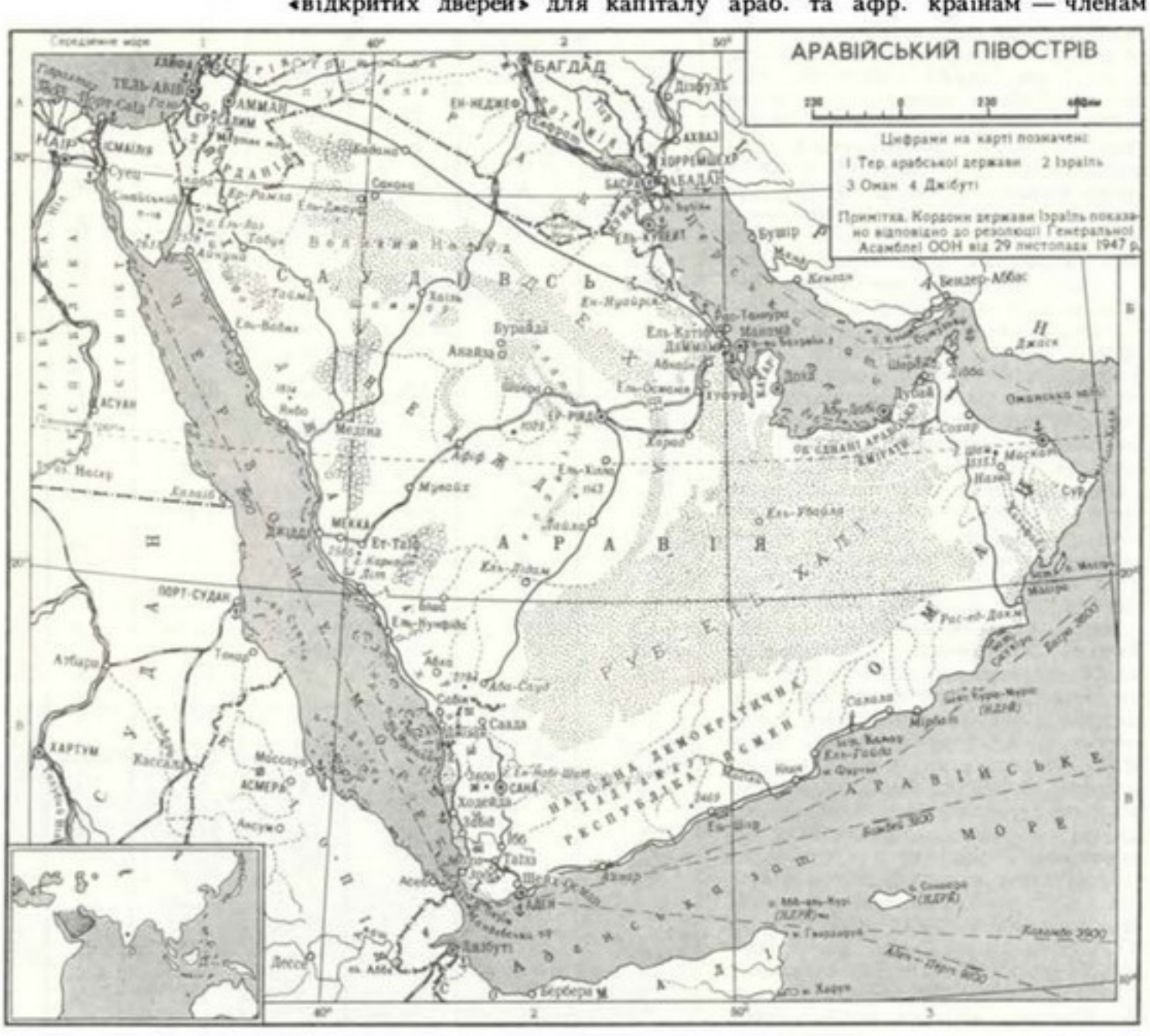
АРАВІЙСЬКИЙ ПІВОСТРІВ
Цифрами на карті позначені:
1 Тер. арабської держави
2 Ізраїль
3 Оман
4 Джібуті
Примітка. Кордони держави Ізраїль показано відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р.
АРАВІЙСЬКЕ МОРЕ
ЧЕРВОНЕ МОРЕ
САУДІВСЬКА АРАВІЯ
ЙЕМЕНСЬКА АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА
НАРОДНА ДЕМОКРАТИЧНА РЕСПУБЛІКА ЙЕМЕН
ОМАН
ОАЕ
ЙОРДАНІЯ
ІРАК
ЄГИПЕТ
СУДАН
ЕФІОПІЯ
ДЖІБУТІ
ЛІВІЯ
ЧАД
ЕРИТРЕЯ
ЄМЕН
ОМАНСЬКА ЗАТ.
ПЕРСЬКА ЗАТ.
АДЕНСЬКА ЗАТ.
БАГДАД
ДАМАСК
АММАН
ТЕЛЬ-АВІВ
ЄРУСАЛИМ
КАЇР
СУЕЦЬКИЙ КАНАЛ
АСУАН
ПОРТ-СУДАН
ХАРТУМ
МЕККА
ДЖІДДА
ЕР-РІЯД
САНА
АДЕН
ДАБУТІ
БЕРБЕРА
ХАРГЕЙСА
БЕНДЕР-АББАС
ДУБАЙ
МАСКАТ
СУР
ШАРДЖА
ЕЛЬ-КУВЕЙТ
БАСРА
ХОРРАМШАХР
АБАДАН
БУШІР
ЕЛЬ-ХУФУФ
ЕР-РУБ-ЕЛЬ-ХАЛІ
ЕЛЬ-ХАСА
ЕЛЬ-ДАММАМ
ЕЛЬ-ДЖУБАЙЛ
ЕЛЬ-ВАДЖХ
ЕЛЬ-ВАДІ
ЕЛЬ-ХАЛЛЯ
ЕЛЬ-ХАЙЛЬ
ЕЛЬ-ХАЛЬ
ЕЛЬ-ХАЛЬ
ЕЛЬ-ХА

АРАБСЬКА РЕСПУБЛІКА ЄГИПЕТ

ДЕЛЬТА НІЛУ

МАСШТАБ 1:3 750 000

МАСШТАБ 1:10 000 000

Демаркаційна лінія, встановлена угодами про перемир'я в 1949 р.

Примітка. Кордони держави Ізраїль дано відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1947 р.

Цифрами позначені:
1 Територія арабської держави
2 Ліван
3 Ізраїль

Мухафази Арабської Республіки Єгипет
4 Бухейра
5 Гарбія
6 Дакахлія
7 Мінуфія
8 Шаркія
9 Кальюбія

Піраміди

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

Райони рисосіяння

Бавовник у поєднанні з зерновими культурами (кукурудза, пшениця і рис)

Бавовник і цукрова тростина в поєднанні з зерновими культурами (кукурудза і пшениця)

Райони цукрової тростини в поєднанні з зерновими культурами та бавовником

Оазисне землеробство (фінікова пальма, зернові культури та овочі)

Кочове скотарство (переважно вівці)

Невикористовувані та малокористовувані землі

Потужності електростанцій
2000 квт
від 83 до 350 квт

Центри первинної обробки рису

райони поширення цибулі

МАСШТАБ 1:6 000 000

МАСШТАБ 1:12 000 000

ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ

АРГЕНТІНА

МАСШТАБ 1:18 000 000
АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ
МАСШТАБ 1:50 000 000
Цифрами на карті позначені:
1 Місьйонес
2 Вогняна Земля
ЕКОНОМІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:25 000 000
ПРОМИСЛОВІСТЬ
Виробництво екстракту кебрачо
М'ясоколодобойна
СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО
Пасовищне тваринництво
Зернове господарство, олійні культури, польове травосіяння та м'ясо-молочне тваринництво
Плантаційне господарство (переважно технічні культури)
Садівництво й виноградарство
Невикористовувані та маловикористовувані землі
Райони поширення
Кебрачо
Тунг
Йерба-мате
ШКАЛА ГЛИБИН І ВИСОТ У МЕТРАХ
БУЕНОС-АЙРЕС
МОНТЕВІДЕО
АСУНСЬЙОН
САНТЬЯГО
РОСАРІО
ЛА-ПЛАТА
МАР-ДЕЛЬ-ПЛАТА
о. Вогняна Земля

лавові плато і гранітні масиви. На Пн. півострова — кам'янисто-піщана пустеля *Нефуд Великий*, на Пд. Сх. — піщана пустеля *Руб-ель-Халі* (одна з найбільших у світі). На крайньому Пд.— плато Хадрамаут (вис. до 2469 *м*), вздовж узбережжя Червоного м.— лавове плато заввишки до 3600 *м* (г. Ен-Набі-Шаїб). Клімат А. п. дуже сухий, жаркий. Пересічна т-ра січня +10, +15°, липня +33°, максимальна +55°. Опадів менше як 100 *мм* на рік, лише в горах на Пд. Зх. півострова — до 1000 *мм*. Постійних річок майже немає. Рослинність напівпустельна і пустельна (пустельна осока, астрагал, полин, акація, тамарикс). В оазисах — фінікові пальми, бавовник, зернові тощо. В горах — тропічні ліси. Населення зосереджено переважно в гірських районах і оазисах. Гол. багатство А. п.— нафта, що є предметом гострої боротьби імперіалістичних держав. На А. п. розташовані: пд. частина Іраку, Кувейт, Саудівська Аравія, Йеменська Арабська Республіка, Народна Демократична Республіка Йемен, а також Оман, Катар, Об'єднані Арабські Емірати (див. окремі статті про ці країни).

АРАВІЙСЬКО-ІНДІЙСЬКИЙ ХРЕБЕ́Т — підводний хребет на Пн. Зх. Індійського ок. Довж. 4500 *км*, шир. до 750 *км*, переважні глибини над гребенем 2500—3000 *м*, найменша — 1311 *м*, найбільша — 6492 *м*. А.-І. х. досліджували рад. вчені 1964—65 на судні «Витязь».

АРАГА́Ц, Алагез — згаслий вулкан у Вірм. РСР, на Вірменському нагір'ї. Вис. до 4090 *м*. На вершині — незначні фірнові поля. Схили вкриті високогірними луками.

АРА́ГВІ — річка в Груз. РСР, ліва притока Кури. Утворюється злиттям Білої А. і Чорної А., які беруть початок на пд. схилах Гол. Кавказького хребта. Довж. 66 *км*, пл. бас. 2740 *км²*. Використовується для зрошення. Долиною Білої А. проходить *Військово-Грузинська дорога*.

АРАГО́ (Arago) Домінік-Франсуа (26.II 1786, Естагеле — 2.X 1853, Париж) — французький учений і політичний діяч, член Паризької АН (з 1809) і її неодмінний секретар (з 1830). В 1809—31 — професор Політехнічної школи. З 1851 — директор Паризької астр. обсерваторії. Відомий працями з астрономії, оптики, електромагнетизму, метеорології і фіз. географії. За його ініціативою провадились роботи, в результаті яких одержано перші фотографії Сонця. А. винайшов полярископ і дослідив поляризацію світла; здобув штучний магніт із сталі; встановив зв'язок між полярними сяйвами і магнітними бурями та ін. А.— видатний популяризатор науки. В 1830—48 — член палати депутатів, після Лютневої революції 1848 входив до складу Тимчасового уряду.

АРАГО́Н (Aragon) Луї (н. 3.X 1897, Париж) — французький письменник і політ. діяч. Член Французької компартії з 1927, член ЦК ФКП з 1954. Перші твори позначені формалістичними впливами. Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, активна участь А. у робітн. русі Франції сприяли переходові його на позиції реалізму. В 1930 взяв участь у Міжнародній конференції революц. письменників у Харкові; 1934 — в роботі 1-го з'їзду рад. письменників. Відвідавши Рад. Союз, написав поему «Червоний фронт» (1930), зб. віршів «Ура, Урал!» (1934). У збірці публіцистичних статей «Комуністи мають рацію» (1933) виступив як активний прихильник комуністичних ідей. А.— учасник *Руху Опору* (зб. віршів «Ніж у серце», 1941 і «Французька зоря», 1945; зб. оповідань «Рабство і велич французів», 1945). Тема післявоєнних творів А.— боротьба робітничого класу за мир, демократію, соціалізм: нариси «Людина-комуніст» (1946—53), поеми «Очі і пам'ять» (1954) і «Незакінчений роман» (1956), роман-епопея «Комуністи» (1949—51). У 1958 вийшов роман «Страсний тиждень». Автор поеми «Поети» (1960), романів «Загибель всерйоз» (1965) і «Бланш, або Забуття» (1967). Творчості рад. письменників присвятив книгу «Радянські літератури» (1955). А. багато зробив для популяризації укр. письменників у Франції.

У нарисі «Українське інтермеццо» (1955) дав огляд укр. л-ри, зокрема творчості Т. Шевченка, роману «Вершники» Ю. Яновського. А.— член Всесвітньої Ради Миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

Тв.: Укр. перекл.— Червоний фронт. Х., 1932; Поезії. К., 1950; Українське інтермеццо. «Вітчизна», 1958, № 1; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—11. М., 1957—61.

Літ.: Балашова Т. В. Творчество Арагона. М., 1964; Пащенко В. І. Луї Арагон і література руху Опору у Франції. Львів, 1960. *В. І. Пащенко.*

АРАГО́Н — історична область на Пн. Сх. Іспанії. З 9 ст. А.—графство. З поч. 11 ст. А.— в складі королівства Наварра, з 1035 — незалежне королівство. В 1479 відбулося об'єднання королівства А. з *Кастилією* в єдину д-ву — Іспанію.

АРАГОНІ́Т — мінерал класу карбонатів. Ca $[CO_3]$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 2,9—3,0. Твердість 3,5—4,0. Колір білий, жовтувато-білий, іноді світло-зелений, сірий. Блиск скляний. В СРСР А. є в рудних родовищах на Уралі, Алтаї, в Узб. РСР, на Україні (Донбас, Закарпаття, Крим). А. входить до складу черепашок багатьох молюсків.

АРА́Д — місто на Зх. Румунії, в області Банат, на р. Мureші, адм. центр повіту Арад. Вузол з-ць і автошляхів. Бл. 141 тис. ж. (1972). Підприємства машинобудування (виробн. вагонів, верстатів, інструментів), текст. (зокрема бавовняної, лляної, шовкової), хім., взут. пром-сті. Виробн. меблів, будівельних матеріалів. Театр, консерваторія. А. відомий з 12 ст.

АРАЗІ́ [справж. прізв.— Арутюнян Мовсес Мелікович; 1.IV 1878, с. Шулавері тепер смт Шаумяні Марнеульського р-ну Груз. РСР — 21.XII 1964, Єреван] — вірменський рад. письменник. Ранні твори («Сонце», 1913; «Кривава квітка», 1916) пройняті революц. духом. Осн. тема творів пожовтневого періоду — зростання соціалістичної свідомості людей («Товариш Мукуч», 1924). Автобіографічний роман «Палаючий обрій» (1940), істор. роман «Ісраел Орі» (1959). Редактор вірм. видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка (1939), автор статей про укр. поета. Брав участь у відзначенні шевченківського ювілею 1939 на Україні.

Тв.: Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1961.

АРАКІШВІ́ЛІ (Аракчієв) Дмитро Гнатович [11 (23). II 1873, Владикавказ, тепер Орджонікідзе — 13.VIII 1953, Тбілісі] — грузинський радянський композитор, музикознавець і громадський діяч, народний артист Грузинської РСР (з 1929), акад. АН Груз. РСР (з 1950). Один із засновників груз. нац. муз. школи. В 1901 закінчив Московське філармонічне уч-ще, вивчав композицію у О. *Гречанінова*. Твори: опера «Сказання про Шота Руставелі» (1919), 3 симфонії, хори, романси на тексти рос. і груз. поетів. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани» та медалями. Держ. премія СРСР, 1950.

АРА́КС — права притока Кури. Довж. 1072 *км*, пл. бас. 102 тис. *км²*. Бере початок у Туреччині, нижче впадіння р. Ахуряну по А. проходить держ. кордон СРСР з Туреччиною та Іраном. У верхів'ях — гірська річка, в пониззі виходить на Кура-Араксинську низовину. Живлення мішане. На А. — гідротехнічний комплекс, у спорудженні якого брали участь СРСР та Іран.

АРАКЧЄ́ЄВ Олексій Андрійович [23.IX (4.X) 1769, Новгородська губ.— 21.IV (3.V) 1834, с. Грузіно, тепер Новгородської обл.)] — російський держ. і військовий діяч. За царювання Олександра I — військ. міністр (з 1808), з 1817 — нач. *військових поселень*. Проводив реакційну політику (див. *Аракчеєвщина*), нещадно розправлявся з антикріпосницькими виступами селян (зокрема, в Катеринославській губ. 1820), військ. поселенців (див. *Бузьких козаків повстання 1817. Чугуївське повстання 1819*).

АРАКЧЄ́ЄВЩИНА — політика крайньої реакції і засилля воячини, що проводилась у 1-й чверті 19 ст. в Росії. Здійснювалася О. А. *Аракчеєвим*. Режим А. характеризувався насадженням поліцейського шпигунства, встановленням паличної дисципліни і бездушною муштрою в армії, створенням *військових поселень*, жорстокою розправою з будь-якими проявами нар. антикріпосницької боротьби. Згодом поняття «аракчеєвщина» стало символом усякого деспотизму і брутальної сваволі.

АРА́ЛОВ Семен Іванович [18 (30). XII 1880, Москва — 22.V 1969, там же] — рад. військовий і державний діяч. Член КПРС з 1918.

Д.-Ф. Араго.

Л. Арагон.

Д. Г. Аракішвілі.

Арара.

Араукарія бразільська: *1* — гілка зі стробілами; *2* — жіноча шишка.

Арахіс: загальний вигляд рослини та плід у розрізі.

В 1914 закінчив Моск. комерційний ін-т. У с.-д. русі з 1903. Учасник 1-ї світової війни. У 1918 — нач. оперативного відділу штабу Моск. військ. округу і Наркомату військ. і мор. справ, член Реввійськради РРФСР. У 1919—20 — на Україні: член Реввійськради 12 і 14-ї армій, Пд.-Зх. фронту, заст. командуючого Укр. військ. округом. З 1921 — на дипломатичній і госп. роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 — на парт. роботі. З 1957 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

АРА́ЛЬСЬКЕ МО́РЕ — одне з найбільших безстічних солоних озер світу. Лежить на Пд. Зх. Азіат. частини СРСР, на вис. 53 *м* над р. м. Пл. 64,5 тис. *км*², об'єм води бл. 1000 *км*³. Переважні глибини в центр. частині 20—25 *м*, найбільша — 67 *м*. Багато островів, найбільші — Кокарал, Барсакельмес, Відродження. Береги переважно низовинні, лише західний утворений чинком (обривом) Устюрту. Найбільші затоки: Шевченка, Чернишова та ін. В А. м. впадають Амудар'я і Сирдар'я. Т-ра води на поверхні влітку біля берегів до +30°, у відкритому морі +26, +27°, взимку бл. 0°. Щорічно замерзає пн.-сх. частина моря, на ін. ділянках утворюються лише забережні. Солоність А. м. 10—11‰ біля пд.-сх. берегів — до 14‰. В А. м. водяться сазан, лящ, вобла, шип, марена, плітка, в'язь, жерех та ін. риби. У зв'язку з пром. та гідротех. будівництвом у бас. А. м. спостерігаються певні несприятливі зміни гідробіол. режиму. Вживаються заходи щодо охорони вод А. м., зокрема для запобігання забрудненню та збільшенню солоності їх. Найбільші порти: Аральськ і Муйнак. Карту А. м. вперше склав О. І. *Бутаков* під час експедиції 1848—49. В цій експедиції брав участь Т. Г. Шевченко, який зробив ряд зарисовок Аральського моря.

С. С. Левківський.

АРАМЕ́Ї, арамейці — кочові семітські племена, батьківщиною яких є Аравійський п-ів. Вперше згадуються в серед. 3-го тис. до н. е. В 14 ст. до н. е. проникли в Сірійську пустелю і на серед. Євфрат. На межі 12—11 ст. до н. е. А., зломивши опір *Ассирії*, вдерлися в *Палестину, Сірію, Фінікію* і Пн. *Месопотамію*. Нашестя А. супроводилось винищенням і оберненням у рабів місц. жителів. А. заселили всю Передню Азію. Арамейська мова (семітської групи) до поч. н. е. стала осн. розмовною мовою населення Передньої Азії. Нащадками А. є сучас. *ассірійці*.

АРАМЕ́ЙСЬКА МО́ВА — мова *арамеїв*. Належить до семітської групи семіто-хамітської сім'ї мов. Арамейське консонантне письмо виникло на основі *фінікійського письма*. Найдавніші пам'ятки А. м.— від 9—8 ст. до н. е. З 7 ст. до н. е. А. м. стала офіц. мовою Ассірійської і Перської держав, міжнар. мовою Бл. і Серед. Сходу. Після завоювання в 7 ст. н. е. Передньої Азії арабами цю мову витіснила араб. мова. Від арамейського письма походить багато буквено-звукових систем письма (сірійське, єврейське «квадратне», араб., монг. та ін.). Найраніші літ. пам'ятки А. м. належать до 5 ст. до н. е. Від 6—7 ст. н. е. збереглися матеріали фольклорної і писемної творчості (переклади реліг. книг, грец. гімнів і легенд тощо).

Літ.: Крымский А. Е. Семитские языки и народы, ч. 1—2. М., 1903—10; Церетели К. Г. Материалы по арамейской диалектологии, т. 1, в. 1. Тбилиси, 1965.

О. С. Мельничук.

АРАНДА́РЕНКО Микола Іванович (1795—1867) — український дворянський історик, статистик, етнограф. Автор «Записок про Полтавську губернію» (ч. 1—3. Полтава, 1848—52). «Записки» містять цінні відомості з історії Полтавщини з найдавніших часів, зокрема з історії адм.-тер. устрою, держ. установ 17—18 ст., розвитку с. г., пром-сті, ремесел, торгівлі тощо. В 2-й частині (1849) подано фольклорні та етнографічні матеріали про звичаї, обряди, повір'я полтавців, нар. пісні, думи, казки, приказки тощо.

АРАНЖИРО́ВКА (від франц. arranger — упорядковувати, влаштовувати) — 1) Перекладення, пристосування музичного твору, написаного для певного інструмента (голосу чи ансамблю), щоб можна було виконувати його в іншому складі інструментів (голосів). 2) Полегшений виклад музичного твору для виконання на тому самому інструменті. 3) Перекладення для хору нар. пісні.

А́РАНЬ (Arany) Янош (2.III 1817, Надьсалонта — 22.X 1882, Будапешт) — угорський поет. Учасник революції 1848—49, подіям якої присвячено більшість його творів. Боровся за утвердження реалізму й демократичних традицій у л-рі. Автор популярних пісень «Що ми робимо», «Пісня національного гвардійця», патріотичної балади «Уельські барди», істор. балад («Ласло V» та ін.), ліричних і філос. віршів. Найвизначніший твір—епічна поема-трилогія «Толді» (1846), «Вечір Толді» (1848), «Кохання Толді» (1878). Вірші А. перекладав П. Грабовський.

Тв.: Укр. перекл.— Балади, поема «Толді». К., 1969; Рос. перекл.— Избранное. М., 1960.

АРА́РА, ара (Ara) — рід птахів ряду *папугоподібних*. Оперення яскраво-блакитне, червоне, жовте, зелене. Довж. тіла до 1 *м*, зокрема хвоста — до 58 *см*. Відомо 15 видів, поширених у тропічних лісах Центр. і Пд. Америки. Тримаються великими зграями, іноді нападають на плантації. Добре приручаються і можуть «говорити». Назвою «арара» позначають також довгохвостих папуг ін. родів, зокрема з роду гіацинтовий (або синій) ара (Anodorhynchus).

АРАРА́Т — згаслий вулкан на Вірменському нагір'ї, в Туреччині, на березі р. Араксу, поблизу кордону з СРСР. Має 2 конуси: Великий А. (5165 *м*) і Малий А. (3925 *м*). Вершина Великого А. вкрита снігом. Є незначні льодовики. За біблійною легендою, до А. приплив *Ноїв ковчег*, що врятувався від т. з. всесвітнього потопу.

АРА́ТИ (монг.) — трудящі селяни в МНР і районах розселення монголів у КНР. У феод. Монголії А. були класом покріпачених селян-скотарів.

АРАУКА́НИ (самоназва — мапуче) — народ, основне індіанське населення Чілі. Чисельність — понад 400 тис. чол. (1975, оцінка). Говорять арауканською й ісп. мовами. За релігією більшість А.— католики, збереглися й старі реліг. уявлення. До ісп. колонізації А. населяли всю територію сучас. Чілі. Внаслідок колонізації А. позбавлено землі. Тепер А. живуть переважно в *резерваціях* у пд. частині Центр. Чілі. Займаються скотарством і частково землеробством. Відомі твори ужиткового мистецтва арауканів.

АРАУКА́РІЯ (Araucaria) — рід рослин родини араукарієвих. Високі (до 50—60 і навіть 90 *м*) вічнозелені хвойні дерева з кільчасто розміщеними гілками і плоскою хвоєю. Насіння більшості видів їстівне. 18 видів, поширених здебільшого в Пд. Америці, Новій Зеландії, Новій Каледонії та Сх. Австралії. В СРСР (на Кримському і Кавказькому узбережжях Чорного м.) вирощують 2 види: А. чілійську (A. imbricata) і А. бразільську (A. brasiliana). А. велику (A. excelsa) і А. бразільську (молоді рослини) вирощують у кімнатах.

А. — декоративні дерева; дають цінну деревину.

АРАФА́Т Ясір Абдуррауф (справжнє прізвище та ім'я — Арафат Мохаммед Абед Атуф; н. 1929, Єрусалим) — один з лідерів *Палестинського руху опору* (ПРО). В 1953 закінчив Каїрський ун-т, 1956 — військ. академію в Каїрі. Був у числі засновників (1958) орг-ції «Рух палестинського визволення» («Аль-Фатах»). У 1965 очолив організацію та її військ. філіал — збройні загони «Аль-Асифа». З 1969 — голова Виконавчого к-ту *Організації визволення Палестини* (ОВП). У 1970 очолив Об'єднаний центр. к-т ПРО.

В. І. Нагайчук.

АРАФУ́РСЬКЕ МО́РЕ — море Індійського ок. між Австралією і Новою Гвінеєю. Пл. 1017 тис. *км*². Переважна глиб.— до 200 *м*, найбільша — 3652 *м*. На Пд. Сх. моря — *Карпентарія затока*. Пересічна т-ра води на поверхні +25, +28°, солоність 34—35‰.

Арарат.

АРА́ХІС (Arachis) — рід рослин родини *бобових*. Відомо 7 видів, що дико ростуть у Пд. Америці. Культивують в Індії, Китаї, Африці, США. В СРСР вирощують гол. чин. у Закавказзі, Серед. Азії; на Україні — в степовій, частково в лісостеповій зонах культивують А. підземний, або земляний горіх. Плоди А. розвиваються в грунті на особливих пагонах, що утворюються з надземних квіток. Після відцвітання квіткова ніжка (гінофор) видовжується, загинається донизу, що призводить до заглиблення зав'язі у грунт, де й відбувається дозрівання насіння. Плоди А. багаті на білки (24—35%), олію (43—65%), вуглеводи (15—20%), вітамін B_1. З А. одержують цінну харчову олію. Використовують у кондитерській пром-сті. Насіння А. їстівне. Врожайність з 1 *га* 10—20 *ц* бобів і 30-40 *ц* сіна; при зрошенні — до 40 *ц* бобів і 50 *ц* сіна. *Н. І. Пшеничний.*

АРАХНО́ЗИ (від грец. ἀράχνη — павук і νόσος — хвороба) — *інвазійні хвороби* тварин, спричинювані представниками класу *павукоподібних* — деякими *кліщами* і *павуками*. На А. хворіє також і людина. Кліщі є збудниками *корости* у тварин, *демодекозу* великої рогатої худоби і собак, *саркоптозу* свиней та ін. При арахнозі у тварин спостерігаються дерматити, свербіж, схуднення і зниження продуктивності. Важкий перебіг хвороби найчастіше спостерігається у молодняка тварин. У боротьбі з А. застосовують хім. засоби (*акарициди*).
О. О. Шевцов.

АРАХНОЇДИ́Т (від грец. ἀράχνη — павук, павутина та εἶδος — вигляд) — запалення павутинної оболонки головного (церебральний А.) або спинного (спінальний А.) мозку людини. Найчастіше трапляються інфекційні та інфекційно-токсичні А., спричинювані грипом, ангіною, тифом, туберкульозом, токсоплазмозом, інфекційними захворюваннями вуха, горла, носа та ін. А. виникають також внаслідок травм черепа та хребта. Ознаки церебрального А.— головний біль, судорожні припадки, кволість у кінцівках, зниження слуху й зору, запаморочення. При спінальному А.— болі в тулубі, руках і ногах. Лікування спрямоване на зниження внутрішньочерепного тиску та протизапальне.

АРАХНОЛО́ГІЯ (від грец. ἀράχνη — павук і λόγος — вчення) — галузь зоології, що всебічно вивчає *павукоподібних*. Дані А. є наук. основою заходів для захисту від шкідливих і використання корисних павукоподібних. Важливим розділом А. є *акарологія*.

АРБАЛЕ́Т (франц. arbalète, від лат. arcus — лук і ballista — метальний снаряд) — метальна зброя у вигляді сталевого лука з дерев'яним ложем (станком) і механізмом (воротом) для натягування тятиви. З А. стріляли короткими стрілами на віддаль до 150 кроків. Застосовувався в середні віки в арміях європ. країн і на Русі, де його наз. самострілом.

АРБА́ТОВ Георгій Аркадійович (н. 19.V 1923, Херсон) — рад. історик-економіст, академік АН СРСР (з 1974). Член КПРС з 1943. Закінчив (1949) Моск. ін-т міжнар. відносин. У 1949—64 — на журналістській та наук. роботі. В 1964—67 — в апараті ЦК КПРС, з листопада 1967 — директор Ін-ту Сполучених Штатів Америки та Канади АН СРСР. Праці з питань політ. економії капіталізму, міжнар. відносин. На XXV з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, медалями.
Тв.: Идеологическая борьба в современных международных отношениях. М., 1970; США: научно-техническая революция и тенденции внешней политики. М., 1974 [у співавт.].

АРБІ́ТР (франц. arbitre, від лат. arbiter — посередник) — особа, яку призначають відповідні органи або обирають самі сторони за взаємною згодою чи в передбаченому законом порядку для розв'язання спорів переважно госп. характеру. В СРСР А. є в складі *арбітражу, третейського суду*, зовнішньоторг. і морської арбітражних комісій при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*. А. також часто називають суддю в спортивних змаганнях.

АРБІТРА́Ж (франц. arbitrage) — 1) Засіб розв'язання спорів, при якому сторони звертаються не до суду, а до окремих осіб — *арбітрів* (третейських суддів). 2) Спеціальний орган для розв'язання майнових і пов'язаних з ними немайнових спорів. А. може утворюватись для розв'язання конкретного спору або здебільшого як постійно діючий орган для розгляду спорів у межах компетенції даного А. Такі А. існують при торг. палатах, асоціаціях та ін. орг-ціях. Розрізняють А. відкритий — призначений для розв'язання спорів між будь-якими сторонами, що звернулися до нього, і А. закритий, до якого можуть звертатися лише члени певної орг-ції. Див. *Арбітраж в СРСР, Арбітраж зовнішньоторговельний, Арбітраж міжнародний.*
С. А. Буткевич.

АРБІТРА́Ж В СРСР — система спеціальних органів, на які покладено розв'язання *господарських спорів* з метою захисту прав і законних інтересів сторін, забезпечення суворого додержання вимог рад. законів. А. в СРСР має впливати на підприємства і орг-ції в напрямі виконання ними планових завдань і договірних зобов'язань, виховувати непримиримість до безгосподарності, місництва і вузьковідомчого підходу, втілювати принципи соціалістичного співробітництва між підприємствами, орг-ціями й установами. Арбітраж було утворено на підставі постанови РНК СРСР від 20.III 1931. Діють А. двох видів: А. державні для розв'язання спорів між підприємствами (виробничими об'єднаннями), орг-ціями й установами різних міністерств, відомств і кооп. систем (за винятком колгоспів і міжколг. орг-цій); А. відомчі для розв'язання спорів між госп. орг-ціями одного м-ва; утворюються при відповідних м-вах або центр. органах тієї чи ін. системи. Держ. А. утворено при Раді Міністрів СРСР, Радах Міністрів союзних і авт. республік, при виконкомах обл. (крайових) Рад народних депутатів, а в Москві, Ленінграді і Києві — при виконкомах міських Рад. Порядок організації і діяльність держ. А. визначається законом і спец. положеннями, затвердженими відповідними Радами Міністрів (в СРСР — 17. I 1974; в УРСР — 30.V 1974) і правилами, що їх видає Держ. А. Союзу РСР. Керівництво діяльністю всіх органів А. і нагляд за нею здійснюються Держ. А. СРСР. Організація і порядок діяльності органів державного арбітражу визначаються Законом про нього. Компетенція окремих ланок держ. А. визначається з урахуванням суми спору (по переддоговірних — суми договору), місцеперебування та підпорядкованості сторін. Справи в А. розв'язує арбітр за участю відповідальних представників сторін, рішення набирають сили негайно і виконуються установами Держ. банку СРСР, а у відповідних випадках — суд. виконавцями.
С. А. Буткевич.

Г. А. Арбатов.

АРБІТРА́Ж ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕ́ЛЬНИЙ — розв'язання цивільноправових спорів між *юридичними особами* (організаціями й фірмами) в галузі зовнішньої торгівлі. Діє як постійний або утворений для розгляду якогось конкретного спору третейський суд. В СРСР постійно діючими А. з. є Зовнішньоторговельна арбітражна комісія та Морська арбітражна комісія при *Торговельно-промисловій палаті СРСР*. Постійно діючі А. з. створено і в ін. європ. соціалістичних країнах. У капіталістичних д-вах найзначнішими установами А. з. є Міжнар. торг. палата в Парижі (створена 1920), Амер. асоціація арбітражу в Нью-Йорку (1926), Арбітраж Ллойда в Лондоні (див. *Регістр Ллойда*). Осн. принципи діяльності А. з. визначено Конвенцією про визнання й виконання іноз. арбітражних рішень, укладеною 10.VI 1958 в Нью-Йорку, і Європ. конвенцією про зовнішньоторг. арбітраж, прийнятою 21.IV 1961 в Женеві. Обидві конвенції ратифіковано СРСР.

АРБІТРА́Ж МІЖНАРО́ДНИЙ — один з мирних засобів розв'язання міжнародних спорів у формі третейського розгляду справ окремими особами — *арбітрами* або *третейським судом*. А. м. передбачений багатьма міжнар.-правовими актами, в т. ч. Статутом ООН. Звернення до А. м. добровільне. Третейський суд складається з одного або кількох арбітрів. Він створюється для розгляду конкретного спору (арбітраж ad hoc), іноді діє як постійний орган для розгляду певної категорії спорів. Арбітри обираються самими д-вами — учасницями спору в

Арбалет.

Б. О. Арбузов.

О. Є. Арбузов.

Аргезі Тудор.

складі представників від кожної з них або призначаються за домовленістю сторін. Домовленість про звертання до А. м. може бути оформлена у вигляді третейського запису (компромісу), що визначає предмет спору, склад третейського суду, порядок його формування, процедуру розгляду справи, джерела права, які мають бути застосовані арбітрами; у вигляді застереження про арбітраж (арбітражної *клаузули*), яке включають до заг. договору і розглядають як згоду про розв'язання А. м. спорів певної категорії між сторонами. *М. К. Михайловський.*

АРБОВІ́РУСИ [від англ. ar(thropod) bo(rne) viruses — віруси, породжувані членистоногими] — група РНК-вмісних вірусів людини і хребетних тварин. Відомо більше як 200 А., з них понад 50 — хвороботворні для людини: збудники жовтої гарячки, деяких енцефалітів, геморагічної гарячки та ін. Переносяться А. членистоногими (комарами, кліщами тощо), в організмі яких вони розмножуються. Розміри А.— від 30 до 180 *нм*, форма сферична або паличковидна.

АРБОЛІ́Т (від лат. arbor — дерево і грец. λίθος — камінь) — будівельний матеріал, компонентами якого є органічні заповнювачі (подрібнені відходи деревообробки, очерет, костриця конопель), цемент і вода; вид *легкого бетону*. Об'ємна маса А. 400 ÷ 700 *кг/м*³. З А. виготовляють плити, панелі й блоки для малоповерхових будівель.

А́РБОРЕ-РА́ЛЛІ Замфір (14.XI 1848, Чернівці — 5.VI 1933, Бухарест) — молдавський письменник і громад. діяч. Навчався в Медико-хірург. академії в Петербурзі. За участь у студентському русі 1869 А.-Р. ув'язнено в Петропавловській фортеці; 1871 вислано до Кишинева, звідки він 1872 здійснив втечу за кордон. З 1879 оселився в Румунії. В 1905 подавав матеріальну допомогу матросам-потьомкінцям. Поступово відійшов від революц. діяльності. Значення Великої Жовтн. соціалістичної революції не зрозумів. Автор статей про рос. революц. демократів, про творчість О. Пушкіна. Перекладав поезії Т. Шевченка. Книги А.-Р. «Тюрма і заслання» (1894) й «На засланні» (1896) — цінний мемуарний матеріал про рос. революц. рух 70-х рр.

АРБОРЕ́ТУМ — те саме, що й *дендрарій*.

АРБОРИЦИ́ДИ (від лат. arbor — дерево і caedo — вбиваю) — хімічні речовини, що їх застосовують для боротьби проти чагарникової та деревної рослинності на луках, пасовищах, у лісонасадженнях та ін. угіддях. До А. відносять солі та ефіри 2,4-Д, сульфамат амонію, фенідим та ін. Більшість А. належить до *гербіцидів*. На луках та пасовищах для знищення вільхи сірої та вільхи чорної, різних видів верби тощо вживають бутиловий та ін. ефіри 2,4-Д. Крони обприскують у червні — липні. Через рік — два цю обробку повторюють. На лісових культурах і в природних молодих насадженнях сосни та ялини зарості згаданих вище порід знищують у липні — серпні, обробляючи їх бутиловим ефіром 2,4-Д чи амінними солями 2,4-Д. На лініях зв'язку, електропередач, меліоративних каналах тощо застосовують гранульований фенідим, вносячи його в грунт. А. використовують також для хім. підсушування дерев на пні. При застосуванні А. слід запобігати потраплянню препаратів на сусідні посіви с.-г. культур і плодові насадження.

Літ.: Калинин Ф. Л., Мережинский Ю. Г. Регуляторы роста растений. К., 1965; Декатов Н. Е. Применение гербицидов и арборицидов в лесном хозяйстве. М., 1966.

Ю. Г. Мережинський.

АРБУЗИ́НКА (до 1946 — Гарбузинка) — селище міського типу Миколаївської обл. УРСР, райцентр, на р. Гарбузинці, за 4 *км* від залізничної станції Кавуни. Арбузинка заснована в кін. 18 ст. З 1967 — селище міськ. типу. Комбікормовий та цегельний з-ди, харч. комбінат, районне об'єднання «Сільгосптехніка», міжколгоспна буд. орг-ція. 2 середні, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, поліклініка, лікарня. Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

АРБУЗИ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Миколаївської обл. УРСР. Утворений 1930. Пл. 1,0 тис. *км*². Нас. 32,1 тис. чол. (1976). У районі — 38 населених пунктів, які підпорядковані 2 селищним і 7 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Арбузинка*.

Лежить гол. чин. у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: граніти, глини, піски. Річки — *Південний Буг, Гарбузинка*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства по виробн. комбікормів, цегли, переробці конопель тощо. Найбільші з них: арбузинські комбікормовий з-д та харч. комбінат, Панкратівський конопелезавод. Будується (1977) Пд.-Українська атомна електростанція. Працюють 5 будинків побуту. Спеціалізація с.г. — м'ясо-мол. тваринництво з розвинутим зем-

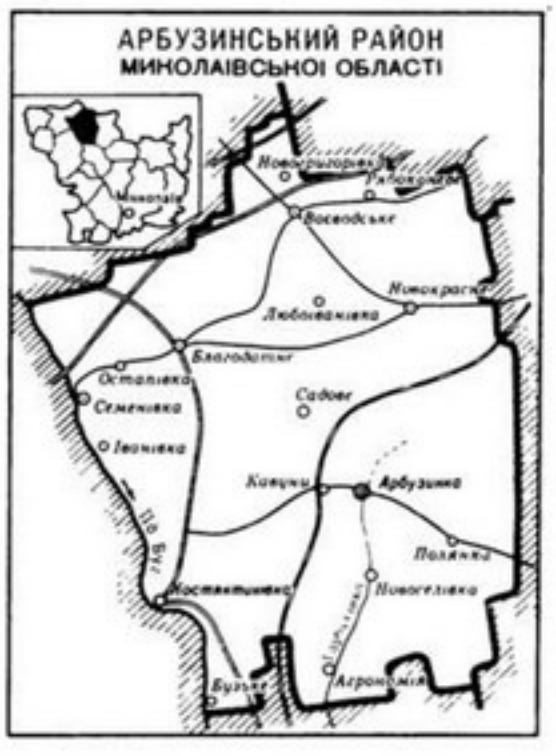

леробством зернового напряму. Площа с.-г. угідь 1976 становила 84,9 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 77,7 тис. *га*, пасовища й сіножаті — 6,2 тис. *га*. Осн. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, цукр. буряки. В А. р. — 8 колгоспів, 3 радгоспи, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з відділенням. Залізнична ст. Кавуни. Автошляхів — 333 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 139 *км*. В районі — 24 заг.-освітні, музична, однорічна с.-г. школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 24 лік. заклади, в т. ч. 5 лікарень. 8 будинків культури, 17 клубів, 37 кіноустановок, 28 б-к, 2 музеї.

О. Г. Полозюк.

АРБУ́ЗОВ Борис Олександрович [н. 22.X (4.XI) 1903, м. Пулави, тепер ПНР] — російський рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1953). Герой Соціалістичної Праці (1969). Закінчив Казанський ін-т сільського господарства (1926). Син і учень О. Є. *Арбузова*. Дослідження в галузі хімії *терпенів, елементоорганічних сполук, дієнових вуглеводнів* і застосування фіз. методів до вивчення органічних сполук. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції та ін. орденами, а також медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

АРБУ́ЗОВ Мойсей Петрович [н. 2 (15).IV 1908, м. Маріїнськ, тепер Кемеровської обл.] — український рад. учений в галузі металургії і технології металів, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1946. Після закінчення Томського ун-ту (1934) працював у вузах, н.-д. ін-тах Дніпропетровська, Харкова й Києва, з 1962 — в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР. Основна галузь наукової діяльності — дослідження *мартенситних перетворень* у сталях, висококоерцитивних магнітних сплавів.

АРБУ́ЗОВ Олександр Ермінінгельдович [30.VIII (11.IX) 1877, село Арбузово-Баран Казанської губ., тепер Тат. АРСР — 22.I 1968, Казань] — російський рад. хімік-органік, акад. АН СРСР (з 1942), Герой Соціалістичної Праці (1957). Учень О. М. *Зайцева*. Закінчив Казанський ун-т (1900). Осн. праці стосуються вивчення фосфорорганічних сполук, *таутомерії*, хім. технології, історії органічної хімії. Відкрив каталітичну реакцію перегрупування середніх ефірів фосфористої к-ти («перегрупування Арбузова»), винайшов новий спосіб одержання вільних радикалів триарилметанового ряду. Нагороджений 5 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора і медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947.

АРБУ́ЗОВ Олексій Миколайович [н. 13 (26).V 1908, Москва] — російський рад. драматург. Закінчив театр. школу в Ленінграді. Був режисером, актором Друкується з 1930. Осн. тема творчості А.— духовні пошуки молодої людини, формування гармонійної людської особистості. П'єси: «Далека дорога» (1935), «Таня» (1939), «Місто на світанку» (1941), «Роки блукань» (1954), «Іркутська істо-

рія» (1959), «Мій бідолашний Марат» (1965), «Вибір» (1971), «Вечірнє світло» (1974), «Старомодна комедія» (1975). П'єса «Європейська хроніка» (1952) — про процес політ. диференціації зх.-європ. інтелігенції. Багато п'єс А. поставлено в театрах України.

Тв.: Выбор. М., 1976; Укр. перекл.— Роки блукань. К., 1955; Таня. К., 1956; Будиночок на околиці. К., 1958; Іркутська історія. К., 1961; Деякі прикрощі. К., 1973.

Літ.: Вишневская И. Л. Алексей Арбузов. М., 1971. *Ю. І. Корзов.*

АРГА́ЛІ — дика гірська вівця. Те саме, що й *архар*.

АРГА́СОВІ КЛІЩІ, аргазиди (Argasidae) — родина паразитичних *кліщів* надродини *пасовищних кліщів*. Тіло (довж. голодних А. к. від 2 до 13 *мм*) вкрите еластичною *кутикулою*, зібраною в зморшки, які значно розтягуються, коли кліщі наїдяться. Щитка немає. Ротові органи — на черевній поверхні тіла. А. к. неспецифічні у виборі хазяїна; живляться кров'ю наземних хребетних тварин і людини, активно нападаючи на них. Живуть у норах, щілинах, під камінням та в ін. сховищах. Багато видів А. к. є переносниками збудників хвороб тварин (напр., *спірохетозу* птахів) та людини (кліщового *поворотного тифу*). Родина об'єднує бл. 100 видів, поширених здебільшого в країнах з теплим кліматом; в СРСР (на Кавказі, в Серед. Азії, на Україні) трапляється 17 видів, з них у фауні УРСР — 9 видів. Заходи боротьби. Заражених тварин і приміщення обробляють дустом гексахлорану та ін. *інсектицидами*.

Г. Й. Гуща.

АРГА́ТИ (від грец. ἔργον — праця, робота) — у 18 ст. бідняки-козаки, які наймитували на Запоріжжі, в Криму, Молдавії, Волощині. А. були активними учасниками гайдамацького руху. З їхнього середовища вийшов ряд ватажків повстанських загонів, зокрема один з керівників *Коліївщини* — М. *Залізняк*.

АРГЕ́ДАС (Arguedas) Альсідес (15.VII 1879, Ла-Пас — 6.V 1946, Сантьяго, Чілі) — болівійський письменник, історик. Друкуватися почав 1904. В романі «Креольське життя» (1912) реалістично змалював сусп. пороки столичної знаті. Роман «Бронзова раса» (1919) є одним з перших творів т. з. індіаністського напряму в л-рі Лат. Америки (осн. риса цього напряму — зображення соціальної драми безправних індіанців).

АРГЕ́ДАС (Arguedas) Хосе-Марія (1913, Андауайлас — 1969, Ліма) — перуанський письменник. Представник т. з. індіаністського напряму в літературі Латинської Америки. В зб. оповідань «Вода» (1935), романах «Свято Явар» (1941), «Діаманти і кремені» (1954), «Глибокі ріки» (1958), «Кров усіх рас» (1964) реалістично відтворив життя індіанців.

Тв.: Рос. перекл.— Глубокие реки. М., 1972.

АРГЕ́ЗІ (Arghezi) Тудор (справж. ім'я і прізвище — Йон Теодореску; 21.V 1880, Бухарест — 14.VII 1967, там же) — румунський письменник і поет, акад. Румунської академії (з 1955), Герой Соціалістичної Праці СРР (1965). У зб. віршів «Необхідні слова» (1927), «Вечірня книжечка» (1935), романах «Очі божої матері» (1934), «Цвинтар Благовіщення» (1936) тощо писав про виродження бурж. суспільства, ставав на захист простої людини. Виступав з антиклерикальною і антибуржуазною публіцистикою — збірки «Чорні ворота» (1930), «Дерев'яні ікони» (1930) та інші. В 1943 за виступ проти правлячих румунських кіл і нім. фашизму був кинутий до концтабору. Найзначніші твори А., що вийшли після визволення Румунії: цикли віршів «1907» (1955), «Пісня людині» (1956), зб. памфлетів і нарисів «Сторінки минулого» (1955), поетичні збірки «Нові вірші» (1963), «Склади» (1965), «Твої листки» (1968, посмертно), публіцистична кн. «Старий світ, новий світ» (1958). Перекладав твори І. Крилова, Ф. Достоєвського, А. Франса, Б. Брехта та ін. письменників. Окремі вірші А. перекладено укр. мовою.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1976. *С. В. Семчинський.*

АРГЕНТИ́Т (від лат. argentum — срібло), срібний блиск — мінерал класу сульфідів. Ag_2S. *Сингонія* кубічна. Густ. 7,2—7,4. Твердість 2,0—3,0. Колір свинцево-сірий до залізо-чорного. Блиск металевий. В СРСР А. є в родовищах поліметалевих руд на Алтаї, в Сх. Забайкаллі, в Якутії, на Україні — на Закарпатті та в Донбасі. Руда срібла.

АРГЕНТІ́НА, Аргентінська Республіка — держава в Південній Америці. Займає пд.-сх. частину материка, сх. частину о. Вогняна Земля і ряд островів. Омивається Атлантичним ок. В адм відношенні поділяється на 22 провінції, федеральний (столичний) округ і територію (Вогняна Земля). Карти див. між с. 232—233.

Державний лад. А.— республіка. За формою держ. устрою А.— федерація. Після держ. перевороту в березні 1976 владу здійснює військова хунта в складі командуючих основними видами збройних сил; голову хунти приведено до присяги як президента. Федеральний законодавчий орган — нац. конгрес — розпущено.

Природа. Берегова лінія А. розчленована мало. На Пн. Сх.— *Лаплатська низовина* (рівнини Гран-Чако, Сх. Пампа), на Пд. Сх.— Патагонське плоскогір'я. На Зх.— передгір'я, які переходять у гори Анди з найвищою вершиною Америки г. *Аконкагуа* (6960 *м*). Корисні копалини: нафта, газ, заліз., поліметалеві, уранові, вольфрамові та ін. руди. Клімат рівнинної частини А.— тропічний та субтропічний, на Пд.— помірний. Пересічна т-ра найтеплішого місяця (січня) на Пн. +28°, на Пд. +10°, липня — відповідно +18° і +1°. В горах клімат помірно холодний. Опадів на рік від 100—300 *мм* у Патагонії до 1400—1600 *мм* на Пн. Сх., на сх. схилах Анд — до 5000 *мм*. Гол. річки: *Парана, Парагвай, Уругвай*, Ріо-Саладо, Ріо-Колорадо, Чубут, Ріо-Негро. В А. є озера, переважно льодовикового походження (Науель-Уапі, Буенос-Айрес, В'єдма та ін.). Бл. 20% тер. А. вкрито вічнозеленими та листопадними лісами. На Гран-Чако — сухе рідколісся на червоних грунтах, у Сх. Пампі — лучні степи на родючих чорноземних грунтах, у Патагонії—напівпустелі. Нац. парки А.— Ігуасу, Ланін, Науель-Уапі та ін.

Населення. *Аргентінці* (бл. 83% сучас. населення країни) сформувалися гол. чин. з європ. іммігрантів. Живуть також італійці, євреї, українці, іспанці, галісійці, каталонці, поляки, німці, французи та ін. Корінне індіан. населення значною мірою винищене в процесі європ. колонізації. Невелика його частина (кечуа, тупі-гуарані та ін.) живе на Пн. Зх. А. і вздовж кордону з Парагваєм. Офіц. мова — іспанська. Пересічна густота населення — понад 9 чол. на 1 $км^2$ (1975). 83% населення живе в містах (1975). Найбільші міста: *Буенос-Айрес, Кордова, Росаріо, Ла-Плата*.

Історія. В давні часи тер. А. населяли численні індіан. племена, що зберігали общинно-родові відносини. Найбільш розвиненими були племена індіанців Пн. Зх., відомі під узагальнюючою назвою діагітів; вони вели осіле життя, займалися землеробством, уміли виплавляти кольорові метали, знали ткацтво. На Пн. Сх. та в центрі жили гуарані, тапес та ін. В пд. частині кочували араукани, патагонці. Іспанське завоювання тер. сучасної А. почалося в 1-й пол. 16 ст. Проти колонізаторів не раз спалахували повстання індіан. племен (1580, 1630, 1657, 1710—11). В останній чверті 18 ст. А. увійшла до віце-королівства Ла-Плати (утворилося 1776). В А. виникло велике феод. землеволодіння. Під час *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* креоли (нащадки перших іспан. поселенців) під керівництвом Бельграно і Х. *Сан-Мартіна* 1810—14 вели збройну боротьбу проти іспан. колонізаторів. У 1816 конгрес представників провінцій у м. Тукумані проголосив незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати. В 1826 було створено Федеративну Республіку Аргентіну. Протягом 19 ст. точилася боротьба між унітаріями (виражали інтереси буржуазії, що народжувалася) і федералістами (представляли інтереси поміщиків). З 2-ї чверті 19 ст. в А. зміцнювалися екон. і політ. позиції Великобританії, 1833 вона захопила Фолклендські (Мальвінські) о-ви. В кін. 19 ст. в країну проникає амер. і нім. капітал. Імперіалістичні д-ви, поставивши А. в залежне політ. і екон. становище, перетворили її на постачальника м'яса, зерна та ін. сировини. На межі 19 і 20 ст. в А. посилився розвиток капіталізму, почали складатися нац. буржуазія і робітн. клас, створено ряд профспілкових центрів. В 1905, 1907, 1909 відбулися масові заг. страйки трудящих, що свідчило про загострення класової боротьби. Під час 1-ї світової війни А. дотримувалася полі-

Герб Аргентіни.

АРГЕНТІНА

Площа — 2,8 млн. км²

Населення — 25,4 млн. чол. (1975, оцінка)

Столиця — м. Буенос-Айрес

тики нейтралітету. Після війни в А. під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції зростав масовий революц. рух (зокрема, в 1919 — збройні бої пролетаріату в Буенос-Айресі). У 1918 з Соціалістичної партії (засн. 1896) виділилося ліве крило — Інтернаціональна соціалістична партія (з 1920 — Комуністична). В 1930 в країні встановлено режим терористичної диктатури. В 1935 за участю компартії в А. створено к-ти Нар. фронту. В роки 2-ї світової війни уряд А., проголосивши нейтралітет, фактично проводив політику сприяння фашист. агресорам. Проте у березні 1945 А. оголосила війну Німеччині та Японії. З 1945 А.— член ООН. Дипломатичні відносини з СРСР встановлено 1946. В 1943 внаслідок військ. перевороту до влади в А. прийшла група офіцерів, один з керівників якої Х.-Д. *Перон* (президент А. 1946—55 і 1973—74), проводячи політику соціальної демагогії, пішов на значні поступки монополіям США. Цей курс продовжували наступні уряди. Невдоволення мас їхньою проімперіалістич. політикою вилилось у широкий страйковий рух (страйки робітників цукр. пром-сті 1949, залізничників 1950—51, заг. страйки 1957 тощо). Уряд А відповів репресіями, в т. ч. забороною діяльності компартії (1959). В 1966 в А. стався військ. переворот, що означав дальший наступ реакційних кіл на соціальні завоювання трудящих. Після держ. перевороту 1971 в А. відновлено виборність президента, відбулася часткова демократизація внутр. життя. В 1973 Х.-Д. Перон здобув перемогу на виборах. Проте політика його уряду відзначалася непослідовністю, позитивні пункти передвиборної програми не виконувалися. Політична нестабільність, розгул екстремістських елементів в А. посилилися після смерті Х.-Д. Перона (1974), коли пост президента, як віце-президент, успадкувала його дружина М.-Е. Мартінес де Перон. 24.III 1976 в результаті держ. перевороту до влади в країні прийшли військові. Нац. конгрес було розпущено, діяльність політ. партій і профспілок припинено

М. О. Лозюк.

Українці в Аргентині. В А. (у провінціях Місьйонес, Чако, Мендоса та деяких ін.), за неофіційними даними, живе 150—160 тис. українців. Імміграція українців в А. почалася в кін. 19 ст. Особливо великий потік емігрантів ринув 1924—32 із Зх. України. Трудящі українці брали участь у робітн. русі А., об'єднувалися в прогресивні орг-ції. В 1924—27 виник ряд укр. робітн. т-в. Прогресивні укр. робітн. і культ.-освітні орг-ції 1929 об'єдналися в Союз робітн. орг-цій Аргентіни (незабаром заборонений урядом, 1932 відновив діяльність під назвою Союз українських і білоруських робітн. орг-цій). Союз видавав спочатку газету «Пролетар», 1932—35 — «Українську робітничу газету».

В 1935 засн. прогресивне т-во ім. Т. Г. Шевченка та ін. культ.-осв. орг-ції, почала виходити газ. «*Світло*» (до 1949). Під час 2-ї світової війни трудящі українці в А. солідаризувалися з народами СРСР, які вели боротьбу проти фашизму. Через к-ти допомоги вони збирали кошти, продовольство, медикаменти для Рад. Армії, населення УРСР. Після війни в А. розгорнули діяльність культ.-осв. т-ва ім. Лесі Українки, ім. І. Франка та ін., які встановили тісні зв'язки з Рад. Україною. Для керівництва роботою цих орг-цій було створено Центр. раду об'єднаних укр. демократичних орг-цій Аргентіни. В 1946—49 трудящі українці діяли в складі прогресивної орг-ції «Слов'янський союз». У 1949 уряд А. заборонив діяльність прогресивних укр. т-в і клубів. До 1961 виходили укр. видання журн. «Батьківщина» та газ. «*Знання*» (з 1961 — «*Рідний край*») демократичного напряму. Укр. прогресивні орг-ції в А. протягом свого існування ведуть наполегливу боротьбу проти бурж.-націоналістичних орг-цій. У післявоєнний час тисячі українців повернулися з А. на батьківщину. Українці, які живуть в А., зайняті переважно в с. г., частково — в пром-сті.

М. О. Лозюк.

Політичні партії, профспілки. Хустиціалістська партія. Створена 1958 на основі Пероністської партії (заснована 1947). Об'єднує представників різних соціальних верств. Основа партії — профспілки. Цивільний радикальний союз (ЦРС), засновано 1957. Партія середньої та дрібної буржуазії. Партія непримиренності, заснована 1963. Буржуазна партія. Християнсько-демократична партія, заснована 1954. Клерикальна. В 1972 розкололася на Народно-християнську партію і Революційно-християнську партію. *Комуністична партія Аргентіни* (КПА), засн. 1918. Загальна конфедерація праці (ЗКП), засн. 1930. Рух за єдність і координацію дій профспілок (МУКС), засн. 1959. Перебуває під впливом КПА. Входить до ВФП. Міжпрофспілковий національний рух (МНР), засновано 1970. До МНР входять МУКС і ряд профспілок, що відійшли від ЗКП. Військ. хунта тимчасово припинила діяльність усіх партій і профспілок.

Господарство. В екон. відношенні А.— одна з найбільш розвинутих країн Латинської Америки. Проте економіка її значною мірою залежить від іноз. капіталу, гол. чин. США. В міжнар. поділі праці місце А. визначає с. г.— вона є одним з найзначніших експортерів с.-г. продукції, зокрема м'ясних продуктів, вовни і зерна. В 60—70-х рр. загострились кризові явища в найважливіших галузях економіки. Екон. спад зумовив значне погіршення матеріального добробуту трудящих. Рівень безробіття становив 6,3% (1975). В 1976 пересічний рівень цін порівняно з 1975 зріс майже в 3,6 раза.

Нафтові промисли поблизу міста Комодоро-Рівадавія.

Промисловість А. спеціалізується переважно на переробці с.-г. сировини. Провідна галузь — харчова (м'ясна, олійна, борошномельна, виноробна, консервна, цукрова). За виробн. та експортом м'яса А. посідає одне з перших місць у світі. Розвинуті текст., шкіряно-взут. галузі. У важкій індустрії виділяються машинобудування (трактори, с.-г. машини, автомобілі, верстати, електротех. вироби та ін.), нафтопереробка, чорна металургія. Є цем., целюлозно-паперові підприємства. Видобувають нафту, газ, свинець, цинк, залізні, уранові, берилієві та вольфрамові руди. Бл. 85% паливно-енергетичного балансу становлять нафта і газ. Збудовано АЕС. Осн. пром. центри: Буенос-Айрес, Росаріо, Кордова, Ла-Плата.

Виробництво деяких видів промислової продукції

Назва продукції	1965	1975
Нафта (млн. $м^3$)	15.6	23,0
Сталь (млн. *т*)	1.1	4,5
Чавун (млн. *т*)	—	2.4
Кам. вугілля (млн. *т*)	0,4	0,5
Автомобілі (тис. шт.)	196.0	240.0
Олія соняшникова (тис. *т*)	270,0	337,0 •
Пшеничне борошно (млн. *т*)	2.3	2.3 •

• Дані за 1973.

Сільське господарство А. спеціалізується на товарному виробн. продуктів тваринництва, зернових і олійних культур.

Аргентіна. Випасання великої рогатої худоби в пампі.

Панує велике поміщицьке землеволодіння: г-вам, які мають понад 1 тис. *га*, належить 75% усієї землі. Обробляється лише 20% площі с.-г. угідь. Провідною галуззю с. г. є тваринництво, в якому переважає скотарство м'ясного і вівчарство м'ясо-вовнового напрямів. Поголів'я (млн., 1974): великої рогатої худоби — 56,5, овець — 41,5, свиней — 5,1. За настригом вовни А. посідає одне з перших місць у світі (до 200 тис. *т* на рік). У 1974 одержано 2530 тис. *т* м'яса. Провідна галузь рослинництва — зернове г-во. Вирощують пшеницю (1973—74 — 6560 тис. *т*), кукурудзу, жито, овес, ячмінь; з тех. культур — соняшник, льон-кудряш, бавовник. Важливою кормовою культурою є люцерна. Садівництво, виноградарство. Заготівля цінних порід деревини, зокрема кебрачо, яке використовують для одержання дубильного екстракту (90% світового виробн.). Рибальство.

Транспорт. Залізниць бл. 40 тис. *км*, автошляхів 180 тис. *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 18 тис. *км*. Тоннаж торг. флоту 1,2 млн. брутто *рег. т*. Гол. порт — Буенос-Айрес. Міжнар. аеропорт Есейса (поблизу Буенос-Айреса).

Близько 90% експорту припадає на м'ясо, зернові, олію, шкірсировину, вовну, фрукти. Довозять машини, трансп. засоби, метали, паливо, хім. товари. Осн. торг. партнери: США, Великобританія, Італія, ФРН та Японія. В лютому 1974 А. підписала договір про розвиток торг.-екон. і наук.-тех. співробітництва з СРСР. Грош. одиниця — аргентінське песо. За курсом Держбанку СРСР, 100 песо = = 0,19 крб.(серпень 1977).

Г. М. Биков.

Медичне обслуговування. В 1971 в А. налічувалось 133,8 тис. лікарняних ліжок (6 ліжок на 1 тис. ж.). У 1973 мед. допомогу подавали 53,7 тис. лікарів (1 лікар на 450 ж.). Держ. система охорони здоров'я поєднується з страхуванням на мед. допомогу та з послугами приватних лікарів. Лікарів готують 9 мед. ф-тів університетів.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. В А. запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 14 років. Поряд з державними поширені приватні навч. заклади. Значний вплив на освіту здійснює католицька церква. В 1973 у поч. школах налічувалося 3741 тис. учнів, у серед. навч. закладах (загальноосв., профес., пед. школах тощо) — 1125 тис., у вузах — 423,8 тис. студентів. Вузи: ун-ти у Буенос-Айресі, Кордові, Ла-Платі, Санта-Фе та ін. містах. Б-ки: Нац., університетська та ін. (Буенос-Айрес). Музеї: природничий, антарктичний, істор., художній тощо. Наук. дослідження проводять ряд галузевих академій наук, н.-д. ін-тів і наук. товариств.

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1974 в А. виходило 167 щоденних газет заг. тиражем понад 4 млн. примірників і 63 ін. інформаційні періодичні видання. Найпоширеніші газети: «Разон» («Розум», з 1905), «Кларін» («Сурмач», з 1945), «Пренса» («Преса», з 1869), «Насьйон» («Нація», з 1870). Орган КПА — «Нуестра палабра» («Наше слово», з 1950). Журнали: «Нуева ера» («Нова ера», з 1949) — теоретичний орган КПА, «Прімера плана» («Перша сторінка»). Урядове інформаційне агентство «Теленотісьйоса американа», засн. 1945. Урядова радіослужба «Радіо насьйональ» контролює роботу 63 радіостанцій, 52 приватні радіостанції об'єднані в окрему асоціацію. Телебачення — з 1951.

О. В. Ткачов.

Література. Фольклор індіан. племен, які населяли А., до нашого часу не дійшов. З 16 до поч. 19 ст. л-ра розвивалася під впливом л-ри Іспанії. В кін. 18 — на поч. 19 ст. у творчості М. де Лавардена, Д. де Аскуенагі та ін. проявилися просвітительські тенденції. В роки антиісп. війни 1810—26 і нац.-визвольного руху в л-рі панував революц.-патріотичний класицизм — твори Б. де Монтеагудо, В. Лопеса-і-Планеса (його «Патріотичний марш», 1810, став гімном А.), Е. де Луки, Х. Круса Варели. Після проголошення незалежності країни в л-рі А. утвердився романтизм. Видатний представник нового напряму — філософ і родоначальник нац. поезії Е. Ечеверріа (вірші, драми, поема «Полонянка», 1837, тощо). Перші зразки аргент. романтичної прози належать поету, новелісту, вченому-історику й літературознавцю Х.-М. Гутьєрресу. Одним з провідних представників революц. романтизму був публіцист і громад. діяч Д.-Ф. Сарм'єнто. У 2-й пол. 19 ст. набула поширення «література гаучо», основою якої став фольклор жителів пампи. В 50—70-х рр. з'явилися твори І. Аскасубі (політ. і ліричні пісні, роман у віршах «Сантос Вега», 1851), Х. Мармоля (перший нац. роман «Амалія», 1855), Х. Ернандеса (його епічна поема «Мартін Ф'єрро», ч. 1—2, 1872—79, є визначним твором нац. л-ри) та ін. З серед. 19 ст. виникла «костумбристська» (від ісп. costumbre — звичай) л-ра, характерною рисою якої було відображення нар. звичаїв. Представники цієї течії (Л.-В. Лопес, Е. Вільде, М. Кане та ін.) підготували грунт для розвитку реалізму. Один з перших творів критичного реалізму — роман Х. Мартеля «Біржа» (1890). Послідовники цього методу — Х.-С. Альварес, Р. Пайро, Ф. Санчес та ін. У 20-х рр. 20 ст. вийшли соціальні романи Б. Лінча, Р. Гуйральдеса. У 2-й пол. 20 ст. з реалістичними творами виступили романісти Е.-Л. Кастро, А. *Варела*, Р. *Ларра*, Х. *Кортасар*, поет-комуніст Р. Гонсалес Туньйон, романіст, драматург і режисер Л. Барлетта, критик-комуніст Е. *Агості*. Укр. мовою перекладено твори Р. Ларри, А. Варели, Х. Кортасара та ін.

Архітектура. В колоніальний період (16 ст.—1816 р.) в Аргентині виникають міста (Буенос-Айрес, Кордова, Санта-Фе).

В традиціях ісп. барокко будуються культові споруди (собор у Кордові, 1680—1758, архітектори А. Бланкі, В. Муньйос). У 18—19 ст. поширюється вплив класицизму (собор у Буенос-Айресі, 1804, арх. Б. Рівадавія). З кін. 19 ст. в Буенос-Айресі зводяться пром. й портові споруди, багатоповерхові будинки в стилі «модерн». У 20 ст. розвивається сучас. архітектура (архітектори А. Вірасоро, А. Вільямс, Х. Дельпіні).

Образотворче мистецтво. На тер. А. до 16 ст. було розвинуте мист. корінного населення — індіанців (ткацтво, кераміка, культова скульптура з каменю, дерева й глини, ювелірні вироби). Після визволення А. від ісп. поневолення під впливом західноєвроп. мистецтва розвинулися живопис, скульптура і графіка (літограф-жанрист К. Морель, пейзажист П. Пуейредон, скульптор Л. Корреа Моралес, живописець реалістичного напряму Е. Сіворі). На поч. 20 ст. в А. поширився *імпресіонізм* (живописці Ф. Фадер, М. Мальярро, скульптор Р. Іруртія). В 1929 Р. Сольді створив «авангардистську школу» (Е. Петторуті, Р. Форнер), що сприяла розвиткові й сучас. авангардистських течій (Х. Ле Парк). Поряд з цим представники прогресивного мист. підносять гострі соціальні проблеми, відображають життя народу (монументаліст А. Берні, графіки А.-Р. Віго, А. Брієс та ін.).

Музика. Муз. фольклор А. споріднений з іспанським та індіанським. Нар. мелодії — танго, ранчера, сьєліто та ін.; з інструментів поширені гітара, скрипка, арфа. З 17 ст. розвивається профес. музика. Серед композиторів 19 ст.— Б. Парера, А. Вільямс, А. Берутті. Відомі композитори 20 ст.— Х.-Х. Кастро, А. Хінастера, Е. Віла-Лобос, Х.-К. Пас, Р. Арісага, Р. Кааманьйо, П. Сабастьяні. В Буенос-Айресі — оперний театр «Колон», Театр камерної опери, філармонічний і нац. симф. оркестри, 2 консерваторії. Консерваторії є також у Кордові та Ла-Платі.

Театр. З 16 ст. в А. були поширені нар. театралізовані видовища. В 1783 відкрито перший постійний театр у Буенос-Айресі. В кінці 18 ст. з'явилися твори нац. драматургії. В 2-й пол. 19 ст. в театрах виступали переважно європ. гастролери. В 20-х рр. 20 ст. на противагу комерційним створено т. з. незалежні театри. В їхньому репертуарі — п'єси нац. драматургів А. Кусані, К. Горостіси, А. Берруті та ін., твори світової класичної і сучас. драматургії — У. Шекспіра, Ф. Лопе де Веги, Ф. Шіллера, М. Гоголя, А. Чехова, М. Горького, Л. Леонова. В Буенос-Айресі працюють театри «Ель-Пуебло», «Ла Маскара», Нац. театр комедії, «Одеон», ляльковий театр та ін., Нац. ін-т вивчення театрів.

Кіно. Перші кінозйомки в А. розпочалися 1897. У 1908 створено перший худож. фільм. У 1930 вийшов звуковий фільм «Пісня гаучо» (реж. Л. Феррейра). Твори кінематографії А.: «Війна гаучо» (1942, реж. Л. Демаре), «Кам'яні горизонти» (1956, реж. Р.-В. Баррето), «Пташка Гомес» (1965.

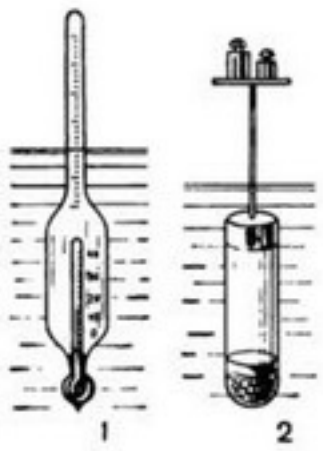

Ареометри:
1 — незмінної маси;
2 — незмінного об'єму.

реж. Р. Кун), «Слоненя кольору мрії» (1975, реж. Д. Беккагліа), «Товстун з Америки» (реж. Х. Порсель), «Перепочинок» (реж. С. Реналь) — обидва 1976. Серед кіноакторів — Л. Торрес, Л. Сандріні, А. Алькон. Деякі аргентінські кінофільми демонструвалися на екранах СРСР, в т. ч. України. Іл. див. на окремому аркуші, с. 448—449.

Літ.: Очерки истории Аргентины. М., 1961; Лісняк В. А. Аргентіна. К., 1965; Сергеев К. С., Ткаченко В. Г. Латинская Америка: борьба за независимость. М., 1975; Щеголев Б. Н. Аргентина: экономическое развитие и проблемы внешней торговли. М., 1971; Полевой В. М. Искусство стран Латинской Америки. М., 1967; Культура Аргентины. М., 1977.

АРГЕНТІ́НЦІ — нація, основне населення *Аргентіни*. Чисельність — 21 млн. чол. (1975). Мова — іспанська. За релігією — католики. А. — нащадки іспанців (див. *Креоли*), а також переселенців з ін. країн Європи, які змішалися з місц. *індіанцями*. В 2-й пол. 19 ст. почалася посилена імміграція в Аргентіну італійців, іспанців, а також євреїв, литовців і українців, які емігрували з царської Росії та Австро-Угорщини. Складання аргент. нації завершилося в основному на поч. 20 ст.

АРГІЛІ́Т (від грец. ἄργιλλος — глина і λίθος — камінь) — осадочна гірська порода, проміжний продукт перетворення *глини* на метаморфічний *сланець*. Складається з глинистих мінералів та різних домішок. Від глини відрізняється густиною, нерозмокливістю і сланцюватістю.

АРГІНІ́Н, α -аміно-δ-гуанідинвалеріанова кислота, $NH_2C(NH)NH(CH_2)_3CH(NH_2)COOH$ — діаміномонокарбонова *амінокислота*. Має основні властивості; мол. м. 174,3. А. належить до замінних амінокислот. Міститься майже в усіх рослинних і тваринних організмах у складі білків, зустрічається у вільному стані. Розщеплюється на *сечовину* та амінокислоту орнітин, яка відіграє важливу роль в обміні азотистих речовин у печінці.

АРГІ́ШТІ I (рр. н. і см. невід.) — цар *Урарту* (1-а пол. 8 ст. до н. е.). Під час правління А. Урарту стала могутньою д-вою Бл. Сходу. Вів війни з Ассірією. На Закавказзі за А. збудовано фортеці Еребуні поблизу Єревана і Аргіштіхінілі; почалося завоювання Присеванської обл. Відомо кілька десятків написів А., в т. ч. літопис, висічений на Ванській скелі (біля оз. Ван).

АРГО́ (франц. argot) — умовна мова соціально чи професіонально відокремлених груп (А. акторів, мисливців, музикантів та ін.). У вузькому розумінні — мова декласованих елементів (злодіїв, жебраків). А. не становить окремої системи. Від загальнорозмовної мови відрізняється специфічною лексикою. Див. також *Жаргон*.

«АРГО́» — український літературний збірник. Вийшов у Києві 1914. В «А.» вміщено начерк останньої, незавершеної драм. поеми Лесі Українки («На передмістю Александрії»), твори Грицька Григоренка, М. Чернявського, Олени Пчілки та ін. укр. письменників.

АРГО́Н (Argon; від грец. ἀργός — недіяльний), Ar — хімічний елемент VIII групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 18, ат. м. 39,948; належить до *інертних газів*. Природний А. складається з стабільних ізотопів ^{36}Ar (0,337%), ^{38}Ar (0,063%), ^{40}Ar (99,600%). Відкрили А. 1894 англійські вчені У. *Рамзей* і Д.-У. *Релей*. В природі А. зустрічається лише у вільному стані і становить 0,93% (за об'ємом) повітря. А. — газ без запаху і кольору; густ. 1,78 *кг/м*³, $t_{пл}$ — 189,3° С, $t_{кип}$ — 185,9°С. Одержують А. фракціонуванням рідкого повітря. Використовують як інертне середовище в металург. і хім. процесах, у зварювальній та освітлювальній техніці тощо.

АРГОНА́ВТИ (Ἀργοναῦται — ті, що плавають на «Арго») — 1) У грецькій міфології герої, які на чолі з *Ясоном* першими з греків здійснили плавання в *Колхіду* на кораблі «Арго» за *золотим руном*. У міфі про А. відобразилася рання грец. колонізація (8—6 ст. до н. е.). 2) Переносно — сміливі мореплавці, першопрохідці.

АРГО́НО-ДУГОВЕ́ ЗВА́РЮВАННЯ — зварювання електричною дугою в середовищі аргону (іноді гелію чи суміші аргону з гелієм); вид *дугового зварювання*. Під час А.-д. з. аргон або ін. газ, що надходить у зону зварювання, захищає розплавлений або нагрітий метал від шкідливого впливу повітря. А.-д. з. виконують плавким (зварювання автоматичне і напівавтоматичне) або неплавким (зварювання ручне й автоматичне) електродом. У разі застосування вольфрамового (неплавкого) електрода можна з'єднувати метали малої товщини (не менше як 0,5 *мм*). За допомогою А.-д. з. з'єднують легкі і кольорові метали, корозійностійкі та жаростійкі сталі і сплави.

АРГУМЕ́НТ (лат. argumentum) — 1) Підстава, доказ, які наводяться для обґрунтування, підтвердження чого-небудь. 2) У логіці — судження, довід, за допомогою якого в процесі логічного *доведення* встановлюють істинність тези. При доведенні аргументами можуть бути *факти, закони* науки, *теорії, аксіоми, теореми*, визначення тощо, тобто положення, істинність яких вважається безумовною. 3) У математиці. А. функції — величина, від значення якої залежить значення *функції*. А. функції може бути, в свою чергу, функцією іншої змінної величини, напр., А. *тригонометричної функції* $\sin(2x + 5)$ є $2x + 5$, тобто *лінійна функція* змінної x. А. *комплексного числа* $x + iy$, зображеного на площині XOY точкою з *координатами* x і y, — кут між радіусом-вектором цієї точки та додатним напрямом осі OX.

АРГУНО́ВИ — родина російських живописців і архітекторів, кріпаків графів Шереметєвих. Іван Петрович А. (1729—1802, Москва) — автор портретів (графині Толстої, 1768; «Портрет невідомої селянки в російському вбранні», 1784, та ін.). Його учнями були А. *Лосенко*, К. Головачевський та І. *Саблуков*. Микола Іванович А. (1771 — п. після 1829, Москва) — син і учень І. П. Аргунова. В 1816 звільнений з кріпацтва. З 1818 — акад. петерб. АМ. Написав ряд портретів, зокрема кріпосної актриси П. І. Ковальової-Жемчугової (1802). Твори художників А. — в музеях у *Кускові, Останкіні, Третьяковській галереї*. Федір Семенович А. (близько 1732 — бл. 1768) — двоюрідний брат І. П. Аргунова. Жив у Петербурзі. За його проектом у Кускові споруджено павільйон «Грот» та ін. Павло Іванович А. (бл. 1768—1806, Москва) — син І. П. Аргунова. З 1793 керував будівництвом палацу-театру в Останкіні; автор ряду проектів його інтер'єрів.

АРГУ́НЬ — один з витоків р. Амуру. Довж. 1620 *км*, пл. басейну 169,7 тис. *км*². Бере початок на схилах Великого Хінгану в Китаї, де називається Хайлар. У серед. течії А. рівнинна, в нижній — гірська. Зливаючись з *Шилкою*, утворює Амур. По А. проходить частина держ. кордону СРСР з Китаєм.

А́РГУС (Ἄργος) — 1) У грецькій міфології стоокий велетень. Богиня *Гера* приставила А. вартувати Іо (коханку Зевса), яку вона обернула на корову. Але *Гермес* убив А. і визволив Іо. 2) Переносно — пильний сторож.

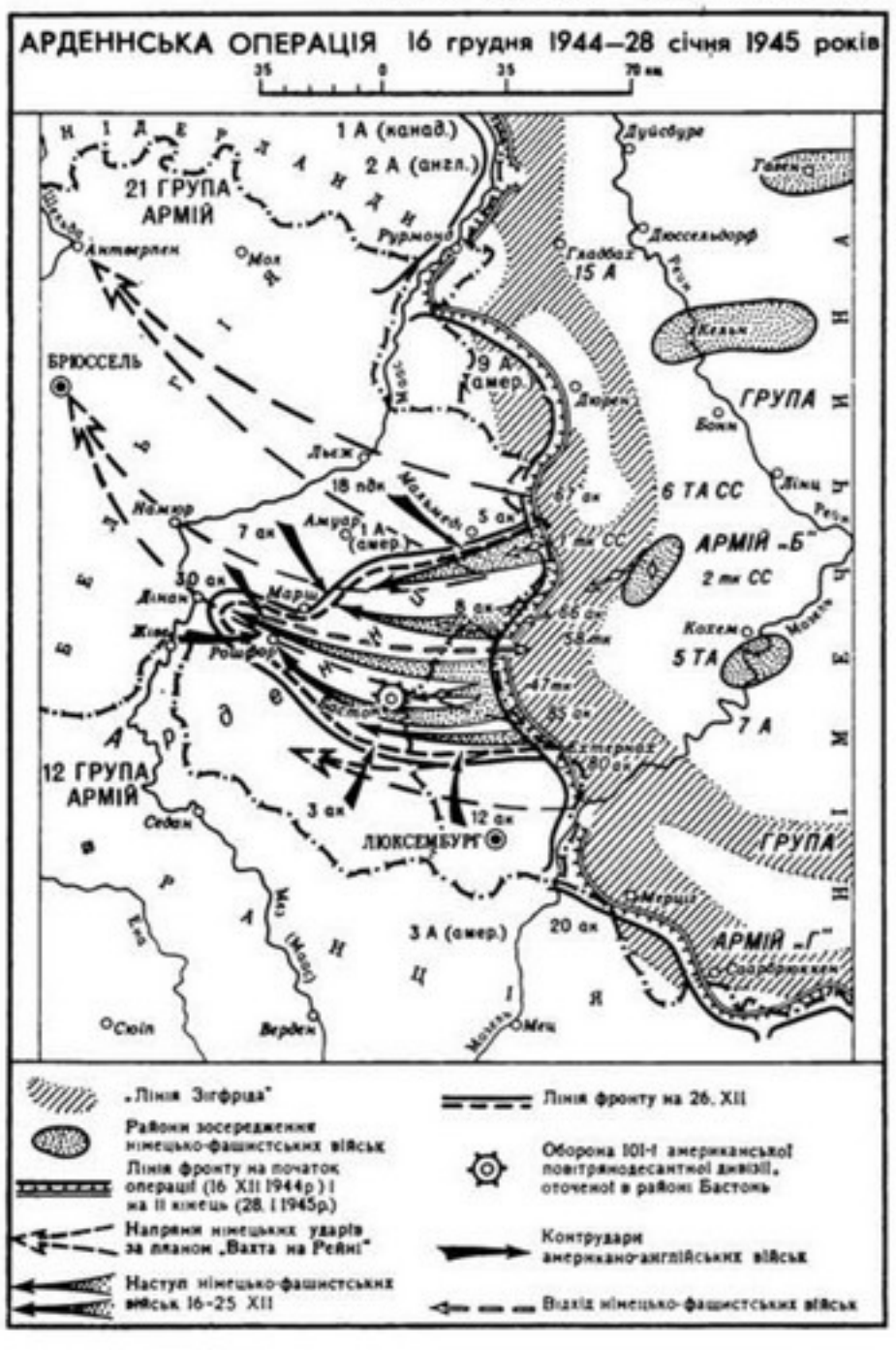

АРДЕ́ННИ — гірський масив на Пд. Бельгії, частково у Франції і Люксембургу. Вис. до 694 *м* (г. Ботранж). На А. багато торфових боліт, на пн. схилах — букові, березові, дубові ліси. Родовища кам. вугілля й заліз. руди.

АРДЕ́ННСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1944—45 — наступ німецько-фашистських військ на Зх. фронті в районі Арденн (Бельгія) під час 2-ї світової війни. В А. о. нім.-фашист. командування розраховувало силами 25 д-зій прорвати фронт на стику брит. і амер. військ, завдати удару в напрямі Льєж — Антверпен, знищити амер. і брит. війська в Бельгії і Голландії і тим змінити хід війни на користь Німеччини. Перейшовши у наступ 16.XII, нім. війська прорвали оборону союзників і за 8 днів вклинилися в неї на глибину бл. 90 *км*. Лише терміново перекинувши на дільницю прориву значні сили військ та авіації, союзне командування спромоглося зупинити наступ нім. військ в Арденнах. Проте становище на Зх. фронті залишалось напруженим. 6.I брит. прем'єр-міністр У. Черчілль звернувся по допомогу до уряду СРСР. Наступ Рад. Армії в Сх. Пруссії та Польщі, призначений на 20.I, почався 12.I. Він змусив нім.-фашист. командування відмовитися від дальших наступальних операцій на Зх. і перекинути звідти частину військ на Сх. фронт.

АРДУЕ́Н-МАНСА́Р (Hardouin-Mansart) Жюль (Ардуен; 16.IV 1646, Париж — 11.V 1708, Марлі, поблизу Версаля) — французький архітектор. Племінник і учень Ф. *Мансара*. З 1678 керував роботами у Версалі: прибудував пд. (1678—81) і пн. (1684—89) крила до королівського палацу, перебудував його парковий фасад і створив разом з Ш. Лебреном ряд інтер'єрів, зокрема Дзеркальну галерею (1678—84, довж. 73 *м*), зали Миру та Війни.

Серед ін. архіт. шедеврів А.-М. — палац Великий Тріанон (1687), замок Кланьї (1676—83), Собор інвалідів (1680—1706) у Парижі. А.-М. належать планування і забудова площ Вандомської (1685—1701) й Перемог (1685—86).

Ж. Ардуен-Мансар. Собор інвалідів у Парижі. 1680—1706.

АРЕА́Л (від лат. area — площа, ділянка) — область поширення виду або іншої систематичної групи тварин чи рослин. В екології осн. поняттям є А. виду. За формою розрізняють суцільний А., на протязі якого вид зустрічається в усіх місцях, що відповідають його життєвим потребам, і розірваний А., який утворився з суцільного, коли в серед. частині А. відбулися зміни умов існування, що призвели до вимирання там представників виду. Кожний вид має свій специфічний А. Є види, поширені майже на всіх материках або в усіх океанах (див. *Космополіти* в біології); обмежений ареал властивий *ендемікам*. У молодих прогресивних видів А. розширюється. Зменшення А. до незначних розмірів характерне для *реліктів*. Вищі таксономічні одиниці звичайно мають більший А. А. наз. також область поширення корисних копалин, мов, діалектів тощо.

АРЕКІ́ПА — місто на Пд. Перу, адм. центр департаменту Арекіпа. Лежить біля підніжжя діючого вулкана Місті. Вузол автошляхів. 304,6 тис. ж. (1972). Підприємства текст., хім., шкіряної, харч. пром-сті. А. засн. 1540. Ун-т (з 1828). Архіт. пам'ятки 16—18 ст.

АРЕ́НА [лат. (h)arena, букв.— пісок] — 1) У Стародавньому Римі — посипаний піском овальний майданчик у центрі цирку або *амфітеатру*, на якому відбувалися бої гладіаторів, кінні змагання та інші видовища. 2) У сучасному цирку А. (або манеж) — місце виступів, ігровий майданчик, де виконуються циркові номери. Стандартний діаметр А.— 13 *м*. 3) Переносно — поле діяльності, зокрема політичної.

АРЕНОПЛА́СТИ — полімерні матеріали на основі карболанцюгових полімерів і олігомерів, до складу яких входять ароматичні вуглеводні або ароматичні вуглеводні з фенолами. А. на основі ароматичних вуглеводнів (напр., поліпараксилілену) термопластичні, їх застосовують у вигляді термостійких електроізоляційних плівок і покриття. А. на основі ароматичних вуглеводнів і фенолів (напр., з використанням як зв'язуючого — ксилолфенолформальдегідного олігомера) за властивостями і методами переробки близькі до *фенопластів*. Введення до складу фенопластів ксилолу, нафталіну, аценафтену та ін. вуглеводнів поліпшують діелектр. властивості та лугостійкість матеріалів.

Літ.: Мощинская Н. К. Полимерные материалы на основе ароматических углеводородов и формальдегида. К., 1970. *Н. К. Мощинська.*

АРЕ́НСЬКИЙ Антон (Антоній) Степанович [30.VI (12.VII) 1861, Новгород — 12 (25).II 1906, біля Теріокі, тепер м. Зеленогорськ Ленінградської області] — російський композитор, піаніст, диригент, педагог. У 1882 закінчив Петерб. консерваторію. В 1883—95 викладав у Моск. консерваторії. Твори: романси на слова О. Апухтіна, Д. Ратгауза, Т. Щепкіної-Куперник; фп. мініатюри; опери «Сон на Волзі» (1888), «Рафаель» (1894), «Наль і Дамаянті» (1903); балет «Ніч в Єгипті» (1900), музика до поеми Пушкіна «Бахчисарайський фонтан» (1899), 2 симфонії. А.— автор підручників з гармонії та аналізу муз. форм. В останні роки життя А. багато гастролював як піаніст і диригент; виступав на Україні, зокрема в Києві, Катеринославі, Одесі.

АРЕО́МЕТР (від грец. ἀραιός — рідкий і μετρέω — вимірюю) — прилад, яким вимірюють густину рідин і твердих тіл. В основу дії А. покладено *Архімеда закон*. Розрізняють А. (мал.) з незмінною масою і незмінним об'ємом. Приладами типу А. є також лактоденсиметри, спиртоміри і цукрометри, якими визначають жирність молока, вміст винного спирту у воді і густину цукрових розчинів.

АРЕОПА́Г (Ἄρειος πάγος) — орган влади в Стародавніх Афінах. Названий за місцем засідань на пагорбі Ареса біля *Акрополя*. Виник в епоху родоплемінного ладу як рада старійшин. Складався з довічних членів, які з 8 ст. до н. е. поповнювалися з колишніх *архонтів*. А. належала широка політична, судова, контролююча і реліг. влада. А. був оплотом *аристократії*, пізніше — *олігархії*. З розвитком афінської рабовласницької демократії А. поступово було позбавлено політ. влади.

АРЕ́С (Арей; Ἄρης) — у грецькій міфології бог війни, син *Зевса* й *Гери*. Зображували його могутнім воїном у шоломі. У рим. міфології А. відповідає *Марс*.

АРЕТІ́НО (Aretino) П'єтро (19.IV 1492, Ареццо — 21.X 1556, Венеція) — італійський письменник і публіцист епохи Відродження. За сміливі виступи проти монархів і Ватікану його прозвали «бичем королів». У комедіях «Придворне життя» (1534) і «Лицемір» (1542), трагедії «Горація» (1546), пародійній поемі «Орландіно», у віршах і публіцистичних творах (памфлети, листи, «бесіди», сатиричні «пророцтва») А. викривав пороки аристократії та духівництва.

АРЕ́Ф КАЗВІНІ Абулькасем (1882, Казвін — 1933, Хамадан) — перський поет-демократ. Засновник жанру політ. тасніфу (нар. романсу) і політ. газелі. Сам писав музику до тасніфів і був їх виконавцем. Початок і розквіт творчості А. К. припадає на час революції 1905—11 в Ірані. Кращі твори цього періоду: «Хай живе!», «Вісник свободи», «Стогін птаха» та інші.

АРЕ́Ф'ЄВ Анатолій Васильович (н. 24.XI 1918, Ставрополь, тепер Тольятті Куйбишевської обл.) — російський рад. театральний художник, нар. художник СРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. В 1947—71 працював у Киргизькому (м. Фрунзе), 1971—74 — Горьковському театрах опери та балету. З 1974 — в Дніпропетровському театрі опери та балету. Оформив ви-

М. І. Аргунов. Портрет П. І. Ковальової-Жемчугової. 1802. Останкінський палац-музей творчості кріпаків. Москва.

Ж. Ардуен-Мансар.

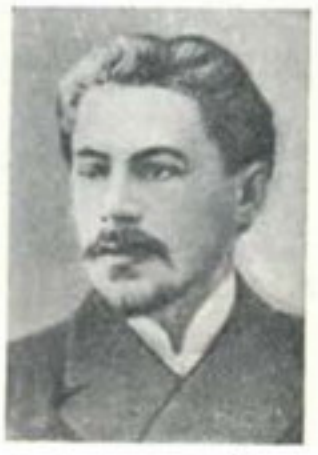

А. С. Аренський.

А. В. Ареф'єв.

К. А. Ареф'єв.

А. А. Арзуманян.

стави: «Кармен» Ж. Бізе, «Лебедине озеро» П. Чайковського (обидві — 1949), «Князь Ігор» О. Бородіна (1954), «Чолпон» М. Раухвергера (1958), «Невідомий солдат» К. Молчанова (1967), «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (1976). Нагороджений орденом Леніна, орденами Червоного Прапора і Червоної Зірки та медалями.

АРЕ́Ф'ЄВ Костянтин Артемович [12 (25).XII 1915, Харків — 7.III 1948] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї робітника. В 1941 А. було залишено для диверсійної роботи в тилу ворога. З червня 1942 діяв на тер. Житомир. обл. З лютого 1943 очолював партизанський загін у Житомир. з'єднанні. Загін пустив під укіс 25 військ. ешелонів, підірвав 24 шосейні й залізнич. мости, знищив сотні гітлерівців. У вересні 1943 А. був тяжко поранений і втратив зір. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Червоної Зірки та медаллю.

АРЕ́ЦЦО — місто в центр. част. Італії, в обл. Тоскана, адм. центр провінції Ареццо. 84,8 тис. ж. (1968). Залізничний вузол. Підприємства текст. і харч. (особливо виноробної) пром-сті; металообробка. Відоме з 4 ст. до н. е. Архіт. пам'ятки 12—16 ст. А.— батьківщина Ф. *Петрарки*, Дж. *Вазарі*. Музеї (археол., художній).

АРЕ́ШТ (лат. arrestum — судова постанова) — 1) Тимчасове *позбавлення волі*, взяття під варту. За рад. правом може застосовуватися до громадян як *запобіжний захід* і як *адміністративне стягнення*. Відповідно до конституційного принципу *недоторканності особи* ніхто не може бути арештований інакше як за постановою суду або з санкції прокурора. За положенням про *попереднє ув'язнення*, затвердженим Верховною Радою СРСР 11.VII 1969, та процесуальним законодавством (в УРСР — ст. 155 КПК УРСР) А., як запобіжний захід, полягає в ув'язненні, до якого органи слідства і суду вдаються, коли є підстави вважати, що особа може ухилитися від слідства і суду, або коли перебування її на волі перешкоджатиме розслідуванню тощо. Як адм. стягнення А. застосовується, зокрема, до винних у дрібному хуліганстві або дрібній спекуляції за постановою судді строком до 15 діб. Відомий ще дисциплінарний А., передбачений, зокрема, статутами Збройних Сил СРСР. 2) А. майна полягає в забороні відчужувати або знищувати майно. Є примусовим заходом забезпечення цивільного *позову* або виконання *вироку* про конфіскацію майна. Не дозволяється накладати А. на зарплату, предмети першої потреби, на знаряддя й інструменти, необхідні громадянам для трудової діяльності, а також на осн. кошти організацій. 3) А. кореспонденції — заборона органами слідства і суду доставки кореспонденції адресатові. Згідно з конституційною гарантією *таємниці листування* в СРСР А. кореспонденції можливий лише на підставі мотивованої постанови слідчого і тільки з санкції прокурора або за постановою суду.

Р. І. Гричук.

АР'ЄРГА́РД (франц. arrière-garde — тилова охорона) — самостійна частина військ, виділена для охорони головних військ. сил, які здійснюють відхід або марш від фронту в тил. А. рухається позаду гол. сил і має осн. завдання затримати противника, виграти час, необхідний для відриву гол. сил, і забезпечити їм планомірний відхід для заняття вигіднішого рубежу оборони, перегрупування і проведення контратаки.

АР'ЄРСЦЕ́НА (від франц. arrière — ззаду і *сцена*) — резервне приміщення за сценою для декорацій.

АРЖА́НСЬКИЙ КУРГА́Н — курган 8—7 ст. до нової ери за 25 *км* на Зх. від м. Турана в Тувинській АРСР. Досліджений 1971—74. Під час розкопок відкрито велику дерев'яну споруду, складену з 70 зрубів, у якій виявлено поховання царя з царицею, 15 можновладців в одязі з цінного хутра й привізних (іранських) тканин, рештки понад 160 верхових коней. Знайдено кінське спорядження й стріли, характерні для передскіфського (кіммерійського) часу в Скіфії. Інтерес становлять вироби з бронзи, каменю й кістки, виконані в скіфо-сибірському «звіриному стилі», велика бляха у вигляді хижака, який згорнувся, 5 навершників з фігурами гірського барана, зображення оленя, кабана.

М. П. Грязнов.

АРЗАМА́С — місто обласного підпорядкування Горьковської області РРФСР, райцентр, на р. Тьоші (притока Оки). Залізничний вузол. 85 тис. ж. (1976). Підприємства маш.-буд. (запасних частин для автомобілів, устаткування для комунального г-ва та легкої пром-сті), легкої та харч. (м'ясокомбінат, лікеро-горілчаний і пивоварний з-ди) пром-сті. Повстяна ф-ка, виробн. буд. матеріалів. Пед. ін-т, 5 середніх спец. навчальних закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей, планетарій. Будинок-музей А. П. Гайдара (який в дитинстві жив в А.). В 1901 в А. перебував М. Горький. У 1802—62 існувала місцева худож. школа живопису. Засн. 1578.

АРЗАМА́СЬКА ПОРО́ДА ГУСЕ́Й. Відома з 17 ст.; назву дістала від м. Арзамаса. Середня жива маса гусака 7, гуски 5 *кг*. Оперення біле, буває сіре й рябе.

Арзамаська порода гусей.

Несучість до 20 яєць. Гуси цієї породи добре відгодовуються. М'ясо ніжне, соковите, 5-місячні гусенята досягають 5—5,5 *кг*. Розводять А. п. г. переважно в Арзамаському й Вадському р-нах Горьк. області.

АРЗНІ́ — селище міського типу в Абовянському р-ні Вірменської РСР, за 6 *км* від залізничної ст. Абовян і за 24 *км* від Єревана. Арзні—відомий бальнеологічний курорт. Клімат помірно теплий. Мінеральна вода — вуглекисла хлоридно-гідрокарбонатно-натрієва. Сезон — цілий рік. Показання: захворювання серцево-судинної системи, шлунка, печінки та ін.

АРЗУМАНЯ́Н Анушаван Агафонович [14 (27).II 1904, с. Каварт, тепер Кафанського р-ну Вірменської РСР — 18.VII 1965, Москва] — рад. економіст і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1962). Член КПРС з 1923. У 1926 закінчив Агр. ін-т червоної професури. В 1926—37 — член ЦК Компартії Вірменії; 1937—52 — ректор Єреванського, потім — проректор Азерб. ун-тів. У 1952—56 — на наук. роботі; з 1956 — директор Ін-ту світової економіки та міжнар. відносин АН СРСР. У 1962—65 — академік-секретар Відділення екон. наук АН СРСР. Праці з питань політекономії капіталізму. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, а також медалями.

Тв.: Кризис мирового капитализма на современном этапе. М., 1962; Борьба двух систем и мировое развитие. М., 1964; Экономические проблемы общественного развития. М., 1968.

АРИ́ДНИЙ КЛІ́МАТ (лат. aridus — сухий) — клімат пустель і напівпустель. Характеризується великими добовими й річними коливаннями т-ри повітря, незначною кількістю опадів (переважно до 100—150 *мм* на рік), великим випаровуванням. В областях з А. к. розвинута вітрова *ерозія ґрунту*. В СРСР А. к. властивий для Середньої Азії й Пд. Казахстану.

АРИ́К (тюрк.) — місцева назва зрошувального каналу в Середній Азії, Казахстані й Закавказзі.

АРИ́Л — одновалентний радикал ряду ароматичних вуглеводнів, напр. C_6H_5 — феніл, $C_{10}H_7$ — нафтил.

АРИСТОГЕНЕ́З (від грец. ἄριστος — найкращий і γένεσις — виникнення) — ідеалістична, спрямована проти дарвінізму еволюційна теорія, висунута 1931 американським біологом Г.-Ф. Осборном. За А., нові досконаліші пристосовні ознаки виникають внаслідок автогенетичних (див. *Автогенез*) змін спадкової речовини; відразу після виникнення вони індиферентні і в еволюційний процес включаються поступово, посилюючись протягом довгого ряду поколінь. А. є різновидом *неоламаркізму*.

АРИСТОКРА́ТІЯ (грец. ἀριστοκρατία, букв.— влада найкращих, найзнатніших) — 1) Форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знат-

ній меншості. Аристократичними республіками були в античному світі Спарта, Рим (6—1 ст. до н. е.) і Карфаген, за середньовіччя — Венеція, Псковська і Новгородська феод. республіки та ін. 2) В класово-антагоністичному суспільстві — знать, привілейована частина якого-небудь класу (*патриції* в Римі, *евпатриди* в Афінах, титуловане *дворянство* в Росії, *магнати* у феод. Польщі) або суспільної групи (*генеральна старшина* на Україні), яка має особливі права і привілеї. 3) Переносно — суспільна група, прошарок у капіталістичних країнах, що перебуває у привілейованому матеріальному становищі (напр., фін. А., робітн. аристократія).

АРИТМІ́Я СЕ́РЦЯ (грец. ἀρρυθμία — неузгодженість) — група порушень ритму роботи серця. Проявляються прискоренням (тахікардія) чи сповільненням (брадикардія) серцевої діяльності, появою окремих додаткових скорочень (екстрасистолія) або частих скорочень, що настають одне за одним і призводять до приступу серцебиття (пароксизмальна тахікардія), повної неправильності проміжків між скороченнями (миготлива аритмія), часткового або повного порушення нормального зв'язку між передсердями й шлуночками серця (блокади) та ін. А. с. виникають внаслідок змін осн. функцій серця — автоматизму, збудження, провідності та скоротності. Найчастіше А. с. спостерігаються при запальних та ін. захворюваннях серцевого м'яза (*міокардит, кардіосклероз* та ін.), під впливом перезбудження нервів, які регулюють діяльність серця, порушення електролітного балансу та ін. А. с. можуть мати органічний (ураження серця) або функціональний (внаслідок нервових впливів) характер. Стан кровообігу залежить від тяжкості ураження серця та виду А. с. Деяких А. с. хворі не помічають. Інші спричинюють відчуття серцебиття, перебоїв у роботі серця, завмирання, запаморочення тощо. А. с. визначають, досліджуючи *пульс*, вислуховуючи серце. Вирішальне значення для встановлення виду А. с. має *електрокардіографія*. Лікування спрямоване на усунення осн. захворювання та відновлення ритму роботи серця.

Літ.: Чазов Е. И., Боголюбов В. М. Нарушения ритма сердца. М., 1972; Исаков И. И., Кушаковский М. С., Журавлева Н. Б. Клиническая электрокардиография. Л., 1974.

О. Й. Грицюк.

АРИФМЕ́ТИКА [грец. ἀριθμητική (τέχνη) — мистецтво лічби, вчення про числа] — наука про числа і операції над ними. А. виникла і розвивалася в нерозривному зв'язку з розширенням поняття числа. Найпростіші властивості дробових і цілих *чисел* відкрили математики Стародавнього Вавілону і Єгипту. Перші теоретичні дослідження з А. було виконано у Стародавній Греції (*Піфагор* Самоський, *Евдокс* Кнідський та ін.). Результати досліджень давньогрец. математиків у галузі А. підсумував *Евклід* в арифметичних книгах свого твору «Начала». *Архімед* розробив спосіб виражати великі числа за допомогою спец. системи назв десяткових розрядів. Визначні результати одержав і виклав у своїй «Арифметиці» *Діофант*. Пізніше інд. вчені створили десяткову позиційну систему *числення*. Важливий внесок у розробку А. зробили арабські математики. В Європі інтенсивні теоретико-числові дослідження почалися з праць П. *Ферма*. В зв'язку з розвитком *алгебри* були введені від'ємні числа, *комплексні числа*, відкриті *ланцюгові дроби* і (вдруге) десяткові дроби. У розвитку теорії чисел велика роль належить члену Петерб. АН Л. *Ейлеру*, К. *Гауссу*, Р. *Дедекінду*, Є. І. *Золотарьову*. Г. Ф. *Вороний* та Г. *Мінковський* подали важливе узагальнення *алгоритму* ланцюгових дробів. Логічний аналіз числових систем було здійснено тільки в 19 ст. у зв'язку з дослідженням основ *математичного аналізу*. Перші строгі теорії *дійсного числа* дали К. *Вейєрштрасс*, Г. *Кантор*, Р. Дедекінд. Г. Кантор побудував теоретико-множинну теорію натурального числа, Г. *Грасман* і Д. *Пеано* — аксіоматичні теорії цієї системи. Над розвитком А. плідно працювали також П. Л. *Чебишов*, І. М. *Виноградов* та інші. В серед. школі вивчення А. грунтується на теоретико-множинній основі. За навч. планом матем. спеціальностей пед. вузів теоретико-числовий матеріал вивчають у курсах «Алгебра і теорія чисел», «Наукові основи шкільного курсу математики» і частково — в курсі матем. аналізу. Див. також *Сумірні й несумірні величини, Чисел теорія*.

Літ.: Погребиський Й. Б. Арифметика. К., 1953; Гонин Е. Г. Теоретическая арифметика. М., 1959; Депман И. Я. История арифметики. М., 1965; Кужель О. В. Основи арифметики. К., 1965; Нечаев В. И. Числовые системы. М., 1975.

А. Г. Конфорович.

АРИФМЕТИ́ЧНА ПРОГРЕ́СІЯ — послідовність чисел a_1, a_2 ..., a_n, кожне з яких (крім першого) дорівнює сумі попереднього і певного сталого числа d (різниці А. п.). Заг. член А. п. обчислюють за формулою $a_n = a_1 + d(n - 1)$, де n — номер члена; суму перших n членів А. п.— за формулою $S_n = (a_1 + a_n)\, n/2$. Див. також *Геометрична прогресія*.

АРИФМЕТИ́ЧНЕ СЕРЕ́ДНЄ — частка від ділення суми кількох чисел (a_1, a_2, ..., a_n) на кількість їх, тобто $a = (a_1 + a_2 + \ldots + a_n) : n$. Напр., А. с. чисел 9, 10 і 14 дорівнює $(9 + 10 + 14) : 3 = 11$.

АРИФМЕТИ́ЧНИЙ ПРИ́СТРІЙ — блок електронної цифрової обчислювальної машини (ЕЦОМ), який виконує арифметичні та логічні операції. Складається (мал.) з суматора (См), двох регістрів (Рг1 та Рг2) з відповідними логічними схемами (заштриховані частини регістрів відповідають логічним схемам), пристрою керування блоком А. п. (ПК АП). Суматор призначено для підсумовування чисел; регістри — для зберігання даних (доданків, зменшуваного й від'ємника, співмножників, діленого й дільника); пристрій керування забезпечує послідовність дій А. п., координує роботу А. п. та ін. пристроїв ЕЦОМ. З оперативним запам'ятовувальним пристроєм (ОЗП) А. п. зв'язано кодовими шинами читання (КШЧ) і запису (КШЗ), через які в нього вводяться початкові дані і виводяться результати обчислень; з пристроєм керування — керуючими шинами, якими до нього надходять синхронізуючі сигнали, а з А. п. в пристрій керування — керуючі сигнали.

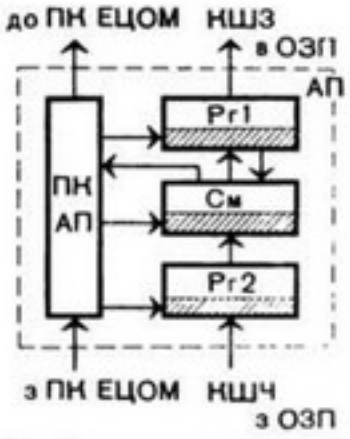

Арифметичний пристрій.
Блок-схема пристрою та його зв'язків з іншими пристроями ЕЦОМ.

Літ.: Карцев М. А. Арифметика цифровых машин. М., 1969; Каган Б. М., Каневский М. М. Цифровые вычислительные машины и системы. М., 1973; Корнейчук В. И. Арифметические устройства ЭЦВМ. К., 1973.

Т. Ф. Слободянюк.

АРИФМО́МЕТР (від грец. ἀριθμός — число і μετρέω — вимірюю) — обчислювальна машина для виконування арифметичних дій. У зв'язку з розвитком *обчислювальної техніки* А. замінюють досконалішими *обчислювальними машинами*.

АРИФМОМОРФО́З (від грец. ἀριθμός — число і μόρφωσις — образ, вигляд) — тип еволюційних перетворень, при якому змінюється число однорідних (гомономних) органів. Так, А. є збільшення кількості хвостових хребців у вторинноводяних хребетних тварин (іхтіозаврів, китів та ін.) при переході до життя у воді, зміна числа променів у плавцях риб тощо.

АРІАБХА́ТА (476, за ін. даними 475 — бл. 550) — індійський астроном і математик. У його творі «Аріабхатіам» стисло викладено матем. відомості, необхідні для астр. обчислень, застосовано дії добування квадратного і кубічного коренів з чисел, описано найпростіші задачі для складання і розв'язування рівнянь (у т. ч. неозначених). З геом. відомостей навів наближене значення числа $\pi \approx 3{,}1416$.

Літ.: Юшкевич А. П. История математики в средние века. М., 1961.

АРІА́ДНА (Ἀριάδνη) — 1) У грецькій міфології дочка крітського царя *Міноса*. Допомогла *Тесеєві* вибратися з *Лабіринту* за допомогою клубка ниток, закріпленого біля входу. 2) Переносно «нитка Аріадни» — спосіб вибратися з надзвичайно тяжкого становища.

АРІА́НСТВО — течія в християнстві, засновником якої був александрійський священик Арій (п. 336). А. заперечувало церк. догмат про єдиносутність бога-отця і бога-сина (Христа), оскільки останній як творіння бога-отця є нижчим за нього. Вселенські собори 325 і 381 засудили А. як *єресь*. Найбільше поширилось А. в 4 ст. на Пд. Римської імперії та серед герм. племен. У 16—17 ст. дещо змінене (див. *Соцініани*) А. мало місце в Польщі. Було відоме й на Україні. В Чернігові, Прос-

Аржанський курган.
Прикраса у вигляді скрученого хижака.

Арка. Тріумфальна арка Тіта в Римі. 81.

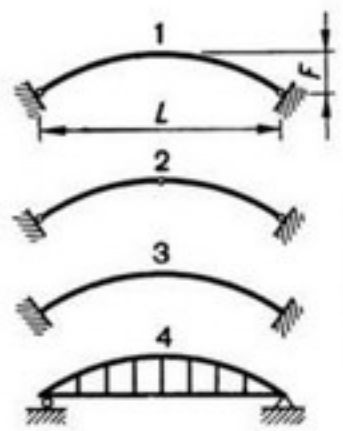

Арка. Мал. *1*. Схеми арок: 1 — двошарнірна; 2 — тришарнірна; 3 — безшарнірна; 4 — із затяжкою.

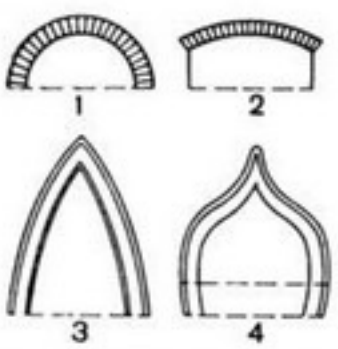

Арка. Мал. 2. Види арок: 1 — півциркульна; 2 — колова; 3 — стрілчаста: 4 — кільовидна.

Аркада Економічної брами Києво-Печерської лаври. 1696—98.

курові, Хмільнику, Гощі та ін. містах до серед 17 ст. існували аріанські школи.

АРІ́ДНИК — за давніми віруваннями гуцулів — чорт, сатана, злий дух.

АРІЗО́НА — штат на південному заході США. Пл. 295 тис. *км²*. Нас. 1771 тис. чол. (1970, перепис). Адм. центр — м. Фінікс. У рельєфі переважають плато (найбільше — Колорадо) та гірські хребти (*Кордільєри*, вис. до 3861 *м*). Рослинність напівпустельна, в горах — хвойні ліси. Видобування мідної руди (1-е місце в США), срібла, золота, свинцю, цинку, молібдену тощо. На р. Колорадо — каскад ГЕС. Підприємства по виплавці міді, алюмінію, авіаракетної, радіоелектронної, металообр. і харч. пром-сті. Осн. пром. центр — м. Фінікс. С. г. — на поливних землях. Гол. культура — бавовник. Вирощують також сорго, ячмінь, люцерну, овочі і цитрусові. Тваринництво м'ясо-вовнового напряму. Туризм. В А.— нац. парк *Великий Каньйон*.

А́РІЇ — термін, що вживається в науці щодо давніх племен і народів, які говорили *індоіранськими мовами*. Ці народи називали себе А., тобто «повноправними», на відміну від сусідніх або поневолених народів

АРІ́ЙСЬКА РА́СА — псевдонауковий термін, запроваджений у 19 ст. для обгрунтування реакційних концепцій «вищої раси людей». «Теорії» про А. р. неспроможні, оскільки в них змішано поняття лінгвістичної і расової класифікації. У мовознавстві арійськими наз. *індоіранські мови*, але носії їх не утворюють будь-якої раси. Концепція А. р. була використана нім фашизмом. Ідеологи нацизму вважали «найчистішими представниками А. р.» німців, чим намагалися обгрунтувати їхнє право панувати над ін. народами.

АРІ́ЙЦІ — застаріла назва давніх племен і народів, які говорили *індоіранськими мовами* (див *Арії*). Термін «арійці» був узятий на озброєння в фашистській Німеччині для виправдання людиноненависницької «теорії» про винятковість німецької нації як представника «вищої». т з *арійської раси*.

АРІОВІ́СТ (Ariovistus, рр. н і см. невід.) — вождь германського племені свевів. Бл 61 до н. е. очолений А. загін германців здобув перемогу над галльським племенем едуїв. Прагнення А закріпитися в *Галлії* викликало протидію Риму. Бл 58 до н. е. римські легіони, очолені *Юлієм Цезарем*, розгромили армію А Поранений у бою, А. відступив із залишками свого війська за Рейн і невдовзі помер.

АРІО́ЗО (італ. arióso, від ària — арія) — сольний вокальний епізод в опері (ораторії, кантаті), звичайно менший від *арії* за розміром і написаний у більш вільній формі А.— часто наспівно-декламаційного характеру.

АРІО́СТО (Ariosto) Лудовіко (8.IX 1474, Реджо-нель-Емілія — 6.VII 1533, Феррара) — італійський поет. У ранніх творах наслідував *Горація*, *Тібулла*, *Овідія*. Найвідоміший твір — поема в октавах «Несамовитий Роланд» (1516), у якій відбилися гуманістичні ідеї Відродження. Сюжет поеми побудовано на матеріалі франц. епосу, куртуазних лицарських романів і античної поезії, але в ній автор показав життя сучасної йому Італії. Поема, пройнята життєлюбством і реліг. скептицизмом, мала значний вплив на італ. і європ. літературу.

Тв.: Рос. перекл.— Неистовый Роланд. Л., 1938.

АРІСМЕ́НДІ (Arismendi) Родней (н. 21.III 1913, Ріо-Бранко, деп. Серро-Ларго) — діяч робітн. руху Уругваю. За фахом журналіст. Член Компартії Уругваю (КПУ) з 1931. З 1937 — член ЦК (до 1955 Нац. к-т) КПУ. В 1940—41 — гол. редактор ЦО КПУ газ. «Хустісія», 1941—44 — комуністичної газ. «Діаріо популар». З 1944 — член Виконкому ЦК КПУ, з 1951 — секретар, з 1955— перший секретар ЦК КПУ. З 1946 — депутат парламенту. Після реакційного перевороту в Уругваї 1973 заарештований. Під тиском світової громадськості 1974 звільнений, емігрував. Автор праць з питань робітн. руху в Уругваї та нац.-визвольного руху в Лат. Америці. Нагороджений орденом Жовтневої Революції.

АРІСТА́РХ Самоський (Ἀρίσταρχος ὁ Σάμιος; кінець 4 ст.— 1-а пол. 3 ст. до н. е.) — давньогрецький астроном. Вважав, що планети Земля і Місяць рухаються всередині сфери нерухомих зір, у центрі якої розташоване нерухоме Сонце. Земля рухається навколо Сонця по колу, обертаючись при цьому навколо своєї осі. Це було найвищим досягненням давньогрец. геліоцентричної доктрини. Арістарх перший зробив спробу визначити відносні віддалі до Місяця і Сонця та їхні розміри.

АРІСТІ́Д (Ἀριστείδης; бл. 540 — бл. 467 до н. е.) — державний і військ. діяч Старолавніх Афін. Спочатку був прихильником рабовласницької демократії, пізніше — *олігархії*. Під час *греко-перських воєн* (500—449 до н. е.) прославився в битвах біля Марафона (490 до н. е.), Саламіну (480 до н. е.), Платей (479 до н е.). Брав участь в організації *Делоського союзу* За виступи проти *Фемістокла* 483—482 до н. е зазнав *остракізму* (480 до н. е. амністований).

А́РІСТОВ Василь Михайлович [17 (29) і 1898, Москва — 9.V 1962, Харків] — російський радянський актор і режисер, нар. арт. УРСР (з 1946) Член КПРС з 1941. Творчу діяльність почав 1913 у Москві. А.— один з основоположників Театру ім Мосради (1923—33). В 1935 переїхав на Україну і працював спочатку в Київ. рос. драм. театрі (1935—36), з 1936 — в Харків. рос драм. театрі ім. О. Пушкіна. Ролі: Полежаєв («Неспокійна старість» Рахманова), Безсеменов («Міщани» Горького), Петерсон («Під золотим орлом» Галана), Горлов («Фронт» Корнійчука). Поставив спектаклі: «Бронепоїзд 14—69» Вс. Іванова, «Вороги» Горького. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами.

А́РІСТОВ Микола Якович [1834, Тамбовська губ.— 26.VIII (7.IX) 1882, м. Ніжин, тепер Чернігівської обл.] — російський історик. У 1858 закінчив Казанську духовну академію. Викладав рос. історію в Казанському (1867—69), Варшавському (1869—73) і Харківському (1873—75) ун-тах, Ніжинському істор.-філологічному ін-ті (1875—82). Перебував під впливом народницьких поглядів О. П. *Щапова*. Вивчав нар. рухи, соціально-екон. становище Київ. Русі, історію Росії 17—18 ст.

АРІСТО́НІК (Ἀριστόνικος; р. н. невід.— п. 129 або 128 до н. е.) — керівник соціального руху рабів і бідноти в *Пергамі*. Позашлюбний син пергамського царя Євмена II. Після смерті 133 до н. е. царя Атала III (зведеного брата А.), який заповів Пергам Риму, А. очолив антиримське повстання. В ньому брали участь вільне населення Пергаму, грец. міста Малої Азії, наймані війська, раби. Повстанці прагнули створити ідеальну «д-ву сонця», де будуть рівність і згода поміж людьми. В 130 до н. е. А. розбив рим. армію, проте 129 до н. е. повстанці зазнали поразки. А. потрапив у полон, був страчений.

АРІСТО́ТЕЛЬ (Ἀριστοτέλης; 384 до н. е., Стагір у Фракії — 322 до н. е., Халкіда на о. Евбеї) — давньогрецький філософ і вчений. Учень *Платона*. В 367—347 до н. е. брав участь в *Академії платонівській*, 335 до н. е. заснував власну філос. школу — Лікей (див. *Перипатетична школа*). У своїх працях («Метафізика», «Фізика», «Аналітика», «Топіка», «Категорії», «Про душу», «Етика», «Політика» та ін.), що охопили майже всі галузі знань того часу, прагнув узагальнити досягнення античної науки. А., залишаючись в основному на позиціях ідеалізму, в ряді питань(особливо в *пізнання теорії*) відстоював принципи матеріалізму.

Предметом науки А. визнавав загальне, те, що осягається розумом. Загальне, на думку А., існує тільки в чуттєво сприйманому одиничному і пізнається через нього. Критикуючи теорію ідей Платона, А. сутністю вважав конкретні речі, а поняття — їхнім відображенням. Філософії А. властива стихійна діалектика, в якій значне місце посідає вчення про *становлення*. Матерія, за А., існує вічно. Разом з тим А. розглядав її як пасивну, аморфну, що дістає конкретну визначеність через активну діяльність форми, яку він тлумачив як першооснову руху й мети. Першоджерелом руху А. визнавав «форму форм» — бога. Поняттю руху А. надавав великого значення, визначаючи його як процес поєднання форми й матерії при утворенні речей. А. першим розглядав логіку як науку про форми й закони мислення, підкреслював об'єктивний зміст усіх логічних операцій і відповідність форм абстрактного мислення осн. формам буття. Велика

заслуга А. полягає у визначенні та класифікації філос. *категорій*. Космологічне вчення А. було кроком назад порівняно з ученням *Демокріта* й *піфагореїзмом*. Земля, за А.,— єдиний центр Всесвіту, обмеженого у просторі та безконечного в часі; навколо Землі обертаються особливі сфери, в яких закріплено планети і небо із зірками (ці погляди пізніше *Птолемей* розвинув у геоцентричну модель Всесвіту). А. зробив вагомий внесок у становлення біології як науки. Зокрема, розробляв класифікацію тварин, заклав основи описової та порівняльної анатомії, ембріології, описав бл. 500 видів тварин, висловив ідеї про доцільність у природі та про градацію організмів (існування в природі поступових переходів від неживих тіл до рослин і від них — до тварин). Проте ускладнення живих організмів А. пояснював з ідеалістичних позицій — внутр. прагненням їх до більш досконалої організації. За сусп.-політ. поглядами А. був ідеологом античного рабовласницького суспільства. Рабовласницьку д-ву вважав вічним і природним станом суспільства. В етичному вченні А. звеличував рабовласників і принижував рабів, виправдовував екон. і політ. нерівність людей. А. надавав великого значення вихованню «вільнонароджених громадян». На його думку, людина від природи дістає лише зародки *здібностей*, які може розвинути виховання. У природі людини в нерозривній єдності перебувають три сторони: рослинна, тваринна (вольова) і розумна. Відповідно до них слід будувати й виховання, яке повинно забезпечити гармонійне поєднання фізичного, морального й розумового розвитку людини. А. вимагав враховувати вікові особливості дітей. Виховання, за А.,— не приватна, а держ. справа. А. був видатним економістом свого часу. Саме з нього К. Маркс починає виклад історії екон. думки. А. першим підійшов до розуміння відмінностей між натуральним г-вом і товарним виробн., намітив розмежування між споживчою вартістю і вартістю товару. А. вважав мистецтво відтворенням дійсності і надавав йому пізнавального значення. Матеріалістичні тенденції А. відіграли важливу роль у розвитку прогресивних ідей. Ідеалістичні елементи вчення А. за середньовіччя були підхоплені церковниками, які перетворили його на мертву *схоластику*. На Україні вплив А. особливо позначився в 17 ст. Курси філософії А. читались у братських школах, Київській академії, зокрема Й. *Кононович-Горбацький* у своїх лекціях пропагував матеріалістичні положення філософії Арістотеля.

Тв.: Укр. перекл.— Поетика. К., 1967; Рос. перекл.— Сочинения, т. 1. М., 1975.
Літ.: История философии, т. 1. М., 1957; Зубов В. П. Аристотель. М., 1963; Брагінець А. С. Нариси історії філософії. Львів, 1967; Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976.

АРІСТОФА́Н (Ἀριστοφάνης) (бл. 445 — 385 до н. е.) — давньогрецький поет-драматург. Ф. Енгельс називав його «батьком комедії». Творчість А. припала на часи, коли афінська рабовласницька демократія переживала глибоку кризу. А. брав активну участь у політ. боротьбі, сміливо висміював правлячі кола афінської д-ви, критикував політику війни, розклад сусп. моралі. А. написав понад 40 комедій, з яких збереглося 11: «Ахарняни» (425 до н. е.), «Вершники» (424), «Хмари» (423), «Оси» (422), «Мир» (421), «Птахи» (414), «Лісістрата» (412), «Жаби» (405), «Плутос» (388) та ін. Сюжети А. брав не з міфології, а створював сам, використовуючи казки, пісні, нар. жарти. Натуралізм у А. поєднується з патетичною лірикою, а комедійність подекуди доведена до буфонади і гротеску. Проте твори А. в основі своїй реалістичні й глибоко народні.

Тв.: Укр. перекл.— Лісістрата. Х., 1928; Комедії. К., 1956; Мир. «Всесвіт», 1977, №5; Рос. перекл. — Комедии, т. 1—2. М., 1954.
Літ.: Соболевский С. И. Аристофан и его время. М., 1957.

АРІ́Ф (повне ім'я — Мамед Аріф Магеррам-огли Дадаш-заде; 12.VI 1904, Баку — 27.XII 1975, там же) — азербайджанський рад. літературознавець, критик, академік АН Аз. РСР (з 1958), засл. діяч науки Аз. РСР (з 1960). Член КПРС з 1941. Друкувався з 1923. Книги: «Володимир Маяковський» (1940), «Віссаріон Бєлінський» (1948), монографії «Творчий шлях Джафара Джабарли» (1955) і «Драматургія Самеда Вургуна» (1964). Один з авторів і редакторів «Історії азербайджанської літератури». Брав участь у підготовці видання «Кобзаря» Т. Шевченка азерб. мовою (1934), написав до нього передмову, був його редактором. Автор передмови до азерб. видання «Вибраних творів» Т. Шевченка (Баку. 1939).

А́РІЯ (італ. ària) — закінчений епізод в опері, ораторії або кантаті широкого мелодійного характеру, виконуваний співаком у супроводі оркестру; самостійний музичний твір для голосу (концертна А.). А.— важливий засіб муз. характеристики героя, передачі його душевного стану, настрою (напр., А. Богдана «Гляньте, люди» в опері Данькевича «Богдан Хмельницький»). Іноді арії передують муз. вступ або *речитатив*. Різновиди А.— аріета, *аріозо, каватина*. А. наз. також інструм. п'єсу наспівного характеру.

А́РКА (лат. arcus — дуга, вигин) — архітектурно-конструктивний елемент криволінійного контуру для перекриття отворів у стіні чи прогинів між двома підпорами. А. працює переважно на стиск, через що виникає горизонтальна опорна реакція (розпір). А. виготовляють з каменю, цегли, залізобетону, сталі. А. бувають двошарнірні, тришарнірні й безшарнірні; якщо опорні кінці А. з'єднати стрижнем, утворюється А. із затяжкою (мал. 1). Залежно від внутрішнього обрису А. бувають півкруглі, або півциркульні, колові, стрілчасті, кільовидні та ін. (мал. 2). Аркові конструкції відомі ще в архітектурі Старод. Сходу (3 тис. до н. е.). У Старод. Римі А. поширилися в монументальній архітектурі (*акведуки, терми, арки тріумфальні*). Пізніше аркова композиція з'явилася в архітектурі *готики, бароко, класицизму*. Аркові конструкції широко використовують в сучас. архітектурі (несучі елементи покриттів будівель, *аркові мости, шляхопроводи* та ін.).

А́РКА ТРІУМФА́ЛЬНА, брама тріумфальна — монументальна споруда на честь видатних подій, брама з одним або трьома арковими отворами, прикрашена скульптурами, рельєфами й пам'ятними написами. А. т. виникли у Старод. Римі — арки Тіта (81), Константина (316), Траяна в *Анконі* (після 115). За такими самими принципами збудовано й інші визначні А. т.: в Парижі — на площах Каррузель (1806, архітектори Ш. Персьє і П. Фонтен) і Етуаль (тепер Шарля де Голля, 1806—37, архітектор Ж.-Ф. Шальгрен), Москві — Тріумфальна брама (1827—34, арх. О. Бове, відновлено 1968), Ленінграді — Нарвська тріумфальна брама (1833, арх. В. Стасов).

АРКА́ДА (франц. arcade) — ряд однакових за формою і розмірами *арок*, що спираються на стовпи або колони. А. застосовують здебільшого при спорудженні відкритих галерей.

АРКА́ДІЯ — область у центральній частині Пелопоннесу в Греції. В період *еллінізму* міста А. відігравали значну роль у політ. житті грец. д-в. Корінне населення А.— *ахейці* — займалося гол. чин. землеробством і скотарством. Славилися гостинністю і благочестям. Завдяки цьому в античній і середньовічній л-рі А. зображали як ідилічну країну (звідси переносне значення слова «Аркадія»). В сучас. Греції А.— ном (центр — м. Тріполіс).

АРКА́ДЬЄВ Аркадій Іванович [справжнє прізвище — Кудерко; н. 7(20).II 1907, Одеса] — російський рад. актор, народний арт. СРСР (з 1977). Сценічну діяльність почав 1925 в Одес. районному драм. театрі. В 1932—35 працював у Дніпроп. рос. драм. театрі, з 1935 — в Київ. театрі Червоної Армії (з 1953 — Львівський театр Радянської Армії). Ролі: Пеклеванов («Бронепоїзд 14-69» Вс. Іванова), Вожак («Оптимістична трагедія» Вишневського), сержант Рябошапка («Початок битви» Первомайського), пан Шпак («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Фучік («Прага залишається моєю» Буряківського). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ премія СРСР, 1952.

АРКАЛИ́К — місто, центр Тургайської обл. Каз. РСР. Залізнична станція.
Видобування бокситів, підприємства харч. пром-сті, ремонтно-мех. з-д. Пед. інститут, медичне училище. Музично-драм. театр,

В. М. Арістов.

Арістотель.

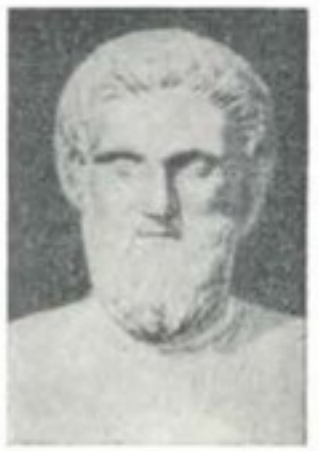
Арістофан.

А. І. Аркадьєв.

філармонія, істор.-краєзнавчий музей. Засн. 1956, з 1965 — місто, з 1970 — обл. центр.

АРКА́Н — старовинний український чоловічий танець. Характерне ритмічне чергування — 2/4 в першому такті та 2/8 і 1/4 у другому. Дві групи рухів: а) «прибий» і «зміни» та б) «підківка», «тропачок», «гайдук» (друга група зустрічається і в коломийкових танцях. Див. *Коломийки*). А. танцюють замкненим колом або півколом з топірцями в руках. Поширений в Ів.-Фр., Чернів. та Закарп. областях.

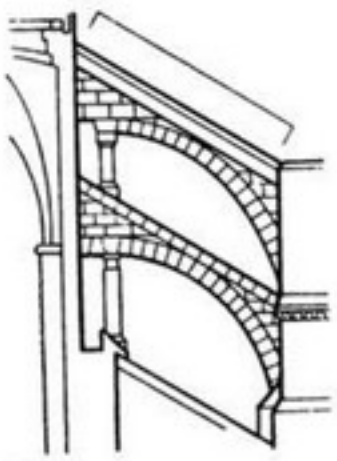

Аркбутан.

АРКА́НЗАС — річка в США, права притока Міссісіпі. Довж. 2410 *км*. Пл. бас. 470 тис. *км²*. Бере початок у Скелястих горах. У верх. течії гірська, в нижній — рівнинна. Живлення снігове і дощове. Влітку бувають дощові повені, коливання рівня до 8 *м*. У верх. течії замерзає. А. судноплавний на 1000 *км*, використовується для зрошення. На А. — міста Уїчіто, Талса, Літл-Рок.

АРКА́НЗАС — штат на Пд. США. Пл. 137,5 тис. *км²*. Нас. 1923 тис. чол. (1970, перепис). Адм. центр — м. Літл-Рок. На Пн. Зх.— плато Озарк і невисокі гори Бостон і Уошіто (вис. до 863 *м*). На Пд. Сх.— низовина. Гол. ріки — Міссісіпі, Арканзас. Мішані та субтропічні ліси, значною мірою вирубані. Розробка родовищ бокситів (1-е місце в США), нафти, буд. матеріалів. Харч., лісова, деревообр., целюлозно-паперова пром-сть; хім., радіоелектронні підприємства. Гол. с.-г. культура — бавовник. Крім того, вирощують кукурудзу, рис і овес, картоплю і овочі. Садівництво. Розведення великої рогатої худоби і птиці.

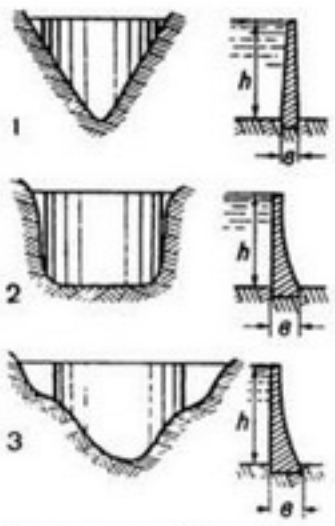

Аркова гребля: 1 — трикутної форми; 2 — прямокутної форми; 3 — трапецоїдної форми (залежно від форми ущелини); *h* — висота греблі; *в* — товщина греблі по низу.

АРКА́НОВА Валентина Федорівна (н. 5.II 1934, Херсон) — українська рад. співачка (сопрано), нар. арт. УРСР (з 1968). Член КПРС з 1971. У 1956 закінчила Харків. консерваторію, тоді ж зарахована до трупи Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Партії: Марильця («Тарас Бульба» Лисенка), Оксана («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Віолетта («Травіата» Верді), Іоланта («Іоланта» Чайковського). Портрет с. 250.

АРКА́С Микола Миколайович [26. XII 1852 (7.I 1853), Миколаїв — 13 (26).III 1909, там же] — український композитор. У 1875 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі. У 1875—98 служив у морському відомстві в Миколаєві. В Одесі здружився з П. *Ніщинським* та М. *Кропивницьким*. У 1903 познайомився з М. В. *Лисенком*. Перші композиторські спроби А. належать до серед. 70-х рр. Серед його творів — записи й обробки укр. нар. пісень (80), романси та дуети. Гол. твір А.— опера «Катерина», написана 1891 за власним лібретто на сюжет однойменної поеми Т. Шевченка (клавір вид. 1897; в муз. редакції І. Молчанова поставлена 1899 трупою Кропивницького в Москві; йде на сцені рад. театрів — у муз. редакції Г. *Таранова*). А. побіжно займався питаннями історії. На його книзі «Історія України — Русі» (СПБ, 1908) позначився вплив бурж.-націоналістичних концепцій. Портрет с. 251.

Аркебуза.

АРКАТУ́РА (нім. Arkatur) — ряд декоративних несправжніх глухих *арок*, на фасаді будівлі або на стінах внутрішніх приміщень. Іноді має вигляд пояса, доповненого колонками на кронштейнах (аркатурний пояс).

АРКБУТА́Н (франц. **arc-boutant**) — зовнішня опорна кам'яна або цегляна напіварка, що передає горизонтальний розпір від склепіння на зовнішні стіни та на *контрфорси*. Система А., контрфорсів і *нервюр* стала конструктивною основою культової архітектури *готики*. А. був відомий у Давній Русі (застосований у Софійському соборі в Києві, 1037).

АРКЕБУ́ЗА (франц. arquebuse, від старонім. hâkebühse — гармата) — один з первісних зразків ручної вогнепальної зброї. На Русі наз. *пищаль*. У Зх. Європі А. з'явилася в 1-й третині 15 ст. Стрільбу з А. вели кам'яними, а потім свинцевими кулями. Заряджувалася з дула. Пороховий заряд запалювався рукою через отвір у стволі, а в 15 ст.— за допомогою гнотового замка. В 16 ст. А. заступив *мушкет* з крем'яним замком.

АРККОСЕ́КАНС (від лат. arcus — дуга і *косеканс*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

АРККО́СИНУС (від лат. arcus — дуга і *косинус*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

АРККОТА́НГЕНС (від лат. arcus — дуга і *котангенс*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

А́РКОВА ГРЕ́БЛЯ — гребля, що в плані має форму *арки*. Весь тиск води або більшу його частину передає на береги чи стояни. А. г. споруджують з бетону (інколи з залізобетону) в гірських місцевостях та ущелинах, якщо є міцна (скеляста) основа та скелясті береги. Найпридатнішою для будівництва А. г. (мал.) є трикутна форма ущелини. Залежно від співвідношення товщини греблі по низу та її висоти розрізняють греблі власне аркові (0,15 ÷ 0,4) й гравітаційно-аркові (0,4 ÷ 0,6), які більшу частину тиску води передають на основу. А. г. будують здебільшого глухими (без скидання води), рідше — водоскидними (див. *Водозливна гребля*). Вони відзначаються легкістю, пружністю та сейсмостійкістю. В СРСР А. г. споруджено на р. Кара-Койсу (вис. 69,5 *м*) у Дагестанській АРСР, будують А. г. (1977) Саянської ГЕС на р. Єнісеї (вис. 242 *м*), Миатлинської ГЕС на р. Сулаку (вис. 80 *м*) та ін. *М. І. Губина.*

А́РКОВИЙ МІСТ — міст, основною конструкцією прогонових будов якого є *арка* або *склепіння*. А. м. передають на підпори як вертикальні, так і горизонтальні зусилля (розпір). Будують і безрозпірні А. м., де горизонтальні зусилля сприймають спец. елементи (затяжки). А. м. роблять залізобетонними або сталевими, здебільшого з проїзною частиною вгорі. На Україні одним з найбільших А. м. є міст (мал.) через Дніпро в Запоріжжі (завдовжки 228 *м*).

Арковий міст через Дніпро в Запоріжжі. 1955.

АРКО́ЗИ — грубозернисті пісковики, що утворилися внаслідок руйнування *гранітів, гнейсів* та ін. кислих *магматичних гірських порід* зернистої структури. Складаються з зерен *кварцу, польового шпату* (від 20 до 80%) і почасти *слюди*, зцементованих глинистими мінералами, кремнекислотою, окисами заліза тощо.

АРКОНА́ДА (Arconada) Сесар-Муньйос (5.XII 1898, Астудільйо — 10.III 1964, Москва)— іспанський письменник. Член Компартії Іспанії з 1931. В роки нац.-революційної війни 1936—39 брав участь у фронтовій антифашист. пресі. З 1939 жив в СРСР. У 1942—64 — редактор іспанського видання журн. «Радянська література». Збірки віршів 20-х рр. позначені впливом сюрреалізму. В 30-х рр. перейшов на позиції реалізму — романи «Турбіна» (1930), «Бідняки проти багатіїв» (1932), «Розподіл землі» (1934). Нац.-революц. війні в Іспанії присвячено зб. «Романси війни» (1937), роман «Ріка Тахо» (1938), збірка оповідань «Іспанія непереможна» (1943), трагедію «Мануела Санчес» (1949). Останній твір А.— п'єса «Іспанія чудова, але...». Перекладав твори рос. поетів (О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, В. Маяковського, О. Твардовського). Як редактор і перекладач брав участь у виданні «Вибраних творів» Т. Шевченка (М., 1964) ісп. мовою.

Тв.: Укр. перекл. — Іспанія в огні. Х., 1934; Іспанія чудова, але... «Всесвіт», 1964, №4; Рос. перекл. — Бедняки против богачей. М.—Л., 1934; Раздел земли. М., 1937; Испания непобедима. М., 1943.

АРКСЕ́КАНС (від лат. arcus — дуга і *секанс*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

АРКСИ́НУС (від лат. arcus — дуга і *синус*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

АРКТА́НГЕНС (від лат. arcus — дуга і *тангенс*) — одна з *обернених тригонометричних функцій*.

А́РКТИКА (від грец. ἀρκτικός — північний) — пн. полярна область земної кулі, що включає *Північний Льодовитий океан* з островами, прилеглі частини Атлантичного й Тихого океанів, пн. частини Євразії та Пн. Америки. Природна межа А. проходить по пд. межі зони тундр, яка майже збігається з ізотермою липня +10° на суходолі і +5° на морі. Заг. площа А. 21,3 млн. *км²*, з них на водну поверхню припадає 14,2 млн.

км². Осн. частина А. лежить на Пн. від Північного полярного кола.

Природні умови А. суворі. Вони визначаються низьким радіаційним балансом, мінусовою середньорічною т-рою повітря, поширенням *багаторічної мерзлоти* та льодового покриву на водній поверхні. Сонячна радіація в А. протягом року надходить нерівномірно. Під час полярного дня та в перехідні періоди А. одержує за рік до 60—80 *ккал/см²* сонячної радіації, але бл. 75% тепла, що надходить, відбивається снігово-льодовиковою поверхнею, значна частина радіації втрачається внаслідок випромінювання. Тому радіаційний баланс у пд. широтах А. низький (10—15 *ккал/см²* на рік), а в районі полюса — від'ємний (—2, —3 *ккал/см²*). Погоду А. влітку зумовлюють переважно *циклони*, що проникають з Пн. Атлантики та з пн. частини Тихого ок. Взимку над Сх. Сибіром, Аляскою, Канадою, Гренландією інтенсивно розвиваються *антициклони*. В цю пору року над океаном тепліше (до —50°), ніж в арктичних районах Сибіру й Канади (до —55, —60°). Влітку над кригою т-ра становить бл. 0°, поблизу берегів і над суходолом до +6, +10° (зрідка до +20, +25°). Часто бувають тумани і дощі. Для значної частини А. характерні сильні й нестійкі вітри, взимку завірюхи.

Приатлантичні острови (Шпіцберген, Канадський Арктичний архіпелаг, Земля Франца-Йосифа, Нова Земля, Північна Земля, Гренландія та ін.) вкриті льодовиками. Товщина льоду в центр. частині о. Гренландія перевищує 3400 *м*, на ін. островах — 700—1000 *м*. У льодовиках А.— 2420 *км³* води, з них 2340 *км³* припадає на Гренландію. Для арктичного суходолу характерна багаторічна мерзлота потужністю до 500 *м*.

Арктичний суходіл омивається мілководними окраїнними морями. В центрі А.— глибоководний Арктичний басейн, розчленований підводними хребтами Ломоносова, Менделєєва, Гаккеля; між хребтами лежать глибоководні улоговини Нансена, Амундсена, Макарова, Канадська. Найбільша глибина— 5449 *м* в улоговині Нансена. Через сх. частину протоки між Шпіцбергеном і Гренландією вливаються тепліші атлантичні води, які, відзначаючись більшою солоністю і густиною, занурюються під холодні арктичні води і поширюються по Арктичному басейну на глиб. від 200 до 800 *м*. Через Берінгову прот. надходять тихоокеанські води на глиб. 25—100 *м*. Через Арктичний басейн з Сх. на Зх. проходить постійна Трансарктична течія, продовженням якої є *Східно-Гренландська течія*. Ця течія виносить морську кригу в Атлантичний ок. Над Канадською улоговиною існує замкнена колова циркуляція поверхневих вод і криги.

В А.— пониззя і гирлові ділянки великих рік Євразії та Пн. Америки: Печори, Обі, Єнісею, Хатанги, Лени, Яни, Індігірки, Колими, Маккензі та ін. Сумарний річний стік річкових вод у Пн. Льодовитий ок. становить пересічно 4440 *км³*.

Рослинність і тваринний світ. Низькі т-ри, фізіол. сухість, багаторічна мерзлота, короткий вегетаційний період — головні причини відносної бідності рослинного покриву та тваринного світу А. В рослинному покриві переважають угруповання з лишайників, мохів, трав і чагарників. Характерними тваринами є північний олень, вівцебик, білий ведмідь, песець, лемінги. Пром. значення мають моржі, тюлені (нерпа, лахтак), білуха, а також риби: тріска, сьомга, навага та ін. Серед птахів (понад 240 видів) найхарактернішими є біла куріпка і біла сова.

Історія дослідження. Систематичні дослідження А. розпочалися в 2-й пол. 16 ст. В 17 ст. рос. промисловці і козаки здійснили ряд плавань уздовж узбережжя Сибіру. В результаті експедицій, проведених у 18 ст. рос. дослідниками В. *Берінгом*, С. Малигіним, С. *Челюскіним*, братами Лаптєвими та ін., було нанесено на карту майже все пн. узбережжя Азії. Велике значення для вивчення А. мали експедиції 19 — поч. 20 ст. (рос. дослідники Ф. П. *Літке*, Ф. П. *Врангель*, С. О. *Макаров*, Г. Я. *Сєдов*, норв. Ф. *Нансен* і Р. *Амундсен*, швед. А. *Норденшельд*, амер. Дж. *Де-Лонг*, Р. *Пірі*, англ. Дж. *Росс*, У. *Паррі* та ін.). Канадський Арктичний архіпелаг досліджував норвежець О. Свердруп.

Після Великої Жовтн. соціалістичної революції на узбережжі і островах рад. сектора А. було створено мережу полярних гідрометеорологічних станцій, з 1937 в центр. А. функціонують рад. дрей-

Арктика. 1. Льодові тороси. 2. Протока Маточкін Шар. 3. Лежбище моржів. 4. Підводні дослідження арктичної криги. 5. Дрейфуюча станція «Північний полюс-22».

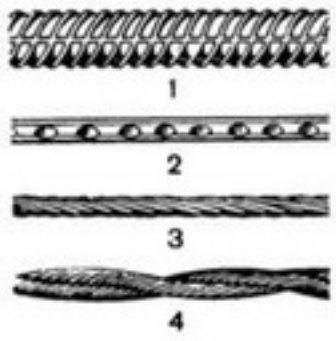

Арматура (гнучка) залізобетонних конструкцій: 1 — стрижень періодичного профілю; 2 — дріт періодичного профілю; 3 — семидротова сталка; 4 — двосталковий канат.

фуючі станції «*Північний полюс*». Прокладено *Північний морський шлях*. Важливі дані про природу Центральної А., зокрема про її льодовий покрив, одержано в результаті високоширотного походу рад. атомного криголама «Арктика», який уперше за історію мореплавства 17. VIII 1977 досяг Північного полюса. В А. споруджено порти, інтенсивно освоюються природні багатства — нафта, газ, поліметалеві руди, виникли великі пром. центри.

О. Ф. Трешников.

Міжнародноправовий статус. В А. прийнято систему полярних секторів, яка склалася історично в результаті фактичного розмежування сфери інтересів приполярних д-в в А. Кожний полярний сектор являє собою трикутник, основою якого є пн. кордон д-ви, що прилягає до Пн. Льодовитого океану, а вершиною — Пн. полюс. Полярні сектори в А. мають СРСР, Канада, США, Норвегія, Данія. Всі землі та острови, що містяться чи можуть бути відкриті в межах сектора д-ви, належать до складу її території. Морські арктичні простори, за винятком внутр., історичних і *територіальних вод*, мають статус *відкритого моря*. За постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 15.IV 1926 рад. територією в А. є всі землі й острови (відкриті й ті, що можуть бути ще відкриті) між узбережжям СРСР на Пн. Льодовитому океані та Пн. полюсом і меридіаном 32° 4′ 35″ сх. д. і 168° 49′ 30″ зх. д. (від Грінвіча). Виняток становлять сх. острови архіпелагу Шпіцберген між 32° і 35° сх. д., який належить Норвегії. Біле море 1921 проголошено внутр. водами СРСР. Сибірські моря затокового типу вважаються історичними рад. морями. Карту див. на окремому аркуші, с. 200—201.

О. Ф. Висоцький.

Літ.: Советская Арктика. М., 1970; Горбацкий Г. В. Физико-географическое районирование Арктики, ч. 1—2. Л., 1970; Трешников А. Ф., Баранов Г. И. Структура циркуляции вод Арктического бассейна. Л., 1972.

Арктика. Рельєф дна Арктичного басейну.

АРКТИ́ЧНЕ ПОВІ́ТРЯ — повітряні маси, що формуються в Пн. полярному басейні та над найбільш північною частиною суходолу в Арктиці. Для нього характерні низька т-ра, мала вологість, значна прозорість. Переміщення А. п. в низькі широти зумовлює значне похолодання. В Євразії А. п. може проникати до Середземномор'я, рівнин Середньої Азії й Сибіру.

АРКТИ́ЧНИЙ ПО́ЯС — пн. географічний пояс Землі, що включає більшу частину *Арктики*. Межа А. п. проходить по ізотермі +5° найтеплішого місяця. В А. п. переважають холодні маси повітря, холодні океанічні водні маси, сталий льодовий покрив, ландшафти льодових пустель.

АРКТИ́ЧНІ НАРО́ДИ — корінне населення приполярної зони Пн. півкулі. До А. н. звичайно відносять народи Пн. Азії (*чукчі, коряки, юкагіри, ітельмени*), Пн. Америки (*ескімоси* й *алеути*) та іноді населення районів європ. і азіатської тундри й тайги (*саами, ненці, енці* й *нганасани*, пн. *якути, евенки, евени*). Термін «арктичні народи» умовний, бо він об'єднує за однією геогр. ознакою народи, які різняться між собою походженням, мовою, заняттям і культурою.

АРКТОГЕ́Я (від грец. ἄρκτος — північ і γαῖα — земля) — біогеографічний підрозділ (царство), який охоплює майже всю Північну півкулю (без пд. зон) і рівнозначний *Голарктичній біогеографічній області*.

АРКТУ́Р, α Волопаса — зоря — 0,1 візуальної зоряної величини, найяскравіша в сузір'ї *Волопаса* і Пн. півкулі *зоряного неба*. У серед. широтах його видно взимку, навесні і влітку.

А́РКУШ у видавничій справі і поліграфії — одиниця виміру друкованої продукції. Авторським А. (40 тис. друкованих знаків — літер, цифр, розділових знаків, а також проміжків між ними) вимірюють обсяг твору. Обліково-видавничий А. (40 тис. знаків) включає обсяг власне твору і обсяг додаткового текстового та графічного матеріалу (редакційної передмови, *колонтитулів* тощо). За допомогою паперового А. підраховують кількість паперу, потрібного чи використаного на видання. В СРСР формати таких А. стандартизовані: 60 × 84, 60 × × 90, 70 × 90, 70 × 100, 70 × × 108, 75 × 90 і 84 × 108 *см*. Друкованим А. (половина паперового А.) вимірюють натуральний (фактичний) обсяг видання. Розрізняють друкований А. умовний (відбиток на одному боці паперового А. формату 60 × 90 *см*) і фізичний (відбиток на папері стандартних розмірів ін. форматів).

АРКУШЕ́НКО Володимир Прокопович (28.IV 1925, м. Первомайськ, тепер Миколаївської обл. — 7.V 1977, Львів) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1969). Член КПРС з 1957. Закінчив Київ. ін-т театр. мист. (1950); працював у Львів. театрі ім. М. Заньковецької. Ролі: Терешко Сурма («Сує-та» Карпенка-Карого), Неплюй («Невольник» Кропивницького), Пипцьо («Човен хитається» Галана), Кирило Сергійович («Пам'ять серця» Корнійчука), Блазень («Король Лір» Шекспіра). Знімався в кіно. Портрет с. 251.

АРЛЕКІ́Н (італ. arlecchino) — традиційний персонаж італійської *комедії дель арте*, образ простака-слуги, незграбного телепня, який своїми витівками заплутував інтригу комедії. У франц. арлекінадах кін. 18 — поч. 19 ст.— щасливий коханець, на противагу нещасливому — *П'єро*.

АРЛЬ — місто на Пд. Сх. Франції, в департаменті Буш-дю-Рон. Порт у дельті Рони; каналом сполучений з Середземним м. Вузол з-ць і автошляхів. 48 тис. ж. (1968). Підприємства металург., машинобудівної, хім., харч. пром-сті. Центр туризму. Засн. старод. греками. Згодом — рим. колонія. Численні пам'ятки античної архітектури: залишки храмів, руїни театру на 16 тис. глядачів, де була знайдена скульптура т. з. Венери Арльської (тепер у Луврі), амфітеатр на 25 тис. глядачів (відбудований 1846) та ін.; з часів середньовіччя собор св. Трофіма, відомий романським порталом з скульптурою (бл. 1180—1200) і клуатром (1183—14 ст.). Музеї — археол., етногр., художній В А. в різні часи жили художники П. *Гоген* і В. *Ван-Гог*, поети Ф. *Містраль*, Т. Руманіль

АРМАВІ́Р — столиця стародавньої Вірменії (4—2 ст. до н. е.). Засн. бл. 770 до н. е. як урартська фортеця Аргіштіхінілі. Розквіт А. належить до 2-ї пол. 1-го тис. до н. е. А. існував до 5 ст н. е. Руїни А.— поблизу с. Армавіра Октемберянського р-ну Вірм. РСР.

АРМАВІ́Р — місто крайового підпорядкування Краснодарського краю РРФСР, на р. Кубані. Залізничний вузол. 158 тис. ж. (1976). Розвинута харч. (м'ясоконсервний, молочний, олійно-жировий комбінати, консервний з-д), маш.-буд (виробн. приладів, устаткування для залізнич. транспорту, нафт. пром-сті тощо), деревообр. та легка пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. ТЕС. Пед. ін-т, філіал Краснодарського політех. ін-ту, 5 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр, краєзнавчий музей, телецентр. А. засн. 1839.

АРМА́ЙН ПА́НЕ (Armȳn Pane; н. 18.VIII 1908, Муарасіпонгі) — індонезійський письменник. Найвідоміший роман «Кайдани» (1940) — про долю індонез. інтелігенції. А. П.— один із зачинателів сучас. індонез. драматургії (зб. п'єс «Підступна голубка», 1953). Автор збірок віршів «Жива душа» (1939), «Гамелан душі» (1960), зб. оповідань «Серед людей» (1953), статей з питань індонез. мови. Переклав ряд творів Ф. Достоєвського, І. Еренбурга.

АРМА́НД (уродж. Стеффен) Інеса (Єлизавета Федорівна; 26.IV 1874, Париж — 24.IX 1920, м.

Нальчик, тепер Кабард.-Балк. АРСР) — діячка російського і міжнар. комуністичного руху. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в сім'ї артиста. З шести років виховувалася у родичів у Москві. Учасниця революції 1905—07. Не раз зазнавала арештів, заслання. З 1909 — в еміграції. В 1911 А.— один з організаторів і викладачів *партійної школи в Лонжюмо* (Франція). В 1912 як агент ЦК РСДРП нелегально приїздила до Росії, зокрема до Петербурга й Харкова. В 1915—16 А.— представник більшовицької партії на міжнародній жіночій і молодіжній конференціях, на Циммервальдській та Кінтальській конференціях інтернаціоналістів. У 1913—17 В. І. Ленін написав до А. понад 20 листів, присвячених проблемам міжнар революц. руху, а також питанням моралі, етики. В кількох з них, зокрема, розглянуто питання розвитку революц. руху на Україні (див. Повне зібр. тв., т. 48, 49). Після Лютневої революції 1917 А. повернулась до Росії. Брала активну участь у підготовці збройного повстання в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції А.— член бюро Моск. губкому РСДРП(б), губвиконкому, голова губраднаргоспу, з 1918 — зав. жіночим відділом ЦК РКП(б). Голова 1-ї Міжнар. конференції комуністок (1920). Похована в Москві на Красній площі. Портрет с. 251.

АРМАТУ́РА (лат. armatura — озброєння, спорядження) — 1) Допоміжні, звичайно стандартні, деталі та пристрої, що не належать до основних частин апаратів, конструкцій або споруд, але забезпечують правильну експлуатацію їх. Розрізняють А. трубопровідну (засувки, вентилі тощо), електротехнічну (напр., патрони, вимикачі), електроосвітлювальну, пічну тощо. 2) Елементи конструкції, виробу або матеріалу, що сприймають зусилля розтягу чи згину. Найпоширенішою є сталева А., якою підсилюють бетон (див. *Залізобетон*). Розрізняють А. гнучку (мал.) і жорстку (з прокатних профілів); робочу, що її встановлюють за розрахунком, та монтажну. Як А. застосовують й *склопластики*, бамбук, волокна *азбесту*, деяких металів, окисів та ін. матеріали, що підвищують міцність, ударну в'язкість, довговічність, змінюють теплопровідність, теплоємність тощо.

АРМАТУ́РНА СТА́ЛЬ — сталь, з якої виготовляють *арматуру* залізобетонних конструкцій. Розрізняють А. с. гарячекатану й холоднотягнуту. Гарячекатану А. с. (стрижневу, дротову) класів А-I і А-II виготовляють з вуглецевих сталей загального призначення, класу А-III — з низьколегованих кремнемарганцевистих сталей, класів А-IV і А-V (стрижневу) — з низьколегованих сталей, що містять домішки марганцю, хрому, титану і цирконію. Термічною обробкою гарячекатаної А. с. одержують стрижневу сталь класів $A_т$-IV, $A_т$-V і $A_т$-VI. Холоднотягнуту А. с. (у вигляді дроту) класів В-I і Вр-I виготовляють з низьковуглецевої сталі, класів В-II і Вр-II — з вуглецевої. А. с. класів А-I, В-I і В-II випускають гладкого профілю, усіх ін. класів — періодичного профілю, що забезпечує міцніше зчеплення арматури з бетоном. *Н. Г. Русанова.*

АРМАТУ́РНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для підготовки арматурних елементів (арматурної сталі, сіток, каркасів) залізобетонних конструкцій. За допомогою правильно-відрізних А. в.-автоматів (мал.) арматурну сталь діаметром до 16 *мм* витягують з мотків, правлять, чистять і розрізають на стрижні. Продуктивність таких верстатів 15—110 *м/хв*. Приводні та ручні А. в., а також прес-ножиці застосовують для різання пруткової сталі діаметром до 70 *мм*. На приводних А. в. з обертовим згинальним диском гнуть стрижні діаметром до 90 *мм*, на А. в. із згинальною балкою — сітки й каркаси. А. в. та устаткування, що переміщує, відміряє та складає оброблені арматурні заготовки, об'єднують у технологічні *потокові лінії*. *Н. Г. Русанова.*

АРМАТУ́РНІ РОБО́ТИ — виготовлення і монтаж арматурних елементів *залізобетонних конструкцій*. А. р. полягають у підготовці (чищенні, випрямлянні, різанні, згинанні) *арматурної сталі*, заготовлянні арматури для попередньо напружених залізобетонних конструкцій, виготовлянні плоских сіток і каркасів, складанні просторових каркасів, а також у монтажі арматурних елементів. Підготовку сталі роблять на *арматурних верстатах*. На кінцях арматурних стрижнів для *попередньо напружених конструкцій* утворюють потовщення, запресовують втулки, висаджують анкерні головки та ін. Натяг арматури здійснюють механічним, електротермічним або електротермомеханічним способом. Плоскі сітки й каркаси шириною до 1 *м* виготовляють *контактним зварюванням* на одноточкових зварювальних машинах, широкі арматурні сітки й каркаси — на багатоточкових зварювальних машинах та автоматизованих *потокових лініях* (мал.). Просторові каркаси складають гол. чин. на горизонтальних та вертикальних кондукторах-маніпуляторах, зварюючи пересувними зварювальними машинами й апаратами, а також зв'язуючи дротом. Арматуру для монолітних конструкцій (напр., гребель) складають з окремих елементів (сіток, каркасів тощо), з'єднуючи їх *дуговим зварюванням*. Потім арматуру встановлюють у форми або *опалубку* кранами, маніпуляторами та ін. А. р. виконують спеціалізовані або комплексні бригади. *І. А. Демиденко.*

АРМАШЕ́ВСЬКИЙ Петро Якович (1851, м. Новозибков, тепер Брянської області РРФСР — 1919) — український геолог-петрограф. У 1873 закінчив Київ. ун-т. З 1885 — професор цього ун-ту. Висунув водну гіпотезу походження *лесу*, встановив палеозойські відклади на Волині, істотно уточнив стратиграфію палеогенових відкладів України. Працював у галузі гідрогеології, вивчав київ. зсуви. Склав геол. карти Чернігівщини.

АРМІ́НІЙ (Армін, Arminius; 18 або 16 до н. е.— 19 або 21 н. е.) — вождь германського племені *херусків*. За молодих років командував загоном германців у складі рим. легіонів, дістав рим. громадянство і звання *вершника*. В 7 н. е. повернувся на батьківщину. В 9 н. е. А. розгромив рим. війська у Тевто-

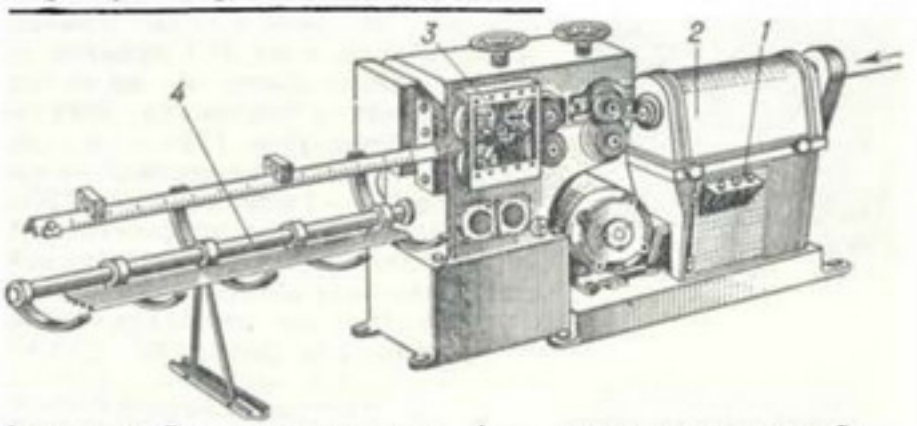

Арматурний верстат-автомат: *1* —, пульт керування; *2* — механізм подачі й різання; *3* — правильний барабан; *4* — приймальний пристрій (стрілкою показано напрям руху стрижня).

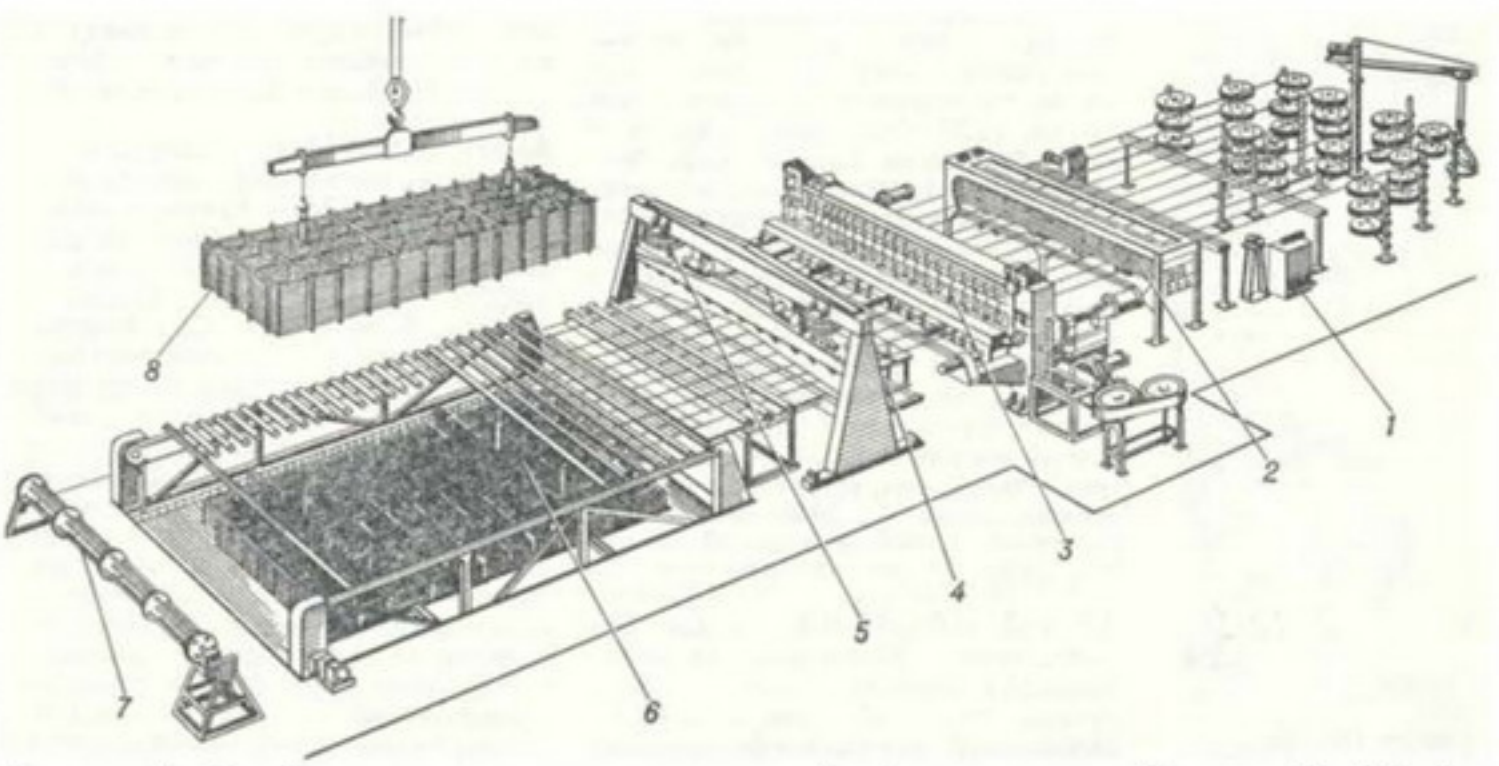

Арматурні роботи (виготовлення широких арматурних сіток) на автоматизованій потоковій лінії: *1* — стикове зварювання стрижнів; *2* — випрямляння стрижнів; *3* — зварювання сіток; *4* — поздовжнє різання сіток; *5* — поперечне різання сіток; *6* — пакетування сіток; *7* — змотування сіток у рулон; *8* — транспортування контейнера з пакетом сіток.

В. Ф. Арканова.

Армоцементна конструкція — панель хвилястого профілю.

Арніка гірська:
1 — верхня і нижня частини рослини;
2 — язичкова квітка;
3 — трубчаста квітка;
4 — плід.

бурзькому лісі. Після цього римляни змушені були перейти до оборони на р. Рейні. А. загинув внаслідок змови родової знаті херусків.

А́РМІЯ (франц. armée, від лат. armo — озброюю) — сукупність *збройних сил* держави; сухопутні війська (сухопутні сили) поряд з ВМФ; *оперативне об'єднання*, до складу якого входять з'єднання і частини різних родів військ, призначені для ведення операцій. Виникнення А. пов'язане з поділом суспільства на класи та появою д-ви. Характер і призначення А. визначаються суспільним і держ. ладом. А. бурж. типу є знаряддям панування монополістичної буржуазії, засобом загарбання й поневолення ін. д-в і народів. А. соціалістичного типу сформувалася як орган диктатури пролетаріату. Її призначення — захист соціалістич. завоювань, безпеки своєї країни та всієї соціалістичної співдружності. А. соціалістичних д-в органічно пов'язані з народом, являють собою втілення союзу робітн. класу і селянства (див. *Радянська Армія*).

А. як оперативне об'єднання сухопутних військ виникла у 18 — на поч. 19 ст. Це об'єднання становило єдину армію, що розв'язувала стратегічні завдання на одному театрі воєн. дій (рос. Дунайська, франц. Рейнська та Італ. А.). Зростання чисельності збройних сил д-в, розвиток військ. техніки, масштаби воєнних дій привели до поділу єдиної діючої А. на кілька самостійних одиниць (в Росії — 1812, у Франції — 1813). До складу А. переважно входили 3—6 армійських і 1—2 кав. корпуси (120—150 тис. чол.). Осн. ударну силу А. (включаючи період 1-ї світової війни) становили піхота, кіннота, артилерія. Під час громадян. війни в Рад. Армії вперше було сформовано новий тип армійського об'єднання — кінну А. В період 2-ї світової війни поряд із заг.-військовими (польовими) з'явилися танкові, повітрянодесантні, повітряні А. Склад А., зокрема, в нім.-фашист. військах дорівнював 3—5 армійським корпусам (піхотним) і 2—8 танковим та моторизованим д-зіям (120—250 тис. чол.). А. в Рад. Збройних Силах мала 3—4 стрілецькі корпуси, окремі арт., танкові частини та частини спец. військ (60—100 тис. чол.). Під час війни кілька А. об'єднувалися у фронти, групи армій та армійські групи. Сучасні А. з появою ракетних військ і нової техніки набули свого дальшого розвитку і здатні проводити операції на будь-якому театрі воєнних дій.

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Ленин В. И. О войне, армии и военной науке. М., 1965; 50 лет Вооруженных Сил СССР. М., 1968.

І. Д. Єршов.

А́РМІЯ КРАЙО́ВА (Armia Krajowa, букв.— Вітчизняна армія) — польська націоналістична військ. організація, що діяла 1942—45 в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. Була підпорядкована польс. емігрантському урядові в Лондоні. Метою керівників А. К. було відновлення польс. бурж. д-ви при підтримці Великобританії і США. Під тиском низових членів А. К. командування змушено було провести ряд бойових операцій проти окупантів. У ході визволення Польщі Рад. Армією і *Військом Польським* терористичні й диверсійні групи А. К., за наказом її керівництва, 1944 — на поч. 1945 чинили в зх. областях України і Білорусії, Литві та Польщі на комунікаціях діючої Рад. Армії диверсії й терористичні акти. Після визволення Польщі військ. формування А. К. було розпущено. В 1945 емігрантський уряд створив на основі її реакційної частини підпільну терористичну орг-цію «Вільність і непідлеглість» для боротьби проти нар. влади. У 1947 її було розгромлено.

А́РМІЯ ЛЮДО́ВА (Armia Ludowa — Народна армія) — польська військ. організація, що діяла 1944—45 в окупованій німецько-фашистськими військами Польщі. Створена за рішенням *Крайової Ради Народової* (КРН) 1.I 1944 на основі *Гвардії Людової*. Керувала А. Л. Польська робітнича партія. Завданням А. Л. були збройна боротьба проти нім. окупантів, встановлення влади трудящих після визволення Польщі. А. Л. здійснила понад 120 значних операцій. Мала тісні зв'язки з партизанами України і Білорусії. Разом з ними 11.V 1944 частини А. Л. провели бій з д-зією СС «Вікінг» під Ромбльовом, 10 — 25.VI 1944 польс. і рад. партизани вели бойові дії в Яновських і Ліпських лісах. Законом КРН від 21.VII 1944 А. Л. було об'єднано з 1-ю Польс. армією в єдине *Військо Польське*.

«А́РМІЯ СПАСІ́ННЯ» (до 1878 — Християнська місія) — міжнародна релігійно-філантропічна організація, заснована 1865 у Лондоні. «А. с.» проповідями смирення, терпіння, всепрощення, філантропічними подачками намагається відвернути увагу трудящих від класової боротьби. Дотримується осн. положень віровчення *методистів*, але створена за військ. зразком. Має підрозділи в багатьох капіталістичних країнах. Центр. установи «А. с.» містяться в Лондоні.

А́РМКО-ЗАЛІ́ЗО (ARMCO — скорочена назва амер. фірми American Rolling Mill Corporation) — залізо з незначною кількістю домішок. Містить не більше 0,025% C; 0,035% Mn; 0,05% Si; 0,015% P; 0,025% S та 0,05% Cu. Густина А.-з. 7850 *кг/м*³, границя текучості 120 *МПа* (12 *кгс/мм*²), границя міцності 260 *МПа* (26 *кгс/мм*²), відносні звуження 60% і видовження 30%, ударна в'язкість 2*МДж/м*², *твердість* 420 *НВ*. А.-з. відзначається високою *пластичністю*, значною *корозійною стійкістю*, *електропровідністю*, великою *магнітною проникністю* і незначною *коерцитивною силою*, добре зварюється. Виплавляють А.-з. в основних мартенівських печах і кисневих конверторах. А.-з. застосовують при виробництві *легованих сталей* і сплавів, що їх використовують в електронній, приладобудівній та ін. галузях промисловості.

АРМО́ВАНІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали, підсилені *арматурою*. Найпоширенішими А. м. є *залізобетон*, матеріали на основі металу, кераміки, пластичних мас і скла. А. м. металеві поділяють на жароміцні (напр., нікель, хром, кобальт і їхні сплави, армовані тугоплавкими волокнами вольфраму, молібдену, карбідів, окисів і нітридів); низькотемпературні конструкційні (напр., алюміній, магній, титан і їхні сплави, армовані високоміцними волокнами сталі, бору, берилію, карбіду та двоокису кремнію) і матеріали зі спец. фіз. властивостями (напр., електроконтактні матеріали на основі срібла та міді, армовані волокнами вольфраму). З металевих А. м. роблять посудини тиску, оболонки, елементи літаків і суден, деталі машин і приладів. До керамічних А. м. належать матеріали на основі окисів, нітридів, боридів та ін. тугоплавких сполук, армовані волокнами вольфраму, молібдену, сталі й ніобію, а також ниткоподібними кристалами окисів і карбідів. Армовану кераміку застосовують як вогнетривкий і конструкційний матеріал. Найпоширенішими А. м. на основі пластичних мас є *склопластики, азбопластики,* вуглепластики, метало- і бороплastики тощо. До скляних А. м. належить листове *скло силікатне* з запресованою в нього під час формування металевою сіткою. Ним склять перегородки, отвори та покриття споруд тощо.

Літ.: Композиционные материалы волокнистого строения. К., 1970; Алюминиевые и магниевые сплавы, армированные волокнами. М., 1974.

В. Х. Кадиров, Д. М. Карпінос.

АРМОКАМ'ЯНІ́ КОНСТРУ́КЦІЇ — будівельні кам'яні конструкції, підсилені *арматурою*. Розрізняють А. к.: з поперечним армуванням сталевими сітками, що їх укладають у горизонтальних швах цегляної кладки для підвищення міцності на стиск (стіни, стовпи, простінки тощо); з поздовжнім армуванням стрижнями всередині будь-якої кам'яної кладки для сприймання зусиль розтягу (балки, перемички, перекриття), а також з армуванням залізобетонними елементами (комплексні конструкції). В разі потреби А. к. підсилюють також металевими (з сталевих кутиків) або залізобетонними обоймами.

АРМОЦЕМЕ́НТНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — тонкостінні будівельні конструкції з армоцементу — дрібнозернистого бетону, армованого густими тканими або зварними сталевими сітками з тонкого дроту. Розрізняють А. к. з *армуванням* дисперсним (до 4-х тонких сіток з дроту діаметром 0,7—1 *мм* на 1 *см* товщини конструкцій) і комбінованим (2 тонкі сітки й одна каркасна сітка з дроту діаметром 3—4 *мм*). Для А. к. використовують бетон марки 300 й вище; витрата *портландцементу* на 1 *м*³ бетону — 500 ÷ 700 *кг*, металу — 200 ÷ 500 *кг*. А. к. (мал.) роблять здебільшого у вигляді тонких (товщина стінок 10 ÷ 30 *мм*) просторових конструкцій складчастого й хви-

лястого профілів прогоном до 75 *м*. Конструкції прогоном до 18 *м* роблять з одного елемента, понад 18 *м* — з кількох. А. к. легкі, міцні, водонепроникні, вони відзначаються дисперсним розподілом тріщин і сповільненим розкриттям їх. Вартість А. к. менша за вартість *залізобетонних конструкцій*. А. к. застосовують як *несучі конструкції* та *огороджувальні конструкції* будинків, при спорудженні резервуарів, водоводів, невеликих суден, водозахисних зонтів метрополітену тощо. Вперше А. к. впровадив (1943) італ. арх. П.-Л. *Нерві*.

Літ.: Лысенко Е. Ф. Армоцементные конструкции. К., 1974.

Є. Ф. Лисенко.

АРМСТРО́НГ (Armstrong) Луї-Денієл (4.VII 1900, Новий Орлеан — 6.VII 1971, Нью-Йорк) — американський негритянський трубач-віртуоз, співак. Один з визначних представників *джазу*. Створив своєрідний стиль гри на трубі і пов'язаний з ним стиль вокального виконання, близький до негритянської нар. музики. Автор *блюзів* та ін. джазових творів. З 1938 знімався в кіно.

А́РМСТРОНГ (Armstrong) Ніл (н. 5.VIII 1930, м. Уапаконета, шт. Огайо) — астронавт США, офіцер військ.-мор. флоту. У 1955 закінчив ун-т Пердью в м. Лафайєтті (шт. Індіана) за спеціальністю авіац. техніка. З 1962 — в групі астронавтів. У 1966 разом з Д. *Скоттом* здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-8». В 1969 разом з М. *Коллінзом* і Е. *Олдріном* здійснив перший політ на Місяць на космічному кораблі «Аполлон-11». А.— перша людина, що ступила на місячну поверхню. Провів там 21 *год* 36 *хв*.

АРМУ́ — див. *Асоціація революційного мистецтва України*.

АРМУВА́ННЯ — підсилення виробу або конструкції *арматурою*. Розрізняють А. ненапружене (звичайне) та попередньо напружене (див. *Попередньо напружені конструкції*). А. застосовують у виробництві *залізобетонних конструкцій, армокам'яних конструкцій, армоцементних конструкцій*, виробів зі скла, пластичних мас, гіпсу, кераміки тощо.

АРМЯ́НСЬК — селище міського типу Кримської обл. УРСР, підпорядковане Красноперекопській міськ. Раді нар. депутатів. Залізнична станція.

З-ди: двоокису титану, залізобетонних виробів, хлібокомбінат, 2 будинки побуту. 4 заг.-освітні, музична, спортивна школи, профес.-тех. училище. Лікарня, поліклініка. 2 кінотеатри, 2 бібліотеки. Відомий з 30-х рр. 18 ст.

АРНЕ́ДО А́ЛЬВАРЕС (Arnedo Álvarez) Херонімо (н. 14.X 1897, Сан-Ніколас) — діяч робітничого і комуністичного руху Аргентіни. Член Компартії Аргентіни (КПА) з 1925. Н. в сім'ї робітника. В 1913—33 працював у с. г., холодильній пром-сті, портовим вантажником. До 1930 брав участь у роботі низових парт. і профспілкових орг-цій. У 1930—31 ув'язнений, звільнений під тиском громадськості. З 1933 — член ЦК КПА. З 1938 — генеральний секретар ЦК Компартії Аргентіни.

А́РНЕМ — місто в Нідерландах, адм. центр провінції Гелдерланд. Порт у пониззі Рейну, важливий вузол з-ць і автошляхів. 276,5 тис. ж. (1972, з передмістями). Центр текст. пром-сті (виробн. штучних і синтетичних волокон). Машинобудування, зокрема суднобудування, хім. і фармацевтична пром-сть. Виплавка олова. А. відомий з 9 ст.

А́РНЕМЛЕНД — півострів на Пн. Австралії, між Тіморським м. і затокою Карпентарія. Поверхня — плато заввишки до 400 *м*. У долинах річок — субекваторіальні ліси, вище — евкаліптові ліси і *савани*. Родовища урано-радієвих руд. На Пн. Зх.— порт Дарвін.

А́РНІ, водяний буйвіл (Bubalus arnee) — дикий представник роду *буйвіл*. Довж. тіла 3,1 *м*, висота в холці до 180 *см*, маса до 1000 *кг*, розмах рогів до 2 *м*, забарвлення чорно-буре. Живе А. в болотистих лісах на Пд. та Пд. Сх. Азії. Кількість А. незначна через винищення їх людиною. Є А. одомашнені. Свійська форма (вис. в холці 130 *см*, маса до 700 *кг*) відома

Арні.

під назвою індійського буйвола. Розводять їх у Пд. Азії, Африці, Пд. Європі; в СРСР — у Закавказзі.

А́РНІКА (Arnica) — рід багаторічних трав'янистих рослин род. *складноцвітих*. 32 види, поширені переважно в Пн. Америці, а також в Європі й Азії. В СРСР — 8 видів, зокрема в УРСР (на гірських карпатських луках) — 1 вид: А. гірська (A. montana) — залозисто-пухнаста рослина з товстим коротким кореневищем і темно-жовтими або оранжевими квітками у великих поодиноких кошиках. Цінна лікарська і технічна рослина. Спиртову настойку з висушених квіток застосовують як жовчогінний і кровоспинний засіб. А. гірську, А. облиснену і А. Шамісso вводять у культуру як лікарські рослини.

АРНО́ (Arnault) Антуан (1831—85) — французький революціонер. Був близьким до бланкістів (див. *Бланкізм*). Член 1-го Інтернаціоналу. Учасник повстання в Парижі 31.X 1870 проти «уряду нац. оборони», член ЦК *Національної гвардії*. Під час *Паризької комуни 1871* входив до комісій зовн. зносин і громад. служб, потім до К-ту громад. порятунку Комуни. З 28.III був одним з її секретарів. Активний учасник організації опору контрреволюц. військам *Тьєра*. Після поразки Комуни емігрував. Після амністії 1880 повернувся до Франції.

АРНО́ЛЬД Володимир Федорович (1872—1918, Херсон) — український статистик. У 1896—99 завідував сільськогосп. бюро Херсон. повітового земства, де провів науково обгрунтоване обслідування бюджетів 124 сел. г-в. У 1899—1901 очолював статистич. відділ Харків. губернського земства. В 1904 видав «Політико-економічні етюди», в яких виступив з позицій бурж. теорії стійкості дрібного сел. г-ва. У своїх працях застосовував матем. методи дослідження.

АРНО́ЛЬД Федір Карлович [5 (17).XII 1819, Петербург — 23.II (7.III) 1902] — російський лісівник. Закінчив Лісовий ін-т у Петербурзі, був лісничим, керував таксаційними роботами, зокрема в Криму. В 1876—83 — директор Петровської землеробської і лісової академії в Москві (тепер Московська с.-г. академія імені К. А. Тімірязєва). Автор праць з історії лісівництва, лісової таксації, підручників, лекцій та ін. Його «Російський ліс» (т. 1—3, 1893—97) — капітальне зведення про ліси і лісове г-во Росії. А. склав карту держ. лісів європ. Росії, брав активну участь у лісорозведенні в степах України.

АРНО́ЛЬД БРЕШІА́НСЬКИЙ (Арнальдо Брешіанський; лат. Arnoldus de Brixia, італ. Arnaldo da Brescia, р. н. невід., Брешіа — 18.VI 1155) — італійський політ. діяч. Ідеолог боротьби народ. мас проти папи римського. Проповідував євангельські ідеали бідності, виступав за позбавлення духівництва власності й світської влади. За критику католицизму 1139 його вигнали з Італії, 1140 — з Франції, пізніше — з Швейцарії. В 1143 повернувся до Італії. Брав активну участь у керівництві Рим. республікою, створеною внаслідок антипапського повстання 1143. Страчений за наказом папи римського.

АРНО́ЛЬДІ Володимир Митрофанович [13 (25).VI 1871, Козлов, тепер Мічурінськ — 22.III 1924, Москва] — український і російський ботанік, чл.-кор. Російської АН (з 1923). Осн. праці з питань ембріології і цитології голонасінних рослин, а також з систематики і географії водоростей Європ. частини СРСР. Заснував Харківську школу альгологів, організував біол. станцію на Сіверському Дінці. А.— автор першого рос. посібника з *альгології* («Вступ до вивчення нижчих організмів»).

АРНУ́ (Arnould) Шарль-Огюст-Еміль-Артюр (17.IV 1833, Дьєз, деп. Мерт — 1895, Париж) — французький політ. діяч, публіцист, письменник. У 60-х рр. співробітничав у демократичних газетах. Член комісій зовн. зносин, продовольства та освіти *Паризької комуни 1871*. В Комуні примикав до «меншості», ядром якої були прудоністи. Після придушення Комуни емігрував у Швейцарію, заочно був засуджений до заслання. Після амністії 1880 повернувся до Франції, займався літ. діяльністю.

АРО́ЇДНІ (Araceae) — родина *однодольних* рослин. А. здебільшого багаторічні трав'янисті рослини з великими потовщеними коре-

М. М. Аркас.

В. П. Аркушенко.

І. Арманд.

Н. Армстронг.

С.-А. Арреніус.

Аррас. Міська ратуша. 1510—54.

невищами або бульбами, часто з прикореневими листками; серед них є ліани, кущі, півкущі, іноді деревоподібні форми, *епіфіти*. Дрібні одностатеві, рідко двостатеві квітки А. зібрані в початок, прикритий листком, т. з. покривалом. Плід — ягода. Понад 115 родів і бл. 2000 видів, поширених переважно у тропіках. В СРСР — 14 видів, з них в УРСР — 5: *лепеха* звичайна, *білокрильних болотяний* і 3 види з роду *арум*. Більшість А. містять отруйні алкалоїди та глюкозиди, але їхні отруйні властивості під час кип'ятіння зникають. Деякі А. використовують у медицині й парфюмерії. Багато видів розводять як кімнатні й оранжерейні рослини (монстера, антуріум, філодендрон та ін.). У коренях А. є крохмаль. У тропіках деякі види вирощують як харч. рослини (таро).

АРОМАТИЗА́ЦІЯ НАФТОПРОДУ́КТІВ — процес хімічної переробки *нафти* або нафтопродуктів з метою збагачення їх *ароматичними вуглеводнями* (бензолом, толуолом та ін.). За допомогою А. н. одержують *бензин* з високими антидетонаційними властивостями (високими октановими числами) та ароматичні вуглеводні. Найдавніший метод А.н.— *піроліз*, який проводять при т-рі 800° С. Найпоширеніші каталітичні методи А. н., що грунтуються в основному на реакції М. Д. Зелінського (реакції каталітичної дегідрогенізації нафтенових вуглеводнів), а також на реакції каталітичної дегідроциклізації насичених вуглеводнів, відкритій 1936—37 Б. О. *Казанським*, А. Ф. Плате, Б. Л. Молдавським, М. Д. *Зелінським*. У промсті ці реакції проводять при т-рі 450—500° С і наявності каталізаторів: оксидів хрому, алюмінію, молібдену або платини (платформінг). *Ф. С. Бабичев.*

АРОМАТИ́ЧНІ ВУГЛЕВО́ДНІ (грец. ἀρωματικός — духмяний, запашний) — органічні сполуки, що містять у своєму складі бензольні ядра, у яких можуть бути насичені або ненасичені бічні ланцюги. Перші такі сполуки одержували з ароматичних смол (звідси й назва). Важливими А. в. є *бензол* та його гомологи: *толуол, ксилоли, стирол* та ін. У сполуках, що містять два або більше бензольних ядер, цикли можуть бути зв'язані безпосередньо ($C_6H_5—C_6H_5$, дифеніл), через атоми вуглецю [$(C_6H_5)_3CH$, трифенілметан] чи бути конденсованими — мати два спільні атоми вуглецю (*нафталін, антрацен*). Ароматичність А. в. характеризується легкістю утворення, термічною стійкістю, легкістю вступу в реакції заміщення. А. в. добувають переважно переробкою продуктів коксування кам. вугілля, а також з нафти та нафтопродуктів. Ароматичні вуглеводні є вихідними речовинами для синтезу *барвників, вибухових речовин*, ліків, пластмас, синтетичних волокон тощо.

Літ.: Несмеянов А. Н., Несмеянов Н. А. Начала органической химии, т. 2. М., 1974. *О. В. Стеценко.*

АРОМОРФО́З (від грец. αἴρω — піднімаю і μόρφωσις — зразок, форма), арогенез, морфофізіологічний прогрес — один з головних напрямів біологічного прогресу живих істот, при якому в ході еволюційного розвитку ускладнюється, піднімається на вищий рівень їхня морфо-фізіологічна організація. Термін «ароморфоз» запровадив О. М. *Сєверцов* на позначення найзагальніших пристосовних змін організації й функцій, що звичайно супроводяться зростанням інтенсивності життєдіяльності тварин і різноманітності її проявів (диференціації). А. підвищує пристосовність організмів до життя в нових умовах, сприяє розширенню їхнього ареалу. А. є, напр., якісний стрибок при переході від рептилієподібних предків до птахів і ссавців (заміна трикамерного серця чотирикамерним, набуття теплокровності тощо) та ін. вузлові етапи в прогресивній еволюції, що зумовлюють виникнення нових груп органічного світу. Після змін за типом А. настає період окремих (спеціальних) змін — *ідіоадаптацій*. Ці два поняття близькі до вживаних зарубіжними авторами понять *анагенез* і *кладогенез*.

АРО́Н (Aron) Раймон (н. 14.III 1905, Париж) — франц. буржуазний соціолог та публіцист. Учасник Руху Опору. Професор соціології Сорбонни, політ. редактор і оглядач газ. «Фігаро» (з 1947). Один із засновників «*єдиного індустріального суспільства теорії*», «*конвергенції теорії*», «*деідеологізації теорії*». Заперечує осн. положення істор. матеріалізму про вирішальну роль способу виробництва в розвитку суспільства. Один з ідеологів *антикомунізму*.

А. К. Бичко.

АРО́СЄВ Олександр Якович (25.V 1890 — 10.II 1938) — рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у Казані в бурж. сім'ї. Проводив революц. роботу в Казані, Петербурзі, Москві, працював у зарубіжних більшовицьких орг-ціях. З червня 1917 — член Всерос. бюро військ. орг-цій РСДРП(б). У жовтні 1917 — команд. військами Моск. військ. округу. В 1918 — комісар Головповітрофлоту. В 1920 — голова Верховного революц. трибуналу України. В 1924—33 — на дипломатичній роботі. З 1934 — голова Всесоюзного т-ва культ. зв'язків з зарубіжними країнами. Автор ряду істор. і літ. творів.

АРПА́ДИ, Арпадовичі — династія угорських князів (889—1000), потім королів (1000—1301). Заснована кн. Арпадом (889—907). Найзначніші представники: Іштван I (997—1038) і *Коломан* (1095—1116). За правління А. в кін. 11 ст. Угорщина загарбала Закарпаття. В 12—13 ст. А. вели грабіжницькі війни проти *Галицько-Волинського князівства*. Мали родинні зв'язки з *Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Ізяславом Мстиславичем* і *Ярославом Осмомислом*.

АРПЕ́ДЖІО, арпеджо (італ. arpéggio) — виконання звуків *акорду* нарізно (один за одним), здебільшого починаючи з нижчого *тону*. А. застосовується при грі на багатьох муз. інструментах

АРРА́С — місто на Пн. Франції (деп. Па-де-Кале), центр істор. обл. *Артуа*. Бл. 50 тис. ж. Відоме з 1 ст. до н. е. Було місцем розташування військ Юлія Цезаря. В 451 А. зруйнували *гунни*, 880 — *норманни*. В 1384—1477 А.— володіння герцогів Бургундських, з 1482 — франц. короля, з 1493 — австр. *Габсбургів*. З 1640 А.— в складі Франції. В А. народився М. *Робесп'єр*. Пам'ятки архітектури 16—18 ст. Збереглися міські укріплення, збудовані С. *Вобаном*.

АРРЕ́НІУС (Arrhenius) Сванте-Август (19.II 1859, маєток Вейк, біля Упсали, Швеція — 2.X 1927, Стокгольм) — шведський фізикохімік, член Шведської АН (з 1901), почесний член АН СРСР (з 1926) і багатьох академій світу. З 1905 — директор Нобелівського ін-ту. Праці з теорії електролітичної дисоціації, хім. кінетики, астрономії, астрофізики, біології, геології та ін. Нобелівська премія, 1903.

АРРІА́Н (Ἀρριανός) Флавій (між 95 і 175) — давньогрецький історик і письменник. Н. в м. Нікомедії (Мала Азія). Автор творів на філос., істор., військ., геогр. та ін. теми. Твір А. «Анабасис Александра» є важливим джерелом з історії походів *Александра Македонського*. В 134 А. проплив уздовж узбережжя Чорного м. Звіт про це імп. Адріану, що дійшов до нас під назвою «Об'їзд Евксінського Понту», містить відомості про пн. узбережжя Чорного м., в т. ч. про Кримський п-ів. Ряд творів А. (зокрема «Історія аланів») не зберігся.

А́РРОВ-ПАРК (до 1957 — Арров-Фарм) — культурний центр, створений на кошти російської, української, білоруської, польської прогресивної еміграції в США (Монро, поблизу Нью-Йорка). Засн. 1948. Названий за першими літерами назви т-ва «Американо-русское рабочее общество взаимопомощи». В А.-П. відбуваються масові культ.-осв. заходи, традиційні свята. В А.-П. споруджено як дар рад. народу пам'ятники О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченкові (обидва — 1970), Янці Купалі (1973), а також пам'ятник У. Уїтмену (1971). Діяльність А.-П. сприяє зміцненню дружби між амер. і рад. народами.

АРСЕ́Н (Арсен Одзелашвілі; бл. 1810, с. Марабді, Карталінія — 1843) — ватажок визвольного руху селян Сх. Грузії в 1-й пол. 19 ст. Н. в кріпацькій сім'ї. Організовував збройні напади на багатіїв, гроші і майно віддавав бідним. Убитий царськими жандармами. А.— герой популярної груз. нар. поеми «Пісня про Арсена». Його образ відтворено в літературі (І. Чавчавадзе, А. Церетелі, А. Казбегі, М. Джавахішвілі) і кіно.

АРСЕНА́Л (франц., ісп. arsenal, від араб. дар ас сіна 'а— майстерня зброї) — 1) Військове підприємство для виготовлення, ремонту, зберігання, обліку, приймання та видачі військам зброї і боєприпасів. Виникли в 16 ст. В Росії гол. А. були Моск. (1584). Петерб.

(1712), Київський (1764), Брянський, Хабаровський, а також морські: Кронштадський і Севастопольський; в Англії — Вуліджський, у Німеччині — Мюнхенський, у Франції — Ліонський. У 20 ст., з виділенням виробн. зброї в самостійну галузь пром-сті, А. втратили своє значення і виконують функції баз або складів тощо. 2) Переносно — запас знань з певної галузі науки, запас засобів для досягнення якоїсь мети.

«АРСЕНА́ЛЕЦЬ» — підпільна організація, що діяла в Києві та навколишніх районах у роки Великої Вітчизняної війни 1941—45. Створена в лютому 1942 комуністами — робітниками київ. з-ду «Арсенал» Д. Я. Нестеровським і М. І. Гайцаном. На серпень 1943 налічувала 98 членів. Підпільники випускали листівки «Советский голос», в яких розповідали правду про становище на фронтах, здійснювали диверсії, організовували саботажі, рятували рад. людей від вивезення в Німеччину. Орг-ція взаємодіяла з партизанськими загонами ім. МЮДу та «За Батьківщину». В серпні 1943 керівники орг-ції Д. Я. Нестеровський і М. І. Гайцан були заарештовані. Загинули в гестапо. Орг-ція діяла до приходу Рад. Армії.

АРСЕНА́ЛЬЦІ — робітники Київського заводу «Арсенал» імені В. І. Леніна, які уславилися своїми революційними традиціями. З-д «Арсенал» засновано 1764 як військ. підприємство, що виготовляло арт. та ін. зброю. У 80-х рр. 19 ст. на заводі виникли перші робітн. гуртки, зв'язані з *«Південноросійським робітничим союзом»*. А. були учасниками київського *«Союзу боротьби за визволення робітничого класу»* (1897—98). Вони брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Під час революції 1905—07 робітники «Арсеналу», керовані заводським с.-д. осередком, брали участь у роботі київ. більшовицької групи *«Вперед»*. Понад 100 А. приєдналися до *саперів повстання 1905*. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції з-д «Арсенал» став осн. оплотом боротьби за владу Рад у Києві проти бурж. Тимчасового уряду (див. *Київське жовтневе збройне повстання 1917*) та бурж.-націоналістичної *Центральної ради* (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*). А. під керівництвом більшовиків А. В. *Іванова*, О. Б. *Горвіца* та ін. мужньо боролися за владу Рад. Біля з-ду встановлено пам'ятник героям «Арсеналу». Кілька вулиць Києва названо іменами А. Понад 700 захисників «Арсеналу» поховано в Маріїнському парку (тепер Радянський). Там збудовано монумент А.— учасникам Січневого збройного повстання 1918. В 1923 А. включили В. І. Леніна в список робітників заводу почесним токарем-металістом. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 А. виробляли зброю для Червоної Армії (завод було евакуйовано на схід), билися проти ворога на фронтах і в підпіллі. В тимчасово окупованому нім.-фашист. загарбниками Києві діяла підпільна парт. орг-ція *«Арсеналець»*. 7 воїнам-арсенальцям присвоєно звання Героя Радянського Союзу. «Арсеналу» присвоєно ім'я В. І. Леніна (1958), 7 працівникам заводу — звання Героя Соціалістичної Праці. За трудові заслуги А. з-д «Арсенал» нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора УСРР (1923), Леніна (1964), Жовтневої Революції (1971). Створено музей історії заводу. Іл. див. на окремому аркуші, с. 80—81.

Літ.: «Арсенал» імені В. І. Леніна. 1764—1964. К., 1964; Куркотов О. В. Орденоносний «Арсенал». К., 1968.

О. В. Куркотов.

АРСЕНА́ТИ — солі арсенатної (миш'якової) кислоти H_3AsO_4. А. лужних металів і амонію розчинні у воді. За хім. властивостями А. подібні до фосфатів. Усі А. отруйні. Застосовують їх як *інсектициди*.

АРСЕ́НИЧЕВ Михайло Іванович (1894 — 15.VII 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1910. Робітник-металіст. З 1910 вів нелегальну роботу в Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ) на Дніпровському металург. з-ді (тепер з-д ім. Ф. Е. Дзержинського). Потім працював у Петербурзі. Повернувшись до Кам'янського, брав активну участь у Січневому страйку 1916. Після Лютневої революції 1917 очолював парт. орг-цію Дніпровського металург. з-ду. Один з керівників боротьби кам'янських робітників проти військ Центр. ради, білокозаків. Під час боротьби проти денікінщини командував робітн. батальйоном, пізніше вів підпільну роботу. Заарештований і страчений білогвардійцями.

АРСЕНІ́ДИ — хімічні сполуки миш'яку з металами. Тверді тугоплавкі речовини. А. лужних, лужноземельних та деяких ін. металів при взаємодії з к-тами-неокислювачами виділяють арсин AsH_3. Одержують А. в основному взаємодією миш'яку з металами. Деякі А. мають напівпровідникові властивості (див. *Напівпровідники*). А. галію GaAs та А. індію InAs застосовують у лазерах, випрямлячах, тунельних діодах і тріодах.

АРСЕ́НІЙ ЕЛАСО́НСЬКИЙ (1549—1626) — грецький церковний діяч і педагог. Родом з Фессалії (область на Пн. Сх. Греції). На поч. 80-х рр. 16 ст. єпископ в Еласоні. Перший ректор *Львівської братської школи* (1586—88). Автор грецько-слов'янської граматики *«Адельфотес»* (1591), складеної разом з учнями Львів. братської школи. З творів відомий також «Опис подорожі до Московії», виданий у Парижі 1749

АРСЕНІ́ТИ — солі арсенітної (миш'яковистої) кислоти H_3AsO_3. А. лужних металів і амонію розчинні у воді. Всі А. отруйні. Застосовують їх як *інсектициди*.

АРСЕНОПІРИ́Т, миш'яковий колчедан — мінерал класу персульфідів. FeAsS. *Сингонія* моноклінна. Густ. 6,07—6,15 Твердість 6,0—6,5. Колір від олов'яно-білого до сталево-сірого. Блиск металевий. Найбільші родовища А. у Швеції і Мексиці. В СРСР А. є на Уралі, у Сх. Сибіру, на Україні — в Донбасі (Нагольний кряж) і на Закарпатті. Руда для одержання *миш'яку*.

АРСЕ́НЬЄВ Володимир Клавдійович [29.VIII (10.IX) 1872, Петербург — 4.IX 1930, Владивосток] — російський рад. географ, етнограф, письменник, дослідник Далекого Сходу. В 1902—03 здійснив експедиції по Пд. Примор'ю. Досліджував і гори Сіхоте-Алінь, Камчатку, Командорські о-ви та район Совєтська Гавань — Хабаровськ. Дав яскравий художній і наук. опис природи і населення Далекого Сходу.

Тв.: Сочинения, т. 1—6. Владивосток, 1947—49; Укр. перекл. — В нетрях Уссурійського краю. К., 1953; Крізь тайгу. К., 1957; Дерсу Узала. К., 1970.

АРСЕ́НЬЄВ Костянтин Іванович [12 (23).X 1789, с. Мироханово Костромської губ.— 29.XI (11.XII) 1865, Петрозаводськ] — російський статистик, історик, географ, акад. Петербурзької АН (з 1836). У 1819—21 — професор Петерб. ун-ту. У 1835—53 керував статистичними роботами в країні. Був одним з організаторів Російського геогр. т-ва (1845). Праці: «Коротка загальна географія» (1818), «Начерк статистики Російської держави» (1818—19), «Статистичні нариси Росії» (1848). Автор кількох істор. праць.

АРСЕ́НЬЄВ — місто крайового підпорядкування Приморського краю РРФСР, на р. Арсеньєвці (притока Уссурі). Залізнична станція. 58 тис. ж. (1976). Маш.-буд. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Місто утворене 1952. Назване на честь В. К. *Арсеньєва*.

АРТАКСЕ́РКС — ім'я перських царів з династії *Ахеменідів*. А. I Довгорукий (465—424 до н. е.), син *Ксеркса*. За його правління Каллієвим миром 449 до н. е. було завершено *греко-перські війни*. А. II Мнемон (404—358 до н. е.). Вів боротьбу за владу з братом Кіром (описана *Ксенофонтом* в «Анабасисі»). Правління А. II. було часом ослаблення д-ви Ахеменідів. А. III Ох (358—338 до н. е.). Син А. II. Прагнув відновити цілісність д-ви Ахеменідів. За А. III було знову (341 до н.е.) приєднано Єгипет (відокремився в кін. 5 ст. до н. е.).

АРТАМО́НОВ Михайло Іларіонович [23.XI (5.XII) 1898, с. Виголево, тепер Молоковського р-ну Калінінської обл.— 29.VII 1972, Ленінград] — російський радянський археолог. Член КПРС з 1940. Закінчив Ленінгр. ун-т (1924). У 1937—43 — директор Ін-ту історії матеріальної культури АН СРСР; з 1949 — зав. кафедрою археології Ленінгр. ун-ту; 1951—64 — директор Держ. Ермітажу. Керував археол. експедиціями: Пд.-Подільською (1946—48) і Волго-Донською (1949—51). Осн. праці присвячені історії скіфів, хозарів і слов'ян. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями.

Тв.: История хазар. Л., 1962; Киммерийцы и скифы. Л., 1974.

АРТАМО́НОВ Олексій Михайлович (н. 18. II 1918, с. Введенка,

Арров-Парк.
Пам'ятник О. С. Пушкіну. Скульптор О. О. Ковальов. Пам'ятник Т. Г. Шевченку. Скульптор В. З. Бородай.

тепер Моршанського р-ну Тамбовської обл.) — український рад. живописець, засл. діяч мист. УРСР (з 1974). Член КПРС з 1947. Автор тематичних картин і композиційних портретів: «Нафтова вишка. Борислав» (1947), «Оранка» (1957), «Народні месники» (1967), «За Батьківщину» (1970), «Слава героям» (1972), «Після бою» (1974), «Йде війна народна» (1975). Нагороджений орденом Леніна та медалями.

О. М. Артамонов. Після бою. 1974.

АРТА́НІЯ, Арсанія, Арта — одне з ранньофеодальних державних утворень сх. слов'ян 8—9 ст. Згадується араб. і перс. авторами поряд з *Куявією* і *Славією*. А. вела торгівлю з країнами араб. Сходу. Деякі дослідники ототожнюють А. з територією *антів*, з *Тмутараканню*, інші — з Черніговом, Рязанню.

АРТЕЗІА́НСЬКИЙ КОЛО́ДЯЗЬ [назва походить від франц. провінції Артуа (лат. Artesium), де у 12 ст. вперше в Зх. Європі були побудовані А. к.] — спеціальна бурова свердловина, устаткована для забирання *артезіанських вод*. Кожний А. к. у зоні водоносного горизонту має водоприймальну частину, яка в пухких породах обладнується сітчастим фільтром, трубчасту водопровідну частину та оголовок на поверхні, через який виходить вода. А. к. використовують як один із важливих засобів водопостачання міст, пром. підприємств, колгоспів та радгоспів. Особливо вони поширені в степових районах УРСР.

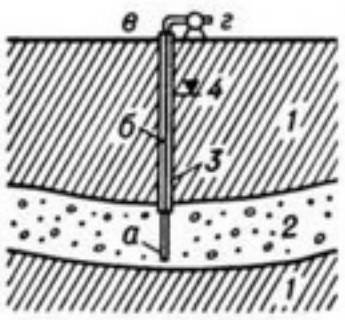

Артезіанський колодязь:
1 — водонепроникні породи; *2* — водоносний горизонт; *3* — бурова свердловина: *а* — водоприймальна частина, *б* — водопровідна частина, *в* — оголовок, *г* — насос; *4* — рівень води в свердловині.

А. Є. Бабинець.

АРТЕЗІА́НСЬКІ ВО́ДИ — напірні підземні води. Гідравлічний тиск виникає внаслідок своєрідного залягання водовмісних горизонтів, коли вони підстелюються і вкриваються водонепроникними породами. А. в. звичайно є в западинах, *мульдах*, *синкліналях*, кристалічних масивах, де розвинуті поруваті або тріщинуваті гірські породи. Райони з відповідною геол. будовою, що характеризуються системою водоносних горизонтів, які з глибиною змінюють один одного, наз. артезіанськими басейнами. В межах УРСР виділено Дніпровсько-Донецький, Львівський та Причорноморський артезіанські басейни.

Літ.: Виржиковський Р. Р. Гідрогеологія. Х.— К., 1932; Овчинников А. М. Общая гидрогеология. М., 1955; Руденко Ф. А., Попов О. Є. Гідрогеологія. К., 1975.

А. Є. Бабинець.

АРТЕ́К — всесоюзний піонерський табір імені В. І. Леніна; розташований на Пд. березі Криму, поблизу Гурзуфа (Кримська обл. УРСР). Засн. 1925. Перебуває у віданні ЦК ВЛКСМ. Пл. А.— 320 *га*, з них 102 *га* — парки; протяжність уздовж берега моря понад 6 *км*. Щороку в 10 таборах А. (5 цілорічних і 5 сезонних) відпочиває понад 27 тис. піонерів з усіх республік Рад. країни, а також бл. 1 тис. дітей з різних країн світу. На тер. А.— бл. 250 сучас. будинків і споруд, зокрема спальні і лікувальні корпуси, загальноосв. восьмирічна школа, Палац піонерів, станція юних техніків, три стадіони, 4 плавальні басейни, піонерська кіностудія «Артекфільм», радіоклуб, б-ки тощо. Різноманітна навчально-виховна робота в поєднанні з чудовими природними умовами створює найкращі можливості для оздоровлення, навчання і комуністичного виховання піонерського активу країни. В 1957 А. присвоєно ім'я В. І. Леніна. Нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1945), Дружби народів (1975).

О. О. Чернишов.

АРТЕ́М [парт. псевд. Сергєєва Федора Андрійовича; 6 (18).III 1883, с. Глєбово, тепер Фатезького р-ну Курської обл.— 24.VII 1921] — професіональний революціонер, рад. партійний і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1902. Н. в сім'ї підрядчика. В революц. русі з 1901. Вчився (1901—02) у Вищому тех. училищі в Москві. З 1903 — агент «*Искры*» на Україні.

В 1905 очолив Харків. більшовицьку орг-цію, керував збройним повстанням у Харкові. У 1906 очолив Перм. окр. та Уральський обл. к-ти РСДРП. У 1907 його заарештовано і заслано до Сибіру. В 1910, здійснивши втечу, емігрував до Китаю, потім до Австралії, де брав участь у робітн. русі. Після Лютневої революції 1917 повернувся до Росії. Очолював більшовицьку фракцію Харків. Ради робітн. депутатів, з липня 1917 — Донецько-Криворізьку обл. організацію РСДРП(б). У листопаді 1917 — голова Харків. Ради робітн. та солдатських депутатів, голова губревкому. На 1-му Всеукр. з'їзді Рад обраний членом ЦВК Рад України. З грудня 1917 — нар. секретар у справах пром-сті та торгівлі. В 1918 — голова Раднаркому *Донецько-Криворізької Радянської республіки*, один з організаторів боротьби проти *Центральної ради*, каледінщини, австро-нім. окупантів на Україні. В 1918 — заст. голови і нарком рад. пропаганди *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1920 — голова Донец. губвиконкому, секретар Моск. комітету РКП(б), з лютого 1921 — голова ЦК Всерос. спілки гірників. Був членом Ради Праці та Оборони (1920—21). На VIII з'їзді РКП(б) обирався кандидатом, на VI з'їзді РСДРП(б), VII, IX та X з'їздах РКП(б) — членом ЦК партії; на II і III з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК і ВУЦВК. Загинув під час катастрофи аеровагона. Похований у Москві біля Кремлівської стіни.

Літ.: Товарищ Артем. Воспоминания о Федоре Андреевиче Сергееве (Артеме). Х., 1975; Каширіна Г. М., Ярошик В. О. Артем (Ф. А. Сергеєв). Покажчик літератури. Х., 1972.

В. І. Тувакв.

АРТЕ́М — місто крайового підпорядкування Приморського краю РРФСР, у пн. частині півострова Муравйова-Амурського. Залізнична ст. Артем-Приморський I. 69 тис. ж. (1976). Видобування бурого вугілля (на базі Артемівського родовища), Артемівська ДРЕС; ф-ки: по виготовленню швейних виробів, піаніно, килимів та меблева; фарфоровий з-д, виробн. буд. матеріалів тощо. Вечірній гірничобуд. та індустріально-пед. технікуми. Засн. 1913.

АРТЕ́МЕНКО Петро Іванович (2.V 1918, с. Губське, тепер Лубенського р-ну Полтавської обл.— 5.IV 1942, м. Лубни, Полтавської обл.) — український рад. поет. Член Комуністичної партії з 1939. Закінчив Ніжинський пед. ін-т, працював журналістом, викладачем. У роки Великої Вітчизн.

Артек — піонерський табір поблизу селища Гурзуфа Кримської області.

Артезіанські води. Схема будови басейну артезіанських вод.

війни — учасник підпілля. Страчений гітлерівцями. Друкуватись почав 1940 у журн. «Молодий більшовик». Вірші періоду війни пройняті вірою в перемогу над фашизмом.

Тв.: Пісня моєї весни. К., 1962; Поезії. К., 1973.

АРТЕ́МЕНКО Степан Єлизарович [н. 9 (22).I 1913, с. Рацулове, тепер с. Малинівка Іванівського р-ну Одеської обл.] — рад. військовослужбовець, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, травень 1945). Член КПРС з 1941. Н. в сел. сім'ї. В Рад. армії 1935—37 і 1941—55. Під час Великої Вітчизн. війни — рядовий, командир взводу, роти і мотострілецького батальйону на Пд.-Зх., Центр., Сталінградському, 1-му Білорус., 1 і 2-му Укр. фронтах. З 1955 — в запасі. З 1956 — член Рад. к-ту ветеранів війни. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

АРТЕ́М'ЄВ Микола Андрійович [28.XI (9.XII) 1870, Москва — 5.XII 1948, там же] — російський і український рад. вчений у галузі електротехніки. Закінчив (1895) Моск. вище тех. училище. Вперше запровадив (1900) читання лекцій з електротехніки на мех. відділенні Київ. політех. ін-ту. В 1911 залишив ін-т на знак протесту проти столипінської реакції і переїхав до Харкова, де за його проектом було споруджено (1911—15) центр. електростанцію і створено електр. мережу міста. Після 1917 працював у Моск. с.-г. академії ім. К. А. Тімірязєва, з 1931 — водночас у Всесоюзному ін-ті механізації і електрифікації с. г., Академії комунального г-ва. Автор кількох винаходів.

Літ.: Каменева В. А. Русский электротехник. М., 1972.

АРТЕ́МІВКА — селище міського типу Чутівського р-ну Полтавської обл. УРСР. Залізнична ст. Скороходове.

Цукровий комбінат, авторемонтний, асфальтовий та молочний заводи, 2 заг.-освітні школи, лікарня, Будинок культури. Виникла 1903—05.

АРТЕ́МІВСЬК (до 1921 — Катеринівка) — місто Перевальського р-ну Ворошиловградської обл. УРСР, за 2 *км* від залізничної ст. Кипуча. Гол. галузь пром-сті — видобування вугілля (шахтоуправління ім. Артема). 4 заг.-освітні та гірничопром. школи, 8 лік. закладів. Палац культури, клуб, 10 бібліотек. Засн. 1911; з 1961 — місто

АРТЕ́МІВСЬК (до 1924 — Бахмут) — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Бахмутці (бас. Дону). Залізнич. вузол. 91 тис. ж. (1976).

Вперше сторожа Бахмутівська згадується 1571. Навколо неї виросло селище (2-а пол. 17 ст.). В 1701 за наказом Петра I засновано місто (острог) Бахмут. Б.— один з осередків *Булавінського повстання 1707—08*. Тут відбувся *Бахмутський страйк 1765*. У 1870 в околицях А. почато пром. розробку покладів кам'яної солі. Рад. владу встановлено в грудні 1917. В період тимчасової окупації А. нім.-фашистськими загарбниками (31.X 1941 — 5.IX 1943) у місті діяла підпільна парт. орг-ція, в районі — партизанський загін.

А.— великий центр видобування кам'яної солі в СРСР (виробниче об'єднання «*Артемсіль*»). З-ди: по обробці кольорових металів, шамотний, буд. кераміки, «Гідрозалізобетон» та ін. Фармацевтична і меблева ф-ки. Розвинуті харч. (шампанських вин та лікеро-горілчаний з-ди, хлібо-, м'ясо- і харч. комбінати) і легка (швейна, взут. та ін. ф-ки) пром-сть, районне об'єднання «Сільгосптехніка», 2 будинки побуту. В А.— трест «Артемгеологія», Всесоюзний н.-д. ін-т соляної пром-сті. 24 заг.-освітні, 2 муз. школи, 5 профес.-тех. уч-щ, 5 серед. спец. навч. закладів, 15 лік. закладів. У місті — 19 палаців культури і клубів, 3 кінотеатри, 93 б-ки, істор.-краєзнавчий та геол. музеї. В А. жили і працювали *Артем* (Ф. А. Сергєєв), В. Я. *Чубар*, письменник Б. Л. *Горбатов* і поет М. *Голодний*. Пам'ятники В. І. Леніну та Артему.

АРТЕ́МІВСЬКЕ РОДОВИ́ЩЕ КАМ'ЯНО́Ї СО́ЛІ — родовище в Артемівському р-ні Донецької обл. УРСР. Пл. 170 *км²*. Розвідані балансові запаси солі на 1.I 1976 — 5,2 млрд. *т*. Пов'язане з пермськими відкладами. Сіль залягає у вигляді пластів на глиб. від 80 до 525 *м*, соляні пласти чергуються з ін. осадочними породами. Пром. значення мають три пласти: надбрянцівський (потужність 14—36 *м*), брянцівський (34—47 *м*) і підбрянцівський (24—34 *м*). Сіль високої якості: $NaCl$ — 97,5—98,5%, $CaSO_4$ — 0,9—2,0%, нерозчинний залишок — 0,1—0,6%. Родовище відоме з 16 ст., розробляється шахтним способом з 1881. Діє 5 шахт (1977). Див. «*Артемсіль*».

К. О. Суходольський.

АРТЕ́МІВСЬКИЙ ЗАВО́Д ПО ОБРО́БЦІ КОЛЬОРО́ВИХ МЕТА́ЛІВ імені Е. Й. Квірінга — підприємство кольорової металургії. Завод розташований у м. Артемівську Донецької обл.

Осн. продукція: мідний та латунний, круглий і плоский прокат (прутки, труби, дріт, листи, стрічки, штаби). Будівництво з-ду розпочато 1950. У 1954 відлито перший латунний зливок. В 1959 з-д став підприємством із закінченим виробничим і технологічним циклом. До його складу входять (1977) три осн. виробничі цехи (плавильний, пресово-волочильний, прокатний) та допоміжні. Тут організовано експериментальний цех зварювання, де освоєно технологію відновлення швидкоспрацьовуваних деталей та пресово-волочильного інструменту методом наплавлення. Освоєно виробн. суцільнозварних мідних повітр. фурм для доменних печей і порошкового дроту різних марок для зварювальних та наплавочних робіт. У 1976 з-д нагороджено орденом «Знак Пошани».

Б. С. Дьомін.

АРТЕ́МІВСЬКИЙ ЗАВО́Д ШАМПА́НСЬКИХ ВИН — підприємство виноробної промисловості. Розташований на околиці м. Артемівська Донецької обл. Будівництво розпочато 1952. Для організації з-ду були використані штольні гіпсових виробок, що містяться на глиб. 50—70 *м* від поверхні. Постійність т-ри протягом року (12—15° С), підвищена вологість (88—98%) та велика територія підземної частини створюють умови для зберігання виноматеріалів і виготовлення високоякісного пляшкового шампанського. Осн. продукція: сухе, напівсухе шампанське, червоне ігристе. В 1976 підприємство виготовило 10,4 млн. пляшок шампанського (1970 — 8,2 млн.). Всім маркам шампанського А. з. ш. в. присуджено державний Знак якості.

На заводі широко застосовуються механізація і автоматизація виробничих процесів, впроваджується нова, прогресивна технологія. Продукція з-ду відзначена на міжнар. конкурсах вин 3 золотими та 7 срібними медалями.

О. П. Щукін.

АРТЕ́МІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Донецької обл. УРСР. Утворений 1920. Пл. 1,8 тис. *км²*. Нас. 64,1 тис. чол. (1976). У районі — 104 населені пункти, які підпорядковані міській, селищній та 19 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Артемівськ*.

Лежить у межах *Донецького кряжа*. Поверхня розчленована балками, ярами та долинами річок. Корисні копалини: кам. сіль (див. *Артемівське родовище кам'яної солі*), вогнетривкі, керамічні глини, пісок, гіпс, крейда. Річки: *Сіверський Донець* з притоками *Луганню* й *Бахмуткою*. Територією району проходить *Сіверський Донець — Донбас канал*. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні.

Осн. пром. і культурний центр — місто обл. підпорядкування Артемівськ. У районі є Сіверський доломітовий комбінат, Никифорівський кар'єр по видобуванню глини, цех солепромислу «Карфаген» Лисичанського содового з-ду (с-ще Володимирівка). С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових куль-

Артем (Ф. А. Сергєєв).

С. Є. Артеменко.

М. А. Артем'єв.

тур та виробн. м'яса й молока. Площа с.-г. угідь 1976 становила 132 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 103 тис. *га*. Гол. культури: озима пшениця, соняшник, кукурудза, кормові буряки, багаторічні трави. В А. р.— 19 колгоспів, 11 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції — Артемівськ, Сіверськ. Автошляхів 436 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 336 *км*. У районі — 33 заг.-освітні, музична, однорічна с.-г. школи, 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, 55 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні. 2 палаци культури, 37 б-к. У м. Сіверську А. р. провів дитинство і вчився в с.-г. школі український рад. поет В. М. *Сосюра*. *В. Я. Туманов.*

Артеміда Версальська. Римська копія статуї роботи Леохара (4 ст. до н. е.). Мармур. Лувр. Париж.

АРТЕ́МІДА (Ἄρτεμις) — у грецькій міфології богиня, дочка Зевса й Латони, сестра *Аполлона*. Спочатку її вважали богинею родючості й полювання, богинею Місяця, пізніше — покровителькою пологів. Зображували А красунею-мисливцем з луком і стрілами. У рим. міфології їй відповідає *Діана*. До образу А. зверталися скульптор *Леохар*, художник *Рубенс* та ін.

АРТЕ́МІЯ (Artemia) — рід нижчих ракоподібних ряду зяброногих. Тіло червонуватого кольору, завдовжки 7—18 *мм*; ніг 11 пар, черевце 9-членикове. В А. відоме явище *партеногенезу*. Живуть у солоних озерах (здатні витримувати солоність майже до 30‰). Рід включає 1 вид — A. salina, поширений в усьому світі; в СРСР — у солоних озерах Казахстану, Киргизії, Криму, в Сиваші, одес. лиманах. А. вирощують на рибзаводах як корм для молоді осетрових риб, а також використовують у дослідах з *космічної біології*. Личинки А.— їжа для акваріумних риб і деяких піддослідних морських тварин.

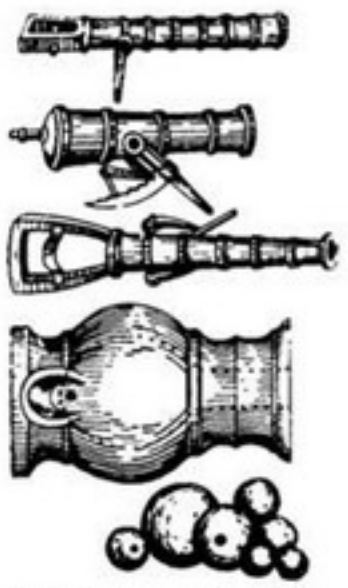

Артилерія. Гармати запорізьких козаків.

АРТЕ́МОВЕ (до 1921 — хутір Неліпівський) — місто Донецької обл. УРСР, підпорядковане Дзержинській міськраді, за 6 *км* від залізничної ст. Магдалинівка. Осн. галузь пром-сті — видобування вугілля. 2 заг.-освітні школи, 2 лік. заклади. Палац культури, 5 б-к. Засн. 1894; з 1938 — місто.

АРТЕМО́ВСЬКИЙ Семен Степанович [4 (16).II 1813 — 5 (17).IV 1873] — український співак і композитор. Див. *Гулак-Артемовський С. С.*

Артемія.

«АРТЕМСІ́ЛЬ» — виробниче об'єднання в соляній промисловості. Розташована в м. Карло-Лібкнехтівську Донецької області. Осн. продукція: сіль кухонна харчова, кухонна йодована та кормова для тваринництва. «А.» утворена 1976 на базі рудоуправління «Артемсіль», організованого 1958. До складу об'єднання входять (1977) п'ять рудників та ремонтно-мех з-д. Соляні промисли на р. Бахмутці виникли в останній чверті 17 ст. В 70-х рр 19 ст. тут почали будувати соляні шахти. Нині об'єднання «А.» є одним з найбільших соляних підприємств країни. Воно дає бл. 40% загальносоюзного та майже 90% респ. видобутку солі. В 1975 виробн. розфасованої солі зросло проти 1965 в 1,8 раза, затареної — в 5 раз. Усі рудники оснащено високопродуктивною гірничою технікою; тут механізовано осн. виробничі процеси: введено в дію електровозну відкатку вантажів, застосовується екскаваторне навантаження солі, впроваджено комбайни для проходження штреків тощо. В 1966 «А.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. *А. В. Грищенко.*

Артишок: загальний вигляд рослини та суцвіття (кошик).

АРТЕ́РІЇ (грец. ἀρτηρίαι) — судини, що несуть кров до всіх органів і тканин тіла. Від серця відходять легеневий стовбур та *аорта*. Вони послідовно поділяються на великі, середні, дрібні та найдрібніші А.— артеріоли. А.— еластичні трубки, стінки яких складаються із 3 шарів: зовнішнього (сполучнотканинного), середнього (з м'язових волокон і еластичної тканини) та внутрішнього (з клітин *ендотелію* і підендотеліального сполучнотканинного шару). Завдяки своїй еластичності А. при кожному скороченні серця відповідно до змін тиску крові розширюються й знову звужуються — пульсують (див. *Пульс*). Окремі гілочки тієї самої А. чи кількох сусідніх А. часто, з'єднуючись між собою, утворюють т. з. *анастомози*.

АРТЕРІЇ́Т — запальне захворювання стінок *артерій*. Гострі А. бувають при тяжких інфекційних захворюваннях (грип, тифи, скарлатина, поліомієліт, сепсис та ін.), хронічні — при туберкульозі легень, туберкульозному менінгіті, сифілісі, актиномікозі та ін. специфічних інфекціях. При ушкодженні внутр. оболонки судини запальний процес, як правило, супроводиться *тромбозом*, руйнуються еластичні й м'язові волокна стінки артерій. Найнебезпечніший — гнійно-некротичний А., який може призвести до розриву стінки судини чи утворення *аневризми* Лікування: усунення основного захворювання, що спричинило артеріїт

АРТЕРІОСКЛЕРО́З (від *артерії* та *склероз*) — ущільнення й потовщення стінок артерій, що супроводиться втратою їхньої еластичності. Термін «артеріосклероз» нині не вживають. Див. *Атеросклероз*.

АРТИ́КЛЬ (франц. article, від лат. articulus) — службове слово. Вказує на граматичні категорії означеності чи неозначеності, роду, числа тощо Може стояти перед словом, до якого відноситься (препозитивний А.),— у нім., франц., англ. та ін мовах чи після цього слова (постпозитивний А.) — у швед., рум., болг та ін. мовах Напр., нім. das Wasser, болг. водата — «вода».

АРТИКУЛЯЦІ́ЙНА БА́ЗА — сукупність рухів і положень вимовних органів, звичних для звукотворення в даному мовному колективі. Кожен мовний колектив (мова, діалект, говірка) має свою А. б. Характерні риси А. б. української літ. мови: відсутність *дифтонгів*, довгих голосних звуків і яскраво вираженої *редукції* ненаголошених голосних; переважання дорсальних (з опущеним кінчиком язика) артикуляцій; активна робота серед. частини язика (при вимові м'яких приголосних); наявність подовженої вимови м'яких приголосних; незначна участь глибоких вимовних органів у творенні приголосних тощо. *Н. І. Тоцька.*

АРТИКУЛЯ́ЦІЯ (від лат. articulo — розчленовую) — 1) У фонетиці — сукупність рухів і положень вимовних органів, необхідних для утворення звука мови. А. складається з приступу (екскурсії), серед. частини (витримки) й відступу (рекурсії). Спосіб А. зумовлюється характером перепони (зімкнення, щілина, поєднання зімкнення й щілини чи зімкнення й проходу), яку утворюють вимовні органи. Місце А. визначають ті нерухомі частини вимовного апарату, де утворюються зімкнення або щілина. Див. також *Артикуляційна база*. 2) У техніці зв'язку — чіткість мови, переданої телефоном, радіо тощо. Залежить від гучності передачі, рівня шумових перешкод і властивостей приймача звуків. 3) У музиці — спосіб виконання на музичному інструменті чи голосом послідовного ряду звуків, напр., *легато* — зв'язано чи *стаккато* — уривчасто. 4) У співі — взаємодія вокальних і мовних прийомів звукоутворення.

АРТИЛЕРІЙСЬКИЙ НА́СТУП — бойові дії артилерії в наступальній операції з метою надійного придушення оборони противника та безперервної підтримки піхоти і танків. Основи А. н. розроблено в Рад. Армії в ході Великої Вітчизн. війни 1941—45. Суть А. н. визначено в Бойовому статуті піхоти (1942). А. н. поділявся на 3 періоди: арт. підготовка, арт. підтримка атаки, арт. забезпечення (супроводження) дій піхоти і танків у глибині оборони противника. А. н. був не тільки тактичним, а й оперативним засобом, від якого великою мірою залежали наслідки операції. Тепер А. н. використовують у поєднанні з ін. засобами ураження (див *Вогнева підготовка*).

АРТИЛЕ́РІЯ (франц. artillerie, від старофранц. atillier — споряджати) — рід військ; вид зброї або сукупність предметів озброєння; наука про артилерійське озброєння. А. як рід військ являє собою з'єднання, частини і підрозділи, що входять до складу заг.-військ. формувань. А. поділяється на військову (корпусну, дивізійну, полкову і батальйонну) і А. резерву Верховного Головнокомандування. А. розв'язує вогневі завдання в інтересах ін. родів військ Призначається для знищення вогневих засобів, бойової техніки, живої сили та оборонних споруд противника (див. *Артилерійський наступ, Вогнева підготовка*). До А. як сукупності предметів озброєння належать *гармати, гаубиці, міномети*, безвідкатні гармати, *самохідні артилерійські установки* і бойові машини протитанкових *керованих снарядів*, ракет і реактивної А.; всі види боєприпасів і стрілецької зброї; засоби розвідки і зв'язку, спостереження і керування вогнем, тяги і транспорту тощо. А. як наука вивчає питання будови, експлуатації, проектування та виробництва арт. зброї і військ. техніки, способи застосування А. і теорію стрільби (див. *Балістика*).

Сучас. А. поділяється на сухопутну і ВМФ; сухопутна А., в свою чергу,— на наземну і зенітну; наземна за бойовим призначенням — на гарматну, гаубичну, реактивну, протитанкову, гірську й мінометну; за способом пересування — на самохідну, буксировану, саморушну і стаціонарну. У ВМФ розрізняють А. корабельну та берегову. Класифікація А. за потужністю: легка, середня, важка, велика та надпотужна; за балістичними властивостями (траєкторією) буває настильна і навісна. Калібр А.— від 20 *мм* до 305 *мм*, в обмеженій кількості — до 806 *мм*; далекосяжність стрільби — до 35 *км* і більше. Рад. А. відіграла велику роль у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Див. *Ракетні війська сухопутних військ, Ракетні війська стратегічного призначення.*

Літ.: Энгельс Ф. Избранные военные произведения. М., 1958; Латухин А. Н. Современная артиллерия. М., 1970.

АРТИ́СТ [франц. artiste, від лат. ars (artis) — мистецтво] — 1) Виконавець ролей у драматичних виставах та оперних і балетних партій, учасник естрадного концерту чи циркового дійства. Див. також *Актор.* 2) Переносно — особа, яка займається творчістю в певній галузі мистецтва і досягла високої майстерності.

АРТИШО́К (Cynara) — рід рослин родини *складноцвітих*. Відомо 11 видів, поширених у країнах Середземномор'я й на Канарських о-вах. В СРСР, у т. ч. й в УРСР,— 1 вид — А. посівний (C. scolymus). А.— трав'яниста багаторічна рослина, заввишки 0,5—1,5 (2) *м*. Квітки зібрані у великі (до 12 *см* у діаметрі) кошики. А.— овочева культура, містить каротин, вітаміни B, C. Споживають (відвареними або консервованими) зібрані до цвітіння суцвіття А. Урожайність — від 50 до 250 *ц/га*. Вирощують у відкритому (в пд. районах) і закритому (у пн. районах) грунті. Є декоративні форми А. Використовують переважно як кормову рослину.

АРТІ́ЛЬ — форма добровільного об'єднання людей для здійснення спільної господарської діяльності. Найдавнішою формою А. є А. побутові — тимчасові невеликі об'єднання для виконання певної сезонної роботи.

На Україні в 16 ст. відомі А. землеробські, скотарські тощо. Згодом (18 ст.) значного поширення набули А. чумаків («валки»), звіроловів, рибалок, лоцманів на Дніпрових порогах; у 19 ст.— косарів, мулярів, вантажників та ін. В СРСР до 1960 існували пром. А., що виробляли гол. чином товари нар. споживання і припинили свою діяльність у зв'язку з повною передачею цього виробництва держ. пром-сті. В ін. соціалістич. країнах така форма об'єднань зберігається. В Рад. Союзі діють с.-г. А. (в т. ч. рибальські), які згідно з *Примірним Статутом колгоспу* (1969) офіційно наз. *колгоспами*, а також А. старателів, які працюють за договорами з гірничовидобувними підприємствами кольорової металургії. Типовий статут такої А затверджено Радою Міні-

АРТОБОЛЕ́ВСЬКИЙ Володимир Михайлович [22.VII (4.VIII) 1874, с. Симбухово кол. Пензенської губ. —9.X 1952, Київ] — український рад. зоолог, зоогеограф, популяризатор біологічних знань, громадський діяч. Закінчив Київ. ун-т стрів СРСР 10.III 1975. В сучас. бурж. країнах А. існують як об'єднання дрібних товаровиробників з метою пристосування їхнього господарства до умов капіталістичної економіки.

АРТМАНЕ Вія (справж. ім'я та по батькові — Аліда Фріцівна; н. 21.VIII 1929, м. Тукумс Латв. РСР) — латиська рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1969). У 1949 закінчила студію при Латв. театрі ім. Я. Райніса (Рига) і вступила до цього театру. Ролі: Лаймдота, Лельде («Вогонь і ніч», «Граю, танцюю» Райніса), Джульєтта («Ромео і Джульєтта» Шекспіра), Еліза («Пігмаліон» Шоу), донна Анна («Кам'янний господар» Лесі Українки). Знімається в кіно (фільми «Рідна кров», «Ніхто не хотів умирати», «Туманність Андромеди» та ін.). Портрет с. 258.

Артилерія. Гармати й реактивні установки. 1. Важка гармата 15 ст. 2. Довга французька серпантина 15 ст. 3. Пищаль Інрог, яку відлив 1577 А. Чохов. 4. 57-міліметрова протитанкова гармата зразка 1943 ЗИС-2 (СРСР). 5. 122-міліметрова гаубиця Д-30 (СРСР). 6. 130-міліметрова гармата М-46 (СРСР). 7. 57-міліметрова зенітна спарена самохідна установка ЗСУ-57-2 (СРСР). 8. 120-міліметровий міномет зразка 1938 (СРСР). 9. Самохідна артилерійська установка ИСУ-152 (СРСР). 10. Бойова машина реактивної артилерії БМ-24 (СРСР). 11. 203-міліметрова самохідна гаубиця М110Е2 (США). 12. Бойова машина реактивної артилерії БМ-13 («Катюша», СРСР). 13. Установка реактивних керованих протитанкових снарядів SS-11 (Франція) 14. 139,7-міліметрова гармата Мк-3 (Великобританія). 15. 90-міліметрова саморушна протитанкова гармата (ФРН). 16. 107-міліметрова безвідкатна гармата Б-11 (СРСР). 17. 105-міліметрова гірська гаубиця зразка 1956 (Італія). 18. 160-міліметровий міномет М-160 (СРСР).

В. Артмане.

І. І. Артоболевський.

(1901), де і працював до кінця життя (з 1924 — професор). Автор ряду наук. праць, присвячених гол. чин. фауні птахів Черніг., Київ. обл., кол. Пенз. губ. та Чукотського півострова.

АРТОБОЛЄ́ВСЬКИЙ Іван Іванович [н. 26.IX (9.X) 1905, Москва — 21.IX 1977, там же] — рад. вчений у галузі теорії машин і механізмів, акад. АН СРСР (з 1946). Закінчив Московську с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1926), викладав у вузах Москви. З 1937 — зав. лабораторією динаміки машин і механізмів Ін-ту машинознавства АН СРСР. А. розробив класифікацію просторових механізмів і визначив методи кінематичного аналізу їх; написав першу в СРСР монографію з цього питання («Теорія просторових механізмів», 1937) і підручник для ун-тів (1940). Створив нові методи дослідження машин-автоматів. Голова Всесоюзного т-ва «Знання» (з 1966). Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Премія ім. П. Л. Чебишова (1946), срібна медаль ім. Жоліо-Кюрі (1959) та ін. міжнар. відзнаки. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

АРТОЗЄ́ЄВ Георгій Сергійович [н. 4 (17).X 1911, с. Машеве, тепер Семенівського р-ну Чернігівської обл.] — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1940. Н. в селянській сім'ї. В 1932—35—в Рад. Армії. З серпня 1941 — у партизанському загоні. Згодом командував з'єднанням партизанів. З 1943 — на парт., рад. і госп. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

АРТРИ́Т (від грец. ἄρθρον — суглоб) — група захворювань суглоба. Розрізняють: моноартрит, коли уражується один суглоб, і поліартрит — уражується два чи більше суглобів. А. бувають: первинні (самостійні — туберкульозний, гнійний, вірусний, ревматичний, ревматоїдний, інфекційно-алергічний та ін.), вторинні (зумовлені захворюваннями крові, легень, колагенозами, виразковим колітом тощо), травматичні (спостерігаються при відкритих травмах суглоба, вогнепальних ранах і рідше при закритих ушкодженнях суглоба), дистрофічні (при порушенні обміну речовин). Ознаки А.: біль, почервоніння шкіри, набряк, деформація, порушення функції суглобів, місцеве й загальне підвищення т-ри. А. може закінчитися повним відновленням функцій суглоба або призвести до часткової чи повної його нерухомості. Лікування: усунення основної причини захворювання, антибіотики, фіз. методи, хірургічне.

Є. Т. Скляренко.

АРТРО́З (від грец. ἄρθρον — суглоб) — захворювання суглобів, що виникає внаслідок порушення живлення суглобових кінців кісток. Спричинюють А. простуди, травми, повторні дрібні ушкодження, перевантаження профес. характеру (у вантажників, танцюристів, спортсменів), *артрити, інтоксикації* організму. Перебіг хронічний. А. загострюється при заг. захворюваннях, утомі. Рухи в суглобі обмежуються аж до повної втрати функції. А. уражує як великі, так і дрібні суглоби кінцівок і хребта. Лікування консервативне, в тяжких випадках — хірургічне.

Літ.: Астапенко М. Г., Пихлак Э. Г. Болезни суставов. М., 1966; Подрушняк Е. П., Каниболоцкая В. П. Артрозы. К., 1977.

АРТУА́ — історична область на Пн. Франції. Назва А.— від кельт. племені атребатів. З 9 ст. А.— володіння Фландрії, з 12 ст.— Франції. В 1384—1477 А.— в складі Бургундського герцогства, з 1493 — володіння австрійських *Габсбургів*. В 1556 територія А. відійшла до володінь ісп. короля *Філіппа II*. З кін. 17 ст.— в складі Франції. Під час 1-ї світової війни 1914—18 А.— арена великих битв (1914, 1915, 1917). Тепер значна частина А. — в складі деп. Паде-Кале. Гол. місто — *Аррас*.

АРТУ́Р — легендарний король кельтського племені *бриттів*. Легенди і перекази про А. належать до 5 ст., коли відбувалося *англосаксонське завоювання* Британії. Образ А. знайшов відображення в англ. і франц. *лицарському романі*.

Літ.: Мэлори Т. Смерть Артура. М., 1974.

АРТЮ́ХІН Юрій Петрович (н. 22.VII 1930, с. Першутіно, тепер Клинського району Московської обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Рад. Союзу (1974), підполковник-інженер. Член КПРС з 1957. В 1958 закінчив Військово-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В загоні космонавтів — з 1963. А.— бортінженер космічного корабля «Союз-14», виведеного (1974) на навколоземну орбіту. Після стикування космічного корабля «Союз-14» з орбітальною наук. станцією «Салют-3» космонавти П. Р. *Попович* і А. 15 діб перебували на борту станції. Нагороджений орденом Леніна. Портрет с. 260.

АРТЮХО́В Іван Олександрович [10 (23).II 1907, с. Філіпково, тепер Мосальського р-ну Калузької обл.— 3.II 1977, Київ) — учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 Член КПРС з 1927. Н. в сім'ї робітника. В серпні 1941 А. був залишений у м. Шості Сум. обл. для організації партизанського загону. В червні 1942 загін влився в з'єднання під командуванням О. М. *Сабурова*. З травня 1943 — командир загону ім. С. М. Будьонного, на базі якого в лютому 1944 виникло однойменне з'єднання. Під керівництвом А. воно здійснило рейд по Волин. і Львів. областях УРСР та Люблінському воєводству на тер. Польщі. З 1944 — на парт. і госп. роботі. Нагороджений 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями.

А́РУМ, кліщинець (Arum) — рід рослин род. *ароїдних*. Багаторічні однодомні трав'янисті рослини з бульбоподібним кореневищем, стріловидними або списовидними листками й одностатевими квітками. Плід — ягода. Бл. 15 видів у Європі (здебільшого Центр. і Пд.), Малій Азії (переважно в лісах). В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 3. У свіжому вигляді А. отруйні рослини; борошно з висушених кореневищ деяких видів, зокрема А. плямистого, їстівне.

Арум плямистий.

АРУТЮ́НОВ Олександр Іванович [21.XII 1903 (3.I 1904), Єреван — 5.VI 1975, Москва] — український та російський рад. нейрохірург, акад. АМН СРСР (з 1967), засл. діяч науки УРСР (з 1954), Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1940. Закінчив Північно-Кавказький ун-т (1929). Під час Великої Вітчизняної війни — головний хірург армії, фронту. З 1945 — зав. нейрохірургічною клінікою в Києві; 1951—64 — директор Київ. н.-д. ін-ту нейрохірургії. З 1964 — директор Ін-ту нейрохірургії АМН СРСР, зав. кафедрою нейрохірургії Центр. ін-ту удосконалення лікарів. А.— учень М. Н. *Бурденка*; засновник укр. школи нейрохірургів. А. вніс великий вклад у вивчення фундаментальних проблем нейрохірургічної патології нервової системи (внутрішньочерепний тиск, набряк мозку, компенсація функцій), клініки, діагностики та хірургічного лікування новоутворень, судинних захворювань, травматичних уражень центральної нервової системи. Був почесним президентом Всесвітньої федерації нейрохірургічних товариств. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Портрет с. 260.

Тв.: Огнестрельные повреждения крупных сосудов и их хирургическое лечение. К., 1949; Туберкуломы головного мозга. К., 1959 [у співавт.]; Тотальная церебральная ангиография. М., 1971 [у співавт.].

А. П. Ромоданов.

АРУТЮНЯ́Н Олександр Григорович (н. 23.IX 1920, Єреван) — вірменський рад. композитор, нар. арт. СРСР (з 1970). Член КПРС з 1952. У 1941 закінчив Єреванську консерваторію. Твори: «Кантата про Батьківщину» (1948), «Святкова увертюра» (1949), «Ода Леніну» (1967), «Гімн братерству» (1970), опера «Саят-Нова» (1969), симф., камерно-інструм. і вокальні твори, музика до драм. вистав і кінофільмів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1949. Портрет с. 261.

А́РФА (нім. Harfe) — струнний щипковий музичний інструмент. Зображення А. відносяться до 3-го тис. до н. е., зокрема на Україні — до 11 ст. (фреска Софійського собору в Києві). Сучасна А. має 46 струн, натягнутих вертикально на рамі з резонатором, та механізм для перестроювання (педалі подвійної дії).

АРХАЇ́ЗМИ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній) — слова, вирази, граматичні форми, які застаріли й вийшли з активного вжитку. Серед А. виділяють групу т. з. історизмів, випадіння яких із активного словника пов'язане зі зникненням з ужитку певних явищ або предме-

тів («соха», «запаска», «осавул»). А.-*старослов'янізми* використовують у л-рі зі стилістичною метою, зокрема, щоб надати зображуваному іронічного або урочистого звучання («Уст моїх глаголи». Т. Шевченко).

АРХА́ЇКА (від грец. ἀρχαϊκός — старовинний, стародавній) — ранній етап в історичному розвитку будь-якого явища. Термін «архаїка» звичайно вживається для визначення давньогрец. образотворчого мистецтва (7—6 ст. до н. е.). В період А. склалися осн. форми архітектури, монументальної скульптури й *вазопису*. На тер. України пам'ятки А. відомі з розкопок античних міст Березані, Ольвії, Тіри, Пантікапея, Кімфея та скіфських курганів.

АРХАЛА́КСИС (від грец. ἀρχή — початок і ἄλλαξις — обмін, зміна) — тип *філембріогенезу*, при якому зміни виникають у закладці органа на ранній стадії зародкового розвитку і спричинюють зміну всього дальшого його розвитку. Це приводить до відносно великих стрибкоподібних змін будови органів і утворення нових органів, яких не було у предків. А. є способом пристосування до умов, що швидко змінюються. Виключно шляхом А. змінюється число хребців, зубів та ін. гомономних (подібних, розташованих навколо поперечної осі організму чи вздовж осі органа) частин. Прикладом А. є також розвиток пір'яного покриву у птахів (замість рогових лусок у їхніх предків — плазунів).

АРХА́НГЕЛИ (грец. ἀρχάγγελοι) — в іудаїзмі, християнстві, ісламі — старші *ангели*, слуги бога й посередники між ним і людьми.

АРХА́НГЕЛЬСЬК — місто, обласний центр РРФСР, на р. Пн. Двіні, біля впадіння її у Двінську губу Білого м. Річковий і мор. порт. Залізничний вузол. 383 тис. ж. (1976). Поділяється на 4 міські райони. Заснований 1584 під назвою Новохолмогори, 1613 перейменований на Архангельський, пізніше — на А. До заснування Петербурга (1703) А. — єдиний пн. мор. порт Росії. З 1708 — губернське місто. В 1898 в А. створено с.-д. гуртки, 1903 — к-т РСДРП. 17.II 1918 в А. встановлено Рад. владу. 2.VIII 1918 місто захопили англ., амер. і франц. інтервенти. Рад. влада відновлена 21.II 1920. З 1929 А.— центр Північного краю, з 1936 — Північної обл., з 1937 — Архангельської обл. Поблизу А. народився М. В. *Ломоносов*. Місто тісно пов'язане з історією освоєння Арктики. З А. відправлялися експедиції В. А. Русанова, О. М. Сибірякова, Г. Я. Сєдова та ін. А.— значний центр лісообр., лісохім. пром-сті та лісоекспорту СРСР (лісопильно-деревообр., целюлозно-паперові комбінати; з-ди гідролізної переробки деревини, каніфольно-скипидарний та ін.). Розвинуте машинобудування (виробн. устаткування для лісової та деревообр. пром-сті, суднобудування). Підприємства по виробн буд. матеріалів, переробці продуктів мор. промислу, а також легкої (трикотажні, взут., швейні ф-ки) і харч. (рибо- та м'ясокомбінати, комбінат по переробці водоростей) пром-сті. Північний н.-д. ін-т пром-сті, Центральний н.-д. ін-т механічної обробки деревини, ін-т лісу і лісохімії та інші. Лісотех., мед. і пед. інститути, заочний філіал Ленінгр. вищого інженерного мор. училища, 16 серед. спец. навч закладів, гідрографічна база Північного морського шляху.

Музеї: краєзнавчий, образотворчого мистецтва (засн. 1960) та дерев'яної архітектури Півночі; драматичний театр, театр ляльок, цирк, філармонія. Архіт. пам'ятки: Гостиний двір (1668—84, арх. Д. М. Старцев), Новодвінська фортеця, Канатний завод (19 ст., арх. А. Д. Захаров); пам'ятники М. В. Ломоносову (1826—29, скульптор І. П. Мартос), Петру I (1872, скульптор М. М. Антокольський; встановлений 1914). За роки Рад. влади місто докорінно реконструйовано.

АРХА́НГЕЛЬСЬКА О́БЛАСТЬ — на Пн. Європ. частини РРФСР. Омивається Білим, Баренцовим і Карським морями. Включає острови: Колгуєв, Вайгач, Нова Земля, Земля Франца-Йосифа, Соловецькі та ін. Утворена 23.IX 1937. Пл. 587,4 тис. *км²*. Нас. 1448 тис. чол. (1976), переважають росіяни, живуть також ненці; міськ. нас.— 72%. В складі А. о.— *Ненецький автономний округ*. Поділяється на 19 районів, має 11 міст і 37 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Архангельськ*.

Поверхня області переважно рівнинна, в сх. частині — Печорська низовина, зайнята Большеземельською тундрою і Малоземельською тундрою, подекуди невисокі підвищення (Тіманський кряж, хребет Пай-Хой заввишки до 467 *м*, кряж Вітряний Пояс та ін.). Корисні копалини: кам. вугілля, нафта, природний газ, боксити, руди кольорових металів та ін. Пересічна температура січня —10, —18°, липня +8, +17°. Опадів 300—550 *мм* на рік. Гол. ріки: Пн. Двіна, Онега, нижні течії Мезені й Печори. В області — бл. 2,5 тис. озер, найбільші — Лача, Кенозеро, Кожозеро та ін. Переважають підзолисті й болотні грунти, поширена *багаторічна мерзлота*. Більша частина А. о. зайнята хвойними лісами, зустрічаються також береза, осика, модрина та ін. На півночі області — тундрова рослинність.

У нар. г-ві СРСР А. о. виділяється лісозаготівлями, лісопильною, лісохім., рибною пром-стю. Випуск валової пром. продукції області 1975 зріс проти 1965 в 1,9 раза. Енергетика базується на вугіллі Печорського вугільного бас. Розвинуті целюлозно-паперова, гідролізна та сульфатно-спиртова галузі. Машинобудування представлене виробн. трансп. засобів, устаткування для лісозаготівель, лісопильної пром-сті тощо. Значно розвинулася харч., гол. чин. рибна і маслосироробна пром-сть. Виробн. буд. матеріалів. Осн. пром. центри: Архангельськ, *Сєвєродвінськ*, *Котлас*, *Нар'ян-Мар*.

Гол. галузь с. г.— молочне тваринництво. Поголів'я (тис., 1976): великої рогатої худоби — 322, сви-

Арфа.

Ю. П. Артюхін.

О. І. Арутюнов.

ней — 67, овець і кіз — 121. Розвинуті оленярство, рибальство, мисливство, мор. звіробійний промисел. Площа с.-г. угідь — 791 тис. *га*, з них 404 тис *га* припадає на сіножаті й пасовища. Вирощують жито, овес, ячмінь, у приміській зоні — картоплю і овочі, на Пд.— льон. Осн. з-ці: Москва — Архангельськ, Коноша — Котлас. Мор. порти: Архангельськ, Онега, Мезень, Нар'ян-Мар. Судноплавство по Пн. Двіні, Вичегді, Печорі, Мезені. Розвивається автомоб. і повітряний транспорт. В А. о.— 3 вузи, 29 серед. спец. навч. закладів; 4 театри, 11 музеїв.

АРХА́НГЕЛЬСЬКЕ — садибний ансамбль поблизу Москви; належав князям Голициним, потім князям Юсуповим, тепер — музей. Садибу побудовано в стилі класицизму На тер. А.— палац (1780-і рр., арх. де Герн, перебудовано 1811—28), в якому збереглися оздоблення, меблі, кераміка та ін вироби, виконані кріпосними майстрами, а також картини (А. Ван Дейка, Дж.-Б. Тьєполо, Ф. Буше, П. Ротарі) і скульптура (Е.-М. Фальконе, І.-П. Віталі та ін.); парк (18 ст.) з терасами, численними бюстами, статуями й парковими спорудами, в т. ч. театр, 1817—18, з декораціями П.-Г. Гонзаго. В 1934—37 на тер. А. споруджено 2 санаторні корпуси. В 1965 проведено реставраційні роботи.

АРХА́НГЕЛЬСЬКЕ — селище міського типу Високопільського р-ну Херсонської обл. УРСР, на р. Інгульці (притока Дніпра), за 4 *км* від залізничної станції Блакитне. У селищі з-д будівельних матеріалів. Блакитнянське відділення «Сільгосптехніка», птахоінкубаторна станція. Середня школа, сільське профес.-тех. уч-ще, лікарня. Будинок культури, клуб. 3 б-ки. Засн. 1810.

АРХА́НГЕЛЬСЬКИЙ Андрій Дмитрович [26.XI (8.XII) 1879, Рязань — 16.IV 1940, Москва] — російський рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1929). Закінчив Моск ун-т (1904); з 1918 — професор цього ун-ту. В 1934—39 — директор Геол. ін-ту АН СРСР. Автор праць з геології Рад. Союзу. Проводив геол. дослідження в багатьох районах країни, в т. ч. на пн.-зх. окраїнах Донбасу, на Чернігівщині, Керченському п-ові. А.— засновник порівняльної *літології*, на основі якої вивчав історію розвитку Чорного м., геол. будову його дна, розробив оригінальні теорії походження нафти і бокситів. За дослідження нафтоносної провінції Причорномор'я йому 1928 було присуджено премію ім. В. І. Леніна.

АРХА́НГЕЛЬСЬКИЙ Олександр Олександрович [н. 17 (29).XII 1892, Казань] — рад. авіаційний конструктор, Герой Соціалістичної Праці (1947). Після закінчення Моск. вищого тех. уч-ща (1918) — співробітник ЦАГІ. Найближчий помічник А. М. *Туполєва*, провідний конструктор літаків АНТ-9, АНТ-14 «Правда», АНТ-40 «СБ», АНТ-20 «Максим Горький», АНТ-35. В 1941—45 розробляв і організовував серійне виробництво бомбардувальника Ту-2. Після Великої Вітчизн. війни брав активну участь у створенні літаків Ту-104, Ту-114, Ту-124, Ту-134, Ту-154. Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949, 1952. Ленінська премія, 1957.

АРХА́НТРОПИ (від грец. *ἀρχαῖος* — стародавній та *ἄνθρωπος* — людина) — найдавніші викопні люди — *пітекантроп, синантроп, атлантроп,* олдовайська людина (Пн. і Сх. Африка), *гейдельберзька людина,* людина з Вертешселлеша (Угорщина). Об'єм мозку А. становив від 900 до 1100 *см*³. Для А. характерні значний надбрівний валик, відсутність підборіддя. Жили А. бл. 1 млн.— 350 тис. років тому, на початковій стадії *первіснообщинного ладу*. Спільна праця, полювання і збиральництво стимулювали у А. розвиток елементів мови, свідомості. Еволюціонували в *палеоантропів*.

В. Д. Дяченко.

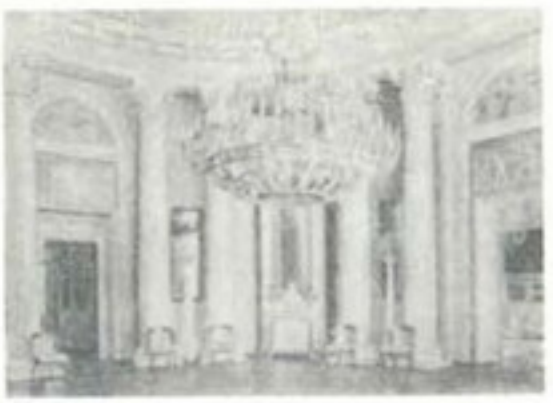

Архангельське. Верхня тераса парку. Центральний зал палацу.

АРХА́Р, аргалі (Ovis ammon) — дика гірська вівця. Об'єднує ряд підвидів, поширених у горах Серед. і Центр. Азії. Довж. тіла 1,8 *м*, вис. в холці 1,1 *м*, маса до 200 *кг*, роги в обох статей великі, спірально закручені. Живуть А. стадами,

Архар

переважно у високогірних зонах; чисельність їх скорочується. А. невибагливі, цінні мисливсько-промислові тварини. В СРСР перебувають під охороною. Шляхом *гібридизації* А. з мериносами виведено породу овець — *казахський архаромеринос*.

АРХА́РОВ Володимир Іванович [н. 14 (27).II 1907, Одеса] — український рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1965). Закінчив 1931 Ленінгр. політех. ін-т. У 1966—72 працював у Донецькому фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, з 1972 — в Донецькому відділенні Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР і Донецькому держ. ун-ті. Праці в галузі фізики твердого тіла, зокрема структури металів, процесів їх високотемпературного окислювання, фазових перетворень у сплавах, внутр. *адсорбції* в полікристалічних сплавах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

АРХЕГОНІА́ЛЬНІ РОСЛИ́НИ (Archegoniatae) — рослини, що мають жіночий статевий орган — *архегоній*.

АРХЕГО́НІЙ (від грец. *ἀρχή* — початок і *γονή* — народження, материнська утроба) — жіночий статевий орган мохоподібних, папоротеподібних і голонасінних рослин. А. утворюється на *гаметофіті*; має вигляд колби, в здутій частині якої міститься яйцеклітина та черевцева канальцева клітина. В шийці розташовані шийкові канальцеві клітини, які при дозріванні архегонію руйнуються і ослизнюються, відкриваючи канал, по якому пересуваються сперматозоїди. Іл. с. 262.

АРХЕ́ЙСЬКА ЕРА І ГРУ́ПА (грец. *ἀρχαῖος* — стародавній, первозданний) — найдавніша ера в геологічній історії Землі, яка охоплювала ранній *докембрій*. Тривала бл. 1,5 млрд. років. Радіометричні значення для порід найдавнішого віку цієї групи дорівнюють 3500—4000 млн. років. Завершення А. е датується часом 2600—2800 млн. років. За архейської ери відбулися значні виливи основних лав, інтенсивний розмив вулканічних споруд і нагромадження переважно вулканогенних, наземних уламкових і морських хемогенних відкладів. Архейська група порід включає *гнейси, кристалічні сланці, амфіболіти, мармури* і *кварцити*. Ці породи метаморфізовані, часто мігматизовані й гранітизовані. В деяких з них виявлено залишки синьо-зелених водоростей і різних бактерій, а також графіт органогенного походження, що є свідченням наявності життя за архейської ери.

Породи архейської групи виходять на поверхню в багатьох місцях земної кулі, в СРСР з них складаються значні частини Балтійського, Анабарського і Алданського щитів, *Українського щита* та Воронезького масиву

Літ.: Вопросы тектоники докембрия континентов. М., 1970; Лазько Е. М. [та ін.]. Нижний докембрий западной части Украинского щита. Львов. 1975; Проблемы осадочной геологии докембрия, в. 1—4. М., 1966—75.

В. А. Рябенко.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КИ́ЇВСЬКА КОМІ́СІЯ — див. *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів*.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ — наукова установа, створена 1834 в Петербурзі спочатку як тимчасова для видання актів, зібраних *археографічними експедиціями*, з 1837 — постійна установа для збирання, опису й видання документів та історичних пам'яток. А. к. видала збірки документів з історії Росії, Білорусії, Литви, Кавказу 14—18 ст. (серед них «*Полное собрание русских летописей*», «Акты исторические», т. 1—5. СПБ, 1841—42), з історії України («*Акты Западной России*», «*Акты Южной и Западной России*»). З 1872 Археографічна комісія видавала «Русскую историческую библиотеку» (вийшло 39 томів).

А. к. опублікувала багато документів з історії Росії та України періоду феодалізму, але серед них мало матеріалів про становище трудящих мас та їхню боротьбу проти класового гноблення. В роботі комісії брали участь П. М. *Строєв*, М. І. *Костомаров*, С. В. Соловйов, М. І. Семевський. У 1922 А. к. було передано Академії наук і 1926 об'єднано з Постійною істор. комісією АН СРСР в одну Постійну історико-археографічну комісію. В 1931 її реорганізовано в Історико-археографічний інститут, який 1936 влився в Інститут історії АН СРСР.

АРХЕОГРАФІ́ЧНА КОМІ́СІЯ АН УРСР — наукова установа, створена 1919 у Києві для публікації документальних матеріалів з історії УРСР. У 1921 до А. к. влилася *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів*. В 1936 А. к. реорганізовано у відділ археографії Ін-ту історії АН УРСР (див. *Історії інститут* АН УРСР). А. к. видавала «Український археографічний збірник» (т. 1—3. К., 1926—30), «Український архів» (т. 1—4. К., 1929—31) та ін. публікації з історії України, фольклору, етнографії тощо. На деяких виданнях А. к. негативно позначився вплив бурж.-націоналістичних концепцій М. С. *Грушевського*.

АРХЕОГРАФІ́ЧНІ ЕКСПЕДИ́ЦІЇ — організовані в 19 ст. Російською Академією наук і приватними особами наукові експедиції для виявлення і збирання історичних документів. Першу А. е. провела Академія наук 1809 для обстеження архівів, археол. та істор. пам'яток у пн.-рос. і укр. містах. У 1817—18 А е. обслідувала архіви Москви і бібліотеки монастирів Моск. і Новгородської губ. У числі відкриттів цієї експедиції були Ізборник Святослава 1073 і кілька пам'яток 15—16 ст. А. е. 1829—34, очолювана П. М. *Строєвим*, обстежила бл. 200 архівів і б-к Пн. Росії і зібрала до 3 тис. істор.-юрид. актів 14—17 ст., багато літописів та ін. пам'яток. Значну частину цих матеріалів опублікувала *Археографічна комісія*. Збирання документальних матеріалів у Рад. Союзі провадять наук. установи і б-ки, навч. заклади тощо.

АРХЕОГРА́ФІЯ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній і γράφω — пишу) — спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи й методи публікації документів. Залежно від завдань і мети публікації поділяються на наукові, науково-популярні та навчальні. Одним з осн. принципів А. є точне передавання тексту документів. Стан і розвиток А. залежить від заг. стану істор. науки, її методології, від використання досягнень допоміжних істор. дисциплін, зокрема *архівознавства, джерелознавства, палеографії, дипломатики*. Перші спроби публікації істор. джерел на Україні пов'язані з політ. та ідеологічною боротьбою кін. 16 — поч. 17 ст. у питанні про Брестську унію. В 19 ст. в Росії і на Україні виник ряд установ, які спеціально займалися виданням істор. джерел. Велике значення для розвитку А. мали Т-во історії і старожитностей російських при Моск. ун-ті (1804), *Археографічна комісія* в Петербурзі (1834), Рос. істор. т-во (1866), *Одеське товариство історії і старожитностей* (1839), *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві (1843), Істор. комісія при Галицькому крайовому відділі (1865), *Історичне товариство Нестора-літописця* в Києві (1873), *Наукове товариство імені Шевченка* у Львові (1873) та ін. Більшість дореволюц. археографічних видань має дворянсько-бурж. спрямованість і вимагає, з огляду на це, критичного підходу. Велика Жовтн. соціалістич. революція поклала початок новому етапові в розвитку А. Рад. А., керуючись марксистсько-ленінською методологією, зосередила гол. увагу на публікації джерел з історії екон. розвитку країни, класової боротьби, революц. руху, документів з історії народів Радянського Союзу. Виняткове значення мають видання творів основоположників марксизму-ленінізму, документів з історії КПРС.

Важливу роль для розвитку А. відіграла централізація архівної справи. Було створено спец. рад. установи, які збирали, упорядковували й публікували документальні матеріали. Зокрема на Україні 1921 створено Комісію по вивченню історії Жовтн. революції і Комуністичної партії України (Істпарт; 1929 реорганізовано в Ін-т історії партії і Жовтн. революції). За роки Рад. влади в республіці видано багатотомні публікації. Особлива увага приділяється історії рад. суспільства Держ. архіви УРСР (див. *Центральні архіви в СРСР*) разом з Інститутом історії АН УРСР та *Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС* видали фундаментальні, багатотомні збірки документів. Вони присвячені діяльності більшовицьких орг-цій напередодні та під час Великої Жовтн. соціалістичної революції і встановлення Рад. влади на Україні, періоду громадян. війни, індустріалізації, колективізації і культурного будівництва, історії робітн. класу, боротьбі населення зх.-укр. земель за соціальне і нац. визволення та возз'єднання з Рад. Україною, героїчному подвигові рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни. В 1976—77 вийшов у світ двотомник «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК». Значна кількість матеріалів в галузі А. публікувалася в журн. «Пролетарская революция», «Каторга и ссылка», «Красный архив», «*Літопис революції*», «Исторический журнал», «*Вопросы истории*», «Советские архивы», «*Архіви України*» та ін. В СРСР діють єдині «Правила видання історичних документів» (1955), «Правила видання документів радянського періоду» (1960).

В зарубіжних соціалістичних країнах публікаторська робота планується і провадиться академіями наук, нац. архівами, ін-тами історії партії та ін. установами. В капіталістичних країнах осн. центрами публікації джерел є університети, архіви, історичні товариства тощо.

Літ.: Методическое пособие по археографии. М., 1958; Яковлєв С. О. Українська радянська археографія. К., 1965; Історичні джерела та їх використання, в. 1. К., 1964.

Ф. П. Шевченко.

АРХЕОЛО́ГІЇ ІНСТИТУ́Т АН УРСР — науково-дослідна установа, що здійснює і координує наукові й експедиційні дослідження в галузі археології та стародавньої історії в республіці. Створено 1938 в Києві. Попередники А. і.: Комісія АН УРСР по складанню археол. карти України (1919—21), Археол. комісія (1921—23), Археол. к-т (1923—24), *Всеукраїнський археологічний комітет* (1924—34), Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР (1934—38). А. і. має 11 відділів і 2 лабораторії. Йому підпорядковано заповідник *Ольвія* і заповідну територію *Кам'яна могила*. Видання А. і. (крім монографій): «Археологія» (т. 1—24, 1947—70), «Археологічні пам'ятки УРСР» (т. 1—13, 1949—63), «Краткие сообщения Института археологии» (т. 1—12, 1952—62), «Археологические исследования на Украине» (в. 1—4, 1967—72; в. 4 виданий укр. мовою). З 1971 видає збірник «*Археологія*» (вийшло 22 випуски).

І. І. Артеменко.

АРХЕОЛОГІ́ЧНА КУЛЬТУ́РА — одне з основних понять археологічної науки, під яким розуміють групу пам'яток (поселень, могильників) певної території та часу, які характеризуються спільними ознаками їхніх речових комплексів. А. к. дістають умовні назви від певної характерної риси даної культури: форми глиняного посуду (*кулястих амфор культура*), орнаментації посуду (*лінійно-стрічкової кераміки культура*), форми поховань (*ямна культура*), або назви місцевості, де були вперше відкриті й досліджені пам'ятки даного типу (*трипільська культура*). А. к. є матеріальним виявом діяльності й життя старод. населення і відображає його територіальне поширення та етапи розвитку. Деякі дослідники вважають, що А. к. відповідають т. з. істор.-етнографічним областям і госп.-

О. Г. Арутюнян.

А. Д. Архангельський.

В. І. Архаров.

О. П. Архипенко. Анжеліка. Бронза. 1921—25.

культурним типам, інші — конкретним етнічним спільностям (роди, племена, народності) або соціально-екон. областям.

Ю. М. Захарук.

АРХЕОЛОГІ́ЧНЕ ДАТУВА́ННЯ — встановлення хронології пам'яток, що вивчаються за археологічними даними. Застосовується дві системи А. д.: одна базується на абсолютній, друга — на відносній хронологіях. Абсолютну хронологію пам'яток встановлюють за їхніми датованими предметами (монети, печатки тощо), за аналогією з уже датованими пам'ятками, за допомогою хімічних, ботанічних, фізичних та ін. методів. Абсолютна хронологія в археології здебільшого досить приблизна. Відносну хронологію пам'яток дає можливість встановити *стратиграфія археологічна* і типологія речових знахідок. Частину пам'яток античної та феод. епох датують за відомостями в писемних джерелах.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ДОСЛІ́ДЖЕННЯ — дослідження історичного минулого людства переважно на основі вивчення давніх залишків матеріальної культури—*археологічних пам'яток*. Пам'ятки вивчають на місцях їхнього розташування (польові дослідження) та в лабораторних умовах (лабораторні дослідження). Польові дослідження складаються з *археологічних розвідок* і *археологічних розкопок* і провадяться з застосуванням наук. методики, специфічної для різних груп археол. пам'яток (селищ, городищ, курганів тощо). Для датування археол. пам'яток застосовують новітні методи природничих наук (калійаргоновий, радіовуглецевий, палеомагнітний, колагеновий, дендрологічний та ін.).

Літ.: Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. М., 1972.

І. Г. Шовкопляс.

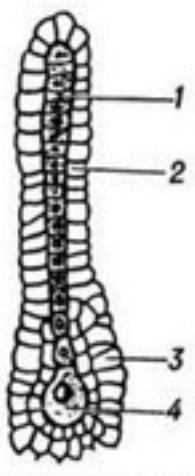

Архегоній у мохів: *1* — шийкові канальцеві клітини; *2* — шийка; *3* — черевце; *4* — яйцеклітина.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ КА́РТИ — наукові зведення *археологічних пам'яток* різних часів на певних територіях або пам'яток окремих археологічних культур (напр., культури полів поховань, *трипільської культури* тощо) чи давніх історичних періодів (палеоліту, неоліту, епохи міді-бронзи та ін.). А. к., як правило, містять, крім описової частини, ще й геогр. карти з умовно позначеними на них археол. пам'ятками. За рад. часу, зокрема, складено А. к., пов'язані з тер. України: «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР» (1951), «Карта палеоліту УРСР» (1954), «Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР» (1957), «Пам'ятки черняхівської культури на території УРСР» (1960) та ін.

Археоптерикс.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ПАМ'ЯТКИ́ — матеріальні залишки людської діяльності, що збереглися на поверхні землі, під землею або під водою і є об'єктом *археологічних досліджень*. А. п.— речові джерела, що висвітлюють минуле людського суспільства. Велике значення А. п. мають для вивчення найдавнішого дописемного періоду людства, коли вони є єдиними істор. джерелами. До осн. А. п. належать: місця поселення (стоянки, городища, селища) й окремі житла, господарські споруди, залишки фортець і міст, могильники й окремі поховання, надмогильні й культові споруди, скарби, знаряддя праці та ін. давні вироби, малюнки й написи на скелях і окремих каменях (див. *Наскельні зображення*) тощо. Всі А. п. в СРСР перебувають під охороною держави. На них поширюється чинність закону «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийнятого 29.X 1976 Верховною Радою СРСР.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ РО́ЗВІДКИ — сукупність заходів щодо пошуку і первісного вивчення *археологічних пам'яток*. Осн. мета А. р.— виявлення ще невідомих науці пам'яток, а також перевірка відомостей про вже відкриті археол. пам'ятки. А. р., як і *археологічні розкопки*, провадяться відповідно до спец. документа, зокрема в СРСР — *Відкритого листа*. Під час А. р. провадять обстеження місцевості, шурфування, аерофотознімання, електропошук, застосовують хім. метод тощо. А. р. ведуться як для суцільного археол. вивчення даної території, так і для виявлення на ній пам'яток певного часу або культури.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ РОЗКО́ПКИ — розкриття шарів землі для вивчення *археологічних пам'яток*. А. р. — осн. метод *археологічних досліджень*. Їм передують *археологічні розвідки*. А. р. провадять з дозволу Ін-ту археології АН СРСР (див. *Відкритий лист*) або відповідних установ академій наук союзних республік, зокрема на Україні — Ін-ту археології АН УРСР. Самовільні розкопки заборонено. А. р. провадять за спец. наук. методикою вивчення і фіксації, специфічною для різних груп пам'яток.

АРХЕОЛОГІ́ЧНІ ТОВАРИ́СТВА — громадські організації по дослідженню, популяризації та охороні старожитностей, головним чином *археологічних пам'яток*. Почали створюватися в 16 ст. (перші А. т. виникли в Англії та Італії), значно поширилися в 19—20 ст. В дореволюц. Росії існували всеросійські і місцеві А. т. Серед центральних А. т. найвідомішими були Московське т-во історії та старожитностей (засн. 1804), Рос. археологічне т-во в Петербурзі (1846) і Московське археологічне товариство (1864). На Україні діяли *Одеське товариство історії і старожитностей* (засн. 1839), Церковно-археологічне т-во при Київ. духовній академії (1872) та *Історичне товариство Нестор-літописця* (1873). В 1923—29 існувало Таврійське т-во історії, археології та етнографії в Сімферополі. Після Великої Жовтн соціалістич. революції центрами вивчення та охорони археол. пам'яток стали держ. установи — відповідні н.-д. інститути АН СРСР і академій наук союзних республік, музеї, вузи, а також т-ва охорони пам'яток історії та культури (в УРСР — *Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури*, засн. 1966). В 1959 створено *Одеське археологічне товариство*.

І. Г. Шовкопляс.

АРХЕОЛО́ГІЯ (від грец. ἀρχαῖος — стародавній і λόγος — вчення) — наука, яка на основі речових *археологічних пам'яток* вивчає розвиток людського суспільства в докласовий і ранньокласовий періоди історії — від кам'яної доби до середньовіччя. Специфічний характер цих пам'яток зумовлює застосування різних методів *археологічного дослідження*: стратиграфічного (див. *Стратиграфія археологічна*), статистичного, типологічного та ін. Важливим методом дослідження археол. пам'яток є картографування (див. *Археологічні карти*); широко застосовують методи природничих і тех. наук. Археол. матеріали доповнюються писемними джерелами. В Стародавній Греції термін «археологія» означав взагалі давню історію. А. в сучас. розумінні виникла в епоху *Відродження* (15—16 ст.) у зв'язку з вивченням пам'яток античного мистецтва. В кін. 18 ст. вона почала швидко розвиватися, особливо після успішних розкопок *Помпей*. У 19 ст. зх.-європ. археологи встановили осн. етапи розвитку первісної культури, класифікували численні речові знахідки різних епох, розробили хронологію для *бронзового віку* і *залізного віку*. В 19 — на поч. 20 ст. досліджувалися пам'ятки Стародавньої Греції і Стародавнього Риму; значні археол. дослідження проводилися в Азії — в Дворіччі (розкопки м Ура) та Індії (розкопки в долині Інду). Але бурж. археологи залишали практично поза увагою історію розвитку суспільства, заперечували єдність істор. процесу.

Одними з перших вітчизн. археол. досліджень були розкопки *Десятинної церкви* в Києві з ініціативи П. *Могили* в 30-х рр. 17 ст. У 1739 В. М. *Татищев* видав одну з перших у світі інструкцій для археол. розкопок. Великого значення надавав вивченню археол. пам'яток М. В. Ломоносов. Т. Г. Шевченко називав А. «матір'ю історії». В кін. 18 — на поч. 19 ст. почалися дослідження давньогрец. міст і курганів у Криму, а на поч. 19 ст.— слов. пам'яток і давньоруських міст. З розвитком археол. досліджень була пов'язана організація на Пд. країни ряду музеїв (Миколаївського — 1806, Феодосійського — 1811, Одеського — 1825, Керченського — 1826) і створення *археологічних товариств*. У 1859 в Петербурзі засновано Археологічну комісію, яка стала організаційним наук. центром рос. дореволюц. А. В 1872 засновано істор. музей в Москві, 1899 — в Києві. У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. проводились археол. розкопки пам'яток різних епох. Значний внесок у розвиток вітчизн. А. зробили І. Є. *Забєлін*, Д. Я. *Самоквасов*, Б. В. *Фармаковський*, М. І. *Веселовський*, В. В. *Хвойко*, В. О. *Городцов*, О. А. *Спицин* та ін. Вперше на тер. країни були виявлені і досліджувалися палеолітичні стоянки: Гінцівська на Полтавщині (1871), Карачаровська на р. Оці (1877), Костенки I на Дону (1879), Вовчий Грот у Криму (1880), Кирилівська в Києві (1893—1903).

Мізинська на Десні (1908—16) та ін. В кін. 19 ст. почали вивчати наскельні зображення *Кам'яної могили* та пам'ятки *трипільської культури*. Особливо широко досліджувалися античні міста Пн. Причорномор'я — *Ольвія, Пантікапей, Херсонес, Тіра* та ін. Були здійснені розкопки скіфських курганів у степу, Зарубинецького та Черняхівського могильників на Київщині, слов. курганів поблизу Новгорода, *Гньоздовських курганів* біля Смоленська, *Чорної могили* в Чернігові й курганів сіверян на Лівобережжі України. Давньорус. пам'ятки досліджували в Києві, в с. Білогородці поблизу Києва, на Княжій горі біля Канева та в ін. місцях. Результати цих досліджень обговорювалися всерос. археол. з'їздами (6 з 15 відбулися на Україні). В дореволюц. Росії, в т. ч. й на Україні, А. мала переважно дворянсько-бурж. спрямування. Ідеалістична спрямованість дореволюц. А., класова обмеженість не дали їй змоги піднятися до рівня об'єктивних істор. узагальнень.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції А. в СРСР, розвиваючись на засадах марксизму-ленінізму, зокрема на основі вчення про суспільно-екон. формації, перетворилася на справжню істор. науку. Рад. влада створила необхідні умови для розвитку А. В 1919 В. І. Ленін підписав декрет про створення першої рад. н.-д. археологічної установи — Російської (згодом Державної) академії історії матеріальної культури, реорганізованої 1937 в Ін-т історії матеріальної культури АН СРСР (з 1960 — Інститут археології АН СРСР). Становлення рад. А. відбувалося в непримиренній ідеологічній боротьбі проти реакційних бурж. теорій. Археол. установи засновано також у союзних республіках. У численних краєзнавчих і істор. музеях країни є археол. відділи.

А. тісно пов'язана з *етнографією, антропологією,* лінгвістикою, історич. географією. На основі дослідження археол. матеріалів здобуто нові дані про автохтонність сх. слов'ян, про високий рівень матеріальної культури й екон. зв'язки Київської Русі з сусідніми країнами. Створено грунтовні праці з давньої історії майже всіх народів СРСР. Заслугою рад. А. є написання давньої історії народів Сибіру, Уралу і Півночі, які до Великого Жовтня не мали писемності й не знали своєї історії.

Значних результатів досягла в своєму розвитку рад. А. в УРСР. Головною н.-д. археол. установою в республіці є *Археології інститут* АН УРСР. Археол. дослідження на тер. України здійснює також *Суспільних наук інститут* АН УРСР у Львові, *Одеське археологічне товариство,* численні вузи і музеї. В співдружності з укр. археологами пам'ятки на тер. УРСР вивчають археологи Москви, Ленінграда та ін. наук. центрів країни. Спільні археол. розкопки, особливо в районах новобудов, ознаменувалися важливими відкриттями. Вони дали цінний матеріал для висвітлення історії й культури населення, що мешкало на тер. сучас. України з часів кам'яного віку до середньовіччя. Археологи республіки створили грунтовні праці з археології і давньої історії Української РСР.

Вагомий внесок у розвиток рад. А. зробили Б. О. *Рибаков,* О. П. *Окладников,* Б. Б. *Піотровський,* М. Ф. *Біляшівський,* П. П. *Ефименко,* Л. М. *Славін,* С. М. *Бібиков,* М. І. *Артамонов,* П. М. *Третьяков,* Т. С. *Пассек,* М. К. *Каргер,* Б. М. *Граков,* В. Ф. *Гайдукевич* та багато ін. Рад. археол. наука здобула всесвітнє визнання. Археологи СРСР беруть участь у міжнар. конгресах і симпозіумах з проблем А. й історії. Розширюється наук співробітництво рад. археологів з зарубіжними вченими і насамперед з ученими соціалістичних країн. Археол. дослідження в СРСР — справа державна. 29.X 1976 Верховна Рада СРСР прийняла закон СРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури». Іл. див. на окремому аркуші, с. 272—273.

Літ.: Арціховський А. В. Основи археології. К., 1955; Авдусин Д. А. Археология СССР. М., 1977; Археологія Української РСР, т. 1—3. К., 1971—75; Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976; Чайлд Г. Прогресс и археология. Пер. с англ. М., 1949; Советская археологическая литература. Библиография. 1918—1967. т. 1—4. М.— Л., 1965—75.

І. І. Артеменко.

«АРХЕОЛО́ГІЯ» — наукове видання *Археології інституту* АН УРСР. Виходить у Києві з 1971 (видано 22 випуски). «А.» публікує матеріали про відкриття рад. археологів на тер. України і суміжних областей, висвітлює теоретичні питання, пов'язані з археол. дослідженнями та вивченням старод. історії УРСР від палеоліту до ранньофеод. доби включно. В «А.» вміщуються матеріали з методологічних питань археол. науки, рецензії на праці з археології та старод. історії тощо. Попередником «Археології» було однойменне видання, що виходило 1947—70 (т. 1—24)

АРХЕОМАГНЕТИ́ЗМ — розділ геомагнетизму, який на основі вивчення залишкової намагніченості датованих споруд і виробів з обпаленої глини (горен, печей, вогнищ, цегли, кераміки тощо) дає можливість встановлювати дані про напруженість і напрям давнього *магнітного поля Землі*. Відповідно до даних А. магнітне поле Землі зазнає змін з часом: на поч. нашої ери напруженість його була в 1,5 раза більшою, а 6000 років тому — в 2 рази меншою, ніж тепер. Результати А. використовують для дослідження глибинної будови Землі й датування археол. пам'яток.

О. М. Русаков.

АРХЕОПТЕ́РА (Archaeoptera) — ряд викопних найдавніших крилатих комах. Рештки єдиного представника А. — Eopterum devonicum — були знайдені у верхньодевонських відкладах Тіманського кряжа (СРСР). Він мав щільні шкірясті крила без жилкування. А. становлять інтерес для з'ясування початкових етапів виникнення крилатих комах.

АРХЕОПТЕ́РИКС, первоптах довгохвостий (Archaeopteryx lithographica) — первісний викопний птах юрського періоду. Найповніший екземпляр А. знайдено у верхньоюрських сланцях Золонгофена (Баварія). Ознаки А. дають змогу відносити його до птахів і разом з тим зближують з плазунами *архозаврами*. А. був розміром з голуба, мав дзьоб з конічними зубами, по три вільні пальці на крилах, двоувігнуті хребці, довгий хвіст із 20—21 хребця, вкритий пір'ям. Вважають, що А. літав ще недосконало (планерування). Відкриття А. становить інтерес як підтвердження еволюційного вчення, свідчення наявності перехідних форм між плазунами і птахами.

АРХЕОЦІА́ТИ (Archaeocyathi) — тип викопних *безхребетних* тварин. Одиночні та колоніальні організми з вапняковим скелетом конічної форми. Жили в нижньокембрійських морях усіх частин світу, прикріплюючись до дна на глибині 20—30 *м*, інколи до 100 *м*. Разом з водоростями були важливими породоутворювачами.

М. Д. Поплавська.

Археоціат.
Реконструкція його келеховидного скелета.

АРХЕСПО́РІЙ (від грец. ἀρχή — початок і σπόρος — сім'я, насіння) — група материнських клітин, з яких у мохоподібних і рівноспорових папоротеподібних утворюються спори, а в різноспорових папоротеподібних, голонасінних і покритонасінних — *мікроспори* і *мегаспори*.

АРХЕТИ́П (грец. ἀρχέτυπον — прообраз) — первісна і початкова форма чого-небудь (напр., у лінгвістиці — найдавніша форма слова, в біології — початкова, найпростіша за будовою форма організму). В *платонізмі* і *схоластиці* А.— божественний першообраз («ідея») речі, блідою подобою якої нібито є певна реальна річ. В «аналітичній психології» К.-Г. *Юнга* А.— компоненти «колективного несвідомого», які сформувалися в найдавніші часи і фатально визначають структуру моральної, естетичної та пізнавальної діяльності людини.

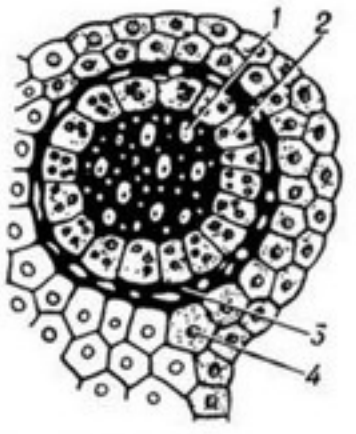

Археспорій
у пилковому гнізді:
***1* — археспорій; *2* — вистильний шар; *3* — шар відмерлих клітин; *4* — фіброзний шар.**

АРХЕ́ПЕНКО Олександр Порфирович [18 (30).V 1887, Київ — 25.II 1964, Нью-Йорк] — український скульптор і живописець. У 1902—05 навчався в Київ. художньому уч-щі, 1906 — у Московському уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1908 — у Паризькій мистецькій школі. В 1923 оселився в США. Більшість композицій А. виконано в манері *кубізму, конструктивізму* та абстракціонізму («Танок», 1912; «Заратустра», 1948; «Балерина», 1957, та ін.). Серії жіночих торсів (1916, 1922) і особливо портрети (цикл «Анжеліка», 1921—25; «Диригент В. Менгельберг», 1925; «Т. Шевченко», 1923, 1933; «І. Франко», 1925) позначені реалістичними рисами. Творчість А. мала значний вплив на розвиток модерністського мистецтва в Зх. Європі та Америці.

Літ.: Лобановський Б. Художник і світ речей. «Всесвіт», 1968, № 1.

АРХИ́ПОВ Абрам Юхимович [15 (27).VIII 1862, с. Єгорово, Рязан-

ської губ.— 25.IX 1930, Москва] — російський рад. живописець, нар. художник РРФСР (з 1927), дійсний член петерб. АМ (з 1916). В 1877—83 і 1886—88 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, 1884—86 — в петерб. АМ. З 1891 — член Т-ва *передвижників*, з 1904 — Спілки рос. художників, з 1923 — член АХРР. А. правдиво відтворював життя народу («По річці Оці», 1890; «Поворотний», 1896). Окремі

А. Ю. Архипов. Молода селянка в червоному. 1916. Приватна збірка. Москва.

картини А. мають соціально-викривальний характер («На етапах», 1893; «Поденниці на чавуноливарному заводі», 1896; «Пралі», 1901). В творчості А. поч. 20 ст. переважали пейзажі, в рад. час — портрети. Серед учнів А.—О. *Герасимов*, Б. *Йогансон*, Ф. *Кричевський*.

АРХИ́ПОВ Василь Сергійович [н. 9 (22).XII 1906, с. Тютняри, тепер Челябінської області] — радянський військовий діяч, генерал-полковник танкових військ (1963), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1944). Член КПРС з 1931. Н. в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. В 1941—45 — командир танк. полку і бригади на Пд.-Зх., Брян., Донському, Центр., 1-му Укр. фронтах. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Закінчив Академію Генштабу (1950). З 1971 — у відставці. Нагороджений 3 орденами Леніна, 5 орденами Червоного Прапора та ін. орденами, медалями.

АРХИ́ПОВ Іван Васильович [н. 18.IV (1.V) 1907, м. Калуга] — рад. держ. і парт. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1977). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї залізничника. Після закінчення Моск. верстато-інструментального ін-ту (1932) працював інженером конструкторського бюро на з-ді в Коврові. З 1933 — на металург. з-ді ім. Ф. Е. Дзержинського в Дніпродзержинську. В 1937 — гол. механік на Криворізькому металург. заводі. З 1938 — перший секретар Криворізького міськкому КП(б)У, з 1939 — зав. відділом управління кадрів ЦК ВКП(б), з 1943 — перший заст. наркома (з 1946 — міністра) кольорової металургії СРСР, з 1953 — заст. голови, з 1959 — перший заст. голови Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по зовн.-екон. зв'язках. З березня 1974 — заст. голови Ради Міністрів СРСР. З 1976 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 9-го скликання. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

АРХИ́ПОВ Трохим Архипович [н. 26.VII (8.VIII) 1908, с. Нова Бія, тепер Можгинського р-ну Удмуртської АРСР] — удмуртський рад. письменник, нар. письменник Удм. АРСР (з 1960). Член КПРС з 1939. Романи: «Біля річки Лудзінки» (ч. 1—2, 1949—57) — про соціалістичні перетворення в удм. селі; «Краса людини» (1963) — присвячений героїчній праці будівників Воткінської ГЕС на Камі. В повісті «Вийшов ти на дорогу» (1968—69) А. відобразив становлення Рад. влади в удм. селі. Нариси, оповідання, критичні статті.

Тв.: Рос. перекл. — У реки Лудзинки. Ижевск, 1974; Встреча с прошлым. Ижевск, 1975; Вся красота твоя. Ижевск. 1976.

АРХИ́ПОВА Ірина Костянтинівна (н. 2.XII 1925, Москва)— російська рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1966). Член КПРС з 1963. Закінчила Моск. архітектурний ін-т (1948) і Моск. консерваторію (1953). З 1956 — солістка Великого театру. Партії: Кармен («Кармен» Бізе), Марфа, Марина Мнішек («Хованщина», «Борис Годунов» Мусоргського), Ніловна («Мати» Хренникова), Елен («Війна і мир» Прокоф'єва). Нагороджена 2 орденами Леніна.

АРХІБОЛІ́Я (від грец. ἀρχή — початок і βολή — кидок) — відхилення в будові органів на ранніх стадіях зародкового розвитку, які не спричинюють помітних змін ознак дорослого організму.

«АРХИ́В МА́РКСА И Э́НГЕЛЬСА» — збірники публікацій рукописної спадщини К. Маркса й Ф. Енгельса. Видаються Ін-том марксизму-ленінізму при ЦК КПРС з 1932. Цьому виданню передував випуск Ін-том К. Маркса й Ф. Енгельса 1924—30 4 книг «Архива К. Маркса и Ф. Энгельса», де поряд із творами основоположників наук. комунізму були дослідницькі статті з історії й теорії марксизму. До Великої Вітчизн. війни видано 7 томів, 1946—48 ще 3 томи архіву, що містили частину листування К. Маркса і Ф. Енгельса, рукописи К. Маркса з екон. проблем, його «Хронологічні виписки», рукописи Ф. Енгельса з питань історії та ін. підготовчі матеріали до їхніх творів. У 1948—55 видано 10—13 томи, куди ввійшли матеріали з економіки й історії Росії, складені К. Марксом конспекти рукопису М. Г. Чернишевського «Листи без адреси», книги і статті про рос. пореформене село й сільс. громаду, «Праці податної комісії», рукопис незавершеної праці К. Маркса «Замітки про реформу 1861 року і пореформений розвиток Росії» та ін. конспекти, нотатки, виписки, що їх Маркс передбачав використати при роботі над 3 томом «Капіталу», деякі рукописи Ф. Енгельса. Ці документи відображають величезний інтерес К. Маркса і Ф. Енгельса до Росії, її екон. і політ. розвитку, розкривають їхній зв'язок з рос. революц. рухом. У 15 томі архіву (1963) надруковано витяги з газет часів Паризької комуни, що показують, на якому величезному фактичному матеріалі грунтувалися теоретичні узагальнення К. Маркса і Ф. Енгельса. 14-й т., який містить матеріали з польс. питання, видано 1973.

М. Я. Варшавчик.

АРХІ́В МІНІСТЕ́РСТВА ОБОРО́НИ СРСР — науково-дослідна установа. Приймає, зберігає, проводить облік і наук.-тех. обробку документів і матеріалів Рад. Армії за період Великої Вітчизн. війни 1941—45 та наступних років (матеріали до 1941 зберігаються в Центр. держ. архіві Рад. Армії СРСР в Москві), забезпечує використання їх з науковою та практичною метою. Утворений 2.VII 1936 в Москві як архів матеріалів центр. апарату Наркомату оборони (НКО) СРСР, до 21.VII 1947 називався Відділом архівів НКО СРСР. Зберігає понад 18 млн. справ центр. органів військ. управління, з'єднань, частин, підрозділів, установ (крім ВМФ; документи ВМФ зберігаються в Центр. держ. архіві Військ.-Мор. Флоту СРСР в Ленінграді). Архів МО СРСР міститься у Подольську Моск. області.

«АРХІ́В РАДЯ́НСЬКОЇ УКРАЇ́НИ» — історико-архівознавчий журнал, орган Центрального архівного управління УРСР. Створений на основі журн. «*Радянський архів*» і «Бюлетеня Центрального архівного управління УРСР». Виходив 1932—33 у Харкові. Друкував документальні матеріали з історії революц. руху і рад. будівництва на Україні, статті з теорії і практики архівознавства. Вийшло 8 номерів.

Літ.: Покажчик до журналу «Архів Радянської України». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 3.

«АРХИ́В ЮГО-ЗА́ПАДНОЙ РОССИ́И» (АЮЗР) — 35-томна збірка історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Зх. України 14—18 ст. Видання складається з 8 частин. 1-а частина (12 тт.) включає документи 14—18 ст. з історії православної церкви і її боротьби з католицькою (т. 2,12), королівські накази і жалувані грамоти, папські булли, патріарші грамоти, акти православних та уніатських соборів, православних братств, церков і монастирів про організацію при них училищ і госпіталів (т. 1); акти про становище православних на Правобережній Україні та боротьбу проти церковної унії, про діяльність М. *Значка-Яворського* (т. 1,2); документи про підпорядкування київ. митрополита моск. патріархові (т. 5), про запровадження унії та про православні братства (т. 6); пам'ятки літ. полеміки православних з католиками та уніатами (т. 7, 8, 9). 2-а частина (3 тт.) — постанови провінційних сеймиків, інструкції послам на генеральний сейм, відпові-

ді короля на прохання провінційних сеймиків за 1596—1726 та ін. 3-я частина (6 тт.) — документи про визвольну війну укр. народу 1648—54, про антифеод. сел.-козацькі, сел. і гайдамацький рухи (1500—1789), про дипломатичні зносини гетьманського уряду з Росією, Польщею, Швецією та іншими країнами (1649—1716). 4-а частина (1 т.) — документи про походження шляхет. родів 1443—1780. 5-а частина (2 тт.) — документи з історії міст Київщини, Волині і Поділля 1432—1798 і про становище євр. населення 1765—91. 6-а частина (2 тт.) з додатком окремого тома — документи про екон. і правове становище селян на Україні 1498—1795. 7-а частина (3 тт.) — описи замків, люстрації староств, інвентарі, скарги, донесення та ін. документи про заселення Правобережної України 1336—1668, про заснування Лубен, Переяслава, Пирятина. 8-а частина (6 тт.) — документи з історії місц. управління, станів, землеволодіння, цивільного і кримінального права, судочинства 15—18 ст. та ін. юрид. акти. До збірників додано іменні та геогр. покажчики. Незважаючи на трактування з бурж. позицій істор. документів і хронологічну обмеженість, фактичний матеріал цього видання не втратив свого наук. значення для висвітлення історії України феодального періоду.

Вид.: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов... ч. 1—8. К., 1859—1914.

І. Л. Бутич.

АРХІВИ (лат. archivum, одн., від грец. ἀρχεῖον — урядовий будинок) — установи або відділи в установах, організаціях, на підприємствах, що зберігають документальні матеріали; сукупність документів, що утворюються внаслідок діяльності установ, товариств і окремих осіб. Виникнення А. пов'язано з появою писемності та утворенням держав. За даними археол. досліджень, найдавніші сховища документів на сучас. території СРСР з'явилися на поч. І-го тис. до н. е. в *Урарту*.

Архіви в дореволюційній Росії. Писані документи офіц. і приватного характеру набули поширення вже в період *Київської Русі*. Вони зберігалися в скарбницях при князівських дворах, боярських садибах, монастирях і церквах. З утворенням *Російської централізованої держави* А. організовувалися при держ. установах. У серед. 16 ст. у Москві створено т. з. Царський архів, в якому зосереджувалися документи колишніх феод. князівств. На поч. 18 ст. А. було відокремлено від поточного діловодства установ і передано під нагляд службових осіб — архіваріусів. У 2-й пол. 18 ст. засновано перші істор. А.— Петербурзький (1780) і Московський (1782) держ. архіви давніх справ. Протягом 19 ст. виникло багато відомчих архівів.

Архіви на Україні в дореволюційний період. За часів польс.-лит. панування частина документів заг.-держ. значення, що стосувалися укр. земель, перебувала в держ. архіві Литви (див. *Литовська метрика*), після *Люблінської унії 1569* — в архіві Польщі (див. *Коронна метрика*). З 16 ст. створювалися А. при земських, гродських і підкоморських судах і магістратах.

За часів *визвольної війни українського народу 1648—54* та після *возз'єднання України з Росією 1654* на Лівобережній Україні існували А. при гетьманських і рос. урядових установах (А. Генеральної військ. канцелярії, Генерального військ. суду, сотенних, полкових судів, воєводств). На Правобер. Україні, яка до кінця 18 ст. лишалася під владою Польщі, було створено А. при військ. і адм.-суд. установах. З 2-ї пол. 18 ст. згідно з новим адм.-тер. поділом України А. передано намісницьким правлінням, а після ліквідації їх — відповідним рос. губернським і повітовим установам. Розвиток науки і культури в серед. 19 ст. привернув увагу громадськості до документальних матеріалів як істор. джерел. У 1852 при Київському ун-ті створено *Київський центральний архів давніх актів*, у якому було зосереджено актові книги — документи адм.-судових установ Правобережної України 16—18 ст. У 1880 організовано Харківський істор. архів для зберігання документів з історії Лівобережної і Слобідської України 17—18 ст. В 19 ст. на Україні, як і на всій тер. Рос. імперії, почали роботу губернські вчені архівні комісії, які збирали, впорядковували документи й створювали на їхній базі істор. А. На зх.-укр. землях до возз'єднання їх з Рад. Україною А. зберігалися децентралізовано — при держ. і культових установах, органах міськ. самоврядування, навч. закладах, у приватних осіб. Найвагомішими зібраннями істор. документів тут були: Крайовий архів гродських і земських актів у Львові (1783), об'єднаний 1919 з кол. А. Галицького намісництва в Земський архів у Львові, та міськ. А. давніх актових книг Львівського магістрату; у Чернівцях — Крайовий архів Буковини; на Закарпатті — А. Ужанської жупи (з 15 ст.).

Архіви СРСР. Декрет РНК РРФСР від 1.VI 1918 про реорганізацію і централізацію архівної справи РРФСР та ряд ін. декретів про А., підписаних В. І. Леніним 1918—20, поклали початок соціалістичній організації архівної справи. На підставі цих декретів документальні матеріали держ. і приватних А. склали Єдиний держ. архівний фонд (з 1941 — *Державний архівний фонд СРСР*). Було створено централізоване управління архівною справою в країні. З 1960 архівною справою в Рад. Союзі керує Гол. архівне управління при Раді Міністрів СРСР (Головархів СРСР). Йому безпосередньо підпорядковано 13 центр. держ. архівів СРСР загальносоюзного значення (див. *Центральні архіви* в СРСР). У системі Головархіву СРСР з 1966 функціонує Всесоюзний н.-д. ін-т документознавства і архівної справи. Головархів СРСР з 1966 видає журн. «Советские архивы». В союзних і авт. республіках, краях і областях СРСР керують архівною справою відповідно гол. архівні управління при Радах Міністрів республік та архівні відділи (управління) виконкомів місц. Рад народних депутатів. Їм підпорядковані центр., респ., обласні, міські й районні держ. А. Документи деяких союзних та респ. міністерств і відомств, зокрема міністерств закорд. справ, Міністерства оборони СРСР, міністерств внутр. справ, академій наук та ін., зберігаються у відомчих А. (див. *Архів Міністерства оборони СРСР*). Документи парт. і комсомольських органів становлять Архівний фонд КПРС. Вони зберігаються в Центр. парт. архіві (ЦПА) при *Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*, парт. А. респ. філіалів Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, обкомів і крайкомів КПРС.

Архіви в УРСР створені і функціонують також на підставі ленінського декрету. В 1919 на Україні управління архівною справою централізовано. У квітні 1920 Раднарком України прийняв постанову, в якій оголосив А. всенар. добром. У 1920—25 створено перші центр. держ. А.: в Харкові — Центр. архів революції, Центр. істор. архів, Центр. архів праці; в Києві — Центр. істор. архів і Центр. архів давніх актів. У 1925—32 внаслідок адм.-тер. реформ структура і мережа архівних установ республіки зазнала істотних змін. У зв'язку із запровадженням обласного поділу створено обласні істор. А., а в містах і районах — міські і районні А. В 1939—40 почалося рад. архівне будівництво в зх. областях УРСР, на Пн. Буковині та Ізмаїльщині, які возз'єдналися з УРСР. З 1960 архівними установами республіки керує Архівне управління при Раді Міністрів УРСР (з 1974 — Головне архівне управління — ГАУ при Раді Міністрів УРСР). Йому безпосередньо підпорядковано центр. держ. А. республіки. Документальними матеріалами, які зберігаються в обласних держ. А., їхніх філіалах, у міських і районних А., у відомчих А. міністерств, установ і орг-цій, відає ГАУ через архівні відділи виконкомів обласних Рад народних депутатів. Мережа держ. А. республіки складається з 6 центральних, 25 обласних держ. А., 6 їхніх філіалів, 121 міського та 478 районних держ. А. У них зберігаються понад 32 млн. справ. Головархів УРСР видає журн. *«Архіви України»*.

Докорінна перебудова архівної справи відбувається в ін. соціалістичних країнах, де здійснено централізацію А. В капіталістичних д-вах поряд з централізованою системою управління держ. А. (Франція, Бельгія, скандінавські країни) існує і децентралізована (США, Швейцарія, Великобританія). Архівні установи СРСР, УРСР і БРСР з 1956 є членами *Міжнародної ради архівів*. Рад. архівісти з 1956 беруть участь у міжнар. конгресах, а також у конференціях «Круглого столу архівів» (регіональна європ. орг-ція).

В. С. Архипов.

І. В. Архипов.

І. К. Архипова.

«АРХІВИ УКРАЇНИ»

Архімед.

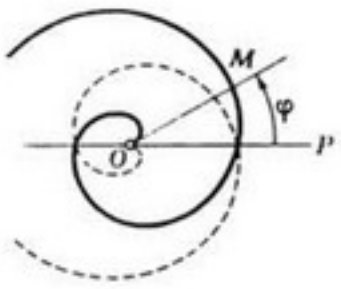

Архімеда спіраль. Пунктиром позначено криву, одержану рухом точки по прямій, що обертається за годинниковою стрілкою.

Архівольт.

зокрема 16-а така конференція відбулася 1975 у Києві.

Літ.: Маяковский И. Л. Очерки по истории архивного дела в СССР. М., 1960; Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917—1945 гг.). М., 1969; Державні архіви Української РСР. Короткий довідник. К., 1972; Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975.

О. Г. Мітюков.

«АРХІВИ УКРАЇНИ» — науково-інформ. бюлетень Гол. архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Засн. 1947. Спочатку називався «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». В 1949—57 бюлетень видавали російською мовою. Під теперішньою назвою виходить з липня — серпня 1965. «А. У.» друкують документи, статті з історії України, з архівознавства, джерелознавства, археографії та ін. спеціальних історичних дисциплін, критико-бібліогр. і біографічні матеріали.

«АРХІВНА СПРАВА» — історико-архівознавчий журнал, орган Центрального архівного управління УРСР. Журнал виходив 1926—31 у Харкові. Публікував статті з теорії, історії та практики архівної справи, документальні матеріали з історії революц. руху, екон. розвитку України тощо. В додатку до «А. с.» — «Червоному архіві» друкувалися переважно матеріали з історії України в дореволюц. часи. Вийшло 15 номерів.

Літ.: Покажчик до журналу «Архівна справа». «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1958, № 1.

АРХІВОЗНА́ВСТВО — наукова дисципліна, що вивчає і розробляє теоретичні, методологічні, організаційні питання архівної справи та її історію. А. займається питаннями обліку, зберігання, наук. систематизації та класифікації документальних матеріалів, розробляє види та форми наук.-довідкового апарату, методи та прийоми всебічного використання документів. В Росії А. як наука зародилося в 19 ст. Рад. А. базується на марксистсько-ленінській методології. А. щільно пов'язане з усіма галузями істор. науки. В сучас. А. запроваджуються машинні методи пошуків документальних матеріалів з окремих проблем, тем.

З теорії і практики архівної справи на Україні виходили і виходять періодичні видання: «*Архівна справа*» (1926—31), «Радянський архів» (1930—32), «*Архів Радянської України*» (1932—33), «*Архіви України*» (з 1947). Див. також *Архіви*.

Літ.: Теория и практика архивного дела в СССР. М., 1966; Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975.

В. І. Стрельський.

АРХІВО́ЛЬТ (італ. archivòlto) — архітектурна деталь, що являє собою облямування прогону *арки*.

АРХІЄПИ́СКОП (грец. ἀρχιεπίσκοπος) — один з найвищих духовних санів у християнській церковній *ієрархії*.

АРХІЄРЕ́Й (грец. ἀρχιερεύς — первосвященик) — у православній церкві один з рангів вищих священнослужителів. Очолює церк.-адм. округ — *єпархію*.

АРХІКА́РП (від грец. ἀρχή — початок і καρπός — плід) — жіночий статевий орган багатьох *сумчастих грибів*. Одно- або багатоклітинний. Звичайно складається з двох частин: нижньої — а с к о г о н а, що дає початок аскогенним гіфам з *асками*, і верхньої, циліндричної — т р и х о г і н и, через яку чоловічі статеві клітини, що дозріли в *антеридії*, проникають в аскогон.

АРХІМАНДРИ́Т (грец. ἀρχιμανδρίτης) — у православній церкві титул настоятеля великого чоловічого монастиря, ректора духовної семінарії, глави духовної місії.

АРХІМЕ́Д (Ἀρχιμήδης; бл. 287 до н. е., Сіракузи, Сіцілія — 212 до н. е., там же) — давньогрецький математик і механік. Деякі з творів А. дійшли до нашого часу; значна ж частина їх не збереглася. Про зміст праць А. відомо переважно з творів ін. учених. А. обчислив площу сегмента *параболи*, поверхню і об'єм *кулі*, кульового сегмента і *циліндра*, об'єми тіл, утворених обертанням параболи, *гіперболи*, *еліпса* та їхніх *сегментів*. Методи, розроблені А. для розв'язання цих задач, розвинулися через 2 тисячоліття в *інтегральне числення*. А. дослідив властивості багатьох спіралей, одну з яких названо його ім'ям (див. *Архімеда спіраль*), знайшов наближене значення π $\left(3\frac{10}{71} < \pi < 3\frac{10}{70}\right)$, довів нескінченність *натурального ряду*, сформулював осн. положення гідростатики (див. *Гідромеханіка, Архімеда закон*), відкрив закони важеля, розробив систему важелів, блоків і гвинтів для піднімання вантажів, методи визначення складу сплавів, винайшов гвинтовий насос (архімедів гвинт), сконструював кілька військ. метальних машин. Брав активну участь в обороні Сіракуз під час облоги їх римлянами і був убитий рим. воїном при здобутті міста. А. у працях посилався на матеріаліста *Демокріта*, визнавав учення *Аристарха* Самоського.

Тв.: Рос. перекл.— Сочинения. М., 1962.

Літ.: Лурье С. Я. Архимед. М.—Л., 1945.

АРХІМЕ́ДА ЗАКО́Н — основний закон гідроаеростатики, згідно з яким на всяке тіло, занурене в рідину (або газ), діє виштовхувальна сила, що дорівнює *вазі* витісненої тілом рідини, спрямована вертикально вгору й прикладена в *центрі ваги* зануреної частини тіла. Відкрив закон *Архімед* у 3 ст. до н. е.

АРХІМЕ́ДА СПІРА́ЛЬ — плоска трансцендентна крива, яку описує точка M при рівномірному русі із швидкістю v по прямій, що рівномірно обертається з кутовою швидкістю ω в площині навколо однієї із своїх точок O (мал.). Властивості А. с. вивчив *Архімед*. Якщо в початковий момент точка M збігається з точкою O і полярна вісь — з початковим положенням рухомої прямої, то рівняння А. с. у полярних *координатах* має вигляд $\rho = v\varphi/\omega$.

АРХІМІЦЕ́ТИ (Archimycetes) — деякі паразитні гриби, що у вигляді клітини без оболонки живуть у клітинах рослинних організмів різних груп. Певний час А. вважали найпримітивнішими грибами — представниками окремого класу Archimycetes. Згодом встановлено, що А.— гетерогенна група грибів, види якої належать до різних груп. Відсутність оболонки у їхніх клітинах є результатом пристосування до умов життя в клітинах іншого організму. Деякі сучасні вчені включають А. до класу *фікоміцетів*, інші розподіляють види А. між кількома класами. Найпоширеніші А.: Synchytrium endobioticum (паразитує на картоплі), Plasmodiophora brassicae (на капусті), Olpidium brassicae (на капусті та ін. хрестоцвітих), O. endoptichum (на нитчастих водоростях) тощо.

Літ.: Зеров Д. К. Очерк филогении бессосудистых растений. К., 1972.

М. Я. Зерова.

АРХІПЕЛА́Г — група островів, що лежать на невеликій віддалі один від одного й звичайно об'єднуються в одне ціле. За походженням виділяють А. материкові (напр., Нова Земля), коралові (Маршалові о-ви) і вулканічні (Гавайські о-ви).

АРХІТЕКТО́НІКА [грец. ἀρχιτεκτονική (τέχνη) — будівництво, архітектура] — 1) Основний принцип побудови, зв'язок і взаємозумовленість елементів цілого. 2) Художнє вираження конструктивної структури споруди. 3) Будова художнього твору, його *композиція*.

АРХІТЕКТУ́РА (лат. architectura, від грец. ἀρχιτέκτων — будівничий) — мистецтво створення (проектування й побудови) будинків і споруд, а також їхніх комплексів, і самі будинки й споруди, які формують просторове середовище для життя і діяльності людей. А. є необхідною частиною засобів виробн (промислова А.) і матеріальних засобів існування людини (цивільна А.). Створення міст, населених пунктів і регулювання всієї системи розселення виділилося в окрему частину А.— *місто будування*. А. є водночас частиною матеріальної культури і мистецтва. Вона підпорядкована потребам людей, соціальній організації суспільства і відображає його ідеологічні й естетичні ідеали. В А. розрізняють три сторони, діалектично пов'язані між собою: функціональну, що зумовлює тип і призначення будівлі; конструктивну, до якої відносять засоби створення споруди; художню. Гол. засоби створення худож. образу в А.— формування простору й *архітектоніка*, а також *симетрія* і *асиметрія*, контрасти, *ритм*, *пропорції*, *масштаб*. Ці засоби доповнюються різними прийомами обробки поверхні споруди, які надають А. пластичності, фактури, кольору. А. розв'язує худож. завдання разом з ін. видами мистецтва (див. *Синтез мистецтв*). Сукупність функціональних, конструктивних і худож. рис, властивих А. того чи ін. народу в певний істор. період, становить її *стиль*, який зумовлюється соціаль-

ним ладом суспільства, характером способу виробн., рівнем розвитку буд. техніки, естетичними смаками й худож. ідеалами того чи ін. часу. Подібність загальноістор. умов визначає поширення єдиного архіт. стилю у багатьох країнах. Своєрідність нац. рис, побут і духовна культура різних країн виявилися в нац. особливостях А. Архітектура зародилася в період первіснообщинного ладу, коли в різних місцях почали створювати примітивні житла — печери, намети, землянки, будівлі з кісток мамонта (зокрема житла палеолітичної стоянки поблизу с. Мезина на Україні). З розвитком родового ладу з'явилися поселення з наземними житлами (глинобитні будинки Трипільської культури на Україні, оселі на палях у Франції). Від часів бронзи та заліза в Англії, Франції, Вірменії, в Крим. обл. УРСР збереглися культові *мегалітичні споруди — дольмени, менгіри, кромлехи* (кромлех у *Стонхенджі*, Великобританія) й оборонні (скіфські городища на Україні). В рабовласницьких д-вах зосередження засобів виробн. і безплатної робочої сили в руках пануючих класів, а також тогочасні досягнення науки й техніки дали змогу створити грандіозні іригаційні системи, міста, оборонні й культові споруди, монументальні палаци й храми (піраміди в Гізі, храми в Луксорі та Карнаку — в Єгипті, 3—2 тис. до н. е.; зикурати в Дворіччі, 9—7 ст. до н. е.; Велика Китайська стіна, 4—3 ст. до н. е.; печерні храми і ступи в Індії, 3—1 ст. до н. е.; храми й палаци *інків* та *ацтеків*). Засоби, якими ці грандіозні споруди при тодішньому рівні техніки будувались, і досі до кінця не з'ясовано.

Новим, значнішим етапом у розвитку будівництва була А. *Греції* Стародавньої (8—1 ст. до н. е.), яка досягла особливого розквіту за часів рабовласницької демократії. В давньогрец. містах-державах (полісах) виникали нові типи житл., культових і громад. будівель, ансамблі площ, громад.-релігійні центри — *акрополі* (ансамбль Афінського акрополя). На основі естетичного осмислення балковостоякової конструкції створюється ордерна система архіт. композиції (див. *Архітектурні ордери*). В *Римі* Стародавньому великого значення набули типи споруд, що свідчили про могутність д-ви — великі міста з центр. площами-форумами, військ. табори-каструми, фортеці, шляхи, мости, *акведуки, амфітеатри, базиліки, арки тріумфальні* тощо. З'явилися склепінчасті перекриття, нові буд. матеріали (Колізей, 1 ст. і Пантеон, 2 ст.— у Римі). В 7—6 ст. до н. е.— античні міста і с-ща (*Ольвія, Пантікапей, Херсонес*) заснували давні греки на пд. землях теперішньої тер України. Ці міста мали регулярне, геометрично чітке планування, в А. будівель застосовувалися античні ордери.

За феод. ладу осн. типами будівель стали культові споруди — християнські церкви й монастирі в Європі; мечеті, духовні школи — *медресе*, мавзолеї — в сх країнах, де панувала мусульманська релігія, а також кріпосні та оборонні споруди — замки, фортеці, *кремлі*. В країнах Зх. і Центр. Європи поширився т. з. *романський стиль*, для якого характерні суворі форми будівель з півциркульними склепіннями. Залежно від місц. умов склалася різноманітна феодальна А. У Візантії створено грандіозні купольні споруди з розкішними інтер'єрами (*Софійський собор* у Константинополі, 532—537). Візантійська А. мала великий вплив на А. сусідніх країн — Болгарії, Сербії, Грузії, Вірменії та *Київської Русі*. У 10—12 ст. на давньорус. землях бурхливо забудовувалися міста, виникали нові типи споруд — оборонні укріплення з могутніми валами і проїзними баштами (*Золоті ворота* в Києві, 1037), величні давньорус. храми (*Десятинна церква* в Києві, 991—996; *Софійський собор* у Києві, храми у Новгороді, Полоцьку, Спасо-Преображенський собор у Чернігові, бл. 1036), князівські палаци.

В період. феод. роздробленості (12—14 ст.) на тер. Давньої Русі утворилися архіт. школи: київська (*Кирилівська церква*, серед. 12 ст.), чернігівська (*П'ятницька церква*, 12 ст.), волинська (Успенський собор у Володимирі-Волинському, 1160); владимиро-суздальська (*Покрови на Нерлі церква*, 12 ст.), новгородська (Софійський собор, 1045—50; церква Спаса на Нередиці, кін. 12 ст.). На основі давньорус. зодчества в 14—16 ст. формується і розвивається російська (*Василія Блаженного храм* у Москві, 16 ст.), українська (Верхній замок у Луцьку, 13—14 ст., храм Покрови в с. Сутківцях Хмельн. обл., 15 — 1-а пол. 16 ст.), білоруська (замок у Мірі, 16 ст.), а також славетна рос., укр. і білорус. *дерев'яна архітектура* (*Кижі*, 18—19 ст.; Троїцька церква в с. *Пакулі* на Чернігівщині, 1710; *Миколи церква* з с. Кривки на Львівщині, 1763, перевезена до Львова; *Троїцький собор* у Новомосковську, 1773—79).

Визначного розвитку набула А. в країнах араб. Сходу та Серед. Азії (див. *Арабська культура*) та в країнах Пд.-Сх. Азії (храмовий комплекс *Ангкор* у Кампучії, 9—13 ст., мавзолей *Тадж Махал* в Акрі (Індія, 17 ст.). У період розвинутого феодалізму, з 12 ст. у Франції, а згодом в ін. країнах Зх. і Центр. Європи поширилась А. *готики*, яка відзначалася своєрідною конструктивною системою (нервюрні склепіння, каркасно-кам'яні конструкції, стрілчасті арки. *аркбутани* тощо). На основі готики виникли нові архіт. форми (собори в Парижі, Реймсі, Ам'єні — у Франції; в Кельні, Марбурзі — в Німеччині; в Празі — в Чехії; в Кракові — в Польщі). В 15 ст. в Італії і в ін. країнах Європи, де почали формуватися капіталістичні відносини, розвивається А. *Відродження*. Новими типами споруд є світські будівлі, ансамблі міських центрів. Замість цехових майстрів-будівельників з'являються досвідчені спеціалісти — архітектори, які відіграють значну роль у громад. житті (Ф. *Брунеллескі*, Д. *Браманте*, *Мікеланджело*).

У пошуках нових форм архітектори зверталися до спадщини античного будівництва. Стиль Відродження виявився і в А. Росії (будівлі *Кремля Московського*, 15 ст.) та України (ансамбль споруд *Львівського братства*, 16—17 ст.). На зміну А. Відродження в кін. 16 ст. приходить стиль *барокко*, пов'язаний з дворянською культурою часів розквіту абсолютизму. Для його А. характерні складні плани, контрасти об'ємів, пишне пластичне й декоративне оздоблення. Стиль барокко був поширений в Італії (Площа Навона у Римі, 17 ст., архітектори Дж.-Л. *Берніні*, Ф. *Борроміні*), Німеччині, Австрії, Чехословаччині, Іспанії, Португалії, а також у країнах Латинської Америки, де він набув різного спрямування і худож. виразу, з яскраво виявленими нац. особливостями. Визначними пам'ятками рос. барокко є міські й паркові ансамблі Петербурга, Петергофа (тепер *Петродворець*), Царського Села (тепер м. *Пушкін*, архітектор В. *Растреллі*). На Україні в стилі барокко було створено споруди й архіт. комплекси, для яких характерні зовн. блиск, парадність, декоративність (вибагливі фронтони, соковиті ліпні орнаменти та майолікові прикраси) (Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі, 1721—72, арх. С. *Ковнір*; Покровська церква, 1766, арх. І. *Григорович-Барський*; *Андріївська церква*, 1749—54, арх. В. Растреллі, І. *Мічурін*; *Маріїнський палац*, 1752—55, арх. В. Растреллі, О. *Квасов* та ін.— всі у Києві; Собор Юра у Львові, 1745—60, арх. Б. *Меретин*). Після перемоги абсолютизму у Франції (17 ст.) створилися передумови для виникнення в А. стилю *класицизму*, який з 2-ї пол. 18 ст. (після короткочасного поширення стилю *рококо*), став панівним у всіх європ. країнах, в Америці й Австралії. В період наполеонівської імперії у Франції класицизм прийшов до парадної холодності *ампіру*. В Росії та на Україні класицизм пов'язаний з розвитком містобудування і створенням великих садибних та міських ансамблів у центрах Петербурга, Москви, Києва, Полтави, Одеси та ін. міст (архітектори В. *Баженов*, М. *Казаков*, Ч. *Камерон*, І. *Старов*, А. *Захаров*, К. *Россі*, А. *Меленський*, В. і О. *Беретті* та ін.). В 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. на Україні створюються прекрасні зразки *садово-паркової архітектури* (*Качанівка*, «*Софіївка*», «*Сокиринці*», «*Олександрія*»).

Розвиток капіталізму в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. супроводився будівництвом багатоповерхових житл., т. з. прибуткових будинків, різних адм.-громад., пром. і транспортних споруд. У той час широко використовували досягнення буд. науки й техніки, застосовували нові конструктивні системи (скло, металеві та залізобетонні конструкції тощо). Інтенсивно, але хаотично забудовуються міста з розкішними районами аристократії й убогими робітничими квартa-

Собор Єлизавети в Марбургу. 1233—83. Інтер'єр.

Дзвіниця на Дальніх печерах у Києво-Печерській лаврі. 1754—61. Майстер С.Д. Ковнір. Західний фасад.

АРХІТЕКТУРНА АКУСТИКА

До ст. **Архітектура.**

Церква Трійці в селі Пакулі Чернігівської області. 1710. Поздовжній розріз.

Палацово-парковий ансамбль у місті Павловську. 1782—1801. Архітектор Ч. Камерон. Генеральний план.

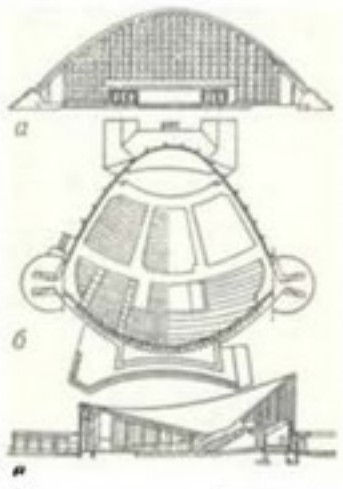

Кіноконцертний зал у Харкові. 1963. Архітектори В. С. Васильєв, Ю. О. Плаксієв і В. О. Реусов. *а* — головний фасад; *б* — план поверху; *в* — розріз.

лами. В архіт. формах спочатку переважав *еклектизм*, а з кінця 19 ст. виник т. з. стиль *модерн*, в тому числі український модерн (Львівський політехнічний ін-т, 1872—77, арх. Ю. Захаревич; Губернське земство в Полтаві, 1903—08, арх. В. *Кричевський*).

У 20 ст. в багатьох країнах світу розвивається інженерно-буд. наука, створюються нові конструкції — великоблокові, великопанельні, куполи-оболонки. Сформувалися архіт. напрями — *конструктивізм, функціоналізм*, т. з. *органічна архітектура, бруталізм* (*Ле Корбюзьє*, Ф. *Райт*, О. *Перре*, В. *Гропіус*, Г. *Мейєр*, Л. *Міс ван дер Рое* та ін.). Після 2-ї світової війни утворилися нац. архіт. школи Фінляндії (А. *Аалто*), Японії (К. *Танге*), Бразилії (О. *Німейєр*), Італії (П.-Л. *Нерві*) та ін. В А. кінця 50—60-х рр. широко використовують сучас. буд. техніку, яка дає можливість створювати складні просторові форми залізобетонних оболонок вантових покриттів (див. *Висячі конструкції*), а також досягнення сучас. науки. Великого значення надається новим прийомам архіт. організації простору в містобудуванні (див. *Архітектурна біоніка*; архітектори Ф. *Кандела*, Р.-Б. Фуллер, А.-Е. Рейді).

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нові сторінки в розвитку А. Максимальне задоволення матеріальних і духовних потреб усіх членів соціалістичного суспільства стало об'єктивним змістом соціалістичної А. Завдання А. соціалізму розв'язуються на основі нар.-госп. державних планів. Важливою рисою рад. А. є її містобудівний характер. Рад. архітекторами на основі *районного планування* розроблено *генеральні плани*, покладені в основу дальшого розвитку А. в СРСР та в ін. соціалістичних країнах. За принципами соціалістичного містобудування створюються міста Запоріжжя, Комсомольск-на-Амурі, Магнітогорськ, Нова Каховка, Набережні Човни та ін.— в СРСР, Нова Гута — в ПНР, Острава-Поруба — в ЧССР та ін; реконструюються старі міста і будуються нові міські центри й житлові масиви (проспект Калініна в Москві, Хрещатик у Києві, площа Дзержинського в Харкові, центри Мінська, Ташкента, Ашхабада, житл. масиви Черемушки в Москві, Русанівський, Борщагівський і Березняки в Києві, Салтівський у Харкові, ансамблі набережної ріки Кальміус у Донецьку, Мандриківської набережної у Дніпропетровську, Лаздінай у Вільнюсі та ін. — в СРСР; ансамблі центрів Варшави, Берліна тощо).

Для здійснення масового будівництва нових типів с-щ, міст, будівель створюється потужна домобудівна індустрія, широко впроваджуються індустріальні методи будівництва.

В розвитку рад. А. можна простежити зміну стильової спрямованості, що складалася в той чи ін. період. Риси А. 1920 — поч. 30-х рр. виявилися в пошуках нових форм худож. виразності і раціонального призначення будівель (Будинок Держпрому в Харкові, 1925—33, арх. С. *Серафимов* та ін.; Палац культури автозаводу ім. І. О. Лихачова в Москві, 1932—37, архітектори брати *Весніни*); 1933—41 — у зверненні до худож. образів архіт. класики (*Будинок Верховної Ради УРСР* у Києві, 1933, арх. В. *Заболотний*; будинок Академії ім. М. В. Фрунзе в Москві, 1937, архітектори Л. *Руднєв*, В. Мунц). У цей час створювалися типи будівель, що відповідали новим соціальним функціям (палаци культури, робітничі клуби, фабрики-кухні, дитячі садки і ясла тощо), закладалися основи сучас. *мікрорайону* з розвинутою системою обслуговування населення, широкого розвитку набуло спорудження трансп., пром., санаторно-курортних та ін. громад. будівель. У післявоєнне десятиріччя проведено велику роботу щодо відбудови зруйнованих міст і селищ (ансамбль площі борців у Волгограді, 1945—55, архітектори К. *Алабян*, В. *Симбірцев*, М. Поляков та ін.; ансамбль м. Тернополя, 1946—55, архітектори В. Новиков, Н. Панчук). У 60-х рр. на основі потужної буд. індустрії, впровадження типового проектування стало можливим глибоке, всебічне комплексне розв'язання тех., екон. та естетич. завдань А.

Сучасна радянська архітектура відзначається зростанням ансамблевості забудови великих районів міст, простотою і тектонічною ясністю форм окремих споруд. Їй притаманні функціонально зумовлена вільність планування, узагальненість і виразність об'ємно-просторової побудови, композиційне поєднання з природним середовищем, укрупнення масштабу членувань, легкість конструкцій і великі площі скла, лаконічність декоративних елементів, національна своєрідність у вирішенні архіт. форм (*Кремлівський Палац з'їздів* у Москві, 1961, арх. М. *Посохін* та ін.; Палац мистецтв у Ташкенті, 1965, арх. В. Березін та ін.; Палац піонерів та школярів у Києві, 1965, архітектори А. *Милецький*, Е. *Більський*; *Палац культури «Україна»* в Києві, 1970, арх. Є. *Маринченко* та ін.; Палац культури ім. В. І. Леніна в Алма-Аті, 1972, архітектори В. Кім, Ю. Ратушний; будинок політосвіти в Душанбе, 1975, архітектори Є. Ерзовський, Ю. Прахов; Муз.-драм. театр у Сімферополі, 1976, арх. С. Афзаметдінова; автовокзал у Ворошиловграді, 1976, арх. Г. Головченко). Великих успіхів досягнено у галузі пром. будівництва, А. *гідротехнічних споруд, спортивних споруд* (Центральний стадіон і Палац спорту в Києві, Дитяча спортивна школа у Кіровограді та ін.). Змінюється архіт. образ сучас. села. Рад. села і с-ща забудовуються комфортабельними житл. будинками, школами й дит. садками, спорудами культ.-побутового призначення тощо (села Ксаверівка Гребінківського р-ну Київ. обл., Петрівка Красногвардійського р-ну Крим. обл. та ін.). Загальнодержавною справою стало будівництво *меморіальних споруд* і комплексів, які входять органічною складовою худож. частиною в ансамблі населених пунктів і ландшафтів. Див. розділи «Архітектура» в статтях про країни, республіки СРСР, великі міста. Іл. див. на окремому аркуші, с. 224—225.

Літ.: Всеобщая история архитектуры, т. 1—12. Л.— М., 1944—75; Нариси історії архітектури Української РСР, т. 1—2. К., 1957—62; Основы советского градостроительства, т. 1—4. М., 1966—69; Асєєв Ю. С. Архітектура та її стилі. К., 1967; Бунин А. В., Саваренская Т. Ф. История градостроительного искусства, т. 2. М., 1971; Книга об архитектуре. М., 1973; Сучасна архітектура Радянської України. К., 1974.

Ю. С. Асєєв.

АРХІТЕКТУ́РНА АКУ́СТИКА — галузь *акустики*, що вивчає поширення звукових хвиль у закритих приміщеннях, відбиття і вбирання їх поверхнями, вплив відбитих хвиль на чутність мови і музики. В основі теорії А. а. лежить прямий зв'язок між розмірами, оздобленням приміщення і головною його акустичною характеристикою (час *реверберації*). А. а. включає хвильову акустику, яка розглядає процеси поширення прямих і відбитих хвиль у приміщенні, враховуючи хвильову природу звуку, і геометричну акустику, що досліджує поширення звуку в приміщенні різної форми, беручи до уваги багаторазове відбиття звукових хвиль. Вимоги А. а враховують при проектуванні видовищних споруд, радіостудій, вокзалів, аеропортів тощо.

Літ.: Ганус К. Архитектурная акустика. Пер. с нем. М., 1963.

В. М. М'якшин.

АРХІТЕКТУ́РНА БІО́НІКА — напрям наукової і проектно-конструкторської діяльності, що полягає у вивченні й практичному використанні законів, закономірностей і принципів природи для створення нових прийомів архітектурної організації простору в містобудуванні й окремих спорудах, нових конструкцій і матеріалів. А. б. сприяє кращій функціональній організації об'єктів, підвищенню несучої здатності конструкцій, зниженню ваги будівель тощо. Прикладами застосування А. б. можуть бути сучасні тонкостінні оболонки покриттів, що нагадують квітку (арх. Ф. *Кандела*, Мексіка); пневматичні конструкції, ребристі перекриття і склепіння (арх. П.-Л *Нерві*, Італія); експериментальні проекти міст і мостів (арх. П. Солярі, Італія); споруди архітекторів Ф.-Л. Рай-

Геодезичний купол у Клівленді. Арх. Р.-Б. Фуллер. 1950-і роки.

та, Р.-Б. Фулера (США). З 50-х рр. 20 ст. почався активний розвиток наук. і проектних досліджень у галузі А. б., зокрема в СРСР — праці Ю. С. Лебедєва, С. С. Карпова, В. Н. Семенова, А. І. Прохорова.

Літ.: Лебедев Ю. С. Архитектура и бионика. М., 1971. *В. Є. Ясієвич.*

АРХІТЕКТУ́РНІ ОБЛО́МИ — пластичні архітектурні елементи, що розрізняються за обрисами поперечного перерізу (профілю) і є складовими частинами деталей *архітектурних ордерів*. А. о. поділяються на прямолінійні (полиця, пас, пілка, плінт) і криволінійні. Криволінійні А. о., в свою чергу, поділяються на прості (вал, валик, четверик, викружка) і складні (гусьок, каблучок, скоція). Сполучення полиці з валиком утворює *астрагал*. При орнаментуванні для прямолінійних А. о. звичайно використовують геом. орнамент, для криволінійних — рослинний. *О. О. Тіц.*

АРХІТЕКТУ́РНІ ОРДЕРИ́ — система архітектурних засобів і прийомів композиції, основана на певній структурі й художньо-образному вияві складових частин стояково-балкової конструкції будівлі. А. о. застосовували в будівництві з давніх часів (напр., у Старод. Єгипті, Ірані, Китаї). В класичну канонізовану систему з чіткою пропорційністю частин А. о. склалися в архітектурі Старод. Греції (6—4 ст. до н. е.). Основні різновиди А. о.— *доричний ордер, іонічний ордер, корінфський ордер*. А. о. складається з трьох осн. частин: колони, її підніжжя — *стилобата* й *антаблемента*, що спирається на колону і підтримує дах. Колона (крім доричної) має *базу* і завершується *капітеллю*. Антаблемент по горизонталі поділяється на *архітрав, фриз* і *карниз*. Різновиди грецьких А. о. у своєрідному трактуванні поширилися в архітектурі Старод. Риму, а також доби Відродження й класицизму. Італійським варіантом доричного є *тосканський ордер*. Композитний (або складний) А. о. об'єднує елементи корінфського та іонічного ордерів. Ордерна система була характерна для архітектури України 16 — поч. 18 ст. В 20 ст. А. о. застосовують (переважно як декоративні) в архітектурі, пов'язаній з неокласичними тенденціями. *О. О. Тіц.*

АРХІТЕ́УТИС, архітевтис (Architeuthis) — рід морських молюсків підряду *кальмарів*. Тіло торпедоподібне з 2 трикутними бічними плавцями ззаду. Голова чітко відмежована від тулуба. Має 10 щупалець, 2 з них ловецькі. Забарвлення шкіри темно-зелене (у спокої) або цегляно-червоне (під час роздратування). А. найбільші безхребетні тварини — від 10 до 18 *м* завдовжки. Кілька видів, поширених у всіх морях і океанах. Живляться рибою; самі А. є поживою кашалотів та великих риб. М'ясо А. їстівне. У викопному стані відомі починаючи з юри.

АРХІТРА́В (від грец. ἀρχή, тут — панування і лат. trabs — балка) — головна балка, що перекриває прогін між колонами; нижня з трьох горизонтальних частин *антаблемента*. В доричному і тосканському ордерах А.— широка гладка балка; в іонічному та корінфському ордерах поверхня балки розчленована на горизонтальні смуги. Іл. с. 270.

АРХОЗА́ВРИ (Archosauria) — підклас вимерлих (текодонти, *динозаври, птерозаври*) та сучасних (*крокодили*) плазунів. А., відомі за викопними рештками, ходили на двох ногах, мали довгі шию та хвіст, вкритий шкірястим панцирем тулуб; населяли суходоли, води й повітря Землі. Найбільше були поширені в мезозойській ері. Під кінець крейдового періоду вимерли. На Україні викопні рештки А. знайдено біля м. Ізюма. Вважають, що від А. походять ссавці і птахи. *М. Д. Поплавська.*

А́РХО́НТ [грец. ἄρχων (ἄρχοντος) — начальник, правитель] — вища службова особа в давньогрецьких *полісах*. Найвідоміші А.— в Старод. Афінах (з 11 ст. до н. е.). Спочатку влада А. в Афінах була довічною, з серед. 8 ст. до н. е. вона скоротилася до 10 років, з 1-ої пол. 7 ст. до н. е. А. обирали на 1 рік. З серед. 7 ст. до н. е. 9 А. становили колегію вищих службових осіб у Афінах. У Пн. Причорномор'ї колегії А. відомі в *Тірі, Ольвії* та *Херсонесі* Таврійському. Правителі *Боспорської держави* іменувалися також А. Боспору й Феодосії.

АРЦЕУ́ЛОВ Костянтин Костянтинович [н. 17 (29).V 1891, Ялта] — один з перших російських льотчиків. З 1906 займався планеризмом. У 1911 дістав звання пілота-авіатора. Під час 1-ї світової війни А.— льотчик-винищувач; здійснив 200 бойових вильотів, здобув 18 перемог у повітр. боях. У 1916 — нач. винищувального відділу Качинської авіашколи, де першим у світі оволодів штопором і запровадив його в програму вищого пілотування. В перші роки Рад. влади працював інструктором військ. авіашкіл, потім — льотчиком-випробувачем. Провадив аерофотознімання на Уралі і в Серед. Азії, досліджував трасу майбутнього Турксибу. Онук художника І. К. *Айвазовського*. А. відомий і як художник-ілюстратор книг (особливо на авіац. теми).

АРЦИ́З — місто Одеської обл. УРСР, райцентр. Залізничний вузол.

Виник А. 1816 як поселення нім. і польс. колоністів. Назву дістав на честь перемоги рос. військ над Наполеоном I 1814 біля м. Арсі (франц. Arcis). Рад. владу встановлено в січні 1918. В кін. січня 1918 в складі Бессарабії А. захопила боярська Румунія, 1940 його повернуто СРСР. З січня 1963 А.— місто. З-ди: залізобетонних виробів, цегельний, сироробний, винобродний, комбікормовий, калібрувальний; птахокомбінат, харч. та побутового обслуговування комбінати, міжколг. буд. орг-ція, районне об'єднання «Сільгосптехніка» тощо. Будується (1977) ливарномех. з-д. 4 заг.-освітні та музична школи, 3 лік. заклади. Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 6 бібліотек.

АРЦИ́ЗЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Одеської обл. УРСР. Утворений 1940. Пл. 1,4 тис. *км²*. Нас. 61,8 тис. чол. (1976). В районі — 27 населених пунктів, які підпорядковані міській і 14 сільським Радам народних депутатів. Центр — м. *Арциз*.

Лежить у межах *Причорноморської низовини*. Корисні копалини: черепашник, пісок, глини. Найбільша річка — Когильник. Грунти переважно чорноземні. Розташований у степовій зоні. Підприємства харч., легкої та буд. матеріалів пром-сті. Найбільші з них: арцизькі залізобетонних виробів, винобродний, сироробний заводи, птахокомбінат та харч. комбінат, калібрувальний з-д, Надеждівський винобродний з-д, Главанський з-д буд. матеріалів. Працюють комбінат побутового обслуговування (Арциз) та 9 будинків побуту. В с. г. провідне місце посідає тваринництво (скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство, птахівництво). С.-г. угіддя 1976 становили 117,7 тис. *га*, в т. ч. орні землі — 96,4 тис. *га*. Осн. культури — озима пшениця, озимий ячмінь, кукурудза, соняшник. Розвинуті виноградарство й садівництво. В А. р.— 12 колгоспів, 9 радгоспів, районне об'єднання «Сільгосптехніка» з 2 відділеннями. Залізничні станції: Арциз, Аліяга, Главані, Давлет-Агач, Паризька. Автошляхів 313 *км*, у т. ч. з твердим покриттям — 200 *км*.

У районі — 29 заг.-освітніх, музична школи, сільс. профес.-тех. уч-ще, 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 10 будинків культури, 19 клубів, 34 кіноустановки, 70 бібліотек. *С. Й. Середа.*

АРЦИМО́ВИЧ Лев Андрійович [12 (25).II 1909, Москва — 1.III 1973, там же] — російський рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1969). Дослідник керованих *термоядерних реакцій*, а також організатор і керівник рад. школи фізиків у цій галузі. Вперше одержав (разом із співробітниками) термоядерну реакцію в стійкій квазістаціонарній *плазмі* (на установках «*Токамак*»). А. досяг важливих результатів у дослідженнях з атомної та ядерної фізики, *електронної оптики* та ін. Нагороджений 4 ор-

Архітектурні обломи.

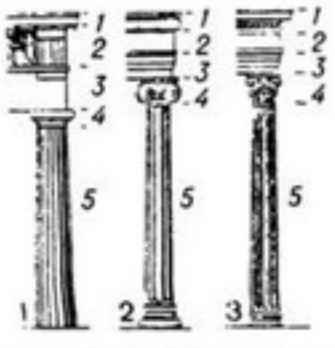

Архітектурні ордери: 1 — доричний, 2 — іонічний, 3 — корінфський; *1—3* (*1* — карниз, *2* — фриз, *3* — архітрав), *4* — капітель колони, *5* — стрижень колони.

Л. А. Арцимович.

Г. І. Асатіані.

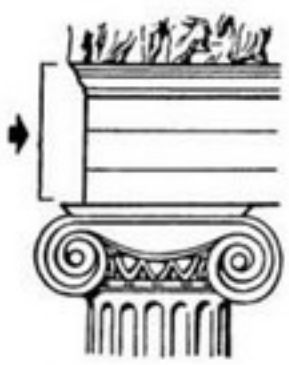

Архітрав.

денами Леніна, ін. орденами і медалями. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1953, 1971.

Тв.: Управляемые термоядерные реакции. М., 1963; Движение заряженных частиц в электрических и магнитных полях. М., 1972 [у співавт.].

Літ.: Академик Лев Андреевич Арцимович. М., 1975.

АРЦИХО́ВСЬКИЙ Володимир Мартинович [26.VI (8.VII) 1876, Житомир — 13.VI 1931, Москва] — російський рад. ботанік, фізіолог рослин. Освіту здобув у Моск. і Петерб. ун-тах. Професор Донського політехнічного ін-ту в Новочеркаську (1907—22). Вивчав питання фізіології, а також анатомії та екології рослин, поклав початок спеціальній фізіології деревних порід в СРСР. Розробив метод повітряної культури рослин — аеропоніку (1910).

АРША́КІДИ (Аршакуни) вірменські — царська династія (62—428) у Вірменії, споріднена з дин. парфянських Аршакідів. Засн. Тіридатом I (з 62, офіційно з 66 до 80). За Хосрова I Великого (217—238) влада А. стала спадкоємною. За правління А. у Вірменії формувалися феод. відносини. За Тіридата III Великого (287—332) християнство бл. 301 стало держ. релігією. А. боролися проти феод. роздробленості, за незалежність Вірменії. Але ця боротьба була безуспішною. Після поділу Великої Вірменії (387) між Іраном і Римом А. стали їхніми васалами. В 428 династія припинила існування.

АС (франц. as, букв.— туз) — льотчик-винищувач найвищого класу. Під час 1-ї світової війни А. називали льотчиків, які збили 3—5 літаків противника. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 виросла плеяда рад. А., серед них тричі Герої Рад. Союзу І. М. *Кожедуб* і О. І. *Покришкін*.

АС (лат. as) — грошова і вагова одиниця в Стародавньому Римі. В Стародавній Греції А. наз. асаріем. Античні д-ви в Пн. Причорномор'ї (*Херсонес* Таврійський, *Тіра, Ольвія*) в 2—3 ст. н. е. карбували мідні монети вартістю 1, 2, 3 і 4 асарії. Назву «ас» помилково було поширено на великі (до 120 *г*) мідні литі монети, що їх випускали в Ольвії в 5—4 ст. до н. е.

АСА́Д Хафез (н. 1930) — політичний і держ. діяч Сирії, генерал Член *Партії арабського соціалістичного відродження* (ПАСВ). Н. в сел. сім'ї. В 1955 закінчив авіац. коледж при Командно-штабній академії Сирії. В 1964—70 — командуючий ВПС і ППО, з 1966 — також міністр оборони. З 1970 — прем'єр-міністр і міністр оборони, з 1971 — президент Сирії і генеральний секретар ПАСВ, з 1972 — голова Прогресивного нац. фронту Сирії.

АСА́КІ (Asachi) Георге [1 (12). III 1788, Герца, тепер Чернівецької обл. — 12 (24). XI 1869, Ясси] — молдавський і румунський письменник, політ. діяч, просвітитель. Освіту здобув у Львові. Засновник першої рум. школи і нац. театру в Яссах (1816), організатор Михайлівської академії (1835), на базі якої було утворено перший рум. ун-т (1860). У 1829—49 видавав газ. «Альбіна роминяске» («Румунська бджола»). Автор збірок «Вірші» (1834), «Вибрані байки» (1836), «Історичні новели» (1859). Творчість А. відіграла значну роль в історії молд. і рум. літератур.

С. В. Семчинський.

АСАМБЛЕ́Я (франц. assemblée — збори) — 1) Загальні збори членів певного держ. або міжнар. закладу, колективу. 2) Керівний орган окремих міжнародних організацій (напр., *Генеральна Асамблея ООН*). 3) В Росії за Петра I бал, розважальні або ділові збори. 4) Державний орган у деяких країнах (напр., парламент в Португалії, місцеві органи влади на Кубі).

АСАМБЛЕ́Я РЕСПУ́БЛІКИ, Збори республіки — з 1976 однопалатний парламент у *Португалії*.

АСА́ньЯ (Azaña) Мануель (10.I 1880, Алькала-де-Енарес — 4.XI 1940, Монтобан, Франція) — іспанський політ. і держ. діяч, літератор, юрист. У 1930 заснував партію Республіканська дія. Після встановлення республіки А. 1931 — військ. міністр, 1931—33 — голова уряду. В 1934 очолив Лівореспубліканську партію, яка 1936 ввійшла в Нар. фронт. Після перемоги останнього на виборах (16.II 1936) — прем'єр-міністр, з травня 1936 до 1.III 1939 — президент республіки. Під час Нац.-революц. війни 1936—39 А. фактично був лідером правого крила Нар. фронту. Після перемоги франкістів емігрував до Франції.

АСАРГАДДО́Н (ассір. Ашшурахіддін) — цар *Ассирії* 680—669 до н. е. Вів війни в Аравії (676), Фінікії та Єгипті (675—671), загарбав м'сто Мемфіс. А. відбудував *Вавілон*, який 689 до н. е. зруйнував ассирійський цар Сінахериб. У 673—672 до н. е. А. здійснив похід у Шубрію (на кордоні з *Урарту*). В ті самі роки внаслідок повстання мідян, яке підтримали *скіфи*, від Ассирії відокремилася *Мідія*.

АСАТІА́НІ Георгій Іраклійович [н. 28.V (10.VI) 1914, м. Борзя, тепер Читинської обл.] — грузинський рад. режисер і оператор документального кіно, нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. В кіно з 1937; був фронтовим кінооператором. Зняв фільми: «Подорож до Непалу» (1959), «Різноповерхова Америка» (1961), «Земля марокканців», «Сахара» (обидва — 1962), «Народження республіки» (1963), «Шляхи п'ятого континенту» (1964), «Париж... Париж» (1967), «В країні інків» (1968), «За екватором між океанами» (1969) та ін. Нагороджений орденами і медалями.

АСАТІА́НІ Леван Никифорович [29.VI (12.VII) 1900, Тбілісі — 14.V 1955, там же] — грузинський рад. літературознавець. Автор праць про класиків груз. літератури Д. Гурамішвілі, О. Чавчавадзе, Г. Орбеліані, Важу Пшавелу, А. Церетелі, а також досліджень «Пушкін і грузинська література» (1949), «Маяковський і Грузія» (1951), «З історії культурних взаємин Грузії та України» (1954, у співавторстві), «Тарас Шевченко і грузинська література» (1957), передмов до груз. видань творів І. Франка, Лесі Українки.

АСА́Ф АЛІ́ Аруна (н. 1909) — індійська політ. і громадська діячка. В 1928 вступила в партію Індійський нац. конгрес (ІНК). Одна з основоположниць руху за емансипацію жінок в Індії. З 1963 — президент-виконавець Індійського інту афро-азіатської солідарності. В 1965 була обрана віце-президентом Інд.-рад. культурного т-ва. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1965.

АСА́Ф'ЄВ Борис Володимирович [літ. псевд.— Ігор Глєбов; 17 (29). VII 1884, Петербург — 27.I 1949, Москва] — російський рад. композитор і музикознавець, акад. АН СРСР (з 1943), нар. арт. СРСР (з 1946). Закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту (1908) та Петерб. консерваторію по класу композиції А. К. *Лядова* (1910). У 1925—43 — професор Ленінгр. консерваторії. Муз.-наук. діяльність А. мала великий вплив на розвиток рад. музикознавства. Теоретичні праці: «Російська музика від початку 19 століття», 1930; «Музична форма як процес», кн. 1—2, 1930—47. Автор 28 балетів («Полум'я Парижа», 1932, «Бахчисарайський фонтан», 1934; «Кавказький бранець», 1938), 11 опер, 4 симфоній, романсів, камерно-інструм. творів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора та медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1948.

Тв.: Избранные труды. т. 1—5. М., 1952—57.

Літ.: Орлова Е. М. Б. В. Асафьев. Л., 1964.

«АСА́ХІ СІМБУ́Н» («Ранкове сонце») — одна з найбільших японських буржуазних газет. Видає газетний концерн Асахі сімбун з 1879 в Осаці, з 1888 — в Токіо, з 1935 — в Нагої і Кітакюсю, з 1959 — в Саппоро.

АСЕА́Н (англ. ASEAN), Асоціація держав Південно-Східної Азії (Association of South-East Asian Nations) — регіональна організація, яка об'єднує Індонезію, Малайзію, Сінгапур, Таїланд і Філіппіни. Засн. 1967 у Бангкоку (Таїланд). Офіційна мета АСЕАН — розвиток екон., соціального і культурного співробітництва країн — членів асоціації та сприяння встановленню «миру і стабільності» в Пд.-Сх. Азії. Фактично нерідко є знаряддям політики зх. імперіалістичних д-в у цьому районі світу. Керівні органи АСЕАН — щорічні наради міністрів закорд. справ; постійний секретаріат (штаб-квартира) — в Джакарті (Індонезія).

АСЕ́Б, Ассаб — місто на Пн. Сх. Ефіопії. Порт на Червоному м. Вузол автошляхів, аеропорт. 25 тис. ж. (1967). Нафтопереробний і цем. з-ди (збудовані за допомогою СРСР); видобування кухонної солі. Торг. центр.

АСЕВЕ́ДО (Acevedo) Ісідоро (2.I 1867, Луанко, Астурія — 9.XI 1952, Москва) — іспанський письменник. Один із засновників (1921) Комуністичної партії Іспанії. Учасник нац.-революц. війни 1936—39. З 1937 жив в СРСР. Літ. діяльність

почав 1886 як публіцист. А.— один із перших пролет. письменників Іспанії. Автор романів «Розум і серце» (1925), «Кроти» (1930) — про життя і боротьбу гірників Астурії; кн. «Враження про подорож до Росії» (1923).

АСЕКТА́ТОРИ (лат. assectator — вірний супутник) у біології — постійні, але не домінуючі в рослинному угрупованні (*фітоценозі*) види. Див. також *Едифікатори*.

АСЕ́НІ — династія болгарських царів (1187—1280) у період Другого Болгарського царства. Засновники династії: Асень I (1187—96) і Петро I (1187—97). Серед найбільш відомих наступників — Калоян (1197—1207), Іван Асень II (1218—41).

АСЕНІЗА́ЦІЯ (франц. assainissement — оздоровлення) — застаріла система очищення населених місць від нечистот. Див. *Очищення населених місць*

АСЕ́ПТИКА (від *а*... і грец. σηπτικός — гнійний) — сукупність заходів, спрямованих на запобігання потраплянню патогенних мікробів у рани, тканини, органи і порожнини тіла хворого. Застосування А. пов'язане з *антисептикою*. Потраплянню мікроорганізмів у рану запобігають *стерилізацією* матеріалів та інструментів, обробкою операційної та рук хірурга, підготовкою хворого до операції. Для цього використовують автоклавування, кип'ятіння, опромінювання ультрафіолетовим промінням від бактерицидних ламп, деякі хім. речовини тощо. Старанне виконання правил А. зводить до мінімуму кількість післяопераційних септичних ускладнень, а в перспективі має забезпечити повну стерильність для проведення складних хірургічних операцій, зокрема трансплантації органів і тканин.

Літ.: Стручков В. И. Очерки по общей и неотложной хирургии. М., 1959. *П. М. Перехрестенко.*

АСЕ́СОР (лат. assesor, букв.— засідатель) — службова особа в Стародавньому Римі, в країнах середньовічної Європи та деяких буржуазних державах (напр., у Німеччині). А. найчастіше виконував суд. функції. В Росії посаду А. і цивільний чин колезького А. запроваджено за Петра I *Табелем про ранги*. Чин А. давав право спадкового дворянства. В Польщі (15—18 ст.), на укр. землях, що були в її складі, в 2-й пол. 18 ст. А. входили до земського, асесорського (королівського) та ін. судів.

АСЄ́ЄВ Микола Миколайович [27.VI (9.VII) 1889, Льгов, тепер Курської обл.— 16.VII 1963, Москва] — російський рад. поет. Навчався в Моск. і Харків. ун-тах. Друкувався з 1913. Кращі твори 20-х рр.: поеми «Двадцять шість», «Семен Проскаков» — про героїку громадян. війни, істор.-революц. вірші — «Сині гусари», «Чернишевський», пісня «Марш Будьонного». В «Російській казці» відтворив образ В. І. Леніна. Поеми «Маяковський починається» (1940; Держ. премія СРСР, 1941), «Поема про Гоголя» (1952—53). Автор літ.-критичних статей, зокрема про творчість П. Тичини, нарисів, оповідань, спогадів тощо. Україні присвятив вірші «Нова Україна» (1927), «Дніпро» (1928), «Дніпробуд» (1931), «Україні» (1954), «Вірші і серце» (1961). Перекладав твори Т. Шевченка, П. Тичини. Написав статтю «Досвід перекладу» (1938) — про укр. переклади.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1963—64; Укр. перекл.— Маяковський починається. В кн.: Російська радянська поезія. К., 1950; Мій Тичина. «Дніпро», 1956, № 2.

Л. М. Вишеславський.

АСЄЄВ Юрій Сергійович (н. 26.XII 1917, Київ) — український рад. архітектор і мистецтвознавець, доктор архітектури (з 1972). У 1941 закінчив Київ. будівельний ін-т. Автор праць з питань історії і теорії архітектури: «Архітектура Київської Русі» (1969), «Мистецтво стародавнього Києва» (1969), «Подорож в античний світ» (1970), «Розповіді про архітектурні скарби» (1976). Брав участь у колективних працях: «Пам'ятки архітектури України» (1954), «Історія українського мистецтва» (т. 1—6, 1966—70). Держ. премія УРСР, 1971.

АСИМЕТРІ́Я (грец. ἀσυμμετρία — нерозмірність, невідповідність) — відсутність або порушення *симетрії*.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ (лат. assimilatio) — уподібнення, злиття, засвоєння.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ в біології — переробка й засвоєння живим організмом речовин, що надходять до нього з навколишнього середовища й утворюють сполуки, з яких організм складається. А. та нерозривно пов'язаний з нею протилежний процес — *дисиміляція* забезпечують безперервний *обмін речовин* протягом усього життя організму. Завдяки А. організм будує живі структури за рахунок зовнішнього середовища, забезпечує свій ріст, розвиток, оновлення та нагромадження запасів для дальшого використання їх як джерела енергії. При цьому *автотрофи* дістають неорганічні поживні речовини і перетворюють їх у процесі *фотосинтезу* на органічні, використовуючи енергію сонячного випромінювання, а *гетеротрофи* перетворюють органічні речовини на властиві їм за рахунок потенціальної енергії органічних поживних речовин. Особливості організмів, набуті в процесі *еволюції*, визначають характер А.; в свою чергу, зміни А. впливають на природу організмів.

Літ.: Гулий М. Ф. Вуглекислий газ і життя. К., 1968; Кретович В. Л. Основы биохимии растений. М., 1971.

Р. В. Чаговець.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ в етнографії — етнічний процес, у ході якого окремі, переважно нечисленні, народи внаслідок тривалого спілкування з іншим народом, серед якого вони живуть, засвоюють його культуру і мову і поступово зливаються з ним. В експлуататорських країнах в умовах нац. і реліг. гніту відбуваються процеси насильницької А. (свого часу мала місце й у царській Росії). В СРСР та ін. соціалістичних країнах, в умовах повної рівноправності всіх народів, деякі нечисленні народи, подолавши вікову екон. і культурну відокремленість, зливаються з більшими етнічними спільностями. Див. також *Нація, Національне питання*.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ в мовознавстві — фонетичне явище, яке полягає в уподібненні якогось звука до сусіднього. Розрізняють прогресивну А., коли попередній звук впливає на наступний (укр. «бджола» з давньорус. «бъчела»), регресивну, коли наступний звук впливає на попередній (пишуть «смієшся», а вимовляють «смієсся»). А. буває повна — при збігові всіх ознак, якими раніше звук відрізнявся від сусіднього (пишуть «зшити», а вимовляють «шшити»), і неповна — при частковому уподібненні (пишуть «боротьба», а вимовляють «бородьба» — А. лише за дзвінкістю). Уподібнення не сусідніх звуків наз. дистантною А. (або А. на віддалі), а сусідніх — контактною асиміляцією.

АСИМІЛЯ́ЦІЯ в петрографії — процес взаємодії *магми* з породами, що її оточують. Внаслідок А. магма повністю або частково розчиняє речовину навколишніх порід і змінює свій склад. А. може бути причиною *диференціації магми*. Сприятливими умовами для А. є контрастний склад магми й навколишніх порід, перегрів магми і вміст у ній значної кількості летких компонентів.

АСИ́МОВ Мухамед Сайфітдінович (н. 1.IX 1920, м. Ходжент, тепер Ленінабад Тадж. РСР) — рад. філософ, чл.-кор. АН СРСР (з 1974), акад. АН Тадж. РСР (з 1965), президент АН Тадж. РСР (з 1965). Член КПРС з 1945. В 1941 закінчив Узб. ун-т у Самарканді. В 1941—46 — в Рад. Армії. З 1946 — на пед. і наук. роботі. В 1955 закінчив Академію сусп. наук при ЦК КПРС. У 1962—65 — міністр освіти Тадж. РСР, секретар ЦК КП Таджикистану, заст. Голови Ради Міністрів Тадж. РСР. Депутат Верховної Ради СРСР 7—9-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, а також медалями.

АСИ́МПТО́ТА (від грец. ἀσύμπτωτος — той, що не збігається) — пряма, до якої необмежено наближається рухома точка кривої при віддаленні в нескінченність уздовж неї. Так, *гіпербола* $y=1/x$ має своїми А. координатні осі (мал.). Не всяка крива з нескінченною віткою має А. (напр., *парабола* не має асимптоти). Спочатку вважали, що А. не має спільних точок з кривою (звідси й назва). Однак виявилось, що це положення для деяких випадків неправильне. Так, А. кривої $y = \frac{\sin x^2}{x}$ (вісь абсцис) має з кривою безліч спільних точок.

АСИНХРО́ННА ЕЛЕКТРИ́ЧНА МАШИ́НА (від *а*... та грец. σύγχρονος — одночасний) — безколекторна *електрична машина* змінного струму, в якій частота обертання *ротора* не збігається з частотою обертання магнітного поля *статора*. В такій А. е. м. ротор обертається з частотою, що змінює-

А. Асаф Алі.

Б. В. Асаф'єв.

М. М. Асєєв.

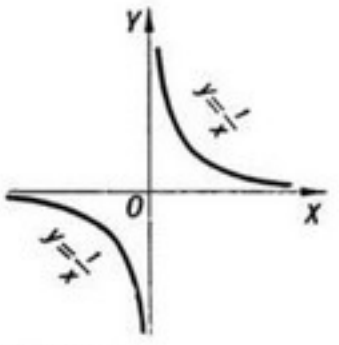

Асимптота. Графік гіперболи $y = 1/x$, асимптотами якої є координатні осі

Асинхронний електродвигун:
1 — статор; 2 — ротор.

ться залежно від навантаження, а відношення цієї частоти до частоти струму електричної мережі не є сталою величиною. Розрізняють А. е. м. одно- і багатофазні. Найпоширенішими є трифазні машини — *асинхронні електродвигуни* Крім того, А. е. м. можна використовувати як *змінного струму генератор,* перетворювач частоти, фазорегулятор, поворотний (обертовий) трансформатор, електромагнітне гальмо. *Ю. Г. Блавдзевич.*

АСИНХРО́ННИЙ ГЕНЕРА́ТОР — *асинхронна електрична машина,* що діє як *змінного струму генератор*. На відміну від *асинхронного електродвигуна,* ротор А. г. обертається швидше за магнітне поле. А. г. збуджують реактивним змінним струмом від електричної мережі, де джерелом реактивної потужності є *синхронна електрична машина* або статичні конденсатори. А. г., що діють спільно з *синхронними генераторами,* дають змогу оптимально розміщувати в енергосистемі джерела і споживачів активної й реактивної потужності. *Ю. Г. Блавдзевич.*

АСИНХРО́ННИЙ ЕЛЕКТРОДВИГУ́Н — *асинхронна електрична машина,* що діє як *електродвигун*. Осн. частинами А. е. (мал.) є *статор,* з'єднаний з електричною мережею, і *ротор,* у якому індукується електричний струм (див. *Електромагнітна індукція*). Частота обертання ротора А. е. завжди менша за частоту обертання магнітного поля. Регулюють частоту обертання ротора, змінюючи частоту струму живлення, число пар полюсів первинної обмотки, а також застосовуючи спец. схеми керування. Розрізняють А. е. одно- і трифазні. В однофазних А. е. є допоміжна обмотка для утворення обертового магнітного поля під час пуску. Осн. схеми таких двигунів: з підвищеним опором кола допоміжної обмотки, з увімкненою ємністю в цьому колі, з екранованими полюсами. Трифазні А. е. відзначаються кращими (порівняно з однофазними) пусковими й робочими характеристиками, вони економічніші. А. е.— найпоширеніший перетворювач електричної енергії на механічну. Потужність асинхронних електродвигунів— від частин вата до десятків тисяч кіловат. *Ю. Г. Блавдзевич.*

АСИСТЕ́НТ (від лат. assisto — стою поряд, допомагаю) — помічник спеціаліста (професора, лікаря, екзаменатора, режисера, оператора тощо); у військ. частинах — почесна охорона прапора при прапороносці. В СРСР А.— перше наукове звання, що присвоюється викладачам вузів; штатна посада на кафедрі вузу.

АСК (грец. ἀσκός — шкіряний міх), сумка — спороносний орган статевого розмноження *сумчастих грибів* (аскоміцетів). Всередині А. утворюються аскоспори (від 1—2 до багатьох).

АСКАНІЙСЬКА ПОРО́ДА ОВЕ́ЦЬ — м'ясо-вовнова тонкорунна порода. Виведена акад. М. Ф. *Івановим* 1925—34 в *Тваринництва степових районів українському науково-дослідному інституті «Асканія-Нова»* схрещуванням місцевих мериносових овець з баранами найкращих місцевих порід та

Баран асканійської породи.

американського *рамбульє,* частково породи *прекос*. Середня жива маса баранів 110—120 *кг* (макс. 183 *кг*), вівцематок — 60—65 *кг* (макс. 105 *кг*). Настриг вовни від баранів — 14—18 *кг*, від вівцематок — 5,5—6 *кг*. Макс. настриг вовни 31,7 *кг* одержано в 1973 від барана № 8267 на племзаводі «Червоний чабан». Вовна А. п. о. густа, типово камвольна, 7,5—9 *см* завдовжки, тонина 60—64 якості. Вихід чистого волокна в середньому 42%. Плодючість 120—140 ягнят на 100 вівцематок. М'ясні якості овець високі. Розводять А. п. о. переважно на Пд. України і РРФСР. Баранів широко використовують для поліпшення порід тонкорунних овець у республіках Середньої Азії, в Сибіру та Калмицькій АРСР.

АСКА́НІЯ-НО́ВА — селище міського типу Чаплинського р-ну Херсон. обл. УРСР. Автомоб. шляхом сполучена з автомагістраллю Одеса — Сімферополь. Український н.-д. інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова» ім. М. Ф. Іванова, три з-ди племінної худоби, держ. племінна станція. Комбінати: побутового обслуговування та комунальних підприємств. Загальноосвітня та муз. школи, лікарня, кінотеатр, 3 б-ки, музей флори і фауни Півдня України. Відома з 1822 (селище Чаплі). Сучас. назва — з 1841.

АСКА́НІЯ-НО́ВА — держ. степовий заповідник у Чаплинському р-ні Херсон. обл. УРСР, найстаріший на Україні. Початок створення А.-Н. припадає на кін. 19 ст., коли було закладено приватні бот. сад і зоопарк і визначено недоторканну ділянку степу В 1919 А.-Н. було оголошено нар. заповідним парком, 1921 — заповідником. До складу А.-Н. входять: ділянка заповідного степу площею 11 тис. *га*, акліматизаційний зоопарк і дендропарк. Заг. площа 11,2 тис *га*. Завдання А.-Н. — зберігати й вивчати природу цілинного степу, акліматизовувати й вивчати тварин і рослини, які мають нар.-госп. значення, зокрема в степах України. В А.-Н. живе бл. 270 видів диких птахів, у степу гніздяться степові орли; багато зайців-русаків, є козулі, асканійські степові олені та ін.; в парках — кажани, малі землерийки, довгоголчасті їжаки, білки, миші, кам'яна куниця та ін. У зоопарку А.-Н. зібрано унікальну колекцію диких тварин: копитних (антилопи, зебри, олені, бізони, зубри, кінь Пржевальського та ін.) і птахів (лебеді, фламінго, фазани, страуси). В бот. саду наук. робота проводиться в напрямі добору і виведення видів дерев і чагарників, придатних для лісонасадження в посушливих районах Пд. України, а також виявлення дикорастучих трав для поліпшення природних пасовищ і сіножатей. Див. також *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут «Асканія-Нова»* імені М. Ф. Іванова. В різний час в А.-Н. проводили наук. дослідження О. О. *Браунер*, Г. М. *Висоцький*, Л. К. *Гребень*, М. Ф. *Іванов*, О. Н. *Соколовський* та ін.

Асканія-Нова. Ділянка заповідного степу. Стадо антилоп канна.

АСКАРИДО́З — гельмінтне захворювання людини і деяких тварин, спричинюване паразитуванням в організмі круглих червів—аскарид (Ascarididae). Джерелом інвазії є хворі на А. Людина заражується А., вживаючи сирі, забруднені яйцями аскарид овочі, ягоди, фрукти, воду, через брудні руки тощо; тварини — поїдаючи корми, забруднені яйцями цих червів. У людини в ранній фазі А. (міграція личинок) спостерігаються зміни в легенях та печінці, з'являється кашель, іноді можуть розвинутися бронхіт, пневмонія, кропивниця; у пізній фазі (паразитування аскарид у кишечнику) — розлади з боку шлунково-кишкового тракту, головний біль, безсоння тощо, іноді — непрохідність кишечника та ін. ускладнення. Профілактика: додержання правил особистої гігієни, санітарний благоустрій населених місць, дезинфекція тваринницьких приміщень. Лікування: дегельмінтизація нафтамоном, киснем, піперазином тощо. У міграційній фазі — антигістамінні препарати.

Літ.: Василькова З. Г. Основні гельмінтози людини і боротьба з ними. К., 1954; Подъяпольская В. П., Капустин В. Ф. Глистные болезни человека. М., 1958.

До ст. **Археологія.**
Золота пектораль з Товстої могили та її фрагменти. 4 ст. до н. е.

1
2
3

4
5
6
7

До ст. **Археологія.**

Пам'ятки з території Української РСР.

1. Крем'яне ручне рубило раннього палеоліту.
2. Глиняна модель житла, знайдена на поселенні трипільської культури.
3. Кам'яний горщик з поселення трипільської культури.
4. Зображення скіфа на срібній позолоченій чаші з Гайманової могили (фрагмент).
5. Монета скіфського царя Атея.
6. Скіфська кам'яна баба.
7. Текст присяги громадян Херсонеса Таврійського на кам'яній стелі кінця 4 — початку 3 ст. до н. е.
8. Зруб 10 ст. (деталь), розкопаний у Києві.
9. Залишки фундаменту кам'яної споруди (ротонди) кінця 12 — початку 13 ст., розкопані в Києві.

8
9